

10 k.
2.

SZÁZADOK.

A

MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSÚLAT KÖZLÖNYE.

A VÁLASZTMÁNY MEGBÍZÁSÁBÓL SZERKESZTI

SZILÁGYI SÁNDOR
TITKAR.

1891. ÉVI FOLYAM.

(XXV. ÉVFOLYAM.)

BUDAPESTEN, 1891.

KIADJA A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSÚLAT.

51593

Budapest, 1891. Az Athenaeum r. társ. könyvnyomdája.

TARTALOM.

I. Történeti értekezések.

	Lap.
DOMJÁN ISTVÁN.	
Kemény János fejedelemsége	479
FEST ALADÁR.	
Az uszkokok és velenczések Fiume történetében. (I--IV., V. és befejező közl.)	435, 523, 613, 697, 785
FRAKNÓI VILMOS.	
Rómer Flóris emlékezete	177
FÜSSY TAMÁS.	
A zalavári konvent, mint hiteles helynek története	809
HODINKA ANTAL.	
Chmielnicki Bogdán. Tanulmány Kostomarow munkája alapján ...	40, 124
JAKAB ELEK.	
Emlékbeszéd báró Orbán Balázs felett. (I--III. közl.)	1, 89, 200
JANKÓ JÁNOS.	
A Gróf Benyovszky-irodalom anyagáról. (I., II. és bef. közl.)	718, 797
KIRÁLY PÁL.	
A markoman háborúk. (I--III., IV. és befej. közl.)	23, 112, 208, 297, 392
KOMÁROMY ANDRÁS.	
A Rákóczyak kincse Munkácsvárában	736
DR. KVACSA LA JÁNOS.	
Bisterfeld János Henrik. (I., II. és befej. közl.)	447, 543
ORTVAY TIVADAR.	
Az Ajtony és Csanád nemzetségek birtokviszonyai Délmagyarországon	263

IV

	Lap.
PÓR ANTAL.	
Tót Lőrincz, a királyi tárnokok és zászlótartók mestere	347
SCHWARZ IGNÁCZ.	
A fürdők történetéhez Magyarországon. I. Mesterséges fürdők.	279
DR. WERTNER MÓR.	
Lambert ispán, I. Béla király veje	824
ZSILINSZKY MIHÁLY.	
Csongrád vármegye főispánjai. (I. közl.)	629

II. Könyvismertetések és birálatok.

DECSÉNYI GYULA.	
Zsigmond király és Velence összeköttetéseinek történetéhez. (Llubič Oklevéltárának ism.)	751
DEDEK CRESCENS LAJOS.	
A Palásthyak. (Kiadta <i>Palásthy Pál</i> , ism.)	406
ERDÉLYI PÁL.	
Kazinczy Ferencz levelezése. I., II. kötet. (Közzétette Dr. <i>Váczy János</i> , ism.)	58, 836
E. P.	
Komárommegye és város története. (Irta <i>Gyulai F.</i> , ism.)	237
FRAKNÓI VILMOS.	
Fontes rerum Polonicarum. Ser. I. fasc. II. (<i>Cieszkowski</i> gróftól, ism.)	324
H. A.	
Hervoja és misekönyve. (Ism.)	578
H. B.	
Egy magyar nyomda a XVIII. században. (Irta <i>Eble Gábor</i> , ism.)	672
A népmese, mint a nép történetének alapja. (<i>Pintér Sándor</i> könyve nyomán)	680
JAKAB ELEK.	
Az orosz birodalom története. (Irta Dr. <i>Lázár Béla</i> , ism.)	486
KVACSALA JÁNOS.	
Adalékok a tót nyelv történetéhez. (Irta <i>Czambel</i> , ism.)	66
A Coccejanismus története. (Irta <i>Zoványi</i> , ism.)	238
Nyilatkozat <i>Zoványitól</i> , s válasza K. J.-nak	341

MANGOLD LAJOS.

Lap.

Aus dem Tagebuche Erzherzogs Johann. (Közli *Krones*, ism.) 495

P.

Kolozsvár története. (Irta *Jakab* Elek, ism.) 233

PÓR ANTAL.

A pesti főtemplom története. (Irta *Némethy* Lajos, ism.) 52Péteri Takács János. (Irta *Takács* Sándor ism.) 54A római kath. egyház története Magyarországon. (Irta *Balics* L., ism.) 314Die Grafen von Sct. Georgen. (Irta *Wertner*, ism.) 496Matthaeus von Trencsin. (Irta Dr. *Wertheim*, ism.) 585A cisztercei apátságok története. (Irta *Békeffy* Remig, ism.) 663Benyák Bernát és a magyar oktatásügy. (Irta *Takács* Sándor, ism.) ... 840Elucubrazioni storicho-diplomatiche su Giovanna I. regina di Napoli e Carlo III. di Durazzo. (*Camera* Máté munkája, ism.) 846

Sz. S.

Somogyi Péter fogsága. (Irta *Strompf* László, ism.) 327

SZABÓ DÁVID.

Fái András életraja. (*Badics* és *Edélyi* munkáinak ismertetése.) 144

T. G.

Ulpia Trajana. (Irta *Király* Pál, ism.) 147

V. J.

A p̄aristák Zemplénnvármegyében. (Irta *Hudra*, ism.) 325Győr színészete. (Irta *Koltay* Virgil, ism.) 409Báró Jósika Miklós élete és munkái. (Irta *Szaák* Lujza, ism.) 674

DR. VÁCZY JÁNOS.

Gróf Széchenyi István külföldi útirajzai és feljegyzései. (Összeállította *Zichy* Antal, ism.) 828

III. T á r c z a.

Necrológok.

Chernel Kálmán †. Sz. S.-től 412

Gregorovius Ferdinánd †. I. B.-től 418

Grünwald Béla †. Sz. S. 499

Haynald Lajos †. 586

Haan Lajos †. 587

Wenzel Gusztáv †. 849

Hunfalvi Pál †. Sz. S. 850

VI

	Lap.
Önálló czikkek.	
<i>a. B. Kray Pál</i> emléktárgyai (Hora és Kloska amuletjei)	766
<i>Borovszky Samu.</i> Szondi apródjai	850
<i>Fraknoi Vilmos.</i> Bél Mátyás és a pápai nunczius	851
<i>Hattyuffy Dezső.</i> Két régi babona	501
<i>K. J. Comenius</i> társaság	420, 767
<i>H. Kis Kálmán.</i> Vásártartás kérdése régen	419
<i>Lakits Ferencz.</i> A millenium kérdéséhez	677
<i>Pajor István.</i> Pro memoria (Ipolyi Arnold leveleinek bemutatása)	590
<i>Pór Antal.</i> A királyi tárnokmesterek a XIV. században	227
<i>Sváby Frigyes.</i> A megyei levéltárak jövője	328
<i>Sz. Egy XVII-ik századi recept</i>	420
<i>Sz. S.</i> Erdély és a svéd történetírás	69
<i>Sz. S.</i> A kassai püspök díszműve. (Cornaro Frigyes jelentései.)	589
<i>Sz. S.</i> Két új tankönyv Magyarország történetéről (Csánky és Baróti tankönyvei)	421
Gróf Szécsen Antal elnöki megnyitó beszéde	175
<i>T. K. Rákóczy</i> Erzsébet siremléke Horvátországban	764
<i>Wertner Mór.</i> Morosini Albert pecsége	158
A Hervoja-Codex	500
A levéltárak szervezésének kérdéséhez	413
A megyei levéltárak	417
A Muzeum új Corvin-codexe	500
A Szolnokvármegyei Rákóczy-kastély helyszíni megsejtelésére kiküldött bizottság jelentése	508
Lakberendezések tárlata Budapesten 1892-ben	679
Állandó rovatok.	
Folyóiratok szemléje	70, 251, 511, 601, 683, 771
Hazai történeti irodalom	335, 425, 508, 602, 686, 775, 852
Irodalmi szemle	72, 159
Külföldi történeti irodalom	335, 505, 774, 855
Magyar Történelmi Társulat	413, 589
Repertorium a külföldi történeti irodalomból. Mangold Lajostól	75, 247, 332
Hazánkat érdeklő külföldi irodalom u. a.	599, 768, 857
Történelmi értekezések iskolai értesítőnkben I. Irta <i>V. J.</i> , II—IV. Irta <i>Sz. L.</i>	241, 423, 853
Történeti könyvtár	80, 162, 256, 342, 430, 517, 606, 692, 780, 864
Vegyes közlések.	78, 160, 254, 341, 428, 515, 604, 689, 778, 861
Vidéki társulatok	331, 504, 681, 852
Jelesebb hazai művek ismertetése.	
Dr. Király János »A pozsonyi nagyduuai vám- és rév jog története	72
Király Pál »Ulpia Trajana«	73

Fraknói Vilmos »Mátyás király életrajza«	73
Bód Péter Magyar Egyháztörténete	74
Knauz Nándor »A Garanmellei Szt. Benedeki apátság története«	159
Balics Lajos »A r. kath. egyháztörténelem Magyarországon« II. kötet. 2. fele.	159
Weress Sándor Torda őcsaládai	160
Dr. Békefi Remig »A zirczi stb. apátságok története«	336
Wertner Mór »A délszláv uralkodók genealogiája«	337
Kanyaró Ferenc »Unitáriusok Magyarországon«	338
Máriássy Béla »A magyar törvényhozás stb. XII, XIV, XV.«	338, 687, 777
Monumenta Vaticana I. sor. 6. kötet.	425
Récei Viktor »A kassai püspökségi könyvtár codexei.«	427
Szamota István »Régi utazások stb.«	427
Marczali Henrik »A legújabbkor története«	508
Bodnár Zsigmond »A magyar irodalom története«	509
Szendrei János »Miskolcz város okmánytára«	603
Zsilinszky Mihály »A magyar országgyűlések vallásügyi tárgyalásai«	686
Kemény Lajos »A Reformatio Kassán«	688
Kálmány Lajos »Szeged népe«	688
Zimmermann Ferenc »Über Archive in Ungarn«	689
Acsády Ignác »Az Athenaeum Kézi Lexicon«	775
Szederkényi Nándor »Hevesvármegye tört.«	776
Király Pál »Gyulafehérvár története«	777
Dr. Karácsonyi János »Szent István oklevelei«	859
Nagy Imre »Hazai Okmánytár« VIII. kötet.	859
Nedeczky Gáspár »A Nedeczky család okmánytára«	860
Dr. Márki Sándor »Arad története«	860

Jelesebb külföldi művek ismertetése.

Wibling Károly műve a svéd és erdélyi összeköttetésekről	69
Siebmacher-féle magyar czimerkönyv	334, 774
Boheim Wendelin fegyvertana	505
Pierling jesuita műve a pápák- és csárokról	506
Klopp Onno »Tilly im dreissigjährigen Kriege«	507
Jaré műve Colorni Ábrahámról	775
»Die Ebsdorfer Weltkarte«	855
Prou Mórícz Palaeographiája	856
Schultess Károly II. Szilvesztterről	857

Pályázatok.

A kereskedelem történetének tankönyve	78
A Magyar Tudományos Akadémiáé	516
A székelyek történetének megírására	863

IV. Hivatalos értesítő.

A M. T. Társ. 1890. decz. 18-iki jegyzőkönyve	81
1891. jan. 8-iki	83
» febr. 5-iki	163
» febr. 12-iki	172
» márcz. 5-iki	257
» ápr. 2-iki	343
» május 2-iki	431
» jun. 4-iki	519
» szept. 3-iki	607
» okt. 2-iki	693
» nov. 5-iki	780
» decz. 3. és 6-iki	865
Pénztári kimutatás 1890-ről	87
Pályázati hirdetés. Corvin János Életére	88, 870
Pénztári számadás megvizsgálása	168
Titkári jelentés 1890-ről	174
A M. T. Társ. elnöksége stb. 1891-ben	261
Utasítás a tagdíj befizetésekre	345
Figyelmeztetés	346, 522, 610
Felhívás elhalt történetiőrök iratai ügyében	610, 696, 783, 869
Tagtársaink érdekében (Társ. kiadványok árleszállítása.)	696, 784

EMLÉKBESZÉD

BÁRÓ ORBÁN BALÁZS FELETT.

(Felolvastatott a M. Tört. Társulat 1890. okt. 2-ki választmányi ülésén.)

— ELSŐ KÖZLEMÉNY. —

Természeti tehetségeiben le van téve az egyén jövőjének alapja, a szülői ház és iskola kifejti azt, az öngyekezet, tapasztalás és élet folyása alakító munkáját rajta bevégezvén, elkészíti arra, hogy a társadalomban helyet foglaljon, s polgári hivatását betöltse. Kevésnek jut az a szerencse, hogy a bölcsőtől a férfiui tettekorig a szülők vagy önmaga által kitűzött célok s eszmények szerint folyjon élete, s e célok elérésével, ez eszmények megvalósulásával végződjék pályája. Ily férfiakat csak század szül. Ők kivételek: maguk teremtenek maguknak pályakört és világot, önfényükben ragyognak, vezetői a nemzetnek, mely őket magának mondja.

A sokaság a halandók közsorsában osztozik, külön tekintet és mérték alá esik.

Az *egyik* rész a gyakorlat iskolájában nevededik s a hatalommal tart. Ezeknek kedvez a szerencse, helyes irányban vezetik jó ösztöneik, segíti sors- és pártfelök, igen a véletlen, tehetségeiknek és becsvágyuknak megfelelő pálya nyílik előttük, könnyen haladnak tovább, előre, magasra. A társadalom kiválasztottai ők, a hasznosság vert országútján járnak, sikerrel szolgálják a közérdekeket, melyekkel okosan fűzik egybe önjavukat, köztiszteletben állnak, s illik rájuk a római költő szava:

At pulchrum est digito monstrari et diceri: hic est. ¹⁾

Még is szép dolog ám, ha reánk mutat újjal a nép, és szól
suttogva: ez ő!

A *másik* rész eszményeknek hódol, igazságszeretetével szigort egyesítve, a szabadság és jog védelmére érez hivatást; védnek és támadnak merészen, ítélnek és sujtanak nem tekintve személyre és hatásra, használnak a köznek, megakadályozzák sokszor a rosztat, de maguk ellen felköltik a megtorlás és bosszú érzetét. Ezek a közerkölcsök védei, a jogok paizsa, a társadalom élő lelkiismerete, a kiknek sorsa küzdelem az uralkodó irány-nyal; nehezen s lassan haladnak tovább, gyakran csalódnak, félsikereket érnek el, lelkök eszményei és az élet prózai rideg folyása közt a távolságot és különbséget későn ismerik meg, s teljesületlen életcélokkal, harczban kifáradva jutnak el — sokszor igen korán s a közügyek kárára — azon ponthoz, a hol a halál e fagyfaló szót kiáltja eléjük: *Ne tovább!*

Mennyi illeti ebből mindkét részen az egyént? mennyi foly a dolgok természetéből s az oknak az okozattal való kényszerű összefüggésétől? meghatározni nehéz lélektani és bölcséleti feladat. Vajjon elítélhető-e az, a ki az árral uszik, s a jelent és adottat használja úgy, a mint van? vagy hibáztatható-e, a ki közhit szerint elérhetlen jót tűz ki eszményül, felköltve maga ellen az ellenkező véleményeket s kihíva a sorsot és embereket? A viszonyok erejében levő hatások alól nehéz kivonni magunkat. Rosszalni, sujtva bírálni lehet, gyógyítani és segíteni rajta nem. *Trahunt sua fata nolentem* = végzete magával sodorja a menni nem akarót. Az Ixion kerekéhez kötöttség sorsa, Sisiphus kőhengergetése a meredekre, megöli a lelket, siker nélkül emészti fel az életerőt. Bölcsesség és mérséklet egyedül az, a mi az élet-helyzetek ez ellentéteiben segíthetne; de erre elvi ellenfelek ritkán képesek. A történelem lesz az az igaz ítélőbíró, a mely számba veszi majd az indító okokat és okozatokat — a tényeket, s ítélete mint erényt állítja a közönség elé azt, a mi nemes és szép, erkölcsi gyöngesség és hibaként, a minek forrása a roszt szenvedély és emberi gyarlóság.

¹⁾ *Aulus Persius Flaccus* I. Satyr. 23. verse, *Barna Ignác* ford. szerint.

Báró Orbán Balázs a második osztályba tartozott, s annak sorsa volt az övé is. Jellemét egészében hátrább adom. Itt *először* a vérével örökölt s életsorsa által benne szükségszerűleg kifejtett közös nemzetségi vonás származási okára mutatok rá.

Atyai és anyai vér-ágában átöröklődött a regényes és kalandszerű, a rendkívüli és merész, az ellentétes és eszményi. Elhalt nemzedékek új ivadékaiban gyakran nyilvánul ez. Egyik ősét, Orbán Ferencz udvarhelyszéki főjegyzőt szombatosságért I. Rákóczi György 1638. börtönbe vettette; a másikat, Orbán Elek aranyosszéki főkirálybirót és nejét Uzoni Béli Klárát, Antal nevű fiát és Kata s Erzsébet nevű eddig született, valamint az Isten kegyelméből ezután születendőket 1744. nov. 13-án Mária Terézia király- és fejedelmné régi nemesi állapotából szabad bárói (*Liber Baro*) rangra emelte, úgy, hogy eddig használt nemzetségi címere, orthodox hitének bizonyítékául a Boldogságos Szűz imaolvasójának a kard markolatán keresztül fonódó koszorújával bővítették ki. A két történeti tény két vallási szélsőség . . . Utóbbinak egyik fia címertan bűvára, papi pályára készült, esztergom-érsekségei növendékpap, s azt elhagyva, Amerikába vándorolt ki, magáról többé semmit nem tudatva . . . Báró Orbán Balázs Frère Orbánt, a híres belga miniszterelnököt ennek utódának vélte, közelebb Párisban létekor — a mint Celesta testvérehez 1889. júl. 9. írta — föl is akarta keresni, de ugyan annak 1890. aug. 10-én hozzám írt levele szerint, részint betegsége, részint egy otthonról kapott visszahívó levél következtében e szándékát nem valósította . . . Báró Orbán Balázs harmadfél század után unitáriussá lett, azért, mert nem tudott oly r. kath. egyházfő alatt lenni, a ki a magyar alkotmányt megsemmisítő német kormányrendszer híve . . . Ily komoly lépésre ily indító ok elég-e? S van-e benne jogosság és logika? Kényszeríthető-e valaki, hogy tetteit egy másodiknak tetszése vagy nem tetszése szerint intézze? Nem. Hisz így az egyén nem önbelsőjétől vesz irányt, hanem kívülről jövő hatásoktól, a sokaság itéletétől. Ez az egyén önelhatározási jogának és felelősségének megszüntetése más egyenjogú társa zsarnoksága által . . . Én azt hiszem, Orbán Balázs e lépésének mélyebben fekvő más indító okai voltak, a mik hátrább említve lesznek.

Anyai ágú nagy szülőiben szintén sok becsvágy és vállalkozási szellem nyugtalan vérmérséklettel egyesült. Nagyatyját, Knechtel János selmeczi végzett bányaadémikust tizenkettődmagával Mohamed török szultán e század elején Magyarországból kir. jóváhagyás mellett — a minék azonban én az Országos Levéltárban nyomát nem találtam — birodalma bányaugyeinek rendezésére hívta meg, s ők Konstantinápolyban török szolgálatba léptek; Knechtel kiváló tehetségei s megbízhatósága által, a szultán kegyéből az összes bányaugyek főigazgatójává lett; magas polczra emelkedvén, Foresti Eugenia gazdag görög hölgyet vette nőül, sok ház birtokába jutott, s házasságából egyetlen lánya, Eugenia született. Fölebredvén szívében a honvágy, ajánlta nejének, hogy adják el vagyonukat, vagy adják bérbe s menjenek lakni Magyarországra; de az nem volt rábirható. A férj tehát egy reggel kislányával sétálni a tengerpartra ment, a kikötőben Magyarországra indulásra kész hajó állott, felszállottak rá, s a hitves és anya értesítése nélkül, Konstantinápolyt elhagyva, Magyarországra szerencsésen megérkeztek. Lányát Kassán nevelőintézetbe adta, s a nevelési díjat három évre előre kifizetvén, visszaindult Konstantinápolyba azon szándékkal, hogy gyerekek már Magyarországon levén, bírja rá nejét, hogy ők is oda költözzenek. A sors máskép akarta. Visszajövő utjában nagy tengeri vihar miatt hajótörést szenvedtek, a hajó elsüllyedt s Knechtel a tengerben lelte sírját. Neje sokáig kétségbeesetten nyomozta férjét, lányát, az őt nyomukra vivőnek nagy jutalmat ígért, de eredménye nem volt. Így telt el a kis Eugenia tanítására és növeltetésére előre biztosított három év, aki ekkor ismerős, rokon, támasz és segély nélkül egészen árván maradt. Az intézetben fizetés nélkül nem lehetett, hova távozni nem volt... A véletlen áldozatán véletlen könyörület segített.

Ott növeltette lányait¹⁾ Lengyelfalvi báró Orbán Pál őrnagy hitvese, gróf Dessewffy Klára (Orbán Balázsnak később anyai ágon nagyanyja), az ismeretlen árva sorsát megszánya, őt magához vette, s lányaival egyenlő sorsban tartotta és növeltette.

¹⁾ *Juliánna*, Nedeczky Jánosné, *Klára*, gróf Mikes Istvánné, *Fánni*, jegyese meghalván, örök hajadonságra határozta el magát, *Lúcia*, báró Fischer Józsefné.

Évek teltek el, a kis Eugenia nagy lányává fejlődött fogadott anyjánál, a kinek János nevű huszárcapitány fia a Napoleon ellen vívott harcokban kapott sebei miatt nyugalomba az atyai házhoz tért, a még mindig ott levő ismeretlen hölgyet megszerette, nőül vette, s tőle több gyermekei születtek.

Hosszas tudakozódás és a külföldi osztrák követség nyomozásai után Orbán Balázs szülői megtudták, anyjoknak Konstantinápolyban, ez elveszett lányának Erdélyországban férjnél létét, a ki azonnal sietett veje és lánya látogatására, s őket a lengyelfalvi ősi birtokban, együtt élve találta. E viszontlátás öröme leírhatlan volt. Több évig együtt ott éltek . . . Most a honvágy a nagyanya szívében ébredt föl, visszament Konstantinápolyba, ott a Bosporus tengerpartja ázsiai részén vejének és lányának diszes palotát építtetett, s újabban bejött Erdélybe, unszolván övéit, menjenek vele hazájába, s a számukra építtetett palotát vegyék birtokukba . . . Sok kérésére megígérték, hogy elmennek. E reményben a boldog nagyanya előre ment, de hazakerkezése után nem sokára beteg lett s hirtelen meghalt. Mikor báró Orbán kapitány és neje gyermekeivel utban voltak Konstantinápoly felé, 1846. május 1-én Galacson értesültek, hogy anyjuk az előtt nyolcz nappal meghalt, felkelhetőinek nagyobb-része oda lett, fekvő javait — a mik házak voltak — lefoglalta a Vakuf, egyházi öröklési jog czímén, mely a Törökországban örökös nélkül meghaltak vagyona örökösévé a pap-ságot teszi.

Május 11-én érkeztek meg Konstantinápolyba ¹⁾ — írja Orbán Balázs — s azonnal meggyőződtek róla, hogy a galaczi hír igaz, a papok mindent lefoglaltak, s akit a haldokló végrendelete végrehajtójává, egyetlen lánya védőjévé nevezett ki, maga sajátítván el a felkelhetőket: ékszereket, pénzt a török papokkal egyetértve eltett, hogy a számadástól menekülhessen. Ők perelni kezdettek, ügyvédök az ellenféllel összejátszott, s így bár anyja egyetlen örököse lévén, a per hamar lefolyhatott volna: részint idegen ország törvényei szerint keresvén igazukat, részint az alább mondott ok miatt rendkívül hosszúra nyúlt, s 17 évi per

¹⁾ *Orbán Balázs Utazása Keleten.* 1861. Kolozsvár, I. köt. 29. l.

és költekezés után az örökségnek csak egy részével kellett megelégedniök, s rég elhagyott hazájukba visszatérniök, a más része ma — 33 év után is — per alatt áll.«

Az itt elbeszélteket szokatlan voltuk regényesnek, a közbe-közbevegyülő rendkívüliségek hihetlennék, mondhatni tragikusnak tüntetnék föl, ha az olvasó azok megtörténte s e sok különös, olykor bizarr esetnek természetes okokból, vagy a véletlen játékból származása felől maga meg nem lehetne győződve. Orbán Balázsra reményök meghiusulása, a mihez az emberek gonosz-sága is járult, mély erkölcsi hatást tett.

Másik, a mit meg kell figyelniünk és méltányolnunk, báró Orbán Balázs neveltetése és ifjú élete. Ő a lengyelfalvi r. kath. egyház anyakönyve szerint 1829. febr. 3. született Udvarhelyszéken Lengyelfalván; az I—III. grammatikai, I—II. humanior osztályt a székely-udvarhelyi r. kath. gymnasiumban végezte kitünő osztályzattal 1844-ben, a bölcészeti I—II. osztályt szintén kitünő osztályzattal 1844—45 és 1845—46-ban az ottani ev. ref. Collegiumban, azért, mert r. kath. felsőbb iskola ott nem volt, itt iskolai pályája a családot ért véletlen csapás miatt félben maradt. A bölcészeti III—IV. és jogi egész tanfolyam végezhetőse, szülőinek s azokkal neki is Konstantinápolyba költözése s az ő *Keleti Utazása* által lehetlenné volt téve. Az iskola tehát szellemfejlesztő s az értelem igaz erejét megadó munkásságát rajta he nem végezhetette. A gymnasium előcsarnoka, pitvara a tudásnak, a klasszikus nyelvek, felsőbb mathesis és jog kulcsok és alaprakás az intensív tudás birtokába jutáshoz, elkészülése a szellemnek önálló, magasabb műveltségre. A kik az utat végig nem járják, ha tanítói gyakorlat vagy rendszeres tanulmány ki nem pótolja, a hézag lelkök gondolkodásmódjából, és abból, a hogy szellemök a tárgyakat felfogja és róluk ítéletet alkot, megismerhetőleg kitűnik.

Harmadik, a mit br. Orbán Balázs tudási köre és szellemi láthatára s jelleme megalakulásában mérlegelniünk kell, az, hogy őt szülőinek eltávoztása már 17 éves korában a világba mintegy kisodorta, s kiforratlanul az önmunkásság és öncselekvés terére, az önfentartás eszközei keresésére kényszerítette. Tanulását nem keresztény állam intézeteiben nem folytathatta, honába szülői nélkül vissza nem térhetett, azok veszélyben lévő anyagi érdekeik

által Konstantinápolyhoz voltak kötve. De ha visszatért volna is, tanulását folytatni lehetlen volt, mert a nemsokára bekövetkezett szabadságharc alatt az iskolák zárva, az ifjak a honvéd zászlók alatt voltak. Ő — a mint Kóváry írja ¹⁾ — elébb egy Scheidenberg nevű budai mérnök ismerősét küldötte be, hogy ha már ő nem jöhet, legalább az helyette a nemzeti ügyet szolgálja. Később maga is megkísérelte a bejövételt; elébb Balogh Dávid piemonti legioparancsnok 60 emberével, a kik később 150-re szaporodtak; gr. Andrassy Gyula, konstantinápolyi magyar követ eszközölt oly útlevelet, hogy kettőnként mehessenek be Magyarországra; de ők nem fogadták el s szándékuk sikertelen maradt. Orbán Balázs ily útlevéllel is megindult, de már Viddinnél menekült magyaroktól hazája legyőzetését megtudta, s így lehangelva Konstantinápolyba visszatért.

Szülőinek birtokjövedelmét ekközben az 1848-iki föld- és jobbágy-felszabadulás szerfelett alászállította, a remélt külföldi örökséget kétesse tette a per bizonytalansága. Orbán Balázs előtt, ha tétlenül nem akarta telni engedni éveit, más út nem állott, mint az, hogy addig, a míg szülőit örökségügyök külföldön tartja — a minek sok időre terjedése előre látható volt — ifjúkori ábrándjait megvalósítsa, Keletet beutazza, s látásait és tapasztalatait följegyezve, egykor róla könyvet írjon. És ő ez útra lépett, az ifjú rajongó lelkesedésével, látni és tanulni, küzdeni és nélkülözni kész elhatározással, mely cél és elhatározás őt önkéntelenül az írói pályára vitte. Mikor ő utazásra szánta el magát, hogy látásaiból később esetleg könyvet írjon, nem hiszem, hogy az akkori magyar irodalmi viszonyokat ismerve, indító okai közt az is lehetett volna, hogy íróvá egykor életmódkeresés végett legyen, s hogy abból jövedelemszerzés lehetőségét hitte volna. Lelkületével ilyesmi nem egyezett. Ő író — ha akart — egyenesen azért akart lenni, mert e foglalkozás becsvágyának hízelgett, s azért, hogy honfitársainak használva, a nemzeti irodalomnak szolgáljon.

Az utazási szándék nála nem mai hajlam s új lelki tünet, de ifjúságának régi eszményképe volt, a mit élénken állít olvasói

¹⁾ *Báró Orbán Balázs Emléke.* Kolozsvár, 1890. 7. 1.

elé 1861. január 1-én megjelent *Keleti Utazásának* ¹⁾ Dózsa Dani barátjához intézett ajánló levele. Emlékezteti őt, hogy gyermekkoruk legszebb álma volt, egykor ketten beutazni Keletet, a magyarok őshazáját, szülőföldjét a nagynak, csodásnak, titokszerűnek. A szovátai fürdőn, a székely középnemesség nyaraló-helyén, tervezgették — úgymond — hogy együtt keresik fel az emberi nem művelődésének e bölcsőjét. A véletlen másképp akarta, ő barátja nélkül indult útra, 1846. tavaszán Lengyelfalván utólszor szorított vele búcsújobbot, s útja kedves benyomásainak vele közlését megígérte. Önzetlen lelke — úgymond — semmit egyedül élvezni nem tud. Előbb levélben szándékozott közölni élményeit, de az a postai közlekedés bizonytalansága miatt lehetetlen volt. Azután naplót írt róla, s hazajövetelekor akarta azt vele közölni. Végre könyv lett belőle, ezért ajánlja azt neki. Londonban két évet töltött, hogy a beutazott országokról a gazdag britt muzeumban levő kincsek felhasználásával, a magyar irodalomban kevésbé ismert és tárgyalt keleti országok és népek múltjáról honfitársainak általános ismeretet nyújtó könyvet adhasson, s tájékozza azokat, kik ezután Keletre utaznak. »Barátom! így végzi előszavát — a mit évtizedek előtt a serdülő fiatal ígért, most a férfiú teljesíti. Utazásom előtted és hazám előtt állandó, s rám nézve boldogító öröm lesz, ha általa bármi szerény szolgálatot tehettem nemzetemnek.«

Az emberi természetben oly mélyen gyökereznek, annyira erősek az ily elhatározások, s szebb lelkeknek oly nemes becsvágyát alkotják, hogy azokat megszegni vagy róluk lemondani csak idővel és nagy küzdelmek után lehet. Az olvasó láthatja, hogy Orbán Balázst ábránd vitte Keletre, baráti érzelmeinek ifju heve ígértette meg a levélírást, ebből lett könyve s ő ez által magyar író. Hátrább nyomról-nyomra kísérem őt e pályán, utolsó műve: *Torda város és környéke* leírásáig, s akkor megmondom nézete-met irodalmi működése sikereiről és értékéről.

Tartozunk neki azon föltevással, becsvágyának azon igazsággal, hogy a mire elszánta magát, annak legjobb tehetsége

¹⁾ *Utazás Keleten.* Irta Orbán Balázs. Kolozsvár, 1861. I—VI. k. vagy 8-adr. I—LII Fejezet. Ajánlva Dózsa Dani barátjának.

szerint embere kívánt és tudott lenni. Akaratereje és kitartása teljes biztosíték erre. Az olvasó természetesnek fogja találni, hogy ő Kelet amaz országaiban, melyeket képzelete már eleve oly tündér szépeknek festett le, inkább a szépet és jót, a nagyszerűt és fenségest, a társadalmi és államszervezetekben a szabadságot és egyenlőséget, az emberekben az erények és polgárjellemek nagy alakjait, a művészetben a lángész alkotását, a tökély legfelsőbb nyilvánulásait fogja keresni és megtalálni. Jellemének egyik alapvonásához — a mi az erkölcsi érzet tisztaságának föltétlen megkövetelésében állott, s egyértékű azzal, a mit a római költő az *inconcussa fides, incontaminataque voluntas* alatt ért és fejez ki erőteljesen — ez adja meg a kulcsot.

Az utazások irodalma két tapasztalati igazságról győzi meg a figyelmes olvasót. *Egyik*: hogy a ki az ó-klasszikus világot utazza be, történeteit és nagy államférfiait, íróik és művészeik életét es remekeit megismeri, kivált a kit vérmérséklete is ez irányban vonz, szükségképen idealistává, a szabadság barátjává lesz. *A másik*: a ki a nyugati országokat keresi fel, s intézményeit komolyan tanulmányozza, midőn visszatér, kifejezhetlen fájdalom fogja el, hogy a mi künn lelkének annyi gyönyört adott, honában sehogy, vagy csak kis arányokban találja fel, s oly űrt érez lelkében, a mit semmi be nem tölt. Erről gr. Széchenyi István és br. Wesselényi Miklós, Bölöni Farkas Sándor és Szemere Bertalan naplói és utazásai tesznek tanubizonyságot. S ha e komoly férfiakra ily rendkívüli hatást gyakoroltak a külföldi intézmények: csoda-e, hogy br. Orbán Balázs álmokban élő ifju lelkét Konstantinápoly márványpalotái, az alexandriai gazdag könyvtárak, Jeruzsálem ős keresztény emlékei, Perikles korában Athenae nagysága elbűvölték s képzelődését megszedítve, idealistává, ábrándozóvá tették. Ő járt Marathon mezején, látta a Thermopylák szorosát, Leonidas és Miltiades hősisége fennen dobogtatta szívét; elragadtatva beszél Pompejus oszlopáról s Aristomenesről, a hősről, a rettenthetlen, de szerencsétlen messinai vezérről, a ki sirjából is visszatért hazája védelmére; Socratest és Aristidest megkönnyezi, midőn azt bírái tanaiért méregitalra, ezt polgártársai erényeiért számkivetésre kényszerítik; Plato és Aristoteles, Themistocles és Phocion, mint az

emberiség örök díszei fénykörben állnak bámuló lelke előtt. Csoda-e, ha ily nagy példák fölkellették Orbán Balázs fogékony szívében a jog és szabadság, az igazság és önfeláldozó jellemek iránti benső meghódolást és áhitatot? Nem természetes-e inkább, hogy ha ő egy egészen eszményi világ birodalmába tévedvén s a realis élettől mintegy elszakadván, ez önalkotta világban megmaradásra magát teljes »jó hiszem«-üséggel elhatározta? Nyilván ki is tűnik Athenaeből eltávoztakori búcsúszavából. »Még egyszer felmentem -- írja -- az Acropolisba, hogy az ott levő dicső művek emléke mélyen nyomódjék lelkembe, hogy leboruljak rég múlt századok teremő szellemei előtt, hogy a nép dicsősége ezen templomában, a szabadság és honszeretet fényes oltáránál esküdjem neked örök hűséget, s annyi dicső példa látásánál tanuljak meg téged imádni óh hazám! Szabadságodért örömet áldozom fel életemet, s neked szentelem magamat utolsó lehelletemig!« A mik ennyi enthusiasmmal s ily elhatározottsággal könyvben voltak a nyilvánosság előtt elmondva, azokat megszegni Orbán Balásznak erkölcsi lehetlenség volt. Az Aristides- és Mammoncultus egy szívben nem fér meg. Orbán Balázs szabadságszeretetének s mély igazságérzetének egyik fő forrása itt van: keleti utazásáról hozta magával meggyőződéseit s szókimondó bátorságát. Ő a hajdankor nagyjainak csak ragyogó oldalait látta árny és gyarlóságok nélkül, a miket az idő rég elfeledtetett, s társainak, a kik között élt, a kik vele együtt jóból és roszból vannak gyúrva, mintát és nagysági mértéket évezredek előtt letűnt világból vett, tőlük ily tökéletességet követelt. Innen puritán erkölce, mások irányában túlságos szigora s nem egyszer gyarlóságból következő tévedése.

Elhatározó befolyása volt br. Orbán Balázs érzületére és jellemére a magyar emigráció főembereivel: Kossuth-, Mészáros- és Guyonnal, a külföldiek közül Louis Blanc-, Hugo Viktor- és Mazzinival megismerkedése. Legelőbb Konstantinápolyban találkozott magyar menekültekkel, a kiket utasított, némelyeket segített, találkozó helyül számukra Casinóról gondoskodott. Majd Kiutáhiában Kossuthtal hozta össze a sors, s megtudván, hogy megöletésére bérenczek vannak fogadva, az angol consul előtt fölfedezte, a ki módot talált meghiusítására. Megmérgezni is

akarták, s egy időben barátai annyira vigyáztak rá, hogy más ételből nem ett, mint a mi Orbán Balázs pecsétgyűrűjével volt lepecsételve. Guyon tábornok az angol lapokban leírta ezeket.¹⁾ Orbán a Török-Gálffy-féle székely fölkelésnek is tudója volt . . . Ezek Joannovich osztrák consul haragját felköltötték ellene, mint osztrák hadkötelesnek befogatására rendelet adatott ki, ő angol hajóra menekült, s Berzenczey Lászlóval Londonba ment. Keleti útijegyzeteit ott egészítette ki Ott ismerkedett meg Louis Blanc-nal. Onnan a száműzöttek földére, Jersey szigetére ment, a hol akkor Kossuthon kívül a magyar és külföldi emigratio említett tagjai tartózkodtak, velök megismerkedett s két évig élt együtt. Ott volt Hugo Victor is, a kivel Guernesey szigetére ment . . . Négy évet töltött el a csatornák szigetein, a mi alatt résztvett az emigratióknak Magyarország felszabadítására irányzott törekvéseiben és szenvedéseiben. Nagy emberekkel való sorsközösségnek súlyosak, sokszor tragikusak következményei. A sok hányódás alatt volt része neki is nélkülözésben, kijutott bőven a sanyarúságból, de szívét büszkeséggel töltötte el az, hogy azok iskolájában nevedett férfivá. Klasszikus ó-világi idealismusát az emigráns élet tűzpróbája megedzette, a jog és igazság elveit szívébe mélyen bevészte, mint a kristályüvegbe beleégetik a szeretet és emlékezés jelszavát . . . Br. Orbán Baláznak azzá kellett lenni, a mi volt. Egészen beleélvén magát azon szabadsági eszmék szellemi légkörébe, melyben az emigratióval éveken át élt: abból magát kivonni nem is akarta, nem is tudta.

Azonban viszonyai úgy alakultak, hogy Konstantinápolyba kellett visszatérnie, a hol öt évig maradt, *Keleti utazásán s Szajf Züliázán szultán* című arab rege fordításán dolgozva, olykor-olykor a pesti és kolosvári lapokba *Bakalun* név alatt érdekes czikkeket írt.

Br. Orbán szülői örökösödési ügyöket a lehetőségig rendezvén, s Magyarországon a politikai viszonyok némileg módosulván: honukba visszatérni magukat 1859 utófelében elhatározták. Ő Naxosban volt egy rokonánál, a kinek Menalesben, a sziget egyik legszebb völgyében nagy falusi jószágja volt. Midőn

¹⁾ *Hazánk és Külföld.* 1871. 11. sz.

nála megjelent, nagy volt meglepetése s a fogadás kitünően szívélyes. A viszontlátás örömei után elmondotta, hogy neki pénz kell, hogy csak igen rövid ideig maradhatala. Rokona az elsőt örömmel megígérte, de megesküdt, hogy 9 napnál előbb tőle el nem megy. Ő elővette minden ékesszólási erejét — úgymond — hogy meggyőzze, hogy neki mennie kell, hogy hazáját látni és mostani állapotában őt szolgálni oly kötelessége, a mi mindennek felette áll, s a minek mindent alá kell rendelni. De mindez semmit sem használt. Nem szegheti meg esküjét — mondá rokona — s így csak három napot alkudhatott le, hat napig ott kellett maradnia. Eltelvén az idő, minthogy eliudulásuk ideje közeledett, Balázs mind türelmetlenebb lett, s Syrába ment előre, hogy a triesti Lloyd-hajóval Konstantinápolyba induljon. Érdekesen írja le művében lelkének a várakozás miatti nyugtalankodását . . .

»A hajónak — úgymond — már ott kellett volna lenni, de nem volt. Levertsége kétségbeeséssé fokozódott. Kiült a kikötő torkolatába, szidta a hullámokat, s veszekedett a tengerrel, mely akadályokat vet útjába, midőn ő szárnyan szeretett volna repülni, s a gúnyolódó habok fel-felcsapva, nagyobb bosszúságára még jól meg is áztatták. Nem emlékszik, hogy életében iszonyúbb percei lettek volna. Nyugtalansága miatt egész éjjel nem hűnyta be szemeit, s hajnalban már ismét várakozó helyén volt. Gőzös sehol. Ismét elkezdette zúgolódását és veszekedését . . . Nemsokára sötét füstfelleggel hajtott maga előtt a reggeli szellő, remélve kezdette vizsgálni a tájt, s íme csakhamar feltűnt a gőzös, vigasztaló nemtőként bontakozva ki a homályból s sebesen repülve felé. Örömeben magán kívül volt, nevetett, gyerekként ugrándozott, egész lénye átalakult. A hullámok loccsanása, mely addig halálzenének tetszett, most olvadékony syrénénekké változott. Gyorsan levetkőzve, a tengerbe ugrott, kezeivel üdvözölte a közeledő gőzöst, mely ekközben berohant a kikötőbe, s ő, bár az még csak másnap indult, rögtön beköltözött rá. Úgy óhajtott most tengeren lenni, mint a ki évekig tengeren volt, szárazföldre lépni vágyik. Másnap (okt 29.) elindultak, s két nap múlva Stambul kikötőjében gördült le horgonyuk . . . «¹⁾

Másik érdekes leírása, midőn Konstantinápolyt elhagyva, Erdély földét legelőbb meglátta. 1859. nov. 9. indultak el. »Nagy nap volt ez életében — írja — öröminnepe a kifáradt vándornak, midőn visszafordul a hosszú, fáradalmas útról, azon pont, melyről ismét a rég elhagyott hon felé közeledik. Pénteken estve, nov. 15. hajójuk a Szulina előtt állott.« Innen csak néhány napi út volt Erdélyig, s így megérkezésének nov. végén, vagy decz. elején kellett lenni.

¹⁾ *Utazás Keleten*. V. köt. 124 — 25 II.

De halljuk szólani őt.

»A Predeálon innen — írja — néhány száz lépésre egy árok vonala lünt fel — hazám határa! Csak egy híd választ el tőle. Még néhány lépés, s szent földére borúlva áhítatos muzulmánként csókolám meg. Megint néhány lépés után a tetőre értünk, honnan erdők s fenyvesek zöld keretében feltűntek Háromszéknek a távol kékjébe burkolt dombjai és áldott térei . . . Az érzet, a mi itt megszállott, lélekzetemet megakasztva, szívemet szétrepedésig dobogtatva, s az öröm, a mi szemeimet könnyvel árasztá el, leirhatlan és kifejezhetlen; ezt csak az tudja képzelni, a ki soká távol volt honától, mint én, a ki gyerekként távoztam el, s 12 (helyesebben 13) év múlva, mint férfi, a gyermekkor boldog emlékeivel, keblében a romlatlan szív szent érzeményeivel tér vissza, a ki hosszas künléte alatt nem ismert más érzelmet, mint a felmagasztosult honszeretetet, más vágyat, mint azt, hogy hazámat egykor viszont boldogan láthassam.«¹⁾

Az elébbi hajómegérkezés jelenete és a szülőföld megpillantásának öröme ez élénk festésénél Orbán Balázs gyermekded kedélye s epedő honvágya oly bensőséggel, annyi hévvel nyilatkozik, hogy vele együtt nem éreznünk lehetetlen.

Báró Orbán Balázs *Keleti Utazásában* nem jegyezte föl sem hazájából elindulása, sem oda visszaérkezése napját; azt sem: mikor indult Konstantinápolyból további keleti útjára, s mikor végezte be azt? Egy nem rég megjelent *Emlékiratból*²⁾ azonban az tűnik ki, hogy 1847. márcz. 28. indult el, bejárta *Palestínát, Syriát, Arábiát, Egyiptom keleti részét, Görögország nevezetesebb városait* s nov. 1. érkezett vissza . . . De azután másodszer is elment, s hogy meddig tartott utazása, könyve két helye összevetéséből kitűnik. Az *egyik* hely ez: »El fogsz bámúlni — írja Dózsa barátjához — hogy az én koromban (a mint tudhatod, alig virúlt életem felett 18 tavasz) ily bájos helyeken, a minőknek Jaffa kertjeit leírtam, s oly túlvilágias szépségek közelében, a milyeneknek hölgyeit festém, ily világgyűlölő eszmék hogyan szülemlettek agyamban stb.« A mint már láttuk, ő 1846-ban keletre utaztakor 16 éves levén: itt kétségtelenül 1848-at értett s 18-ik életévében volt. A *másik* hely utazása megszakítását határozottan jelzi. Athenaeben léte alatt olvasott legelőbb — úgymond — meghatott lélekkel a magyar szabadságharczról; ott értesült, hogy nemzetünk szabadsága védelmére fegyvert fogott s zászlóját kitűzte. E hírt egy hozzáérkezett levélben is megerősítve látta.

1) *Utazás Keleten*. VI. köt. 135. l.

2) *Orbán Balázs Emléke*. 5. l.

Ez megváltoztatta úttervét, rögtön elhatározta, hogy felhagy a tovább utazással, s oda siet, hová a kötelesség parancsolta, hová lelke leghőbb vágya vonzotta . . . ¹⁾ Ezekből világos, hogy ő ez utazást 18 éves korában tette meg, és hogy az saját elébbi szavai szerint 1848 közepéig terjedhetett. Ha hagyatéka nincs zár alatt, midőn ezt írom, tán következtetés helyett teljes bizonyosságot írhatnak. Irtam iránta többfelé, de sikere nem volt. Így a fogyatkozásokért elnézést kell kérnem.

Az tény, hogy br. Orbán Balázs 1860. már Erdélyben volt s idejét *Keleti Utazása* és a *Kelet Tündérvilága* című arab rege sajtó alá készítésével töltötte. Idősb *Dániel Gábor* ²⁾ azt írja róla, hogy az ötvenes (ez bizonyára sajtóhiba a *hatvanas* helyett) években Sepsi-Szent-Ivánban találkozott vele ipja, br. Rauber Károly ezredes házánál. Elragadta őket - ugymond - keleti utazásának s az emigratio hazánk javára működésének érdekes előadásával. Az akkori szomorú helyzetben, midőn alig villant meg a haza alkotmányos szabadságának visszaállítása és sorsunk javulásának halvány reménysugara, jótékonyan hatottak Orbán Balázs biztató szavai. Neki azon időben -- írja Dániel -- a tövisi kis birtok volt átadva, és gyakran volt a nemes gondolkodású gróf Mikes Benedeknél, a ki rokona volt s a kinél oly gyöngéd módon talált gyámolító részvétet, hogy az önérzetét nem sértette, sőt a baráti viszony és szeretet ott tartózkodása idejét kellemessé, őt előkelő társaságok részesévé tette. Azt is megjegyzi róla, hogy ő a gróf Mikó Imre által az októberi diploma megjelenése után 1861. márczius havában Kolozsvárra egybehívott főispáni értekezleten, mint hallgató, a gróf Bethlen János által egyidejűleg ugyanott tartott székely nemzeti gyűlésen mint meghívott tag jelen volt s vele ment vissza Székelyföldre. Az 1861. ápr. 25 -- 27-ki Udvarhelyszéki székely ösgyűlésen Székely-Udvarhelyen szintén jelen volt, a gyűlés nagy lelkesedés közt kiáltotta ki azon alkalomra (*Ad hoc*) jegyzőnek, s ő a jegyzőkönyvet nyugodt felfogással és szép iránylyal írta meg. ³⁾

¹⁾ *Utazás Keleten*. V. köt. 95. 1.

²⁾ *Orbán Balázs Emléke*. 9. 1.

³⁾ *Orbán Balázs Emléke*. 10. 1.

Csató János ugyanazon *Emlékiratban* azt jegyezte meg róla, hogy ő az 1861-ki sastollas és sarkantyús világban ismerte meg Orbán Balázst gróf Lázár Kálmánnál. »Akkor írta — úgy mond — *Keleti Utazását*, s egy pár hónapig *ült* a szó teljes értelmében Benczenczen, hogy a gróf gazdag könyvtárában a Keletre vonatkozó műveket tanulmányozza.«¹⁾ Ez valószínűen a folytató kötetekre vonatkozik, mert az I. kötet — az 1861. január 4-én kelt előszó szerint — az év elején már meg volt jelenve.

Ez adatok szerint br. Orbán Balázs az 1860. és 1861. évet főképp említett két műve sajtó alá készítésével és kiadásával töltötte, résztvett azon közdolgokban, a hová meghíva lett, teljesítette a mire a közbizalom fölhívta, a hazai viszonyok távolléte alatti fejleményeivel igyekezett megismerkedni s külföldön szerzett tapasztalatait kiegészíteni, készülve lassan és csöndben polgári kötelességeinek betöltésére a közélet mezején, melynek azon idő ifjú nemzedéke közt hivatottabb munkása, mint ő, kevés volt.

Utazás Keleten című műve ellen az I.—II. kötet megjelenése után mindjárt Arany János folyóiratában²⁾ élesen bíráló felszólalás történt, melynek írója túl magas és egyoldalú mérték alá állította kezdő irótársát, s tetszetős érveknél, alaposaknak látszó okoknál fogva hibáztatta a könyvnek úgy tartalmát, mint az előadási modort, oly doctrinairi útleirási elméleteket állítván fel, amiknek jogosultsága megvan, de a mik Orbán Balázs előtt sem voltak ismeretlenek; csakhogy ő nem annyiban tudós művet mint a magyar közönség kedélyéhez és ismeret-fokához alkalmazott olvasmányt akart írni. Bíráló felhozta ellene, hogy könyvében kevés a szemléleti rész, sok a minden könyvtárban megtalálható általános ismeret, hogy író a népek és országok természeti és népismeit tekintetben magasb szempontok szerint megismertetése helyett egyéni észrevételeit, érzelmeit és ábrándjait közli, leírás helyett elbeszélést ad, szemlélet helyett reminiscentiákat, földrajz helyett történeti vázlatokat; a viszonyokat és tárgyakat clevenen képzelgető leírás helyett költői ékftményeket, képes

1) *Orbán Balázs Emléke.* 7. 1.

2) *Szépirodalmi Figyelő.* 1861. I. köt. 31. sz.

epithetonokat és hasonlatokat használ, szóval: sokat ömleng és áradoz. Mind e mellett szerző írói tehetségét elismeri, képzelő tehetségét nem vonja kétségbe, s bár bíráló a könyvtől mást várt, a mit kapott azt is örömmel fogadja és a közzé tett történeti adatokat tanúságosoknak tartja. »Mi magyarok — így végződik bírálata — az utazóknak nem vagyunk bővében, s Kelet ismeretetését illető művek hiányoznak irodalmunkban, azért az ezek iránt érdeklődő írónak köszönettel tartozunk.«¹⁾

Bármily fukar e bírálat írója br. Orbán Balázs műve irányában az elismerés szavaival s bőkezű hiányai felfödözésében, a mik csak viszonylagosak s a miket czikke végén maga is tetemesen meggyöngít, és bármily szerény mértékre igyekszik leszállítani tehetségét és sikereit: ez a nagy közönség kedvező ítéletét meg nem változtatta. Ennek egyik oka az akkori nemzeti hangulatban volt, melyet a 12 évi absolut kormányrendszertől megszabadulás vágya idézett elő, a miért az Orbán Balázs hazafias lelkesedéssel írt művében önérzetét látta kifejezve s a szabadságszeretet cultusát nem ábrándos ömlengésnek, de a soká elfojtott harag nemes kitörésének s nemzeti szükségnek tekintette. Ennek tulajdonítható, hogy Orbán Balázs e műve a komoly olvasmányok és a magyar utazási irodalom barátainak tetszését megnyerte, s neki oly írói népszerűséget szerzett, a mi további törekvésre kedvet és ösztönt adhatott.

Azóta, hogy e könyv megjelent, a 30-ik év telik s még jobb nem borította homályba. A magyar olvasó közönség, azon számban és tekintélyben kitűnő része, mely előtt a szabadság becses, s szívéből az idealismust az anyagiság és a társadalom önző iránya ki nem ölte, s remélhetőleg nem is öli ki egészen soha, keresi ezt és olvassa; a ki Keletről és az ó-klassikus görög életről kíván tudni, s kül irodalmakkal nem ismeretes, e könyvet veszi útmutatóul, mely alkalmazva van a magyar természethez és kedélyhez, mely szereti a pathoszt az előadásban, a hősies és hazafias történetek elbeszélésében s régi világ nagy emberei életének olvasásában élvezetet talál, saját hazafias érzülete mellett érvet, követésre méltó példákat lát, s megszokott régi esz-

¹⁾ *Szépirodalmi Figyelő*. 1861. I. köt. 494—495 ll.

ményi világtól megválni nem tud. A nemzet ez irányadó nagy értelmiségi zömének még soká kedves olvasmánya lesz br. Orbán Balázs utazása. Az, hogy nem feledik, sőt keresik, jósága mellett szól, sokaktól olvastatása szükségességét igazolja.

Másik műve, egy búbajos arab rege ¹⁾ szintén keresett volt megjelenésekor. Irodalmunk e műfajban sem gazdag. S a mi szükségét pótol, az becses. A könyv képmellékleteinek látása élvezet. Shama és Száif Kelet költészetének remekei.

* * *

A visszaállott magyar alkotmány 1861-ki rövid korszakát hat évi ideiglenes kormány (*Provisorium*) váltotta fel, küzdelme az absolutizmusnak az alkotmánynyal, a conservativizmusnak a liberalizmussal, míg az 1848-ki törvények újabb érvényre jutása s azok alapján az uralkodó-ház és nemzet kibékülése az 1865—67-ki alaptörvények megalkotása által létre jött.

A Provisorium Orbán Balázsnek nem volt kedvező. Az ő ideje még nem jött volt el. Aki Ó-Görögország szabad intézményei iránt — mint ő — úgy lelkesült, az emigráció társaságában és esznekörében annyi ideig élt, ez amphibialis állapotnak barátja nem lehetett. Ez sem szolgaság nem volt, sem szabadság, de a kettő vegyüléke az elsőnek túlsúlyával. Ő kizárólag a tudománynak élésre volt utalva puritán érzülete, demokrata gondolkodása által. S hogy ez volt a fő indító ok *Székelyföld Leírására* vállalkozásában, s hogy ő erre a két első műve megjelenése, vagyis az 1861. és 1868-ki év közötti időt fordította, az utóbbi évi előfizetési felhívásában maga mondja. »Más államokban — írja — a kormány által segített tudományos intézetek támogatják a honismeit vállalatokat, nálunk egyeseknek kell segíteni, ha hazánk ismeretének parlagon hagyott talajába a jövőben aratást biztosító magot kívánunk hinteni.« Ez indította őt arra, hogy az elhanyagolt napjaiban elcsüggedés helyett tevékenységé-

¹⁾ *Kelet Tünelvilága*, vagy: Szaif Zülizián Szultán. Arab rege. Ali-bey után fordította *Orbán Balázs*. 8-adrét I. köt. 1—197 ll., II. köt. 1—163 ll. Négy könyvű képpel: *A Szultán ébresztése, Camarü, Shama, Szaif Zülizián*. Megjelent Kolozsvárt, Stein János nyomdájában. (Az év nincs kitéve, de 1861. volt.)

nek tért szerezzen szülőföldének, az oly sok tekintetben érdekes *Székelyföldnek* leírása és ismertetése által.¹⁾ Igazolja ezt a *Hazánk és Külföld*-ben 1871. megjelent életírása. »Szülőföldén lévén — ugymond az író — most kezdé annak sajtósága szokásait, eredeti népét s emlékekben gazdag hegyeit ismerni, s elhatározta, hogy azt a hazával megismerteti. Bejárt tehát gyalog minden falut, átnézte a leveles ládákat stb. 1862-től 1867-ig tartott e munka.«²⁾

Másik indító oka keleti utazásának gyönyöre és tanúságai: lősöktől lakott és védett szigetek, emlékezetes kikötők s városok, az építészet és képzőművészet remekei, sok ezer éves romok és emlékek. »Van minden romban valami vonzerő — írja Kairóból Alexandriába menő útjában — mely a lelket megragadja. Soha egy régi romhoz sem közeledhetem a nélkül, hogy vallásos tisztelet ne hasson át. A rom különösen Keleten egy letűnt nép és kor, egy nagy tett s dicső mult emlékét tartja fenn, megható eseményekről regél, egy nem ismert korszak rejtelmes képviselője s koporsója régi nagyságnak, letűnt dicsőségnek.«³⁾

A székely nemzet és Székelyföld történetének és irodalmának megismerése is hatással volt rá. Ebből győződött meg *először* arról, hogy Bod Péter, a két Benkő, Lakatos, Ilia és más írók művei igen szűk látkörben mozognak, koruk irodalmi színvonalán állnak ugyan s kezdetnek jók, — de a mai szükséghez képest nem elegendők, s külföldi e tárgyú művekkel hasonlítva, azok megett messze hátramaradnak; *másodszor* a Névtelen Jegyző, Kézai Simon, a Bécsi Képes Krónika s ezek utánirói, Székely István stb. Szabó Károlynak és gr. Kemény Józsefnek 1854-ben az 1533-ki csiki Székely Krónika hitelessége felett folyt polemiája, Kállaynak: »A nemes székely nemzet eredete« című műve, Dózsa Dániel Zandirhám-ja stb. felköltötték Orbán Balázsban azon gondolatot, hogy ő az elsőknél korszerűbb és tanúságosabb művet írjon; az utolsóknak a székelyek Attila hunjaitól származását illető véleményéhez valamivel járuljon, e hagyományi hypothesisit tisztázza s nyomozásaival erősbitse. Ő a Székelyföldet egy határ-

¹⁾ *Magyarország és a Nagyvilág*. 1868. 37. sz. 447. l.

²⁾ *Hazánk és Külföld*. 1871. 11. sz. 93—94. ll.

³⁾ *Utazás Keleten*. Negyedik kötet 49. l.

hegyekkel, várakkal és hegyszorosokkal természetileg bezárt s elkülönített oly tartománynak vélte, melynek belső és külső részét a székelység nem egyszerre szállotta meg. A belső Székelyföld szerinte a legősibb időkben csak Csik- és Háromszékből s tán a Barcaságból állott, azután terjedt ki Udvarhelyszékre és Marosszék felső havasos részére; Marosszék téres és nehezebben védhető része megszállása későbbi, Aranyosszéké a XIII. századbeli. A belső Székelyföldre északról a Küküllő völgyén Nagy-Galambfalvánál, délen az Olt mentén, annak Erdővidékéről kiöntésénél, Alsó-Rákosnál, a VI. században élt Jornandes által följegyzett *Taba* és *Bonta* szorosokon lehetett bejutni, melyek ma is élnek »Bontapataka« és »Tapaj« hegycsúcs névben, és a mely földet egymással egybeköttetésben levő hatalmas várgyűrűzet vett körül és védett. Orbán Balázs e nézetét Udvarhelyszékhez írt *Előismertetésében* mint figyelmet érdemlő hypothesis állította fel. A legősibb idők óta ott lakás és ama föltevés, hogy a Székelyföldön levő, mintegy 80, részben általa fölfedezett régi vár és vár-rom a magyarok bejövése koránál régibb, s e várak — az ő nézete szerint — magukat oda megvont székelyek által önvédelmökre építették, azok fekvésének, romjainak és nevének története kifürkészésére s az irodalommal rajzban és képben megismertetésére önként vezette.

Volt még egy más fontos ok is, a mit előszavában maga elmond.

Németországnak védője a török ellen századokon át Magyarország volt, s ennek keleten kapuja és fellegvára Erdély, főleg pedig a Székelyföld, melynek természeti, történelmi és népeleti kincse változatos és gazdag, mégis legkevesebbé ismeretes.« Nem szabad túrnunk — mondá ő — hogy tovább is *terra incognita* legyen. Hasson mindenki tehetsége szerint ismertetésére. Multunkat a jövő érdekében kell ismertetnünk, hogy magunkat tájékozhatassuk. Az önbizalom érzetével kell felvérteznünk magunkat, hogy az átalakulások e nagy korszakában, új szabad országok születése zürjében, hivatásunkkal s képességünkkel számolhatassunk, s hogy főleg Erdély Magyarország államéletében előrsi állását, mint biztonságának főfeltételét, megtarthassa. A magyar nép s közte a székelység szabadságszeretetének s

hősiességének csak nem rég fényes példáját adta, a szabad népek figyelmé ránk kezd fordúlni. Külföld is ismerni kíván. Igyekez-zünk, hogy megismerhessen. «

E nehéz munkára vállalkozott ő — írja — gyenge erővel, de buzgó elhatározással; járatlan ösvényen indult el, s a mit 6 év kitarító törekvésével gyűjthetett, hazája oltárára teszi. Zsenge talán az áldozat? de hát visszarettenjen-e a nehézségtől? s ha tökéletest nem tud, semmit se adjon? Hallgasson, mint eddig hallgattak? Erdély, e szép országrész ismeretlen marad-jon tovább is? Ezt tennie nem szabad. A kor int, ő követi.

Műve hat kötetből fog állani — írja tovább — öt a székelyeket, a hatodik a Barcaságot tárgyalja, főleg magyarságát. Minden kötethez legtöbbször önmaga, részben Mezei József barátja által fényképi úton készített szövegfelvilágosító képeket és alaprajzokat ad. Czélja az volt, hogy a vizsgálódás alatti területek történeti, népéleti (*ethnographia*), régészeti és tájleírását adja. Nem írt csak szaktudósoknak, sőt került a doctrinaire irányt és szakirodalmi merevséget, ellenkezőleg a szárazabb leírásoknak is igyekezett vonzó és élvezetes alakot adni, azért, hogy az ily komolyabb olvasmányt megkedveltesse a nagy olvasó közönséggel. Ez választatta vele a könnyed és élvezhető előadási modort. Szabadelvűen írását a nemzet elnyomatása gyászos korában készültével igazolja, melyben ha itt-ott — úgy-mond — a hazafiúi fájdalom kifejezésre talál, az nem illeti a mostani alkotmány kormányt, de azon letűnt absolut igazgatási rendszert, mely a nemzet temetőjévé akarta változtatni a hazát és intézményeit. A hazafias feljajdulás és történeti rosszalás azokat sujtja, akik ebben eszközök voltak, s ő azért hagyta fenn könyvében, hogy ama kor fájdalmas emléke az utódok számára legyen megőrizve, hogy tanulják meg védeni azon alkotmányt, melynek kivívásában és megvédésében annyit szenvedének.

És most — így végződik az előszó — önálló és a maga nemében uttörő szerény művét azon reménnyel bocsátja a nyilvánosság és részrehajlatlan bírálat elé, hogy az hiányai mellett is hű képet ad kedves szülőföldről, melynek ha lesznek is nem sikerült részei, elnézést kér érte s kedvező megítélését igaz ügybuzgóságának, mely egyedül önmagára támaszkodva küzdé ki az eredményt, mit a hazának szerényen bemutat.

Lenyegelfalva, 1868.

Orbán Balázs, m. k. 1)

Ez előszó mutatja Orbán Balázs műve nagy keretét s az ő hivatottságát. Nem becsüli túl erejét, nem tart méltányos kritikától, elismeri, hogy lehetnek tévedései, de mivel munkája uttörő s hihetlen nehézségekkel és áldozattal volt egybekötve, azt méltányosnak reméli. Előszavában szoros kapcsolatban áll a székely nép történelme és jogviszonyai általános ismertetése, melyet *Bevezetés*-képen műve elé bocsát. Ebben a székely nemzet és föld irodalmát és az a felőli eddig ismert nézeteket — a mennyiben tárgyára tartoznak — érintvén, a székely eredetről megmondja

1) *Székelyföld Leírása* stb. I. köt. Előszó.

véleményét . . . Husz év múlva, 1888. márcz. 5. tartott m. tudom. akadémiái székfoglalójában Hunfalvy Pállal szemben részletesen fejtegette nézeteit ugyanazon tárgyban. ¹⁾ Ő a székelységet a már említett krónikák, a nemzeti hagyomány, az őskori — szerinte — székely vármomok és az enlaki hun írásjegyű templomfelírat hypothesise alapján Attila hunjai maradékának tartja, akik a hun birodalom szétohlása után régi hazájok felé Keletre visszaindulván, a mai Székelyföldön megállapodtak, s a Kárpátok, földjük hegyi fekvése s egy hatalmas vár-öv által védve, magukat a magyarok bejövételéig, törzsrendszerüket a tisztok és bírák választásában, birtoköröklésben és személyes katonáskodásban a XVII. századig fentartották. . . . E történeti felfogást itt csak tényként jelzem, azért, mert az olvasó e nélkül *Székelyföld Leírása*-ban sokat nem ért meg, de a kérdés érdekéhez annyit, a mennyit előadásom keretébe valónak tartok, hátrább akadémiái székfoglalója tárgyalásakor fogok elmondani. Nehéz kérdés az, a mit a szerző könyve *Bevezetésében* felállított, s amit az annak megjelenése óta sokban megingatott források és érvek alapján eldönteni nem lehet. Mellözve tehát ezt, a mű tartalmára térek, megismertetve és méltatva az új és egészen eredeti munkatervet s a hozott mű tudományi becsét.

E *Leírás* kiterjedett a politikailag elkülönített egész *Székelyföldre*, ezenkívül a Brassó vidéken és Felső-Fejérvármegyében szétszórt *székely községekre*.

Ez azon 463 községből álló kis országrészt, a magyar nemzet nem épen félmilliónyi népe, melynek lakföldjét br. Orbán Balázs hat éven át beutazta, egyedül, olykor fogadott útmutatóval, fényképező gépét, rajz- és írószereit s úti jegyzőkönyvét vive magával. Utitársúl nem ajánlkoztak, ő sem fogadta volna el; mert az ő kutatási szenvedélyét s a nélkülözésben hihetlen önmegtagadását vele megosztani bárki másnak lehetlenség lett volna. Erre bizonyíték id. Dániel Gábor főispán följegyzése, a midőn

¹⁾ *A székelyek származásáról és intézményeiről*. Székfoglaló értekezés. Olvasatott a m. tud. Akadémia II. osztályának 1888. márcz. 5-ki ülésén. Budapest, 1888. *Értekezések a Történelmi Tudományok köréből*. XIII. köt. IX. szám, 8. 1 — 30 ll.

1862. körül az *almási barlanghoz* vele társaságban kimentek. »Balázs — írja a főispán — hozzá Vargyasra Alsó-Rákosról — a hol szintén képeket vett fel — csolnakon, életveszélylyel evezett át az Olton. Amint másnap férfiak és nők a kitűzött helyre megérkeztek, pihenni és reggelizni ültek le. Orbán Balázs alig falt valamit, elévette fényképező gépét, tett zsebébe kenyeret és szalámit, s elindult keresni a fölvetelre kedvező pontokat. A társaság nálanélkül járta be a barlangot, a zöld gyepen vigan ebédelt, de Balázs nélkül; nem birhatták rá, hogy velök maradjon. Haza is mentek nélküle, ő késő estve kifáradtan érkezett meg, mert — a mint mondá — sikerült tájképeket szerzett munkájához.«¹⁾ E képek érdeemesek is, hogy az irodalomban fenmaradjanak.²⁾

JAKAB ELEK.

¹⁾ *Orbán Balázs Emléke.* 9. l.

²⁾ *Székeltyföld Leírása.* I. köt. 90. 93. l.

A MARKOMAN HÁBORÚK.

— ELSŐ KÖZLEMÉNY. —

Nyugaton Rómának eddigi aggressiv politikája Dacia meghódítása után teljesen békéssé válik s a hódításokat a határok biztosítása váltja föl, a támadást védelem; ez pedig, ismerve a birodalmat a megelőző évszázadokban éltető, föntartó és mozgó eszméket, határozott hanyatlást jelez. A következetesség s erély azonban, melylyel Hadrian és Pius az új irányt érvényesítik, amaz a birodalmi határoknak éber szemmel tartása, emez diplomatiája, a barbárok iránt tanusított előzékenysége és főleg bőkezősége által, elfödik ugyan még látszatát is a stagnationának vagy hanyatlásnak, de magát a tényt nem tehetik nem létezővé, minek apránként az lőn következménye hogy a határszéli népek, melyek előbb nagyon is megérik Róma súlyos kezét, apránként teljesen függetlenek lőnek. E függetlenség Trajának félelmes kormányzata óta nem adott ugyan új bátorságot nekik ismét megkezdeni a császárság első századában majdnem szakadatlan rabló hadjáratokat — ezt veszélyesnek tarták, de azért megnöveli önérzetüket, melyet még nagyobbá kellett tennie a hosszas béke által bekövetkezett átalakulásoknak.

A béke nyugalmas évei az éjszaknyugati barbár törzsek beléletére nagy befolyást gyakoroltak, majdnem teljesen átalakítván a népek arculatát. Éjszak és kelet felé, nem nyujtván a vándorlás semmi kecsegtetőt, biztatót, — nem volt kedvök új kalandokra menni, nyugatra pedig nem mehettek, útjokat állván a birodalom sasai, jól felszerelt védelmi vonalai. Kénytelenek valának tehát megállapodni, letelepedni, s az egykor folyton vándorló, marhatenyésztés, halászat, vadászat, és rablásból élő nép, földművelővé alakul, akarata, eddigi szokásai hajlamai ellenére. A hosszú béke idő rohamosan megszorítja a nép számát, — s e növekedést nem ellensúlyozá semmi, mert a halandóság, nem lévén háborúk, a minimumra szállott. A számbeli emelke-

déssel pedig együtt járt a közvagyonosodás hanyatlása az ingatlan birtokok eldarabolása következtében, mi ismét az egyesek birtokában lévő marhaállomány fogyását okozta, — s mindinkább a saját birtokán üzendő tenyésztésre utaltatik mindenki, mert a népesség növekedésének egyik általános érvényű folyamánya, a közös legelőknek minimumra reducálása vagy teljes megszüntetése. Új jövedelmi forrásokat pedig e népek nem szerezhettek, mert kereskedelmök a birodalom felé nem volt, s nem is lehetett, nem termelvén semmi olyat, mi a magasabb, nagyobb igényekhez szokott imperiumbeli lakosságnak inyére lehetett volna; — sőt ellenkezőleg új kiadásaiuk támadtak minden nap szorgosan látogatván a szomszéd római emporiumok piaczeit, vásárait, igényeik, kívánalmaiuk emelkedni kezdének, a jövedelmi források pedig napról-napra fogyván, lassankint a közgazdasági válság is bekövetkezett minden nyomorával együtt. Ezen segítettő egyes törzsek a birodalom határai mögé való átköltözhetést többször is kérelmezik, de a helytartók, felsőbb parancsra vagy saját akaratokból, mindannyiszor visszautasíták őket, nem is sejtván, hogy e kérelmeknek az anyagiakon kívül még más okai is lehetnek és vannak.

A legfontosabb kétségtelenül az, hogy a népvándorlás első áradatai elérték a római birodalom határain lakó népeket, a Duna felső vidékein épúgy mint torkolatánál. Kezdetben a keleti germanok valának azok, kik a nyugatiak és déliek lakhelyeit fenyegeték kénytelenségből, mert utánok még a török-tatár népek tömegei tódulván, kelet felé vissza többé nem fordulhattak. — Ily mozgalmakat majdnem mindig a megélhetés gondjai okoznak, de elősegítik azokat a vesztett háborúk, egyes hatalmasabb törzsek terjeszkedései, belvillongások és politikai átalakulások is. Így indult meg Németországban is ama százados mozgalom, mely csak Aurelianus császár korában ér véget. Ez a népvándorlásnak első, a góthok által provocált korszaka. A keleti tenger s az Alsó-Visztula mellékein lakó germanok — góthok a második században délre fordulnak, s az al Duna felé törekedvén, karddal és szerződésekkal törnek utat magoknak. Főtörzseik az Odera és Visztula közép vidékein haladva, összeütközének a közép és déli germanokkal, hogy kiszorítsák őket területeikről. A közép Dunához azonban nem tudnak eljutni, mert útlejtőket állják a vandalok, naristok, markomanok, quadok és hermondurok. Ez kétségtelenül heves harcokat, politikai rázkódásokat és catastrophákat okozott, melyek e törzseket a szó szoros értelmében két tűz közé szoríták, és érdekeik közös védelmére serkenték. S e közösség, melyet másfél századdal előbb két nagy ember: Arminius és Maroboduus nem tudtak létrehozni, most megalakul

magától ¹⁾ s minél több és több népet kényszerít csatlakozásra a végső veszély, annál inkább előtérbe lép a kérdés legegyszerűbb megoldása is: beköltözni, vagy ha kell betörni ²⁾ a római birodalomba, melynek gazdagsága, nagysága, hatalma e félbarbár és barbár népek előtt szinte utopicusnak tűnhetett föl.

S az indokok, melyek megmozgatták a törzseket a Rajna forrásvidékétől egész Daciáig, éreztetik hatásukat az al-Dunánál is, de itt csak azután, hogy nyugaton már majdnem tetőpontját éri el a harcz.

És e küzdelmek, közönkint a kétségbeesetteknek irtózatot elkeseredésével, másfél évtizedig dülnek, kiterjednek fél Európára és a barbár világ majdnem minden népére; — ezért az események elbeszélése előtt vázolólok fő vonásaiban az óriás sphaerát is, melyen mint romboló, s mindent elpusztító vihar zúgott végig e rettenetes háború.

I. A római birodalom provinciái.

A római birodalom tűzpontja Julius Caesar idejében sok tekintetben hasonlít egy dúsgazdag, hanyag földesúr kerítetlen belsőségéhez. Óriási birtokai a művelt világ legszebb részein terülnek el, tekintélyét, hatalmát egyformán bámulják, csodálják és félik az Eufrát vidékein mint Hispania nyugati határain, a Rajna torkolatánál, mint a Nilus zuhatagjainál, és mégis az Imperium középpontja, Italia tárva, nyitva áll minden ellenséges támadásnak s még hozzá, a mi valóban bosszantó lehetett a világ uraira nézve, apró népek zavarák édes álmaikat. Az élet kicsinyke bajai iránt teljesen érzéketlen dictator, nem törődve a határszéli kellemetlenségekkel, a távoli Britannia meghódítását köti lelkére utódjainak, s a rajnai határok biztosítását a barbár és mindig merész germánok ellen, hogy Gallia kibékíthető legyen sorsával.

De Augustus bármily tisztelettel viseltetett is a nagy Caesar végakarata iránt, elhalasztá, majd teljesen mellőzte Albion meghódítását, és Italia biztosításához fogván, háborút indít az Alpok zordon lakói ellen. Vállalatai teljes sikert aratván, Italia kikekítettett, s át volt törve az örök hó földte sziklafal, délről éjszak felé megnyílt a hatalmas összekötő vonal, mely Rómát új kötelékekkel fűzte Közép-Európához, megjelölve az irányt is,

¹⁾ Capitolinus: Vita Marci: c. 22: Gentes omnes ab Illyrici limite usque in Galliam conspiraverant. — Amm. Marcellinus 35, 5, 13: unum spirando vesania gentium dissonarum.

²⁾ Capit. V. Marci: c. 14. . . . aliis etiam gentibus, quae pulsae a superioribus barbaris fugerant, nisi reciperentur bellum inferentibus.

merre kell haladniok a győzelmes fegyvereknek, ha végre akarják hajtani a birodalmat betöltő s mozgató eszmét, a világ meghódítását, s el volt háritva a veszély is, hogy a hegyszorosokon át egy gall vagy german Hannibal újra fenyegethesse az örök várost. Nem ok nélkül emlékezik tehát Augustus e vállalatokról könnyen megbocsátható tetszelgéssel a Monumentum Ancyranumban. ¹⁾

Az alpok déli lejtőin lakó salassok, a taurinok szomszédjai még mindig függetlenek valának s ép úgy megsarczolák és kirabolták, ha szerit ejthették, a békés utazókat, mint hajdan. A köztársaság már 654-ben (= 100 Kr. e.) alapítá e kellelten nép fékentartására Eporediát, — de sikertelenül, mert a gyarmatot csakhamar földúlták a rabló törzsek. Augustus Terentius Varrót küldé ellenök jelentékeny sereggel. A legiók több oldalról támadván meg a készületlen népet, győzelmet arattak, s császárijok parancsára a fegyverforgatható férfiakat fogságba hurczolván, Octavianus aggodalom nélkül alapíthatá meg 3000 gyarmatossal a gyorsan fölvirágzott Augusta Praetoriát (= Aosta. 25 Kr. e.) ugyanekkor Italiával egyesítvén a raeti alpok lejtőit. De e hegység belseje még mindig megközelíthetetlen lévén — az új szerzemény igen kétes birtok volt. A hódítást tovább kelle tehát terjeszteni, — s a császár mostoha fiai Tiberius és Drusus bizattak meg az új harcok megvívásával. — Föladatukat szerencsés kézzel oldván meg, Drusus megnyitá a Brenner szorost, egyenes összeköttetést létesítvén Italia és Germania között, melynek föntartására és könnyítésére Augusta Vindelicorum (Augsburg) alapított a havasok éjszaki részén.

Róma seregei átkelvén az Alpokon, újra találkoznak a germanokkal, s ezzel megered a véres háborúknak végtelen sorozata.

Gallia megnyugtatóására a szomszédos Rajna jobbpartjának teljes meghódítását minden komoly római politikus föltétlenül szükségesnek tartá, s ezért Vipsanius Agrippa, Augustus veje, a gall mozgalmak elfojtását befejezván, átkelt Germaniába, s az ubiakat (716 = 38 Kr. e.) Gallia területére telepíti át. Az áttelepítés azonban pillanatnyilag nagy bajok forrása lön. A szomszédos suvek megszabadulván legveszélyesebb elleneiktől, átlátogattak majdnem évenkiut a balpartra, mindenfelé rabolva, pusztítva, a nélkül, hogy kirándulásaik komoly visszatörlesztést találtak volna. E siker hasonlóra bátorítá a sugambrokat, s a két hatalmas törzs szövetkezvén, csatlakozásra szólítá az usi-

¹⁾ Mon. Ancyran. C. J. L. III. 796. l. c 26 : Alpes a regione ea, quae proxima est Hadriano mari. ad Tuscum imperio adieci, nulli genti bello per iniuriam inlato.

piákat és teuctereket is. Harczra mindig készen állván e barbárok, szívesen fogadák az előzékeny meghívást, s megalakíták kül-háború vívására az első coalitiót. Harczaikat római foglyaiknak keresztre feszítésével vezetvén be, betörték Galliába, könnyű szerrel verve szét az ellenök küldött lovasságot, felkonczolják Lollius hadait és kézrekerítik még a LEG. V sasát (738=16 Kr. e.) Augustus e hirre személyesen ment Galliába. Megérkezte megfélemlítvén a sugambrokat, elhagyák a provinciát, a többiek pedig kiűzettek s Domitius Ahenobarbus tűzzel-vassal pusztítva, egész az Elbéig tört, és a folyó jobb partján fölállítá Augustus oltárát, visszatértében pedig megépítteté a jövő háborúk könnyítésére a »hosszú hidakat« (Pontes longi.)

E harczok végleg megérlelték Rómában Germania meghódításának eszméjét. Augustus hosszas galliai időzése alatt teljesen szervezvén a tartományt Drusust bízta meg a védelemmel, s a hadjáratok folytatásával.

A véres háborúk új sorozata Kr. e. 12-ben kezdődik.

Éjszak Németországot délről éjszak felé párhuzamos nagy folyók hasítják végig: az Ems, Weser és Elbe, melyek a Rajna felől támadó seregnak meg annyi akadályai, de védelmi vonalai is, ha kellő erővel rendelkezik; az éjszak felől betörő seregek pedig sekély járatú hajókon eljuthatnak a germán síkság szívéig a nélkül, hogy kimerítő utakat kellene tenniök. Drusus ez előnyt használni óhajtván, legióit hajókra ülteté, s az általa tervezett, és épített csatornán, melylyel a Rajnát és Yszelt köti össze (Fossa Drusiana) a Zuyder tóba evezett, -- majd keleti irányban mindig a partokat követve, az Ems torkolatába hatolt. Itt a bructerek flottája várta őt, -- de legionariusai még a szokatlan vízi ütközethen is győzelmet aratván, utat nyitának egész a Weserig. A széles torkolat kényelmes kikötő levén, Drusus horgonyt vetett a partokon, nem is sejtve, hogy az apály -- mely csekély esésű partvidékeken roppant területeket hagy szárazon -- mily veszélybe döntheti. Hajói a viz tükrének visszahúzódása után mind megfeneklettek, s néhány órára tehetetlen lón az egész flotta. E kedvező alkalmat használni akarván a chaukok megtámadák a hajóhadat, s ha a Drusus által utközben megnyert friezek nem érkeznék meg váratlanul, áldozatul esik az egész sereg.

Drusus megjelenése az éjszaki partokon s erélyes föllépése nagy fölindulást, sőt félelmet keltvén a déli rokonaikkal folyton torzsalkodó tenger melléki törzsek között, ezek meghódoltak a nélkül, hogy erre fölszólítottak volna, inkább akarván engedelmeskedni -- a későbbi védelem fejében Róma legatusainak, mint szívelni honfitársaiknak sokszor nagyon is kemény ígáját, vagy pedig a sokkal erősebb ellenféllel vivandó örök harczban vérzeni el.

E meghódolást a háború által nem érintett törzsek: a sugambrok, cheruskok, suevek árulásnak tekintvén, szövetséget kötének az idegen hódító megtámadására, és csatlakozásra szólíták a cattokat is, de ők visszautasítván a meghívást, kitört közöttök a polgárháború. E belviszályokról értesülvén Drusus, azonnal átkelt a Rajnán s szárazföldön hatolt egész a Weserig, és őszig ott időzvé, számos győzelmet aratott. Közben készletei megfogyatkozván visszafordult, — de utja, mely diadalmenethez hasonlított, most a folytonos küzdelmek végtelen sora volt, s a Lippe forrásvidékéhez érve maga előtt találta a coalitio egész haderejét is, mely óriás tömegeivel, mielőtt valamit tehetett volna annak megakadályozására, körülfogta őt, oly szorosan, hogy alig gondolhatott menekésre. Az előnyös helyzetében elbizakodott ellenség kétségtelennek tartván a győzelmet, már a zsákmányon is megosztozott: a sugambrok a foglyokat, a cheruskok a lovakat, a távollakó suevek pedig az arany és ezüstöt választván magoknak. Megcsalódtak, mert Drusus jól kiszámított merész rohanással áttörte ellenfeleit, — és szétkergeté barbár csordáikat. A herczeg okulva veszélyes kalandján Aliso várát építé e vidéken, jelentékeny őrseget hagyván vissza azonnal annak védelmére (Kr. e. 11.) Később a várak egész sorozata köté össze a Rajnával Alisót.

E nagy győzelmekkel, de mégis sikertelenül végződő háborúk Kr. e. 10-ben ismét Galliába hozák Augustust, hogy fiaival a helyszinén beszélje meg a viszonyokat. Tanácskozásaik eredménye az lón, hogy Róma nem állapodhatik meg a Rajnánál, mert csak úgy birhatják békén a balpartot, ha uralkodnak a jobb parton is, s ezt csak úgy vélték elérhetőnek, ha a Rajna mentén áttörhetetlen várrendszert építenek, és ha keletre jelentékeny hadjáratot, vagy legalább is erős kémszemlét vezetnek minden évben.

A Rajna megerősítését Augustus vállalta magára, s hogy az egész védelmi vonal könnyebben áttekinthető legyen, Belgicát elválasztván a déli részeketől Germania superior és inferiorra osztá az egész tartományt. A császár az átkelést mindenkorra biztosítandó, ötven várát építtetett. A legkiválóbbak Mainz, Bonn, Xantin, utóbbi rendkívül erős és jól választott pont a Maas és Alsó-Rajna között, állandóan két legiónyi helyőrséggel. Bonn és Gelbnél hídakat is építtetett, s két flottát rendeztek be védelmökre. Erődítéseit még a jobb partra is átvitte, nagy sánczokat hanyatva a Mainzsal szemben fekvő Taunus hegységben.

E védelem a lehető legjobban volt kiszámítva, mert föltétlenül biztosítá a Rajnát, s lehetővé tette, hogy a balpartról támadó hadjárat legyen kelet felé bármely pillanatban indítható.

És növelte még ez előnyöket, hogy a Fichtel hegység s az Oening felől két folyó irányúl a Rajna felé: a Maina mely Mainzsal szemben ömlik a római határfolyóba, és a Lippe, mely akkor a bructereket választván el egymástól, Castra Veteranál ömlött a Rajnába. Széles völgyén a hatalmas vár helyőrsége egész a Weserig hatolhatott, míg Mainz a Maina felső vidékére vezető utakat védte vagy fenyegette.

Drusus ily kitünő hadviselési alapra támaszkodván 9-ben Kr. e. nyugodt lélekkel indulhatott meg új hadjáratára a nagy elhatározással, hogy Germaniát egész a Weserig provinciává teszi. Most már a barbár segédcapatok is vele harcolván, könnyű győzelmet aratott a cattokon, s mielőtt valaki sejtette volna, a Maina völgyeiben lakó markomanokra tört s kiszorítá őket területeikről. Majd a cheruskok ellen fordult, s véres harcok között haladva át lakhelyeiken, egész az Elbe balpartjáig jutott, s itt oltárt állítván Augustus tiszteletére, elfogadá a barátságot és békét kérő cimberék küldöttségét. Drusus a fényes követséget Augustushoz utasítá kérelmével, s Rómában bámulva látták, hogy Gaius Marius rettenetes elleneinek ivadéka a császárnak, mint istennek, áldozati edényeket hoztak ajándékul.

A tél közeledtével visszafordult, — de utközben leesvén megvadult lováról, sérülései következtében négy heti sinlődés után meghalt (Kr. e. 9.)

Utódja bátyja Tiberius lón, — s már a következő évben oly csapást mér a sugambrokra, hogy azok teljesen megtörve, megalázva, a zord hadvezér parancsára, negyvenezeren Galliába költöznek át. Tiberius merész actiója megremegteté egész Germaniát, s egy évtizedig mi sem zavarja a békét. Csak Kr. u. 4 vagy 5-ben támad újra fegyverzaj, és a merész császári herczeg egész az Elbeig vezeti seregeit, sőt bölcs számítással még téli szállásait is e vad vidékeken üti föl. Az állandó táborozás hatásai azonnal érezhetők lőnek; »e terület már római provinciának tekinthető« — írja Tiberius táborából egy római történész, és az is maradt volna, ha a Duna mellékein nem merülnek föl oly események, melyek miatt a római kormánynak siettetnie kellett a bekebelezést, nehogy két háború terheit viseljék a különben is nyomasztó helyzetben lévő provinciák.

Marobod királynak a határokat, sőt a birodalom integritását fenyegető nagy hatalma tevő szükségessé a bekebelezés gyorsítását, hogy útját vágják a propagandának, melyet a provincialisokká váló germánok között nemzeti függetlenségök érdekében oly könnyen szervezhetett volna Marobod. Előbb semlegessége miatt kímélték, nem feszítvén túl a legiók erejét, de most, midőn a véres háborúk eredményeit kívánták biztosítani,

végezni kellett vele is. Tiberius 6-ban óhajtotta megindítani hadait, s már egyesítendő volt tíz legióját, midőn mögötte fölkelt egész Pannonia. A herczeg nem akarván két, egyformán veszélyes ellenféllel küzdeni, Marobodnak békét ajánlott a tényleges birtok állapot alapján, — és a király szívesen fogadá azt. Az óriás erővel indított háborútól nagy sikereket, Germania teljes kikerekítését várván Augustus, a római fegyverek teljes győzelmének nyomasztó hatása alatt kívánta szervezetni Germaniát, s e nagy földadat megoldását Quintilius Varus-ra bízta.

Nagyot hibázott e választással. Varus igen jó helytartó volt a nemzetségeket vesztett ázsiai engedelmes tartományokban, de nem Germániában, hol a helytartónak minden intézkedését a nemzeti érzelmek, szokások és büszkeség helyes figyelembe vételével kell megtennie. S Varus épen ezeket mellőzvéen — megalakult minden idegen befolyás nélkül a nemzeti propaganda, élén a cherusk Arminiussal. Varus megfontolatlan intézkedései legelőbb a cheruskokat érinték, őket akará a lictor vesszőnyalábjával meghódítani legelőször, s megigázni kezében a törvények teker-csével azokat, kik csak fegyverrel valának megtörhetők. Arminius lelkes izgatásai csakhamar oly mérveket öltének, hogy Varus fényes tábori udvarában alig volt germán főember, ki ne csatlakozott volna hozzá szívvvel, lélekkel s harcra készen bármely pillanatban a betolakodottak kiűzésére. Az előkészületeknek titokban kellett ugyan történniök, de mégis köztudomásúak lőnek, s a maroknyi római párt nevében Segestes, Arminius apósa, figyelmezteté Augustus helytartóját a készülő veszélyre. Varus azonban Syriáról véve mértéket Germaniára nem hitt, s annyira biztosítottnak érzi magát, hogy minden elővigyázati rendszabály nélkül indúlt meg a majdnem szokásossá vált utra a Weserig vagy Elbéig, midőn Aliso közelében Arminius, miután pazar ebéden volt a helytartónál, a nyugalmat élvező Varust megtámadja és fölkonczolja három legióját. A seregből alig menekült meg néhány száz ember, Varus pedig szégyenében vagy félelmében öngyilkos lett (Kr. u. 9.)

Arminiust mint nemzeti hőst üdvözlik honfitársai, s ő a megindúlt nemzeti fölkelésbe Marobodot is be akarván vonni Varus fejét elküldé neki, — de a király félve a kényes ajándéktól, Augustus udvarába juttatá törzsrokonainak véres diadaljelét. Marobod eme semleges magatartása tevő lehetségessé, hogy Lucius Asprenas, Varus unokaöccse és legatusa, a Rajna mellett visszamaradt legióival megvédheté a jobbpárti birtokokat.

Varus eleste végtelen kínos benyomást tett Rómában. Augustus trónjáért aggódott, — mert egyetlen támasza fegyverének győzhetetlensége volt, s most oly vereséget szenvedett,

mely a birodalom létét látszott fenyegetni. A nemzeti liga maga segíté ki őt e veszélyből: a belviszályok miatt Arminius nem indíthatott új háborút s a Varus vesztesége által okozott félelmes benyomás oszoltával, és a legiók lázadásának lecsillapulta után, Tiberius alatt újra megkezdődnek a háborúk.

Kr. u. 14-ben Germanicus -- Drusus fiának legiói beka-landozzák a marsok területeit széltében-hosszában pusztítva, s végül fényes győzelmet aratnak, hogy feledtessék a közvélemény által élesen roszszalt rabló háborút.

15-ben már a nagy harczok kezdődnek a cheruskok római pártjának kezdeményezésére, melynek fejét Segestest -- fa várában erősen szorongatta Arminius. Germanicus sietve érkezett a Rómához hű főnök fölmentésére, és szétrobbantva Arminius hadait, megnyitá a vár kapuit, de fogolynak nyilvánítá Arminius nejét Thusneldát, Segestes leányát.

Arminiust nejének elfogatása, apósának árulása, a rómaiak pusztításai lázas tevékenységre sarkalván, nagy szövetséget hozott létre, melynek szétrobbantására Germanicus, mint egykor atyja, hajós sereggel indult meg hetven-nyolczvan ezer embert vezetve az Ems torkolata felé, s Varus csatájának színhelyén szállott partra. A harcztéren porladozó maradványokat eltemettetésén, Arminius megtámadására vezérlé hadait. A sasok győztek ismét, de a visszavonuló germánok mocsaras, uttalan vidékekre csalván őt, jobbnak látta visszavonulni az Emshez, hol nagyon előre haladván az évszak, seregének nagyobb felét hajókra ülteté s a partokon lovassága által kísértetve tért a Rajnához. Visszavonulása azonban ezer bajjal, nagy veszteségekkel járt az aequinoctium nagy viharai miatt, úgy hogy hajóinak nagy része elveszett, széthányatott. A Pontes Longi felé vonuló legatusa, Caecina szintén heves küzdelmeket állott ki az útjába vágó Arminiussal, de lángesze, kitartása megmenték őt, seregeit és a germán hadvezér sulyosan megveretve futásban keresett menedéket. De a vereség hatása csak pillanatnyi volt, mert Arminius néhány héttel később ostrom alá fogta a Lippe mellett épített római erősséget.

Uj háborúra volt tehát szükség, hogy a harczias, vitéz nép megfélemlíthető legyen.

Germanicus ezt a következő évre határozá, s veszteségeit Gallia, Hispania és Italiából kapott csapatokkal kipótolván, ezer hajóval bocsátkozott az Éjszaki-tengerre, miután a Lippe mellettei katonailag biztosítá. Az Ems torkolatánál kikötve szárazon ment a Weserig, majd azon is átkelve Islistavisus síkjain ütközött meg Arminiussal. A rómaiak győztek ismét és Arminius életveszélyes sebekkel borítva hagyá el a csatatért. Később még-

egyszer szembe szállanak az ellenségek, de újra Germanicusó lett a babér.

Varus legióinak emléke kiengeszteltetvén, a nagy hadsereg részint a tengeren, részint szárazon tért vissza a rajnai táborba. A tenger ismét viharos lévén a flotta nagy részét szétszórta, minek hire futamodván, ismét harczy zaj tölté be Germaniát. Az ifjú hadvezér azonban kéznél levő csapataival hirtelen betört a marrok és chattok területeire, s oly rémitő pusztításokat tőn, hogy a harczvágó törzsek jobbnak látták letenni fegyvereiket.

A római fegyvereken ejtett szégyenfeltetöröltetvén, Tiberius befejezettnek tekinté a háborúkat, s Germanicust Rómába rendelé, hogy vele együtt viselje a consulságot. A harczvágó türelmetlen hadvezér hiába kért még egy háborút: Tiberius megmaradt elhatározása mellett. »A germanokat — mondá sorsukra kell hagyni, hadd marczangolják szét egymást.«

Déli- vagy Felső-Germaniában e hadjáratokkal majdnem egyidejűleg dúltak a véres háborúk, sokszorosan összefonódva a pannoniai viszonyokkal, — annyira, hogy alig lehet elkülöntenünk az eseményeket.

A pannonok ellen folytatandó háborúkra volt elég ok, és elkerülhetetlenül szükségesek is valának azok, mert e barbár vad népek minden pillanatban háborgatták Dalmátiát, Noricumot, s 788-ban (= 16 Kr. e.) valóságos rabló hadjáratot indítottak Histriába, két év mulva pedig nyílt lázadásban törtek ki, és csak a félelmes Agrippa 741-iki (= 13 Kr. e.) megjelenése csillapítá le mozgalmaikat. Holta után azonban megújulnak azok, s Tiberius 742—744-ig (Kr. e. 12—10) három hadjáratban küzd ellenök. E harczok eredménye a dunai határ megállapítása volt. A római legiók ugyan aligha lépték át a Drávát, de a sisciai (= Sziszek) főhadiszállást áthelyezték Poetoviába (= Pettau) s a rhaetiai háborúk befejeztével, a noricum helyőrségek legkeletibb vára Carnuntum (= Petronell) volt. De a Dráva és Duna között, hazánk délnyugati részét ha a birodalomhoz tartozónak tekinték is, nem kebelezték be, a legiókat nem küldék a Duna mellé, mert a Germania ellen kezdett támadó háborúban elkerülhetetlenül szükséges volt az összeköttetés föntartása a galliai hadakkal, s erre sokkal alkalmasabb góczpont volt Bécs, mint Buda (= Aquincum), nem esvén ez ama harczvonalba, melyet a szomszéd, ezer veszélylyel fenyegető Marobod királysága ellen kellett fordítani és mindig készen tartani.

Marobod uralmát a Rajna mellől kiszorított suevek segélyével, a mai Csehország területén alapítá meg, kiűzve lakaikból s részben ki is irtva az őslakókat, a bójok tekintélyes, hatalmas népét. A király hosszasan tartózkodván Rómában és Italiában

megismerkedett a birodalmat főtartó intézményekkel, hadrend-szerével, s midőn hatalomra jutott, meghonosítá azokat saját népe körében is. Vasmarka keményen összetartá a széthúzó, egymással folyton versengő s minden harczy kalandra kész törzseket, és valóságos egységes nemzetté olvasztván népeit, Germania valódi alapítójának, első királyának tekinthető. A százfelé irányuló apró háborúknak véget vet, csak nagy harczokat vív szomszédjai ellen, részint hogy leigázza, részint hogy birodalmához csatolja őket, mint szövetségeseket. És a legtöbb törzs kénytelen is volt engedni, mert Marobod római mintára szervezett 70,000 főnyi gyalog és 4000 főnyi lovas hadának nem tudott ellentállani. E vakmerő és kegyetlen harczok fontos indokai lehettek az északi törzsek gyors meghódolásának Drusus és Tiberius előtt, s hogy a legtöbb tengermelléki nép szerződéses viszonyba lépett Rómával. Marobod hatalma megszilárdulván, fenyegető állást foglalt az imperiummal szemben is, bár óvakodott a nyílt ellenségeskedéstől. Csak egyszer, s akkor is futólag avatkozott Drusus és a germánok harczaiba, midőn a cheruskokkal rövid időre szövetséget kötött. Az ellentétes érdekek azonban nagyhamar elválaszták őket, s a király semleges maradt. De a birodalom még sem tűrheté meg őt, s Tiberius Kr. u. 6-ban halaszthatatlannak vélvén a kenyértörést, megindítá Pannoniába összepontosított öt legióját Carnuntum felé, hogy innen támadja meg Marobodot, s indulási parancsot küldött a Galliában öt legióval állomásozó Sentius Saturninusnak, hogy gyors menetekben vezesse seregeit a nagy vállalatra, s már néhány nap múlva egyesülendők voltak, midőn a császári herczeg háta mögött Pannonia népe föllázadt. A fölkelők, úgy látszik, csak azt várták, hogy a félelmes hadvezér túl legyen határaikon.

A fölkelők nem várva be a legiók támadását, berontottak Macedoniába, s Italia megtámadását is tervezék. A védtelen Juli Alpokon át könnyen eljuthattak Tergeste-ig (Trieszt) vagy Aquilejáiig, s innen tíz nap alatt Róma falai alatt lehetnek, mondá Augustus a senatusban, kétségtelenül azért, hogy egész a végletekig menő katonai rendszabályokat fogadtasson el a megrémült »atyákkal.« Ezek készségesen megszavazván mindent, a veszélyeztetett pontokra küldettek a nélkülözhető, s a gyorsan ujonczozott csapatok. Moesia helytartója, Aulus Caecina, Severus és Roemetalkes thrák király érkezvén legelőször a harcztérre, megkezdék a küzdelmet, mielőtt a tengeren tuli csapatok megjelenhettek, mielőtt megtérhetett Tiberius. A császári herczeg a rémhírekre — békét kötvén Maroboddal — gyors menetekben fordult vissza s tíz legiót vezetett a két Bato és Pinnes ellen. A segédcapatok megérkezével 120,000 ember szállott síkra a

forradalom ellen, s a küzdelmek mégis végtelen sok vérbe és hosszú időbe kerültek. Minden talpalatnyi földet elkeseredett harcokkal lehetett csak kiragadni a lázadók kezéből, kik Sisciát (= Sziszek) és Sirmiumot (= Mitrovicz) is ostrom alá akarván fogni, Tiberiust a végső kimerülésig zaklaták. Dalmátiában hasonló erélyvel küzdvén Bato, a hadjárat első éve majdnem eredménytelenül zárattott be. — 7-ben Tiberius már 15 legióval harcolt ellenök, oldalán az ifjú tűzvérű Germaniussal, és még sem tud véget vetni a rémületes vérontásnak. Csak a következő évben hanyatlik a forradalom ereje, midőn a pannoniái Bato meghódol és Tiberius kezébe szolgáltatja társát Pinnest is. A rómaiak viszonzású a breucok királyának ismerik el az árulót. Soká azonban nem örvendhetett dicsőségének, mert dalmatiai vérrokona kézrekerítvén őt kivégeztette. A breucok erre még egyszer fegyvert fognak, de soraikat az éhség s a három éves harcok nagyon megritkítván, hamar elnyomattak. Csak Dalmátiában harcoltak még a fölkelők saját tűzhelyeiket védve, de küzdelmeik jövőjében már ők sem tudtak bízni. Vezérok Bato meg is hódolt, s mint politikai fogoly Ravennába internáltatott. Társai, hivei meg folytatták néhány hónapig a guerilla harcot, bár teljesen eredménytelenül. Germanicus és tisztjei csapást csapás után mérve reájok, három-négy szikla fészekbe húzódtak vissza, melyeket Tiberius, 9 nyarán meglátogatván a csatatér, rohammal vétetett be. Augustus 3-án elesvén az utolsó is, Dalmátiában és Pannoniában remegve hódolt meg mindenki Róma hatalma előtt.

Marobod ellen a háború most akadálytalanul megindítható lett volna, de Varus véres árnya visszariasztá Augustust Germania megtámadásától. Egy második vereség trónjába kerülhetett volna az öregedő császárnak. Végső éveit nyugalomban, Liviája szeretetteljes ápoló karjai között kívánta tölteni.

14-ben meghalván a császár, Tiberius vevé át a kormányt, s meggyőződése szerint, és ebben Germanicus is osztozott — előbb Varust kellett megboszulni. Ez megtörtént, de oly vér- és pénz áldozatok árán, hogy az aggódó császár visszariadt a további háborúktól, s mert éles szeme látta, hogy Germaniában Arminius és Marobod nem férnek meg. 17-ben csakugyan egymásra törtek. Harcaik sokáig ingadoztak, míg végül Arminius győzött s Marobod szövetségeseitől elhagyatva, saját népére volt utalva. Így nem soká tarthatá magát, s már 18-ban megdöntik trónját, és Tiberiustól Ravennában kap menhelyet. Hét évvel később Arminiust orgyilkosok ölték meg.

Germania felől tehát nem fenyegeti többé veszély a birodalmat. Hosszu, évtizedekig tartó békét élveznek a véráztatta

területek, — s az imperium apránként tovább terjesztheti határait, a nélkül, hogy számbavehető ellenállásra találna.

A Neckar vidékén Varus csatája után azonnal megvonják a katonai határt, s azon belül nem tűrnek meg german települöket. Vespasian akadálytalanul kebelezi be a tizedes földeket, sőt még ő maga vagy valamelyik fia (Titus? Domitianus?) Rottweilnél Ara Augusti-t állítanak a jobbparti germanoknak. A Neckar-vidék elfoglalásának szükségképi következménye volt a rajna-jobbparti út kiépítése, mely Mogontiacum-tól (Mainz) Heidelberg és Badenén át Offenbürgig húzódott. 100-ban Traján folytatván azt a Dunáig, Galliát közvetlen összeköttetésbe hozá Felső-Germania és Pannoniával. E nagy munkát legionariusok végezték — békésen. A Neckar vidékén nem laktak german népek, a Duna balpartján elhúzódó keskeny szalag elfoglalása pedig alig kerülhetett erőfeszítésekbe. Így Róma politikája a Rajna jobb partján csak fél sikert aratott. — Germania szabad maradt, s ha annak nyugati és délnyugati határvidékeiből egy-egy szelvényt időnkint leválaszthat is a birodalom, úgy ez csak a törzsek hanyagságának, lanyhaságának következménye.

Annál nagyobb és teljesebb volt az eredmény a Duna egész jobbpartján, eredetétől torkolatáig. Midőn Augustus trónralépett, a rómaiak az itáliai félszigeten még nem voltak urai az Alpoknak, a görög félszigeten alig a Haemos-nak (Balkán) s a partszegélynek az Adriai- és Fekete-tengeren. Sehol sem ért hatalmuk a Dunáig, s éjszak Itália, mint az illyr és pontusi virágzó kereskedő városok, Macedonia és Thracia gazdag vidékei folyton ki valának téve a szomszéd barbár népek rablásainak. A császár halálakor pedig az önálló kormányhoz még alig jutott Illyria helyét öt nagy helytartóság foglalja el: Raetia, Noricum, Alsó-Illyria vagy Pannonia, Felső-Illyria vagy Dalmatia és Moesia, s a Duna, folyásának egész hosszában, ha katonailag nem is, de politikailag birodalmi határnak tekintetett.

Raetiában a civilisatio nem igen fejlődött ki. A felső Inn és felső Rajna vidéki Alpokban s völgyeikben kis számú, valószínűleg az etruskokkal rokon nép lakott, — és félig barbár lévén, nem igen vonzá hegyei közé az itáliai gyarmatosokat, daczára, hogy a délfelé nyíló völgyek, mint az Ets-é. sűrűn valának colonizálva. Tovább a fősíkon a Boden tó és Inn között a celta és vindeliciai törzsek területe elég alkalmas lett volna a római culturára, de nem lévén az Itália közvetlen folytatásának tekinthető, nem civilisáltatott, sőt a hódítás alkalmával arra is gondoltak, hogy egészen elnéptelenítik. És később sem igen népesítik be, csak a nagy állami út mellett keletkezett Augusta Vindelicorum (= Augsburg), s mezőváros ez is és marad egy

századig, mígnem Hadrian megváltoztatván az eddigi politikát, bevonja éjszakot is a romanizálás keretébe. Ezzel együtt történt, hogy a birodalom határai a felső Rajna felé kiterjesztetvén, városok keletkeznek a tized földeken is. Augusta Viudelicorum azonban ezután is főhelye maradt Raetiának. A kormány e tartózkodása volt az oka, hogy Raetiában, bár ez császári provincia, mégsem állomásoztak első osztályú csapatok, hanem csak auxiliumok, melyeknek sohasem volt meg az a civilisáló hatása, mint a legiók táborainak.

A szomszéd Noricum provincialis intézményei kétségtelenül azonosok voltak Raetiáéval, de mégis másképen fejlődött. Italia egy oldalról sem közelíthető meg oly könnyen, mint északkelet felől. Aquileja kereskedelmi összeköttetései Friaulon át a felső Duna felé, a norejai vasművek a Juli Alpokon át a Száva völgye felé inkább előkészíték a rómaiak határának kiterjesztését, mint bárhol a Duna vidékén. Számos virágzó kereskedő városa annyira romanizálta, hogy a birodalomhoz csatolást elég volt egyszerűen kihirdetni. Az eredetileg kétségtelenül illyr, később jó részben celta lakosság nem mutatott semmi ellenállást; önként hajolt meg a római politika, mint civislatio előtt, s később Claudius császár idejében az egész terület, még a Dráva völgyétől a Tauernnek által elválasztott éjszaki rész is, az itáliai községi rendszer alapján organisáltatott. Noricum Italia kiegészítő részének tekintetvén, a legiók sorozásánál az anyaországgal egyenlő kedvezményben részesült. A két első században azon ok miatt, hogy Italia közelében ne legyenek nagy hadparancsnokságok, itt sem állítanak legio táborokat. Auxiliumok látták el a helyőrségi szolgálatot.

Illyricum, vagyis az Italia és Macedonia között lévő terület, kisebb részben már a köztársaság idejében egyesítettett a görög macedon helytartósággal, nagyobb részben pedig, mint Italia melléktartománya, a cisalpin Gallia szervezése után ezzel együtt egy helytartósággént kormányoztatott.

A déli provincia, Dalmatia a császárság alatt új korszakba lép. A görög kereskedők két nagy emporiumot alapítanak ott, Apolloniát (Valona mellett) és Dyrrachiumot (Durazzo.) Tovább éjszakra azonban a hellenek csak Issa (Lissa), Pharos (Lesina) és Kerkyra (Curzola) szigeteket népesíték be, élénk kereskedést űzve a parti lakossággal. A római köztársaság idejében itáliai kereskedők oly nagy számban települtek le Epitaurum (Ragusa vecchia), Naronra, Salona és Jaderben (Zára), hogy Caesar és Pompeius háborújában jelentékeny szerepet játszhattak. A telepések száma folyton növekedvén az oda küldött veteránok s kibecsült itáliaiak által, a községek gyorsan felvirágzottak, külö-

nösen azután, hogy római polgárjogot kaptak. Ezzel együtt rohamosan terjedvén a romanizálás is, egy idő múlva latinul beszéltek egész Dalmatia. A civilisatio haladásának a belső részekben helyi akadályai voltak, bár a római kormányzó sokat tett leküzdésükre, — de hiába, a költséges uthálózatok nem tehetek mindent, vízi közlekedésre pedig Dalmatia rövid folyói nem alkalmasak. A burnumi (= Supljaja cerkva, Ivosevzi mellett) tábor védelme alatt a Kerka völgyében, a delminiumi (Gardun, Trigl mellett) alatt pedig a Cettina völgyében meghonosultak a latin szokások, műveltség, de a vízválasztón túl, az Adriai-tenger és Duna között a Kulpa és Drina völgyében csak oly kezdetleges viszonyok voltak, mint a mai Boszniában. Ily viszonyok között Dalmatiában a partokon, s a partok mögött fekvő területeken a legiók csakhamar fölöslegessé váltak, és már Vespasian Pannoniába küldhette a Burnum és Delminium castrumaiba elhelyezett hadtesteket.

A déli illyr provincia a békés kormányzás alatt nem visztöbbé vezérszerepet, de annál inkább az éjszaki Illyricum — Pannonia. A dunai hadseregben a pannon legiók ép oly szerepet játszanak, mint éjszakon a rajnaiak, s a dalmát és moesia seregek épúgy meghajolnak előttük, mint a rhenusiak előtt a britanniai és hispán seregek.

A latin civilisatio Pannoniában legelőbb Noricum határán fejlődik, (Emana = Laibach), — Sabaria (Szombathely) a noricumi városokkal együtt kap polgári jogot. A tartomány belsajét csak a legióknak a Duna mellé helyezése után szervezik. A nyugati részekben Scarabantia, eredetileg noricumi területen a Flaviusok alatt kap városi jogot, míg Vindobona és Carnuntum önmagoktól fejlődnek tábor városokká. A Száva és Dráva között Siscia és Sirmium (— Sziszek és Mitrovicz) a Flaviusoktól, a Drávánál Poetovio (Pettau) Trajántól kapnak városi jogot; Mursa (Eszék) Hadrian alatt lesz colonia. Az illyr s részben celta őslakosság is gyorsan ellatinosodik, s a nemzeti nyelv csak a távoleső vidékeken maradt fenn. A Rábától keletre s a Drávától éjszakra fekvő területek egész a Dunáig már Augustus alatt is a birodalomhoz tartozóknak tekintettek, de valószínűleg csak annyira, mint Germania Varus csatája előtt; városok nem igen fejlődnek, s a helyőrség rendkívül csekély. Ez csak Traján után változik meg, midőn meghódítják Daciát.

A Duna jobbpartjának alsó részét a Margus (Morava) hegyvidékeit mindkét parton, s a Duna és Haemus között elterülő síkságot a thrákok lakták. Harczias, erőteljes, függetlenségét szerető nép, s e jelleget megtartja végig. Területeiket, midőn a dynastiát egy kiskorú herezeg képviseli, Tiberius 19-ben római helytartósággá tette, — de 21-ben már föllázadnak s forradal-

mukat csak nagy erőfeszítésekkel tudják elnyomni. 25-ben a kormány sorozást rendel, mire ismét véres fölkelés tör ki. Míg Tiberius élt, a kormányzás gyámi jog alapján történt. Holta után Gaius császár visszafüjteté Kotyst, gyermekkori barátját trónjába, s ő békésen uralkodik Claudiusig, — a ki edictummal, minden előleges kihallgatás nélkül szünteté meg királyságát. Erre újból fegyvert fognak, s a császár csak hosszú, véres harcok után tudja a békét helyreállítani, s szervezni a közvetlen kormányt. Az új provincia helytartója körülbelül 2000 legionariussal rendelkezett, s a Perinthosnál (= Erekli) állomásozó flottával. A bekebelezés után elkészültek a hadi utak, s 61-ben már az utasok részére emelt állomás épületek is átadatnak a forgalomnak. Thracia azóta hű és hasznos provincia, mely kitünő gyalog és lovas katonákat s tengerészeket ad.

Moesia történeti emlékei nem adnak hírt ilyen ellenállásról, de azért a hangulat csak oly római ellenes lehetett itt, mint ott, de a sík vidék nem alkalmas a forradalmakra, s közel valónak a viminaciumi legiók is . . . Csöndes tehát minden.

Ezen óriás, az Ejszaki-tengertől a Fekete-tengerig terjedő sphaera határain három nagy néptörzs: a germanok, sarmaták és thrákok lagnak, örökös ellenségeskedésben egymással, s a férfi kora delét most túlélte római birodalommal, melyre ólom-sulylyal nehezedenek.

A germanokat, írja Tacitus, a gallok, raetek és pannonoktól a Rajna és Duna folyók, a sarmaták és dákoktól a kölesönös félelem s nagy hegyek választják el. A germanokat, folytatja, benszülötteknek tartom s a legkevésbbé vegyülteknek, mert hajdan hajókra kelték, kik lakhelyeiket változtatni akarák; s vajjon ki hagyná el Ázsiát, Afrikát, Italiát, az ellenséges Oceán ezer veszélyének téve ki életét Germaniáért, melynek földje idomtalan, éghajlata zord, talaja művelhetetlen, hacsak nem hazája. Fajuk eme tisztaságának a következménye az, hogy a german törzsek jellege mindig egy és ugyanaz: sötét kék szem, szőke haj, erőteljes, fáradalmakhoz szokott test, mely kibírja a hosszan tartó éhséget is. Fegyverzetök egyszerű: legtöbbször lándzsa, ritkábban kard és pajzs. Lovaik nem szépek, nem is épen kitartók, de az ő igényeiket teljesen kielégítik. A lovas harcot nem szeretik, inkább gyalog küzdenek, s főerejüket is a gyalogság képezi. Ruházatok primitív: rendesen gyapjú szövét, de használják az állathöröket is, különösen zord időben.

Törzseik közül — a szabadokat értem — az Alsó-Rajna mellékén legkiválóbbak a batavok, kiket Drusus békés uton vont bele a birodalom hatalmi körébe. Tanyáikat a Rajna deltája mellett s a torkolat nagy szigetein üték föl, egész a régi Raj-

náig, tehát Antwerpentől Utrechtig és Leydenig, s déli Hollandban — celta területen, megtartva annak ősi helyneveit is. A nyugtalan és rakoncátlan celtákkal ellentétben, mindig békés alatt valók lévén, a hadseregben különleges állást élveztek, polgári tekintetben is óriási szabadalmakkal bírván. Adómentesek valának, — de katona kötelesek lévén mindannyian, egyik megyéjük 1000 lovast és 9000 gyalogot állított segédcapatul a birodalmi hadsereg mellé. E csapatok parancsnokai — eltérőleg az általános szokástól, mindig batavok valának, mert hűségök kifogástalannak tekinteték. Ezért sorozták mindig közlők a császári testőröket is. Varus csatájában nem vettek részt, — s Augustus, ha a catastrophá után haza küldé is german gárdáját, gyanakodván reájok, néhány hónap mulva már visszahívá a kipótolhatatlannak látszó csapatot, megtisztelve azt ismét korlátlan bizalmával.

Szomszédjaik, a Rajna jobb partján, éjszaki Hollandban a cannensfatok. A Tiberius által meghódított germánok között megemlítik az ő nevöket is. Ép oly hűségesek lévén, mint a batavok, ugyanazon kiváltságokkal és kötelezettségekkel csatoltattak a birodalomhoz, mint ezek.

A friesek, a rólok nevezett partvidéken lakván — egész az Emsig, hódolásuk után sok s nagy szolgálatot tőnek a hadjáratokban, — különösen Drususnak, midőn ez csatornáját építé és Germanicusnak, mint leghívebb szövetségai, a szerencsétlen tengeri vállalatok alkalmával. Pénz adót nem fizettek, csak a hadsereg szükségleteinek fődözésére, bizonyos mennyiségű ökr bőr beszolgáltatására valának kötelezve. Csapataik a római auxiliumok között igen kiváló szerepet játszottak.

KIRÁLY PÁL.

CHMELYNICZKIJ BOGDÁN.*)

— ELSŐ KÖZLEMÉNY. —

Chmelyniczkij kora kétségtelenül egyike a legfontosabbaknak az oroszok történelmében. A szláv népek közül kiválólag az oroszok és a lengyelek játszottak önálló történeti szerepet. Az állami szervezet és a társadalmi rend mindkét népuél ugyanazon elvekből keletkezett, de fejlődésében már neincsak külön, hanem sokszor ellentétes, sőt ellenséges irányt vett. A túlsúly soká Lengyelország részén volt. Lépésről-lépésre terjeszkedett, észak és kelet felé s már Báthory alatt vezérhatalommá lön. Chmelyniczkij tevékenysége következtében a moszkoviták jutottak túlsúlyra s visszaszerezték a kis-oroszokat. Az ő föllépte külön korszakot jelöl úgy a lengyelek, mint a muszkák történetében. Ennek a megírására vállalkozott Kosztomarov, egyike az orosz történetírók legjobbjainak. Nem oly ékes tollú ugyan, mint Chomjákov, Herzen vagy Szamarin, az oroszok legjobb stylistái, sem oly mély és alapos, mint Karamszin vagy Szolovjev, az oroszok legnagyobb történetírói, mindamellett bátran állítható, hogy a nagy feladat méltó íróra talált, a ki hozzá illő művet alkotott. Kosztomarov Miklós, maga is kis-orosz, előszere-ttel dolgozott a kis-oroszok történetéből vett kérdéseken; de valamint ezek egyike sem oly fontos, korszakalkotó, mint a Chmelyniczkij kora, úgy Kosztomarov többi művei sem oly jelesek és nagyszabásuak, mint a jelen monographia. Hogy nagy apparatussal dolgozott, kitűnik a mű elején közölt forrásjegyzékből. Az egykoruaktól kezdve a legujabbakig 97 művet sorol föl. Az okmánytárak, krónikák, újabb tanulmányok, földrajzi és ethnographiai munkák mellett használta a népdalgyűjteményeket, sőt pótlólag egy egykorú zsidórabbi följegyzéseit is. E műveket

*) Történeti monographia Kosztomarov Miklóstól 3 kötet. Kosztomarov történeti monographiái és tanulmányai 9-11. kötete. 4 kiad. Szt.-Pétervár, 1884.

a szövegben külön is idézi s épen azért, mert külön is felsorolja őket, nem ártott volna, ha némi rendszert követ s főleg, ha röviden is, bíráló jegyzetekkel kísérte volna. Így az orosz és lengyel nyelvű forrásokkal vegyesen említettnek latin, német és francia művek. Magyar egy sincs; a hazaiak közül azonban használta Engel 3 munkáját, továbbá Gradelehni és Kraus krónikáit.

A mű 3 kötetből áll, melyek 23 fejezetre oszlanak akként, hogy az első kötetre, az egy fejezettel fölérő bevezetést nem számítva 3, a másodikra 13 s a harmadikra 7 fejezet esik. Bennünket a bevezetés érdekel, melyben a kozákság keletkezésének történetét adja, s a 23-ik fejezet, melyben Rákóczy lengyel hadjáratát tárgyalja. Hogy tehát ezeket teljesen megismerjük: a többi fejezeteknek csak rövid tartalmát fogom elmondani, a bevezetést ellenben majdnem teljesen s a 23-ik fejezetet szószerint fordítva, közlöm.

A mai déli Oroszország lakossága, mely magát ruszin-nak vagy rusznyáknak nevezi, az írók által pedig kis-orosznak hivatik, a IX. században kisebb törzsekre volt oszolva. E törzsek nevei: polyáne, szeverjáne, drevlyáne, lutecsi, buzsáne, dulebi, tiverci és uglecsi. E törzsek közül a lutecsi, buzsáne és dulebi lassanként közös velinyáne néven kezdték magokat nevezni, a többiek a podolyáne szintén közös nevet vették föl.

E népségek egy része ismeretlen okokból északra vettetett, hol egyesülve az ott lakó csüd népekkel, Novgorod városát alapította. Köztük és a délen maradt népek között laktak a krivicsek, a mai fehér oroszok elei. E három ág közül először a déliek alkottak államot Kijev fővárossal, mely a XII. század vége felé már hanyatlani kezdett. Ekkor Bogolyubszki András északon, Novgorod és Susdal fővárosokkal új államot alapít. Kijev két részre szakadt: Volhyniára és Halicsra (Cservonnájá Ruszj = Vörös Oroszország, tőle keletre Podolje.) A mongol támadás a népséget Kijev mellől nyugatra az új tartományokba szorította úgy, hogy Kijev és néptelen vidéke az új népes tartományok szélére (ukraina) esett. Innét Kijev és vidékének Ukraina új neve, későbbi lakói pedig az ukrainecz-ek.

Román és Dániel halicsi fejedelmek a XIII. század elején megkísérték a két tartományt ismét egyesíteni, de nem sikerült. Halics a XIV. században Lengyelországhoz csatoltatott, Volhynia pedig a lithván nagyhercezség magva lőn. Lengyelország soká küzdött, e hercezség birhatásáért, a mi végre lithván fejedelmek kerülvén a lengyel trónra — sikerült is, sőt Kázméi 1476-ban Kijevet (Ukrainát) is elfoglalta s ezzel az összes, Lengyelország körül fekvő orosz tartományok és népségek a lengyelek alattvalóivá lettek. Ezután megindult az oroszok

lengyelesítése s katholizálása; de csakhamar megjelentek a kozákok, hogy megvédjék a kis-oroszok nemzetiségét és hitét.

A kozákság kétségtelenül tatár eredetű, mint maga a kozák szó, mely tatárul csavargót, szabad harczost jelent. A krimi kánság megalkotása után egyes, zsákmány szomjazó tatár rablók, sokszor főnökeik engedelmé nélkül, be-beütöttek a szomszéd moszkvai és lengyel országokba. Ezeket nevezték kozákoknak. [Szerző közli Ivánovics Bazil czárnak és I. Zsigmond lengyel királynak a kánhoz, e tatár rablók ellen intézett panasz leveléit.] A nyugtalanított oroszok lassanként elsajátítva a tatárok harczmódját, magok is kozákokká lettek, bár a XVI. században még nem voltak rendes hadi nép. A muszkák eleintén azokat nevezték kozákoknak, kiknek földjük és házuk volt, de adót nem fizettek, valamint azokat, kik fát tutajoztak (a későbbi burlakokat), s csak később kezdtek a katonáskodókat nevezni e néven, akkor is különbséget téve a rendes és szabad katonák között. A Lengyelországhoz tartozó orosz tartományok lakói kozákoknak nevezték a katonákat, kik a katonáskodás ideje alatt szerzett holmit eladogatták. I. Zsigmond és Zsigmond Ágost idejében 2 féle kozákok voltak: olyanok, a kiket a sztarosztok szedtek a korona jószágok lakói közül, s ezért a sztaroszt nevét viselték, pl. az 1503-ban emlegetett Dmitrov Knjazs-féle kozákok; és olyanok, a kik magok verődtek össze s magok választották főnökeiket. A tatárok beütései mindinkább növelték a kozákságot úgy, hogy 1516-ban már jelentős szerepet játszottak. Legnagyobb befolyással voltak a kozákság kifejlődésére Landszkorondzszky, Daskovics és Visneviczky lengyel sztarosztok. Egyetlen földadatuk volt védeni az országot a tatárok ellen. Kivülök azonban maga a határon lakó népség is tartozott polgári kötelességein kívül védeni a hazát, a mely kettős teher elől főleg az ifjabbak és szegényebbek a kozákok közé menekültek, kik a polgári foglalkozásoktól mentve voltak. Ekként jött létre a szabad kozákok serege, mely különbözött az előbbtitől, a melynek főfészke Kanev és vidéke volt, a szabadoké a zaporogi szecs. ¹⁾

Mikor keletkezett ez utóbbi, később oly híres kozákság? — arról nincsenek pontos tudósításaink. 1527-ben Saip-Giréj kán panaszkodik a Dnjeper mellett levő tatár uluszokra törő kaznevi kozákokra; a Dnjeperen túl azonban még nem emleget kozákokat.

¹⁾ Porog = küszöb, így neveztettek a Dnjeperen levő sellők Kijev és Jekatorinoszláv között. Zaporog = túl a sellőkön, a Dnjeper balpartján, mely — akkor néptelen pusztán levén — szecsnek neveztetett, innét zaporogi szecs = a Dnjeper sellőin túl elterülő pusztán, hová a szabad kozákok menekültek.

Daskevics egy jelentéséből kitűnik, hogy még 1533-ban sem voltak. Visneviczky a XVI. század 60-as éveiben építette az első várat a rendes kozákok részére a Dnjeper egyik szigetén. Csakhamar ezután a szabad kozákoknak is támadt egy váruk a Tomakovka szigeten. Ez a később híressé lett zaporogi kozákok bölcsője, mely az oklevelekben először 1568-ban említették. Valószínű, hogy a zaporogi pusztá benépesülése, azaz a szabad kozákok megerősödése csak lassan-lassan történt. Mint az okiratokból kitűnik, már a XV. század végén s a XVI. elején szoktak volt egyese-tek a Dnjeper szigeteire rándulni, hol bő halász zsákmányra téven szert, a füstölt és sózott hallal bejárták egész Ukrainát. Mivel a túlsó partról folyton fenyegették őket a tatárok, mindig fölfegyverkezve kellett lenniök s a folytonos csatározásokban nemcsak jeles harcosokká képződtek, hanem ügyes hajósokká is a Dnjeper sebes vizén. Később már nem halásztak, hanem zsákmány kedvéért a tatárokat keresték föl. Nagyobb zsákmányolásra alkalmat azon körülmény szolgáltatott, hogy Törökországból a moszkvai birodalomba e pusztán át vezetett az út, melyen sok karaván szokott volt átvonulni. S hogy e rabló szabad harcosok e pusztába mindtöbben jöttek, azt a sztarosztok és voevodoknak a köznép iránt tanusított rossz bánásmódja okozta. Több panaszlevél maradt fenn a XVI. századból, melyet a pórnép intézett a fejedelmekhez az urak türhetlen eljárásai ellen. Orvoslást nem kapván, a pusztákon lakó szabadokhoz menekült, hol az előbbihez képest jobb állapotban volt. Lassanként benépesedvén a zaporogi vidék, a szokás által szentesített önkormányzati rendszer képződött e szegény legények között. Rendes gyűléseket tartottak, melyekben nemcsak ügyeiket intézték, hanem a főnököket is választották. Főnökük az ataman (hetman). A kozákok összesége kose-nak neveztetett. A kose kurenákra oszlott; minden kurena élén szintén atamán állott; de míg az összeség élén egyedül álló kosevoj atamán nevet viselt, ezek kurenoj atamánoknak neveztettek. Ezenkívül voltak irnokok és aszaulok. Ha valami expedíciót terveztek, annak vezetőjéül külön embert választottak; ez volt a polkovnyik. A kosevoj atamán korlátlanul intézkedett, de egy év múlva a kose gyűlésén felelősségre vonathatott. Főételük rozslisztből készült savanyított tészta (szolomaha) volt, ünnepeken hallevest is ettek (csorba). 150-en laktak egy sátorban, mely karókból volt fonva s lóbőrökkel betakar- gatva. Nőnek tiltva volt őket fölkeresni; a lopás szigorúan büntetett stb. Életmódjukra Lassota naplója szolgáltat fontos adatokat. Első kosevoj atamánjuk 1572 óta szerepel, bizonyos Badovszky. A kormány nem szüntette ugyan meg a szabad kozákokat, mert úgy a tatárok, mint a moszkvai cárok ellen hasznukat

vette, de számukat nem növelte. Később pedig, midőn veszélyessé váltak az országra, nyugtalaníták a tatárokat és törököket, s a kán és a szultán a lengyel kormányt tette mindég felelőssé rablásaikért — ez meg akarta szüntetni a kozákságot, de már megrendszabályozni sem bírta. Báthory, ki legtöbbet tett arra, hogy az oroszokat a lengyelekbe olvaszsa, fölsimerte a kozákságban e tervének egyik legnagyobb akadályát s hogy a kozákokat ama hitbe ringassa, hogy jóakarójuk, Bogdánkó hetmanjuknak zászlót, hadvezéri botot és pecsétet küldött; de egyuttal megkísérlé őket a magyar hajduság mintájára átalakítani. Egy bizottságot küldött ki, hogy a Déloroszsországban fekvő korona-jószágok lakóiból toborozzon kozákságot, s azt jegyzékbe vegye. E kozákság az ugynevezett regisztrált kozákságot képezte s a lengyel rendes hadak fővezérének volt alávetve; 6 ezerből állott, s ezrenkint egy-egy hadosztályt képezett. E hat hadosztály: a kanevi, cserkaszi, beloczerkvai, korszuni, csigirini és perejaszlávi volt. Egy hadosztály tíz századra oszlott, mindenik élén egy-egy századossal (szotnyik.) A fővezérnek alárendelt hetmanjuk székhelyéül Trehtemirov jelöltetett ki. Egy-egy kozáknak évi zsoldul egy arany és egy bunda rendeltetett. Ekként elhalmozva jótéteményekkel, megosztotta őket; azokat, a kik nem jutottak be a lajstromokba, eltiltotta a katonáskodástól s kiadta a rendeletet, hogy térjenek vissza uraikhoz. De a lajstromozottak sem fogadtak szót. Bogdánkó megköszönte az ajándékot s reáütött a törökökre. Utóda, Podkova, Moldvát rabolta ki. A török kormány panaszt emelt Báthorynál, ki a hetmant elfogatta s lefejeztette. A kozákság Sachot választva hetmánul föltámadt s megkezdődött a száz éves harc a kozákok és lengyelek között. Sachnak jutott eszébe először az, a mi e háború célját s eredményét képezte: a kozákok segélyével fölszabadítani Déloroszsországot Lengyelország alól. Mióta Podoliának Lengyelországgal való egyesítése 1579-ben aláíratott, egymás után űzte kifelé az ott megtelepedett lengyel nemeseket. Báthory ki akarta irtani a kozákságot, de már nem ért rá s kevéssel halála előtt amaz emlékezetes szavakat mondta: »e latrok egykor még önállókká lesznek.« Az ok, mely miatt a kis-orosz nép forrongni kezdett, a lengyelek által való kegyetlen elnyomatása volt. [Szerző hosszasan tárgyalja e társadalmi, gazdasági és vallási pressiót (22 40 l.)]

Midőn a vallási unió életbelépett, a kozákok nyiltan föltámadtak. Ez első fölkelés vezérei Loboda és Nalivajkó voltak. Mindketten részt vettek Rudolf császár 1595-iki hadjáratában. ¹⁾

¹⁾ Erről Lassota naplója nyomán Zaklinszky tanár írt egy kis értekezést a lembergi gymnasium 1872-iki értesítőjében.

E fölkelést a Zsolkivszky vezérlete alatt álló rendes lengyel sereg Lubna mellett teljesen leverte s a Rudolf császár által nekik küldött zászlókat is zsákmányul ejtette (40 - 53. l.)

Most a lengyelek szigorú törvényeket hoztak ellenök, de ez csak javukra szolgált. Az elnyomatás csak megmaradt, a szigorúság pedig számukat növelte. Rövid idő múlva rettegett lett nevök a tatár és törökök előtt, folytonos beütéseik által a Krimbe és Törökországba. A lengyelek a szultán és a kán panaszaire mindjobban nyomták őket. Így 1607-ben egy új törvényvel még keményebben sújtották, mint az elsövel, de ez még inkább növelte az elkeseredést. Beütéseikkel sem hagytak föl; egy ízben Sinopet, másszor Trapezuntot rabolták ki, sőt egy alkalommal magát a vadászaton levő szultánt is majdnem elfogták. A megtorlás nem is maradt el, először Ibrahim Saksak pasa, másodsor a kán verte meg őket irgalmatlanul, sőt kevésbe múlt, hogy Lengyelország is háborúba nem keveredett miattuk, s csak úgy kerülte el, hogy a busai (1617. sept. 26.) békekötésben a kozákok kiirtására kötelezte magát. Ez második fölkelésükre vezetett, mely Zsmailo vezérlete alatt folyt, époly sikertelenül, mint az első. A kozákok a kurakói békében ismét szigorúbb korlátok közé szorítottak. Még harmadszor is fölkeltek ezután, hogy véget vessenek türhetlen állapotuknak, t. i. Tarasz, Pavlyuk és Zluna hetmanjaik alatt, de mindannyiszor sikertelenül. Az utolsó lázadás leveretése (89--180 l.) után minden önállóságukat elvesztették s majdnem rabszolgáivá lettek a lengyel nemeseknek.

A kozákság megaláztatásával végződik a bevezetés, s a lengyel nemesek hatalmának vázolásával kezdődik (183—210 l.) az első fejezet.

Ismeretes dolog, hogy a lengyel nemesség jogait és szabadságait a királyi tekintély rovására oda fejlesztette, hogy a királyt lenézve, köztársaságnak nevezhette hazáját. Tudvalevő, hogy Ulászló uralkodása alatt volt a lengyel nemesség szabadságának fénykora s a királyi tekintély megvetésének ideje. [Szerző (187 202 l.) több esetet hoz föl erre nézve.] Ulászló segíteni akart ezen, még pedig külháború által. E czélből Törökországot szándékozott megtámadni (202--210 l.) Osszolinzky kancellár tárgyalásokba is bocsátkozott a kozákokkal. E közben Csaplinszky alsztaroszt magánsérelmet ejtett Chmelyniczkijn, ki iródeák volt a hetman irodájában. Ez sérelmével a lengyel forumokhoz fordult, de mindenütt kinevették. Erre a zaporogiakhoz menekült s ezzel újra megindult a kozákok már régibb idő óta nyugvó háborúja. Annyi sikertelen kísérlet után — mindig túlerővel s fegyelmezett néppel levén dolguk — elment volt kedvök a folytatástól. Chmelyniczkijnek sikerült a saját sérelmét egyesítve az

oroszk fölszabadításának eszméjével, ismét lázadásra bírta őket. S ezóta a szerencse kegyébe vette e haramiákat. [Ez első sikeret tárgyalja az első fejezet. A következőkben egész a 20-ig a belső ügyeket, az egymással vívott harcokat mondja el a szerző, melyekben a kozákság teljes győzelmet aratva Lengyelországon, elszakad s végleg Oroszországhoz csatlakozik. A 20-ik fejezetben az Oroszországgal folytatott tárgyalásokat s az okleveleket közli, melyek Déloroszágnak a moszkvai birodalommal való egyesülése pontozatait tartalmazzák. Minthogy a kozákság nagy hatalommá nőtte ki magát, mint azt Báthory István megjövendölte volt, a szomszéd országokkal viszonyba lépett. Ezek közül főleg az Erdélylyel folytatott viszony érdekel bennünket. Az említett 20 fejezet közül szerző a 6-ik, 11-ik és a 19-ikben foglalkozik a külügyi viszonyokkal.]

A 6-ik fejezetben (II. 62 l.) ekként szól a kozákságnak Rákóczihoz való viszonyairól:

A kozákok barátságát Rákóczy is kereste, az erdélyi fejedelem. Miként azok a kis-oroszk függetlenségéért harcoltak Lengyelország ellen, épúgy védték az erdélyi fejedelmek a magyarok függetlenségét a habsburgok igényei ellen. Tudjuk, hogy Ulászló halála után Rákóczy is trónkövetelőnek lépett föl. [Erről szerző az 5-ik fejezetben szólt (II. 46 l.).] Kezdetben — mondja — Rákóczy erdélyi fejedelem pártja tülerőben volt. Visniczky Jeremiás, később a lengyelek legnagyobb hőse a kozákok ellen, volt e párt feje, ki azzal érvelt, hogy a magyarok erkölcsre és életmódra nézve teljesen megegyeznek a lengyelekkel, illő tehát, hogy egymással egyesüljenek. Igaz, hogy Rákóczy nem katolikus, de Báthory István példája előttök volt s még emlíkeztek III. Zsigmond szavaira, hogy a lengyel koronáért nemcsak katolikussá, hanem jezsuitává is érdemes lenni. Nagy baj volt, hogy Rákóczy István (!) ez időben meghalt, György fiára hagyván az uralkodást. Chmelyniczkij János Kázmért pártolta, a ki tudvalevőleg meg is választatott.

Midőn János Kázmér megválasztatott, Rákóczy István (*így*) fia és utóda György, Chmelyniczkijhez fordult,¹⁾ nem figyelve arra, vagy nem tudva, hogy Chmelyniczkij dolgozott a legjobban János Kázmér megválasztatásán. Követe azt ajánlotta a hetmánnak, lépjen szövetségre a fejedelemmel s támadjon Varsóra, míg a fejedelem Krakóra üt, hogy így mindkét főváros kezökbe jusson. »Ha a fejedelem — mondta a követ — elnyeri a lengyel koronát, nem feledi el a kozákokat, a kik kegyében fognak részesülni. Uralkodása alatt a görög vallás époly jogokat fog

¹⁾ A kiev. bizotts. emlék. I. 3. 363.

élni, mint a latin, a hetmán pedig, mint Ukrajna független fejedelme Kijevet önállóan fogja bírni.« Az ukrainczok kevés hasznát látták volna a magyarokkal való szövetségnek. Az összes szláv népek közül, kiknek a magyarok mindenkor ellenségei voltak, egy sem bírt a magyarral annyi ellentétes nemzeti vonást, mint éppen a kis-orosz.

A 11-ik fejezetben (II. köt. 264 l.) röviden emígy szól:

»Chmelyniczkij ismét tárgyalásba bocsátkozott Rákóczyval s emlékébe idézvén a János Kázmér királylyá választatásakor tapasztalt mellőztetését, igyekezett a lengyelek elleni hadjáratra reábírní őt.« A lengyelek pedig III-ik Ferdinándhoz küldöttek segílyt kérő követséget (275 l.)

A 19-ik fejezetben Rákóczy győzelmét beszéli el, melyet a kozákok fölött aratott a Moldva fölötti fenhatóság ügyében. (III. k. 63 l.) Rákóczy megtudta, hogy Chmelyniczkij neheztel reá, mert az 1651-iki háború alkalmával szerződés szerint nem támadta meg Krakót; amaz Lupulra haragudott, mivel ez leányát (szerző II. köt. 250 l. Loksandrának nevezi, mely név az általa ez ügyben megkérdezt román tudósok véleménye szerint az Alekszandra név rontott alakja) megtagadta Rákóczy fivéréától: Zsigmondtól. Most pedig a következő tervről értesült: Chmelyniczkij Timos megkapja Moldvát, Lupul fivére Oláhországot, honnét elűzik Bassaráb Mátyást, maga Lupul pedig Erdélyt. Lupul ez ügyben, Vesselényi Ferencz nádor útján, titkon alkudozott Ferdinánddal, sőt a budai török basának is előadta tervét. Ez utóbbi elfogadta Lupul ajándékát s azt gondolta, hogy az ellenféltől is kaphat valamit, Rákóczynek és Bassarábnak elárúlta a tervet.¹⁾ S csakugyan mindketten megajándékozták s azután megelőzendők a fergeteget, szövetséget kötöttek Lupul elűzésére, a fejedelemséget Lupul logofetjének, Istvánnak ígérvén, ki rossz viszonyban élt uralkodójával. Ez ráállott a tervre. Timos Ukrainában volt, Lupul pedig Jassyban nem is gondolva veszélyre, sőt annyira megbízott logofetjében, hogy 6000 aranyat adott neki, hogy azokon zsoldosokat fogadjon részére. Rákóczy titkos ügynökei által értesült a moldvai helyzetről s míg neje nevében a Lupul nejének ajándékot küldött, vezérének Kemény Jánosnak meghagyta, hogy nyomúljon Moldvába s fogja el Lupult. Lupul szeretett vadászni, még pedig mindig egy egész hadosztály kíséretében, úgy, hogy ilyenkor bajos lett volna a terv végrehajtása. Hogy tehát a vadászattól visszatartsa, Rákóczy Boros János követe által két hordó pompás magyar bort küldött neki ajándékba. (A kitünő magyar borról

¹⁾ Kraus, Sieben. Chron. I. 196.

szerző többször emlékezik.) Boros azt nyerte utasításul, hogy Lupul mindenáron tartóztassa otthon addig, míg Kemény hadai megérkeznek. István logofet tudva Kemény megérkezének napját, elkérdzett Lupultól, hogy birtokára távozhasson. Lupul szerencséjére István egyik összeesküvőtársa, Csingul bojár névtelen levélben figyelmeztette urát a veszélyre. Ajándék helyett Lupul megölette ezt s azután neje s gyermekeivel kerülő úton a Dujeszter felé menekült. Kemény üldözőbe vette, de nem foghatta el, csak fivérét. Lupul a Dujeszter parton álló seregéhez menekült s rögtön támadásra vezette Kemény ellen, de Sztarlok mellett teljesen megveretett úgy, hogy alig tudott Raskov felé menekülni, hol veje, Chmelyniczkij Timos tartózkodott. 1653. ápril 6-án Istvánt Moldva trónjára ültették. Rákóczy ekként igazolta eljárását: Lupul amellelt, hogy folyton áskálódott a portán Rákóczyra, úgyszintén más udvaroknál is, otthon a legzsarnokibb módon hánt alattvalóival, kik elárasztották panaszaikkal úgy a portát, mint Rákóczyt, ki már 2 év óta birta a porta beleegyezését, hogy végezzen Lupullal, ő azonban mindig halogatta, remélve, hogy Lupul megjavúl. Végre elhatározta, hogy enged a porta fölszállításának.

Most István és Chmelyniczkij közt megkezdődött a portán az árverés a moldvai fejedelemségért. Chmelyniczkij többet ígért s a török csász Rákóczynál azon üzenettel jelent meg, hogy hagyjon föl a további ellenségeskedéssel. Timos 12 ezernyi, kozákokból, levenczekből, a Kárpát hegyi lakóiból és tatárokból álló sereggel 1655. husvét után Moldvába rontott. István menekült, Rákóczy gyalogságának ott maradt csapatai megsemmisítették s Lupul ismét elfoglalta a trónt. Timos elbizakodva caesarnak nevezte magát s katonáinak nemcsak Moldva, hanem Oláhország kirablását is megengedte. Ez fölharagította ellene a portát, mit fölhasználva Bassaráb, bár öreg volt már, elhatározta, hogy csatára kél velök. Serege 30 ezer emberből állott, melyben egy magyar hadosztály is volt. Ezt Kemény hagyta volt nála, midőn István trónralépte után visszatért Erdélybe, hová a hegyi patakok tavaszi megáradása miatt csak nehezen tudott eljutni. A menekült István megelőzte Bassarabot s csapataival május 15-én megütközött Timossal. Kemény nála is hagyott volt egy magyar csapatot. Az ütközet szerencsétlen véget ért reá nézve s ő Bassarabhoz menekült. Bassarab harmadnapra szerencsésebben ereszkedett a csatába. Chmelyniczkij fia tönkre veretett.

Rákóczy most János Kázmérhoz fordult, tudatva vele Timos megveretését s kérte: lépjen vele szövetségre a kozákok ellen. Ő 30 ezer embert ígért, úgyszintén Moldva és Oláhország támogatását, egyttal sürgette a támadást, míg Timos apjával nem

egyesül. A lengyel nagyok óvták a királyt a Rákóczyval való szövetségtől; mások ellenben azt mondták: »ostobaság volna el nem fogadni a segílyt, melyet Isten a legjobb időben küld nekünk. Igaz, hogy Rákóczy az interregnum alatt szövetségben volt Chmelyniczkivel, de ez a politika dolga volt. Ő magasszületésű s mint ilyen, mindig ellensége maradt az alacsony sorshól zsarnokká lett Chmelyniczkinék.« Ez utóbbi nézet győzött s a király szövetséget kötött Rákóczyval. ¹⁾

Lupul Chmelyniczkihez menekült, de nem nyervén segítséget, a lengyeleknél kísérté meg szerencsését, azonban követei érkeztakor már meg volt kötve a szerződés Rákóczyval. A király elismerte Istvánt Moldva fejedelméül, 2 paripát s bort küldve neki ajándéknak. Koriczinszki kancellár ugyanez időben a silistriai basától kapott levelet, melyben ez a kozákok ellen nyilatkozott. Minden Ukraina hátrányára ütött ki. A király a Moldvában levő magyar és oláh seregek segélyére 6000 lengyelt küldött Kandraczki vezérlete alatt, továbbá másfél ezer német gyalogot és az önkénteseket Klodzynszki alatt; Jaszcolszki és Gembiczki lengyel nemesek pedig Rákóczyhoz küldettek, hogy megteremtsék a lengyelek, Erdély s a két dunai fejedelemség tartós szövetségét a kozákok ellen. ²⁾

A háború kitört egyfelől a lengyelek és Chmelyniczki között Ukrainában, másfelől a lengyelek szövetségesei, a kozákok és Lupul között Moldvában. Timos anyósával Szucsavába zárkózott, melyet István ostrom alá vett. Rákóczy Petky István, Mikes Mihály és Kelemen vezérlete alatt 10 ezer embert küldött az ostromra. Egy kiütés alkalmával Geugicz István vereséget szenvedett ugyan, de azért az ostrom két hónapon át eredménytelenül folyt. Szeptemberben Rákóczy 2000 emberrel s 20 ágyúval, legjobb vezérért Kemény Jánost küldötte ismét segélyül s ekkor a koczka megfordult. Timos elesett s a város bevételét. Ezután Kemény 10 ezer ember élén a lengyelek segítségére ment Chotyn alá s a király már azt hitte, hogy Kijevben töltheti a telet. Szocsava bevétele — úgy látszik — fordított a lengyelek szerencsésén. Rákóczy követi megjelentek a táborban, (hol oct. 15-én Te Deumot ültek) s kijelentették, hogy Rákóczy török alattvaló lévén, hadat nem adhat, csak önkénteseket küldhet. Jött is egy csapat, de csakhamar ez is visszatért. A török, ki épúgy félt Rákóczytól, mint Chmelyniczkitől, lavirozott. Kitünt, hogy a silistriai basa Chmelyniczkinék 3 ezer embert akart küldeni, ha ez veszteni találna. Pár év múlva a viszonyok egészen

¹⁾ Wojna dom. I. 3. 91.

²⁾ Annal. Polon. Cliv. I. 379.

megváltoztak. A szomszéd államok két pártra szakadtak: a lengyelek, és a kozákok pártjára. Az egyik párt élén a lengyelek állottak, szövetségben Ferdinánddal, a tatárokkal, a törökökkel, sőt Moszkva is ezt fogta pártúl; a másikon a kozákok, Rákóczy s a svédek.

A 3 utolsó fejezetben (21., 22. és 23.) a kozákok muszka alattvalók. Chmelyniczki, ki minden áron Lengyelország megsemmisítésére igyekezett, nagy szövetséget alkotott s ehhez Moszkva pártfogását is meg akarta nyerni, mely czélból nagy ígéreteket tett a czárnak; azonban (III. köt. 238—282 l. 23. fej.) Moszkva mindezek iránt süket maradt. De nemcsak az északi birodalom, hanem a többi szomszédok is akadályozták Chmelyniczkit szándékai kivitelében. Az osztrák császár engedelmességet kívánt Lengyelország iránt s ez esetben megígérte közbenjárását a kozákok jogainak kiterjesztése ügyében; ellenben fenyegetőzött, hogy seregeit Ukrajna ellen küldi. Más oldalról a krimiai kán követelte a Lengyelországgal való viszony megújítását, ellenkező esetben hordáit Ukrafiára küldi — mondá. A török császár is megjött, azon tudósítást hozván, hogy Törökország kész fegyveres erővel segíteni a lengyeleket. Mindnyájan félték az orosz birodalom megerősödésétől. A lengyelek fölhasználván a litván tartományok és Moszkva közötti villongásokat, mind nagyobb és nagyobb sikereket értek el. Nemcsak visszafoglalták Varsót, hanem a svédek legjelesebb tábornokát, Vittenberget is foglyúl ejtették és Zamoczjébe hurczolták. Csarneczki mindenütt győzött, mire Ferdinánd nyíltan szövetséget kötött János Kázmérral. Másrésről Károly Gusztáv is szövetségesek után nézett, s miután megnyerte a bradenburgi választó fejedelmet, Chmelyniczkihez fordult. Az athosi barát 1656. januárjában Svédországból, ismeretlen tartalmú depeschekkel tért vissza Osgirinybe; rögtön utána május hóban megjött Grondszki is.

»Kérem — írta a király Chmelyniczkihez, hogy a kozákok szükség esetén, de nem előbb, mint őket hívni fogom, segítségemre jőjjenek. . . .

Reménylem, hogy kedvező békét kötök a lengyelekkel, ígérve, hogy arra csak abban az esetben leszek hajlandó, ha a kozákok összes kívánságai teljesíttetnek. Ezért követeléseitek előadására küldjeteK biztosokat és tudósítatokat, melyik hely és idő volna a bizottság összeülésére a legalkalmasabb?«

Mit feleltek erre a kozákok — nem tudjuk. Hogy a királynak a békére vonatkozó szándékai a messze jövőre vonatkoztak, bizonyítja az, hogy új szövetségesével, Rákóczyval is alkudozni kezdett, kit néhány Erdélybe menekült lengyel fő nemes a len-

gyel korona elfogadására szólított fel. Rákóczy Chmelyniczkihez fordult. Ez azonban segélyt kérő követeknek kétértelmű feleletet adott.

»Rákóczy — beszélte Vigovszki Grondszkinak — igen szeretne velünk szövetségre lépni, mi azonban nem akarunk oly katonákkal érintkezni, kik a kályha mellett tanultak. Mindazonáltal nehogy őt magunk ellen zúdítsuk, kétértelműleg vagyunk kénytelenek felelni. Az igazat megvallva, a seb, melyet Rákóczy hetmánunkon, ennek fia elvesztése által ütött, gyógyíthatlan s a hetmán csak alkalmas időre vár, hogy megbosszulja.«

Grondszkinak parancsa volt, hogy Erdélybe is ellátogasson. Nehogy azonban készületlenül menjen, Chmelyniczkit minden áron reávenni igyekezett a szövetségre. A hetmán elnyomta fájalmát. Kész volt minderre, csak czélt érjen s reállott a szövetségre. Grondszkival együtt elment Dániel atya is. Hogy a lengyelek kezét kikerüljék, Moldván keresztül vették útjokat. Rákóczy örömmel fogadta őket, s míg Grondszkit magánál tartotta, Dániel atyát feleletével Moszkván keresztül visszaküldötte Svédországba. Míg azonban Károly Gusztáv követei megérkeztek, megjött a tél. A vilnai béketárgyalás után Chmelyniczki sem vonakodott többé s nov. 26-án megköté Rákóczyval a véd- és dacszövetséget. Rákóczy kötelezte magát, hogy szükség esetén segíteni fogja az ukrainczokat s védeni hitüket és jogaikat. Csakhamar, 1657. elején Svédország, Erdély és Ukrajna egyezséget kötöttek Lengyelország felosztására nézve; ez már második kísérlet arra, a mi Lengyelországot 100 év múlva érte. A svéd királynak jutott volna Nagy-Lengyelország, Litvania és Danczka a tenger mellékel; a brandenburgi fejedelemnek a lengyelek összes Poroszországban fekvő birtokai; Rákóczynak Kis-Lengyelország, a lithván nagy herczegség, a maszoviai fejedelemség és Veres-Oroszország; Ukrajna pedig a többi dél-orosz részekkel mindenkorra függetlenné nyilvánítottatott volna Lengyelországtól. Az egyezés levelet Rákóczy részéről Horváth István és Topos, Ukrajna részéről Zarudni Bogdanovics Sámuel főhadbíró és Kovalevszki aszaul irták alá.

HODINKA ANTAL.

TÖRTÉNETI IRODALOM.

A pesti főtemplom története. Irta Némethy Lajos. I. kötet. Budapest, Rudnyánszky A. könyvnyomdájából, 1890. 8-r. 422 lap, számos képpel.

Némethy Lajos Buda-Pest fővárosának egyházi monographusa.

Önálló művei a budapest-vári főtemplomról, a budapest-felső-vizivárosi templomról, a budai felhévvízi prépostságról és káptalanról, a budapesti erzsébetiekről, boldog Margit asszonyról, Kögl Adámról és Budának egyházi viszonyairól a XVIII. században, a török mecsetekről Budán, a budai szent-istván-napi beszédekről, — és számtalan, nagy szorgalommal írt, a Századokban, Turulban, Archaeologiai Értesítőben, Könyvszemlében, Sionban, Religióban és egyebütt megjelent kisebb dolgozatai, melyek részletesen értekeznek Buda-Pest múltjáról, a budapesti egyházi testületek pecsétjeiről, Buda-Pest bibliographiájáról, 1686. évi bevételéről, az elsőkről, táborigi lelkészekről, évfordulóról, Tüzes Gáborról, Gül-Babáról, Szirmairól, Csonka bégről, s a t. méltán megszerezték neki e megérdemelt diszes címet.

Ime, előttünk fekszik e nemű legujabb műve, mely volta-képen a régi Pestnek egyházi történetét adja elő alapításától az 1752. esztendőig hét fejezetben. Ezek elseje a kort a keresztények első nyomaitól a tatárjárásig, másodika Hunyadi Mátyásig, harmadika a törökök bejöveteleig, negyedike a török hatalom alatt, ötödike a törökök távozása után, hatodika a jezsuiták lelkészkedését, hetedike a jelenen főnnálló templom építését tárgyalja nagy gonddal, nagy ügyszeretettel és szakértelemmel.

Ily, ezer apró, ha még oly érdekes adatból összeállított műről, midőn az egységet, a dolog természetéhez képest csak a tárgy azonosságára képezi, kivonatos ismertetést adni a nélkül, hogy az egész könyvet újra leirjuk, szinte lehetetlenség. A miért csak egyes részletekről, szerző egyes, fölállított tételeiről kívánunk néhány megjegyzést tenni.

Nagy szerencsével védi szerző Horváth István azon véleményét, hogy a Pest szó németje »Ofen«; hogy a tatárjárás előtt az volt Ofen, a mit magyarul Pestnek neveztek; hogy a »Mons Pestiensis« annyi, mint Ofner Berg; de minthogy Uj- vagy Nagy-Budának is neveztek, lett idővel Budának németje is »Ofen«, Ó-Budáé pedig »Alt-Ofen«. Kimutatja továbbá Buda-Pest egyes részeinek: Kis-Pestnek, Nagy-Pestnek, Kelenföldnek, Szentfalvának, Logodnak sat. topographiáját. Csak Ó-Pestet, honnét Bajor Ottó király 1306-ban keltezi egyik utolsó levelét,¹⁾ nem teszi kutatásai tárgyává. Valamint, hogy elfeledte fölemlíteni, hogy Pestet II. Venczel cseh király népei megrabolták, mihez a Bollandisták szeptemberi VI. kötete 722. lapján talál adatokat.

Kevésbé sikerült szerzőnek a budapesti templomok patronátusi jogát, kik, mikor és mint gyakorolták? adnia elő, és megmagyaráznia, miként történhetett, hogy jóllehet Pest a váci, Buda a veszprémi püspök megyéjéhez tartozott, midőn IV. Béla király mindkét Pestnek plébániai kegyuri jogát a belakuti cistercita apátságnak adá, erre »Róbert esztergomi érsek és Magyarország primásától« kérte az engedelmet. Honnan tudja szerző, hogy Róbert Magyarország primása volt? A primási jogokra való hivatkozás tehát filius ante patrem, úgy véljük. Egyébiránt Róbert érsek maga adja tudunkra, mi jogon intézkedik: mint-hogy — ugymond — a nevezett egyházak »*immediate et per omnia ad nostram et ecclesie nostre iurisdictionem et institutionem*« tartoznak. Azaz, hogy exempták voltak. Hogyan és mi jogon lettek azzá? az más kérdés. Némileg megfelel e kérdésre az esztergomi káptalan canonica visitatioja a XIV. század végéről, melyet megtalál tisztelt barátom az esztergomi érseki levéltárban.

Minthogy történeti emlékeink rész szerint már kiadvák, talán ideje is volna, hogy azok, kik az egyházi történelemmel és joggal hivatásuknál, állásuknál fogva foglalkozni tartoznak, ha az ezen és hasonló kérdéseket behatóbban tanulmányoznák. Igaz, könnyebb felületes német tankönyveket másolni, de mindenképen hasznosabb, érdemesebb, az illetőkhöz is méltóbb föladat lenne a tudomány mélységeibe behatolni. . .

Abban szintén téved tisztelt barátom, a szerző, midőn a pesti plébánia jövedelmét 1320 körül két ízben is (35. és 65. lap) huszonnégy márka *finom aranya* teszi. Hisz emnyi jövedelemnél az esztergomi érseknek is alig volt többje, minthogy »huszonnégy márka finom arany« nem 96, hanem 1728 aranyforintot teszen,

¹⁾ L. Hevencsi, kézír. gyűjt. XXIX, 219. Azóta, ha nem csalódom, nyomtatásban is megjelent ez okirat.

hetvenkét forintjával számítva márkáját.¹⁾ — Egyébiránt a kútfőben, melyet szerző idéz, sincs nyoma másnak, mint *ezüst* márkának. Tehát merő elnézés a dolog, mitől — sajnós — csak úgy nem menekülhet a még oly gondos történetíró sem, mint a pókatojás nem a szeplőtől, mondaná a nagy Pray György, kinek nagy botlását műve 100. lapján szerző szerencsésen czáfolta meg.

A török időktől kezdve, midőn a kútfők bővebben csörge-deznek, Némethy előadása is folyékonyabb, mélyebb mederű, az ujság ingerével bír, vonzó, mondhatnám: érdekfeszítő. Ez voltaképen otthonos tere; ismer itt minden cserjét, bokrot. Évekre terjedő kutatásai az országos, akadémiai, muzeumi, fővárosi, esztergomi, nagy-szombati, kassai, egri, győri, pozsonyi, szepesi, jászói sat. sat. levél- és könyvtárakban sok új adattal jutalmazták fáradságát, melyekkel műve második kötetét is megtöltendi. Mert a második kötethez is együtt van már anyaga, sőt az illusztrációk is készek már hozzá.

A II. kötet négy nagy szakaszban adja majd elő a pesti főtemplom történetét 1752-től, vagyis azon időtől fogva, hogy az a kegyes-rendiek gondozása alá került napjainkig, részletesen tárgyalván II. József császárnak az egyház és nemzet iránt ellenséges terveinek, az egyházi és nemzeti reakciónak behatását a pesti kath. hitközségre.

Ohajtjuk, hogy szerző hozzá lásson becses anyaga földolgozásához és közrebocsájtásához.

PÓR ANTAL.

Péteri Takáts József. Irta Takáts Sándor. Budapest, 1890. 166. lap
ára 1 frt 50 kr.

Boldogúlt Ipolyi Arnold püspök úgy számon tartotta ifjú, feltörekvő irodalmi erőinket, mintha miud édes testvérei volnának. »Irigylem azok sorsát — mondogatá — kik ötven év mulva élnek, és látják a haladást, melyet nemzetünk, irodalmunk teend. . . « »Óh, ha fölkelhetnék sironból minden negyedszázadban csak egyszer körültekinteni, mennyire haladtunk!« »Ugy hiszem, túlvilági boldogságomat is képes lenne megédesíteni hazánk előhaladása.« »Na, tevé hozzá enyelegve, ha utánam jó, hozzon jó híreket. De addig csak dolgozzék, mentül többet dolgozzék!«

¹⁾ Noha lehetett idő, midőn hatvannégy forintjával számították az arany márkát (*Kovachich, Cod. Tavern. 15*); ha ugyan LXIII helyett az eredetiben nem állott LXXII.

Azóta ő eltávozott, s a régi gárda sorai napról-napra ritkulnak; de lehet-e a még helyt állóknak nagyobb örömük, mint ha látják, hogy minden lehányatlott fegyver után tizen is kiterjesztik izmos, ifjú karjokat s ugyanannyian nyomulnak a gazdátlanmá vált helyre?

Ilyen föltörekvő jeles tehetséget, munkabíró lelkes férfiút van szerencsém bemutatni *dr. Takáts Sándor tanárban*.

Talán már el is késtem a bemutatással. . .

Mert jóllehet még csak imént végezte be tanulói pályáját a kettős, tudori és tanári, képesítő levél elnyerésével, már is szép helyet vívott ki magának az irodalomban. Mint történetíró indult meg, és születésére komáromi levén, legelőbb szülővárosa történetét kutatta. »Adatok Komárom történetéhez és ethnographiájához« és »Komárom irodalmi nevezetességei« czímen mintegy harminczhat közleményt hoztak tőle a lapok. Önálló művei e nemben: »Komárom IV. Béla alatt« pályadijat nyert értekezése, »Lapok egy kis város (Komárom) multjából« és — melyet talán első helyen kellett volna említenem: Péczeli József életének kimerítő rajza és meséinek gondos kiadása. Irt ezeken felül még »A paedagogiai büntetések philosophiájáról« két értékes füzetet (együtt 225 lap), a »Régi tánczokról« két közleményt, és legújabban egy nagyobb, figyelemre méltó értekezést ily czímmel: »Részletek a nyelvújítási harcz történetéből.«

Előttünk fekvő műve az igen érdemes és derék Péteri Takáts Józsefnek már-már feledésbe merülő emlékezetét eleveníté föl, de sőt emléket emel a férfiúnak, kiről Berzsenyi Dániel, a magyar classicus iskola mestere hirdette:

A ki a széppel köti össze a jót,
Óh *Takáts*, az bölcs, az igaz poéta,
Ez dicső érdem, s ez az égi bélyeg
A remek elmén!

Péteri Takáts József Keszthelyen, 1767-ben mart. 18-án született. Iskoláit Győrött kezdette meg, hol tanárai, főleg Fabchich József, nagy hatással voltak reá. »Ezeknek s főleg Fabchichnak köszönhetem, — írja ifjúkori jegyzeteiben, — hogy már gyermekkoromban magyar könyvekhez jutottam, s hogy már ekkor lelkesedéssel olvastam Faludinak gyönyörű munkáit. . . «

Ami Debreczennek Varjas János és Maróthy voltak, az volt Győrnek Fabchich József, a páratlan szorgalmú, hazafiságú és hibáiban is oly vonzó, minden ízében magyar tanár. Ha Fabchich tehetsége mérkőzhetett volna lelkesedésével, ha páratlan szorgalma és munkakedve arányban állott volna képességeivel, jegyzi meg szerzőnk: úgy a magyar hazának legnagyobb

írója és költője lett volna. Egész életét munkával töltötte; kiadatlan művei egész kis könyvtárt képeznek, s ha Magyar Kalepinusánál többet nem írt volna, ezzel is megérdemelte, hogy nevét hálával emlegessük; mert hisz négyezer hatszáz oly régi szóval gazdagította irodalmunkat, melyek sem Molnárbán sem Páriz Pápayban nincsenek meg.

Hogy mennyire szerette a magyar nyelvet, azt legjobban bizonyítják kiadatlan munkái és röpiratai, melyekben még a breviariumnak és misekönyvnek megmagyarosítását is sürgette. Követelte, hogy minden magyar honpolgár köteles legyen magyarul tanulni: »Holló hozta sváb, ugymond, országunkra szakad, erővel magyar vezeték nevek adassanak nekik; tanuljanak magyarul vagy szakadjanak belé a « »A magyar szó katonáinknak is többet ér minden regulánál; tüzes ördög lesz ez mind, ha (magyar tisztjétől) a *rajta* szót hallja.« — De ilyen elvek mellett is ő maga szentéletű és tiszta erkölcsű pap maradt, ki beszédeivel igen sokszor könyvekre indítá hallgatóit és tanítványait. Ami igen érthető. Mert istenfélő buzgó pap, ki magyar hivei lelke üdvét szíven viseli, nem is lehet más, mint hazafi. Aki nem ilyen, az ha nem kontár, képmutató s rendesen önhaszonleső. Találkoznak ugyan az idegen nevű és szellemű egyháziak közt oly tekert eszűek is, kiket idealistáknak bélyegeznek ott, a hol ez az elv járja: Ubi bene, ibi patria, s ezek azt vélik, hogy magyar ember lehet jó keresztény anélkül, hogy magyar maradjon. De az ilyenek is, ha van egy sziporka lelkiismeretök, elvégre belátni kénytelenek tévedésöket, és távoznak, ki Lambachba, Grácba vagy Bécsbe, ki Amerikába, Afrikába vagy Ausztráliába, hogy vezekeljenek és megsirassák kárba vesztett életöket, vagy hogy indianusokká, chinaiakká, zambézekké vagy kaledonokká legyenek, kik magyarokká lenni vonakodtak.

Ez a Fabchich, ez a szent hazafiságú pap volt Takátsnak tanára, ki buzdította őt a többiekkel együtt hazánk szeretetére és szolgálatára, »mely az ember legfőbb és legszentebb kötelessége, mely annyival könnyebb és édesebb, minthogy legtermészetesebb hajlandóság is.«

Erkölcsei és hazafias oktatásai termékeny talajra találtak Takátsnál, ki a gymnasiumi tanulmányok végeztével a győri papnövédeknek kőzé vétetett föl, s a négy évi theologiai tanulmányot József császár rendelete értelmében a pozsonyi papnöveldeben végezte.

József császár, ugyanis, hogy a magyar papságot mentül biztosabban germanizálja, azt rendelte, hogy valamennyi növédek-papot az ő központi nevelő intézetében, a pozsonyi várban képezzenek. De semmiképen sem érte el célját; mert a pozsonyi

papnevelő a hazafias szellem, a magyar nyelv iránt való szeretet és lelkesülés fényes csarnokává alakult, honnét buzdító levelek, üdvözlő költemények indultak az írókhoz, hol minden magyar mű, minden hirlap baráti fogadtatásban részesült, hol vas szorgalommal tanultak, írtak, olvastak. Aki elolvassa az egykorú hirlapok hirdetéseit az új könyvek megjelenéséről, az kénytelen megvallani, hogy erejüket is fölülmúló munkát végeztek ez ifjak.

Ennek a hazafias körnek vezetői és lelkei Fejér György, Juranics László és Péteri Takáts József voltak. A hazafias tűz, mely ez ifjak kebelében égett, mely ott az intézet falai között új tápot, új erőt nyert, azt eredményezte, hogy Takáts, Fejér György és Juranics ugyanazon érzelmektől buzdítva ünnepélyes fogadalmat tettek egymásnak, hogy életüket és tehetségüket a nemzeti nyelv és hazai tudományosság fölvirágzására fogják fordítani. Mind a három megörökítette nevét, mind a három megtartotta hazafias buzgalmát, munkakedvét és a magyar nyelvért való lelkesülését egész halálaig, mind a három jó barát volt a sírig.

Nem folytatjuk tovább Péteri Takáts József életírata vázolását. Ott a Takáts Sándor könyve: tolle et lege! Elég röviden megemlítenünk, hogy Péteri Takáts József az Erkölcsei Oktatósok nemes gondolkozású szerzője, a Költeményes Munkák nemes ihlettségű írója, Kisfaludy Sándor első lelkesítője, a Hunfy Szerelmeinek, a Regéknek, az első magyar irodalomtörténetnek, Virág költeményeinek névtelen kiadója, ki Révai nagy grammatikájának, Zircz emlékezetének megjelenését tette lehetővé . . . Takáts volt a dunántúli irodalom és könyvkiadó társulatnak lelke és föntartója, számtalan nemes és nálunk még ismeretlen eszmének hirdetője, Kisfaludynak, Kiss Jánosnak, Berzsenyinek, Szabó Dávidnak, Horváth Endrének, Bacsányinak, Görögnek, Verseglynek sat. lelkes barátja, kiről még ellensége, Kazinczy se késik kimondani, hogy »ha hatalmamban állana, visszahoznám a föld alól, hogy ezzel a haza szent ügyének használjak.«

Ime ezen férfiúnak életét írta meg és mutatja be műveit a szerző kritikai értelemmel és hazafias lelkesedéssel, melyből nemcsak tanul, de fölhevül az olvasó. Ami pedig művét különösen értékesé teszi, az, hogy fölöleli egyszersmind a kort, melyből hőse kiemelkedett és kimutatja a hatást, melyet korára tett. Valóságos kortörténetet, egy darab műveltségtörténetet nyújt, s ezért kellett művét e helyt is regisztrálnunk. Takáts Sándor minden ízében történetíró.

Abban az egyben — megbocsásson! — még sincs igaza, midőn állítja: »Révai nem volt látnok, nem látott a jövőbe; szavai, hogy Péteri Takáts József emléke örökké élni fog a nem-

zet szívében, nem teljesültek be! Ma már feledve van neve, feledve munkássága és törekvése.« Ellenkezőleg! Révai jövendő szava soha se teljesült be oly pontosan, mint a jelen esetben. Takáts Józsefnek emlékét jelesen restaurálta névrokona Takáts Sándor, emlékezte megfrissült, és tovább, örökké fog élni a hálás magyar nemzet szívében.

PÖR ANTAL.

Kazinczy Ferencz összes művei. Harmadik osztály. *Kazinczy Ferencz levelezése*. A M. T. Akadémia irodalomtörténeti bizottsága megbízásából közli: dr. Váczy János. Első kötet 1763 – 1789. Budapest, 1890. A M. T. Akadémia kiadása. Ára 5 frt. n. 8-r. XVI. 618 l.

I.

Kazinczy összegyűjtött levelezésének első kötete megjelent, s így a magyar szellem kiemelkedő alakja, irodalmi múltunk egyik leghatalmasabb embere, egy nagy lépéssel közelebb jutott elénk; az Akadémia teljesítette régi feladatát, mi által megtestesült a költő és a közönség vágya is. Mert e kiadás, melynek első kötetéről szílok, egyformán vágya volt a közönségnek, s az írónak is. Kazinczy már 1813-ban, mikor Szemere Pál életrajza megírására serkentette, gondolt levelei kiadására. Így ír Szemere serkentéseiére: »Azt sem szerénységgem, sem kevélységgem, sem izlésem nem engedi meg. Mely genie tudna ebből egy művész munkát dolgozni. A helyett valamit készítek, a mi ehhez jól hasonlíthat, és erre te adtad nekem a gondolatot. (E levél Kishez van írva.) Két, három esztendeje lesz, hogy pesti barátimnak azt tanácslád, hogy szedjék össze leveleimet, s a mi nyomtatandó vagyon bennök, adják ki. Most tehát levelezőimtől kölcsön fogom venni leveleimet, s övéikkel együtt végig olvasom, a mi a publikumot interesszálhatja, kiszedem, új stílusba öntöm s haladéknélkül kiadom. Meg fogom vallani, hogy új formába vannak öntve és hogy sok leveleimet emlékezetből írom. Szüleimen, életem első esztendein, oskolai s patvaristai koromon kezdem s elbeszélem, mint fejlődtek ki tehetségeim, mint lettem íróvá, mint jöttem szövetkezésbe Rádayval, Orczyval, Báróczyval stb. s ezeknek képeiket festem, elbeszélem hol voltam velök, mik felől beszéltünk; elbeszélem életemnek szebb szcénáit s leveleim hasonlítani fognak Mathissonnak leveleihez. A tőlem kitelhető eleganciát adom meg nekik, hogy némely olvasót a dolog, némely mást a stílus interesszáljon.« (Pályám Emléke. Nemzeti kvár III.)

E közlött részből nyilvános, mivé lettek volna Kazinczy levelei az új átdolgozásban; de világos, hogy leveleit kiadva sze-

rette volna látni, s hogy álma volt neki, vajha levelei megjelenének. Hogy az ő tervezte kiadás nem jött létre, van okunk sajnálni, van okunk örvendezni. Sajnálhatjuk, mert általa a stilisztá erényei nyertek volna gazdagodást, de örvendhetünk, mert a levélíró t benne nem ismertük volna meg. Ha tervezett művét kidolgozza, leveleit kapjuk ugyan, de nem az író első fogalmazásában, hanem külön e célra kidolgozott, kicsiszolt formájában. Mi különbség van e kétféle kidolgozás között, nem kell mondanom, s így azt sem említem, mily sok aprólékos, de szelleme vizsgálójára, fejlődése magyarázójára mégis jelentős részlet veszett volna el az újabb kidolgozásban.

Úgy gondolom, a közönség, különösen a szakközönség, sokkal jobban szereti levelezéseit a mostani kiadásban, mely időrendi sorban adja a hozzá intézett s általa írt leveleket, tehát képet nyújt arról az egész nagyhatású és gazdag levelezésről, melyet Kazinczy korának, úgy szólván, minden írójával folytatott. Így nemcsak a levélíró, hanem a vele levelezők, s általok az egész korszak életéhez ad becses és rég nélkülözött forrást. E gyűjtemény olyan felette gazdag, jóformán kimeríthetetlen, legnagyobb részt fel nem dolgozott adatokban, melyek az írók és műveik történetére, az irodalmi eszmék tisztulására, a kor rajzára, igaz megismerésére segítenek, hogy a magyar közönség a legnyiltabb hálára érezheti magát lekötelve az Akadémia iránt, mely e vállalatot, bárha hosszas halogatás után is, megindította, s a további kötetekről is gondoskodni fog. Ohajtandó, hogy a kötetek minél gyorsabban kövessék egymást.

A véletlen úgy hozta magával, hogy Kazinczy összes műveinek első kötete épen száz évvel azután jelent meg, mikor ő Orpheusát megindította. Az 1790. év nemzeti történetünkben korszakos esztendő, az irodalmi és művészeti múltunkban is. Az irodalmi agitáció már jóval előbb kezdetét vette ugyan, de az összetorlódott események úgy alakultak, hogy a fordulat nyíltan 1790-hez van kapcsolva, mely előtt a súlyedés, mely után az ébredés, ujjíászületés idejét számítjuk. Alkalomhoz mérten jelent meg 1890-ben e kötet, mint elseje az egész gyűjteménynek, melyben a magyarságot átalakító, a reform szellemet képviselő, a korszakot mozgó Kazinczynak és hű társainak van igaz emlék állítva. E csendes jubilaem, melyet tisztán a véletlen szerze, méltán sorakozik többi ünnepünkhöz, mint a korona visszahozása s a nemzeti színészet megalapításának százados fordulóihoz. Amazt az alkotmányos szabadság, emezt a szabad művészetek nevében köszöntök; a csendes ünneplés az irodalom és költészet nevében a nemzeti szellemű művelődésnek szól s azoknak, kik a nemzeti irodalom és költészet lelkes és igaz apostolai, a magyar-

ság ébresztgetői, a reformkor vezetői voltak. Nekik szól nemcsak a kegyelet jeléül, hanem az irói ideál, az elismerés késő koszorújaképen is; nekik szól a nemzeti hála érzéséből, melyet eddig ha későn, vagy csak szegényesen nyilatkoztatott is ki a magyar, de meg soha nem tagadott, el soha nem feledett.

Különösen nem feledte el Kazinczyt, kiről mindenkor a legnagyobb elismeréssel emlékezett meg. Nevével fűzte össze, s működésével kapcsolta egybe az egész mai irodalom alapját, benne találta meg a modern klasszikus felfogás mesterét s a modern stílus atyját. Sem kortársai, sem utódai nem voltak iránta hálátlanok, s a késő maradék is őt megillető elismeréssel fog róla megemlékezni, különösen ha összes műveit keze közé fogja kapni. Kazinczy élete még nincs megírva, egyhamar nem is lesz. Toldy rajzolta meg alakját, s voltak, kik szeretettel rajzolgatták ebbe az alakba a különféle árnyalatokat. Csak majd akkor lehet erről szólni, ha összes munkáit bírni fogjuk. Az őt környező világ csak nagyjában ismeretes előttünk, ismerjük ama kor eseményeit, birjuk emlékeit, meg-megrajzoltuk egyes alakjait, bele is pillantottunk a hogy lehetett eszméibe, fölfogásába, de teljesen nem hatolhattunk bele, alaposan nem kutathattuk át. Ma még egy csomó tévedés, néhány teljesen ködben lévő (vagy nem is ismert) alak, sok elfogúlt ítélet és felfogás vár megigazításra, kidomborításra, kidolgozásra. Kiváltképen érdemes figyelembe venni a legutolsó megjegyzést. Toldy ismerte és ismertette legrészletesebben e kort, még jobbadán ma is csak az ő szemüvegén keresztül vagyunk kénytelenek nézdegélni, az ő felfogása nyomán haladunk, utána ítélünk. Tudjuk, mit tett ő barátai érdekében, tudjuk, hogy elfogúlt és részrehajló volt azok iránt, kikhez valami különös érdek fűzte. Sokszor kegyelet vezette félre tollát, írván pl. Révairól; gyakran elfogultság, írván pl. Petőfiről; máskor téves felfogás, midőn pl. Vörösmartyt tekintette a költészet netovábbjának, néha megfélekedés, midőn a protestáns polemikus irodalmat oly kevéssé méltatja. Az átalakuló irodalom hősei, különösen Kazinczy kora és szereplői megítélésében nem vagyunk mentek sem tévedéstől, sem elfogultságtól s legnagyobb részét Toldy nyomán. Ezeket tisztázní vagy megigazítani Kazinczy összes műveinek kiadása után lehet.

Mily sok érdek, mennyi szükség vár kielégítést vagy kipótlást ama vállalat által, melynek első kötetét most adta kezünkbe az Akadémia, s ezzel meg van mondva a köszönet mértéke, melylyel érte tartozunk, s a feladat értéke, melyet az Akadémia magára vállalt. Örömmel fogadtuk e kötetet, nemcsak azért, mert mint forrásmunka, anyaggyűjtemény, irodalmunk említett korára, személyeire, felfogására felette fontos, hanem mert igazán kitünő

kiadásban is adta. Szóval nemcsak az becses és sokat érő, mit adott, hanem a mód, a feldolgozás is, a hogyan kezünkbe adta. Köszönjük meg az Akadémiának, a miért módot nyújtott arra, hogy e mű megjelenhessék, köszönjük meg dr. Váczy Jánosnak, a miért ilyen kiválóan érdemes forrásmunkával gazdagította irodalmunkat.

Mily sok feladatot szabtuk a teljes Kazinczy kiadás elé, milyen értéket tulajdonítottunk neki eleve, mennyire hézagpótló és szükséges teendőnek jelöltük meg, s ezzel már előre is kijelentettük minden igényünket, melyet az iránt támasztunk, emezek pedig nem csekélyek. Elsőrendű forrásmunka, illő, hogy elsőrendű forráskiadás legyen.

Legyen e kiadás tehát anyagára lehetőleg teljes, a szövegre és kiállításra megbízható és pontos, használhatóságára könnyű. E kritériumok bármelyikének hiánya, vagy megsértése kockáztatja a kiadás sikerét. Mert nincs szükségünk olyan Kazinczykiadásra, mely nehézkes és megbízhatatlan lenne, ha egyébert nem, azért sem, mert ilyen monumentális kiadványba nem minden pillanatban lehet belekapni, s mert az ily hatalmas munka korrigálva, pótolgatva, toldva-foldva jóformán alig ér valamit.

A kötetet dr. Váczy vezeti be előszóval, melyből meggyőződést szerzünk, hogy az Akadémia semmit sem mulasztott el, hogy gyűjteményét lehetőleg gazdaggá s így kiadását lehető teljessé tegye. Meggyőződünk arról is, ha netalán mégis hiányos volna anyagára, azt nem az Akadémiának, hanem oly magánosoknak kell fölróni, kik többszöri felszólításra sem bocsátották Kazinczynak birtokukban lévő leveleit az Irodalom-történeti Bizottság rendelkezésére. Mert maga az akadémiái bizottság nem kímélt sem költséget, sem fáradságot, hogy kiadását minél egészebbé tehesse, fölkutatta a nyilvános könyvtárakat, fölszólította az irodalom barátait névszerint is, ha értésére esett, hogy e levelezésből van valami birtokukban, s a mellett még nyílt fölhívást is intézett az egész közönséghez. E tekintetben tehát a gyűjteményt teljesnek lehet mondani, amennyiben szó lehet arról, hogy egy ilyen kiadás elérje az abszolút teljességet.

Az előszó elmondja a kiadás történetét is, belőle megértjük, milyen hosszan húzóó és nehéz munkát végzett ezzel az Akadémia. Utalva a kiadás történetére, megmondolva annak nehézségeit, tudva akadályait, még jobban örülhetünk, hogy végre megkaptuk a teljes Kazinczy első kötetét.

E kötet Kazinczy levelezésének első kötete az 1763—1789. között lefolyt időből 278 levelet ad teljes ortographiai hűséggel készült másolatban. E tény a kiadást igazi forrásművé avatja s egyformán értékessé teszi azt a minden irányban kutatók előtt.

Mintha csak az eredetieket forgatnók, úgy hat reánk e reprodukció, szinte érezzük rajtok a levéltári szagot. Irodalomtörténeti forráskiadásaink között egyetlen egy sincs, mely megbízhatóságára, pontosságára ezzel mérközhetnék, kivéven természetesen a *Nyelvemléktár* köteteit. Szilády Aron *Költők Tára* is sokat veszít az orthographia átírása által, pedig különben az ugyan derék kiadás. Hanem rajta már tanult az Irodalom-Történeti Bizottság s tapasztalatát itt értékesítette. Hálásak vagyunk, a miért ezt tette.

Ennyiben van kedvező alkalmam az Akadémiának e kérdésben kifejtett igyekezetéről, munkásságáról és intézkedéséről örömmel beszámolni. Az ezután következők Váczy Jánost, a munka homlokán olvasható szerzőt, illetőleg kiadót fogják illetni. Őt illeti első sorban a kiadásban tanusított lelkiismeretességért méltányos dicséret, a jegyzetek, indexek pontosságáért, szóval a kiadás használhatóságáért a legnyiltabb elismerés. Forgassuk végig a jegyzeteket, legyen fogalmunk arról a babra és fáradságos munkáról, melyet végzett, hasonlítgassuk össze az illusztrált levelekkel, hogy meglássuk, milyen jól oldotta meg föladatát. Semmi fölösleges nincs e jegyzetekben, s a mit remélhetünk, hogy megkaphatunk, megkapjuk bennök. Olyan mértéktudás van bennök, mi szükséges, mi fölös; olyan szorgalmas kutatás arra, mit és honnan kell előhozni a levelek teljes megértésére, hogy általok az egész gyűjtemény, mely különben holt anyag lenne, életet nyer, s mintegy kilép a könyvből, hogy Kazinczy fejlődésének e szakaszát megértesse.

Ez a kötet egy eleven könyv, nem holt anyag, melyhez szinte fél a kutató is hozzányúlni, annál kevésbbé a nem szakember; egy kedves és vonzó olvasmány, melyet minden művelt magyar ember szivesen fog végig lapozni; egy tanulságos és gazdag tartalmú forrásmunka a legújabbkori irodalom és kultura történetéhez. Hogy ilyenné lett, első sorban Kazinczy és társai érdeme, másodsorban a kiadóé, ki használhatóvá tudta tenni indexeivel, érthetővé és teljessé jegyzeteivel.

A kötet Kazinczy összes műveinek harmadik osztályát, a levelezéseket kezdi meg. Egészen helyesen, mert e levelezés nélkül sem az első sorozatot, melyben eredeti művei, sem a másodikat, melyben fordításai fognak megjelenni, nem lehet sajtó alá készíteni.

II.

Az első levél 1763-ból való, az utolsó 1789. dec. 29-én kelt, tehát Kazinczy érdemes pályájának első szakaszát adja, azt, melyben a szép tehetségű gyermek fiatal íróvá fejlődik, ki majd

az irodalom élére fog állani. Elénk tárja nemcsak Kazinczyt és lelkivilágát, hanem az egész kört, melynek irodalmunk oly sokat köszön. Az első alak itt Kazinczy maga, mellette testvére László, s közötté Ráday, Horváth Ádám, dr. Földi János, mint a kik ez időben vele szorosabb összeköttetésben voltak. Legyen megengedve rólok e levelek nyomán egy kissé megemlékezni. Elsőnek Kazinczyt veszem, Lászlót a katonát, utolsónak Ferenczet, az író. E két testvér úri társaságába a mély tudományú gróft, Rádayt, a pajzán elméjű különc Horváthot s a szép izlésű Földi Jánost.

A költő testvére (Kazinczy László) levelei nem irodalmi vonatkozásúak ugyan, hanem felette érdekesek. Bennök, vagy általuk, egy kedves embert ismerünk meg, a fiatal magyar nemest, a katonát, a jó testvért s a humoros levélíró, ki egyformán fogékony a hadi élet s az úgynevezett szelid gyönyörök iránt, kit egyképen érdekelnek az életnek mindenféle jelenségei, hogy belőlük tanuljon, tapasztalásait szaporítsa és ismereteit bővítse. Levelei mind ezzel vannak tele, jeléül annak, milyen ép lélek lakik benne, milyen könnyedén levelez, épen miként bátyja, a kiváló levélíró. E levelek sokban hasonlítanak Mikeséhez, főképen természetességök felöttlően találkozik, s humoruk egyforrású. Csakhogy míg Mikes leveleiben mindenkor megrezdül a mult fájdalma, s az idegen föld keserősége, Lászlóban a katonai dicsőség vágya s a jövővel foglalkozó gondolatok, tervek, óhajok adják az alaphangot. Mikest a mult, Lászlót a jövő búsítja. S ez a különbség választja el leveleiket is. Nem kerestem Lászlóban a próza szót, a stilus művészetét, miként méltán kereshették Mikesben, hanem csupán a szülőföldjétől elszakadt, idegenbe vetett, s mindenkor jó magyart, ki bár más világban él is, de visszaéli magát elhagyott kedves hazájának viszonyai közé, hova mindig visszatér, leveleivel és fennálló összeköttetéseivel.

Ezek az egyszerű, jó ízű katonalevelek tele vannak írójuk lelkével, tele vannak adatokkal a török háborút megelőző és követő eseményekről, s ez utóbbiak annál becsesebbek, mert egy elfogulatlan szemtanútól erednek. Bár ő mint tiszt nem nyilatkozhatik is minden eseményről függetlenül és szabadon, de a miről ír, azt pártatlanul ítéli meg. Így leveleit történelmi becs jellemzi — s ez is elég érdem. — S annál derekabbak e hadi tudósítások, mert ilyen természetű források nem igen maradtak ránk. Könnyen megmagyarázható okokból történt ez. Egyrészt azért, mert a levelek nagyon sok eshetőségnek voltak kitéve, másrészt, mert a határon táborozó katonaság tisztjei nem voltak, mert nem lehettek egészen nyitak. László is megírja egyik levelében (111.) »Von allen diesen ein Stillschweigen«, midőn katonai

dolgokról beszél, és tudósításain bizonyos fátyolozottságot észrevenni nem épen nehéz. O a török háború részese, hiteles szemtanúja és őszinte lelkű harcztéri tudósítója. Kinek idevágó sorait a háború történetirója sikerrel fogja majd felhasználni. Nem akarván részletezni, röviden csak annyit jegyzek meg, hogy az eddigi feldolgozások nem egy részletét láttam e híradások által új világításban.

Hangsúlyozván e leveleknek történeti értékét, alapot és okot remélek nyerni arra, hogy írójuknak eddig ismeretlen és érdekes személyével kevéssé bővebben foglalkozhassam. Rászolgált leveleivel, megérdemli a halhatatlan bátya iránti tekintetből is.

A magyar literaturának nagy szerencséje volt a katonákkal. Nem szólva a régiekről, Zrinyiről, ki politikai, katonai nagy érdemei mellé irói dicsőséget is fűzött koszorújába, Gvadányiról, Kónyiról, s másokról, csupán a testőr iskolát emlitem, Bessenyeit és társait. A hadi élet, részben legalább, őt is íróvá tette, alkalmat és tárgyat adván neki, hogy legyen miről és mit írnia, s így módja arra, hogy tehetségeit érvényesíthesse. Megvoltak benne az erős megfigyelés, az élénk előadás a jellemzetességre való érzék s az egészséges humor. Mind olyan tulajdonságok tehát, melyek íróban fölötte értékesek.

László a rasztou, szállásadója szilvásában *Philemon és Baucis* történetét olvassa, magával hordja kis könyvtárát, melyben Ovidius, Cicero és Haller, Klopstock, Stollberg, Wieland az antik és modern irodalmat képviselik. Ezek mellett folytonosan érdeklődik bátyja irói munkássága iránt, sőt Ovidiusból maga is próbál fordítgatni, »szomorú időnek töltésére« — miként maga írja (58. l.) — a török grániczon, Jablonczán. Sajna, hogy ez Ovidius töredékkel be kell érniünk! Azonban kezünkben vannak levelei, s bennök írójuk lelke.

»Szegény hadnagy, Óh miséria! — így kiált fel (95. levél) — Gondold, az egész kasszám 63 krból áll, nehezen hiszem, hogy az istennek szegényebb hadnagya legyen!« A pénzzel való bajlakodás sok gondot okoz neki; »summa summarum, hogy pénzt küldj.« Majd minden levelének ez a vége. Nem csoda, ha *gázsija anticipációjával* aztán kölcsönt is köt, ha folytonosan hangoztatja, hogy a katona pénz nélkül, akár kardja nélkül legyen, ha néha-néha neki keseredik, irván: »A világot mindennap jobban, jobban esmérí, és jobban, jobban utálja az egy kevéssé világos szemmel néző ember.« Nemcsak az a baja, hogy gyakorta számlálgatnia kell erszénye tartalmát, lelkét két vágy sarkalja, aggasztja különösen. A katona élet fényes parádé, de csak pénzzel ér valamit, de csak olyanak, ki szívét nem feledte otthon az abauji halmonkon, ki nem gondol vissza minden pillanatban szülőföldjének

ismert vidékére. Neki pedig minden odahaza ismerős tájék, barát és rokon szívéhez van nőve, s meg-meglepi az elfogódás, a szomorúság, szíve oda viszi a göncz-ruszkai hidra, melyhez annyi kedves emlék köti. Folytonossan kassai újságot kíván hallani, mindig az ismerősök sorsáról tudakozódik. Meglepi a borongás, a révedezés az édes otthon felé, de hogy is ne, mikor még Gradiskáról is így ír: »Mindenfelé, a merre tekintek, elég okom adódik arra, hogy sírjak; szomorúan tekintek arra az épületre, a melyben én oly sok boldog órákat éltem; könnyeimmel áztatom a kvártélyom előtt annak a körtefának az árnyékát, a melynek látása mindenkor szent lesz előttem« (73. levél.) Valósággal az ember boldogsága csak magától az embertől függ — ez a gondolat uralkodó lelkében, s vigasztaló rá minden sorsában. Még annak is tud örülni, hogy a háború erősen megviseli, legalább próbálja ezt is. E nyilatkozat nem a hazavágyó, hanem a háborúban kedvét kereső katonáé. A hadi dicsőség egyik ideálja, s a katonai büszkeség lelke magasan járó madara, mondhatnám sassa. Soha szígyen pír nem fogja miatta arczát borítani senki-nek, írja számos levelében; szígyenfolttal soha nem fog testvére elé kerülni, írja másutt, s másutt megint e gondolatot más-képen forgatja.

Ez már katonai erény, s méltán erénye Lászlónknak, ki bölcsészeti nagy gondolattal hirdeti, hogy »nagy boldogság az világ bolondságain nevetni.« Vegyünk búcsút e derék testvértől, s említsük meg röviden, hogy Horváth Ádám, Ráday Gedeon és dr. Földi János levelei kiváltképen nagy értékűek ama számos másé mellett, melyet e kötetben kaptunk. Említsük meg, hogy Kazinczy Ferencz életrajza, a magyar irodalom története, a XVIII—XIX. század művelődési és politikai története e levelek (jobban az egész levelezés) s az átalakuló magyar nemzet mozgalmas társadalmi és magán élete nélkül meg nem írható. Említsük meg, hogy már e kötetből is láthatjuk, a mit Szemere Pál egy későbbi levelében magának Kazinczynak ír (Összes művei III. 71. l.) „Kis János azt mondá »rousseaui melegséggel csak Kazinczy tud írni« — s ezt veté utánna: »kiváltképen levelet.«“

E mondást már az első kötet is fényesen igazolja.

ERDÉLYI PÁL.

Prispeky k dejinám jazyka slovenskeho. Napisal Phíl. Dr. S. Czambel. I. V. Budapešti 1887. Nákladom vlastnjm. (Adalékok a tót nyelv történetéhez. Írta Dr. Czambel S. I. Budapesten 1887. szerző sajátja.)

Ez adalékok kétfélék: egyik részök a nyelv külső, a másik pedig annak belső történetére vonatkoznak.

Míg ez utóbbiak főleg a nyelvészt érdeklik, az elsők annál is inkább érdekelhetik a történetírókat, mivel idáig nem is tárgyalta kérdésekre iparkodnak némi világosságot hozni.

Egy részök érinti az ethnographusokra fontos kérdést: a magyarországi tót népességnek a csehhez való viszonyáról. Tudjuk, hogy Hunfalvy Pál Magy. Ethnographiájában azon eredményre jut, hogy az említett népesség, vagyis hazánk tót lakossága később költözött csak Magyarországra, illetőleg, miután már a magyar uralom meg volt erősödve. Czambel e felfogással szemben *egyenesen* nem foglal állást, s nem is foglalhat, mivel nyelvtörténettel foglalkozván, csak ott kezdheti a vizsgálódást, a hol positiv adatokkal rendelkezik.

Ez adatok közt is azok, melyek legtovább nyúlnak vissza, nem nyelv, hanem politikai-történeti jellegűek. Mindemellett előadásának több helyéből kitűnik, hogy ő a tót lakosság eredetét nem a magyar-cseh érintkezések eredményeként tekinti, hanem felteszi, hogy annak magva már az érintkezéseket megelőző időben is ott lakott a felső megyékben.

Kitűnik ez több helyütt, különösen midőn Csák Mátéről szól. Felemlítvén, Fessler nyomán, hogy Csák Máté Cseh- és Morvaországból friss zsoldosokat hívott be, megjegyzi, hogy félezed év után ez volt az első hosszabb időtartam, mely alatt a csehek és a tótok (közel 8—10 évig ismét együtt voltak. (7 lap.) Azonban a szerző közvetlenül ezen körülmény vizsgálatát nem tekintette feladatának, a minthogy nem is említi művében. Fejtegetése folyamában inkább egy más, tán még fontosabb kérdést kíván történetileg megállapítani, t. i. hogyan jutott a cseh nyelv azon jelentőséghez, mellyel a tót népnél s irodalomban a legújabb időkig birt? Az Árpádok korabeli adatokat többnyire Fesslertól és Palackytól veszi, a nélkül, hogy újjal gyarapíthatná őket, a néhány adatot azonban maga sem becsüli sokra, t. i. nem tartja fontosnak tárgya tekintetéből. — A cseh nyelv e jelentősége — szerinte — ott kezdődik, midőn a prágai egyetem megalapítása folytán, Nyugat-Magyarország tudományos kiképezése céljából sok oknál fogva Prágára lett utalva. És pedig nevek után ítélve az 1420-ig Prágában tanult 128 jogász és philosophiai hallgató közt legtöbb volt a magyar, azután tót, aztán erdélyi német, és végül román (8 lap.)

Ez úton történt egyfelől cseh kéziratok behozatala Magyarországra, másfelől az, hogy egyesek cseh nyelven kezdettek írni. Erre nyújt bizonyítékot egy 1385-ben kelt kézirat (a prágai káptalan birtoka mely a Holics (Nyugat-Nyitramegye) tájékán uralkodó nyelvjárásban ad glossákat, s magyarországi szerző munkája. Sőt egy 1350-ben írt »Evangelia« cseh szövegében

tót szók fordulnak elő, s legalább is arra a sejtelemre jogosítanak fel, hogy ez is magyarországi szerzőtől való. — Nagy lendületet vett a cseh nyelv Zsigmond idejében. Tőle mintegy 20, cseh nyelven, Magyarországon kiállított iratot említ a szerző, melyek tiszta cseh nyelvre arra a feltevésre indítja, hogy azok szerzői csehországiak voltak. — Még többet lendítettek azonban Zsigmondnak husszita ellenes hadjáratai. A hussziták is bosszúból viszont betörték Felső-Magyarországba, főleg midőn Zsigmond a külföldön volt elfoglalva, s valószínű, hogy ezek azután nagy számmal hazánkban maradtak, s előkészítették a kedélyeket a Giskra korára. Valószínű az is, hogy azok husszita iratokat is hoztak magokkal, s így a cseh irodalmi nyelvnek is útját egyengették, mert az tény, hogy Magyarországon a cseh, mint irodalmi nyelv, 1440-től fogva lép fel. Szerző itt még 3 irományról mondja el véleményét, melyek mások szerint ez idő előtt támadtak, de tényleg, mint ő kimutatja (14., 15 lapokon), később keltek, tehát 1440 után.

Ez idő után a hussziták, a hol megtelepedtek, a közéletbe is behozták anyanyelvöket; behozták a községekkel és hatóságokkal való érintkezésbe, de be az egyházba is. A tótok, kik a nyelvet részint hadi, részint kereskedelmi érintkezésből, részint egyetemi tanulmányaikból ismerték, a hussziták e kezdeményezésének meghódoltak, s az övékkel rokon cseh nyelvet magok is elfogadták irodalmi nyelvnek. — Hogy mennyiben lelt a cseh nyelv alkalmazást a közhatósági életben — arra Czambel több példát hoz fel (22., 23 l.), főleg Rajec városa példáját, mely a városi könyvet már 1485-től cseh-tőt nyelven vezette. Az egyházi életben is még a kath. templomokba is bejutott, nem is említve a proselytákat, kiket az itt tartózkodott hussziták hitőknek megszereztek. — II. Ulászló trónra kerülése s a cseh nyelvnek külföldön is való tekintélye (diplomataikai nyelv volt több lengyel herczegségben is, 25 l.) csak előmozdíthatták a cseh nyelv virágzását Magyarországon.

Azonban a leghatásosabb táplálékot a reformatio adta. A reformatio előtti időből igen ritkák a csek iratok. 1500—1520 között mindössze 3, 1520—1530 már 4, 1530—1540 közt már 12-öt sorol fel a szerző, csak megvilágításául azon állításnak, hogy a reformatio terjedésével, ha nem is egyenes arányban, de növekedett a cseh nyelv tere, és pedig nemcsak az egyházon belül, hanem községben, városokban, megyékben, nemesi kancellariákban, magán és királyi várakban. Mindez állításait a szerző okiratokkal igazolja, melyek a XVI. század első feléből valók (31. és 32 l.) s a cseh nyelv elterjedését bizonyítja azon, Istvánfiból merített adattal is, hogy az 1534-ben a törökökkel kötött békekötés cseh nyelven is felolvastatott.

A szerző evvel befejezi a régibb nyelvtörténet vizsgálatát s egy korunkbeli író, Paulinyi nyelvezetét vizsgálja, a ki tót nyelven írt, de oly időben, midőn még az irodalmi nyelv minden kérdése nem volt tudományosan megállapítva. Mi ezen buvárlatain követni nem fogjuk, mivel azok inkább csak a philologusokra bírnak érdekkal. Csak kapcsolatban az előzőkkel megemlítjük, hogy a cseh nyelv el volt terjedve Magyarországon azután még több, mint két századon át, míg azt Bernolák ujítása (ki a pozsonyi dialectust megkísérelte irodalmi nyelvvé tenni) főleg a katolikusok irodalmából ki nem szorította.

De a cseh nyelv használata azért a lakosságban nem szűntette meg sem ethnographiai egyéniségök, sem pedig politikai hovátartozásuk tudatát. Legyen szabad e rövid szemlét egy ezt bizonyító tény felemlítésével bezárnom. A lőcsei Brewer-féle nyomda már 1632. kiadta Comenius »Praxis Pietatis« fordítását. De az előszót, melyet Comenius a cseh hívőkhöz intézett vala, a nyomdász a tót olvasóhoz címézi, s a hol a cseh nemzet sanyarúságairól szól a fordító (Com.), ott a lőcsei nyomdász a cseh szó helyébe az »uhor«-t (magyar) teszi. Ha tehát Czambel fejtegetéseit valamivel kiegészítenők, az az lenne, hogy a cseh nyelv ez elterjedése igenis tény, de csakis nyelvtörténeti tény. Szorgalmas és fáradtságos munkájáért a szerző dicséretet érdemel, s csak azt sajnáljuk, hogy Hunfalvy említett állításával oly mérvben nem foglalkozik, mint azt tárgya magával hozta volna, s a mint reá philologiai képzettsége és történelmi jártassága feljogosítanak.

DR. KIVACSALA JÁNOS.

T Á R C Z A.

ERDÉLY ÉS A SVÉD TÖRTÉNETÍRÁS.

Wibling Károly svéd történetíró »Sveriges Förhållande till Siebenburgen« cím alatt (Lund 1890.) egy 211 lapra terjedő munkát adott ki, mely Bethlen Gábor és I. Rákóczy György Svédországgal folytatott alkudozásainak s ezek alapján létrejött szövetkezéseinek történetét tárgyalja. E két ország összeköttetéseiről eddigelé kimerítőbb és tüzetesebb munka nem jelent meg s csak *Burenstamm* mutatott rá »Förteckning på Hanskrifter rörande Sveriges Historia« (Haga, 1871.) című munkájában, mely a Svédországra vonatkozó s a bécsi állami levéltárban őrzött adatokat sorolja fel. Igaz, hogy Carlson Svédország történetében bőven merített a svéd levéltárakból; de az erdélyi dolgokat csak mellékesen említi. S épen ezért bátran mondhatjuk, hogy az első történetíró, ki Svédországban a magyar történetírás által constatált eredményeket felhasználta: *Wibling* Károly. Mint előszavában kiemeli, Lederer Béla munkatársunk járt kezére s fordította és kivonatolta számára a magyar okiratokat.

Munkája öt tanulmányból áll. Az első Gusztáv Adolf és Bethlen Gábor összeköttetéseit, a 2-ik I. Rákóczy György alkudozásait Svédországgal, a 3-ik az 1637—43. évek közti tárgyalásokat, a 4-ik az 1644—45. közti eseményeket, Erdély részvételét a háborúban, s az 5-ik a Rákóczy utolsó éveire eső tárgyalásokat írja le. *Wibling* munkájának főérdeme, hogy ő a magyar történetírás és kutatás eredményeit mutatja be hazafiainak. Ha tekintetbe vesszük, hogy a hozzánk sokkal közelebb eső Németországba mily nehezen törnek utat a magyar történelmi kutatás eredményei, nem tagadhatjuk meg az elismerést *Wibling* Károly úrtól.

Működése magában Svédországban is visszhangra talált. *Westrin* Károly a *Historisk Tidskrift* 1890-iki folyamában *Wibling* munkájához egy kiváló fontosságú s érdekes adalékot közöl: »Philip Sadlers beskickning till Siebenbügen 1626« cím alatt.

Sadler Filöp ezen követségéről a *Történelmi Tár* 1883-iki folyamában volt szó a 244-ik lapon, hol Bethlen Gábor 1626. márcz. 29-én kiadja a választ az ő általa előterjesztett pontokra, mely a Münchenben őrzött *Collectio Camerarianab*an maradt fenn. Ez szolgáltatott alkalmat a

dirschau pontok kiadására, mely a Történelmi Tár 1882-iki folyamában 236. l. látott világot. Sadler követségéhez újabb adatokat Óváry közölt a »Diplomatarium relatorum Gabrielis Bethlen cum Venetorum republica« 197, 204 és 212 ll. Westrin adaléka kiváló fontosságú. Ez Sadlernek Frankfurt 1626. május 31. kelt s Gusztáv Adolfhoz intézett terjedelmes levele, melyben részletesen számol be küldetéséről. Bethlen már akkor nagy sulyt helyezett arra, hogy Gusztáv Adolf béküljön ki a lengyelekkel és fordítsa ercjét a császár ellen s tegyen beittést Sziléziába, — mely esetre esküvel kötelezte magát, hogy július végén ő is ott lesz hadival. Érdekes, mit e jelentésből tudunk meg, hogy a titkos leveleket Bethlen Alvinczy Péter kassai papra bizta, ki azokat egy hordó tokaji borba tette s úgy küldte egész Brigáig, — nem mervén sem lengyel, sem császári területen át küldeni.

Sz. S.

FOLYÓÍRATOK SZEMLÉJE.

— A Turul m. é. 4-ik füzetét *Pór* Antal nagyérdékű nemzetség-történeti tanulmányával nyitja meg az ő anjou-kori kedvelt történetkutatási köréből: »az Osl-nemzetség történetéről a XIII. és XVI. században« írván, *Thaly* Kálmánnak, mint e nemzetség leány-ági ivadékanak ajánlva. Ebből származnak a Kanizsaiak és több más történeti szerepet játszott nemesi család, melyek leszármazása egy terebélyes családfával is szemlélhetővé van téve. *Majláth* Béla a lipótmegyei törzsökös családokról szóló újabb közleményében a *Pottornyay* családról ír, családfáját is összeállítván 1242-től 1526-ig. *Nagy* Gyula *Lazói* Jánosnak, Rómában 1523-ban elhunyt erdélyi főesperesnek czímerét és *Mátyás* királytól 1489-ben Sánkfalvi Antal pozsonyi préposttal való rokonsága révén nyert levelét közli, *Noszlopy* Tivadar a Berzsényi-család nemzedékrendi tábláját állítja össze 1559. évtől. *Dudás* Gyula Bács-Bodrog vármegye czímeréről ír, dr. *Szendrei* János pedig *Wesselényi* Ferencz pecsétgyűrűjét ismerteti és mutatja be képbén is. Végül a tárcza-rovat hivatalos közleményei előtt a *Divék*-nemzetség leszármazásához és czímerkérdéséhez közöl újabb adatokat.

— A HADTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK mult évi V-ik füzetében *Márka* Sándor befejezi Arad középkori hadtörténetéről írt érdekes cikksorozatát, *Gömöry* Gusztáv Eger 1552-iki ostromáról értekezik, *Komáromy* András Thököly 1686-iki erdélyi vállalatát írja le levéltári adatok alapján, *Barabás* Samu *Báthory* István lengyelországi rendkívül tanulságos hadi regulamentumát közli, R. *Horváth* Jenő befejezi Lothringeni Károly 1757-iki szileziai hadjáratának a Nádasdi-levéltár kiadatlan okiratai alapján való leírását; a Tárczában könyvismertetésekben, irodalmi szemlén s hadtörténeti repertoriumon kívül, érdekes apróságok vannak *Thaly* Kálmán, *Koncz* József s mások tollából. A hadtörténeti okmánytárban *Szendrei* János Zsigmond király sátrának jegyzékét közli 1429 és 1430-ból

magyarázó tanulmány kisérletében, a magyar hadtörténet egyik legbecsebb okiratát. E füzettel a harmadik évfolyam be van fejezve.

— Az ARGHAEOLÓGIAI ÉRTESÍTŐ m. é. utolsó (decz.) füzetében *Ballagi* Aladár a brassai ötvösök és ötvösművek lajstromát állítja össze 1526—1540-ből, a brassai városi számadások II. kötete adatai nyomán. *Nagy Géza* a magyar középkori fegyverzetről megkezdett becses értekezését folytatja, *Majláth Béla* az orosházai sírmezőnek a n. muzeum régiségtárába került leleteit ismerteti, előre bocsátván az ásatás és a lelhely leírását. *Dr. Zichen Gyula* két pannoniai emléket ír le, egy tánczosnőt ábrázoló római domborműt Tinnyéről s egy Oedipus-emléket a n. muzeumból. *Száraz Antal* egybeállítja hazai archaeológiánk művelésének történetét a magyar orvosok és természetvizsgálók 1840—1888. vándorgyűlésein, — dr. *Chyzer Kornél*nak e vándorgyűlések ötven éves történetét tárgyaló munkája alapján. A levelezés rovatában *Vásárhelyi Géza* a tinnyei urna-temetőről és egyéb ottani leletről, *Wosinszky Mór* a nagy-mányoki népvándorláskori sírleletről, *Reizner János* a szegedi városi muzeumról közöl leírást.

— A MAGYAR NYELVÖR decz füzetében *Katona Lajos* szómagyarázatai, *Béltelky Kálmán* rokonértelmű némely szavak elemzése után, *Zolnai Gyula* Mátyusföldre nyelvjárásainak ismertetését folytatja. Helyreigazítások, magyarázatok és népnyelvuhagyományok fejezik be a füzetet.

— Az AKADÉMIAI ÉRTESÍTŐ I. évfolyama a m. é. deczemberi, 12-ik füzettel zárult be. A Kóczán-pályázatról, aztán gróf Kuun Géza új munkájáról szóló jelentés után *Kovacsóczy Farkas*, a Báthoryak kancellárja dletéből (Szádeczky Lajos novemberi akadémiai felolvasásából) olvasunk kivonatot. Ezt követi a valuta kérdés az észak-amerikai egyesült államokban (dr. *Bamberger Béla* munkája) ismertetése; aztán több más tudomány szakba vágó (phisikai, orvosi, állattani) munkákból való kivonatok. Végül pontos tárgymutató az egész évfolyamhoz.

— Az ETNOGRAPHIA m. é. I. évfolyama, melyet dr. *Réthy László* szerkesztett, a 9—10. kettős füzettel záródott be. Több érdekes közleményt tartalmaz. Ilyen mindjárt az első, *Baróti Lajos*nak a bánági német telepítések történetéről II. és befejező czikke, *Nagy Géza*: ethnologia és nyelvészet cz. a. írt válasza két nyelvésznek (szintén II. és befejező közlemény), dr. *Márki Sándor*: Arad megye czigányainak történetéről szóló néhány becses adaléka, végül *Kötse István*nak: a baranyamegyei népélet és szokásokról szóló leírása.

— A KATHOLIKUS SZEMLE IV. kötetének V. (nov.—decz.) füzetében dr. *Bognár István* a harmadik és befejező közleményt adja »Az új álláspont, módszer és irányelvek az ethikában« című, Pauerral vitázó értekezéséből. *Talács Sándor* szintén III-ik folytatását közli »Részletek a nyelvújítási harc történetéből« cz. a. írt munkájának. Dr. *Rada István* Molière élete és munkái méltatásának nyújtja negyedik és befejező érdekes közleményét.

— A PROTESTÁNS SZEMLE III. évfolyama indult meg ez évvel *Kecsessey* Béla a m. prot. irod. társ. titkára szerkesztésében. Több érdekes egyháztörténeti értekezést és adalékot találunk e füzetben több más egyházi és theologiai cikkem kívül. Dr. *Kiss* Áron Bornemisza Péternek, a magyarországi reformatio egyik legkiválóbb előharcosának életét, *Novák* Lajos Károlyi Radics Gáspár, a jeles bibliai fordító életrajzát, *Balogh* Ferencz egyházi tanulmányútját franciaia földön írja meg. *Zoványi* Jenő a reformációról Magyarországon a mohácsi vészig érdekesen értekezik, végül H. *Kiss* Kálmán közöl egy adalékot Károlyi Gáspár, illetőleg örökösei életéhez.

— A KERESZTÉNY MAGVETŐ m. é. utolsó (nov.—decz.) füzetét dr. *Brassai* Sámuelnek »Jézus istenségéről« a Dávid Ferencz egyletben Kolozsvárt tartott nagybecsű felolvasása nyitja meg, *Jakab* Elek a magyar és az angol-amerikai unitárius érintkezésekről ír, e század első felében.

— A DÉLMAGYARORSZÁGI TÖRT. ÉS RÉG. ÉRTESITŐBŐL megjelent a VI. évfolyam IV. füzete. Az aradi prépostság és káptalan birtokairól írott cikkét végzi be mindenek előtt dr. *Karácsonyi* János. *Müllerer* Bódog »Centum putei« egykori római castrumról, annak holfekvéséről értekezik. Dr. *Berkeszi* István múlt századi külföldi utazók feljegyzéseit ismerteti Temesvárról és Délmagyarországról. Végül *Baróti* Lajos egy megkezdett jelentést fejez be a Bünság 1731-iki összeírásáról, különösen a becskereki, pancsovai, új-palánkai és verseczi kerületek akkori állapotáról.

— Az ARMENIA folyó évi I. füzete érdekes és változatos tartalommal jelent meg. Kiemeljük Lukács Béla államtitkár életrajzát arczképpel, Szent Ripszima legendáját *Molnár* Antaltól s Második Artásés életét *Markovichtól*.

I R O D A L M I S Z E M L E.

— »A POZSONYI NAGYDUNAI VÁM- ÉS RÉVJOG TÖRTÉNETE« cím alatt Pozsony városa egy ünnepi iratot adott ki, állandó hídja megnyitása emlékéül. Szerzője dr. Király János a legbehatóbb levéltári kutatások alapján írta meg e fontos átkelési pont történetét, első királyainktól kezdve napjainkig, minden lehető adatot összegyűjtve e czélből. A pozsonyi dunai vámról első írásbeli adat Szent István 1001-iki alapító levelében van, midőn azt a pannonhalmi benzések kapják, kik II. Bélától 1137-ben az összes pozsonymegyei vámok egy harmadát nyerik. IV. Béla azonban 1254-ben a pilisi apátságot is megerősíti a pozsonyi dunai vám jövedelmének egy harmadában, a másik két részt a pozsonyi gróf és a pannonhalmi apát kapván. Érdekesen van kimutatva ezután, hogy a város, valamint annak egyes polgárai, mint szereznek jogokat ehhez lassanként, kötelezettség is járulván persze a joghoz. Kár, hogy a 2-ik részben, az Anjou-házból származott királyok korszakában szerző nem tartja meg a chronologiai rendet s e miatt néha ismétlésekbe kénytelen elegendni. Az első híd, mely

a Duna ezen pontján emeltetett, Zsigmond király parancsára 1430 körül épült s Albert 1439-ben a városnak ajándékozta, miután már rozszott állapotba jutott. A többi rész is mind igen bő anyag alapján van kimerítően megírva s külön fejezetek alatt van párhuzamosan úgy a város, mint a különjogosultak hídjának, révének története s habár az irány némi kívánni valót hagy fenn, de mégis bárki haszonnal olvashatja el és sokat tanulhat e könyvből, mely kulturtörténeti irodalmunkra határozottan nyereség, már csak az abban felhalmozott tömérdek érdekesnél érdekesebb adatnál fogva is.

— »A GRÓF KÁROLYIAK LESZÁRMAZÁSA« cím alatt igen díszes kiállítású genealogiai táblát adott ki Éble Gábor tagtársunk, a családi levéltár okmányaiból állítván össze azt, báró Károlyi Lászlótól elkezdve, ki 1614-ben született, egész napjainkig. A mi különösen becsessé teszi ezen táblát, az, hogy bármely családtag születési événél úgy a hely, mint a halálozásnál az eltemetés helye a legpontosabban ki van téve, valamint pár sorban élete legfontosabb mozzanatai megírva. A díszes lap Hornyánszky Viktor nyomdájából került ki.

— A »MAGYAR ÍRÓK élete és munkái«-ból megjelent az I. köt. 6-ik füzeté, mely Bellenyi—Bernolák nevek közt levő írók életrajzait adja. E munkát Szinyei József írja az általa nagy gonddal gyűjtött adatok alapján. A megjelent hat füzetben több mint 1600 író van ismertetve. — Ki hitte volna, hogy ilyen gazdagok vagyunk írók dolgában? A folyó évben még négy füzet fog megjelenni.

— ULPIA TRAJANA Augusta Colonia Dacica Sarmisegethusa Metropolis« cím alatt adta ki Király Pál, dévai tanár, jeles régészünk Várhely ókori multját, illetőleg annak Róma uralkodása alatti szakát. Az ókori városnak, mely legfontosabb katonai pontja Róma végprovincziájának, a leghűbb képét rajzolja. 20 fejezetben tárgyalja, mindenik fejezetnél a talált számos leletekből állítván össze a képet. Ma már egy kis falu a hajdani főváros s Hunyadmegye régészeti és történeti egyesületéé az érdem, hogy az idők viszontagságai s az emberek pusztításai maradványát, a romokat évről-évre tovább ásatja s ezen ásatások lelkes vezetői: Téglás Gábor és Király Pál, ki jelen könyvében Dáciáról írandó nagy monographiájának csak egyik tanulmányát teszi közzé. Mivel nemcsak a művelt közönségnek, hanem a tanuló ifjúságnak is szánta könyvét, kiterjeszkedik igen helyesen a legkisebb részletekre is, semmit sem hagy megmagyarázatlanul, s így könyve valóban a leghelyesebb s tisztább fogalmat nyújtja egy ókori város mozgalmas belcéléről, multjáról. A legmelegebben ajánlhatjuk az ókor kedvelőinek e 178 lap vastag tanulmányt. 23 szövegbe nyomott kép díszíti, ára 1 frt 20 kr.

— MÁTYÁS KIRÁLY ÉLETRAJZA Fraknoi Vilmóstól, mely a »Történelmi Életrajzok« mult évi folyamában látott napvilágot, mint önálló munka, külön is megjelent s összesen 70 példányban, remek díszkiadásban, könyv-árusi forgalomba is bocsáttatott. Nemcsak a történeti életrajzoknak,

hanem általában a magyar történeti munkáknak egyik legkiválóbb terméke ez. Beilleszti Mátyást korába s mint az európai politika egyik legkiválóbb factorát festi; megismerjük belőle a hatást, melyet kora gyakorolt reá s meg azt a hatást is, melyet ő korára gyakorolt; látjuk aspiratióival, törekvéseivel, alkotásai eredményeivel; megismerjük, a mit akart, tervezett és elért; kidomborodik jelleme, egyénisége, s megtanuljuk a szép munkából, hogy nagy királyunk még akkor is, midőn az akkori civilizációnak egyik kimagasló oszlopa volt, nemcsak politikájában, hanem műveltségében is teljesen magyar maradt. Halála 400-ados évfordulója alkalmából kétségtelenül a legszebb emlék, melyet Társulatunk neki emelhetett. Tüzetesebb ismertetését annak idejében hozandjuk, addig is ajánljuk a közönség figyelmébe.

— GRÓF ZRINYI MIKLÓS hadtudományi munkáit a Magyar Tud. Akadémia hadtudományi bizottságának megbízásából bevezetéssel és jegyzetekkel ellátva kiadta Rónai Horváth Jenő. A bevezetés Zrinyit mint hadvezért és hadtudományi írórt méltatja, melynek kiváló becsét az ad, hogy Zrinyi munkáit beilleszti korába s kimutatja hogy Zrinyi mennyire kimagaslott mindazok közül, kik Gusztáv Adolf hadtani elveit elfogadták és alkalmazták. Nehány Zrinyi Miklóstra vonatkozó irat közlése után következnek az Afium, a Mátyás király életéről való elmélgedések, a vitéz hadnagy s a Táborig kis Tracta, mindnyája magyarázó jegyzetekkel ellátva, főtekintettel a katonai olvasó közönségre. Nagybecsű, gonddal szerkesztett collectio ez, melynek nemcsak történetiróink vcendik nagy hasznát, de olvasó közönségünk is élvezettel forgathatja.

— BÓD PÉTER magyar egyháztörténetének 2-ik és 3-ik kötete megjelent. Az első kötet 1888-ban hagyta el a sajtót Rauwenhoff és Szalay szerkesztésében. A két utóbbi kötet azért késett oly sokáig, mert időközben Rauwenhoff meghalt s most a főszerkesztés gondjait Prins vette át. A magyar protestáns egyháztörténet egész Mária Terézia koráig van levezetve, melyekben az iskolák történetének külön fejezetek vannak szentelve. Rendkívül becsesek, kivált az utóbbi kötetek, melyek igen sok ismeretlen adarót tartalmaznak. Hátra van még az index, melyen Szalay dolgozik, ez külön füzetben fog megjelenni.

— »REPERTORIUM A SZÁZADOK 1867—1890. FOLYAMAIHOZ« jelent meg Petrik Gézától. Két főrészből áll, az első a szerzők neveit s írott munkáit vagy közleményeit sorolja fel betűrendben, a második rész tárgymutató, melyben a szerzők művei tárgyak szerint vannak csoportosítva. Ennek legbecsesebb része az oklevelek, melyek chronologiai rendben sorolják elő. Igen hasznos kézikönyv és útmutató azon becses nagy anyaghoz, mely már eddig is felhalmozódott a Századok hasábjain.

— »KÖSZEG VÁROSA ÉS KÖRNYÉKE« című munka utolsó két füzete jelent meg Wittinger Antaltól. Köszeg történetét adja folytatólag, azután a második részben a környék leírása következik, vagyis az egyes faluk leírása s története, számos igen csinos tájképpel. Az igen élénk tollal írt

alapos kis munkát élvezettel olvashatja az ember s ajánljuk olvasóink figyelmébe, különösen azoknak, kik turista szempontból utazván, érdeklődnek a környék története, műemlékei iránt is, mert ezen munkában mindezekre alapos felvilágosítást nyer.

REPERTORIUM A KÜLFÖLDI TÖRTÉNETI IRODALOMBÓL.

Militär-Wochenblatt, 1890. 60—62. sz. Die Feldzüge des FM. Radetzky in Ober-Italien. 1848—49.

Dvorák R., III. Frigyes császár viszonya Magyarországhoz, Utószülött László és Hunyadi Mátyás korában egészen a soproni békekötésig. 1453—1463. A brünni cseh állami gymnasium 1889. évi programjában. 13 oldal. (Az egyet. könyvtárban is megvan, Ga. 7116. sz. alatt.)

Xénopol tanár a jassy-i tudós-társaság »Archiva« cz. közlönyében (1890. 5. szám.) János moldvai vajdáról értekezett, ki az 1572—74. években az erdélyi történetbe is beavatkozott.

Jirěček cseh történész viszont a prágai cseh tudom. akadémia értekezéseiben (1889. évf.) a bessenyők maradványairól és a bolgárokról írt cikket. — Ugyancze helyen jelentek meg *Kapisztrán János* eddig ismeretlen levelei, még pedig az 1453—1456. évekből. Kiadta *Tadra*.

Marquis de Nadaillac, La station préhistorique de Lengyel, Hongrie. (Megjelent a párisi Akademie des inscriptions et belles lettres Comptes rendus-jében. 1890. január-február havi füzet.)

Die Gegenwart. 1890. 34. sz. Die Siebenbürger Sachsen und der Sachsentag (1890.).

Nord und Süd. (1890. jun. füzet.) Gf. Jul. Andrassy. — Aug. füz. G. Csiky.

Petermann's geogr. Mittheilungen. 1890. 6. sz. *Elfert*, Die Bevölkerung in Mitteleuropa, mit Einschluss der Karpathenländer.

Franz Kronos, Jos. Freiherr von Simbschen und die Stellung Österreichs zur serbischen Frage 1807—1810. (Archiv für Österreich. Gesch. 76. köt. és külön lenyomatban. Bécs, Tempsky. 2 M. 50.)

Unzer, Hertzbergs Anteil an den preuss.-österreich. Verhandlungen 1778/9. (Frankfurt a. M. 1890. 4 M.)

A »*The Academy*« folyóirat 954. száma *Morfill* művét bírálhatja: »Hungary and the slavs in the XII. century.«

Österreichisch-Ungarische Revue. (1890. szept. és októberi füzet.) *Hanns Schlitter*: Die Regierung der nordamerikanischen Republik und die ungarische Frage im Jahre 1848—49. — *Fr. Riedl*: Chronik aus Ungarn.

A Nuova Antologia. 1890. évi jun. 1., jul. 16. és aug. 16-iki számában *Bonghi* Andrassy Gyuláról behatóbb jellemrajzot közölt: »Un Uomo

di Stato Fortunato» czímen. Ismertetést l. a Budapesti Szemle decz. füzetében (493. l.)

Rechnungen aus dem Archiv der Stadt Kronstadt. (II. kötet. 1526—1540. Brassó 1889. 885 l. 6. M.). Birálatot közölt a lipcei Centralblatt 1890. évi 40. száma.

Kirchenberger S., K. Joseph II. als Reformator d. österr. Militär-Sanitäts-Wesens. (Bécs, Graeser. 1890. 108 l. 2 M.)

Wislocki Henrik: »Vom wandernden Zigeunervolke« cz. alatt egybe-gyűjté az utóbbi években megjelent etnographiai dolgozatait. A »Deutsche Litteratur Zeitung« múlt évi 39. számában Grosse e művet rendkívüli fontosnak és becsesnek mondja. A mű 3. része kizárólag az erdélyi cigányokról szól.

Archiv für Österr. Geschichte. (76. köt. 1890. 1. füz.) *Zweijbrück, Briefe der Kaiserin Maria Theresia und Josefs II. und Berichte des Oberhofmeisters Gf Anton Salm* (17. März. 1760—16. Jänner 1763.).

Richter P. E., Verzeichniss der Bibliotheken mit über 50,000 Bänden. (I. kötet. Németország, Ausztria-Magyarország sat. — Lipse, Hedeler. 1890. 3 M.)

»*Römische Funde in Esseg*« czím alatt a »Mittheilungen des österr. Museums 1890. évi 10. füzete (224 l.) egy Eszéken talált római házról, római érmekről sat. értekezik.

Mensi Fr. Freiherr, Die Finanzen Österreichs von 1701—1780. Nach archival. Quellen dargestellt. Mit Unterstützung der kais. Akad. (Bécs. Manz. 1890. 775 l. 12 Mark.)

Archivum księzat Lubartowicsow Sanguszków. (Sanguszko Lubart herceg levéltára. I. és II. köt. 1887—1888.). Hazánkat érdekl. nevezetesen a II. kötet 247—249. oldalán 200. sz. alatt közölt levél, melyet János Albrecht lengyel király Posenból 1493. nov. 13-án testvéréhez, Sándor lithván fejedelemhez intézett. E levélben a király arról értesíti öcscsét, hogy Miksa császár II. Ulászló magyar királyt (a fentebbiek testvérét) haddal szándékozik megtámadni. Hazánk állapotát a levél sötét színekben vázolja.

A póseni lengyel történeti társulat évi jelentése (»Roczniki«) XV. kötetében (Posen 1887.) 25 oklevelet tartalmaz, melyek a Velencez által Zsigmond magyar király ellen szőtt intriguákra vetnek világosságot. (Az 1411—1425. évekből.)

A. Gubo, Graf Fridrich II. von Cilli. (A cilli gymnas. programmjában 1889.). Ezen már egyszer röviden említett értekezésnek itt vesszük folytatását. Szerző Czillei Frigyes életrajzát mondja el benne 1430. vagyis amaz időponttól kezdve, a midőn ez a magyar országnagyok sorába lépett, az 1443. év végéig.

Decker A., Az avarok története. (Cseh nyelven írt értekezés a wittingau gymnas. programmjában 1889.)

Zarjicki S., II. Rákóczy György erdélyi fejedelem viszonya a lengyel

köztársasághoz egészen az 1657. évi hadjárat kezdetéig. (Lengyel nyelven írt értekezés a koloneai gymnas. 1889. évi programmjában.)

Kamenicek F., A magyarországi török háborúk hatása Cseh- és Morvaországra 1600 körül. (Cseh értekezés a brünni cseh gymnas. 1889. évi programmjában.)

Győrffy Ludwig, Gesch. u. Beschreibung der Graner Basilika. Gesch. der alten Burg u. der ältesten Domkirchen. (Esztergom, Buzárovits. 56 l. 50 Pf.)

Mittheilungen des Instituts für österr. Geschichtsforschung. (1890. XIV. köt. I. füz.) *E. Ottenhal,* Curialistische Finanzpläne für K. Leopold I. (86 sk. l.). E cikk a Habsburg-család országainak növekvő pénzzavarai-
val foglalkozik, melyek a mohácsi csata óta egyre aggasztóbb jelleget öltöttek. Az udvari kamara pd. III. Ferdinánd temetésének költségeit sem birta fedezni; igaz, hogy Sinzendorf gf. a kamara elnöke mind tudatlanság, mind pedig lelkiismeretlenség dolgában túltett valamennyi elődjén. — Az 1684. évi török hadjárat költségei kivettek 7 millió forintot, az 1685. évi hadjárat pedig meghaladta a 2 milliót. Kézpénz hiányában nem bírták a csász. hadsereget fizetni. A Starhemberg-ezred nem indulhatott háborúba, mert nem volt a bakáknak cipője. Hozzájárult, hogy a nevezett év végén Magyarországon éhség támadt, melyben 3000 ember elhalt. Czikkirő szől azután a pápai udvar által küldött segélypénzekről, továbbá egy, Carlo Pio bibornok által (?) kidolgozott financiaiális tervről, mely első sorban zálogbank és a lotto vívmányaitól remélte az osztrák pénzügynek javulását. — Ugyane füzetben (184. l.) sujtó bírálat jelent meg a »*Katalog der Bibliothek d. evangel. Landeskirche A. B. in Siebenbürgen.*« cz. műről. (1889.). — A II. füzet (344. lapján) bírálat található *Salamon* művének német fordításáról (Ungarn im Zeitalter d. Türkenherrschaft. «).

Semkowicz A., Dlugoss János lengyel történetének kritikai bírálatu 1386-ig. (Ezen lengyel nyelven írt pályanyertes műről, mely a krakkai akadémia kiadásában, 1887-ben megjelent, már több igen elismerő bírálat jelent meg. (Így a Neues Archiv-ban, XIV. köt.)

Mittheilungen des k. u. k. Kriegs-Archivs in Wien. (1890. N. F. 4. köt.). Tartalma: *Angeli M. E., Die Heere des Kaisers und der französ. Revolution bis zu Beginn des J. 1792.* (Tanulmány a Károly főhercezetet tárgyaló hadtörténeti nagy műhez. — *Alexich,* Die freiwilligen Aufgebote aus den Ländern der Ungar. Krone im I. schles. Krieg. I. rész: Das Aufgebot der ungar. Insurrection u. croatischer Freicorps 1741. — *Duncker,* Der Überfall bei Baumgarten am 27. Febr. 1741. Végül az osztrák-magyar területen fennállott római uralomhoz nagy térkép található. A magyarázó szöveget: »Die Römer im Gebiete der heutigen österr.-ung. Monarchie« *Kulnigg* írta.

Revue d'histoire diplomatique. III. évf. 1889. 3. füz. *Schefer:* Bonac marquis emlékiratát közli, melyet a Rákóczi Ferencz felkelése ügyében a dán királyhoz intézett.

Az »*Annales de l'école libre des sciences politiques*« ez évi 2. füzetében *Mattei P.* »Magyarország alkotmányja 1861. óta« czím alatt cikket közöl.

A *Gritzner* és *Hildebrandt* által szerkesztett: »Wappen-album der gräfl. Familien Deutschlands, Österreich-Ungarns« a 70. füzettel be lett fejezve. (Lipsee. Weigel).

Studien u. Mitheilungen aus dem Benediktiner- und dem Cisterzienser Orden (XI. évf. 1890. 1. füz.). *H. de Roques*: *Regimen et statuta Kauffungensium*. E régi, Kassel tőszomszédságában fekvő zárdát a kalandozó magyarok lerombolták; csak II. Henrik császár építé azt újból.

Összcállította: MANGOLD LAJOS.

VEGYES KÖZLÉSEK.

— IRODALMI PÁLYÁZAT. Az aradi első takarékpénztár részvénytársulat részéről, fennállása 50-ik évének megünneplésére, pályázat hirdettetik a megírandó következő szakmunkára, ugyanis kívánatik a *kereskedelem történetének tankönyve, kiváló tekintettel a magyar kereskedelem fejlődésének történetére*. Az ó- és középkor kiválóbb kereskedő népeinek rövid jellemzése után, valamivel bővebben tárgyalandók azon nemzetgazdasági eszmék és tények, melyek a legújabb korban a szabadságra és egyenlőségre, s a termelés jövedelmezőségének növelésére vezettek, és a társadalmi kérdést előtérbe tolták. Külön s lehetőleg behatóan kell feltüntetni a kereskedelem különböző ágait, a közlekedés tökélyesedését, a kereskedelmi politika főbb irányelveit, s a társadalom nagy alkotásait. E történeti alapon kell azután érthetővé tenni a világkereskedelem mai állapotát, s végül behatóbban ismertetni Magyarország nemzetgazdasági viszonyait a XIX. században. *Terjedelme*: mivel a kereskedelmi iskolák III. osztályában e tárgy tanítására heti egy óránál több nem fordítható, 10—12 nyomtatott iv. *Jutalma*: az aradi első takarékpénztár adományából *ötszáz forint*, mely az e végből fölkért szakférfiakból összeállított bíráló bizottság ítélete alapján, a viszonylag legjobb műnek, föltétlenül kiadatik. A pályamű a szerző sajátja marad. Ha azonban kiadásáról a szerző egy év alatt nem gondoskodhatnék, a tulajdonjogot ez időn túl az adományozó takarékpénztár magának tartja fenn. A pályázat határideje 1891. évi ápril 15-ik napja. A pályaművek idegen kézzel tisztán leírva, lapszámozva, bekötve, s jeligés levéllel ellátva *Aradra az aradi első takarékpénztár igazgatóságához küldendők*. A bírálat május 20-án hirdettetik ki, hogy a nyertes mű szerzője könyvének kinyomatásáról, s iskolai czélokra való approbálásáról, még a tanév folyamában gondoskodhassék.

Aradon, 1891. január 12-én

Az aradi első takarékpénztár igazgatósága.

— A TÖRTÉNELMI BIZOTTSÁGNAK, JAN. 7-ÉN tartott ülésében a Bizottság megbeszélte az Országház építő bizottságának a Munkácsy-féle festmény tárgyában az Akadémiához intézett átiratára adandó választ s hosszabb eszmecsere után megállapította a konkrét kérdésekre adandó feleletet. Az előadó Fejérpataky László írásbeli jelentést olvasott fel a Zsigmond király korára vonatkozó okmánytár állapotáról, mely egész terjedelmében fog az osztálynak bemutatatni s az értesítőben közzététetni. A gyűjtés az Okmánytárhoz örvendetes irányban halad, mintegy 30 levéltárból már eddigelé mintegy 3000 okmány van lemásolva s ezek mind olyan okmányok, melyek politikai és művelődéstörténeti adatokat foglalnak magukban. A tisztán jogügyi természetű okiratok nem lesznek felvéve. Ezen kívül Fejérpataky a már megjelent okmányokról regestákat készített s ez is rendkívül becses gyűjteményt fog képezni. Fejérpataky az Okmánytár szerkesztője körülbelül 50 levéltárt fog átvizsgálni s ha a kutatást befejezte, a gyűjtemény sajtó alá fog adatni. Egy másik érdekes tárgya volt a gyűlésnek az előadó azon jelentése, hogy gróf Erdődy István, a vörösvári levéltárban teendő kutatásokra megadta az engedélyt, oly czélból, hogy a Bizottság a Rákóczy levéltár kiadását megkezdhesse. A Bizottság Nagy Gyulát, mint a tervezett Rákóczy Okmánytár szerkesztőjét kérte fel, hogy vizsgálja át a levéltárat, s annak idejében tegyen jelentést.

— BALASSA-GYARMATON JAN. 3-ÁN a nógrádmegyei értelmiség értekezletet tartott a Nagy Iván vál. tagtársunk által indítványozott »Nógrádmegyei muzeum társulat« alapszabályainak megállapítása ügyében. A társulatba több mint 20-an jelentkeztek alapító tagnak, köztük Haynald Lajos bibornok-érek is, hetvenen pedig rendes- és pártoló tagnak.

— A MAGYAR TÖRTÉNELMI ÉLETRAJZOK 1891-iki folyamának programja megjelent. Ez évfolyamban három életrajz fog megjelenni: Kovacsóczy Farkas *Százeczkly* Lajostól, Mária Terézia *Marczali* Henriktől és II. Rákóczy György *Szilágyi* Sándortól. Ez életrajzok öt füzetben fognak kiadatni, melyek két havi időközben jelennek meg. A Magyar Történelmi Társulat tagjai 5 frt előfizetési ár mellett szerezhetik meg ez évfolyamot, mely összeg a Franklin-Társulathoz küldendő (Egyetemutca 4.), mely az egyes füzetek szétküldését elvállalta. A nagy közönség ez évfolyamot 8 — nyolcz frt előfizetési ár mellett szerezheti meg — *Ráth Mór* könyvkereskedése utján, mint a ki az 1891-iki folyamának is főbizományosa. A 8 frt előfizetési ár hozzá küldendő (Gizella-tér), akár két 4 frtos részletben is. — A múlt évi folyamból *Ráth Mór*nál külön kiadásban megszerezhetők Mátyás királynak és Bethlen Gábornak életrajzai. Még pedig tagtársaink a rendes kedvezményi áron szerezhetik meg: Bethlent 2 frtéért, Mátyást 3 frtéért. Mátyás király élete ezenkívül elegans díszkötésben is megszerezhető 4 frt 60 krért, a díszpéldányok pedig korhű kötésben 8 frtéért.

TÖRTÉNETI KÖNYVTÁR.

- MÁTYÁS KIRÁLY ELETE. Irta Fraknói Vilmos. Budapest, 1890. Finom velin papírra nyomva ára 8 frt.
- GRÓF ZRINYI MIKLÓS a költő és hadvezér hadtudományi munkái. Zrinyi Miklós arczképével. A M. T. A. hadtudományi bizottságának megbízásából sajtó alá rendezte Rónai Horváth Jenő. Kiadja a M. T. Akadémia. Budapest, 1891. 8-r. 403 ll. Ára 4 frt.
- GRÓF SZÉCHENYI ISTVÁN munkái. Összegyűjti és kiadja a Magy. Tud. Akadémia. IV. köt. Levelei. A Magy. Tud. Akadémia megbízásából összegyűjtötte, előszóval s jegyzetekkel ellátta: *Majláth Béla*. II. köt. Bpest, 1890. (VII. 729 l.) Ára 5 frt.
- A MAGY. TUD. AKADEMIA KÖNYVKIADÓ-VÁLLALATA. Uj folyam. I. köt. *A philosophia viszonya a természettudományokhoz és a valláshoz*. Irta *Barthélemy-Saint Hilaire*. Fordította *Péterfy Jenő*. Bpest, 1890. (VIII, 196 l.)
- II. és III. köt. *Oroszország története*. Eredetétől kezdve 1884-ig. Irta *Rambaud Alfréd*. A francia akadémiaától koszorúzott munka. Négy térképpel. Fordította *Laukó Albert*. I. köt. Bpest, 1890. (VIII. 432 l.) II. köt. Bpest, 1890. (446 l.)
- IV. köt. *Fáy András életrajza*. A M. Tud. Akadémiától Lévy-díjjal jutalmazott pályamű. Irta *Badicz Ferencz*. Budapest, 1890. 8-adr. 673. l.
- A POZSONYI NAGY-DUNAI VÁM- és révjog története. Levéltári adatok nyomán írta dr. *Király János*. Ünnepi iratként kiadja az állandó »I. Ferencz József«-hídnak ünnepélyes felavatása alkalmából Pozsony sz. k. város. Pozsony, 1890. 8-adr. VIII és 177 l.
- A NAGY-KÁROLYI GRÓF KÁROLYIAK leszármazása. Hiteles okiratok alapján összeállította *Ébde Gábor*. Ivrét 1 l.
- ULPIA TRAJANA AUGUSTA colonia dacica Sarmisegetusa metropolis. Dacia fővárosa. Várhely Hunyad megyében. Irta *Király Pál*. Bpest, 1891. 8-adr. 179 l. (A szövegbe nyomott ábrákkal.) Ára 1 frt 20.
- REPERTORIUM a Századok 1867—1890. folyamaihoz. Készítette *Petrik Géza*. Budapest. Kiadja *Dobrowszky Ágost* 1890. 144 ll. Ára 2 frt. 8-r.
- MAGYARORSZÁG BIBLIOGRAPHIÁJA 1712—1760. Összeállította s tudományos szakmutatóval ellátta *Petrik Géza*. Második kötet. Budapest. Kiadja *Dobrowszky Ágost* 1890. 956 ll. 8-r.
- KÖSZEG VÁROSA ÉS KÖRNYÉKE. Történelmi és statisztikai adatok nyomán írta *Wittinger Antal*. 4—4 füzet *Köszeg*, 1889. Előfizetési ára összesen 1 frt 60 kr.
- THELEKESSY MIHÁLY 1576—1601. Eredeti oklevelek alapján írta *Dr. Komáromy András*. Budapest, 1890. 8-adr. 127 l. Ára 1 frt.

HIVATALOS ÉRTEŚITŐ.

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT

1890. évi december 18-án tartott rendkívüli közgyűlésének

Jegyzőkönyve.

Jelen voltak: gr. Szécsen A. elnök, Pulszky F. alelnök, Szilágyi S. titkár, Nagy Gyula jegyző, Sigray P. ügyész, Szádeczky L. másodtitkár, Barabás Samu titkárság, Borovszky S., Csontos J., Dedek Cr. L., Fejérváthy L., Fraknói V., Horvát Á., Hunfalvy P., Jakab E., Majláth B. hg. Odescali A., Óváry L., Pauler Gy., Réthy L., Szendrei J., Tagányi K. ig. vál. tagok, és Acsády Ign., Baráth F., Boncz Ö., Dörre T., Gervay N., Hegedűs S., Karaszon, Kudora K., Karsai A., Máté S., Petrow Alexis, Reiner Zs., Révész K., Roskovits L., Schönherr Gy., Szabó Albert, Szobonya M., Szombathy Ign., Vay Kázmér r. tagok.

Gróf Szécsen Antal elnök a gyűlést megnyitván, a jegyzőkönyv hitelesítésére dr. Pauler Gyula vál., és Szabó Albert r. tagokat kéri fel.

Jelenti, hogy az alapszabályok módosítására a f. évi jun. hó 12-én tartott rendk. közgyűlésből kiküldött bizottság, javaslatával elkészülvén, az új alapszabály-tervezet indokoló jelentés kíséretében a mai közgyűlés által leendő tárgyalás végett beterjesztette; mire a jelentés felolvastatván, — tudomásul vétetik, s a bizottság javaslata általánosságban a tárgyalás alapjául elfogadtatik.

Dr. Szombathy Ignác a javaslat 10., 21., 22., 24., 37. és 42-ik szakaszaihoz, a tagok jogaira és a választmány szervezetére vonatkozólag, írásban szövegezett módosításokat nyújt be, azoknak az illető szakaszoknál figyelembe vételét és elfogadását kérve.

Elhatározzatik, hogy dr. Szombathy Ignác javaslatai az illető szakaszoknál tárgyalassanak.

Következik a bizottsági javaslat részletes tárgyalása:

Az 1—5-ik szakaszok — változtatlanul elfogadtatnak.

A 6-ik szakasz dr. Reiner Zsigmond és Hegedűs Sándor felszólására: hogy a kötelezvényben vagy értékpapírban teendő alapítványok-

nál a rendes tagok által fizetett évi díjnak megfelelő évi jövedelem biztosítsák a társulat számára, Hegedűs Sándor által indítványozott szövegezés szerint — akként módosítatik, hogy a »biztosítékok« és a »nyújtó« szavak közé »és legalább 5 frt évi jövedelmet« kifejezés tolatik be.

A 7 10-ik szakaszok, miután dr. Szombathy Ignácznak a 10-ik szakaszhoz benyújtott módosítása, mely szerint a rendes tagoknak a választmány havi ülésein szólási és felolvasási jog lenne adandó, elvetett, — változatlanul elfogadtatnak.

A társulat elnökeiről szóló 11. — 20-ik szakaszokat magában foglaló III-ik fejezetnél gr. Szécsen Antal elnök, tekintettel a 19-ik szakasz intézkedéseire, kinyilatkoztatja, hogy mivel nem állandó budapesti lakos, bármikor kész lenne, ha a társulat érdekei úgy kívánnák, elnöki állását másnak átengedni, illetőleg a közgyűlés rendelkezésére bocsátani.

A közgyűlés a szakaszokat változatlanul elfogadja, s az elnök iránt való bizodalmit hangos éljenzéssel nyilvánítja.

A 21—24-ik szakaszok, dr. Szombathy Ignácznak a választmányi tagok számának 60-ról 100-ra emelése s az évenként kilépőknek újra csak három év múlva megválaszthatása, a választmánynak két szakasz-tálya osztása, továbbá az üléseket pontosan nem látogató választmányi tagoknak a választmányból való törlése iránt benyújtott módosításai a 21. 22. és 24-ik szakaszoknál, valamint dr. Reiner Zsigmondnak a választmány, illetőleg az egyes bizottságok felelősségének kimondását czélzó indítványa a 23-ik szakasznál, elvetetvén, — változatlanul elfogadtatnak.

A társulat tisztségviselőiről szóló 25 — 33-ik szakaszokat magában foglaló V-ik fejezetnél felszólal Hegedűs Sándor, azon elvi álláspontot fejtvén ki, mely szerint a titkár, jegyző és pénztárnok hatáskörét szabályozó szakaszokban körülírt teendők a jegyzői állás elejtésével a titkár és a pénztárnok közt lennének megosztandók, akként, hogy az összes adminisztrationalis ügyvitel a titkárra ruháztassék, a társulati közlőny szerkesztésével pedig ettől függetlenül bizassék meg valaki, a ki eshetőleg maga a titkár is lehetne, s indítványozza, hogy a fejezet az általa jelzett irányban leendő módosítás és új szövegezés végett a választmányhoz küldessék vissza. A kérdés beható megvitatása után első sorban az eredeti bizottsági javaslat bocsáttatván szavazás alá, — a 25 — 33-ik szakaszok huszonhat szóval tíz ellenében, eredeti szerkezetükben változatlanul elfogadtatnak, s ezzel Hegedűs Sándor indítványa elejtetik.

Gróf Szécsen Antal elnök halaszthatatlan ok miatt távozni lévén kénytelen, az elnöki széket Pulszky Ferencz alelnököknek engedi át.

A tárgyalás Pulszky Ferencz elnöklete alatt folytatván, a javaslat hátralevő 34—64-ik szakaszai, dr. Szombathy Ignácznak a 37-ik és 42-ik szakaszokhoz benyújtott módosításai elvetésével, — változatlanul elfogadtatnak.

Ezzel a tárgyalás befejeztetvén, — határozatlik, hogy a társulat ekként megállapított új alapszabályai az elnökség útján törvényes meg-

erősítés végett a Nagyméltóságú m. kir. Belügyministeriumhoz haladéknélkül felterjesztessenek.

Több tárgy nem lévén, elnök a gyűlést feloszlatja.

K. m. f.

Jegyzette:

Gróf Szécsen Antal s. k. Szilágyi Sándor s. k.
elnök. titkár.

Láttuk: Pauler Gyula s. k., Szabó Albert s. k.

Az igazgató választmány 1890. dec. 20-án rendkívüli ülést tartott, melynek fő tárgya az új alapszabályok értelmében elkészítendő *ügyrend* tárgyalása volt. A tárgyalás alapjául az alapszabályok módosítására annak idején kiküldött bizottság által a választmánynak már előbb bemutatott tervezet fogadtatván el, az ügyrend minden pontjában megállapított, a stylaris tekintetben szükséges módosítások és igazítások megtételére pedig szűkebb bizottságul dr. Pauler Gyula, dr. Komáromy András és Nagy Gyula vál. tagok küldettek ki, azzal az utasítással, hogy a szabályzatnak a megállapodások szerinti végleges szövegezését a választmány legközelebbi ülésén mutassák be.

Az ügyrend megállapításán kívül ugyanazon ülésben az új alapszabályoknak a belügyministeriumtól való visszaérkezétségig szükséges átmeneti és előkészületi intézkedések is megtétek:

A pénztár kezelésével és a számadások vitelével, addig, míg a pénztárnoki állás rendes választás útján betöltetnek, ideiglenes minőségben továbbra is dr. Máté Sándor bízott meg.

Elnök felkérte, hogy az 1891 évi költségvetés tervezetét a január-havi r. ülésre beterjesztteni szíveskedjék.

A vagyón-kezelés feltételeinek és módzatainak a kezeléssel megbízandó pénzüntézet igazgatóságával való megállapítására Emich Gusztáv, dr. Pauler Gyula v. t. és Sigray Pál t. ügyész; — az 1890 évi számadások szabályszerű megvizsgálására Csontos János, Emich Gusztáv v. t. és Sigray Pál t. ügyész küldettek ki.

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT

1891. január 8-án d. u. 4 órakor tartott r. vál. ülésének

Jegyzőkönyve.

Jelen voltak: Pulszky Ferencz elnöklete alatt Széll Farkas, dr. Márki Sándor, dr. Réthy László, dr. Szádeczky Lajos, Tagányi Károly, dr. Fejérpataky László, Csontos János, dr. Csánki Dezső, dr. Szendrei János, Emich Gusztáv, dr. Pauler Gyula, Óváry Lipót, b. Nyáry Jenő, Barabás Samu, Jakab Elek, dr. Hampel József, dr. Komáromy András, dr. Czobor Béla,

dr. Horvát Árpád vál. tagok, Sigray Pál t. ügyész, Szilágyi Sándor titkár, Nagy Gyula jegyző.

Elnök az ülést megnyitván, a jegyzőkönyv hitelesítésére Széll Farkas és dr. Czobor Béla v. tagokat kéri fel.

1. Szilágyi Sándor titkár jelenti, hogy a társulat új alapszabályai a múlt évi dec. 18-án tartott rk. közgyűlés határozatának megfelelőleg, jóváhagyás és megerősítés végett a Nagyméltóságú Belügyministeriumhoz a fővárosi tanács útján annak idején felterjesztettek, s remélhetőleg a törvényes megerősítő záradékkal ellátva, már a legközelebbi napokban le fognak érkezni.

Tudomásul szolgál.

2. A múlt évi dec. 20-ikán tartott rk. vál. ülésben megállapított ügyrendi szabályok stylaris módosítására, illetőleg a megállapodások szerinti végleges szövegezésére kiküldött bizottság nevében Nagy Gyula jelenti, hogy a bizottság a rábízott feladatot elvégezte; s bemutatja a szabályzatnak a tett módosításokhoz képest corrigált és a bizottság tagjai által aláírt példányát, ajánlva annak az ügyrend végleges szövegeül való elfogadását.

Elfogadtatván, a corrigált példány a jegyzőkönyvhöz csatoltatik, s az ekként végleg megállapított ügyrendnek annak idején az új alapszabályokkal egyetemben leendő kinyomatása elrendeltetik.

3. Következik a f. évi r. közgyűlés napjának és tárgyainak kitűzése: Szilágyi Sándor titkár javaslatára — a választmány elhatározza, hogy a f. évi rendes közgyűlés febr. 12-ére (a hónap második csütörtökére) hívassék össze; *tárgyai*: 1. elnöki megnyitó beszéd, 2. a titkár évi jelentése, 3. a számvizsgáló bizottság jelentésének és az 1891 évi költségvetésnek előterjesztése, 4. emlékbeszéd Römer Flóris felett Fraknoi Vilmostól, és 5. az ig. választmány egy harmadának újra választása. A választmányból ez évben az 1888. febr. 3-án tartott közgyűlésen megválasztott tagok lépnek ki; névszerint: Balássy Ferencz, id. Bánó József, dr. Hampel József, dr. Horvát Árpád, Kellemesi Melczér István, Nagy Imre, b. Nyáry Jenő, dr. Réthy László, Széll Farkas, dr. Szádeczky Lajos, Szilágyi Sándor, id. Szimneyi József, dr. Thallóczy Lajos, Torma Károly és dr. Wenzel Gusztáv; az 1890 év folyamán elhaltak ugyanazon cycloból b. Orbán Balázs és Szabó Károly; az 1891—1893-iki hároméves cycloból tehát összesen 17 vál. tag helye lesz a közgyűlés által betöltendő.

4. Az új ügyrend 46 és 47-ik szakaszai értelmében elhatározatván a gazdasági bizottságnak — czúttal átmenetileg csak egy évre szóló mandatummal — megválasztása, titkos szavazás útján beadatot 17 szavazó lapon 5—5 névvel összesen 85 szavazat, melyből Karap Ferenczre 16, Hegedűs Sándorra 14, dr. Pauler Gyulára 13, Széll Farkasra 13, dr. Csánki Dezsőre 9, dr. Ballagi Aladárra 4, b. Nyáry Jenőre 4, dr. Czobor Bélára 3, dr. Szendrei Jánosra 3, Majláth Bélára 2, Tagányi Károlyra 2, dr. Fejérpataky Lászlóra 1, és dr. Márki Sándorra

1 szavazat esett; e szerint — elnök kijelenti, hogy általános szótöbbséggel Karap Ferencz alapító, Hegedűs Sándor r. tag, dr. Pauler Gyula, Széll Farkas és dr. Csánki Dezső vál. tagok a gazdasági bizottság tagjaiul megválasztatván, erről hivatalosan értesítendők s a bizottság szabályszerű megalakítására felkérendők.

5. Az 1890. dec. 20-án tartott rk. vál. ülés jegyzőkönyvének 2-ik pontjában foglalt határozatnak megfelelőleg — a pénztárnok-választás a legközelebbi február-havi r. ülésre tüzetik ki, s miután a titkár jelentése szerint a társulatnak több tagja pályázati kérvényt nyújtott be a titkári hivatalnál az üresedésben lévő pénztárnoki állás elnyeréséért, határozattal, hogy e pályázati kérvények a választmány tájékoztatása czéljából a gazdasági- és a számvizsgáló bizottságnak adassanak ki megbírálás- és a február-havi ülésen teendő szíves véleményes jelentés végett.

6. Szilágyi Sándor titkár előterjeszti a mult december-havi és a mult 1890-iki egész évi pénztári kimutatásokat, melyek szerint 1890. mart. 26-ikától dec. 31-ikéig bezárólag, összes bevétel: 14957 frt 31 kr.

» kiadás: 13798 » 88 »

készpénz-maradvány 1890. dec. 31-én: 1158 frt 43 kr., a mihez hozzá számítva a M. Földhitelintézetnél levő értékeket és a pénztárban őrzött alapítványi kötelezvényeket, a társulat összes vagyona 1890 év végén 32892 frt 43 krt tesz ki.

Az előterjesztet kimutatások — a számvizsgáló bizottság már a dec. 20-án tartott rk. ülésebl kiküldetvén — tudomásul szolgálnak s a jegyzőkönyvhöz csatoltnak.

7. Olvassatik az alapítványokból hiányzó 3450 frt refundálása ügyében az 1890 évi dec. 4-én tartott r. vál. ülésebl kiküldött bizottság jelentése, mely szerint a bizottság az 1887—1889 évekről behajtott hátralékos tagdíjakból s a társulat vagyoni veszteségeinek pótlására befolyt adományokból az elveszett alapítványok refundálása czinén 2500 frt névértékű 50/0-os m. kir. papírráradékot vásárolt és tett le a M. Földhitelintézetnél.

Tudomásul vétetvén, a bizottság jelentése a jegyzőkönyvhöz csatoltnak.

8. Szilágyi S. titkár előterjeszti az új tag-ajánlatokat. Ajánltnak a) *alapító tagul*: özv. gr. Károlyi Gyuláné szül. Pálffy Geraldine grófnő Budapesten, 100 frt alapítvánnyal (aj. Szilágyi Sándor); b) *évdíjas rendes tagokul 1891-től*: dr. Gaar Vilmos ügyvéd Sopronban (aj. Hatvan Ferencz), Pap Zoltán földhitelintézeti tisztv. Budapesten (aj. dr. Szádeczky Lajos), a m. kir. Honvéd-Főparancsnokság Budapesten (aj. dr. Máté Sándor), Keményffy Dániel ferenczrendi tanár Esztergomban (aj. Szilágyi Sándor), Kapácsy-Ury Amália Egerben (aj. Kandra Kabos), dr. Gyárfás Tihánér főgymn. tanár Nagy-Szombatban (aj. Szilágyi Sándor); *1890-től*: Pokoly József Budapesten (aj. dr. Máté Sándor).

Megválasztattnak.

9. Szilágyi Sándor titkár előterjeszti a gr. Teleki család oklevéltárát szerkesztő bizottság 1890 évi dec. 28-án tartott ülésének jegyzőkönyvét, mely a bizottságnak az oklevéltár kötet- és példány-számára, s a példányok hovaforditására nézve létrejött megállapodásait foglalja magában.

A választmány, Nagy Gyula jegyző felszólalására, ki azon nézetét nyilvánítja, hogy a bizottságnak a választmánytól nyert megbízatásához képest nem csupán a felolvasott jegyzőkönyvben tárgyalt kérdésekre, hanem arra nézve is nyilatkoznia kell vala, hogy a társulat minő viszonyban álljon az oklevéltárát kiadó grófi családdal szemben? — a kérdés bővebb megvitatását függőben hagyva, utasítja a jegyzőt, hogy a bizottság kiküldetésére vonatkozó választmányi jegyzőkönyvet a Teleki-Codex ügyét tárgyzó egyéb iratokkal egyetemben a legközelebbi ülés alkalmával terjeszse elő.

10. Szilágyi Sándor titkár, hivatkozással a múlt évi dec. 4-én tartott r. vál. ülés határozataira:

a) jelenti, hogy a bautzeni Mátyás-emlékről vett fénykép-másolatok egy egy példánya, valamint Fraknoi Vilmostól Mátyás Életrajzának disz-példánya, a szász kir. kormánynak megküldettek;

b) jelenti, hogy a bécsi cs. és kir. állami levéltár igazgatójának, Armeth Alfréd lovagnak, hivataloskodása ötven éves jubileumára szóló üdvözlő irat a társulat részéről annak idején megküldetett.

Mindkét jelentés tudomásul szolgál.

11. Olvasztatik a Bay Ilona legújabb 30 aranyos pályadíja ügyében a múlt évi dec. 4-én tartott r. vál. ülésből kiküldött háromtagú bizottság többségének, dr. Pauler Gyula és Tagányi Károly v. tagoknak jelentése és javaslata, mely szerint az érintett pályadíjra kitüzendő kérdés lenne: a török uralom hatásainak kifejtése hazánk akkori társadalmi életére, jpelesül a nyelvben és irodalomban, a szokásokban és erkölcsökben, a vise-ctben és életmódban, egyszóval a köz- és magánélet nyilvánulásaiban. Ennek ellenébe Csontos János, a bizottság harmadik tagja, különvéleményt olvas fel, melyben a 30 aranyra kitüzendő pályakérdésül Corvin János életrajzát ajánlja.

A választmány rövid vita után szótöbbséggel Csontos János javaslatát fogadja el s a következő pályakérdést tüzi ki: *Irassék meg eredeti kútfők alapján Corvin János élete, különös tekintettel korára.* Pályázati határidő 1892. január 31-ike; a munka terjedelme 6—8 ívnyi lehet. A pályázati feltételek tüzetes formulázásával és közzétételével a titkár és jegyző bizatnak meg. A bizottsági javaslat és különvélemény irat-tárba tétetnek.

Öt és fél óraker a folyó ügyek tárgyalása félbeszakítatván, következik a felolvasás.

12. Szádeczky Lajos v. tag felolvassa Pór Antalnak *Tót Lőrincz a királyi tárnokok és zászlótartók mestere 1328—1348.* című értekezését. Tetszéssel fogadtatik.

Felolvasás után, zárt ülésben --- *)

13. Sigray Pál t. ügyész írásbeli jelentést terjeszt elő a néhai Balthazár Béla hagyatéka ellen folyamatban lévő per tárgyában.

14. Jegyző bejelenti a függőben lévő tárgyakat és határozatokat.

15. Szilágyi Sándor titkár gr. Szécsen Antal elnök megbízásából előterjeszti az 1891 évi költségvetés tervezetét, mely a jegyző fizetésének mint állandó tételnek megállapításával, véleményadás végett a gazdasági bizottsághoz utasíttatik.

16. Özv. gr. Károlyi Gyuláné 100 frtos alapítványa és az elveszett alapítványok refundálására rendelt 1887—1889 évi hátralékos tagdíjakból december-hóban befolyt 323 frt és 02 krnyi összeg elhelyezése iránt — határoztatik, hogy a kimutatott 423 frt és 02 kr. erejéig 5⁰/₀-os m. kir. papírráradék vásároltassék, a minek eszközslésével a titkár és az ügyész bizatnak meg.

Több tárgy nem lévén, elnök az ülést feloszlatja.

K. m. f.

Jegyzette:

Pulszky Ferencz s. k.
elnök.

Nagy Gyula s. k.
t. jegyző.

Hitelesítjük: Széll Farkas s. k., Dr. Czobor Béla s. k.

PÉNZTÁRI KIMUTATÁS 1890 ÉVRŐL.

I. Bevételek 1890. mart. 26-ikától—dec. 31-ig :

1. Balthazár Béla után talált készpénz, tkpt. könyvstb.	696 frt 20 kr.
2. Készpénzben befizetett alapítványok	3,450 » — »
3. Régi Századokért befolyt	41 » 9 »
4. Dísz-oklevélért »	9 » — »
5. Ajándékozásokból »	35 » — »
6. Alapítványi kamatokból befolyt	70 » — »
7. Időközi kamatokból »	90 » 30 »
8. Tagdíjak (postaköltség térítéssel)	7,064 » 04 »
9. Előfizetések a T. Tárra (postaköltség térítéssel)	1,355 » 30 »
10. Adomány az Akadémiától a T. Tárra	300 » — »
11. Adomány Bay Ilonától pályadíjra	166 » — »
12. Előfizetés a Századokra	5 » 40 »
13. Beváltott értékcikkekért a postától	332 » 62 »
14. Zichy-Codexért	11 » 34 »
15. Hirdetési díjból	30 » — »
16. Postaköltség megtérítés	1 » 02 »
17. A Földhitelintézettől fölvelt kamatok	1,300 » — »

Összes bevétel: 14,957 frt 31 kr.

II. Kiadások 1890. mart. 26-ikától—dec. 31-ig: 13,798 » 88 »

Készpénz-maradvány 1890. december 31-én: 1,158 frt 43 kr.

*) A zárt- és rendkívüli választmányi ülések jegyzőkönyveiből az Ügyrend 20-ik szakasza értelmében csak kivonatos közlések adhatók.

Ha azonban a föntebb kitüntetett bevételi, illetve kiadási összeghez hozzáadjuk az 1890. jan. 1-től—mart. 26-ig előfordult 2,824 frt 06 kr. bevételt, illetve kiadást, úgy 1890. jan. 1-től—1890. dec. 31-ig lesz

összes bevétel : 17,781 frt 37 kr.
» kiadás : 16,622 » 94 »

A 16,622 frt 94 kr kiadásból 1,445 frt 81 kr a volt pénztárnok után felmerült pénztári hiányra esik; és 5,967 frt 52 kr értékpapír vásárlásra fordított. — holott alapítvány csak 3,450 frt lett készpénzben befizetve, így refundálásra 2,517 frt 52 kr fordított.

Bátorkodom ezúttal felemlíteni, hogy miután az alapítók törzskönyve szerint 1890 év végéig 29,665 frt — kr, (és 100 frt legújabb) alapítvány lett befizetve, ezzel szemben pedig törzsvagyonszámlánk, úgyszintén a Földhitelintézet 1890. dec. 31-ről kelt kivonata szerint tényleg elhelyezett értékpapír 28,600 frt — kr, még refundálásra vár 1,065 » — » Továbbá megtérítendő a Teleki-alapnak 1,000 » — » mely összegek az 1891 évi költségvetési előirányzatba veendőek fel.

A mi már a M. Történelmi Társulat cselekvő vagyonát illeti, annak kimutatására álljon a következő kimutatás:

1. Készpénz-maradvány 1890 év végén	1,158 frt 43 kr.
» » a Földhitelintézetnél	44 » — »
Együtt:	1,192 frt 43 kr.
2. Értékpapír-letét a Földhitelintézetnél	28,600 » — »
3. Bay Ilona-féle kötelezvény a Földhitelintézetnél	2,000 » — »
4. Alapítók kötelezvényei a pénztárban	1,100 » — »

Összes érték: 32,892 frt 43 kr,

nem számítva a 900 frtnyi bejelentett alapítványt, és az 1891 évben már befolyt összegeket.

Budapesten, 1891. január 8-án.

Dr. Máté Sándor s. k.

ideigl. pénztárnok.

PÁLYÁZATI HIRDETÉS.

A M. Tört. Társulat Bay Ilona úrnő adományából 30 db. es. és kir. arany pályadíjat tűz ki a következő feladatra:

Írassék meg eredeti kútfők alapján Corvin János élete, különös tekintettel korára.

A kívánt életrajz terjedelme 6—8 nyomtatott ívnyi lehet.

A pályaművek idegen kézzel írva, lapszámozva, bekötve, és a szerző nevét rejtő jelíges levéllel ellátva, 1892. január 31-ikéig a társulat titkárához küldendőek be.

A jutalmat csak önálló becsü munka nyerheti el.

A jutalmazott munka a *Századok*-ban, esetleg a *Történelmi Életrajzok*-ban, a szokott tiszteletdíj mellett fog kiadatni.

EMLÉKBESZÉD

BÁRÓ ORBÁN BALÁZS FELETT.

(Felolvasatott a M. Tört. Társulat 1890. okt. 2-ki választmányi ülésén.)

— MÁSODIK KÖZLEMÉNY. —

A *Székelyföld Leírásának* egyik jellemző vonása, hogy írója szemcivel látta, amit leirt, megjárta minden falut és várost, megvizsgálta azok leveles ládáit és levéltárát, a mestergerendákon tartott Biblia- és énekeskönyvbeli jegyzeteket, magánosok családi régi iratait, a várak, kastélyok, templomok és tornyok körfalait, erődeit, bástyáit és sánczait, a harangokat, temetőket, sírokat és sírköveket, kősírkereszteket és fejfákat s azok feliratait; megfigyelte a nép szokásait és életmódját, észjárását és erkölceit, ünnepeit és mulatságát; meghallgatta a véneket, s ajkaikról elleste a mult idők regéit és mondáit, a hagyományokat és tündérmeséket; megjárta a határokat, dűlőket, a havasi kősziklákat és barlangokat, a vadonok remetelakjait, a pásztorok tanyáit és sziklai rejthelyeit, följegyezte azok nevét, történetét; kikérdezte a faluk értelmes férfait, papokat, kántorokat, a mit azok a nép közt a néptől és régiektől hallottak, a mit láttak és tapasztaltak, s emléküikbe vagy a kalendáriumba jegyezték. A mi hagyományos tudás a népben iappangott, kifejezésre juttatta; a mi történeti emlék a föld színén, a föld alatti romokban némán, feledve rejlett, megszólaltatta, a mi nem tudott ismeret az eddig látatlan írásokban el volt temetve, életre hozta, szóval: a székely földet és népeletet, a mult alkotásaiban s a jelen nyilvánulásaiban egész mélységéig úgy szólva felásta, felszántotta, a nemzeti fejlődés új csiráinak elfogadására képessé tette az által, hogy mindezt

írásba foglalva, könyve az irodalomba vitte be. Ez báró Orbán Balázs egyik főérdeme, a miben ő az úttörő. Ő a hely színén tanulmányozta a helyeket, a mikről irt, a falukban és városokban az embereket és társadalmat, háznál és családi körben a polgári és népeletet. Ezért oly közvetlenek, oly életelevenek leírásai. Ezért olvasták könyvét érdeklődéssel.

Másik, a miben példát adott, az, hogy az író a műépítészeti és ethnographiai tárgyakat, vidékeket és tájakat, a miket leir, rajzban és képben szemléltesse és testesítse meg. Ez a mult század írói előtt nálunk ismeretlen volt, szükségét nem érezték, hasznosságát nem tudták; ő megelőzőinél nem talált használhatót. Az ötvenes években kezdettek közölni *képes lapok s ülésszaki iratok* hasonló tárgyakat rajzban s fametszetben, kőre ritkán, rézre metszve még ritkábban, mindig az egész Erdélyből vagy Magyarországból véve a tárgyakat. Br. Orbán Balázs a Székelyföldet tette tanulmánya tárgyává, lefényképezte vagy rajzolta azt, a mit irodalmi becsűnek itélt s ismertetni kívánt. Hat kötetes művében *negyvenkilenc 4-drétív* nagyságú önálló, *leírószöveg*ben nyomott kisebb-nagyobb fametszetű képet s számos kisebbszerűt tett közzé, melyek közül *Balázbánya*, a *Gyilkostava*, *Bálványosvár*, *Székelyvára romja*, *Szent Anna tava*, *Toroczkó* és a *Toroczkó-Szentgyörgyi vár* s még több más kép

képzőművészetünk ez ágának akkori állapotát véve tekintetbe -- a kényesb izlést is kielégíti. E szemléltető helyleirási módszert -- adott alakjában és könyvben -- br. Orbán Balázs valósította meg, méltó, hogy irodalomtörténetünkben nevéhez legyen fűzve.

E módszer szerint ő *először történeti szempontból* a Székelyföldet és székely nemzetet, a székek, városok, faluk nemzeti, törvényhatósági és községi szervezetét, alkotmányos jogait és szabadságait, a tudósokat és jeles embereket, szóval: múlt életét és történeteit a jelel kapcsolatban nyomozta és ismertette meg. Műve e részéből kiemelem lelkesítő megemlékezését néhány iskolaalapítóról, íróról és hősről; ezek iránt kegyeletet igyekszik ébreszteni olvasóiban, s nagy példájok követésére buzdítja. Ez alapítók: *Kis Gergely*, a székely-udvarhelyi ev. ref. collegium, *Augusztinovics Pál*, a kolozsvári unitárius főtanoda egyik alapí-

tója, br. *Wesselényi Miklós*, a makkfalvi székely iskola létesítője; a székely tudósok és írók: *Benkő József*, *Cserey Mihály*, *Szentiváni Mihály*, *Böloni Farkas Sándor*, *Kríza János*, *Dózsa Dániel*; megörökíti szerző *Kemény János* erdélyi fejedelem és író magyarbűrkösi udvarházát s a tudósokat és magyar irodalmat pártoló gr. *Bethlen Kata* hévizi házát; melegen emlékezik meg a korán elhalt hétfalusi csángó népköltő *Zajzoniról*, akinek ez írói neve, a családi — a mint ő magát népiesen írta: — *Rab Pista*, a *Zajzonban* szélesen elterjedt *Rab-nemzettség*ből.

Különös gonddal fürkészte br. Orbán Balázs a Székelyföld ősi várrendszerét s a kis földnyi helyen 75—80 várat részint most fedezett fel, részint mint kevésbé ismertet, részletesen leírta s megismertette, 36-nak alaprajzát vagy képét adta. Minthogy erre szerző utazásában kiváló gondot fordított s a székely nép hun eredete felőli nézetét ezekkel is támogatja, jegyzés alatt valamennyinek nevét közlöm, hogy ősi lakföldének védelemre berendezett voltát tanusítsák s az olvasót a tárgy felett gondolkozásra bírják. ¹⁾ Kutatta szerző ugyan ez okból, mint rokon tárgyat, az elpusztult vagy másokba olvadt faluk nevét, ²⁾ s a

¹⁾ SZÉKELYFÖLD várai s vár-romjai.

I. kötet. U d v a r h e l y s z é k : Galat vagy Galambodvára, képpel. Gyulavára, Csonkavár Udvarhelyen, alaprajz, Budvára, képpel, Zalavár, Méré vára, Földvár vagy Lejtővára, Bélavára, Almos vagy Almásvára, Firtosvára alaprajza, Múkvára, Benczédvára, Kadics vagy Kadáchvára, képpel, Tartódvára, Rabsomé vára, képpel, Bözödi vár, Bágyi vár, képpel, Szász-Zsomborvára, képpel, Hagymásvára, Kőhalmivár, képpel, Tiburezvára, Kustalyvára, Telekfalvi védbarlang alaprajza.

II. kötet. C s i k s z é k : Csik-Szeredavár, képpel, Csik-csicsóivár, Zsögödvára, Sóvára, Csik-Rákosi pogányvár, képpel.

III. kötet. H á r o m s z é k : Bálványosvár, képpel és alaprajzzal, Bálványosvár zömtornya képpel, Torjavára, Ikavára zömtornya képpel és alaprajzzal, Szent-Lélekvára alaprajza, Várerösse alaprajza, Ojtozvár képpel, Rákóczi-vár romjai képpel, az ojtozi szorosban levő Rákóczi-vár képpel, Várhegy alaprajza, Kincsásvára alaprajza.

IV. kötet. M a r o s s z é k : Csombodvára alaprajza, Vityalvára alaprajza, Két-Ág közti vár-rom alaprajza, maros-vásárhelyi vár képpel, Makavára, Senyevára, Gyulavára, Örvár, Bekecsivár, Remeteivár, Sámsondi pogányvár, Omlásvára Bándon, Csákvár.

V. kötet. A r a n y o s s z é k : Fűtyervára alaprajza, Székelyvár romja a Székelykőn, képpel, Torozkóivár képpel, Torozkó-Szentgyörgyi-

székely történet egyik igen nevezetes részét, az időnkénti katonai számbavételt (*Lustra*), melyek közül az 1606., 1617., 1623., 1627., 1630., 1634., 1635., 1636., 1640., 1666., 1668., 1674., 1685. éveket jegyezte fel, sajnosnak mondva, hogy sok elveszett. Megemlíti a Corvin Mátyás alatti 1473-ki első összeírást is. A mi meg van, igen tanulságos; mutatja, hogy a leghadakozóbb magyar király és három legnagyobb erdélyi fejedelem: Bocskai, Bethlen Gábor és I. Rákóczi György tartották mindig harczképes állapotban a székelységet, s a szelid lelkű I. Apafi Mihály akkor, mikor még a magyarországi protestánsoknak elnyomóik ellen megvédhetését hitte, s párszor — a törökkel szövetségbe — megkísérelte.

Másodszor régészeti szempontból megvizsgálta a Székelyföld templomait, a harangokat, szent edényeket s más emlékeket; elolvasta azok felirásait, meghatározta építésük korát, műbecsüket, eléadta viszontagságaikat; talált 116 régi templomot és 35 templomkastélyt, 111 régi harangot és 11 régi kápolnát, 24 régi kelyhet, s számos érdekes egyházi és világi régiséget, a miknek rajzát is adta. Barsai Ákos urvacsorai tányéra a sárdi unitárius egyház birtokában, a szent-demeteri egyház főkapvár alaprajza s két látképe, Zsidóvár képpel, Leányvár a bogáti fennsikon, Csegezi vár, erődített barlang, Ecsedvára Kocsárdon.

VI. kötet. *B a r c z a s á g*: Nyénivár alaprajza, Magyarvár a tömösi szorosban, kép, Töresvára, kép, Krizbai vár vagy Hóltövény, kép, Fellegvár Brassóban, Tatárvár alaprajza, Rozsnyói vár, kép, Földvár, látkép, a régi Apáczai vár védtornya, kép, Salamon köve, kép, Királykeve vára, vagy Királykövár.

²⁾ *SZÉKELYFÖLD elpusztult vagy másokba olvadt falvai.*

U d v a r h e l y s z é k r ől, C s i k s z é k b ől nincs följegyzése.

H á r o m s z é k e n: Bedőháza, Barthafalva, Bodmezeje, Borzfalva, Domokosfalva, Elvölgy nevűeket találta.

M a r o s s z é k e n: Bozod, Tekefalva, Atelfalva, Vataháza, Bergegyeci szállás, Bögözháza, Körtvélyháza, Szilanár, Bakosháza, Tövishegy, Libancs, Két-Sásvári, Székelyfalva, Gordásfalva, Kis-Udvar, Benefalva, Kisfalud, Kis-Ernye, Kincses, Kincsesfalva, Váczmány, Oroszfája, Adosfalva, Rózsásfalva, Kistelek, Székely-Gerebenes, Egerháza, Sugófalva, Csükmőd, Bonceza.

A r a n y o s s z é k e n: Kisfalud, Csapó, Ivántelek, Hori, Zeteteluk, Medgyesteluk, Ujteluk, Kerekegyház, Igrechi, Körtvélyes, Fejéregyház, Farkas-Zug, Nagy- és Kis-Bogát, Fűzes, Elécsfalva, Turdalaka, Atolteluk, Ebrécs, Alsó-Sinfalva.

puja, a maros-vásárhelyi ev. ref. egyházközség szent edényei, a csik-ménasági régi oltár, csernátfalvi régi kehely s a besenyői régi templom az egyházi műrégészet teréről, a székely áldozó pohár, Sükösd György XVII. századi emléktáblája és koporsója, Bóldi Kelemen koporsó emléke a polgári élet köréből oly fölfedezései és közlései irónak, a miért elismerés illeti meg.

Régészeti tanulmányait és kutatásait kiterjesztette szerző a Székelyföldön volt római régiségekre is, s művében feljegyzett minden emléket, ezek közt 12 castrumot, 8 coloniát, 5 vigiliát, 8 római utat, 4 temetkezőhelyet, feliratokat, vízvezetéki nyomokat sat. Kutatásaiból világos lett, hogy Róma uralma a mai Székelyföldön csak Csikszékre nem terjedett ki.

Harmadszor föld- és természetrajzi tekintetben kijelölte Székelyföld hajdani határait, feltárta ásvány- és növényvilágát, festői vidékeit s völgyeinek tájszépségeit; fürdő helyei közül kiemeli Homoródot, Tusnádot és Borszéket s rajzban is adja, nehány tájat, főleg Toroczko körül olyannak jellemez, a minél szebbet látni sehol sem lehet.

Negyedszer a népismeik részben a nép- és polgári életet ismer-teti, mély rokonszenvet s becsülést tanusítva iránta. A magyar népről melegebben nem irt senki, mint ő. Közöttük látja a hazaszeretetet, az erkölcsöket s ősmagyar erényeket egész tisztaságukban. Br. Orbán Balázs demokratikus érzülete itt jut erős kifejezésre. Közéjük megy, fölkeresi házuknál, asztalukhoz ül, beszédet kezd velük, élcelődik tréfásan, ingerkedik kiméletesen, megfigyeli arcuk kifejezését a beszéd alatt, hogy szívök legbensőbb redőjeig hathasson s természetöket gyökerében megismerhesse. Felkutat, megjegyez minden jót, szépet és jellemzőt róluk: a mit szólnak, a hogy cselekesznek, menyegzői és ünnepi szokásaikat, mulatságaikat, a babonákat és meséket, a miket közöttük hallott. Dicséri a népnek nemzeti viseletéhez s nyelvéhez ragaszkodását, a nők házi rendességet s tisztasági érzékét, a férfiaknak az udvar és kert berendezésében nyilvánuló természetes eszét s jó izlését; mindezeknek mint ősi néperényeknek fentartását s a jövő nemzedékre átszállítását közérdeknek vallja. E rész br. Orbán könyvének valódi kincses tárháza. Műve népismeik részében Udvarhelyszékről és Csikszékről hat-hat, Háromszék-

ről 1, Aranyosszékről és Barczaságról négy-négy összesen 21 székely, oláh és szász népviseletet, sokat képbcn, s 28 népéleti szokást, ünnepet, lakadalmat, ház- és udvarberendezést ír le és ismertet meg az ő kedves behizelgő modorával, a mi népszerűségének titka.

A ki e munkára fordított hat évhez hozzá gondolja az idő- és térbeli nehézségeket, minők a nagy távolságok, esős és téli zord időjárás s testi és szellemi fáradtság, s mindezeket együtt veszi fontolóra, meg fog győződni arról, hogy szerző nehéz munkát végzett. De elvégezte, mert akarata vas volt, kitartása egy nagy eszme hőséé. S mikor a kiadásra jött a sor, akkor tűnt ki, hogy majdnem akkora s oly nehéz út van még hátra, mint a mekkora megtéve. Szerzőt évekig tartó költségei kimerítették. Komoly s drága műveknek nálunk nincs olvasója, sem vevője. Két száz öt ív munka — ennyire ment nyomtatva — 49 nagy s önálló, 250 szövegbe szánt kép, s számos más kisebbek rajza és metszése alig képzelhető kiadást föltételezett. Ezt az eredetiek készítőinek, a fára rajzolóknak és metszőknek gyakori változása is igazolja. Az I., II., III. kötet képeinek fényképíleg és rajzban elkészítésénél társa volt szerzőnek festő barátja, Mezey József, a más három kötetet egyedül végezte; fára rajzolták Keleti Gusztáv, Greguss János, Ország Antal, Doby Rezső, Malahoszkzy Nándor, Bicsárdy János és Jankó, metszették Ruzs Károly, Morelly Gusztáv, Pollák S., Ranics Adolf.

Hogy ily nagy tömeg fametszet elkészítése már a technikai nehézségek miatt rendkívüli vállalat volt, tudják azok, a kik az irodalom ez ágát ismerik; de a sűrű változást nemcsak ezek okozták, hanem részint e művész nép különös vérmérséklete, szeszélyei, gyakran öntulbecsülése, részint az eredeti rajzok és fényképek hiányai, a művészek jobb sorsba jutása, s tán olykor a díjak késcdelmes fizetése; de szerző végre mindent legyőzött, a munka teljesen elkészült, csak a nyomtatás volt még hátra. Ezt hat irodalom pártoló vette kezébe, s 1868. ápr. 13. *felhívást* bocsátottak ki, melyben a *Székelyföld Leírása* című könyvre előfizetésre hívták fel a közönséget. A hat kötetre osztott művet mintegy 100 ívre, a kötetekhez melléklendő képeket egyenként 30 — 40-re, a kiadási költséget 3000 frtra számították, a mit úgy vélték

összegyűjthetni, ha lesznek 250-nen, a kik előfizetesképen az egész műre 12 forintot előre lefizetnek. A pénzt az íróhoz, *Váczi-utca 9. sz.*, alá kellett beküldeni. Tudatták, hogy a ki diszpéldányt akar birni, 18 forintot kell, hogy fizessen, s mihelyt 200 előfizető lesz, a nyomtatás megkezdődik. A *felhívás* aláírói: gr. Mikó Imre, id. gr. Teleki Domokos, Thury Gergely, Klapka György, gr. Mikes János, Pap Alajos.¹⁾

E felhívásra az V. kötetre előfizettek 18 forintot 32-ten együtt 576 forintot, 12 forintot 253-man, együtt 3036, összesen 3612 forintot. Ezt szerző a kötetek végén közzé is tette. A VI-ik kötetre nem irtak alá. Már az I. kötetre gyűlt aláírás oly biztató volt, hogy a nyomtatás azonnal elkezdődött s az még 1868-ban megjelent. Szerző magánelőfizetést is hirdetett okt. 1-ői határidővel, fűzött példányra 2 frt 50 kr., diszpéldányra 3 frt 20 krral, oly módon, hogy a ki azt Ráth Mór könyvárushoz beküldi, példányát bérmentve kapja meg, bolti ára az elsőnek 4, utóbbinak 5 frt lesz. Az I—IV. kötet 1868., 1869. 1870. Ráth Mór bizományában, még pedig az I. *Fanda és Frohna*, a II—VI. kötet a *Pesti Könyvnyomda-Részvénytársulat* könyvnyomdájában, a két utóbbi 1871., 1873. Tettey és Társa bizományában — valamennyi Buda-Pesten jelent meg. Szerző külön is kiadta, *Maros-Vásárhely Leírását* a IV. kötetből 4-dr. 1870., *Toroczkó és Vidéke Leírását* az V. kötetből 4-dr. 1871. *A Bárczasági Hétfalu és Brassó szab. kir. város Leírását* a VI. kötetből, utóbbit egy-egy külön füzetben, 4-dr. 1873.

Voltak-e e nagy erőfeszítéssel végzett munkának írójára nézve más mint erkölcsi sikerei? irodalmi hagyatékának birói zár alatt léte s velem nem közöltethetése miatt megtudnom nem lehetett. Ezért kellett csak nyilvános adatokra támaszkodnom s br. Orbán Baláznak főleg írói és tudományos munkássága kimerítő és hű rajzában igyekeztem fenntartani emlékezetét.

Hogy fogadta művét a sajtó és olvasó közönség? Az első méltánylólag, az ellenzéki lelkesedve. A mint ugyanis pártállása nyilvánvalóvá lett, a többség nem kedvező befolyását irányában az irodalmi téren is éreztetni igyekezett. A közönség ellenben

¹⁾ *Vasárnapi Ujság* 1868. 20. szám, 338—39. II.

kedvezően ítelt róla, könyvét vették és olvasták; az ismeretterjesztő és képes lapok sűrűn közöltek belőle képeket, szövegeket, adták arczképét és életrajzát, rokonszenvesen emelték ki irodalmi érdemeit, s elvei iránt sok oldalról nyilvánult kitüntető figyelem. *Egyik* ¹⁾ mint nagybecsű műre, melegen hívta fel a közönség figyelmét, helyeselte általam fennebb érintett nézeteit. A *másik* ²⁾ dicsérőleg szólott róla »Erdélyi képek« cím alatt képeket és költői emelkedettséggel írt szövegeket közölt; ³⁾ azután 1871. életrajzát adta, emigratiói életéből csak tőle, vagy meghittjétől megtudhatott részleteket közölve; méltatta *Keleti utazását* és *Arab regéjét*, de kimondotta, hogy író *Székelyföld leírásával* vívta ki magának a legnagyobb elismerést, melynek tudományos értéke tömérdek új adatában s írónak vonzó előadásában áll. Ugyan e lap az V-ik kötetből *Marosujvár képét* és leírását, s *Toroczkó-Szent György* és *Toroczkóvár* romjai leírását közölte, ⁴⁾ a hol szerző megjegyezte: »hogy e falu fekvésének nagyszerűségénél fogva s büszke vára által e vidék oly tájalakulást, oly csodálatos természeti tüneményt mutat, melyhez hasonlót — a mennyire ő tudja — sehol találni nem lehet, s mely a természet szépségének e földön Unicum!» A *harmadik* legelterjedtebb képes néplap kétszer írt róla, előbb 1868-n. ⁵⁾ Előre bocsátva itt, hogy író már korábbi műveivel közelismerést vívott ki, figyelmeztette a közönséget *Székelyföldről* írt s közelebb bevégzett nagy művére, közölte a hat pártoló hazafi felhívását, előfizetésre bűzdítva a közönséget. Azután 1875. írt róla a *magyar orvosok és természetvizsgálók Előpatakon aug. 29. tartott XVIII. nagygyűlése alkalmából*, melynek egyik titkára br. Orbán Balázs volt. A szerkesztő ismertette arczképét s életét, hangsúlyozta külföldön is a hazának tett szolgálatait. A nemzet méltányló elismerését azonban *Székelyföld Leírásával* vívta ki, melynek adatait bánulatos türelemmel gyűjtötte éveken át, s mikor készen volt, Pestre ment fel, s szűk

1) *Magyarország és a nagyvilág*. 1868. 37. sz.

2) *Hazánk és Külföld*. 1871. 11. sz.

3) *Hazánk és Külföld*. 1868. 31. sz.

4) *Hazánk és Külföld*. 1871. 13. sz.

5) *Vasárnapi Ujság*. 1868. 20. sz.

szobában, szükre mértén elégedt és dolgozta irigylésre méltó kedélylyel nemzete irodalma számára jeles művét. Ha semmit sem tett volna egyebet — jegyzi meg életírója — csak hogy összegyűjtötte e tengernyi anyagot, mely felöleli a Székelyföld történelmi, régészeti, természetrajzi és népismei viszonyait, méltó, hogy neve elismeréssel említessék. A szerkesztőség — ugymond — a természetvizsgálók mostani gyűléséhez is br. *Orbán* Balázs könyvéből vette képeit. Közöltek abból ők is, más lapok is sokat. 1) Fogadja e sorokban kézszerítását. 1886. egy képes politikai néplap is adta kitünően sikerült arczképét s könnyedén írt életrajzát. 2)

A szakközlönyök közleménye is kedvező volt.

A *Magyar Történelmi Társulat* közlönyének szerkesztője minden kötetéről méltánylólag szólott; legelső *Fel szólítását* közölvén, művét melegen ajánlta a közönségnek; a megjelent I. kötetéről úgy nyilatkozott, hogy a ki azt végig olvassa, lehetlen el nem ismernie, hogy az író jelentékeny szolgálatot tett az irodalomnak és nemzetnek. Ha voltak e könyv irodalmi becsében kétkekedők, e kötet meggyőzi tévedésökről, biztosíték az ezutániak értéke felől; a II-ik kötetet valódi díszmunkának mondta, melyben a legfestőibb tájképek váltakoznak s emelik a könyv történelmi belérdekét; a III-ikat oly tanulságos olvasmánynak, mely megérdemli, hogy mint díszmű, minden művelt magyar ember asztalán meglegyen; a IV-ikről is kedvezően ítelt. Az V-ket — ugymond ismertetője — valódi gyönyörrel olvasta el, mint a nemes lelkesedésnek és hangya szorgalomnak eredményét, s azon meggyőződéssel tette le, hogy még igen sokszor fogja kezébe venni, a mi legkedvezőbb bírálat. Szerző e kötetel megkoronázta művét; ez történelmi hő anyagánál fogva a többiek felett áll. Látszik, hogy az író a könyvtárak minden létező kincsét felhasználta. Üdvözli őt — így végzi ismertetését — a ki oly sok ismeretlen adatot hozott műve e kötetében napfényre, minden helység történetét önállólag, a nevezetesebbeket bőven adta elő, múltjából Klio fáklója világánál rég elfeledett történeteket, eltemetett adatokat támasztott új életre. Nehány történelmi

1) *Vasárnapi Ujság*. 1875. 35. sz.

2) *A Nép Zászlója*. 1886. 15. sz.

állítását kifogásolta s rá ellenészrevételt tett; de azt — ugymond — a könyv sok érdeme mellett oly csekély fogyatkozásnak tartja, hogy a legmelegebben ajánlja a hazai történet, régészet, tájleírás és népisme kedvelőinek. A VI-ik kötetről írván ismertető, írónak a befejezéshez szerencsét kíván, s azt némi elégtűtség önérzetével monumentalis műnek jellemzi, azért, mert azzal — bár mit szóljanak is irigyei — maradandó emléket emelt magának és nevének. Bárha a munka nincs is mindenütt mereven tudományos tárgyalási rendszer szerint tartva, de a nagyobb közönséghez szólni lelkesítőleg és rá intőleg hatni is akarván: előadása itt-ott majdnem szónoki hangulatba megy át, s pathetikussá lesz. E modor még sem von le a tárgy tudományos becséből, s a szépi csekély hibát ellensúlyozza a nemes hazafiúi cél és a nagyobb olvasó közönségre gyakorolt hatás. E kötet méltó befejezése a többi ötnek, a miket terjedelemben és belbecsben feljűl műl. Br. Orbán Balázs történelmi, népismei és régészeti leírásai, a minő a brassói domé, oly megragadók s oly szakismerettel vannak írva e kötetben, hogy őt az elért sikerért üdvözölnie s munkáját a magyar olvasó közönségnek ajánlania kell. ¹⁾ Múltánylólág szólottak róla a *Budapesti Szemlé*-ben, a *Reform* című politikai lapban. Egy más tudós a *Századok*-ban ²⁾ tanúságos észrevételeket tett az I. kötetre, botlásokat jelölt meg, helynevek és oklevelek helyesb magyarázatát adja, a Székely birtok természetét és a Székely fiu-leány örökösödését illető kérdést tisztázza, stb. oly higgadtan és alaposan, hogy szerző bizonyára felhasználja, mikor műve új kiadást ér. A könyvet általában dicséri s hasznos okmánynak mondja.

E könyv régészeti értékéről Rómer, a jeles szaktudós 1869. kétszer írt. Örömmel forgatta át — ugymond — a rég várt és sok vajudas után megjelent könyvet, s bár sokoldalú tanúságos cikkei közül kiválóan a régészetiiek érdeklík, mégis szinte minden irányban átvizsgálta s megelegetéssel tette le. Br. Orbán Balázs nem dilettánszkodik a régészetben, áttanulmányozott néhány vezérkönyvet, a műemlékeket kellően megvizs-

¹⁾ *Századok* VI. köt. 1873. 585 — 583 ll.

²⁾ *Századok*. III. köt. 1869. 466 — 481 ll.

gálta s alapos ítéletét komoly megfontolás és összehasonlítás után mondja ki; a várakhoz és romokhoz alaprajzokat csatol, a harangokat a legelrejtettebb helyen is fölkeresi, az egyházi készletekből is sokat közöl, szóval és képekben, a mint a régészek tiszte. Meg van ismertető győződve, hogy a sok változatos, új tárgyat földerítő, a hazafias tudvágyat serkentő és sok helyen valóságos nemzeti ihlettséggel festett fátyolképeket a legmesszibb eső multból mindenki élvezettel fogja olvasni, s az emlékek hasonló kutatására buzdul. A könyv valódi nyereség, néhol terra incognita, egy érdekes országrésznek szakavatott leírása. Vakmerőség lenne feltételezni, hogy a miveltségek a munka teljes megjelenését lelkes pártolásával elő nem segíti, kivált miután az a legtekintélyesebb férfaktól van ajánlva. Ezután az ismertető köszönetet mond a Fanda- és Frohna-könyvnyomdának, hogy volt annyi hazafias bátorsága, hogy e költséges munkával a magyar irodalmat gazdagította s a közönséget annak megszerzésére buzdítja. Néhány tévedésre rámutató megjegyzés után így végződik a szép és alapos ismertetés: a hol annyi az új és jó, a jeles és tündöklő, bíráló óhaja az, hogy onnan a jövő kötetekben a legkisebb hiba is maradjon el. Kívánja, hogy szerző Székelyföld Leírása befejezése után a többi magyar földet is beutazván, annak egyéb nevezetességein kívül a műemlékeket is ismertetvén, e szép országrészben szerző hű kalauzunkül szolgáljon.

A II. kötet ismertetésében ugyan ő úgy nyilatkozott, hogy azt is végig forgatta, s az I. kötetnél kifejezett kedvező ítéletét most még inkább fentartja, csak a Székely Rabonbánok szerencsendió áldozó poharáról nyilvánítja azon nézetét, hogy azt a XVI. századnál feljebbi időből valónak mondani nem lehet, a Rabonbán-korszakra vinni fel semmi esetre. »Hihető-e - kérdi - hogy a pogány hősök ily szegényes gyűszűből ittak, hogy ily filigrán játékszerű darabot használtak volna áldozó készletül? Tessék csak megnézni a bukaresti kincseket s visszaemlékezni a czofalvi aranyeleltre!«

Azon 13 évről, a mi alatt br. Orbán Balázs ideje nagy részét, ereje legjavát nagy művére fordította, vannak oly tényei, a mik *Emlékiratából* ki nem hagyhatók. Egyik az, hogy a kiegyezés után oly nemes becsvágyú és tevékeny hazafi, minő ő volt, a hazá-

nak a politikai téren való szolgálatától nem zárkozhatott el. 1848—49-ben távolléte mentette a szabadságharcban részt nem vehetését. Most a politikai téren folyt a harc, az 1848-iki alkotmány érvényesülése mértéke felett három pártzászló alatt. Br. Orbánnak a küzdelemből kimaradni nem lehetett. A ki eddigi életét ismerte, tudhatta, hogy helye az ellenzék soraiban lesz. Erre képviselői megbízatás kellett. 1869-ben két helyen maradt kisebbségben: Kolozsváratt és Udvarhelyszéken a székely-keresztúri választó-kerületben. 1870-ben Maros-Vásárhely megválasztotta ellenzéki programmal, később a székely-keresztúri választó-kerület, melynek bizalmát 1881-ig bírta, ekkor ismét kisebbségben maradt a kormánypárti jelölt br. Szentkeresztzi Bélával szemben, a mikor a biharvármegyei Berettyó-Ujfalu választó-kerülete választotta meg s annak haláláig képviselője volt. Mint-hogy a Történelmi Társulat engem br. Orbán Balázs tudományos munkássága méltatásával volt szives megbízni, politikai téren működését — bár az teljes husz évet töltött be, minden tehetségét lekötve s életerejét korán fölemészttve — csak megérintem, s méltatását másnak hagyom fenn.

Meg kell említnem sajtó-perét, a mi életének igen fontos mozzanatát teszi.

Székelyföldről írt nagy műve *Marosszéket* tárgyzó IV. kötetében a 158—162. lapon: »*A Postaréten elhantolt vértanúk emléke*« cím alatt leírta az 1850—54-ki Kossuth-Makk-féle forradalomban résztvevő székelyek elfogatása és elítéltetése történetét, melyben Török János, m.-vásárhelyi ev. ref. tanár, Horváth Károly és Gálffi Mihály birtokosok, mint annak erdélyi főrészesei 1854. márcz. 10-én halálra ítéltetve, a m.-vásárhelyi postaréten kötél általi halállal végeztettek ki s ott temették el, ápril 19-én Háromszéken más két bűnrészes szintig végeztettek ki, 48-an 5-öt — 18 évi várfogságra ítéltek, köztük 3 nő, bizonyítékok hiánya miatt fölmentettek 18-an, köztük két nő; a forradalom fölfedezőjének Kis-Görgényi Biró Mihály földbirtokost nevezte meg, a ki 1848 előtt Marosszéken derék székbiró, azután királybiró volt, s árulását közfelháborodást tolmácsoló erős kifejezésekben s a bűnhöz méltó erkölcsi megrovással sújtotta. Biró ezért ellene sajtópert kezdett a pesti esküdt-bíróság előtt, de az

1871. márcz. 2-án felmentette.¹⁾ Ez országszerte rendkívül nagy hatást tett a közvéleményre, s hr. Orbán Balázs népszerűségét magas fokra emelte.

A mit ő könyvében fentartott, én is személyes tudás alapján igazolom. Biró lakhelye, Kis-Görgény, egy órai távolságra van szülőföldem, Szent-Gericzétől. Ott éltem én internálva 1851-ben, midőn egy szeptemberi délután Birótól, mint régi barátomtól, rövid levélke érkezett hozzám, hogy a szent-gericzei intelligens honvédekkel menjek le barátságos beszélgetésre és vacsorára. Valami titokzatost sejtettem a levélke tartalmából, de elhatároztam, hogy lemegyek. Tudattam társaimmal, megjegyezve, hogy a falusiak s a falukon gyakran megforduló csendőrök figyelme kikerülése végett menjünk gyalog. Jőjjünk össze Gál Zsigmond barátunknál, kinek kertje a rétekre nyulik ki, a honnan Kis-Görgényre érünk a nélkül, hogy Harasztkerék és Vaja közbeneső falukat érintsük. Öten voltunk: én, Gál Zsigmond, Gál István, Cseh József, Nagy Ferencz. A rétekről már be volt takarítva a termés. Halkan beszélgetve mendegéltünk lefelé a réteken. Ugy emlékszem, egyetlen nőt találtunk, a ki vállán őrleni valót vitt az ákosfalvi malomba. A nap jól meg volt hajolva, mikor a kis-görgényi határra értünk, melynek keleti részét magasra nőtt kukoriczás tábla foglalta el. Biró kertje és udvara erre felé volt a falu szélén. Arra tartva, a kukoriczáson át — a nélkül, hogy a faluba bemenjünk — gyümölcsös kertje hátulsó felénél udvarába jutottunk. Csűrös kertjében egyetlen férfi cseléddel találkoztunk, házában — a hol édes anyja, egy tisztas öregrendű uri nő fogadott — egy nő cseléddel. Biró már várt ránk, de némi meglepetés tűnt fel arczán, mikor gyalog, s a kapu helyett, a kerten át látott megérkezni. Bevezettek egy oldalszobába s a nőcseléd dolgára ment. A nap annyira lehaladt volt, hogy alig volt egy óránk beszélgetésre. Biró írott leveleket és nyomtatott proclamatiókat vett elé, elmondta, hogy ő azokat a végre kapta, hogy barátaival közölje s őket közreműködésre fölkérje; magyarul, németül s francziául vannak írva, s engem — hozzám fordulva — különösen azért kért magához, mert tudja, hogy francziául értek, hogy

¹⁾ *Hazánk és Külföld.* 1871. 11. szám.

a mi e nyelven van írva és nyomtatva, azt is megérthessük A forradalom kidolgozott terve, proclamatiók, útasítások, egész Erdélyben a közvetítésre kijelöltek névsora, alsóbb, fő és legfőbb posták jelöltjei titkos jegyekben állottak előttünk. Valamennyiünkön látszott a megdöbbenés. Birón is. Mindenik vett kezébe valami olvasni valót, nekem Biró maga adta át a francia szövegeket. Olvastunk, gondolkoztunk, egymáshoz kérdéseket intéztünk a titkos jegyekben írt s meg nem értettek iránt. Én hamar tisztában voltam a helyzettel s legelőbb én nyilatkoztam.

»Ez barátom! titkos forradalmi terv. Én most jöttem ki a börtönből, a hová azért jutottam, mert az alkotmányt a nemzettel együtt védtem. A büntetés keserű ize még ajkamon. Hogy csináljunk néhányan forradalmat titokban, mikor hazánk nyílt harczban veretett le?! Különben is nekem a Marosvölgyből a Küküllővölgybe át a postai közvetítés van szánva, s nekem arra erőm nincs. Sajnálom, ha balúl ítéltem meg, de máskép nem tehetek. . . . « Társaim magukévá tették nézetemet, Biró kijelentette, hogy ily dologban kényszernek helye nincs, s ő nyilatkozatunkon megnyugszik. . . . Ez alatt a vacsora elkészült, s mi nyomott hangulatban végezvén el azt, elváltunk. Én másnap Maros-Vásárhelyre mentem s Török tanárnál a jegyzőkönyvből nevemet kitörölvén, társaimmal együtt a veszélyt kikerültük. Most úgy, a mint történt, a történetírás számára fenhagyom.

Ez időszakra esik unitárius vallásra térése, a mi 1865-ben történt, Ferencz József akkori kolozsvári első pap vette át. 1) Id. Dániel Gábor főispán is a Fogarasi püspök elleni fölgerjedését hozza fel okúl, és azt, hogy br. Orbán a keresztény hitfelekezetek közül az unitáriust tartotta legszabadelvébbnek. 2) Azt hiszem, e fontos lépésre őt mélyebb lélektani és egyéni indító okok vitték. Br. Orbán Balázson már Keleten némi természetvallási felfogás vett erőt, a mit a papság kapzsisága még fokozott. »Az én vallásom Szentháromságában — írja Keleti Utazásában — az Atya a szabadság, a Fiú a testvériség, a Szent Lélek az egyenlőség.« 3) Azután ismét: »Az én vallásom az, melyet

1) *Orbán Balázs Emléke.* 14. 1.

2) *Orbán Balázs Emléke.* 11. 1.

3) *Utazás Keleten.* IV. köt. 55. 1.

Plato, Pythagoras, Socrates, Krisztus hirdetett. ¹⁾ A Hargitán levő *Oltárkőről* így nyilatkozik: »A gyönyörű fenyvesek közül kiemelkedő sziklacsoport legszebbikét oltárkőnek tartja a hagyomány, mely nevét onnan kapta, hogy török és tatárdulások alkalmával a havasba menekült nép itt szokott isteni tiszteletet tartani, a minél szebb és áhitatra buzdítóbb oltárt alig választhattak. Ki lenne, a ki a természet ily nagyszerűségénél a világalkotót műveiben ne csodálná? Mi más az ima, mint a lélek felmagasztaltsága? s hol nyilvánul az nagyszerűbben, mint egy ily, az ég felhői közé emelkedett havason, hol e világ semmiségei fölé emelkedett ember Istenhez hiszi magát közel, mert minden érzése isteni, gondolata ima, eszméi ihletség műve. Mit ér az ima, ha a költészet eszmevilágába nem emelkedik, ha ihletség nem hatja át a szívet? Gépies szájmozgatás, olvasó-órlés, a minek nincs erkölcsi értéke. Ez oltárkőn nem emelkedik ugyan tömjénfüst, de azért a ki oda megy, akaratlanul is fohászkodik Istenhez.« ²⁾

Megbotránkoztatta őt — úgymond — Jeruzsálem környékén jártában egy öreg szerzetes, a ki egy még öregebb fa árnyában imádkozott, feléjük fordítá tekintetét, megcsókolta az egyik fát, s mondá: »Fiaim! ezek ugyanazon fák, melyek alatt Krisztus urunk imádkozott; azután mély zsebéből egy tömeg olajfából készült olvasót vett elé, s így szóla: ezek pedig azon szent fából vannak faragva.« Mi vásároltunk belőle néhány tuczatot, majd otthon boldogokká teendők vele néhány nagynénit, s szeretet nélkül elhervadt agg leányzót. ³⁾

Lehangolta, a mit husvét ünnepén magában Jerusálemben látott, érti a Kálváriahegy alatti kápolnában a különböző vallásnak buzgólkodását. Az arab nők örömeikben sikítnak, a görögök lármájába bele ordít a kaluger, az abyssíniai dalol, a katolikus kiereszti orgonája minden sípját. . . . Lehangoltsága fokozódott, midőn látta ott az étel- és italárúsokat, mint zsihong a nép, s a szent hajlék csöndét fegyverzörej hogy zavarja meg.

¹⁾ *Utazás Keleten.* IV. köt. 55. l.

²⁾ *Hazánk és Külföld.* 1868. 486. l.

³⁾ *Utazás Keleten.* II. köt. 148—149. ll.

Zajos vásár az inkább mint vallásos ünnepély, az úr temploma kereskedői raktárrá lett, melyben kereskedő a pap, a nép a vevő. De a mint a szertartásnak vége, a pap minden ékítményt és drágaságot gyorsan zár alá tesz, hogy hívei el ne lopják... Elszomorodott lelke, elgondolta, hogy Krisztus tanait 19 század óta még nem tudta felfogni az emberiség, pedig azok nem egyebek, mint a népek szövetkezése a testvéri szeretetben, összeolvadással a szabadságban s baráti kézsorítás az egyenlőségben.¹⁾

Azt hiszem, ez érületben és tapasztalatokban, Krisztus élete és tanai ez eszményies felfogásában vannak báró Orbán Balázs unitáriusságának mélyebben rejlő indító okai.

E korszakban br. Orbán Balázs keveset foglalkozott komoly irodalommal. 1868-ban a Történelmi Társulat ülésén ápril 2-án olvasott fel az *Udvarhelyszéki Küküllő- és Oltmenti szorosok régi hegyi erődeiről*, a Jornandes által fentartott *Bonta* és *Taba* szorosról,²⁾ a mit nagy műve I. kötetéből mutatványul vett ki, s a miről már szoltam. 1869-ben ugyanott értekezett június 3-án a régi kihalt *Lábatlan-család 1400-beli síremlékéről*, mely Esztergomvármegyében a karvai templomban maig femáll, bemutatta rajzban is, szakférfiak igen érdekesnek találták s a Társulat közlönyében fölvétetni határozták.³⁾ 1871-ben ugyanott május 4-én felolvasást tartott a *thorzávármegyei Betegh-család levéltárában talált eredeti kéziratokról*, kiegészítéseket közölve a magyar tud. Akadémia által nem rég kiadott Alvinczi-féle oklevéltárhoz.⁴⁾ *A Magyar Népköltési Gyűjtemény* III-ik kötetében következő közlései vannak: »VII. *Hamvas Gyurka*⁵⁾, IX. *A szerenese és áldás*⁶⁾, X. *A zarándok és istenangyala*⁷⁾, XI. *Többet tud az apjánál*⁸⁾, XII. *A szép ember és csalfa asszony*⁹⁾, *Krisztusi*

1) *Utazás Keleten*. II. köt. 149--150. ll.

2) *Századok*. II. köt. 1868. 263. l.

3) *Századok*. III. köt. 1869. 404., 492--97. ll.

4) *Századok*. V. köt. 1871. 348. l.

5) *Magyar Népköltési Gyűjtemény*. III. köt. 1882. 362--372. ll.

6) U. o. 377--383. ll.

7) U. o. 384--383. ll.

8) U. o. 389--392. ll.

9) U. o. 393--396. ll.

mondák II.¹⁾, III.²⁾, IV.³⁾, V.⁴⁾, VI.⁵⁾ *A Jónás Lapja* megindulásakor Székely-Udvarhelyről jan 31.-én három ellenzéki elvtársával a szerkesztőnek br. Orbán Balázs is ígérte, hogy lapjába minél többet írnak.⁶⁾ Számos czikket írt a *Magyar Polgárba, Egyetértésbe*, kiadta *Országgyűlési beszédeit* a Naplóból külön lenyomatban, 1870-től 1887-ig.⁷⁾

A minek 1875-ben, a *Székelyföld Leírása* megjelenésekor kell vala történni, 12 évvel később, 1887-ben csakugyan megtörtént: a m. tud. Akad. öt május 13.-án levelező tagjává választotta. Az országban tetszéssel fogadták e választást, bár némely kritikusok most is ellenezték. Br. Orbán Balázs a II. osztálynak 1888. márcz. 5-én tartott ülésében székét ez értekezéssel foglalta el: *A székelyek származásáról és intézményeiről*,⁸⁾ s ebben Hunfalvy Pál 1876-ban megjelent *Ethnographiája* s a *Székelyekről* 1880-ban írt azon műve czáfolását tűzte ki czélul, melyben ő a Székelyeket a XI. vagy XII. században Magyarországról a keleti határok védelmezésére betelepített őröknek állítja. Br. Orbán tagadja Hunfalvy állításait, míg hiteles adatokkal nem igazolja. Tagadja, hogy a székelyek hun eredetét nyelvészeti alapon megdönteni lehessen; míg a szepesi és erdélyi szászok, a német lovagrend, bessenyők, kunok, jászok betelepítéséről, az országban történt nagyobb terület-változásokról, a lakosok elpusztulásáról vagy szaporodásáról királyi adomány levelek, átiratok, megerősítések, krónikák s más emlékek vannak századok során út: képzelhető-e — kérdi értekező — hihető-e, hogy a

¹⁾ *Magyar Népköltési gyűjtemény*. III. köt. 1882. 411. 412. ll.

²⁾ U. o. 412. 413. ll.

³⁾ U. o. 413. — 414. ll.

⁴⁾ U. o. 414. — 415. ll.

⁵⁾ U. o. 415. 418. ll.

⁶⁾ *Jónás Lapja*. Kiadja K. Papp Miklós. 1873. 6. szám.

⁷⁾ *Orbán Balázs Országgyűlési beszédei* (külön lenyomat az *Országgyűlési Naplóból*) 6. kötet. Megjelent Buda-Pesten 1870 — 1887. a Pesti Könyvnyomda-Részvény-társulat nyomdájában. 8-adrét.

⁸⁾ *A Székelyek származásáról és intézményeiről*. Székfoglaló Értekezés. Olvastatott a M. Tud. Akad. II. osztályának 1888. márcz. 5-ki ülésén. Buda-Pest, 1888. *Értekezések a történelmi tudományok köréből*. XIII. köt. IX. szám. 8-adrét 1. — 30 ll.

székelység által lakott nagy területről semmi ne keletkezett, s ne adatott volna ki, ha a telepítés megtörtént? Hunfalvy azt mondja: a székelyekről II. Endre szászoknak adott kiváltságleveléig, 1224-ig nincs oklevél, tehát az előtt mostani földjükön nem laktak. Br. Orbán azt feleli rá: sőt ez az előtt már jóval ott lakásukat igazolja. Nincs királyi oklevelök, mert a királyság és korona jogai születése előtt fegyverrel szerezték földjüket. Ha nem volt adományozás, nem lehetett adomány-level. Feltéve, de meg nem engedve Hunfalvy állítását, kérdi értekező: kik laktak ott a székelyeknek a XI., XII. században betelepítésökig? Lehetett-e akkora terület pusztá? S ha nem, lakói önként vándoroltak ki? Vagy a székelyek elől vonultak el? hová? Tud-e erről valamit a történetírás, s tud-e Hunfalvy? Mondják meg. Az aranyosszéki székelyeknek van adománylevelök a XIII. század utolsó feléről, V. István, IV. László, III. Endre királyoktól, mert földjüket — magyar vármegyéből kiszakítva — vitézségökért nyerték, s a következő királyoktól is meg van az erősítve. S ha ily rövid idejű volt ott lakásuk, hogyan bocsáthattak ki akkora rajt, mint Aranyosság székely lakos népe?

Ezután értekező a Székelyföldet és ős intézményeit illető nézeteit adja elő. E földet — ugymond — hajdan Székelyországnak hívták, sőt a nép maig is használja e kifejezést; székekre volt osztva, nem vármegyékre mint a magyar föld; középpontja volt Székely-Udvarhely, a mit a néphagyomány Atilla székhelyének tart, s a mit támogatnak a mellette levő s testvéréről nevezett *Budvár*, a Kadicha vezér nevét maig. fentartó *Kadicsfalva* és *Kadács*, nejéről, Réka királynéről nevezett *Rika* erdőség, *Zeta*, *Tyborcz*, *Firtos*, *Ika*, hun hősök nevét viselő várak és vármomok, a *Hunárka* nevű sáncz Háromszéken, s a *Hargita*, *Hatód*, *Mitács* és *Rika* bércein levő *Tartód-* és *Rabsonné vára*, *Bálványos*, *Torja*, *Kinczás*, *Várerösse* s több mint 70 ős vár egész láncolata, úgyszintén a *Mirke tető*, *Maré földje*, *Bágy*, *Étél*, *Siklód*, *Bekecs* és más sok hely- és tulajdonnév, melyek mind hun emlékeket tartanak fenn. Ezek oly állandó oklevelei a századokról-századokra szálló székely nemzeti öntudatnak és hagyománynak, mint *Szabolcs*, *Ung*, *Csanád*, *Zala*, *Keve* magyar vármegyék és *Zombor*, *Árpáda*, *Szerencs*, *Szalárd* város- és községnevek az anya-

országban, a miknek s az ezeket magáéinak tartó népnek létezéséről tanuskodó erejét józanan kétségbevonni nem lehet. Ha elfogadjuk az utóbbiakat, mi ok van rá, hogy tagadjuk a székelyeknek saját földjükön való ősrégi létezésök hagyományi bizonyítékait?

Itt átmegy értekező a székelyek ezredéves nemzeti és katonai intézményeire. Az elsőre két jellemző tényt hoz fel. *Egyik*: a magyar nemzetet az adományos, czimeres és egyszerű nemesek három kiváltságos osztálya teszi; a székelyt teljesen egyenjogú és hadikötelezettségű három rendje: primor, primipilus, pyxidarius = primor, lófő, gyalog vagy puskás; *másik*: a magyar korona tagjává, magyar nemessé tehet a király bárkit, székelylyé nem. A magyar és székely birtok és birtoklás különbözősére nézve érinti értekező a nemek és ágak szerénti öröklést s a vérség szerénti székely önkormányzati rendszert, mint a székelység régibb voltának s különös szabadságokkal biztosított nemzeti önállóságának positiv bizonyítékait. Legfőbb tisztjök

ugymond értekező — az ispán, mely állás hajdan az erdélyi vajda állásával volt egyesítve; czíme a magyar királyok és erdélyi fejedelmek czímerében is külön helyet foglalt, s maig benne van. Az ispán után polgári ügyekben következtek a székek királybirái, dulói, hadi dolgokban a főkapitányok, s az összes székelység felett állott a nemzet főkapitánya, aki a székely haderőt, saját zászlójuk alatt a királyi hadseregbe a király és ország zászlója alá vezette. Törvényes dolgokban külön törvényszékeik, biráik, perrendszerök és formáik voltak, külön nemzeti gyűlések, melyen ispánjuk elnöksége alatt, kir. kiküldött jelenlétében székely ügyekben érvényes szabályokat s helyhatósági törvényeket hoztak, 3 frtos peröket a király clé vihették. A székely, ős alkotmánya szerint, mind katona. A székely örökség a hadi szolgálat sérthetlen alapja, adó- és közteher mentességgel. A király nem adományozhatta el, ha akarta, a nemzet tiltakozással megakadályozta; mert Székelyföldön 1562 előtt nem volt királyi jog, hanem egy nem vagy ág magszakadása esetében a közelebbi ágra vagy nemre szállott; felségsértés esetében a székely fejét vesztette el, nem örökségét, ez akkor is rokonaira szállott. A székely maga sem adhatta el örökösön, zálogosan is csak minden rokonok megkínálása után, így is kiváltható volt bármily távoli rokon

által, mert időmulás székely birtokban nem volt. Ha egy családban halt ki a fiu, az apai birtokot a lány örökölte, de köteles volt róla lovast vagy gyalogost állítani, azért fiu-lánynak hívták; néha a községre szállott a birtok hadi összeírás alkalmával, ekkor a község állított katonát. A hadi kötelezettség kiskorúság esetében sem szűnt meg s a kiskorunak fölnevekedéseig alkalmas harczost kellett helyette állítani.

Hoz fel még értekező Hunfalvy ellen az 1635-ki háromszéki lustrakönyv adataiból elvont néhány nyomatékos érvet. Irja t. i. hogy az egyik rendből át lehetett menni a másba; ha valakinek értéke nagyobb volt, a lófő és primori, ha kevesebb a gyalogrendbe. Ha valakinek magva szakadt, öröksége a falura maradt, s ez azt a lustrakor másra ruházta a hadkötelezettség föltételével. Ha a birtok lányra szállott, ez tartozott hadképes férjet választani, ha nem ilyet választott, a falu kárpótlás mellett elvette, s olyannak adta, a ki hadi szolgálatra képes volt. Ha a fiu-leány jobbhagyhoz ment férjhez, a tisztek örökségéből kibecsülték, s a becsárt a fiu-leánynak zászló alatt levő lófő vagy darabont fiurokonai lefzetvén, a birtok azok kezébe adatott, mert a székely örökségnek jobbhagy kézre menni nem volt megengedve. Itt a lustrát tartó főkapitány és községi esküdtek népfőnségi jogot gyakoroltak, a mi az őszékely alkotmányból következett azért, hogy a hadi létszám ne csökkenjen, a mihez hasonlót a történelem sehol sem mutat.

Lehet-e — kérdi értekező — józanon föltenni, hogy az anyaállam betelepített népnek oly külön jogokat, annyira demokratikus intézményeket és oly szabad külön alkotmányt adjon, a mivel ő nem birt? és ha adta volna, lehet-e, hogy erről sem a krónikákban, sem az adománylevelekben és törvényekben semmi nyom ne maradjon fenn? Hihető-e, hogy a korona és anyaállam gyarmatát oly kedvezményekben részesítse, annak oly souverän jogokat engedjen, a mik neki nincsenek? Sőt inkább ezek arra engednek következtetést, hogy a székely már a magyar állam megalakulásakor földének lakója s hadi és közkormányzati sajátosságos alkotmányának birtokában volt. Nem kell azért — így zárja be értekező előadását — a székely önértetét, nagy multjából származó önbizalmát és jogos büszkeségét sérteni, hogy veszé-

lyezettett keleti határainkon őseitől rá szállott honvédelmi kötelezettségét a jövőben is fölemelt fővel és önérzetesen teljesítse, hogy ha jönnek a vész napjai, az uralkodó felhívására felelhessék azt, a mit az őket vallásszabadsági harczaira felszólító I. Rákóczi Györgynek feleltek, ami az 1635-ki lustrakönyv végén e nagy jelentőségű mondatban van kifejezve:

Princeps: I cita ¹⁾ Gens Siculum, cape, res uti postulat, arma!

Siculi: Ibimus, et validis pro te pugnabimus armis. ²⁾

Rövid, hű kivonatban adtam br. Orbán Balázsnak a *Székelyek származásáról s intézményeiről* szóló értekezése érveit és következtetéseit. A *Székelyföld Leírása* előismertetésére megmondottam nézetemet. E székfoglaló álláspontja amannál erősebb, komoly meggondolásra és megvitatásra méltó; lehet az ellen felhozni s meg is czáfolni egyet és mást, de az egészet mellőzni nem. A székelység hun volta itt sincs igazolva, de az, hogy nem a XI., XII. századi betelepítés, sőt hogy Erdélyben léte a magyar állam megalakításánál korábbi időre esik, ez előadásból hihetővé lesz. Nekem úgy tetszik, hogy br. Orbán Balázst *Székelyföld* és várainak oly bámulatos türelemmel kutatására a székely nép hun eredetének bebizonyítási óhaja birta rá. Tiszteletreméltó törekvés, nemes és hazafias vágy. Vajha egykor teljes sikert érne mindkettő!

Utolsó műve br. Orbán Balázsnak az 1889-ben megjelent *Tordaváros és környéke* ³⁾ című történeti leírása. Előszava megmondja az író indító okát. »A *Székelyföld Leírásakor* — úgymond — az Aranyosszéket tárgyaló V. kötetbe akarta bele foglalni Torda várost is; mert lakosainak nagy része székely eredetű, s mert a város és a székelység jogviszonyai, szokásai és intézmé-

¹⁾ Az értekezésben az első versrész kezdete: I cito — tévesen van közölve. eredetiében úgy van, amint én közlöm.

²⁾ *Főjedelem*: Menj, székelyek serény nemzete! a helyzet kívánja, hogy fegyvert fogj.

Székelyek: Megyünk, s éretted fegyverrel bátran harczolunk.

³⁾ *Torda város és környéke*. Irta Orbán Balázs. a m. tud. Akad. lev. tagja, 33 nagyobb szöveggéppel, 12 önálló képpel. Buda-Pest, 1889. A Pesti Könyvnyomda-Részvénytársulat. Nagy 4-cdrét, 1 479 ll.

nyei közt sok hasonlatosságot talált, s földrajzilag Aranyosszékkel, multja és történelme által a székelységgel szorosán összefügg. De tanulmányai meggyőzték arról, hogy e tárgy sokkal nagyobb, hogysen szűk keretbe, más törvényhatósághoz kapcsolva s mellékesen beleszorítható legyen, sőt inkább önálló tárgyalást és külön figyelmet érdemel. E meggyőződés hozta létre e kötetet, melyet önálló monographia tárgyává tett, de az mégis előbbi művének kiegészítője, függeléke.

Székely nemzete iránti mély szeretete iratta tehát vele e könyvet. Látszik, hogy a mi székely volt: az ősi földön vagy Aranyosszéken, a Barczaságon és Moldvában, Romániában és Bessarábiában, vagy a mi az általa bálványozott néppel rokonságban állott, számát nevelte, hírét s nevét gyarapította, előtte minden különös érdekléssel birt. A másik ráható ok jellemének azon vonása, hogy félelges dolgot nem szeretett, nagy művét bevégezetlenül hagyni nem akarta. Tizenöt évét vette el az alapmű, közel tizet befejező része, s a mily buzgón látott 1861—66-ban az elsőnek, oly törhetlen kedvvel 1880—1887-ben az utóbbinak anyaga összegyűjtéséhez. Érdekesen írta le azt Torda város v. főjegyzője, Nesselfeld Miklós. »Br. Orbán Balázs írja ő — az országgyűlés nyári szüneteikor 4—5 éven át minden évben néhány hétig buvárolta a városi levéltárt, házról-házra járta az öregeket, hogy a városnak a történetírás figyelmére méltó eseményeiről és férfairól adatokat gyűjtsön, kiterjesztve azt az 1848—49-ki küzdelmekre is, melyekben lángoló hon-szeretete ez időszak dicsőségének visszasugárzását látta... Mikor Tordára ment — folytatja tovább — rokonain kívül csak egy-két jó ismerőse tudta; ha reggel érkezett, még az nap, ha este, másnap reggel hétszámra fogadott egyes fogattal neki indult a 20 ezer holdas határnak, csak jegyzőkönyvét, tordai pecsenyét, szalámit s forrásviznek poharat vive magával. A mint kiért a városból, gyalog barangolta be a határrészeket, megkérdezett nem egy munkást és dolgoztató gazdát, jegyeztette a határrészek, dűlők, csapások nevét, kutatta a római őrségek és eltűnt faluk nyomát és álló-helyeit, egy-egy kőhalmaznál, vagy különösebb alakulású dombnál órákig eltűnődvén és vizsgálódván. Kivált a római őrházak és vigiliák nyomai kutatásával és megállapításával

sok ideje telt el. A délebed, szép időben forrás mellett, égető napon és esős időben valamely oláh hodály félszerében esett meg, az szolgáló éji tanyául is, a mikor szénából, sarjuból maga készítette ágyát s prémes bundájával takarózott. Reggel 4-kor már a határon volt, csak késő este vetődött haza, s szegényes vendéglői szobájában pihente ki a nap fáradalmát, rendezve elébb napi jegyzeteit. Ritkán látták őt a városban, az érdekelteken kívül mások ottlétét sem tudták. Senkitől ingyen semmit el nem fogadott, a fáradságot megjutalmazta, annyira önzetlen volt, hogy a tanácstól felajánlott előfogatot sem fogadta el. Mint a méh úgy gyűjtött lankadatlan szorgalommal, hogy a város múltja iránti lelkesültségének megfelelő tartalommal adhassa a közönség kezébe hattyuadalát: *Torda város és környéke monographiáját.*

Csak ily soha ki nem fáradó szorgalomnak s törhetlen kitartásnak vált lehetővé *Torda város leírását* 74 nagy 4-edrét ívet tartalmazó tartalommal oly gazdagon, külalakra nézve oly díszszel kiállítani, hogy az méltó társa a *Székelyföld Leírásának*, s csaknem díszműkiadásnak mondható. A benne levő 12 önálló kép s köztük a *Keresztesmező*, *Torda hasadéka*, a *Turi kö*, a *piaczi nagy templom*, és a 33 kisebb-nagyobb szöveggép, s köztük az *Aranyos hídja*, *Balika vára*, az *ó-tordai kastély*, gr. *Bethlen Miklós háza* és br. *Jósika Miklós születési háza* stb. magában foglalják a város múltja történeti emlékeit s jelene szebb alkotásait. A tartalom kiválóan szép részei a város rómaiak alatti állapota, a régi és új Torda alakulása, története s a nemzeti fejedelmek alatti állami fontosságú helyzete, sóaknai és sótermelése, földmívelése és virágtenyésztése, Torda hölgyei, az 1848–49-ki harcokban való hazafias részvét, honvédeknek, jeles embereinek és tudósainak élete leírása. A könyv irálya vonzó, a leírások sok helyen festőiek, szelleme hazafias s a szabadság szeretetétől ihletett. A magyar történeti és leíró irodalom abban egy állandó becsű könyvvel gazdagodott.

JAKAB ELEK.

A MARKOMAN HÁBORÚK.

MÁSODIK KÖZLEMÉNY. —

Keletre a Weser mindkét partján az Ems és Elbe között, s az Éjszaki-tenger partjain lakik a chaukok nagyszámú hajós és halász népe. A frieseekkel együtt hódoltak meg Drusus sasainak, de nem minden ellenállás nélkül.

E german törzsek szerződés útján békésen, vagy alig számbavehető ellenállás után ismerték el mindnyájan Róma főhatóságát, s nyugton maradván a cheruskok lázadása idejében, nem vőnek részt a teutoburgi csatában sem, hiven teljesítve mindig, a catastrophia után is, kötelezettségeiket. A római helyőrségek nem is vonultak ki, még a chaukok legtávolabbi megyéiből sem, s ők, miként a friesek, megjelennek Germanicusnak minden további háborújában. De 17 után, úgy látszik, mégis kibocsáttattak a birodalom kötelékéből, mert néhány évtized múlva, mint szabad, független törzset említik a chaukokat. A birodalom határa tehát az Emsig terjed Alsó-Germaniában, magában foglalva az egész mai Németalföldet Belgiummal együtt.

A római határvédelem nyomasztó ereje e népeket hosszú ideig teljes függésben tudá tartani. Alig is hallunk közös mozgalmakról egész Civilisig. A batávok eme forradalma nagy hullámokat vetett ugyan, de komoly veszélyrel még nem fenyegeté a birodalom uralmát, s midőn elnyomatott az, minden visszatért a rendes kerékvágásba. Fontos katonai következménye az volt e lázadásnak, hogy a germán auxiliumokat ez időtől nem alkalmazák szülőföldjükön, csak idegen területeken, s többé nem volt egyetlen eset sem, hogy a segédcsapatok föllázdattak volna legioik ellen. E lázadásban utólszor küzdének támadólag a jobbpárti független germánok az imperium ellen.

Közülök a birodalmi határhoz legközelebb laknak, az Ems mindkét partján, s az Ems és Lippe között a bructerek. Ők résztvettek Civilis harczaiban. Területökön született s nőtt föl a jó leány: Velede, ki nagy győzelmeket jövendőlvé, harczra tüzelte

népét Róma ellen, még az ubiusok városának lerombolását is követelve. A batávokkal együtt legyőzettek ők is, — s Veledát, mint foglyot vivék Rómába. Ez a vereség, s a szomszédjaikkal való örökös torzszalkodás annyira meggyöngíté a bructereket, hogy Nero idejében egy nekik nem tetsző királyt fegyveres erővel küldenek nyakukra a római legatus passiv assistentiája mellett.

A cheruskok Arminius halála után nem igen említetnek. Polgárháborúik továbbfolynak a nemzeti hős tragoediája után is, és családjának teljes kiirtásával végződnek. Ekkor Rómától Arminiusnak Italiában élő kis öcscsét, Italicust kéri királyul. Az ifjú hős megjelenése, de kinek érzelmei inkább nevével, mint származásával vannak összhangban, újra lángra lobbantja a polgárháborút, s az reá nézve is balul végződik, ha a longobardok vissza nem ültetik ingadozó trónjára. Utódjainak egyikét, Chario-marust, Domitián chatt háborújában nagy tüntetéssel csatlakozván Rómához, a béke megkötése után elűzik a megbántott törzsrokonok, s Italiába menekülve, kérve kéri, bár sikertelenül, a birodalom közbelépését. E folytonos belviszályok az egykor oly hatalmas törzset annyira elernyeszték, hogy többé semmi befolyásuk nincsen az activ politikára.

A marsok Germanicus hadjáratai óta teljes tétlenségben élnek.

A longobardok kétségtelenül Róma fölhívására ülteték vissza Italicust trónjára. Számuk kicsi, mondja rólok Tacitus de biztosítja őket vitézségök, merészségök.

A semmonok, a legjobb viszonyban lévén Rómával, királyuk Maruus és vele Ganna jósnő hódoló tisztelettel látogatják meg Domitiánt a fővárosban s a császár nagy nyájassággal fogadá őket.

Felső-Germaniában a balparti tribokok, nemetek, vangianok teljesen ellatinosodtak.

A felső Rajna jobb partján elterülő részek eredetileg a chattok törzsébe tartozó mattiakok birtokában voltak, de a birodalomhoz csatoltattak már Drusus halála után. Claudius idejében ezüstöt bányásznak vidékein, s Vespasian alatt az Aquae Mattiacae nagy hírnek örvendenek. A hatalmas törzs mindig készséggel szolgáltatott segélcsoportokat. Civilis lázadásában részt vettek ők is, de legyőztetvén visszatértek a rendes viszonyok.

Legtekintélyesebb a chattok törzse. Ők vevék át a bukott cheruskok szerepét. A birodalomnak Arminius óta vívott minden háborúja ellenök irányul. 41 és 50-ben Claudius küzd ellenök; 69/70-ben Civilis oldalán harcolnak; 80-ban Domitián támadja meg őket, s ha nem viszi is nagy dicsőséggel a háborút, a birodalom határait mégis kiterjeszti, mert az usipiakat, sőt a chattok

nehány törzset is meghódoltatja. 88-ban Lucius Antoninus Saturninus föllázadt legióival szövetkeznek, de a fölkelés elfojtatott, mielőtt ők átkelhettek volna a Rajnán. Kisebb-nagyobb csapatok e háborúk, torzszalkodások daczára is, a béke éveiben szívesen vállaltak szolgálatot, különösen nagyravágyó előkelők kíséretében, mint önkéntesek pedig ép oly tömegesen szolgáltak a birodalom zászlói alatt, mint bármely más germán törzs fiai. Tacitus majdnem dicséneket zeng rólok: »A férfiak teste edzetten, tagjaik izmosak, arczuk nyomatékos és lelki élénkségük nagy; eszük. szerénységük germán létükre sok. A törzs főnököket választ, — folytatja a kiváló író — hallgat az előjárókra, ismeri a csatarendet, fölhasználja az alkalmat, halasztja a rohanást, elrendezi a napot, elárkolja az éjt (t. i. megerősíti táborát), a szerencsét a kétést, a vitézséget a bizonyos dolgok közé számítja, s ami a legritkább, és csak a fegyelem módja által lehetséges, többet bízik a vezérben, mint a seregben. Egész erejük a gyalogságban van, melyet fegyvereken kívül, vaseszközökkel és élelemmel is terhelnek, másokat láthatsz csatába menni, a chattokat csak háborúban; ritkák a portyázások s a véletlen esetepaté; ez valóban a lovas hadak sajátja, hamar szerezni győzelmet, hamar visszavonulni; a hirtelenkedés hasonló a félelemhez, — a késedelmezés közelebb van az állandósághoz.«

Szomszédságokban laktak a teucterek, az egyetlen lovas törzs a germánok között.

Tőlök délre vannak a hermondurok. Törzsük föltétlen híve a rómaiaknak írja Tacitus, s ezért a germánok között egyedül nekik van kereskedelmök nem a (Duna) parton, hanem beljebb is, és Raetiában, itt-ott őrizet nélkül mennek át, — s mialatt más népeknek csak fegyvereinket és táborainkat mutogatjuk, ezeknek, noha nem kívánczoltak utána, megnyitottuk házainkat, mezei lakainkat.

A hermondurok mellett laknak a naristok, majd a suebek vagy markomanok.

E két elnevezést fölváltva használják a rómaiak — az régebbi — s inkább a mai Csehország határain túl lakókra alkalmazzák, utóbbival pedig Boiohaemum lakosait jelzik. Tacitus nem igen tesz különbséget a két terminus között. A suevek népe, mondja, nem egy, mint a chattoké és teuctereké, s Germaniának nagyobb részét bírja, külön-külön nemzetiségek és nevekkal. Hajokat hátra hajtva csomóba kötve viselik, — ez a szabad emberek ismertető jele, s míg más népeknél e fejdísz csak az ifjúság viseli, — a sueveknél a férfiak egész életükön át. A főnökök és előkelők föl is díszítik azt, — nem hogy csinosabbak, hanem hogy elleneik előtt félelmesebbek legyenek.

Törzseik között a vezérszerepet a markomanok, Boiohaemum lakosai viszik. Az ő erejük és dicsőségök a legnagyobb, írja Tacitus, s lakhelyöket is vitézséggel szerzik, elűzvé hajdan a bojokat. Országuk a Duna felé, mintegy homloka Germaniának.

Történetükből csak a Róma általt provocált, s a Marobod bukásával összefüggő eseményeket ismerjük. Királyuk detronizálása után Morvában lakó törzsrokonaikkal, a quadokkal együtt bizonyos tekintetben a birodalom főnhatósága alá kerülnek, mennyiben a sűrűn föltűnő trónkövetelők, ha megszorúlnak, mindig az imperium támogatását keresik, és ez, ha fegyveres segílyt nem is, de menhelyet mindig ad a bukott nagyságoknak, s a császárság befolyása néha annyira megnő, hogy ellenmondás nélkül töltheti be a megürült királyi széket. Históriajok Marobod bukása óta, a belviszályok végtelen sorozata. Cataulda, az első király győzelmes ellenfele, nem soká uralkodhatott, mert a szomszéd hermondurok fejedelme, Vibilius megtámadván elűzé őt, s a menekvő Tiberius asylumát veszi igénybe. A császár békét parancsolván a hermonduroknak, a quad Vanniust ülteti Cataulda királyi székébe s elismerteti őt Vibiliussal. Vanniust harmincz év múlva hűgának fiai: Vangis és Sido a sziléziai lygiek segílyével buktatják meg. Az elűzött király Rómához fordul segílyért, de ez politikájához híven, csak menhelyet ad neki, s elismeri a társuralkodókat, kik az országot ketté osztván, készséggel hódoltak meg az imperium főnhatósága előtt. Sido és Vangis utódja, Italicus, Vespasián mellett harczolt a dunai sereggel. Domitián ellen háborút viselnek ugyan, de örömmel fogadják a feléjük nyújtott békejobbot, s könnyedén feledik sérelmeiket. Róma hatása ezen évek közviszonyaira nagyon észrevehető. Érmeik latin köriratúak, bár nincsen rajtok a császár arczképe, s nem a birodalom pénzegysége szerint verék. Az előkelők szeretik a latin neveket, sűrűn járnak Rómába, hol a császár alattvalóiként fogadtatnak, bár területük nincsen forma szerint bekebelezve. A katonai hatóság nem soroztat közöttök, mégis a birodalom mindig számít segédesapataikra és jó szomszédságukra, úgy, hogy kezdetben Pannonia éjszaki határán, a Duna mellékein nem is tart helyőrséget.

Majdnem mindig együtt említetnek velök a quadok, kik a suev törzs legkeletibb kiágazásai. Lakásaik, tanyáik a mai Morvában s Magyarország nyugati részén terültek el a Morva és Garam között.

A hermondurok, markomanok és quadok között laknak a naristok.

Cseh- és Morvaországától éjszakra a vandalog telepeit találjuk. Egyik törzsük arding vagy arting nevet visel.

Kelet felé a marsignok, gotinok, osok és burok határolják a markomanokat s quadokat. A marsignok és burok a suev törzsbe tartoznak a gotinok gallok (?), az osok pannonok, s adófizetői úgy a germánok, mint a jazygoknak.

A victophalok a második század utolsó tizedeiben a régi Erdély éjszaki részein laktak.

A carpok éjszaki Magyarország belső hegyvidékeit foglalák el.

Hazánk kelet és nyugot mesgyéjén feküdvén, érinték mindenkor határait a két világtáj ellentétei által Európában fölidézett események, melyek legtöbbször dús rónáinkon vagy hegyeink között zajlottak le, a régmúltban ép úgy, mint a történet egész folyamán. E helyzet jellegének megfelelő a néprajzi kép is, különösen az ősi, midőn a civilisatióknak mindent nivelláló, kiegyenlítő és kisimító határa még nem érezhető. A civilisált világ határain tanyázó barbár és félbarbár népek fajilag különböző tömegei hazánkban, mint tűzpontban érnek össze: a germánok bírják annak nyugati részét, a sarmatak a Duna és Tisza közét, keleti részét a thrák fajba tartozó dákok, s törzseik a Kárpátokon túlra is kibocsátják ágaikat. A sarmatak fajához tartoznak a jazygok, kik a Pontus mellől indulva ki, átkelnek a Kárpátokon s a nagy magyar alföldet foglalják el, a dákok és quadok szomszédságában. Hazánkban Claudius császár óta említetnek, mint Vannius király szövetségesei. Rómával jó viszonyban vannak, s midőn az aldunai legiók Vespasiánért síkra kelni Itáliába mennek, a jazygok fölajánlják jó szolgálataikat, de a római hadak megköszönve a szíves jóakaratot, csak kezeseket vesznek tőlök, hogy távollétök idejében nem háborgatják határaikat. Később a harmadik Flavius ellen már síkra szállanak, s a dákok győzelmeiben nekik is van részök, szembeszállanak Trajánnal is, de Decebál dicsőségének elhalaványulta után azonnal békére lépnek Rómával.

Sokkal veszélyesebb szomszédok a dákok. Határozott, biztos adatokat csak Kr. sz. előtt a hatodik évtizedben kapunk rólok, midőn Burivista, vallásilag, társadalmilag s politikailag reformálván népét, a széthúzó, örökösen torzsalkodó törzseket egy nemzetté egyesíti. Az egyesülés hatásait azonnal megérezék a szomszédok: a hazánk nyugati részén lakott bojokat jóformán egészen kiirtja, a tauriskokat meghódítja, majd átkelve az Isteren megtámadja és földülja Macedoniát, — s a Fekete-tenger melléki gazdag és virágzó görög városokat. Kétségtelenül ő volt az, ki a mai Oláhországban lakott fajrokon gótokat is Dáciához csatolá. Ez több lévén, mint a mennyit Róma eltűrhetett, Julius Caesar véget akart vetni minden további terjeszkedésnek, s Adria kikö-

tőiben már 10 legio és 10,000 lovas várta az indulási parancsot, midőn a dictatort ellenfelei meggyilkolák a senatusban. Burivista is orgyilkosok áldozata lőn. Utódja Octavianus értesülvén a király haláláról, — lemondott a háborúról, mely különben fölösleges is leendett, mert a dákok törzsekre szakadozván ismét, megszűntek veszélyesek lenni, s majdnem egy század telt el, míg akadt ember, ki a nagy király nyomdokaiba lépve, újra egyesíti népét.

Augustus a dákok helyett Pannoniát hódítván meg, — a legio táborok a Duna közelébe, — később pedig annak partjára helyzetvén, — a dáklóalkalandok iránya megváltozik. Keleten és délen keresnek és találnak kárpótlást, mert a Nero halálát követett zavargások tág teret nyitának harcz- és becsvágyuknak, s Moesiát majdnem egészen elpusztíták. Az erélyes Vespasián véget vet ugyan kalandozásaiknak, de Domitián idejében megújulnak a bajok, s a császár, ki ép oly kiváló administrator volt, mint rossz katona és kellemetlen, visszataszító egyéniség, nem tud velök holdogúlni, bár maga is Moesiába ment a Kr. u. első század végén; de hiába, Decebal győzelmet-győzelemre arat, s az imperium kénytelen békét kötni, majdnem megalázó föltételekkel. Rómában a béke rendkívül kellemetlen hatást gyakorolt, — de Domitián nem mervén kitenni ingadozó trónját egy új háború esélyeinek, megerősíté azt, s érvényben is maradt a szerződés Traján trónraléptéig.

Az új császár szükségesebbeknek tartván a határok biztosítását, mint a trón azonnali elfoglalását, Germaniából Pannoniába jött, s egész évet töltvén a fenyegetett provinciában, megérett benne a meggyőződés, hogy csakis erőszakos úton lehet a helyzetet javítani. Az évi ajándékok fizetését azonnal megszünteté, s elrendelte a pannoniai és moesiai legiók mozgósítását. Az előkészületek híre nagyhamar elérkezővén Decebal udvarába, megharsant a harczkiürt Erdély bércei között is. Traján 101-ben Kr. után indítá meg körülbelül 80,000 főre menő seregét. Decebal látva a túlnyomó erőt, békét kért, de a császár oly föltételeket szabott, melyek egyértelműek voltak a teljes megalázkodással, ettől pedig a király büszke lelke sokkal inkább visszariadt, mint a haláltól, melynek már százszor szemébe nézett hosszú, dicsőségteljes katonai pályáján. Megkezdődött tehát a harcz rémitő elkeseredéssel, elszántsággal, kegyelmet nem ismerő barbarizmussal. Az ismeretlen fekvésű Tapae-nál (Karansebes?) Traján és Decebal személyes vezérlete alatt vívatott az első s legnagyobb ütközet, melyben az ellenfelek színe-java mérkőzött egymással. A dákok királyuk példája által lelkesítve, hősies kitartással, halálmegvetéssel küzdöttek, de hiába, Róma sziklaszilárd legiói,

és a legnagyobb caesar genialitása előtt nem tudtak megállani, s a véres nap teljes vereséggel végződött. A halottak, sebesültek száma végtelen vala, s a császár még saját ruhatarát is átadta az ápoló orvosoknak. E pyrrhusi győzelem pillanatra megbénítá még Trajánt is, s néhány napi pihenőt tartva, kicsinyke szentélyt alapított az elesettek emlékére, elrendelve, hogy abban minden évben áldozatot mutassanak be a hősi halállal kimúltak szellemeinek. Leróván a kegyelet adóját, újra megindítá seregeit s néhány hét múlva bevonult Decebal fővárosába, a királyi Sarmisegethusába. Decebal belátván a háború folytatásának lehetetlenségét, békét ajánlott s a császár megadta azt. Dácia ezzel elismeré Róma főnhatóságát, a fővárosba legionarius őrség telepített, a várakat lerombolták vagy császári katonák szállották meg, és a pár évvel előbb még rettegett király, kénytelen volt ugyanazon hűbériséget venni magára, melynek súlya alatt már egy évszázad óta nyögtek Judaea királyai.

A Decebal és Domitián között kötött béke tarthatatlanságának oka Róma világhuralmi helyzetében rejlett, a Traján által ratificálté pedig a királynak féket nem ismerő szabadság és függetlenségi vágyában. A császár tehát nem ismerte, vagy félreismerte ellenfelének jellemét, ha hitte, hogy egy hadjárat során békét tud teremteni keleten. Nagyot csalódott, mert alig tartá meg diadalmenetét Rómában, midőn híre érkezett, hogy Decebal Trajánnak egyenes parancsa ellenére, s a béke föltételei daczára hadat üzent a jazygoknak, kik Róma barátjainak hangzatos, de annál veszélyesebb címét kapták a háború befejezte után. A császár nem is késett tiltakozni e jogsértés ellen, de Decebal a római helyőrségek elűzésével felelt. A háború tehát 105-ben újra kitört. Az előbbinél sokkal nagyobb elkeseredéssel, kegyetlenséggel. Traján óriási erőt mozgósított, talán nagyobbat, mint az első hadjáratban, míg Decebalt elhagyák szövetségesei, sőt nemzetének egy része is, úgy, hogy csak a jobbak kis töredékével szállott az áldatlan harciba, melyben győznie nem, csak halnia lehetett. A császár nyomról-nyomra haladva minden talpalatnyi földet fegyverrel vívott meg, majd áttörve a Vaskapun újra kitűzeté sasait Sarmisegethusa tornyaira. Ezzel vége volt a harcznak, és Decebal hogy elkerülje a megalázó fogságot, s talán, hogy meg rövidítse szerencsétlen népének agoniáját, öngyilkos lett és levágott fejét büszkén mutatták meg Traján praetorianusai az örömrivallgó harczy népnek.

A hódítás nagyhamar megszelidítvén a félig még vad, de különben intelligens népet, nem igen hallunk mozgalmakról a délkeleti felföldön. Róma fegyverei azonban nem minden dáki törzsszel ismertetvén el a birodalom főnhatóságát, a Kárpátok

bérczei között számosan megtarták függetlenségöket, hasonlóan az oláh alföldön. E törzseket nevezi a Pentinger tábla dac-petopariani-nak, — és e kifejezés Tomascsek magyarázata szerint szabad dákot jelent. A második század folyamán a Kárpátok között találjuk a beszeket, kiknek nevét föntarták a »Beskidék«, — a sabocokat, — ha elfogadható Müllenhof emendatiója, — a Duna torkolatánál pedig a Pruth és Dnester mellékein a costobocokat.

A Kárpátok éjszakköleti lejtőin, s a Duna torkolatának szigetein, különösen Peuce-n (Piczina?) laknak a bastarnok és peucinok, egy és ugyanazon hatalmas germán törzs. A görögök és rómaiakkal igen korán érintkezésbe jutának, s nagyhamar félelmeseek lőnek féket nem ismerő vitézségök által. A történet 128-ban Kr. e. emlékezik meg rólok először, midőn Fülöp meg akarván indítani a háborút Róma ellen, segélyt kérő követeket küldde hozzájuk. Ohaját a főnökök hajlandók lévén teljesíteni, fényes küldöttség érkezett a király udvarába, s a főnemesek egyike még testvérének kezét is följajnlá az uralkodó fiának. Ekkor azonban nem törvén ki a háború, csak hét év múlva találkozzunk velök, midőn Perseus izgatásaira betörnek Dardaniába, hogy lakosait, mint Macedonia ellenségeit megfenyítsék. A dardánok kicsiny népe megrémülvén e veszélytől, követséget küldde Rómába segélyért, élénk színekkel ecsetelvén a bastarnok roppant számát, harczosaik vakmerő vitézségét, óriás testalkatát s összeköttetéseiket Perseussal, melyeknek végső célja volt, hogy elfoglalva Dardaniát a skordiskok területén át betörjenek Itáliába. E tervet megakadályozá Fülöp halála, de azért körülbelül 30,000 bastarna Clondicus vezérlete alatt nem szűnt meg fenyegetni Dardaniát. Később pedig Perseus fővénységén múlt, hogy nem harczoltak közösen a macedonokkal, midőn 70,000 gyalog és lovas állott indulásra készen. Saját felelősségökre indíták meg tehát a háborút, s csak Thracia teljes kirablása és elpusztítása után térnek vissza a Duna mellé. Mithridates pontosi király már bőkezűbb lévén, hiven harczolnak mellette, de úgy látszik nem sok sikerrel, mert Pompeius diadalmenetén a legyőzöttek jegyzékében említettnek ők is. Annál nagyobb sikerrel küzdenek Antonius ellen, ki háborúba keveredik velök Macedoniában, mígnem Cassius 30-ban túlnyomó erővel indulva ellenök, kiszorítja őket Thraciából, s még aldunai telepeiket is földulja. De e nagy veszteségek nem törték meg törzseiket. — Ez időtől mindig a Kárpátok éjszaki lejtőin, Galiczia és Bukovina felé, s Peuce szigetén találjuk őket.

A costobocok szomszédságában a Tyras (Dnestr) és Hypanis (Bug) között a gotonok laknak.

Ezeknek keleti szomszédjai a roxolánok, kik a Tanais (Don), a Maeotis tó (Azowi tenger) s a Borysthenes (Dneper) között tanyáznak. Jelentékeny számú nép, mely Mithridates Eupator ellen 50,000 emberrel harczolt. Az aldunai tartományokat sokszor háborgatván, Hadrian évjáradék árán köt velök békét. Jazyg törzsrókonaikkal sűrű kereskedelmi összeköttetésben lévén, pontos értesüléseik valának a közép-dunai eseményekről.

A birodalom tényleges határaitól legtávolabb laknak az alanok. A rómaiak Vespasián idejében ismerkednek meg velök, midőn Armenia királya Volagasos segílyt kér a Kaukazus szorosain át betört lovas hordáik ellen. Alkalomadtával még az aldunai tartományokat is meglátogatják.

E tömérdék barbárral szemben a római birodalom Germaniaiban Varus csatája óta, a Duna mellékein pedig Raetia, Noricum, Pannonia s Moesia meghódítása óta, a birtokával megelégedett, de azt féltő nagy urat játsza. Határait megerősíti az egész óriási vonalon, elzárja, castrumokat épít, legiókkal rakja meg azokat, s nem igen törődik a külvilággal. Katonai beavatkozásokról nem értesülünk; diplomatiailag a császárság még gyakran érvényesíti ugyan befolyását, de épen nem, vagy ritkán kisérven azt katonai karhatalommal; már Tiberius óta, hatalmas tekintélye lassanként képzeletivé válik, s a barbárok nem igen tekintik rendelkezéseit kötelezőnek, békebiróságát pedig egyáltalán nem kéri. Mindinkább előtérbe kellett tehát lépnie az erős határvédelem fontosságának, sőt elkerülhetetlen szükségességének, és az Augustus halálától a markoman háborúk kitöréséig letelt kerek másfélszázad létre is hozza az óriás erődítmény sorozatot, mely nem reflectálva a Rajna közép- és alsó folyására, ennek forrásvidékétől a Duna torkolatáig megszakítás nélkül húzódik.

A Germania ellen irányuló megerősített határvonal összesen 250 római mértföld (368 klm.) hosszú, s a Rajna forrásvidékén kezdődve, befogja a Taunus hegységet, a Majna síkságának jelentékeny részét, s Friedbergnél délre fordulva Grosskrozenburgnál, Hanau közelében éri el a Majnát. Innen Wörthig a folyót követi, majd átcsap a Neckar felé, s Wimpfenhez érkezve, további folytatása mindig a part mellett halad.

Később e limes déli fele elé egy másodikat is vontak, mely a Majna mellett húzódik egész Mittenbergig, innen pedig majdnem torony irányban Stuttgart és Aalen között egészen Lorchig. Itt éri el a 120 római mf. hosszú (— 174 km.) raetiai limes a germaniait, ív alakban haladva Kelheimtől — elmegy Regensburg mellett, hol eltávolodik a Dunától, — és Lorchnál végződik. A felső germaniai limes egymástól legföljebb félnapi járásnyira

fekvő (15 km.) castellumok szakadatlan sorából áll, s hol az egyes váracsok között az útvonal nem halad a Majna vagy Neckar mellett, ott mérsékelt magasságú zárvonallal van fölhányva, árokkal előtte, míg belső részén közönlényként őrtornyok emelkednek. A castellumok nincsenek közvetlenül a limes mellé építve, hanem attól fél vagy egy km. távolságra. A raetiai limes csak törmelék kövekkel erősített földhányás, külső árkok és őrtornyok nélkül, s a castellumok is különböző, 4-5 km. minimalis távolságra helyezték el egymástól, a zárvonallal való minden összeköttetés nélkül. Keletkezésük idejére nincsenek pontos adataink. A felső germániai már meg volt Pius alatt; a raetiai pedig valószínűleg a markoman háborúkat megelőzőleg keletkezett. A limesnek nem volt közvetlen célja a határvédelem, inkább csak a határt jelezte, a sajátképi védelem a castrumok és castellumok őrségének kötelessége. A limes lehetőleg egyenes vonal levén, vagy oly csekély hajlású, hogy görbülése nem alteralta a kilátást, az őrségek jelek által — nappal füstfellegek, éjjel égő csóvák és fáklyák által — érintkezhetének egymással, bárha kölcsönös segélyre nem igen számítottak, mert az erdőket nem kötvén össze közlekedési vonalak, a szükséges támogatást mindig azon az úton kapták, melynek végső pontján feküdtek. A raetiai limesen nem igen vannak őrtornyok s nagyobb erődök, — csak a felső-germániai, amott a békés hermondurok fölöslegessé tevék a szigorúbb rendszabályokat, de emitt a harczias chattok miatt ép oly szükséges volt a legerősebb védelem, mint Britanniában, a mely tartomány folytonos ostrom állapotban vala. A chattok mozgalmainak lezajlása után a helyőrségek apránkint mégis leszállíthatók valának, jóllehet Róma tekintélyére, fegyvereire mindig szükség volt a Neckar mellékén is. A raetiai limes is megerősített később, s míg azelőtt a római helyőrségek Felső-Germániában és Raetiában a Rajna mellékén, Strassburgon át Basel felé s Vindonissán keresztül a Bóden tóig, innen pedig a felső Dunáig nyultak, úgy most Felső-Germania főhadi szállása Moguntiacum (Mainz) s Raetiáé Castra Regina (Regensburg), tehát a két főhadserg közelebb hozatott egymáshoz. Ezzel a vindonissai (Windisch — Zürich mellett) fölösleges lőn. A rajnai hadsereg ennek következtében reducálható volt felére, — a szomszédos nagy hadsereggel együtt. Az eredeti négy legio — a batav fölkelés alatt három volt ugyan, de ez csak esetleg — még Traján idejében ott állomásozott Germaniában, de Marcus császár trónraléptekor csak kettő: a VIII. és XXII-ik látja el a határvédelmet, s az elsőnek parancsnoksága néhány cohorsal Strassburgban, a másodiké Mainzban tartózkodik, a többi zászlóalj pedig számos apró részre fölosztva a limes castellumaiban s castrumában van elhelyezve.

Noricumban a Duna mellékén, Italiát az Alpok által kel-
lően megvédtetnek tekintvén, csak másodrangú, s igen csekély
számú katonaság állomásozott a trigisamum-i (St. Pölten), s a
lacus-felicis-i (Mauer, Oehling mellett) apró táborokban. Csak
Marcus Aurelius szaporítja meg, keserves tapasztalatain okulva,
a helyőrségeket.

Annál fontosabbnak tekintik a Közép-Dunát, különösen
Vespasián óta, ki a bécsi erdő s a Lajtha közt fekvő területet
Pannoniához csatolta, a XIII-ik és XV-ik legiókat pedig a Duna
mellé rendelte. Ezek építék a vindobonai (Bécs) és carnuntumi
(Petronell) táborokat. Déli részeiben már a Claudius által ki-
épített hadi út délfele hatalmas támaszpontokkal köti össze
az új castrumokat: Scarabantia (Sopron), Sabaria (Szombat-
hely) s Poetovióval (Pettau), melyekben jelentékeny helyőrségek
állomásoznak, egymás között pedig az ala-nova-i (Schwechat)
és aequinoctiumi (Fischamend) castellumok révén tarták fönn
az érintkezést. A bécsi erdő és a Margus (Morva) folyó torkolata
közt elterülő határrész megerősítése valóban rendkívül fontos
volt, mert ide könyöklenek be Tacitus szerint a markomanok és
quadok hatalmas birodalmai, s mert a Morva széles völgye az
ellenséges hadseregeknek rendkívül kedvező gyülekező hely vala.
E két nagy erősség Vespasián idejében középpontja volt a határ-
védelemnek a Duna mellékén, de Traján és Hadrián megerősít-
vén egész Belgrádig (= Singidunum) a nagy határfolyót, ugy-
szólva végső ízei lőnek az óriási védrendszernek, melynek legerő-
sebb, leghatalmasabb várai Brigetio (Ó-Szőny) Komárom alatt,
(a Duna jobb partján) és Aquincum (Ó-Buda) valának.

Az Al-Duna védelmi rendszerét Dacia meghódítása nem
változtatta meg. Az új provinciát, barbarok által három oldal-
ról lévén befogva, központon kívüli positionak tekinték, s mint
ilyent külön védelem alá helyezék, a nélkül, hogy a dunai vonalat
megbontották volna. A Duna balpartja s a Tiszavidék tovább is
megmaradt a jazygok birtokában, — érintetlenül hagyták a mai
Oláhország területét is, melyen egymást üzve, kergetve, tolongtak
a birodalmi határokat mindig háborgató barbárok. Még szeren-
cséje Rómának, hogy akkor kezdének nagyobb veszéllyel fenye-
getni, midőn a Rajnánál a népáradat háborgása szünni kezdett.
A birodalom elvonható tehát apránkint legióit a Duna mellé-
kére, s itt már Domitián idejében nyolcz, Traján alatt pedig tíz
legio állomásoz megfelelő számú segédsapattal, és Dacia szer-
vezése után öt parancsnokság ügyel a békés lakosság teljes biz-
tonságára. — Kezdetben, úgy látszik, a Dunának alsó szögletét,
melyet ez Durostorum alatt (Silstria) képez (a mai Dobrudzsa),
nem csatolták a birodalomhoz, hanem Rassovától, hol 525 km.

közeledik a tengerhez, s aztán majdnem derék szögben hajlik északra, — a természetes határt a brittaniaihoz hasonló megerősített útvonallal pótolták. Hadrián óta azonban ide is kiterjeszték a helyőrségeket, mert Alsó-Moesiában ez időtől három legio castrum van: Novae (Sistova), Durostorum (Silstria) és Troesmis (Iglitza), mely a Duna szögletét dominálja. A jazygok ellen irányultak a felső-moesiai, singidunumi (Belgrád) és viminaciumin (Kostolacz) kívül, még a pannoniai Acumincum (Szalánkemen). Dacia helyőrsége Marcus császárig meglehetősen csekély volt. A főváros Sarmizegethusa téres völgyben közel fekszik a Dunának moesiái főbb átjáróihoz, — s így jó összeköttetései vannak; a Maros völgye pedig széles és termékeny, vidékein gazdag bányákkal; településre vonzó terület tehát mind a kettő, s a rómaiak kezdetben csakis ezeket szállják meg, a Maros mellé Apulumba (Gyulafehérvár) helyezve a főhadiszállást is. Potaissa (Torda), Napoca (Kolozsvár) szintén elfoglaltattak ugyan, de a pannon-dáciai középpontok csak lassankint helyeztettek főnnebb éjszakra. Az Acumincumban táborozott legio talán Hadrián alatt helyezteték át Aquincumba, s valószínűleg ezzel együtt rendeltetett az egyik felső-pannoniai hadtest Brigetióba. Daciában Marcus császárig csak a legio XIII. Gemina és segédcsapatai, legföljebb 20,000 ember állomásozván, a helyőrség nem védheté meg a provinciát kellő nyomatékkal minden támadás ellen, s ezért Hadrián le is akart mondani a kétes értékű szerzeményről, mely ha magas határhegységekkel van is körülvéve, a magyar Alföld felé nyíló széles folyóvölgyeken, s a keleti mint déli szorosokon át könnyen megtámadható, zaklatható s így folytonos éberséget és áldozatokat igénylő hódítás, mely Magyarország birtoklása nélkül a birodalom véderejét nemhogy növelte volna, hanem inkább gyöngíté.

A Dacia meghódítását követett hatvan év meglehetősen csöndben folyt le. Nyugoton semmi sem zavará a békét, — az Al-Dunánál ugyan soha egy perczre sem szűnt meg a harc, de azért mégis mint derült égből a villám csapott le Rómára a hír, hogy a határán lakó népek fegyvert fogtak Germaniától egész a Fekete-tengerig.

KIRÁLY PÁL.

CHMELNYICZKIJ BOGDÁN.

— MÁSODIK ÉS BEFEJEZŐ KÖZLEMÉNY. —

Az egyezség létrejötte után Chmelniczky 10 ezer kozákokat küldött Rákóczy segélyére Zsdanovics, Zelenszky és Popenka százados vezérlete alatt. A bucsuzásnál Chmelniczky összehívatta a vének és vezérek tanácsát és ezeket mondta nekik: »Moszkva részéről nem várhatunk semmit; a csár követeihez Vlnába küldött embereink visszajöttek, azt mondván, hogy szóba sem bocsátoktak velök. Megtudták azt is, hogy Lengyelország és Lithvánia megadták magokat a csárnak, de úgy, hogy haláláig a király uralkodjék; hogy az összes nemesi jogok és kiváltságok a régiben maradnak s hogy mi a lengyeleknek tartozunk alávetni magunkat, mint előbb. Mit várhatunk ezek után? Midőn ezelőtt megvetettek voltunk a lengyelek előtt, a megvetésnek mily és mennyi jelét szenvedtük, most pedig már végkép kiirtanak bennünket. Ezek után nem tehetünk egyebet, mint elszakadunk Moszkvától s Rákóczyt, a magyar fejedelmet segítjük a lengyel korona elnyerésében és a svédekkel együtt tartunk.« E beszédre senki sem felelt, habár némelyek, kételkedvén a sikerben, nem is értettek egyet a hetmannel. Voltak, kiknek az villant meg eszükben, hogy tanácsos volna minderről értesíteni a moszkovitákat, de gondolatukat kinyilvánítani nem merték.

Lubomirszky kancellár hiában kísérté meg reávenni Rákóczyt, hagyna föl minden ellenséges szándékkal, erősítvén, hogy nincs semmi ok a szakításra közte és a lengyelek között. III. Ferdinánd utóda, Lipót magyar és cseh király Szelepcsényi nyitrai püspök által igyekezett őt erről meggyőzni. Rákóczy azonban arra hivatkozott, hogy őt a lengyelek hívták meg a trónra, s kötelességének tartja megvédeni becsületét. Deczemberben tehát a következő manifestumot intézte a lengyelekhez: »A korona tagok látván, hogy a köztársaság bukása felé közeleg és sem alapos

békét, sem segílyt nem remélvén a jelenlegi kormánytól, mint előbb, úgy nem régen is nagy követeik által az ismert feltételek alatt nekünk ajánlották a koronát. A lengyel nép iránti régi és mondhatni örökölt szeretetünknel, keresztényi érületünknel és közérzésünknel fogva, bízva Isten segítségében, elhatároztuk, hogy személyünkben és seregünkkel lecsillapítjuk a köztársaságban levő zavarokat, miért is szükségesnek tartjuk közhirrét tenni és mindenkit jó eleve figyelmeztetni, hogy mindenki, a kinek neje, gyermekei, javai drágák, jelen proclamatiónk tudomásul vétele után, mihelyt seregeink az ország határán megjelennek, idejében hozzánk csatlakozzék, jelét adva ezáltal vagy bármi más módon irántunk való hódolatának. Ha pedig valaki nem így jár el és megveti jóakarunkat, az magának, ne nekiünk tulajdonítsa minden baját, mely e háborús időben érheti. Igérjük, hogy mindenkit, a ki kegyelmünket elfogadja, kegyesen fogadunk, megvédjük a bajoktól és veszedelemtől, sőt a mennyire lehetséges, visszaadjuk elveszett javait is. Különösen igérjük pedig, hogy teljesen megőrizzük a lelkiismereti szabadságot és hogy igyekezni fogunk a dicsó lengyel királyságban, Isten segítségével, tartós békét teremteni, hogy képesek legyünk a lakosokat teljes személy és vagyon biztonsággal ajándékozni meg.« 1657-ben Rákóczy Erdély kormányzását anyjára és fiára bízván, Lengyelországba indult. A 12 ezer kozákon kívül serege 20, mások szerint 40 ezernél is több emberből állott. E sereg vegyüléke volt a legkülönfélébb nemzetiségeknek. Rákóczy tulajdonképeni alattvalóin, a magyarokon kívül, hajdúk, oláhok, lengyelek, ukrajneczek, s az alsó Dnjeszter mellett lakó és háboruskodásból élő leveneczek voltak abban. Magyar forrás szerint fegyvereseinek száma 11,500 gyalogos (4500 német és 7000 erdélyi szász) és 35 ezer lovasra (köztük oláhok és moldvaiak is) rugott. Két lengyel menekült mindent elkövetett, hogy János Kázmér alattvalóit a Rákóczy részére hódítsa; egyikük az előttünk ismeretes Grondszyk, a másik Nemiricz, ki előbb a kozákoknál szolgált, majd a svédeknel, most pedig Rákóczy oldalánál működött nemes hazája vesztén.

Utban találta Rákóczyt a Mihájlovics Alexej csár követe és rábeszélni igyekezett, hagyna fel szándékával, ha a csár barátsága ér előtte valamit. »Ellenesetben — mondá a követ — a nagy fejedelem ő czári felsége saját országaként fegyverrel fogja védeni Lengyelországot, mert őt a lengyelek királylyá választották volt.«

»Nem tudom — felelé Rákóczy — mikor szólíttatott fel a muszka csár a lengyel korona elfogadására, míg nekem miként régebben, úgy az imént is felajánlották azt a lengyelek. Ha ő felsége magának igényli Lengyelországot, e felett későbbben tisztába

jöhettünk. Én nagyrabecsülöm ő felsége barátságát, de még sem annyira, hogy miatta lemondjak a lengyel koronáról. Ha a békét föl kell bontanom — korona legyen az ára.«

A sereg bevonult Pokutjébe s onnét Lembergbe. Grondszky-nak a lembergi hatósághoz a város feladása s Rákóczy elismerése iránt intézett felszólításai hiábavalók voltak. A lembergiek megígérték, hogy elismerik Rákóczyt, ha az egész Lengyelország is elismeri — és nem hagyták el a Kázmér pártját. Rákóczy károsnak tartván Lemberg alatt időzni, tovább indult. Márczius 29-én bevonult Krakkóba, még mindég a svédekről álmodozván s másnap fogadta a polgárok és a nemesség hódolatát és hűség esküjét. A következő nap elhagyta a székvárost s ápril 4-én Krakkóból Varsóba menet Modliseva faluban találkozott a svéd királyllyal. Zsdanovics, a kozák vezér, kozákjaival követte a két királyt, s mint szövetséges résztvett tanácskozásaikban. Mindketten Zamosc alá mentek. Rákóczy megbízta Nemiriczet, hogy a vár parancsnokát, Zamojszki szandomiri vajdát, neki megnyerni igyekezzék. Nemiricz minden ajánlatára elutasító választ nyert. »A levelet, melyet kaptam — írta Zamojszky, — csak is olyan pártitűt írhatta, mint Nemiricz. Ne írj nekem előbb, míg hűtlenséged bűnét valami nagy tettel le nem mostad; én szégyellek kígyókkal, hazájok bensejét marczangoló kígyókkal érintkezni.« A szövetségesek Zamosc alól visszafordultak. Károly Brestet megszállván elfoglalta s kényszeríté, hogy Rákóczyhoz álljon.

Egy egykorú tudósítás szerint Rákóczy bevette Lublint, másodszer semmisítve meg a szerencsétlen várost, melynek lakói kénytelen harmadizben lőnek hűtlenekké János Kázmérhoz. Ellenben a Rákóczyval volt Zsdanovics azt állítja, hogy Lublin nem foglaltatott el. Ezután a szövetségesek Varsó alá indultak s Rákóczy májusban a következő manifestumot intézte a lengyel néphez:

»Igen fájlalom, — így szól, — hogy a nyughatatlan urak, kik szeretik, hogy Lengyelországban zavarok uralkodjanak, ama hűü ígéretekkel csábítgatnak benneteket, hogy Északról, Keletről, Nyugatról és Délről nagy seregek jönnek segítségetekre; ti e segítséget nem kaptátok és nem is kapjátok meg, azalatt pedig leromboljátok hajlékaitokat s az erdők- és rengetegekben éltek nem ember, hanem vadak módjára. Barátságosan, javatokat akarva figyelmeztetek benneteket, ne rohanjatok a hírek után, miket a szelek hoznák hozzátok, hanem válasszátok a helyes és véstelen utat, térjeteK vissza házaítokba, mezőitekre, adjátok katonáimnak szállást és legyetek csendesen és szabadon, míg Isten megengedi, hogy a lengyel királyságban teljes békét és rendet teremthetünk. Ha megfogadjátok tanácsomat, nem bánjátok meg,

az engedetleneket ellenben tűzzel-vassal fogom büntetni.« Ha az egykorú lengyel íróknak hitelt adhatunk, a lengyeleknek a hegyekben bujdosásra volt okuk. Rákóczy garázda serege, a merre csak járt, mindenütt rabolt és pusztított. »A tanyák és falvak beszéli az egykorú -- hamuvá lettek, a lakók kimélet nélkül lemészároltattak, nem nézték a templomok szent voltát, ép úgy kinozták a papokat, mint nem kimélték a csecsemőket.«

Egy másik egykorú lengyel megjegyzi, hogy az ország többet szenvedett Rákóczy hadaitól néhány hét, mint a svédektől két év alatt. Legtöbbet szenvedtek Lubomirszky marsal Landstat körül fekvő birtokai, mivel Rákóczy főleg rajta akarta boszúját kitölteni, mert ő volt -- mint mondá -- ki Sztaniszlavszky követe által a korona elfogadására leginkább sürgette őt (Rákóczyt), Podgorjét és az orosz vajvodatus egy részét igérvén neki, mit Lubomirszky azonban tagadott, állítván, hogy ő semmiféle ígéretet nem tett. E hadsereg különféle nemzetiségekből álló csapatai egymással is veszekedtek; a svédek a magyaroktól szedték el a zsákmányt, az ukrainczok pedig a svédektől. A táborban folytonosan verekedés, veszekedés, láрма és zaj volt. ¹⁾ Ilyen rendetlen népség nyomult Varsóba. A főváros bizván Károly Gusztávban, megadta magát, de nem menekült meg a kirablatástól. A vad katonák nem hallgatva vezéreikre, megszejtelenítették a templomokat, kirabolták a lakásokat s folyújtották az elővárosokat. ²⁾

De itt egyszerre vége lett Rákóczy diadalának. A lengyel király, ki a beütéskor Varsiczky krakói várnagy birtokára, a čsensztochani zárdától ³⁾ nem messzire fekvő Dankovóba menekült, erélyes védelemhez látott. Lesčinszky követe által Lipót császártól ⁴⁾ erős hadosztályt kapott segítségül Hazfeldt vezérlete alatt. ⁵⁾ Ugyanakkor Lubomirszky egy lengyel hadosztálylyal ütött be Rákóczy birtokaiba, pusztítva azt s a népet lázadásra ingerelve. Erdély lakóihoz intézett manifestumában tudatta velök, hogy e bajokat fejedelmök eljárásának tulajdonítsák; sajnálkozott, hogy a magyarok elvesztették szabadságukat s Rákóczyt zsarnoksággal vádolta. ⁶⁾ Jaszkolzsky nevű követét, ki a törökökhöz ment segítségért, Rákóczy anyja elfogta ugyan, de ezektől való félelmében szabadon eresztette. A török udvar, mely a moszkvai

¹⁾ Histor. ab excessu Wlad. IV. 337.

²⁾ Annal. Polon. Clim. II. 214.

³⁾ Annal. Polon. Clim. II. 219 et Wojna dom. 3-r. 228.

⁴⁾ Wojna dom. 3-r. 223.

⁵⁾ Wojna dom. 3-r. 224 et Histor. ab exc. Wlad. IV. 336.

⁶⁾ Histor. ab exc. Wl. 340—341.

czárság növekedő hatalmatól tartott s ez okból a kozákokat elvonnai igyekezett attól, szívesen fogadta a követet, ki azon hírrel tért vissza, hogy a kán egész hordájával a kozákok ellen megyen. 1)

János Kázmér még 1657. ápril havában az ügyes és tapasztalt diplomatát, Benyovszky Szaniszló volhyniai várnagyot, küldte volt egyezkedni Chmelyniczkyvel. Hogyan folytak a tárgyalások? — nem ismeretes; annyi bizonyos, hogy eredményre nem vezettek, mindazonáltal a Lengyelországgal régóta békülni óhajtó Vigoszky unszolására Chmelyniczky reménnyel kecsegtetett. Apr. 18-án a királyhoz írt levelében elősorolva a kozákok szolgálatait s főszámlálva a lengyelek túlkapásait, a békét kilátásba helyezte. »Mi Benyovszkyval — írja — akként tárgyaltuk az ügyet, hogy se a fölséged méltósága, se a mi szabadságunk csorbát ne szenvedjenek.« Benyovszkyt fölkérte egyuttal, hogy az oroszok kívánalmait részletesen adja elő s hogy az ügyet ő maga fejezze be; mi Benyovszky iránt táplált bizalmára mutat. 2) Az ukrainai évkönyvíró elmondja a Chmelyniczky kívánalmait: biztosokat követelt, kik Ukrainát elválaszszak Lengyelországtól s megállapítsák a határokat.

Ezalatt János Kázmér áskálódott a czárnál Chmelyniczky ellen, hogy a svédekkel és Rákóczyval a moszkvai birodalmat akarja megtámadni. A czár meggyőződést szerzendő e hír valódiságáról, Kikin asztalnokát Csigirinbe küldte. Chmelyniczky biztosította a követet, hogy éppen ellenkezőleg, a lengyelek igyekeztek reávenni őt, hogy szakadjon el a moszkovitáktól, sőt Benyovszky beismerte előtte, hogy a vilnai határozatok egyedül azért hozattak, hogy a muszka had Lithvánia földülésében megakadályoztassék. Ezenkívül a hetmán Korobka Tódor követe által megküldte a czárnak a lengyel udvarnak a törökökhöz írt s általa elfogott leveleit; ezekből nyilvánvalóvá lett, hogy a lengyelek a törökök barátságát nem a muszkák előnyére keresték. »A lengyelek írta Chmelyniczky — látván Isten által felülről elrendelt romlásukat, hódolnak ugyan czári felségednek, de sziveikben pokoli méreg forr. A török szultánhoz követet követ után küldözgetnek, kérve őt, hogy a keresztények elleni harcaikban segítse meg őket. Azért kériünk, felséges úr, ne higyj a pártos lengyeleknek.«

De Moszkvában kételyt kizárólag megtudták, hogy Chmelyniczky a svédekkel és magyarokkal szövetséget kötött s hogy

1) Annal. Polon. Clim. II. 217.

2) Pámjárniki Kijev. kom. (A kijevi bizottság emlékkönyvei) III.

Rakóczy segélyére kozák csapatok küldettek. Mihajlovics Elek czár ápril 19-én Buturlin Tódor bojárt és Mihailov Bazil deákot küldte Chmelniczkyhez.

Chmelniczky fizikai ereje napról napra hanyatlott. Az ukrainai történetíró azt beszéli, hogy megmérgezték volna. Egy jó családból származott lengyel nemes fordult meg nála — úgy mond azon ürügy alatt, hogy leányát feleségül veszi. Rövid idő alatt megnyerte beleegyezését s azután visszatért övéihez, azt adván okúl, hogy a lakodalomhoz kell készülnie, de megígérte, hogy nemsokára ismét Csigirinben lesz. A búcsúében felszólította leendő apósát, hogy a menyasszony egészségére igyék vele az ő vodkijából, melyet, mint valami ritkaságot, igen földicsért. Chmelniczky beleegyezett, de a lengyel nemes fölhasználta a pillanatot, míg a hetmán megfordult, s más üvegből öntött ennek poharába, mint a magáéba. Az üvegbe rögtön ölé méreg volt vegyítve. A vőlegény azután elutazott és soha sem tért vissza. Az ukrainai történetíró hozzáteszi, hogy az illetőt a lengyel kormány bérelte volt föl e gatzettre, mert nagy ellenségétől minden áron szabadulni vágyott. Ez idő óta Chmelniczky szemlátomást fogyott, száradt és sirjához közeledett.

Ez elbeszélés nem igen érdemel hitelt s alighanem olyan mondaszerű néphit, a minő mindenütt és mindig nythosszal veszi a nagy emberek halálát körül, a kiknek hivataluknál fogva sok az ellenségük. Teljesen hamis azon állítás, hogy Chmelniczky leányát lengyel nemeshez akarta adni, mert biztosan tudjuk, hogy élte vége felé mindkét leánya — s több nem is volt — férjnél volt. Katalin a Vigovszky neje, Ilona pedig a Necsáj Iváné volt. Sokkal valószínűbb, hogy a méreg, mely Chmelniczkyt a sir szélére juttatá, nem Lengyelországból, hanem a moszkóktól került; ez a muszka politika törte össze Lengyelország megsemmisítésére célzó nagyszabású terveit ép akkor, midőn azok hamarabb megvalósíthatók valának, mint bármikor. Chmelniczky — mint szavai tanúsítják — messze a jövőbe látott. Látta, hogy Moszkva inkább elrombolja az általa megkezdett művet, miut bármelyik szomszéd s az orosz népet sokáig a katholicizmus igájában fogja hagyni. Ezenkívül a muszkák durva viselete a kis oroszok iránt, a mely miatt minden felől özönlött hozzája a panasz; a muszkák bizalmatlansága iránta, midőn ezeknek követői nem engedték, hogy a kis oroszok ügyében köztük és a lengyelek között folyó tárgyalásokban részt vegyen; a kijevei metropolita és a tehetős kis orosz papság ellenséges indulata Moszkva iránt mindazt mutatta, hogy Kis-Oroszország egyesítése a muszka birodalommal viszály és baj nélkül nem történhetik meg. Mindez lesújtólag hatott reá. Ő már a 60 éven túl volt, élete sok csapással és viszontagsággal

teljes, de ezek közül legnagyobb súlylyal reá a vilnai egyezmény nehezedett körülményeivel.

A beteges öreg végét közeledni érezvén egész szeretetével György fia felé fordúlt; azt kívánta, hogy a kozákok őt válasszák utódául s e kívánsága teljesült is, — a fiú, sokak titkos akarata ellenére, hetmánná lön. Ő maga mind rosszabbul lett. Midőn a muszka követek megjelentek, alig birt lábra állani. A Csigirinbe igyekező követeket június 3-án a mirgorodi százados fogadta és elmondta nekik, hogy Ukrainában az a hír van elterjedve, hogy a tatár kán csordáin kívül a haragvó czár csapatai is meg akarják őket támadni. Buturlin az ellenkezőről biztosította őt. Csigirintől őt versznyire az új hetmán jött eléjük Vigovszky és Kovalovszky kíséretében. A követek tárgyalni akartak Chmelyniczkyvel, de ez azt felelte, hogy beteg. Ebéd alatt — melyet csak nagy kérésre költöttek el nála — fölült ágyában s egy magyar borral töltött serleget üritett a czár egészségére. A beszéd annyira kimerítette, hogy másnap sem fogadhatta a tárgyalást sürgető követeket. Ezek tehát Vigovszky irthoz fordultak, mit a hetmán előtte való nap is ajánlott nekik, s kérdezgetni kezdték: igaz-e, hogy a hetmán a svédekkel és Rákóczyval szövetséget kötött és miért? Az irthok az üdvözítő képére tekintve, esküdözött hogy sem a hetmán, sem a kozákság nem csalják, de mivel az emberek azt beszélik, hogy a czár Ukrainát vissza akarja adni Lengyelországnak, a lengyelek pedig egymás után fölszólították a szultánt, a kánt, a magyar királyt és a svédeket, hogy segítsék őket a kozákok leverésére, a hetmán is kénytelen volt segély után nézni. »Mindez — felelte Vigovszky — egyedül a felséges Ur dicsőségének előmozdítására történt. Antal százados sem azért harczolt a lengyelekkel, hogy Rákóczyt a trón elérésére segítse, hanem hogy a lengyelek megakadályoztassanak a czár alattvalóinak leverésében.«

»Csodáljuk felelték a követek — hogy a hetmán összeköttetésben áll a czár ellenségeivel és a czár engedélye és beléegyezése nélkül segélyezi őket.«

A tárgyalás alatt kitűnt, hogy Moszkwában egészen más képen gondolkoztak, mint Ukrainában. Ott azt hitték, hogy a keleti vallás és az orosz nép függetlensége békés eszközök által is megvédhető és biztosíthatók; itt az eszközöket veszélyeseknek tartván, egyedül a háborút ítélték célravezetőnek. A követek, többek közt megemlékeztvén a kozákok által Moszkwába küldött követek működéséről, azt állították, hogy ezek beléegyeztek, hogy Csernigovban, Perejászlávban és Nyizsinben muszka parancsnokok alkalmaztassanak.

Június 9-én a muszkákat Chmelyniczkyhez hitták, kinek

Buturlin ezeket mondotta: »Ti a templomban a szent evangéliumra fogadtátok, hogy mindenben hív alattvalói lesztek a czár ő felségének, de mai viseletetekből látszik, hogy a czárnak tett ígéreteteket és eskütöket Rákóczynak tartjátok meg. — Úgy halljuk, hogy te a zaporogi hadakkal ő felsége ellenségével, Károly Gusztávval léptél szövetségre, ki ezek segélyével sok várost foglalt el és kapcsolt országához. Hetmán, te parancsoltad Zsdanovics Antalnak, hogy a svéd királyhoz csatlakozzék. Ilyeneket cselekszel te, elfeledkezvén Isten ítéletéről. Nektek ő felségét kell szolgálnotok és arra iparkodnotok, hogy Isten győzelmet adjon neki a lengyelek és Lithvánia fölött; az olyan eretnekekkel való egyesülés, minők a kálvinisták, Istentől való elrugaszkodás.«

A heves hetmán nem mentegette magát, mint irnoka. A követ szavai rendkívül fölboszantották. Hevesen válaszolt. »Én sohasem szakadok a svéd királytól el. Szövetségünk és barátságunk régi már, 6 éves, abból az időből való, midőn még nem voltunk a czár alattvalói. A svédek derék, szavatartó emberek, a czár pedig kegytelen volt irántam és a zaporogi hadsereg iránt, kibékült a lengyelekkel és ki akart nekik szolgáltatni bennünket. Halljuk, hogy a czár legújabbán is 20 ezer katonát küldött Vilnába ellenünk, a svédek és Rákóczy ellen. Mi még alattvalói sem voltunk a czárnak, mégis mindig neki szolgáltunk, — a kánt feltartóztattuk s 9 évig nem engedték, hogy a moszkvai birodalomra törjön, a mint akarta. Ma sem vagyunk hozzá hűtlenek, s ha parancsolja, rögtön megyünk a keresztények ellenségei, a böszörmények, ellen hadakozni; magam is elmegyek, ha belé halok is, ezért koporsót is viszek magammal. De mit beszéltek ti, hogy mi megbiztuk követeinket, hogy beléegyezzenek, miszerint három városban muszka parancsnokok legyenek? — mi csak Kijevben engedték meg a muszka parancsnokságát, hogy az idegen fejedelmek lássák, hogy mi a czár alattvalói vagyunk. Ő a nagy uralkodó, az ő akarata legyen meg; nekem csak az tűnik föl, hogy bojárjai semmi jót sem visznek végbe. Még a lengyel koronát sem foglalták el, s a svédekkel már is megkezdték a háborút. A svéd király szövetségre lépett mindazon választó fejedelmekkel, grófokkal és szabad uralkodókkal, kik őt a római császár ellen segítették; 16 tartomány egyesült vele úgy, hogy ő most igen hatalmas. Ha már most én nem szövetkezem vele, szövetkeznek a lengyelek és pedig nemcsak vele, hanem mindazokkal is, a kikkel most mi szövetségben vagyunk: Rákóczyval, az oláhokkal, a moldvaiakkal, a tatárokkal s akkor könnyen megsemmisíthetnének bennünket, a czár alattvalóit. A czár serege nem jőne elég gyorsan védelmünkre s mielőtt az megérkeznék — mi tönkre volnánk téve; ez pedig nem válnék a czár hasznára.«

Buturlin erre így felelt:

»Szégyeld magad e beszédért, hetmán. Neked esküdet kellene szemed előtt tartanod s híven szolgálnod a czárt, de te s parancsodra a kozáksereg az ellenséget segítitek; a ti támogatóstokkal a svéd király s a magyar Rákóczy sok várost foglaltak el s elszámálhatatlan vagyont harácsoltak össze. Ti magatok is pusztítjátok a lengyel koronát, melyre uralkodónk, a czár ő felsége van megválasztva, kiraboljátok a templomokat, vérét ontjátok a keleti vallás követőinek s oly dolgokat műveltek, mikről hallani is szörnyűség. Vigyázzatok, hogy Isten haragja utól ne érjen benneteket. Emlékezzetek vissza, hogy midőn ellenségetek hatalmas volt s minden oldalról ellenség vett körül, egyedül a czár segített titeket. Midőn bajban voltál, hetmán, alázattal beszéltél ő felsége köveivel; ma pedig gőgös vagy. Jusson csak eszedbe, midőn a lengyelek és a krimiek megtámadtak, nem én magam hoztam-e segílyt? Akkor te még gyöngécske voltál és szeretetet mutattál irántunk. Ruhánk lehet többféle, de szavunk csak egy. Magad is tudod, mennyi kellemetlenséget okozott czárunknak Károly Gusztáv s ha ő, Isten fölkenntje, mindezt eltúrte, te, ki egyszerű alattvaló vagy, nem tudnád elviselni? A szolgálat, melyet tevé, feledve soha sem leszen. A czár most is kegyes irántad, de a nagyzásról le kell mondanod. Neki eszébe soha se jutott, hogy titeket a lengyeleknek visszaadjon. Az pedig, hogy ellenetek ezt ember küldött Vilnába, egyszerűen hazugság; a ki neked ezt mondta, eltántorításodra hazudta, ne higj neki.«

»En hív szolgálja vagyok ő felségének — mondá Chmelyniczky — s sohasem akartam tőle elszakadni. Emlékezem a segélyre, melyet Drzshipolje mellett láttam s készek is vagyunk érte fejünkkel adózni, de most kérlek, hagyjatok békében. Mindent meggondolok s felelni fogok későbbben. Most beteg vagyok, beszélni sem tudok.«

E beszélgetésből kitetszik a dél és észak felfogása közti különbség. Az orosz világ századokon át kétfelé volt szakadva, melyek még a közös cél elérésében sem értették meg egymást. Különösen Moszkvának nem ment a fejébe, hogy az oroszok is lehetnek szabad emberek s egyúttal hű alattvalói a czárnak, s főleg, hogy az igazságot szabadon ki lehet mondani.

A követek másnap ismét követelték, hogy Chmelyniczky hallgassa ki őket; de még választ sem kaptak: valljon elfogadják-e őket? már is megtudták, hogy a svédektől és Rákóczytól követ érkezett. Minden áron meg akarták tudni: mit végzett azokkal a hetmán? Fölbérelték a cselédséget, megvesztegették az iroda személyzetét, — de semmit sem sikerült megtudniok. Vigovszkyhoz fordultak, de ez sem tudta őket felvilágosítani. Junius 13-án a

hetmán magához kéréte őket. Kisorosz nyelven beszélt hozzájuk s beszédét hibásan tolmácsolták nekik. Beszédje elején arra kérte őket, hogy a csár ne higgyen a kozákok vádolóinak. »Ami pedig a svédekkel és Rákóczyval kötött szövetséget illeti -- mondá a hetmán -- mi azt félelemből kötöttük, mivel a lengyelek nagyon elragadták phantasiánkat; azok esküvel erősítették, hogy a csár a lengyeleknek mindent visszaad! De féltünk is, hogy a svédek és Rákóczy velök szövetkeznek. Mi soha sem kívántuk s nem kívánjuk, hogy ők a lengyel korona birtokába jussanak. Engedje meg ő felsége, hogy a svédekkel ezután is békét köthessünk. Hisszük, hogy ők arra hajlandók lesznek. Ha pedig az nem lehetséges, találunk később is módot, hogy velök kiegyezünk. De a már megkezdett ügyet be kell végezni; ő felsége serege üssön a lengyelekre egyik oldalon, a svédek a másikon, hogy teljesen megsemmisíttessenek, mielőtt valakivel egyesülhetnének. Mi bizton tudjuk, hogy bár meg is választották a csár ő felségét a trónra, de ez sohasem lesz az övé. Ravasz furfang ez, hogy a míg János Kázmér él, összeszedhessék erejüket, s azután egyesülve szövetségeseikkel, ellentálljanak. Kezünkben erre a bizonyítékok: levelek a török szultánhoz, melyeket követem által megküldtem ő felségének.«

A követ nem igen tudott erre felelni. »Midőn 1655-ben bevettük Husiatint és Lemberget, te magad mondtad, hogy az ő felsége alattvalóit, legyenek azok bár büszörmények vagy zsidók, nem kell terhelni. Most pedig -- a lengyelek ő felsége alattvalóivá akarnak lenni, de a ti nyomástok és erőszakos tetteitek miatt kénytelenek a svéd királynak és Rákóczynak adni meg magukat.«

»Én -- felelt a hetmán -- azt nem a lengyelek védelmére mondtam, hanem a keleti vallás követőinek megkímélésére. Ezekre még akkor sem parancsolnám a tüzelést, ha őrált volnék.«

Ezután kisebb fontosságú ügyekre tértek által.

A hetmán irodájának megvesztegetett hivatalnokai útján a követek még is megtudták s értésére adták a csárnak, hogy a Rákóczy és a hetmán közötti szerződés abban áll, hogy az összes városok a Visztuláig, melyek lakossága orosz, a kozákoké, a többiek a czárei legyenek. Rákóczy lengyel király akar lenni, de a hetmán ezt nem akarja; ő sem Rákóczyt, sem senki mást nem óhajt a lengyel trónon látni, hanem azt akarja, hogy lengyel trón egyáltalán ne is létezzék, mintha soha nem is létezett volna. Hogy a lengyel városokon a muszkák és kozákok megosztozanak: ezt viszont Rákóczy nem akarja, de a svéd király beléegyezett.

A hetmán ha a csár alattvalója akart maradni -- kénytelen volt Lengyelország segélyére egy hadosztályt rendelni és a kozákságot Rákóczy mellől visszahívni. Szorultságában íródeákja által

engedélyt kért, hogy közbenjárhasson a svéd király és a csár összehétkéltetésében; de a sors nem engedte, hogy e kérelemre a muszkáktól választ nyerjen. ¹⁾

Juniusban Benyovszky Evlasevszky Lajos szmolenszki várnagy kíséretében ismét megjelent Csigirinben. Teljhatalma volt, hogy Chmelyniczkyvel békét kössön s a kiállítandó okmányt megpecsételje. A király a saját s az összes lengyel rendek részéről ígérte, hogy szentül megtartja a Benyovszky által kötendő pontokat, de viszont követelte, hogy a hetmán is bontsa fel a lengyelekre oly nyomasztó szövetségét Rákóczyval és a svédekkel s mindjárt első ízben küldjön 10 ezer embert segélyül. ²⁾

Az ukrainai író szerint így hangzott a király levele: »Ismerem már, nagyságos hetmán, észjárásodat és reményem, hogy eléggé meghoszultad az orosz népen elkövetett sérelmeket. Nyújts tehát békejobbot és adj nyugalmat a roskadozó Lengyelországnak, mely a te hazád is volt egykoron. Te vagy Lengyelország hajainak főoka: ím a svédek és magyarok talán szétlárabolják. Én nem felyamodom vészes, de hiába való eszközökhöz; nem fogadok olasz, francia és német zsoldos sereget. Hanem hozzád fordulok, a kozákokhoz s az összes orosz néphez. Általatok kezdődött Lengyelország romlása, általatok kezdődjék annak megszabadulása is.«

(Chmelniczky sírt e fölszólítás olvasásakor; Istent hívta tanúbizonyságul, hogy ő nem akar vért ontani; dicsérte János Kázmért és ígérte, hogy Lengyelország üdvén fog munkálkodni.

»Akkor hát miért nem vártad meg a biztosokat, mielőtt szövetséget kötöttél Rákóczyval? — felelték a követek, és Zsdanovics és Zelenszky miért rombolják a lengyel városokat?«

Chmelyniczky, bár közel állott sirjához, még most sem hagyott fel a ravaszkodással — jegyzi meg a lengyel író.

»Szövetséget Rákóczyval? — kérdezte csodálkozva — a kozákok e régi ellenségével, fiam gyilkosával? Nem, soha! Az őt segítő kozákok önkényt hadakoznak, méltók a büntetésre; én rögtön visszahívom őket, hacsak a bűnös lelkiismeretben van némi fegyelem a hatalom iránt. De mit tegyek? — a hetmán hatalmas korlátolt; én a gyűlés beleegyezése nélkül semmit se tehetek.« ³⁾

A biztosok kijelölték Ukrajna határait. Az egyezség aláíratott, de csak ideiglen; végleges megerősítése s némi függőben maradt ügyek az országgyűlésre halasztattak. A lengyelek a

¹⁾ Akti Jugozap i Zapadn Rossziji (Dél nyugati és nyugati Oroszország oklevelei.) III. 554 -- 559.

²⁾ Pámját. Kijev. kommisz.

³⁾ Annał. Polon. Clim. II. 217. 18.

békét csak fegyverszünetnek nézték, melyet Benyovszky, mint teljhatalmú megbízott kötött, de a király ígérete, hogy mindent elfogad, a mit Benyovszky végez, jogerős határozattá emelte azt.

A lengyelekkel egyidőben voltak Chmelyniczkynél a kán követei is. A hetmán Mehemet Giréjjel is kiegyezett. A két szövetséget a kozákok általános gyűlése megerősítette.

Vendégeskedés közben Benyovszky fölemlítette a czárt.

»Mi akadályoz benneteket — kérdezte — a muszka igerázásában? A czár soha sem lesz lengyel király. Egyesüljetek ismét velünk régi földieitekkel, mint egyenlők egyenlőkkel, szabadok szabadokkal.«

»En egy lábbal már a sirban állok, felelt a hetmán, végnapjaimban nem sértem meg az eget a muszkáknak tett ígéret megszegésével. Egyszer megesküdtem neki, eskümet meg is tartom halálomig. De minő hasznára is lehetnék én, beteges agg, a királynak? Ime György fiam, utódom, őt senki sem tartóztathatja vissza, hogy a királynak szolgálatokat ne tehessen, föltétve természetesen, hogy az a muszkák kára nélkül történhetik meg, mivel a czár iránt, kit, mint hallom, királynak választottatok, a mint én, úgy ti is, hűséggel tartoztok.«

Chmelyniczky a követek jelenlétében parancsot küldött Zsdanovicsnak, hogy Rákóczyt rögtön hagyja el s megígérte, hogy 10 ezer kozákot küld a lengyeleknek, mint azt a czár is meghagyta volt neki. E hadosztály fölött a parancsnokságot 15 éves György fiára bízta.

Alig hogy a lengyel követek eltávoztak, Rákóczytól futár érkezett gyors segílyt kérve, mivel ura kritikus helyzetbe jutott. A svéd király ugyanis hallván, hogy a dánok beütöttek országába, elhagyta őt, ki egyszersmind azt is megtudta, hogy lengyelek és osztrákok dúlják országát, a lengyel sereg pedig mindenfelől támadni készül.

Chmelyniczky azt írta Rákóczynek, hogy a sereget már elküldötte, — értvén a György vezetése alatt álló hadosztályt. Ekként mindkét felet abba a gondolatba ejtette, hogy a kozák sereg az ő segílyére jön. A kozákoknak pedig meghagyta volt, hogy lehetőleg lassan vonuljanak. Várta, hogyan dől el a koczka. Így mindkét esetben fedve volt. Ha Rákóczy győz, előállhatott, hogy küldött sereget, a békeföltételeket tehát nem sértette meg s így követelhette tőle, hogy ő is teljesítse a saját részéről kikötötteket. Ha ellenben a győzelem a lengyeleké leend, védekezhettek, hogy Rákóczytól visszavonta a segédhadat, segílyt is küldött, de az nem érkezhett meg idejében. Így is történt.

Rákóczy nem győzte a segílyt bevárni s Osarneczky által nyomon követte visszavonult. Hogy minél gyorsabban és nagyobb

rendben hátrállhasson, Volhyniára vetette magát, de itt Medzibozje mellett, minden oldalról körülvéttetett. Csarneczky a háta megett állott, az Erdélyből visszatérő Lubomirszky pedig egy erős osztálylyal elzárta előle az utat. A harmadik oldalról a lithván hadak Sapiha alatt, a negyedikről Potoczky zsoldos hadai fogták körül. ¹⁾ Ehez járult a kozákoknak föllázadása parancsnokuk, Zsdanovics Antal ellen. A közemberek észrevevén ugyanis, hogy a hadjárat a czár akarata ellen történt, ürügyül használták föl a lázadásra. Körülfogva Zsdanovicsot és a többi vezéreket, kiabáltak: »ti meg akarjátok szerezni Rákóczynak a koronát, de mi sem őt, sem mást nem akarunk, a czár a mi királyunk, kinek hűségét is esküdtünk.« Annyira földühödtek, hogy vezériüket megöléssel fenyegették s önkényt szétmentek. ²⁾ A lengyelek azt beszélték, hogy nem önkényt, hanem Chmelyniczky titkos parancsa következtében hagyták oda Rákóczyt. ³⁾ Őket követve elszöktek a táborba önkényt gyűlt ukrainczok is. Hiába jött hozzájuk Grondszky és ontotta ékesszólásának árját.

»Mondjátok meg a fejedelemnek, mondta Zsdanovics, hogy most gondolni sem lehet többé ütközetre, igyekezzék, hogy valamiképp megmenekülhessen. Okosabbat nem tehet, mint ha eldobva minden fegyvert, idejében megszalad seregének romjaival. Nálunk sok a fiatalság, elvezetik őt haza.« A kozákcsapat a lengyelek szemeláttára távozott anélkül, hogy üldöztetett volna. A vezérek követték.

Rákóczy látva a veszedelmet, követet küldött Csarneczkyhez.

»Előbb álljon meg — felelte ez — és várjon be mindnyájunkat, akkor aztán kivont karddal beszélhetünk a békéről. ⁴⁾ Rut dolog a magyarokra békét vásárolni, a lengyelekre pedig eladni azt. Nem beszélhetünk az ezüstről, míg vas van a kezünkben.« ⁵⁾

Potoczky és Lubomirszky sokkal engedékenyebbek voltak s ráállottak az alkura, és megtiltották Csarneczkynek, ezáltal végelkeseredésbe kergetve őt, az ellenség nyugtalanítását s július 30-án megkötötték a békét. Rákóczy lemondott igényeiről, visszaadta a zsákmányt s egy milliót ígért hadi kárpótlásul, azonfölül a vezéreknak 200 ezer forintot fizetett. Ez volt az oka, hogy ezek könyörültek rajta, mivel úgy a lengyel kincstár, mint az urak pénztárczái üresek voltak. ⁶⁾ A lengyelek megígérték, hogy megvédik

¹⁾ Annal. Polon. Clim. I. 229. Histor. ab. exc. Wlad. IV. 333.

²⁾ Arch. in oszt. gyel. külügyek levélt.

³⁾ Annal. Polon. Cl. II. 223.

⁴⁾ Histor. ab. exc. Wlad. IV. 343.

⁵⁾ Annal. Polon. Clim. II. 231.

⁶⁾ Histor. belli cos. polon. 442.

őt a segélyükre siető tatároktól. De nyolcz nappal a béke megkötése után a kán roppant seregével találkozott Rákóczy hadainak maradványaival s szétverte úgy, hogy ez 500, mások szerint 400, ¹⁾ sőt egyesek szerint csak 300 emberrel ²⁾ nehezen tudott megmenekülni s ekkor is csak Lubomirszky jóakarataból. Fővezére, Kemény, fogságba került. ³⁾ De hazájában sem menekült meg a kalandhajhász a borzasztó végtől. A porta megfosztotta őt Erdély trónjától alattvalói megelégedésére, kik rossz szemmel nézték lengyel hadjáratát, mert e miatt úgy a lengyelektől, mint az osztrákoktól sokat szenvedtek. János Kázmér élve a tatárok győzelmével, visszafoglalta Krakkót.

A György vezérlete alatt álló seregben, épügy mint a Zsdanovicséban, lázadás ütött ki; a közemberek föltámadtak vezéreik ellen. Soká nem tudták, hová vezetik őket. Azt mondták nekik, hogy a tatárok ellen vannak küldve. Ugy is volt, és bár a hetmán Rákóczynak szükség esetében csakugyan segílyt akart adni, de a tatárok, a lengyelek szövetségesei, Rákóczynak ellenségei voltak. A czár Zselyabuzszsky Iván követe által leveleket küldött Zsdanovicsnak és Rákóczynak. Az előbbinek azt parancsolta, hogy hagyja ott Rákóczyt, az utóbbinak pedig tanácsolta, hogy hagyjon fel az ellenségeskedéssel. A követ azt jelentette a czárnak, hogy Ukrainába érve, sehogy sem tudott végére járni, hogy Rákóczy és Zsdanovics hol található, hogy csak találomra járt-kelt s homályos útbaigazítások szerint Podoliában bolyongva, július 10-én Kapusztina Dolina mellett találkozott a Chmelyniczky által küldött hadosztálylyal. A követ kérte, hogy Rákóczychoz vezetessék. Kovalevszky aszaul a parancsnok nevében biztosította őt, hogy senki sem tudja, hogy merre van Rákóczy; mivel azonban hírlik, hogy a lengyelek betörték országába s anyját elfogták, ő (az aszaul) azt hiszi, hogy már otthon van, de őt (a követet) nem vezettetheti oda, mert a tatárok háborúskodnak az oláhokkal s Rákóczy országába nincsen átjáró. Azt tanácsolták tehát Zselyabuzszskynak, térjen vissza s várja meg a biztos híreket Korszunban. A czár követe Korszunba visszatérése után megtudva, hogy Zsdanovics kozákjai elhagyták Rákóczyt, ismét fölkeresésére indult ennek, hogy kézbesítse neki a czár levelét. Jul. 20-án ismét találkozott a kozákokkal s ujból követelte, hogy vezessék őt Rákóczychoz, ki akkor a kozák tábortól 25 versztnyire állott, Mezsibozse mellett. Azt felelték neki, hogy Rákóczy maga is már a lengyelek foglya, a tatárok pedig saját kezökbe szeret-

¹⁾ Gradelehni 541.

²⁾ Majláth, Gesch. V. 4.

³⁾ Dzieje pan. Jan. Kazim. János Kázmér uralk. tört.

nék öt kaparítani, hozzámmenni tehát lehetetlen. Julius 22-én a császár követé szemtanúja volt a kozák lázongásnak. A hetmán s a vele volt vezérek, Kovalcszky és Lyiszniczky György, a novgorodi ezredes, tovább akarták vezetni a kozákokat, hogy Rákóczyt kiszabadítsák a lengyelek kezéből, de a kozákok a vezérek sátorai köré gyülekezve, ordítózni kezdtek: »azt mondtátok, hogy a horda ellen megyünk, mi is azt gondoltuk, hogy a császár Ukrianiájának védelmére megyünk, rég óta itt vagyunk már a pusztában, takarmányaink elfogytak, ti pedig most Lengyelországba visztok bennünket. De miért is mennénk mi oda? takarmányunk nincs, magunk is éhezünk, s nem is megyünk a császár parancsa nélkül. Elég, hogy a télben Zsdanovics alatt küldött sereg eloszlott. Akkor azt mondták, hogy őket a császár rendeltére küldik; pedig nem úgy volt; Antal a sereget Rákóczyhoz vezette, a lengyel koronára segitendő őt s azután az egész sereget elveszítette. Tudjuk, hogy most sem hadakozni mentek, hanem királyt fogni, Rákóczyt akarjátok megmenteni a tatároktól. Nekünk semmiféle király nem kell. van nekünk: a császár, kinek hűséget fogadtunk.« Az aszaulok kergetni kezdték a népet a sátrak felől s azt parancsolták, hogy a hetmán utasításához képest nagy menetre készüljenek. De a tömeg fölördített: »ne verjétek bennünket hiába! Mi az egész sereg nevében mondjuk, nem megyünk a lengyelek ellen hadakozni a császár parancsa nélkül. Mi esküt tettünk neki s ez ideig hallgattunk rátok, kik hasznot huztatok belőlünk. De most nem akarunk nektek szolgálni, hanem az uralkodónak, kinek megesküdtünk. Ismerjük hűségeteket a császárhoz: midőn a lengyelek szorongattak benneteket, ekkor pártfogását kerestétek s midőn ő azt megadta, meggazdagodtatok s most ti akartok uraskodni, hitetlen királyt akartok!« A tömeg egy része Zseljabuzszky sátra elé vonult, kérve őt, adja tudtára a császárnak, a mit látott és hallott. hogy az ő parancsa nélkül ők nem mennek Lengyelország ellen. A hetmán Zachar nevű irnokát küldte a követhoz ezen üzenettel: »a hetmán parancsolja, hogy azonnal távozzál. Mi magunk se tudjuk, mi történik velünk. A horda s a lengyelek közel vannak, de Rákóczytól is félünk, nehogy kiváltva magát a tatároktól, ellenünk forduljon. Táborunkban viszály ütött ki. A hetmán két szekeret ad rendelkezésedre, hogy Csigirinbe mehess.« A követ Duzujevka falucskába vonult, hogy az események kifejlődését bejárja. Jul. 27-én nagy riadalom támadt Duzujevkában. Megtudták, hogy a tatárok megverték Rákóczyt, őt magát pedig a lengyelek elvitték valahová. Beszélték, hogy nagy váltságösszeget ígért nekik, de mennyit? — nem tudták bizonyosan. Beszélték továbbá, hogy a tatárok most a kozákok ellen vonulnak. Az ukrainai városok és

falvak, a követ megjegyzése szerint, rosszul voltak megerősítve. A kozákok egyik fele hazament, a másik fél a hetmánnal, félvén a tatár támadástól, Bela Cerkva alá vonúlt. A czár követe Kijevbe ment, hol Zsdanovicssal találkozott, ki azt állította, hogy ő Chmelyniczkij parancsából segítette Rákóczyt. Ott halotta meg Chmelyniczkij halálát s egyuttal részleteket a Rákóczy sorsáról; augusztus 13-án pedig, rendeletet kapván a czártól, visszatért Moszkvába. Utjában a kozákok — bizonyára hizelgésből — azt beszélték neki, hogy nincsenek a hetmánnal megelégedve s jó volna, ha a czár vojevodjai közül valakit a kormány átvételére küldene.¹⁾

Chmelyniczky julius 27-én halt meg. Tetemét Csarneckzy kidobatta a sirból.

HODINKA ANTAL.

¹⁾ A Küllügycsek levélt. Magyar és erdélyi ügycsek. II-ik csomag 1. és 2. sz.

KÜLÖNFÉLÉK.

»LÉBENYI PÓT« IVADÉKAI.

(Családtörténeti adatok.)

Kézai szerint az idegen származású lébenyi Pót, másképp Erneszt, a Héderváriak után jött Magyarországra; azonban arról, hogy az az utóbbiakkal egy s ugyanazon nemzetségből eredt volna, krónikájában följegyzést nem találunk. Nagy Iván az ő családtörténeti művében pedig azt véli, hogy a Pótok családjából eredtek a Héderváriak, de azért ezen két család ágazatait egymással összekötnie még se sikerült.

A történet tanúsítja, hogy a lébenyi Pótok, amint őket nevezni szokás, a Mosonvármegyében fekvő lébenyi monostornak alapítói és védurai voltak, s azok közül különösen az alapítók kétségen kívül az akkori idők szokása szerint a monostor egyházában nyertek örök nyughelyet. Igen hihető tehát Ipolyi azon véleménye, hogy az ott talált emlékköveken előforduló czímert az alapító Pótokénak kell tartanunk. Mivel pedig ezen czímer s a Héderváriak későbbi czímere alapjában egészen hasonlít egymáshoz, ez okból az írók a két családot egy közös törzsből származtatják, a mi azonban ellenkezik azon ténynyel, hogy az oklevelek szerint a Pótok a »Győr«-, a Héderváriak pedig a »Hedrik«-nemzetségből erednek. Ha mindjárt mind a két család ugyancsak egyenlő czímert használt is, az föltétlenül még nem mutat közös törzsre, hanem csak más későbbi rokonsági kapcsolatra enged következtetni; például hogy házassági összeköttetés útján a Pótok valamelyik leánytagja birtokkal együtt czímert is hozhatott a Hédervári családba, a mely család ezen czímert azután (talán a leány fiúsítása következtében is) állandóan használni kezdte; de az is lehetséges volna, hogy a Pótok valamelyike a Héderváriakból valakit örökbe fogadott. Mindezeknek tisztázása a családtörténet érdekében kívánatos lenne.

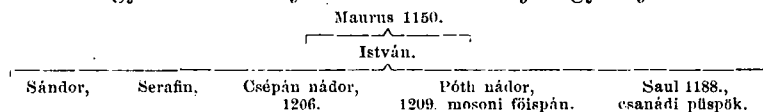
IV. Béla király 1263. évben kelt szabadalomleveléből, mely Loosmándvármegye adományozását tárgyalja, tudjuk, hogy a Pótok egyik utódját Konrádot, István fiát, a lébenyi apátság véduraságától és minden birtokaitól megfosztá, de rövid idő múlva

ezen jogok és birtokok élvezetébe ismét visszahelyezé a király kegyelme; azonban úgy hiszem a Pótok ivadékai e tájékról utóbb végleg elköltözvén, birtokaikkal együtt a patronatus is másokra szállott. Aunyi bizonyos, hogy 1280 körül a Pótok családja Mosonmegyében még birtokos volt, legalább ezt igazolja Kézai azon mondása, hogy Póttól származik le Konrád Altenburgi (azaz Magyaróvári) gróf, kit előbb már említettünk s kiről még szólni fogunk.

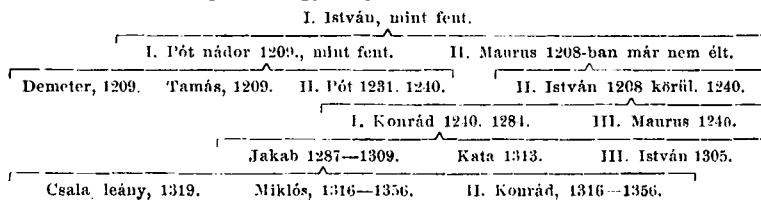
Azért a lébenyi monostor egyházában eltemetett nevezetes személyek, különösen védurak s más jötevők köemlékein található czímerek megállapítása érdekében kívánatos volna tudni: vajjon a Pótok után a véduraság nem a Héderváriakra szállott-e? mert ha ez úgy volna, akkor talán könnyebben lehetne a Hédervári s a Lébenyben talált czímerek közti egyenlőségnek okát megmagyarázni; de azonkívül azt is tudni kellene, hogy utóbb a Pótok családja — mely még ezután is élt — csakugyan a régi lébenyi vagy pedig miféle más czímert viselt? Mind a két kérdésre a feleletet az illető szaktudósok kutatásai adhatnák meg.

En ez alkalommal egyedül a Pótok leszármazásához óhajtván némely töredékes adatokat közölni, főleg azt akarnám kimutatni, hogy azok családja a »Győr«, tehát a Héderváriakétól különböző nemzetségből eredt, s így a czímerközösség mellett is, azt hiszem, két különböző családdal van dolgunk.

Nagy Iván munkája a Pótok családfáját így adja:

Ezen családfához a további leszármazást folytatni óhajtván, a nyomtatott források, nevezetesen a hazai oklevélgyűjtemények s az austriai szentkereszti apátság oklevéltára adataiból vett s alább közlendő leágazással egészítem ki a család történetét. Kutatásom azonban csak a XIV. század közepéig terjed, s ezért nem is merítheti ki a tárgyat, mert a család, gondolom, ez időn túl is életben lévén, annak további sorsáról és leszármazásáról a család iránt érdeklődők bő anyagot fognak talán lelni a forrásművekben. A leágazást így folytatom:

Adataimból, melyek alapján ezen leágazást összeállítám, néhányat szavaim igazolása végett közölni el nem mulaszthatván, először is a »Hazai okm.-tár«-ból ki kell emelnem, hogy 1216. évben Csépan nádor fivére I. Pót »comes de genere Geur« származott; ennek fia szintén Pót (II.) Fejéjénél közölt oklevél szerint 1231. évben említetik, kinek gyermekeiről az oklevelek nem szólnak, mivel, úgy hiszem, magtalanul halt meg. I. Pótnak egyébiránt a »Győrmegeye Monographiája« szerint még Demeter és Tamás nevű gyermekei lettek volna, kiknek ivadékaról az oklevelekben semmi nyomra sem akadtam.

Pót nádor fivérének II. Mórnak II. István volt a fia, a ki a lébenyi monostor alapítói közt fordul elő; ennek fiai voltak I. Konrád és III. Mór 1239., 1240., 1258., 1295. s. a. t. években kelt oklevelek adatai szerint. I. Konrád »magister Pincernarum«, horsodi gróf vagy főispán, »de Ovár« néven fordul elő, de 1299 körül kelt oklevél szerint »comes Chunradus de Altenburch« név alatt ismerjük, a mi Kézai közlésének is teljesen megfelel; ő volt az, kit, mint már érintém, hűtlenség miatt Béla király a lébenyi apátság véduraságától, Ovár várától, Pozsony- és Moson vármegyékbeli szigetektől, s minden pozsony- és mosonvármegyei s Mosonon alul fekvő birtokaitól megfosztott, de őt utóbb megint kegyelemben fogadván, az elkobzott jogok- és jószágokat neki visszaadta. Egy 1279. évi oklevél tanúsítja, hogy a Győr nemzetségű Saul és János társaságában említett Konrádunk »filius com. Stephani de eodem genere Geur« származott; s hogy Heydrik »de genere Heydrik«, ki ugyanezen I. Konrád fivérének, III. Mórnak özvegyét bírta nőül, a Hédervári nemzetséghez tartozott. III. Mór korán halt el, mert özvegye 1252. évben már Dénes fiának, Heydriknek volt neje, s ez a nő esetleg ősi czimerét a Hédervári családba átültethette. Különben (Nagy Iván munkájából tudjuk) Hédervári Kelemen fiát, Lőrinczet 1267-ben Hédervári Poth Lőrincznek is nevezték, mérlegelve azon körülménnyel, hogy II. Pót gyermekeiről az oklevelek nem emlékeznek, csak a sejtelennek nyújt tápot, de a közös czímer fölött lebegő homályt eltávolítani nem fogja. Az oklevelek tartalmából következtetni lehet, hogy I. Konrád 1276. évben már Baranyában is birtokos volt, a midőn azonban mosoni jószágait is zavartalanul bírta.

I. Konrád egyik fia Jakab, »comes Mosoniensis« 1287., 1288., 1292. s. a. t. évi adatok szerint, mint baranyai birtokos többször fordul elő, kinek özvegyét, Ilonát, Siklósi Gyula fiának, Miklósnak leányát egy 1336. évi oklevélből ismerjük; I. Konrád leánya, Kata (1313.) pedig a Rátold nemből eredt Reinold fiának, Myxének volt neje; harmadik gyermekéről, III. Istvánról (1305.) azon-

ban semmi különöset sem találtam följegyezve s hihetőleg nőtlen állapotban halt meg.

Jakabnak gyermekei: Csala nevű leánya 1319-ben, Miklós és II. Konrád nevű fiai pedig 1316. s. a. t. években fordulnak elő; kiknek atyjok 1316-ban már nem élt, mert akkor a két fiúgyermeket már árváknak nevezi az oklevél. 1339-től kezdve 1356-ig Miklós és II. Konrád »de Óvár« helyett baranyamegyei birtokukról »de Kemud« előnévvel vannak fölruházva, jelölve annak, hogy mosonvármegyei birtokukból már elköltöztek, vagy talán huzamosabban tartózkodtak Baranyában. Később Magyar-Óvárt a Volfarth-család birtokában találtam.

Óvári másképp Kemudi Jakab rokonságban állott a többi közt a Balog-családdal is, a mennyiben Miklós fiának (Nicolai Sinistri) Györgynek leánya Stefánia, (ki 1302-ben, mint Beled fiának, Miklósnak özvegye élt) az ő unokatestvére vagy unokája volt. Ezen Jakab fiai, Miklós és II. Konrád, valamint Ders fia, Miklós közt a szilizi benczés apátság kegyúri jogának gyakorlása iránt 1356-ban egyezkedés jött létre. Ez apátság kegyúri jogáról 1242 től 1422-ig több oklevél szól, melyekből kiviláglik, hogy a Pótok e jogot szintén a Győr nemzetségből származott Szerdahelyi Dersfy-családdal közösen gyakorolták, de később csak az utóbbi család élt e joggal.

Azon kérdést, hogy a Dersfyek őse hol szakadt ki a Győr nemzetség törzséből, s a Pótok és Dersfyek ágazatait a közös családfa mely pontján lehetne összekötni, végre a Pótok ivadékainak további nyomát lehet-e s mely időig történeti forrásainkban még föltalálni? — jelen szűk keretű közlésem meg nem oldhatja, s mindenesetre még bővebb kutatást igényel, mely hivatva lesz a dolgot tisztába hozni.

STESSEL JÓZSEF.

TÖRTÉNETI IRODALOM.

Fáy András életrajza. A m. tud. Akadémiától (a) Lécey-díjjal jutalmazott pályamű. Irta Badics Ferencz. Budapest, kiadja a m. tud. Akadémia, 1890. 8-r. VIII, 672 l. — *Fáy András élete és művei. Irta Erdélyi Pál.* Budapest, 1890. 8-r. 8, 351 l.

Fáy András élete a magyar műveltség történetének egy jókora darabja. Ha valaki a jelen században tett haladásunk fejlődését vizsgálni fogja, a legnagyobb nevek közt találja a Fáy András nevét. Mint író lépett föl, hogy utat készítsen magának a politikai pályához, még inkább pedig a társadalmi reformer szerepéhez. Olyan sokoldalú, sok féle irányú írónk kevés volt, mint Fáy, mi különös érdeket kölcsönöz a vele foglalkozóknak. Tovább felszázadnál küzdött és fáradt hol az író, a költő tollával, hol a szónok fegyverével, hol a társadalmi izgató intéseivel, buzdításaival, rábeszélésével, hol a megyei hivatalnok szigorú következetességével s pontosságával. De azért jellemében, szokásaiban, érzésében s felfogásában mindig ugyanaz maradt, mint a hogy első szépirodalmi sikere után, a *Bokréta* megjelenésekor (1807) megismertük. Minden téren egy elv vezette, minden működését egy irány szabta meg, az, hogy használjon nemzetének s közvetve az egész emberiségnek. Ez elvhez hű maradt egész életében. Senki sem volt írónk közt, a ki önzetlenebbül, lelkiismeretesebben, minden anyagi haszon reménye nélkül kitartóbban fáradozott volna céljainak megvalósításáért, és senki sem volt, a ki aránylag oly szerény eszközök használata mellett oly tiszteletreméltó eredményekkel dicsekedhetett volna, mint Fáy. Ennek egyik oka az, hogy kitünő s finom érzéke volt az iránt, mikor kell valamely kérdésbe szólni a maga helyén és idején. A másik ok pedig Fáy egyéniségének őszintesége, szeretetreméltósága, a mely tulajdonok súlyt adtak bármely téren való kezdeményezésének.

Oly korban lépett a nyilvános élet küzdő pályájára, mikor irodalmi és politikai életünkben egyaránt az elalétság jelei mutatkoztak. Íróink csak egymásnak dolgoztak s nem a közön-

ségnek. A napoleoni háborúk kifosztották a nemzet minden erejét s közel voltunk ahhoz, hogy a kimerültség a dicstelen végromlás örvényébe sodorja nemzetünket. De az isteni gondviselés csak próbára tette a nemzet türelmét s az önbizalom a munka sikerében még egyszer megmentette hazánkat. Fáy korán belátta helyzetünk sanyarúságát. Eszmélkedő, körültekintő, pontosan megfigyelő lelke előtt nem maradhatott rejtve ama titok, melynek felfödözésétől népünk jövője függött. A nevelés által új erőt adni az ifjú nemzedéknek, megtanítani, hogy a munka és kitartó fáradság mindig megtermik gyümölcsüket: ime ez az alapnyelv, a mely Fáy sokoldalú működésébe egységet hozott s a mely több, mint félszázadig tartó izgalmas munkásságát vezette. A meseíró, a regény költő, a publicista, a nevelési rendszerek fejtegetője, a protestáns egyházi ügyek rendezője, a politikus, az országgyűlési követ és szónok, a művészetek lelkes harczosa, a színészek igazgatója, a szobrászat meleg keblű pártfogója, az első hazai takarékpénztár alapítója, az írók és művészek maccenása stb., mindig és mindenütt a *javítás* eszméjének hatása alatt áll, a melynek érdekében feláldozza hosszú élete összes tevékenységét. Születése, ifjúkora első ismeretségei, egy szóval minden külső körülményei szerencsésen közrejátszottak nála, hogy a magyar szellem hirdetője, rajzolója s mindenek fölött tanítója legyen. A közép nemesség sarjadéka levén: e, nemzetünk történetében oly rendkívüli szerepet vitt, osztályának lett ismertetője meséiben, regényekben, színműveiben. A közép nemesség társadalmának hű rajzait ő nyújtotta először s ebben van legfőbb érdeme, mint elbeszélőnek s regényköltőnek.

De bár rendkívül sokat írt, e mellett irányító hatást tett, mint Badics helyesen jegyzi meg, az ország közművelődésére. Mikor Széchenyi nagy terveivel föllép: Fáy azonnal hozzá csatlakozik, a minek mind Széchenyi, mind hazánk sokat köszönhet. A lánczíd megalkotását előkészítő bizottságban épen oly lelkiismeretesen fáradozik, mint az Akadémiában. Segíti létrehozni a Kisfaludy-társaságot s e mellett belevegyül a Széchenyi és Kossuth közötti polemikába s a napi renden levő legfontosabb kérdések tárgyalásába. Egyik kezével — Badics szavait idézve — az alkotmányos jogokat védelmezi, másikkal a haladás útjait egyengeti. Minden téren nyomot hagy munkássága, mert mindenütt ott van, hol észtehetségre, megfontolásra, áldozatkésztségre s csüggedést nem ismerő munkásra van szükség. Valóban jól jegyezte meg Szemere Pál, hogy ő a *haza mindenese*.

E futólag vázolt munkásság két hivatott vizsgálóra akadt Badics Ferencz és Erdélyi Pál személyében. Mind a ketten szorgalommal hordták össze az életrajzi adatokat s mind a ketten

kiváló buzgalommal rajzolták meg Fáy sok irányú működését s azt a kort, melynek e működés lényeges, alkotó-eleme volt. Badics épen korrajzot írt, mely sok tekintetben meg is felel céljának, ámbar néhol szívesen vette volna az olvasó, ha kevesebb részletre, kevesebb mellékkörülményre lett volna tekintettel. A korrajzi részletek majdnem felét teszik az egész vaskos könyvnek, úgy hogy néhol épen ezek kötik le az olvasó figyelmét, a mi nem válik előnyére a műnek. Erdélyi szintén megrajzolja Fáy korát, de sokkal kevesebb adattal rendelkezik, mint Badics, a mi nem azt teszi, hogy Erdélyi nem hozzáillő keretben mutatja föl a képet. Sőt a tekintetben, hogy hőse alakját mindig előtérbe állítja s az irodalomtörténeti, politikai és társadalmi hatásokat csak ügyesen oda illesztett staffageként használja: tisztán művészi szempontból fölül is múlja Badicsot. Mind a ketten helyesen fogják fel Fáy roppant tevékenységének szemmelátható sikereit s mind a ketten ebből a szempontból vizsgálják működését s egész életét. Igen jól jegyzi meg Erdélyi, hogy Fáy »minden lépését, minden tettét, minden iratát gyakorlati célok, positiv, reális eszmények irányították — s egész élete nem volt egyéb, mint az ideális világ és a meglevő reális viszonyok természetes ellentéteinek kiegyenlítésére célzó törekvés.« Badics több helyen hangoztatja e felfogást szintén s e tekintetben nincs különbség a két író alap gondolatában.

De nagy különbség van kidolgozási módjukban, a compositióban és előadásban.

Badics minden rendű adatot felhasznál, néha nem jellemzőt is. Nemcsak az akadémiai kéziratár gazdag készletéből merít, hanem a *Szemere-tár* becses adataiból, sőt az író hátrahagyott jegyzeteiből is. Ez utóbbiakhoz, úgy látszik, Erdélyi nem férhetett s annál nagyobb érdeme, hogy ezek nélkül is oly ügyesen tudta Fáy-t felfogni alapjában. Mind e mellett sajnálni lehet, hogy ez adatok felhasználatlanul maradtak művében, mert a Badics könyvéből látjuk, mennyire fontosak és tanulságosak ez előtte ismeretlen adatok. E mellett Badics nemcsak a kort mozgató eszmék tágas keretét rajzolja részletesen: hanem a Fáy egyes műveit is apróra szedi. Erdélyi elégnek tartotta Fáy külön-külön irányú működésének általános képét festeni. Azt hiszszük, mind a két eljárás indokolt s csak az lehet kérdés tárgya: vajjon e különböző felfogás a kidolgozásban arányos-e a mű compositiójával. Erre pedig jó lélekkel azt mondhatjuk, hogy mind Badics részletes kidolgozása eredetileg megállapított tervezetéből foly, mind az Erdélyié. Erdélyi többet foglalkozik az íróval és a társadalmi agitátorral, Badics e mellett a politikussal. Erdélyi mélyebben vizsgálja Fáy írói egyéniségét s behatólag

fejtegeti azokat az elemeket, a melyek Fáy sikereit és hatását megteremtették. Az őszinteséget, szeretetreméltóságot és humort tartja Fáy írói egyénisége alaplemeleinek. Badics nem fejtegeti e hatás titkait, vagy legalább nem ilyen modorban. Az elmélkedés és fejtegetés, az elemzés és philosophiai vizsgálódás erősebb oldala Erdélyinek, mint az elbeszélés. Badics könyvének meg azok a fejezetei a sikerültebbek, a hol az adatokat kell jó rendbe illeszteni s az eseményt elbeszélni. Ez azonban nem azt jelenti, mintha Badics fejtegetései magukban véve nem volnának helyesek. Általában ki kell emelnünk, hogy mind a két életrajzíró jól ismeri a jelen század első felének úgy irodalmi, mint politikai történetét. Bajos volna főleg Badics könyvében egy téves irodalomtörténeti adatot találni, vagy egy hibás megjegyzést, a mely nem oda tartoznék, a hová a szerző illesztette. Erdélyi szintén nagy jártasságot tüntet föl a jelen század műveltségének történetében, csak a Kazinczyról való felfogása ellen lehetne szót emelni, ha arra itt terünk volna.

E mellett nem hagyhatjuk szó nélkül az életrajzírók komoly készültségét s tanulmányaikat. Badics könyve, főleg a hol Fáyról, mint a takarékpénztár megalapítójáról beszél, oly gazdag ismeretforrást nyújt az olvasónak, a mennyi még az ilyenekben jártas olvasót is meglepi. Dicséret illeti meg e szorgalomért a szerzőt, ki igazán semmi fáradságot nem sajnált, hogy művét mennél teljesebbé tegye. De nem kevésbbé dicséret illeti meg Erdélyit is, hogy csupa ügybuzgalomból dolgozta ki Fáy életét s adta ki a maga költségén. E tisztán irodalmunk tiszteletéből és szolgáltatából eredt komoly törekvés annyival dicséretesb, minél kevesebb példáival találkozhatunk a jelenben, mikor, hogy Gyulait idézzük, az írói foglalkozás lassankint prózai industrialismussá kezd fajulni.

SZABÓ DÁVID.

Ulpia Trajana Augusta Colonia Dacica Sarmizegetusa Metropolis. Dacia fővárosa, a mai Várhely Hunyadmegyében. Irta Kürály Pál dévai főreáliskolai tanár. Budapest, Athenaeum kiadása 1891. Ára füzve 1 forint 20 kr. III. és 178 ll.

Szerző a művelt közönség és főleg az ifjuság kezébe szánta könyvét, mely Dacia egykori fővárosának fényes múltját tárja az olvasó elé. Voltaképen Dacia változatos történetének tanuságos vázlatát adja szerző, ki a »Hunyadmegyei tört. és rég. társulat« megbízásából 1881 óta munkába vett várhelyi ásatások eredményének tudományos feldolgozása közben az egész tartomány közéletére kiható tapasztalatokhoz jutva, azokat tetszetős, vonzó

alakban tudja értékesíteni. Már első e nemű értekezése: Apulum, a mai Gyulafehérvár, akkora figyelmet keltett, hogy voltaképen szülőforrásává lett Gyulafehérvár monographiájának. Alig egy év leforgása alatt vesszük Sarmizegetusa, a provincia metropolisának tüzetes ismertetését, mintegy előpostájaként az egész tartományról majdan elkövetkező nagyobb szabású monographiának.

Ehhez a már készülöben levő, de még hosszú idők tanulmányát igénylő munkához valóban sokat ígérő bevezetés az előtünk fekvő díszes kötet, mely a Dacia meghódítását tárgyazó bevezetésen kívül 20 fejezetben foglalja össze mindazon adatokat, melyek évszázadok leforgása alatt felszínre kerültek s egész Rómáig (Vatican) szétszóródott feliratos emlékekből, faragványokból, egyéb műtárgyakból s a »Hunyadmegyei történelmi és régészeti társulat« nem közönséges sikerű ásatásaiból idáig rendelkezésünkre jutottak. Csakhogy a feliratos emlékek hozzáférhetetlen holt tömeget képeznek a nagy közönségre nézve, s Király Pálnak elismerésreméltó érdeme, hogy e száraz s kevesek által érthető holt anyagba életet lehelve, azt bárki által hozzáférhető és élvezhető egészszé kerekítette ki.

A bevezetés szinte drámai elevenséggel jeleníti meg Decebal hősiességét s a két ízben megújított támadások diadalmos végkifejlődését. Már Julius Caesart foglalkoztatták Burivista dák király vakmerő támadásai s csak váratlan halála akadályozá meg hódítási terveinek megvalósításában. Burivista után ismét szétmállik a vaskezü autokrata által hirtelen összevont népconglomeratum. Időközben a germán fajok is beletörődnek új helyzetükbe s a római birodalom az ott foglalkoztatott legiókból négyet az aldunai határszél erősítésére rendelhet. Domitian, e kiváló jeles administrator, de katonai képességekkel nem rendelkező császár alatt megújul a dákok vakmerősége. Hasztalan siet személyesen a vész színhelyére, Moesiába: a fiatal vaserélyű dák király, Decebal pusztításait nem akadályozhatja meg s utóljára is lealázó feltételek mellett kénytelen a zaklatott tartomány békéjét megvásárolni.

A békefeltételek egyike várépítő mesteremberek küldésére kötelezi Domitiánt s Decebal lázas sietséggel fordítja azokat kis országa megerősítésére, perczig sem kételkedvén a felől, hogy pillanatnyi sikerei annál fokozottabb támadásra ösztönzik majd a megalázott imperiumot. Bármennyire égeté is a szegyenpír Róma arczát: Domitian a birodalom súlyos pénzügyi helyzetében a demoralisált legiókkal a mindenfelől sürgetett megtorlásra nem vállalkozhatott. A Kr. u. 96-ban utódául következett *Nerva* hanyatló kora miatt irtózott a csaták izgalmaitól s az ajándék czímén kikötött adókat pontosan beszolgáltatva, a dákok harci

szomját ő is féken tudta tartani. Szerencsére Marcus Ulpus Trajanust, a birodalom legkitünőbb katonáját adoptálván, az Kr. u. 98 januárjában tényleg örökségébe is lép. Trajan a beavatás ünnepélyességeit elhalasztva, a Rajna mellől azonnal az Al-Duna mellékére siet s csak miután a helyi viszonyokkal ott kellően megismerkedett s magát a teendőkre nézve tájékoztatá: gondol az instellationalis ünnepélyességekre.

Decebal az idők változását csakhamar érezni kezdi. Az évi adó következő része helyett a Vaskapu mellé útépítő katonák érkeznek s Pannoniából, Moesiából a helyőrség hirtelen Dacia felé összpontosult. A készülődések hírére ő se fogadá tétlenül. Saját alattvalóinak fegyverbe szólítása mellett a szomszédos burok, sarmaták, germánok, suebek szövetségét is sietett kieszközölni, sőt hírnökei Parthia Pacorus királyát is actióra birták. Mindkét-részen elkeseredett összemérkőzésre készülődtek. Trajan 101 tavaszán körülbelül nyolczvanezer főnyi haderővel lépi át a Dunát s Tapaenál (valahol Karánsebes tájékán) oly véres küzdelem várja, hogy maga is több napi pihenő után szedheti össze annyira serege romjait, hogy a hunyadmegyei Vaskapun át a királyi Sarmizegetusára vethesse magát. Decebált a gyors vereség hódolatra kényszeríti s ugyanazon súlyos hűbériség alá jut, minő alatt már egy évszázad óta nyögtek Judaea királyai. Azonban alig zajlottak le Rómában Trajan fényes diadalmen-tének ünnepélyességei: Decebal harci trombitái ismét meghar-sannak. Mindenekelőtt a Tisza-Duna közben lakozó jazygokat, »Róma barátait« igyekezett ellenfelének támogatásáért megfe-nyitni. A jazygok által allarmirozott Róma tiltakozását pedig a daciai helyőrség lemészárolásával és elűzésével viszonozta.

A büszke Róma e nyílt kihívást újabb hadüzenettel kény-telen megtorolni s 105-ben Trajan az előbbinél sokkal nagyobb és félelmesebb haderővel szállja meg Dacia szorosait. A túlerő láttára Decebal ingadozó szövetségesei is elrettennek s ő hífi dákjaival végsőig küzdve, utóljára kardjába ereszkedve kerüli ki a szolgaság gyalázatát.

Trajan párját ritkító ünnepélyekkel örvendez Rómában a szilaj ellenfél eltírása felett, s a Forum Traianumon felállított columna Traiana (Trajan oszlop) maig látható domborníveiben örökítetteti meg a véres háború lefolyását. Ez az oszlop pótolja a Julius Caesar példájára szerkesztett emlékiratok elvesztését is s annyi század mulva még mindig híven illusztrálja a hosszú had-menet borzalmaít.

Róma a hódításnak két okból örülhetett kiválóképen. Először, mert aldunai határainak legfélelmesebb háborgatóját lábainál látta; és másodsor, mert Dacia természeti kincseit s

kiválóképen az aranytermő hegyeket megromlott pénzügyeinek javítására kénye-kedve szerint felhasználható. A tartomány stratégiai megszállása is az aranyvidék lehető biztosítására irányult, s a Maros, Szamos melléken valóságos várgyűrűvel igyekeztek az éjszak és kelet felől támadható veszélyeket elhárítani. A hódítás után alig négy év múlva a tartomány fővárosa Sarmizegetusa már készen áll s 110-ben az építésnél Scaurianus legatus vezérlete alatt (az ide vonatkozó felirat a Corpus Inscriptionum Latinarum III. kötet 1443 sz. a. olvasható) elfoglalt Legio V. Macedonica troesmisi (Iglitza) táborhelyére visszatérve, a Legio XIII. Gemina veszi át Daciában a helyőrséget.

Trajan a birodalom minden részéből lázas gyorsasággal gyűjteti a telepéseket. Britanniától, Belgiától, Hispaniától el a Kaspi tengerig, a távol Syriáig minden vidék adózik ide népfellegével. És épen olyan változatos elemekkel tarkállik a helyőrség. A XIII. legio Gemina Pannoniából, a legio V. Macedonica Moesiából eredeti állomáshelyükről toboroztatván, túlnyomólag thrák elemekből teltek ki. A segédcsoportok azonban britt és ituraeai, germán és mór gyalogságot, majd batav és numidiai lovasságot tartalmaztak, a mint azt Trajan ügynökei hamarosan összegyűjtheték. A római hadvezénylet jól értette egyébként is az idegen népelemek összekeverését s hatalmának egyik eszközét a kölcsönös fékentangásban kereste. Trajan a polgárjogot kapott brittek első cohorsát (Cohors I. Brittanica militaria civium Romanorum) a Nagy-Szamos mellett Alsó-Kosályou (Corpus Inscriptionum Latinarum III. 821. 829.); egy kisebb szakaszát Algyógy-Germizaraban a Maros mentén (Corpus I. Latin. III. 1396. Numerus Brittanorum s ilyen helyeggel téglákat is gyűjtöttünk) helyezé el. A keltákat annyira ide szoktatják, hogy ezek első cohorsába már innen toborzák az ujjoncokat s a cohors *Dacica* jelzővel különbözteti meg magát. (Corpus Inscript. Latin. III. k. H. M. 40.) Később lovasságukat a pannonokkal (Corpus Inscript. Latin. III. H. M. 44.), bosporusiakkal osztják egy ezredbe (ala), mint a nemzeti muzeumba jutott maros-kereszturi elbocsátó diplomáról Torma Károly jeles régészünk leolvasá.

Trajan Hispania szülöttje lévén, saját fujbelieiből is erősíti az új tartományt. A csekély igényű, dolgos s guerilla-ütközetekre páratlanul ügyes iberekkel találkozunk mindenfelé. Fem éjszakon az egyesült Szamosba ömlő Egregy mellett Magyar Egregynél (Szilágyom.) a Cohors I. Hispanorum Pia Fidelis állomásoz már Kr. u. 110-ben (C. I. L. 6283. H. M. 25.), közel ide Largianaban (Zutor) a Cohors II. Hispanorum, Torda (Potaissa) és Kolozsvár (Napoca) közt pedig a Cohors I. Ulpia Hispanorum Milliarum Civium Romanorum építi a hadi utat 110-ben. Keletre a Hargita

közeliében *Enlakán* a Cohors III. Hispanorum Equitata tartja fenn a biztonságot. Le az Alföld felé őrt álló Miciaban (ma Veszel) a campagonok könnyű csapatjai; Germizaraból (Algyógy) az asturok lovas ezrede van hivatva az Érczhegységre is kiterjedő kémszemléket teljesíteni. A hadászatiilag fontos állomásokon a hispánok mellett germánokkal találkozunk. Magyar-Egeregynél (Certia) a Cohors I. Batavorum Milliaria (Corp. Inscript. Latin. III. 830), a mai Krassó-Szörénymegye területén Ala I. Batavorum Milliaria állomásozott, kiket a Rajna deltájából, hol Julius Caesar vagy Drusus juttatá uralomra a római sást, toboroztak. Velök együtt katonáskodtak az ubiak Ad Mediam (Mehadia, C. I. L. III. 1571. Cohors I. Ubiorum) állomáson s a tungurok egy lovasosztálya (C. I. L. III. 788. Ala I. Tungrorum Fontiniana és 793. sz. a. Ala I. Tungrorum) Alsó-Hosván.

A germánok déli szomszédságából a kelta vendelicieket a Cohors I. Vindelicorum (C. I. L. III. 1343.) képviseli Miciaban (Veszel). A közel eső Raetia már nagyobb contingenssel szolgálta Dacia hadiszervezetét. Így a Cohors I. Alpinorum Equitata Apulumban (C. I. L. III. 1183.), a Cohors I. Alpinorum (u. o. 1343.) Miciaban szolgáltak. Pannonia fiai is részt vettek Dacia őrzésében. Az Ala II. Pannoniorum Apulumban (C. I. L. III. 1100.), az Ala Pannoniorum Miciaban (u. o. 1375.), Sarmizegetusában pedig az Ala II. Pannoniorum Equitata táboroznak. Moesiából inkább polgári elem gazdagítja az új tartományt. Thraciából az Ala Thracorum Optatianában (Magyar-Gorbó) szerepel s Antonius Pius 157. december 13-án és 158. július 8-án a Cohors I. Thracum Sagittariorum veteránjait bocsátja el. (C. I. L. III. Diploma honestae missionis 40. Torma K. Archaeol. Ért. 1886. évf. 371. l.). A beszek külön cohorsán (Coh. III. Flavia Bessorum) kívül a polgári elemben is felismerhetők s a thrakok bosporusi testvéreiből az Ala Bosporanorum Apulumban, az Ala I. Bosporanorum Miciaban szolgálja a birodalmat.

A Balkán-félszigetről nyeri Traján legkitünőbb bányamunkásait: a perastakat.

Mellözve a hellen, semita és afrikai elemek részletes felemelését, a fennebbiekből is világosan megállapíthatjuk, hogy Dacia helyőrségei túlnyomóan a nyugati provinciákból állítottak össze; de mert a polgári életre onnan elégséges munkás kéz már nem kínálkozott: keletre irányult az intézők figyelme, onnan különösen syreket édesgették be tömegesebben. A birodalomnak ez erkölcsileg, physicailag legmegbízhatatlanabb népelemei a nyugatról átvett, de meg nem értett civilisatio által megbomlasztott nézetek, habonák és vallási mysteriumok terjesztése által erjesztőleg hatottak a túlterjeszkedés veszélyeivel is küzködő birodalomra.

Az így berendezett tartomány központjain jelentékeny szellemi és anyagi tőke halmozódván fel, annak épületei is a vagyoni jólétet illusztrálták. A város fővonala: a *cardo maximus* nyugatról keletre fényes palotasorok közt vonúlt. Szerencsére Várhely község keleti szélén elég épen fennmaradtak legalább a romhalmazok, melyek közül az *amphitheatrum* magaslik ki. Ennek közelében terült el a nagy közfürdő s azok a díszes épületek, melyeknek mozaik-padlóí mythologiai jeleneteket (Paris ítélete, a fiáért könyörgő Priamos, Victoria) ábrázoltak.

A városi élet irányadói természetesen a császári hivatalnokok valának. Velük szemben a városi lakosság különféle testületekbe oszlott meg. E szövetkezetek egy része vallási jellegű; mások ipari, társadalmi szövetkezetek. Legelterjedtebb vala Sarmizegetusában a *collegium fabrum*, a különféle fém- és favágó iparosok szövetkezte, melyekből az első, harmadik és tizenharmadik vált feliratilag ismeretessé. E testületek kivonulásaikkal emelik az ünnepélyeket, az isteni tiszteleteket, gondoskodnak a tagok segélyezéséről és végtisztességéről. Így Q. Januarius temetéséhez 400 denárral járul a *collegium* (C. I. L. III. 1504.) s C. Jul. Marcusnak sírkövet állíttat (C. I. L. III. 1505.)

Emeli a főváros díszét a sok templom és középület. Jupiter dicsőségét hirdeté a legtöbb felirat és szentély. Mellette Juno, Minerva, Apollo, Diana, Luna, Mars, Silvanus, Venus, Liber, Libera, Mater Deum, Fortuna, Nemesis, Mercurius, Aesculapius, Victoria, Virtus, Hercules stb. részesültek nyilvános tiszteletben. Az idegen telepések saját hazai isteneik cultusát is tovább ápolják. A galaták Jupiter Tavianust (Corpus I. Latin. III. 860. 1088.) a cariaiak Jupiter Euresenus (u. o. 859.), a phrygiai és mysiai colonisták Adrastea, a semiták Magbel, Bellahamon, Benefal Manavat számára állítanak szentélyeket. A dolichebeliek Syriából Jupiter Dolichenos tiszteletét hozzák be. Keletről származott *Mithra* tisztelete is s a várhelyi *Mithraeum* ugyancsak Király Pál tollából beható ismertetésben részesült az Archaeol. Közlemények XV. évfolyamában. Ez építkezések s fogadalmi oltárok foglalkoztaták a közel fekvő bisztravölgyi márványbányászatot (Bukova határa); de azonkívül több másodrendű kőfejtés keletkezését tették e környéken lehetővé.

Sarmizegetusa jelentőségének legfőbb tényezője a tartományi helytartó és annak fényes környezete vala. Hadrian ugyan Dacia inferior és D. superior kerületeket szervez (C. I. Lat. III.) 753.) s Lucius Verus császár halála után M. Claudius Fronto helytartó (Kr. u. 170 körül) idejében épenséggel hármass felosztással (Dacia Porolissensis, D. Apulensis és D. Maluensis, az ismeretlen Colonia Maluensis központtal) találkozunk. Ezek

daczára a tartomány igazgatósági központja Sarmizegetusa, s a helytartók a *Tres Daciae* elnevezéssel élnek. A daciai helytartóság annyira fontos állás vala, hogy a megbízás lejártával consularis titulussal jutalmazták viselőit. A legatus a tartomány teljes hatalmú kormányzója, polgári és katonai legfőbb hatósága; ő ellenőrzi a közigazgatást, pénzügyi tervezetet és ujonczozást stb. Udvarában nagyszámú tanácsadó, hivatalnoki apparatus működik, kik mind hozzájárulnak a főváros társadalmának élénkítéséhez. Névszerint 38 legatust örökítenek meg a feliratok s három más kilétét és idejét megállapítani nem sikerült. Nagy élénkséget kölcsönzött Sarmizegetusának a Concilium provinciarum Daciarum Trium gyűlésezése is. Évente egyszer a tartomány legtávolabbi részeiből ide sereglettek a képviselők (principes civitatum), hogy vallásos és világi ünnepélyek közepette az ország ügyeit tanácskozás tárgyává tegyék, s a tartományi vagy birodalmi tisztviselők érdemeit kitüntetések kérelmezése, szobrok megszavazása által méltányolják, avagy azok ellen panaszt emeljenek. Az utóbbi joggal ugyan ritkán éltek a tartománygyűlések, de felszólalásuknak akkora súlya vala, hogy az ifjabb Plinius szerint a Rómában tudomása szerint bevádolt 5 helytartóból háromra elmarasztaló ítélet mondatott ki. Tacitus 22 perbefogott helytartó közül 17 elítéltetéséről tud s kérdés: nem e sorba esik-e az a daciai helytartó, kinek neve a Jupiter Optimus Maximus oltárkövéről utóbb levéselt? (Corpus Inscript. Latin. III. 1066.)

A tartománygyűlésen minden önálló város küldöttje részt vehetett. Ezek választák a sacerdos provinciae-t, ki Daciában »sacerdos coronatus III. Daciarum« címzet viselt s csakis lovagi rendben álló, vagy lakóhelyének méltóságaiban előhaladott férfiú nyerheté meg ez évről-évre változó kitüntetést. Idáig 4 tartományi főpapról nyujtnak felirataink tájékozást:

1. Pius Aelius Strenuus equo publico sacerdos arae Augusti (C. I. L. III. 1209.)

2. M. Antonius Valentinus eques Romanus decurio municipii Apuli, sacerdos arae Augusti nostri, coronatus Daciarum III. 238—244 közt Kr. u. (C. I. L. III. 1433.)

3. M. Proc... II vir flamen sacerdos arae Augusti (C. I. L. III. 1509.)

4. M. Comenius quintus pontifex bis quinquennalis coloniae eques Romanus sacerdos arae Augusti (C. I. L. III. 1513.)

Daciában a képviselők választására jogosított municipiumok száma nem oly ismeretes, mint pl. Galliában, hol a lugdunumi gyűlést 63 kerület képviselői alakíták meg. Eleusiában 15, Lyciában 23, Ásiában 44, a bithyniai Pontusban 11, a polemoni Pontusban 6 és Cyreneben csupán 5 választójogosult kerület

vala (Ephemeris Epigraphica I. köt. 213—4.) Daciában csak a III. századdal léphetett életbe a tartománygyűlés. Így 241-ben Marcus Antonius Gordianus Pius Numenének és Maiestasának feliratot szentel. Ugy látszik, a népvándorlás első hullámveréseiként megindult támadások ellenében politikai mentőeszközként léptették itt életbe a tartománygyűlést, hogy az önkormányzat érdekszállai által a tartomány társadalmi rétegeit szorosabban a birodalomhoz fűzhessék s a két legiónyi helyőrség erejét meghaladó védelmi munkához új erőforrásokat nyithassanak a polgári elemnek a helyhatósági kormányzatba vonása által. Fájdalom, a végzet játéka meghiusítja a végerőfeszítéseket. Gallus megöletése után 253-ban összecsap a góthok áradata, a tartomány s a fényes székváros másfélszázadnyi virágzás után a barbár hordák kincsszomjának áldozatául esik.

Ezekben adhatjuk Király Pál könyvének rövid foglalatát. Egy önálló, az események mélyére pillantó határozott írói egyéniséget ismerünk meg a könyvben. Király Pál egyetlen hibája, a mi egyúttal érdeméül is szolgál, hogy a megosztott kereten túlterjeszkedve, Sarmizegetusa romjai közül minduntalan Dacia viszontagságteljes multját világítja be. De épen ez a tulajdonság teszi mivelte köreink figyelmére kiválóan érdemessé a bő forrástanulmánynyal és erős kritikai szellemmel megírt derék munkát.

T. G.

T Á R C S A.

GRÓF SZÉCHEN ANTAL

TÁRSULATI ELNÖK

megnyitó beszéde az 1891. febr. 12-én tartott közgyűlésen.

Tisztelt közgyűlés!

Midőn szerencsém van mai közgyűlésünket, — mely egyszersmind társulatunk fennállása 4-ed százados évfordulójának ünnepélye — megnyitni, azt hiszem, a Tört. Társulat szándéka szerint járok el, midőn mindenekelőtt ő cs. és kir. Fenségeiknek, a főhercegeknek a Történelmi Társulat nevében köszönetünket fejezem ki megjelenésükért, a mely fényes tanúsága azon meleg érdeklődésnek, melylyel fenséges atyjuk és ők a hazai irodalom és történelem iránt viseltetnek. Fogadják ezt egy oly egyéniség szájából, kinék szerencséje volt közpályáját dicső emlékü nagyatyjuk, József nádor védszárnyai alatt kezdeni, azon férfiúnak bölcs elnöklete alatt, ki az ország jogainak gondos őre, a monarchia érdekeinek okszerű védője volt s a ki a viszonyoknak éles látású felismerését mély államférfiúi belátással egysítve, oly szerepet játszott, mely a magyar történelemben mindig felejtetlen marad.

Mai közgyűlésünk felújítja emlékezetünkben azokat, kik társulatunk alapítói és első elnökei voltak. Gróf Mikó Imre, Horváth Mihály, Ipolyi Arnold, b. Kemény Gábor voltak azok, kik a társulatot az első években vezérelték.

Feleslegesnek tartom, hogy emlékezetükre azon szavakat idézzem, melyek évkönyveinkben feljegyezték és melyek ha az idők folyamán el is vesztették az éles fájdalom azon jellegét, melyet a veszteség első érzete magával hoz; a nyert eredményekkel szemben, az évek lefolyta alatt még inkább meggyökereztek mindazok szívében, kik a magyar történelmi irodalom fontosságát teljesen méltányolják.

Azon 25 év alatt, mely a Tört. Társulat alakítása óta lefolyt, a történelmi irodalom terén számos új irány fejlődött, melyeknek behatása mindinkább észlelhető.

Ezen irányzatok fejlődésének kellő jelzése tulajdonképp az egész történelmi irodalom főmunkáinak jelzését igényelné, melyre nem érzem magamat sem képesnek, sem hivatottnak; de engedje meg a t. közgyűlés, hogy egy pár fővonalakat föltüntessek, melyek a történelmi irodalom különböző szakainak fővonalát jellemzik. Nem szólok itt a régiekről, kiknek szellemi emelkedettségük és alaki tökélyük, eltekintve a tények szoros

critical vizsgálatától, századokon át a művelt világ hódolatát biztosította. A középkor lejártával a modern világ irodalmában főleg három irányt lehet felismerni.

Az elsőnek jellemző vonása az volt, hogy a tények hagyományosan átvive, átlátszó és vonzó alakban foglaltassanak össze.

Követte ezt egy másik korszak, melyben a tények alaposabb vizsgálata daczára, a művészi csoportozásra és az általános eszmék levonására volt a fősúly helyezve.

Ezen, u. n. bölcsészeti iskolának legfényesebb képviselője Gibbon, kinek halhatatlan munkája még azon utódok elismerését is kivívta, kik számos nézeteiben nem osztoznak, és ki mellé Hume, Robertson és tizenegyedik Lajos századában még a történelmi téren gyakran eléggé felületes Voltaire is sorozható, ki alaki tekintetben hozta helyre azt, mi a dolog lényegében hiányzott.

Ujabb időben egy másik irány fejlődött ki, kiválólag a dél-németországi tudósok körében s a francia irodalom egyik részében, melyet, ha merném, a felületesség iskolájának szeretnék nevezni, s mely felkarolva amaz idők hangzatos jelszavait, sokszor nemes érzületől indítva, egy oly történelmi felfogást érvényesített, mely, ha népszerűsége számíthatott is, a komoly történelmi kritika mellett meg nem állhatott. És ez irányzatnak legjellemzőbb példája Lamartine Girondistáiban volt felfedezhető, melyről határozottan mondhatni, hogy a valódi történelemnek éppen oly kápráztató és hatásos, mint veszélyes torzképe.

Azon 25 éves időszaknak, melyet felemlítettem, másik felében hagyományos általánosságokra, a tények megállapítására és valódiságuk mérlegelésére helyeztetik a fősúly. Háttérbe szorúl a történész irodalmi egyénisége, és az adatok és okmányok rideg szava szól kiválólag helyében.

A történelmi irodalom ezen módja némelykor oly eredményre vezet, a melyek némelyek eddigi felfogásokat sokban módosítanak.

Igy hazánk történetében az idegen zsoldosok garázdálkodása mindég az ország egyik legalaposabb és legélénkebb panaszát képezték, másrésztől kétségtelen ténynek tekintetett, hogy ezen súlyos csapások kiválólag csak hazánkat érték.

De ha most a történelmi kutatásokat figyelemmel követjük, látjuk, hogy e garázdálkodások p. o. éppen úgy, mint Magyarországon, János Kázmér seregeit jellemzik, kik a hugonották segítségére mentek — és épp oly mértékben éreztették baráttal és ellenséggel, hugonottával és katholicussal vad erőszakoskodásának kitöréseit, mint hazánk területén, hogy ott is barát és ellenség irányában egyaránt ép úgy garázdálkodtak, mint Bourbon seregei a kiostromolt Rómában.

Minden katonai erő, mely egy felsőbb ész és eszme által nem nyeri szervezeti jellegét, könnyen hatalmaskodó elnyomás durva eszközevé fajul. Igen helyesen jegyezte meg Macaulay fiatalkori tanulmányában, melyet Machiavelliről írt, hogy az akkori zsoldos sereg Olaszországban csak az

üzletnek egy nemét képezte, mely annyira ment, hogy a vezérek az összeközéseket kölcsönösen kikerülték, nehogy élő tőkájük veszélyeztessék.

Az utolsó századoknak volt a római birodalom bukása óta először fenntartva, hogy a szervezett katonai erő eszméjét megvalósítsák. Voltak ennek is árnyoldalai, túlkapásai, hátrányai, de másrésről azon eszmei egyszerű fogalmak és kötelességek alapján az egyéniséget szervezeten keretben összefoglalni és annak alárendelni s érvényesítését csak ott és akkor venni igénybe, hol az hősiesség áldozattal jár, egyike azoknak, mely helyes és nemes értelmében az európai művelődésnek fényes vívmánya volt.

A másik, hazai történelmünkkel összeköttetésben levő részlet talán szintén tanulságul szolgál, hogy az új felfogások némelykor a nézetek módosítására kedvező alapot nyújtanak.

Hazai történetünk egyik legszomorúbb korszaka az úgynevezett hosszú török háború, mikor Rudolf császár és II. Mátyás király uralma alatt az ország méltán panaszkodott, hogy a kormányban, mely mindig a gyámoltalanság és erőszak között ingadozott, semmi támaszt sem talál és az ország állapota mindinkább türehetlenné válik.

Midőn I. Ferdinánd a magyar trónra lépett, bátyja V. Károly egyénisége és hatalmas eszközei által valódi majdnem fél Európa urának volt tekinthető, kinek segélyére minden szövetségese bizton számíthatott.

Igaz, hogy a reformatio lépett akkor a viszonyok előterébe, de senki sem gyaníthatta, hogy ezen kiindulási pontjában a szellemi és vallási mozgalomnak Európában, az ellentétes pártok és vélemények kölcsönös hibái és bünei folytán egy oly politikai átalakulást eszközölne, mely eredményében Közép-Európa állami szervezetét alapjaiból kiforgassa és nevezetesen a császári hatalmat egyenesen — mint az akkori irományok mondják — árnynyá alácsodályítsa: nem lehet csodálni, hogy az árnyék segélyére többé számítani nem lehetett. És daczára, hogy ezen állapotok éveken át fennmaradtak és az állami élet minden körében a legnagyobb zavar és rendetlenség uralkodott, csodaszzerűleg az államok nem roskadtak össze végképpen, mi talán egyedül úgy magyarázható, hogy azon időben sem az idő, sem a távolság nem állott oly teljesen az emberi ész és akarat uralma alatt, mint korunkban, és hogy ép ezért számos csapások, melyek jelenleg döntő catastrofhákká fejlődtek volna, csak episódok jellegével bírtak, melyek egyike a másikat végeredmény nélkül fölvaltotta.

Első einökünk megnyitó beszédében nagy vonásokban jelzete ama szellemet, melyben véleménye szerint a magyar történelemnek megindulni kellett és mondani lehet, hogy jóslati szellemmel emelte ki amaz irányzatot, melyben a magyar történelem azóta fejlődött. Kimondta ő akkor, hogy történelmünket nem elszigetelve, hanem a szomszéd népekével kapcsolatosan, és hozzáteszem: az általános európai viszonyok és irányzatok teljes felismerésével kapcsolatosan, írhatjuk meg helyesen.

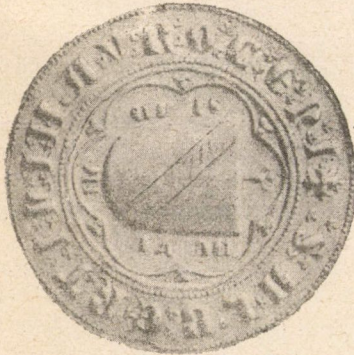
A Történelmi Társulat munkatársai (a mint azt a társulat kiadványai, a »Századok« számos dolgozatai fényesen bizonyítják) híven követ-

ték irányadó szavát s midőn egyrésztől megvetették a hazai történelem és részleteinek gondos tanulmányozása és feldolgozása által azon alapot, mely fejlődésnek mellőzhetlen feltétele, másrésztől figyelembe vette mindazon tényezőket is, melyek más viszonyokban gyökerezve, a magyar történelemre befolyást gyakoroltak.

Irjuk tehát tovább is ezen szellemben történelmünket; írjuk azt hazafias lelkesedéssel, de egyszersmind férfias öntudattal, mely minden tulzást és öndicsőítést kizár. A magyar faj, mely századokon át a magyar politikai és történelmi nemzettel azonos, a többi európai fajokkal és nemzetekkel szemben számszerinti hátrányban áll s így lélektanilag indokolható és magyarázható, ha éppen némelykor saját egyéniségének tulságos hangsúlyozására hajlandó. De azok, a kik ily tulságos hangsúlyozást helyesnek találnak, elfelejtik, hogy ezen hátrány némileg egy szellemi előnnyel jár, főleg mert ép e számszerinti kisebbség a magyar faj szívósságának egyik leghatalmasabb eleme és tényezője, mely értékének érvényesítésére, hangzatos öndicsőítésre nem szorul. És ha azon irányban és szellemben haladunk működésünkben, melyet első alkotói jeleztek, nemcsak a hazai történelmi irodalmat fogjuk szolgálni, de lerovandjuk azon kegyeletes visszaemlékezés adóját is, melylyel kezdeményezésüknek és példájuknak tartozunk.

MOROSINI ALBERT PECSÉTJE.

Berlini tartózkodásom alatt (1890. Nov. 16—21.) alkalmam volt Warnecke titkos számvevőtanácsos vendégszerető házában egyebek között a ritka szépségű pecsétgyűjteményt is meg szemlélni. Miután ott Morosini Albert, III. András magyar király anyai nagybátyjának eredeti pecsétjére is akadtam, érdekesnek találok e pecsétet itt közelebről megismertetni.

Morosini Albert pecsétje.

Warnecke a Morbio-féle gyűjteményből szerezte meg.

Felirat: ✠ S. ALBERTINI MAVROCENI két gyöngy-sor között; az egyes betűk virágok közt vannak elhelyezve; a pajzs következő felíráttal van körülvéve: DE VENEDIIS. Hatszögletben (Sechspass) egyenesen álló pajzs félszakos (schräge) pólyával.

IRODALMI SZEMLE.

— A GARAM-MELLETTI SZENT-BENEDEKI APÁTSÁG története *Knauz* Nándortól, mely a múlt év végén hagyta el a sajtót, tartalmára nézve a legbecesebb s kiállítását illetőleg is a legszebb magyar munkák közé tartozik. Tizenhat képtábla s több a szöveg közé nyomott metszet ékesíti. Az apátság templom mint műemlék is a legszebbek közé tartozik, s magának az apátságnak története, mely az Árpádok korába benyúlik, méltó tárgyát képezi egy történetíró búvárlatának. *Knauz* a nála megszokott éles kritikával, s nagy szorgalommal gyűjtötte össze az erre vonatkozó adatokat s azokból készítette a jelen kiváló becsű monographiát. Ezen kötet négy nagyobb fejezete: 1. az alapító levél keletkezéséről, 2. a monostor történetéről szól, 3. az apátok s kormányzók névsorát adja s végül 4. az apátság birtokait tárgyalja.

— Az IRODALOMTÖRTÉNETI EMLÉKEK II-ik kötete: Olaszországi XV. századbéli írónak Mátyás királyt dicsőítő művei cím alatt, a korán elhunyt *Ábel* Jenő által szerkesztve, az Akadémia irodalomtörténeti bizottságának kiadásában elhagyta a sajtót. Hét munka van benne, melyek mind Mátyás korában élt olasz íróktól származnak s a nagy király egyéniségével foglalkoznak: úgymint *Brandolini Aurél* munkája párbeszéd alakjában. *Carbo Dialogusa*, *Galeotti De incognitis vulgo* című műve: prózai munkák; továbbá *Naldius*, *Cortesius*, *Verinus* és *Marlianus* költői művei. Nagybecsű adalékok ezek a magyarországi humanista irodalom történetéhez. Bevezetést a kötethez *Fraknoi Vilmos* írt — melyben melegen emlekszik meg a korán elhunyt *Ábel* érdemeiről.

— *KOMÁROMY ANDRÁS* vál. tagtársunknak történelmi tanulmánya: »*Thelekessy Mihály 1576—1601*«, mely folyóiratunk múlt évi folyamában látott világot, külön kiadásban is megjelent egy 127 lapra terjedő díszes füzetben s *Kilián* könyvkereskedése útján minden könyvárusnál megszerezhető.

— *PÓR ANTAL* tagtársunktól külön lenyomatban két történelmi tanulmány jelent meg: az Osl-nemzetség története a XIII. és XIV. században, mely *Thaly Kálmán*nak, mint az Osl-nemzetség ivadékának leányágon, van ajánlva (külön lenyomat a *Turulból*) s *Bánk-bán Melindája*, mely *Melindát* a történelem világánál mutatja be s külön lenyomat az *Erdélyi Múzeum Egyet* kiadványaiból.

— »AZ ERDÉLYI KÁPTALAN levéltára Gyulafehérvárt« cím alatt *Beke Antal* a fehérvári káptalanban őrzött oklevelek regestáit egy 8 ívre terjedő füzetben közli s ezen, a történelmi kutatással foglalkozókra nézve hasznos segéd-munkát tájékoztató bevezetéssel látta el.

— *BALICS LAJOS* tagtársunk pályakoszorús munkájából: »A római catholicus egyháztörténelem Magyarországon« megjelent a II-ik kötet második fele, s ezzel az értékes munka az Árpád-ház kihaltáig be van fejezve. Ezen második rész az érseki és püspöki székek, a káptalanok,

prépostságok, plébániák, a királyi kápolnák, egyházi hivatalok betöltése, a szerzetes rendek, lovag rendek, apácák iskolák, irodalom stb. történetét adja elő, a kisebb részletekre is figyelmet fordítva s azokat az egyetemes egyháztörténettel érintkezésben tárgyalva. A mai kutatások színvonalán álló, beható és alapos kritikával írt munka ez, melynek tüzetesebb ismertetését egyik közelebbi füzetünk fogja hozni. A munka első kötetei már teljesen elfogytak, úgy, hogy a sajtó alatt levő III ik kötet megjelenése után szerző az első köteteket újra sajtó alá fogja adni.

— »TORDA ÖCSALÁDAI« czím alatt *Weress* Sándor tagtársunk érdekes és becses monographiát adott ki. *Orbán* Balázs nagy munkája Torda Város és Környéke alig egy év előtt hagyta el a sajtót s bár abban Torda történetének kimerítő leírását vesszük, de egy nevezetes kérdést: Torda megtelepítésének kérdését, csak röviden tárgyalja. Torda épen úgy mint Deés nemes város volt, nagy kiváltságokat élvezett annak fejében, hogy katonáskodni tartozott. Szervezete, felosztása is egészen annak felelt meg. Tordára Bethlen 1619-ben egy egész sereg katonát telepített, az ő udvari gyalogvitézeit, kapitányokkal, hadnagyokkal, alhadnagyaikkal, zászlótartóikkal stb., kiknek egy része valószínűleg azután, hogy Lippa török kézbe került, maradt birtok nélkül. De jóval nagyobb volt a későbbi telepítés Nagy-Várad bukása után — melynek hadi népe Tordára telepített. Akkor aztán 1665 és 1666-ban törvénybe iktatták a nemes városnak minden kiváltságait. *Weress* egy kis tárgyszerű bevezetés után, melyben dióhéjba foglalta Torda történetét, közli Bethlen Gábor és Apafi Mihály adományleveleit, munkája III. fejezetében bemutatja a határozatokat 1679-ből és 1761-ből, közli az 1641-iki nemesi összeírást s Torda öcsaládai jegyzékét s az utolsó fejezet az Ingremitusokról szól. A »nemes város« megalakulásának története nagyban hasonlít a hajdúvárosok megalakulásának történetéhez s igen szerencsés volt ezeket az okiratokat így egy képbe állítani össze. Egy olyan specialitás ez a fejedelmi korból, mely a történetkedvelőket érdekelni fogja.

— KOMÁROM VÁRMEGYE ÉS VÁROS TÖRTÉNETÉHEZ czím alatt *Gyulai* Rudolf tagtársunk becses és érdekes történeti munkát adott ki, melyről közelebbi füzetünkben tüzetesebben fogunk szólni.

VEGYES KÖZLÉSEK.

† P. SZATHMÁRY KÁROLY tagtársunk f. évi január 17-én meghalt. Irodalmi és társadalmi téren jelentékeny és hasznos működést fejtett ki s mint tanár is elismert nevet vivott ki. 1831-ben született, s 1848-ban beállott honvédek: s ifjúkori emlékeit híven megőrzé egész haláláig. Ez emlékek vezették őt hazája történelmének tanulmányozására, de abból ő leginkább regény tárgyakat merített, melyekkel hazánk múltja iránti

érdeklődést a legszélesebb s kivált női körökben is fenn akarta tartani. Mint a történelem tanára Nagy Enyeden és Máramaros-Szigeten előadásaiival ugyanerre törekedett és pedig teljes sikerrel. Mind két helyen rendezte, gyarapította a gyűjteményeket, muzcumokat. Mint történetíró Nagy-Enyed főiskolája, az úgy nevezett Bethen-collegium történetének megírásával tette nevét ismertté: ehhez ő a nyomtatott források mellett a kézíratiakat is felhasználta. Az Erd. Muzeum-egylet Évkönyveiben s a Történelmi Tárban is jelentek meg becses közlései. A kiegyezés után Pestre tette lakását s egy ideig politikai napi lapot szerkesztett. Azután a Ludovica Akadémiához neveztetett ki a történelem tanárává s innen pár évi működés után visszalépven, a képviselőházi napló szerkesztőjévé neveztetett ki. Utolsó időben leginkább a kiseddóvás emelésén munkált. Utolsó irodalmi munkája a Történelmi Tár januári füzetében jelent meg. Áldás emlékéen a derek férfúnak, ki a rendkívül munkaerőt és szorgalmat lelkesedéssel párosítja.

— A KÉPVISELŐHÁZI NAPLÓ SZERKESZTŐJÉVÉ Dr. *Szádeczky* Lajos ismert történetíró, társulatunk ig. vál. tagja neveztetett ki.

— A LEGNAGYOBB HÓRÉTEG MAGYARORSZÁGON, a földmívelésügyi ministerium vizrajzi osztályának jelentése szerint, ezen a télen Szinevér-Polyánán volt, melyet 98 cm. hó borított. 1657-ben, midőn II. Rákóczy György Lengyelországba ezen az úton vezette hadait, hasonló nagy hó volt itt. Jan. 21-éről Szinevérről (mely közel van Szinevér-Polyánához) írja anyjának: »ide az Priszlop pogány hegy alá érkezvén, tegnapp mentest mentünk megjárni, de az mely útat tisztítottak, lehetlenné tartván felmenni, pénzét ígértünk az gyalogságnak, csak más helyen készítsenek; de híjában, azt is nagy bajjal megjártuk, eleget gyalogolván: övig feljebb is ér az hó, árkos csak nem lehet, meredek is, nem tudunk mit csinálni, az marha elkénszeredett, sem vonhat, száz ökör egy szekeret fel nem vonson.« Egy évkönyvíró, Krauss, a Beszkidnek azt a részit, melyen az átmenetel történt, Tatár-Hányásnak nevezi. Más-e ez, mint a Rákóczy által emlegetett Priszlop? nem tudhatni, mert a térképen nem találtam a nyomát. A Rákóczy által említett övig érő hó egy közép magasságú embernél körülbelül 90—95 cm-nek felel meg. Sz. S.

— IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK czímen *Ballagi* Aladár szerkesztésében a magyar tud. akadémia irodalomtörténeti bizottsága 1891. elején folyóiratot indít a végett, hogy oly irodalomtörténeti cikkeket tegyen közzé, a melyeknek ez idő szerint irodalmunkban nincs állandó közlönye. Felöleli tehát e folyóirat az egész magyar és idegen nyelvű hazai irodalom történetét, a tárgy történelmi oldalára fektetve a fősúlyt. Ily alapon nyernek benne helyet a hazai irodalomtörténet és segédtudományai körébe vágó feldolgozott értekezések és kritikák, valamint jegyzetekkel kísért irodalomtörténeti kisebb eredeti emlékek. — A folyóirat nagy-nyolczadrét alakban negyedévenként legalább öt s legföljebb tíz íves füzetekben jelenik meg s egész évi folyama harminczkét ívre terjed.

TÖRTÉNETI KÖNYVTÁR.

— A GARAM-MELLETTI SZENT-BENEDEKI APÁTSÁG. Irta *Knauz* Nándor. A templom felszentelésének emlékére kiadja az esztergomi főkap-talan. Első kötet. Tizenhat képtáblával és a szöveg között több metszettel. Budapest, MDCCCXC. Ivr. 250 l.

— MAGYARORSZÁGI TÖRÖK KINCSTÁRI DEFTEREK. Kiadja a M. T. Akadémia tört. bizottsága. Ford. Lászlófalvi dr. *Velics* Antal. Beve-zetéssel ellátta és sajtó alá rendezte *Kammerer* Ernő. II. köt. 1540 — 1639. Bpest, 1890. XXIX, 770, 2 l. Ára 5 frt.

— MAGYAR JOGTÖRTÉNETI EMLÉKEK. A Magyar Törvényható-ságok jogszabályainak gyűjteménye. Összegyűjtötték, felvilágosító, össze-hasonlító és utaló jegyzetekkel ellátták Dr. *Kolosvári* Sándor és Dr. *Óváry* Kelemen. II. kötet II. fele. A Tiszánimnei törvényhatóságok jogszabályai. Budapest, 1890. 8-adr. LXXIX és 424 ll. Ára 4 frt 50 kr.

— OKMÁNYTÁR Bethlen Gábor fejedelem uralkodása történetéhez. A Magyar Tud. Akadémia Történelmi Bizottsága megbízásából kiadta *Gindely* Antal. Budapest, 1890. 8-adr. 443 l.

— ERDÉLY ÉS AZ ÉSZAKKELETI HÁBORÚ. Levelek és okiratok. A M. Tud. Akadémia Történelmi Bizottságának megbízásából bevezeté-sekkel s jegyzetekkel ellátva, közzétette *Szilágyi* Sándor. Első kötet. Bpest, 1890. 8-r. VIII és 635 ll.

— IRODALOMTÖRTÉNETI EMLÉKEK. Második kötet. Olaszországi XV. századbéli íróknak Mátyás királyt dicsőítő művei. Közrebocsátja *Ábel* Jenő. Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtörténeti Bizottsága. Budapest, 1890. 8-adr. XV és 381 l. Ára 3 frt 50 kr.

— A RÓMAI KATHOLIKUS EGYHÁZ története Magyarországon. Irta dr. *Balics* Lajos. II. kötet Kálmán királytól az Árpádház kihaltáig. (1195 — 1301.) A Szent-István-társulattól Tárkányi-díjjal jutalmazott pályamunka. Két részben. II. rész. Budapest, 1890. 8-adr. 654 l.

— TORDA ŐSCSALÁDAI. Irta kövendi *Werness* Sándor. Torda, 1890. 8-adr. 128 l. Ára 70 kr.

— KOMÁROM VÁRMEGYE ÉS VÁROS történetéhez. Irta *Gyulai* Rudolf. Komárom, 1890. 8-adr. 98 l.

— AZ ERDÉLYI KÁPTALAN LEVÉLTÁRA Gyulafehérvárt. Ismerteti *Beke* Antal. Budapest, 1890. 8-adr. 115 l.

— AZ OSL-NEMZETSÉG TÖRTÉNETE a XIII, és XIV-ik században. Irta *Pör* Antal. Budapest, 1891. 4-r. 48 l.

— MONOGRAPHIE VON SEMLIN und Umgebung. Zumeist nach handschriftlichen Quellen von Ignaz *Soppron*. Zemlin im Selbstverlage des Verfassers 1890. 8-r. 568. l.

— DIPLOMATISCHE THAETIGKEIT des Lazarus von Schwendi im Dienste Karls V. Inaugural-Dissertation von Adolf *Warnecke* Einbeck 1890. 8-adr. 75 l.

HIVATALOS ÉRTEŚITŐ.

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT

1891 évi febr. 5-én d. u. 4 órakor tartott r. vál. ülésének

Jegyzőkönyve.

Jelen voltak: Pulszky Ferencz elnöklete alatt Bánó József, dr. Csánki Dezső, Tagányi Károly, dr. Komáromy András, Óváry Lipót, dr. Fejérpataky László, Szimneyi József, dr. Czobor Béla, dr. Szendrei János, Dedek Cr. Lajos, dr. Pauler Gyula, dr. Hajnik Imre, Majláth Béla, Barabás Samu, dr. Fraknoi Vilmos, dr. Horvát Árpád, Csontos János, dr. Szádeczky Lajos vál. tagok, Sigray Pál ügyész, Szilágyi Sándor titkár, Nagy Gyula jegyző.

Elnök az ülést megnyitván, a jegyzőkönyv hitelesítésére dr. Pauler Gyula és Óváry Lipót vál. tagokat kéri fel.

1. Titkár jelenti, hogy a mult évi számadások megvizsgálására kiküldött bizottság egyik tagja, Csontos János, a bizottságból időközben kilépván, a számvizsgálat annak idején nem volt megtartható; indítványozza, hogy Csontos helyébe más választassék s a legközelebbi öt nap alatt mulhatatlanul beterjesztendő számvizsgálati jelentés tárgyalása végett a február-hó 12-ikére kihirdetett közgyűlés előtt még egy rendkívüli választmányi ülés tartassék.

A választmány sajnálattal veszi tudomásul Csontos lemondását; helyébe a számvizsgáló bizottság tagjává felkiáltással Majláth Bélát választja, s a titkár indítványa értelmében összehívandó rendkívüli ülés idejét febr. 10-ikére d. u. 4 órára tűzi ki.

2. Olvasztatik a f. évi január-havi r. ülésben megválasztott gazdasági bizottság január 19-ikén tartott alakuló ülésének a választmányhoz beterjesztett jegyzőkönyve, mely szerint a bizottság megalakulván, elnökévé egyértelműleg Karap Ferenczet, jegyzőjévé dr. Csánki Dezsőt választotta meg.

Tudomásul vétetvén, a bizottsági jegyzőkönyv irattárba tétetik.

3. Olvasztatik a gazdasági- és a számvizsgáló bizottságnak a pénztárnoki állásért benyújtott pályázati kérvények tárgyában január 24 én együttesen tartott üléséről beterjesztett jegyzőkönyvi jelentés, mely szerint a két bizottság a pénztárnoki állás betöltésénél csupán azon pályázók kér-

vényét vélvén tekintetbe vehetőnek, a kik óvadékot ajánlottak s egyszersmind az államszámvitelben való elméleti és gyakorlati képességüket okmányilag igazolták, — miután, ezen kettős kiválonomnak tizennégy pályázó (névszerint: Karasszon József, Vay Kázmár, Jász Géza, Mészáros Ferencz, Ürményi Gyula, Vladár Róbert, Csécsy Mór, Szilassy Géza, Irányi István, Pap Zoltán, Engelthaler Ödön, Hellinger József, Szabó Géza és Szepessi Sándor) közül csupán Karasszon József és Szabó Géza felelnek meg teljesen, de a nevezettek egyike, Karasszon József, már a társulat pénzügyeinek rendezése alkalmával azok vezetésében is jártasságot szerzett, ezenkívül a társulat jövedelmeinek beszédésével megbízandó postatakarékpénztárnak tisztviselője, — első sorban őt tartja a pénztárnoki állásra legalkalmasabbnak s megválasztásra egyhangúlag ajánlja.

A bizottsági jelentés után felolvastatik az egyik pályázó, Mészáros Ferencz földhitelintézeti tisztviselő és társulati tag f. évi jan. 30-án kelt levele, melyben értesíti a titkárt, hogy a pályázattól visszalépett; a mi tudomásul vétetvén, miután dr. Czobor Béla felszólalására, miszerint alapszabályaink értelmében csak társulati tag választható pénztárnokká, constatáltatott, hogy Karasszon József, Vay Kázmér és Pap Zoltán a társulat tagjai, és megállapítottatott, hogy a megválasztandó pénztárnok egy évi fizetésének megfelelő összeget, azaz 300 frtot tartozik óvadékkul letenni, következett a yalasztás titkos szavazással. Beadatott 17 szavazat, melyből Karasszon József 9-et, Pap Zoltán 8-at kapván, — elnök kijelenti, hogy szótöbbséggel Karasszon József választatott meg a társulat pénztárnokává. A gazdasági és számvizsgáló bizottsági jegyzőkönyv mellékleteivel együtt irattárba tétetni, a pályázók a választás eredményéről okmányaik visszadása mellett értesítettetni határozatnak.

4. Titkár előterjeszti dr. Máté Sándor ideiglenes pénztárnoknak

a) a mult évi pénztári forgalomra vonatkozólag benyújtott pótjelentését, mely szerint a mult ülés alkalmával előterjesztett 1890 évi pénztári kimutatásban feltüntetett 1158 frt 43 kr
 pénztári maradvány, miután január-hóban a mult
 1890 év terhére utólag még 286 » 53 »
 kiadás tétetett, 871 frt 90 krra
 szállott alá;

b) folyó évi január-havi kimutatását, mely szerint

összes bevétel 3706 frt 95 kr,
 » kiadás 1231 » 98 »
 pénztári maradvány 2474 frt 97 kr.

Ezzel kapcsolatban javasolja, hogy az előterjesztett havi kimutatás bevételi összegében a refundálásra fordítandó 1887—1889 évi hátralékos tagdíjakból 342 frt 13 kr,
 befizetett alapítványokból 400 » — »
 összesen : 742 frt 13 kr

alapítványúl elhelyezendő összeg foglaltatván, ennek erejéig 5⁰/₁₀-os m. kir. papíráradék vásároltassék és csatoltassék a társulat alaptőkéjéhez.

A mult évi forgalomra vonatkozó pénztárnoki pótjelentés a számvizsgáló bizottságnak adatik ki, a január-havi kimutatás tudomásúl vétetvén, a jegyzőkönyvhöz csatoltatik; a 742 fjt 13 kr elhelyezésével a tett javaslat értelmében a titkár és az ügyész bízotnak meg.

5. Titkár előterjeszti az új tag-ajánlatokat. Ajánltatnak

a) *alapító tagúl*: Lippert István al-consul Jassyban 100 fjt alapítványnyal (aj. dr. Fraknoi Vilmos);

b) *évdíjas rendes tagokúl 1891-től*: gr. Károlyi Melinda Budapesten (aj. Babics József), Eckhart Ede az első aradi takarékpénztár h. vezértitkára Aradon (aj. ifj. Kristyory János), Domján Elek theologus Sopronban (aj. Kovács Sándor), Hollósy Kálmán theologus Sopronban (aj. Kovács Sándor), Piskitelepi állami iskola (aj. Szilágyi Sándor), Temesvári állami felsőbb leányiskola (aj. dr. Máté Sándor), ifj. b. Orczy Andor Ujszászon (aj. dr. Máté Sándor), Vay Géza szolgabíró Tisza-Lökön (aj. Szilágyi Sándor), Villányi Alajos ny. telekkönyv-vezető Budapesten (aj. Szilágyi Sándor), Szabó Béla theologus Debreezenben (aj. dr. Máté Sándor), dr. Király János főhadnagy honvéd-hadbíró Pozsonyban (aj. dr. Fésűs György), Szederkényi Nándor országos képviselő Budapesten (aj. Szilágyi Sándor), Kolozsvári kereskedelmi Akadémia (aj. Szilágyi Sándor).

Megválasztatnak.

6. Jegyző a f. évi január-havi r. ülés jegyzőkönyvének 9-ik pontja alatt kelt utasítás következtében, előterjeszti a gr. Teleki-Oklevéltár szerkesztő bizottságának kiküldetésére vonatkozó választmányi jegyzőkönyvet az oklevéltár ügyét tárgyzó egyéb iratokkal egyetemben, a melyek alapján most már a szerkesztő bizottság függőben hagyott jelentése tárgyalás alá vétetvén, — az oklevéltár kötet- és példány-számára, s a példányok hova fordítására nézve létrejött bizottsági megállapodások a választmány által is elfogadtatnak; a társulatnak az oklevéltárat kiadó gr. Teleki-családdal szemben való viszonya tekintetében pedig határoztatik, hogy a család részéről az oklevéltár kiadása költségeire folyóvá tett és ezentúl folyóvá teendő összegek a társulat fő-pénztárában külön számla mellett kezeltessenek, s az ezen számla terhére eső kiadások szabályszerű utalványozása a társulat elnökének joga és kötelessége legyen; megjegyeztetvén, hogy ezen viszonyból a társulatra semminemű anyagi megterheletés nem hárulhat. — A szerkesztő bizottságnak 1890 évi dec. 28-án tartott üléséből kelt jelentése (jegyzőkönyve) irattárba tétetik.

7. Jegyző jelenti, hogy a társulat új alapszabályai a Nagyméltóságú Belügyministeriumnál tárgyalás alatt vannak, s remélhetőleg még a közgyűlés előtt le fognak érkezni az elnökséghez.

Tudomásúl szolgál.

8. Titkár rövid előterjesztést tesz a társulat kiadványairól, hivatkozva arra, hogy mult évi május 12-én részletes számadást nyújtott be

az egyes munkák példány-készletéről, s jelenti, hogy az elszámolás a társulat bizományos könyvárusásával, Hornyánszky Viktor úrral, folyó évi martius-hóban lesz megejthető.

A titkár jelentése és a mult évről idézett számadása a gazdasági bizottsághoz utasítatván, a bizottság felkéretik, hogy a kiadványokat megvizsgálni s azoknak miként leendő értékesítése iránt annak idején javaslatot tenni szíveskedjék.

Őt és fél óraker a folyó ügyek tárgyalása félbeszakíttatván, következik a felolvasás:

9. Szilágyi Sándor felolvassa: »II. Rákóczy György szövetsége X. Károly svéd királylyal« című terjedelmesebb és széleskörű forrástanulmányok alapján készült dolgozatának kivonatát.

A tetszéssel meghallgatott előadás után —

10. Olvasztatik a mult évi dec. 4-én tartott r. vál. ülésből Jász-Nagy-Kun-Szolnok megye alispánjának megkeresése következtében a Szolnok megyei Rákóczi községben levő úgynevezett *Rákóczi kastély* multjának az Országos Levéltárban található adatok alapján való kinyomozására kiküldött bizottság jelentése.

Tudomásúl vétetvén, a bizottság által tett alapos kutatások eredményéről Jász-Nagy-Kun-Szolnok megye alispánja hivatalosan értesítendő, az eredeti jelentés pedig irattárba teendő.

11. Olvasztatik a gazdasági bizottság f. évi jan. 24-én és folytatólag febr. 2-án tartott üléséből az 1891 évi költségvetési javaslat tárgyában kelt jegyzőkönyvi jelentése, melynek meghallgatása után dr. Czobor Béla indítványára — a választmány mindenekelőtt köszönetet szavaz a bizottságnak szakszerű s a hozzá utasított javaslatot miud egészében mind részleteiben, még alaki szempontból is a legfigyelmesebben megbíráló munkálataért; minthogy pedig a bizottság a költségvetés némany tétéleinél oly elvi megállapodásokra hívja fel a választmányt, a melyek behatóbb tanulmányt és alaposabb megfontolást kívánnak, a költségvetés tárgyalása a febr. 10-ikére kitűzött rendkívüli vál. ülésre halasztatván, a titkár utasítatik, hogy a költségvetési javaslatnak a gazdasági bizottság jelentésével egyetemben kinyomatasáról és a választmány tagjai közt szétosztásáról sürgösen gondoskodjék, a jelentés mellékleteit pedig az ülés napjáig a titkári hivatalban tegye ki, hogy a választmány tagjai azokat is megtekinthessék és tanulmányozhassák.

12. Olvasztatik Arneht Alfréd lovag 1891. jan. 13-án kelt levele, melyben köszönetet mond a társulat részéről hivataloskodása ötvenéves jubilauma alkalmából hozzá intézett üdvözlétért.

Tudomásúl szolgál.

13. Olvasztatik Belánszky-Lieszkovszky Antal osztrák-magyar államasuti hivatalnok 1891. jan. 15-én kelt levele, melyben egy Báthori Erzsébet pörére vonatkozó 1611 évi okiratot ajánl fel a társulatnak megvételre.

Nem vétetik figyelembe.

14. Olvassatik a drezdai osztrák-magyar követség 1891. jan. 24-én 278. sz. alatt kelt hivatalos levele, melyben a szász kir. kormánynak megküldött bautzeni Mátyás-féle fényképekért a kormány köszönetét tolmácsolja.

Tudomásúl szolgál.

15. Olvassatik Heves vármegye alispánjának 1891. január 30-án 1641. sz. alatt kelt megkeresése, melyben a megyei közgyűlés megbízásából felkéri a társulatot, hogy Szederkényi Nándor »*Hevesmegye monographiája*« című munkájának 2-ik kötetét megbíráltatni s a bírálat eredményét annak idején a megye közönségével közölni szíveskedjék.

A választmány készséggel enged a felhívásnak s a munka megbírálására Majláth Béla, Kandra Kabos és dr. Acsády Ignác társulati tagokat kéri fel; utasítván a titkárt, hogy a munka kéziratának átvétele, illetőleg átadása iránt, a szerzővel érintkezésbe lépve, intézkedjék.

16. Jegyző bejelenti a függőben levő tárgyakat és határozatokat. Tudomásúl szolgál.

17. A f. évi január 8-án tartott r. vál. ülés jegyzőkönyvének 13-ik pontjára vonatkozólag Sigray Pál ügyész jelenti, hogy a Balthazár Béla hagyatéka ellen indított perben az alperes fél képviselőjével megegyezésre jutván, a per megszüntetése iránti közös kérvényüket a bíróságnál már benyújtották.

További jelentésig tudomásúl szolgál.

18. Ugyanazon ülés jegyzőkönyvének 16-ik pontjára vonatkozólag a titkár jelenti, hogy az abban elrendelt értékpapír-vétel megtörtént.

Tudomásúl szolgál.

Több tárgy nem lévén, elnök az ülést bezárja.

K. m. f.

Jegyzette:

Pulszky Ferencz s. k.

Nagy Gyula s. k.

elnök.

jegyző.

Hitelesítjük: Dr. Pauler Gyula s. k. Óváry Lipót s. k.

Az igazgató választmány 1891. febr. 10-én rendkívüli ülést tartott, melynek a febr. 5-iki r. ülésből kitűzött tárgyai a múlt évi pénztári számadások megvizsgálására kiküldött bizottság jelentése és a folyó évi költségvetési előirányzat megállapítása voltak.

Napirend előtt Szilágyi Sándor titkár felolvasta Holdházy János apát-kanonok és főhercegi nevelő úrnak február-hó 7-ikéről Alesúthról kelt levelét, melyben az elnökség arról értesítettik, hogy ő cs. és kir. fenségeik József Ágost és László főherceg urak, fenséges édes atyjuk képviselőiben is, meg fognak jelenni a M. Történelmi Társulat f. hó 12-én tartandó közgyűlésén, meghallgatandók a gyűlés tárgysorozatának folyamán

a b. c. Rómer Flóris felett tartandó emlékbeszédet; kifejezést óhajtván adni ez által is a Történelmi Társulat, valamint egyáltalán a magyar tudomány s annak érdemtelen munkásai iránt viseltető nagyrabecsülésüknek és hazafias kegyeletüknek.

A választmány örömmel hallgatta meg a levelet s vette tudomásul az értesítést.

Napirendre térve, olvastatott a számvizsgáló bizottság jelentése, mely szerint a bizottság Burschits Ferencz posta-takarékpénztári számtanácsos mint felkért szakértő segítségével és közreműködése mellett, az 1890 évi összes számadásokat, valamint a pénztárt is megvizsgálva, azokat teljesen rendben levőknek és helyeseknek, a pénztár állapotát a számadások eredményeivel megegyezőnek, a pénztárnok által vezetett értékpapír-főkönyvet a társulat törzsvagyonát kezelő M. Földhitelintézet számla-kivonatával összehangzóknak találta.

A választmány a számvizsgáló bizottság tagjainak szíves fáradozásukért, dr. Máté Sándor úrnak pedig ideiglenes pénztárnoksága alatt kifejtett buzgó működéséért köszönetet szavazott, s részére a számvizsgáló bizottság jelentése alapján és javaslatára, a lefolyt 1890 évi számadásokra nézve, a közgyűlés jóváhagyásának fentartása mellett, a felmentvény megadását elhatározta.

A számvizsgálati jelentést alább közöljük.

Következvén az ülés második tárgya, a folyó évi költségvetési előirányzat megállapítása, olvastatott és tárgyalatott a január-havi r. ülés elé beterjesztett javaslat az indokolással és a gazdasági bizottság véleményes jelentésével tételenként, illetőleg pontonként.

A választmány minden egyes tételt alaposan és behatóan megvitatott, s az eredeti javaslat néhány tételének módosításával a társulat 1891 évi költségvetését végleg és formászerűleg megállapította.

A megállapított költségvetés alább olvasható.

AZ 1890 ÉVI PÉNZTÁRI SZÁMADÁSOK MEGVIZSGÁLÁSÁRA KIKÜLDÖTT BIZOTTSÁG JELENTÉSE.

Mint a Magyar Történelmi Társulat 1890 évi pénztári számadásainak megvizsgálására kiküldött bizottság tagjai, tisztelettel jelentjük, hogy a számadások szakszerű átvizsgálására Burschits Ferencz posta-takarékpénztári számtanácsos urat kértük fel. Nevezett szakértő úr az előleges vizsgálatot megejtette. Midőn tehát erről szóló jelentését a mellékletekkel együtt ezennel van szerencsénk csatolni, csak azt óhajtjuk megjegyezni, hogy e jelentésben a pénztár működése, úgy szintén a társulat cselekvő vagyonára vonatkozó minden adat befoglaltatik.

Azonban a mellékletek alapján tételről tételre átnéztük és érdemlegesen elbíráltuk magunk is az összes számadásokat, és azokat egyáltalán teljesen rendben vezetve helyeseknek találtuk.

Hogy az év végével kimutatott 871 frt 90 kr pénztári maradvány helyességéről és arról is meggyőződünk, hogy a számadásokban kitüntetett összeg valóban megvan a pénztárban, a helyszínén tényleges pénztári vizsgálatot is tartottunk.

A folyó 1891 évi pénztári napló 1-72 tétele, illetve a tagdíj-jegyzék 1-24, és a Történelmi Tár előfizetési jegyzéke 1-6 tétele szerint:

	bevétel	3,100 frt 15 kr,
	kiadás	1,433 » 98 »
e szerint a pénztár f. évi tartozása		1,666 frt 17 kr,
ehez a démendi postahivatal által beküldött, adatok hiányában el nem számolt		10 frt 10 krt,
úgy szintén az 1890 év végével kitüntetett		871 » 90 »
pénztári maradványt hozzáadva, lesz a pénztárnok számadás szerinti tartozása mai nap		2,548 frt 17 kr.
Találtunk pedig ezzel szemben a pénztárban fedezetül: takarékpénztári könyvekben		2,289 frt 02 krt,
készpénzben		259 » 15 »
	összesen:	2,548 frt 17 krt.

Constatáljuk tehát, hogy az 1890 év végével kitüntetett pénztári maradvány a pénztári állapottal teljesen megegyező.

Miért is dr. Máté Sándor társulati pénztárnok urnak az elmúlt számadási évre a felmentvény megadását, egyúttal kifejtett buzgó működéséért jegyzőkönyvileg is köszönet szavazását jó lélekkel indítványozzuk.

Budapesten, 1891 évi február-hó 9-én

Emich Gusztáv s. k.
a számvizsgáló bizottság elnöke.

Ságray Pál s. k.
társ. ügyész.

Majláth Béla s. k.
számvizsgáló bizottsági tag.

Burschits Ferencz s. k.
számtanácsos
mint felkért szakértő.

Szakértői jelentés.

Megbízatomhoz képest van szerencsém tisztelettel jelenteni, hogy a M. Történelmi Társulat pénztári számadásait áttekintve, általában az egész számadási rendszert megfelelőnek találtam; a napló vezetése azonban, minthogy pénztárkönyv vezettetik, jövőben elejtendő volna.

A részletes vizsgálatra nézve a következőket jelentem:

Mindenekelőtt megvizsgáltam a törzsvagyonra vonatkozó számadásokat és úgy találtam, hogy a pénztár által vezetett értékpapír-főkönyv a földhitelintézet számla-kivonatával teljesen egyező. Egyébiránt a vizsgálat alkalmával felvett kimutatást /./ csatolom.

Kiemelni kívánom azonban, hogy miután az

1890 évi dec. 31-én	28,600 frt — kr.
1890 évi mart. 26-án pedig	22,200 » — »

névértékű értékpapír volt a földhitelintézetnél letétben, a törzsvagyon-szaporulatra

6,400 frt — kr	
esik, az ezen idő alatt készpénzben befolyt	3,700 » — »

alapítvánnyal szemben; így tehát tőkésítésre

2,700 frt — kr

lett fordítva.

Megvizsgáltam egyúttal a földhitelintézet folyó számla kimutatását. s a kitéüntetett 44 frt követelését a társulatnak helyesnek találtam. E folyó számla kivonatok tanúsága szerint 1176 frt 08 kr volt az értékpapírok kamatja.

Idő rövidege folytán nem bocsátkozhattam ugyan a pénztári számadások tételenkénti vizsgálatába, azért általában az összes bevételek és kiadásokról // csatolom a részletes kimutatást, mely szerint a társulat bevétele 1890 évi mart. 26-tól 1890 évi dec. 31-ig

14,957 frt 31 kr.	
a kiadások	14,085 » 41 »

Mutatkozó pénztári maradvány az év végén: 871 frt 90 kr.

A bevételekből alapítványok fejében befolyt 3,450 forint. Tagdíjak fejében kimutatás szerint 7,064 frt; ebből 1887—1889-re esik 2647 frt 55 kr. A Történelmi Tárta előfizetés befolyt, kimutatás szerint 1355 frt 30 kr.

A mi már az 1891 évre várható tagdíj-bevételeket illeti, a már feltett törzskönyv alapján készült kimutatás tanúsága szerint mult évekre (1887—1890) a tagdíj-tartozás 4467 frt 50 kr.; az 1891 évre pedig az előírás 6832 frt, vagyis, miután a multban már 1891-re 86 tag fizetett tagdíjat, a tagdíjas tagok száma: 1452.

Budapesten, 1891. febr. 9-én

Láttuk: *Emich Gusztáv* s. k.

Burschits s. k.

Majláth Béla s. k.

számtanácsos, mint szakértő.

Sigray Pál s. k.

/. mell. a szakértői jelentéshez.

Kimutatás

az értékpapír-főkönyv szerint a földhitelintézetnél elhelyezett törzsvagyonról (értékpapirokról) 1890. dec. 31-én.

1. P. Lloyd értéktőzsde kötvény	200 frt — kr.
2. 5%-os magyar földhitelintézeti záloglevél	200 » — »
3. 4%-os » aranyjárdék	10,100 » — »
4. 5%-os » papírajárdék	10,400 » — »
5. 5%-os osztrák »	100 » — »

6. 5%-os magyar jelzálog-hitelb. záloglevél	600 frt — kr.
7. 4 ¹ / ₂ %-os magyar földhitelintézeti záloglevél	3,000 » — »
8. 4%-os magyar földteherment. kötvény	3,700 » — »
9. 4%-os » földhitelintézeti záloglevél	300 » — »
10. Bay Ilona-féle alapítványi kötelezvény	2,000 » — »
11. Alapítók kötelezvényei a pénztárban	1,100 » — »
Összesen:	31,700 frt — kr.

Budapesten, 1891. febr. 9-én

Láttuk: *Emich Gusztáv* s. k.
Majláth Béla s. k.
Sigray Pál s. k.

Burschits s. k.
számtanácsos.

//. mell. a szakértői jelentéshez.

Kimutatás

az 1890 év folyamán eszközölt bevételekről és kiadásokról.

Kézpénz bevétel	14,957 frt 31 kr.
» kiadás	14,085 » 41 »
Maradvány:	871 frt 90 kr.

Miután azonban a volt pénztárnok alatt 1890. jan. 1-től martius 26-ig bevétel címén 2,824 frt 06 kr.
folyt be, és ezzel szemben 2,824 » 06 »

kiadás volt, úgy az összes bevétel	17,781 frt 37 kr.
illetve az összes kiadás	16,909 » 47 kr.
Maradvány:	871 frt 90 kr.

Budapesten, 1891. febr. 9-én

Láttuk: *Emich Gusztáv* s. k.
Majláth Béla s. k.
Sigray Pál s. k.

Burschits s. k.
számtanácsos.

A M. TÖRTÉNELMI TÁRSULAT 1891 ÉVI KÖLTSÉGVETÉSE.

I. Bevételek.

A) Rendesek

1. Alapítványi kamatok	1.479 frt — kr.
2. Tagdíjak az 1891 évre 1.452 évdíjas tag után	7.260 » — »
3. » a mult évekről	2.000 » — »
4. Előfizetések a T. Tárra 1891 évre 300 előfizető után	840 » — »
5. » hátraléka a mult évekről	200 » — »
6. Az Akadémia segélye a T. Tárra szerződés szerint	1.000 » — »
7. Régi Századok és egyéb kiadványok elárúsításából	100 » — »
8. Ideiglenes kamatok	100 » — »
9. Egyéb előre nem látható bevételek	50 » — »

B) Átfutók

10. Pénztári maradvány az 1890 évről	871 » 90 »
Összes bevétel	13.900 frt 90 kr.

II. Kiadások

A) Rendesek

a) Személyiek:

1. Titkár fizetése	800 frt — kr.
2. Jegyző »	600 » — »
3. Pénztárnok fizetése	300 » — »
4. Segéd-személyzet:	
a) A titkár melletti segéd fizetése	300 » — »
b) Corrector fizetése	200 » — »

b) Dolgoiak:

5. Nyomdai költségek az Athenaeumnak, és pedig:	
α) 50 ív a Századoknál és 5 ív Hivatalos Értesítő 50 frtjával	2.750 » — »
β) 44 ív a T. Tárnál 26 frtjával	1.144 » — »
γ) Borítékokért 10 ív a Századoknál 19 frtjával ... és 4 ív a T. Tárnál 5 frtjával	190 » — » 20 » — »
δ) Expediatio a Századoknál 10 füzet 20 frtjával ... és a T. Tárnál 4 füzet 5 frtjával	200 » — » 20 » — »
ε) Czímsszalag és vegyes nyomtatványokért	250 » — »
6. Könyvkötői munkákért (fűzés stb.) és pedig:	
a Századoknál 10 füzet 15 frtjával	150 » — »
a T. Tárnál 4 füzet 7 frt 50 krjával	30 » — »
7. Posta-költségek a Századoknál 10 füzet 27 frtjával » » a T. Tárnál 4 füzet 10 frtjával ...	270 » — » 40 » — »
8. Írói tiszteletdíjak a Századoknál 40 ív 30 frtjával » » a T. Tárnál 44 ív 15 frtjával ...	1.200 » — » 660 » — »
9. Irodai költségek, levelezési kiadások	150 » — »
10. Három szolga díja	120 » — »
11. Újévi ajándékozásokra	60 » — »
12. Előre nem látható kiadások	200 » — »
13. A Történelmi Életrajzok segélyezésére	125 » — »

B) Rendkívüliek

14. A Teleki-alap megtérítése	1.000 » — »
15. Befizetett alapítványok teljes refundálása	1.065 » — »
Összes kiadás	11.844 frt — kr.

Összes bevétel 13.900 frt 90 kr.

» kiadás 11.844 » — »

Mutatkozó maradvány: 2.056 frt 90 kr.

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT

1891 évi febr. 12-én d. u. 5 órakor tartott r. közgyűlésének

Jegyzőkönyve.

Elnök: Gróf Szécsen Antal, később Pulszky Ferencz.

A szép számmal egybegyűlt társulati tagok és díszes közönség sorai közt, néhai Rómer Flóris emlékezetének kegyeletes megünneplésére megjelentek: József főherczeg ő cs. és kir. fensége fiai, József Ágoston és

László Fülöp főherczeg urak; kíséretükben Holdházy János apát-kanonok és Forinyák Gyula al-tábornagy; a pannonhalmi főapátság részéről Bitta Dezső egyetemi tanár; a nagyváradi káptalan és a nagyváradi régészeti társulat képében Petrovich Ferencz és Radnay Farkas kanonokok; a Szent-István Társulat részéről dr. Kisfaludy A. Béla; a kormány tagjai közül gr. Csáky Albin minister és Berzeviczy Albert államtitkár.

Gróf Szécsen Antal elnök pontban 5 óraker megnyitván a gyűlést, mindenekelőtt a társulat köszönetét fejezi ki az elnöki emelvénynyel szemben helyet foglaló főherczegeknak megjelenésükért, mint fényes tanuságáért azon meleg érdeklődésnek, melyvel ők és fenséges édes atyjuk a hazai történelem és irodalom iránt viselgetnek.

Folytatólag elmondja elnöki megnyitó beszédét, melyben a társulat immár közel negyed-százados fennállását hangoztatva, néhány főbb vonással jellemzi azokat az új irányokat, melyek a történetirodalom terén a társulat megalakulása óta lefolyt évek alatt fejlődtek.

A megnyitó beszéd után jegyzőkönyv-hitelesítőkül dr. Fraknoi Vilmos vál., és Toldy László évdijas r. tagokat kéri fel.

Következnek a napirend tárgyai:

1. Szilágyi Sándor titkár felolvassa jelentését a társulat működéséről. Tudomásul vétetvén, a jegyzőkönyvhöz csatoltatik.

2. Dr. Fraknoi Vilmos felolvassa emlékbeszédét a társulat néhai nagyérdemű vál. tagja, Rómer Flóris felett.

A Századokban fog megjelenni.

A nagyhatalású emlékbeszéd után a hallgató közönség oszolni kezdvén, elnök az gyűlést öt perczeire felfüggeszti.

Szünet után —

3. Jelenti, hogy értesülése szerint a társulat új alapszabályait a Nagyméltóságú Belügyministerium már megerősítette, a megerősített alapszabályok azonban még le nem érkezettek.

Tudomásul szolgál.

4. Következik az ig. választmányból kilépő és a mult év folyamán elhalt tagok, összesen 17 vál. tag helyének betöltése az 1891—1893-iki hároméves cyclusra, választás utján.

Elnök a szavazatok beszedésére és összeszámítására Ráth György alapító tag elnökle alatt dr. Fejérpataky László és Barabás Samu t. tagokat küldi ki bizottságul.

A szavazatok beszedetvén, mialatt a szavazatszedő bizottság azok összeszámítása végett a mellékterembe vonúl, —

5. Jegyző előterjeszti az 1890 évi számadások megvizsgálására kiküldött bizottságnak a febr. 10-én tartott rk. vál. ülésen tárgyalt és a választmány által tudomásul vett jelentését, melyet a közgyűlés is tudomásul vévén, az 1890 évi számadásokra nézve a felmentvény megadását dr. Máté Sándor ideiglenes pénztárnok részére jóváhagyja.

6. Előterjeszti a választmány ugyanazon ülésében megállapított 1891 évi költségvetési előirányzatot.

Jóváhagyatik.

Eközben az új választmányi tagokra beadott szavazatok összehívattatván —

7. Ráth György mint a szavazatszedő bizottság elnöke jelenti, hogy a betöltendő 17 választmányi tagságra beadott 54 szavazó lapon 15 tag, névszerint: Nagy Imre, b. Nyáry Jenő, dr. Réthy László, id. Szinnyei József, Szilágyi Sándor, dr. Thallóczy Lajos, dr. Wenzel Gusztáv, dr. Szádeczky Lajos, dr. Hampel József, Széll Farkas, K. Melczer István, dr. Horvát Árpád, id. Bánó József, Balássy Ferencz és dr. Váczy János nyervén általános szótöbbséget, két hely betöltetlen maradt.

Gróf Szécsen Antal elnök távozik s helyét Pulszky Ferencz alelnöknek engedi át.

Pulszky Ferencz elnöklete alatt újabb szavazás rendeltetvén el, beadatott 28 szavazat, melyből általános szótöbbséget nyert dr. Boncz Ödön.

A még üresen maradt egy helyre elrendelt harmadik szavazásnál beadott 28 szavazatból senki sem nyervén általános szótöbbséget, a közgyűlés negyedszer is szavazott, mely alkalommal 27 szavazatból az általános szótöbbséget gróf Zichy Jenő alapító tag nyerte el.

Elnök kijelenti, hogy az 1891—1893-iki cycusra az ig. választmány tagjaivá Nagy Imre, b. Nyáry Jenő, dr. Réthy László, id. Szinnyei József, Szilágyi Sándor, dr. Thallóczy Lajos, dr. Wenzel Gusztáv, dr. Szádeczky Lajos, dr. Hampel József, Széll Farkas, K. Melczer István, dr. Horvát Árpád, id. Bánó József, Balássy Ferencz, dr. Váczy János, dr. Boncz Ödön és gr. Zichy Jenő választottak meg. — A szavazatszedő bizottság jelentése (választási jegyzőkönyv) a közgyűlés jegyzőkönyvéhez csatoltatik.

Több tárgy nem lévén, elnök a gyűlést felosztatja.

K. m. f.

Jegyzette:

Pulszky Ferencz s. k.
elnök.

Nagy Gyula s. k.
jegyző.

Hitelesítjük: *Fraknói Vilmos* s. k. Dr. *Toldy László* s. k.

Melléklet az 1891 évi febr. 12-én tartott közgyűlés jegyzőkönyvéhez.

Titkári jelentés.

Tisztelt közgyűlés!

A magyar irodalmi és tudományos intézetek felállítására az impulsus csaknem kivétel nélkül Akadémiáinkból indult ki. Az első kibocsátott raj a Kisfaludy-Társaság volt. Kebelében beszéltek meg az eszmét »a magyar orvosok és természetvizsgálók vándorgyűléseinek« megtartására s 1841-ben

a »Természettudományi Társulat« megalapítására. Épen abban az évben, 1845-ben, midőn egy vándorgyűlésen három archaeologiai értekezést olvastak fel, pendítette meg az eszmét Luczenbacher János egy »Magyar Történelmi Társulat« felállítására; de Kubinyi Ferencz, abból indulva ki, hogy a gyakorlat már megmutatta, hogy a vándorgyűlések keretébe befogadható az archaeologia is, elégnék tartotta, ha a vándorgyűlések egy külön szakosztály csatoltatik. A többség nem osztotta véleményét s Kubinyi Ágoston elnöklete alatt bizottság küldetett ki a felállítandó Magyar Történelmi Társulat alapszabályai elkészítésére.

Az alapszabályokat Luczenbacher elkészítette, kinyomatta, — de a Társulattól nem lett semmi.

Körülbelül másfél tized év telt el, mikor néhány dunántúli történetkedvelő, a nélkül, hogy Társulattá alakúlhatott volna, kirándulásokat tartott kutatások eszközlésére, történelmi és régészeti folyóiratot alapított s a Codex Patrius kiadását megkezdte. Az elsőt Rómer és Ráth szerkesztették, az utóbbit Nagy Imre, Paur, Ráth, Ipolyi, Véghelyi adták ki. A dunántúli történetkedvelőknek ezen alapszabályok nélkül működő szövetkezete volt Társulatunknak praecursora, s abba, a mint az megalapított, be is olvadt.

1867. febr. 2-án Pesty és Ipolyi kilencz tagból álló értekezletet hívtak össze a Történelmi Társulat eszméjének megvalósítására. Ez értekezlet egy al-választmányt küldött ki kebeléből, melynek tagjai Ipolyi, Pesty, Rómer, Thaly voltak, kik közül az alapszabályok elkészítésével Thaly bízott meg. Febr. 7-én az értekezlet — mely számát 12-re egészíté ki — a Thaly által készített alapszabályokat megvitatta és elfogadta. Ma, 25 év múlva, ez al választmányból csak Thaly él, és a »duodecim viri«-nek épen kétharmada tért örök álmra.

Társulatunk első közgyűlését 1867. május 17-én, a másodikat június 13-án tartá; ez utóbbin választá meg elnökeit s választmányát s a választmány még ez nap a titkári székbe Thaly Kálmánt ültette, kinek erélye, tárgyismerete s lángoló ügyszeretete volt a legnagyobb biztosíték a Társulat felvirágzása iránt. A megalakulás és szervezkedés fontos éveiben kifejtett, lankadást nem ismerő munkásságának s a Társulat sokoldalú működése tapintatos vezetésének eredményei nem maradtak el, úgy, hogy midőn kilencz évi működés után egészségi szempontokból visszalépett, meg volt jelölve az út, melyen utódjának haladnia kellett.

Azóta másfél tizednél több idő telt el s Társulatunk még mindig a megjelölt úton halad és fejlődik. S hogy ez az út jól volt választva, a negyedszázados irodalmi működés eredménye igazolja.

Nem szükséges hosszasan vázolnom ez irodalmi működést; önök uraim jól ismerik azt. Az anyagpublicatio és feldolgozás épen oly nagy szerepet játszik abban, mint az anyag összegyűjtése; s a Társulat rendelkezésére álló három folyóirat oly fontos szolgálatot tett a magyar történetírásnak, mint a társulati kirándulások szervezése és keresztül vitele. Mert a magyar

történetírásnak sok rejtett anyagát hozta napfényre az a tizenöt kirándulás, melyet az országnak tizennyolcz, a török hódítástól megkímélt megyéjében tett, összesen 143 levéltárt kutatva fel és ismertetve, s Szabács viadalával és Balassa Bálint lappangó költeményeivel gazdagítva régi irodalmunkat. Történetünknek hány nem ismert vagy rosszul ismert részletét tüntette fel új világításban ez a 143 levéltárban felkutatott anyag, mely oly gazdagon ömlött, hogy azt Társulatunk nem is volt képes egyedül értékesíteni; bőven jutott abból az Akadémia Történelmi Bizottságának s a Codex Patriusnak is, azonkívül, hogy egyes főúri családok levéltárait gazdag anyagának kiadására határozták el magukat; kik közül kettő, a gróf Zichy és a gróf Teleki, a kiadás eszközlésével Társulatunkat bízta meg, melyek közül az elsőnek a Zichy-Codexnek már hatodik kötete van sajtó alatt. És még ezután is maradt annyi, hogy ezek értékesítésére egy folyóiratainkat figyelemmel kísérő főúr, gróf Dessewffy Lajos, ezer forintot adott, melylyel a Hazai Oklevéltár megjelenhetését lehetővé tette.

Más irányban is nyilvánult vidéki kirándulásainknak hatása: gyűjtőlag hatottak a történet iránti érdeklődés felköltésére s bizonynyal nem tulzok, ha azt mondom, hogy nem egy helyen ebből merítették impulsust vidéki történelmi társulatok megalapítására.

Befolyással volt Társulatunk a fiatalabb történetírói nemzedék fejlődésére, s ezeket fölvette kebelébe, kik aztán nem csak a disciplinák tanulmányozását tették feladatukká, hanem a feldolgozás műformájára is gondot fordítottak. Ennek előmozdítására derék honleányunk, Bay Ilonának áldozatkészségéből két ízben hirdettetett ki pályakérdés, melyek közül az egyik Csánkitól Mátyás udvarának leírását, s a másik három kisebb tanulmányt eredményezett. Nem egy üdvös eszme pendült meg Társulatunk kebelében, melynek egyik eredménye a történetírói congressus megtartása volt, mely egyfelől összehozta a hazai történetírói erőket, másfelől több fontos kérdés megvitatását eredményezé.

Feladatához híven történetünk legfontosabb évfordulóinak megünneplését előkészítette. A millenarium eszméjét már 1878-ban Társulatunk kebelében pendítette meg Botka, Buda-vára visszafoglalásának megünneplését, évfordulója alkalmából, Thaly Kálmán egyik ülésünkön indítványozá, míg Mátyás halálának évfordulóját Fraknói monumentális munkájával ülte meg.

S ha Társulatunk meglelgedéssel mutathat negyedszázados életének törekvéseire s az elért eredményekre, hivatkozhatik arra is, hogy sikerült megnyernie a nemzet támogatását, mely a megpróbáltatás napjainban sem hagyta el. Vigaszt és megnyugvást nyújt erre a szomorú év tanulsága. Minden oldalról támogatva újabb erőre kelt ösztönt meritve abból, hogy a nemzet bizalmát nemcsak megtartani, hanem fokozni igyekezzék.

Budapesten, 1891. febr. 12-én.

Szilágyi Sándor s. k.
titkár.

RÓMER FLÓRIS EMLÉKEZETE.

(1815—1889.)

Felejthetetlen társunk, kinek emlékezetét ünnepelni vagyok hivatva, több jogczímen tarthat igényt a Magyar Történelmi Társulat kegyeletére.

Rómer Flóris azon nyolcz történettudós egyike, a kik (épen huszonnégyszendővel ez előtt) Ipolyi Arnold indítványára, Társulatunk megalapítását elhatározták, majd annak legbuzgóbb munkásaihoz tartozott.

Sőt tulozás nélkül elmondhatom, hogy az alapszabályainkban kijelölt egyik czélnak elérésére: »a hazai történettudomány megkedveltetésére, iránta az érdeklődésnek *minél szélesebb körökben* élesztésére, alig volt képes más valaki oly sikeresen közreműködni mint Rómer Flóris.

Mert az ő személyében az elvont feladatoknak élő, zajtalan munkásságában kielégítést találó igazi tudós frigyét kötött a népszerű agitátorral, ki mindenütt otthon érzi magát, mindenkivel a maga nyelvén tud beszélni, és mindenkinek színvonalára leszáll, hogy őt azután a saját magaslatára emelje föl.

Az ő könnyen lobbanó lelkesedésében, nemes szíve mélyéből fakadó nyájjasságában, kedélyének kifogyhatatlan derűtségében, hatalmas fegyverek állottak rendelkezésére, melyekkel a nemzeti múlt emlékei iránt elterjedett közönyösséget leküzdeni segítette.

A sajtóban és a magán érintkezésben kifejtett tevékenységével a tudomány barátainak egész seregét toborozta össze. A tanszékről gyakorolt befolyásával méltó tanítványokat és utódokat nevelt.

És ezen hatásának el nem múló értéke mellett, még a tudományos művek hosszú sorozatát hagyta ránk örökségül.

I.

Az ő tudományos szelleme és munkássága, ősrégi törzs eleterős ágának hajtása gyanánt, a szent Benedek-rend pannonhalmi monostorának falai között sarjadzott.

Ezen szerzetes intézmény az emberi elme egyik legcsodálatraméltóbb alkotása.

A VI. század elején, a népvándorlás korának sötét éjszakáján, déli Olaszország vad rengetegei között, elvonulva élő remete: Isten és az emberek szolgálatára rendelt társulat alapszabályait írja meg. És a nursiai szent Benedek ezen műve, tizennégy század folyamán, anélkül hogy változtatásra vagy módosításra szorulna, minden idő és égalj, minden népfaj és műveltségi fokozat szükségleteit egyaránt ki tudta elégíteni.

Az ő szabályaival kezökben népesítették be rendjének tagjai egész Európát Siciliától Irlandig a monostorok ezreivel; térítették és civilisálták a népeket; alapították meg a középkor híres iskoláit; és — a mit e helyen különösen hangsúlyozhatok — a XVII. században a legelső történettudományi intézetet létesítették, melyben Mabillon és Montfaucon, D'Achery és Ruinart, a történeti kritika és a forrás-kiadás úttörőivé lettek.

Hazánkban már első szent királyunk, apostoli ihletével és államférfni érzékével, fölismerte azon jelentékeny szolgálatokat, a miket nagy föladatai megoldásában: a nemzet térítésének, művelődésének és politikai fegyelmzésének munkájában, szent Benedek rendjétől várhat.

Még a püspöki székek fölállítása előtt, a szent-Márton hegyen monostort alapított, melynek lakói között bizalmas tanácsosait, tevékeny munkatársait találta. Főnöküket Asztrik apátot küldötte Rómába, honnan az a szent koronát hozta. Trónja örökösének nevelését a szerzet tudós tagjára, Gelléltre bízta.

A szent Benedek-rend fáradozásait Magyarországon ép úgy siker koronázta mint Európa többi részeiben. Amit egyéb tényezők között annak is köszönhetett, hogy a szerzet tagjai, kik a keresztény civilisatio szellemét a nemzet testébe öntötték: viszont fölvtették magokba a nemzet szellemét, s ezzel teljesen azonosultak.

Talán a véletlen szeszélye az, hogy a ránk maradt legrégibb magyar nyelvemlék, a »Halotti beszéd«, szent benedek-rendi monostorban iratott.

De kétségtelenül századokon át fölhalmozott hagyományok szülötte: az a termékeny tudományos munkásság és az az erős nemzeti érzés, ami a jelen század első évtizedeiben, a magyar nyelv és irodalom újjászületése korában, a Pannon-hegyen uralkodott vala.

A mikor ott a nagyszerű könyvtár fényes épülete emelkedett; mikor a rend tanárai latin nyelven a tudományos kézikönyvek nagy számát tették közzé; mikor a még ma is élő Jedlik Ányos (1829-től kezdve) physikai kísérleteinek eredményeit külföldi szakfolyóiratokban ismertette: ugyanakkor (hogy Ipolyi Arnold szavaival éljek) a szent-mártoni monostor »a szárnyát próbálgató, repülésre kelő újabb magyar irodalomnak meleg fészke lett.«¹⁾

Czuczor Gergely régi dicsőséget énekelő hősköltményeivel részt vett az álomba merült nemzet ébresztésében. Guzmics Izidor görög remekírók fordításával az izlés fejlesztésére hatott, és a magyar hittudományi irodalmat emelték: az összes keresztény felekezetek egyesülését tárgyaló munkái, (Toldi Ferencz szerint) »eszményi érzésnek és meleg emberszeretnek uralma alatt álló lélek nemes emlékei.«²⁾

Ők és társaik vezéröknek, mesteröknek ismerték el a magyar irodalom patriarkáját: Kazinczy Ferenczet. Hódoló tisztelettel környezték őt, ki viszont meleg rokonszenvvel kísérte munkásságukat.

Valóban »irodalmunk egyik legszebb episodját képezi«³⁾ az a viszony, mely Pannonhalma és Széphalom között létesült, melyben a sokféle ellentétet a közös eszményekért hevülő szívek harmóniája kiegyenlíté.

Nem lehet megindulás nélkül olvasni azt a kis füzetet, melyben Kazinczy, miután látogatásával a szent-mártoni főapát-

¹⁾ Emlékbeszéd Czínár Mór akadémiai tag felett. (Kisebb munkái. V. 151.)

²⁾ A Magyar Nemzeti Irodalom Története. 296.

³⁾ Ipolyi szavai.

ságot megtisztelte volt, útja élményeit és benyomásait megörökíté.¹⁾

Úgy tetszik, mintha évszázadok folytak volna le azóta, hogy letűnt az a nagy alak, kiben nem tudjuk, vajjon az ideális lelkesedést, vagy az igénytelen szerénységet csodáljuk-e inkább?

Mikor 1831. április 8-án a gönyői gőzhajóállomáson partra lép, senki sem várja, senki sem üdvözli őt. Egy kereskedő utitársával közösen fogadja föl a szekeret, mely Győr városába viszi. A szent Benedek-rend háza előtt leszáll és belép.

»Megnevezém magamat a konyhamesternek — írja — és az úgy fogada, mintha én is a szent Benedek fia volnék, mert Guzmics elkészítette utamat. . . . (Társai) annyi jósággal jövének elémbé, amennyit még Guzmicsom barátjainál is sokaltam. Aszerint találám magamat közöttök, mintha mindig együtt éltünk volna.«

Másnap Pannonhalmára megy. Mihelyt a monostor ablakából megpillantják — úgymond — Guzmics »a barna hajú kis barát, rohant fehér hajú kis barátját megölelni.«

Csakhamar — beszéli folytatólag — »Guzmicsnál jöttek össze az ő szorosb barátai, kik engem az ehez írt minden levelemből ismertek, s arra kényszerítettek, hogy nézném őket viszont én is régóta ismert barátimnak. . . . Elteltem irántok tisztelettel, bizodalommal; mert láttam, hogy itt gondolkozó, tanuló, meleg lelkek közt vagyok. . . . Oly sok új és nagy ideát kaptam, hogy felejtém a magamét.«

A komoly eszmecserét naiv, idylli szórakozások szakították meg.

»Ohajtám — írja — hogy a monostor kertje tartsa fenn ittlétem emlékezetét. . . . Egy aylanthus kérgére a Guzmics betűjét, egy fekete nyáréra a Szemeréét, egy gleditschiára a magamét. . . . metszettem. . . . Akarom, hogy Pannonhalma ne felejtse hogy látott. Klopstock nem tartá illetlennek, egy-egy fát avatni magának és azoknak, a kiket szerete. Mely igen nem boldog, a ki mindig bölcs.«

Kezdetben a főpát vendége. Ez elutazni kényszerülván, Guzmics közlé Kazinczyval a szerzetesek azon óhajtását, hogy

¹⁾ Kazinczy útja Pannonhalmára, Esztergomba, Vácra. (Pest. 1831.)

közöttök étkezék azontúl, s biztosítá, hogy »társai, öregek és ifjak, mind érdemlik bizodalját.«

Az ifjak sorában ott ült Rómer Flóris is, a tizenhat esztendő s ifju, ki hat hónap előtt vette föl szent Benedek öltönyét.¹⁾

És a lelkes szavak, mik a sír szélén álló nagyhírű aggasztján ajkairól felköszöntéseiben elhangzottak, a magyar nemzeti-ség és irodalom cultusát hirdetve, a pozsonyi német polgár fiának fogékony lelkében termő talajra találtak.

A serdülő ifjú elméjének gondolatai és szívének érzései már ekkor, pályája kezdetén, méltók voltak a helyhez és a körhöz, hová hivatása vezérlé. Azokat visszatükrözik egyik barátjának, a szerzetben, majd utóbb a megpróbáltatásokban és dicsőségben is társának, Rónai Jácintnak, ezen időből (1831—1833) fenmaradt levelei, melyekben a romantikus hangulat és a dagályos irály ködfátyolán keresztül csillámlik a magasabb régiókban járó eszmék fénye.

Rómer aspirációi nem soká maradtak a bizonytalan tétovázás állapotában.

Győrött végezvén a bölcsészeti tanfolyam első és második esztendejét, a szerencse kedvezése a történettudományból Maár Bonifácot rendelte tanárává. Ez, kit Kazinczy »a legjobbak legjobbjai közé« soroz, a világ-irodalom színvonalán álló előadásaival megragadta és a történettudomány szolgálatába vonzotta Rómert.

Ezen irányban megerősítette őt Guzmics, ekkor már bakonybéli apát, kinek vezetése alatt a bölcsészeti tanfolyam harmadik esztendejét végezte. Tőle kapta a tizenkilencz éves ifjú az első alkalmat, hogy a hazai történettudomány munkásai közé lépjen: azon megbízás által, hogy a tihanyi apátság könyvtárában őrzött XVI. századbéli magyar nyelvemléket a Magyar Tudós Társaság számára másolja le.

Guzmics, mikor 1834. július 19-ikén a másolatot beküldé, a kísérő levélben írja: »Készíté ezt szerzetemnek szépreményű növendéke: Rómer Flórián. . . Tevé pedig e nem csekély gondú és

¹⁾ Született Pozsonyban 1815. ápril 12-ikén. A rend öltönyét 1830. október 16-ikán vette föl. Az ujonez esztendőt töltötte ekkor Pannonhalmán.

fáradságú munkát minden jutalom vagy díj kívánata nélkül; azt tartván legszebb jutalmának, hogy a Nemzeti Tudós Társaságnak s ez által édes hazájának méltó lehetett szolgálni.«

Mintegy felavatási oklevél gyanánt őrizé meg Rómer kegyelettel irományai között Guzmics iratának másolatát.

Az 1834-ik év őszén Pannonhalmára költözvén, hogy ott a hittudomány négy évre terjedő tanfolyamát végezze, szabad óráit a monostorban felhalmozott irodalmi és mű-emlékek tanulmányozásának szentelte.

A könyvtár rendezésének munkálataiban is részt vett, azon reménytől vezérelve, hogy ott ismeretlenül lappangó történelmi kútfőket és nyelvemlékeket fődözhet föl. Igyekezetei s ezek eredménye felől az akkor már Pesten tartózkodó Czuczor Gergelynek adott időnkint számot.

»Nagy örömmel írja ez 1836. november 26-ikán az első tudósításra adott válaszában — veszem Tisztelendő Úrnak a most áthelyezendő könyvtár körüli sürgését; mert csakugyan hihető, hogy némi ritkább adatokat találhat... Ennélfogva magam, vagy inkább az egész literatura nevében szívesen veszem, ha mind a becses levelében kijelölt, a még ezután fellelendő régi kéziratok másolatát megküldi. Sőt ha egy új tudományos folyóiratra, mint igen reméljük, nemsokára megérkezik a felsőbb engedelem,¹⁾ kérni is fogom, hogy az illetén régiségeket, saját észrevételeivel, tulajdon neve alatt beküldvén, azokkal az említett folyóirat szerkesztőségét megtisztelje.«

És néhány hónappal utóbb beküldött másolatokért köszönetet mondván, a küldőnek »szép hazafiui érzése« fölött örömet fejezi ki.²⁾

Eközben Rómer, míg a régi iratok másolásával foglalkozott, a régi műemlékek rajzolásában és rézre metszésében is ügyességet sajátított el. Az 1836-ik év végén Zudar László apát XIV. századbéli sírkövét, rajzban és rézmetszetben, leírását tartalmazó értekezéssel, megküldi Guzmicsnak.

»Örvendek a gyönyörű kezdetnek — írja ez — s valamint

¹⁾ A Tudománytárt érti.

²⁾ 1837. május 16-ikán.

óhajtom úgy reméllem is annak sikeres folyamatját . . . Isten tartson erőben és egészségben, hogy a szerzetnek és a honnak munkás fia sokáig lehess.«¹⁾

Sőt az ifjú növendékpap irodalmi ambícióinak még meglepőbb nyilvánulásaiival is italálkozunk.

Nagy czélt tűz ki magának: okirati kútforrásokból merített magyarországi monasterologia megírásában. Az előtanulmányokhoz azonnal hozzá fogott. Egyik nyári szünidejét arra használta föl, hogy térképet állítson össze, mely a Magyarország területén egykor fennállott összes kolostorokat tüntette elő. És hogy milyen volt felfogása s álláspontja, későbbi feljegyzéseiből látjuk.

»A térkép, — úgymond — majdnem gyermekes, tökéletlen kivitele daczára, nagy örömet okozott; azt mutatván, hogy nem egyedül a középkorban, de mostanában is hazánknak legműveltebb, legnépesebb részei azok, hol őskirályaink, nagyjaink, községek a fejlődő polgárosodásnak, az okszerűbb gazdasátnak, a vallásos együttlétnek első bölcsőit alapíták.«²⁾

Emellett már ekkor figyelme a külföldre is irányult.

Ausztria történetét illető fontos oklevelekre akadván, Gyurikovics György történettudóshoz fordul tanácsért az iránt, hogy miképen értékesítse azokat.

»Igen nagy vigasztalásomra szolgált — írja ez válaszában — Tisztelendő Úrnak értesítése, melyből tapasztalni szerencsém van, hogy Tisztelendő Úr ifjúkorában szorgalmatosságát fordítja a hazai tudományos tárgyak felfedezésére s gyűjtésére. Valóban dicséretreméltó foglalatosság, melynek legszerencsésebb előmenetelt, dicsó fáradozásának pedig fogatos erőt . . . tiszta szivemből kívánok.«³⁾

Ugyanakkor Morvaország történetét érdeklő okiratokra hívja föl Boczek olműczi tanár, a »Codex Diplomaticus Moraviae« tudós kiadója, figyelmét, ki szintén melegen írt levélben mond néki köszönetet.⁴⁾

1) 1837. január 4-ikén.

2) Győri Történelmi és Régészeti Füzetek. (1862) II. 227.

3) 1837. február 6-ikán.

4) 1837. márczius 8-ikán.

II.

Ilyen előzmények daczára, mikor 1839. őszén a győri gymnasiumnál a természettudomány tanárává neveztetett Rómer: ¹⁾ a kötelességérzet sugallata és lelkének impressionabilis alkata a történelem művelésétől a természet tanulmányához csábította.

Fáradhatatlan szorgalommal igyekezett a szak-irodalomban tájékozni magát. Egyszersmind az intézet természetrajzi gyűjteményeinek kiegészítését is feladatúl tűzte ki. ²⁾

Hat esztendő múltával, ugyanezen téren még szélesebb munkakör nyílt meg előtte. 1845 őszén »a pozsonyi királyi feltanodánál a természettan, természetrajz és mezői gazdaságat nyilvános rendes tanárává« neveztetett ki. Buzgósága és tevékenysége itt még nagyobb mérveket öltött. Részt vett az orvosok és természetvizsgálók gyűlésein a hazában és Ausztriában. A szakférfiakkal összeköttetésbe és csereviszonyba lépett. A tudós Petényi Salamontól eltanulván az állatok kitömésének mesteriségét, ezt szenvedélylyel űzte. És fűvész-kertet alapított.

De egyúttal az 1847/8-iki pozsonyi országgyűlés történelmi jelentőségű tárgyalásai és jelenetei mély hatást gyakoroltak rá. Majd a márcziusi napokban a nemzeti lelkesedés lázas heve az ő lelkében is lángot gyújtott.

Becsukta a könyvet. Búcsút vett gyűjteményeitől.

1848. október 1-én Pestről a következő levelet írja unokatestvérének Pozsonyba: »Nem bírok ellenállani a vágynak, hogy táborba vonuljak. Örökké a gyávaság vádját emelném magam ellen, ha elmulasztanám az alkalmat, mely most nyílik, hogy erőteljes karom szolgálatát a hazának följánljam... Ha a közlelkesedés tanúja volnál, a megindulás könyveit ontanád. A hazaszeretet, mely szabadságunk alapja, egyszersmind győzedelmünk biztosítéka. Egyedül anyám iránti szeretetem, ami lelkemben min-

¹⁾ Áldozárrá 1835. július 26-ikán szenteltetvén, gyenge egészségének gondozása és a bölceleti tudorságra való készülés végett egy esztendőt Tihanyban töltött. Ez alatt a pesti egyetemen a bölceleti tudorságot elnyerte.

²⁾ Ezen időben irodalmi munkássága a győri és pozsonyi német hírlapokban közzétett dolgozatokra szorítkozott.

den egyéb érzést háttérbe szorít, tarthatna vissza. De Te pótolni fogsz nála. És mikor majd visszatérem, a szent és igazságos ügy harczását fokozott szeretettel fogja ölelni. . . . Még gyűjteményeim sorsa aggaszt. . . Azokat szülővárosom intézeteinek hagyományozom«

Mint hadnagy, az utász-csapatokba lépett. Résztvett a hadjáratokban és Buda megvívásában is. Kapitányi rangra emelkedett. A világsi fegyverletétel után Komáromba sietett. De útközben fogságba esett, s a pozsonyi haditörvényszék által nyolcz évi súlyos várfogságra ítéltetvén, Olmüczbe szállíttatott.

Nagy lelkierővel és nemes resignatióval viselte a súlyos csapást, mely rá nehezedék. Még ő maga tudta lesújtott édes anyját vigasztalni. Első levelei egyikében írja neki: »Tökéletes boldogságomhoz semmi sem hiányzik. Van anyám, ki jóságával és bocsánatával életem minden percét megédesíti. Van testvérem, ki ezen névre valóban méltó, mert hogy szenvedéseimet enyhítse, az élet minden kényelméről lemondani kész. Sőt szerencsétlenségemmel új barátokat szereztem, kiket semmiféle veszély nem riaszt vissza attól, hogy börtönömet örömök csarnokává varázsolják. . . Végül honfitársaim között hivatásának élő, becsületes polgár hírét hagytam hátra. . . .«

Idejét komoly tanulmányok és papir-díszmunkák készítésének szórakozásai között osztotta meg. Barátjával, Tóth Ágostonnal, utóbb Akadémiánk tagjával, Liviust olvasta, matematikai és mérnöki munkákat tanulmányozott, a francia nyelvben gyakorolta magát.

»Derülten élünk — írja egyik levelében. — Elpusztíthatatlan jó kedvemből parányit sem vesztettem el. . . Megvan a legtisztább öntudatunk, hogy az emberiségnek szolgálatot akartunk tenni. És egy szebb jövőnek, bár távol fekvő, reménye éltet. Nemes célra törekedtünk. Nem tehetünk róla, hogy az erőszak elnyomott.«

Egy más alkalommal megemlítvén, hogy Tóth Ágoston fogsága tíz évvel hosszabbra van szabva mint az övé, tréfásan megjegyzi: »Valamivel világosabb lakó szoba, kis kézikönyvtár, naponkint néhány krajczár zulag, — és szívesen megnyugodnám benne, hogy fogságom éveinek száma tízzel megszorítottassék. . . .«

Mikor az 1852. év tavaszán Csehországba szállították át, Josefstadt várába, míg társai egymásután az amnestia kedvezéseiben részesülvén, szabadságukat visszanyerték: időnként a csüggedés erőt vesz rajta. De csakhamar le tudja küzdeni.

Egy alkalommal testvére olyan kegyelmi kérvény szerkesztésére szólítja föl, mely az ő felfogása szerint elveinek megtagadásával egyértelmű lett volna. Méltatlankodva utasítja vissza a javaslatot.

»Érett megfontolás után — írja — kijelentem, hogy elveimtől, miknek a lelki nyugalom megbecsülhetetlen javait köszönöm, semmi e földön nem téríthet el... Egykor Ferencz francia király mondá: Mindent elvesztettem a becsületen kívül. Én pedig elmondhatom: Mindent elvesztettem, de lelkiismeretem nyugalmaát megmentettem... Ám porladjanak itt csontjaim, ... de azt a mit Te kiengesztelődésnek nevezesz, én pedig a legnagyobb becstelenségnek tartok, többé ne említsd! Elég időm volt, hogy magammal tisztába jöjsek. Minél tovább állottam a magam ítélőszéke előtt, lelkem nemesebb részében annál szabadabbnak érezem magamat. Ám kínozzák a testet, a szellem független marad. Te ezt talán phrasisnak fogod tartani. Mily kevésé tudod felfogni a férfiút, ki a becsületességet minden egyébnél többre becsüli!«¹⁾

Az 1852-ik év végén írta e sorokat. Még másfél évnél tovább kellett a bilincseket viselnie. 1854 nyarán nyitotta meg börtöne zárait a királyi kegyelem.

Ekkor visszatérhetett szerzetének körébe. De csak harmadfél esztendő múlva léphetett ismét a nyilvános tevékenység pályájára. Kőszegen, majd Győrött tanszéket nyert el.

Ekkor újból természettudományi tanulmányait karolta föl. Buzgó fáradozásainak maradandó emléke: a győri főgymnasium

¹⁾ 1852. december 6-ikán.

²⁾ 1854. augusztus 4-ikén érkezett Pannoniálmára. »De rövid idő múlva, felsőbb helyről gyakorolt nyomás következtében, Bakonybélbe küldetett csendes visszavonulásra.« 1855—7. mint magán nevelő működött, előbb Szuborics Antal (József fmg jószágigazgatója) majd gróf Erdődy Károly fiai mellett. 1857-ben, a nyári félévben a községi algyimnasiumban, 1857/8—1860/1. a győri főgymnasiumban tanárkodott.

természetrajzi gyűjteménye, mely gazdagságra és szakavatott berendezésre a középiskolai muzeumok között az első helyet foglalta el.

De ugyanekkor ifjúkori eszményei is föléledtek a hosszú álomból. A győri püspökség, káptalan és papnövelde gazdag könyv- és levéltáraiban megkezdette kutatásait; a régi codexek ismertetését, sok fontos okirat másolatát készítette el.

Tanulmányait egy ideig terv és cél nélkül űzte. De ezt csakhamar kitzúzte neki a »Magyar Mithologia« akkor már hírneves írója: Ipolyi Arnold, ki több esztendő óta a középkori hazai műemlékeket tanulmányozta, és kivált 1858-ban nagy feltűnést keltett »Csallóközi úti képek« címmel a »Vasárnapi Ujság« hasábjain közrebocsátott cikksorozatával. A meglepő eredmények, miket vizsgálatai egy ezelőtt figyelemre nem méltatott vidék igénytelen helységeiben felmutattak: Rómert arra készítették, hogy a példát kövesse, és az országnak egy másik, szintén egész ismeretlen vidékét, helységről-helységekre bejárva, megismertesse.

A Bakonyt választotta, hová ifjúkori visszaemlékezések is vonzották. Az 1859-ik év nyári szünidejét használta föl e célra.

De előbb szerény zohori plébániáján Ipolyi Arnoldot kereste föl, és megújította a régibb időkbeli származó ismeretséget, ezt szoros baráti viszonyná fejlesztve, mely azontúl Rómernek mind tudományos irányára, mind élete sorsára is döntő befolyást gyakorolt.

A kirándulásról Rómer, egyik barátjához címzett levelek formájában, a »Győri Közlöny« hasábjain tudósításokat bocsátott közre, majd azokat összegyűjtve, kiegészítve és bevezetéssel ellátva, külön kötetben adta ki.

A »Bakony« az ő első önálló műve. ¹⁾ Ezt »természetrajzi és régészeti vázlat«-nak címezi. Mert figyelme egyaránt kiterjedt a vidék földtani viszonyaira, virányára, állatvilágára, lakosságának életmódjára és szokásaira; valamint régiségeire, az őskori leletektől a középkori épületekig. A természettudós és régiségbúvár közös terméke e mű.

¹⁾ Győr, 1860. 8-adretű 207 lap.

Hasonlóképen, mikor ennek alapján Ipolyi Arnold buzgólkodása mellett — a M. T. Akadémia 1860. október havában tartott nagygyűlésén, a levelező-tagok sorába megválasztatott: székfoglaló értekezésének tárgyául olyan föladatot szemelt ki, melynek megoldásában a két tudományszak művelője kezet fogott.

»Magyarország földirati és terményi állapotáról a közép-korban« értekezett.¹⁾

»Történelmi kútforrásainkból — úgymond — szintén oly kedvvel merítvén mint az isten-írta természet örök szent könyvéből, nem egyszer bukkantam oly akadályokra, melyek legyőzésében csak régibb természet- és terménytani állapotunk vizsgálata segíthetett. Ily adatokat gyűjtve . . . felvillant bennem a gondolat, mily érdekes lenne hajdanunk hí természetrajzi képét is készítenünk. Átláttam ugyan ezen vállalatnak majd óriási erőt igénylő nehézségeit; de azért, mert egyszerre eszmém netovábbjával föl nem léphetek, mindjárt az üdvös szándékkal is fölhagyni, tudományosságunk elleni halálos vétéknek tartottam. Valóban némi nyereségnek véltem már a gondolat itteni megpendítését és kivihetőségének bebizonyítását.«

Első sorban okmányaink nagy tömegéből a határjárásokat használta föl, melyek a határfák megnevezésével következtetést engednek vonni arra, hogy »mily állapotban vevék át a magyarok az őslakosoktól e szép hazát, és mit csináltak századról-századra belőle«; egyúttal ezen elnevezésekben értékes szókincset őriznek, mely a magyar nyelv elterjedtségét hirdeti sok oly helyen is, hol jelenleg már nem honos.

Több példával világosítja meg azt, hogy egyes vidékeknek földirati és terményrajzi képe hat-hét század óta alig változott észrevehetőleg; míg itt-ott a régi tájképre alig lehet ráismerni.

A dolgozat túlnyomó részét mindazon növények és állatok felsorolása tölti be, melyeket a történelmi forrásokban talált.

Ezen munkával mintegy búcsút vett a természettudománytól. Egészen s véglegesen a történet- és régiségtudomány szolgálataiba lépett, melynek már 1860-ban Győrött, barátjával Ráth

¹⁾ 1861. június 17-ikén. A dolgozat megjelent a »Magyar Akadémiai Értesítő, a matematikai és természettudományi osztályok közlönyek« 1860/1-ik évi kötetében 287—385 ll.

Károlylyal egyesülve: »Győri történeti és régészeti füzetek« czím alatt, Simor János, akkor győri püspök, áldozatkész támogatása mellett, időszaki közlönyt létesített. 1) A legelső folyóirat volt ez hazánkban, mely kizárólag a nemzeti múlt emlékei ismertetésének szentelése hasábjait.

Azonban tanári állásának teendői és a vidéki kis városban való tartózkodás hátrányai zsidbasztólag hatottak munkaerejére. A fővárosba vágott, melynek tudományos élete mindinkább élénkült.

Barátai kilátást nyitottak neki arra, hogy az Akadémia könyvtáránál mint a kéziratár öre alkalmazást kaphat. És bár ezen hivatallal csak háromszáz forintnyi évi tiszteletdíj volt összekapcsolva, örömmel fogadta az ajánlatot, s mikor a tisztelet elnyerte, elragadtatással írja Toldy Ferencznek: »Mintegy újjászülettem érzem magamat, mert most egyedül kedvencz tanulmányaimnak élhetek!« 2)

Már ifjúkorában — mint ő maga egyik dolgozatában említi — »könyv- vagy levéltárnokság volt minden vágyának tetőpontja.« 3)

És mikor ezt most elérte, csakugyan boldognak érezte magát. Az Akadémia kéziratárának kincseit nemcsak őrizni és rendezni, hanem értékesíteni is igyekezett. A Trattner-Károlyi ház szűk udvari szobájában úgy szólván kis palaeographiai iskolát szervezett. Többen Társulatunk tagjai közül, soraikban magam is ott avattattunk be a régi okmányok olvasásának gyakorlatába.

De kedvencz tanulmányainak nem soká élhetett zavar-talanul.

A politikai viszonyokban beállott fordulat az ő személyére irányozta a kormány-körök figyelmét. A pesti kir. kath. főgymnasium igazgatói tiszterre hívatott meg, a melyet hét éven át töltött be. Eközben a pesti egyetemen mint magántanár a régiség-tudományból tartott előadásokat. Majd 1868-ban a régiség-tudomány rendes tanárává, és egy év múlva a M. Nemzeti Múzeum régiség-tárának őrévé is kineveztetett.

1) Négy évfolyama jelent meg.

2) 1861. július 13 ikán.

3) Győri Füzetek. II. 227.

III.

Azon évtized, melyet ezen állásokban eltöltött, az ő életének fénykora. Egész erejét egy célnak szentelhette. És az eléréséhez szükséges segédeszközök kivételes teljességben állottak rendelkezésére. Mert kettős hivatala mellett a M. T. Akadémiában az archaeologiai szakbizottság ügyeinek intézését és kiadványainak szerkesztését is mint előadó átvette volt. Ezen minőségben 1869-ben megindította az »Archaeologiai Értesítő« című folyóiratot, melynek nagyszámú szakférfiú és dilettans közreműködését nyerte meg, és a nagy művelt közönséghez is útát nyitott.

Bámulatra méltó tevékenységet fejtett ki. Hivatalainak sokféle teendőit nemcsak lelkiismeretesen, hanem lelkesedéssel is végezve, sűrűn tett kirándulásokat az ország különféle részeibe, hol érdekesebb leletek kínálkoztak vagy ásatások voltak rendezendők. Az 1876-ik évi Budapesten tartott embertani és régészeti nemzetközi congressus előkészítésében és munkálatai kiadásában ő volt a főtevényező; és a nemzetközi congressusokban, melyek Európa legtávolabb pontjain: Moszkvában, Stockholmban és Lissabonban tartattak, a magyarországi szaktudományt ő képviselte.

Emellett időt talált arra, hogy az archaeologiai szakirodalom legtermékenyebb munkása legyen. Az »Értesítő« tartalmának mondhatnók túlnyomó része az ő cikkeiből, ismertetéseiből és nyílt levelezéseiből állott. Három önálló mű is jelent meg tőle. 1866-ban az »Óskori műrégészet« kézikönyve. 1873-ban Desjardin Fernő francia régiségtudóssal szövetkezve fényes kiadásban tette közzé a M. Nemzeti Muzéum római feliratos emlékeinek ismertetését. 1874-ben az általa felfedezett középkori falfestményekről adta ki tanulmányait.

Illetékes szakférfiak, az ő tanítványai és munkatársai, vannak hivatta arra, hogy az Akadémia és az Országos Régészeti Társulat megbízásából tartandó emlékbeszédekben, a régiség-tudomány terén kifejtett fáradozásait és elért sikereit tüzetesen méltassák.

Nékem, saját megbízatásom korlátai között, figyelmemet az ő munkásságának azon részére kell irányoznom, mely Társulatunk munkaköréhez tartozik.

Mert az ő sokoldalú szelleme nem volt képes egészen a szoros értelemben vett régiségtudomány körére szorítkozni.

Az egyháztörténet, a helytörténet és a művelődéstörténet mezejét föl-föl kereste nem egyszer, mély nyomokat hagyva azokon.

Egyik dunántuli prépostságnak, a szent Jakabról címezett árpási monostornak monographiáját birjuk tőle, mely több tekintetben figyelemreméltó, mind az anyagkészlet szorgos egybe-gyűjtése és a fenmaradt építészeti emlékek beható ismertetése következtében, mind pedig azon magasabb álláspontnál fogva, melyre helyezkedett.

Ő ugyanis a monasterologiai írók feladatát a szerzetesrendek összes életműködéseinek, egyházi, politikai és kulturai hatásuknak feltűntetésében jelöli ki; egyszersmind kötelességüknek tartja, hogy a szerzetesi intézmények körében felmerülő hanyatlási tüneteket, visszaéléseket vagy kihágásokat, az ál-kegyelet sugallatára, el ne palástolják; meg lévén arról győződve, hogy a történeti igazság leplezetlen föltárása a szerzetesrendek történetének fényes lapjait el nem homályosíthatja.

Az előtte lebegő eszmény megvalósítására csak szerény kísérletnek tekinthető: az árpási prépostság monographiája. De szerzőjének alkalmat nyújtott arra, hogy az utat megjelölje, melyen hatalmasabb és jelentékenyebb egyházi intézmények történetíróinak haladni kell.¹⁾

Hasonlóképen új utmutatásokban bővelkedik azon történelmi tanulmánya, melynek tárgyát: »A régi Pest« képezi. A város régibb történetének és középkori épületei csekély maradványainak vázlatos ismertetése után, tulajdonképeni feladatául azt tűzi ki, hogy a törökök kiűzetésére következő időszakot, a város újjászületésének viszonyait, a XVII. század végétől a XVIII. század közepéig, állítsa szemünk elé.

¹⁾ A monographia a Győri Füzetek II., III. IV. évfolyamaiban, és azután önálló különnyomatban is (1865.) megjelent.

Erre nézve ekkorig még felhasználatlan bő forrást nyitott meg a régi telekkönyvekben és egyéb jegyzőkönyvekben, melyeket a XVII. század végétől kezdve a város levéltára megőrizett, s ő először kivonatozott. Adataiból érdekes összeállításokat készített a telkek áráról, a házak számáról, a lakosok foglalkozásáról és nemzetiségéről. Egyúttal képes volt a város 1758. évi állapotát térképben tüntetni föl, s így mintegy megörökítette a csirát, melyből a ma már hatalmas törzs fejlődött.

És miként szívesen időzött fővárosunk szerény múltjánál, mert szinte páratlanul álló emelkedése hazafiai büszkeséggel tölthet el, -- ugyanezen érzések vezették a nemzet kulturai életének egyik legfényesebb lapjához: a Corvin-könyvtár története és maradványai tanulmányozásához, a mi két évtized folyamán foglalkoztatta.

1861-ben jelent meg első közleménye, mely a győri káptalani könyvtár Corvin-codexét ismertette. Majd nyolcz évvel utóbb, olaszországi útjában, a könyvtárakat vizsgálva, különös figyelmet fordított a budai könyvtárból származó kéziratokra. És mikor az 1870-ik évi zsinat alkalmával főpapjaink Rómában időztek, az ő indítványára eszközölték a vatikani könyvtár Corvin-codexéből a legszebb díszlapok lefényképezését és közrebocsátását. Mire a díszművet bevezetéssel és magyarázó szöveggel ő látta el. A következő években Németország, Franciaország és Oroszország könyvtárait kutatta át. Az 1876-ik évi akadémiai ünnepélyes közüliésen »Mátyás király budai könyvtáráról« tartott előadásában jelenthette, hogy immár kilenczvenhét Corvin-codexet ismer. Ezen első pillanatra csekélynek látszó szám jelentőségét kellő világitásba helyezi azon tény, hogy azóta, Abdul Hamid szultán nagylelkű ajándéka és Csontos Jánosnak másfél évtized óta folyamatban levő kutatásai is, csak 130-ra emelték föl.

Egyébiránt Rómer említett akadémiai előadásában nem habozott azon túlzott, meseszerű elbeszéléseket, melyek a Corvin-könyvtár 50,000 kötetéről regéltek, kellő értékükre szállítani le. Meleg ékesszóllással terjesztette elő indítványát, hogy az Akadémia létesítsen a Mátyás-könyvtárról oly munkát, mely »a nagy királyhoz, a nemzethez és magához méltó legyen.«

Ezen munka még nem létesült. És azon anyag is, melyet

ahoz Rómer gyűjtött, nagy részben felhasználatlanul maradt irodalmi hagyatékában. ¹⁾)

Hasonlóképen kiadatlanul lappanganak ott egy más irányban tett kutatásainak eredményei.

Mikor az 1872-ik év tavaszán az Akadémiában rendes tagsági székét elfoglalta, »A régi magyar jelmezeiről« tartott előadást.

Azon kérdéseket vetette fel: Megmaradtak-e a bevándorló magyarok az egész középkoron keresztül a régi ázsiai ruházatnál? Mikép módosították ősi jelmezőket? Fölvettek-e a magyar öszszokásoktól egészen eltérő ruhát is?

Kutatásai azon eredményre vezeték, hogy a XIV. század végeig a magyar viselet az ős-keleti maradt, de a magasabb körökben már korán elterjedt és mind inkább tért foglalt a nyugat-európai viselet; a török foglalás idejében pedig Magyar-

¹⁾ Érdekesnek tartjuk e helyen időrendben felsorolni a Corvin-könyvtárra vonatkozó kiadott értekezéseit.

1861. Corvin-codex a győri káptalani könyvtárban. (Győri Füzetek.)

1863. Adatok a Corvin-könyvtár hazánkban fenmaradt emlékeihez. (Ugyanott.)

1868. A Corvina ügyében tett újabb vizsgálatok. (Akadémiai Értesítő.)

1869. Corvin-codex. (Ugyanott.)

1869. Jelentés olaszországi útjáról a Corvin-codexek érdekében. (Ugyanott.)

1869. Ismeretlen Corvin-codex. (Archaeologiai Értesítő.)

1870. Középkori miniatürek és a Corvina egy eddig ismeretlen maradványa. (Ugyanott.)

1870. A Corvin-codexek ügye az Akadémia előtt. (Ugyanott.)

1870. A római Corvin-codexek. (Ugyanott.)

1870. A müncheni királyi könyvtárban talált Corvin-codexek. (Akad. Értesítő.)

1871. Diszlapok a négy római Corvin-codexről.

1875. Mátyás király budai könyvtára. (Akadémiai Évkönyvek.)

1876. Corvin-codexek Thornban, Königsbergben és Szent-Pétervárott. (Könyv-Szemle.)

1877. Adalékok a Corvina történetéhez. (Ugyanott.)

1877. Mik azok a Corvinák? (Vasárnapi Ujság.)

E helyen említjük meg, hogy irodalmi hagyatéka a műemlékek országos bizottságának könyvtárába jutott.

országnak keleti része és Erdély ismét visszatért a régi öltönyhöz, amit a lengyellel és muszkával közösen birt; később az elhatalmasodó francia divat nem bírta kiszorítani, csak módosította a nemzeti viseletet; míg végre ennek úgyszólván parodiájává lett.¹⁾

Miként említém, ezen munka sem látott napvilágot. Írójának nemcsak azon saajátsága, hogy amint egy új eszme szellemét megragadta, készséggel szakította meg korábbi foglalkozását; hanem egyszersmind azon törekvése, hogy munkáit lehetőleg teljessé tegye, okozta azt, hogy nagyobb kiterjedésű dolgozatainak — melyek között a magyarországi régi harangok ismertetését is meg kell említenem — sajtó alá bocsátását évről-évre halasztotta.

Épen azon vágya, hogy közzétételökre a kellő időt és nyugalmat élete alkonyán magának biztosítsa: vitte arra, hogy mikor 1877. tavaszán a váradi káptalan egyik irodalmi stallumát elnyerte,²⁾ tanári és muzeum-őri hivatalairól lemondván, a fővárosból távozott, Nagyváradra tette át lakását.

Nem az »otium cum dignitate«, a régi rómaiak felfogása szerint, a munkában és küzdelemben eltöltött élet legméltóbb pályabére, vonzotta őt. A munka életföltétel volt rá nézve.

De a helyett, hogy mint tervezé, korábbi dolgozatait venné elő, az új életkör új feladatokkal állítá szembe.

Alighogy állomását elfoglalta, megindult és sokfelé ágazott szét tevékenysége. Új életre támasztá a biharmegyei régészeti együletet; a közérdeklődés felébresztésére kiállítást és felolvasásokat rendezett. Ugyanakkor, az ő indítványára és sürgetésére, a székesegyháznak és a püspöki palota nagy termének falfestményekkel díszítése határozottván el, a Storno Ferenczre bízott munkálatok az ő fölügyelete alatt folytak. Később szent László elpusztult régi székesegyháza maradványainak és alapfalainak

¹⁾ Az értekezés kivonata az Akadémiai Értesítőben. 1872. évfolyam. 139—146.

²⁾ Már 1875-ben a szent-szék által szerzetesi fogadalmaitól feloldoztatván, a világi papság körébe lépett át. Ipolyi Arnold a besztercebányai egyházmegyébe vette őt föl. Az ő előterjesztésére 1876-ban elnyerte a jánosi címzetes apátságot, melynek (Gömörmegyében) régi román templomát ő fedezte föl, írta le, és részint saját áldozatkészségéből, részint az általa gyűjtött adományokból, Storno Ferencz tervei szerint stylszerűen restauráltatta.

a nagyvárad i várban kiásatását vitte keresztül és vezette. Bejárta Bihar megyét, hogy a régi műemlékek fölvételét eszközölje, a népipar és népviselet saájtságait megfigyelje.¹⁾

Eközben egy nagy tudományos mű megírására vállalkozott.

Zalavármegye törvényhatósága a megye monografiájának létesítését határozta el. Rómer, Nagy Imrét és Véghelyi Dezsőt kérte föl megírására. Rómer nem utasította vissza a felszólítást, minthogy a megye területe ismételten képezte természetrajzi, történeti és régészeti buvárlatainak színhelyét; emellett a monografia több oly kérdés megoldásával állott kapcsolatban, melyek régtől fogva magukra vonták érdeklődését

Készséggel vállalkozott tehát úgy a természetrajzi, mint az őstörténeti, régészeti és egyháztörténeti rész megírására. Évek során át szentelte idejét ezen munkának; de közzétételét nem érhetette meg.

Az 1886-ik év tavaszán barátjának, negyedszázadon át irodalmi pályatársának, Ipolyi Arnoldnak a várad i püspöki székre emeltetése élénk örömmel, nagy reményekkel töltötte el. Zrednai Vitéz János korának megújulását jósolta. Azonban rövid néhány hónap multával főpapjának váratlanul bekövetkezett elhunytá gyászba borítottá lelkét. És éppen akkor ő nála is súlyos kór tünetei jelentkeztek, melyek szellemi erejét szintén érintették, mintegy szárnyát szegték.

Mindazáltal, habár munkaképessége hanyatlott, munkakedve nem lankadott. És mivel irodalmi alkotásra képtelennek érezé magát, ifjúkora legelső foglalkozásához tért vissza: okiratok másolásával kívánt a tudománynak szolgálni.

Azon gondolat, hogy művei nagy részét befejezetlenül, kiadatlanul kell maga után hagynia, sok szomorú órát okozott néki.

De a buzgón teljesített köteleesség tudata mellett vigasztalást nyújtott néki a gyöngéd figyelem, melylyel főpapja és kanonoktársai, Nagyvárad művelt közönsége és a távolban élő tisztelői, barátai környezték.

¹⁾ Az 1885-ik évi budapesti országos kiállítás alkalmából megjelentek tőle: »Mutatványok a biharmegyei népiparból és népruházatból«, fényképészeti fölvételekben, gróf Zichy Jenőhöz intézett meleg ajánlólevéllel. — Ellenben a biharmegyei emlékek leírása és rajzai nem láttak napvilágot.

IV.

Ezek hosszú sorozatából különösen egyiknek hű és kitüntető ragaszkodása tölté el a boldogság és büszkeség érzeteivel; azé, kiben az emberi és hazafiai erények fényét fejedelmi származás varázsa fokozta.

Azon maga nemében páratlanul álló viszonyról, mely Rómer Flóris és József főherczeg között négy évtizeden keresztül fennállott, nem szabad ezen ünnepélyes alkalommal hallgatnom; mert meg vagyok győződve, hogy egykor a hazai történetírás is szólani fog róla.

Az 1847 8-ik évi országgyűlés idején az akkor 15 esztendő s József főherczeg, családja körében, Pozsonyban időzött. A középiskolai tanulmányokat végezván, a természetrajz tanítására Rómer Flóris hivatott meg hozzá. Ez előadásainak az iskolai rendes chablonoktól elütő érdekességével meg tudta ragadni tudvágyó tanítványának egész figyelmét; egyszersmind szeretetreméltó modorával, föllépésének természetességével csakhamar megnyerte rokonszenvét is, mely a tavaszi hónapok folyamán, fűvészeti és zoologiai gyűjtések céljából, rendezett kirándulások fesztelen érintkezésében még növekedett.

Ezt Rómer a maga részéről meleg érzelmekkel viszonzta, melyeket tisztán őrizett meg a számítás salakjától. A szerény szerzetes csak azt látta, a mit a nemzet és a tudomány várhat az uralkodó ház nagyreményű tagjától.

Önzetlen érzéseinek megható kifejezést kölcsönöz az olnmücsi börtönből édes anyjához írt egyik levelében, a melyről jól tudta, hogy soha sem kerülhet a főherczeg szemei elé. Megemlíti, hogy szándéka írni néki. »Benső vágy ösztönöz — úgymond — hogy ezt tegyem. Mert én szerettem őt, mint keveset tanítványaim közül. Utolsó csepp véretem is szívesen ontanám érte. És ezt ő jól tudja. De nem megkegyelmeztetésem érdekében akarok kol-dúlni. Hiszen ha értem valamit tehetne, ő ki annyira ragaszkodott hozzám, bizonyára nem feledkezett volna meg rólam.«¹⁾

¹⁾ 1850. február 27-ikén.

És csakugyan nem feledkezett meg. Részvétét ismételt közbenjárásával bizonyította be. Mikor pedig katonai szolgálata Josefstadba vitte, az ott őrzött fogoly sorsának enyhítésére mindent megtett, a mi hatalmában állott.

És Rómer hálás contestatióira, 1856. ápril 15-ikén, a következő nemes szavakkal válaszolt: »Ha én egykor rosszabb időkben azt tettem, mit felebaráti kötelesség parancsol, ez csak hálás érzésem ságása vala egykori kedvelt tanítóm iránt, kielégítve úgy sem lehet az soha. Ha pedig mint hazafi élte kedvetlen óráiban segítőleg közeledék, tessék azt magyar erkölcsömnek tulajdonítani.«

Majd utóbb, mikor 1860. őszén Rómernek első munkája, a »Bakony« megküldéseért köszönetet mond, hangsúlyozza, hogy a könyv — úgymond — »nem csak azért becses előttem, mert hazánk egy igen érdekes és még eddig talán regényes részét írja le; de nékem még annál becsesebb, mert szeretett tanítóm emléke. Legyen meggyőződve arról, hogy váltig köszönettel és örömmel emlékezendek azon szép napokra, melyeket jobb időkben gyermekkoromban töltöttünk együtt«

Valóban váltig emlékezett. Ezen sorok megírása után két évtized múltával, egyik levelében a következő hangulatteljes nyilatkozattal örvendezteté meg Rómert.

»Sokszor — írja 1879. márczius 23-ikán — ha fiaimmal botanizálunk vagy bogarászunk, és bennök a természet iránt látom ébredni az érdekeltséget, a tudvágyat: visszaemlékezem azon boldog órákra, mikor Pozsony kies vidékén kedvencz tanárommal gyűjtöttünk. Az akkor egymás iránt fejlődött rokonszenv nőttön nőtt, és oly érzéssé vált, melyet sem helyi sem időviszonyok nem törölhetnek el, és mely a higgadtabb kor megfontolása mellett mindinkább megszilárdul a kebelben.«

Ugyanis időközben, mikor a főherczeg mint a magyar királyi honvédhadsereg főparancsnoka Budára és Alcsutra tehetette át lakását, összeköttetésök megújult s mind bensőbb természetű lett.

Rómer miként egykor a természettudományokkal való foglalkozás iránt ébresztett vala fenséges tanítványában hajlamot, most a régiségtudománynak igyekezett őt meghódítani. És ez csakhamar sikerült is.

A főherczeg már 1868. december 21-ikén írja néki: »Ugy látszik, hogy a természettudósok mind beszegődnek az: archaeológiába!«

Kezdetben a margitszigeti építkezésekhez szükséges ásások nyújtanak alkalmat neki, hogy a föld mélyéből felszínre hozott római régiségeket a Múzeum számára Rómernek megküldje. Később pedig Alcsúton maga rendez és vezet ásásokat, ezekről szakszerű jelentéseket is készít, melyek az Archaeologiai. Értesítőben láttak napvilágot.¹⁾

Emellett azonban hű marad a természettudományokhoz. Leveleiben előszeretettel ad értesítéseket kertjének viránya és felviruló gyermekeinek az általa személyesen előadott fűvészeti tantárgyban kitűntetett előmenetelök felől.

Ezeknek nevelése ügyében gyakorta kérte ki Rómer tanácsát, kit teljes bizalmával és ennek jeléül »Kedves Atyám uram« megszólítással tisztelt meg leveleiben.²⁾

Egy ideig azzal a gondolattal foglalkozott, hogy ő rá bízva nevelésöket. »Engedje az Ég — írja neki 1874. január 6-ikán — hogy Józsim is mondhassa egykor: kedves tanárom Rómer.« Ezen tervet elejtette ugyan, de később 1877. szeptember elején. Alcsútra hívja meg, hogy a nevelő megválasztása iránt értekezék vele.

Ezen értekezletekről Rómer naplószerű feljegyzéseket vezetett. »Ő fenségeik — írja egyebek között — a fővezetést és tanácsadást rám akarják bízni. Isten áldja őket ezért, mert módot nyújtanak, hogy hálámat leróhassam . . . «

Az élet és a tudomány komoly feladataival foglalkozó levélváltásban nem egyszer a kedélyes nyájasság és a tréfa hangja is megszólal. Egy ízben a főherczeg új évi ajándékuak fakelyhet küld, amit maga esztergályozott és ezen körirattal: »Arany papnak fakehely« látott el.

A kísérő levél — 1872. január 1-én a — következő magyarázatot tartalmazza.

¹⁾ Az 1871. és 1873. évfolyamokban. IV. kötet 12. szám, VI. kötet 10. szám.

²⁾ 1872-től fogva állandón ezen megszólítást használja.

»Juglans americana nigra a kehely fája, de termett vala hazánk hantjaiban, a classikus sírokkal telt alcsúthi kertben; római csontok trágája növeszté sugár alakká; így került balta és véső alá, lett a pogány fából keresztény jelvény. Ha megtölti és szájához emeli, emlékezzék tanítványáról és sírásó társáról, ki minden jót kíván. . . Éljen az arany pap!«

A szép viszony, melynek nyilatkozásait tovább halmoznom nem lehet, Rómernek Nagyváradra költözése után sem szakadt meg. Gyakorta szívesen látott vendég gyanánt fogadta őt alcsúti palotájában a főherceg, ki viszont mikor főparancsnoki teendői Nagyváradra vezették, megtisztelte látogatásával Rómer házát, hol márvány tábla örökíti meg emlékezetét az ott töltött nyájas óráknak, melyek a leáldozó nap aranysugarai gyanánt derítettek föl Rómer élete alkonyát.

Az állandó hála, a változatlan rokonszenv, a növekedő becsülés méltó elismerés volt nemcsak az egykori tanár szolgálatai, és a tudós érdemei, hanem egyszersmind a pap és hazafi erényei iránt.

Mert Rómer hű maradt sírig azon eszményekhez, melyeknek félszázad előtt szolgájává avatta magát.

Összes irodalmi munkáiban egy sort sem találhatni, ami ellen a szent-Benedek-rend legszigorúbb censora is kifogást emelhetne; egy sort sem, amiért az egykori honvédnek pirulnia kellett volna.

Utolsó éveiben főpapi keresztje és a vaskorona-rend jelvénye mellett büszkén viselhette a 48-as honvéd emlék érmét. A szív, mely alattok dobogott, hű volt a kereszthez, a koronához és a honhoz.

Áldás emlékére!

EMLEKBESZÉD

BÁRÓ ORBÁN BALÁZS FELETT.

(*Felolvasatott a M. Tört. Társulat 1890. okt. 2-ki választmányi ülésén.*)

— HARMADIK ÉS BEFEJEZŐ KÖZLEMÉNY. —

Báró Orbán Balázs a társadalomban.

»Szeretetre méltó ember« volt az ő neve minden körben, a hol megfordult. Épen a mily lobbanékony s éles a politikában, oly szelid és finom társadalmi érintkezéseiben. Megismerni és megszeretni őt egy volt. Délceleg magatartása s férfiasan szép arcz, bizalomkeltő nyilt tekintet s fesztelen társalgási modor volt sajátysága, bizonyos előkelőséggel egyesülve, a mivel mindenkit megnyert. Sokat utazása, sok népek ismerése szélessé tették látkörét, őt tapasztalásban gazdaggá, beszédét érdekessé és tanulságossá. A nyugati és keleti népek életéből kedves részletek, ismeretlen szokások, mienktől eltérő erkölcsök elbeszélésében kifogyhatatlan volt. A nők iránt udvarias, előzékeny. Az írókhoz, tudósokhoz lekötelezőleg barátságos. Az ifjúság szerette, a nép rajongott érette, ellenfeleihez nemes, barátaiért mindent tenni kész. Közkedvességü népszerű ember. Soha más kifogást ellene felhozatni nem hallottam, mint öltözéke népiességét. Akkor izlésében s szép-érzésében kersetük okát, most tudjuk, hogy e takarékosságra a nemzet nagy részének eladósodása birta, a mit a hazára nézve nagy veszélynek tartott; halálakor megtanultuk, hogy a durva daróc posztó ruha egy nemes hazafiui szívet takart, s azon régi szándéka valósulásának eszköze volt, hogy halála után szerény vagyonát székely nemzetének hagyja. Akik br. Orbán Balázst ezért akkor megrótták, most meghajoltak előtte.

Itt megemlítem arczképeit, a melyekben őt a napi irodalom örökítette. Legelőbb a *Hazánk és Külföld* 1871. (11. sz.) adta arczképét, mely őt egész erőteljében mutatja: homloka magas, haja fölfelé, nagy szemölide s dús körszakállá, sötét fekete vastag

huszáros bajusza sokágulag kétfelé fésülve; öltözete zsinóros attila, egészen felgombolt mellény, lehajtott inggallér; tekintete mogorva, kedélyhangulata kifejezését mutató. Négy évvel később a *Vasárnapi Újság* (35. sz.) adta ki. Itt francia salon kabátban van, mellénye egészen fölgombolt, inge nyakgalléra lehajtott, széles homlokáról hátra van fésülve dus haja, szemei mély és erős nézésűek, arcza telt, vastag fekete szemöld, tömör körszakáll, kétfelé fésült hosszú bajusz, nyugodt arcz, görög orr, szép metszetű ajkak, virágjában levő ifju férfi alak. Tizenegy évvel később a *Nép Zászlója* adta ki életrajzával együtt, melyben három új adat van: hogy Orbán János az 1555-ki agyagfalvi Székely Constitutiók egyik aláírója, hogy Orbán Ferencz II. Rákóczy György alatt korlátnok, Orbán Elek ugyancsak főhopmestere Orbán Ferencz Erdély első codificált törvénykönyvének 1653-ban egyik szerkesztője volt. E képen is hátra van fésülve a haj, a nézés komoly és elmélyedt, az arcz méretén mindkétfelől tulterjedő vastag bajusz, s egyenlő tömörségű körszakáll, harczias férfi alakját állítja a néző elé; zsinóros dolmányát széles öv szorítja derekához, melyet félvállról prémes mente takar be; elől aranyrojtos nyakkendő, zsinór kard kötön lecsüngő vékony pengéjű horgas kard, forgóval rászoritott kócsagtollas kalpagján nyugszik jobb karja, s nehéz Rákóczi-fringiát szorító balkeze festői jelleget ad a képnek, alatta: neve.

Báró Orbán Balázs alapítványai.

Külön méltatást érdemelnek br. Orbán Balázsnak a nemzeti művelődés terjesztésére és erősítésére nagy nélkülözések árán, önmegtadással tett alapítványai.

A székely-kereszturi választó kerület országos képviselője volt 1872—1881. Választóinak nagy részét tették a keresztúriak. E bizalom viszonzásául az ottani unitárius közép-tanodának 1876. aug. 12-én 500 frt alapítványt tett oly módon, hogy száz-száz forintnak kamata évenként mindenik osztályban a legjelesebb tanulóknak nemzet és valláskülönbség nélkül ösztöndíjúl adassék. Hogy a kiosztás igazságosan történjék s minden pártfogás és részrehajlás ki legyen kerülve, a tanuló ifjaknak is az ösztöndíjra érdemesek kijelölésében némi befolyást kívánt adni azért, hogy az önérzeteket fölébressze, s már fiatal korukban szokjanak hozzá az érdem méltányolásához, s ennek nemesítő érzetét sajátítsák el. Az ösztöndíjt nyerjék el azok, minden osztályban — rendelé az alapító — a kik legfeddhetlenebb magaviseletűek, a tanulásban legszorgalmasabbak s előmenetelők legnagyobb. A választás legyen titkos, vegyen részt benne az illető osztály-

beli minden tanuló, jelöljenek ki három legjelesebbet, aztán az illető osztály tanárai, az igazgató részvétele mellett, szintén titkos szavazattal a három közül válaszsák meg a legérdemesebbet, s azoknak az ösztöndíj közvizsga alkalmával, buzdító szavak kíséretében adassanak kezeibe. Kételyek esetében az igazgató elnöksége alatt egybegyűlő egész tanári kar hozzon döntő határozatot. Ez alapítványt az alapító 1877-ben kifizette, addig 10° o-kal kamatozva. 1889-ben a párisi világi kiállításról visszajöttek ugyanazon közéletanodában a 6-ik osztály felállítására s annak tanári széke megalapítására ismét 100 forintot, az 5-ik tanári szék alapjához szintén 100 frtot adott készpénzben.

Halálakor, 1890. április 6-án kelt végrendelete 6-ik pontjában *Szejke-fürdőt* Orbán Bódog bátyja fiutódainak úgy hagyta, hogy ő és utódai a fürdői és gazdasági jövedelmekből tartozzanak minden évben a székely-keresztúri unitárius közéletanodának (gymnasium) 200 o. é. frtot adni 20 éven át, addig t. i. míg a tőke a 4,000 frtot eléri. Ez összeget pedig a végre hagyta, hogy az évi járulékból 100 frt a legszorgalmasabb s legkitűnőbb szegény székely tanulóknak ösztöndíjül adassék, a másik 100 frttal pedig a gymnasiumban felállítandó 6-ik osztály tanári fizetése alapja növeltessek, a melyre már korábban is tett alapítványt.

Végrendelete ez ágánál indító okul felhozta, hogy őt erre a székely nemzet iránti szeretete birta, s a nép értelmesebbé tételét előmozdítva, jövőre nézve azt meg akarja edzeni a hazafiságban. Sőt többet is akar tenni — folytatja végrendeletét — székely véreiért; tövisi birtokát egészen, Csáklya és Kurety községbeli illetőségeivel sat. hagyja az Erdélyi Közművelődési Egyletnek, úgy, hogy azt akár székely telepítési célra használja, akár eladva az egyesület céljaira fordíthassa. Indító okai közt felhozta, hogy a mint egész élete küzdelem volt a jóért és igazságért, a haza üdvéért, s a mint soha sem keresett önfeláldozó odaadásáért az öntudatnál egyéb jutalmat: úgy halálában is oda kell törekednie, hogy abból haszon háromoljék a szegény magyar hazára; azért földi javai egy részét a hazai közművelődés és fajmegmentés oltárára szenteli, t. i. azt, ami leginkább önszerzeménye. Családja nem levén: a magyar népet tekinti családjának s azt teszi örökösévé.

Halát kifejező szókban, nemesen emlékezett meg végrendeletében Celesta, Ugron Lajosné nővéréről is, a ki — ugymond — hozzá mindig jó volt, iránta betegségében is részvéttel és szeretettel viseltetett, s főleg fölkelhetőkben szép hagyatékot rendelt neki, édes anyja és az ő porai nyugvó helyéről gondoskodásra felkérte, arra pénzt rendelt, s tökéletes bizalmát fejezte ki az iránt, hogy jó testvére kérését és hagyakozását híven fogja teljesíteni.

Báró Orbán Balázs otthon.

Kiegészül br. Orbán Balázs jelleme, ha őt mint fiút, testvért és gazdát ismerjük meg. Celesta testvére szivességéből négy levelét használtam fel: 1883. jan. 20. az anyjához írottat, hármat 1884. apr. 28., 1889. jul. 9. és nov. 22-ről hozzá írottakat.

Az *első* a közte és anyja közti gyöngéd viszonyt tárja fel. Kedves jó anyjának szólítja, aggódik nem írásáért, holott ő fölérkezte után mindjárt írt, kérte, oszlassa el azt, s örvendeztesse meg levelével. Megírta elébbi levelében, hogy nem kapott elég jó szállást, butoraitól alig marad neki fen őt lépésni hely; egy jó benne az, hogy belőle egy darab Dunát lát s így jó levegőt szív. Azt is megírta volt, hogy előbbi szállásáról, a hová holmijét betette volt, ágyneműjét s két kis fejpárnáját ellopták s most egy összerétegt paplan a párnája. . . . Küld anyjának egy fogast, egy csukát, citromot és narancsot és két barbunyá-t, valóságos tengeri barbunyát, ami Pesten nagyon drága; de mivel tudja, hogy édes anyja szereti, s e régi ismerősének örülni fog, küldi. Irja, hogy febr. 3-án Debreczenbe megy a függetlenségi párt táncvigalmára, melyre oly kikötéssel hívták meg, hogy a város akarja megülni névnapját. Az utazás kevésbe kerül, ott mindennel el lesz látva és elmenni a jövőre való tekintetből szükségesnek látja. De csak egy napot mulat ott s már 5-ére Pestre visszatér, mert az országgyűlésen fontos tárgyalások lesznek, melyekben részt akar venni, hogy hosszas kimaradásával tett mulasztását helyre hozza. Ezt azért is írja meg, hogy elemozsinát febr. 6. előtt ne küldjenek, mert sokat hívják ebédre, s a régi főtt sonka, nyelv és szalonna is érintetlenek. . . . Itt gazdasága iránt utasítja édes anyját, s pénzt küld, hogy a napszámosokat s cselédeket fizesse ki; de egy részecskét — ugymond — tartson ben mindenikéből, mert jobb így. Kéri, hogy ha a téli idő beáll, a cselédeket dolgoztassa szorgalmatosan, trágyázzanak, szántsanak, álljanak ki a munkára jókor, ne urizáljanak, mint kivált egyik szokott. A takarmánynyal bánjanak szűkön, ne vesztegessék. Ha rossz idő lesz, hogy szántani nem lehet, vágják ki a tagból a töviset bokrokat, fenn a kaszáló közt, de tövestől szedjék ki, s ahol cserfa vagy gyertyánfa van, egyet-egyét felmetszve hagyjanak meg. A mit kívágnak, rakják csomóba, jó lesz majd tavasszal gyepünek a veteményes bekerítésére; kéri anyját, hogy az udvarhelyi szabótól a magyar ruháját vegye át s küldje ki, mert nincs miben látogatást tegyen. Irja, hogy a farsangnak vége, de ő egy bálban sem volt, dolgait végezte. Kérdezte: miféle diszítést küldjön felsőjére? Azonnal elküldi, s ha egyéb megrendelése van, azt is örömet teljesíti. Csöndesen él,

sehová nem jár, kötelessége minden idejét elfoglalja. Kéri siető válaszát s küldi kézcsókjait, szerető fia Balázs.

Celesta nővéréhez írt *első* levelében bocsánatát kéri, hogy szavát nem teljesíthette, nem mehetett haza csak egy napra is. Neki ez a sorsa, hogy személye legutolsó legyen, magán ügyeit háttérbe szorítsa. Ő nem képes kötelességeit immel-ámmal teljesíteni, hanem egész lélekkel, bármi kárával legyen egybekötve. Küld pénzt s megírja: hová, miként költse, s a mi megmarad fordítsák a ház szükségére. Utasítja a félben levő gazdasági teendőkre nézve, kéri, hogy készítsenek bükkönynek való helyet, hogy legyen bőven takarmányuk sat.

Második levelét Párisból írta. Itt vagyunk, édes Celestám! e méltán bámult világvárosban két nap óta, de hat nap kellene, hogy csak valamennyire bepillantsunk a sok látni és ismerni valóba, tanulmányozására hónapok. Mi csak futtában akarjuk megnézni a kiállítását, de így is már 3 nappal meg kell toldanunk. A francziák nagy lelkesedéssel fogadtak, a város 20,000 frankot szavazott meg a hivatalos fogadásra. Lesz bál, közebéd, kirándulás. Holnap megkoszorúzzuk Victor Hugó és Gambetta sirját, az elsőnél a Pantheonban ő fog beszélni — írja. A turini nap csak egy volt, a milyet ember érhet. A ki abban résztvett, kárpótolva érezhette magát az élet sok szenvedéseiert. Kossuth őt kitüntetőleg fogadta. Kéri, hogy legalább egyszer írjon neki nővére, míg ő Párisban lesz.

Harmadik levelében betegségéről s elhagyatottságáról ír lehangoltan s megilletőleg. Látszik, hogy betegségét komolynak ismerte. Siet Celestának írni, mint a kiről tudja, hogy érdeklődik iránta s betegségét fájlalja. E tudat jól esik betegsége miatt csüggedező lelkének. Az elhagyatottság károsan hat a kedélyre mindig, kivált pedig betegségben, a mikor az ember oly igen érzi egyedüllétét s a szeretet hiányát. Az isten őt áldja meg részvéteért — így végzi levelét — ő szavakkal meghálálni nem tudja . . . Pestre visszaútazásáról írja, hogy azt szerencsésen tette meg, meg volt minden kényelme, görcsei nem bántották. Reméli, hogy a testvére-ajánlotta pezsgő cura segíteni fog; drága ugyan, de megveszi. Még most is hagyakozik, miket tétessen Szejkén nővére a cselédekkel, mit s hogyan dolgoztasson. A molnárt intse meg, hogy becsülje meg jó helyét, a milyet nem hamar kap. Utasítja nővérét, hogy ha esős idők lesznek, akkor olcsón lehet napszámot kapni, tán 20—27 kron is. Irtassa a töviset a tagból, hogy tisztuljon ki az egész hely. Végre írja, hogy most pénzt nem küldhet, mert házbért kell fizetni, de adjon el a buzából s fedezze árából a ház szükségait. Kéri, hogy neki vétesen 6 darab sonkát és nyelvet, tétesse füstre, s mikor elkészül, küldje fel.

Férjével együtt öleli — így zárja levelét — szerető bátyja
Balázs.

E néhány levélben sok tanúság van. Mutatja br. Orbán Balázs, anyja és Celesta nővére közötti leggyöngédebb szeretet viszonyát; meg mondja titkát: hogy volt képes ő aránylag kevés jövedelméből a közügyekre annyi áldozatot tenni, hagyatékát úgy meggyarapítani; élő tanubizonyságot szolgáltat arra, hogy a székelyben bármi pályán megmarad a vérében levő gazdasági ügyesség, mely őt sokszor csekély birtokából is tisztességesen élni tudni megtanítja. A mily idealista volt br. Orbán Balázs a politikában, oly gyakorlati eszű s helyes érzékű a gazdaságban s vagyona kezelésében.

* * *

Báró Orbán Balázs írói, politikai és társadalmi munkássága őseredetű székelységében domborodik ki igaz mivoltában. Székely volt minden ízében, a legrégebb magyar fajból, annak fény- és árnyoldalaival; abból a nemzetből való, mely, mint a római büszkélkedett polgári jogával, önérzetesen mondja ma is magáról: én szabad székely vagyok. . . . Szülőföldén kisebbek és hasonlók közt tűnt fel, a fővárosban nagyok között vált ki s lett nagyobbá egyéni tulajdonságainak eredetisége, jellemének ereje és határozottsága által, a mi külső megjelenésében s demokratikus elveiben nyilvánult. . . . A fővárosban a magános elvegyűl, életére nem figyelnek; de a ki nyilvános pályán munkálkodik, s százak és ezerek közt egyedül, vagy kevesedmagával kezd újat, lép járatlan útra, mint tette magyar ruhaviseletével br. Orbán Balázs, erre minden elmenő rábámul, bírálja tettét, s azok, a kik magukat szintén jó hazafiaknak tartják, kérdezni látszanak: kicsoda ez, a ki okosabbnak tartja magát s jobb akar lenni mint mi? A gőgös világpolgár pedig az ő sima modorában, gúnyosan mondta háta megett: lám e fél-ázsiai, e modern barbár! Br. Orbán Balázst egyik sem változtatta meg, végig az maradt, a ki elébb volt — benn és kívül magyar!

Ő nemzete főrendéhez (*primor*) tartozott, de elődei lófők (*primipilus*) voltak, a székelység anyatörzséből. Vére rokon a Mikes, Béli és Ugron nemzetségekkel, a mibe anyja ágán görög vér vegyült. Nemes talajba nemes oltás! A kiben a székely eredeti természet és őserő, a székely öntudat és hun származás hagyománya mély honszeretettel, elszánt bátorsággal egyesült. . . . A székely testszervezetébe szirteiből s hegyei és havasi fenyvesei illatos levegőjéből látszik fölvenni azt a szivós erőt, mely hosszú életiségében nyilvánul, jellemébe azt az érczes szilárdságot, mely miatt ő inkább megtörik, mint sem meghajoljon, szabad nemzeti

intézményei, szaporaságuk, s földének szűk volta és gyöngö termő ereje kifejtik benne a munkakedvet, fokozzák szorgalmát. A székely a magyar királyság hegylakói közt a legmegbízhatóbb s legnemzetibb érületű nép, gyémántja a koronának. Rég lakja már, sok ellenségtől védte meg szűkebb hazáját, kik eltűntek a földről, s csak a történelemben él elmosódott nevök. Kopár hegyekre, vizmosott barázdákra földet s trágyát hord fel, s úgy természet kenyérnek valót övéi számára, míg az alföldi magyar bővelkedik az Isten áldásában. Fenyveseiből fárasztó munkával, ásványvízforrásaiból hosszú vándorlással szerzi meg a szükségeire valókat. Mikor vész jött a hazára, s a véres kardot széthordozták, Szent László király óta 1848-ig, a székely soha el nem maradt védőinek sorából, sőt legtöbbnyire — kötelezettsége szerint — azok élén állott, s Hunyadi, Mátyás, Martinuzi, Bocskai, Bethlen, I. Rákóczi György s I. Ferencz király és fejedelem alatt a nagy francia háború győztes csatáiban a székely vér mindig bőven omlott . . . A székely nemzet czímere egyik része a nap, a mi ős hajdankori persa szomszédságban lakására mutat; másik a megújuló hold, ez a törökökkel való rokonság emlékéét tartja fenn; külön földé — szerinte országa — van, külön örökösödési, hivatalviselési, igazságszolgáltatási törvényei, külön honvédrendszere, nemzeti ispánja, főkapitánya volt, czimerét czímerökbe, címét saját czímeik közé vették fel s használták a királyok és fejedelmek; ős nemzeti jog szerint, minden székely egyenlően szabad és nemes, adómentes, de a hazát benn önköltségén, kinn a király zsoldján személyesen fölkelve védi. A *hadak útja*, e szép csillag csoport — a monda szerint — a székelyek nemzeti csillaga, mely Attila legyőzött fiainak földére, mai hazájukba vonulását jelöli . . .

Báró Orbán Balázs eszményei ezek voltak, ő rajongott a népért; keleti útjában Spárta és Athéne szabad népében székely népét képzelte látni; a székely földi ős várromokban a letűnt hun korszak beszélő maradványait. Ezért szentelte e föld megismertetésére, e nép java s érdekei szolgálatára élete javát, s tette szerény javainak örökösévé őket. E vonzódás véreireh sajátosságos nemzeti erény. A székelyben bámulatos a vérhűség és fajszeretet. Br. Orbán Balázsban ez a legmagasb fejlettségi fokón állott. Neki mindene a székely volt — méltó szeretete tárgya fenkölt érületű fiának. Az a kis foltnyi nép a keleti Kárpátok aljában, mint a sasja kőszikla ormát, úgy ülte meg Magyarország keletén lakföldét. Míg ő itt van, míg a magyar korona e drága gyöngyét székely kar védi, nem kell veszélytől tartanunk . . . Br. Orbán Balázs ily felfogással volt a székelységről, s egész komolyságában fogta fel nemzete nagy küldetését. Ez neki érdeme, nekünk jogczím büszkeségre, erkölcsi kötelesség annak nagyrabecsülésére.

Hadd maradjon meg a székelységnek e hite, ne bántsa senki lelkét dicsősége. Másfélévezred nehéz munkájával, sok vér áldozatával érdemelte ő meg ezt. Ez volt utolsó nyilvános szava nemzete mellett akadémiai székfoglalójában.

1890. ápr. 19-én délután terjedt el a fővárosban nem vélt halálának megdöbbenő híre, általános részvétet keltve; mert kevesek tudták betegségét s azok sem vélték ily gyors és válságos lefolyását. A m. tud. Akadémia fekete zászlót tűzött ki palotájára, tudatta, hogy gyásza van s koszorú és temetésén megjelenése iránt intézkedett. Ezt tette a Történelmi Társulat is. Koporsójánál a parlament, főbiróságok, tudományos testületek és közintézetek nagy számmal jelentek meg, sok koszorú fedte azt, a budapesti unitárius pap imádkozott felette, egyik barátja bucsúbeszédet tartott, barátai az indóházig kísérték, Ugron Gábor be a Székelyföldre. A vasútnak megálló helyein sok helyt gyász pompával fogadták, így Berettyó-Ujfaluban, melynek sokáig volt szeretett képviselője, Kolozsváratt az Erdélyi Magyar Közművelődési Egylet, Tordán a város, Székely-Keresztúron az unitárius közép-tanodai tanári kar és ifjúság, Székely-Udvarhelyen az összes lakosság; mindenütt gyászlobogókkal mentek elé, beszédeket tartottak, a sz. keresztúri ifjúság gyászeneket énekelt, s a végső tisztesség a kies fekvésű-Szejke fürdőn, saját birtokán adatott meg, a hol hív barátja és rokona, Ugron Gábor beszélt felette, szívből, meghatóan; koporsója a családi sirboltban helyeztetett el.

Visszatért már ő sok küzdés után pihenni atyái földére. Az általa oly hőn szeretett és gondozott Szejke-fürdő nyugati hegylankáján, az általa építtetett *Rákóczi, Beldi Pál, Székely Mózes, Zrínyi Ilona, Kossuth* és más magyar szabadsághősök és hősnők nevét viselő fürdői lakházak közelében, hervadó fák hulló leveleitől takarva pihennek munkában kifáradt teste porai. A Hargita alatt, kedvelt székely népe között, édes anyja mellett találta fel a nyugalmat, a mit életében nem ismert. Vajha a székely nép termékeny életfája új erőteljes hajtással pótolná mielőbb kidőlt jelesének üresen maradt helyét! Én bizom a jövőben s hiszem, hogy e nép kegyelettel őrzi meg hív fia s igaz barátja sírját, a m. tudom. Akadémia és M. Történelmi Társulat tagjainak szíve az ő barátsága s nemes jelleme, jegyzőkönyvei elméje értékes alkotásainak emlékezését.

JAKAB ELEK.

A MARKOMAN HÁBORÚK.

— HARMADIK KÖZLEMÉNY. —

II. Az éjszak-nyugati háború.

A háború előjelei már régen mutatkoznak, s észrevehetőek valának a mozgalmak Róma határain túl is, de a birodalom mit sem tett, vagy tehetett korlátozásukra. Pius halála után azonnal, talán már 161-ben longobardok, markomannok s másféle népek jelennek meg Pannoniában a jobb parton állandó lakásokat kérve, de az ellenök küldött csapatok visszaűzték őket. Szorongattatásukban Ballomarius markoman király a hazátlanok megbizottjaival személyesen járul a helytartóhoz, de ez fönntartja az előbbi elutasító határozatot. Erre újból megkísérlik fegyveres kézzel erőszakolni ki a bebocsáttatást, de ismét sikertelenül.¹⁾ 162-ben hasonlók történnek a Rajnánál, hol Gaius Aufidius Victorinus, a tudós Frontanak, Marcus császár benső barátjának veje a chattokkal küzködik, s csak hosszas erőfeszítések után tudja őket visszaűzni. Ha ekkor azonnal erélyes rendszabályokhoz lát a kormány, úgy kétségtelenül boldogul; de Marcus nem tudott vagy nem akart nyugaton is kellő erélylyel lépni föl, mert keleten a kicsiny kezdetekből óriásivá fejlett, a birodalom minden erejét lefoglaló háború dúlt, — előbb csak Armeniában, utóbb azonban az imperium keleti határainak egész hosszában, miután a parthok is beléavatkoznak a hűtlen hűbéresnek érdekében, s Lucius Verusnak, Marcus társceszárijának legatusai csak hosszas küzdelmek után tudnak teljes győzelmet aratni. E késedelmeskedés irtózatosan megboszulta magát, mert épen akkor, midőn Marcus a hazaérkezett Verusszal s legióival fényes diadalmenetet tart Rómában, érkezik hire, hogy a barbárok áttörve a limeseken, át az Alpokon, már Italiában pusztítanak, s hogy

¹⁾ Capitolinus: Vita Marci c. 14: gentibus quae pulsae a superioribus barbaris fugerant nisi reciperentur bellum inferentibus. — Petrus Patricius fragm. 6: — V. ö. Dio Cass. 71, 11, 2.

elárasták rabló tömegeik Pannoniát, Dáciát, el a birodalom minden tartományát egész a Duna torkolatáig, tehát Moesiát is, honnan a sereg legnagyobb részét Azsiába rendelte át Marcus.

A főntebb vázolt ethnographiai tableaunak majdnem minden népe résztvesz e nagy hadjáratban : a markomanok, naristok, hermondurok, quadok, suevek, szarmaták (= jazygok), lacringok, burok, vandalok, ¹⁾ victovalok, osok, bessek, cobatok (²⁾ roxolanok, bastarnok, alanok, peucinok, costobokok. ³⁾ Dio Cassius majdnem ugyanezeket sorolja föl; s Aelius Lampridius még a dákokat említi a birodalom ellenségeiként ⁴⁾ s kettejük állításait megerősíti a későbbi Eutropius is. ⁴⁾ Óriási tömegek mozdultak meg tehát egyszerre, együttesen lépve közös actióra, a nélkül, hogy kiváló egyéniségek, mint egykor Arminius vagy Marobod állottak volna a vállalat élén. Szövetségüket, mint jellem, a közös érdek hozta létre, s a mindnyájok által megszerzett örvendetes tapasztalat, hogy Róma lanyhán veszi a támadásokat s mit sem tesz azoknak visszatartására. Az egyik kísérlet a másikat vonta tehát maga után, és midőn tömegesen rontanak a határookra, mindig sikerülnek hadjárataik. S csakis így érthető meg, hogy miképen fűzhettek rabszíjra oly rémítő számú foglyot, mint azt a békekötések említik. E határtartományokban alig lehetett egyetlen család, mely ne siratta volna övéit a nagymérvű rablókalandok áldozatai között. Páni rémület foghatá el tehát a provinciákat, melyet a hivatalos körök fejtelensége, végtelen zavara még inkább növelhetett. Hiszen a legatusok annyira nem voltak a határszéli barbárok készülődéseiről értesülve, hogy 167 május 5-én, tehát a betörést közvetlenül megelőző időben tizenhárom, Pannoniában állomásozó cohors veteránjait bocsátja el Marcus a helytartó ajánlatára, ⁵⁾ akkor midőn Dáciában már

¹⁾ Mommsen emendálja így a majdnem érthetetlen »hi aliique« helyett a passust. S e javításnak van kellő alapja is közvetlen szomszédjai lévén a markomannoknak.

²⁾ Capit. Vita Marci c. 22.

³⁾ Dio Cassius 71 a markomannok, quadok és jazygokon kívül megemlíti c. 12 az astingok, kostobokok, lacringok s cotinokat, c. 18 (és 72. c. 3) burokat, c. 21 naristokat s 72, c. 2, vandalokat. — Ael. Lampridius, Vita Commodi c. 13. »victi daci.« v. ö. Euseb. Hieron. Chron. p. 170, 171 a 2184-ik évre sorolja föl a germanokat, markomanokat, quadokat, sarmatákat és dákokat.

⁴⁾ Breviarium historiae 8 k. 6 c.

⁵⁾ C. I. L. III. 888 l. Hon. Miss. XLVI.

kétségtelenül dúlt a vész. Csak is így történhetett, hogy e vándor hordák áttörnek az Alpokon Italiába, ostrom alá véve Aquilaeiát, ¹⁾ földig rombolva Opitergiumot (= Oderzo) ²⁾; Aquilaeiát erős falai s nagy helyőrsége megmenték ugyan, ³⁾ de vidéke sivár pusztaság lőn. Ez események híre Rómában is kétségbeejtett mindenkit, mert a birodalom teljesen készületlen volt s annyira kimerült, hogy szerencsétlenebb órában nem is érthette a támadás, mint most. A császár maga is megrémült, látva, hogy e catastrophát az istenek még elemi csapásokkal, általános szárazság, földrengések és ragályos járványokkal szaporítják.

A pestist Lucius Verusnak Ázsiában kiéhezett, felére olvadt s majdnem teljesen elsenyvedt serege hozta magával, s mielőtt megtarthatta volna diadalmenetét naponkint 2—3000 ember halt el. Az ünnepélyek mértéktelensége még olajat öntvén a tűzre, a halandóság oly fokra hágott, hogy a halottakat nem temethetvén el a szokásos rendszabályok szerint, szekerekre rakták s úgy hordák ki a közös sírokba. Később pedig sírásók sem igen akadván, a császár a szegényeket állami költségen temetteté el. S e borzasztó vész tizenhét évig, a háború egész folyama alatt dúlván, nagyon megritkíták a nyugati provinciák lakosságát is különösen ott, hol a véres harcok folytak, a fővárost pedig úgy elpusztítá, hogy már a világ végét várták. Nem csoda tehát, ha eredetét ezerféle regébe burkolák. Dio Cassius szerint ⁴⁾ Seleuciában tört ki, míg Capitolinus Babylonból származtatja, hol Apollo templomában egy katona föltöré az arany ládácskát, melybe a ragályok zárva valának, s most szétáradva elterjedtek az egész világon, — nem Verus, hanem Avidius Cassius bűne miatt, hogy ez földig romboltatá Seleuciát, jöllehet megnyitá kapuit a rómaiak előtt. ⁵⁾ Pusztításai sujtólag érintvén minden néposztályt, gazdagot mint szegényt, Marcus napról-napra halasztá indulását, s ő a nyíltan és szabadon gondolkozó, nagy műveltségű, minden babonától ment uralkodó, most elpróbált mindenféle varázslatot. Lectiotirniákat ünnepeltetett hét napon át, bűvészeket hozatott minden felől: Egyiptomból, Syriából, csakhogy szűnjék a vész. Hiába volt minden, az Olympusiakat nem tudá megengesztelni. Végül a keresztények üldözését is megengedte, meghajolva a közvélemény nyomása előtt, általános lévén

¹⁾ C. I. L. V. 83. 1.

²⁾ C. I. L. V. 186. 1. — Ammianus 29, 6, 1.

³⁾ C. I. L. V. 83. — ld. a 7-ik jegyzetet.

⁴⁾ Dio Cassius 71, 2.

⁵⁾ Capit. Vita L. Veri c. 8.

a hit és meggyőződés, hogy a rémítő baj a keresztények gonoszságai miatt öltött ily óriás mérveket. ¹⁾

De az általános nyomor még sem voná el egy pillanatra is Marcus figyelmét a birodalmat fenyegető veszélytől. A mozgósítás a járvány daczára nagy erélylyel folyt. De alig táborozának tömegesebben együtt a legiók és segédcsapataik, azonnal elérte őket a baj, úgy hogy a hadseregnek jelentékeny része elpusztult. ²⁾ Ez soká késlelteté a császár indulását, míg végre mégis kitűzé a napot, s a tanácsban kijelentvén, hogy a germán háborúban mindkét császár jelenléte szükséges, magával kényszerít Lucius Verust is, ki visszatérte óta feledve a köznyomort és közveszélyt, egészen belemerült Syriából hozott bohóczainak élvezetébe, s a Via Claudián megkezdett rendkívül fényes villájának építésébe. ³⁾ De mielőtt megindult, az áldozatoknak ismét végtelen sorát mutató be az isteneknek, úgy hogy Rómának sohasem nyugvó rossz nyelve a császárhoz benyújtott következő folyamodásról élcelődött: »A fehér bikák tudtára adják Marcus császárnak, hogy az ő érdemök, ha győztesen tér vissza a háborúból. ⁴⁾

Ez az indulás, a vezérlés átvétele, de méginkább a háború nagy lelki szorongásokat okozhatott Marcusnak, ki sohasem vágyott harci dicsőségre, csak csendes magányra, hol könyveinek élhetett volna, s most személyesen kellett vezetnie oly embernek a háborút, kinek beteg, gyöngye testében ábrándos és szelid lélek lakik és jó szívé, telve a legtisztább humanizmussal, s a ki valahol a Duna mellékén jazyg ellenfeleivel vívott véres csatája után a következőket jegyzi viaszos lapjára: »A pók büszke reá, hogy megfogta a legyet; az emberek között pedig az egyik azzal dicsekszik, hogy elejtett egy nyulat, kihalászott egy halat, a másik pedig leterítette a vaddisznót, a medvét, míg mások azzal büszkélkednek hogy szarmatákat öltek meg. A böles szemében nem egyformán rablók ezek?!« ⁵⁾ És mégis kitartott, s talán senkire sem illenek jobban, mint reá Horatiusnak a valódi bölcsről mondott szavai:

állhatatos és rendületlen még ha az egek dőlnek is be.

Hadainak számát nem tudjuk, de valószínű, hogy összevont minden nélkülözhető csapatot, s így serege jelentékeny lehetett

¹⁾ V. Duruy, Geschichte des Römischen Kaiserreichs, übersetzt von Dr. Gustav Hertzberg. II. k. 542 l.

²⁾ Eutropius 8 k. 6 f.

³⁾ Capit. Vita Veri c. 8.

⁴⁾ V. Duruy u. s. II k. 542 l.

⁵⁾ Τὰ καθ' αὐτὸν X, 10.

már Aquilaeiában is. Kiséretében Veruson kívül a legkiválóbb tiszteket találjuk: így T. Vitrasius Polliót,¹⁾ ki a hadsereg legidősebb, legtekintélyesebb tábornokai közé tartozott kétségtelenül, s bőséges alkalmat nyílt most tapasztalatait értékesíteni, melyeket Moesia inferiorban már Hadrián idejében mint legatus gyűjtött; ²⁾ A. Barseus Rufus a praefectus praetoris; ³⁾ L. Fulvius Bruttius a Legio VI. Victrix legatusa; ⁴⁾ a Legio I. Minervia legatusa, kinek neve azonban a fölíratról elmosódott; ⁵⁾ M. Claudius Fronto ⁶⁾ — ki régi nemesi családból származván, nyilvános pályáját mint decemvir a stilitibus iudicandis kezdte, s gyors egymásutánban emelkedvén a hivatalnoki hierarchián, előbb quaestor, majd ab actis senatus aedilis és praetor, míg Antoninus Pius a Germaniában állomásozó Legio XI. Claudiához rendeli őt. L. Verus parthiai háborújában a Legio I. Minervia legatusa lévén, oly kitüntetéssel harczol, hogy propraetorrá nevezi ki a császár s megbízza, hogy önállóan vezesse seregeit Armenia, Oshroene és Anthemusia ellen; Publius Helvius Pertinax, korának egyik legkiválóbb tábornoka. Szegény szülőktől származik: atyja szabadon bocsátott rabszolga fakereskedéssel kereste kenyerét, — a fia pedig mint nyelvmester próbált szerencsét. Hiába. Végül a mindennapit sem tudván előteremteni, beállott katonának s egy előkelő ember pártfogása azonnal tisztté tevén őt,

¹⁾ C. I. L. VI. 1540: (F. Vitrasio . . . f. Pollioni cos II | . . . aug)ustorum comit(i M. Antonini | et L. Veri) augg. expeditio(nis Marcomannicae | germa)nicae, item comiti (M. Antonini | et Com)modi aug(ustorum Ex-pedit(ionis germa- | nicae sar)maticae stb.

²⁾ C. I. L. III. 762: Imp. Cesare T. Aelio Hadriano Antonino aug. pio p. m. | p. p. civitas Odessitanorum aquam novo ductu addu | xit curante T. Vitrasio Pollione leg. aug. pr. pr. és ugyanott 6125.

³⁾ C. I. L. VI. 1599: M. Basseo M. F. Stel(latina tribu) | Rufo pr. pr. | imperatorum M. Aureli Antonini et | L. Aureli Veri et L. Aureli Commodi Augg. | consularibus ornamentis honorato | et ob victoriam Ger-manicam et Sarmatic. | Antonini et Commodi Augg. . . . következnek a kitüntetések.

⁴⁾ Henzen, Inscriptionum latinarum selectarum amplissima collectio stb. Turici 1856. Az Orelli gyűjtemény III-ik kötete 5488 sz.

⁵⁾ C. I. L. VI. 1549 (. . . . comiti imp. Anto) | nini Aug. et. divi Veri bello Germanic. | item comiti imp. Antonini Aug. Germanici Sar- | maticae Leg(atus) Leg(ionis) I Miner(viae) stb.

⁶⁾ C. I. L. III. 1457 M. Cl. Ti. Filio Quirin | Frontoni cos. leg(atus) Aug. | pr. pr. Trium Dac et Moes(iae) Sup(erioris) | Comiti Divi Veri Aug(usti) . . . következnek a kitüntetések v. ö. Henzen 5478.

gyorsan emelkedett a legmagasabb rangokig. Marcus megismer-
vén a rideg, de kiváló katonát, beosztá őt seregébe. ¹⁾ A tábor-
nokok között találjuk később a császár vejét Claudius Pompeia-
nust is, kit kiváló tulajdonaiért, bár csak antiochiai nem eléggé
nemes ²⁾ családból származott, leányának Verus császár özvegyé-
nek kezével tüntetett ki, sőt consulságra emelt, egy ideig még
azon eszmével is foglalkozva, hogy utódjává teszi. ³⁾

A háború rossz omenek között indult meg. A barbárok
ellen előre küldött Furius Victorinus gárdaparancsnok seregei-
vel együtt áldozatul esett a vad hordáknak. ⁴⁾

Az uralkodók megjelenése, a nyomukban járó nagy had-
sereg, az első roham teljes sikere daczára is kétségbeejté a
támadókat, s egymásután visszavonulnak azok, békét kérő követ-
ségeket indítva Aquilaeiába. A quadok hajlandók voltak régi
hűbéri viszonyukat is megújítani, s készek új királyuk trónfog-
lalását a császárok beleegyezettől tenni függővé. Kívülök még
számos hatalmas törzs járulván az uralkodókhöz hasonló kérel-
mekkel, békebiztosításokkal, a vérmes Verus a provinciákat már
megszabadultaknak tekinté s a háborút befejezettnek és Marcust
is visszatérésre sürgeté, veszélyesnek tartván újra ingerelni a
barbarokat, kik fölkoncizolták a gárda parancsnokot is hadaival
együtt. ⁵⁾ Marcus azonban belátván, hogy e biztosítások kellő
visszatartás nélkül teljesen értéktelenek, hogy a virágzó provin-
ciák elpusztítását és Victorinus elestét bosszulatlanul hagyni a
birodalom lealáztatását jelentené, másrészt pedig csak újabb
biztatás lenne a betörések ismétlésére, nem fogadá el Verus
javaslatát, hanem a háború legerélyesebb folytatását kívánta.
Verus igen kelleltenül, s csak hosszas torzsalkodás után egyez-
vén bele a hadjárat tényleges megindításába, az Alpokon való
átkelés hónapokig késétt s talán csak 168-ban történvén meg,
elég ideje volt a barbároknak visszavonulniok, keresztül a szoro-
sokon, Raetia, Noricum és Pannonia téres síkjaira tévén át a
harctérre. De a tél Marcusnak is hasznára válhatott, szaporít-
hatá seregeit s a mozgósítás sem járt annyi veszélylyel, a hideg
hónapokban kissé szünetelvén a járvány is.

A háború első szakában a harcok nagy része Raetia és
Noricumban folyhatott, — egyforma elkeseredéssel, mindkét
részről, s a barbárok még nejeiket is fölvevék soraikba, mert az

1) Dio Cassius 71, 3. Capitolinus. Vita Helvii Pertinacis c. 2.

2) Capit. Vita Marci c. 20.

3) Dio Cassius 71, 3.

4) Capit. Vita Marci c. 14.

5) Capit. Vita Marci c. 14.

elcsesztettek között a rómaiak sok fegyveres asszonyt találtak.¹⁾ Majd tovább haladván a sereg — a barbárok, bár folyton küzdve, visszavonódnak minden ponton, s Marcus a legnagyobb erélylyel láthat az ellenségtől megtisztított provinciák megerősítéséhez. Tevékenysége, rendszabályai a veszély nagyságának megfelelők valának. Itália és Dalmatia biztosítására megerősíti Salonát,²⁾ Aquilaeiát, s valószínűleg ekkor emeli Pannonia Inferiort és Dáciát a consularis provinciák sorába.³⁾ De a rendelkezésre álló hadsereg e rendszabályok daczára sem volt elég, új csapatokat rendelni pedig a veszélyeztetett vidékekre nem lehetett, mert Kelet még távolról sem volt pacificálva, Britanniában pedig a legiákat folyton fenyegették az északi törzsek, s a Rajna szintén oly félelmes helyzetben lévén mint a Duna, a helyőrséget nem vonhaták el, s így a pénzügyeknek nyomasztó helyzete daczára is szaporítani kellett az állandó hadsereget. Marcus a császári palota két századon át összehalmozott kincseinek elárverezése által teremté elő tehát a szükséges, kétségtelenül igen jelentékeny összegeket,⁴⁾ s Noricum biztosítására a Legio II Pia-t, Raetia-éra pedig a Legio III Concordiát szervezé, legatusaik kormányra alá helyezvén e tartományokat.⁵⁾ A legio II Pia főhadiszállásául az ujonnan épített Lauriacum (Larch) az Anisus (Enns) torkolatánál jelöltetik ki, egyes osztályai pedig a közlekedési vonalak védelmére Joviacum (Schlögen = Linz és Passau között), Gabromagus (Windisch-Garsten) és Celsia (Cilly) castellumaiba rendeltettek; a Duna mellékfolyóinak völgyeit és torkolatait is jelentékeny erődítésekkel látták el.⁶⁾ A Bécsi Erdő vidékének, s a Lajta mellékének védelmi erejét szintén meg-

¹⁾ Dio Cassius 71, 3.

²⁾ Capit. Vita Marci c. 14. . . composueruntque omnia, quae ad munimen Italiae atque Illyrici pertinebant. — v. ö. C. I. L. III 1979: Imperatore Caesare Marco Aurelio Antono Augusto pontifici maximo tribunicia potestatis XXIII patre patriae cohors I miliaria Delmatarum sub cura Grani Fortunati tribuni cohortis eiusdem muripedes DCCC fecit; in his turris una.

³⁾ Capit. Vita Marci. c. 22: Provincias ex proconsularibus consulares, aut ex consularibus proconsulares aut praetorias pro belli necessitate fecit.

⁴⁾ Eutropius 8, 6. — Capit. Vita Marci c. 17. Ez az első államkölesön — bár kamat nélkül, s kötvények nélkül.

⁵⁾ C. I. L. III p. 588 és 707.

⁶⁾ Otto Kaemmel, Anfänge deutschen Lebens in Oesterreich. 56. kv. I.

szaporítván, Vindobona és Carnuntum között a castrumoknak egész sorozata épült, melyekben 18,000 legionarius, s ugyanily számú gyalog s lovas segédcsoport volt jövőben a határőrizetet teljesítendő. A Duna biztosságát pedig a részben közadakozásból felszerelt, s Lauriacum (Larch), Arelape-Comagenae (Tulutól keletre) s Carnuntum (Petronell) hadi kikötőjében állomásozó flotta tartá fenn.¹⁾ A Pannoniát és Noricumot Aquilaeiával összekötő utvonalat kiigazították, hogy a legnagyobb gyorsasággal küldhessék a legiókat bármely veszélyeztetett pontra.²⁾ Az Al-Duna mellékein kibővített Troesmist (Iglitza), az átkelők védelmére, a balparti vándor törzsek ellen, s a Legio I Italica és Legio V Macedonica egyesítették a hatalmas várban.³⁾

E nagyszabású védelmi rendszabályokat szakadatlan harcok között hajták végre. Hatásukat azonban csak az ellenségnek kiűzése után érvényesíthették egész teljességökben. Ekkor történt a hadsereg fölvonulása is. A harcvonal roppant hossza miatt (majdnem 3000 km.) szó sem lehetvén egységes működésről, az operáló hadsereg három szárnyra állított föl. Raetia és Noricumban a balszárny főparancsnoka: Helvius Pertinax, s főhadiszállása Castra Regina (Regensburg). A centrum vezérletét Marcus magának tartván fenn, kezdetben Carnuntumban székelt — Vindobona és Carnuntum között lévén a harcok tüzpontja, míg később a támadók a Duna középfolysánának mellékeire, Carnuntum (Petronell), Viminacium (Kostolacz) közé erőszakolják az operációk súlypontját és ekkor a császár is lejjebb jön — gyakran időzve a Granua (Garam) torkolata körül; a jobbszárny vezére Marcus Claudius Fronto, Dáciának éjszaki és nyugati határait védi, de neki van alárendelve Moesia is összes haderejével.

Ez intézkedésekkel 168 egészen eltelhetett, s Verus megunván az örömtelen tábori életet, Marcust folytonosan visszatérésre sürgeté. De a kötelességét híven teljesítő és kitartó császár igen kelletlenül távozott, s csakis Aquilaeiáig akart menni, honnan figyelemmel kísérik a dunamelléki mozgalmakat. Verus belenyugodott; megérkeztök után azonban a katonasággal zsúfo-

¹⁾ O. Haemmel ugyanott 60 kv. I. Mommsen szerint (Ephemeris epigraphica III. k. 331 l.) P. Lucius Gamala emlékének tiszteletére Ostia által dedicált fölirat eme passusa: cum republica praidia sua venderet ob pollicitationem belli navalis HS XVCC rei publicae donavit. (ld. Willmanns, Exempla inscriptionum latinarum 1724.) a dunai flottára vonatkozik.

²⁾ O. Kaemmel ugyanott 64 kv. I.

³⁾ C. I. L. III. 145 és 999 kv. I.

lásig megtöltött városban oly hevesseggel tört ki a pestis, hogy Marcus is jobbnak tartá elhagyni Aquilaeiát s Rómában várni be a tavaszt. Együtt indultak el kicsi kísérettel, de Verus nem láthatá meg többet az annyira óhajtott fővárost; Altinum-ban közös uti kocsi-jokban szélhűdés érte őt.¹⁾ Magas, szép testalkatú volt — mondja életírója, arca szellemes, szakállát a barbárok szokása szerint hosszan viselte; magas homlokát részben elfedő haját gondosan fésűlvén, aranyporral hinté be, hogy fénylőbbé tegye szép szőke színét. Szónok nem volt, mert nyelve kissé akadózott. Szerette a kockát, a fényűzés minden nemét, még adakozásaiban is. Hajlamai Neroéhoz hasonlítanak, de nem volt meg benne annak kegyetlensége. Nyilvános föllépése mindig méltóságteljes, csak Antiochiában vetkezé le a gravitas romana-t, midőn megszabadúlt nehány évre a komoly formákat követelő Marcus ellenőrzésétől.²⁾

Marcus Rómába érkezvén, Verus emlékének azonnal kieszközlé a divinatiót, s letevé az Armeniacus, Parthicus, Medicus mellékeveket, mert ezeket, ugymond, Verus s nem ő érdemelte ki. Verus halála nem okozott nagy veszteséget, inkább hasznot, mert a központi vezetés határozottabb, erélyesebb lett, nem zsibbasztván többé Marcust a mindig hazavágyó császártárs zsörtölődése, akadékoskodása. Nem is sokat bánkódott utána. A hivatalos szertartások befejezte, s az udvari gyász letelte után, azonnal elindult ismét a harctérre, honnan ugylátszik igen rossz hírek érkeztek.³⁾

A classicusok által fönntartott adatok azonban oly hiányosak s oly zavarosak, hogy lehetetlenség megállapítani az időrendet, — még kevésbbé az események színterét meghatározni. Pusztá tapogatózás minden okoskodás, s egyebet alig tehetett még a genialis Duruy és Mommsen is, mint hogy egyszerűen elősorolják az ütközeteket s factumokat. A samnit háborúkról sokkal pontosabb adataink vannak, mint eme kései eseményekről, melyek pedig már oly időben zajlanak le, midőn a tollforgatás általános.

¹⁾ 169 januárjában. Capit. Vita Veri c. 9: non longi ab Altino subito in vehiculo morbo, quam apoplexin vocant, correptus Lucius, depositus e vehiculo, detracto sanguin Altinum perductus, cum triduo mutus vixisset, apud Altinum periit.

²⁾ Capit. Vita Veri c. 10. — Sírfölrirta a következő: C. I. L. VI. 991: Imp. Caesari L. Aurelio | Vero aug. Armeniac. Med. | Parthio. pontific. tribunic | pot VIII. imp.

³⁾ Capit. Vita Marci c. 21.

A 168-iki előkészületek nem lévén elégségesek a határok biztosítására, különösen nem Raetiában, az ellenséges hordák ismét megjelennek Italiában, megint szorongatják Aquilaeiát, s csak Pompeianus és Pertinax együttes erőfeszítéseinek sikerült azokat kiszorítani; — de győzelmeiket kiaknázni már nem volt módjukban a hadvezéreknek.¹⁾ A szerencse csak félig mosolygott reájok, a veszélyeztetett provinciákban pedig egyáltalán nem, s így kétségtelen, hogy a rómaiak igen súlyos vereségeket szenvedhettek.

Ennek oka a rémítően pusztító pestis s a nagyon érezhető pénz és sereg hiány volt. Marcus minden lehetőet elkövet a bajok enyhítésére, s megtett előbb is mindent már Verusszal együtt, de a természet szokatlan mostohaságán megtört minden jóakaraturuk, reményük.²⁾ A megtizedelt, megviselt legiók szinte képtelenek lévén a harcra, Marcus a legvégső eszközökhöz fordul: Dácia új helytartóját, Frontó-t Italiába küldi, hogy sorozza be a fegyverforgatásra képes ifjúságot,³⁾ fegyvert ad a rabszolgák kezébe — miként a pún háborúban történt, zászlóaljkat szervez a gladiatorokból, összefogdostatja Dalmátia és Dardania minden csavargóját, rablóját, s beosztja őket még a rendes seregekbe is, fölfegyverzi a dioemtiákat, sőt megveszteget egyes germán törzseket is, és szolgálatába lépve, azok vitézül küzdenek jó zsold fejében fajrokonaiuk ellen.⁴⁾

Ez óriás erőfeszítések végre megszerzik a hadiszerencse kegyeit s Marcus személyesen arat döntő győzelmet a markomannokon, s életírójának följegyzése szerint, még a Duna balpartjára is üldözi őket, míg végül teljesen megsemmisíti hadaikat. Talán eme győzelem emlékét tartá fönn az érem, melynek averse a császárt hajóhídon átkelve ábrázolja. S ha e győzelem után veszi föl az Imp. VI titulust, úgy 170-re kell tennünk diadalát.

Hatása csakhamar mutatkozott. A quadok nem mertek mozdulni, s Marcus a jazygok ellen fordulhatott.

E nép eddig valóban komoly bajokat nem okozott Rómának. Betöréseik Pannoniába, néha Dáciába sok veszéllyel jártak ugyan alkalom adtával, mert a mily villámsebességgel támadtak, époly gyorsan tűntek el prédájokkal. A római lovasság még üldözni is alig tudá őket, sokkal nehezebb fegyverzetű és nehéz-

¹⁾ Dio Cassius 71, 3.

²⁾ Capit. vita Marci c. 8, 11, 12. Willmanns 2104 = Orelli 2172; Willmans 1187 = C. I. L. V. 1874.

³⁾ C. I. L. III. 1457: . . . misso ad iuventutem per Italiam legendam . . .

⁴⁾ Capit. Vita Marci c. 21: . . .

kesebb mozgású lévén mint a jazygok. Traján és Marcus császár oszlopain látva harcaikat, bevándorló őseinknek Leo császár által leírt taticája jut eszünkbe. Lovas tömegeik a sík vidékeket néhány óra alatt eláraszthatták, s mire a castrumok helyőrsége vagy a polgárőrség megmozdúlhatott, ők már úrkon-bokron túl valának. Tacitus szerint csak lovasságuk volt,¹⁾ melynek harcménjei aprók, gyorsfutók és végtelenül kitartók, s be vannak gyakorolva, még a síma jégtükrön is vágatva haladni — úgy hogy a befagyott nagy folyó, mint Ovidius keservesen tapasztalá Tomiban, nem nyújt ellenök védelmet. Testöket ércz, bőr, vagy csontpikkelyekből készült, egészen az idomokhoz simuló pánczél fűdi. Lovaiikat hasonlóképen. Fegyvereik a mérgezett hegyű nyíl, — s az ívvel bámulatos pontossággal és ügyességgel lőnek, s a hosszú nehéz pallos, melyen a római legionarius rövidke kardjával nem is igen tudott kifogni.²⁾ Fegyvereik az ember-ember ellen való harcra nem lévén alkalmasak — hosszú szablyáikat közvetlen közelségben nem használhatták, támadásaik inkább az ellenfél sorainak megbontására, mint erőszakos szétrobbantására irányultak, mert a rendetlenül üldöző ellenféllel, a szétszórt csapatokkal könnyen végeztek, fölkonczolván utolsó emberig ellenfeleiket, ha a szerencse mosolygott reájok. A gyalog harcban époly járatlanok valának mint őseink.

A markomann háborúban szokatlan hevességgel és roppant tömegekkel támadhaták meg Pannoniát és sok diadalt is arathattak, mert Dio Cassius azt írja, hogy Marcus »végre« legyőzi a jazygokat is »szárazon mint vizen — bár az ütközet nem hajókon történt, sőt ellenkezőleg, folytatja szerzőnk, a menekvőket a befagyott Dunán át is üldöztvén, a jégen mint szárazföldön harczoltak. A jazygok ugyanis amint észrevehék, hogy üldözőbe vették őket, megfordultak azt híven, hogy a jégen való mozgásban járatlan rómaiakkal könnyen elbánhatnak. Ekkor egy részök szemben, más részök oldalt támadott, mert lovaikat begyakorlák, hogy a jégen is biztosan tudjanak futni. A rómaiak azonban nem ijedtek meg, hanem tömörülvén, szembe szállottak velök. Hogy kevésbbé csúszszanak, a jégtalajra tevék pajzsait, s egyik lábukat azon megvetve, bevárták elleneik támadását. »Ezek reájok is törtek, de a legionariusok megragadván a lovak kantárszárát, magokhoz rántották ellenfeleiket. Ily módon végtelen zavarnak kellett keletkeznie néhány pillanat alatt, s kézviadallá változott át a harc, ebben pedig a rómaiak győzhetetlenek lévén, a jazy-

¹⁾ Tacitus, Hist. III. 5: plebem quoque et vim equitum qua sola valent.

²⁾ Tacitus, Hist. I. 80 c.

gok nem állhatták meg, s bármily számosan voltak is, mégis csak kevesen menekültek.«¹⁾

A helyet és időt ismét nem lehet meghatározni.

»A markomannokat és jazygokat sok véres ütközetben legyőzván, új veszedelmes háború tört ki a quadokkal, melyben jó szerencséjének, vagy inkább az istenség segélyével nagy győzelmet aratott, — beszéli Dio Cassius — mert a döntő ütközetben, midőn legnagyobb volt a veszély, csodálatos módon menté meg (Marcust) az istenség. A quadok oly területen bocsátkoztak harcra a rómaiakkal, hol bekeríthették őket. Ezek pajzsokkal szorosán egymáshoz simulván, vitézül küzdöttek. Az ellenség most alábbhagyott a harczczal, remélvén, hogy a forróság és szomjuság minden további erőfeszítés nélkül is kezeikbe juttatja a rómaiakat, és számra nézve is túlsúlyban lévén, körülsánczoltak mindent, hogy vizet se kaphassanak. A rómaiak erejöknek túlfeszítése, sebeik, a nap heve, s szomjuk miatt nagy szorongásba jutván, képtelenek valának tovább folytatni a harczot, de vissza sem vonulhatván, a nap hevében eltikkadva kellett zárt sorokban állaniok, midőn egyszerre sűrű föllegek tolnak össze, s isteni rendelésből hűsítő esőt bocsátanak alá. Mondják is, hogy a Marcus kíséretében lévő egyiptomi varázsló Arnuphis, a légkör istenétől Hermestől eszközlé ki az esőt.«

Ez ütközetet, keresztények is részt vevén abban, már a császár életében egész regekör vevé körül, s az új vallásnak keleten nagy számban lévő hívei, a keresztény katonák imájának tulajdoníták azt. A régi egyházi írók közül foglalkoznak is többen ez eseménnyel, s az ő adataikat egyesíti az alábbiakban Xiphilinos, Dio Cassius könyveiből készített kivonatában.

»Dio — mondja Xiphilinos, hibásan beszéli el az eseményt, szándékosan, vagy mert nem tudta, hogy nem ír igazat. Előttem szándékosága látszik valószínűbbnek, mert tudhatta, hogy a »dörgő legio« — melyet jegyzékében maga is így nevez, — ez alkalommal (más legalább nincs említve) kapta nevét. Ez menté meg akkor a rómaiakat, s rontá meg az ellenséget és nem Arnuphis, a varázsló. Marcus különben nem találta örömét a magusok társaságában és varázslataikban. A dolog így áll: Marcusnak volt egy hadteste vagy legiója, mint a rómaiak nevezik, melitenei katonákból szervezve, kik mindnyájan Krisztus hívei valának. Ama csatában a gárda parancsnoka a császár elé járulván, mondá Marcusnak, ki már nem tudván segíteni, kétségbeesett a hadsereg sorsa fölött, — hogy a keresztények mindent meg tudnak tenni imáikkal, neki pedig egy egész legiója van ilyen.

¹⁾ Dio Cassius 71, 7.

E híre Marcus fölszólítja őket, hogy imádkozzanak Istenökhöz. Imájok azonnal meghallgattatván, Isten az ellenséget villámokkal sújtá le, a rómaiakat pedig esővel enyhíté meg. Marcus csodálkozván ez eseményen, a keresztények javára rendeletet bocsátott ki, s a legiót »dörgő-nek« nevezte el. Mondják, hogy Marcusnak egy levele is lenne e dolgról,¹⁾ — s a görög történetírók elbeszéli ez eseményt, bizonyítják is azt, de tudni nem akarnak a legio elnevezéséről.«

»A rómaiak az eső megeredtekor, folytatja Dio, az égre tekintvén, ajkaikkal fogák föl a csöppeket, majd pajzsaikat, sisakjaikat tartván föl, nem csak magok itták mohón a vizet, hanem lovaiknak is adtak, és midőn elleneik rájuk törtek, harcoltak és ittak egyszerre, a sebesültek pedig a sisakjukba ömlött vizet együtt szürcsölik közbevegyült vérökkel. A támadás most rendkívül veszélyes lehetett volna reájok nézve, ha nem sújtja elleneiket egyik villámcsapás a másik után. És most látták, hogy mint hull az égből eső és tűz egyszerre, s míg némelyek fölüdvülve az esőtől, ittak, addig mások a villámtól sújtva meghaltak. A tűz érte ugyan a rómaiakat is, de itt rögtön kialudt. Az ellenségnek nem használt az eső, sőt inkább olajként táplálta a tüzet. Esett nálok is és mégis víz után vágytak. Némelyek sebet ütének testökön, hogy oltsák a tüzet, míg mások a rómaiakra rontának, mintha nálok volna csak található a mindent megmentő víz. Még Marcus is megsajnálta őket. A császárt most üdvözlék hetedszer imperatorként, s bár máskor e megtiszteltetést a senatus beléegyezte nélkül nem fogadá el, most mégis megtevé, mint ha az istenségtől származnék az, és ily értelemben tőn jelentést a senatusnak is. Faustina »mater castrorum«-nak neveztetett el.«²⁾

E rendkívüli eseményt megörökíté Marcus oszlopának egy csoportozata is,³⁾ melyen Jupiter Pluvius mint hosszú szakállú szárnyas agg, ki tagjaiból esőt áraszt, jelenik meg. Az oszlop ugyan Commodus alatt állíttaték föl, de a repraesentatio Róma közvéleményének visszhangja, — s a császár hitének is, ki győzelmét szintén fensőbb erők közreműködésének tulajdonítván, egyik érmén a reá törő barbárokat úgy ábrázoltatá, a mint Jupiter villámaival sújtja le őket.

¹⁾ Említi e levelet Tertullian: sunt litterae Marci Aurelii, quibus illam Germanicam sitim, Christianorum forte militum precationibus imetrato imbri discussam contestatur. Ld. F. v. Kraus, Encyclopädie der Christlichen Alterthümer II. k. 291. l.

²⁾ Dio Cassius 71, 8—10.

³⁾ Bellori kiadásában a XV-ik lap. Jupiter kinyújtá karjait. Jobb felén a vizet gyűjtő rómaiak, a baloldalon a villám által sújtott quadok.

A legio fulminata s nem fulminatrix, csakugyan létezett már Augustus idejében, s a régi sorozatban a XII-ik számot viselte. Neve ismeretlen eredetű, de gyakran említetik.

A császár följegyzései szerint az ütközet a Granua (Garam) mellékén történt 173-ban.

A quadok ellen vívott harczok stratégiailag legfontosabbak a háború egész folyamán, mert e hatalmas nagy nép, területeinek központi fekvésénél fogva, valódi összekötő kapocs volt a markomannok és jazygok között, s most leveretvén, a szomszéd barbároknak újból való egyesülése meg volt akadályozva, lehetlenné tétetvén a kölcsönös támogatás, segélyadás. Ezt elérni pedig, biztosítva lévén ezzel a háboru teljes sikere, nyiltan bevallott célja volt Marcus hadvezetésének, miként azt Dio följegyzései s a béke föltételei eléggé igazolják.

A garmmelléki döntő ütközet hatásai azonnal érezhetők lőnek úgy Dáciában, mint Pannoniában, mert a harcztéren időző császárhoz tömegesen érkeznek a békét kérő, s ennek fejében szövetséget ajánló küldöttségek. Szivesen fogadták valamennyit, különösen a quadokat, kik önként följajánlták, hogy a markomannokkal kötött szövetséget fölbontják, Marcus hadseregét ellátják a kellő számú vágómarhával, lovakkal, s azonnal kiadnak 13,000 foglyot és szökevényt, megigérve a többieknek kiszolgáltatását is. A császár készséggel járult e föltételekhez, de hozzá csatolá, hogy nem szabad látogatni a vásárokat, nehogy markomannok és jazygok vegyüljenek közójök — kiket megtiltatott befogadniok, mert a római hadvezérelt félt, és méltán, hogy ekként ismét kikémlilik előkészületeiket, s beszerzik a háború folytatására szükséges kellékeket. Kivülök még mások is jelentkeztek, s meghódolást ajánlva, római szolgálatba fogadtatának, az arra való szökevényekkel együtt és szétosztattak a különféle provinciákban: Dácia, Pannonia, Moesia és Germaniában, sőt Itáliába Ravenna mellékére is telepítének egy rajt. ¹⁾ ²⁾

III. A keleti háború.

A római hadsereg balszárnya Dácia és Moesia területén M. Claudius Fronto vezérlete alatt a barbár népeknek egész sorozatával küzd. Ellenfelei közül legkiválóbbak a lacingok, burok, vandalok, victovalok, osok, bessek, cobotok, roxolanok, bastarnok, alanok, peucinok s costobokok. E törzseket Capitoli-

¹⁾ Dio Cassius 71, 11.

²⁾ Capit. Vita Marci c. 22: accepitque in deditioem Marcomannos plurimis in Italiam traductis.

nus sorolja föl¹⁾ Marcus életrajzában; Aelius Lampridius Commodusában megemlíti a dákokat,²⁾ fölíratilag pedig még a carpok részvételét lehet constataálnunk. Claudius Fronto ereje alig állhatott arányban e vándor népek óriás tömegeivel, még 168-ban sem, tehát a határvédelem szervezése után; a derék tábornoknak Dáciába érkezete előtt pedig a tartomány saját erejére utalva, épen nem lévén képes ellenállani, a gazdag és virágzó provinciát eláraszták néhány hét alatt a barbárok már kora tavasszal,³⁾ s a lakosság menekül a hogy tud. Alburnus maior (Vöröspatak) bányászai minden értékes holmijokat aranyat termő aknáik mélyébe rejtik, befalazva az üregek száját. Féltett javaikat nem prédálták föl a barbárok, de ők magok sem használhaták, élvezheték többé, mert elvesztek mindannyian, vagy rabszolgaságba hurczoltattak, aknáik pedig befalazva maradtak másfélévezreden át. Az új-kornak jutott a kiváló szerencse, hogy néhány, az idő mostohasága által érintetlenül hagyott aknában megtalálhatta e szerencsétlen nemzedéknek valószínűleg legféltettebb kincseit — okleveleit. Ezek közül legkésőbbi a vöröspataki Sz. Katalin aknában épen maradt viaszos lap 167. márczius 28-án kelt.⁴⁾ A barbárok tehát április vagy májusban törtek be, ugyanakkor, midőn Pannoniába a nyugati törzsek.

A harcok, mennyire a dátumokat összevetve következtethetjük, 167-től 171 végéig vagy 172-ig folyhattak, mert a pusztulás veszélyétől megmenekült Sarmizegetusa Verus halála után dedicál fölíratot Marcusnak⁵⁾ s Marcus Claudius Fronto valószínűleg 170-ben viseli a consuli czímet, és 171-ben még él, mert ekkor veszik föl fiát a Salii Palatini közé. E papi collegium tagja pedig csak az lehetett, kinek apja, anyja élt.

A legelső betörők kétségtelenül az éjszaki és keleti törzsek voltak. Első helyen említendők a dákok.

Dácia meghódítása után a római fensőséget elismerni nem akaró dák törzsek kiköltöznek hazájokból, vagy pedig a háború folyama alatt kiűzetvén, a délkeleti Felföld éjszaki hegységeiben s a Kárpátok délkeleti láncolatai közé telepedve, főnökük kormánya alatt élnek, várva, lesve mindig a harcra, vagy legalább rablásra nyíló jó alkalmat. Antoninus Pius idejében be is törnek egykori hazájokba, de ismét kiűzetnek, most pedig ők is csatlatkozva a barbárok szövetségéhez, a szomszédokkal együtt ronta-

1) Capit. Vita Marci c. 22.

2) Ae. Lamprid. Vita Commodi c. 13.

3) 167-ben.

4) C. I. L. III. 950 l. Cautio societatis.

5) Eph. Ep. IV. 188.

nak be, s az elégedetlen elemek által tárt karokkal fogadtatván, könnyen eljuthatának Apulumig, hol a Legio XIII. gemina hatalmas castruma fogta föl a népáradatot, legalább egy időre.

A dák törzseknek egymáshoz való viszonyáról nincsen semmi tudomásunk. Nem értesülünk arról sem, miképen fűzték össze őket a közös nyelv, szokások; voltak-e közös intézményeik, miképen terveztek, hajtottak végre egyes törzs erejét meghaladó vállalatot; kik, milyen megállapodások szerint bizattak meg a harcz egységes vezérletével? Annyit azonban mégis mondhatunk, hogy kormányformájok aristocraticus volt, — ez együtt jár a törzsszervezet természetével, s ennek megfelelő a kölcsönös érintkezés, katonai szervezet. A politikai ügyek intézése, a sereg vezérlete kétségtelenül a főemberek kezében volt, kik hatalmukat nagy vagyonuk és születésük előjogán birták és hagyták utódjaikra. Emé aristocraticus szervezeten kellett alapulnia a katonai kötelezettség és katonai állításnak is. Az urak személyesen valának kötelezve, mint minden népnél, s ki kellett állítaniok háztájuknak összes fegyverfogható férfi tagját. Gyalog nemzetek főnökei pedig mindig tömérdek fegyverviselő szolga néppel lévén körülvéve, a sereg magva az urak jobbágyaiból, s hűbéreseiből telt ki, úgy hogy a szabad, de kis vagyonnal rendelkező emberek száma alig lehetett nagy. S így a vezérletnek is az urak kezében kellett lennie, és ők annál magasabb helyet foglaltak el a katonai rangfokozatban, minél több fegyverest tudtak kiállítani. A dák sereg tisztjeit Traján oszlopán — Marcus Antoninusén nincsenek dákok — hegyes, néha a homlokmagasságig merőleges vonalakkal áttört fővegeik, s rojtos köpenyeikről könnyen fölismerhetjük. Ily megkülönböztető jelekkel ellátott ruhát viselnek a sárkány és vexillum tartók is. Öltözetük egyebekben teljesen megegyezik a gyalog mint lovas legénységgel. Toilette-jök a következő:

1. Hosszú ujjú kézelős, derékon átkötött, térdig érő felöltő (Sagum.)

2. A köpeny melyet vállalkon viseltek, s mellökön tüvel kapcsoltak össze.

3. A bokánál átkötött, s lábbelikbe dugott nadrág.

4. A lábbelijök madzaggal átkötött bakancs.

A barbár népek az ijesztő, félelmes külsőt kiválóan fontosnak tartván, a dákok fajrokonai a géták, lehetőleg hosszú hajtat, szakállat eresztének, s fülig mocskosak voltak,¹⁾ és a harczba, támadásra eget rázó lármával indultak. Hasonlóan a dákok, kik

¹⁾ Ovidius Naso. Trist. V, 7, 17: vox fera, trux vultus, verissima Martis imago. — u. o. squalidus Geta.

az oszlop tanusága szerint szintén nem használtak ollót és borotvát, úgy hogy a rómaiakhoz képest egész szakál és hajerdő földi arczaikat, s hogy még rútabbak legyenek, a tetoválást is használták. ¹⁾

A dák sereg külső föllépése tehát nagyon kellemetlen, izléstelen lehetett, s ellenfeleinek e rémletes exterieurhoz előbb hozzá kellett szokniok, hogy nyugodtan, hidegvérrel szállhassanak szembe velök.

A sereg legnagyobb része gyalogságból állott, s csak kis töredék, valószínűleg a leggazdagabbja volt lovas. Az oszlopon csak egyetlen esetben látunk lovas támadást, ²⁾ s ez is szerencsétlenül üt ki. A lovak kicsinyek, erősek, hegyi fajtának látszanak, melyet talán a délkeleti Felföld bérczes vidékein ismertek meg. A lovasok nyereg nélkül ülnek paripáikon, s ménjeiknek egész fölszerelése a zabra, kantár és a szügyökön levő szíj. ³⁾

A hadsereg fölosztása, belső berendezése, administratiója ismeretlenek. A nagyobb hadtestek már a könnyebb alkalmazhatóság miatt is, kisebb részekre voltak fölosztva, s talán ezeknek jelvénye a rómaiakéhoz hasonló vexillum, melyre kigyó, inkább sárkány volt kivarrva vagy kifestve. E vexillumok színesek lévén, valószínűleg egyes csapatok megkülönböztetésére szolgáltak, vagy pedig a főnököket jelképezik.

Második főjelvényök a sárkány, mely kétségtelenül szent symbolum is, talán a főistené, épúgy mint a rómaiak sasa, majd a kereszténységet fölvevő birodalom zászlóin a kereszt. E jelvény feje rézből készült, s leginkább a farkasfőhöz hasonlított. Fülét hegyesen fölállanak, mint a figyelő állaté, éles, hegyes fogakkal telt szája nyitva van, nyaka fodros, teste hosszú, kigyó alakú, hal farkkal. Ha a zászlótartó gyorsan haladt vele, vagy szél volt, úgy a száján beható áram fölfujta, s a torkán lévő kis nyílason zizegve tódult ki. E sárkány fejénél fogva rövid rudra volt erősítve, s fölfujva vízszintesen lebegett. ⁴⁾

¹⁾ Herodotus V, 6 a thrákokról. — Ezzel teljesen megegyezik: Artem. ²⁾ *Ἄνερος*: I, 8. A dákokról Plinius, *Hist. nat.* XXII, 1, 2: *Inlinunt certe aliis aliae faciem in populis barbarorum feminae, maresque etiam apud Dacos et Sarmatas corpora sua inscribunt, u. az VII, 10: Quarto partu Dacorum originis nota in brachio redditur.*

²⁾ W. Froehner, *Le colonnè Trajane d'après le surmoulage exécuté a Rome en 1861 — 1862*, reproduite en phototypographie par G. Arosa. pl. 55.

³⁾ W. Froehner u. o. pl. 55.

⁴⁾ Ammian. Marcellin: 16, 10: *purpureis subtegminibus texti dracones, hastarum summitatibus illigati, hiatu vasto perflabiles et ideo velut ira percipiti sibilantes caudarumque volumina relinquentes inventum.*

E harci jelvényeket a harcban majd itt, majd amott látván, stratégiai helyöket nem tudjuk megállapítani, de kétségtelenül úgy alkalmazták azokat, mint a rómaiak labarum, vexillum és signumaikat. A zászlótartók mindig a legelőkelőbb emberek, s ha a sárkány valóban szent jelvény, akkor talán a papok vitték.

A hadi jelvényekből ítélve, a seregnek volt talán római mintára készült tacticalai fölosztása és sík földön kétségtelenül őrszemek által biztosított fölvonulás előzte meg a támadást, mely vezényszóra, egyszerre történt az egész harczvonalon, míg változó fölszínű terepen a talajhoz alkalmazkodva szétszórta harczoltak, kellő tért engedve az egyéni ügyességnek, személyi bátorságnak. Traján oszlopán is a legtöbbször ilyen harcot látunk, melyekben a lovasság nem vett részt. Ez, ugylátszik, a vezérlés szolgálatára volt rendelve, vagy küldönczi teendőket teljesített s végezte a kémszolgálatot. E nehéz hivatásban része volt tehát a gyalogságnak is, mert az oszlop egyik csoportozatán két dák foglyot visznek római katonák a császár elé,¹⁾ holott semmi nyoma közeli vagy távoli ütközetnek.

Ily szervezetű hadseregben a vezérlésnek egységesnek, körültekintőnek kellett lennie, mely nagy engedelmességre és szigorúan fegyelmezett csapatokra támaszkodhatott. Ide vágó adataink azonban nincsenek. Az oszlopon gyakran látván, hogy a dák urak érkezek, föltételezhető, hogy kényes pillanatokban a vezér vagy király összehíván a főnököket, hadi tanácsot tartott.

Hogy miképen tarták fenn a fegyelmet, miképen büntettek és jutalmaztak, annak semmi nyoma.

A dák hadsereg jelentékeny hadikészleteket szállítván, voltak négy kerekű nagy szekerek is, melyek Traján oszlopán gyakran előfordúlnak.²⁾

Szállító eszközökkel rendelkezvén, gondját viselték sebesülteiknek, összeszedék azokat, ha lehetséges volt, még az ütközet folyamán, s fölhasználva kezdetleges orvosi ismereteiket, tehetségök szerint ápolák azokat.³⁾ Az élelmezés, ha társzekerüket nem érte baj, rendesen történhetett, s főleg húsból állhatott.

Hadi foglyaikkal alig bántak a leghumanusabbban. Az oszlop XVI. csoportozatán póznákra tűzött fejeket látunk, a XXVIII-on teljesen levetkeztetett férfi van kocsikerekre feszítve, míg a XXXVIII-ikon dák asszonyok a mindenükből kifosztott római-

¹⁾ W. Froehner u. o. pl. 42.

²⁾ W. Froehner u. o. pl. 63.

³⁾ W. Froehner u. o. pl. 50, 63, 70.

kat fáklyákkal égetik fejökön, hátokon, vállaikon, mi nem épen előnyösen illusztrálja a dák gyöngéd nem emberies voltát.¹⁾

A dákok fegyverei a fegyvergyártás, nagy fejlettségéről tesznek bizonyosságot, sokféleségök pedig tanúsítja, hogy mindig a czélnak megfelelően alkalmazták azokat. Innen a nagy változatoság. Fegyvereiket, melyeknek használati módját a Traján oszlop számtalan csataképén tanulmányozhatjuk, Apollodorus az oszlop alapján, gyönyörű csoportozatba gyűjti össze, az első hadjárat zárcsoportján pedig két pompás trophaeumot állított össze azokból. Ezekről veszem a következő sorozatot:

Támadó fegyverek:

1. A rövid, visszahajlított, sarló alakú görbe kard, speciális dák fegyver, melylyel kézviadalban rendkívül mély és veszélyes sebeket vághattak.

2. Hosszú, egyenes kard, díszes markolat és hüvelylyel. Traján oszlopán az előkelők és lovasok oldalán látjuk.

3. Hosszú lándzsa. Hegye vas, vagy bronz, míg nyele fa.

4. Rövid vető lándzsa.

5. Kézviadalban veszélyes fegyverek voltak a nehéz, elől fokoshoz hasonlító ív alakú éllel, hátul pedig kalapácsfejjel ellátott csákányaik, melyet egyformán használtak favágásra, erdőirtásra, mint harczra az ütközetben.

6. Rövid nyelű, gömbölyű fejű buzogányok.

7. A dákok kitünő íjászok voltak. Ijaik azonos szerkezetűek a géták és sarmatákéival: erős, ruganyos ércív, vagy állatszarak erősítvék össze, ugyancsak ívbe, s a fölajzott ívből a vesszőt ökör vagy lóbelekből sodrott húr veté ki. Vesszőiket jól számított távolságból, tömegesen, vagy a helyzetnek megfelelően, szétszórtan röpték elleneikre, s bármily kicsi sebet ütöttek is, halálhozó lehetett az, mert nyilaikat ők is mérgezik mint törzsrókonaik. Nyílhegyök ércből készült, szigony alakra. Alsó végükön tollakkal ellátott vesszeiket tegezben hordták. A nyíl általános fegyver, egyformán használják az előkelők, mint a legénység.²⁾

KIRÁLY PÁL.

¹⁾ W. Froehner u. o. pl. 50, 63, 70.

²⁾ Ovid. Ep. I, 2, 23: *Tecta, quae rigent fixis veluti vallata sagittis.* és u. o. 83 v: *dant illis animos arcus pleneaque pharetrae.* Ex Pont III. 1, 6: *Tinctaque mortifera tale sagittae madet.* IV, 9, 84: *Sintne tinctae serpentis felle sagittae.* Trist: V, 7, 15: *In quibus extremo, qui non coryton et arcum — telaque viperes lurida felle gerat.* v. ö. Ex Panto I, 8, 6: IV, 4, 52. Az íjak hurjairól Ovid. Ep. I, 2, 25: *At semel intentus nervo levis arcus nervo equino.*

KÜLÖNFÉLÉK.

A KIRÁLYI TÁRNOKMESTEREK A XIV. SZÁZADBAN.

Tkalčić Iván legújabb, ily című műve: »Povjestni spomenici s. k. grada Zagreba«, vagyis Zágráb sz. kir. városának történeti emlékei, melynek első, az 1093-tól 1399-ig terjedő kort felölelő része, 1889-ben jelent meg, egyebek közt érdekes pört tartalmaz, mely a zágrábi káptalan és Zágráb városa közt Kobilja és Svibljan birtoka miatt, Lőrincz magyar királyi tárnokmester előtt folyt, és melyet ez Visegrádon, 1346. évi április 11-én kelt, jelesen indokolt ítéletével a város részére döntött el.

Ezen pörre vonatkozó, most először kiadott okiratok, mívelt-ségtörténeti jelentőségökön felül, reánk nézve kivált azért bírnak érdekel, mert lehetővé teszik a királyi tárnokmesterek néhányának kivoltát meghatározni, s a XIV. századbeli királyi tárnokmesterek eddig vajmi hiányos és zilált sorozatát elkészíteni.

Ez alkalomból állítottam össze e névsort, és közlöm azt azon reményben, hogy nem haszontalan szolgálatot végzek.

Aki a sort megkezdi, s a tárnokmesteri méltóságot a tizenharmadik századból áthozza: *Domokos*, a Porch vagy Pouch István fia a Rátót nemzetségből. Ő III. Endre királynak volt tárnokmestere, s mint ilyen, még 1300. augusztus 23-án fordul elő,¹⁾ amiért nincs ok kételkedni azon, hogy e méltóságot III. Endre királynak 1301. januárus 14-én bekövetkezett haláláig betöltötte.²⁾ -- 1305-ben újra előkerül Domokos és pedig mint Ottó király tárnokmestere.³⁾ Vajon megegyezésével történt-e kinevezése, vagy hogy Ottó király, kinek ügye ez időben már igen hanyatlott, azért nevezte ki e hatalmas főurat tárnok-

¹⁾ *Fejér*, CD. VI/II, 264.

²⁾ *Chronicon Budense*, (Podhradczky kiadása 223. 1.)

³⁾ *Anjouk. Okmt.* I, 118.

mesterré, hogy a maga részére hódítsa? Én ez utóbbi föltétre annál hajlandóbb vagyok, minthogy Károly-Róbert már 1304-ben Hasznos mellől, mely Domokos úr vára volt, keltezte levelét. Tehát már ekkor híveül kellett őt birnia, valamint hogy később évek során hú nádora volt.

Az Árpádok kihalta után, daczára annak, hogy két trónkövetelő vala: Károly-Róbert és Venczel, 1302. november 25-től 1306. januárius 13-ig¹⁾ csak *Henrik* tárnokmestert ismerjük. Azonban úgy vélem, hogy e név alatt két személy lappang. Az egyik *Német-Ujvári* Henrik, a hasonnevű bán fia, Szlavónia bánja, Somogy, Tolna, Baranya és Bodrog vármegyék ispánja; s ez Venczel, utóbb Ottó király tárnokmestere. A másik Rikalfia Henrik a *Rudger* nemzetségből, melyből a Berzeviczyek is származnak.²⁾ — Bozó, a néma barátok főnöke, midőn 1308-ban megköszöni ez utóbbi Henriknek rendtársai, nevezetesen a lechnici zárda iránt kimutatott kegyességét, még mindig tárnokmesternek czímezi őt.³⁾ Ez a nagy méltóságokat viselt főurat, persze csak a »quondam« vagy »alias« szócska hozzátételével megillette ugyan, de hogy Rikalfia Henrik e jelzett időben nem volt tényleg tárnokmester, arról történeti emlékeink határozottan tanúskodnak. Szerintök 1306-tól fogva *Ujlaki Csák Ugrin*, a Pósfia, előbb már IV. László király tárnokmestere, most Károly-Róbert legerősebb támasza volt a királyi tárnokmester,⁴⁾ ki valamint 1307-ben, azonképen az 1308. évi november 27-én megtartott királyválasztó gyűlésnek idején, nemkülönben I. Károly királynak 1309. június 15-én Budán megejtett (második) koronáztatása alkalmával viselte e méltóságot.⁵⁾

Közvetlen utódja *Trencsényi Csák Máté* lett, mint ezt fra. Gentile biboros és szentszéki követ leveléből tudjuk.⁶⁾ — Csák Máté díjúl kapta e főméltóságot I. Károly királytól azért, hogy meghódolt neki. De mivelhogy e kedvezményyel se lehetett őt tartósan az Anjou párthoz fűzni, I. Károly megfosztotta őt e méltóságtól, és *Német-Ujvári* Gergelyfia *Miklóst* ruházta föl vele, ki először 1311. évi április 16-án, utóljára 1314. évi április 3-án.

¹⁾ *Anjouk. Okmt.* I, 39. — *Fejér*, CD. VIII/I, 200.

²⁾ *Dedek*, Karthausiak, 98.

³⁾ *Fejér*, CD. VIII/I, 251.

⁴⁾ *Fejér*, CD. VIII/V, 32. — *Anjouk. Okmt.* I, 118. — Ugyancsak 1306. évi július 25-én előfordul *Demeter* tárnokmester is. (*Anjouk. Okmt.* I, 113.) Minthogy Ugrin mester főtárnokságának évét igen, napját azonban nem tudjuk: nem lehetetlen, hogy ez évben Demeter is volt tárnokmester. Valószínűbb azonban az Anjoukori Okmánytár szerkesztőjének észrevétele, hogy (melyben Demeter előfordul) átíratásakor hiba esett.

⁵⁾ *Anjouk. Okmt.* I, 133. — *Vatikáni magy. Okirattár*, I/II, 117. 305.

⁶⁾ *Vatikáni m. Okiratt.* I II, 386.

jelenik meg királyi tárnokmesterül,¹⁾ és úgy látszik, halálaig viselte e tisztet, mert 1314-ben már mint néhait említik.²⁾

Utóda *Beke* lett a *Borsa* Tamás fia és *Kopasz* nádor testvére, ki 1315. évi augusztus 1-én tünik föl ilyenül,³⁾ míg előbb a királyné tárnokmestere volt. — Egyik előkelő tagja levén a lázadásnak, melyet *Kopasz* nádor szított, alig lehet kétség benne, hogy ekkor vesztette el ez udvari méltóságot.

Helyébe az *Aba* nemzetségből eredett *Lipóczi és Nekcsei Demeter*t nevezte ki I. Károly király, ki okiratainkban 1316. évi május 26-án jelenik meg először mint tárnokmester. 1338. év második felében bekövetkezett halálaig viselte hivatalát.⁴⁾

Demeter halála után a főtárnokság 1339. évi jan. 30-án még üresedésben volt.⁵⁾ Ugyanezen évi november 19-én azonban (úgy vélem: *Garai*) *Pál*, az elhunyt Demeter veje, a királyné tárnokmestere töltötte be a királyi tárnokmesteri széket,⁶⁾ de nem sokáig. Valószínűleg nem bírta a kettős tárnokmesterség súlyos terheit, minthogy 1341. januárius 29-én már *Farkasfia Tamás* de genere *Kachich*,⁷⁾ a *Balassák* őse, erdélyi vajda és szolnoki ispán gondolja a tárnokmesteri teendőket,⁸⁾ valamint hogy aztán lemondván a vajdaságról, kizárólag a főtárnokságot viselte;⁹⁾ ellenben *Garai Pál* megmaradt előbbi állásában. — Azonban *Tamás* se volt kitartó e tisztében; 1353. elején letette azt,¹⁰⁾ hogy később az országbirói hivatalt vegye át.

Szécsenyi *Tamás* (mert így nevezzük őt) helyét *Kerekegyházi Lackfi István* foglalta el aztán, de megint csak rövid időre, mert 1344. közepén már *Tót Lőrinczet*, *Kont Miklós* nádor atyját találjuk a tárnoki széken,¹¹⁾ mialatt *Lackfi István* Erdélybe távozott vajdának.

Tót Lőrincz utólszor 1346. évi augusztus 19-én kerül elő

¹⁾ *Anjouk. Okmt.* I, 223. 337.

²⁾ *Ugyanott*, I, 349.

³⁾ *Knauz*, Monum. eccl. Strigon. II, 711. — *Fejér*, VIII/II, 67. — Ezen adatot ismertem már akkor, midőn »Trencsenyi Csák Máté«-mat írtam (I. a 139. lapon); de aztán megfeledkeztem róla, s e miatt »Lipóczi és Nekcsei Demeter és Sándor« című korrajzomban (*Századok*, XXIV. évf. 31. lap) némi ellenmondásba keveredtem.

⁴⁾ Lásd életrajzát a *Századok* XXIV. évf. 20. és kk. II.

⁵⁾ *Anjouk. Okmt.* III, 532.

⁶⁾ *Ugyanott*, III, 608.

⁷⁾ Másként *Kachuch* vagy *Katyz*. E fölfödezés elsősége, hogy e kitűnő férfit a mondott nemből való, kettőnk közt legalább, dr. *Wertner* Mórt illeti, mit ezennel örömet megismerek.

⁸⁾ *Hazai Okmt.* I, 183: »Thoma Woyuoda transilvano et comite de Solnuk, ac procuratore magisterii Tauarmicatus.«

⁹⁾ *Anjouk. Okmt.* IV, 269. — *Fejér*, CD. IX/I, 56.

¹⁰⁾ *Tkalčić* e czikkek elején idézett műve 445. lapján.

¹¹⁾ *Ugyanott*.

mint királyi tárnokmester, ¹⁾ azután lemondott. Utódjául Czinár-Mór archontológiája bizonyos *Istvánt* említ egy 1359. ápr. 4-iki kelettel ellátott oklevél alapján. ²⁾ Ki ezen István? ha ugyan — mint valószínű — nem tévedésből került a királyi tárnokmesterek közé, mely esetben Lackfi István — eleddig nem tudom.

Tény, hogy 1347. évi februárius hava közepén már *Olivér*, a *Rátót* nemzetségéből való Mátyás fia, Loránt unokája volt Nagy-Lajos király tárnokmestere s egyúttal Erzsébet anyakirályné udvari bírása. ³⁾ Olivér az 1352. év derekáig vitte a királyi tárnokmesteri hivatalt, ⁴⁾ aztán letett róla, de továbbra is megmaradt a királyné udvari bírásának, egyszersmind Vas és Sopron vármegyék ispánjának. ⁵⁾

Utódjául 1355. évi májusban *Pomázi Cikót* vagyis Ferenczet találjuk, ki 1359-nek mintegy közepéig viselte e méltóságot. ⁶⁾

1359. aug., 1360. márczius végeig nincs tárnokmester. ⁷⁾

Pomázi Cikó közvetlen utódjául *Jánost*, néhai Geletfia ⁸⁾ Miklós nádor fiát kell vennünk, ⁹⁾ kire okleveleinkben először 1360. első felében bukkanunk, aztán évről-évre találkozunk vele 1376-ig bezárólag. ¹⁰⁾ Ez időn túl nem is igen terjedt főtárnoki

¹⁾ *Hazai Okmt.* I, 191.

²⁾ *Fejér*, CD. IX/I, 56.

³⁾ *Árpádok új Okmt.* XII, 648. — Hogy az Anjoukori Okmánytár V. kötetének előszava a Héder nemzetségből valónak állítja Olivért, az csak elnézésen, ha nem sajtóhibán alapulhat, minthogy ő maga így mutatja be magát egy levelében: »Nos Oliuerius filius Mathye de genere Ratholt, magister Tauarnicorum excellentissimi ac magnifici principis domini Lodouici Dei gracia illustris regis Hungarie, et iudex Curie domine Elyzabeth eadem gracia regine Hungarie, eiusdem domini regis genitricis.« sat. — Közben Olivér, a királyné tárnokmestere is, mint a váradi káptalannak 1340. jul. 29: kelt leveléből (*Zalam. Oklt.* I, 485.) értjük, ha ugyan a szövegből az alább dőlt betűkkel szedett szavak véletlenül el nem maradtak így: »Oliuuerius magister tavarnicorum *regalium et iudex curie* domine regine.«

⁴⁾ *Hazai Okmt.* II, 97. — *Anjouk. Okmt.* V, 593. — *Fejér*, CD. IX/II, 141.

⁵⁾ *Sopronm. Oklt.* I, 240.

⁶⁾ *Fejér*, CD. IX/II, 212. IX/VI, 62. — *Tkalčič*, i. m. 217.

⁷⁾ *Fejér*, CD. IX/III, 35. 37. 44. 147. 161. IX/VI, 108: »honore magistri tauarnicatus nostri (regii) vacante.« — Közben, 1355. decz. 6-án *Jánost*, 1359-ben Ugrinfia *Miklóst* említi *Fejér* Codex diplomaticusa (IX/II, 392. IX/III, 134.); de ez adatok nem lehetnek megbízhatók. Másutt ugyanis (*Barsm. Oklt.* 46. l. — *Fejér*, CD. IX/II, 336.) 1355. évi november 17-ike és december 20-a közt *Cikót* olvassuk tárnokmesterül, míg Ugrinfia Miklós-ról biztosan tudjuk, hogy a királyné udvarában szolgált csupán mint tárnokmester. (*Károlyi Oklt.* I, 219 és egyebütt.)

⁸⁾ Gelet, Gilet, Keled = Cletus.

⁹⁾ *Tkalčič* i. m. 217. l.

¹⁰⁾ Egyszer-másszor Zala vármegyei ispánnak is czímezik. (*Fejér*, CD. IX/III 158. IX/V, 100.) 1362. november 1-én megint *Istvánt*, 1369-ben *Monoki Simont* említi *Fejér*. (CD. IX/III, 343. IX/IV, 215.) De e két adatot is azon számtalan incorrecstégnak kell betudnunk, melyek *Fejér* művét jellemzik.

hivataloskodása, minthogy Lajos királynak 1377. évi márcz. 13-án kelt privilegialis levele végén, hol az ország egyházi és világi főméltóságai felsorolatnak, a királyi tárnokmester hiányzik. Ellenben Szepesi Jakab országbiróról szokatlanul az mondatik, hogy ő egyszersmind az összes városok bírája, mely bíraskodás a királyi tárnokmestert illetvén, önként következik, hogy a tárnokmesteri szék a jelzett időben betöltve nem volt.¹⁾

Ezen vákancia elég sokáig tartott. Így találjuk ez állapotot 1378. július 14-én is,²⁾ és csak 1379. februárius 11-én találkozzunk ismét rendes királyi tárnokmesterrel *Szent-Györgyi Tamás* személyében a Hont-Pázmány nemzetségből.³⁾ Szent-Györgyi Tamásnak, németül Thomannak ő maga nevezi magát olykor,⁴⁾ de rendszeren Teumlinnek, Temlinnek, Templinnek, Trentulinnek (a mi talán csak hibás olvasás), Twmulnek (Thöml), Teumulnek, Theumelnek, Temelnek, mely nevek németes változatai a Tamásnak, írják őt.

Tamás nem hosszú tárnoksága idején zavarba ejtenek kütfőink. Míg ugyanis 1380. évi januárius 15-én és május 23-án kelt és általa, mint királyi tárnokmester által kiadott okleveleink vannak,⁵⁾ addig ugyanezen 1380. évi februárius 12-én Zólyomban kiadott azon levélben, melylyel Hedvig magyar királyi hercegnőt Vilmos osztrák herceggel eljegyzék, »Georgius Wubek« (Bebek) fordul elő királyi tárnokmesterül, holott Tamásunk egyszerűen Szent-Györgyi grófként szerepel.⁶⁾ Ez eltérést azonban határozottan a másoló hibájának kell betudnunk, daczára annak, hogy a Sztáray Oklevéltárban is⁷⁾ Bubeek György a királyi tárnokmester, s ugyanígy Fejér egy másik oklevelében,⁸⁾ hol Bubek pláne Gergelynek íratik. Mert Bubek volt ugyan ez időben s az évek hosszú során át tárnokmester, de a királynéé, és többnyire egy sorban említették a király tárnokmesterével.⁹⁾ — Tamás egyébiránt még 1382. évi márczius 23-án is előkerül mint királyi tárnokmester.¹⁰⁾ Gyanítás ugyancsak, de nem alaptalan, hogy Lajos király őt a pozsonyi polgárok ellen elkövetett erőszakoskodásokért és törvénytelenkedésekért, mi a Szent-Györgyiek

¹⁾ *Zalam. Oklt.* II, 147.

²⁾ *Fejér*, CD. IX/V, 259.

³⁾ *Fejér*, CD. IX/V, 311. 390. — *Sztáray Oklt.* I, 446.

⁴⁾ *Thalčič* i. m. 875. — *Sopronm. Oklt.* I, 505: »Wir Thoman Graff vnd Herre zu sand Jörgen der edler« sat.

⁵⁾ *Thalčič* id. m. I, 275, 287.

⁶⁾ *Fejér*, CD. IX/V, 379.

⁷⁾ I, 356. de dato 1369. április 15.

⁸⁾ CD. IX/V, 95. de dato 1376. június 27.

⁹⁾ *Fejér*, CD. IX/III, 471. 558. IX/V, 37. IX/VI, 239. X/I, 390. . . .

¹⁰⁾ *Fejér*, CD. IX/V, 566.

véreben volt, mozdította el tárnokmesteri székéről. Mert hogy tovább is élt, sőt később (1384.) Dalmát- és Horvátország bánja, aztán (1385.) országbíró volt, arról emlékeink tanuskodnak.¹⁾

Utódjának *Zámbó* (néha: Zámbófi, de Zambo) *Miklóst*, a *Mezőlaki* László fiát találjuk Fejérnél ugyan már 1381. évi május 12-én,²⁾ de tévesen, minthogy Lajos király maga még 1382. évi februarius 24-én is főkincstartójának nevezi,³⁾ milyenül már előbb is előfordul; ellenben helyesen ugyancsak Fejérnél⁴⁾ 1382. május 2-án, Tkalčicnál 1382. augusztus 28-án,⁵⁾ a Hazai Okmánytárban⁶⁾ 1382. október 28-án. Azután is elég gyakran fordul elő mint Pozsony és Komárom vármegyék ispánja is, még 1387 második felében is.⁷⁾

Időközben azonban, nevezetesen 1385 első felében *Treutl János* is viselte a királyi tárnokmesteri címet és hivatalt, mint Mária királynő tárnokmestere.⁸⁾ Alig szenved tehát kétséget, hogy Zámbó hivataloskodása, talán a folytonos hatalmaskodások miatt, melyeket magának Tötös László ellenében megengedett,⁹⁾ meg volt szakítva, és hogy kétszer volt tárnokmester.

S ekként Zámbó közvetlen elődje volt *Miklós* tárnokmesternek, a *Kanizsai* János fiának, és János esztergami érsek bátyjának az Osl nemzetségből. — Ezen Miklós 1388 elejétől 1398 elejéig ült a királyi tárnokmesteri széken.¹⁰⁾ Hanem már ez utóbbi év április 14-én csupán Zala, Soprony és Vas vármegyék ispánjának címезte Zsigmond király,¹¹⁾ jóllehet királyi tárnokmesteri címét az »alias« jelzővel halálaig megtartotta.

Bezárja a XIV. századbéli királyi tárnokmesterek sorát, sőt átviszi azt a XV. századba *Kusali* Jakos (Jakab) fia *György*,¹²⁾ ki előbb testvéreivel: Istvánnal és Andrással együtt a királyi főkincstárnoka és beregi főispán volt.

PÖR ANTAL.

¹⁾ *Fejér*, CD. X/I, 179. — *Memoriale Pauli de Paulo*, Schwandtnernél III, 725. — *Zichy Okmt.* IV, 299.

²⁾ CD. IX/V, 450.

³⁾ *Fejér*, CD. IX/V, 567.

⁴⁾ CD. IX/V, 571.

⁵⁾ Idézett műve 395. lapján.

⁶⁾ II, 143.

⁷⁾ *Fejér*, CD. X/VIII, 224. — *Hazai Okmt.* V, 179. — *Raguzai Oklt.* 7. l. — *Teleki*, Hunyadiak kora, X, 19.

⁸⁾ *Hazai Okmt.* III, 235.

⁹⁾ *Zichy Okmt.* IV, 289. . . .

¹⁰⁾ *Sopronm. Oklt.* I, 489. — *Fejér*, CD. X/II, 538.

¹¹⁾ *Sopronm. Oklt.* I, 529.

¹²⁾ *Fejér*, X, III, 210. X/IV, 63. — Előkerül mint királyi tárnokmester már 1398. márczius 12-én. *Teleki*, Hunyadiak kora X, 465.

TÖRTÉNETI IRODALOM.

Kolozsvár története. Irta *Jakab Elek* m. tud. akad. tag. Az I. szöveggötet. I. oklevéltárkötet és I. rajzfűzet megjelent 1871-ben, a II. és III. szöveggötet, II. oklevéltárkötet és II. rajzfűzet 1888-ban Budapesten, nagy 8-r. 212 íven. Az egész mű ára 25 frt. kolozsváriaknak és a tanintézeteknek 30°/_o kedvezménnyel a postadíj költsége fődözése mellett.

Jakab Elek monographiája bizonyos tekintetben új, legalább el nem koptatott nyomon halad. A geologiai és természetviszonyi leírást, a szöveg rajzokkal világosítását, az őskornak alapulvételeit s előadásának az egész munka folyamában a lehetőségig oklevelekre alapítását részben ő kezdeményezte. S míg az elsőekkel azon tudományágak művelőinek érdeklődését kelti fel s olvasói körét tágítani óhajtja, utóbbival a pragmatismus követeléseinek tesz eleget. Kolozsvár története szilárd alapon nyugszik, anyagbősége rendkívüli. Erről az olvasót a könyv pusztá áttekintése meggyőzi. Az írónak nem kellett mások után írni, ismert dolgokat adni elő; önmaga által összegyűjtött első hitelességű forrásokból önállóan alkothatta meg művét. A mi neki sikerült is.

Nálunk szokás volt eddig régebben csak a politikai történetet tárgyalni. Szerző a politikai mellett a város igazságszolgáltatási, társadalmi és közművelődési történetét is adja; tárgyalja az egyházak, iskolák, színművészet és sajtó munkásságát s a közművelődésre való hatását, az egyesületi életnek, a közszellem megifjodására irányuló befolyását, szóval: az egész polgári életet egyetemes alakjában fogja fel, úgy, hogy a telő századok intézményeikkel, embereikkel és nemesbűlő erkölceikkel mintegy megjelennek az olvasó előtt.

Jakab Elek művében a történetírói felfogás is nagy részben eredeti. Város történetét írván: a polgárságra fekteti a fösűlyt. Annak minden érdeke iránt különös rokonszenvvel viseltetik. Az ipar minden ágát, az iparosok minden törekvését és alkotását, helyhatósági és cözhintézményeik legkisebb mozzanatát élénk figyelemmel kíséri s szeretettel tárgyalja. A polgári osztályról

nagyobb méltánnyal magyar író még nem szólt, ügyét s társadalmi jelentőségét igazságosabban föl nem hozta, mint szerző.

Kolozsvár története századokra terjedő nagy korszakok eseményeit foglalja magában. Az őskorban, Kr. e. 513-tól Kr. u. 1888-ig, rövid, érdekes áttekintését adja az e földdarabon élt különböző népeknek, megmondja: a dák, géta, római, góth, hun, gepida, avar korszak meddig tartott, mit művelt és mit hagyott hátra? Vannak-e s minő nyomai vannak a magyar honfoglalásnak és vezéri korszaknak? Hogy találja Szent István államalapítási kora? Hogy fejlődik ki a múlt kódéből s kezd a vár városá alakulni az Árpád-házi királyok alatt, melyet mind erősebbé és népe-sebbé, folyvást önállóbbá és jelentékenyebbé tesz az Anjou-házból választott királyok bölcsesége és magas műveltsége, végre egy szép, nagy, tekintélyes és gazdag városi egyetemmé, jól szervezett és egészen a németországi városok mintájára rendezett, polgári társasággá növeli Zsigmond és a dicső Mátyás király. Szerző a mohácsi vészig hozza le Kolozsvár történetét az első kötetben, s mondhatjuk, hogy az komoly olvasóra nézve tanuságos, figyelem-lekötő, sőt sok részében kellemes olvasmány. Az ok abban van, hogy e város magyar várnéphez csatlakozó szász betelepülőkben alakult, de a nagy számban egyszerre leülő szász vendégek nagy jogokat kaptak, a magyarság száma lassan nevedett s a kizárólag élvezett polgári jogok osztályosává csak későn és nagy küzdelemmel lehetett. Kétszáz évig tartott az, míg Mátyás a szászok és magyarok egyenjogúságát törvénynyé tette s a magyar királyságnak és nemzeti államnak Kolozsvárban egy szilárd talajt és hatalmas erődöt teremtett.

A királyság korát e küzdelem egészen betölti. De az ipar, kereskedelem és műveltség folyvást terjed. Erős, szép vár, gyönyörű magán- és nagyszerű középületek jönnek létre; virágzó czéhek, kiterjedt kereskedelem, jó közigazgatás, szigorú igazságszolgáltatás és vagyonos polgárság az erdőn túli városok közt a második helyre emelik a várost. Nagy-Szeben az első, de Kolozsvár már akkor erős versenytársává nő, s a Ferdinánd- és Zápolya-korszakban izmos erőhöz, nagy politikai befolyáshoz jut.

1540-nel kezdődik *Kolozsvár története* II-ik kötete, tárgyalja a *nemzeti fejedelmi* korszakot 1690-ig, míg I. Apafi Mihály fejedelem meghal, s fia, egyideig a pártok játéklabdája s a bécsi udvari cselszövénny áldozata, utoljára jogaiból kifogatva, Bécsbe vitetik, s ott hal meg. E korszakban Kolozsvárnak az erdélyi politikában és történelemben első szava van. Fejedelem sem nem lesz, sem székében szilárdan nem ül az ő akarata ellenére, s rokonszenve nélkül. Ott laknak, vagy tartózkodnak éveken át a fejedelmek. Bő alkalom hív szolgálatokkal megnyerni

kegyöket, de azok részéről sincs elmulasztva semmi, a mivel a hűséget és szolgálati készséget maguk irányában fentarthatják. A nemzeti királyságból megmarad a kis erdélyi fejedelemség, a szétépett királyi bitor-palástból egy könnyű fejedelmi mente, korona helyett süveg. De ezen fejedelmek megerősítik országukat, kiterjesztik határát, s oly szabad alkotmányt állapítanak meg, a mihez hasonló Európában egy sem volt. A reformatio életjogát s létét kiküzdí s 150 évig diadalmasan tartja fenn magát. Magyar udvart, diplomatiát, törvényhozási és kormányzati nyelvet hoz be, szilárdít meg, és tart fenn; virágzó magyar irodalmat teremt, s átlántálja azon kor nevezetesebb latin műveit. Több mint 40 nyomda foglal kozik főleg magyar művek kiadásával. S ezek közt első helyen áll a kolozsvári, mely egymaga több magyar könyvet ad ki, mint egész Magyarország -- Debreczent nem számítva ide, a mely Erdélyhez tartozott. Kolozsvár történetében be van bizonyítva, hogy nekünk a XVI. és XVII. században virágzó nemzeti irodalmunk volt, hogy nyelvünket beszélték, irták, tanították, olvasták mindenütt, a hol magyar élt. Volt tehát magyar műveltség s magyar társadalom. Egy győzemes harcok s gyakori gyász közt letelt korszak volt ez, de minden izében nemzeti és magyar. A XVIII. század temette el mind ezt, a mint Erdély az osztrák hatalom alá jutott. Az, hogy a magyar korona alá ment, csak ürügy volt és színlés. Austria tette rá vas kezét, és bilincseit.

Ezt kézzel foghatóan mutatja Kolozsvár történetének III-ik kötete, az 1690-től 1848. márczius 22-ig terjedő korszak. Kolozsvár fontosságát ismerte Bécs, azért ostora súlyát leginkább rá nehezítette. Borzasztó csapást mért rá 1690-től 1740-ig az uralkodó hatalom. Míg a Rákócziak elhaltak, II. Apafi és neje elpusztult, addig csak tétovázott: jogait elvette, vagyonát iszonyu kapzsiségével felemészttette, a sajtót leigázta, a közgyűléseket fel függesztette, a nemzeti életet elfojtotta, elaléltta tette physikailag, szellemileg és erkölcsileg tompává, érzéketlenné. Ötven év telt így el, Kolozsvár tetszhalottá lett. S a mi a lelkes magyar városak, az történt Erdélylyel. Reactióra bátorították a szászokat, kényeztették az oláhokat, vissza akarták csinálni a reformatiót, megölni a magyarokban a nemzeti szellemet, beolvasztani Erdélyt az örökös tartományokba. Mindezt concret tényekben, elkezdett de meghiusult kísérletekben, octroyált, de megbukott intézményekben igazolja Kolozsvár története. Mária Terézia és az örökösödési háborúk megállították ideig-óráig a vézes mű folyamát, de azután ismét folyt az, II. József egyenesen kimondotta a magyarság pusztulását vagy elnémetesítését. Kolozsvár életében ez irány a legvészesebben irányult. Vegyen időt rá a közönség, olvassa

meg szerző műve e korszakról írott részét, megdöbbenve fogja látni a magyar nemzetet s e városban a magyar elemet fenyegető nagy vész sötét árnyát, mely egyre közeledett s már-már rá borul vala, ha a francia forradalom első hatása össze nem törí az osztrák absolutismus rendszerét s egész szervezetét.

1790 fordulópont Kolozsvár közéletében, az történetében is. Az önkényuralom megtörött, lábai alatt a talaj megingott, próbálgatta visszanyerni régi hatalmát, igyekezett fölleveníteni autocratai és germanizáló céljait, de sikerei csak muló sikerek voltak. Erdély alkotmánya helyreálltával újra éledett Kolozsvár polgári élete, igazgatási rendszere, ipara, kereskedelme ismét lendületbe jött; irodalom, tudomány, színészet lökést adott a művelődésnek, az alkotmány biztosította a munkát és jogot, az egyesületek a jóllét és vagyonszerzés új forrásait nyitották meg, szóval: *Kolozsvár története* a legújabb korszakban emelkedő jóllét, terjedő műveltség s mindenben érvényesülő alkotmányos szabadság képét tünteti fel. A királyság korszakában a magyar elem érvényesülése megkezdődött, a fejedelmi korszakban diadalra jutott, az osztrákház alá menetel egy századig a fejlődést visszatartotta; de e század szabadsága az erőket újból felszabadította, s Kolozsvár 1848-ban már egy szívben és lélekben, törekvésben és célban teljesen egygyé forrott tiszta magyar jellegű város volt. E korszakot 64 íven írta meg szerző, oly részletesen, oly előszeretettel és kiváló gonddal, hogy lehetlen tőle az elismerést megtagadni. Sok szép rész van e könyvben. Néhol egy-egy korszak, vagy nagy történeti esemény plastikailag domborodik ki. A fejedelmek és pártok harczi rendkívül érdekes epizódokat tüntetnek az olvasó elé. A nemzetiségi és vallási küzdelmek mintegy nézőtérre vonulnak végig a szem előtt, izgatva a szívet és szenvedélyeket, megragadva a lelket és értelmet. E könyv tömördek ismeret tárháza, sok tudás forrása, s épületes, sok helyen gyönyörködtető olvasmány. Nem csoda, hogy az író félemleréletet töltött el vele. Látszik, hogy szerette tárgyát, s ambíciója városa történetének alapos megírása volt.

Kimagaslik e könyv egész folyamában a rendkívüli gond, a mit szerző az irodalom és az ipar nagy érdekei iránt tanúsít. A gymnasiumok, akadémiák, casinók és olvasó egyletek tanúság-teljes és magát kedveltető olvasmányt kapnak benne. Könyvtáraikat ennél érdekesebb könyvvel nem gazdagíthatják. Ebből lehet Kolozsvárról szép előadásokat tartani, s azokat a rajzfüzetekből szemléltetni is. Kolozsvár 32 czéh intézménye a legapróbb részletekre kiterjedőleg van leírva, magyarázva és érdekessé téve. A városnak 1369-től 1848-ig tízszer megújított pecsége, a czéheknek összes pecségei, némelye 3—4 változatban van adva. E város

iparos osztályának dicsőségét terjeszti a könyv, a multból oktatást ad számunkra, a jövőre nézve irányt s a munkára és alapos vállalatok kezdésére bátorságot. E könyvből az őt érdeklőket kivonva, könnyen megalkothatja minden czéh a maga történetét.

Hiányait: a bőséget, néha kicsinyeskedését, egyes botlásokat, szerző itt-ott merész ítéleteit csak érintjük, de nem részletezzük. Tekintve a munka nagy terjedelmét, az ilyen botlások alig is lettek volna elkerülhetők, s azokat csak azért is szívesen elnézzük, mert e könyv nem csak Kolozsvár, hanem Erdély történetének is nélkülözhetetlen forrása.

A kiállítás gondos és szép. Dicsőségére válik a budavári egyetemi nyomdának. Melegen ajánljuk irodalomkedvelő közönségünk pártfogásába.

P— S.

Komáromvármegye és város történetéhez. Irta Gyulai Rudolf. Komárom.
1890. 8-r.

A komárom-megyei történelmi társulat mult évi Évkönyvének még sajtó alatt levő izeiből már kezünk közé jutottak azok, melyek a társulati titkár dolgozatát tartalmazzák. Külön nyomat alakjában jelentek meg, jelél mintegy, hogy valamivel magasabb igényvel lép föl, mint ilyenekkel egy évkönyvbéli cikk fellépne. Szeretem kijelenteni, hogy e tekintetben jogosan történt kilépése.

A füzet ugyanazokon az ösvényeken viszi szerzőjét, melyen eddigi dolgozatai vitték: Komárom megye és város monografiájának előkészítésére. Egyfelől tehát az anyag összehordása, másfelől a már meglévők kritikai megrostálása szükséges. Gyulai mindakettőt csudálatosan cselekszi — s a mi megbecsülendő, nem siet munkájával, s nem ékesíti hamis titulussal. Helyesen fogja föl feladatát, s nem a feldolgozó, hanem a kutató és a bűvár munkáját igéri és teljesíti. E körben lehető alaposságra törekszik s adatait, eredményeit mindenütt okmányilag, vagy forrásilag igazolja.

Jelen füzetében már tekintélyes anyagot hordott össze, s eddigi dolgozatainak tervszerű sorában most a megye geográfiai képét adja lehetőleg oklevelek alapján. E czélnak megfelelően tehát a megye területi viszonyaiban beállott változásokat sorolja fel szorosan kronológiai rendben; azután a komáromi várbirtokok jegyzékét készíti el, pontosan föltüntetve mindenkoron a várbirtokok történetére vonatkozó adatokat; s végül a birtokos családok lisztáját adja.

E részek után összeállítja a megye topográfiáját, még pedig úgy, hogy felsorolja, összeállítja és magyarázza külön-külön

minden községnek és helynévnek jegyzékét, még pedig 227 helynév teljes magyarozatát kapjuk így tőle. Közülök némelyek, pl. Komárom, Tata, Szakállas stb. egész kis értekezéssé bővül. Legvégül találjuk az ismert tisztviselőket: főispánok, alispánok, szolgabírák, városbírák, várnagyok, kapitányok, parancsnokok lajstromát s az ismert pecsétek felsorolását.

Az elősorolt tartalom maga beszél magáért, s a szerző megbízhatóságáról és szorgalmáról derékul tanúskodik. A rendszer ellen nem tehet senki kifogást, sőt nagyon is helyeselni kell, hogy pozitív ismereteket akar birni, határozott adatokkal rendelkezni, mielőtt a feldolgozáshoz hozzáfogna. E tekintetben a vidéki társulatoknak használható példát nyújt, mint kelljen jól felfogni saját érdeküket, s azt szolgálván, miként kell hozzájárulni az egész ország történetírásához, szerényen és a mi fő, hasznosan.

Gyulainak eddig ismert munkássága máris nagy eredményű azon a területen, melyet magának dolgozása tárgyául kiválasztott. Senki sem fogja majd nélkülözhetni dolgozatait, a ki akár a megye monografiáját írja, akár a megye területének történelmi földrajzában akar kezeskedni. Bizonyára dicsérendő eredmény, s talán különösen ama mértékletes önmegtagadást kell legjobban méltatnom, hogy nem vágja fejszójét nagyobb fába, mint a milyent célja szerint, az eddigi viszonyok között, ki kellett választania.

A Társulat Évkönyvének (1890. évről) e dolgozat lesz azt hiszem legértékesebb része — legalább a megye lokális viszonyai szempontjából.

E.

A Coccejanismus Története. Tanulmány a protestans theologia multjából. Theologiai magántanári vizsgálatra írta Zorányi Jenő. Budapest, Hornyánszky Victor könyvnyomdája 1890.

E mű egy nagynevű németalföldi református theologus hitrendszerét s annak történetét tárgyalja. A szerző ezek leírásával szolgálatot tett nemcsak a hazai prot. theologia történetének, mely meglehetősen parlagon hever, hanem a hazai művelődés történetének is. Tudvalevőleg a szellemi érdeklődés és küzdelmek előterében a XVII. században általában a theologiai kérdések állottak, s a külföldi mozgalmak, mint más tudományok terén, a theologia terén is visszhangot keltettek nálunk s a nem theologusok lelkét is nagyban foglalkoztatták.

Szerző nagy szorgalommal gyűjtötte össze adatait s egy bevezető rész után előadja Coccejus rendszerét; azután sorban annak történetét Németalföldön, Német- és Magyarországon.

Az első négy részre kevés megjegyzésünk van, már azért is, mert azok tárgya e folyóirat érdekkörétől kissé távolabb esik. Legfeljebb tagadásba vesszük, hogy a protestáns scholasticának virágkora épp a XVII. század közepe lett volna (11. lap), mivel Andreae s az irenikusok, kik mindannyian az írás egyedüli tekintélyét hangoztatták, már a XVII. század eleje óta előkészítették a pietismust, — s a scholasticismussal ezen kívül is számos szellemi mozgalom helyezkedett ellentétbe. — Sajnáljuk, hogy midőn Coccejus propheta-magyarázatait »csapongó képzelet« művének tulajdonítja (32. lap), azokat egybe nem veti más rokon irányú magyarázókkal, különösen olyanokéval, kik a magyarhoni prot. theológiára voltak befolyással, értjük Piscator, Alstedt, Bisterfeld és Comenius chiliastikus nézeteivel. Mert bár Coccejus e tanra oly súlyt nem fektetett, s egyébként jeles írás magyarázó is volt, propheta-magyarázatai miatt Petersen a chiliastákhoz számítja, s Comenius is örömmel hivatkozik Maresiussal szemben Coccejus művének, a római levél commentárjának, előszavára. Csak azért emeljük ki e körülményt, mert a Csengeri István által Coccejushoz intézett kérdések (116—117. lap.) koránt sem oly elszigetelten álló jelenség egy nagykörű chiliastikus áramlat mozgatóján Magyarhonban is az elméket, mozgásba hozva a fent említetthez theologusok által, mely áramlat ugyan még a harminczéves háború idején indult meg, de a melyet sem ennek, sem a lengyel háborúnak vége nem semmisíthettek meg. — Egyáltalán — mint mások is kiemelték — Coccejus exegetikai munkásságának ismeretése, kissé fogyatékos, a nagy theologus tudományos egyéniségének rajzát kissé hiányossá teszi.

Annál gondosabb szerző a magyarhoni coccejanusok összeállításában. A mit végső fejezetében nyújt, az tagadhatatlanul értékes adalék a magyar protestáns theologia múltjának megismeréséhez, s legbecsesebb része a dolgozatnak. A ki tudja, mily nehézségekkel jár e korból való magyar művek összekeresése, gyűjtése, a szerzőtől nem tagadhatja meg elismerését. Legérdekesebb itt Pósházy és Dézsy polemikája (138—155. l.), melynek pontjait a szerző kivonatban mind közölte. Csak sajnálhatjuk, hogy e részt történetileg jobban ki nem domborította, s lehetőleg az egyes írók közti összefüggésre is nem fordított figyelmet. Pósházy működése, ki bölcsészetében alig mondható scholastikusnak, megérdemelte volna, hogy ezen fellépésének megértése céljából, bővebben lett volna vázolva. Egyáltalán a körülmény, hogy tárgyának ecsetelését minden más szellemi mozgalomtól elszigetelni igyekszik, épp az utolsó pontban válik legjobban érezhetővé. A radnóthi zsinat leírásán kívül a többi részletek meglehetősen lazák s nem történetet, hanem csak összeállítást képeznek.

Ez távolról se kíván szemrehányás lenni; a szerző itt előmunkálat nélkül állott. Csak figyelmeztetés, hogy a történetíró feladata, az ok és okozat összefüggését kideríteni, nem szűnik meg a szellemvilág tényeinél s a szótárszerű összeállítás azok igényeit, kik egy szellemi áramlat képét megismerni kívánják, ki nem elégíti.

Szerző különben ezt maga látszik érezni, mert zárószavában maga is mondja, hogy előadása hol kimerítőbb, hol aránylag rövid. Ő nem mondja, de a czimből sejtjük, hogy a mű alkalmosságára is okozta, hogy egyes részletek megfelelő kidolgozásához nem juthatott. Ez ítéletünket enyhíti, de szerzót a hiányok kitöltésének és műve tökéletesítésének mindenkoron fennmaradó kötelességétől fel nem menti. A mit a coccejanismus jelentőségéről mond, az, ha Coccejus fontosságát nem is kicsinyeljük, tulzásnak látszik. Hogy pedig fellépése nélkül új szellemi forradalom támadt volna, arról meddő lenne a vitakozás. A viszonyok korántsem állottak úgy, mint a XV. század végén s a reformáció nem a dogmatika reformálásának szükségérzetéből fakadt.

Mindamellet a mű, tekintve írójának benne nyilatkozó alapos theol. készültségét, fáradságos kutatásait s ha nem is egyenletesen s minden igényt kielégítő módon, de eleven stílusban előadott becsesebb buvárlati eredményeit, elismerést érdemel, s mint ilyet, a theologia multja iránt érdeklődőknek figyelmébe ajánljuk.

DR. KIVACSALA JÁNOS.

T Á R C Z A.

TÖRTÉNELMI ÉRTEKEZÉSEK ISKOLAI ÉRTEŚITŐKBEN.

Évről-évre általánosabbá válik a szokás, az iskolai értesítőket egy-egy értekezéssel nyitni meg, melyek között a történelmi tárgyak tekintélyes számmal fordulnak elő. Évek óta figyelemmel kísérjük az ily értekezéseket s most is be kívánunk számolni a múlt iskolai évről szóló értesítőkből megjelentekről.

I. Irodalomtörténetiek.

— A KIS-KUN-HALASI HELV. LYCEUM ÉRTEŚITŐJÉ-ben *Thúry József* »Ösköltészetünk« című becses dolgozata olvasható. A szerző ügyesen csoportosítja össze azokat a nyomokat, a melyek a régi krónikákban ránk maradtak s a magyar költészet virágzását bizonyítják. A VII. századtól fogva a XV. századig terjeszti ki vizsgáladását, egész addig az időig, mikor már írott emlékekről szólhatunk, vagyis a Pannonia megvételeét tárgyazó elbeszélésig. A felhozott adatok helyességéhez kétség nem férközhetik; de ahhoz az állításához, hogy a régi költészet gazdagabb volt a műköltészetnél, melyet *Thúry* irodalmi költészetnek nevez, már több szó fér. Attól függ, hogy mit értünk költészet alatt. Ha e fogalmat oly értelemben vesszük, mint *Thúry*, hogy t. i. az emberi kedély legprimitivebb, legnaivabb nyilatkozatát már a költészet fogalma körébe sorozzuk: akkor igaza lehet a szerzőnek. De azt véljük, hogy a költészet birodalma csak ott kezdődik, a mikor a kedély nyilatkozata bizonyos formai szépség köntösében jelenik meg, más szóval, mikor az érzés átalakításában valami formai érzék nyilvánul. Így már azt kell mondanunk, hogy a lyra gazdagabb volt ösköltészetünkben a mainál, de mégis bizonyára egyhangúbb, szűkebb körű, korlátoltabb térben mozgó. A költészet annyi más faja azonban, melyeket a műveltség termékenyített meg, kétségkívül legnagyobb részt csak embrióban élhetett őseinknél, mint minden más nép őseinél. Azt az állítását sem fogadhatjuk el, hogy a kirgizek költészete legteljesebb képmását mutatja az öskori magyar költészetnek. Hiszszük, hogy egyben-másban hasonló lehetett hozzá a magyar ösköltészet, de hogy épen ilyen lehetett: ki merné állítani abból a csekély töredékből, a mely e

tekintetben összehasonlításul kínálkozik? A példák, melyeket a szerző felhoz, épen nem mutatják azt a teljes egyformaságot, a melyet Thúry a magyar ösköltészet és a kirgizek költésze között föllismerni vél; mert e példák, a mennyiben hasonlítanak a magyar ösköltészet töredékeihez, némi változattal más nép költészetében is előfordulnak. Ezzel nem mondjuk, hogy analogia útján ne vonhassunk következtetést a török nép költészetéből a magyar ösköltészetre; de hogy a török költészet s épen a kirgizeké teljes képmása volna a magyarnak, nem mernők oly bátran állítani, mint Thúry. Mindenesetre egyoldalú álláspont, mert a magyarral rokon többi népek költészetében bizonyára szintén lényeges hasonlóságokat lehetne kimutatni, a minthogy egy-egy szoros vonatkozás már eddig is ki van mutatva. Másfelől nem érthetünk egyet az értekezés második fejezetében ismertetett felosztással sem. Nem mondjuk, hogy azok, a miket a szerző felhoz, nem voltak tárgyai az ösköltészetnek. Nem ez ellen van kifogásunk, hanem a felosztás ellen. *A történeti ének* fogalma körében például nagyon szépen megfér a dicsőítő, hadi, ünnepélyes ének, sőt még a ballada is, mert hisz ez utóbbinak tárgya sem egyéb, legalább ha a fenmaradt töredékekből következtetni lehet, mint megtörtént esemény. A tárgyak ily aprólékos felosztása egyáltalában nem indokolt és semmi szükség nincs rá, mert hiszen az egyes fogalmak köre nincs oly szabatosan körvonalozva, hogy abba más hasonló jegyű fogalom bele ne férne. Mindemellett az egész dolgozat tanulságos olvasmány s méltó arra, hogy nagyobb körben is ismeretessé legyen. Óhajtjuk, hogy a szerző ebbeli vizsgálódását tovább is folytassa. A tárgy, melylyel oly kevesen foglalkoznak, nagyon megérdemli a szélesebbkörű, többoldalú kutatást is.

— A CISTERCI-REND SZÉKESFEHÉRVÁRI KATHOLIKUS FŐGYMNÁZIUMÁNAK ÉRTESÍTŐJE nem kevésbé becses dolgozattal kezdődik. *Grekcsa Kázmér* »A Zrínyiász és viszonya Tasso-, Virgilius-, Homeros- és Istvánffyhoz« című, sok szorgalommal s hű megfigyeléssel, alapos tanulmánynyal s kitartó türelemmel írt dolgozatát teszi közzé. Az összehasonlítás a IV-ik énekkel kezdődik s így Arany János ismeretes művének mintegy folytatása kíván lenni. E sok fáradsággal összekeresésgélt vonatkozások, átvételek, hasonlóságok összegyűjtése magában is elismerésre méltó. A szerző mindenütt pontról-pontra folytatja hasonlításait s művelt érzéke nem egy helyt jól veszi észre a csekélynek látszó eltérésekben is a lényeges különbségeket. A hol Zrínyi Virgiliust látszik követni: ott a szerző mindenütt rámutat az eredeti forrásra, Homerosra, a kit Virgilius is mestérének ismert. A 158 lapra terjedő dolgozat szakembereink figyelmére is mindenképp méltó. Ha némely észrevételeit nem helyeselhetjük is: meg van adva az alap, a melyen most már ezután kevesebb fáradsággal is tisztázni lehet a nézeteket.

— A PANCISOVAI MAGYAR KIR. ÁLLAMI FŐGYMNÁZIUM ÉRTESÍTŐJÉBEN *Romanecz Mihály* a »Szibinyáni-románeczkör«-t vizsgálja, a mint az a szerb népköltészetben kifejlődött. Közli fordításban az egész románeczkört,

a melyből látjuk, hogy a szerbeknél egész másnemű felfogásban és világtításban él a magyar nemzet dicső hőse, Hunyadi János; látjuk, mily naiv költői ecsettel festik származását, a törökökkel és tündérekkel való harczeit s a szerb hősökkel való rokonságát. Az egész románczkörből hat részt kapunk fordításban s a hozzájuk irt rövid bevezetésben elmondja a szerző Szibinyáni Jankó születését. T. i. Szerbország egyik despotája, István, megfordulván Budán a XV. század elején, beleszeret egy magyar leányba s e szerelem gyümölcse két (iker-) gyermek lön, kik Jankó és Janka nevet nyertek. István egy gyűrűvel ajándékozta meg kedvesét s meghagyta neki, hogy ha a fiú (Jankó) felnő: adja át a gyűrűt neki. A fiú Budán növekedett s társait mindenféle játéokban legyőzte, mi miatt azok irigykedni kezdtek rá s czélzásokat tettek kétes származására. Ezért Jankó egy alkalommal kérdőre vonta anyját: mondja meg, ki az ő apja. Ekkor anyja átadta neki az István fejedelemtől kapott gyűrűt, a melyet mikor Jankó jól megnézegetett s kóriratát is elolvasta, így kiáltott fel: »hiszen én fejedelem fia vagyok!« S így világgá indult, hogy atyját fölkeresse. Itt kezdődik azután a románczkör, melynek fordítása kétségkívül nemcsak irodalomtörténetíróinkat érdekli, hanem mindazokat, a kik a Hunyadi Jánosról keletkezett szerb mondák szépségében gyönyört keresnek. A fordítót csak dicsérintünk lehet ügyes választásáért.

V.

II. Ó-kori történetiek.

— A DÉVAI M. K. ÁLLAMI FŐREÁLSKOLA értesítőjében dr. *Király Pál*: *Micia* (Veczel) rövid ismertetését közli, mintegy emlékeztetőül tanítványainak, kik a Déva mellett fekvő régi római várhely megtekintésére általa rendezett kirándulásban résztvettek. Király Pál legalaposabb ismerője jelenleg az erdélyi római emlékeknek, melyeknek főkép Hunyadmege területén fekvő részét leginkább az ő szakavatott és buzgó kutatásai derítették fel és becses dolgozatai tették ismeretessé. Miciának a marosmelléki régi római castrumok között, a központi fekvésű Gyula-Fejérvár (Apulum) után, a legnagyobb fontosságot tulajdonítják, mint hadászati és közigazdasági tekintetben legkiválóbb helynek, a melyben legalább 3000 főnyi helyőrség állomásozott. Leírja a vár fekvését, beosztását, kiterjeszkedik a katonák életmódjának, nemzetiségeinek ecsetelésére s elősorolja mindazt, a mit Miciáról a történelem emlékei fentartottak. A miciani templomról emlékeztvén, kiterjeszkedik a rómaiak isteni tiszteletének ismertetésére s mindent oly érdekes olvasmányt nyújtó szép formában teszi, hogy egy kis culturtörténeti tanulmány domborodik ki belőle. Méltán sorakozik ehhez a római társadalmi élet jellemzése, a szabadok és rabszolgák viszonyának vázolója, s végül a római városok képének, a római házaknak, belső berendezésüknek, a rómaiak életmódjának rajza. »Városkánk Kr. u. 253-ig virágzott, ekkor elpusztítá a gót áradat. Örök éjszaka borúlt reá s az »árnyak« nyugalmát most csak a castrumon végig rohanó vonatok dübörgése zavarja meg.« Király Pálnak nagy munkái mellett, (milyenek a sarmi-

segethusai Mithraeum, a híres dáciai főváros: Várhely leírása stb. stb.) az ő kis »Miciá«-ja is (bár csak 20 lapnyi munka) fennen hirdeti írójának kiváló szaktudományát, tanári és régiségbuvári lelkesedését.

— A BUDAI II. KER. KIR. EGYET. KATH. FÖGYMNASIUM s a vele kapcsolatos Ferencz-József-nevelőintézet értesítőjében *Nikolics* Ignác nagyon érdekesen értekezik: *Az amphitheatrum és az amphitheatralis játékokról*. Bevezetésül ismerteti az ó-budai régi római körszínházat, melyet a szentendrei út melletti Csiga-domb rejtkeiből több év előtt dr. Torma Károly ásatott ki az orsz. műemlékek bizottsága és a főváros megbízásából. Azután a római legnagyobb amphitheatrum az úgynevezett Colosseum leírása után az azokban bemutatni szokott játékokat festi élénk ecseteléssel és pedig 1. a gladiatori játékokat, 2. vadállatok küzdelmeit egymással és emberek ellen, 3. a szelídített állatokkal való mutatványokat, 4. látványosságok és mythologiai jelenetek előadását és végül 5. a naumachiákat, vagyis tengeri csata-játékokat. — Értekezése a régi római írók, *Martialis*, *Svetonius*, *Livius*, *Tacitus* stb. munkáin kívül, újabbkori német művek és Tormának az amphitheatrumról írt értekezésén épült. Szerencsés gondolat volt ezt a tárgyat, mely iránt (itt a közelben szemléltető tanításra lévén alkalom) a tanuló ifjúság kétszeres érdeklődéssel viseltethetik, értekezés tárgyává tenni s elismerést érdemel, hogy az író azt oly sikeresen oldotta meg, hogy tanulságos és élvezetes olvasmányt nyújt mindenkinek, a ki a régi rómaiak színházi játéka felől tájékozást akar magának szerezni. Terjedelme 21 lap.

— Az ESZTERGOMI FÖGYMNASIUM értesítőjében *Szabó* Szilveszter nagy szorgalommal és bő forrástanulmány alapján írt munkáját olvassuk: *A rabszolgaságról az ó-korban, s különösen a rómaiaknál*. Rövid bevezetés után, *Egyptom*, *Judea* s *Görögország* rabszolgáinak viszonyait ismertetvén, áttér a rabszolgaság ismertetésére a rómaiaknál. Külön fejezetekben tárgyalja a rabszolgaság fogalmát és neveit, a rabszolgák szaporodásának okait, a mezőgazdasági viszonyokat, a rabszolgák számát, a rabszolgaszerzést jogi úton, rablás által, állami úton, vásárok által; majd a rabszolgák árát, nemzetiségét, a született rabszolgákat, az orvoslással és kuruzslással foglalkozókat: a tudós rabszolgák különféle neveit: a felolvasókat, könyvmásolókat, tanítókat, nevelőket; a »*delicati*«-nak nevezett kegyenczeket. Ezeket követi a kaucuk-emberek, tánczosok, udvari bolondok, törpék, a kíséző rabszolgák s a mindenek ismertetése. Majd a familia rusticanaban szereplő földművelő s nyájörző szolgákat. Ez általános ismertetések után vázolja a rabszolgák helyzetét, fizetéseiket, neveiket, temetkezésüket, házasságukat, felszabadulásuk módozatait; aztán a patronus és libertus közti viszonyt; az állami rabszolgák különféle fajait; büntetéseiket (furca és patibulum, keresztrefeszítés és másnemű kegyetlenkedések által). Végül értekezik a rabszolga-lázadásokról, a rabszolgák jogi viszonyainak javulásáról, a változások okairól s befejezésül a zsidókról. Az értekezés az ó-kori és újabbkori írók munkáinak széleskörű tanulmányán.

alapul s mint ilyen, kiváló figyelmet érdemlő, jeles dolgozat, mely a meny-nyire dicséreti íróját, ép oly tanulságos olvasmányul szolgálhat mindazoknak, kik a nálunk kevésbé ismert kérdés iránt érdeklődnek. Terjedelme 54 l. Méltán megérdemelte volna, hogy külön lenyomatban szélesebb körben is elterjedést nyerjen

— A KARCZAGI EV. REF. ALGYMNASIMUM értesítőjében Incze Béla: *A római curiák szervezetéről* közöl egy rövid értekezést (12 lap), mint részletet »De comitiis Romanorum Curiatis« cz. nagyobb dolgozatából. A római nép tribusokra és curiákra való felosztásából indulva ki, ó-kori és újabb írók nyomán kimutatja (többnyire más írók véleményét idézve), hogy mik voltak a curiák, a melyekbe osztva a patriciusok és plebejusok együtt gyakorolták politikai jogaikat s melyek szerint a földbirtok is felosztva volt a római nép között.

III. Magyar- és világtörténetiek.

— A SZEPES-VÁRALJAI ALSÓFOKÚ IPARISKOLA ÉRTEŚITŐJÉBEN. *Hradszky József* közöl »Adatokat az ipartestületek, azaz czéhek történetéhez a Szepességen, különös tekintettel Szepes-Váraljára.« — A cím után sokat várunk az értekezéstől, mert tudvalevő dolog, hogy a Szepesség volt egyik legrégibb tűzhelye a magyar iparnak s hogy tulajdonképen a czéhrendszer eredetét és első nyomait a szepesi és erdélyi szászok között kell keresnünk. Nyoma van az ipartestületeknek a szepesi szászok 1370-ben keletkezett, de régibb jogokra hivatkozó szabadalmaiban is (Wilkür der Sachsen in der Zips, melyre Hradszky »a szászok önkénye(?) a Szepességen« czim alatt szintén hivatkozik); nyoma van már előbb a XIII. században is némely »fraternitas«-ok létezésének. Mint első czéh-szabályt a Szepességen, 1415-ből ismertük eddig, a podolini csizmadiákét (a nemz. muzeum levéltárából); de a szepességi czéh-szabályok nagyobb számmal csak a XVI. század közepéről maradtak ránk, midőn a lengyel királyok I. és II. Zsigmond tömegesen erősítik meg és írják át a szepességi városok czéheinek szabályzatait. Ezen innen aztán nagy számmal maradtak ránk úgy a Szepességről, mint az ország más részeiből czéhlevelek. Hradszky rövid értekezésében hiába keressük régebbi nyomokat a szepességi czéhek történetéhez; a XVI. század közepéig tud ő is csak felmenni s jóformán csak a Szádeczky által »A czéhek történetében« összeállított czéhlevelekre hivatkozik. Az általa a szepesi levéltárakból ismert első czéhlevelé 1538-ból való: a szepes-váraljai csizmadiáké és susztereké, — melynek rövid ismeretése után, mindjárt a szepes-váraljai csizmadiák 1638-ban Kassa városától nyert magyar czéhlevelére tér át s ezt egész terjedelmében közli és pedig (a mivel az oklevél-közlés módszere már régen szakított) az eredeti helyes- (jobbán mondva: helytelen) írás megtartásával, a miből a szakember mitsem tanul, a laicus pedig megzavarodik. Néhány összekötő megjegyzés után szül még ugyancsak a suszterek Mária Teréziától nyert (jóformán most már az egész országban chablonszerű) czikkelyeiről s a

csizmadiaák és vargák ipar-testülete jelenlegi állapotának rövid vázolásával fejezi be adatait; melyek e szerint nem annyira a szepességi czéhek történetéhez, mint pusztán a szepes-váraljai csizmadiaák és vargák czéh-szabályaihoz nyújtanak adalékot. (Az egész mindössze 17 lapot tesz ki.) Mily hálás feladat volna pedig összeállítani a szepesi városok iparának az ottani levéltárakban még elég bőven őrzött (megmutatta Demkó: a Lőcse városiakkal) régi emlékeit: az ipar történetére bizonyára nem csekély fényt deríthetnének. Ha Hradezky József úr (kinek buzgalmát az általa választott szűkebb téren is méltányolnunk kell) ezt tűzné feladatává: nagy szolgálatot tehetne vele szűkebb hazája (a Szepesség) s általában hazánk ipartörténetének.

A SELMECZBÁNYAI KIR. KATH. NAGYGYMNASIUM értesítőjében *Vojtás* Mátyás gymn. tanár: *A lengyel nép ősmondáiról* értekezik (23 lapon). Egypár szép mondát olvashatunk nála lengyel források után, ilyen pl. *Lech* mondája, a lengyel nép ősatyjáé, a nemzet alapítójáé; ilyen továbbá *Kralcusz* mondája, a ki a lengyelség egyik mondabeli fejedelme volt, a Wawel hegyen épült királyi vár és mellette az ősi Krakkó város alapítója. Leánya volt s szintén mondai alak és hős: *Wanda*, a ki két fitestvérenek halála után maga uralkodott a lengyel nép felett s függetlenségét s országszabadságát hőiesen megvédelmezte az idegen fejedelmek és herczegek ellen, kik az ő népére és országára vágyakoztak s azért szépszerivel és haddal versenyeztek. *Oleg* nagyherczeg halálát és *Olga* nagyherczegnő és fia *Szientoslaw* mondászerű történetét Nestor krónikája után beszéli el az értekező. Azután a történelem világához érkezvén (a IX. században) a *Piast* dynastia mythicus eredetét s az első, e házból származott fejedelmek és királyok (Piast, a Mieczyslawok, Boleslawok) regényes és mondászerű történeteit, s végül szt. Adalbert és szt. *Szaniszló* legendáit beszéli el — a XI. század végéig. Kár, hogy nem folytatta tovább, mert a következő századokból több minket közelebből érdeklő mondát, legendát és regényes történetet találhatott volna magyar királyleányokról, lengyel királynékról pl. szt. *Salomé*ről, szt. *Kunegundáról* (III. Béla király leányáról, a ki a wieliczka-i sóbányát vitte hozományúl a lengyeleknek varázs-gyűrűjével Magyarországból,) b. *Helwigról*, vagy *Jadwigáról* (N. Lajos leányáról, a krakkai Jagello-egyetem egyik alapítójáról, az I. Jagello-nejéről) stb. Örvidenénk, ha jövőre folytatását olvashatnók: Calimacchus, Dlugosz, Cromer, s a többi lengyel történetírók s újabb lengyel munkák nagyon bő és hálás anyagot szolgáltatnának e dicséretes munka folytatásához.

— A PANNONHALMI SZT. BENEDEK-RENDIEK vezetése alatt álló *pápai kath. gymnasium* értesítőjében *H. B.* »Adalék Mexikó történetéhez« cz. a. világtörténeti értekezést közöl, a mely bevezetéképen Amerika fölfedezésének korszakalkotó jelentőségét méltatván, azután áttér Mexico régi népeinek, azok műveltségének, kormányformájának, földbirtok-viszonyainak, erkölcsének, földmívelésének s iparának, vallásának, s általános tör-

ténetének vázolására. Második részében leírja a nagy átalakulást, melyet a spanyol uralom Cortez Ferdinánd foglalása után ott előidézett, alkotmányos, politikai, társadalmi, kereskedelmi téren s nagy vonásokkal vázolja azóta Mexico történetét egész a legújabb korig, midőn Miksa császár gyászos kivégeztetése után (1867. jun. 19.) szövetséges köztársasággá alakult át a nagy kiterjedésű (Magyarországnál majdnem hatszorta nagyobb) s virágzó állam. — A csinos kis értekezés (40 lap) gondos tanulmányról tanúskodik s dióhéjba szorítva hű képét nyújtja amaz érdekes tengerentúli államnak, mely »a föld egyik legszebb, leggazdagabb országa, s melynek lakosai nyugodt, alkotmányos élet mellett — úgymond — minden más állam lakóinál legegédettebbek és boldogabbak lehetnének.«

— A NAGYSZEHENI EV. GYMN. ÉS REÁLISKOLA értesítőjében *Czekelius Frigyes az erdélyi szászok részvételéről a sziléziai háborúban (1741—46.)* értekezik, folytatásaként tavaly megkezdett tanulmányának. Szeben-székből 85 gyalog és 36 lovast kellett állítani, melyből a város kiállított 10 gyalogost és 17 lovast; 66 gyalogot pedig a székbeli 47 községnek, 19 lovast a székbeli nemes birtokoknak kellett kiállítani és felszerelni. A város e contingens kiállítására elhatározta, hogy az ő városi szolgáit »a szabadosokat« (Zabadascher) és városi lovasait (Stadtreiter) is felhasználja. A többi szász városokkal, székekkel együtt 500 főnyi katonát kellett kiállítaniok. Ezek felszerelése, elindítása, költségei, felvonulásuk Morva és Szilézia felé, majd részvételük a hadjáratokban, onnan írt jelentéseik, leveleik, ezzel kapcsolatosan a hadjárat menetének vázolása képezi tárgyát az értekezésnek, a mely a szebeni és más szász levéltári bő források felhasználása mellett mindenesetre becses adalékokat szolgáltat e nevezetes hadviselés s mindennekefelett azokban a szászok részvételének történetéhez. (25 lap).

Sz. L.

REPERTORIUM A KÜLFÖLDI TÖRTÉNETI IRODALOMBÓL.

Télly J. B., Meine Erlebnisse in Athen. (Budapest, Lauffer, 1890. 143 old. 1 M. 60).

Historisch-politische Blätter. (104. köt. 1889.) Michael Veresmarty, ein ungarischer Konvertit aus d. XVII. Jahrhundert. (287. és 342. l.) E cikk Ipolyi Arnold monografiáján alapszik.

Historisches Jahrbuch. (1890. 4. füz.). Közli a múlt évi Századok és Történelmi Tár tartalmát. (782—787. old.).

Zeitschrift für Numismatik. (1890. 2. füz.). *Kenner*: Goldmünzen aus der Sammlung Weiffert in Belgrad. — *Belházy*: Ein Fund ungarischer Denare bei Szerencs.

Czigler G. és Werner A., Geschichte d. k. u. k. Infanterie Regiments N. 38. (Mollinár). Magyarra fordították Grosz Ottó és Nikolics R. — Az ezred alapítási éve 1725. Kitént a francia háborúkban és 1848-ban Brescia előtt. 1866 óta magyar ezreddé alakult át.

Wibling, Sveriges förhållande till Siebenbürgen. 1623—1648. (Lund. Collin. 1890. 2 Krone, 50.) Hasonló vonatkozású: *Westrin Th.* értekezése: Phil. Sadlers beskickning till Siebenbürgen. 1626. (Svensk hist. tidskr. X. 169 1.). L. *Szilágyi S.* cikkét. (Századok. 1891. 69. 1.)

Spiegler Julius, *Geschichte der Philosophie des Judenthums.* (Lipsee, Friedrich. 1890. 369 l. 8 M.) E műről a lipcei Centralblatt múlt évi 44. száma igen elítélő bírálatot közöl, mely többi között azon is csodálkozik, hogyan támogathatta a Magyar Tudományos Akadémia e munka kiadását és hogy dicsérhették azt meg a Pester Lloyd és más, rokon irányú lapok. — Nevezett mű néhány évvel azelőtt magyarul is megjelent.

Zwielinek-Südenhorst művét: *Deutsche Geschichte im Zeitraum der Gründung des preussischen Königthums* (I. köt. Cotta 1890.) a *Deutsche Litteratur Zeitg.* múlt évi 41. száma behatóan megbíralja; kifogásolja nevezetesen a túlzott porosz felfogást, mely egy osztrák egyetemi tanár tollából annál kirívóbban hangzik. Szerzőnek Ausztria és Magyarország egy jogar alatti egyesítése sehogy sem tetszik. (227. old.)

Unsere Zeit (1890. 10. füz.). *Deutsch*: Das »neue« politische Programm der Siebenbürger Sachsen.

Streffleur's österr. Militär-Zeitung. (1890. august.) Zikau: Der Kampf um die Adria. 1866.

A magyar Alföldről »Az osztrák-magyar monarchia« füzetes munkában nemrég megjelent leírást bírálat tárgyává teszi *Jessen P.* (a *Deutsche Litterat. Zeitg.* 1890. 44. számában. Kifogásolja ugyan egy-egy város, mint pd. a Debreczenről közölt ismertetés aránylagos nagy terjedelmét; egészen véve azonban dicsérettel szól valamennyi munkatársról.

Cölestin Wolfsgruber, Christ. Cardinal *Migazzi*, Fürsterzbischof von Wien. (Kitz. Saulgau. 1890.). *Migazzi* érsek tudvalevőleg Mária Terézia korában mint Althann utóda rövid ideig váci püspök is volt (1756.), hol őt a fejedelemasszony és Krisztina főhercegnő férjével együtt meg is látogatta. Mint bécsi érsek is megtartotta utóbb a váci püspökség adminisztrációját és jóvedelmét, mignem II. József 1785-ben az érsek és a váci közönség kérelmei daczára *Migazzi* lemondásra kényszerítette. József gondolkozásmódját és eljárását fölötte jellemző rendelete így hangzik: Az én elődeim azt tehették, a mi nekik tetszett, úgyszintén én is. Továbbá: lehet, hogy Ön a váci egyházra és diócesisre 600,000 forintot költött, de annyi bizonyos, hogy jóvedelme két millió forintra rügött. A folyamodók abbeli figyelmeztetésére, miszerint *Migazzi* magyar mágnás és mint ilyentől a váci püspökség per nélkül el nem vehető, azt írja József: »Én magyar király vagyok és tudom, mit kelljen magyar mágnásokkal szemben tennem.« Ily viszonyok között *Migazzi* végre leköszönt és megelégedett a bécsi érseki székkal és annak (azon időben) csekély jóvedelmével.

Schmued Lg., Die österr.-ungarische Monarchie ihrer geschichtl. Entwicklung (Teschen. 1890. 16 old. 40 Pf.).

Ottokar's österreichische Reimchronik című, hazánkra is igen fontos kátforrásból végre megjelent az új kritikai kiadásnak első része. Megjelent pedig a Monumenta Germaniae vállalatban, e cím alatt: Deutsche Chroniken u. andere Geschichtsbücher des Mittelalters. V. köt. I. rész. Kiadja Seemüller József (Hannover, Hahn 720 old. 24 Mark).

Abafi L., Gesch. der Freimaurerei in Österreich-Ungarn. (I. köt. 336 l.) Füzetes vállalat, minden füzet 80 Pf.).

Jahrbücher der protestantischen Theologie. (1890. XVI. köt. 4. füz.) *Szeberényi*, Die Secte der Nazarener in Ungarn. Ins deutsche übertragen von *G. Schwalm*.

Bod Petrus de Felső-Csernáton. *Historia Hungarorum ecclesiastica.* Ed. post Rauwenhofii obitum Dr. *J. Prins.* Tomus II. Lib. III. (Leiden. Brill. 1890. 467 l. 10 M.)

Archiv für kathol. Kirchenrecht. (Új foly. 1890. 58. köt. 6. füz.) Hazánkra két czikk vonatkozik: Entscheidungen des österr. obersten Gerichtshofes über die Ungültigkeit der sog. siebenbürg. Ehen és *Szacsmay Aladár* czikke: die Ungesetzlichkeit des ungar. Cultus-Ministerium-Erlasses betreffend die Wegtaufen sat. — *Fuchs* értekezését az erdélyi házasságkötésekről l. még a Zeitschrift für d. Privat- u. öffentl. Recht. (18. köt. 1. füz.)

Mattkovics Alex., Die Zollpolitik der österr.-ungar. Monarchie und des deutschen Reiches seit. 1868 u. dessen nächste Zukunft. (Lipsee. Duncker-Humboldt. 1891. 21 Mark.)

Gf. *Julius Szapáry* an der Spitze Ungarns. Ein Lebens- u. Charakter bild. (U. ott. 1891. 149 l. 3 M.)

Saitschik R., Beiträge zur Gesch. der rechtlichen Stellung der Juden namentlich im Gebiete des heutigen Österreich-Ungarns vom 10—16. Jahrhundert. (Frankfurt. Kaufmann 59 l. 2 M.)

Gaea. (1891. 27. évf. 1. füz.) *R. Köhler*, die Zigeuner Siebenbürgens und Ungarns.

Krumbacher K., Gesch. der byzantinischen Litteratur von Justinian I. bis zum Ende des oströmischen Reiches. 527—1453. 8. M. 50. (E fontos mű a Müller Iván által kiadott »Handbuch der class. Alterthumswissenschaft« cz. vállalatnak legújabb része. Kiterjeszkedik a hazánkról szóló byzanti írók műveire is.

Zeitschrift für bildende Kunst. (Neue Folge II. N. 3. 1890. decz. füz. és II. 4. 1891. 1. füzet.) *Diner J.*, Ungarische Fayencen und Töpferwaaren. Szól különösen a felső vidéki habánok és az erdélyi és ungmegyei házi ipar műveiről, többnyire *Petrik J.*, *Pasteiner Gy.*, *Radácsics J.* és *Wartha V.* nyomán.

Militärischer Maria Theresien-Orden. Über Autorisation des Ordens nach authentischen Quellen verfasst und angeordnet von *J. Lukes.* Mit 44 Bildnissen von *Klaus.* (Bécs, állami nyomda.). Kuhn tábornagyzernagy kezdeményezésére Lukesch lovag hozzáfogott a Mária Terézia rendjel

birtokosainak életrajzához és a 134 év előtt alapított katonai rend történetéhez. Mostanig 3320 jelölt közül 713 nyerte el e legnagyobb katonai kitüntetést. Az újabb lovagok sorában találjuk Benedeket, a ki a Curta-tonc-sánczok elfoglalása és a San Martino melletti diadal fejében lett lovaggá (1859.) Ugyanakkor Edelsheim-Gyulai b., Catty, Döpfner, Prokosch, Urs, Neubauer és mások lettek lovagokká. Az 1864. évi schleswig-holsteini háború után Gablenz és Goudrecourt nyerték el a rendjelt, 1866-ban Albrecht főherczeg (a nagy keresztet), továbbá John, Kubn, Maroičič, Tegetthof és mások. Magyarok öten nyerték el a kitüntetést, neveik: Hadik, Alvinczy, Fejérváry, Szapáry és Vecsei, Fejérváry Solferino-nál tüntette ki magát, a két utóbbi pedig Boszniában. A díszesen kiállított munka I. kiadása nem került a könyvpiaçra, a II. kiadás azonban 10 forintért a szerzőnél kapható. A munkáról számos fővárosi és bécsi hírlap ismertetést közlött. Így az Egyetértés 1890. decz. 19., a mely lap decz. 21-iki számában Hadik emlékének is külön czikket szentelt.

Geschichte der k. k. Kriegs-Marine. II. Theil. Die Kriegs-Marine in dem Zeitraum von 1797 bis 1849. (I. Band.) Gesch. der österr.-venetianischen Kriegs-Marine von 1797 bis 1802. (A közös hadügy-miniszterium megbízásából szerkesztette *Lehnert József*. Bécs. 1891. Gerold. XVI. 464 l. 8 Mark.)

Wächler W., Österreichs Kaiser, Franz Josef I. (2. kiad. Bécs. Drescher et Cpgn. 1890. 169 l. 3 Mark 40. Képes kiadás).

Gerdes Henrik, Gesch. des deutschen Volkes. (I. köt.) Tartalmazza a karolingi és szász dynastiából származott fejedelmek korát. (Lipsee. Duncker-Humboldt. 1791. 13 Mark.)

Korrespondenzblatt d. Gesamtvereins der deutschen Geschichts- und Altertumsvereine. (1890. 9. sz.). *Steinzeitfunke aus Siebenbürgen*.

Streffleurs österr. Militärische Zeitschrift, (1890. X. füz.) Ein Lebensbild aus der alten österr. Armee. 1698—1889. (Befejezés.)

Teuffenbach Alb., Neues illustr. vaterländisches Ehrenbuch. Gesch. Denkwürdigkeiten u. Lebensbeschreibungen berühmter Männer Österreich-Ungarns. (Új kiadás. Teschen, Prohaska. Füzetekben jelenik meg.)

Die Gegenwart. (1890. 50. sz.) *Kohut*, Die neuere magyarische Literatur.

Die böhmischen Landtagsverhandlungen und Landtagsbeschlüsse vom J. 1526 an bis auf die Neuzeit. Herausgegeben vom k. böhm. Landesarchiv. VI. Bd. 1581—1585. (Prága. 1890. III. 668). E kötetben több, hazánkra, nevezetesen a török háborúkra vonatkozó adat található. Így pl. a magyar határon fekvő várak jegyzéke és azok föntartásának költségei. — A közelebb megjelenő VII. kötet az eddig közlött oklevelekről tartalomjegyzéket fog hozni.

Forschungen zur brandenburgischen und preussischen Geschichte. (III. köt. 2. fele). — A tartalomból kiemeljük: *Koser*: Zur Schlacht von Mollwitz. — *Schneider M.*, Aus dem Nachlass des sächs. Artilleriehauptmannes J. G. Tielke. (Adalék a 7 éves háború történetéhez).

Marziani Gy. a Fremdenblatt ez évi 11. számában cikket közlött: »die Herren von Szögyéni-Marich.«

Proschko Fr., Geschichtsbilder aus den Kronländern Österreich-Ungarns. (Bécs, Woerl. 1891. VI. 199. 1 M. 60 Pf.)

D. Nijhoff, De Herzog von Brunswijk. Haag, Nijhoff. 1889. E munka hőse Lajos Ernő, braunschweigi herceg, ki 1738—39-ben a törökök elleni hadjáratban hazánkban résztvett, szintígy az osztrák örökösödési háborúban, a midőn őt Mária Terézia birodalmi tábornagynak kinevezte. Utóbb, 1750—84-ig Németalföldön politikai vezérszerepet játszott.

Revue des Deux Mondes. (1890. decz. és 1891. január-havi fűzet.)

Duc de Broglie: Fin de la guerre de la succession d'Autriche. I.

Zeitschrift für kathol. Theologie. (1891. 1. fűzet.) *N. Nilles,* Über die ungar. Titularbischöfe. (159. l.)

The United Service Magazine. (1891. január havi fűzet.) Major G. B. *Malleson:* General A. Görgey and the Hungarian War of 1848—49. E cikkben a jeles angol katonai író Görgey védelmére kel. Kivonatot közlött e cikkből a Pester Lloyd ez évi január 16-iki száma.

Összeállította: MANGOLD LAJOS.

Sasinek Ferencz a bécsi »Parlamentär«-ben újabban következő történelmi cikkeket közölte:

1890. évi 41. számában: Das Graner Erzbistum: 44. Transilvania; 47. Vladislav Skultéty; Slavische Localitätsnamen im tirolischen Draugebiete; Die Ungarn oder Magyáren (Hunfalvy Pál munkájának bírálata).

A nagyszombati »Katolické Noviny« 1890. évi 21. számában: Sv. Alžběta (sz. Erzsébet szláv volta).

A túróc-sz.-mártoni »Národnie Noviny« 1890. évi 148. számában: O slove »Uhor« (Ugor és Ugorsko, Ουγγαρος, Ουγγαρία, Ungarus, Ungaria szláv jelentéséről).

FOLYÓIRATOK SZEMLEJE.

— Az »ARCHAEOLOGIAI ÉRTESÍTŐ« f. évi első füzete gazdag tartalommal jelent meg. Az első cikk az antik arczképekről értekezik, melyek most itt Pesten a képzőművészeti csarnokban láthatók, s melyek az ókori feltönművészet magas fejlettségéről világos képet nyújtanak. A legszebb arczképek hasonmásban is közölvék. A második cikkben Kövér Béla Knauz Nándor nemrég megjelent díszművéből a Garam-Szent-Benedeki apátság történetéből az ezen templom újraépítésére vonatkozó adatokat állítja össze s kimutatja Henszlman és Steindl téves felfogását, kik ezen, a XV. század elején épült templomot a XIV. század emlékei közé sorozták. Fraknoi Vilmos Mátyás király domborművü arczképét ismerteti, mely Boroszlóban az 1535-ben elhunyt Saur Szaniszló kanonok siremlékét

díszíti s kimutatja, hogy Mátyás érmei szolgáltak mintául a művészek. Emlékek és leletek cím alatt 7 rövidebb közlemény foglal helyet: Münnich Sándortól az Őskori cserepek Szepesben. Száraz Antal Ágnes királyné antipendiumáról értekezik, mely a berni múzeumban őriztetik. Csergheő Géza Csáktornyai Ernust Zsigmond czímeréről értekezik, mely a zágrábi dom restaurálása alkalmával az ottani muzeumba került. Dr. Mayer József a németűjhelyi Mátyás billikomról kimutatja, hogy ezt eredetileg Frigyes császár csináltatta s hogy miért kapta mégis a Corvin-billikom elnevezést. Régi egyházi ötvös-művek cím alatt Radisics Jenő ismertet néhány érdekes műemléket. Miskovszky Viktor a fricsi várban őrzött sgrafittákat mutatja be, meghatározván a kort és a művészt is, a ki azokat festette. Végül Dr. Réthy László: kiadatlan, Árpád- és vegyeskori magyar érmek cím alatt 27 érmet ír le s mutat be hasonmásban. A Levelezés rovat szintén igen gazdag, kilencz levél lévén benne különböző vidékeken történt leletekről. Az irodalmi rovatban az újabban megjelent szakmunkák ismeretése, a Múzeumok, Társulatok rovata után a Különb-félék rovata zárja be e tartalomdús füzetet.

— A HADTÖRTÉNELMI KÖZLEMÉNYEK 1891-iki évfolyamának első füzete megjelent. Szerkeszti Rónai Horváth Jenő, az Akadémia hadtudományi bizottságának előadója. E füzet is gazdag és változatos tartalommal jelent meg, melyek a következők: Egy lap a Mária-Terézia-rend történetéből. Báró Fejérváry Géza életrajza. — Tényleges létszámok és hadi felszerelés Rákóczy hadseregének ezredében. Irta Thaly Kálmán. Első közlemény. Igen becses adalék a Rákóczi kor hadtörténeti irodalmához. — Nemzeti függetlenségünk védelmezése III. Henrik ellen. (Az 1890. évi hadtörténelmi pályázaton megdicsért pályamunka.) Irta Kiss Lajos. Első közlemény, egy rajzmelléklettel. — Szigetvár elfoglalása 1566-ban. Török forrás szerint. Thury Józseftől. Első közlemény, egy rajzmelléklettel. — Zrinyi Miklós a költő mint hadvezér. Irta Rónai Horváth Jenő. — A sárospataki és gyulafehérvári ágyúöntőházak a XVII. században. I. Rákóczy György idejében. Közli dr. Szendrei János. — Tárcza. Hadtörténelmi apróságok. Hadtört. irodalom stb. A füzetet három melléklet, a többek közt báró Fejérváry honvédelmi miniszter arcképe díszíti, kinek életrajza a Mária-Terézia-rend történetéről nemrég megjelent német munka alapján van megírva.

— A KATHOLIKUS SZEMLE f. évi jan.-febr. füzetében a Simor János hercegprímásról írt rövid necrolog után *Horváth* Cyrill értekezése következik »*Nemzeti irodalmunk a reformatióig*« cz. a., a mely szól az ősköltészet maradványokról, mondákról (a hun- majd a magyar mondákról), a hegedősökről, krónikákról, aztán az első ismeretes magyar nyelvemlékekről (a halotti beszédekről), végül a humanizmusról s annak első magyar képviselőiről. — A második értekezés *Pór* Antalnak ügyes és fáradhatatlan tollából, az ő kimeríthetetlen anjou-kori tárházából való történeti életrajz: *Kanizsai Istrán zágrábi püspökről* (1330—1376.), az Osl nemzetség egyik

sarjáról, a ki eleinte N. Lajos királynak udvari káplánja volt, vele járt a nápolyi hadjáratban, majd a pápánál követségben s végül mint zágrábi püspök tett jó szolgálatokat királyának, hazájának s egyházának. (Az élet-rajznak még folytatása következik). *Velits* László: *Kleutzen és a régiék nilozoidja cz.* a. értekezik; dr. *Kempis* János pedig »*az esküről mint bizonyító eszközről*« a perjog terén küszöbön álló átalakulások alkalmából. Kisebbségi közlemények fejezik be a tartalmas füzetet.

— A BUDAPESTI SZEMLE márcziusi füzetének gazdag tartalmából kiemeljük a történelmi érdekű dolgozatokat. *Ligeti* Antal igen érdekes és vonzó képet írt Munkácsi ifjúságáról, *Marczali* Henrik egy nagyobb munkájának »A királyság a középkorban« című tanulmányának bevezetését közli »A középkori elmélet a királyságról« cím alatt. *Horváth* Cyrill *Pelbart* és *Codexeink* című tanulmányt kezd meg. »Egy új könyv a porosz állam keletkezése korából« című czikk *Zwiedenek-Südenhorst* monografiáját ismerteti, mely a *Bibliothek Deutscher Geschichte* című vállalat egyik kötetét képezi.

— A LUDOVICA AKADEMIA KÖZLÖNYE januári füzetében *Zrínyi* Miklós munkáiból közöl mutatványt, discursusai közül az ötödiket. A Tárczában *Beledi* P. *Miksa* közöl történeti tanulmányt az amazonokról. A könyvismertetések rovatában több hadtörténeti munka ismertetése olvasható. E füzethez van mellékelve »Az utolsó pápai hadsereg hadjárata 1860-ban« című történeti tanulmány *Szécsi* Mórtól, mint önálló munka. — A februári füzet adatokat szolgáltat a honvédség történetéhez, s a Tárczában néhány hadtörténeti munka ismertetése is van.

— A TERMÉSZETTUDOMÁNYI KÖZLÖNY f. évi februári füzetében *Schwarz* Iguácztól érdekes tanulmány van »A Magyar Alchimisták« cím alatt. Egy kis tájékoztató bevezetés után kezd a XIII. századdal, jelesül az 1273-iki tilalommal, bemutatja az első névleg is ismert alchimistát: *Erdélyi* Jánost (1463 körül) s levezeti magát a történetet egészen a múlt század végéig. Nagy gonddal és tanulmánynyal vannak e műben az adatok felkutatva és összeállítva s ezeket szerző érdekes képpé olvasztotta össze, s nemcsak az egyes alchimistákat emeli ki, hanem azoknak irodalmi működését is ismerteti.

— A MAGYAR NYELVÖR februári füzetében *Simonyi* Zsigmond hozzá szól a nyelvújítási vitához s melegen ajánlja az anyaggyűjtést, jelesül, hogy a kiváló írók műveiből szótárakat készítsenek. *Mocs Szaniszló* Gyula a magyar gerundiumi alak történeti fejlődéséről ír.

— A MAGYAR ZSIDÓ SZEMLE VIII. évfolyamába lépő f. é. 1. (jan.) füzetében többek közt a zsidók kulturális hivatásáról közöl czikket dr. *Kardos* Alberttől, és két okíratot a magyar zsidók történetéhez 1422-ik és 1528-ik évből, dr. *Khon* Sámuelről.

— A MAGYAR SION januári füzetében *Knauz* Nándor, a garam-szent-benedeki apátságról írt nagy díszmunkájának egy fejezetét, a szent-benedeki monostort közli.

— A KÖZEGÉSZSÉGÜGYI SZEMLE (melyet dr. *Oldh Gyula* szerkeszti) m. é. decz. füzetében többek közt dr. *Fischer Jakab* ír az elmebetegügyről Magyarországon, némi csekély történeti bevezetéssel.

— Az ARMENIA februári füzetében Adányán Péter örmény színész arczképét és életrajzát közli *Simay*. Ugyan e füzetben *Molnár Antal* nagyobb közleményt kezd meg: Örmények a keletrómai császárság trónján cím alatt s ezúttal *Bardanes Fülöp* rövid életrajzát közli. A füzet többi részét érdekesen összeállított irodalmi közlemények s apróságok töltik be.

— Az UNGARISCHE REVUE januári füzete gazdag tartalmából kiemeljük: *Pulszky Károlytól* a Magyarországra vonatkozó renaissance emlékeket, *Wertner Mór* Glossáit a bolgár czárok geneológiájához (II-ik közl.) *Schwarz Ignácztól* II. József Magyarországra vonatkozó egészségügyi rendeleteit, s *Ballagi Aladár* Budapest százhetven év előtt czímű cikkét. — A februári bevégzi *Wertner Mór* becses tanulmányát a bolgár czárok geneológiájához s *Csergheő Középmagyar síremlékek* leírását (a *Scolari Andrásét*, a *Berzevicziekét* a XV. századból) adja; ismerteti a pozsonyi új hid történetét s ez alkalomból *Király János* munkájából »a pozsonyi nagy-dunai vám-és révjog történeté«-ből részleteket közöl; *Silberstein Adolf* ismerteti *Széchenyi* leveleit s *Jankó János* *Benyovszkyt* mint földrajzi kutatót méltatja. Mindkét füzet *Tárczája* a tudományos intézetek üléseiről tesz jelentést.

— A ROMÄENISCHE REVUE a f. évvel VII. évfolyamát megnyitó I. (jan.) füzete többek közt *Vancsa János* erdélyi gör. kath. metropolita arczképét és életrajzát közli 25 éves püspöki jubilaeuma alkalmából. Két politikai cikk után, melyek egyike a magyar parlamenti viszonyokkal foglalkozik a már tulzók ismert álláspontjából, a másik *Mocsárynak* a nemzetiségi kérdésről írt röpiratát tárgyalja. Aztán »a román irodalomról Bukovinában« ír *Morariu*, »Basch-Araba és a román állam kezdetéről« *Barbovescu*, a magyar honfoglalással kezdvén történetének kiindulását. Végül némely berlini lapok nyilatkozatát közli a nagyszebeni román értekezletről. A Revue, mely korábban Dél-Magyarországon látott világot, most Bécsben jelenik meg németül.

VEGYES KÖZLÉSEK.

† KÉT BIBOROS FŐPAP húnyt el Társulatunk alapító tagjai közül. *Simor János* bíbornok primás jan. 23-án reggel 8-ad fél óraker halt meg több óráig tartó halálküzdelem után. E folyóirat keretében a hazai történetírás körül szerzett érdemeit lévén feladatunk méltatni, kiemeljük, hogy már mint győri püspök *Rómer* és *Ráth Károly* által szerkesztett Győri Történelmi és Régészeti Füzetek kiadását lehetővé tette. Az ő költségein és megbízásából adta ki *Dankó József* »Az esztergomi főgyház kinstára« czímű díszművet, mely culturtörténetünknek egyik elsőrangú és becsü forrása. A *Monumenta Vaticana* megjelenéséhez is jelentékeny áldozatokkal járult: ez a collectio, melyből immár két kötet látott vilá-

got, történetírásunknak elsőrangú forrása. Ő fedezte a »Monumenta Ecclesiae Strigoniensis«-t, melyből eddigelé *Knauz* szerkesztésében két kötet látott világot. A legjelesebb, leggondosabban szerkesztett forráspublikációk közé tartozik e gyűjtemény. Neki köszönhetjük még a történelmi nevezetességű Bakács-kápolnának restaurálását is. Temetése Esztergomban rangját megillető fényvel és közrészvét mellett ment véghez. — A másik bíboros halott *Mihálovics* József zágrábi érsek, kinek halála febr. 19-én következett be s temetése közrészvét mellett febr. 24-én történt. Részt vett a forradalomban s mint forradalmár el is ítéltetett. Kiszabadulása után is sok zaklatásnak volt kitéve, kanonoki címét csak 1861-ben nyerte vissza s 1870-ben neveztetett ki zágrábi érsekké. A magyar történetírás iránt melegen érdeklődött s azon magyar történetíróknak, kik kutatások eszközzésére Zágrábra mentek, működését elősegítette.

† GRÓF CSÁKY LÁSZLÓ társulatunk alapító tagja s a magyar politikai közéletnek egyik kiváló bajnoka febr. 19-én elhunyt. A gróf Csáky-nemzetség trencsényi ágának ő volt utolsó férfi-sarja. Fiatal kora óta a szabadelvű nemzeti irányhoz csatlakozott s az 1848/9-iki forradalomban élénk részt vett. A forradalom lezajlása után menekült — de azért halálra ítéltetett s nevét bitófára szegezték. 1861 óta részt vett a politikai mozgalmakban s életét egészen a közügyeknek szentelte.

† THALY ISTVÁN negyed éves joghallgató, Társulatunk évdíjas tagja, ki az egyetemi könyvtárnál mint díjnok volt alkalmazva, febr. 25-én meghalt. Ritka szép tehetségű, szorgalmas, szerény fiatal ember volt, kit minden körben szerettek és kitüntettek. Sok jó cikke van a Komáromi Lapokban, melynek állandó munkatársa volt s egy elkészült munkája »Báthori Schulcz Bódog életrajza« sajtó alatt van. Nem érthette meg megjelenését. Ő rendezte Ghyczy Kálmán könyvtárát is. Halála minden körben, hol ismerték, mely részvétet ébresztett.

— Az AKADÉMIA igazgató tanácsa megállapítván az Akadémia folyó évi költségvetését, az osztályok is elkészítették kiadványaik f. évi programját. Több olyan munka fog ezek közt világot látni, melyek történetíróinkat s olvasóinkat érdekelni fogják. Az Irodalom-történeti bizottság többi közt Pécsy Simon psalteriumát fogja hozni, mely XVII. századi vallásos költészetünkben kiváló helyet foglal el. Pécsy életét nem régiben Kohn Sámuel tagtársunk írta meg, s tette közzé egy önálló monographiában. Zsoltárai kiadása irodalom-történetünk egyik legbecesebb terméke lesz. — A philologiai bizottság Herodot munkáit fogja kiadni. Évek előtt e munkát Hoffer Endre fordította le magyarra; de az akkor nem talált kiadóra. — A Rumunok története Hunfalvy Páltól a könyvkiadó bizottság vállalatában fog megjelenni. — Az Akadémiai kiadványok sorozatában felvétellett a Corpus Nummorum Hungariae Réthy, László szerkesztésében. — A természetudományi osztály Heller Ágost »A physica története« című munkáját fogja kiadni.

TÖRTÉNETI KÖNYVTÁR.

— **MAGYAR NYELVTÖRTÉNETI SZÓTÁR.** A legrégibb nyelvemlék-től a nyelvújításig. A Magyar Tudományos Akadémia megbízásából szerkesztették *Szarvas Gábor* és *Simonyi Zsigmond*. Második kötet IX. füzet Perlet—Rét. Budapest 1891. 8-edr. 1281—1472 lapig. Ára 1 frt.

— **MAGYAR IRÓK** élete és munkái. A Magyar Tudományos Akadémia megbízásából írta id. *Szinnyei József*. I. k. 6-ik füzet. Bellényi—Bernolák. Budapest, 1890. 8-adr. 801—960 ll. — 7-ik füz. Bercesényi—Bocsor. Budapest, 1891. 8-adr. 961—1120 ll. Egy-egy füzet ára 50 kr.

— **A MAGYAR TUD. AKADÉMIA** kiadásában megjelent munkák és folyóiratok szakjegyzékei. Történelem. Régészet. (Összeállította *Tiringer Béla*). Budapest, 1891. 8-adr. 20 l.

— **HISTORIA HUNGARORUM ecclesiastica.** Inde ab exordio stb. *Petri Bod* de Felső-Csernáton stb. Edidit post *Clar. Rauwenhoffii* obitum. I. I. Prins stb. Tom III. lib. III. *Lugduni Batavorum* 1890. 467 ll. Tomus III. lib. IV. *Lugduni Batavorum* 1889. 426 ll. 8-r.

— **AUS DEM TAGEBUCH** Erzherzog *Johanns* von Oesterreich. 1810—1815. Zur Geschichte des Befreiungskriege und des Wiener Congresses. Herausgegeben und erläutert von *Dr. Franz Ritter von Krones*. Innsbruck, 1891. 8-adr. 251 l.

— **JAHRESBERICHTE** der Geschichtswissenschaft im Auftrage der Historischen Gesellschaft zu Berlin. Herausgegeben von *J. Jastrow*. XI. Jahrgang. 1888. Berlin, 1891. 8-adr. I. 135., II. 459., III. 321., IV. 254.

— **DIE MARITIMEN PLAENE** der Habsburger und die Antheilnahme Kaiser *Ferdinand II.* am polnisch-schwedischen Kriege während der Jahre 1627—1629. Ein Beitrag zur Geschichte des Dreissigjährigen Krieges von *Dr. Anton Gindely*. Wien 1890. 4-edr. 54 l.

— **DIE VERHALTUNGEN KAISER FERDINAND I.** mit Papst *Pius IV.* über die fakultative Einführung des Laienkelches in einzelnen Theilen des deutschen Reiches. Inaugural-Dissertation von *Karl Saftien*. Göttingen, 1890. 8-adr. 72 l

— **HANDBUCH DER WAFFENKUNDE.** Das Waffenwesen in seiner historischen Entwicklung vom Beginne des Mittelalters bis zum Ende des 18. Jahrhunderts. Von *Vendelin Boheim*. Mit 662 Abbildungen nach Zeichnungen von *Anton Kaiser* und vielen Waffenschmiedmarken. Leipzig, 1890. 8-adr. VIII és 694.

— **LE PÈRE PIERLING S. J.** Papes et tsars (1547—1597.) d'après des documents nouveaux. Paris, 1890. 8-adr. 514 l. Ára 4 frt 50.

— **NAPOLEON** et *Alexandre I.* L'alliance russe sous le premier empír I. De Tilsit a Erfurt. Par *Albert Vandal*. Paris, 1891. 8-adr. XXIII és 527. ll.

HIVATALOS ÉRTESTÍTŐ.

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT

1891 évi mart. 5-én d. u. 4 órakor tartott r. vál. ülésének

Jegyzőkönyve.

Jelen voltak: Pulszky Ferencz elnöklete alatt dr. Czobor Béla, Emich Gusztáv, dr. Hajnik Imre, dr. Pauler Gyula, Dedek Cr. Lajos, dr. Váczy János, Bánó József, gr. Zichy Jenő, Óváry Lipót, Csontos János, dr. Szádeczky Lajos, dr. Márki Sándor, Tagányi Károly, dr. Boncz Ödön, Barabás Samu vál. tagok, Szilágyi Sándor titkár, Karasszon József pénztárnok, Nagy Gyula jegyző.

Elnök az ülést megnyitván, a jegyzőkönyv hitelesítésére dr. Pauler Gyula és Emich Gusztáv vál. tagokat kéri fel.

1. Titkár jelenti, hogy a társulat új alapszabályai a Nagyméltóságú Belügyministerium f. évi 7575 sz. alatt kelt megerősítő záradékával ellátta, Budapest főváros tanácsa 5825 számú végzésével az elnökséghez leérkeztek.

Örvendetes tudomásul vétetvén, a titkár és jegyző utasíttatnak, hogy a most már teljes érvényükbe lépő alapszabályoknak a f. évi január-havi r. ülésben elfogadott ügyrenddel egyetemben, a társulat tagjai számára való kinyomatásáról és szétküldéséről mennél előbb gondoskodjanak. A megerősített alapszabályok eredeti példánya a reá vonatkozó hatósági végzéssel együtt irattárba teendő.

2. Olvastatik gr. Szécsen Antal elnöknek Pulszky Ferencz alelnök-höz intézett levele, melyben őt — az új alapszabályok 19-ik szakasza értelmében — a folyó hároméves időszak lejártáig a társulat ügyeinck állandó vezetésével bízza meg.

Tudomásul szolgál.

3. Titkár előterjeszti dr. Máté Sándor ideiglenes pénztárnok f. évi február-havi kimutatását, mely szerint összes bevétel: 3511 frt 22 kr,

» kiadás: 1158 » 69 »

pénztári maradvány: 2352 frt 53 kr,

s miután a február-havi bevételek közt az elveszett alapítványok refundálására rendelt 1887 1889 évi tagdíj hátralékokból 231 frt 05 kr, hg. Odescalchi Arthúr újabb alapítványa fejében pedig 100 frt folyt be

a társulat pénztárába, kéri a választmányt, hogy ezen alapítványul elhelyezendő 331 frt 05 kr erejéig értékpapírok vásárlásáról intézkedjék.

A pénztári kimutatás tudomásul vétetvén, a jegyzőkönyvhöz csatolattatik; az alapítványul elhelyezendő összegre nézve pedig — Emich Gusztáv indítványára — elhatározza a választmány, hogy a kitüntetett 331 frt 05 kr erejéig $4\frac{1}{2}$ százalékos adómentes regale-kártalanítási kötvény vásároltassék, a minek eszközzésével az alapszabályok 18-ik szakasza értelmében az elnökség bízatik meg.

4. Titkár az ideiglenes pénztárnok végleges felmentése s egyszersmind az új pénztárnok hivatalba lépése és a titkári hivatalnál már letett 300 frtnyi ovadéknak elhelyezése iránt a választmány intézkedését kéri.

A számvizsgáló bizottság felkéretik, hogy az ideiglenes pénztárnoknak a lefolyt utolsó két hónapról vezetett, illetőleg az új pénztárnok hivatalba lépése napjáig még vezetendő számadásait haladéktalanul megvizsgálni s egyszersmind Karasszon József pénztárnokot a pénztár átadása illetőleg átvétele mellett hivatalába iktatni sziveskedjék. A pénztárnok ovadékára nézve határozatlik, hogy az vinculált könyveceskére a Hazai Első Takarékpénztár-Egyesületnél helyeztessék el, s a vinculált könyvecske — ovadéka kamatainak felvehetése tekintetéből — a pénztárnoknak adassék át megőrzés végett. Ezen határozat végrehajtásával a titkár bízatik meg.

5. Emich Gusztáv a társulati vagyon kezelése feltételeinek a Pesti Hazai Első Takarékpénztár-Egyesület igazgatóságával, valamint a cheque-forgalomba való belépés módozatainak a m. kir. posta-takarékpénztári igazgatósággal való megállapítására a mult évi dec. 20-ikán tartott rendkívüli vál. ülésből kiküldött bizottság nevében előterjeszti a Takarékpénztár-Egyesület igazgatóságának f. évi mart. 4-én kelt s hozzá intézett hivatalos levelét, mely szerint az egyesület késznek nyilatkozik a M. Tört. Társulat értékpapírjait és pénzeit kezelés- illetve megőrzés végett elfogadni, a következő feltételek mellett: *a)* az értékpapírok kezeléseért $1\frac{0}{100}$ (egy per mille), *b)* minden befizetésért és kifizetésért $\frac{1}{4}\frac{0}{100}$ (egy negyed per centum) díj számíttatik fel a társulat terhére, kivéve, ha a pénzt maga a társulat fizeti be vagy veszi fel az egyesületnél megnevezendő megbizottja által, mely esetben a be- és kifizetés díjtalanul eszközöltetik; *c)* a társulat folyó pénze, mihelyt a 100 frtot eléri, a mindenkori betéti kamatláb szerint fog kamatozni, és a kamatadót az egyesület a sajátjából fizeti; *d)* a társulat megbizottja a be- és kifizetésekről vezetett számlát megtekintheti s abból jegyzeteket készíthet és másolatokat vehet; *e)* a számla kivonata és a kezelt értékek álladéknak kimutatása félévénként megküldetik a társulatnak; *f)* a letett értékekben beálló minden változásról a társulat esetről-esetre levélben értesítettik; *g)* ezen feltételek egy esztendőre állapíttatnak meg, mely időnek letelte után a kezelés mérvéről szerzendő tapasztalatok szerint közös megegyezéssel módosíthatók lesznek.

A választmány az előterjesztett feltételeket elfogadván, utasítja az elnökséget, hogy a számvizsgáló bizottság segítségével, az alapszabályok 55-ik, illetőleg az ügyrend 21-ik szakasza értelmében a társulat összes vagyonának a Pesti Hazai Első Takarékpénztár-Egyesülethez való áthelyezéséről mennél előbb gondoskodjék, oly módon, hogy a befizetésekre nézve a m. kir. posta-takarékpénztár, a kifizetésekre nézve pedig Karasszon József pénztárnok jelentessenek be az egyesületnél, mint a társulat megbizottjai. E határozatról a Magyar Földhitelintézet mint a társulat vagyonának eddigi kezelője, és a Pesti Hazai Első Takarékpénztár-Egyesület — ez utóbbi a pénztár és a törzsvagyon kezelését illető ügyrendi szabályok közlése mellett — egyidejűleg hivatalosan értesítendők, a Takarékpénztár-Egyesület levele pedig irattárba teendő.

6. A posta-takarékpénztári cheque-forgalomra nézve ugyancsak Emich Gusztáv jelenti, hogy miután az abban való részvétel módozatai törvényileg és rendeletileg szabályozva vannak, külön megállapodásokra nincs szükség, s javasolja, hogy a fōlvételi kérvénynek a posta-takarékpénztárhoz való benyújtására egyszerűen az elnökség utasíttassék.

Emich Gusztáv javaslata elfogadtatván, a kérvény benyújtására az elnökség utasíttatik s egyszersmind a cheque-forgalomba való belépéssel járó költségek folyóvá tételére felhatalmaztatik.

7. Szilágyi Sándor a f. évi febr. 10-én tartott rk. vál. ülés jegyzőkönyvének 3-ik pontjában foglalt határozatnak megfelelőleg előterjeszti a gr. Teleki-Oklevéltár szerkesztő bizottságának f. évi mart. 4-én kelt, s id. gr. Teleki Géza, mint a család képviselője által is látott és elfogadott jegyzőkönyvi jelentését az oklevéltár 1-ső kötetének költségvetése tárgyában, mely szerint a mintegy 40 ívnyi kötet költségeit, nyomtatásért 23 frtot, másolásokért 20 frtot, szerkesztésért 7 frtot számítva nyomtatott ivenkint, 2000 frtban irányozza elő a bizottság.

A választmány az előirányzatot tudomásul vévén, felhatalmazza az elnökséget, hogy a gr. Teleki-Oklevéltár számlája terhére eső kiadásokat a bemutatott előirányzat korlátain belül s a kiadás költségeit viselő család részéről tényleg folyóvá tett összegek erejéig utalványozhassa; egyszersmind néhai Szabó Károly helyére a szerkesztő bizottság tagjává, ennek ajánlatára, dr. Schönherr Gyula társulati r. tagot választja. A bizottsági jegyzőkönyv irattárba tétetik.

8. Titkár jelenti, hogy a) hg. Odescalchi Arthúr eddigi 100 frtos alapítványát újabb száz frttal 200 forintra emelte; b) a Pesti Hazai Első Takarékpénztár-Egyesület a társulat céljaira 100 frtot adományozott.

Köszönettel örvendtes tudomásul vétetik.

9. Titkár előterjeszti az új tag-ajánlatokat. Ajánltatnak *écdíjas r. tagokul 1891-től*: Vadady László Magyar-Igenben (aj. Szilágyi Sándor), Rettégi Sándor pénzügyőri szemlésez Budapesten (aj. Szilágyi Sándor), Burián Pál kir. táblai bír. Temesváron (aj. Burián László), Zöldy Jenő az első aradi takarékpénztár fő-pénztárnoka Aradon (aj. Eckhart Ede),

Buchsbaum Dezső az első aradi takarékpénztár fő-könyvelője Aradon (aj. Eckhart Ede), Murányi Gusztáv vendéglős Aradon (aj. Eckhart Ede), gr. Széchényi Miklós káplán Kis-Martonban (aj. Koleszár Mihály), Schwarz Ignác Bécsben (aj. Szilágyi Sándor), Balassa-Gyarmati polgári iskola (aj. dr. Máté Sándor), Miskolczi kir. kath. gymnasium (aj. dr. Máté Sándor), Tiringer Béla a m. tud. akadémiai könyvkiadó hivatal tisztviselője Budapesten (aj. Hellebrant Árpád).

Megválasztatnak.

10. A múlt 1890 év végével hátralékban maradt és a társulattól kilépni szándékozó tagok ügyében, miután a titkár nyilatkozata szerint olyanok is jelentették kilépő szándékukat, a kikre nézve a kötelező három-évi eyclus csak egy vagy két év mulva jár le, — határoztatik, hogy az ilyenek levél útján világosíttassanak fel e körülményről, s e végből a titkár, jegyző és pénztárnok utasíttatnak, hogy a társulati tagok kötelezettségi viszonyait tisztázva, mind a hátralékosok mind a kilépni szándékozók iránt a legközelebbi r. ülés alkalmával részletes jelentést tegyenek.

11. Olvastatik Szilágyi Sándor titkár és Sigray Pál ügyész f. évi febr. 14-én kelt jelentésök, mely szerint a febr. 5-ikén tartott r. ülés jegyzőkönyvének 4-ik pontja értelmében tőkésíttetni rendelt 742 ft 13 krból 715 ft 50 kron 700 ft névértékű 5⁰/₀-os m. kir. papírjáradékot vásároltak a társulat alapítókéje javára.

A jelentés tudomásul vétetvén, a jegyzőkönyvhöz csatoltatik.

12. Titkár bemutatja ---

a) Fessler Ignácznak 1808 évi sept. 5-ikén kelt, Fuchs löcsei professorhoz szóló eredeti levelét, melyet néhai Thomasek Tekla hagyatékából Thomasek Ilona úrnő küldött be ajándékkul a társulat számára ;

b) Orczy Gyula társulati alapító tag ajándékkaképen Bedeghi Nyáry Zsigmond 1658 évi junius 27-én kelt záloglevelének múlt századi hiteles mását.

Mindkét ajándék köszönettel fogadtatván, ideiglenesen a Nemzeti Muzeum könyvtárában fog letéttetni, a lelkes ajándékozókknak pedig köszönő levél küldetik.

13. Titkár jelenti, hogy a néhai Ipolyi Arnold hagyatékának felosztására vonatkozó törvényszéki végzés az ügyész kezénél van, s remélhető, hogy a társulatnak hagyományozott 1000 ft nemsokára felvehető lesz.

Tudomásul szolgál.

14. Titkár bemutatja az 1891 évi dél-magyarországi kiállítás XVI-ik csoportjának, a régészeti és művészeti osztálynak bizottságától hozzá érkezett felhívást a kiállításban való részvétel ügyében, kérve ez iránt a választmány határozatát.

Kiadatik az elnökségnek azzal a megbízással, hogy a kiállítás keretébe netalán illő társulati kiadványok bejelentése és kiállítása iránt saját belátása szerint intézkedjék.

15. A jegyző, tekintettel az új alapszabályok azon intézkedésére, mely a társulat irattárának őrizetét és kezelését kötelességévé teszi, az irattárnak a titkártól való átvételére egy két tagból álló bizottság kiküldését, s az irattár számára alkalmas helyiség kijelölését kéri.

Az irattár átvételére, illetőleg átadására Csontos János és Óváry Lipót vál. tagok küldetnek ki bizottságul, a helyiségre nézve pedig az elnök kijelenti, hogy egy alkalmas szekrényről az egyetemi könyvtár valamelyik termében a titkárral egyetértőleg fog gondoskodni.

16. Jegyző bejelenti a függőben levő tárgyakat és határozatokat. Tudomásul szolgál.

A folyó ügyek tárgyalása öt órára befejeztetvén, néhány percnyi szünet után —

17. Óváry Lipót felolvassa *Nápolyi Johannáról* írt nagyobb munkájának egy részletét.

A figyelemmel meghallgatott és befejeztével helyesléssel kísért felolvasás után — több tárgy nem lévén — elnök az ülést bezárja.

Kelt mint fent.

Jegyzette

Pulszky Ferencz s. k.
elnök.

Nagy Gyula s. k.
jegyző.

Hitelesítjük: Dr. Pauler Gyula s. k., Emich Gusztáv s. k.

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT

elnöksége, tiszti kara, igazg. választmánya és bizottságai 1891-ben.

Elnök: Gróf Szécsen Antal

Első — ügyvezető — alelnök: Pulszky Ferencz

Második alelnök: Thaly Kálmán

Titkár: Szilágyi Sándor

Pénztárnok: Karasszon József

Jegyző: Nagy Gyula

Ügyész: Sigray Pál.

I g a z g a t ó v á l a s z t m á n y:

Balássy Ferencz
dr. Ballagi Aladár
id. Bánó József
Barabás Samu
dr. Boncz Ödön
dr. Borovszky Samu
Bunyitay Vincze
dr. Csánki Dezső

Csaplár Benedek
Csontos János
dr. Czobor Béla
Dedek Crescens Lajos
Emich Gusztáv
gr. Esterházy János
dr. Fejérpataky László
dr. Fraknói Vilmos

Géresi Kálmán	dr. Ortvyay Tivadar
Haan Lajos	Óváry Lipót
dr. Hajnik Imre	dr. Pauler Gyula
dr. Hampel József	b. Radvánszky Béla
dr. Horvát Árpád	dr. Réthy László
dr. Hunfalvy Pál	Salamon Ferencz
Jakab Elek	dr. Szádeczky Lajos
dr. Kammerer Ernő	Széll Farkas
dr. Károlyi Árpád	dr. Szendrei János
dr. Komáromy András	Szilády Áron
Lehoczky Tivadar	Szilágyi Sándor
Majláth Béla	id. Szinnyei József
dr. Márki Sándor	Tagányi Károly
Melczér István (Kellemesi)	dr. Thallóczy Lajos
Nagy Gyula	dr. Váczy János
Nagy Imre	Véghely Dezső
Nagy Iván	dr. Wenzel Gusztáv
Nátafalussy Kornél	Villányi Szaniszló
Némethy Lajos	gr. Zichy Jenő
b. Nyáry Jenő	Zsilinszky Mihály.
hg. Odescalchi Arthur	

Gazdasági bizottság:

Karap Ferencz biz. elnök
 dr. Csánki Dezső biz. jegyző
 Hegedüs Sándor
 dr. Pauler Gyula
 Széll Farkas.

Hivatalból: a titkár, jegyző, pénztárnok és ügyész.

Számvizsgáló bizottság:

Emich Gusztáv biz. elnök
 Majláth Béla.

Hivatalból: az ügyész.

A gróf Teleki-Oklevéltár szerkesztő bizottsága:

id. gr. Teleki Géza (a család részéről) biz. elnök
 Szilágyi Sándor biz. előadó
 Barabás Samu
 dr. Fejérpataky László
 Gergely Samu
 dr. Schönherr Gyula
 dr. Szádeczky Lajos.

AZ AJTONY- ÉS CSANÁD-NEMZETSÉGEK

BIRTOKVISZONYAI DÉL-MAGYARORSZÁGON.

Történeti forrásaink egyik legérdekesebbike és legtanulságosbika : a *Vita Sancti Gerardi* ismertet meg legelőbb két oly nemzetséggel, kik a királyság kezdetén jelentős szerepet játszottak. Ezek egyike a királyság végleges fejlődésére könnyen végzetessé válhatott volna. A másik ellenben annak megszilárdításának egyik főtényezőjévé lett. E nemzetségek *Ajtony* és *Csanád*. Ajtony a Maros mentén megtelepedve, a törvényes király erejével és hatalmával sokáig dacolt. Ő az Életírat szerint Marosvárat megerősítette s azt tartomány számba jöhető nagykiterjedésű dominiuma székhelyévé tette. Itt élt ő fejedelmi gazdagságban s bizakodva II. Vazul görög császár pártfogásában, végre is a nyílt lázadás zászlaját tűzte ki a törvényes király ellen.¹⁾

A névtelen jegyző őt szintén megemlíti s a honfoglalók által meghódított Glad ivadékának mondja. De az újabb történetírás mindinkább azon meggyőződésre jut s az *Ajtony* név is azt bizonyítja,²⁾ hogy benne egy *űsmagyar* származású dynastát

¹⁾ *Vita S. Gerardi* cap. VIII.

²⁾ E nevet történetíróink eltérőleg írják, nevezetesen : *Achtum*-nak Ipolyi, Knauz, Péczely, Pesty, Spányik, Battyán, Frankl, Bárány ; *Ochtum*-nak Fridvalszky, Horváth Mihály, Meynert s mások ; *Okhtum*-nak Tuboly ; *Othum*-nak Szalay, Haner ; *Ohtum*-nak Cornides, Podhráczky, Lányi ; *Ohtum*- és *Othum*-nak Jászay ; *Aktum*-nak Botka ; *Oktum*-nak Svastiez ; *Aktum*-, *Achthum*-, *Othum*-nak Palugyay ; *Ohtom*- és *Achtum*-nak Pray ; *Athon*-nak Fessler ; *Otom*-nak Bartal ; *Otom*-nak Kerékgyártó ; *Acsony*-nak Vasváry ; *Ahtony*-nak Karácsonyi és Szentkláray. Világos, hogy az eredeti kiejtés megállapítására az eredeti források határozóak. A *Vita S. Gerardi*ban mindig *Achtum*, Wion szövegében *Acthum* is olvasható. Így fordult-e az elő a nagy legenda eredeti szövegében is, meg nem mondhatjuk, lévén előttünk a nagy legendának csakis a XIV. század végén másolt mondseei codexe. Egy másik forrásműben, a névtelen jegyző krónikájában a név mindig *Ohtum*

kelljen látnunk, ki merő politikai számításból lett kereszténynyé s a graecismus terjeszkedésének eszközévé.

Midőn Sz. István az elbizakodott főúr garázdalkodását tovább már nem tűrhette, annak megfenyítésére s az általa bitort ország rész bekebelezésére határozta el magát. Szándéka kivitelét megkönnyítette neki Ajtonynak egy *Csanád* nevű vitéze, ki ámbár a király rokona volt, mégis, a pogányságtól megválni nem akarván, Ajtonyhoz szegődött volt. Minthogy azonban őt Ajtony valamelyes okból halálra kereste, Csanád titkon megszö-

alakban fordul elő. Egy 1318. évi oklevélben *Ohtun* olvasható (*Anjoukori Okmtár* II. 418.) Egy 1329-ikiben *Hohunmonustura*-ról van szó, mely alább ugyanezen oklevélben *Ahtunmonustura* alakban varial. (*A gr. Sztáray-család okltára* I. 59.) Végre egy 1352. évi okiratban a név *Achton*-nak van írva. (*Anjouk. Okmtár* V. 594.) Mi már mindebből a tanulság? Az *O* e névben úgy felel meg az *A*-nak, mint *Oba*-ban az *Aban*-nak, *Odun*-ban az *Adony*-nak. Az *on*, *un* végzet úgy az *ony*-nak, mint *Toxun*, *Togsun*, *Thogsun* névszóban a *Taksony*-nak, az *Odun*-ban az *Adony*-nak, a *Posun*-ban a *Pozsony*-nak. Az *un* végzet is úgy, mint az *un* az *ony*-nak felel meg, így *Toxun* (*Wenzel, Árp. Új Okmtár* X. 280.) = *Toxun* = *Taksony*. A *ch* szokott *cs*, *k* vagy *t* betűül is vétetni, de sokszor az egyszerű *h* helyett áll, jelentve a középkori helyesírás ingadozását. Világos, hogy az *Achtun* szóban a *ch* nem vehető *cs*-nek, mert az *Acstony* név nem volna a magyar iznek megfelelő, de semmivel sem bizonyíthatjuk azt sem, hogy a *ch*-t e szóban *k*-nak vették volna, a mi amugy sem valószínű, de vették *h*-nak, mint a *Névtelen* s az 1318. s 1329. diplomák írói, avagy vették *t*-nek, a mint azt *Temesvári Pelbárt* bizonyítja, ki a nevet *Atthon*-nak írja. (*Mátyás Florián, Hist. Hung. fontes domesticæ* I. 83.) Csak hogy a felhozott források nagyobb része nem *ch*, hanem egyszerű *h* betűt alkalmaz a név leírásában. Ezen *h* betű alkalmazásának nem az a célja, hogy az előtte álló magánhangzónak a *nyújtása* jelöltessék, mert a *nyújtást* inkább is a magánhangzónak kettőztetése által jelölték, mint *Aaron* = *Áron* (*Wenzel* I. 59. 268. VIII. 450.), *Beel* = *Bél* (U. o. XII. 433.), *Dees* = *Dés* (u. o. VI. 505. VII. 91. 108.), *Deesvar* = *Désvár* (u. o. III. 5. XI. 285. V. 91.) *Saag* = *Ság* (*Fejér* III. II. 35. IV. II, 259. IV. III. 277.) stb. Inkább is kétségtelen, hogy *h* illetve *ch* ha *t* előtt áll, a *j*-nek felel meg, így: *Ruhtukeurus*, *Ruhtugeur* = *Röjtökör* (*Fejér*, III. I, 393. 394. III. II, 141. IV. I, 277. V. III, 239. 238.) *Sehter*, *Sehturienses* = *Söjtör* (*Wenzel* VI. 368. XI. 460. 461.), *Dehter*, *Dehtar* = *Dejtár* (*Wenzel* VII. 342. *Fejér* X. VII. 750. *Knauz: Mon.* I. 423.) S éppen így *Chehte*, *Chechte* = *Csejte*; *Dehte*, *Dechte* = *Dejte* stb. Ezt tudja s alkalmazza az *Ohtun*, *Ochtun*, *Ahtun* névre, olvasása megfelel az *Ojtun*, *Ajton* = *Ajton*- vagy *Ajtony*-nak. Mi hogy valóban így van, az okmányos adatokkal is kimutatható. Tagányi Károly ur előzőkeny s leköttelező szivességéből a következő okmányos adatokra hivatkozhatunk az országos levéltár okmánykészletéből. Egy 1320. évi okiratban (Orsz. ltár 1991. sz.) előjön *Ohtun*-teleke in Comitatu de Cluus. Egy 1345-ikiben (u. o. 28577. sz.) *Ahtun*. Egy 1366-ikiben (u. o. 28742. sz.) *Ohtun*, mely évben *Ohtun* birtokosai perelnek *Torda* városával a két helység határait iránt. 1428-ban (u. o. 26880. sz.) *Ahtun* és végül 1473-ban (u. o. 27517. sz.) *Ayhton*. E név pedig, mely mindannyiszor egy s ugyanazon helysére vonatkozik, megfelel a *Kolozsmegyében Tordához közel eső Ajton falunak*, melyet a középkorban a szász eredetű *Sombor*-nemzetség tagjai birtak.

közt, a királyhoz ment, kereszténynyé lett s majd a király bizalmát is kinyerve, az Ajtony ellen kirendelt sereg vezérének neveztetett ki. Oroszlános és Nagy-Ősz között volt a döntő ütközet s a véggyőzelem Csanád serege javára dőlt el. Ajtony maga is életét veszté a gyilkos ütközetben, Marosvár s az egész vidék a király kezére került. Sz. István hálás elismerésből győztes vezérért felmagasztalta s az ujon alapított Csanádvármegyének ispánjává tette.

Hogy a Vita S. Gerardi előadása a dolgok helyes ismeretén alapszik, azt velünk az okiratokból meríthető tanulságok is megértetik. Amit azonban szerfelett sajnálhatunk, az, hogy sem az Életirat, sem okmányaink az Ajtony-nemzetség régi birtokviszonyait velünk közelebből meg nem ismertetik. Csakis a *genus Ohton* ismerete szállott reánk okiratilag, míg egykori birtokviszonyait *egyes adatok alapján* még csak megközelítőleg sem ismerjük. Annál szerencsésebbek vagyunk azonban a másik genuséivel. Értjük a *Csanád nemzetségét*, melynek feje ép azon Csanád vezér volt, ki Ajtonyt legyőzte.

A kérdés, mely ezúttal minket érdekel, az, hogy Csanád vezér nemzetségi birtokai az Ajtony-féle tartományrész határain kívül avagy azokon belül feküdtek-e?

Egy fiatalabb tehetséges történetkutatónk legújában e kérdést nagyon közelről érintette. Szerinte »Csanád családja a honfoglaláskor minden valószínűség szerint Kalocsa és Baja közt, a Duna és Vajdas folyók mentén ütött tanyát, jobban mondva sátot, mert hisz állandó lakhelyekről akkoriban alig lehetett szó.« Ezzel nyilván világosan azt mondja, hogy az a *genus*, melyből Csanád származott, a honfoglalás idején a Duna-Tisza-közön, a mai Pest-Pilis-Solt-Kiskunmegye déli részén nem *letelepedett*, hanem *átvonult*. De ennek daczára mindjárt azt függeszti előadásához jegyzetben: »Őseink tudvalevőleg saját nevükről neveztek el falvaikat, városaikat. Már pedig Kalocsa és Baja közt, mind Csanád vezérnek, mind atyjának Dobokának emléke fennmaradt a helynevekben. Csanádról a ma is meglévő falu; Dobokáról egy Dusnok mellett eső Doboka nevű puszta beszél. Ezzel csaknem szemközt Baranyamegyében megint van egy Doboka nevű falu. Erre mutat az is, hogy a régi csanádi apátságok egyike

(a Bold. Szüze) a Duna mentén bir egyes falukat, pl. Némedyt.¹⁾ Az apátság ily távol nem szerzett birtokokat; pénzért közelebb is kapott volna. A dunamenti birtokokat tehát adományképp kapta. Kitől? Leghamarább Csanád vezérre gondolunk, a ki később másutt nagy birtokokat nyervén, a régit elosztogatta.«²⁾

Mindenki könnyen be fogja látni, hogy az utóbbi előadás jól meg nem egyeztethető a fentebbi szöveg értelmével. Ha a Csanádok, Dobokák a Maros-Tisza-közben csak sátozt ütöttek, azaz azon csak átvonultak, akkor nem volt arra ok s alkalom, hogy e vidéken állandó letelepedések nevök emlékét fenntartsák, hogy Csanád és Doboka nevű helyek keletkezzenek. A helyek nevei, ha személy névből alakultak, mindig feltételezik azt, hogy azon személyek, kiknek neveit e helyek felvették, ott állandóan laktak, azokat birták legyen. Különben amúgy is tudósunk ezen előadása ellenkezik egy másik előadásával, mely szerint »szinte önként kínálkozik a feltevés, hogy itt (t. i. a Maros-Tisza-Aranka-közben) fekvő birtokai Csanádnak *talán még a honfoglalásból származnak; hogy a ius primae occupantis révén volt övék.*«³⁾

Igaz, mindezt csak feltevéssleg mondja, de akárhogyan vegyük is, aunyi kétségtelen, hogy valamennyire szilárd alapon sem az a nézet nem nyugszik, miszerint a Csanádok eredeti birtoktömege a *Maros-Tisza-közben* keresendő, sem ama másik nézet, miszerint e birtoktömeg a *Maros-Tisza-Aranka-közben* nyomozandó.

Az, hogy Pest-Pilis-Solt-Kiskun meg Baranyamegyében Csanád és Doboka nevű helyek vannak, egy magukban véve még mitsem bizonyít. Mert, ha ezek bizonyítanak, akkor azok a Csanád és Doboka helyek is bizonyítanak, melyek Hunyadban, Máramarosban, Alsó-Fehérben, Szolnok-Dobokában fekszenek. Maga a név nem elegendő, amint nem elegendő az állítás igazolására az sem, hogy egy csanádegyházmegyei apátság a Duna mentén falvakat birt. Mit tudjuk mi, hogy hogyan jutott azok birtokába?

¹⁾ Fejér, *Cod. Dipl.* X. II, 821.

²⁾ Karácsonyi János, *Szent-Gellért élete és művei* 90. 1.

³⁾ *A Csanád-nemzetség és birtokai Délmagyarországon.* Közzétéve a *Tört. és rég. Értesítő* 1884. évf. X, 6.

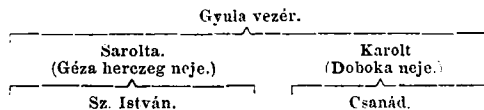
A helynevek csak akkor bizonyítanak, ha mellettök egyéb tények és körülmények is szólnak. És e tekintetben nagyon meglepő, hogy az élelmű kutató, helynevekből kiindulva, éppen csak a Duna-Tisza-köziékben akadt meg szemével. Miért nem tekintett Erdélybe, hol Hunyadban, Szolnok-Dobokában, Alsó-Fehérben valamint a közeli Máramarosban is vannak Csanád és Doboka nevű helyek? De nemcsak helységek vannak itt, hanem egy nagy közigazgatási terület is, értjük *Szolnok-Doboka* vármegyét. Ide tekinteni nyilván nagyon érdemes lett volna, mert itt a helynevek tanúságát egyéb fontos körülmények is támogatják.

A névtelen szerint Csanád Doboka fia a király *neposa* volt.¹⁾ Már Szabó jegyezte meg helyesen, hogy itt a nepos szót betűszerinti értelemben nem vehetjük, hanem *unokaöcs* értelemben,²⁾ lévén Csanád Sz. István anyja nővérének, Karoltnak a fia.³⁾ Doboka és Karolt eszerint *Erdélyből* származtak. Itt vezérkedett Karolt atyja és Doboka ipja: Gyula. E vezéri szereplése eléggé hirdeti nagy előkelőségét, de az is, hogy egyik leánya Sarolta Géza herceg neje lett. Hogy Doboka sem volt csekély család sarja, mutatja az, hogy Gyula másik leányát Karoltát kaphatta nőül, de még az is, hogy az egyik erdélyi megye a Doboka nevet viseli. De mindez még nem minden. A nevezett Gyula Erdélyben nemcsak vezérkedett, hanem fel is lázadt királyi rokona Sz. István ellen. Ő is vonakodott elfogadni a kereszténységet. Ezt csakis legyőzése után erőszakosan lehetett háznépével együtt keresztviz alá hozni.⁴⁾ Meglepő lehet-e ennél fogva, hogy Csanád vezér, ki származására nézve oly közel állott Gyulához, szintén kereszténység gyűlölő volt? Jellemének épp eme sajátsága, hogy ő Erdélyből a kereszténységellenes tábor színhelyéről menekült volt a kereszténységellenes tábor egy másik színhelyére: Ajtony

¹⁾ Sancti regis Stephani, Sunad filius Dobuca, nepos regis. *Hist. hung. de sept. primis ducibus* cap. XI.

²⁾ A névtelen magyar fordításához csatolt jegyzeteiben 19. l.

³⁾ Ime a származási tábla:

⁴⁾ *Marci Cronica de gestis Hung.* cap. 37. 38.

területére. És ezzel egyszersmind azt a meggyőződést is nyerjük, hogy a nemzetség, a család birtokai szintén *Erdélyben* és nem a Duna-Tisza-, sem a Maros-Duna-Aranka-közben keresendők.

A fentidézett tudós történetnyomozó Csanád átpártolását úgy véli megtörténtnek, hogy »az a kalocsai érsekség alapításakor pogány létére a pogány Ahtony (azaz Ajtony) udvarába vonult, s ott fővezérségre emelkedett.«¹⁾ Ezzel tulajdonkép azt mondja, hogy Csanád *egymaga* vándorolt ki telephelyéről. Pedig ez bizonyára nem úgy történt. Szembetűnő, hogy ő az idegenben csakhamar előkelő állásra, fővezérségre emelkedett. Nagy hadvezéri talentomnak kellett vala lennie, ha e carriért saját magának azaz a saját erejének, képességének köszönheté. Ha az Ajtony ellen később vívott harczeit tekintjük, inkább is arról győződünk meg, hogy a hadvezéri nagy talentom benne kevésbé volt meg. Az első összecsapásban határozott vereséget szenvedett, a kökényéri bokrok közé szorították, úgy hogy szétvert serege alig tud összeszedelőzködni. E vereség pedig annál inkább nyomja hadvezéri képességét, mert egy oly sereggel szemben vallott volt kudarcot, melynek erejét, taktikáját s hiányait egyaránt ismerte, ő maga lévén még imént annak vezére. A második összecsapásban igaz, győzedelmeskedik, de ez a győzelem nem annyira a maga kigondolta csatatervnek s az álló harcban való lángeszű intézkedésének az eredménye, mintsem inkább a diadal-mámoros ellenség könnyelmű gondatlanságának, úgy mint ki teljes diadalának tudatában álomnak adta át magát s még az éjjeli őrséget sem állította ki. Ha pedig eszerint Csanádban a stratégiai képesség oly szembeszökő nem volt, hogyan történhetett mégis, hogy Ajtonyék soraiban a legfőbb polczra emelkedett? Ezt egyesegyedül előkelő voltának, nagy származásának, a kereszténység ellen való lángoló gyűlöletének s kétségtelenül annak s bizonyára kiválólag annak köszönhetette, hogy mint szökevény *nem egyedül* jelentkezett Ajtonynál. A források nem mondják, de az események contemplatiója eléggé hirdeti, hogy vele *még sokan* menekültek Ajtony táborába. Az erdélyi Gyula veresége az egész Gyula- és Doboka-had veresége volt. A Csanád:

¹⁾ Karácsonyi, *Szt.-Gellért élete és művei* 90. 1.

nemzetsége szét lett verve, a csatából menekült tagjai, amennyiben a kereszténységet elfogadni nem akarták, földön-futókká lettek, úgy hogy azok száma, kiknek élén Csanád a Maros-Tisza közbe került, egy tekintélyes hadsapatot képviselt. Mint egy ekkora haderőnek fejét Ajtonynak csupa számításból is különös figyelembe kellett őt venni s ha netalán nem is tehetségei miatt, de a számító haszonlesés okából is fel kellett őt magasztalnia.

Egy másik körülmény is hangosan amellett beszél, hogy Csanád reactionarius szereplése nem egy *egyént*, hanem egy egész *nemzetséget* jelez. Ha a Csanád-nemzetség származási fáját tekintjük, amennyiben azt jól-roszúl lerajzolhatjuk magunknak, azt látjuk, hogy annak tagjai között számos olyan névvel találkozunk, melyet a keresztény martyrologiumra vissza nem vezethetünk. Ott vannak mindjárt a nemzetségi fa élén álló *Belenik* és *Bogyoszló* s ezek leszármazásában a *Csömör*, *Waffa*, *Csanád*, *Ugod*, *Vecse*, *Keszele*, *Vajta*, *Szuna* nevek. Ezek mind való igaz pogány nevek, melyek csak a harmadik-negyedik generációban halnak ki, helyet engedve merően keresztény elnevezéseknek. Mi egyebet hirdetnek e nevek, mint azt, hogy e nemzetségben a keresztény hitre való áttérése után is nagy reminiscentiák, élénk traditiók éltek, olyanok, melyek a megváltoztatott hitélet daczára is folyton arra ösztönözték az új szülöttek apáit, hogy a hagyományos ősi nem keresztény neveket újból és újból érvényre emeljék s succrescentiájuk között fenntartsák.

És így minden a mellett bizonyít, hogy Csanádék eredeti szállóföldre nem a Maros-Tisza-Aranka-közben volt, s hogy oda nem a Duna-Tisza-közből, hanem *Erdélyből* szakadt. Ha pedig ezt tudjuk, akkor ezzel egy másik kérdés is kívánt megoldást nyer.

Ez a kérdés az *Ajtony-nemzetség* szálló földére, birtokaira vonatkozik. Hol feküdtek e nemzetség birtokai? Már fentebb érintettük, hogy e birtokoknak jegyzéke nem maradt reánk. Nincs annyi között egyetlen egy okmányunk, mely csak valamennyire is részletezné a nagy latifundiumokat. Egy 1329-iki okirathból csakis annyit tudunk meg, hogy az *Ohtun-nemzetség*-ből való Albert-fiak Felső-Szöllős nevű *Csanád vármegyei* bir-

tokukat sógoruknak Mihálynak kezeire bocsáták.¹⁾ Egy másik 1329-iki okiratból pedig azt tudjuk meg, hogy midőn a csanádi káptalan Zohay Simont és Demeter fiát Bekét, a *csanádvármegyei Ohtunmonostora* és Syrien (illetőleg Serian, Sirien) nevű birtokokba iktatták volna, ottan Tóth István, Orosz Ivánka nevében Syrien fele részére nézve ellent mondott.²⁾ E két adat, mely Ajtonyék birtokviszonyaival szorosan összefügg, *Csanád vármegyéjét* jelöli ki azon területül, melyen Felső-Szöllős és Ajtony monostora meg Syrien feküdt. Azt jól kimutathatjuk, hogy a régi Csanád vármegye erősen átnyult a Maroson, a mai Torontálnak egy jókora részét, de még Temesnek is kis darabját igénybevéve. Szöllöst e vidéken ma nem találjuk, mert az a két Szöllős, melyet kijelölhetünk, akkoriban nem Csanád, hanem már Arad megyében feküdt. Jobban boldogulhatunk Ajtony monostorával és Syriennel. A két helynek egymás mellett kellett feküdni. legalább az iktatás azt bizonyítja. A Mercy-féle 1723-ik évi térképen³⁾ egy *Schirian* nevű helyet látunk Pécskától nyugatra feltüntetve. Valószínű, hogy erre vonatkozó az okirat Syrien-je annyival is inkább, minthogy a térkép Schirian-ja egy oly helyen fekszik, mely még elég jól beleeshetett a régi Csanád vármegyébe. Annak Araddal határos területén fekszik az, s lehet, hogy a Schiriantól délnyugatra ugyancsak a Mercy-féle térképen szemlélhető *Sellos* egy s azon amaz 1329-ik évi okirat Felső-Szöllősével.⁴⁾ De legyen az bármiként is, annyi kétségtelenül bizonyos, hogy az Ajtony-nemzetség birtokainak felkeresésében e két okmány-adat a Marosvidékre, a régi Csanád megye területére utasít.

Am ép itt találjuk mi a XIII. században a Csanád-nemzetség nagy jószág-complexumát is. Nagyon szerencsés dolog az, hogy mi a Csanád nemzetségnek fekvéseit tömeges összefüggésükben jól ismerjük. Van ugyanis három rendbeli okiratunk, mely

¹⁾ Nagy Imre, *Anjouk. Okmtár* II, 418.

²⁾ Nagy Gyula, *A gr. Sztáray-család Okltára* I. 59.

³⁾ Ezen Ahtunmonustura avagy Hohtunmonustora össze nem zavarandó azon *Odonmonustura*-val, mely 1347-ben a Báthory-család őseinek a Gutkeled nemzetségbeli Bereczk és György fiainak egyik osztályos birtokát képezte. *Anjouk. Okmtár* V. 16.

⁴⁾ Erre magyarázza ezt Csánki is: *Magyarorsz. tört. földrajza* I. 704.

elénk tárja a Csanádok osztálybirtokait. Az egyik 1247-ből,¹⁾ a másik 1256-ból²⁾ s a harmadik 1337-ből való.³⁾ Ezek közül egyik a másikat egészíti ki, úgy hogy általok a Csanádok egykori birtokviszonyait egész részletességükben megismerhetjük.⁴⁾ Megtudjuk belőlük, hogy a Temes és Berzava mellékén volt néhány birtokuk. Ilyen Sz.-György mellett Temesben *Kalán-telek*. Továbbá *Kis-Hódos*, ugyancsak a Berzava, és *Csávos* a Temes mellett. Övék volt továbbá e vidéken *Fejes*, Szerémben *Nyárád*, Erdélyben *Szentkirály*, *Nagy-Kecskés*, *Fülöpköve*. Övék egyes birtokok Vas-, Győr- és Mosony-megyékben. Persze e birtokokra alig fektethetünk valami különös súlyt, mert szét-esnek s így azért nem is tekinthetők olyanokul, melyek *eredeti foglaláson, megszálláson* alapulnának. Szétszórtságuk mutatja későbbi szerzettségüket s ámbár ki nem mutathatjuk, úgy mégis nagyon valószínűnek hihetjük, hogy ezek későbbi időkben vétel, házasság, adomány útján szerzett jószágok. Nem úgy az osztályos okmányban elősorolt többi fekvőségek. Béb, Pradanmonostora, Oroszlánmonostora, Kemenesmonostora, Szanád, Csóka, Tömörkény, Zentarév, Egyházaskér, Rasan, Török-Szt.-Miklós, Baromlak, Pataktó, Halász, Kökényér stb. mind egy csomóban fekszenek Torontál megyében s igénybeveszik azt az egész nagy területet, melyet az Aranka, a Tisza és a Maros körítenek be. Ez az együtesség, ez a területi összefüggés eloszlat minden kétséget aziránt, hogy nem a véletlen esetlegesség hozta azokat egybe, hanem hogy azok kihasítása, egy egységes actus valóságából állott elő, a milyen actus a *megszállás*, a nemzetségi *letelepedés*, azaz az *eredeti foglalás*. Ekkora földdarabot nem lehetett a királyság korszakában vétel útján szerezni, házasság kapcsán nyerni, donatio erejével kapni. Ez nem egyéni vagy családi *acquisitio*, ez *nemzetségi birtokba ülés*. A *descensus* itt szembetünőbb, nyilvánvalóbb, mint bárhol másutt.

¹⁾ Wenzel, *Árp. Új Okmtár* VII. 220. 242—45.

²⁾ Wenzel, *Árp. Új Okmtár* VII. 429—431.

³⁾ Nagy Imre, *Anjouk. Okmtár* III. 364—371.

⁴⁾ Tüzetesebben és jeles szakértelemmel tárgyalta dr. Karácsonyi János, *A Csanád-nemzetség (betűrendben felsorolt) birtokai Délmagyarországon*. Közvetéve a *Tört. és rég. Értesítő* 1885. évf. I. 26—35. 65—79. 94—105. 119—126. II.

Pedig az előszámlált jószágok még nem is teszik ki a nemzetség birtoklásának összeségét. Az összefüggő földcomplexum, melyet a Csanádok magoknak vallhattak, még folytatással is birt éjszaki irányban. Az okiratok egy csomó jószágot neveznek meg, melyen a nemzetség a XIII. és XIV. századokban osztokodik. Pongráczfája, Pongrácztelke, Kisfalu, Sz. Lőrincz, Tömpös, Malomzugh, Makó, Vásárhely, már a Maroson túl, e folyó jobb partján fekszenek a mai Csanád megyében.

De ez így lévén, hol feküdtek hát az Ajtony-nemzetség birtokai? Nagyon a Béga és a Temes felé kellene mennünk, hogy azokat felkeressük. Pedig egymaga az a tény, hogy Ajtony lázongó nemzetségének főhelye *Marosvár* volt, óva int az ellen, hogy a nemzetségi birtokokat a Béga és a Temes vidékein kutassuk. Sehogy sem lehet azt feltenni, hogy Ajtony egy idegen nemzetség földrészein rendezte volna be legyen udvarát, építette legyen fővárát és palotáját. Inkább is arról kell meggyőződve lennünk, hogy főbirtokcomplexuma ott volt, hol állandóan tartózkodott, hol palotája, erődje volt. S így ez oknál fogva nem szenvedhet kétséget, hogy az Ajtony-féle nemzetségi birtokok ott voltak, a hol a Csanád nemzetség birtokai. *Azaz a két nemzetség fekvéségei azonosak.* Előbb az Ajtony-nemzetségei voltak, s utóbb e nemzetség leverése után a Csanád nemzetségei lettek. Amaz e földterületet *megszállásból*, emez *királyi adományból* bírta.

Hogy az Ajtony-nemzetségnek foglaláson, megszálláson alapuló birtokai valóban az alsó-Marosvidékre estek, a Csanád nemzetség alsó-marosvidéki birtokai pedig eredeti szállásföldek nem lehettek, azt egyaránt e földterület helynevei is bizonyítják. Egy sovány okirat az *Ajtonymonostorát* említi, mely mint láttuk, a Maros közelében nyomozható. E helynév tehát a birtokos nemzetség nevét örökíti meg. Igaz, ennél többet nem is hozhatunk fel, de ezen tény bevallásánál ne felejtjük el, hogy mi egyáltalán nélkülözzük az Ajtony-nemzetségre és annak birtokaira vonatkozó okmányokat. Lehet, hogy helyneveinkben számos oly név-emlék rejlik, mely szoros összefüggésben áll az Ajtony-nemzetség tagjaival. Mi e tagokat nem ismerjük, s azért helyneveinket sem zsákmányolhatjuk ki jobban történeti ismereteink gyarapítására.

Egészen másképp áll a dolog a Csanád-nemzetségre nézve.

Ennek szép terebélyes nemzetség-fája okmányos adatokból összeállítható, ¹⁾ s három részletező okirathból nagyszámú birtokait ismerjük és mégis ennek daczára, egyetlenegy oly adatot sem hozhatunk fel, mely azt bizonyítaná, *hogy a Csanádok kezén levő birtokok nevei e birtokok szállásföldi minőségét bizonyítanak.* Míg Erdélyben Csanád, Makó, Doboka, Gyula nevű helységekkel találkozunk, addig az Alsó-Maros vidékén, ott hol a Csanád-nemzetség a XIII-ik században mint nagybirtokos szerepel, nincs a reánk okiratilag és krónikailag szállott helynevek közt egyetlenegy is, mely akár a Csanád, akár a Doboka, akár a Makó nevét megörökítette volna. A mai Német- s Magyar-Csanád nem *eredeti* nevek. Csanád eredeti neve *Marosvár*. Csanád vármegye sem eredeti elnevezés. E nevek csak Ajtony legyőzése után jöttek használatba. Makó neve csak a XIII-ik században jön használatba, akkor mikor a hatalmas Makó bán osztályába ment. Mindaddig *Völnöknék* hívták. Ugyancsak a XIII-ik században támad a *Waffaülése* név, akkor mikor Waffa comes azt újból telepíti. Addig e hely neve *Kökényér* volt. Ennek nevezi azt a nagy legenda s annak utóbb a XIV-ik században a pápai tizedjegyzék. De maga az 1247-ik évi okirat is elárulja, azt írván: villa Woffa Illeyse, que alio nomine Kwkenyer vocatur.

Ezek az adatok tehát nagyon is megértetik velünk, hogy Délmagyarországon a Csanád-nemzetség nem eredeti *szállásföldön* telepedett meg, hanem *adományos* földön. És ezekhez a tényekhez végre még egy olyant függesztünk, mely még inkább hitelesíti felfogásunkat. Ugyanis a Csanád-nemzetség osztályra bocsátva birtokait, ezek közül *Oroszlános* osztatlan maradt. ²⁾ Vajjon miért? Semmi egyébért, mint azért, mert itt volt a nemzetség *közös temetkezési helye*. Igen ám, de az Életirathból tudjuk, hogy az oroszlánosi monostort Csanád vezér alapította. ³⁾ *E vidé-*

¹⁾ Összeállította Karácsonyi János s közzétette a *Tört. és rég. Érte-sítő* 1884. évf. X. 6—7. Későbbi leágazásában Nagy Iván, *Magyarországi Családai* XI. 140.

²⁾ Monasterium vero Orozlanus vocatum toti generacioni eorum commune esse asseruerunt. IV. Bélának a Csanád-nemzetségbeliek birtokosztályozását helybenhagyó 1256. évi okirata Wenzelnél, *Árp. Új Okmtár* VII. 431.

³⁾ Post hec veniens Chanadinus ad locum ubi leonem in sompnis viderat, in honorem beati Georgii martiris monasterium edificavit. *Vita S. Gerardi* cap. X.

ken tehát még csak Csanád alatt nyer nemzetsége közös temetkező helyet. Vajjon történhetett volna-e ez, ha e nemzetség a honfoglalás óta mint szálló földes birtokos ül e vidéken? Akkor oly temetkező helye már lett volna az előző századokban. Csanádnak ősei ott alvák örök álmukat az Igfon erdőn túli tájékon. Új nemzetségi sírboltot kellett alapítani azon nemzetség számára, melyet ő, a kivándorolt, egy új égalj alatt alapított. És így nem is férhet kétség ahhoz, hogy a Tisza-Maros-Arankaköz a Csanádoknak csakis második hazájául tekintendő.

Az Életírat elmondva a győztes Csanádnak Sz. István által történt megjutalmaztatását, ezeket írja: Csanádot pedig a király felmagasztalta, ki is a királyi palota és Ajtony palotájának fejévé lön. Így szóla ugyanis a király; »ez naptól fogva azt a várost nem Maros, hanem Csanád városának hívják, azért hogy ellenségemet belőle kiölted; azon vármegye ispánja leszesz s azt a magad nevével fogod nevezni, Csanád vármegyének hívják nemzedékről nemzedékre.«¹⁾

E nyilatkozatot írónk közül némelyek úgy magyarázzák, hogy Csanád jutalma csupán erkölcsi volt, tiszt- és méltóság viselésre szorító. Mások meg kiolvassák belőle az anyagi jutalmat, a földbirtokokkal való megadományoztatást. Maga Karácsonyi is, bár máshelyt a Csanád-nemzetség birtokaiban eredeti szállásföldeket sejtett, azt írja: »Bár az életíró nem mondja, de a dolgok sora világosan mutatja, hogy ekkor kapta Csanád ama roppant birtokokat, melyek a Marostól le a Tiszáig, Csanádtól Rév- (most Török-) Kanizsáig és Pádéig terjedtek, körülbelül 15 □ mértföldnyi nagyságban s a melyek az Árpád-kor végén még mindig Csanád ivadékainak kezén voltak, középen az ősi, még Csanádtól épített nemzetségi monostorral.«²⁾

És valóban Sz. Istvánnak Csanádhoz intézett szavait más-képen magyarázni nem is lehet. Ha őt Ajtony palotájának fejévé tette, miért vonta volna el tőle azt, a mi e palotához tartozott? Csanádnak (s kik nemzetségéből vele tartottak) helyzete is olyan volt, hogy a birtokokkal való megadományozásra rászorultak. Azt mondtuk, hogy Csanád Gyula vezér leverése után földön-

¹⁾ *Vita S. Gerardi* cap. X.

²⁾ *Sz. Gellért élete és művei* 100.

tutóvá lett. El kellett hagynia a szűkebb haza rögét s mint meggyőződésének martyrja, s mint földi ingóságaiból és ingatlanaiból kiforgatott menekülő érkezett, szétvert nemzetségének vele egy vallási nézetten levő s egy politikai célra törekvő képviselőivel Ajtony birodalmába. Hogy itt méltóságra emelkedett, azt megértjük az életiratból, de *hogy fekvőségeket is szerzett volna*, arról mélyen hallgat az. És ha szerzett is, az mindenesetre nem lehetett egy *másik birtokos birtokhatárában* jelentékeny. Ő minden valószínűség szerint mindjárt az erdélyi hadjárat után jött Ajtony területére, tehát 1002-ben vagy 1003-ban. Innentől az oroslánosi csata idejéig jókora idő telt el. Ugy egyremásra vagy egy negyedszázad, melynek eseményeiből mit sem tudunk. Amit a körülmények kitalálni engednek, az, hogy ezen idő alatt Csanádék új hazájukban nagybirtokosokká nem lettek.

Tehát nagyon is kedvező volt most az alkalom, hogy a király magát iránta háládatosnak mutassa. Egyrészt leróttá iránta a győzedelmes hadvezér iránti tartozását. Másrészt meg jóvá tette utólag azt a kárt, mely Csanád családját, nemzetségét ama »híres és nyereséges« erdélyi hadjárat idején érte. A nemzetség erdélyi birtokai legnagyobb részei a fiscus kezére kerültek volt. A híres gyula-fehérvári román s átmeneti stylú templom helyén állott régibb templom is e költségekből emelkedett. Egy jókora rész magánkezekbe is kerülhetett. Mindemez elkobzott, pénzzé tett, felhasznált vagy eladományozott birtokokat nem lehetett többé a szétfutott avagy a helyben maradt elszegényedett nemzetségnek visszaadni. Azt most más forrásokból kellett kártalanítani azoknak, kik időközben a király s az állam hűségére tértek. Csanád győzelme, mely az állam integritásának helyreállítására és a korona tekintélyének emelésére, de sőt a királyi dynastia megmentésére oly döntő következményű volt, a rendkívüli megjutalmazásra teljes jogú igényt tarthatott. És a király nem is habozott a jutalom kiadásában. Fejévé tette Csanádot az Ajtony bitorlásától és terrorizmusától megszabadult földrésznek. A méltósággal és hivattalal együtt megadta neki azt az ingatlan jószágot is, mely nélkül amaz időközben sem volt nagyúri szereplés gondolható.

Vajjon azonban Ajtony összes ingatlana került-e Csanádék kezére? Ezt alig hihetjük. A szent királynak a Csanádein kívül

egyéb szükségleteket is kellett szemelött tartania. Még az ember-séges sugallatra is kellett hallgatnia. Egy-két nyomból bizvást vonhatjuk le azt a következtetést, hogy a csatát vesztett Ajtony-nemzetség nem lett éppen mindenéből kifosztva. Nagy része, java-szine amúgy is oda veszett a véres ütközetben. Ami csekély része megmenekülhetett, az könnyen jelentette be meghódolását s a kereszténységre való áttérését. Ha mi körülményesen ismer-nők e nemzetség belső történetét, aligha nem jönnénk annak tudomására is, hogy e nemzetség egy része csak kelleetlenül emelt fegyvert törvényes királya ellen. Ajtony terrorizmusának kitéve, akarva nem akarva sorakozott annak hadaiban. Midőn pedig a hadi koczka a lázadó genus hátrányára fordult s a mozgalom vezetőjének feje póznára került, akkor a nemzetségnek a gyilkos oroszánosi harczból megszabadult tagjai készségesen meghódol-tak a törvényes királynak s így volt ok arra, hogy az igazában győzött fejedelem a levert ellenséggel szemben bizonyos kiméletet tanúsítson. Ez nem pusztá vélekedés. Amaz 1329-ik évi okirat, melyet már felemlítettünk, a genus Ohton-t világosan mint birto-kost tünteti fel. Ezen okirat egy jószág átadásról szól. De ama másik 1329-iki okirat is hasonlóan informál. Szó van abban egy *Ohtunmonustura*-ról, azaz egy olyan helyről, mely az ott épült monostor után Ajtonymonostorának neveztetett. A név maga mondja, hogy alapítója, építője Ajtony volt. Nem azon Ajtony, ki Sz. István ellen fellázadt, hanem annak valamely későbbi név-rokona. ¹⁾ Ezt onnan tudjuk, mert az Életirat világosan mondja, hogy a lázadó Ajtony csak egy monostort alapított, a Keresztelő Sz. János monostorát Marosvárott, azaz Csanádon s utána teszi máshelyt, hogy azon időben több kolostor nem is létezett ama tartományban. Hogy Ohtunmonustura alatt nem ezen maros-vári kolostor értethetik, világos. A csanádi monostor soha sem neveztetik Ajtonymonostorának. De amúgy is az 1329. évi okirat

¹⁾ Itt ugyanazt az érdekes tapasztalatot tesszük, a mit egyéb nemzet-ségeknél, melyeknél egy bizonyos nemzetségi nevet kizárólag az ezen nemzet-séghez tartozó családok tagjainál látjuk *keresztnévül* alkalmazva. Így a Csanád-nemzetségi családoknál a *Csanád*, a Ratold-nemzetségiéknél a *Ratold*, a Buzád-nemzetségiéknél a *Buzád*, a Gataly-nemzetségiéknél a *Gataly*, a Héder-nemzetségiéknél a *Héder*, az Otrókocs-nemzetségiéknél az *Otrókocs* nevet. Éppen így volt az Ajtony-nemzetségiéknél is az *Ajtony* név keresztnév.

Sirian azaz Serjén közelébe helyezi azt, a régi Csanád és Arad-megye határszélére. Mindez arról biztosít, hogy ez az Ajtony-monostora külön volt a marosvári görög monostortól s hogy az időre nézve is jóval később épülhetett egy második Ajtony által, kinek egyéb élelményeiről, viszontagságairól mitsem tudunk. Ránk maga az adat minden szükszavúsága daczára is sokat mondó, mert azt adja tudtunkra, hogy az Ajtony-nemzetség nem lett mindenéből kifogatva. Egyes tagjainak maradt anyija, hogy nemcsak megélhetett belőle, de alapítványokat is tehetett, amilyen volt az a monostor is, mely után a helység Ajtony-monostorának neveztetett.

Egyébként ez adattal el is tűnik az egykor oly hatalmas nemzetségnek nyoma. Azon három évszázad alatt, mely első és utolsó említése között fekszik, nem volt képes magát a közélet terén többé érvényesíteni. Még a családokra szakadt nemzetségek rendes s közönséges birtokosztályos pereiben sem tud többé felszínre, szereplésre vergődni. Ezért nem is igen jöhetünk más ítéletre, mint arra, hogy e nemzetség zöme amaz első országos szerepének lejátszása után jóformán elzüllött. Csak könnyen odavetett állítás az, hogy a pártütő Ajtony leverése után a győztes fél a levert nemzetséget meghagyta ősi birtokaiban. Nincs az Életiratban egyetlen egy olyan passus, melylyel ez állítást támogatni lehetne. Legkevésbbé azzal, hogy a győztes Csanád a Kereszt. Sz. János monostorának barátjait »nem kergeté el, hanem azon állapotban engedé őket maradni, a melyben találta.« Ezt sem Csanád, sem Sz. István másképp nem tehette. E barátok ugyan a legyőzött Ajtony pártfogoltjai voltak, de semmiképen lázadókul nem tekintethettek. S amaz időben a görög s a latin szertartású keresztények között azon ellenségeskedés sem forgott fenn, melyet csak az utóbb kitört schisma szólított volt létre, s így épenséggel nem volt ok, hogy a csanádi görög barátok elűzessenek. Ellenben Ajtonyékkal szemben úgy kellett történnie, hogy rájuk nézve birtokaik *legnagyobb* része veszendőbe ment. Csak itt-ott maradhatott a meghódolt családoknak egy-egy tanyájuk, melybe meghúzódhattak; egy-egy gazdaságuk, mely után megélhettek, mígnem végre tanya s gazdaság is idegen kézre szállott s a nemzetség végzeiben kihalva, örökre letűnt a szereplés színpadáról.

Mindaddig tehát, míg positiv adatokkal meg nem lesz czáfolva, azt állítjuk, hogy az oroszlánosi véres és döntő csata után az Ajtony-nemzetség birtokcomplexumának legnagyobb része a kincstár tulajdonába ment. Ez pedig azt úgy értékesítette, hogy kiharította belőle a győztes Csanád donatióját. Egy másik kis részét visszaadta a levert nemzetség meghódolt családjainak. Egy harmadik jelentékeny részt pedig egyházi institutiók szervezésére és felszerelésére használta fel. Amint a Koppány, Gyula és Keán jószágai nagyrészt egyházi célokra használtatnak fel, úgy történt az most az Ajtony jószágainak egy jókora részével is. Ajtony legyőzésével szorosán összefügg a csanádi püspökség tényleges megalakulása s azért éppen nem szenvedhet kétséget, hogy e püspökség dotatiója is az Ajtony-nemzetségbeli confiscált fekvővagyonból telt ki.

ORTVAY TIVADAR.

A FÜRDŐK TÖRTÉNETÉHEZ

MAGYARORSZÁGON.

I. Mesterséges fürdők.

A művelődéstörténet egyik legérdekesb fejezete az, mely az ember physikai jólétének emelésére czélzó törekvésekkel foglalkozik. E törekvések közt kiváló szerepet játszik az egészségügy, melynek egész történelmi folyama meggyőző ama befolyásról, melyet az emberiség anyagi léte szellemi életének minden mozzanatára gyakorol. Az egészségügy terén nyilvánuló törekvések közt nem csekély fontossággal bír a fürdők ügye, mint a mely — Lersch szerint — ép oly biztos fokmérője a műveltségnek, mint — Liebig szerint — a szappan fogyasztása.

A magyaroknál is, kiknek életét ép az erkölcsi s anyagi tisztaság jellemzi, a fürdők használata bensőleg összeforrott a nép életével.

Hogy a régi magyarok ügyes úszók voltak, azt a krónikák több helye bizonyítja: fluvium Etyl super Tulbou sedentem ritu paganismo transnataverunt (Anonymus cap. VI.); fluvium Budrug transnataverunt (u. o. cap. XV.); noctuque clanculum Danubium tranant (Aventinus Ann. Boiorum l. 4. cap. 21.) stb. S ezt természetesnek is fogjuk találni, ha meggondoljuk, hogy az ősmagyaroknak nomád életmódjuknál fogva mennyire volt szükségük e készülségre.

Előszertettel fürödhettek tehát a hideg vízben s megismerkedtek ama előnyökkel, melyekkel a fürdés jár. Hogy őshazájukban a hideg fürdéssel éltek-e egyedül, azt biztonssággal nem állíthatjuk, de az tény, hogy Magyarországon való letelepedésükkor elég alkalmuk volt az itt lakott népek — bár igen kezdetleges — fürdői intézményeivel megismerkedni. ¹⁾

¹⁾ Már a hunokról is azt beszéli Priscus, hogy mesterséges fürdőjük volt, melyet egy római fogoly épített s rendezett be. L. Priscus Hist. ap. Corp. script. Hist. Byz. ed. Bonn. I. 187. old. A hunok voltak külömben azok, kik néhány kiváló nyugot-európai fürdőt pusztítottak el, így a luxueil-it 450-ben, a híres abanó-it 455-ben stb.

Természetes, hogy a magyarok hatalmuk megszilárdítására célzó törekvéseik közepette nem sokat gondoltak a néprándorlás zivatarában mindinkább tűnedező fürdői élet kényelmével s így bizvást állíthatjuk, hogy a mai Magyarországon lakott népek fürdői intézményei — amennyire ezeket ismerjük, — majd semmi befolyással sem voltak a magyarok fürdői viszonyaira. ¹⁾

Uj aerába lépett Magyarországon is a fürdőzés ügye a kereszténység felvételével.

Az egyház első hívei templomok híján fürdőkbe gyülekeztek, ²⁾ s ily módon lassanként átváltoztak a fürdők templomokká, a fürdői edények szentelt víztartókká, keresztelő medencékké. ³⁾ S jöllehet a keleti anachoreták túlbuzgóságukban elvetették a fürdőzés kényelmét, a keresztény egyház, már tekintettel a keresztelés szertartására, bizonyos figyelmet szentelt a fürdőknek. Természetes, hogy idővel a mindinkább terjedő fényűzés folytán az egyházi atyák e kényelmet is lehetőleg megszorították, de a fürdőzés csakhamar a kolostorok falain belül is használatba jött. Főleg a benczésrendűek voltak azok, kik a meleg fürdők használatát messze földön terjesztették, a mire már betegápolói foglalkozásuk is utalta. ⁴⁾ Nem tévedünk tehát, ha azt állítjuk, hogy nálunk is a benczés-rend letelepedésével jött gyakorlatba a mesterséges fürdők használata. Sőt ezt kétségtelenné teszi Szt. István 1015-ben kelt adománylevele, melyben a pécsváradi szt.-benczésrendű apátság négy betegápolójáról s hat fürdőszolgájáról, quos a stuba stubarios vocare possumus, tesz említést. ⁵⁾ Evvel ugyszólván meg volt vetve Magyarországon a fürdők használatának alapja, mely azután a még később letelepedett különböző betegápoló rendek fellépésével mindinkább terjedt.

Helyén lesz itt a mesterséges fürdők berendezésére s a fürdőzésnek — egészen a XVI. századig dívott módjára vetni pillantást.

A fürdők berendezése a legtöbb helyen igen tökéletlen volt; maga a fürdő legfeljebb két szobából (stuba, stuffae, stuphae, stubae balneares, stubae balneae) állott. Hiányoztak

¹⁾ A rómaiak fürdői viszonyait — a mennyiben ezek Magyarországra vonatkoznak — nem vettem fel dolgozatom keretébe. L. erre nézve: Schoenvisner, De ruderibus laconici caldariiue Romanis et aliis monum. in solo Budensi. Buda 1778. — Salamon, Budapest története I. 315. — Ortway, Magyarország régi vizrajza »római fürdők« alatt. — Kuzsinszky, Aquincum romjai Budapest 1890. s mások.

²⁾ Spanhem, Historia eccles. sec. II. 4 old.

³⁾ Paciaudus, De sacris christianorum balneis Venetiis 1750. 16. fejt.

⁴⁾ Balneorum usus, quoties expedit, afferatur. Martene Comment. in regul. S. Benedicti 473. old.

⁵⁾ Fejér, Cod. Dipl. I. 296.

az orvosok által előirt oly helyiségek, melyek közvetítették volna az átmenetet a fürdői melegtől a közönséges hőmérsékletre, s így nem csoda, hogy a beteg baja a stuba-k használata után még nagyobbodott. A fürdőzés a nap bizonyos óraiban történt. Kezdetét némely helyen a kürt, másokon a fürdőserpenyők hangja adta tudtára a közönségnek. Az alsóbb néposztályhoz tartozók rendszeren ingig vetkőztek le s így keresték fel a fürdőt, a mit óvatosságból tettek, mert a fürdőszobákban való lopások nem tartoztak amaz időben a ritkaságok közé, úgy hogy a városi hatóságok kénytelenek voltak a fürdő-tolvajok ellen szigorú intézkedéseket tenni. ¹⁾

A fürdőóra kezdete előtt gondoskodott a fűtő kellő — de semmikép sem szabályozott — melegről. ²⁾ A mi a fürdőzéshez szükséges vizet illeti, úgy azt ott, hol a fürdő természetes meleg forrással állt összeköttetésben, csövek segítségével vezették be. Különben pedig — némely helyen — a város vízvezetéke szolgáltatta a fürdéshez szükséges vizet; Brassó város számadáskönyveiben (Rechnungen aus dem Archiv der Stadt Kronstadt 1886.) több erre vonatkozó adatot találunk. ³⁾

A vizet kazánokban (caldarium, caldar, ahenum) melegítették. E kazánokkal a régibb számadáskönyvekben gyakran találkozunk. ⁴⁾

¹⁾ Ilyféle magyarországi intézkedéssel egy 1481-iki nagyszebeni codexben, mely a sváb, magdeburgi s iglauri jogot tartalmazza, találkozunk. (L. Lindner Gusztáv: Az Altenberger-féle codex, Kolozsvár 1885.) Ebben a sváb jog szövege (200. old.) következőleg végződik: »Swer des andern swert oder padelachen oder slaflichen oder pecken etc. danne keiner hanthaftigen tat schulde geben.

²⁾ Haioude cum filiis parant curiam, calefaciant stubam (1181.) Fejér II. 199.

³⁾ I. r. 315. oldal: Item pro uno rör (cső) ad Porchent (párkány) ubi aqua in canalibus ad balneam stubam dividitur asp. 8. (1520.) — 610. old.: Item Nicolao carpentario cum suis coadiutoribus in canalibus ad balneam stubam hospitem etc. flor. 3 asp. 42¹/₂ (1524. évből). — U. o.: Item Nicolao carpentario cum suis coadiutoribus in canalibus ad balneam stubam superiorem laborantibus asp. 22. (1525.) — II. r. 73. old.: Item Domino Johanni Schyrmer in sortem solutionis aquaeductus ad balneam stubam superiorem ex commissione dominorum flor. 4. (1527.) — U. o.: Item Erasmo seratori pro uno ferreo cannaliculo asp. 43. (1532.) — U. o.: Item Nicolao fabro lignario feria sexta ante Andreae, quod cannalia imposuit circa molam lanificum et aquam in balneum induxit asp. 36. (1532.) — 643. old.: Item Nicolao fabro lignario, qui impositione cannalium circa stuffam balnei 3 diebus laboravit, 2 mercenariis diebus, 3 ibidem iuventibus (1540).

⁴⁾ Brassó város számadáskönyveiben I. r. 299. old.: Item pro reformatione caldaris in balnea stuba hospitalis asp. 10. (1520.) — 385. old.: Item pro melioratione caldaris in balnea stuba superiore gefleckt flor. 4. asp. 12. (1522.) — 386. old.: Item Georgio carpentario pro extractione et rursum impositione

A jobb berendezésű fürdő öltözködő szobával is birt. az melyben — legalább a későbbi korban — egyes szekrények álltak a fürdővendégek rendelkezésére. ¹⁾

A fürdő egyik fontos eszköze a nyír- vagy tölgyfalombokból kötött kis nyaláb volt, melylyel a fürdőző a hőr tevékenységének emelésére testét verdeste. A vendég e procedúra után a lejtőalakúlag felállított padok egyikére feküdt, a mire a szolgál a fürdőző hátát, karját s lábát a meleg vízbe mártott nyalábbal dörzsölte, frottirozta. ²⁾

E manipuláció után a fürdőző gőzárannak tette ki magát. A gőzt pedig rendszeren úgy idézték elő, hogy forró köveket, kavicsokat meleg vízzel öntöttek le. ³⁾ Lehet, hogy a brassói

caldaris in balnea stuba superiore asp. 14 (1522.) stb. — II. r. 31. old. Item Georgio caldario pro reparatione caldarum balneae stubae superioris flor. 2. (1527.) — 436. old. : Item eodem die solvi cechae caldaristarum, quod caldar in inferiore balneo melioraverunt flor. 8. (1536.) — 651. old. : Item Laurentio Tyrka quod magnum alienum in balnea stuba superiore sarciit asp. 7. (1542.) — N.-Szeben számadáskönyveiben (Rechnungen aus dem Archiv der Stadt Hermannstadt und der sächsischen Nation Hermannstadt 1880.) : 540. old. : Emptum est caldar unum a magistro Michaelae Altemberger pro balnea stuba in hospitali ad communem usum et cetera pro flor. 18. den. 0. (1509.) — Bártfa számadáskönyveiben (Fejérpataky, Magyarországi városok régi számadáskönyvei. Budapest 1885.) : 218 old. : Item Kesler Martinus tulit pro constructione caldarum pro stuba balnei inferioris den 300 et 6 in die Barbarae (1426.) — Item dem Kesler das her den Kessel gebessert hat in der bad stoben fl. 1.

¹⁾ Brassai számadásk. I. r. 251 old. : Item pro una fornace, ubi viri se vestibus exuunt flor. 1 asp. 5 (1520.) — 302. old. : Item pro laboribus balnei stubae superioris uberlacht, ubi mulieres se extrahunt simili modo et scamponorum ibidem factorum flor. 1. asp. 19. (1521.) — 480. old. : Item eidem (Erasmó seratori) pro una sera ad balneam stubam superiorem, ubi se vestibus exuunt asp. 10. (1523.) — 574. old. : Item pro membranibus (hártya, mely az ablaküveget pótolta) ad balneam stubam superiorem ad schwch hwss ^{*)} asp. 6. (1524.) — II. r. 246. old. : Item Erasmo seratori pro quinque paribus ferreorum unculorum vulgo bant ad scrinia inferioris balnei, in quibus vestes balneantium tenentur asp. 43. (1532.) — U. o. Item Erasmo seratori 7 laminas ferri ut 4 magna scrinia, in quibus vestes tenentur, ferro munit etc. asp. 24^{1/2}. -- 644. old. : Pro clavis lac ad apoditerium pavimento sternendum vulgo das Schuech haws ^{*)} in der nyderster padstuben czw prucken asp. 15. (1540.)

²⁾ A szolgazemélyzet nagyobbára női volt. Nagyszebeni számadáskönyvek 43. old. : Dy Jacob Baderen (1487.) — 44. old. : Agneyt dy baderin. — Elisabet dy baderin (72. old.) -- U. o. Angneyt dy baddrererin. — Csak később, a XVI. században oszlik meg a fürdői szolgálat a vendégek neme szerint a női s férfi személyzet közt.

³⁾ Már Nestor, az oroszok első történetirója tesz említést a gőzfejlesztés e módjáról. L. Nestor Schlözer kiad. 2. köt. 96 old.

^{*)} Das Schwch hwss (schuech haws) = das Zimmer zum Ausschuhem = a lábbeli levetésére szánt szoba s általánosságban az öltözködő szoba.

számadáskönyvek néhány tétele erre vonatkozik: II. k. 180 old.: Item pro 9 vecturis silicum ad superiorem balnei stubam flor 3 asp. 30 (1530). — 293. old.: Item inhabitatoribus novae civitatis pro 2 vecturis silicum de castro Thewrtsch ad balneam stuffam asp. 36 (1533).¹⁾

Miután a fürdővendég kellőleg izzadott, leöntötték s újra frottirozták. Főleg ez utóbbi műtétet ajánlották nagyon az orvosok. A leöntésre nemcsak tiszta meleg vizet, hanem lúgot is használtak.²⁾ A vendéget ezután még derekasan beszappanozták s újra leöntötték lúggal, erre meg langyos vagy némely helyen hideg vízzel.

A fürdőzéssel rendszeren a hajnyírás s borotválás is járt. Míg a kolostorokban a hajnyírás rendszerint megelőzte a fürdőt, a nyilvános fürdőkben csak ezután történt az.³⁾ Erre vonatkozó adatot I. Brassó számadásk. I. k. 493. oldalán⁴⁾: Item pro

¹⁾ A régibb városi számadáskönyvekben még többször jön elő ehhez hasonló tétel, pl. pro vectura lapillorum, lapidum stb., de nem világos, vajjon a gőz fejlesztésére vonatkoznak-e az adatok.

²⁾ Ez utóbbi sokszorta szerepel a régi számadáskönyvekben. Lásunk néhány példát: Brassai számadáskönyv I. k. 253. old.: Item pro uno vase walachali ad balneam stubam inferiorem pro lexivio asp. 40 (1520.) U. o.: Item pro uno vase ad balneam stubam superiorem pro lexivio asp. 25. — 317. old.: Item pro uno vase ad lexiniam (így!) balneae stubae superioris asp. 34. (1521.) — 500. old.: Item pro uno vase Walachali ad balneam stubam superiorem ad lixivium asp. 35. (1523.) — 562. old.: Item Gregorio balneatori pro ligatura duorum vasorum pro lexivio (1524.) — 597. old.: Item pro uno vase octogenario ad lixivium ad balneam stubam inferiorem asp. 40. (1525.) — 603. old.: Item pro uno dolio ad balneam stubam superiorem pro lexivio asp. 34. (1525.) — II. k. 56. old.: Item pro vase ad balneam stubam inferiorem pro lexivio conservando dato asp. 25. (1527.) — 440. old.: Item pro uno vase Transalpinensi ac uno vase Transsilvanensi in stubam superiorem balnei ad lixivium flor. 1. asp. 6. (1536.)

³⁾ L. Zappert, Ueber das Badewesen mittelalterlicher und späterer Zeit. (Archiv f. Kunde oesterr. Geschichtsquellen 21. köt.) 93. old.

⁴⁾ Ebből tehát kitűnik, hogy — legalább a XVI. század elején — a fürdős nálunk is rendszeren a borbély dolgát végezte, továbbá az, hogy a borotválás a fürdő egy külön helyiségében ment végbe. De nemcsak a borotválást, hanem a kisebb sebészi műtéteket, az érvágást s köppölyözést is többnyire a fürdős végezte. Brassai számadásk. II. k. 349. old.: Item feria secunda post misericordias domini Gregorio tonsori et Nicolao balneatori in Transalpinam missis, ut venam suae magnificentiae inscinderent ac ventusulas ponerent expensas flor. 1. (1534.) — A fürdős orvossebészi gyakorlatára nézve v. ö. Zappert i. m. 101. old., Demkó i. m. 106 s. köv. old.: Item Hogy a fürdősök nálunk már a középkorban is képeztek törvényileg ellenőrzött rendet, az Buda városának jogkönyvéből (Ofner Stadtrecht von 1244—1421. herausgeg. von Michnay u. Lichner Pressburg 1845.) tűnik ki. Harmadik könyvének 182. pontja *Balneatores. Von dem pader* czímet visel, szövege azonban, mely a gyakorlatban bizonyára megvolt, fájdalom, hiányzik. A XVI—XVII. században nálunk is a seb orvosok s fürdősök mesterségüket czéhszerűen tanulták s úzték. Felvidéki városainkban 3 czéhet képeztek.

uno rum (= fatál), ubi barbitonsor seu balneator barbas radit asp. 5 (1523).

A pozsonyi főczéshez tartoztak Pozsony, Nagy-Szombat, Bazin, Szt.-György, Modor, Trencsén, a besztercebányaihoz a bányavárosok, a lőcseihez a székesvárosok és az északkeleti sz. kir. városok fürdősei s sebészei. »A lőcsei főczésnek II. Ferdinánd király által 1632-ben megújított szabályai részletesen értesítenek ezen, a múlt századok hiányos közegészségügyi intézkedései mellett fontos czéhnek szervezetéről. A tanulói 4 év után két évi vándorútra kelt a legény. Ezután, ha mesterjogot akart szerezni, a két legöregebb mester előtt vizsgálatot tett, melynek 19 főkérdésében az emberi test egész szervezetéről, a különféle ütések, zúzások, sebesítések, fczamodások és törések gyógyításánál követendő eljárásokról, majd a különféle tapasztok alkotó részeitől s készítésük módjáról adott szóbeli feleleteket. Mestermű gyanánt a két mesternek felügyelete alatt különféle tapasztokat készített. A ki ezen vizsgálatot kifogás nélkül nem állotta ki, mindannyiszor 1—1 évre visszavetettet. A jogosított mester azon városokban, melyekben *régi idők óta van fürdős- és seborvosműhely, műhely nyithatott s abban fürösztethetett, beretválhatott és sebészi műtéteket végezhetett. Minthogy más, mint régi jogosítvánnyal bíró helyeken becsületvesztés terhe alatt nem volt szabad műhelyt nyitni, egy-egy fürdős és seborvos működésének tág tere volt.*« Demkó i. m. 107. old. — Ezekről eltérők az esztergami borbély-czés 1597-iki alapszabályai. Itt a fürdős és borbély teendői — legalább elvileg — ketté voltak választva. Az alapszabályok 18. pontja következőleg szól: »Mivel nemcsak az mi adományunk, hanem egész országunk közönséges vigezsisiből, privilegiumiból és Donationalis Leveleiből kiteczik, hogy sehöl egész Magyarországnak, *egy városban többet egy fürdősnél be nem vesznek, az is úgy, ha Barbély Mihelyt nem tart és Sebesset nem köt.* Azt mi s az mi Eleink rendtartások, s módgyok szerint az mi Esztergami Presidiumunkban s diocesiben többet egynél meg nem engedünk. Ha pedig Barbély Mihelyt akarna tartani az Fürdő mellett, tartozni fog, az föllyeb megirt Negyedik Artikulus tenora szerint mindenekről eleget tenni az Böcsületes Nemes Czéhnek itt ezen helyiség és nem városban.« (Az alapszabályok ez említett negyedik pontja a vizsgáról szól.) Kőrösy László Esztergom. 1887. 210. old. — Az 1656-iki törvényrendelet (Decreta legum criminalium Ferdinandi III. Imp. et Regis Pars II. Art. 69.) a sebészek mellett a fürdőöket is arra kötelezi, hogy az öngyilkosoknak segélyt nyújtsanak. (Chirurgi balneatores et vulnerarii miseris suicidis succurrere tenentur.) Ragályos betegségek idején a fürdős is tagja volt az egészségügyi bizottságnak. Az 1689-iki cs. kir. rendelet a mindedig a tisztességtelenség (Anrüchigkeit, Unehrllichkeit) hírében álló fürdős rend társadalmi rehabilitációjához hozzájárult, a mennyiben azt mondja, hogy ezentúl a fürdősök fia i fogadhatók fel kézművesinasoknak. (Hingebens wollen Wir auch andere vorhin in Schwunggane Abuse, dass der Bader und dergleichen Leuth Kinder ein Handwerckh erlernen nicht angenommen werden sollen güntzlichen aufgehebt haben. Linzbauer Codex sanitario-medicinalis Hungariae I. köt. 335. old.) Tekintve azt, hogy e rehabilitáció csak 1689-ben történt, érthetetlen a lőcsei czéh méltatlankodása az eperjesi asztalos-czés ama eljárása fölött, hogy egy fürdős fiát czéhükbe felvenni vonakodtak, (1664.) valamint az, hogy Nagy-Szombatban a hasonló merényletet elkövetett bodnárak a megsértett fürdős- és seborvos czéhtől 1614. május 1-én 20 tekintélyes emberrel bocsánatot kértek és reservalist adva magokról, 100 magyar tallér bírságot fizettek. (Demkó i. m. 108. old.) — A budai sebészek 1703-iki czéhszabályai a fürdőökre nézve következők határoztak: 22. Soll kein baater, der nicht ordentlicher weiss Chiruriam, wie sich gebührt,

A mesterséges fürdők használata az egész középkoron keresztül s az újkor első századaiban is általánosan dívott.¹⁾ A fürdőzés rendes élvezete volt a társadalom minden rétegének s alig volt város a középkorban, melynek nem lett volna legalább is egy fürdője. Nálunk is a városi elem megszilárdulásával a fürdői intézmény mindinkább meghonosul és királyaink a városok alapításánál rendszeren a fürdőkről sem feledkeznek meg.

Főképe a kolostorok voltak azok, melyek fürdőszobákkal rendelkeztek; ezek természetesen csakis a kolostorbeliek használatára valók voltak. A szt.-jobbii apátság jogait helybenhagyó okmányban, mely III. Istvántól való (1169.) pld. ezt olvassuk: Praefatus autem Praepositus (Boleslaus budai prépost) registravit familias a S. Rege Ladislao eidem traditas. Item domos duas abluentium stb.²⁾ IV. Béla 1238. megerősíti a székesfehérvári keresztesek jogait s azt mondja: Item concessimus eidem domui quaedam balnea in Iaurino sita super terram, quae quondam fuit castrum . . . Item confirmamus eidem domui quaedam balnea communia in Strigonio, quae fecit fieri Avia nostra, bonae memoriae Domina Arma, secundum normam et libertatem a praecessoribus nostris eidem domini super hoc concessam . . .³⁾

drey Jahr darumben gelehret und so vill darauf gewendet, zu den barbier Recht gelassen werden. — 24. Soll kein baater, welcher nicht ein warmbes baatt oder schwitzstueben hat beuegt sein, denen barbierern und Chirurgis zu nachtheil und präjudiz eine offentliche barbierstueben gehalten oder noch aufzurichten ins künftigt, wie auch keine Peckh (= Becken) auszuhencken verstattet werden. (Linzbauer i. m. 385. old.)

¹⁾ Zsigmond királyról azt olvassuk, hogy Perpignanban fürdött. Oswald von Wolkenstein (Weber Beda kiad. 41. old.): »Do ward gehaitzet im ein pad het man die leck auff gossen, uns hiet sein all verdrozzen.« — 1410-iki pozsonyi tartózkodása idejéből való a városi számadáskönyvek következő tétele: Item balneatori pro balneo regis dedi 100 den. (Fejérpataky i. m. 49. old.) — László királyról is azt olvassuk, hogy midőn Frigyes császár gyámsága alól kikerült (1451. szept. 4.), a csehek és morvák megfüröszttették. »ut si quid stircum adhuc superet, totus deponeret« jegyzi meg gúnyosan Aeneas Sylvius Hist. Friedr. ap. Kollár Analecta Vindob. II. köt. 394. old. — 1455-ben Kuttenbergben fürdött, hol 1 »schock«-ot fizettek a fürdőért (Mühl-feld Merkwürdigkeiten von Kuttenberg 125. old.) — A II. Ulászló udvartartásáról szóló számadások (Registrum proventuum Regni Hungariae 1494—1495. ap. Engel Gesch. d. ungr. Reichs und seiner nebenländer Halle 1797. I. k.) több helyén akadunk ilynemű adatokra 72. old.: Illi, qui in castro Quinqueecclesiensis Regie Majestati paravit Balneum dedi 1 fl. — 106. old.: Item quinto die Martii ducti fuerunt oratores imperatoris Turcarum per Petrum Balnok ad balneum; pro eo balneatori datus est 1 fl. — 108. old.: Item eodem die Balneatori de superioribus calidis aquis (a buda-felhévízi, mai császárfürdő) ad rel. Dni Bradach dati sunt 2.

²⁾ Fejér II. 190. — E kifejezés »domus abluentium« a fürdő kifejezésére igen ritka s alig találkozunk vele középkori okmányokban.

³⁾ Fejér IV. 1. 104. Az esztergami fürdők tehát közfürdők voltak. L. Knauz, Magyar Sion III. 647. old.

Figyelemre méltó amaz intézkedés, melyről a Fejér V. 1, 87 oldalán levő 1270-iki okmány tesz említést, hogy t. i. a fürdők adómentesek.¹⁾

A városok alapításánál vagy pedig egyes helységeknek városi rangra való emelésénél más szabadalmakkal rendszerint fürdők építésének vagy bírásának joga is járt. E fürdők azután itt-ott a város birtokához tartoztak s az ezekből járó jövedelem a városi pénztárba folyt. Podolin városa pld. 1292. kapja a fürdő-építés jogát,²⁾ Nagy-és Felsőbánya 1376-ban.³⁾ 1309-ben Pozsony gőzfürdőjéről tétetik említés egy a város s a szt. Antal-rend közt bizonyos kórházi ügyben létrejött egyezkedés alkalmával.⁴⁾ — Egy 1373-iki okirat (Fejér IX, 4, 531) egy nagyváradi fürdőről (balneum condam Sebastiani dicti Complár) szól. Lőcse egyik fürdőjét a város 1470-ben a karthausi szerzetesek apátjának adja át. Ezt 1666-ban Gebauer fürdőstől 875 forinton váltja vissza a város. Selmeczbánya számadása már 1373-ban, jegyzőkönyve pedig 1561-ban említi a városban levő fürdőt mely akkor már rossz karban lehetett, mert 1569. szept. 7-én a képviselők sürgetik a tanácsot, hogy építtessen fürdőt. A Solergrundban 1560-ban leégett fürdőjét Weinzierl György fürdő saját költségén fölépítvén, azt neki élte hosszágig évi 8 frt bérért azon kedvezményvel adta át a város, hogy más fürdős vagy borbély nem lesz e városban. (Denkó, A felsőmagyarországi városok életéről a

¹⁾ »Nos Matthaëus, Banus totius Sclavoniae significamus omnibus . . . quod collectores Mardurinarum *stibas dicare non debeant ullo modo.*« — Ide sorozható egyuttal II. Ferdinánd következő határozata 1635-ből: »Bäder sollen unter einbildender Kriegsgerechtigkeite mit keinem Geld oder andern Pressurn belästiget werden.« Cod. Austr. II. 25. old. Linzbauer i. m. I. 243. oldal.

²⁾ Fejér VI. 1. 231.: »Nos volentes fidelia obsequia compensare Henrico advocati de Podolin, dilecti nobis, in eo quod dictam civitatem locavit . . . irremunerata merita . . . conniventibus oculis pertransire; Henrico eidem omnia macella, unam curiam, in qua mactantur pecora, quae Kuttelhoff vulgariter nuncupatur, *balnea* et molendina, quaecunque in spatio dimidii milliaris propriis sumtibus exstruet . . . libere concedimus possidere stb.« — Érdekes, hogy Podolin gőzfürdőiről még a XVII. században is híres volt. Zeiller Márton Collectanea (Ulm 1658.) cz. művében (263. old.) erre vonatkozólag ezt mondja: »Pudolin, von den Zipsern ins gemein Pudlin und Pudlein genant, ein Stättlein, so eine Ringmauer hat, von dem schertzweise gesagt wird, dass es lauter Bader darinn habe. Dann alda kein aigner oder bestelter Bader, sondern die Burger müssen, einer um den andern die gemeine Badstuben versehen.«

³⁾ Fejér IX. 5. 97. »Nihilominus concessimus gratiose, ut ipsi silva nostra libere uti valeant, et quod iam dicti cives et hospites nostri dictarum duarum civitatum nostrarum molendinum, casas, fornaces, *balnea* aedificari facientes ordinandi ac ea in perpetuum ritu aliarum nostrarum montanarum, conservandi habeant potestatem.

⁴⁾ Fejér VIII. 1. 620.

XV—XVII. században. Budapest 1890. 109 old.) 1392-ben az esztergomi s buda-felhévízi keresztések főnöke a marosi fürdőt adja bérbe Miklós fürdősnek pro 16 florenis et 100 denariis.¹⁾

A középkorban s az ujkor elején a városi fürdők — épügy mint sok helyütt a gyógyszerházak — rendszeren egy év tartamára bérbe adattak, s a bérlő ez idő leteltével köteles volt a fürdőt olyan állapotban visszaszolgáltatni a városi hatóságnak, melyben azt attól átvette. A haszonbér a város nagysága s a lakosság száma szerint változott. Így látjuk, hogy a marosi fürdő 16 forint s 100 denárnyi haszonbért fizet. A bártfai fürdőt 1420-ban 8, 1435-ben 6 forinton adják bérbe.²⁾ S így gyakran találkozunk a régi magyar számadás-könyvekben a fürdők bérbeadásáról szóló adatokkal. A körmöczbányai városi fürdőről Fejérpataký i. m. 620. oldalán 1423. évre vonatkozólag ezt olvassuk: Item percepi-mus censum balnei de uno anno videlicet de anno domini M^o etc. vigesimo tertio flor. auri 42. — 623 old.: Item herre Zaydel ist schuldig beliben vor den Banczko pader von der cins wegen der padstuben . . . den. 1000 (1424). — Nagyszzebeni számadásk. 343 old.: Item Nicolaus balneator solvit ex censu balneorum per annum totum flor. 7 den. 47 (1501) stb.

E mellett azonban, mint az a számadási könyvekből kitűnik, az előforduló kisebb-nagyobb javítások költségei, a várost terhelték. A XVI. században már ritkábban történt, hogy a város bérbe adta fürdőjét; e helyett saját jogkörén belül fürdőt tartott, kinek évi fizetést rendelt. Kötelessége volt ennek a fürdőt rendben tartani, a fürdőhöz szükséges eszközöket — a város költségén — beszerezni,³⁾ külön tiszteletdíj mellett az érvágást s köpölyözést végezni, az elkülönített, fertőző betegségben szenvedőkről gondoskodni⁴⁾ stb.

¹⁾ Fejér X. 2. 47.

²⁾ Fejérpataký i. m. 192. old.: »Anno domini. MCCCC vigesimo dominica die sequente Epiphanius domini (jan. 7.) balneatores convenerunt balneum pro 8 flor. numeri Cassoviensis.« — U. o. 410. old.: »Benisch Balneator convenit balneum hoc anno a festo Sancti Georgii (ápr. 23.) usque ad sequens festum sancti Georgii pro flor. auri 6. Solvit.« — 1436-ban már 7 frtot fizet (i. m. 434. o.) 1437-ben a haszonbér már 12 frtra emelkedett. (445. old.)

³⁾ Item Gregorio balneatori et suis lixis seu coadiutoribus fornacem interiorum balneae stubae superioris de novo praeparantibus, flor. 1. asp. 12. (Brassó idézett számadásk. II. k. 31. old.) — Item Gregorio balneatori balneae stubae superioris pro 63 schechtert (kis dézsza), 3 vasis wannen, pro membranis etc. flor. 1. asp. 14. (Brassó stb. I. k. 562. old. 1524.) — Balneatori pro certis scaphiis ad idem balneum emptis flor. 0. den. 14. (Nagyszzebeni számadásk. 544. old.)

⁴⁾ Brassai számadásk. II. 62. old.: »Item balneatori balneae stubae superioris pro venarum incisione seu phebotomia (így!) leprosorum asp. 20. (1521.)

Némely helyen a fürdők örök hűbért képeztek; erre mutat — mint Zappert mondja — a fürdőknek birtokosaik után való elneveztetése. Ily elnevezésekre nálunk is akadunk. Bártfa egyik fürdője pl. »dy badstobe Lasla« (Iászló-fürdő), ¹⁾ Nagyszeben egy fürdője meg »balneum Horvath, stuba balnea Horvát« nevet visel. ²⁾

Hogy majd minden kórház — úgy a kolostori, mint a XV. század óta már világi felügyeletre is bízott — betegápolási céljainak megfelelőleg fürdővel bírt, azt természetesnek fogjuk találni, s erre nézve is kimerítő felvilágosításokkal szolgálnak városaink régi számadás könyvei.

Mint e tényekből látjuk tehát, általános elterjedtségnek örvendett a mesterséges fürdők élvezete. Még két körülmény van, mely a fürdőzés általánosan elterjedt használata mellett szól; az egyik az ugynevezett fürdőpénz (padgelt, balnealia), a régi idők borralalójának osztogatása, a másik azon szerep, mely a fürdőzés hygiéniai vagy inkább hygiastikai részének a mult századok naptáiraiban jutott. E népolvasmányok szerzői soha sem mulasztották el egészségügyi szabályaik között az időpontot, mely a víz- s gőzfürdők használatának kedvező, vagy kedvezőtlen, megjelölni s ezt természetes mindenkor az astrologiai csalhatatlanság hangján. ³⁾

Az előbbire nézve újra csak kincses bányánkra, a számadáskönyvekre kell utalnom. Ezekből látjuk, hogy a munkaadó rendszeren szombat este, a heti munka befejeztével szokott volt néhány denárnyi »fürdőre való« adni munkásainak. ⁴⁾ Az erdélyi sóbányák munkásai pl. minden szombaton kaptak fürdőpénzt. L. »De proventus Regni in Transsilvania etc. relatio 1552 (ap. Engel. i. m. II. k.) A tordai sóvágóknak »eodem die (t. i. szombaton) datur singulis denarius unus pro balneo. — Fabro vero in singulas hebdomadas denarii quinquaginta et pro balneo sabatho den. unus. — His (a sóaprítóknak) quoque in annum dantur singulis novem ulnae panni ac in singulos dies dum operantur den.

¹⁾ Fejérpataky i. m. 315. old.

²⁾ Rechnungen aus dem Archiv der Stadt Hermanstadt stb. 31, 104. oldal.

³⁾ L. Zappert i. m. 48. old.

⁴⁾ Fejérpataky i. m. 157. old. (Sopron 15. sz.): »Item derselben sambcztag hab is geben ze padgelt, damit sy dy hirner in den langen graben gantz gemauert haben 30 den.« — 158. old.: »Item desselben sambcztags hab ich auer geben ze padgelt allen mit einander 51 den.« — 256. old. Item vnd ze padgelt den zimerleut 50 den. — Bártfa: 307. old.: Item badgelt czu vortrinken den 16. (1432.) — 340. old.: Item muratoribus super balneali den. 60. (1434.) — 362. old.: Item famulis balnealia fl. 2. (1436.) — 521. old.: Item balneales dem czymmermann 6 den. (1441.)

decem et sal unus ac pro balneo sabatho denarius unus. — A kolosi. s deési bányászok fejenként két denárt kaptak (i. h. 29 old.)

De nemcsak a mesteremberek, hanem a szellemi munkával foglalkozók is kaptak időről-időre fürdőpénzt. Bártfa 1432. (Féjérpataky i. m. 303 old.): Item notario balneales den. 24. Egy. a nemzeti muzeumban levő 14. századbéli német jogkönyv pld. következőleg végződik:

»Der Schreiber ist mide und drat,
Man sol im schenken das path
 Und dazzu guten wein
 Das sin ougen haben lichten schin,
 Und phenning darnach
 Sin hand ist gewesen gut.«

A naptárak diaetetikai szabálygyűjteménye a középkorban egészen a XVII. századig hű orakuluma volt olvasóközönségének. E népies diaetetika szülőanyja a XII. században írt úgynevezett »Regimen Sanitatis«, a híres salernói orvosi iskola életrendtartási szabálygyűjteménye. E regimen sanitatis a századok folyamán majd minden nyelven napvilágot látott. Első ismert magyar fordítása 1694-ből, Felvinczi Györgytől való s következő címet visel: »De conservanda bona Valetudine Liber Scholae Salernitanae, azaz az Angliországbán levő salernitana Scholának jóegészségről való megtartásnak módgyáról írott könyve.«¹⁾

Ezen életrendtartás több helyen emlékszik meg a fürdésről, nevezetesen az 5. oldalon:

»Midőn megferedtél magad tartsd melegen.«

32. old. A nehezen hallásrúl:

»Sok feredéstül és nap hevétül meg vally.«

33. old. (»az látásnak ártalmi« közt):

»A gyakor feredés, bor s' szerelem lángja.«

36. old.:

»Munkák gyakorlási, ide s' tova mozgás,
 Has menéssel edgyütt, veriték, izzadás,
 Gyakran meg feredés, Doctori purgálás,
 Ezekkel lesz testnek Tavaszszal újulás.«

37. old.:

»Nem használ ez időn (nyáron) a gyakor fürödés.«

¹⁾ Felvinczi műve címében földrajzi bakot lő, a mennyiben az Olaszországban levő salernói orvosi iskolát Angolországba helyezi. E tévedésennonnan ered, hogy a Regimen sanitatis első sorának fordításában:

»Anglorum Regi scribit tota Schola Salerni«

(»A nagy Anglianak edgyik fő Scholaja
 Melly nevezet szerint Salernitana
 Kegyes kiralyanak Irását ajánlya.«)

az »anglorum« szót »schola«-ra vonatkoztatta.

44. old. (»az érvágásnak akadályi« közt):

»Kik feredés előtt fáradtak venusban,
Ne gyönyörködgyenek ezek érvágásban.«

De már az előbbi századokban is jutott helyük az egészségügyi szabályoknak a naptárak hasábjain. A XIV. század egy kéziratában, melyet a brassai ev. gymnasium könyvtára őriz s mely nagyobbára érvágásra vonatkozó szabályokat tartalmaz, a következő, márczius havára vonatkozó szabályt olvassuk: »Item sanum est saepe in maceracione balneari, sed non valde calide, quia sanguis tunc in homine calescit et confortatur, sed per nimium calorem hominis debilitatur.«¹⁾

A XVI. és XVII. századbeli magyar naptárak bőven tartalmaznak fürdő-higiéniai utasításokat s jöllehet ezek az érvágásra s köppolyözésre vonatkozó szabályokhoz képest kisebbségben is vannak, mindazonáltal figyelemreméltó tanujeleit képezik ama századok egészségügyi felfogásának.

Egyedüti 1572-ki bécsi kalendáriuma május havára azt írja:

»Mosodni vèrt venni, magadat oruoslani kellő.«

November hóra:

»Az fürödés masth art.«

A M. Tud. Akadémia könyvtárában levő 1582-iki galgóczi naptár (unicum) majd minden hónapra ad fürdői útmutatást.

Így februárra:

»Bőytelőbe: oruossaggal, purgationnal, érvagással,
fürdővel hasznosan élhetz.«

Márczius hóra: »Az fürdest meg engedi.« — Április: »Sz. György hauaba gyakran fürödhetz, De vgy hogy belőlis ki tiztits az gonosz nedueseget. Mert e ho kezdeti az egesseges Pinkösd honac.« — Májusra: »Pinkösd hoba fürdessel is elly ontalan, az artalmas neduesseget is ki tiztits belöled.« — Julius havára: »Sz. Jacab hauaban fürödhetz, de ritkan.« Augusztusra: »Kis aszony hauaba fürdő, oruosságos ital, köppolyözes, dellyesti aluas tiltatic.« — Október hóra: »Mindszentbe fürdessel élhetz.« — Novemberben: »Az fürdes es hazaskodas ritka legyen.«

A Kolozsvárott 1592-ben kiadott »Cisio« márczius havára szóló rendelete: »Gőzben heuüly gyakran.« — Juliusban pedig »kad feredő artalmas.«

Az 1599-ből való debreczeni »O s uj kalendarium« bizonyos jeggyel (talán a fent említett fürdőbojt?) jelöli a fürdőzésre alkalmas napokat; ugyanezt teszi a bártfai »Judicium magyar nyelven stb.« (1583), mely a következő napokat sorolja fel, mint a melyeken »jó gőz föredés«: január hó 19., 23. s 26-ikát; február 7. s 23-ikát; márczius 14., 18., 22. s 23-ikát; április 20.

¹⁾ Teutsch, Aus einem Calendarium des 14. Jahrhunderts (Anzeiger für Kunde der deutschen Vorzeit 1867. 7. s 8. szám.)

29. s 30-ikát; május 16-ikát; június 4., 8., 12., 13. s 22-ikét; július 6., 10., 11. s 20-ikát; augusztus 3. s 26-ikát; szeptember 2., 25. s 30-ikát; október 9. s 19-ikét; november 6., 7. s 23-ikát s december 2., 3. s 20-ikát.

A XVII. századbeli naptárak majd mindegyike szintén hirdeti e téren való csalhatatlanságát.

Az 1613-iki nagyszombati naptár márcziusra a következő prognosist állítja:

»Az kik meg-förödnek, hasznát is meg-érzik.«

Novemberre:

»Dianát
 kérjed:
 Hogy egészségedet fürdőben megnyerjed.«

Egy debreczeni naptár (1619.) a következő fürdőszabályokkal törekszik olvasói egészségi állapotán lendíteni. Juliusban:

»Od magad minden orvossagtul
 Fürödőtül s déli álomtul.«

Október hóra azt mondja:

»Fürödő, orvosság s őrvasas
 Itt nem lesz senkinek artalmas.«

Novemberre:

»Fürödő es akarmely őrvetel
 Nem használ, attul őrízkegyel.«

Az 1621-iki nagyszombati kalendárium februárura ajánlja:

»Hasadat tagituan legyen meleg fürödés.«

Márcziusra:

»Az fürdőben ekkor mosogasd testedet.«

Májusra:

»Pünkösöd hava keduel okos oruosokat.
 Az tiszta fürdőkben szeret víg mosódast.«

November hóra:

»Fürödőt hogy kesecen fürdöst se szolliczad.«

Az 1621-iki bártfai naptár következő utasításokat ad:

Márczius:

»Göz feredő most igen használ, tudok.«

Májusra:

»Fürödök és máynak véret ereszték.«

Novemberre:

»Füredék, de asszonyommal nem hálok.«

Az 1621-iki debreczeni kalendariumban a következő utasításokat találjuk:

Februárura:

»Fürödgyel bizvast es az fő eret
 Vágasd bal kezeden.«

Május hóra :

»Pünköst hava purgatioval
Hagyj elnünk s meleg fürdővel.«

Junius :

»Az fürdés es Ervagas
Ez holnapban igen artalmas.

Juliusra, Október s Novemberre : L. fentebb a debreczeni 1619-iki naptárt.

Egy bécsi (1650-iki) magyar naptár szerint április hóban »ember is purgalással s gőz fürdővel könnyebbítze feyét.« E naptár érvágási szabályai szerint csak az érvágás utáni hatodik napon szabad fürdőt venni.

Fröhlich Dávidnak az 1641. évre írt csepregi kalendáriuma február hóra ezt tanácsolja :

»Vért ujits, purgáld magad és fürödjyel.«

Március hóra :

»Jó köblözni, keveset purgálni,
Gőzfürdőben a gonoszt kigomlálni.«

Április hónapra :

»Most minden nő erővel
Azert élyl gőzfürdővel.«

Juniusra :

»Od magadat erős bortul, méztől
Sok fűszerszamtól és gőzfürdőtől.«

Julius hóra :

»Sokat ne fürödjyel, keveset purgaly.«

Augusztusra :

»Fürdés és bujaság artalmas.«

November havára :

»Sokat ne fürödjyel, de sok vért se botsas.«

Neubarth Kristóf 1652-iki váradi »Uj s ó kalendarium«-a a következő balneo-hygiéniai tanácsokat adja olvasóinak :

Januárra :

»Feredgy, igyal kitsint ne botsasd véredet.«

Julius hóra :

»Mivel a legnagyobb hévség mostan izgat,
Érvágástul, fürdőtül megojjad magadat.«

Szeptemberre :

»Jól lakjal, hany köppölt, fürödjyel és légy tsinos.

Ezenkívül »Egynehány Regulák, mellyekre akkor tarts számot, midőn eret vágatz, magadat köppolyözteted, purgatiót vész és fürdöl« cím alatt e naptár még a következő fürdő-egészségügyi utasításokat tartalmazza :

11. Kik erős dolgot nem tesznek, mindazáltal az étel ital jól esik, azok bővölködnek a hús és bőr között nedvességgel, azért igen használatos az illetéeknek a gőzfürdő; a kik ellenben erős dolgot tesznek, melegben járnak-kelnek s gyakran megizzadnak, azok vízben fürödgyenek.

12. Se felette meleg, se igen hideg vízben ne fürödgyél.

13. A gyakorta való fürödés senkinek nem használ.

14. A fürödöben ne igyál, mert felette árt a máynak.

15. A fürödő után se terítettessen menten asztalt, hanem egy kevés ideig ételtől-italtól tartóztasd meg magadat.

16. Az éhomra való fürödés ösztövérséget nemz, minek-okáért kövér embereknek való; ösztövéreknek, akkor hasznos a fürödés, midőn az hozzájuk vött eledel mintegy felényire meg-emésztődött.

17. A kiknek fejek, szemek és fogak fáj, a sebessek, a kik étellel, itallal magokat felettéb megterhelték, és kik hideglelést szerző forráságot éreznek magokban, azok a fürödönek békét hadgyanak, mert kár nyitnya szemeket.

18. A fürödő után magadat a hidegtől megoltalmazza, mert felette árt az agyvelőnek, s egyéb csontaidnak velejét is megvesztegeti, és a görcsnek gyakor reád jövését szerzi.

19. Lábadat gyakran mosogasd melegvízben, csuda mely igen használlyon, mind a főnek, mind pedig a szemeknek.

20. Fejedet mindenkor éhomra mosattassa, avagy sok idővel étel után. S ezt nem gyakran, hanem 25 napok alatt egyszer eselekedgyed.

Neubarth 1671-re szóló lőcsei naptára julius s szeptember hónapra ugyanazon szabályokat diktálja, mint az 1652-iki; az 1673-iki kolozsvári kalendárium junius hóra ezt szabja:

»Ne feredgy, az hévség meg-bántja testedet.«

Novemberre:

»Feredhetsz gyakorta, méhsert is igyál.«

Apáczai Csere Jánosnak »Magyar Encyclopaedia«-ja (Utrecht 1653.) a fürdők gyógyhatásait is tárgyalása körébe vonja. Erre vonatkozó nézetei a következők:

Januárban »eret ne vagas, hanem feredővel ely« (248. old.); Februárban »meleg feredőckel elhetz«; márcziusban »jó gyakorta megferedni« (285. old.); májusban »... feredézzel ...« (287. old.); júliusban »a feredőket el tavoztasd« (288. old.); augusztus: »Artalmas itt ... feredővel ... élni«; szeptember: »Ekkor bővebben ihatol, orvossággal élhetz, eret vagathatz, *feredhetel*« (288. old.); októberben »vágass eret, feredi« stb. (289. old.)

Műve 174. oldalán a fürdés általános hatásairól szólva, azt mondja: »A feredők hasznosak, ha ki jól él vélek, tudn. az eledel meg emesztetvén és a testen el oszlattatván, és ha minek előtte

benne el fáradtál volna el hagyod. Utánna penig se egyél se igyál valameddig annak melegsége testedből ki nem páralot.«

A XVII. század végéről való naptárak s orvosi művek már ritkábban tartalmazznak fürdőszabályokat; a naptárakba ezek helyére különböző gazdasági, háztartási s erkölcsi szabályok lépnek; de az alsóbb néposztályok még később is hajlandók voltak a fürdés kedvező vagy kedvezőtlen hatását egyes napokkal kapcsolatba hozni.

A fürdőzés általános elterjedését elősegítette még ama szerepe, melyet a szegénységügyben játszott. A felebaráti szeretet erényének legszebb nyilvánulása a középkorban ama gondviselés, melyet a nagyok a társadalom páriái iránt tanúsítanak. Így olvassuk magyar Szt. Erzsébetről, ki maga sohasem élt fürdővel.¹⁾ hogy saját kezével fürösztett egy bélpoklos szegény embert.²⁾

Mások meg arról gondoskodtak, hogy a szeretet e cselekményét haláluk után gyakorolják a szegényeken. E célból vagy fekvő birtokot, vagy bizonyos pénzszeget hagyományoztak, hogy ezen évenként haláluk napján (vagy néha csak egyszer haláluk után) szegényeket részesítsenek a fürdés élvezetében. E fürdőket szegénylélekfürdőknek (Seelbäder) nevezték. Königsberger Mihály besztercebányai polgár pld. 1503-ban 80 forintnyi alapítványt tesz e célra: Mehr Bescheid ich flor. 80 vor Seelbad dass man den armen Leuten in das Bad Lier und Prot kauft, als dann dieser Stad gewohnheit ist, als lang das Geld werdt, vnd dass sie meiner wollen gedenken.«³⁾ Hasonló értelemmel bírnak a »pro refrigerio anime« s in »refrigerium et pro salute anime« s. t. eff. kifejezések. (Jakab, Okmánytár Kolozsvár történetéhez. Budapest, 1870. I. k. 353, 378. old.)

A gőzfürdők elterjedésének oka egyrészt ama előszeretet, melylyel az orvosi tekintélyek a víz- s gőzfürdőket ajánlották, másrészt azonban nyugatnak — a keresztes hadjáratok által közvetített — megismerkedése Kelet szokásaival s kényelmével. Bizvást állíthatjuk, hogy ama számos összeköttetés, mely uralkodóink s a keleti államok közt fennállott, Magyarország fürdőviszonyaira is hathatós befolyást gyakorolt.

¹⁾ »Vocata fuit ab Abbatissa de Kitzingen et cogebat eam ut balnearetur; quae tandem intrans balneum uno pede strepitum fecit in aqua, ipsam huc et illuc movendo et dixit: Hic balneatum est, et subito exivit de dolio.« Mencken S. S. Rer. Germ. II. k. 2028 c.

²⁾ »Die liebe sente Elyzabeth gebat unde gewaschin hatte einen armen uzsetzigen menschen unde hatte den gleit in ired herrn bette.« Rückert Leben des h. Ludwigs von Thüringen 36. old. V. ö. Pray, Vita S. Elisabethae 63, 83. old.

³⁾ Ipolyi Besztercebánya városa műveltségtörténeti vázlata 72. old. (ez adatot csak a mű német fordítása hozza fel.)

De a hazatérő keresztések nemcsak a gyakori fürdés szokását hozták magukkal, hanem egyúttal egy kelletlen vendéget, a lepra-t, a bélpoklosság baját. A lepra, mely nyugaton már előbb is sporadice fellépett, most a Kelettel való tömeges érintkezés folytán endemikus baj színét vette föl s annyira terjedt, hogy a leprosariumok (a bélpoklosokat gondozó kórházak) alapítása elkerülhetetlen szükségessé vált. A lepra terjedése a fürdők használatára sem maradt befolyás nélkül, a mennyiben az orvosok e bőrbaj ellen óvó- s gyógyszernek a gőzfürdők gyakori használatát ajánlották.¹⁾

A tizenhatodik század vége felé a gőzfürdők használata pangani kezd. Egyrészt az orvosok kelnek ki a fürdők túlságos s egészséget aláásó élvezete ellen, másrészt pedig a papság kezdi kárhóztatni az erkölcsrontó szórakozást. De a mi a fürdők látogatottságára leginkább hatott kedvezőtlenül, az a XV. század végén s a XVI. elején Európa-szerte elterjedő bujasenyv, syphilis volt, melyet a XVI. század első éveiben már Magyarországon is találunk.²⁾ Az orvosok a gőzfürdők látogatását, mint a melyek által, nézetük szerint, e ragályos kór leginkább terjedt, megtiltották, a mi a fürdőzés alábbszállását vonta maga után.

Épúgy zárva maradtak rendesen a fürdőszobák az akkori időben gyakori járványos betegségek ideje alatt.

A XVI. században gyakran találkozunk erre vonatkozó rendeletekkel. Az 1521-iki »Ein nutzliche ordnung und regiment wider die pestilentz«, melyet Ferdinánd főherczeg az osztrák tartományok számára iratott Saltzmann János udvari orvosával s mely, mint az a mű egyik helyéből kitűnik, Magyarországon is érvényre jutott,³⁾ erre vonatkozólag a következőt mondja: »Von den baden. Dise gefarliche Zeit soll man nicht in gemein badstuben geen, auch nicht vill in wannen sitzen oder wasserpaden, sond(ern) die gewonhait haben sich zu paden, die möchten in yere (ihrem) gemach in ayner poetting mit tuech geteckt, ein senfflich schwaysspad zuerichten, mit haissen Kysling oder glüenden eysen begossen mit wein oder mit wasser, darin gesotten seind camillen bluemen, wermutt, sand Johans khraut, speick, myntzen, wolmuet, weinrutten, und dergleichen, also mag man

¹⁾ Zappert i. m. 60 old. — Hensler, Vom abendländischen Aussatz. 1790.

²⁾ Az erre vonatkozó adatok közzétételét »A prostitució s syphilis történetéhez Magyarországon« című dolgozatom számára tartom fenn.

³⁾ Dj old.: »Im jar 1510 gelebet nach solchem meynem rad dye vernertest stat in Sybenbürgen genant die Hermanstat ward gantz behuet, dass khain mensch in diesem lauff siech ward. So doch all ander umbligend Stett und Märkt, die solchner Ordnung nit phlegten, mit der pestilentz grausamblich beschwärt warden.«

senftlich schwitzen und den schwayss abtrückhen mit rainen thuechern. Man soll aber jn khaynerlay weg pald nach dem pad in den giftigen luft ausgen, die weil der leib warm und geöffnet ist.«

Az 1562-ben az ausztriai tartományok számára kibocsátott »Infections-ordnung« tekintettel az akkor nálunk is dühöngött döghalálra, bizonyára Magyarországon is birt érvénnyel. E rendelet egyik pontja így hangzik: ¹⁾)

»Von denen Feil Pädern.

Die offnen fail Päder, sindt nun ain guette zeit heer auss verordnung der Regierung vnnnd Camer, verspert zuhalten, verordnet worden, bei solcher verordnung lassen es die Regierung vnnnd Camer noch, allerdings biss auf Ihrem weittern beschaid beleiben, in erwegung, das sich die vergiftung mindert mer ausspreitten, vnnnd einreissen mag, als wo vil volck zusammen khumbt, vnd mit dem Gesicht, Athen und Schwais aneinander beriern thuet, Darumben wirdet nach Göttlicher hilf die pest, vnd sichericht Rettung und Ertzney sein, das sich ain yeder Mensch, sovil müglichen Selbst hütete, vnd on sondere merckliche Ehafft, vnnnd vrsach, zu den Inficierten nit gee, noch sich muettwillig vnnnd one not, vnder das volckh mische.«

Épügy rendeli az 1630-iki »Ordo pestis«: ²⁾)

»Von Schuelen, Bädern und Fecht-Schuelen.

Die Particular-Schuelen, *offne Feil-Bäder*, vnd andere dergleichen Zusammenkunfften belangendt, sollen nach gelegenheit sich erzaigender Infektion eingestellt werden: derentwegen dann beraith die Verordnungsbeschehen.«

Weber János eperjesi gyógyszerész 1645-ben Bártfán megjelent »Amuletum azaz rövid és szükséges oktatás a döghalálról« cz. művének 58. oldalán a fürdőknek járványos kór idejében való használatról ezt írja: »Az förödő nem tiltatik ugyan teljességgel, csak hogy módgyával élylenek vele, főképpen a kik hozzá szoktak, hanem csak azért tiltatik a közönséges förödő, hogy ne talán az emberek egybe gyülvén, egyik a másiktól infizáltassék, és így inkább nevedgyék az dögleletesség.«

Az 1692-iki Kollonics, győri püspök által életbeléptetett járványszabályok egyik pontja így hangzik: ³⁾) Bey einreissender Pest sollen alle warme und andere Bäder aufgehoben seyn.«

A mesterséges fürdők látogatottságának alábbszállításához hozzájárult még a természetes fürdőknek — a XVI. század óta mindinkább terjedő — alkalmazása, mely Magyarországon is lassankint háttérbe kezdte szorítani a mesterséges fürdők használatát.

SCHWARZ IGNÁC.

¹⁾ Linzbauer, Codex sanitario-medicinalis Hungariae I. k. 188. old.

²⁾ Linzbauer i. m. 236. old.

³⁾ Linzbauer i. m. 357. old.

A MARKOMAN HÁBORÚK.

— NEGYEDIK KÖZLEMÉNY. —

A dák sereg nem viselt pánczél.

Domitian császár óta jártasok lévén a várostromban, használják a harci gépeket is, különösen a faltörő kost, s a követő gépet.

Védő fegyvereik :

1. A bőring.

2. A kerek vagy tojásdad, fényes czifrázatokkal ellátott pajzs.

Hadértő, jól fegyverzett, veszélyes ellenségek tehát, kiket még félelmesebbé tőn az, hogy a tartományban kétségtelenül igen jelentékeny nemzeti pártra támaszkodhattak.

A többi ellenfél alig volt ily veszélyes. A bastarnok óriás testalkatú, a legnagyobb nélkülözésekhez szokott vitéz nép ugyan, — de a tacticához édes keveset értvén, a rendes római hadviseléssel nem tudott mérkőzni, még akkor se igen, ha kézviadalra került a dolog, ebben is fölülmulhatatlanok lévén a legionariusok. Csapataiknak külseje visszataszítóan rüt, mert nyakig, fülig mocskos minden ember. ¹⁾

Jelentékenyebbek a roxolánok. Nagy erőt állítanak ki. Mithridates Eupator ellen 50,000 emberrel küzdöttek, — de a király tábornoka Diophantes 6000 emberével szétverte őket. Velök is csak az történt, mi minden barbár néppel történik, — mondja Srabo, — ha jól fegyelmezett rendes hadsereggel szállanak szembe. Sisakjok, pánczéljok bőr, pajzsuk fonadék munka, — támadó fegyvereik pedig a lándzsa, íj és kard. ²⁾

Az albánok szép külsejű, erőteljes emberek, egyszerűek, s őszinték. A pénzt — legalább Strabo korában — nem ismerék, száznál tovább nem tudnak számlálni; szükségleteiket csere-

¹⁾ Tacitus, Germania 46 : sordes omnium ac torpor procerum.

²⁾ Strabo VI, 3 §. 17 f.

kereskedéssel szerzik be. Az élet kívánalmái iránt közönyösek lévén, hanyagúl végzik a földmívelést, sőt hadi és állami ügyeik intézésében is gondatlanok. Harczolnak gyalog, mint lóháton, és seregek egy része pánczélozott, míg a másik csak könnyű fegyverzetet visel. Az ibereknél nagyobb sereget állítanak ki, — s Pompeius ellen 60,000 gyalog és 22,000 lovassal indultak meg. Fegyvereik a vetőlandzsa, íj, bőrpánczél és sisak, s az ajtó nagyságú kerek pajzs.¹⁾

A costobokok valószínűleg dák törzs lévén, csak úgy harczoltak, mint rokonaik, testvéreik.

A lacringok, victovalok, burok — germánok, ezeknek harczmodora, tacticája pedig sokkal ismertebb, hogysen e szűk helyen foglalkozhatnék velök.

A carpokról nincsenek adataink.

M. Claudius Fronto e népekkel kezdetben alig harczol sikerrel, mint nem szaporíthatja diadalkoszorújának leveleit sem a császár, sem Helvius Pertinax. Később itt is jobbra fordultak a dolgok. A carpok kiűzettek, s elveszték foglyaikat,²⁾ kiszorították a többiek is, de csak akkor, midőn Dacia éjszaki része, a bányavidék s a Maros melléke már egészen földulattak. Néhány város annyira elpusztult, hogy csak egy emberöltő után ébred új életre mint Napoca (Kolozsvár) és Potaissa (Torda), mely Severus idejében nova coloniának mondatik. A földig lerombolt Apulumot (Gyulafehérvár) Marcus reconstruálja, canabáját municipiummá emelvén, — s teljesen új gyarmatot, coloniát is alapítván mellette Apulum névvel.

E sajnos catastrophát a birodalmi kormány lanyhasága okozta. Traján a hódítás befejezte után nem igen foglalkozik a tartomány védelmi ügyeivel, de nem is volt szüksége reá, elég garantiát nyújtott a barbárok ellen általánosan rettegett neve is. Hadrian ellenszenvvel viseltetvén elődjének minden alkotása iránt, ki akará vonni a csekély helyőrséget, sorsára hagyandó a tartományt, s tervének végrehajtását alig akadályozá meg más ok, mint az egyszerű humanismus. A dunai hidat azonban lerontatá, sokkal inkább féltvén a két Moesiát mint legionariusait. És ha éber figyelemmel kísérte is a határokat, erőszakos rendszabályokat még sem alkalmazott szívesen azoknak megvédésére. Antoninus Pius szelidségével és bőkezűségével fegyverzé le a végek mellékein lakó féktelen barbárokat. Marcus kétségtelenül folytatá e politikát, s hogy nem ért el kellő sikert, annak oka a

¹⁾ Strabo IX, 4 §. 4—5 f.

²⁾ C. I. L. III. 1054: J(ovi) O(ptimo) M(aximo) | G. Val(erius) | Sarapis | a Carpis | liberatus | stb.

viszonyokban rejlett, melyeket, úgy látszik, nem ismertek vagy kicsinyeltek a helytartók épen úgy, mint Rómában a császár és cabinetje. Erős, jól szervezett határvédelem, s kellő számú helyőrség biztosíthaták vala Dáciát — természeti viszonyainál fogva igen könnyen, sokkal könnyebben, mint a birodalom bármely más tartományát. De nem történvén semmi, a Legio XIII. Gemina és segédcapatai képtelenek valának föltartani a szörnyű népáradatot.

M. Claudius Fronto fényes cursus honorumát tartalmazó fölirat néhány végső szava ¹⁾ — jó formán egyetlen írott emléke e harcznak, röviden, de tragicusan festi a végtelenül szomorú helyzetet, annak rendkívül súlyos bonyodalmaít, a catastrophá legszomorúbb részét, midőn az éjszak és keletről betört ellenségek kezét fognak a jazygokkal. Claudius Fronto szembeszáll velök kötelességszerűen, s a harcztéren hősiileg küzdve, elleneinek fegyverei által hal dicsó halált. Föilirata a germanokat és jazygokat említvén, a harczterét a Körösök vagy a Szamos völgyében kell keresnünk, mert Dacia éjszaki részein, s ennek megyéin lakván csak germanok, a jazygok mindenesetre oly pontokon támadtak, hol összeköttetésbe léphetének szövetségeseikkel, ez pedig jóformán lehetetlen, ha a mai Torontál, Temes, Krassó-Szörény vármegyéken és a Vaskapun át Hunyadvármege területére törnek, midőn még Tibiscum (Zsuppa) és Sarmizegetusa (Várhely) castrumai is utjokat állják, eltekintve az akadályoktól, melyeket maga a természet gördít a két utóbbi vármegye területén a lovaság elé. És ha ez utat kierőszakolják is, még mindig nincsen nyert ügyük, mert a Sztrigy völgyében talán Ad Aquas (Kalán), a Maroséban pedig Micia (Veczel), Germisara (Gyógy), Apulum (Fehérvár) castrumai legyőzhetetlen akadályokat vetnek eléjük. Az egyesülés így kivihetetlen lett volna, pedig kétségtelenül megtörtént, — együtt említettvén mindkét támadó fél nagyfontosságú föliratunkon.

A küzdelmeknek 171. vagy 172-ben kellett történniök, Marcusnak a Duna jegén vívott csatáját megelőzőleg, — mert lehetetlen föltételeznünk, hogy a jazygok egyszerre két háborút vívhattak volna.

M. Claudius Fronto utódja Clemens lőn. Valószínűleg az ő kormánya idején törnek be Tarbus vezérlete alatt az éjszakon lakó szabad dákok (?) pénzt és állandó lakhelyeket követelve. Ez új ellenfeleket egy, a quadokkal kötött béke után meghódolt,

¹⁾ C. I. L. III. 1457-ik fölirathoz csatolva = Henzen : 5478. . . . quod post aliquot secunda praelia adversum Germanos et Jazyges ad post remum pro r. p. fortiter pugnans ceciderit. . . .

s tizenkétéves király aegise alatt csoportosult népszövetség verté ki a provinciából Marcus császártól kapott pénzsegély fejében. Hogy letelepítették-e e jövevények? — nem tudjuk. ¹⁾

Később az asdingok tódulnak előre, élőkön Rhaus és Rhaptus vezérekkel, s szintén pénzt s állandó lakhelyeket követelnek. Clemens elutasítja őket, mire ezek, talán békés érzületeik bizonyítékául, átadják nejeiket s gyermekeiket, és valószínűleg a helytartó biztatására, a costobokokra rontanak, kikkel a birodalomnak sok leszámolni valója volt. Teljes győzelmet aratnak, de egyúttal elégiületlenség is keletkezik közöttük, mert gyermekeik, nejeik visszakapása után ismét háborgatják Dáciát. Clemens a régi politikai gyakorlatban megbízva, ekkor a lacingokat zúdítja reájok, kiket viszont az asdingokkal fenyegetett, félemlített meg. A támadás készületlenül találván ezeket, annyira megeredtek és szétszórattak, hogy többé nem merték háborgatni Róma határait, sőt ellenkezőleg »alázatos kérelmekkel járulának« Marcus színe elé pénzsegélyért és állandó lakhelyekért, hogy annál bátrabban szállhassanak szembe ellenfeleivel. Dio följegyzései szerint pontosan beválták kötelezettségeiket. ²⁾

Ezután Daciában is kialszik a háború tüze; a dunamelléki népek meghódolásának s a császár garammelléki győzelmeinek hatása tehát ily messze keleten is érezhető lőn.

Végül hadd említsem meg a costobokok betöréseit, midőn egész a phocisi Elateaiig hordozák pusztító fegyvereiket. E harczoknak kétségtelenül van némi, most már kideríthetetlen összefüggése a dunamelléki hadjáratokkal, mert a costobokok rokonai a dákoknak, s azon sphaerában laknak, melynek népei kényszerűségből vagy önként, de mindnyájan résztvevének e nemzedékeket irtó harczokban.

IV. A dunamelléki harczok megújulása, — s az általános béke.

A quadokkal kötött béke nem volt, nem lehetett tartós a barbár népek általános politikai és földrajzi helyzeténél fogva. Tőlök, a quadoktól nyugatra a markomannok, keletre a jazygok, s az éjszakra lakó barbárok, még nyílt ellenségeskedésben voltak a birodalommal, és most ellenségei lőnek a quadoknak is, kiknek érdekében Marcusnak óriási erőfeszítéseket kellett volna tennie a felső- és alsó-ausztriai s magyarországi Dunapart egész hosszában, s a harczokat egész terjedelmökben, messze a megerősített

¹⁾ Dio Cassius 71, 11.

²⁾ Dio Cassius 71, 12.

³⁾ Paus. 10, 34, 2,

határtól a balpartra vinni át, hogy megvédelmezhesse őket, — másfelől pedig, hogy a megerősített béke föltételeit végrehajthassa. De erre úgy látszik nem volt kedve, vagy elég ereje, bár meg volt róla győződve, bár tisztán állott előtte s táborra előtt, hogy ez előnyös helyzet fönttartása a háborúnak teljes sikerű befejeztével egyenértékű. A quadok is érezték kétségtelenül a ferde állapot súlyos voltát, s a garammelléki ütközet után a békét csakis a végveszélyből való menekésre, a római fegyvereknek pillanatnyi fönttartására köték. És ebben czélt értek, mert Marcus a pontozatok megállapítása után azonnal visszavonta hadait a jobb partra, a barbárok jóakarására és becsületességére bizván kötelezettségeiknek tisztességes beváltását. Ez nem történt meg, bár a népnek jelentékeny része, sőt maga a király Furtius is, kit néhány évvel előbb Marcus erősített meg trónján, a béke fönttartását kívánták. A háború pártja kerekedék fölül, kétségtelenül a szomszéd markomannok s jazygok izgatásaira, és forradalmat provocálván, talán idegen segélylyel, elűzte a rómaiakhoz szító uralkodót, Ariagaesust helyezve trónjára. Marcus első ingerültségében ezer darab aranyat tűzött ki jutalmul annak, ki a békebontó forradalmárt élve kézrekeríti, s ötszázat annak, ki fejét mutatja be a főhadiszálláson.¹⁾ E hirdetményt a quadok is nyílt szakításnak tekintvén nem adák ki foglyaikat, vagy csak olyanokat küldtek a római biztosoknak, kik már használhatatlanságuk miatt terhökre valának, s támogatni kezdék azonnal a markomannokat területüknek megnyitása, a római fogságból menekvők befogadása, hadiszereknek szolgáltatása, kémkedés, de főképen a nálók fogságban lévőknek hazabocsátása által.²⁾

Marcus alig gyógyulván meg halállal fenyegető betegségből,³⁾ azonnal megindítá újból a különben is befejezetlenül hagyott háborút — szokatlan erélylyel, úgy hogy a quadokkal kötött béke után alig telt el egy év, és az összes barbárok megérezék Rómának súlyos kezét, békére hajolván mindannyian.

Már a quadokkal megállapított béke föltételei is világosan bizonyítják, hogy Marcus még nyílt harcban volt a markomannok és jazygokkal, különben nem lenne értelme és jelentősége, de világos czélja sem a pontnak, mely megtiltja Furtiusnak, hogy szomszédjait átbocsássa népének területén. Először a markomannokkal kívánt végezni. Hogy két oldalról, dél és északról, saját területükön támadhassa meg őket, szívesen fogadá a békét s állandó lakhelyeket kérő, és szövetséget ajánló cotinokat és az

1) Dio Cassius 71, 14.

2) Dio Cassius 71, 23.

3) Dio Cassius 71, 16.

ab epistulis rangot viselő Tarruntenius Paternust nevezte ki vezérökké azon parancscsal, hogy vezesse őket a markomannok ellen. De ezek cserben hagyák, a mint értesültek a háborúnak általános kitöréséről, s nemcsak hogy megtagadták az engedelmességet, de még rá is törtek a közéjük csekély római csapatostálylyal érkező Paternusra, úgy hogy menekülnie kellett. A császárt mélyen sértvén főemberének megalázása és a nép hitszegése, őket is a birodalom ellenségeinek nyilvánítá, s később mint veszedelmes, megbízhatatlan szomszédot kiirtatá, fölkonczoltatá az utolsó emberig.¹⁾

Marcust e hűtlenség — hiszen megszokott dolog volt — nem félemlítvén meg, teljes erővel támadá meg a markomannokat s oly hévvel küzd ellenök, hogy az egész törzs, vagy legalább jelentékeny része, kénytelen a quadokhoz menekülni.²⁾ Ez végre is megtöré őket és csak a rómaiaktól kért vagy önként adott fegyverszünet menté meg népöket a végpusztulástól. Talán ekkor adák ama kezeseket, kiket Dio Cassius 71-ik könyvének 15-ik fejezetében említ.

A rómaiak valószínűleg eme hadjáratban — 174. őszén vagy 175. kora tavaszán — foglalák el a Duna balpartját a mai Felső- és Alsó-Ausztriában, s talán Magyarországnak legnyugotibb részében, melynek felét az általános béke alkalmával visszadják a markomannoknak, holott előbb a Dunán innen nincsenek birtokaik. Dio Cassius e területet lakatlannak mondja. Kétségtelenül a markomannoknak kiköltözése által lón pusztává, s Dio mégis rendkívüli kedvezménynek tekinti annak visszabocsátását.

A fegyverszünetet Marcus a balpart teljes biztosítására használja föl, megerősített táborokat, várakat épített, jelentékeny számú csapatokat helyezve azokba, s folyton kémszemléket tartat az ellenfél mozdulatainak földerítésére. E csapatok vagy hadtestek közvetlen szomszédsága — egykori birtokaikon, rendkívül nyomasztó, félemlítő hatással lévén a különben is megtizedelt, vagy félig elpusztult népre, az egykor oly hatalmas törzs nem mer mozdulni, tétlen nézője lesz a harczoknak, míg szomszédjainak teljes megsemmisítése, s a félelem, hogy reájok is sor kerülhet, elfogadtaták velök a rendkívül súlyos és megalázó békét.

Hasonló sors érte a naristokat, és közülök 3000 inkább óhajtván jóllétet élvezve szolgák lenni, mint anyagilag kínlódva névleges szabadságban élni, bekéredzett a birodalom területére, s Marcus készséggel jelölt ki állandó lakhelyeket nekik.³⁾

¹⁾ Dio Cassius 71, 12.

²⁾ Dio Cassius 71, 13.

³⁾ Dio Cassius 71, 21.

A quadok és jazygok ellen talán egyszerre s egy időben folyt a harc, több szerencsével amazok, mint a végtelenül gyors lovas nép ellen. Az adatok hiányos és egymással gyakran homlok-egyenest ellenkező volta miatt azonban lehetetlenség e véres és zord eseményeknek még körvonalait is megállapítanunk, s inkább csak sejtjük, mint látjuk a tényeket, mert a végső következményeknek elmosódó conturjain kívül alig ismerünk egyebet, s ezekből, és a pár sornyi zavaros antik adatból kell reconstruálnunk a harcok, az alkudozások és belső tényezőknek képét.

A markomannok megaláztatása után, tehát 175. nyarán tört ki újra a háború, a quadok részéről már Ariagaesus, a jazygok részéről pedig egyelőre Banadaspus vezérlete alatt. A két nép most szoros szövetségben küzd Róma ellen, de a jazygok ennek daczára sem tudnak helytállani, s veszteséget veszteség után szenvedvén, megrémült, trónját féltő királyuk Banadaspus követéseget küld a császárhoz és békét kér. A nép azonban s annak nagyjai nem lévén ily csüggedtek, visszaútasítják királyuk gyáva tettének következményeit, s föllázadván ellene, békóba verik, Zanticust ültetve helyére. De Marcus sem akará a békét, a quadok hitszegése bebizonyítván előtte bőségesen, hogy a népekkel csak akkor lehet komolyan kiegyezni, ha képtelenekké tétetnek minden további ellenállásra. Tovább folyt tehát a háború a jazygok mint quadok ellen, kiknek békét kérő követeit szintén elutasítá a most már végletekig ingerült császár.¹⁾ A jazygoknak a háború további folyama sem hozván szerencsét, Marcus nagyobb erélylyel küzdött a quadok ellen is, sőt betört országukba, és annyira megrémíté őket, hogy hajlandók valának azonnal letenni fegyvereiket, kiadni ötszeker foglyot, ha békét nyerne, s elismeri a császár új királyukat: Ariagaesust. Ismét visszautasítottának. A császár e határozott föllépése nagy hatást keltett tényleg harcoló ellenfelei között is, de főképen a markomannokra volt döntő befolyással, mert ezek követeik által késznek nyilatkoznak minden föltétel elfogadására. Marcusnak így nem volt kifogása, s megállapított, hogy a Duna balpartján lévő megszállott terület fele visszaadatik nekik, de a folyó partjától távoznok kell harmincznyolcz stadiumnyira (702 km.) gyűléseiket, sokadalmaikat nem tarthatják más népekkel közösen, hanem csak egyedül, s eddigi kezeseket másokkal kell cicserélnök.²⁾ Dio nem említi több föltételt, de kétségtelen, hogy foglyaikat kivétel nélkül ki kellett adniok, s megmaradtak területeik szomi-

¹⁾ Dio Cassius 71. 13.

²⁾ Dio Cassius 71, 15.

szédságában, talán tanyáik között is a helyőrségek, különben a később oly sűrűn előforduló panaszok nem merülhettek volna föl.

A quadok ellen saját területeiken küzd a császár, most a birodalomnak jóformán teljes erejével, a háború vívására mozgósított összes hadak élén, mert csak a középső Duna mellékén dúl a háború, tehát egyetlen harcztéren, hatalomban, erőben megfogyatkozott ellenséggel szemben. Részletek nem maradtak fenn e küzdelmekről, de valószínű, hogy rohamos gyorsasággal dőltek el azok, rémítő veszteségekkel a quadok terhére. Még uralkodójuk Ariagaesus is fogságba kerül, — ily esemény pedig, vagy inkább catastropha mindig döntő befolyással szokott lenni a barbár népekre, miként azt saját történetünk is több példával igazolja, s hogy a sok ismert tény közül a legjellemzőbbet emeljem ki, a merseburgi ütközetre utalok, melyet egy fogságba került, kétségtelenül kiváló ember visszaválthatásáért kilencz évi béke követett. Ariagaesus fogságba jutása után — Marcus Alexandriába internálta őt — azonnal megkezdődtek a béketárgyalások. A quadok hajlandók valának kiadni összes foglyaikat, kerek számban 50,000 embert; területeiken várak építettek, s azokban jelentékeny számú őrségeket helyezének el, részben féken tartásukra, részben ellenőrizésre. A Duna partjáról nekik is távoznok kellett, valószínűleg szintén 38 stadiumnyira, s a vásárokat is csak úgy látogathaták, mint szomszédjaik a markomannok.

A markoman és quad területeken elhelyezett őrségek számát Dio Cassius 20.000 főre teszi. ¹⁾ Akkor a tömeg, melylyel a megfogyott, megtört nép távolról sem tudott szembeszállani, a melyet, ha hét évtizeddel előbb küldenek oda, úgy valószínű, hogy elháríthatják talán egyszer-mindenkorra az öldöklő háborút, mely daczára, hogy győzelemmel végződött, eredményeiben oly mérvben gyöngíté és károsítá a birodalmat, hogy méltán mondhatjuk azt a vég kezdetének.

E helyőrségek azonban alig voltak a régi fegyelmezett legiókból, s az azonosan szervezett, kipróbált auxiliaris cohorsokból összeállítva, — hanem valószínűleg a hirtelen összeszedett, zagyva népből alakított csapatok, mert csak ezek aljasodhattak oly életmódra, s bánásmódra a legyőzöttekkel szemben, mint azt Dio följegyzéseiből olvassuk, ²⁾ miként azt keserűen panaszolák Marcusnak követségeik által a quadok és markomannok. A várakban elhelyezett katonaság valósággal barbár módon gazdálkodik: nem engedi nyugalomban folytatni a földművelést, baromtenyésztést, a kereskedelmet. Összefogdosták, s rabszol-

¹⁾ Dio Cassius 71, 20.

²⁾ Dio Cassius 72, 20.

gákként hurczolták el a békés lakókat, befogadták sánczaikba a csavargókat, rablókat, megosztozva a prédán, »pedig szükség-nem kényszeríté őket, lévén fürdőik s minden egyébök bőségesen.« E zsarolások utóbb oly túrhetetlenek lőnek, hogy a quadok ki akartak vándorolni a semnonok területeire, de Marcus utjokat állatá, ezzel bizonyítván --- mondja Dio --- hogy inkább büntetni, mintsem meghódítani akará e nagy terület lakóit.

Közben a jazygokkal, s az összes szomszéd népekkel is folytak az alkudozások. Utóbbiakkal könnyen ment a dolog. Némelyek lakhelyeket kaptak római területen és ezzel együtt polgárjogot,¹⁾ mások adóelengedést bizonyos időre vagy örökre, és támogatást pénzben vagy gabonában.

Az általános békekötések, vagy legalább a mindenfelé észlelhető hajlandóság a békére végre a jazygokat is gondolkodóba ejté, s királyuk Zanticus nagyjainak környezetében járul a császár elé, s elfogadván minden ellenkezés nélkül a föltételeket, melyeknek előbb már a markomannok és quadok kényszerültek alávetni magokat, — de reájuk nézve ezek még sulyosbítatának azzal, hogy a Dunától hetvenhat stadiumnyira (= 14'05 km.) kellett eltávozniok. A császár kelleetlenül szentesité e kötést, mert szívesebben kipusztította volna a még mindig veszélyessé válható népet, minthogy békés létet biztosítson nekik a birodalom határai mellett, ama törzsnek, mely nem kevesebb mint százezer foglyot adott vissza a háborúnak kilenczedik évében, tehát akkor, midőn már sokan elhaltak a rozsz bánásmód, járványok, honvágy és bánat miatt, midőn sokan el is menekültek, midőn tömérdeket a rabszolga-vásárra hurczoltak már. E béke egyik következménye volt, hogy a jazygok nyolczezer főnyi lovas sereget bocsátának Marcus rendelkezésére, melyből ő ötezeröttszáz főnyi hadtestet azonnal Brittanniába küldött, hogy minél távolabb legyenek a harcztértől.

A jazygokkal történt kiegyezés a háború végét jelenté ugyan, de másfelől ismét tág tért nyitott a barbárok torzsalkodásaira, belviszályaira. A faji ellentétek ki is tűntek azonnal, s ezt megkönnyíté az, hogy sem a markomannok, sem a quadokkal kötött békébe nem foglaltatott bele ama pont, hogy hadjáratot csak a császár beleegyezétével viselhetnek. Tetszésökre volt bizva tehát bármely oly népnek megtámadása, mely a birodalom határain lakott. S a kormány ezt kétségtelenül szívesen is látta, ha nem voltak saját érdekei fenyegetve. A quadok és markomannok úgy látszik ilyesmire készültek a jazygok ellen. Ezt már nem nézheté a császár tétlenül, — hatásos övrendszabályokról kelle-

¹⁾ Dio Cassius 71, 19.

tehát gondoskodnia, s erre a legjobb az volt, ha e barbár törzsek valamelyikével szövetségre lép. Számot vetve a helyzettel, a jazygokat tartá a legalkalmasabbaknak. A markomannok és quadok ellen 20,000 ember őrzé a határt, míg a jazygok ellen már nem volt módja ily specialis védelmet szerveznie. Kétszerezsen érdekében állott tehát ezeket vonni be a birodalom érdekkörébe, s általok gyakorolni pressiót a közvetlen german szomszédokra, kik várva-várták a szabadulás óráját, és a kedvező pillanatot, melyben a siker reményével törhetnek a birodalomra. És ezt nagyon közel hozták volna az események, ha győzelmesen küzdhetnek meg a jazygokkal, kik előbb szövetségeseik valának, s kiket árulóknak tekintének most, hogy békét kötve, ugyanazt tevék mit ők. Igaz, hogy utóbbiak nem valának oly kényserhelyzetben, s a kiegyezés pontjai sem voltak reájok nézve oly súlyosak, mint a germán törzsekre, — de ennek daczára is a jazygok békéje elég indokolt volt. A császár előtt világosan állhattak e következmények, ha sorsukra hagyja e népeket. Ezt megakadályozandó, kezdetben egyszerűen be akarta kebelezni a markomannok, quadok mint jazygok területeit, s meg is teszi vala mondja életírója, ha Ázsiában nem lázad föl Avidius Cassius. ¹⁾ Ez villámcsapásként sújtván a császárt, kevésbé hatásos, de mégis célra vezető eszközökhöz kelle fordulnia. Szövetséget ajánlott tehát a jazygok és buroknek — midőn ezek követségeik által a békeföltételek enyhítését kérték, kétségtelenül azért, hogy kellő erélylyel szállhassanak szembe a quadokkal és markomannokkal, kik úgy látszik már fenyegeték vagy meg is támadák őket. A jazygok, burok kapva-kapván e szövetségen, örömmel fogadák azt, késznek nyilatkozván azonnal kiállítani szövetséges csapataikat, ha a császár kijelenti, hogy a quadokkal tovább folytatja a háborút. Ezt positiv nyilatkozat alakjában nyervén meg, megköték az alkut, megenyhítettének kötelezettségeik is, de ahoz továbbra is föltétlenül ragaszkodott Marcus, hogy szomszédjaikkal ne tartsanak közös gyűléseket és vásárokat. ne tartsanak a Dunán hajókat, s ne látogassák a Duna szigeteit. A törzsrokon roxolanokkal Dacián át megengedte közlekedniök, de a helytartó engedélyt valának kötelesek kikérni minden egyes esetben.

Ezzel helyre volt állítva a béke a Duna eredetétől annak torkolataig. A császár nyugodtan indulhatott el keletre, hűtlen legatusa ellen.

Avidius Cassius lázadása végtelenül súlyos csapás volt a birodalomra, mint a császárra, kinek érzékeny lelkét, szívét mély

¹⁾ Capitolinus, Vita Marci c. 24 : Voluit Marcomanniam provinciam, voluit et Sarmatiam facere. et fecisset, nisi Avidius Cassius rebellasset.

bánattal tölté el, a különben talpig derék, de nagyravágyó, és rövidlátó katona sajnálatos megtévedése. Így fogja föl a császár is a tanácshoz küldött átiratában, s így nyilatkozik legionariusaihoz Pannoniában intézett beszédjében is. Alljanak itt szavai, mint azokat Dio Cassius főnntartá, mert híven jellemzik Marcust, mint uralkodót s embert: »Nem haragomat, vagy panaszaimat elmondani jelentem meg előttetek fegyvertársaim, mert vitatkozhatunk-e a fölöttünk teljhatalommal bíró istenséggel? De az méltán sajnálkozhatik sorsán, ki mint én, a nélkül, hogy okot adott volna reá, szerencsétlenségbe jut. Vajjon nem szerencsétlenség-e egyik háborúból a másikba menni? Nem ellenkezik-e elveimmel, ha még polgár háborút is kell vívnom? Nem szomorúbb és sajnálatosabb-e mindkettőnél, hogy nincsen többé hűség az emberek között; hogy legjobb barátom lesz áruló; hogy nekem, ki semmi igaztalanságot, semmi bűnt nem követtem el, akaratom ellenére kell háborúba mennem ellene? Vajjon milyennek kell lenni az erénynek, és barátságának, ha velem ez történik? Van-e hát még hűség, hit és remény? Ha csak én volnék veszélyben, úgy nem sokat törődném az egész dologgal, mert nem azért születtem a világra, hogy örökre itt maradjak; de mivel az elpártolás vagy inkább lázadás általános és mindnyájunkat sujt, ha tehetném, inkább szeretném elétek idézni Cassiust, hogy előttetek vagy a senatus előtt vonjam kérdőre. Szívesen lemondanék önként a hatalomról, nem bízva a döntést fegyvereinkre, ha tudnám, hogy a haza java megkívánja ez áldozatot. Hiszen a közjóért elviselek minden fáradságot és veszélyt, és mily hosszú időt már itt, Itálián kívül én az öreg, beteges ember, ki nem ehetem fájdalom, s nem alhatom gond nélkül.«

»De Cassius ezt aligha fogadná el, — mert hogyan bízhatnék meg bennem, ha hozzám hűtlen lett. Legyetek tehát erősek fegyvertársaim. Ciliciak, syrek, zsidók, egyiptomiak sohasem voltak vitézbbek mint ti, és nem is lesznek, még ha tizezerszer nagyobb seregök lenne is, — pedig most kisebb a számuk, mint a tiétek. És ha Cassius még oly kitűnő, és szerencsés hadvezér lenne is, most az egyszer mit sem tudna elérni. A sas, ha varjakból, az oroszlán, ha őzekből áll a serege, nem veszélyes ellenfél. Az arábiai és parthiai háborút nem Cassius, hanem ti végeztétek be oly szerencsésen. S ha ő a parthok elleni háborúban aratott is dicsőséget, úgy Verus olyan vezérek volt, ki vele egyenrangú, több győzelmet szerezvén, többet hódítván. De talán ő is más gondolatokra jut, ha megtudja, hogy élek, mert aligha tette volna ezt, ha nem hisz halottnak. És ha mégis megmarad konokságában, úgy érkezünk hírére ingadozni, s töletek félni, előttem pedig szégyenkezni fog.«

»Csak egytől félek barátaim, — semmit sem akarván elhallgatni előttemek — s ez az, hogy szégyenében öngyilkos lesz, hogy ne kelljen szemeink elé lépnie, vagy pedig a hirre, hogy sereggel megyünk ellene, meggyilkolhatják őt, mert akkor meg lennék fosztva pálmájától a háborúnak és győzelemnek, milyent még nem vívott ki halandó. És miben áll ez? Abban barátim, hogy bocsásunk meg annak, a ki megbánt, legyünk barátsággal az iránt, ki megvoná ezt tőlünk, hűséggel viseltessünk ahhoz, ki hűtlenné lett hozzánk. Ezek talán hihetetlen dolgok, de bátran megbízhatók szavaimban. Hiszen még nem tűnt el a világból minden jó, még megtalálhatók az erény foszlányai. És ha senki sem hisz nekem, úgy ez még jobban megerősít elhatározásomban, hogy mindenkinek szeme láttára történjék meg az, a mit senki sem hisz. Oh mennyire óhajtanám, hogy ez egyedül az én nyereségem lenne a jelen bajaiból, megmutatandó a világnak, hogy a polgárháborúkból is származhatik haszon.«¹⁾

Most az egyszer semmi jó nem származott belőle.

A császár ezután elhagyván Pannoniát, Rómába ment, onnan indulandó keletre, hogy végezzen Avidius Cassiusszal.

V. A második háborút megelőző események.

Avidius Cassius, római fölfogás szerint, nem származott előkelő házból, bár beszélték, hogy anyai ágról Cassius ivadéka lenne.²⁾ Atyja Heliodorus örvendhetett, hogy a szónok iskola tanári asztala mellett megnyerheté Egyptom praefecturáját.³⁾ Kora ifjúságában lépven katonai pályára, a táborban tölté egész életét, megszokva mint alárendelt a felsőbbek szigorát, s meghonosítva mint parancsnok, legiói között a legkeményebb, kiméletet nem ismerő fegyelmet. A köztársaság régi vezéreire emlékeztet, midőn olvassuk, hogy keresztre feszítetté a centuriót, ki parancs nélkül támadván meg a Duna mellékén kalandozó sarmatákat, nagy győzelemmel és óriási zsákmánnyal tért haza.⁴⁾ Hasonlóképen jár el Syriában, s ezzel seregeinek harczképességét a lehető legmagasabbra emeli.

Erzelmeire nézve köztársasági lévén, a császárság ellen gyűlölséggel viseltetik, s részt vett már az Antonius Pius ellen irányult összeesküvésben is, bár tudta jól, hogy a római republiká-

¹⁾ Dio Cassius 71, 24—26.

²⁾ Vulc. Gallicanus, Vita Avidii Cassii: c. 1: Avidius Cassius «it quidam volunt ex familia Cassiorum fuisse dicitur per matrem.

³⁾ Dio Cassius 71, 23.

⁴⁾ V. Gallicanus. Vita Avid. Cass. c. 4.

ban a császárságot csak császár buktathatja meg.¹⁾ És ő ez akart lenni. Katonai sikerei szédíték el, s a parthiai háborúban megérvén benne az elhatározás, hogy nagyot és merészet fog tenni, oly meggondolatlan lőn, hogy magatartása fölébreszté Verus bizalmatlanságát, s a császár szükségesnek tartá észleleteit közölni Marcusszal: »Óhajtanám, hogy ügyeltesd őt. Neki semmi sem tetszik, a mit mi teszünk — írja Verus — s nagy dolgokra készülvén, neveti rendelkezéseinket. Téged bölcselkedő vén aszszonynak, engem fényűző bohócnak nevezget. Lássad, hogy mit kellene tennünk.«²⁾ Marcus habozó, és végtelenül szelid lelkületének és fatalismusának megfelelően válaszolt hosszabb levélben, mely Hadriánnak eme szavaiban culminál: »utódját senki sem öli meg.«³⁾ S hagyta fejlődni a dolgokat, pedig Verusnak nagyon igaza volt. Avidius Cassius győzelmes seregében, a lázongani mindig szerető Antiochiának egész Syriát irányító lakosságában,⁴⁾ és Egyiptomnak a kormánynyal mindig elégületlen népében bízva, kitűzte a lázadás zászlaját, s praetorianusainak parancsnoka homlokára fűzé az egész világ birtokát jelentő diadémot.

Császári programját vejéhez intézett levelében fejti ki: »Marcus tetőtől talpig becsületes ember, az kétségtelen, — írja — de hogy a legszelidebbnek mondják őt, élni hagy oly embereket is, kiknek határozottan elítéli egész magatartását és föllépését. Mivé lett ama Cassius emlékezete, kinek nevét ok nélkül viselem, vagy Censorius Cato-é? Hová tűntek el a rómaiaknak régi jó erkölcei? Marcus bölcselkedvén, mély elmével értekezik a szelidség és jóságról, a jog és jogtalanságról, de mitsem törődik a birodalom ügyeivel. Beláthatod, hogy a birodalom régi hatalma csak erélyes edictumok, világos elhatározások s kardunknak hathatós fölhasználásával állítható vissza! Takarodjanak ez urak, kik a római nép proconsulainak tartják magokat, mert a senatus és Marcus kiszolgáltatak a provinciákat fényűzésük és kapzsiságuknak. Te ismered bölcsészünk gárda parancsnokát! Lásd, ez az ember kineveztetése napján szegény volt, és most gazdag. Ez csak úgy történhetett, hogy a birodalom és provinciák vérét

1) V. Gall. Vita Av. Cass. c. 1 ; *aderat tacite principatum nec ferre poterat imperatorum nomen, dicebatque eo esse gravius nomen imperii, quod non posset e republica tolli nisi per alterum imperatorem.*

2) V. Gall. Vita Avid. Cass. c. 1 : *Quem velim observari iubeas. Omnia ei nostra displicent, opus non mediocres parat, litteras nostras ridet. Te philosopham aniculum, me luxuriosum morionem vocat, Vide. quid agendum sit.*

3) V. Gall. Vita Av. Cass. c. 2 : *successorum suum nullus occidit.*

4) Miként Páris Franciaországot.

szívta ki. De másképp lesz ezután s ha az istenek segítik a jó ügyet, úgy a Cassiusok visszaállítják a birodalom régi fényét.«¹⁾

E levélben sok méltánytalanság van, de van elég igazság, és még több erély. És ilyen uralkodó kellett volna Rómának e nehéz időkben. Marcust a sorsnak Avidius Cassiusért fölládoznia sajnálatos lett volna, — de ha Commodus helyére ő ülhet, úgy a világtörténelem nagy könyvében egy sötét lappal kevesebb lesz vala. Kiderül e levélből az is, hogy a császári tekintély Hadrianus óta nagyot hanyatlott, s ezt Avidius Cassius úgy látszik vérrel és vassal akará helyreütni. A mozgalomnak végső célja tehát nagyon megbocsátható, — de nem annak kezdeményezése, melyen különben alig is juta túl, megtörvén Ázsia helytartóinak hűségén. Így csak Syriában és Egyiptomban veheték meg lábát a praetendens, — minden nagyobb erkölcsi és anyagi támogatás nélkül, — úgy hogy Rómában nagyon korai és indokolatlan volt a pessimisták rettegetése, kik már e második Vespasianusnak napégette arczú legióit várták a Juli Alpok lejtőin. Az usurpator ellen a senatus kezdé meg a harczot, a haza ellenségének nyilvánítva őt, elkobzottaknak javait. Ennél többet aztán nem is tett az érdemes testület, Marcusra s a véletlenre bízván a bonyodalmak megoldását.

A császár keserű hangulatban rendelkezék a szárazföldi hadak s a szállító flotta mozgósítása ügyében, hogy átkelvén a Földközi tengeren, személyesen mérje össze fegyvereit Ázsiában a fölkelővel. Erre már nem volt szükség. Egy centurio s egy decurio kardja megmenté az imperiumot az új polgárháború rémeitől. A császárné, Faustina s a rémületéből magához tért senatus erre a legerélyesebb rendszabályokat követelvén a lázadó és hívei ellen, Marcusnak nagy küzdelmébe került könyörületet gyakorolhatnia az igazság helyett, s csak annyit engedett meg, hogy példaadásképen néhány hűtelen katonatiszt végeztessék ki. De a jövőre való tekintettel még is elrendelék, hogy ezután senki se lehessen helytartó a tartományban, hol született. Megelégedvén ez edictummal, néhány havi csöndes nyugalmat élvez a császár, s csak 176-ben ül hajóra, hogy keletre vitorlázván újjászerveze a lázadás által fölzaklatott provinciákat.

Marcust 175-ben Avidius Cassius lázadása állítja meg diadalutjában, később pedig halálának híre s a mozgalmak teljes lecsendesülése tevő lehetővé, hogy 176. nov. 27-én fiával együtt triumphálhasson a barbárok fölött nyert győzelmeinek megünneplésére.²⁾ Ekkor acclamálják a legiok VIII-szor imperatornak.

¹⁾ V. Duruy, Geschichte des römischen Kaiserreichs II. k. 555 l.

²⁾ Capitolinus. Vita Marci c. 17 és 27. Lampridius, Vita Commodi: c. 2.

Róma városa a Pannoniából, majd Ázsiából hazatérő császárt fiával, az ifjú Commodusszal együtt kitörő lelkesedéssel fogadta, remélvén, hogy az oly rég nélkülözött udvari élet, ha kevésbé fényesen is, mint Verus idejében, de újra fog kezdődni, s a senatus örömének kifejezésére, pompás diadalkaput építtetett, melynek fölíratát az »összeírt atyák« következőképen állapíták meg: ¹⁾

S . P . Q . R

IMP . CAES . DIVI . ANTONINI . FIL . DIVI . VERI . PARTH . MAX . FRATRI
 DIVI . HADRIANI . NEP . DIVI . TRAIANI . PARTH . PRO NEP . DIVI . NERVAE . ABNEP
 M . AVRELIO . ANTONINO . AVG . GERM . SARM
 PONTIF . MAXIM . TRIBVNIC . POT . XXX . IMP . VIII . COS . III . P . P
 QVOD OMNES . OMNIUM . ANTE SE . MAXIMORVM . IMPERATORVM . GLORIAS
 SVPERGRESSUS . BELlicosissimis . GENTIBUS . DELETIS . AVT . SVBACTIS

Senatus populusque Romanus | Imperatoris Caesaris Divi Antonini filio Divi Veri Parthici Maximi fratri | Divi Hadriani nepoti, Divi Traiani Parthici pronepoti, Divi Nervae abnepoti | M. Aurelio Antonino Augusto, Germanico, Sarmatico, | pontifici maximo, tribunicia potestate XXX, imperatoria VIII, consulari III. patri patriae | quod omnes omnium ante se maximorum imperatorum glorias | supergressus, bellicosissimis gentibus deletis aut subactis.

A császár maga is nagyratartá győzelmeit, mert 176-tól érmein is használja Germanicus, 177-től pedig a Germanicus és Sarmaticus címeket együttesen.

Most már Marcus is hívé, hogy a birodalom hosszú békét élvezhet, de csalódott, mert 178. augusztus 5-én utra kellett kelnie Pannoniába.

VI. A második háború s az általános béke.

A háborúnak újból való kitörésére volt elég ok és alkalom. Avidius Cassius lázadása a béke megkötését sietőssé, mondhatnók kényszerűséggé tévén, jelentékenyen megenyhíté a még nem pacificált népekkel kötött szerződések föltételeit, sőt szövetségbe hajtá az imperiumot egy vándor néppel is. Ily béke, vagy szövetség pedig nem lehetett tartós, mert a gyöngeség elpalástolására szolgálván csak, nagyhamar ki kellett ütniök az ellentéteknek mindkét oldalról. S ez meg is történt. Róma kormánya a megtestesült stabilitas, politikai számításait nem alapíthatá ingatag, vándor

¹⁾ C. I. L. VI. 1014.

nép szeszélyeire, melynek magatartását a megélhetés módjai, s nem a nemzetközi viszonyok és századokon át fejtett hagyományok szabják meg. A jazygok szövetsége tehát inconveniens volt a legnagyobb mértékben, és mégis rendkívül költséges. De másfelől a barbárokra nézve is tarthatatlan, a terhes pontok miatt, épen azon közlekedési vonalaktól tiltatván el, melyeken legkönnyebben szerezheték meg élelmöket. E gazdasági hátrányt pedig a római subventio aligha, vagy épen nem egyenlítheté ki.

A kitörést sietteté másrészt az is, hogy Róma nem egyenlő alapon kötö meg békéit. A jazygokkal és burokkal szövetségre lép, míg a markomannok és quadok területei várakkal, s 20,000 főre menő megszálló sereggel árasztván el, a háború által ütött veszteségeket még érezhetőbbé tevő, s élesebbé a közigazgatási válságot, mely egyik legfőbb oka volt a barbárok betörésének. E helyőrségek miatt már korábban, a császárnak Pannoniában tartózkodása idejében, sok panasz merült föl, sőt a quadok ki akartak zsarlásaik miatt vándorolni, úgy hogy csak a legerősebb kényszereszközök alkalmazása által valának visszatérésre kényszeríthetők. És a helyzet ezután sem lett jobb, talán sokkal rosszabb, mert a császár távoztával a hadseregére nézve megszűnt minden tekintet, mely eljárását, a leigázottakkal szemben való magatartását és zsarlásait fékezte volna. Mi sem akadályozá többé, hogy a meghódoltak rovására fenéig ne ürítsék e vad legények az élvezetek poharát, — midőn e távoli izolált helyőrségekben csakis az asztali gyönyörök adhatának kárpótlást, a zord tábori életért, — s csak a rablásból szerezhetének pénzt, egy kis vagyont öregségük napjaira, ha ugyan nem tarták jobbnak elverni az utolsó denárt is a szakadatlanul dúló járvány közepett. E helyőrségek élelmezése kétségtelenül azon gabona és vágómarha adóból telt ki, melyet a leigázottak fizettek évenként a békekötés pontjai értelmében. Talán ez volt a megalázottakra nézve a legterhesebb, mert fönntartá Dio, hogy a békés földművelőket lépten-nyomon akadályozák, földülva a termő szántókat, rabszolgákkul hurczolva el a szántóvetőket, elhajtva az igás harmokat. Panaszkodnak is érte eleget, de segítséget, orvoslást, nem nyerhetnek; — a császár nagyon messze volt, — Rómáig nem juthatának el legméltányosabb kérelmeik sem. A politikai és társadalmi elnyomást — ha nem lehet másképen, elviseli nemzedékeken át még a szabadságot szenvedélyesen szerető nemzet is, de amint ezzel anyagi korlátozás, vagy éppen számításon alapuló folytonos károsítás, a minden napi élet megnehezítése, s a legelemibb szükségletek beszerezhetésének megakadályozása párosul, úgy fegyvert fog a legtürelmesebb, leggyávább nép is. Mennyivel inkább kellett érezniök a helyzet tarthatatlan

voltát a féktelen szabadsághoz és könnyű élethez szokott markomannoknak, quadoknak. Tanyáikon már akkor izzott a jövő háború üszke, — midőn főembereiknek kézadása megerősíté, szentesíté a békét.

A telepítések sem váltak a béke hasznára. A Ravenna mellé küldött germánok föllázadván, megtámadák a hatalmas birodalmi várost, és a helyőrségek éberségén mult, hogy el nem foglalák. Ki kellett pusztítani őket. Hasonlóan történt, legnagyobb részt a többiekkel, s a Pannonia és Dáciában elhelyezett idegen törzsekben aligha nyert Marcus császár jobb polgárokat, mint IV-ik Béla királyunk a kunokban. Mozgalmas idők és civilisálatlan népek nem alkalmasak a telepítésekre. És Marcus telepesei különösen nem, — mindnyájan munkátlan élethez, rabláshoz lévén szokva, — és szövetségesei, fajrokonai mindannyian, a határokon táborozó és mozgó népeknek, melyek mindnyájan részt vevének a harcokban, melyeknek minden mozdulatát elfojtott lélegzettel lesték. Egy szikra kellett csak, hogy ezek is a birodalom ellenségeihez csatlakozzanak.

A fölhalmozott gyúanyagok föllobbanása nem is késett soká.

Avidius Cassius lázadása nyugaton sokkal nagyobb mérvűnek látszott, mint a mekkora tényleg volt, s a látszatot megerősíték a nagy csapatelvonások, melyeket Marcus a birodalmi hadsereg létszámának roppant megesőkkenése miatt jobb belátása daczára is kénytelen volt megtenni, úgy hogy Raetia, Noricum, Pannonia, Dácia és Moesiában csak a rendes helyőrségek maradtak meg, s talán a markomannok és quadok ellen irányított csapatok létszámát is megkevesbítették, épen akkor, midőn legveszélyesebb volt a helyzet. És növelheték e veszélyeket még Avidius Cassiusnak a barbárokkal való összeköttetései is. S talán épen ő adá a jelt az általános kitörésre.

Pannonia legatusai a két Quintilius Caudianus és Maximus, Dio följegyzései szerint, kitűnő katonák, mindent elkövetének, hogy föntartsák a barbároknak legalább első rohamát, — de még azután sem tudnak boldogulni, hogy Marcus jelentékeny számú új hadsereget bocsát rendelkezésükre.

KIRÁLY PÁL.

TÖRTÉNETI IRODALOM.

A római katolikus egyház története Magyarországon, írta Dr. Balics Lajos, theologiai ny. r., kir. jogakadémia m. tanár, bekebelezett hittudor. A Szent-István-Társulattól *Tárkányi*-díjjal jutalmazott pályamunka. Budapest, 1885.—1890. Kiadja a Szent-István társulat. 8-r.

I. kötet. Szent István király koronázásától szent László király haláláig: 1000—1095. I—VIII, 1—503. l.

II. kötet. Kálmán királytól az Árpádház kihaltáig. 1095—1301. Két részben. *I. rész.* I—XI, 1—499 l. *II. rész.* I—IX, 1—654. l. Az Athenaeum r. társ. nyomása.

Dr. Balics Lajos három kötetes művét jó ideje már hogy átlapoztam, helyenkint áttanultam, és magamnak felőle ítéletet alkottam. De nem volt szándékom se megismertetni, se megbírálni. Elvégre a kor, melyet Balics műve tárgyal, nem szakmám.

Csakis a *Századok* szerkesztőjének, tisztelt barátomnak egyenes fölhívása következtében, ekkor is — megvallom — kelletlenül vállalkoztam e cikkely megírására. Meg is mondom, mi oka ezen huzakodásomnak.

Badics egész műve szerkezetét, nevezetesen első kötete előadását nem találom célirányosnak. Másrészt azonban annyi lelkesedést és szorgalmat, igyekezetet és jóakaratot látok e tehetőséges férfuban; még oly sok szépet és jót várok fáradni nem tudó munkásságától a történetírás terén, hogy nem akartam még oly jóakaró gáncsossal, hacsak egy perczre is, elkedvetleníteni.

Az egyházi történetnek és jognak annyi működő és előléptetett tanára van a püspöki székeken, káptalanokban, egyetemeken, theologiai karokon, lyceumokon, annyi képes embernek lehetne ideje és alkalmá egy-egy terület történetét megírnia, egyes kort kidolgoznia, valamely kiötülő alakot mintáznia, egyik vagy másik kérdést tisztáznia, Ecclesiam Dei et Patriam illustrálnia: »de a Prayok«, — mint boldogult Simor primás, vonat-

kozással bizonyos szájas tanárra, gúnyosan mondá — »most fát vágnak.«

A kath. egyházi irodalom nagy ritkán termel nálunk egy-egy sikerültebb művet, azt is két harmadában, hogy annál kevesebb legyen, aki olvassa, latin nyelven. A Szent-István-Társulat, mely hivatva volna a magyar vallásos és hazafias irodalmat emelni, vagy két lustrum óta, úgy látszik, nincs tisztában feladatai iránt.

Igy nem volt kedvem egyet is elkedvetleníteni azok közül, kiknek számát szeretném megtízszerezni, a mi nem is nagy nehézséggel járna; és nem éreztem hajlandóságot a hajdan oly illustis irodalmi társulat egyik, aránylag legjobb kiadványát megtépni, miután a legtöbbről úgy is tanácsosb a »néma hallgatás.«

Azonban a barátságoknak is meglevén jogai és kötelességei: lássunk a dologhoz!

Tárkányi Béla, akkor a Szent-István-Társulat alelnöke, száz darab aranyat tűzött ki a magyar egyház Árpád-korbeli történetének megírására pályadíjúl.

Tárkányi szeme előtt a Szent-István-Társulat mívelt, nagy közönsége lebegett. Ennek a mintegy ötezer embernek számára kívánta megírtni a kereszténység első százada történetét Magyarországon, melyet ugyanakkor Horváth Mihály kiadott vala, de Horváth műve Tárkányinak nem tetszett. Nyilván nem szoros értelmében vett tudományos munkát, hanem alapos, de népszerű földolgozást akart; a szerény jutalom mellett mást nem is akarhatott.

Kezdetben, úgy tetszik, ekként fogta fel Balics dr. is feladatát. Műve első kötetének több fejezete tanuskodik erről. De tüze csakhamar elragadta, és többre vállalkozott. *Szent István megkoronáztatása* című fejezete, például, oly irányban és arányban van tartva, mint azt Tárkányi óhajta, noha már itt is azon hibába esett, melyet Horváth Mihályban megrótt, »hosszú és részletes bőséggel« tárgyalván Szilveszter pápa álomlátását, míg amaz állítását, hogy az esztergomi érsekek király-koronázó joga *szokáson* alapul, megokolatlan hagyja, hogy *Szilveszter* pápa bullájával annál hosszasabban foglalkozzék; sokkal hosszasabban, mint ez *népszerű* műben megengedhető és nem eléggé kimerítően, ha *szigorúan tudományos* művet akart írni. — Hanem azért távol van tőlünk, hogy ezt szerzőnek halálos bűnül rójuk fel. Az idő rövidege és tárgya nagy tömege gyors munkára intett, míg lelke égett a gyönyörben, melyet munkájából merített. Egyidőben — úgy szólván — tanul és tanít, mintha manapi tanulmánya eredményét holnap már be kellene mutatnia. Se siet-

ségében nincs annyi ideje, hogy röviden írjon. Szerencse, hogy éles elméje a helyes álláspontot a legtöbbször megtalálta.

Szépen van írva a *független egyház és királyság alapítása*. Nem hiszem azonban, hogy szerző még ma is állja tételét, mely szerint Magyarország följajánlása a szent-székek nem többet akart jelenteni, mint midőn később a magyarok nagy asszonyának ajánlották fel az országot.

A sz. István által alapított püspökségekről fölösleges volt kutatásai menetét bemutatni, polemiába ereszkedni, minthogy ez által a kérdések megfejtéséhez közelebb úgy se vitt. Elég leendett, a tárgy beható tanulmányozása után, a történeti tudomány mai állását jelezni s a kútfőkre hivatkozni, amint ezt az esztergomi egyházmegyénél, pedig itt volt legtöbb kész anyaga, helyesen cselekszi.

Leikiismeretesen áttanulta szerző az *Asztrik-Anasztáz-kérdést*; jegyzeteket készített tanulmányából, s azon eredményre jutott, hogy a rendelkezésünkre álló adatok alapján az ügy még el nem dönthető. Ezt előadni helyes dolog volt, de fölösleges összes jegyzetei föltárásával az olvasót untatni. — A különböző tollharczok leírása nem tartozik az egyház történetéhez, de igenis azok eredményei. Nem mindig az utolsó szóé az igazság, mint ezt a Gánóczy-Pray-féle polemiában láttuk. Mérlegelni az érveket a történetíró föladata; hanem hogy miként jut az igazsághoz, az ép oly kevésbé érdekli a nagy olvasó közönséget, mint nem az, hogyan építették a házat, melyben lakik, melytől csak azt kívánja, hogy kényelmes és kellemes lakás essék benne. Ez áll a *pannonhalmi apátság* felirattal ellátott fejezetről is, melyet talán czélszerűen a 116. lapon levő jegyzet szavaival lehetett volna megindítani.

Nem hiszem, hogy az olvasónak gyönyörúsége telnék egyik-másik íróban, ki végig sorolja elődjeit, kimutatja állítólagos tévedéseiket, aztán föléjük áll, hogy bámultassa nagy tudományát, noha a magaslatra, melyen feszít, ugyanezen megtiport elődjei vállain emelkedett. Várj csak atyafi, gondolom ilyenkor, egy-két év vagy évtized múltán majd még alantabb lesz a te helyed, ha ugyan említésre is méltónak találunk. Ezzel azonban nem szerzőre példálózdom, kit soha se hagy el jó izlése.

A *csanádi püspökség, Szt. Gellért, Imre herczeg, Szt. István intelmei, halála* című sikerült szakaszok után is leköti figyelmünket a *szerzetes apátságokat és remete életet* tárgyaló fejezet. A szerző — úgy tetszik — Ipolyi »A deákmonostori román basilika« című jeles művének varázsa alatt oly gyönyörűen csoportosítja, hozza összehangozásba mozaikszerű adatait, oly élvezetes egészszé gyurja azokat, hogy szinte felkiáltunk: omne tulit punctum.

Szépen van megírva Péter és Aba-Sámuel királyok kora is; Gizella királyné apologiája szintén sikerült. Helyesen jár el a szerző akkor is, midőn nem tér ki azon történeti tények elől, melyek nem éppen dicsőségesek az egyházra és kendőzetlenül ír ezekről is. Az effélék — jól jegyzi meg (I, 283.) — »bizonyíték az egyház isteni eredete mellett«, mert ha oly viszonyok közt se ment tönkre az egyház, melyek közt minden emberi intézménynek meg kell semmisülnie, úgy azt csakis az isteni erő tarthatta fenn. Am mentse, magyarázza az effélékét, aki tudja, de elhallgatni nem szabad; hisz az előzmények elsimitásával a következmények okát hol keressük, hanem ha az *inimicus homoban*, ki a konkolyt hinti szüntelen? Aztán manap a machinának a drámában és eposban sincs helye, annál kevésbé a történetírásban.

Nem rójuk fel hibául szerzőnek, de sőt előnyére írjuk, hogy a kútfők szebb helyeit szószerint mentül bővebben idézi. Ez művének nem ritkán kellemes zamatot kölcsönöz. Azonban Horváth M. vagy Szabó K. jeles fordítása mellett fölösleges volt a latin eredetit is adni ott, hol nem a szón, nem a kifejezésen fordul meg a dolog. Ugyancsak fölösleges volt a szent-István-féle okiratokat is két nyelven venni föl a szövegbe; mi több: egyenesen pazarlásnak mondjuk a Katona és Stilling latin szövegeit, például a *Szent László* című fejezetben, melyek által a különben sikerült fejezetet szebbé nem tette.

Befejezik az első kötetet az egyház belső szervezetének, a kalocsa-hácsi érsekség, a zágrábi és váradi püspökség, a sári, tihanyi, szegszárdi, zátyi, szentjobbi és sümegi (somogyvári) apátságok történetei, a választási és kinevezési jogról, az egyházi birtokról, a hitelletről, műépítészetről, tanügyről, vallásfelekezetekekről, a rabszolgákról és klerusról írt többé-kevésbé sikerült cikkelyek. Sokkal rövidebb az e kötetben tárgyalt korszak és gyérebbek róla adataink, hogysem ez értekezésekből teljességet várhassunk. Ugy hiszem ma, midőn szerző tanulmányaival jó előre haladt, maga is osztozik e nézetünkben, és sokat máskép írna, ellenben mindenkorra megáll következő helyes tétele: »A magyar nemzetnek vallásos türelmét sokan összetévesztik a vallásos közönyösséggel; pedig a kettő nem mindegy, nemzetünknel pedig éles ellentétben mutatkozott egymással. A magyar nemes és emelkedett lelkületénél fogva mindenkor türelmes volt a más vallásnak irányában, de sohasem volt közönyös saját vallása iránt.«

Műve második kötetében, mely haladást jelez az elsőhöz képest, szerző immár tisztában van tárgyalási módorával. Öntudatosan szakít a népszerű előadással és »kiváló gondja« van arra, hogy *tanártársai* könnyű szerrel illeszthessék egyetemes egyháztörténeti előadásaiukba a magyar egyháztörténetnek szerző művé-

ben feldolgozott anyagát. Műve súlypontjának ezen változtatása által olvasó közönsége tetemesen vesztett ugyan, és pedig alighanem 90%-ot; de egységben nyert. Se nyereség, melyet a szerző meggyarapodott tudásának bősége mind értékesebbé tesz, végig vonul második kötetének monnó részén.

A keresztes hadjáratok, és a keresztesek Magyarországon című kezdő fejezetei, kivált ez utóbbi, nagy szorgalommal, az idevágó történeti irodalom minden kutfeje és feldolgozása kiaknázásával készült szép értekezések. *Kálmán király viszonya a pápai székhez* szintén önálló, értékes tanulmány. *Az Egyházi törvénykezés* címmel ellátott fejezet, az unalmas bevezetés kivételével, élvezetes, habár némi commentárt még megtérne. Kevésbé sikerült *az egyház belállapotának rajza*; hozzá okoskodása affölött: püspök volt-e, szent volt-e Kálmán? tárgytalan. *II. István és II. Béla*, azonképen *II. Gécsa* (Gejcsa, Gyejcsa nem lehet magyar szó) uralkodását, *Lukács esztergomi érsek* viselt dolgait érdekesen állítja össze. A következő két szakasz kevesebb gonddal van kidolgozva, míg *az esztergomi érseki szék küzdelmei*, *Gertrud királyné megöletése*, *Endre keresztes hadjárata* című fejezetek kidolgozásánál mintha elhagyta volna szerzőt helyes történeti érzéke, oly kevésbé figyelte meg az eseményeket és személyeket. Mondhatom ezt, minthogy esetleg ez időt egy kissé tanultam magam is. Igaz, noha emberek működtek közre akkor is a történelemben, s azok erényeikkel és hibáikkal együtt emberek maradtak, s e földön sem angyalokká, sem ördögökké nem kvalifikáltak magokat, — jellemzésök nem könnyű feladat. Hisz azokat is, kik velünk élnek, hányszor ítéljük meg fonákul! Hát még, hacsak egyes adatokból, vagy az események menetéből kell megítélnünk a szereplőket! Annál nagyobb gonddal kell tehát ügyelnünk arra, amit szavahihető tanúk mondanak. Bertold, a kalocsai érsek jellemzésénél, például, hiba volt elhallgatni a pápa ítéletét, melylyel eljárását indokolta, midőn azt mondja felőle: »nec in iure canonico, nec in divino eloquio, vel tenuiter« jártas, (*Fejér*, III I, 51.) és azt állítani felőle, hogy jellemére mégis kedvező fényt vet azon körülmény, hogy volt annyi lelki ereje, miszerint tudatlanságát szorgalmas tanulással utólag pótolja: noha a pápa, még pedig III. Incze, a kalocsai érsek ezen eljárását tisztességtelen tekergésnek (foris indecenter vagando) minősíti, Vicenzából az ipsét haza kergeti s arra utasítja: »studeat praerogativa morum et conversationis honestate redimere« tanulatlanságát, hogy »possimus cum aliquid tolerare«; mert ha nem: elcsapja. (*Fejér*, III I, 75.) Historia est testis temporum . . . Nem akarom állítani, hogy szerző ezen tulliusi szót figyelmen kívül hagyja; de hát minek indult annyira Huber után és még figyelmeztetését

(lenn a jegyzetben) se vette tekintetbe. — Ha kikerülték volna szerző figyelmét ez adatok, nem szóllanék semmit. A százszemű Argus mythosi alak. De szerző idézi a leveleket, melyek a fön-
tebbieket tartalmazzák, és mondhatom, nem szemfényvesztésül, mert egyet-mást kiír belőlök és nem Huberből, ki Potthastot és nem Fejért használta. — János esztergomi érsekről se szüköl-
ködik adatok hián, de a consequentiákat szerző igen elnézőn
vonta le. Talán itt is azt gondolva, amit másutt egy fáradt pillana-
tában ki is mondott: »Vessünk fátyolt II. Endre király gyarló-
ságaira.« Ez ugyan jámbor keresztény elv, de nem lehet a keresz-
tény történetíró elve. Különben is *A papság küzdelme a szabad-
ságért és Magyarország egyházi tilalom alatt* feliratú fejezetek a
zavaros helyzetnek zavaros képét zavarosan tüntetik föl. Szerző
nem volt képes e chaost eléggé megvilágosítani. Adatokat ugyan
kitünő szorgalommal bőven halmoz fel, de azokat kellőn rendezni
— úgy látszik — nem volt ideje vagy kedve. E részleteknél
ujabb önálló kutatásra lesz szüksége, már azért is, mert jóllehet
II. Endre jellemét helyesen fogja föl szerző, nem domborítja ki
azt kellően, mert környezetével keveset törődött, enélkül pedig
az ország állapotát ismerni lehetetlen.

Birtok háború című fejezet és a következő, mely a tatár-
járást vázolja, szorgosabb előmunkálatok alapján jobban sikerül-
tek. Nem érdekelte szerzőt, mi igaz a spalatói főesperes azon mon-
dásában, hogy az isteni kegyelem eltúrta volna még a magyarok
bűneit és nem látogatta volna meg a tatár csapással — »scelus
tamen nefandae libidinis trium episcoporum nequaquam potuit
tolerare.«

Jó az ország s az egyház helyreállításáról szóló fejezet is,
melyet Lorenz ismert művéből teljesebbé lehetett volna tenni.
Az első biborshoz és az egyház belállapotához szépen vannak az
adatok összegyűjtve; de a teljes képet itt is nélkülözzük. *A bogo-
mílek ügye* pragmatikus előadást nyert, azonképen ügyesen állítja
össze szerző IV. Béla király uralkodása végső éveit és fejezi
be e szakaszt b. Jolánta, Kinga és Erzsébet életrajzaikkal. Rövid
adatait ez utóbbira nézve, noha kútfejét elfeledi megnevezni,
kétséget alig szenved, b. Margitnak Pray által közlött magyar
legendájából veszi. Honnét veszi azonban ama tudósítását, hogy
Erzsébet a margitszigeti kolostorból többet soha se lépett ki
s itt fejezte be életét 1285. szeptember 6-án, azt nem tudom; mert
a magyar Margit-legendában csak ennyi áll: »(István kiral)
leanyaya kedeg, Eursebet azzon temetteteek az Capitulum haz-
ban a fezeulet eleut«, de hogy mikor, arról hallgat a mondott
kútfő. *Engel* azt állítja, hogy ezen Erzsébet Nemánya Milutin
szerb királynak második felesége volt s a következőket meséli

felőle: 1286 körül V. István magyar király Erzsébet nevű leánya, ekkor apácza, látogatóba jött nővérehez, Katalinhoz, Dragutin szerb ex-király feleségéhez a Szerémségbe, itt megösmarkedett Milutinnal, ki megszerette, és első feleségét haza küldvén, legott feleségül vette, nem törődvén azzal, hogy az apácztát fogadalma köti. Ilona szerb anyakirályné pedig, hogy az új házasság botrányát enyhítse s annak törvényesítését kieszközölje, a pápához fordult azon igérettel, hogy Milutin és vele Szerbia a kath. egyház kebelébe tér, és a bogomileket Boszniából kiirtja. Erzsébet azután, végzi Engel meséjét, 1296-ig neje maradt Milutinnak; hanem ez évben elküldötte őt is s egy bolgár hercegnőt vett feleségül.

Engel e meséjét okmányokkal fényesen megczáfolta Wertner *A középkori délszláv uralkodók genealogiai története* című művében, és csatlakozik *Palaczkynak* (Gesch. von Böhmen II, I, 355.) előadásához, mely szerint Erzsébetünk Rosenberg Zavisnak volt felesége. Ezen előadást IV. László királynak 1288. június 5-én kelt levele (Árpádk. új Okmt. IX, 471.) is megerősíti.

Szabó Károly volt az, ki *Kún Lászlójában* a magyar nagy közönséget legelőbb figyelmeztette Palaczký e fölfödözésére, de végét a dolognak Szabó Károly is elnézte. Mert igaz ugyan, hogy Erzsébetünk 1291. augusztus 24-én özvegygé lett; igaznak tarthatjuk a Margit-legenda közlését is, hogy Erzsébetet Budán a Capitolium házában temették el: de nem kevésbé igaz az is, hogy Erzsébetünk 1300 nyarán Magyarországból Nápolyba utazott nővérehez Máriához, Sánta Károly feleségéhez; hogy 1303-ban Sánta Károly harmincz uncia aranyat vetett ki számára évi tartásul és 1308-ban gondoskodott adósságai fizetéséről; valamint hogy 1308-ban és 1313-ban Erzsébet még Nápolyban in monasterio s. Petri ad Castellum de Neapoli ... sub b. Dominici confessoris regulla tartózkodott. Halálában azonban megelőzte nővérét, az 1323-ban elhunyt Árpádházi Mária szicíliai királynét (Anjouk. diplom. emlékek, I, 154. 171. 175. 179. 198. 245.), mi iránt bővebb okulás végett Wertner idézett művére utalunk.

Az egyház helyzete Kún László uralkodása kezdetén míg sok újat tartalmaz, szépen van kidomborítva. Bonyolultabb azon zilált idők rajza, melyek László haláláig az egyháznak és hazának egyaránt annyi bajt okoztak. — *A budai 1279. évi zsinat* határozatai bővebb összevetést és fölvilágosítást igényelnének.

A második kötet utolsó fejezete, mely Ladomér és Gergely (ki — közbevetőleg legyen mondva — nem a Katpán nemzetség tagja) esztergomi érsek kormányzásának és III. Endre király uralkodásának adja töredékes képét, egészben helyes fölfogásáról tanuskodik; de minthogy a részletek nincsenek kellően egybe-

illesztve, a laza adatok olvasása fárasztó s elvégre is nem tudunk többet belőlök, mint eddig tudtunk.

Attérvén dr. Balics egyház-történetének harmadik kötete, illetve második kötete második része ismertetésére, szerző *az egyház belsőszervezetéről* értekezvén, tájékozottságot és helyes felfogást tanúsít. Nem oly világos álláspontja a *bácsi és kalocsai érseki székek egyesítése* kérdésében, mint azt Városey Gyula alapos értekezése után várhatnók, míg a *nyitrai püspökség* alapításáról támadt nehéz kérdést éles elmével közel viszi a megoldáshoz.

Ellenben a *káptalanokról* értekező fejezete önálló tanulmány, mely első izben helyesen indul meg e nem könnyű thema fölött. Szerző kitünően fogta föl a káptalanok keletkezésének, fejlődésének, gyarapodásának processusát. Alapvető munkát végzett, melyen — reméljük — ő maga fog tovább építeni, kitöltvén a hiányokat és megfejtvén az eddig csak odavetett tényeket — ha későbbi korok adatait is áttanulta, ha több káptalan története részleteibe mélyebben behatott, mert hisz az újabb statutumok és visitatiók többnyire a régiebbeken alapulnak. Ekkor majd teljes egészében látja maga előtt az intézményt és fölelevenülnek lelkében a mult idők. Az ablakot, melyen a világosság beömlik, már megnyitotta. Gratulálunk hozzá.

Szerző továbbá az aradi, csanádi, csázmái, dömösi, esztergamszent-tamási és szent-györgymezei, győri, háji, hantai, mislei, őrsi, pécsi, pozsegi, pozsonyi, szebeni, székes-fehérvári, szepesi, titeli és vassvári világi prépostságokról és társas-káptalanokról tárgyal egyszer többé, másszor kevésbé érdekesen és kimerítően, mi egyuttal sajnosan érezteti az olvasóval, mily kevésbé megmivelt tere még az egyházi történetírásnak a káptalanok története. Az azonban, a mit szerző nyújt, mindenkoron értékes alapja lesz az előszámlált prépostságok és káptalanok történetének azok számára, akik e háladatos föladatra vállalkozni köteleességöknek ismerendik.

Még inkább mondhatjuk ezt a *plebániák és lelki pásztorokodás* címet viselő fejezetről. Szerző annyi értékes adatot halmoz egybe, melyekből világos képet alkothatunk magunknak az Árpád-kori papok helyzetéről. Ha ezekhez hozzákerülnek még tanulmányai a XIV. századból, azt hiszszük, teljes megvilágításban látjuk majdan az alsó klerus magyarhoni állapotát.

Szép tanulmányt kezd szerző a *királyi és királynői kápolna* czímen, melynek eredetét, részben működését okiratok, de külföldi analógiák alapján is helyesen fejtegeti. Legyen szabad remélnünk, hogy e szerencsés kezdet is folytatást talál szerző következő tanulmányaiban; mert az a *stb.*, melylyel a kápolnaispánok sokoldalú tevékenysége fölsorolását megszakasztja, még

igen sokat takar el szemeink elől, nem csupán a kápolna-ispánok tevékenységéből, de jogaiából is. Főlöszleges a ritka szorgalmú és munkabíró szerzöt egyik-másik, már kiadott oklevelünkre figyelmeztetni, mert a gondosság rávezeti magát is ezekre; de Hajniknak *A királyi könyvek* címü értekezését mégis szívére kötjük.

Sikerült az *egyházi hivatalok betöltéséről* tárgyaló szakasz is. E sokat forgatott kérdést nagyban, egészben immár megfejtettnek mondhatjuk. Szerzö éles elmével hatott az érdekes viszony rejtekeibe, mely a kegyúr (patronus) és egyháza közt fennállott. Biztosan számítunk reá, hogy sikerül kifürkésznie az eddig még megoldatlanul hagyott, de máig is jelzett azon pontot: mi haszon hárult a patronatusi jogból a patronusra? Analogiák, peres ügyek, talán már a váradi regestrumból is — nem kételkedünk — egy-egy biztos nyomra vezetik. Sok combinatio és inductio, néha csaknem divinatív kívántatik a nehezebb történeti kérdések megoldásához, s ehhez a rátermettségen felül idő is kell. Ha tudjuk, hogy az ügyesebb történetiró, átlag véve, egy nap alatt egy nyomott lapnál többet írni alig képes; ha tekintetbe vesszük, hogy dr. Balics Lajos három kötetes műve csaknem 1700 lapra terjed; hogy e munkát hivatalos elfoglaltsága mellett aránylag rövid, mert kimért idő alatt végezte, közben — úgy tudjuk — a vatikáni levéltárban is hónapokon át kutatott: úgy véljük, nem alaptalan azon reményünk, hogy töle még többet is várhatunk, mint amennyit máig is adott.

Következnek azután a *szerzetes rendek*: a benzéések és cisterciék, a premontréi, sz. ágostoni, a szent sirról nevezett és hebrónvölgyi kanonokok, a templomos, német és a szent Lázár lovagrendek, a szent Sámson szerzete, a karthausiak, a domokosi és ferenczi kolduló barátok, a szent Pálról, szent Agostonról és szent Vilmosról nevezett remeték, végre a különféle apáczák és egyéb, ez ideig még ismeretlen szerzetü apátságok, prépostságok, monostorok, kolostorok és rendi házak Árpád-kori történetei, melyek e vastag kötetnek szinte felét betöltik. Óriási és fárasztó munka, melyet szerzö nem-lankadó fáradtsággal végzett. Hogy mindamellett itt is, másutt is elnézés, tévedés vagy hiba esett dolog közben, az oly természetes, mint bocsánatra nem szoruló dolog. »Igyekezzünk bár mennyire csak tölünk telik, mégis könnyen megtörténik, hogy sokféle csorba esik munkánkban«, mondja már a középkornak egyik, az emberi természet legtitkosabb redőit ismerő bölcsésze. Ezen nincs miért szégyenkeznünk. Szep-lők ezek csak szerzö jól megtermett, vaskos alkotásán, melyek míg szépségében vajmi csekély kárt tesznek, idővel elenyésznek. A szerzö behatóbb tanulmányai, mások szives figyelmeztetései, melyeket mindenkor köszönettel illik fogadnunk, elmulatják e cset-

léseket, — ha nem is egészen. Mert aki azt hiszi, hogy hibátlan történeti művet írt, vagy írni fog, annak csakugyan van oka szégyellenie magát, mert a legnagyobb hibában leledzik, melynek nevetségese neve: önhittség.

Végezzük azonban szemlénket.

Az *egyházi birtok* fölirattal ellátott, szintén terjedelmes fejezet tanulmányosan van összeállítva. Nagy darab hazai műveltség-történet, mely szépen rendezve, sok újat és érdekeset tartalmaz. Csak nyert volna, és nem keveset, ez értekezés, ha szerző a zágrábi káptalan statutumait (*Tkalčić*, Monum. Eppatus II.) is földolgozza hozzá. Igaz ugyan, hogy ez okirat 1334-ből ered, de legnagyobb részint Árpád-kori állapotokat vázol, s ezért e helyjől lehetett, talán kellett volna fölhasználni. Különben is a műveltség-történetnek nincsenek oly szoros határai, mint -- tessez -- a politikainak.

Azonképen ügyes compilatio az *állami szolgálatok* című fejezet. Gonddal vannak végre összeállítva a *hitéletre, közerkölcsiségre, iskolára, irodalomra, építészetre* vonatkozó adatok is és élvezetes olvasmányt nyújtanak, nem ritkán eredeti fölfogással.

Az ötvennégy lapra terjedő *Név- és tárgymutató az I. és II. kötethez* méltón fejezi be a munkát, melynek irálya általában jó, csaknem ívenkint jobb, helyenkint szép, izléses, emelkedett. Szerző (de ez inkább a II. kötetéről szól) gondosan kerüli azt az úgynevezett *kenetes* irályt, ezt a tartalmatlan alakiságot, mely a németek szentimentális fecsegése antidotumául kívánt szolgálni; de voltaképen egyik válfaja lett. Hagyjuk, kérem, ez írdortot az üresfejűeknek, hadd czifrázzák, palástolják vele gondolatban szegény elméjük ritka, vizenyős sarjait és pöfetegjeit. Az egyházi történetírónak van módjában a pápák (III. Incze, VIII. Bonifacius etc.) levelein, iratain fényesre csiszolni stílusát; magyar mintája pedig Pázmány Péter legyen.

Osztatlan elismerés illeti szerző hazafiságát. Szíve melegen dobog hazáért és egyházért egyaránt. Műve szelleme époly hazafias, mint hithű. Megtanuljuk belőle, hogy az egyházat Magyarországon Szent István és Szent László forrasztották egygyé a nemzettel. Ha találkoztak az egyház szolgálói közt (pl. a német Bertold, kalocsai érsek) kik egyet nem értettek a nemzettel; ha kik nem voltak egy szív, egy lélek, egy test, egy vér a hazafiaival: nemcsak ők, de az egyház is megszínlette e visszáságot tekintélyében és befolyásában a politikára és erkölcsökre egyaránt. Aki nem szereti atyját, anyját, nem lehet hosszú életű e földön . . .

Ugy tudjuk, hogy dr. Balics Lajos folytatja tanulmányait az egyháztörténet terén. Folytassa szerencsésen megkezdett:

nehéz művét, és ha teheti, vigye azt a mohácsi vészig, mind politikai, mind egyházi életünk e nagy mesgyéjéig, melylyel nálunk a középkor végződik. Am azután, gazdagon ismeretekben és tapasztalatokban, térjen vissza e kötetekre, és dolgozza át a magyar egyháztörténet első felét szigorúan tudományos és nemesen népszerű irányban is. Addig az Anjouk, Zsigmond és Hunyadiak korából úgy is vagy husz újabb kötet oklevéltár, Pauler és Karácsonyi már jelzett művei, a nemzetségek készülő története, Csánki topographiai műve stb. stb. amugy is szükségessé teszik azt.

A Szent-István Társulat pedig, melynek mielőbb regenerációját amily epedőn óhajtjuk, oly biztosan várjuk, semmi esetre sem engedí kisiklani kiadói jogát azon műre, mely őt arra figyelmeztette, hogy nagyobbra született.

PÓR ANTAL.

Fontes rerum Polonicarum e tabulario Reipublicae Venetae. Exhaustit, collegit, edidit, nonnullisque adnotationibus polonicis munit Dr. Augustus Comes Cieszkowski. Series prima. Fasciculus secundus. Acta Uladislao Jagellonide regnante. Posnaniae. 1890. Nagy 8-ad rétű 145 lap.

Az egykor hatalmas velencei köztársaság levéltárának gazdag forrásaiból a legújabb időkben bőven merít az európai történetírás. Akadémiánk Történelmi Bizottságának kiadványai-ból, különösen pedig az Anjoukori és Mátyáskori Diplomáciai Emlékek hét kötetéből alkalma van a magyar történetírónak is meggyőződni arról, hogy nemzetünk múltjának földéítésére mennyi fényt árasztanak a velencei Archivio di Stato kincsei.

Sajnos, az Anjou-dynastia kihalta és Mátyás király trónra-lepte között lefolyt időszak (1396—1458) hézagot képez, melynek ideiglenes kitöltésére szolgálnak az Óvári Lipót általt imént közzétett oklevél-kivonatok azon másolatokból, melyek a Történelmi Bizottság irattárában a kiadóra várakoznak.

Ezek között feltalálhatjuk azon diplomáciai iratokat is, melyeket a poseni lengyel irodalmi egyesület előttünk fekvő kiadványa eredeti nyelvökön egész kiterjedésben napvilágra bocsát.

Két csoportra oszolnak. Az egyik az 1411—1424 évköriből, vagyis II. Ulászló lengyel király uralkodása idejéből tartalmaz 25 diplomáciai iratot, melyek Lengyelország és Velence között váltattak. A két állam ezen összeköttetése közvetlenül érdekl Magyarország történetét.

Ugyanis a köztársaság épen hazánk ellen keresett a távol éjszakon szövetségest. Az 1411-ik év elején a lengyel királyi udvarhoz követet küldött, ki ott előzékeny fogadtatásra talált

És nagy Lajos leányának férje épen akkor, a mikor a magyar király biztosaival fegyverszünetet kötött, s a tárgyalandó békekötés iránt megállapodásra jutott: Velenczének követségé által ajánlatot tett a magyar király ellen.

Majd a következő esztendőben (1412) miután Magyar- és Lengyelország között az állandó béke létesült, Ulászló felajánlá szolgálatait Velence és Magyarország között is a béke helyreállítására.

És ezen közbenjárói tisztet hét esztendővel utóbb (1419) ismét elvállalta.

A közlött diplomatai iratok másik csoportja az 1440—1445. évközből, első sorban Magyarország történetének emlékeit tartalmazza; Lengyelországot csak annyiban érdekli, amennyiben a két állam fölött ugyanazon király, Ulászló (mint lengyel III., mint magyar I.) uralkodott.

Kiváló fontossággal bírnak azon darabok (XXX—LXII.) melyek a várnai catastrophával végződő 1444-ik évi hadjáratra vonatkoznak, s a melyeket e sorok írója a Történelmi Bizottság levéltárában őrzött másolatok után, »A várnai csata előzményei« című értekezésében (a Hadtörténelmi közlemények 1889-ik évfolyamában) értékesített.

Ezek között találtatik (L.V. szám alatt) az 1444. aug. 4-iki szegedi oklevél is, melyben Ulászló király a törökökkel kötött fegyverszünetet fölbontván, esküvel kötelezi magát ellenök a hadjárat megindítására.

A velencei példány szövege, mint jelzett értekezésemben kiemeltem, lényeges eltéréseket tüntet föl az ekkorig közzétett szövegektől. Így tehát igen helyes eljárást követett a lengyel oklevéltár szerkesztője, a ki az eltéréseket a szöveg alatt ismerteti, és az oklevelet becses jegyzetekkel kíséri.

FRAKNÓI VILMOS.

A piaristák Zemplén-vármegyében 1707—1890. Irta Hudra János, k. r. tanár. S. A. Ujhely, 1890. 8-r. 4, 158, XII l.

A kegyes-rend jótékony működése ámbár az egész országban érezte hatását meghonosításától kezdve napjainkig: talán sehol nem volt áldásosabb, mint épen Zemplénmegyében, hol az idegen kormány gondatlansága igen mostoha művelődési állapotokat idézett elő. Azért csak dicsérünk lehet a szerzót, hogy épen e megye műveltségének kutatására s megírására vállalkozott. Talán mondanunk is felesleges, hogy a tanügy kiváló művelőinek, a piaristák szereplésének története az akkori műveltség-történetnek egy kis darabja.

A XVII. században meghonosított kegyes tanítórend a XVIII. század harmadik tizedében települt meg Tokajban. Pikóczy Eleonóra volt ama nemes lelkű nő, a ki minden vagyonát e tanítórendnek hagyományozta s egyszersmind az iskolát megalapította. III. Károly 1727. jul. 27-én kiadott oklevele megadta az engedélyt s így Kubránszky László kormányzósága alatt a piaristák csakugyan meg is települtek Tokajban. Az iskola azonban csak tíz év múlva nyílt meg. Eleinte az iskola csupán az elemi tanításra szorítkozott, csak később lett középiskolai jellegűvé.

Ez volt az első házuk a piaristáknak Zemplénben, mely hatásban és feladatainak teljesítésében folytonosan növekedvén, a megye művelt lelkű közönségének mind inkább megnyerte tetszését. Csakhamar belátták, hogy a piaristák működése szintén pótolhatatlanná levén, segélyezésük hazafias tett számba megy. Az Andrássy, Bossányi, Balassa és Czakó családok tehát anyagiilag is támogatni kívánták a rend tokaji házát, mely az eddigi csekély alapítványokból csak nagyon szűkösen tarthatta fenn magát.

Hatvankét esztendeig működtek a piaristák Tokajban, a lakosság és kormány teljes megalégedésére, midőn II. József császár parancsa 1789. év őszére S.-A.-Ujhelybe rendelé őket.

A mű legnagyobb része az Ujhelybe áttelepített piaristák működésével foglalkozik. A szerző tanügyünk akkori állapotát is figyelemmel kísérvén, párhuzamot von a piaristák tanítási rendszerének változásai s az állam intézeteiben elfogadott rendszer fejlődései között. Előadja az egyes tantárgyak tanításának módját, az eredményeket; részletesebben szól az igazgatók s egyes tanárok működéséről s arról, mikép helyezkedtek az újhelyi piaristák a pálosok örökébe, mikép érdemelték ki a megye részvételét s támogatását és mikép igyekeztek megfelelni a közbizodalomnak.

Túlzás nélkül elmondhatjuk, hogy a növendékek hazafias nevelése ez időtől kezdve az újhelyi piaristák kezében szinte párhuzamosan fejlődött egy e tájon híres protestáns intézet, a sárospataki mellett olyanná, hogy mindazok, a kik később a közélet terén kiválóbb szerepet játszottak, ebben az iskolában nyerték első neveletésüket s oktatásukat.

E mellett a szerző igen hasznos szolgálatot tett irodalomtörténetíróinknak azzal is, hogy a mű végén mintegy függelékül közli az újhelyi piarista gymnasium igazgatóinak s tanárainak teljes névsorát az 1789-iki tanévtől kezdve egészen 1889-ig, tehát egy teljes évszázadon keresztül.

Az ily művek értékét azok fogják legtöbbször becsülni, a kik

nemzetünk műveltségének történetével foglalkoznak, vagy tanügyét tanulmányozzák. Az újabb történelemnek ezek a sarkpontjai, melyeken a nemzet létele nyugszik. Ez okból méltó elismerésünket meg nem tagadhatjuk azoktól, kik, ha csak egy kis anyagkészlet összehordásával is, közreműködnek az ország műveltsége nagy épületének kipallérozásán. Hudra János kétségkívül szolgálatot tett ez ügyben is, azért művének e helyen, habár csak futólagos ismertetése is, mintegy kötelességünk volt.

V. J.

Somogyi Péter fogsága. Kép a protestantizmusnak Oláh Miklós esztergomi érsek alatt szenvedett üldöztetésének idejéből. Irta Stromp László. Pozsony 1891. 8-adr. V és 123 ll. Ára 1 frt.

A pozsonyi evang. lyceum gazdag könyv- és kéziratárában őriz egy XVI-ik századi codexet: »Libellus contributionis de Sellyensis captivitate ad celeberrimum D. Senatum Posoniensem populumque universum missus, Posonii in vinculis archiepiscopi Strigoniensis conscriptus mense Decembri a Petro Simigiano captivo in Domino.« E codexet dolgozta fel Stromp. A XVI-ik századi monographiák sok felesleges szószaporítással ugyan, de mégis igen becses történeti anyagokat tartalmaznak, melyekben sok aprólékos jellemző adat van s gyakran visszatükrözik a kor gondolkodás módját. E szóhalmazból nem könnyű megválogatni, hogy mi közöltessék — s Stromp úr bár itt-ott kevésbé érdekes részleteket is felvesz munkájába, jól ki tudta válogatni azt, mi a közlést megérdemli. Igen érdekes és kimerítő korrajzot adott Somogyi fogságáról, mindenütt híven követve az eredetit s közlését sok becses és tanulságos jegyzettel látva el. Érdekes bevezetése s visszapillantása, mely Somogyi fogsága történetének kiegészítését képezi s a protestantizmus akkorbeli állapotát vázolja. A függelékben a Libellusnak néhány fontosabb részletét közli betűhív másolatban, az eredeti orthographiáját megtartva. E helyett azonban jobban tette volna, ha az akadémiai publicatiók módszerét tartja meg. Stromp szerencsésen eltalálta a formát, melylyel a Libellust a nagy közönségnek bemutatta: forrásmunka értékével bir az a történetíróra nézve s a nagy közönség áltai még is élvezhető.

Sz. S.

T Á R C Z A.

A MEGYEI LEVÉLTÁRAK JÖVŐJE.

A »közigazgatás és önkormányzat« rendezéséről szóló, s az országgyűléshez benyújtott törvényjavaslatnak külön szakasza, — a 84-ik — a levéltárnok hatáskörével foglalkozik, és a mit nem mond, csak sejtetni enged a törvényjavaslat, azt kibővíti az ahhoz mellékelte indokolás. Hogy tudniillik a vármegyei levéltárnoki állásoknak legalább részben való megszüntetése van czélba véve.

Valamint a törvényjavaslatot kedvezően jellemzi azon humanus törekedés, hogy szerzett jogok kiméletes módon vétetnek tekintetbe, épenígy a mostani, élethozsiglani megbizással bíró levéltárnokok sem panaszkodhatnak, hogy a törvényjavaslat által méltányos igényeiken valami sérelem ejtetnék. Nem is az, hanem a részben becses történelmi anyagot tartalmazó vármegyei levéltárak jövője mint olyan bír engem fölszólalásra, és arra, hogy az érdeklődők figyelmét fölhívjam egy oly reformra, mely történelmi kútforrásaink számos ily tárházainak fenmaradását veszélyeztetheti. Úgy hiszem a »Századok«-ban találok fel épen a legalkalmasabb közlönnyt aggályaim közzétételére, s reménylem, hogy a dolog fontossága arra bírandja a t. szerkesztőséget, hogy igénytelen néhány észrevételemnek, társaságunk közlönnyében helyt enged.

A törvényjavaslat 84-dik szakasza, és a hozzá való indokolás nyíltan kimondja, hogy mivel több megyében a levéltárnoki teendők nem oly számosak, hogy egy külön képzett hivatalnok összes idejét absorbeálnák, czélirányosnak látszik, hogy a levéltárnok más hivatalos teendők ellátásával is megbízható legyen, sőt, hogy esetleg, az állás megszüntethető, avagy a kezelő személyzeti állások sorába illeszthető legyen.

Tagadhatatlan tény, hogy a levéltárak mostani szervezése mellett, az azok kezelésével megbízott hivatalnok, főkép ha a levéltár az irattártól *egészen* el van különítve, — ha a levéltár, mint némely alföldi megyében alig is bír történelmi érdekességű vagy jelentőségű régibb iratokkal, mint a hogy vannak is oly megyei levéltárak, melyekben már M. Thereszia előtti okmányok is a ritkaságok közé tartoznak, — s ha végül a levéltárnok egy tisztelretremélő bár, de szakképzettséggel nem bíró, táblabíró-féle öreg

úr, ki hivatását komolyan nem veszi, hogy ez esetekben az ilyen levéltárnoki állás sine cura is lehet. Habár még így is elég dolga lehetne a levéltárba érkező okmányok rendezésével és nyilvántartásával.

Az is igaz, hogy a minősítési törvény daczára, a mint vannak művelt, feladatuk magaslatán és a tudomány mai színvonalán álló megyei levéltárnokaink, úgy vannak olyanok is, kik nemcsak hogy képtelenek egy XIII. századbéli oklevél kibetűzésére, de talán nem bírnak egy XVI. századból való jegyzőkönyvet sem elolvasni, még kevésbbé megérteni. Hogy az ilyenek gondozására, vagy kényelmes gondtalanságára kár volna a megyei levéltárakat bízni, — az valóban igazolásra sem szorúl.

Midőn helyenként különböző időben a vármegyék levéltárainak őrzése nem többé a jegyzőre, hanem egy külön közegre lett bízva, vagy nyilván kimondatott, vagy pedig csak hallgatag az volt a szem előtt tartott cél, hogy a levéltárnok a történeti anyagot rendezze, hogy azt ő, vagy későbbi utódjai azután fel is dolgozhassák.

Nem egy becses monographiánk, nem egy okmánytár köszönheti ezen intézkedésnek megjelenését. És hogy a levéltárnokok leginkább rendezéssel, és ilyen adatgyűjtéssel foglalkozhassanak, azt esetleg közzé is tehessek, azért érvényesült nagyobb részben azon irány, hogy a vármegyeczen ezen újabb keletű tisztviselője más nemű, példáulul irodai munkával el ne halmozassék. A dolog »ideális« fejlődése tehát az lett volna, hogy minden megyei levéltár öre egyszersmind csak tudományos kutatással foglalkozó, megyéje múltjának felderítésén törekedő, feladatának élő, szóval: tudós számba menő férfiú lett volna.

Nem állítom, hogy ez ideális követelménynek az ország valamennyi 63 megyei levéltárnoka megfelelt volna. De ha a szóban levő törvényjavaslat most e tapasztalásból kiindúlva, az ellenkező irányban keresi az orvoslást, — ha a levéltárnoki állásokat vagy megszünteti, vagy a levéltárnokokat más teendők végzésére utalja, és az adatgyűjtéstől egészen elvonja, — vagy pedig a levéltár kezelését éppen egy, a minősítési törvény követelménye szerint, gyakran csak négy gymnasiumi osztályt végzett irnokra bízva, úgy akkor — azt hiszem — túl megyen a szándékolt célon, és a vármegyeyi levéltárak épségben maradását veszélyezteti.

Van ugyanis erre nézve már előzményes tapasztalatunk. Midőn t. i. a Bach-korszakbeli megyei kormányzat a levéltárakat, a most contemptulált mód szerint szinte egy »irodatisztre« (Offizial) vagy irnokra bízta, akkor ment a megyeyi levéltárakban temérdek becses okmány veszendőbe. Ezen gyakran sem magyarul, sem latinul nem tudó »levéltári tiszttek« rendelet folytán a levéltárak rendezéséhez és selejtezéséhez láttak. Hogy miként — tudja azt mindenki, a ki valaha ilyen levéltárakban kutatásokkal foglalkozott. Bizony köszönet nem volt e rendezésben. E »rendezési és selejtezési« munka folyt 1860-ig; szerencse, hogy a levéltárak egy részében, a »levéltári tiszttek« által benyújtott a »selejtezendők« jegyzékét magában foglaló javaslat, a közbe jött események foly-

tán, már nem nyert elintézését, s így csak a vandal tervezet maradt fenn emlékül.

Hogy jobb csillagzat alatt álló időkben, midőn minden bármily szerény állású irnok is hazafias kegyelettel viseltetik történelmi emlékeink iránt, levéltáraink ily elbánásban részesülni nem fognak, arról én is meg vagyok győződve, és e tekintetben megnyugtatósomra nincs is szükség. De gonddal tölt el annak lehetősége, hogy ha a levéltárak őrzése mintegy csak mellékfoglalkozás leend, és arra is idővel — ha majd a most nagyobbára mégis képesített egyének kihalnak — csak irnokok (segéd-személyzet) fognak meghívatni, akkor — bizony tartok attól, a levéltárak anyagában valószínűleg nagy kár fog esni. Nem rossz akarat, hanem képesség- és felügyelet hiány talán még annál nagyobb kárt fog a levéltárakban okozni, mint mennyi kárt azok a Bach-korszak alatt szenvedtek.

Egészében azonban osztom én is a törvényjavaslat, ha nem is szóval, de irányzatában kifejezésre jött azon nézetét, hogy nem valamennyi megyei levéltárnál érdemes külön levéltárnokot rendszeresíteni. Indokolja azt némely levéltárnak történelmi anyagban való szegény volta, és azon körülmény is, hogy bajos minden még arra érdemes levéltár számára is olyan művelt és képesített egyént találni, ki a neki állásában nyújtott előnyöket azzal hálálja meg, hogy az őrizetére bízott történelmi anyagot rendezzi, földolgozásra előkészíti, vagy pedig maga — úgy a hogy — földolgozza.

Mind ezt elősmerve, talán még sem okvetlen szükséges, hogy a levéltárainkat azért avatatlan kezekre bizzuk. Van egy kínálkozó, nekem nagyon egyszerűnek látszó mód, melynek segítségével elérhetők a szóban levő törvényjavaslat contemplált megtakarítását, és azt is, hogy a vármegyei levéltárak historiai tartalmát megőriznők az utókor számára, sőt elérnők azzal azon további előnyt, hogy ezeknek becsesebb anyagát csak szakavatott kezekre biznők.

Ezen bizonyára mindenki által méltányolt célok mindegyike pedig úgy volna elérhető, ha a vármegyék historiai anyaga, egy megállapítandó történelmi korszak kijelölése által, az irattáráktól elkülönítették, mire vagy az 1825-ik, vagy az 1848-iki év kínálkoznék legalkalmasabbnak, és az ezen határvonal előtti időből származó valamennyi, megőrzésre méltó okmány egy »kerületi« vagy »rüléhi« levéltárban összpontosítottatnék. Ezen levéltárak felállítási helyeül, például a királyi táblák székhelyei volnának választhatók, és az ezen környen hozzá férhető, tekintélyesebb városokban szervezendő levéltárak, bizonyára, főkép a felvidéken, nagyon dús történelmi anyagot tartalmaznának, melynek kezelésével 1—2 képesített, az *országos levéltárnok felügyelete alatt álló* egyén volna megbízható.

Az ilyen központosított »kerületi levéltárak« előnye nagyok lehetnének. A kutatni kívánó tudós egy helyütt találná egy vidék anyagát, melyet most 10—12, talán félre eső helyen kell összekeresnie. A kezelésben mindenkor egy segélyére lehető szakférfiut találna, és az egész új

szervezet költsége búsán kifutná a megyei levéltárnokokon elért megtakarításból. És ha végül e levéltárak, mint tudományos, és közművelődési intézetek a vallás- és közoktatásügyi ministerium alá helyeztetnének, nincs kétség, hogy annak módjában ne volna a középtanodai tanári karból való egyénekkel e tudományos állásokul tekintendő helyeket betölteni.

Ha ezen eszmém talán se nem új se nem egészen eredeti, nézetem szerint legalább könnyen kivihetőnek látszik, úgy hogy megpendítése által fel akartam hívni rá a Tört. Társulat tagjainak figyelmét, lehet hogy egyik másik kibővíti, vagy helyesbíti, s azzal hozzájárul megyei levéltáraink megmentéséhez, melyeket pedig a jelzettem közel veszély fenyeget.

SVÁBY FRIGYES.

VIDÉKI TÁRSULATOK.

— A KOMÁROM-VÁRMEGYEI és Komárom városi történeti és régészeti Egylet 1890-ik évi jelentésében van közölve Gyulai Rudolf »Komárom vármegye és város történetéhez« című s önálló füzetben is megjelent becses értekezése, melyről múlt számunkban szóltunk. A füzet többi részét hivatalos közlemények foglalják el. Van az egyletnek 8 tiszteleti, 12 örökös alapító, 9 alapító, 38 rendes és 226 pártoló tagja. Az egylet bevétele volt 1889-ben 1370 frt 39 kr. Kiadása 615 frt 75 kr. Van saját könyvtára, melyben sok becses munka foglaltatik. Átalán az egylet a történeti érzék felköltése és ápolása érdekében nagy és áldásos tevékenységet fejt ki.

— A SZEPESMEGYEI TÖRTÉNELMI TÁRSULAT ÉVKÖNYVÉ-nek az 1890-ik évre szóló VI. évfolyama, a mely dr. Demkó Kálmán titkár szerkesztésében jelent meg, a szepesi prépostság vázlatos történetéből a III-ik időszakot, vagyis az 1493—1614-ig terjedő korszak leírását tartalmazza. Írója dr. Pirhalla Márton volt szepeshelyi papnöveldei tanár, jelenleg podolini r. k. lelkész. A munka eleje a társulat IV. évkönyvében jelent meg. A mostani rész a Zapolyaiak korával kezdődik, a kik a Szepesség, így a prépostság történetében is kiváló szerepet játszottak, s a XVI. század mozgalmas és változatos vallási és politikai történetének keretébe illesztve beszéli el a prépostság történetét s részletesen leírja egyes prépostok életét. Társulati ügyek fejezik be az Évkönyvet. A titkár Demkó Kálmán jelentései mutatják, hogy e társulat mily hasznos tevékenységet fejt ki. Az ő közvetítésének lehet köszönni, hogy a löcsei szent Jakab-templom szentélyében levő XV-ik századi falfestmények restauráltattak. Császska püspök a költségek fedezésére 500 frtot ajánlott fel, s a cultus-ministerium 800 frttal járult hozzá. A restaurálást Storno Ferencz végezte. A társulat közvetítésére annak elnöke Császska püspök kiadta a Supplementum Analectorum Terrae Scepusiensis II-ik kötetét Hradszky József cserpes plébános szerkesztésében, nemcsak a Szepesség, hanem hazánk

történetének is ezen nevezetes forrását. Ezen kívül az elnök elhatározta, hogy a schavniki apátság történetét saját költségén megírattja, kiadja s a társulat tagjainak megküldi. Ez apátság a Szepességnek egyik legszebb s történelmileg is legnevezetesebb pontja. Örömmel esatlakozunk mi is a halás elismeréshez, melylyel a közgyűlés nagyérdemű elnökének ez áldozatkétszségeért adózott. A társulatnak jelenleg van négy tiszteleti, tíz alapító s 218 évdíjas tagja. Van 800 frtnyi alaptőkéje, saját muzeuma, ezenkívül Szepesmegye monographiájára eddigelé 1445 frt gyűlt be, úgy hogy a monographia megírásához rövid idő alatt hozzá lehet kezdeni.

REPERTORIUM A KÜLFÖLDI TÖRTÉNETI IRODALOMBÓL.

Rauter D., Geschichte Österreichs von 1848 bis 1890. (Bécs, Perles 1891. 1 M. 20.)

Stratz Rudolf, *Die Revolutionen der J. 1848—49.* (II. köt. Heidelberg, Winter. 1891. 350 l.) Tartalmazza az 1848-iki nyári események történetét.

Unzer A., *Hertzbergs Anteil an den preussisch-österreichischen Verhandlungen. 1778—1779.* (Frankfurt a/M. 1891.) Reitz-Köhler — kiel-i tudori értekezés.

Több bécsi lap, így a *Fremdenblatt* ez évi 23. száma ama hírt közlé, hogy a gr. Daun család birtokához tartozó, Thaya menti kastélyában (Vöttauban) őrzött fegyvertárnak egy részét minap elárverezték. Az úgyn. *Zrinyi-gyűjteményt* azonban a grófi család továbbra is megtartotta. E gyűjtemény legbecsesebb darabja gf. Zrinyi Miklósnak egy ezüst-drótból készült pánczélinge és egy puska (Musketon), továbbá néhány ritka könyv, melybe sajátkezűleg jegyzeteket írt. A gyűjteményt Kende bécsi antiquarius vette meg. — Erre vonatkozó jegyzetet l. a Budapesti Hirlapban is, (a márcz. 9-iki számában).

H. v. Wislocki, *Volksdichtungen der siebenbürgischen u. südungarischen Zigeuner.* (Bécs. Graeser. 1890. 6 Mark).

Zeitschrift für vergl. Litterat. Gesch. (IV. évf. 1890. 2). *Herrmann*: Lessings »Nathan« in Ungarn.

Polens Könige und Herrscher. Nach Origin.-Zeichnungen von Matejko. Historisch einbegleitet von Prof. Dr. *Stanislaus Smolka.* (Füzetekben megjelenő diszmunka. Bécs. Perles. Egy füzet ára 2 Mark. A munka 25 füzetre van tervezve.

Marcziani G., Die Primas-Fürsterbischöfe von Gran. (A *Fremdenblatt* ez évi jan. 31-iki számában.)

Allgemeine Zeitung. 1891. Beilage 37. sz. *Schwicker*, Josef II. u. die siebenbürger Sachsen. (Teutsch értekezése nyomán).

Die Kunst für Alle. (1891. 9. füz.). *Szana Th.*, G. Zala u. das Denkmal der Arader Märtyrer. — *Mittheilungen d. Museums*, 1891. 2. füz. *Herich K.*, Die ungar. Hausindustrie.

Deutsche Litteratur Zeitg. (1891. 6. sz.) Keil kedvezően bírálhatja S. Pomp. Festus új kiadását P. *Thewrewk Emil*-től.

Holder-Egger és Zeumer a Mon. Germ. Hist. eddig megjelent összes köteteihez hasznavehető tartalomjegyzéket adtak ki. (»Indices.«), Hahn és Weidmann kiadásában. 12 Mark.

Organ der milit.-wissenschaftl. Vereine. (1890. 5—6. füz.) — *Lang*, Die Belagerung von Lemberg durch d. Kosaken-Hetman Bogdan Chmelnicki. (= 1648). — Das Manöver bei Székelyhíd. (1890).

Eljot C. N. E., A finnish grammar. (London. 1890. 328 l. 12 Mark.)

Sbornik dějepisných etc. (= Történelmi dolgozatok. Dr. Tomek prágai egyet. tanárnak ajánlva volt tanítványaitól. (Prága. Otto. 1891. 148 l.) Bennünket érdekel: *Zoubek*, »Komensky vallási nézetei.« és *Heš* czikke: A Zrínyi grófok és a Rosenberg család közötti viszony.

Mielke N., Zur Biogr. d. heil. Elisabeth, Landgräfin von Thüringen. (Lipese. Grumbach. 60 old.)

Joh. Schulz, Der byzantinische Zellenschmelz. (Frankfurt. Osterrieth 1890.) Fontos mű, melynek szerzője Swenigorodskoi orosz tanácsosnak e tekintetben páratlan gyűjteményét tanulmányozhatta.

Warnecke Ad., Die diplomat. Thätigkeit des Lazarus v. Schwendi im Dienste Karls V. (Göttingeni dissertatio 1891.)

Saftien K., Die Verhandlungen K. Ferdinands I. mit Papst Pius IV. über die facultative Einführung des Laienkelehes. (U. ott.)

Gubo A., Gf. Friedrich II. von Cilli. (A czilli gymnas. programmerkészése. 1891.) Folytatás.

Donabaum J., Beiträge zur Kenntniss der Kladdenbände des XIV. Jhdts. im Vatikan. Archiv. (Mitthg. d. Inst. für österr. Gesch. Forschg. XI. köt. 1890. 101 old.) E kötetekben Nagy Lajos királyunk történetére vonatkozó iratok vannak.

Tummulillis A., Notabilia temporum a cura di Constantino *Corvisieri*. (Fonti per la storia d' Italia. 7. füz.) Róma. Istituto storico italiano. 1890. — Tummulillis Angelo, sz. 1397-ben, a nápolyi királyi irodában számos évig mint titkár volt alkalmazva. Korrajzi adatokat hagyott hátra, életrajz alakjában, melyek *Hunyadi Mátyás* királyunk Olaszországgal való összeköttetéseire, nemkülönben Beatrix királynővel kötött házasságára nézve fontosak.

Schwarz J. (Gyula), Kritik der Staatsformen des Aristoteles. (Eisenach. Baumeister 1890. 3 M. 60). E műről a lipesei Centralblatt ez évi 9. száma kedvezőtlen bírálatot közlött.

Archiv für kath. Kirchenrecht. (1891. 59. köt. 1. füz.) — Statuta in administratione bonorum ecclesiarum dioecesis Scepusiensis (Zips) observanda. 1890.

The presbyterian and reformed Review. (1891. jan. füzet). Bökl, Recent dogmatic thought in Austria-Hungary.

Hübner báró, Ein Jahr aus meinem Leben. 1848—49 (1891.)

Deák Ferencz emlékezete egy svájci Revue után. (1877.) — Megj. lefordítva a Nemzetben. (1891. jan. 28.).

Camera M., Elucubrazioni storico su Giovanna I, regina di Napoli, e Carlo III. di Durazzo . . . (Salerno. 1890.).

Összeállította : MANGOLD LAJOS.

KÜLFÖLDI TÖRTÉNETI IRODALOM.

— A CS. ÉS KIR. HADILEVÉLTÁR közleményei (Mittheilungen) új folyamának V-ik kötete megjelent, s mint rendesen, gazdag és becses tartalommal. *Hausenblas* kapitány Ausztria háborúit ismerteti, melyeket 1792-ben a francia forradalom ellen folytatott. *Alexics* kapitány Magyarország 1741 és 42-iki fölkeléseinek történetéről kezdett monographiáját folytatja s e kötetben a pozsonyi országgyűlés határozatait s az 1741—1742-iki insurrectió történetét írja le katonai szempontból. *Dunker* őrnagy az 1741-iki első sziléziai háborúra vonatkozó hadászati és politikai okmányokat közül, csoportosítva, összefoglalva s magyarázó jegyzetekkel kísérve. E kötetnek függelékét képezi a *Kriegs-Chronik* folytatása, (a 17—22 ívek) mely Magyarország Dalmatia és Bosznia délkeleti határterén 1709—1791-ig folyt hadászati eseményeket írja le. E kötet nagy része — mint a tartalom mutatja — a magyarországi hadi eseményeket tárgyalja s ezek tisztázásához sok becses adalékot találunk benne.

— *JASTROW* évi jelentéseinek XI-ik kötete, az 1888-ra szóló évi jelentés, egy rendkívül vastag és tömör kötetben megjelent. A történetírásnak nélkülözhetetlen segédkönyve ez, mely szakok és országok szerint csoportosítva, az 1888-ik évben megjelent történeti munkákról, folyóiratokról, értekezésekről gondosan készített ismertetéseket ad. Négy főrésze van osztva. I. az Ókor, tíz alosztálylyal. II. Németország 32 alosztálylyal. III. Külföld 25 alosztálylyal. IV. Egyetemes (philosophia, egyháztörténet, palaeographia, diplomatica) hat alosztálylyal. Magyarország a III-ik osztályban szerepel. A 44 tömör lapra terjedő ismertetést *Mangold* írta nagy szorgalommal és lelkiismeretességgel, semmit sem felejtve ki az 1888-ban megjelent dolgozatok közül. Azzal kezdi, hogy történetírásunk 1867 óta megtizszezereződött s a megjelent munkákból olyan monographiát állít össze, mely állítását teljesen igazolja. Összeállításában korszakok, a történetben szereplő egyének és tárgyak szerint csoportosítja a történetirodalom termékeit. A munkát terjedelmes név- és tárgymutató zárja be.

— A *SIEBMACHER-FÉLE MAGYAR CZÍMERKÖNYVBŐL* a 22. füzet hagyta el a sajtót *Csergheő Géza* gondos szerkesztésében, mely az R—S betűkből (Rácsok — Saint-Quentin-Bigot) 190 magyar nemesi család czímerét tartalmazza. A történelmi szerepléssel bíró régi családok közül a *Radéczi* (Radetius), *Rákóczy*, *Ráskay*, *Révay*, *Reviczky*, *Rhédei*, *Roggenndorf*, *Rottal*,

Rozgonyi nemzetségekkel találkozunk e füzetben, melyet épen az e családok czimereihez füződő történelmi momentumok tesznek különösen érdekessé. E történelmi megjegyzések egyes apró hibáiért, (minő például, hogy a »der letzte türkische Student«-ként látjuk bemutatva Rozsnyai Dávidot, az erdélyi fejedelmek konstantinápolyi utolsó ügyvivőjét), bőven kárpótolt a czimertani rész, mely a legjelentéktelenebb családoknál is a szaktudomány teljes színvonalán áll, a hol pedig alkalom nyílik rá, mint a *Divék* nemzetség egyes ágainál (*Rajcsányiak*, *Rudnayak*, *Rudnyánszkyak*), a *Rathold* nemnél, a *Rhédeiek*nél a heraldikai szakismeret és irodalmi s okleveles apparatus kiváló gazdagságáról tesz bizonyosságot. A mohácsi vész előtti czimeradományozással hat családnál találkozunk, úgymint a magyarbényei *Rádák* (1514.), *Ráskay* (1496.), *Reszegei* (1421.), *Révay* (1521), *Réz* (a melléti Baróczyakkal együtt: 1415.) és *Rhédei* (1466.) családoknál. Heraldikai szempontból érdekes a *Radvánszky* család czimere, mely a sárkányrend jelvényéhez hasonló sárkányt tüntet fel, továbbá a rákóczi *Rákóczy* és a *Rakolabszky* családok, továbbá a *Rakovszkyak* régebbi czimerében előforduló rák, mely e *Rák* szótaggal kezdődő családok czimereit félig beszélő czimerekké minősíti. A füzet 19 táblájával és nyolcz ívre terjedő szövegével méltókép csatlakozik a becses vállalat előző füzeteihez.

— FELDZUGMEISTER JÓSEF FREIHERR VON SIMBSCHEN 1810—1818 cím alatt egy érdekes könyvet írt Krones Ferencz gráci z. egyet. tanár, melyben igen terjedelmesen, s ismeretlen adatok nyomán írja meg ezen osztrák tábornok pörét 1810—1818-ig, kit azzal vádoltak, hogy a lázadó szerbeket a határon fegyverrel stb. látta el s el is ítélték rangvesztésre, de később kiderülvén ártatlansága, ismét vissza helyezték rangjába, fizetésébe stb. A bonyolult per lefolyása, egész menete igen szépen van megírva s ajánlhatjuk olvasóink figyelmébe.

— AUS DEM TAGEBUCH DES ERZHERZOG JOHANN VON ÖSTERREICH 1810—1815 cím alatt Dr. Krones Ferencz kiadta a főherczeg naplójának azon helyeit, melyek az 1810—1815-ki háborúra és a bécsi congressusra vonatkoznak, magyarázatokkal és egy bevezetéssel, melyben János főherczegről, s naplójáról ír terjedelmes ismertetést, mintegy vezérfonalat a töredékes naplőhelyek megértéséhez.

— DIE HEILIGE ELISABETH LANDGRAEFIN VON THÜRINGEN cím alatt külön lenyomatban is megjelent Dr. *Wertner* Móricz czikke, mely először a »Der Deutsche Herold«-ban jelent meg. Szent Erzsébet történetére és családi összeköttetésére vonatkozólag adta ki a fáradhatlan genealogus azon adatokat, melyeket nagy munkájában, »Az Árpádok történeti kritikai genealogiája« cím alatt fog majd közzétenni.

— A KÖZÉPKORI KÖNYVTÁRAKRÓL (»Ueber Mittelalterliche Bibliotheken«) *Gottlieb* Tivadar egy vaskos kötetet adott ki Lipcsében (1890.) a bécsi tud. akadémia támogatása mellett, a melyben országok és azokon belül városok szerint számlálja elő mindazon könyvtárakat, melyekről oklevelekben maradtak fenn emlékezések s egyszersmind átveszi a könyv-

tárakról szóló följegyzéseket is. Csodálatos, hogy Magyarországról semmit sem tud e könyv, melyet a bécsi akadémia támogatott. Egyetlen egy magyar város lappang benne a »Deutschland« rovat alatt és pedig Pozsony, eme feljegyzéssel: »Inventarium librorum eccl. s. Martini Posonii 1432. *Quelle*: Ein Stadtbuch im Stadtarchiv.« — De hogy Budán Mátyás királynak volt-e könyvtára vagy nem? hogy léteztek-e Corvinák a világon: arról a tudós német registrator nem emlékezik. Pedig kaphatott volna feljegyzést középkori magyar könyvtárakról és könyvekről eleget, akár egész könyvet is, mint b. e. Ábel Jenőét a bártfai könyvtárról, vagy annyi másról a Könyvszemle hasábjain. — Szól még a munka a könyvtárak rendezéséről, egyes könyvtárakról részletesebben, a miscellaneakról; magyar persze ezek között sincs.

HAZAI TÖRTÉNETI IRODALOM.

— Az AKADÉMIA kiadásában (az Emlékbeszédék VI-ik kötetében) megjelent *Szvorényi* József emlékbeszéde *Danielik* János felett. (Elmondotta f. évi jan. 26-án tartott összes ülésben). Válságos korszakban, mint író és publicista kiváló szerepet játszott Danielik; egyike volt azoknak, kik az abszolutizmus bukását előkészítették. Hosszas időn át ünnepezték, később rágalmazták, elfeledték. *Szvorényi* egy valóban mesteri kézzel írt, komoly és nyugodt hangon tartott emlékbeszédben igazat szolgáltatott neki. Méltatja irodalmi működését s élénk állítja jóságos és szeretetteljes alakját, milyennek ismertük őt. Valóban érdemes a szép koszorúra, melyet Szvorényi sírjára tett. — *Pulszky* Ferencz értekezése a magyar pogány sírletelekről a Történettudományi Értekezések közt (XIV. k. 10. sz.) látott világot. Ezen sírletelek kiváló fontossággal bírnak most, midőn a millenium megünneplésére készülnek, mert a honfoglaló magyarok ruházatának s fegyverzetének ezek egyedüli számbavehető, korhű emlékei. Pulszky külön szól minden egyes sírletről s értekezéséhez négy tábla rajzot csatol.

— A ZIRCZI, PILISI, PÁSZTÓI ÉS SZENT-GOTTHÁRDI CZISZTERCZI APÁTSÁGOK TÖRTÉNETE I-ső kötetét, a pilisi apátság történetét 1184—1541. bocsátotta napvilágra dr. Békefi Remig rendtag. Ezen valóban fényes kiállítású testes kötet méltó emlék Szent Bernátnak születése 800-dos évfordulójára, mint a kinek alaptörvényei szolgáltak mintául a ciszterczi kolostor alapításánál 1098-ban; a benézések azonban az ősi szigorú törvényeken a kornak megfelelően mind jobban-jobban tágítottak, úgy szólván új szabályokat alkottak. Békefi Remig az első kötetet öt részre osztja, az első részben a laikus közönséggel megismerteti a ciszterczi rend történetét s leírja a kolostorok életét, amint azt a szabályok előírják. Szinte megelevenedik az olvasó szeme előtt az egész intézmény, látja a komoly gondolkodásba mélyedt szótlán testvéreket, kik még evés közben is tartózkodnak a szótól, csupán az Isten és Szűz Mária dicsőítésére

gyülvén össze a templomban. Ez a fejezet megkapó közvetlenséggel van írva. A 2-ik rész öt fejezetben a pilisi apátság színhelyét, keletkezését, alapítását, továbbá az apátok pápai megbízatásait, a 3-ik fejezetben a királyiakat, a 4-ikben a birtokait, birtokpereit és kiváltságait, az 5-ikben az apátság életét tárgyalja majd 200 lapon szigorú kritikával s nagy tárgyismerettel. Az utolsó fejezetben az apátságra vonatkozó okleveleket közli, számszerint 164-et, legnagyobbbrészt kiadatlanokat. E munkára még visszatérünk könyvismertetésünkben; addig is ajánljuk olvasóink figyelmébe, mert élvezetes olvashatósága mellett igen tanulságos becses könyv.

— A DÉLSZLÁV URALKODÓK GENEALOGIAI TÖRTÉNETE cím alatt egy vaskos kötettel gazdagította dr. Wertner Mór, e specialis genealogiai tanulmányokkal foglalkozó tagtársunk a délszláv történetben nem gazdag irodalmunkat. A három délszláv ország, Szerbia, Bulgária és Bosznia czári, illetve báni stb. családfáit tisztázza, az első történeti nyomtól kezdve azok török hatalom alá kerüléséig, igen bő forrástanulmány után állítva össze az egyes nemzetségeket s azok minden egyes tagjáról feljegyezvén minden kis adatot, nyomot, a mi az egykorú, vagy nem egészen távol álló kútfőkben rájuk vonatkozólag fellelhető volt. A valóban páratlan szorgalommal s helyes kritikával írt könyvet, melyet a szöveg között 13, különálló mellékletben 12 genealogiai tábla graphicailag is az olvasó szemé elő állít, melegen ajánljuk nemcsak a szaktárgygyal foglalkozóknak, de mindazoknak, kik ezen országok történetét önállóságuk korában meg kívánják ismerni, mert, habár szigorúan csak a királyi családok történetét írja is, de mégis azok története tulajdonkép az országok sorsának története is lévén, közvetve, sőt igazabban szólva, közvetlenül, az országok zavaros beltörténetét ismeri meg belőle az olvasó. E munka a Történeti Nép- és Földrajzi Könyvtár XXVIII-ik kötetét képezi.

— SIMOR JÁNOS bibornok hercegprímás emlékezete cz. a. dr. *Walter Gyula* egy 4-edr. alakú, jókora (169 l.) kötetet adott ki, a melyben az Istenben boldogult primás életét írja le. Életrajza után újabb fejezetekben következnek: alkotásai; mint gazda; mint rokon; utolsó napjai leírása; végül részvét cz. a. a táviratok, hírlapi cikkek s a temetésen résztvevők névsorának közlése. — E munka Simornak eddigelé legteljesebb életleírása s mint ilyen, a megbízható adatok összegyűjtésével hasznos szolgálatot tesz a történetírásnak is. A mi a jellemrajz kidomborításáé illeti, itt inkább a kegyelet nyilvánul, mint a critical törekvés, megírni az elhunyt főpap jellemrajzát, a minek különben még nem is jött el az ideje.

— A PALÁSTHYAK című munka második kötete hagyta el a sajtót. Palásthy Pál, a munka kiadója 1528—1676-ig minden okmányt, a mi csak családjára vonatkozhatik, ebben is hangya szorgalommal gyűjtött össze és adott ki rövid bevezetést, mintegy tájékoztatót is írván hozzájuk. A pénzemeket is felsorolja egy külön lapon, valamint egy ivre terjedő hely és névtárral zárja be a vaskos, 646 lapra terjedő kötetet. 12 külön-

álló genealogiai tábla ad útbaigazítást a Palásthyak leszármazására, rokonságára stb. Ajánljuk e könyvet mindazoknak, kik speciális történettel foglalkoznak, mert a nagy anyag, mi ezen könyvben össze van gyűjtve, más családokra is sok felvilágosítást nyújt.

— KANYARÓ FERENCZ tagtársunk, ki a múlt évben Zrinyi egy ismeretlen munkájának kiadásával gazdagítá irodalmunkat, legújabbán egy egyháztörténeti monographiával lépett a közönség elé, melynek czíme: »Unitáriusok Magyarországon, tekintettel az unitarismus általános történetére« a mely 15 sűrűn nyomott ívet foglal el, csinos kiállítással, könnyen olvasható szép betűkkel nyomtatva. Cziméhez híven az unitarismus általános történetébe beilleszti a magyarországi unitáriusok történetét. Tizenkilenc fejezetre van osztva. Az első az őskeresztyénség unitarismusát tárgyalja a valdensok üldözéseig. A II. és III. a pannoniai püspökségeket s a hun és avar kort írja le. A többi fejezetek, az utolsó kivételével, a XVI-ik századnak vannak szentelve, ennek korát részletesen, bőven írja le, különösen az unitarismus küzdelmeit a calvinizmussal: Meliust, Basiliust, a békési disputatiót. Sztárainak szépen írt fejezetet szentel, tüzetesen szól a pécsi disputatióról — szóval egy igen nehezen megoldható feladatot, az unitarismusnak XVI. századi magyarországi történetét a nagyon szétszórt s helyyel-közzel hézagos adatokból reconstruálta. Könyve egész iránya az orthodoxia ellen van intézve, s mindenesetre olyan munka, mely sok körben erős feltűnést fog kelteni, s bár nélkülözi a historiai nyugalmat s objectivitást, de már csak azért is, mert egyháztörténetünknek egy homályos része van benne reconstruálva, figyelmet érdemel. A XVII-ik századnak s Erdélynek csak egy kis fejezetet szentel. — *Révész* Kálmán tagtársunk pápai tanár »Unitarius történetírás« czím alatt már felelt e munkára.

— A MAGYAR TÖRVÉNYHOZÁS ÉS MAGYARORSZÁG TÖRTÉNELME czímű, *Máriássy* Béla által írt munkának a XII-ik kötete jelent meg. Ez 1868 — 74 időszakot foglalja magában, tehát alkotmányos új-korszakunk első országgyűléseinek, a három pártnak (Deák-, bal-közép-, és szélső balpárt) tusáit, a legnevezetesebb törvényhozási alkotások keletkezésének történetét, a vezér politikusok (Deák, Andrássy, Lónyai, Tisza, Irányi, Simonyi Ernő, Somssich Pál, Zsedényi, gr. Mikó, Ghiczey Kálmán, br. Sennyei Pál, Kerkápolyi, Horváth Boldizsár, Szlávay, Bittó, Tóth Vilmos, Miletics, Csernátoni stb. stb.) szereplését az országgyűlés termceiben, a bizottságokban, a pártokban, a választásoknál. Érdekes részleteket és epizódokat találunk feljegyezve az akkori politikai életből, itt-ott a coulissák mögött is, a hová az írónak volt alkalma bepillantani.

— A KISUJSZÁLLÁSI CASINO-EGYLET történetét megírta *Benő* János gymn. igazgató tanár s egy 24 lapra terjedő füzetben kiadta. Tulajdonkép a casino ötvenéves fennállása alkalmából készített emlékszed ez, mely igen érdekesen adja elő e casinonak változatos történetét. Illéssy János a harminczes évek végén megpendítette az cizmét — egy casino felállítására — de eleinte nem kaptak szállást. Végre az is lett 1841-ben,

s első elnökké Várady István választatott meg. Igen tanulságos képét adja e kis füzet az alakulás és első szervezkedés küzdelmeinek, azutáni életének, látjuk, hogy 1849—60 közt szünetelt s azután újra szerveztetett s tekintélyes és hasznos közmivelődési intézetté nőtte ki magát. E kis füzet valóban becses művelődéstörténeti adalék — s óhajtható, hogy a többi casino is, mely még nem iratta meg történetét, kövesse a kisújszállásiak példáját.

— »DIE FREIMAUERER IN ÖSTERR.-UNGARN« cz. munkából, melyet *Abafi* Lajos füzetes vállalatban ad ki, megjelent a 12. és 13. füzet s az 1772—75. időközből több szabadkőműves páholy történetét tartalmazza, u. m. a három vaspáholyét Bécsben, a háromzászlóét Lembergben, a Concordia páholyét Triesztben, a Kemény páholyét Bécsben, a szt. József-ről nevezettet ugyancsak Bécsben, a hét éves háború alatt keletkezett »Kriegsfreundschaft« páholyét Glinán, végül a »L' union parfaite« cz. páholy történetét Varasdon. A füzethez Lothringeni Károly herceg és Alexinger K. János arczképei vannak mellékelve. Egy-egy füzet ára 40 kr.

VEGYES KÖZLÉSEK.

— GR. ZICHY JENŐ »Emlékirat a Millenium nemzeti megünneplésére« s az abban foglalt némely programmpontok megvalósítása mindjobban foglalkoztatja a társadalom egyes rétegeit, mennél közelebb jutunk a közelgő ezredéves ünnep évé (1895.) felé. Itt is, ott is olvasunk a készülődésekről. Legújabbban pl. az iparos-körben volt értekezés a rendezendő *világ-kiállítás* ügyében. — Emlékeztetőül felsoroljuk az Emlékirat program-pontjait. I. Nemzeti ünnepélyek: a parlament két házának ünnepies ülései (culturalis célokra nagy nemzeti alapítvány megszavazása); a M. Tud. Akadémia ünnepi díszülése; nemzeti kiállítás; katonai díszszemle; az ország és főváros összes cultur-egyleteinek együttes díszülése. — II. Egyházi ünnepélyek: a bazilika és Mátyás-templom felavatása, a Vérmezőn az összes vallás felekezetek főpapjai által tartandó Te-Deum. — III. A tíz száz év felvonulása történeti jelmezekben (Szt. István, Kálmán, a tatárjárás, N. Lajos, Mátyás, a török harcok, Erdély arany-kora, Mária Terézia kora ábrázolása). — IV. A kiállítás. — Dal, zene, színészet ünnepélyei. — VI. Sport-ünnepélyek. — VII. Népiünnepélyek. — Valóban itt az ideje az előkészületeknek, ha ezredéves történetünkhez méltó ünnepélyt akarunk. Hora ruit.

— A »LA NAZIONE« a florenzi újságok egyik legnagyobbika igen terjedelmes ismertetést közöl Óváry Lipót tagtársunk tollából Fraknoi új könyvéről, Mátyás királyról, különösen azon részét ismertetvén e műnek, mely Mátyásnak Olaszországhoz való viszonyát tárgyalja. Az alapos és igen szépen írt ismertetés a legjobb színben állítja az olaszok elé e reájok nézve is nagy érdeklődéssel bíró könyvet.

— A CISZTERCIK NÉVTÁRA az 1890—91. tanévre megjelent a következő cím alatt: A zirczi, pilisi, pásztói és szentgotthárdi egyesült apátságokba keblezett ciszterci kiváltságos rend személyzetének Névtára 1890—91. tanévre. Székes-Fehérvár, 1890. kis 8-adr. 51 lap.

— A M. TUD. AKADÉMIA TÖRTÉNELMI KIADVÁNYAI 1830—1890-ig című alatt *Tiringer* Béla tagtársunk egy jegyzéket állított össze, melyben a Magy. Tud. Akadémia összes történelmi kiadványai, az árak megjelölésével, bennfoglaltatnak. Melegen ajánljuk ezen jegyzéket az érdeklődők figyelmébe, mert csekély összegben, igen szép és tartalmas szakkönyvtárt állíthat össze magának bárki. A jegyzéket ingyen és bérmentve küldi meg a Magyar Tudományos Akadémia könyvkiadóhivatala.

— ZRINYI MIKLÓS KÖNYVTÁRA, mely eddig Vöttauban gr. Daun birtokában volt, melyről Csontos János v. tagtársunk tett volt néhány év előtt egyik társulati ülésünkben jelentést s melynek értékes kincsei közül a rendkívül érdekes Zrínyi-fele Szakács könyvet a Történelmi Társaság 1881 és 82-ben Toldy László kiadta, Kende bécsi antiquarius birtokába került. A Vasárnapi Ujság 11. és 12-ik számában meglehetősen tüzetes ismertetést közöl róla, néhányat bemutat azon megjegyzések közül, melyeket Zrínyi egyik-másik munkába sajátkezüleg beírt, s leír néhányat Zrínyi kéziratai közül, többi közt az Adriai tenger Syrénájának egy pár variánsát közli, felemlíti Zrínyinek egy ismeretlen hadtudományi művecskéjét stb. Mindenesetre óhajtható volna, hogy e könyvtár együttmaradása biztosíttassék.

— A ROMÁNIAI IFJUSÁG MEMORANDUMÁRA, melylyel ez a nyugat-európai államokat elárasztotta, a magyar egyetemi ifjúság fog válaszolni, s gondoskodni fog annak terjesztéséről is. Kell is tenniük, mert annak a memorandumnak nem az a célja, hogy a román történet vitás kérdéseit tisztázza, hanem, hogy politikai agitáció eszközüül szolgáljon. A nemzetiségi kérdés új keletű, III. Napoleon tüzte zászlajára. Az eszme már megteremtette az olasz egységet, a német egységet; most a román népek egységén munkáltnak: de feledik, hogy a terrenum más, mint ama két országban. Csak a magyar egység bukása árán érhetnek el — s az talán még sem menne olyan könnyen. Már csak azért sem, mert a román egységnek Magyarországon nincs talaja. Kifelé, Románia felé gravitáló elem nálunk nagyon kevés van — a mi románjaink, kevés kivétellel, jó hazafiak. Ezeknek érzelmeit s gondolkodását tolmácsolja *Alexics* Györgynek a »Kolozsvar«-ban megjelent szépen írt cikksorozata »Szózat az oláh ügyben« (62—64. számokban), mely nyugodt tárgyilagossággal tárgyalja a memorandum által felvetett kérdéseket s szépen megvilágosítja az oláh irodalmi nyelv keletkezését.

— SCHWARZ IGNÁCZ tagtársunk, kitől jelen füzetünk »*A mesterséges fűrészkerék*« írt tanulmányt közöl, a hazai történettel foglalkozókhoz következő kéréssel fordul: »A hazai orvostudomány s közegészségügy történetén dolgozván — e szakba vágó s kezük ügyébe kerülő adatokat,

(orvosok, gyógyszerészek, bábák, borbélyok, kórházak, fürdők, szegényházak, betegségek, járványok, ásványos vizek, csoda s mystikus gyógyítás, népies s babonás szerek, meteorologiai viszonyok; sebek jogi determinációja, mérgezések, gyilkosságok, csonkítások s ezekre szabott büntetés, boszorkányperek, wampyrismus; prostitúció; hadi közegészségügy; állategészségügy; magyarországi szerzőktől írt orvosi művek s kéziratok, a mennyire ezeket a bibliographpai segédforrások nem említik stb. stb.) velem közölni szíveskedjenek. A legcsekélyebbnek látszó adatot hálás köszönettel fogadom, viszontszolgálatra kötelezvéen magamat. Hisz az ily »okmányhulladék«-ra majd mindennap talál a kutató. A küldeményeket kérem Bécs, VIII. Laudongasse 8 küldeni. Schwarz Ignác.

NYILATKOZAT.

(»A Coccejanismus története« című művemről a »Századok« folyó évi 238—240. lapjain dr. Kvacala Jánostól közölt bírálatra.)

Minthogy e folyóirat olvasóközönségének csak elenyészőleg csekély része foglalkozik szakszerűleg a protestáns theológiával, nem bocsátkozhatom bele a dr. Kvacala úr által művem ellen különféle irányban felhozott kifogásoknak tüzetes czáfolatába. Ez alkalommal tehát egyedül annak constatálására szorítokozom, hogy — amint megjegyzéseiből nyilván kiténik — bírálóm azon írói iskolához tartozik, mely mindenkor »de rebus omnibus et quibusdam aliis« szeret beszélni, míg én ellenben tisztán »de re« szoktam előadni, amit akár forrásaim alapján, akár a pragmatismus korlátai közötti combinatioim utján biztosan meg tudok állapítani. Ebben az elvi eltérésben találja alapját mindaz, amit ő egy vagy más hiányául művemnek felró. Kijelentem egyuttal, hogy akármelyik theologiai szakközlöny hasábjain nagyon szívesen vállalkozom arra, hogy valamennyi észrevételének és állításának részint helytelen, részint alaptalan voltát kimutassam. Természetesen csupán abban az esetben fogom ezt megtehetni, ha dr. Kvacala úr nem tartandja érdekében állónak azokkal másutt sehol sem lépni nyilvánosság elcbe.

K o l o z s v á r.

ZOVÁNYI JENŐ.

V Á L A S Z.

Komoly, személyeskedéstől ment vita elől, mely a bűvárlat és tudomány érdekeit szolgálja a Coccejanismus bírálója nem fog visszavonulni, ha valamely folyóirat szerkesztője érdemesnek és kívánatosnak fogja találni: de csak ez esetben.

K. J.

S ezzel a polemiaát befejezettnek jelentjük ki.

A szerk.

TÖRTÉNETI KÖNYVTAR.

— KOVACSÓCZY FARKAS, 1576—1594. Irta *Szádeczky* Lajos. Budapest, 1891. (A Magyar Történelmi Életrajzok 1891-iki folyamának I. füzeté) 8-adr. 140 l. 8 önálló és 41 a szövegbe nyomott képpel.

— A MAGYAR KIRÁLYI HONVÉDELMI MINISTERIUM működése az 1877—1890. években. A honvédelmi minister úr megbízásából hivatalos adatok alapján írta *Bíró* Pál. I. kötet. Budapest, 1891. 4-adr. XIII és 399. II. kötet. Budapest, 1891. VIII és 472 ll.

— SIMOR JÁNOS bibornok hercegprimás emlékezete. Irta dr. *Walter* Gyula. Esztergom, 1891. 4-adr. 169 l.

— A MAGYAR TÖRVÉNYHOZÁS és Magyarország Történelme. I. Ferencz József. XII. kötet. Irta *Márjássy* Béla. Győr, 1891. 8-adr. 420 l. Ára 5 frt.

— A KÖZÉPKORI DÉLSZLÁV URALKODÓK genealogiai története. Irta Dr. *Wertner* Mór. Több genealogiai táblával. (A »Történeti nép- és földrajzi könyvtár« XXVIII-ik kötete). Temesvár, 1891. 266 ll. és 12 gen. tábla.

— A ZIRCZI, PILISI, PÁSZTÓI ÉS SZENT-GOTTHÁRDI CZISZTERCZI APÁTSÁGOK története. Első kötet: A Pilisi Apátság története 1184—1541. Irta dr. *Békefi* Remig. Pécsent, 1891. Pfeifer Ferdinánd bizománya. XI 515 ll. Külön ábrák és egy okl. más.

— UNITÁRIUSOK MAGYARORSZÁGON, tekintettel az Unitarismus általános történetére. Irta *Kanyaró* Ferencz. Kolozsvár, 1891. 8-adr. 229 l. Ára 1 frt 60 kr.

— UNITARIUS TÖRTÉNETÍRÁS. Nehány megjegyzés *Kanyaró* Ferencz »Unitariusok Magyarországon« című munkájára. Irta *Révész* Kálmán. Pápa, 1892. 8-adr. 17 l.

— SOMOGYI PÉTER FOGSÁGA. Kép a protestantismusnak Oláh Miklós esztergomi érsek alatt szenvedett üldöztetése idejéből. Irta *Stromp* László. Pozsony, 1891. 8-adr. 123 l. Ára 1 frt.

— A PALÁSTHYAK. Kiadja *Palásthy* Pál. II-ik kötet. Budapest, 1891. 8-adr. 646 és 15 ll. Tizenkét nemzedékrendi táblával.

— A KOMÁROMVÁRMEGYEI és Komárom városi Történeti és Régészeti-Egylet 1890. évi jelentése. Szerkeszti *Gyulai* Rudolf. IV. évf. Komárom, 1890. 8-adr. 108 l.

— A SZEPESMEGYEI TÖRT. TÁRSULAT Évkönyve. A választmány megbízásából szerkesztette dr. *Demkó* Kálmán titkár VI. évf. 1890. tagilletmény. Lőcse 1891. 8-adr. 172 l.

— FELDZEUGMEISTER JOSEF FREIHERR VON SIMBSCHEN. 1810—1818. Sein Kriegerrechtlicher Prozess und seine Rehabilitirung. Nach ungedruckten Aufzeichnungen von Dr. Franz Ritter von *Krones*. Wien, 1891. 8-adr. 114 l.

HIVATALOS ÉRTESEITŐ.

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT

1891 évi apr. 2-án d. u. 4 órakor tartott r. vál. ülésének

Jegyzőkönyve.

Jelen voltak: Pulszky Ferencz elnöklete alatt dr. Czobor Béla, Csontos János, Dedek Cr. Lajos, dr. Márki Sándor, Tagányi Károly, Majláth Béla, dr. Bonez Ödön, dr. Horvát Árpád, dr. Szendrei János, Hunfalvy Pál, Bunyitay Vincze, dr. Wenzel Gusztáv vál. tagok, Szilágyi Sándor titkár, Karasszon József pénztárnok, Nagy Gyula jegyző.

Elnök az ülést megnyitván, a jegyzőkönyv hitelesítésére Majláth Béla és dr. Czobor Béla vál. tagokat kéri fel.

A választmány mindenekelőtt zárt ülést tart, melynek tárgyai 1—5 jegyzőkönyvi pontok alatt elintéztetvén, nyílt ülésben —

6. Titkár előterjeszti az elnökségnek f. évi mart. 19-én kelt jelentését, mely szerint a mart. 5-én tartott r. vál. ülés jegyzőkönyvének 3-ik pontja értelmében tőkésítetteti rendelt 331 frt 05 krból 297 frt 67 kron 300 frt névértékű 4 és fél $\frac{0}{10}$ -os adómentes regale-kártalanítási kötvény vásároltatott a társulat alaptőkéje javára.

Tudomásul vétetvén, az elnöki jelentés a jegyzőkönyvhöz csatolatik.

7. Titkár előterjeszti az elnökség és a számvizsgáló bizottság folyó évi aprilis-hó 1-jén kelt közös jelentését, mely szerint a mart. 5-én tartott r. vál. ülés jegyzőkönyvének 4-ik, illetőleg 5-ik pontjában foglalt határozatoknak megfelelőleg az ideiglenes pénztárnok által a jelentés kelte napjáig vezetett számadások az nap lezáratván, a 146 frt 36 krt tevő készpénz-készlettel s 1100 frt értékű 8 db alapítványi kötelezvénynyel együtt dr. Máté Sándor ideiglenes pénztárnoktól átvették és Karasszon József társulati pénztárnoknak átadattak; az eddig házilag kezelt egyéb értékek pedig, összesen 2805 frt 54 kr értékben, dr. Máté Sándor ideiglenes pénztárnoktól hasonlóképen átvétetvén, a Pesti Hazai Első Takarékpénztár-Egyesületnél helyeztettek el.

Ezzel kapcsolatban szóval jelenti, hogy a Magyar Földhitelintézetnél kezelt törzsvagyon áthelyezése a Pesti Hazai Első Takarékpénztárhoz a legközelebbi napokban fog megtörténni.

Tudomásul vétetvén, az elnökség és számvizsgáló bizottság jelentése mellékleteivel együtt irattárba tétetik.

8. Titkár előterjeszti az új tag-ajánlatokat. Ajánltnak *évdíjas r. tagokul 1891-től*: Kolgyári Császár Ferencz földhitelintézeti tisztviselő Budapesten (aj. Szilágyi Sándor), Geisz László földbirtokos P.-Henesén (aj. Angyal Gyula), gr. Dessewffy Emil Budapesten (aj. Kirchner Lajos), Goldstein Izidor kir. táblai fogalmazó Budapesten (aj. Debreczeni Miklós), Dessewffy Arisztid képviselőházi háznagyi segéd Budapesten (aj. Szádeczky Lajos), dr. Bencsik József ügyvéd Budapesten (aj. Széll Farkas), Csenkey Géza kir. táblai bíró Budapesten (aj. Széll Farkas), Dobosfy Alajos kir. táblai bíró Budapesten (aj. Széll Farkas), Fekete Elek építész Budapesten (aj. Széll Farkas), Tóth Kálmán földbirtokos Bozsokon (aj. Széll Farkas), Fischer Vilmos az Assicurazioni Generali biztosító társaság czéggvezetője Budapesten (aj. dr. Pólya Jakab), Hosszú Lajos Budapestben (aj. Karasszon József), Astenbergi Ast Nándor ny. curiai bíró Zomboron (aj. Piukovits Ödön), gr. Zichy Vladimír községi bíró Komárom-Szentpéteren (aj. Ónody Zsigmond).

Megválasztatnak.

9. Titkár jelenti, hogy *a*) Döry Dénes eddigi évdíjas r. tag 200 frttal a társulat alapító tagjai közzé lépett; *b*) özv. gr. Károlyi Gyuláné eddigi 100 frtos alapítványát újabb egyszáz frttal 200 frtra emelte.

Köszönettel örvendetes tudomásul vétetik.

10. Titkár előterjeszti

a) a mult martius-hóról szóló pénztári kimutatást, mely szerint
 összes bevétel: 2,874 frt 63 kr,
 » kiadás: 1,177 » 25 »
 pénztári maradvány: 1,697 frt 38 kr.

Jelentvén, hogy a társulatnak a posta-takarékpénztári chequesforgalomba való felvétele a mult hónap 23-án megtörtént, előterjeszti

b) a posta-takarékpénztártól mart. 30-ig beérkezett számla-kivonatok alapján készült pénztári kimutatást, mely szerint a posta-takarékpénztárnál mart. 23-tól mart. 30-ig befolyt összesen: 157 frt 80 kr,
 kiadatott » — » 10 »

maradt a társulat számlája javára: 157 frt 70 kr.

Végül előterjeszti

c) a pénztárnoknak a f. hó 1-ről szóló kimutatását, mely szerint
 összes bevétel: 1,797 frt 38 kr,
 » kiadás: 1,651 » 02 »
 maradvány a pénztárnok kezénél: 146 frt 36 kr.

Minthogy pedig az előterjesztett három rendbeli kimutatás bevételi összegeiből Dóry Dénes	200	frtos,
özv. gróf Károlyi Gyuláné újabb	100	»
Papi Balogh Péternek a posta-takarékpénztárnál befizetett	100	»
és Lippert Istvánnak még február-hóban a társulat pénztárába befizetett, azonban eddig el nem helyezett	100	»

alapítványa, tehát összesen : 500 frt

alapítvány tőkésítendő, — kéri a választmányt, hogy ezen alapítványul elhelyezendő 500 frt erejéig értékpapírok vásárlásáról intézkedjék.

A pénztári forgalomra vonatkozó kimutatások tudomásul vétetvén, a jegyzőkönyvhöz csatoltatnak; az alapítványul elhelyezendő összegre nézve pedig az elnökség utasítatik, hogy a kitüntetett 500 frt erejéig 4 és $\frac{1}{2}$ százalékos adómentes regale-kártalanítási kötvény vásárlása iránt a Pesti H. E. Takarékpénztár-Egyesületnél szabályszerűen intézkedjék.

11. Titkár a folyó évi február-hó 5-én tartott r. vál. ülés jegyzőkönyvének 15-ik pontja kapcsán bemutatja: Majláth Béla, Kandra Kabos és dr. Acsády Ignác társulati tagok Szederkényi Nándor »*Hevesmegye monographiája*« című munkájának 2-ik kötetéről beküldött bírálatát, melyben a munkáról mindhárman elismeréssel nyilatkoznak és azt egyhangúlag kiadásra ajánlják.

Hivatalosan közölni fog Hevesvármegye közönségével.

A folyó ügyek tárgyalása 5 és $\frac{1}{4}$ óraker véget érven, következik a felolvasás:

12. Dr. Kvaczala János t. r. tag »*Bisterfeld János Henrik*«-ről írt életrajzi művéből olvas fel néhány részletet.

Az egész mű a *Századok*-ban fog megjelenni.

Több tárgy nem lévén, elnök az ülést felosztatja.

Kelt mint fent.

Jegyzette

Pulszky Ferencz s. k.

Nagy Gyula s. k.

elnök.

jegyző.

Hitelesítjük: *Majláth Béla* s. k., *Dr. Czobor Béla* s. k.

U T A S Í T Á S

a tagdíjak befizetésére nézve.

Minthogy társulatunk az ügyrend 24-ik szakasza értelmében mindennemű jövedelmeit és bevételeit a m. kir. posta-takarékpénztárnál az 1889 évi XXXIV-ik törvényezikk alapján berendezett cheque-forgalom közvetítésével szedi be, ezentúl mind a tagdíjak mind a társulat javára történő egyéb befizetések elfogadására a nevezett intézet lesz hivatva.

Bármely befizetés legezélszerűbben a cheque-forgalomban használt úgynevezett *befizetési lap* útján eszközölhető, melynek szelvénye egyszer smind *elismervény*-ül szolgál, és a mely azért is legelőnyösebb t. tagtársainkra nézve, mert semmiféle költséggel nem jár, s csak az esetben kell 2 kros frankojegyet ragasztani a befizetési lap hátára, ha azon írásbeli közlést kíván a társulat pénztárnokához intézni valaki.

A befizetési lap egy-egy példányát a *Századok* jelen füzetével veszik t. tagtársaink, azon kérésünk mellett, hogy f. évi tagdíjjaikat és netaláni hátralékaikat azzal mennél előbb befizetni sziveskedjenek.

A befizetési lap használatára nézve minden egyes posta-hivatal megadja ugyan a szükséges felvilágosításokat, azonban t. tagtársaink tájékozásaül mégis álljanak itt a következők:

Befizetési lappal bármelyik hazai posta-hivatalnál lehet fizetni, és pedig akként, hogy a fizetést teljesítő fél a befizetési lapra, illetőleg az elismervényre és szelvényre is, sajátkezűleg írja fel: *a)* a befizetendő összeget, *b)* a befizetés keltét és *c)* a saját nevét. Az így kitöltött lap 1-ső és 2-ik részét (a szelvényt és elismervényt) a posta-alkalmazott aláírva és megbélyegezve visszaadja, a 3-ik rész (a befizetési lap) pedig a posta-hivatalnál marad, illetőleg a posta-takarékpénztár útján a társulat pénztárnokához jő, a ki ennek alapján a teljesített fizetést az illető társulati tag nevére elkönyveli.

Minden tévedés elkerülése végett nagyon kérjük t. tagtársainkat, hogy nevüket és lakóhelyüket a befizetési lapon tisztán és olvashatóan írják ki.

Budapesten, 1891. apr. 15-én

*a Magyar Történelmi Társulat
elnöksége.*

FIGYELMEZTETÉS.

Néhányan t. tagtársaink közül társulatunk kebeléből kilépni óhajtván, ebbeli sajnálatos szándékukat egyszerűen a *Századok* idejü füzeteinek visszaküldésével jelentették. Minthogy a kilépésnek ily módját, a mely csak előfizetőknel lehet szokásos, alapszabályaink nem ismerik s emiattfogyva társulatunk tagjai sem követhetik, szíves figyelmükbe ajánljuk az alapszabályok 7-ik szakaszát, mely szerint a tagság három évenként kötelező, és a ki kilépését a három év letelte előtt két hónappal a titkárnál be nem jelenti, annak tagsági kötelezettsége további három évre terjed ki.

TÓT LŐRINCZ,

A KIRÁLYI TÁRNOKOK ÉS ZÁSZLÓTARTÓK MESTERE.

(1328 – 1348.)

I.

Krónikáink alapján Tót Lőrinczről eleddig nem sokkal többet tudtunk annál, mint hogy I. Károly király zászlóartója és Kont Miklós nádor atyja volt.

Egyike ő azon alakoknak, melyek mintegy beletoppannak a történelembe. Ismerjük ugyan atyja, sőt nagyatyja nevét; ezt Gögének, ¹⁾ azt Jánosnak hitták: de egyebet nem igen tudunk felőlök. ²⁾

Mint dictusa vagyis vezeték neve mutatja, Tótországából, azaz Szlavoniából eredett, mint akkor a mai Horvátországot nevezték. Birtokai is voltak ott, a Dráván és Száván túl, valamint a szomszédos Verőcze, Somogy, Tolna és Vas vármegyékben. Miből az következik, hogy előkelő családból eredett. Sőt én azt a kellően meg nem bizonyítható véleményt táplálom, hogy a Blagay-család őseivel, kiket »nagy ispánok«-nak neveznek emlékeink, és kik a Henrik bán hatalmas ivadékával, a Német-Ujváriakkal sógorságot tartottak, volt osztályos atyafiságban.

Midőn I. Károly király a Német-Ujváriakkal ama hosszan tartó, véres harczot vívta, melynek elvégre is Köcski Sándor országbíró bölcsesége 1327 körül vetett véget, Tót Lőrincz és testvérei s rokonai a király részén híven és kitartóan küzdöttek,

¹⁾ *Geuge, Gewge, Guge, Gugye, Gyge* alakban fordul elő e név.

²⁾ 1281-ben előfordúl bizonyos Joannes filius Gugye, királyi ember, ki a császári káptalan emberével együtt Benedek comes fiait: Péter bánt és Kemien comest Gayul nevű adományos birtokukba igtatja. (*Árpádk. Uj Okmt. IX. 293.*) De ugyanegy-e Tót Lőrincz atyjával?

noha a harc változásaihoz képest iszonyú károkat szenvedének. Jóságukat a végső pusztulásig tönkre tette az ellenség. Akiket közülök kézre kerített, azokat bebörtönözte, vasra verte, pelengérré lánczolta, csúfot üzött belőle, megbénította, meg is ölte. Közel voltak Tóték ahhoz, hogy teljesen elpusztúljanak.

Ugy tetszik azonban, hogy ők se maradtak ellenségeik adósai. Első sorban nem Lőrincz úr, ki — nincs kétség benne — országra szóló vitézsége által érdemelte meg, hogy I. Károly király főzászlótartójának (*magister vexilliferorum nostrorum*) nevezte ki; oly kitüntetés, melyre példát alig tudunk. De Károly király kénytelen volt egyszersmind ráparancsolni az ország összes bírásra: a nádorra, alnádorra, a szlavon bánra, az országbíróra és helyetteseikre, a vármegye-ispánokra, alispánokra és szolgabírákra, hogy Lőrincz, testvérei, unokatestvérei és minden maradékuk fölött törvényt látni ne merészeljenek, hanem ha kinek panasza van ellenök, az a királyi fölség előtt kereskedjék. — Szörnyű jussok lehetett Tótéknak e kedvezésre, melyre »földre borúlva« esdették a király kegyelmét.¹⁾ Amiért jól lehetett értesítve Liszty János veszprémi püspök, ki Bonfin története egyik lapjára, melyen meg van említve Tót Lőrincz neve, ezt a széljegyzetet írta: »Ez ama Tót Lőrincz, ki a király parancsára a pokolban járt, s onnét visszakerülvén, csodálatos dolgokat mesélt.«²⁾

Mert tudnunk kell, mit értettek a mystikus középkorban a pokolban járás alatt. Ha ki valamely szörnyűséges tettet követett el, annak peletenceképen egyebek közt valamely messzefekvő szent helyen búcsút kellett járnia. Ilyen szent helyek valának: az aacheni és kölni szentegyházak, a szent Miklós sírja Bariban Olaszországban, az apostolok fejedelmeié Rómában, szent Jakab apostolé Compostellában Spanyolországban. És aki ennyi vezeklés után sem érezte magát megtisztúlva, az olyan elzarándokolt Irlandba, a szent Patrik purgatoriumába.

Szent Patrik purgatoriuma keletkeztét így adja elő a legenda:³⁾

¹⁾ *Anjouk. Okmt.* II. 463.

²⁾ *Kovachich, Script. minores* I. 334.

³⁾ *Breviarium Romanum* 1522. évi velencei kiadás.

Szent Patrik vagyis Patricius (született 377-ben, meghalt 459-ben) Irland apostola volt. Hanem apostolkodása kezdetén a vad íreket a túlvilági kínok és örömek előadásával se tudta a keresztény életnek megnyerni. Ezek kijelentették, hogy nem hisznek szavának, csodatételeinek sem, hacsak valamelyikök a gonoszok kínjainak s az igazak örömeinek tanuja nem lesz. Isten tehát maga vezette ki szentjét egy magányos helyre, s egy kívülről sötét, kerek barlangot mutatott neki, mondván: »Amely igazhitű és őszinte vezeklő e barlangba leszáll, abban egy nappal s egy éjjelt időzni fog, az minden bűnétől feloldatik, s azon átmenvén, nemcsak a gonoszoknak kínjait, de a jóknak örömeit is látandja.« Ekkor az Ur eltűnván szent Patrik szemei elől, ez örvendve a kinyilatkoztatásnak, azon helyen legott templomot épített, melléje szent Ágoston szabályait követő szerzetes kanonokokat telepített, ama barlangot fallal vétette körül, az ajtóra zárt vetett, nehogy abba valaki rövid észszel behatolhasson, s a kulcsot a templom perjelére bízta.

Még szent Patrik idejében sok bűnbánó leszállott e barlangba, kik visszajövéen, iszonyú kínszenvedésekről hoztak hírt, melyeket tapasztaltak és láttak, és kiknek előadásait a szent azon egyházban följegyezni rendelte. Ezek tanúságtétele után mások is hinni kezdttek szent Patrikban és prédikációiban. És mint-hogy a barlangban sok ember kitisztult bűneiből, a hely szent Patrik purgatoriumának neveztetett. ¹⁾

¹⁾ *Acta Sanctorum*. Martii tom. II. Antv. 1668. 588. 1. *Toldy Ferencz* szerint I. Századok V. 229. — *Tomka-Szászky János* földirata ismerte e szent helyet, »Introductio in orbis antiqui et hodierni Geographiam« című műve 1777. évi kiadása 128. lapján ezeket írván: »Redgles insula parvi lacus, in qua caverna est, quam accolae Purgatorium s. Patricii, Hiberniae apostoli vocant.« — Földirónk *Redgles*-e ír szó és szerzetes-rendi templomot jelent, ellentétben a plébánia templommal, melynek *teampul* a neve. — A tó, melynek nyugati partja közelében a Szent-Sziget (Holy Island) fekszik, Angliának mintegy közepén terül el és *Derg*-nek (Lough Derg) híják. Ma már nyoma sincs rajta se zárdának, se barlangnak. A hitújítás idején azt leromboltatta, ezt betemetette a kormány (1634.) Ennek daczára évenként számos ájtatoskodó látogatja a szigetet a nyári hónapokban ma is.

Fölemlítjük e helyt még, hogy III. Edward angol király 1358. okt. 24. bizonyóságot tesz arról, hogy »nobilis vir Malatesta, Ungarus de Armenio miles . . . nuper a terra sua descendens . . . Purgatorium s. Patricii . . . visitavit, ac per integrae diei et noctis unius continuatum spacium, ut est moris, clausus manserat in eodem . . .« (*Rymeri, Foedera* III. 174.)

E helyet kell tehát értenünk, ha Tót Lőrincz pokolban jártáról van szó.¹⁾

De mielőtt elindult, ha elindult, volt gondja rá Lőrincznek, hogy azok, kik borzasztó kírát okozták, azt megtérítsék, pótolják. Szekesői Herczeg Péter, a Német-Ujváriak egyik feje ipjának, Babonekfia Jánosnak, a királyné tárnokmesterének közbenjárása mellett nyilván csak azon föltétel alatt nyert kegyelmet, ha Tót Lőrinczékkal kiegyez. Az egyesség bérét kétszázötven márka bécsi denárban állapították meg, mely roppant összeget hogy veje, Szekesői pontosan megfizeti, a nevezett tárnokmester, a Blagayak őse vállalta magára, s egyúttal zálogba lekötötte Lőrincznek és testvérének a Száván túli Szlavoniában fekvő Zirin várát, ugyanazt, melytől a Zrínyiek, a szigeti hős ép úgy, mint a költő nevöket kölcsönözték. — I. Károly király pedig megerősítvén ez egyezséget, meghagyta híveinek: Mikec tótor-szági bánjának, Péterfia Dénesnek és Radoszlófia Miklósnak, hogy a nevezett várát, melyet elfoglalva tartának, a Gögefia János fiainak, (Tót) Lőrincznek és Ugrinnak engedjék át, hogy annak és minden tartozékainak birodalmába annak módja szerint bevezettessenek (1328.)²⁾

Lőrincz és testvére Ugrin ez alkalommal semtei várna-

¹⁾ Magócsy István, gyöngyösi szent-ferencz-rendi gvárdián 1836-ban egy, azóta elkallódott colligatumot hozott Döbrentei Gáborhoz, melynek egyik része »Peregrinacio Laurencii Taar« czímet viselte. (*Szilády*, Régi magyar költők tára III. 468.) Eleinte azt hittem, hogy e mű Tót Lőrinczről szólhatott. De mióta annak egy részletét Tinódi Sebestyénnél (Zsigmond krónikája az 1169. sortól kezdve) elolvastam, hinnem kell, hogy e Peregrinacio nem a Tót Lőrinczé, kivéven, ha Tinódi netán vagy kútője élt a költőt megillető szabadsággal és céljához képest tágitott egyet a dolgon. Minthogy ezt láthatlanban elhatározni nem lehet, reménykedjünk Sziládyval, hogy a jövőnek van — ha van — föntartva e kérdés tisztázása. — Tót Lőrincz mester azonban később se feledte el egészen hatalmaskodásait. Nagy-Martoni Pál országbíró magánlevélben kéri Lackfi István királyi tárnokmestert, hogy általmába ajánlott némely szolgálinak huszonnégy darab lábas marháját, melyeket Tót Lőrincz ok nélkül elhajtatót, adassa vissza. (*Anjouk. Okmt.* V. 164. — Az Anjouk. Okmt. ez év nélküli levelet 1347—1348. közti időszakra helyezi. Minthogy azonban Lackfi István 1343 elejétől 1344 közepéig volt csak tárnokmester, a levél kelte ez időközre, nevezetesen 1343. évi június 16. napjára teendő.)

²⁾ *Fejér*, CD. VIII/III. 268. 312. 326. — A zirini uradalom részben a Tótok örökös birtoka levén (»titulo hereditarii iuris ad illos spectans«, *Fejér* CD. IX/II. 591.) gyanítom, hogy a hatalmas Blagayakkal osztályos atyafiak voltak.

gyoknak czímeztetnek. Java korukbeli férfiak lehettek tehát, mit nemcsak abból következtethetünk, mert Lőrincz ezután még húsz évet élt, hanem viselt hivatalokból is. A várnagyság egymagában nem volt előkelő érdemekben megőszült férfiak ambíciójának tárgya. Kezdetén volt tehát Lőrincz közpályájának,¹⁾ melyen hadi érdemei és rátermettsége által a királyi tárnokmesteri méltóságig vitte.

Hadi érdemek gyűjtésére pedig csakhamar újabb alkalmat szolgáltatott az osztrák hadjárat.

II.

I. Károly magyar király unokatestvére volt az akkor élt osztrák hercegeknek: I. másként Szép Frigyesnek, ki magát római királynak is czímezte, II. melléknevén Bölcs Albertnek és Ottónak. Ezek atyja, Albert római király és I. Károly magyar király anyja, Klemencia testvérek valának, Habsburgi Rudolf magzatjai.

Eleddig jó viszony állott fönn közöttök . . .

A Habsburgiak platonicus szeretetét a magyar király majd a cseli II. Venczel, majd a bajor Lajos ellen adott, tekintélyes segítő hadakkal viszonzta. Kedvöket kereste; de a Habsburgiaknak már Rudolf király óta inkább kellett Magyarország, mint királya.

Panaszra mindig volt ok elég . . .

Ágnes királyné, III. Endre özvegye, nem elégedett meg azzal, hogy tömérdek kincset vitt ki magával Magyarországból; hogy Pozsony vár, város és vármegye jövedelmeit özvegyi tartás czímén élvezte: az osztrákok lábokat úgy megvetették a nekik kedves Pozsonyban, hogy többszörös ígéret, szerződés, sőt átadás daczára Pozsony csak nem juthatott a magyar korona hatósága alá. Továbbá egyes véghegyek és vidékek, egyebek közt a Muraköz, folyton a németek bitorló kezén maradt, kik a hazaáruló Német-Ujváriakat, fegyveresen betörve Magyarországba, a törvényes király ellen segítették. Legujabban is I. Frigyes egyik

¹⁾ A semtei várnagyságot se régen viselte, minthogy Semtén röviddel előbb Gergely a várnagy. (*Anjouk. Okmt. II. 142.*)

leányát Henriknek jegyezte el, Bajor Ottó fiának, kinek özvegy anyja mind halálig élt a magyar királyné címével és czímerével.

Azonban mind e vizsásságok keserűséget okoztak csak, nem háborút. A fegyveres beavatkozást maga a legifjabb Habsburgi, Ottó herczeg kérte.

Ottó herczeget, Albert király legkisebb fiát bátyjai nem sokba vették. Se azt nem engedték meg neki, hogy a kormányzásba avatkozzék; jövedelmet sem adtak neki annyit, a mennyiből feleségét és udvari népét tisztességesen eltarthatta volna. Ottó többször szólt eziránt testvéreivel, de ezek siketségre vették kérelmét, a mi a kissé könnyűvérű herczegnek annál inkább nehezebbre esett, minthogy Frigyesnek szépségét üresnek, Albert bölcsességét tehetetlennek tudta. Ellenben neki, akkor az egyetlennek a családban, fiavadéka is volt, pártja se hiányzott, minthogy az osztrák és stájer urak egy része hozzá szíttott. Károly magyar királyhoz fordult tehát, az ő tanácsát és közbenjárását kérvén.¹⁾

Károly nem feledhette, hogy nagybátyját, Albert királyt hasonló okból, mert örökét kiadni vonakodott, gyilkolta meg Habsburgi János (Parricida) herczeg, és készséggel fölszóltat Ottó mellett, eltökélve levén nagyobb baj elkerülése végett, szükség esetén fegyverrel is nyomatékot szerezni jóakaró figyelemztetésének.

Erre látszott kifejlődni az ügy, amiért Károly jó eleve hozzálátott a készülődéshez és Ottóval egyetértve, igyekezett megnyerni János cseh királyt, kiről tudta, hogy szép Frigyesnek éppen nem barátja.

János király alattvalói rémülő meglepetésére, éppen akkor, 1327 elején érkezett Prágába, hogy az adót beszedje s aztán szokása szerint botorúl elpazarolja.²⁾ Ezzel hamar készen is volt, mivelhogy februárius első felében már Nagy-Szombatba sietett a magyar királylyal találkozandó. Mindkét király föltűnés nélkül, csekély kísérettel érkezett, s úgy tetszik, a Ferenczrendiek zárdájába szállott. Károly király csupán legbizalmasabb két emberét:

¹⁾ *Chronica Anonym. Leobens. Peznél*, I. 927. — *Claustro Neoburg.* u. o. 486. — *Paltrami Austr.* u. o. 727. — *Zwetlense*, u. o. 437. — *Aulae regiae, Loserthnél* 456.

²⁾ *Loserth, Königsaaaler Geschichtsquellen*, 447.

Demeter tárnokmestert és Mick bánt hozta magával, no meg alkancellárját, a fehérvári prépostot, mert írástudóra szintén volt szüksége; a cseh király kíséretében is csak az alamóci püspök és két, három világi főúr volt.

Hogy ez alkalommal kötötték meg a szövetséget az osztrák hercegek ellen, az onnét bizonyos, mert e céljokat mindjárt kötlevelök elején elfődni iparkodtak. Károly király — ugymond a kötlevel — szükség esetén minden erejével segíteni a cseh királyt, minden ember fia ellen, kivéven (— — talán ipját, a lengyel királyt, ki ellen János épen akkor nem jó szándékkal viseltetik? nem; kivéven) kedves rokonait, az osztrák hercegeket, kikre több oknál fogva neheztelt. Azonban — foly tovább a kötésben — ha János király hadat izenne az osztrákoknak, ő ez esetben veszteg maradna, de még annyit sem engedne meg, hogy a magyar urak közül valaki segítse a németet; míg, ha az osztrák hercegek támadnának a cseh királyra, akkor Károly minden hadával melléje állana, föltéve, hogy a harcztér nem esnék messzire Magyarországtól. Ugyanezt ígérte a cseh király az esetre, ha az osztrákok izennének háborút Károlynak. S mindkét esetben a kölcsönös segítség ingyenes lenne: a királyok a segítő hadnak lótartásnál egyébbel nem tartoznának.

Hogy pedig a szeretet kapcsa annál erősebb legyen közöttök, Károly király eljegyezte akkor elsőszülött fiát, László herceget (szül. 1324 október 1.) János király leányával, Annával (szül. 1323. márczius 17.), s ez iránt minden eshetőségre kiterjeszkedő szerződést kötött vele, melyre a ferencziek temploma főoltárán szent esküt esküvének. Nem szándékom e szerződés minden bogával előhozakodnom¹⁾ már azért sem, minthogy László herceg csak addig örvendett az életnek, míg e szövetség, melyben tudán kívül szinte főszerepet játszott, célját elérte. Mihelyest beteljesedett ez, s a felek békét kötöttek az osztrák hercegekkel, 1329. februárius 24-e körül László herceg azon jobb hazába költözött, hol a nősülés nem dívik.

Az első pedig, ki hasznát látta a magyar-cseh barátságának, Ulaszló lengyel király volt, kit apró termete miatt Lokietek-

¹⁾ Lásd az eredeti szöveget *Főjérmel* CD. VIII/III, 192.

nek (singnyi, rőf nagyságú) nevezett neje, Lotkotkonak a csehek. János cseh király ugyanis, Nagy-Szombatból visszatérve, egyenesen Sziléziába ment, hogy e hajdan Csehországhoz csatolt tartomány hűbéresei hódolatát fogadja, s innét seregét Krakó ellen, hol Lotkotko székel, vezesse. De a magyar király, kinek sürgős közbejöttét kérte íjja, követeket küldött leendő násza után ez üzenettel: »Inkább öld meg szemem láttára fiamat (és leendő vődet), hogysen apósomat bántsad.« Ezen szenvedélyes s az imént kötött szövetséget fenyegető kifakadásra a cseh király csakugyan beszüntetett minden ellenségeskedést lengyel kollegája ellen.¹⁾

Miként folytak tovább a tárgyalások Károly magyar király és az osztrák herczegek közt, arról kútfőink mélyen hallgatnak, valamint a különben beszédes német krónikások ezen reájok szégyenteljes eseményekről rövid értesítésekkel szolgálnak csupán.

A hadjárat 1328. nyarán indult meg.²⁾ — A magyar sereget nyolczvanezerre teszi a szövetséges csehek egykorú kútfője. Kétségtelen, hogy az tekintélyes volt, minthogy a király összes népével vett részt benne.³⁾ Hadnagya Lackfi István, a későbbi erdélyi vajda, akkor még csak a királyi lovászok mestere volt.⁴⁾ — Sok jeles vitéz követte őt, köztök nem utolsók Tót Lőrincz és számos atyafia.⁵⁾ — A magyar sereg Ausztriába tört, s azt a Duna mindkét oldalán, innen és túl elpusztította, tömérdek kárt okozván, mi az akkori hadjáratok egyik célja volt. A fősúlyt mégis a Dunától éjszakra fekvő vidékre fektette a

¹⁾ *Loserth*, Königsaalcr Geschichtsquellen, 449. — *Palacky* a kortan ellen vét, midőn a nagyszombati szövetekezést a lengyel király ellen tervezett hadjárat utánra teszi. (*Gesch. von Böhmen*, II/II, 158.)

²⁾ Pál országbíró a király parancsára június 6-án elhalaszt bizonyos tárgyalást a hadjárat miatt. (*Zichy Okmt.* I, 316.) — A cseh király júl. 23-án indul meg segítő csapatával. (A königsaaali korirat *Loserthnél* 456.) — Nyomat találok azonban egy 1327 őszén megindult hadjáratnak is. Köcski Sándor országbíró t. i. a király meghagyásából halasztó parancsot ad 1327. október 7-én a következő leülés utánra. (*Hazai Okmt.* V, 102.). De hogy ki ellen volt e hadjárat és mikor szakadt vége? nem tudom.

³⁾ »in exercitu nostro, quam cum tota gente nostra contra duces Austrie et Stirie habuimus,« mondja Károly király, *Anjouk. Okmt.* II, 507.

⁴⁾ *Sopronm. Oklt.* I, 198.

⁵⁾ A főbkek neveit, kik résztvettek e diadalmas hadjáratban, a békekötő levélben találjuk, s alább felsoroljuk.

király, főleg úgy látszik — azért, minthogy a Waldseeknek, Potendorfoknak, Zeltigereknek és Frigyes király egyéb főembereinek kivált itt voltak birtokaik. — A magyarok a Manhards hegyen is túlszáguldván, Waidhofen, Sighards (Syhord áll az oklevélben) és Eggenburg nevű várakat elfoglalták, miután a nevezett hegyen innen Marchegg, Stiefried, Rabensburg, Feldsberg, Gunzerstadt (? Guncheyl), Ulrichskirchen, Habern (Haburne), Thösalt (Thusalt) és számos más erősségeket bevettek volt. — A cseh király julius végén érkezett meg kétezer háromszáz sisakosával, csehekkel és lengyelekkel vegyest a magyarok segítségére¹⁾ és hat hétig ostromolta Drosendorfot, míg bevette. Ezzel a hadjáratnak jóformán vége is szakadt.²⁾

Frigyes királynak és osztrák hercegnek, kinek a hadviselésben soha se volt szerencséje,³⁾ s e hiányt egyszer szószegő halogatással vagy fölfuvalkodottsággal pótolnia nem lehetett, — nem maradt egyéb menedéke, mint békéért folyamodnia, melyet, miután öcscsének, Ottó hercegnek Haimburg városát és várát (Pozsony mellett a Duna mentén) jövedelmei gyarapítására átengedte, s a Habsburg-felvidéki (svájci) tartományok kormányzásába is befolyást biztosított számára⁴⁾, Károly királytól könnyen elnyert.

A béke a Sár (Lajta) melletti Bruckban, 1328. szept. 21-én kötött meg, mely napon a két főoklevél kelt és kicseréltetett. Ezekben szó sem esik arról, mi a háborúnak igazi oka volt; csupán azt említik, hogy a miért Frigyes király leányát néhai Ottó bajor herceg fiának, Henriknek feleségül adván, a magyar királyban gyanút támasztott; aztán meg a miért az osztrák hercegek és övéik némely határszéli részeket, várakat és földeket

¹⁾ »cum nobis rex Bohemie . . in subsidium venisset,« mondja Károly király, (*Anjouk. Okmt.* V, 590. — *Hazai Okmt.* II, 58. — *Fejér*, CD. VIII/II. 642.)

²⁾ E hadjáratra vonatkozó kútfők a már idézettek kivül: *Fejér*, CD. IX/I. 85. — *Anjouk. Okmt.* II, 379. 463. — *Chron. Claustroneoburg. Zwettlense recent. Paltrami Australe, Leobense Peznál* I, 486. 537. 727. 927. — *Contin. Martini Pol. Eccardnál* I, 1446. — *Nagy Iván*: Magyarország családai IX, 346.

³⁾ »in bellicis actibus adhuc non exstitit fortunatus, . . quia contra hostes suos aliquid virilitatis facere in campestribus minime visus fuit.« (Königsaaier Geschichtsquellen *Loserthnél* 457.)

⁴⁾ *Kurz*, Österr. unter K. Friedr. d. Schönen, 385.

elfoglaltak: ezért keletkeztek némely izetlenségek, háborgások és károsítások közöttök. ¹⁾ — De miután a hercegek biztosíták Károly királyt, hogy Henrik bajor herceget, a Frigyes vejét Magyarország ellen soha se fogják segíteni, sőt ha akár a császár (ki akkor Bajor Lajos volt) segélyével Magyarországra támadna, fegyvert ragadnának ellene és segítői ellen; miután továbbá a hercegek szentül megígérték, hogy Magyarország régi határainak helyreállítását többé nem akadályozzák, nevezetesen rábirják nénjöket, Ágnes özvegy magyar királynét, hogy Pozsonyra való minden jogairól lemondjon, a Muraközt pedig, melyet Walsee Ulrik elfoglalva tart, visszaadják; viszont Károly király is visszaadta az imént elfoglalt részeket, és megengedte az osztrák alattvalóknak, kik Magyarországon szőlőbirtokosok valának, ha a szokásos adót megfizetik, azokat tovább mivelhetik: örök békét és fegyveres szövetséget kötöttek egymással, melyet a felek jelenlevő hívei: főpapok, országnagyok, ministeriálisok, ispánok és várnagyok esküvel szintén megerősítettek. ²⁾

¹⁾ Csak egyetlen pont árulja el az igazi okot, az tudniillik, midőn Károly király fegyveres szövetséget köt Frigyes, Albert és *Ottó* hercegekkel mindenki, még a császár ellen is, kivéven *ugyanazon Ottó* herceget, meg szövetségesét János cseh királyt, meg Károly ipját, Ulászló lengyel királyt.

²⁾ *Anjouk. diplom. Emlékek*. I, 269. — *Kurz*, Österr. u. Friedr. d. Schönen, 503. hol a két fő oklevél olvasható. — Megjegyzendő, hogy az osztrák hercegek által kiállított békelevelet a magyar jegyző, a magyar király által kiállítottat pedig az osztrák jegyző írta. Mi nemcsak onnét tűnik ki, mert a magyar király oklevelében az actum és datum helye »Brugga super fluvium Leyta«, míg a hercegek oklevelében »Prukka super fluvium Saar« áll; hanem főleg onnét, mert Károly király eskütársai, a magyar főurak nevei más ortográfiával írvák, mint okleveleinkben szokás, ami némely esetben, a kiejtés miatt nem érdektelen. Így az ismert zólyomi főispán, ki hazai okleveleinkben rendszeren »Donch«-nak íratik, a német jegyző által kiállított iratban »Dantsch« alakban fordul elő. — A magyar főurak közül nevezetesebbek: Boleszló esztergomi, László barát kalocsai érsekek; Miklós (egy természetes Német-Ujvári) győri püspök; Lipóczi és Neksei Demeter királyi tárnokmester, de genere Aba; »Mikcz« szlavón bán de genere Ákos, az Eördög család őse; Szécsenyi Tamás erdélyi vajda, de genere Kaclich; Homonnai Drugeth János nádor és fia Vilmos (Gallicus van nevök mellé téve); Dancs zólyomi ispán; Kerekegyházi László, a székelyek ispánja, de genere Hermán; János budai kormányzó, Simontornya ura, óvári várnagy és mosonyi ispán, az előtte álló Lack nászja; Lackfi István, a királyi lovászok mestere; Treutl Miklós pozsonyi ispán; Lúndvai (de Lyndow) Miklós (filius Stephani, filii Hahót) zalai ispán és a királyné főlovászmestere; *Tót Lőrincz, semtei várnagy*; Becsei Imre, lévai várnagy; Magyar Pál, gimesi várnagy; Szár László, nyitrai ispán; Csór Tamás csökakői várnagy; továbbá: Dénes a királyi étektfogók mestere; Miklós

Nem kevesen tüntették ki magokat e hadjáratban a magyarok közül, kiknek emléke fönmaradt; ezek: Lackfi István, ki Stiefried várát vette be, Hahóti Miklós, ki Habernt és Thósaltot foglalta el; Elefánti Dezső és Hektorfi Miklós királyi apród, kik Marcheggnél tüntették ki magokat; Porpáci Szarka Miklós, ki egyebek közt Stiefried ostrománál egy henczegő német lovagot nyergéből kiemelt és fogolylyá tett; továbbá a Csebi Pogányok: Miklós, Tamás, István, Péter és Imre, mely utóbbi Stiefriednél elesett. Nem épen az utolsók közt voltak *Tót Lőrincz* és testvérei: János, Ugrin és Egyed, és unokaöcscseik: Fülöp és Lőkös, Jakabnak édes testvéröknek fiai, továbbá Gergelyfia Miklós és Istvánfia Beke és Miklós. Kik közül Egyed Syhord (Sieghards) váránál életét vesztette, holott Lőrincz halálos sebet kapott, míg öcscsén, Ugrinon Guncheyl (Gunzerstadt) városához közel egy számszeri nyíl (balista) által borzasztó seb esett.

A béke helyreálltával a barátság is helyreállott az unoka testvérek: a magyar király és osztrák hercegek közt. Károly király egy másik békelevelet is állított ki számukra, mintegy kézi használatúl, nehogy az »unalmasan hosszú« (s rájok nézve lealázó) bruckival kellessék minduntalan előhozakodniok. E levélben csak az van megemlítve, hogy a magyar király és osztrák hercegek közt a szoros barátság helyre állott.¹⁾ A hercegek aztán meglátogatták Károly királyt Pozsonyban, hogy kimutasák iránta való barátságukat.²⁾

A békekötés után a magyar seregek, melyek amugy se szerettek szent Mihály napja után táborozni, minthogy lovaik ellátása ilyenkor nagy fáradsággal járt, Ausztriából haza tértek.

győri, Dezső sopronyi, Lőrincz varasdi, Tamás vasvári ispánok, Orros Miklós (Arrus dictus); Azarai Sándor (de Azara, talán Ozora?); István ujjvári (de Vybar), Dezső kőszegi, Tamás csejtei (de Tschechte), Mihály bolondóci és ugyancsak Mihály vycani (?) várnagyok. — A német főurak közt ott találjuk a passauai püspököt (gondolom *pata*-nak kell olvasni az Anjouk. dipl. Emlékekben [I, 273.] írt *pater* episcopust), a Pfannebergeket, Schaumbergeket, Maidburgokat, Pucheimeket, Pettauokat, Lichtensteinokat, Churingeket, Ebersdorfokat, Pottendorfokat, Steisseket, Ruhensteineket, Stackedeket, Saneckeket, Seldenhofeneket, Walderseeket, köztök Ulrikot, a Muraköz urát stb.

¹⁾ *Kurz*, i. h. 389.

²⁾ Károly király menlevelét Frigyes király és testvérei: Albert és Ottó számára l. *Lichnowsky*, *Gesch. d. Haus. Habsb.* III, 768 számú regista.

Csak János cseh király tartotta elfoglalva a megvett várakat és vidéket, várván, hogy a békével, melyre hajlandó volt, megkínálják. — Személyesen keresték őt fel az osztrák hercegek. János eléjük ment és Frigyes király láttára levette süvegét, hogy őt udvariasan üdvözölje. De Frigyesnek éppen e szerencsétlen perczen ötlött az eszébe, hogy ő mégis olyan, a milyen római király, s a cseh üdvözlését hideg büszkeséggel viszonzta, alig emelintvén meg kalapját. ¹⁾

Az udvariatlanság nagy lehetett, hogy az igen rövid látású cseh király észre vette, azt kemény megjegyzéssel kísérte és visszafordult azzal, hogy a háborút nyomatékosabban folytatja. ²⁾

A csehek nem éppen szerették királyukat, de a németek elleni háború mindenkor oly népszerű volt nálok, hogy tüzzel fogtak új hadi készülétekhez. Az egykori königsaali apát maga is ámulva beszéli, ³⁾ hogy csupán a prágaiak három nap alatt tízezer fegyverest és hétszáznegyven élelem- és fegyverhordó szekeret állítottak ki. Hanem e friss sereg csak Znaimig ért, midőn a békekötés híre eléje érkezék. A megszeppent osztrák hercegek a békealkudozás fonalát újra fölvtették. A lovagiasságában megsértett cseh király kemény föltételeket szabott, és csak Ottó herczeg szavára szállította alább, de még mindig tetemes pénzbeli kárpótlásra, követeléseit, melyeket miután megadtak neki, november közepén tért vissza Prágába.

Habsburgi Szép Frigyes rövid időn (1330. januárius 13.) meghalt, mire a magyar király még inkább érezte barátságát unokatestvéreivel: Ottó herczeggel és bátyjával, II. Alberttel. — Ottó 1331. évi szeptember elején fölkereste őt Pozsonyban, ⁴⁾ és

¹⁾ A hyperloyális *Kurz* mondja: »eine schräche, die den Friedrich zur höchsten Unzeit beschlich und ihn erinnerte, dass er ungeachtet des Widerspruches K. Johanns dennoch die Würde eines Römischen Königs nicht ganz verloren habe.« I. m. 391. lapján.

²⁾ *Chron. Leoben. Peznél*, I, 929.

³⁾ *Losertñnél* i. m. 437.

⁴⁾ *Rakovszky* Istvánnak nem tudom honnét merített azon állítása, hogy a cseh háború után Károly király gyakran Pozsonyban tartá udvarát és 1331. szeptember 6-án itt összejövetele volt *Frigyes* és *Albert* hercegekkel, azért is téves, mert ez időben Frigyes herczeg szinte hét negyedéve nem volt az élők közt, Albert herczeg pedig egy mérgezés következtében mozdulni nem bírt. Bizonyosan csak Ottót kell e helyt érteni, s ha már Frigyes herczeg is okvetlenül itt volt, parányi fiacskáját hozhatta magával.

megkérte, hogy a brucki békekötést megerősítvén, azt annyiban módosítsa, a mennyiben János cseh királyt a békekötés kedvezményeitől foszssa meg, sőt velök, az osztrák hercegekkel, ellene szövetekezék. — Károly király ráállott e kívánságra, kiállította az erről szölvő okmányokat ¹⁾ nemcsak, hanem — jöllehet az idő öszre járt, s a hadjáratra alkalmatlan volt, segítséget ígért nekik a cseh király ellen, mely határozatában a cseh királynak a morva határon történt személyes közbenjötte (1331. november 11-én) sem íngatta meg. ²⁾

Közben ³⁾ az ötvenezer harcosból, köztök háromezeröttszáz sisakosból állott magyar csapatok fölvonúltak a morva határon Laaig a Thaya mellett, hol az ezernyolczszáz osztrák sisakossal és húszezer gyalogossalegyesültek, míg velökszemben a cseh had ezeröttszáz sisakos vitézt és húszezer vegyes fegyverzetüt számlált. ⁴⁾

Hogy a cseheknek a harmadfélszer annyi ellenséggel kikötni nem volt kedvök, érthető; de hogy Ottó herczeg két hétig miért hagyta seregét a kellemetlen novemberi hidegben támadás nélkül vesztegelni és elkedvetlenedni, annak okát hiába keressük. És mert a vezér nem oldotta meg e problémát, megoldotta azt az időjárás, a november végén bekövetkezett nagy hideg, a magyarokat és osztrákokat eredmény nélkül haza készttetvén. ⁵⁾ — Miután pedig a magyarok ott hagyták a csatatért, a cseh király is a faképnél hagyta vitéz Ottó herczeget, embereire bízván az apró guerilla-harczot, melyhez minthogy jobban értettek az osztrák urak, mint a nagy hadjáratához, az egész télen által folytatták. — Békekötés vetett véget e nyomorúságos állapotnak, melyre Károly király látatlanban is ráállott (1332. nov. 23.), ⁶⁾

¹⁾ Pray, Annal. II. 30. 31.

²⁾ Königsaalcr Geschichtsq. Loserthnél, 485. — A datumot Palacky állapította meg. (Gesch. v. Böhmen II/II. 185.)

³⁾ Szeptember 29-én megindúlnak mondja az országbíró a hadjáratot. (Anjouk. Okmt. II. 552.)

⁴⁾ Ezen számszerű adatokat egy szemtanú leveléből vesszük. (Königsaalcr Geschichtsq. Loserthnél 487.) — A számok magyar részről aligha túlzottak, »quod quia univcrsi nobiles regni Hungariae ad presentem exercitum ipsius domini regis proficisci deberent.« (Fejér, CD. VIII, III. 672.)

⁵⁾ A hadjárat befejezése, vagyis a hivatalos leszállás (residentia) napja 1332. januárius 1-ére volt kihirdetve. (Zichy Okmt. I. 379. 383.)

⁶⁾ Kurz, Österr. unter Albrecht den Lahmen, 342. — Fejér, CD. VIII/III. 575. — Lichnowsky, Gesch. d. Haus. Habsb. III. 930. számú regesta.

azon föltétel alatt, hogy a cseh király Berencset és Holicsot, melyeket valószínűleg Csák Máté ideje óta tartott, visszaadja.

Miként hálálták meg az osztrák hercegek a magyar király és nemzet barátságát, azt kimutatták, mihelyt megbékélvén Bajor Lajos császárral, magokat némileg biztonságban érezték.

Albert és Ottó hercegeknek egyik első gondjok volt engedelmet kérni a Bécsbe érkezett Lajos császártól, hogy a Magyarországon levő császári hűbéreket az ő nevében annak adhassák, a kinek akarják. ¹⁾ A császár erre annál könnyebben ráállhatott, miuthogy Magyarországon császári hűbérek nem voltak, s ha ilyeket az osztrák hercegek fölfödöznenek, az nem lehetett kedve ellen. ²⁾

Jól tudták azt az osztrák hercegek is, hogy magyar földön császári hűbérek nem voltak; de ezen levéllel akarták galád tettöket palástolni, midőn unokatestvérök, a magyar király háta mögött némely elégedetlen magyar főurakat eltántorítottak, fölségsértésre, hazaárulásra csábítottak. ³⁾

III.

Ulászló lengyel király, I. Károly magyar király ipja, 1333. évi márczius elején megszűnt élni, s egyetlen törvényes fia, a

¹⁾ *Fejér*, CD. VIII/IV. 189.

²⁾ *Lichnowsky* herceg, a Habsburgi ház történetirója e ponthoz érkezvén, megjegyzi: »Welches diese Lehen waren und wie diese Befugniss wahrhaft oder nur als Anspruch an das Reich gediehen war, ist nicht zu ermitteln.« (Geschichte des Hauses Habsburg, III. 220.)

³⁾ Az eredeti oklevelek a cs. és kir. titkos levéltárban őriztetnek. Kiadva eddig — tudtomra — nincsenek. Kivonatban közli azokat *Lichnowsky* (Gesch. d. Haus. Habsb. III, 1060—1. számú regesták) így:

»1060. 1336. 7. Jan. Wien. Die Gfen Georg, Dionys und Paul, Söhne des weil. Stephan, Bans von Stenischnach, beurkunden, dass sie und ihre Erben freiwillig den Herz. Albr. und Otto mit ihren Schlössern, Städten, Leuten etc. dienen, und ohne ihren Willen mit König Karl von Hungarn keinen Vergleich machen wollen. k. k. g. A.«

»1061. 1336. 20. Jan. Wien. Graf Joh. v. Leukenhaus für sich und seine Brüder Ladislaus und Heinrich und Elisabeth Wittwe Graf Nikolaus für sich und ihre Söhne Laszlo und Heinrich beurkunden, dass sie freiwillig der Herzoge Albrecht und Otto Diener geworden, versprechen mit ihren Burgen und Leuten zu dienen, und ohne den Willen der Herz. mit Kön. Karl von Hungarn keinen Friedensvertrag einzugehen. k. k. g. A.«

Jó szolgálatot tenne a magyar történelemnek, a ki ez okiratokat közzé tenné.

huszonhárom éves Kázmér, sógora a magyar király sürgetésére sietett magát Krakóban megkoronáztatni.

Atyja uralkodása, gazdag tettekben és dicsőségben, csak kezdete volt egy jobb kornak, melynek sok és veszedelmes ellenése: az ország szakadozottsága, az oligarchák rakoncátlankodása, legkivált a szívós németrend és a minden harcra kész cseh király belül, nyugat és délfelől marczangolták Lengyelország nemes testét.

A belügyekbe a magyar király nem avatkozott; ezt ifju sógorára magára hagyta, kinek uralkodói jeles képessége erre elégségesnek mutatkozott. Ellenben mindenképen azon volt, hogy külső ellenségeitől megóvja, s országának e részről békét szerezzen. Csehországgal szemben sikerült is ez neki.

János cseh király, ki magát lengyel királynak is nevezte, s az osztrák hercegekkel csaknem folytonosan ellenségeskedésben élt, ez időben régi barátjával és szövetségesével, Bajor Lajos császárral is ellenkezésbe jött a Henrik karinthiai herceg után maradt örökség miatt.

Ha már előbb csupán az osztrákok ellen sem érezte magát túlerősnek a cseh király, most be kellett látnia annak szükségét, hogy a magyar királylyal és sógorával, a lengyel királylyal szövetezzék.

Elüljáróban a magyar király által inspirált Kázmér Sandomirban 1335. évi május 28-án egy évre terjedő fegyverszünetet kötött János cseh király fiával, Károly morva őrgróffal, melybe természetesen a magyar királyt is befoglalták. ¹⁾ — Augusztus közepén aztán Trencsényben jöttek össze a magyar, a lengyel és a cseh király meghatalmazottjai, hogy a magyar-lengyel-cseh béke és szövetség föltételeit megvitatassák. ²⁾

Nem egészen két heti tanácskozás után, augusztus 24-én, a status quo possidetis alapján, a személyesen oda érkezett cseh király és morva őrgróf jelenlétében (?) akként egyeztek meg, hogy a cseh király lemond minden jogáról Lengyelországra, azonképen a lengyel király mindazon sziléziai és masovi herczegsége

¹⁾ *Fejér*, CD. VIII/IV, 62.

²⁾ A magyar küldöttség feje — úgy látszik — Miklós egri püspök volt. (*Schmitt*, *Eppi Agriens.* I. 288.)

gekről, melyek hűbéresei a cseh koronának meghódoltak. Ez ügy ratifikálása, végleges elintézése pedig akkorra halasztatott, midőn az érdekelt fejedelmek Visegrádon, Károly magyar király udvarában, október 16-án találkozni fognak. ¹⁾

A cseh királyok harminczhét év óta voltak, kezdetben valóságos, azután címzetes lengyel királyok. Nem csekély áldozat tehát János királytól lemondani minden jogáról a lengyel koronára és letenni annak még címét is. Ez áldozattal nem volt arányban azon huszezer hatvanad cseh garas, ²⁾ melynek fizetésére a lengyel király meghatalmazottjai megbízókat kötelezték. Ez áldozatnak méltó ára csupán a magyar szövetség lehetett, a melyről szálló oklevelet Károly király néhány nap mulva, 1335. szeptember 3-án kiállította. Ez oklevélben eskü és kiközösítés terhe alatt kötelezik magokat Károly magyar király és elsőszülött fia Lajos, hogy János cseh királyt és fiait: Károly morva örgrófot és János karantán herceget mindenki ellen (kivéven Róbert sicíliai és Kázmér lengyel királyt) teljes erejükkel segítendik, nevezetesen Albert és Ottó osztrák hercegekkel hirök és megegyezésök nélkül békét nem kötnek. ³⁾

Ez az első alkalom, hogy a még nem is tizenegy éves Lajos herceg, kinek függő pecsétje a szövetség oklevelét szintén erősité, a politikába, közéletbe bevonatik.

Október második felében és november elején érkeztek a fejedelmi vendégek Visegrádra. Fényes kísérettel jöttek és Károly király nagy ünnepélyességgel fogadta őket főpapjai és főurai élén, kik közül Csanád esztergami érsek, László barát kalocsai érsek és királyi kancellár, Drugeth Vellermes nádor, Lipóczi és Neksei Demeter tárnokmester, Széchenyi Tamás erdélyi vajda és szolnoki ispán, Mikcs szlavon bán az Ákos-nemzetségből, Nagy-Martoni Pál országbíró egy alkalommal és e sorban névszerint említettnek. -- Elsőnek érkezett Kázmér lengyel király Ulászlóval Leczyc és Dobrzyn hercegével, Chartresi Galhard

¹⁾ *Caro*, *Gesch. Polens*, II. 186. — *Dudík*, *Mährens allg. Gesch.* XII. 50.

²⁾ Egy hatvanad vagyis hatvan cseh garas kitett egy márka ezüstöt; egy garas tizenkét dénárra oszlott. Jó pénz volt.

³⁾ *Fejér*, *CD.* VIII/IV. 66. — Honnét olvasta *Palacky* (*Gesch. v. Böhmen* II/II. 313.) ennek ellenkezőjét, és utána némi változattal *Dudík* (*Mährens allg. Gesch.* XII. 50), nem tudom.

pápai követtel és udvara légelőbbkelő méltóságaival. Utána János cseh király, de még október végső napjaiban, mert Mindszent ünnepe körül (november elején) a német rend követeivel: Reusz (Ruthenus) Henrikkel, a kulmi tartományi főnökkel, Sparrenbergi (de Spaneberg) Maklárral a thorni — és Brunigsheimi (de Brunesteyn) Konrád schwetzi kommandátorokkal. — Utóbb érkezett a cseh király fia, Károly morva örgróf, míg Rudolf szász herceg, Boleszló sziléziai herceg és Liegnitz ura, Vitigo meiszeni és János alamóczi püspökök, Kolditzi Timó, Lipai Henrik számos másokkal, alighanem a cseh király kíséretében jöttek.¹⁾

A koronás fők kétségkívül fönn a várban, vagy lenn a királyi palotában szálltak meg, míg kíséretök a magyar főpapok és főurak vendégei valának, kiknek Visegrádon fölös számmal voltak tornyaik, palotáik, házaik és udvaraik. A nagyszámú cselédség pedig és lovaik felszerék és sátrak alatt tanyáztak, ellátásokról a királyi udvar bőségesen gondoskodván.²⁾

Hogy a küludvarok követségei, a megyék, bel- és külföldi városok küldöttei is megjelentek Visegrádon, részint tisztelgsül, részint érdekeik előmozdítására, vagy az ünnepség emelésére, vagy csak kíváncsiságból is, hogy jelen lehessenek valamelyikén a számos és pompás ünnepélyeknek, milyenek Magyarországon régen tartattak, magától értetik.³⁾

Az összejövetel derekas czélja, a tárgyalások a cseh király és lengyel király közt, minden nehézség nélkül értek eredményt. A trencsényi praeliminárákat ratifikálták. A cseh király huszezer hatvanad cseh garasért lemondott lengyel királyi czíméről, le minden jogáról Lengyelországra. A lemondási oklevelet a magyar király kezébe tette le mindaddig, míg Kázmér a mondott összeget

¹⁾ Pray, *Annal.* II. 36. — Fejér, *CD.* VIII/IV. 70. — Katona, *Hist. Crit.* IX. 67. kk. — Theiner, *Monum. Polon.* I. 395.

²⁾ Krónikásunk erről némi tudósítással szolgál. Szerinte a cseh király embereinek 2500, a lengyel király embereinek 1500 kenyérré volt egy ebédhez szükségök. A lovak abrakára 25 garleta (kőből, Muth, korec) kellett naponkint. Bor pedig elfogyott 180 átalag (tunella). — Ez adatokat krónikásunk valamely tárnoktól kaphatta. Magasabb körökkel, mint följegyzéseiből megtetszik, nem érintkezett.

³⁾ Hogy Boroszlóból is volt ott követség, említi Henricus Pauper *Werunskynál*, *Gesch. K. Karls.* IV/I. 156.

egészen megfizeti. Tízezer márkát, azaz hatvanadot azonnal lefizetett, melyeket Károly király kölcsönzött, illetőleg bizonyos föltételek mellett adott neki; négyezer márkát Lipai Henrikkel számolt el, s a cseh király, ki valószínűleg adósa volt Lipainak, ez elszámolást kész fizetés gyanánt elfogadta; hatezer márkával pedig adós maradt a jövő huszáig, mikorra ha nem fizet, a magyar király vagy visszaadja a reábizott lemondási oklevelet, vagy maga fizeti meg sógora helyett a mondott hatezer márkát: úgy volt kicsinálva.¹⁾

Nem oly simán és könnyen egyenlítették ki János cseh király és Károly magyar király, mint fölkért békebírák, a német lovagrend és Lengyelország közt régóta keletkezett és elmérgesedett viszályokat. A tanácskozások és egyezkedések e végett már november elején vették kezdetüket, de csak november 26-án értek olyan, a milyen befejezést. Pomerania a lovagrendé maradt:²⁾ oly föltétel, melyhez Kázmér király kénytelen-kelletlen hozzájárult ugyan, de melytől a lengyel nemzet épúgy idegenkedett, mint Kázmér utódja, Nagy Lajos.

Mily ünnepeket ültek, mily fényt fejtettek ki a magyar király és főurak a fejedelmi vendégek, de Erzsébet királyné tiszteletére is, ki november 19-én nevenapját üllötte, annak — sajnos — leírója nem akadt. Csak a fényes ajándékokról, melyeket Károly király vendégei közt fejedelmi magyar bőkezűséggel széosztott, tudunk egyenémít. János cseh királynak adott egy kétszáz márkát érő mosdó-medenczét és kancsót, ötven, arannyal futtatott ezüst kupát, két tegezt, két vitézkötést, egy csodaszép ostáblát,³⁾ két fölbecsülhetetlen értékű nyeret, egy kétszáz

¹⁾ *Chron. Budens.* Podhraczkynál, 253. — *Fejér*, CD. VIII/IV, 73. 75. — A budai krónika beszéli: »Idem rex Polonie erat Regi Bohemorum censuali, et quia rex Huugarie Karolus habebat in uxorem sororem regis Polonie, dedit ei Rex Hungarie, idem Karolus, ad redimendum eum Regem, de solutione censuali regi Bohemorum quingentas marcas auri purissimi.«

A krónikás fölfogása népies ugyan, de az 500 arany márka fizetése tény. Ezen összeg egyébiránt még többször előfordul a magyar-lengyel vonatkozások történetében.

²⁾ *Pray* i. h. mint fölebb.

³⁾ »Una tabula pro scasis (sakk) mirabili«, mondja a magyar krónikás, míg Dubravius így írja le e tárgyat: »gemmarum item alveolum, in quo simulacrum pugnae latrunculis ludimus.«

márkára becsült csákányt (? bicellus), egy gyöngyházból készült bámulatos mívű csészét. Károly örgróf, kit ez alkalommal a magyar király lovaggá ütött, drága lovakat aranyos szerszámmal, csótárral, nyergekkel, vitézkötést és puzdrát kapott emlékül.¹⁾

Képzeltük, hogy a többi vendég se távozott üres kézzel.

A vendégek november végén oszladoztak. A cseh király, ki ezentúl pecsétjeiben és leveleiben nem élt a lengyel király címével, magával vitte az ifjú Kázmért Prágába, hova december 6-án érkeztek, s honnét Kázmér kilencz napi ünnepeltetés után távozott haza Krakóba.²⁾

Mindezeket a legjobb rendben elintézték, a cseh király azonban hadgyűjtéshez fogott; februárius 24-én Prágából kiindult Ausztriába tört, s míg Ottó herczeg seregét osztrákok-, stájerok, karantánok- és krajnaiakból összeállítá, Ausztria északi részét elfoglalta és elpusztította. Keserű nagy bőjtjök és szomorú húsévjtjok volt az osztrákoknak. Aztán egymás közelében vert tábornak a két hadsereg; egymással farkasszemet nézett anélkül, hogy csatát kezdett volna. Ottó, mivel hadi népből és bátorságban alább állott a cseh királynál, nem mert támadni; a cseh király várta a magyar segítő hadat. Jöttének hírére azonban akkora félelem szállta meg Ottó herczeget, hogy seregét cserben hagyva, április 24-e éjjelén titkon elillant és Bécsig meg sem állott. »Ekkora gyalázat még nem esett meg rajtunk,« zúgolódék bátyja, a jó magatehetetlen Albert herczeg. A vezér nélkül maradt hadi nép pedig követte a rossz példát és szintén felkötötte a nyulak bocskorát.³⁾

Jóllehet Károly király aligha hirdetett általános fölkelést,⁴⁾ mégis személyesen vett részt benne fiával Lajos herczeggel és süvével, Kázmér lengyel királylyal egyetemben.⁵⁾ Május 4-én

¹⁾ *Budai Krónika*, i. h. — *Dubravius* Katonánál, *Hist. Crit.* IX. 74.

²⁾ *Königsauer Geschichtsq.* Loserthnél, 522. lap, honnét arról is értesülünk, hogy a németek *Blindenburg*-nak hitták a dunamelléki Visegrádot.

³⁾ *Königsauer Geschichtsquellen*, Loserthnél, 524. — *Chron. Zwell.* és *Leoben.* Peznél I, 539. 944.

⁴⁾ Következtetem ezt abból, minthogy a törvénykezés csak részben szünetelt. (*Hazai Okmt.* IV, 157)

⁵⁾ A hadnagy Tamás erdélyi vajda volt. Részt vettek a hadjáratban: Pál országbíró, (Drugeth) Miklós, János volt nádor fia, Nagy-Semjáni Péter, a Kállayak öse, Ugali Pál, az országbíró ítélő mestere, Széki István, a Rozgonyiak (*Anjouk. Okmt.* III, 251. 254. 363.)

ugyan még Farkashidán, május 5-én pedig Nagy-Szombatban keltezett, de már május 12-én Marcheggnél a Morva folyó mellett táborozott.¹⁾ Aztán, pedig, míg szövetségese, János király Prágában járt, hogy további hadviselésre pénzt szerezzen be, ő folytatá a háborút, Ollersdorf várát és valószínűleg Kreuspeykot (Kreischachot?) víván és megvevén.²⁾ Majd meg, hogy János újra fölkészült, Marcheggben találkozott a három király. Ekkor hatszáz sisakos és több ezer íjász van Károly, kétszáz sisakos és háromszáz könnyű lovas Kázmér körül.³⁾ Ugy látszik, ezen szemén szedett csapatot bízta fiára, Lajos herczogre,⁴⁾ hogy immár ő kísérje János királyt további hadjáratában, míg ő Pozsonyba rándult és julius második felében tartózkodott itt vendégével, ugyancsak János cseh királylyal, ki valószínűleg itt várta be, míg serege ismét összeverődött.⁵⁾

Lajos királyfiak az első hadjáratában nem volt alkalma vitézkednie, nemcsak azért nem, mert kora se volt hozzá való, hanem mert az egész hadjárat harc és győzelem nélkül ért véget az ennsi békében, melyhez hogy Károly király megegyezését kinyerje, János cseh király újra meglátogatta királyi barátját. Az idő őszre járván, nem valószínűtlen, hogy ekkor ő kísérte haza első táborozásából Lajos királyfit.⁶⁾

Az ennsi béke október 9-én kelt oklevelében Károly magyar király neve is előfordul, mintha ő is jelen volt volna a kötésnél.⁷⁾

¹⁾ *Fejér*, CD. VIII/IV, 171. — *Anjouk. Okmt.* III, 264, 279. 346.

²⁾ János király 1336. május 24-től julius 21-ig van távol. L. *Königsaaler Geschichtsq.* Loserthnél 524. — *Anjouk. Okmt.* III, 181. — *Zichy Okmt.* I, 497. 499. — Német Miklós, a Romy család egyik őse e hadjáratban életét veszti. (*Fejér*, CD. IX/I, 779. — *Anjouk. Okmt.* V, 414.) — A király a hadjárat eredményével meg lehetett elégedve, mert közvetlen utána megjutalmazta a hadnagyot, Tamás erdélyi vajdát (*Anjouk. Okmt.* III, 282.)

³⁾ *Loserth*, i. h. 425.

⁴⁾ *Palacky*, *Gesch. v. Böhmen*, II/II, 221. Honnét vette Palacky ez adatot, hogy a magyar segítő had Lajos királyfi vezérlete alatt állott, eddig nem sikerült megtalálnom.

⁵⁾ *Ráth*, A magy. kir. tartózkodási helyei, 44. — *Anjoukori Okmánytár* III, 282.

⁶⁾ *Loserth*, *Königsaaler Geschichtsq.* 527. — Ugy látszik, Péter szakács fainak érdemei, melyeket Lajos királyfi körül szereztek, és melyeket Erzsébet királyné 1337. április 24-én megjutalmazott (*Anjouk. Okmt.* III, 348.), e hadjáratból keletkeztek.

⁷⁾ *Fejér*, CD. VIII/IV, 177., amiért Ráth itinerariumában okt. 9-én Ennsben, Ausztriában tartózkodtatta Károly királyt. Károly azonban nem volt Ennsben; október 6-án Visegrádon keltez. (*Anjouk. Okmt.* III, 288.)

Pedig nemcsak nem volt jelen, hanem a békekötést keményen ellenezte. Hadait se hitta haza,¹⁾ és János király látogatásának csak annyi sikere lett, hogy Károly király szent Luca napjától a jövő pünköstig (1336. decz. 13 — 1337. június 8.) fegyverszünetet kötött az osztrák hercegekkel.²⁾ — De a fegyverszünetet nem követte azonnal béke, és Károly király 1337. évi pünköst után ismét fegyvert rántott az osztrákok ellen.³⁾ Ha nem is általános volt a fölkelés, hatalmas volt (valida multitudo) a hadsereg, melyet az osztrák hercegek ellen megindított. Ütközetre azonban nem került a dolog, mert Károly király ez iránt csak szándékát említi (intentionem habuimus).⁴⁾

Teljes tizenegy hónapba telt tehát, míg Károly király, Pozsonyban 1337. évi szeptember 11-én az ennsi békét ratifikálta.⁵⁾ Sőt kardját ekkor se dughatta hüvelyébe, mivel a pozsonyi béke egyik feltétele az volt, hogy a magyar sereg Schwarzenbach várát elfoglalja, és Ankenstein (magyarul: hol Bornyl, hol Borlen) váráért az osztrák hercegek kezére bocsássa Pernstall várával együtt,⁶⁾ de hogy méltó haragját az osztrák hercegek

¹⁾ Amiért a »residencia exercitus regii versus Austriam habiti« csak 1337. januárius 13-ára volt hirdetve. (*Zichy Okmt.* I, 509.)

²⁾ *Pray*, *Annal.* II, 39.

³⁾ 1337. július 14-én mondja Károly király, hogy legközelebb hadat indít: »proxime nunc movendi exercitus regalis.« (*Fejér*, CD. VIII/VI, 137.) És az ezen hadjáratot befejező békelevélben: Jóllehet a cseh király az ennsi békekötésbe (1336. okt. 9.) nevét beigtatá, ő ezen kötés alá pecsétjét nem függesztette mind e napig, azaz, 1337. szeptember 11-ig, sőt »usque huc discordiis et guerris inter nos et ipsos duces Austrie perdurantibus.« (*Pray*, *Annal.* II, 40.)

⁴⁾ *Anjouk. Okmt.* III, 422.

⁵⁾ *Katona*, *Hist. Crit.* IX, 103. 109.

⁶⁾ *Pray*, *Annal.* II, 42. — *Katona*, *Hist. Crit.* IX, 108. — S ez lehet oka, a miért a residentiát november 11-ére, két hónappal a békekötés utánra, határozta a király, jóllehet azt már szeptember 30-án hirdette ki. (*Anjouk. Okmt.* III, 422.) — *Schwarzenbach* (Magyarország határához közel, Kabold szomszédságában) Stájerországgal együtt Babenbergi Frigyes halála után jutott a magyar koronára, és midőn IV. Béla Ottokár cseh királylyal 1254-ben megosztozott Stájerországon, akkor is, sőt midőn a magyar uralom kiszorult Stájerországból, még akkor is magyar kézen maradt. A pozsonyi béke idején Lesták vagyis Eustach, vasi és soproni vármegye ispán volt Schwarzenbach ura, ki — kétség kívül Károly király parancsára — megígérte az ifjú osztrák hercegeknek: ha Károly királynak vagy fiának Ankenstein várát visszaadják, ő se késik Schwarzenbachot visszaszolgáltatni. A szóban forgó Ankensteinről már az 1291. évi haimburgi békében van szó; mint olyan erősségről, melyről biztosan nem tudták, magyar birtok-e, vagy osztrák? De úgy látszik, a csere nem történt meg. Az osztrák viszonzás

minősíthetetlen eljárása, melyvel jobbágyait föllázították, pártfogolták, - szította, kitetszik abból, hogy az 1336. decz. 13-tól 1337. június 8-ig kötött fegyverszünetbe be kellett foglalni e hűtlenekeket; ¹⁾ a szeptember 11-én kötött béke pedig egy külön pontban kiköti, hogy a fejedelmek egymás hűteleneit védelmezni, pártolni, segíteni nem fogják. ²⁾

De minthogy az osztrák politika az időben őszinte békét nem kötött, annak föltételeit betölteni, a mikor lehetett, halogatta, amit neki rossz néven nem vehetünk, mert ritkán volt a győztes fél; az osztrákok határsértései s a kölcsönös kártételek nem szűntek meg, s e dulakodások már fenyegető jelleget öltöttek, midőn Károly morva örgróf, kinek az osztrák-magyar háboru kitörése az időben kívánatos nem volt, 1341. június 23-án ³⁾ meglátogatta Károly királyt Pozsonyban, hogy a főnforgó differenciákat kiegyenlítse. Károly ráállott, s abban egyeztek meg, hogy az osztrák herceg négy magyar főurat, a magyar király négy osztrák főurat jelöljön ki békebirákúl, kik 1342. évi márcz. 6-án, azok Pozsonyban, ezek Hainburgban a kölcsönös panaszokat megvizsgálják és orvosolják. Károly király választottjai valának: Öttingi Rudolf, Pfannbergi Ulrik, Pergani Ulrik és (póttagúl) Schaumburgi Konrád; Albert osztrák hercegei: Péter szerémi püspök és királyi kancellár, Szécsenyi Tamás erdélyi vajda, Nagy-Martoni Pál országbíró és (póttagúl) Geletfia Miklós turóczi vármegye-ispán, a későbbi nádor, kiknek bölcsesége,

már akkor azt vallotta elvül: elfogadni mindent, de ellenszolgálat nélkül. És meg is vallotta magát ez elv, Lajos magyar király 1362-ben önként és minden kárpótlás nélkül lemondott Schwarzenbachra való jogáról, s azt Rudolf osztrák hercegnek átengedte, figyelmeztetvén őt, hogy a magyar határt épségben tartsa. *Cod. dipl. Moraviae*, III. 181. — *Contin. Cosmae* ad a. 1254. *Pertz-nél* IX. 175. — *Lichnowsky*, *Gesch. des Hauses Habsburg*, II, Oklevéltár, 1. szám. — *Fejérpataky*, *Magyar Könyvszemle*, 1889. 104., 105. l.

¹⁾ *Petrum ducem . . filium Henrici, cum filiis fratris sui et omnibus suis; Johannem filium Johannis filii Henrici, et Paulum filium Stephani quondam bani cum suis fratribus, nostros (Caroli regis Hungariae) rebelles, nunc sub fauore et subter fugio ducum (Austriae) existentes, una cum ipsorum rebus et personis, dictis nostris treugis duximus includendum.* (* *Pray*, *Annal.* II, 40.) Ugy látszik, Német-Ujvári és Bánfi ivadék.

²⁾ *Profugi, proscripti et fugitini ac generaliter quicumque infidelitatis macula respersi . . nullatenus . . recipere . . ac eosdem hospitare etc. nem szabad.* (* *Pray*, *Annal.* II, 42.)

³⁾ *Codex Morav.* VII, 172. *Werunsky-nál* I, 246.

párosulva Károly király mérsékletével, a nagyobb bajnak elejét vette. ¹⁾

Hogy mind e hadjáratokban *Tót Lőrincz*, a rettentetlen vitéz, a király győzelmekhez szokott zászlajának őre részt vett, kétséget nem szenved, mint ezt megjegyzi a budai krónikás azon alkalomból, midőn Lőrincz mester kedves urának, királyának utójjára tette e szolgálatot temetésén, 1342. évi július 17-én. ²⁾

Mintha I. Károly király nem is igen becsülte volna Tót Lőrinczet másért, mint vitézségeért, mert jóllehet érett ember volt, hisz fiai is már-már országos méltóságot viselendők, a semtei várnagyságnál többre nem vihette. ³⁾ Csak Károly király uralkodása vége felé fordul elő mint nyitrai vármegye-ispán is. ⁴⁾ De ekkor aztán szép társaságban találjuk Csanád esztergomi érsekkel, Péter szerémi püspökkel, Tamás erdélyi vajdával, Miklóssal a királyné főlovászmesterével, stb. Csór Tamás lipantai, Treutl Miklós pozsonyi és Geletfi Miklós turóci főispánokkal és Ugali Pállal, az országbíró itélőmesterével, az ország legjelesb férfaiival, midőn Druget Vellermes nádor rájuk, mint választott bírákra bízta a Csetneki Miklós és vérrokonai, a Bebek családbeliek, és a Batiz fiai s az czekek által szavatosokat beidézett Marcus István fiai, a Máriássy család ősei közt Krasznahorka és Berzéte várak és ezek tartománya miatt fenforgó per eldöntését. ⁵⁾

¹⁾ *Pray*, Annal. II, 49.

²⁾ *Podhradczkynál* 258: »Antecedebat autem flebiliter ipsam multitudinem prelatorum, baronum et regnicolarum vexillo triumphali miles famosissimus atque manu fortis, Laurencius Sclauus, cuius intererat tempore vite ipsius domini regis ex officio incumbenti vexilla regalia ferre loco opportuno.«

³⁾ Mint ilyen, előfordul még *Anjouk. Okmt.* II, 449. 553. III, 527. 582. IV, 98.

⁴⁾ 1341. május 15-én először. Nem is régen lehetett még főispán, mint-hogy 1339. november 19-én még Lackfi István viselte e méltóságot. (*Anjouk. Okmt.* III, 608.)

⁵⁾ *Anjouk. Okmt.* IV, 94. — Ezen látszólagos mellőztetése daczára Lőrincz mester nagy szeretettel, benső ragaszkodással viseltetett Károly király iránt, minthogy halála után is, hivatalos levelekben is, a chablon-szerű »boldogult« helyett gyöngéden így említi: »cuius semper memoria sit in benedictione«, »kinek emléke mindenkoron áldassék!« (*Fejér*, CD, IX/I, 262.)

IV.

Tót Lőrincz igazi értékét Nagy Lajos becsülte meg, midőn őt a királyi tárnokok mesterévé nevezte ki s ez által a királyi városok gondozását reá bízta.

Jöllehet a királyi városok, az iparos és kereskedő polgárok és vendég-népek tanyái fölvirágzásának alapjait már Árpád-házi királyaink tették le, midőn azokat szabad egyházzal («ecclesia libera»), önkormányzattal és bíraskodással megajándékozták, az Anjouk lettek a városi elem igazi jötevői akkor, midőn védelmökre a tárnokmestereket kirendelték.

A polgári osztálynak sok ellensége volt a középkorban, amikor a minden néven nevezendő úr hozzá szokott mások verejtékén szerezni jólétet magának. Így volt ez egész Európában, s hogy nálunk se legyen különben, ahhoz még az a különös ok járult, hogy a polgári osztály nagyrészt idegen volt nyelvre és nem ritkán érzelmre is e hazában.

Ha Károly és Lajos királyok megérdemelték a dicséretet, hogy ők a városokat igen szerették, fölsegítették, javokat előmozdították,¹⁾ e magasztalást kiváltképen oly tárnokmestereknek köszönhatték, milyen Lipóczi és Nekcsei Demeter, de Tót Lőrincz is volt.

Tót Lőrinczet királyi tárnokmesterré 1344. év nyarán nevezte ki Lajos király szeretete.²⁾

Kezdetben a királyi tárnokmesteri méltóság mellett a királyi zászlótartók mestere címét is viselte;³⁾ utóbb azonban ezen különlegességgel letevén, csak a nyitramegyei ispánságot tartotta meg mellékes hivatalul és jövedelmi forrásul.

Tárnokmesteri hivataloskodását nevezetessé tették a perek, melyek tárnoki széke előtt folytak, és melyekben a városi polgárság igazait hatalmas urak, például az esztergami érsek, a zágrábi káptalan és Bebekék ellen megvédelmezte, mi azon időben nem kis föltűnést, az érdeklettek körében nagy visszatetszést keltett.

¹⁾ *Chronicon Leibnitzianum. Katonánál*, Hist. Crit. IX. 278.

²⁾ »Ludovici . . . regis . . . dileccione nos in honorem . . . magisterii tauernicatus sublimante«, mond ő maga. (*Tkalčić Iván*, Monumenta Hist. I. r. civitatis Zagrabiae. [Zágráb, 1889.] I. 446.)

³⁾ *Anjouk. dipl. Emlékek* II. 63.

Minden tekintetben érdekes a pör, melyet a zágrábi káptalan a geréci¹⁾ polgárok és vendégnépek ellen folytatott, és melyet Tót Lőrincz mester igazságos ítéletével fejezett be.

A gazdag és hatalmas zágrábi káptalan ritkán tartott jó barátságot szomszédaival, az Anjouk uralma alatt mindinkább gazdagodó geréci polgársággal. — Ily viszonyok kifejlődtek más káptalanok és városok közt is, például Budán, Erdélyben, Esztergamban, Székes-Fehérvárt . . . E két testület nem ritkán vetekeedett, torzsalkodott, patvarkodott egymás közt. Gerécnek német vendégnépekkel gyarapodott városa a káptalan hatalmát mind súlyosabbnak érezte s ez igát levetni törekedett. Viszont a káptalan, bízva kivált Lajos király kegyében, melylyel az egyháziakat, nevezet szerint a zágrábiakat elárasztotta, idejét látta annak, hogy a polgársággal kikössön, s ez alkalommal, mint hitte, szarvait letördelje.

Háromszoros pert indított ellene. Geréc polgárai árkot ástak volt fönn a hegyen, mi a kanonok uraknak nem tetszett, mert az ezen árkon végig ömlő sebes víz az ő földjeiket elöntötte, elrontotta, úgy mondának, s ez volt a pör egyik tárgya; a másik, hogy Geréc városa az egyház kárára és szabadsága ellen önkényesen vámot vetett sóra, viaszra s egyéb apró árura; a harmadik, hogy a káptalannak Kobilja és Svibljan nevű birtokait V. István és IV. László királyok korától óta elfoglalva tartják.

A pör fölebbezésében a tárnokmester elé érkezvén, a felek kaptak királyi embert, ki őket a pécsi káptalan bizonyosságával 1343. évi januárius 13. napjára megidézte Visegrádra a tárnokmesteri szék elé. Semmi sem jellemzi annyira az akkori viszonyokat, mint azon körülmény, hogy a tárnokmesterek kilenczszer halasztották el ez ügy tárgyalását, míg nem tizedszerre ítelt benne érdemlegesen Lőrincz mester. Az ő közvetlen elődjei: (Szécsenyi) Tamás volt erdélyi vajda, később országbíró; aztán Lackfi István, utóbb erdélyi vajda, nyilván fáztak ettől a dologtól. Látták, hogy a káptalannak nincs igaza, de azért elítélni nem merték. Húzták, halasztották tehát a tárgyalást, hátha időközben a magok kenyerén — mint mondani szokás — megbékélle-

¹⁾ Geréc vagy Gréc Zágráb városának a hegyen épült, fallal kerített része.

nek a pörösök. — Hogy aztán Tót Lőrincz lett a tárnokmester, és példáját adta pártatlanságának, melylyel Csanád esztergami érsek, Bebek István és Bebek György — lehet jogos — követeléseit a szomolnokiak ellen, minthogy jogaikra kellőn ügyelni elmulaszták, visszautasította: ¹⁾ akkor meg a zágrábi káptalant szállta meg a félelem, és halasztást halasztásra kért. Tudjuk pedig, hogy a halasztás nem járta »isten nevében«; azért meg kellett fizetni a iudiciumot, vagyis birságot, melyet akkor *követ-ségnek* is neveztek, ²⁾ és kitett egyszerű minőségében három márkát. ³⁾

Vége tovább halogatni az ügyet nem lehetett. A tárgyaláshoz a káptalan részéről maga a prépost, a város részéről Miklós (Mikolet) volt bíró és Jakab (Jaksa) aranyműves jelentek meg a tárnokmesteri szék előtt, melyet Lőrincz az ügy fontosságához képest lehetőleg tekintélyes férfiakból állított össze. A főpapok ugyan, az egy szerémi püspökön és királyi kancelláron kívül, elvonták magokat a kellemetlen törvénylátás kötelessége elől, ellenben Miklós nádort, a Gelet fiát, Tamás volt erdélyi vajdát, Garai Pált a királyné tárnokmesterét, Treutl Miklós pozsonyi, Geletfi János turóczi főispánt, Poki Dezsőt, az alország-híró, főurakat, nemkülönbén Bika Miklóst, a nádori és Ugali Pált az országbirói ítélőmestereket (protonotarios) mint szakbeli férfiakat ott találjuk egybegyülekezve.

Fölhívatván a zágrábi prépost, mutassa föl az okleveleket, melyek alapján pörét megindította és melyekkel a káptalan jogai

¹⁾ *Fejér*, CD. IX/I. 257.

²⁾ *Fejér*, III/II. 147.

³⁾ Mai pénzünkben egy márka (fél font) tiszta ezüst 21 osztrák értékű forintot tesz ki, és kitelt belőle 480 denár. De az usualis, közhasználatban levő, kereskedelmi márka csak 400 denárt számított, tehát 4375 osztr. ért. krajcárral számítván a denárt, voltaképen csak osztr. ért. 17 frt 50 krajczárt tett ki, tehát a három márka $52\frac{1}{2}$ forintot. Ez nagy pénz volt azon időben, midőn 1341-ben Erdő-Inotán, Veszprémmegyéjében egy malmot nem becsültek többre három márka kis denárnál, ugyanannyira egy nemesi házat, udvart, kertet, a benne levő gyümölcsfákkal együtt (*Anjouk. Okmt.* IV. 99.) s ezen a pénzen egy ekényi, azaz a viszonyokhoz képest 120—170 hold földet lehetett venni. — Hogy mi alapon állítja *Szél Farkas* (Bessenyei-család Története 18. l.), hogy a XIV. században »egy ekényi föld körülbelül mai 200 holdnak felelt meg«, miután ahhoz kétség nem férhet, hogy egy hold akkor hosszában 72, széltében 12, egész térfogatában tehát 864 négyszögű ölet tett ki, (*Árpádk. Uj Okmt.* V. 102. — *Zichy Okmt.* I. 495.) megvallom — nem tudom.

sérelmét megokolhatná: a prépost azt felelte, hogy mind ez okmányai Visegrád városa égésekor elhamvadtak Tatamér fehérvári prépost levéltárában, hova azokat Demeter mester, zágrábi főesperes elhelyezte volt. E kopasz mentséget,¹⁾ melyet semmiképen se tudott elhithetni a prépost, kettős követséggel, azaz bírsággal honorálták a bírák, és esedezésére újabb halasztást engedtek a káptalannak, ha netán az elégett oklevelek mássait addig föltalálhatná.

Az újabb tárgyaláshoz már nem is a prépost, hanem csak a mondott Demeter főesperes társával Dénes kanonokkal jelent meg, kik mutattak is föl átiratban két, határjárást tárgyaló levelet, melyben említetik, hogy bizonyos Uta nevű ember ajánlékozott a zágrábi káptalannak bizonyos Kasina nevű földet, melyhez állítólag Kobilja és Svibljan is tartoznék, de ezen vajmi szegényes indokolás ellenében a geréci polgárok okmányokkal elégségesen behozták először, hogy a panaszos árok vize nem okozhat kárt a káptalannak, minthogy a káptalan területére nem is foly; másodsor, hogy a sérelmeseknek mondott vámokat a város kerületén belül szedi, azokat kiváltságai értelmében aunk rendje és módja szerint vetette ki, s azok a káptalant semmiképen sem érintik; harmadsor, hogy a szóban forgó két birtok, Kobilja és Svibljan a város jogos vagyona, melynek birodalmába annak idején maga a felperes káptalan bizonyosága mellett vezették be a várost anélkül, hogy az akár akkor, akár utóbb ellenmondott volna.

A tárnokmester a törvényes szokás szerint felhívta aztán még a káptalan képviselőit, ha tudnának-e ügyök előnyére netán bizonyítékokat felmutatni, avagy van-e reményök, hogy ilyeket még előkeríthetnének? Minthogy pedig ezek újabb bizonyítékok felmutatására nem vállalkozának, hanem mindig csak az állítólag elhamvadt oklevelekre hivatkozáznak: a tárnoki törvényszék kénytelen volt nemcsak elűtni őket követelésöktől, hanem patvarkodásban (in facto calumpnie) is elmarasztalni (1346. április 11.)

Nagyon lesújtotta e vesztt per, mely súlyos következményekkel járt, minthogy a patvarkodás bélyegét nagy váltsággal

¹⁾ »Nuda verba« mondja az ítéletlevél.

lehetett csak elsimítani, a zágrábi káptalant. Midőn Lajos király ugyanezen, 1346. évi július havában Zágrábban tartózkodék, hogy onnét Zára fölmentésére induljon, panaszosan járultak eléje a káptalani urak, hogy pörükben a geréci polgárok ellen nem nyertek igazságot. S a király nagy kegyességében a főpapok és főurak elé terjesztette Lőrincz mester ítéletét. De ezek kénytelenek voltak megvallani, hogy nem történt igazságtalanság a káptalanon. Mire a király kiemelvén, mennyire nem szabad senkin jogtalanságot elkövetni, Lőrincz tárnokmester ítéletét jóváhagyta és örök időre megerősítette.

Immáron a felülkerekedett geréci polgárok fogták pörbe a zágrábi káptalant patvarkodás czímén, elégtételt követeltek és 1348. évi november 8. napjára határnapot eszközölvén ki, a király elé idézték. Ez időtől fogva tizennégy éven át folyt a pör Olivér, Cikó és János királyi tárnokmester idején — folytonos halasztásokkal. A halasztások ez egyszer javára szolgáltak a zágrábi káptalannak. Lajos király időközben ugyanis nagy amnestiát adott, amennyiben általánosan elengedte az 1351. évi december 8-ig kiszabott összes birságot és bírói büntetéseket; ¹⁾ és mint-hogy e levél értelmezéséhez még kétség fért az iránt, ha vajon a patvarkodás büntetése is az amnestiába befoglalandó-e? püspökének kérelmére Lajos király külön kegyelmét éreztetta a zágrábi káptalannal. S ez értelemben ítélvén János királyi tárnokmester, fölmenté a zágrábi káptalant a patvarkodás vétségének súlyos következményei alól. Mivel azonban a geréci polgárok és vendégnépek hosszú pörösködése nem járt sok költség nélkül, ezen perköltések pótlására a zágrábi káptalant ötven márkával róttá meg olyképen, hogy ha a fizetésnél késedelmet tanusítanak, dupláját fizetik a mondott összegnek. ²⁾

A szomolnokiak imént érintett ügye pedig a következő:

Szomolnok bányamívelő népe új aknát tárt föl Lassu-Patakon, mely területhez az esztergami érsek épügy mint a Bebekek jogot tartottak. A királyi tárnokmester törvényszéke elé idéztetvén a felek, Csanád esztergami érsek személyesen, azonképen Bebek István a maga és Bebek György nevében mint föl-

¹⁾ »Univerſa iudicia et iudiciorum quevis grauamina.«

²⁾ *Tkalčić* i. h. 1. 178., 183., 185., 217., 445., 553.

pörösök, — Miklós bíró és Miklós jegyző Szomolnok város részéről mint alperesek megjelentek. A szomolnokiak fölmutatták Károly királytól, Lajos királytól és Erzsébet királynétól kapott, ünnepesty alakú és teljes hitelű leveleiket, nevezetesen Károly királyét, melylyel városuknak két mértföldnyi körületben minden földet odaajándékozván, felszólíttatá az érdekelteket, kiknek e területre netán joga volna, hogy jelentkezzenek igényeiknek érvényt szerzendők, vagy ezek iránt vele, a királylyal kiegyezendők. De mivelhogy senki se jelentkezék, a mondott területbe, mint közvetlenül királyi jogához tartozóba, a szomolnokiakat beigtattatta. Ez adományt egyebekkel Lajos király és Erzsébet királyné megerősítették.

E levelek elolvasása után Tót Lőrincz tárnokmester nem is kívánta, hogy a felperesek előmutassák birtokleveleiket, melyek alapján igényperöket megindították, hanem csak annak bebizonyítására szállította fel őket, vajon ellenmondottak-e a szomolnokiak beigtatásának és épségben tartották e ezáltal jogaikat a pörös területre? Felszólítását háromszor ismételvén, mint ezt a törvényes szokás megkivánta, miután ennek bebizonyítására sem az érsek úr, sem a Bebek urak nem vállalkozának, elütötte keresetöktől és örök hallgatásra ítélte őket (1344. október 21.)¹⁾

Tót Lőrincz gyakorlati helyes felfogással a kereskedelem érdekeit is előmozdította.

A visegrádi fejedelmi congressuson előkerült a nemzetközi kereskedelem ügye is, s a három király áthatva annak fontosságától, iparkodott elmozdítani mindazon akadályokat, az utak bizonytalanságát, a vámok rendezetlenségét, melyek a kereskedelem föllendülését gátolták.

Elsőben biztosokat neveztek ki a rendbontók, a rabló lovagok megfenyítésére. Az illető hatóságnak kötelességévé tették a rabló várát lebontani, birtokát elkobozni. A rendszabályok e tekintetben oly szigorúak voltak, hogy a rabló-lovagot az esetben is becstelennek jelentették ki, ha a kárt megtérítette. A hármasszövetség területén bárhol elítélt rabló sehol, se Magyar-, se Lengyel-, se Csehországban nem találhatott menedéket: idegen földre kellett menekülnie az ilyen száműzötteknek.²⁾

¹⁾ *Fejér*, CD. IX/I. 257—263.

²⁾ *Codex dipl. Moraviae* VII. 71.

Azonképen rendezték a szövetségesek a vámokat is, hogy hol és mekkora vámokat szabad a kereskedőktől szedni. E határozatokról érdekes példát nyújt Károly király rendelete a morva határtól Budáig terjedő kereskedelmi vonalról. — A cseh és morva áruk behozatala (ez áll a rendeletben) Fehér-Egyháznál (ma Holics) történjék, hol az áruk értékük nyolczvanadát fizetik vámképen. Holicstól az út Nagy-Szombatig ketté ágazott; az egyik Sásvárnak (ma Sasvár), Bikkszádnak (ma Bikszárd) vitt, a másik Szinczének (ma Sženic), Jablonczának (ma Jablonic) és Bénynek (ma Bányóc) Korlátkő vára mellett vezetett el. Nagy-Szombatból a cseh-morva kereskedők útja Farkashidán, Semtén, Nyárhidon és Udvardon át Esztergamig, innét Csabán és az óbudai erősséghez tartozó Szent-Jakabon keresztül a buda-városi kapunál érte végét.

A nevezett helyek mindegyikén vámot kellett fizetni. Fizetett pedig a kereskedő kétfogatú kocsija, melyet akkor *radas*-nak hittak egy lat, vagyis három nehezék (sic) ezüstöt, az egyfogatú, vagyis *ajncás* kocsi annak felét. Károly király meghagyta várnagyainak: Lackfi István Ujvár (= Fehér-Egyház = Holics), Berencs és Bolondóc várnagyának, Treutl Miklós pozsonyi ispán, Korlátkő és Héder várnagyának, nemkülönb *Tót Lőrincznek*, a semtei várnagynak, megkereste az esztergami érseket, kihez a nyárhidi, udvardi, és esztergami vámok tartozának, hogy e rendeletét pontosan megtartassák (1336. január 6.) ¹⁾

Tót Lőrincz azonban, midőn a tárnokmesterséget fölvállalá, ennél tovább ment. A hazai kereskedelem előnyére nem azt tartá czélszerűnek, hogy csupán a cseh és morva kereskedők óvassanak meg mindennemű önkénytől, hanem a kereskedelem általában. Amiért meghagyta a farkashidai és semtei, nincs kétség benne, a többi vámosoknak is, hogy a kölni, hoyi és egyéb kereskedőktől se szedjenek nagyobb vámokat, mint a csehektől és morváktól (1345. márczius 10.) ²⁾

Ha vajon igazságszeretete, mely személyválogatást nem ismert, szolgáltatott-e okot arra, hogy a tárnokmesteri hivataltól

¹⁾ *Anjouk. dipl. Eml.* I. 343.

²⁾ *Anjouk. dipl. Eml.* II. 63. — Egyéb adatok *Lőrincz* tárnokmesterről: *Anjouk. Okmt.* IV. 469. V. 164. — *Fejér*, CD. IX/I. 425.

fölmentessék, vagy hogy a király az ország nyugati határainak védelmében látta szükségesebbnek szolgálatait igényelni: meghatározni nem tudjuk. De tény, hogy míg Tót Lőrincz 1346. évi augusztus 19-én utójára fordul elő mint királyi tárnokmester okiratainkban és 1347. februárius közepén már Rátóti (de genere) Olivér a tárnokmester: ¹⁾ addig öt négy vármegyének, Sopronnak, Vasnak, Varasdnak és Nyitrának élén találjuk mint ispánt. ²⁾ Mi világos jele annak, hogy Nagy Lajos király meg nem vonta tőle becsülését, sőt e viszony a bizalmasság bizonyos fokára emelkedett, midőn Tót Lőrinczet és fiait arra kérte, hogy ősi birtokukat, Zrin várát engedjék át neki, hogy azt az eddig hűtelen Subicsoknak, a Zrínyiek őseinek adhassa cserébe Ostrovicáért. Mit Tót Lőrincz és fiai készséggel megtettek. ³⁾

Aztán nem igen hallunk felőle. 1348 végén vagy 1349 elején megszűnt élni, minthogy ez utóbbi év aprilis hava 26-án már fia, Miklós viseli az atyja által viselt vármegyei ispánságokat, míg ő *néhaiként* említetik. ⁴⁾

Három fiát ismerjük: *Bertalant*, a királyi pinczések mestere, *Lököst*, a királyi főétekgogót és *Kont Miklóst*, a nádort, kiről — ha Isten kedvez, máskor.

PÓR ANTAL.

¹⁾ *Hazai Okmt.* I. 191. — *Árpádok. Új Okmt.* XII. 648.

²⁾ *Anjouk. Okmt.* V. 96. 111. — *Fejér*, CD. IX/I. — *Sopronmegyei Oklt.* I. 205.

³⁾ *Fejér*, CD. IX/I. 475.

⁴⁾ *Anjouk. Okmt.* V. 274. 339.

A MARKOMAN HÁBORÚK.

ÖTÖDIK ÉS BEFEJEZŐ KÖZLEMÉNY. —

A második háborúban megújúl a népek szövetsége, bár Capitolinus csak a marcomannok, hermondurok, quadok és sarmatákat említi, ¹⁾ s ugyanazon harcztéren folyt ismét a küzdelem, melyet az előbbi hadjáratok majdnem teljes pusztasággá tőnek. A harcz vonalát ismét a Duna medre jelzé egész hosszában, s így a háborúknak egységes vezetéséről megint nem lehetett szó. Raetia és Noricumban a források nem emlitenek új küzdelmeket, — de Pannonia és Dácia annál inkább ki valának téve az ellenséges megrohanásoknak.

A harczokat a legjobban sújtott markomannok és quadok kezdik, nagy erővel, hirtelen támadva meg a területeiken épült castrumoknak, úgy látszik, teljesen készületlen helyőrségeit. Rohamaiknak a meglepettek nem tudván ellenállni, a harczok birodalmi területre tétetnek át, s a két Quintilius kénytelen a császárhoz fordulni segélyért. Marcus tábornokainak jelentésére megtőn minden telhetőt, de a katonai kincstár teljes kimerültsége miatt új haderőket csak a senatus által megszavazott összegekkel tudott kiállítani.

Dáciában s talán az Al-Duna mentében Clemens küzködik a berohanókkal, de époly kevés sikerrel, mint Pannoniában a két Quintilius.

Ily körülmények között a császár föltétlenül szükségesnek tartván a harczmezőn való megjelenését, fiát is nagykorúsítá, s Bruttius Praesens leányával Crispinával összeadván, Caesar-nak nyilvánítá, és maga mellé vevén, ketten mentek Bellona templomába, hol különben az oly szelid indulatú Marcus vérbe mártott lándzsát hajított a küzdter felé, majd kiadván az indu-

¹⁾ Capit. Vita Marci c. 27: Triennio bellum postea cum Marcomannis, Hermonduris, Sarmatis, Quadis etiam egit.

lási parancsot, 178. augusztus 5-én elhagyá Rómát Comodusszal együtt.¹⁾

Öt megelőzőleg indult Tarruntenus Paternus jelentékeny haderővel, s mire Marcus fiával megérkezett, már jobbra fordultak a dolgok. A császár szintén nagyszámú sereget vezetvén, megjelenése, és szerencsével folytatott alkudozásai nagy hamar meglazíták az ellenségek szövetségeit. A jazygok, bár ők is keztyűt vetettek a birodalomnak, elválnak szövetségeseiktől, és semmi nyomát sem találjuk 179-től fogva további harczaiknak. A harctérnek nyugoti felén a markomannok és quadok vitézül tartják magukat, míg Tarruntenus Paternus ellen valószínűleg a Morva mezőn döntő csatát nem vesztenek, melyben hadseregüknek legnagyobb része fölkonczoltatott. Ekkor kapja Marcus tizedszer az imperator czímet.

Hasonló sikerrel harczolt keleten, Clemens utódja, Helvius Pertinax, az új helytartó, s 178 és 179-ben kiveri vagy megsemmisíti az összes barbár hordákat, a két Moesiában mint Dáciában²⁾ s helytartója maradt mindhárom tartománynak egész Marcus haláláig.

A császár auspiciumai alatt szerencsésen végződék tehát a háború mindkét éve, de a nélkül, hogy annak teljes befejezése előre látható, vagy csak sejthető is lett volna. E miatt a telet Pannoniában határozó tölteni a császár, előkészítendő a meghódolt területek bekebelezését. Békét, úgy látszik, nem akart többé kötni — félre szabálynak bizonyulván a kiegyezkedések mint szövetségek. És valóban csak is a bekebelezés nyújtott volna teljes biztosítékot, és annak végrehajtása annyira megért Marcus lelkében, hogy életírója Capitolinus és Dio³⁾ egybehangzóan állítják, mikép ha egy évvel tovább él, provinciává alakítja a háború által végig dúlt területeket.

Ez már nem történhetett meg. Pannonia nyugati részének — Vindobonában⁴⁾ tartá főhadiszállását — hideg zord tele, s a folytonos fáradalmak végkép kimeríték a gyöngé beteg császárt s 180 márcziusának elején veszélyes fordulatot vévén baja, többé nem hagyható el ágyát. Nagy lelke, kínjai közepett is, mindig a birodalom sorsával, s a bevégzendő nagy háború és annak végső

1) Dio Cassius 71, 33. Talán indulására vonatkozik a következő fölírat: Pro salute et reditu et victoria imp. Caesaris M. Aureli Antonini Aug. Germanici, Sarmatici, p. p. stb. 178—180 év. C. I. L. VI. 1015.

2) Capit. Vita Helv. Pertinacis c. 2.

3) Capit. Vita Marci e. 27: et si anno uno superfuisset, provincias ex his fecisset. — Dio 71, 33.

4) Bécs.

fejléményeivel foglalkozék. Helyzetének rosszabbra váltával magához hivatá fiát, s kérve kérte a háború folytatására, nehogy a birodalom árulójának tűnjék föl. Commodus kötelező ígéretet tévén, a beteg császár visszautasított minden ételt italt, hogy baját súlyosbítván, hamarabb meghalhasson. Hatod napra barátait hivatá s mosolyogván az ember sorsa fölött, és megvetve a halált e szavakkal fordult hozzájuk: »mit sirattok engem, miért nem gondoltok inkább a ragályra s a közös halálra?« És midőn távozni akartak, a következőkkel bucsúzott tőlök: »ha elhagytok, úgy isten veletek, én előre megyek.« Ereje az étlenség következtében rohamosan kezdvén hanyatlani, környezői megkérdeék tőle, hogy kire bizza fiát? »reátok, ha méltó lesz, s a halhatatlan istenekre.« Heted napra még egyszer látni kívánván őt, behivatá, de néhány bucsuszó váltása után azonnal elküldé, nehogy megkapja a bajt. Később seregének tisztjeit s küldötteit kéréte be, hogy jó indulatukba ajánlja örökösét. Elbocsáttatásuk után a szolgálattévő tribun nyitott be hozzá a jelszóért: »fordulj a fölkelő nap felé, mondá neki, az enyém már leáldozik.« Ezzel elfordult, mintha aludni akarna, s jobblétre szenderült még ugyanazon éjjel. ¹⁾ Mondják róla, hogy óhajtá, bárha fia hamarabb halna meg, mint ő, mert félt, hogy holta után Nero, Caligula és Domitianhoz lesz hasonló. ²⁾ Igaza volt.

Igy halt meg Marcus, kiben minden erény egyesült — írja Dio — s ki oly istenfélő volt, hogy még a szerencsétlenség napjaiban is személyesen áldozott otthon, ki minden uralkodó között a legjobban kormányzott, s ha gyöngé teste miatt vitézi dolgokat nem tehetett is személyesen, azt veleszületett gyarlósága daczára is hozzászoktatá minden fáradsághoz. Annál nagyobb mérvekben gyakorolta a jótékonyságot . . . Sohasem volt igazságtalan . . . Ha valaki jót tett, megdicsérte őt, s ha lehetett, fölhasználta szolgálatait, míg másoknak egyéb dolgaival nem igen törődött. Az embereket nem alakíthatjuk tetszésünk szerint — szokta volt mondani, hanem úgy kell őket fölhasználni, a közjó előnyére, a mint kapjuk. Egyetlen tette sem volt alakoskodás, hanem — s erről mindenki meg volt győződve — erénynek kifolyása. Életének ötvennyolcz éve, tíz hónapja, s huszonkét napján át, a meddig élt. . . mindig egyforma volt, sohasem változott. Valódi igaz ember volt, távol minden álnokságtól. ³⁾

A senatus aranszobrot állíttatott a curia termébe az elhalt nagy uralkodónak.

¹⁾ 180 márczius 17.

²⁾ Dio Cassius 71, 34. Capit. Vita Marci c. 28.

³⁾ Dio Cassius 71, 34.

A tizenkilencz éves Commodus trónfoglalása ellen egyetlen hang sem emelkedett, a sereg azonnal hűséget esküdött s meghódolt diadémje előtt az egész világ. Az alapjában jóindulatú ifjút atyjának halála mélyen megrendítvén, trónfoglaló allocutiójában kijelenté az egybegyűlt sereg előtt, hogy tovább folytatja a háborút, s nem nyugszik, míg meg nem alázván a birodalom minden ellenségét, az imperium határait ki nem terjeszti az oceanig.¹⁾ Egy pillanatra Tiberius Drusus és Germanicus nagy tervei látszának fölujulni agyában, de csakis pillanatra, mert a gondos, szerető, alkalom adtával szigorú atya holta után a gyöngé elméjű és kevés önállósággal bíró ifjú környezetében a jobb tanácsai csakhamar háttérbe szorultak, s a hozzá hasonlók, vagy hasonlítani kívánók nyérének meg minden befolyást. S ezek mitsem törődve a közügyekkel, a birodalom sorsával, a becsülettel, melyekre a haldokló Marcus hivatkozott, a tapasztalatlan, könnyelmű s a nélkülözni nem tudó és nem akaró ifjút csakhamar reá vevék a háború megszakítására, — az óriás munka következményeinek kiaknázatlanul hagyására, pedig tudák vagy tudhaták, hogy mily óriás veszélyt rejt magában a hadjárat megszakítása akkor, midőn a győzelem Marcus és derék tábornokai következetes kitartásának jutalmául már biztosítottak volt mondható, midőn a császár egyszerű edictummal óriási, a birodalmat az eddigieknél sokkal jobb határokhoz juttató területeket kebelezhetett volna be, s oly népeket tehetett volna talán már békes uton is, vagy egyetlen és végső erőfeszítéssel alattvalókká, melyek mint ilyenek, az imperiumnak egy generatio multával igen jó polgárai lehettek volna, míg szomszédokul megférhetetlenek, tűrhetetlenek s örök ellenségek maradnak.

A markomannok készek lettek volna a császár minden kívánságát, talán a legtúlzottabb követeléseket is teljesíteni, ha látják, hogy a győzelmes sasok ismét becsapnak területeikre, mert a tizenhárom évig duló véres harcok tönkre tevék őket anyagilag, s mert annyira megritkultak soraik, hogy a fegyverfogható férfiak száma minimumra olvadt. Dio szerint — s ő kortárs — lehetetlenség volt megélniök pusztasággá vált területeiken, s annyira megapadtak az ép és mutatós alakok, s annyira féltettek lőnek, hogy Commodushoz békekövetségül csak két előkelő és két alacsony sorsú férfit mertek küldeni. A császár nagyon jól tudta mindezt, tudta hogy néhány legio talán egyetlen ütközetben és pár heti guerilla harcban kipusztíthatná a megfogyott és megtört népet, és mégis örömmel fogadá őket, vágyva vágyván a fényes világváros élvei után, melyeknek század-

¹⁾ Herodian. I, 4.

részét sem tudá nyújtani a kicsinyke és zordon éghajlatú Vindobona — és szentesíté a békét ugyanazon föltételekkel, mint atyja, csak annyit kötve ki még, hogy bocsássák el a szökevényeket, hadifoglyokat, fizessenek évenként gabona-adót, adják ki fegyvereik egy részét s állítsanak tizenkét, tizenhárom ezer főnyi segédc csapatot. E békekötés általános megbotránkozást keltett a seregben, mely gazdag donativumot várt a háborúnak erőszakos de dicsőséges, és a birodalom méltóságához illő befejezte után, s a főtisztek között, kik már előre látták lelki szemeikkel fegyveres szobraikat Traianus forumán, és mindent elkövettek, hogy a császárt más elhatározásra bírják, de ő hajthatatlan lévén minden rosszban, visszautasított minden ily arányú befolyást, és összehivatá seregét, élőszóval tudatandó megmásíthatatlan elhatározását a háború befejezésére, és Rómába való visszatérésére nézve. A fölülkerekedett békepárt e percztől fogva semmitől sem riadt vissza ¹⁾ s az ellenséges népek gyorsan és lehetőleg előnyös föltételekkel békéltek meg, sőt ha másképen nem ment elég hamar, a pazar császárt még is vásárolta őket. ²⁾

A markomannokat a quadok követék. Föltételeik között ismét ott találjuk a kikötést, hogy állítsanak tizenhárom ezer embert a rómaiak részére segédc csapatokul. Majd megállapítottatott mindkettőjökre nézve, hogy gyűléseket havonként csak egyszer tarthatnak egy római centurio, mint császári biztosnak jelenlétében. Végül szigorúan megtiltatik minden ellenségeskedés a jazygok, burok s vandalokkal szemben. Erre Commodus visszavonta a Duna balpartjáról összes helyőrségét, — önként bocsátva ki kezeiből a tizenhárom éves háborúnak annyi erőfeszítéssel kivívott összes előnyeit.

A burok, és ha Dio nem teszi is oda, a jazygok, épugy megtöretvén, mint a most említett népek — közös szomszédjaik, már előbb kérelmezék a békét, hivatkozván kétségtelenül régebbi szövetségükre, de Commodus első nyilatkozatának közvetlen nyomása alatt lévén még, visszautasítá óhajaikat. Később azonban csak oly kedvezően fogadá, mint a többieket, s a burokkal megkötvén az egyezséget, kezeseket vesz tőlök biztosítékul, visszakapja a nagyszámú hadi foglyot — a jazygoktól szintén, kik tizenötezret adnak át Róma biztosainak. Végül mindkét törzs esküt tesz, hogy Dácia határaihoz s talán a Duna partjaihoz nem közelednek soha, s negyven stadiumnyi távolságban még legelőt sem fognak tartani.

Dáciának megfogyott népességét, a Marcus által inaugurált

¹⁾ Herodian. I, 6.

²⁾ Herodian. I, 6.

telepitések folytatásaképen, Sabinianus, a Syriába távozott Helvius Pertinax utódja tizenkétezer szabad dákkal szaporítja, s ez a legutolsó szükségzavú, sovány adalékunk e hosszú és döntő fontossággal birt háború történetéről.¹⁾

Commodus a békekötések kölcsönös megerősítése után azonnal Rómába ment, sohasem látogatva meg többé a Duna mellékét, hol a nagy, az egész birodalomra végzetes hatást gyakorolt következmények csakhamar érezhetők lőnek.

VII. A hábori képe.

A köztársaságnak létföltétele, a császárságnak pedig egyik lételeme lévén a folytonos és szakadatlan háború, Janus temploma jóformán soha sincsen bezárva, bárha minden imperator a »Pax Romana-t«²⁾ hirdeti. De a római közönség nem is vágyott a béke után. Italia ellanyhult lakossága, a folytonos idegizgatást kívánó fővárosi tömeg, nem is tudott volna megélni, halálra unatkozik vala, ha nem hallja naponkint a sensatiós hirdetéseket, a magán értesítéseket a rémes ütközetekről, a keleti vagy nyugati barbárok viselt dolgairól, a legiók győzelmes vagy sajnos vereségeiről, melyeket a hivatalos közlések, de a nép hit szerint is, mindig az ellenfélnek százszerosan túlnyomó ereje okozott. A birodalom középpontjának idegei tehát megkivánták a harcokat, a provinciáké pedig különösen nyugoton kibirták. S itt a határokon alig is volt béke valaha! Hispaniát Afrika rabló törzsei rémítgeték, Galliát, Belgicát — Germania vad hordái, Pannoniát, Dáciát a germánok, dákok, szarmaták tömegei, a két Moesiát pedig a keleti-európai nagy síkság lovas népei. Sohasem volt tehát teljes a nyugalom. A legióknak mindig volt dolga — s naplójuk alig jegyezhetőnek föl sok békés évfordulót, akár Belgicában, akár a mai Dobrudzsában állomásoztak, akár a nagy Duna mentében. E harci állapot a császárság idejében szakadatlan lévén, oly megszokottá vált, hogy abban semmi föltűnőt sem találtak, mint a hogy nálunk is a békés idők yalának kivételesek, s nem a háborús évek a török világban. És ennek megfelelően osztá be életét a határok lakossága mindenhol, mint hazánkban a végeké, melyeknek vitézi küzdelmeit oly szépen, elragadóan éneklí meg Balassa Bálint. De a letelt másfél évezred rég elmúlt, rég lezajlott véres korszak költőinek termékeit elmosá, megsemmisíté, s így saját phantasiánkra vagyunk utalva, midőn reconstruálni akarjuk az akkori viszonyokat, és a hosszú háború lefolyásának képét.

¹⁾ Dio Cassius 72, 1—2.

Ez a lehető legszomorúbb. Eddig sohasem említék Róma historicusai, tollforgatói, hogy a birodalom polgárai, különösen azok, kiknek érdekeit fenyegeték a háborúk, s a provinciák, melyeknek mesgyéin, vagy jól művelt, virágzó területein dúltak a küzdelmek, vonakodtak volna fegyvert fogni, avagy féljenek szembeszállani az ellenséggel. Most mindenki rettegett és félt a háborútól.¹⁾ Korunkban a hadjáratoktól való remegés sokkal indokoltabb, érthetőbb, mint az ó-korban, midőn a közlekedés végtelenül nehéz, sőt némely vidékeken majdnem lehetetlen. Míg az ellenséges hadseregek főtömegei megérkezettek, addig a veszélyeztetett pontok lakói eltávozhattak nagyon könnyen, különösen akkor, ha a támadó fél erejének nagyobb része, vagy teljes egésze gyalogság vala. Nem is igen halljuk, hogy a szabad germanok Galliából, Pannoniából, a dákok Dáciából stb. betöréseik alkalmával sok foglyot hurczoltak volna el, s hogy a hadsereg páni félelemmel futamodjék meg. Ekkor pedig mintha kicserélték volna. A német és szarmata törzsek berontanak Italiába — Aquilaeáig, be az egyes provinciáknak mélyéig, és mégis alig történik ellenök valami, mintha elkábult volna a nép, a hadsereg, a kormány egyaránt.

E sajátos jelenségnek sokféle oka van! Az éhség, az elemi csapások, a borzasztó ragály, és a nyomukban járó közgazdasági válság valának legfőbb tényezői az általános apathiának. Rómát — a birodalmat értem alatta — de különösen Italiát elemi csapások, földingások, vízáradások, másfelől szárazság sújták már évek óta, hogy pusztulóban valának legszebb részei, leggazdagabb városai.²⁾ És a sors haragja úgy akará, hogy a többi tartományok is épügy szenvedjenek.³⁾ A magán jótékonyság,⁴⁾ a császárok körültekintő gondossága mindent megtesz ugyan,⁵⁾ de

¹⁾ Capitolinus Vita Marci c. 11: Et cum famis tempore populo insinuasset de bello.

²⁾ Capit. Vita Marci c. 8: Tiberis inundatio sub illis (t. i. Marcus és Verus alatt) gravissima fuit . . . et multa urbis aedificia vexavit, et plurimum animalium interemit et famem gravissimam peperit. Quae omnia mala Marcus et Verus sua cura et praesentia temperant.

³⁾ Capitolinus, Vita Marci c. 11: . . . Hispanis exhaustis.

⁴⁾ Willmans, Exempla Inscriptionum 2104: C. Veiano Rufo . . . huius pater annonae caritates saepius sustinuit, epulum frequenter dedit. Municipis Camertes ob plurima et maxima beneficia patris eius et ipsius in se collata honore accepto quot contuler. remisit, cuius dedic. epul. locus datus decreto decurionum.

⁵⁾ Willmans, Exempla Ins. 1187: C. Arrio Antonino, qui providentia maximorum imperatorum missus urgentis annonae difficultates (sic)

mégis elenyésznek törekvéseik a roppant bajjal szemben, mint csepp víz a tengeren. S e rémítő elemi csapásokhoz járult még az áldozatait százezrével ragadozó járvány. Úton, utfélen, utczákon, tereken heverték halottjai, s kiket meglepett, rettenetes kinok között multak ki. Kezdetben csak Itáliában dült, de nagyhamar átterjedt Galliába, Germaniába; a katonaság pedig behurczolá Pannoniába, s a Duna egész mellékére. A haj gyors és éles lefolyású volt. Kezdetét a lehelletnek kellemetlenné válto, a légsző és szemek megpirulása jelezte, majd légzési nehézségek támadnak, később tüdőgyulladás, erős émelygés, vérhas, végül himlőszertü bőrkiütés, vagy a végtagoknak teljes lehullása, s a fülkagylók bedagadása tevé ez irtózatoss miasmát félelme-sebbé.¹⁾

Hatásai legelőbb közzgazdasági válságban nyilatkoztak. A birodalomnak gabona termelő tartományait: Afrikát és Egyptomot is meglepven, az óriás terjedelmű kincstári és magán birtokok munkás kéz hiányában műveletlenül maradván a gabonaflotta több izben elmaradt, elmaradtak az egyenes adók, a birodalom legelőbb jövedelmi forrásai épen akkor, midőn a császárnak roppant pénzösszegekre lett volna szüksége, előbb a keleti, majd a nyugati háború végig harcrolására. A kormány segített tehát a mint tudott, bevonta az aranypénzt, s rosszabbat bocsátott helyette; ez történt az ezüsttel is; utóbb pedig egészen megszünteté az aranyforgalmat. A senatus provinciái is teljesen ki lévén merülve, a törvényhozó testület sem igen hozhatott nagyobb áldozatokat, bár Marcus kérelmére adott néha előlegeket. E pénzválság végtelenül megnehezité az állandó katonaság föntartását, ellátását, s a hadügyi kormány kénytelen fizetetlenül hagyni legióit, auxiliiumait több izben is. Jó szerencse, hogy most az egyszer türtek. A pénzválság okozta, hogy a hadtestek hiányait kiegészíteni nem igen volt módjában a kormánynak, — de másfelől a járvány is, mely leginkább a gyöngébben élmezett alsó néposztályokból, s a kisbirtokosok közül szedven áldozatait, azon rétegeket ritkítá meg legjobban, melyekből a legnagyobb újoncz contingens telt ki. A megmaradtak most nem állottak be katonának, könnyebben megkeresven kenyéroket, mint munkások, kiket most jól, bőven fizettek, jobban mint a katonákat. Ezért kelle Marcusnak erőszakos rendszabályokhoz fordulnia legiói létszámá-

iuvit et corluit (sic), securitati fundatus reip. opibus ordo Concordicisium patrono optimo ob innocentiam et labori (sic.)

¹⁾ Haeser, Historisch-pathologische Untersuchungen I. k. 62 kv. I. e járványt Galenus adatai alapján írja le.

nak kiegészítésére, összefogdosztatnia a csavargókat, rablókat, rabszolgákat, — és elrendelni az itáliai ifjuság besorozását is, holott az anyaország föl volt mentve a katonakötelezettség alól. A pun háborúk jelenetei ismétlődnek, ép oly félelmet keltve, mint akkor, midőn végig hangzott egész Itálián a rémkiáltás: »Hannibal ante Portas.«¹⁾ És emlékezete visszarezg még a késő utódok lelkében is. Julianus császár saját keleti ellenfeleit hasoulítja össze a markomannok, quadok és szarmatákkal.²⁾ És a hadi szolgálattól való rettegés nagyon is érthető vala, midőn a legióknak minden összevonása alkalmával újult erővel tört ki a vész!

Végtelen kitartásra és erélyre volt tehát szüksége Marcusnak, hogy végig küzdhesse az egész háborút, hogy becsülettel vonulhasson vissza. O helyt állott, s hiven kitartottak mellette tábornokai is, kiket hűségük és vitézségükért elhalmoz a legnagyobb katonai kitüntetésekkel, megadva nekik a corona muralis, vallaris, classica és aura-t mint Frontonak, s ugyancsak neki, de többi társairól sem feledkezve meg, a hasta pura-t s vexillumot több ízben is, sőt Traianus forumán a birodalom fénykorára s legnagyobb katonai dicsőségére emlékeztető helyen, a hősi halált szenvedett tábornoknak közkölségen fegyveres szobrot emeltet.³⁾ T. Vitrasius Pollio kétszer kap corona muralis és vallaris-t, nyolczszor hasta purát és vexillumot, s fegyveres szobrot a forumon, polgári öltözetben faragottat pedig Antoninus Pius templomának előcsarnokában⁴⁾ Q. Bassaeus Rufusnak hármát állított: az aranyozott Trajan forumán diszelgett, a polgári öltözetű a nagy császár templomában, s a harmadik pánczélos szobor Mars Ultoréban.⁵⁾ A Legio I. Minervia ismeretlen legatusát

¹⁾ Eutropius 8, 6 : Bellum ipse unum gessit Marcomannicum, sed quantum nulla memoria fuit, adeo ut Punicio conferatur.

²⁾ Ammianus Marcell. XII, 5 : illi enim (t. i. Marcus) cum Palaestina transiret Aegyptum petens Judacorum foetentium et tumultuantium saepe taedio percitus dolenter dicitur exclamasse : »o Marcomanni, o Quadi, o Sarmatae tandem alios vobis inertiores inveni.«

³⁾ C. I. L. III. 1457 : Armatae statuam in foro Divi Traiani pecunia publica cens.

⁴⁾ C. I. L. VI. 1540. . . . statuas duas, unam habitu militari in foro Divi Traiani, alteram habitu civilis in pranao aedis Divi Pii ponendas censuit.

⁵⁾ C. I. L. VI. 1599 : . . . statuam auratam in foro Divi Traiani, et aliam civili amictu in templo Divi Pii, tertiam loriatam in templo Martis Ultoris ponendas censuit.

tógás szoborral tünteté ki.¹⁾ A katonaságot is megjutalmazá, bár nem oly mérvben mint óhajták.

E kitüntetések, s a Dio Cassius által közölt adomák adnak némi derút a hadjáratnak. Álljanak itt ezek is. Az első háborúban egy didergő germán fiucska kerülvén kézre, Marcus elé viszik a kis foglyot, s ő azonnal kérdésekkel halmozza el, de a bátor gyermek föltalálva magát, megtagadja a választ: »Most nem tudok felelni, mert nagyon fádom. Ha meg akarsz tudni valamit, úgy adass előbb köpenyt — ha van!« A legnagyobb kitüntésekben részesült Bassaeus Rufus alacsony sorsból származott, s egykor erőszakkal kényszeríték a hadseregbe való belépésre. Itt fokról-fokra emelkedvén, a praetorianusok tribunja lett, de műveltséget nem szerezvén, darabos maradt és tudatlan, s görögül sem tanult meg, pedig ezt föltétlenül szükségesnek tarták az előkelő, de különösen udvari körökben, hol gyakran meg kellett fordulnia. Süket is lévén, midőn a gyöngé hangú császár elé rendeltetik tisztársával, s ennek Marcus latinúl, halkán, és épen e miatt nem értett parancsot ad, a derék tribun így vág közbe: »Nem esoda Caesar, ha nem érti a mit beszélsz, ő nem tud görögül.« — Máskor saját személyében mászik a szőlő által befutott fára, hogy leszedvén az érett fürtöket, jó izút egyék, — de meglepték, s így kiállt rá valaki: »Jősz le azonnal tábornok!« és a gúnynak szánt korholás betelt, — a tribun gárdaparanconok lőn és hazájának nagy szolgálatoakat tett.²⁾

Hősi nagy tettekről csak az első hadjárat adalékai emlékeznek, — később nem találunk egyetlen kimagasló katonai eseményt sem. A háború magára ölté a hosszan és változó szerencsével járó harcok jellegét, midőn küzdenek az ellenfelek a nélkül, hogy lelkesednének, küzdenek míg telik a pénzből, hadseregből — miként a harmincz éves háborúban, és befejezik a harcokat a nélkül, hogy tényleges eredményt tudnának fölmutatni. Körülbelül itt is így volt. Commodus lemondott a háború minden előnyéről, s míg Marcus teljes sikert akart elérni, — fia mindent fölázdozott, kitevé a birodalmat ezer újabb bonyodalomnak.

VIII. A háború következményei.

A rajnai határt Julius Caesar, a dunait Augustus concipálta és szerzé meg, s azok hosszú ideig végtelenül jó szolgálatoakat tőnek — egész a népvándorlásig. Ennek bevezető mozgal-

¹⁾ Willmans, *Exempla*: 637: *statuam poni habitu civili in foro Divi Traiani pecunia publica censuit.*

²⁾ Dio Cassius 71, c. 5.

mai a markoman háborúk, s Marcusnak mélyreható elméje belátta, hogy a Közép-Duna nem elégséges a birodalom védelmére, még akkor sem, ha Dacia e hatalmas fellegvár Rómának hódol is. E fontos körülmény fölismerése a császárt az imperium legkiválóbb államférfiai közé emeli. Marcus meg akará hódítani Cseh- és Magyarország egész területét, hogy ezzel egyszersmindenkorra kizárja és kiszorítsa a barbárokat mindazon sphaerákból, melyek földrajzilag a birodalomhoz tartoznak. Magyarország területe pedig, mióta birják Pannoniát, s hogy meghódíták Daciát, még inkább szükségképi kiegészítő része a császárságnak.

A Duna hosszú medre gyöngysorként fűzi össze Európának számos — földrajzilag teljesen önálló részét. E területek között legegységesebb Magyarország, domborzati és vízrajzi viszonyainál fogva. Hazánkat természetes határok körítik majd minden oldalról. Éjszaknyugoton, éjszakon, keleten és délen a Dunáig a Kárpátok hatalmas láncolata emelkedik, csak Árva, Liptó és Szepes vármegyék között bocsátva be hazánk területére idegen szögletet. Délnyugoti határainkat már nem mindenhol jelölte ki a természet mesterkeze, de erre itt, s délen Rómának nem is volt szüksége, birtokában lévén a szomszéd területek, a mai Ausztria, Styria, Karinthia, Krajna stb. s a Balkánfélsziget egész a Dunáig. Előnye kétszeres volt tehát a modern állapothoz képest.

A Kárpátok által befogott terület teljesen egységes, bárha több külön részt különböztethetünk meg. Közepét a nagy Alföld foglalja el, s e körül mint tűzpont körül csoportosúlnak a többiek, szorosan összefüggve a síksággal épügy, mint egymás között. Alföldünket a Duna vágja át, és e nagy folyó concentricusan gyűjti össze területünknek minden jelentékeuy vizét. Balparton ömlenek bele, nyugoti határunkon a Morva, majd a Vág, Garam, Ipoly, a Tisza, mely ismét az éjszakkéleti és délkeleti Felföldek folyóit egyesíti. Utóbbiak között legkiválóbbak a Szamos, a három Körös és Maros, melyek hosszú és meglehetősen széles völgyeken ömölve át, a régi Erdélyt szétszakíthatatlan kapcsolatokkal fűzik az anyaországhoz. A jobbparton veszi föl legnagyobb folyónk a Lajta, Rába, Rábca, Dráva és Szávát, s ez által a délnyugoti hegyes-dombos vidék is elválaszthatatlan alkotó része Sz. István koronájának. A folyóknak eme kedvező iránya, a határhegységeknek lankásodása, majd elenyészte az Alföld felé, a központ — az Alföld felé irányítván minden népet, minden históriai tényezőt, hazánk története a régmúltban is épen úgy az Alföldön játszódott le, mint a közelmúltban és jelenben. S amit a természet egységessé tett, azt Róma világhatalma sem tudá alkatrészeire

bontani és nem tudá elhárítani a következményeket sem, melyek az erőszakos szétdarabolásnak valának következményei.

Marcus fölismervén a helyzetet, sasait a Kárpátok éjszaki lejtőéig akará elvinni. S ezzel végtelen sokat nyert volna a birodalom. Első sorban a Pannoniában állomásozó legiőknak alig felére leendett szükség. A Kárpátok szorosait könnyen megvédehették volna. Csehország meghódítása által fölöslegessé váltak volna a Morva mezőt ellenőrző hatalmas castrumok, s Daciát a Legio XIII. Gemina egyedül is elláthatta volna, hiszen mindössze néhány hágót és szorost kellett volna megszállaniok, — mert a tartomány magas sziklafalain csak a madár repülhet át.

És Commodus rövid látása ez óriási előnyt mire sem becsülve. visszavonúlt a birodalom régi határai mögé, mire a természeti viszonyok hatásai ismét azonnal érezhetők lőnek. Az éjszaknyugoti Felföld, a még mindig erős quadok birtokában, — Pozsonytól Váczig egyenesen ráfekszik a Dunára. A nagy folyó mentén sűrűn valának ugyan elhintve a castrumok, de ennek daczára sem tudták paralyzálni a balpart előnyeit. Folyói — kettő tekintélyes nagyságú, éjszokról délre ömolvén, az ellenfélnek kényelmes közlekedést nyitnak, s ezzel megkönnyítik a támadást, de megnehezítik a visszatárlást, épen a határ mentében. Pedig a könnyű visszariaszthatás a legfontosabb, s legbiztosabb védelem. Ez a rész a birodalom legkönnyebben sebezhető területei közé tartozott, az pedig nagyon csekély értékű, és csakis pillanatnyi biztosíték volt, hogy a quadok távozni kényszerültek a Dunától. És csakugyan a Pozsonytól Váczig, vagy inkább Budapestig terülő folyamrész mellékén történt hazánkban majdnem minden korszakot alkotó esemény. A markoman háborúknak legnagyobb és döntő ütközeteit itt vívták meg. A természet maga jelölé ki a tüzpontot. Ezért telepíté Marcus a balpartra huszezer emberét állandó táborokba! A szomszéd fölvidék, az éjszakeleti Felföld voltakép a Mármaros és Bereg vármegyékben terülő Kárpátoknak keskeny lánczolatából állván, valóságos összekötő földszoros, Isthmus, a Tisza síkjai és Sarmatia között. A nagy magyar Alföld szintén ellenséges kezekben lévén, a muszka síkságon lakó törzsrokonok érintkező népei a birodalomnak egyszerre két provinciáját fenyegették: Pannoniát és Daciát. A délkeleti Felföld római birtok ugyan, de nem oly terjedelemben, mint szükséges leendett. Éjszaki és keleti részét nem szállották meg, s itt minden szoros, közlekedési vonal tárva-nyitva állott. A provincia védelme tehát — nem lévén fölhasználva a természeti előnyök, egészen a csekély helyőrségre nehezedett. Nem is tudta soká teljesíteni.

A helyőrségek azonban sem itt nem szaporítottatván meg, sem Pannoniában, a barbarok csakhamar vérszemet kapnak, s feledve minden kötést, már-már új háború indításával fenyegetőznek. És ez talán még terhesebb, még véresebb leendett, mint a markomannoké s sarmatáké. Jó szerencse, hogy Commodust a hűsítő serleg tartalmába vegyített mérge ősei közé juttatá. Utódja Helvius Pertinax ismerve a helyi viszonyokat, segített volna a bajon — minden esetre, — s ha egyébert nem, a Marcus hagyományai iránt való tiszteletből is decretálja vala hazánk egész területének bekebelezését, és rendelkezésének a jól fegyverzett legiók érvényt is tudtak volna szerezni. Didius Julianus néhány heti uralma teljesen befolyás nélkül maradván a birodalomra, Septimius Severus, a komoly és hadértő uralkodó következik. Ő teljes mérvben fölfogván a helyzetet, lehetőleg javítani iparkodik azt. Pannonia nagyobb helyőrséget kap, s megerősítik a daciai limest. A határvonal nyugoti fele Arad- és Bihar-megyékben, sajnos még nincsen kikutatva; — éjszaton Torma Károly vasszorgalma és genialitása hosszas tanulmányok után rekonstruálván azt, nem ismétlem adatait, csak keleti részére utalok, a mely korábban is megépülhetett ugyan, mint a hogy a markomann háborúk, de teljes biztossággal csak is a következő évekből tudván constatatlni, czéljok ama mulasztások pótlása és némileg helyreütése, melyeket Commodus követ el a békekötések alkalmával. Tisztelt barátom, Téglás Gábor igazgató úr, az Akadémia tudós tagja, volt szíves rendelkezésemre bocsátani nyomozásainak következő eredményeit: a Szamos felső völgyében Besztercze, s az egész utat dominálóan Várhely (Burghallen); a Maros völgyében előretolt positióként Déda és Vécs valának megerősítve; a Nyárad mellett Mikháza; a Kis-Küküllő mellett Sóvárád; a Kis- és Nagy-Küküllő közén Enlaka, a Nagy-Küküllőnél Székely-Udvarhely; az Olt mellett Héviz; innen a Fekete-Ügy völgyébe csaptak át, s Komolló, éjszakkeletre Várhely, s az ojtózi szoros nyugati torkolata előtt Bereczk valának megerősített pontjaik. Fő közlekedési vonaluk kifelé, keletre az Ojtoz mentén vezetett ki a Tuzlához, s innen a Szerethez. Az ekként kibővített limes jelentékeny helyőrség többletet tévén szükségessé, Septimius Severus az éjszaki és keleti részek védelmére Dáciába helyezi át a Legio V. Macedonicát segédcsapataival együtt, úgy hogy a véderő 25—30,000 főre emelkedik délkeleti Felföldünkön. Óriási szám, tudva, mikép Dácia területét alig tehetjük 30—35,000 km.-re. És még ekkor is tárva-nyitva maradtak a keleti szorosok, minden berohanásra készen, — épen midőn az Al-Dunánál, de Magyarország éjszaki határain is a népvándorlás óriási áradatai kezdenek özönlenni.

A határoknak a régi állapotban való megmaradása Daciának exponált helyzetét pillanatról-pillanatra érezhetőbbé tévén, mindinkább enyészett az előny, hogy a legiók innen a Pannoniát megtámadó ellenséget hátba foghaták. Ennek csak addig volt jelentősége, míg Dácia nem volt fenyegetve, míg a birodalom határai a felső és közép Duna mentében igényelték inkább a védelmet. Most azonban fordult a kocka, s a minden oldalról megtámadható provincia tarthatatlan lőn, — tarthatatlan, mert Pannoniával közös védőöve, a Kárpátok egész láncolata, — Pozsonytól Mármaros déli részéig, vagy helyesebben Háromszék vármegyéig az ellenfél kezében maradt. Nem is védheté soká a gyengülő birodalom, — Decius császár alatt elveszett, — földülték a vándor népek, s e pusztulásnak magvait Commodus hintette el.

KIRÁLY PÁL.

II. MOYS NÁDOR ÉS CSALÁDJA.

I. Származása és élete.

Atyja, I. Moys (Mayus, Moyus, Moyses) már 1209-ben mint Vasmegeye főispánja (Comes Castriferrei) szerepel.¹⁾ 1228 közepe-től 1232-ig Magyarország nádori székén találjuk.²⁾ Mint ilyen 1228-ban megveszi Pósa fiaitól azoknak Ygolban fekvő birtokát.³⁾

I. Moys nemzetségét nem ismerjük; rokonáról csak is egyetlen egyszer találok említést. II. András t. i. 1231-ben Monoszló nembeli Tamás bánt megajándékozván, az illető okiratban⁴⁾ olvassuk, hogy a somogymegyei Füred nevű falu Moys nádor fivére, Miklós, tulajdonához tartozik.

Hogy I. Moys II. Moysnak az atyja, az a következőkből tűnik ki: Mária királyné, IV. Béla neje, elvette a fiatal Moys néhány birtokát. Midőn ez 1272-ben az elkobzott birtokok visszatérítése ügyében kún Erzsébethhez fordult, a királyné az ügy megvizsgálásával Fülöp váci püspököt bizta meg s midőn az utóbbi a kérvényező állításait valóknak találta, Erzsébet úgy szolgálhatta vissza a birtokot, a hogy azokat Moys atyja birta. Erzsébet a fiatal Moyst határozottan Moys volt nádor fiának mondja⁵⁾

¹⁾ Wenzel, Árpádkori új okmánytár VI. 335 (Moys) — Fejér, Cod. diplom. etc. III. 1. 89 (Moys seu Moyses).

²⁾ Mint ilyen egyebek közt következő okiratokban fordul elő. 1228 Fejér III. 2. 140 (Mayus nádor); 1229 Wenzel VI. 476 (Moysse Comiti Palatino); XI. 212. (Moysse Palatino et Comite Byhoriensi); 1230 Fejér III. 2. 206. (Moys); III. 2. 213. (Moys); Hazai okmánytár VI. 25 (Moysse palatino et comite bichoriensi); 1231 Fejér III. 2. 254/5 (Moys); 1232 Wenzel VI. 502 (Moysses).

³⁾ A székesfehérvári káptalan bizonyítja, hogy Pósa fiai Bot és Jakab Ygolban lévő birtokukat (250 hold szántóföld, erdő stb) Moys nádornak (kit Bensa nevű udvarbírója képvisel) 12 márkáért eladták (1228 Wenzel XI. 209.)

Hogy I. Moys még 1232-ben nádor, az még II. András 1232. kelt okiratából (Fejér V. 1. 305/6) is kitűnik, melyben Belse nemeseit adományozza. (Moysse Palatino comite existente).

⁴⁾ Wenzel XI. 218.

⁵⁾ A királyné elismeri, hogy Moys nádor, Sopronmegeye főispánja s a kúnok bírása tőle kéri, hogy az atyja Moys volt nádor birtokához tartozott,

Erzsébet, ifjabb királyné, IV László neje, 1276-ban a birtokok visszaadását megerősítvén, erről világos képet nyújt, a mennyben nemcsak azt bizonyítja, hogy II. Moys a nádor fia, hanem egyuttal I. Moys halálára nézve is ad némi felvilágosítást. I. Moys valószínűleg még II. András előtt († 1235) halt meg, miután Mária már uralkodó királynéként van feltüntetve.¹⁾

II. Moys anyját a következő támpont segítségével határozhatjuk meg: 1256. augusztus 25.²⁾ a székesfehérvári káptalan előtt a Monoszló nembeliek (Gergely, Tamás bán fia, Tamás és István, Tamás bán unokái, Péter fia Péter, András fiai Kenéz és Miklós) Sándor zanaí főispánt és Moys verbázi főispánt s a király főtálmokát, a *Makáriás leánya Venys után járó leánynegyedi illetőségre* nézve kielégítik. Sándor és Moys Venys követeléseinek kielégítéseül egynehány szolgát kapnak.

Ez okiratból tehát tudjuk, *hogy Sándor és Moys testvérek s hogy Makáriás leánya, a Monoszló nembeli Venys minden kétségen kívül nevezett két fivérnek anyja, tehát I. Moys nádor neje volt.*

A Monoszlaiaknál két Makáriás fordul elő, kik között az öregebb Tamás bán atyja. Ifjabb Makáriással és ennek fiaival, az egyik ág kihalván, a császári káptalan előtt a monoszlói családbeliek a kihalt ág után maradt horvátországi és Száva körüli, valamint a magyarországi pátkai és monoszlói birtokokon megosztottnak.³⁾ Ha már most kérdezzük, hogy melyik Makáriás leánya volt I. Moys neje Venys, akkor azt kell felelnünk, hogy tekintettel arra, hogy II. Moys és Sándor 1256-ban mindenesetre már érettkorúak voltak, anyjuk csakis az idősebb Makáriás leánya s *így Tamás bán nővére lehetett.*

II. Moys fivéről, *Sándorról* tudjuk, hogy 1233-ban mint a király pristaldusa és kardhordója szerepel.⁴⁾ Mint zanaí fő-

Mária királyné által elkobzott öt falut (Kosut, Belch, Chop, Furnos és Rakusi) neki visszaadja (Fejér V. 1. 237.) Ez okiratot némi eltéréssel még Fejér V. 2. 58 seqq. is találjuk. Az elkobzott jószágok visszaadásáról Fejér V. 2. 372 is tesz említést.

¹⁾ »cum Moys Palatinus, bonae memoriae, quasdam terras seu villas Kosut videlicet, Rakusy, Belch, Furnuches et Chap vocatas, in comitatu Tholnensi existentes, ad tempus vitae suae pacifice possedisset, et demum post mortem ipsius Moys Palatini eadem terrae seu villae a Magistro Moys, filio praedicti Moys Palatini, per Dominam Mariam illustrem reginam Hungariae felicis recordationis, aviam nostram charissimam, indebite alienatae et receptae extitissent . . .“

²⁾ Hazai okmánytár VII. 51.

³⁾ Hazai okmánytár VII. 33 do 1247 jan. havában.

⁴⁾ II. András király 1233-ban Miklósnak, a szolgálatban megöszült Detre főispán fiának a lipótmegyei Ujfalut adományozza, (Wenzel I. 304.)

ispán, még más okiratokban is fordul elő.¹⁾ II. Moys testvérei közül Sándoron kívül még egy nővérét ismerjük, ki Nánával, a Kalan nemzetségből származó Pósa főispán fiával gyermektelen házasságban élt.²⁾

Többi rokonairól az okiratok csak határozatlan adatokat nyújtanak.³⁾

¹⁾ Pl. Moyszal együtt 1258/9. táján Hazai okmánytár VI 96; Fejér IV. 2. 451 és 519 do 1258.

²⁾ 1256. okt. 30-án a gyermektelen Nana de genere Kalani megkapja az engedélyt, hogy neje és nővére fiainak javára végrendelkezhesen (Fejér IV. 2. 377.)

1257. okt. 18-án a Kalan nb. Nana comes baranyamegyei birtokát, Samud helységet (a Dráva és Unna között) nejének, Moys volt nádor leányának adományozza (Fejér IV. 2. 418 és Wenzel XI. 434). V. István megerősíti ezt 1263-ban (Wenzel XI. 527.)

1266. máj. 25. kelt, a nyulakszigetének tett adománylevélben olvassuk: »nobilis vir Nana Comes, Filius Pousae Comititis de genere Calan« »una cum nobili Domina uxore sua, filia Moysis, condam Comititis Palatini« »Nana Comes cum Domina Vxore sua, filia Comititis Moyus, quondam Comititis Palatini« (Fejér VII. 2. 32.)

Nána comes családja következőleg alakul:

Kalan nb. I. Nána.

Pósa † 1255 előtt. Neje: 1. Erzsébet, az 1255 előtt † Poch gróf leánya.
2. Hóder nembeli Hedrik gróf leánya.

1. II. Nána † gy. n. 1270 előtt.
Neje: I. Moys nádor leánya 1256–1270.

1. Lucia. Férje: Wechsh († 1256 előtt),
Csanád nb. Weich fia.

János.

II. Nána nejének elhalálozási évét nem ismerjük. V. István 1272-ben (Fejér V. 1. 254) II. Moysra vonatkozólag ezeket mondja: »ratione sororis et duarum filiarum suarum inter ipsas sorores existentibus.« Vajjon ifj. Moysnak e nővére (apácza a Nyulakszigetén) azonos-e Nána nejével, azt határozottsággal ugyan nem mondhatni, de nagyon valószínű.

³⁾ 1263. IV. Béla megerősíti az ábráni cisztercita apátság alapító levelét s abban Moys következő rokonai szerepelnek:

*Miklós com. fia: Miklós mr. és István,
Moys mr. Sándor testvérel együtt.*

Bélanak ezen 1263-ban kiállított megerősítő levelét IV. László 1273-ban átírván (Fejér V. 2. 89) ebben Moys következő rokonairól szól:

»Moys, Somogy megye főispánja...«

»István, Salamon, Sándor testvérei« (Ugyanezen okiratot némi stiláris eltéréssel Fejér V. 1. 261-ben is találjuk. A prépostságnak adományozott jószágok: Alfalu, Varelug, Chyka, Kürd, Popd, Laasz, Némethy, Tengueld, Both, Keurustig, Pythur, Cuer. Maga Moys ezeket még Dalathával és Buguztoul-val pótolja.)

László egyuttal Moysnak egy az ábráni apátságra vonatkozó okiratát is jóváhagyja, melyben következő rokonait említi:

»Moys nádor...«

»István com., Miklós com. fia.«

»Salomo mr., a kir. tálnokok kancellárja, Miklós mr. fia.«

»Sándor mr. Sándor com. fia.«

1244-ben Moyszal mint országbíróval találkozunk. ¹⁾

1251. nov. 23-án mint marsal (»marescallus«) szerepel. ²⁾

1254-ben főlovászmester és Győrmegeye főispánja. ³⁾

1258. kir. főtárnokmester és Vrbász főispánja ⁴⁾

1260-ban Béla királytól birtokai fölött való szabad rendelkezési jogot nyer. Ez évben Béla herczeg tárnokmestere, Somogy és Varasdmegye főispánja. ⁵⁾

1263-ban még mindig Béla hg. tárnokmestere és Somogy- és Varasdmegye főispánja, de ugyanazon évben még *Sopron-* és *Varasdmegye* főispánja. ⁶⁾

1265-ben Somogy- és Varasdmegye főispánja. ⁷⁾

1267-ben első végrendeletével, illetőleg annak IV. Béla király általi megerősítésével találkozunk. Ez évben Somogy- és Varasdmegye főispánja. ⁸⁾

Az utóbbi okirat 1272-ben kelt és 1273-ban IV. László által erősítették meg (Fejér V. 2. 30.) Itt maga Moys az apátságának Dalachát-t s a többi birtokot adományozza.

Egy 1270. decz. 1-én V. István által jóváhagyott okiratban (Fejér V. 1. 97) azt olvassuk, hogy IV. Béla idejében, 1270-ben Moyus nádor és Sándor nevű »frater«-e a király előtt megosztzkodtak s hogy csak Kaporuska, Visz, Csaba, Dalatha és Albalma nevű jószágokat közösen tartották vissza.

¹⁾ 1244. okt. 15-én IV. Béla által Devecser fiai számára kiállított okiratában találjuk Moys országbírónak *Zdenec* nevű birtokát (Wenzel VII. 160). Garai Miklós nádornak egy 1409-ben kelt ítéletéből a következő adat tűnik ki: IV. Bélának 1245. aug. 8-án kiállított oklevele tanúsítja, hogy Moys, Moys volt nádor fia, a somogy megyei Szedench nevű birtokot a királytól kapta.

²⁾ Fejér IV. 2. 108.; Wenzel VII. 321.

³⁾ Fejér IV. 2. 418. (»Moys Magistro Agazonum et comite de Gorva (Genro, Jaurinensis).

⁴⁾ Fejér IV. 2. 451.

⁵⁾ »quod nos... Moys, Magistro Tavarnicorum Belae Ducis... concessimus... ut de possessionibus suis hereditariis, empticis et etiam acquisitis... dandi, conferendi et relinquendi dominae uxóri suae, et filibus ipsius... habeat facultatem.« (Hazai oklevéltár 38). V. István ez okiratot 1270. nov. 17-én erősíti meg (Fejér V. 1. 42 és Hazai oklevéltár 38).

⁶⁾ IV. Bélának az ábráni cisztercita-apátság alapításáról szóló okmánya és ennek IV. László által történt megerősítése. (Do. 1273. ap. Fejér V. 2. 89)

1263. aug. 3-án (Wenzel III. 34.) olvassuk: »Magistri Moys *summi Camerarii* karissimi filii nostri Bele Ducis, Comitis Symigiensis et Varasdiensis.«

Ő maga ez évben következő czímmel él: Nos Moys, Mag. Tavern. Belae Ducis, Comes Symigiensis et de Vorosdino.« (Wenzel VIII. 80/55.)

V. ő. IV. Bélának az ábráni monostornak tett adományozásokról szóló oklevelével. (Fejér IV. 3. 111.)

⁷⁾ Hazai okmánytár VII. 66.

⁸⁾ Wenzel XI. 566. IV. László e végrendeletet 1273-ban erősíti meg. (Wenzel XII. 73/80.)

1270-ben V. István egy okiratára akadunk (a Csák nem-beli Domonkos és Mihály testvéreknek Kőröst illető adomány-levele), melyben Lőrincz mint nádor, Moys pedig mint »banus tocius Sclavoniae« szerepel.¹⁾

Akkor, midőn még IV. Béla idejében, 1270. kezdetén Sándor rokonával együtt Béla előtt összes birtokait felosztja (Kaparuska, Vissz, Csaba, Dalatha és Alfalva kivételével) még mint Moys mr. Béla hg. tárnokmestere fordul elő, de midőn V. István 1270. decz. 1-én a felosztást jóváhagyja, akkor Moysal már mint *nádorral* találkozunk.²⁾

E méltóságot különben már előbb is bírja. V. István ugyanis már 1270. nov. 17-én következőleg czímezi: »Moys Palatinus, Comes Supruniensis et Judex Cumanorum, dilectus et fidelis noster.« Napkelte nélküli okiratokban ez évben még többször mint nádor szerepel s e mellett még más hivatalt is visel. Így egy okiratban, a hol Fülöp érseket Esztergam főispáni székébe iktatja, ily czíméről van szó: »Comes Soproniensis et Scybiniensis.«³⁾ Egy másik ez évben kelt okiratában következő czímmel él: »Nos Moys Dei gratia Palatinus et Comes Supruniensis et Judex Cumanorum.«⁴⁾

1271-ben nádor, Somogym. főispánja s a kúnok főbírája.⁵⁾

1272-ben ugyane czímekeket egyebek között következő időkben használja: Ind. 15.; Kal. ult. Jan.; továbbá febr. 1. 16. és 26-án; márcz. 19. 21. (ez alkalommal csak mint Moys Palatinus) és 22-én; április 6. és 28-án (Moyses); május 1. és 23-án; jun. 16-án és sokszor a nap keltének megjelölése nélkül.⁶⁾

Ugyanez évben még mint Tótország bánja is szerepel.⁷⁾

1273-ban szintén mint nádorral találkozunk vele; egyúttal Somogym. főispánja május 23-án, jun. 24-én és 28-án, augusztus 24-én (Moyses), decz. 19-én (Moyses).⁸⁾

Ugyanez évben ellenben egy okirat, melyben IV. Lászlótól engedélyt kér arra nézve, hogy adományozhasson és hagyomá-

¹⁾ Fejér V. 1. 241.

²⁾ Fejér V. 1. 97.

³⁾ Fejér V. 1. 42 seqq. (Az 1260-ban nyert szabad birtokrendelkezési jog megerősítése.) és i. h. 21.

⁴⁾ Ygolban kelt okiratában (Fejér V. 1. 79—81.), a melyben kosuki vendégeinek jogokat és kötelességeket ad. Ugyancsak e czímét azon okiratban is viseli, amelyben övéivel egyetemben az ábráni kolostort adományozásban részesíti. (Fejér V. 1. 85.)

⁵⁾ 1271. Ind. XIV. s egy névtelen hónap 7. Kal. ap. Fejér V. 1. 137. és 151.

⁶⁾ Fejér V. I. 137. 151. 178. 180. 183. 185. 186. 192. 199. 204. 207. 209. 213. 216. 226. 230. 233. 237. 245. 250. 252. 257. 261. V. II. 130.

⁷⁾ Fejér V. 1. 241.

⁸⁾ Fejér V. II. 102. 106. 109. 116. 127. 129.

nyozhasson, csak következő címét idézi: »vir nobilis Moyses Comes Symögiensis.«¹⁾ Ugyane címmel (»Moys, Comes Symegiensis«) él még ez évben, midőn IV. László a Moys által 1270-ben az ábráni klostornak adott szabadalmakat megerősíti. Megjegyzendő különben, hogy 1273. január 19-én a főúri méltóságok között egy Imréről, mint Somogy megye főispánjáról van szó.²⁾

1273. május 12-én IV. László Moys mesternek és Sándornak egy már 1263-ban IV. Béla által helybenhagyott adománylevelét megerősíti; ebben László következőleg nevezi: »Magister Moys, Comes Simigiensis dilectus et fidelis Baro noster« »Nos, itaque justis eiusdem Magistri Moysi petitionibus inclinati...«³⁾ Ugyancsak e címmel (Baro) azon okiratban is találkozunk, melyben IV. László Moysnak már IV. Bélától helybenhagyott végrendeletét 1273-ban ratifikálja.⁴⁾

1274-ben kelt okirat következőleg nevezi: »Magistro Tavernicorum Dominae reginae, charissimae consortis nostrae (tehát Izabella királyné tárnokmestere), Comite Symigiensi« e címmel él még 1274. jan. 26-án, ápr. 26-án, máj. 31-én aug. 17-én (»Comes Symigiensis« nélkül), aug. 21-én, szept. 8-án is. Ez év febr. 10-én azonban csak mint somogyi főispán fordul elő, míg Roland mester Izabella királyné tárnokmestere; márcz. 9-én szintén csak mint Somogy főispánja szerepel.⁵⁾ Ez évben Joákimról, mint a királyné tárnokmesteréről s más alkalommal mint Somogy megye és Zalamegye főispánjáról is van szó⁶⁾; végre megjegyzendő, hogy Moys tárnoki méltóságán kívül ez évben még Szepes megye főispáni méltóságát is viseli.⁷⁾

1275-ben jun. 3-án, mint a királyné tárnoka és Szepes megye főispánja (»Comes de Scypus«) szerepel, míg Sopron és Somogy főispánja bizonyos Péter,⁸⁾ de tárnoki tisztségét csak 1275 első feléig viseli, miután az ez évben Székesfehérvárott tartott országgyűlés alkalmával részt vesz a Csákok tagjai és Ugrin szörényi bán (későbbi főlovászmester) által IV. László ellen szított összeesküvésben.⁹⁾

¹⁾ Fejér V. 2. 84.

²⁾ Fejér V. 2. 89. 110. 120.

³⁾ Fejér V. 2. 87.

⁴⁾ Wenzel XII. 80. *

⁵⁾ Fejér V. II. 146. 154. 156. 157. 163. 166. 171. (Moyses), 174. 175. 179. 185. 187. 190. 195. 199. 201. 203. 206. 213. 215. 235. 238. VII/V. 592.

⁶⁾ Fejér V. II. 168. 209.

⁷⁾ Wenzel IX. 93. 55. Csabát a margitszigeti monostornak adományozza.

⁸⁾ Fejér V. 2. 245.

⁹⁾ Szabó Károly (Kún László 33. seqq.) azt mondja, hogy a lázadás egyik vezére Magister Moys, Moys volt nádor fia, anyai ágon való vérrokona

Az összeesküvők azonban csakhamar kegyelmet nyertek, mert 1275. utolsó hónapjaiban már Ugrint az országbíró székében, december havában erdélyi vajdának látjuk, míg Moys decz. 2-án ismét Somogy főispánja s Roland a királyné tárnokmestere.¹⁾

1276-ban, mint »Moys *Judex Curiae nostrae et Comes Symigiensis*« szerepel, jöllehet ugyanazon év aug. 9-én Gergely bánról mint Somogy főispánjáról van szó.²⁾ Ő maga ez évben néhányszor következő czímet használ: »Nos Moys *Judex Curiae domini Regis, Comes Symigiensis.*«³⁾

Ugyanez évben kún Erzsébet Mária királyné által elvett birtokait visszaszolgáltatja (l. fentt).

1279-ben IV. László Magister Moys, a királyné tárnokmestere által a margitszigeti apáczazárdának adományozott birtokokat átírja s azoknak határait más egyházi és világi urak birtokaival szemben szabályozza.⁴⁾

II. Végredelele és halála.

1280. szept. 26-án, Moys ifj. Erzsébet királyné tárnokmestere Budán Tamás váci püspök (a királyné kancellárja) s a budai káptalan képviselői jelenlétében teszi végredeletét, a melyben a már előbb említett, a margitszigeti zárdának tett adományozásait megerősíti s egyéb ügyeit rendezi.⁵⁾

a királynak. *Ez azonban nem felel meg a valóságnak.* Ifj. Moys az 1270—1272-iki nádor anyai ágon nem rokona a királynak (anyja Monoszló nembeli Venys!) s nincs is hasonló fia; itt csakis az állhat, hogy az összeesküvő felesége révén rokona a királyi családnak.

Az összeesküvésről többi között következő okmányok tesznek bizonyosságot:

a) »Cum pridie Magister Moys, Vgrinus et eorundem . . . contra Nos et Nostros in Frowen (recte Feewen = Fövény) presumtuose elevato vexillo irruere voluissent . . .« (1275. szept. 27. ap. Fejér V. 2. 268. Borit Miklós, Márton fia javára tett adományozás, az ez alkalommal tanúsított hűsége jutalmául.)

b) Szabó szerint amaz okmány, melyben László a Magister Moys és Simontól, Salomo fiától elvett három falvat (»erecto vexillo una cum Magistro Moys contra nos presumsit») Zólyomban aug. 24-én Belusnak, Belus fiának adja, ugyanazon évben kelt. Fejérnél ez okmányra háromszor bukkanunk: 1. heljesen év nélkül V. 3. 512., 2. VII. 5. 459., 3. hibásan 1284. V. 3. 240.

¹⁾ Előtte Dénes, Zala főispánja, a tárnokmester. (Julius 11-én, szept. 27-én ap. Fejér V/II. 252. 256. 270. 279.)

²⁾ Fejér V. II. 337. 340.

³⁾ Wenzel IX. 157. Chuy Dénes és fivére közötti per a margitszigeti kolostor ügyében. Ez év márcz. 8-án és 25-én kelt okiratban Lőrincz és File testvérek közti peres ügy eldöntése s egy előtte végbement egyezkedés alkalmával ap. Hazai okmánytár VI. 215. és 217.

⁴⁾ Fejér V. II. 528. Wenzel IX. 227.

⁵⁾ Hazai okmánytár VI. 258.

A végrendelet főbb pontjai a következők :

1. Az általa alapított ábráni monostornak a következő birtokokat adományozza :

a) villa Abram (Ábránfalú bizonyosan túl a Dunán feküdt; ma azonban túl a Dunán hasonló nevű helyet nem találunk.)

b) Vareley (valószínűleg a mai Váralja nevű falú Tolnamegyében Bonyhádtól nyugatdélre.)

c) Alfalu (már nem létezik.)

d) Chyka (valószínűleg a mai Cziko nevű falú Tolnában Bonyhádtól délkeletre.)

e) Kurbu (a mai Görbő Tolnában Pinczehely mellett.)

f) Kurd (Tolnában a Kapos folyó mellett.)

g) Popd (Papd puszta Tolnában Kurdtól délkeletre.)

h) Laaz (Lázi puszta Kurd mellett.)

i) Nemy (Németi falú a Kapos mellett Simonytornyától délre.)

j) Chebrach (Csibrak falú Kurd mellett.)

k) Euse in Tenguld (Tengöd falú Tolnában Iregtől nyugotra.)

l) Bot (Bót puszta Fejérmegyében Bicske szomszédságában.)

2. A margit-szigeti zárdá-é maradnak :

a) Igal (ma mezőváros Somogy megyében.)

b) 2 Posony nevű falú.

c) Burkud.

d) Aszlav.

e) Rakosy (ma Ráksi falú.)

f) Belch (ma Kis-Bécz puszta.)

g) Kosuk (ma Kazsok falú.)

h) Eche (ma Ecseny falú.)

i) Surenthe (mindezek Somogy megyei birtokok).

3. Neje »*de nobili ortu prosapia*« a következő birtokokat kapja :

a) Izdench.

b) Rácsa.

c) Mesithe.

d) Uga.

e) Chap.

4. Nővérének, székesfehérvári apáczának a következőket hagyományozza :

a) Nyék-et.

b) Zokol-t.

5. Sándor unokaöcscse kapja Megeriche-t, esetleg még Musynát és Bogudot is.

6. Veje, Henrik, Henrik volt bán fia, kapja Gorduát.

7. Leánya, Miklós vajda (Móricz fia) felesége kapja Megyest és Somlyót.

Minthogy IV. László már 1281. jan. 2-án, Moys özvegyének óhajára ratifikálja a végrendeletet, úgy Moys mint a királyné tárnokmestere 1280. szept. 26-a és 1281. jan. 2-a közötti időben, tehát *minden bizonyynyal 1280. végén halt meg.*

III. N e j c.

Moys feleségét, *Szabinát*, általában IV. Béla király és Laskaris Mária leányának tartják. Lássuk már most, hogy nyilatkoznak erre nézve a fenmaradt okiratok!

a) IV. Béla 1260-ban kelt okmányában (l. fent, Fejér V. I. 42/44) Moys nejét következőleg szólítja: »*Dominae uxori suae.*«

b) Ugyancsak ő 1267-ben megerősíti Moys mr. végrendeletét s ez alkalommal azt mondja: »*domine uxori sue... dedit et reliquit... Igol, Posoni, Burkud, Uzlar...¹⁾*«

Nagyon is feltűnő azonban, hogy IV. Béla e két okiratában, a hol világosan Moys nejeről szól (ha névleg nem is említi) *egy árva szóval sem mondja, hogy leánya!* Míg az a) alatti okmányban Moysról a leghizelgőbb módon emlékszik meg, addig annak nejét, az ő állítólagos leányát csak egyszerűen Moys nejének mondja s míg pl. az a) alatti okmányban Béla fiáról mint »*charissimi filii nostri*«-ról szól, *addig mind a két okiratban egyetlen szóval sem emlékszik meg Moysról mint vejéről, hanem kizárólag hivatalos állásáról.* Ellenben tudjuk, hogy Béla Rostislay nevű vejét pl. minden alkalommal »*carissimus gener*« névvel illeti.

c) Az idézett okiratok egyike sem nevezi Moyst Béla király vejének, vagy V. István, vagy IV. László rokonának.

d) Moys 1280. szept. 26-án kelt végrendelete következőleg szól nejeről: »*Item Domine Consorti sue, de nobili ortu prosapia, ratione dotis pro rerum paraphernalium... Itt szó van ugyan Moys nejének »előkelő családból való származásáról«* de nyoma sem látszik annak, hogy Béla leányának neveznék; Tamás püspök s a budai káptalan képviselői, ha már tekintettel voltak Moys nejének előkelő származására, bizonyára annak királyi vérből való eredetét hangsúlyozták volna. A dolog olyan egyszerű, hogy minden egyéb érvelés csak pusztá szószaporítás lenne.

d) Mária királyné, mint több idézett okirathól látjuk, Moys néhány, atyjától örökölt birtokát jogtalanul elkoboztatta; s hihető-e, hogy ugyan e királyné (mindegy akár az elkoboztatás előtt vagy után) nőül adta volna neki leányát?

Moys 1280. végén halt meg; ez időtől kezdve az okiratok nejét egyszerűen »*Moys özvegyének*« nevezik.

¹⁾ Wenzel XI. 405.

e) IV. László 1281. jan. 2-án okiratot állít ki az özvegynek, melyből genealogiai fontosságánál fogva a következő passust idézzük:

»quod nobilis Domina Sabina, soror nostra carissima, relictam magistri Moys, felicis recordationis...«¹⁾

f) Ugyane király egy másik hasonló keltű okiratában²⁾ azt olvassuk: »per nobilem Dominam Sabinam eiusdem Domini Ladislai regis sororem, relictam videlicet Moys.«

g) Egy más okirat³⁾ szintén Lászlónak egy 1281. jan. 2-án kelt okiratára utal s benne azt találjuk »per nobilem Dominam sororem eiusdem Domini Ladislai Regis, relictam videlicet Magistri Moys.«

h) 1287. jan. 25-én⁴⁾ IV. László Erzsébet hercegnőnek Moys özvegye által tett adományozást megerősítvén, a következőt mondja: »quod cum ad dominam Elisabeth sororem nostram carissimam accessissemus ad Insulam Virginis Gloriose, domina relictam Magistri Moys cognata nostra nobis retulit oraculo vive vocis, quod quendam terram Zopukun, quam... ex collatione... consortis nostre... habuit... donavit... eidem domine Elisabeth, non Ecclesie, sed persone...«

Mit bizonyítanak már most ez okiratok? Nem mást, mint hogy először Moys özvegyének neve határozottan meg van állapítva, másodsor, hogy IV. László király 1281. jan. 2-án e Szabinát, Moys özvegyét »soror charissimá«-nak, 1287. jan. 25-én pedig »cognata nostra«-nak mondja!

Szabina azonban semmi esetre sem lehetett az akkor (1281) 19 éves László nővére, mert Szabinának már 1281-ben férjnél lévő leányai vannak s alig hihető, hogy a büszke V. István gyermekkorban álló leányát, Szabinát, Moys alattvalójának, egy aggastyánnak, adta volna nőül. Miután azonban a »soror« szónak még talán »unokanővér« (Cousine) jelentményén kívül egyéb értelme nincsen s miután Szabinát még mint László unokanővérét sem helyezhetjük el az Árpádok családfáján, minthogy továbbá e kifejezés semmiképp sem jogosít fel arra, hogy Szabinát László nagynénjének (amita) tartsuk, az 1287-ben kelt okirattal egyetértőleg azon nézetnek kell kifejezést adnunk, hogy a »soror« szó e helyen Szabinának a királyi családdal való rokoni viszonyára utal, s hogy az okirat itt a »soror« szót a távolabb rokonság kifejezésére szélesebb értelmében használja, a mint ez az Árpádok okirataiban gyakrabban is fordul elő.

¹⁾ Fejér V. 3. 78.

²⁾ Fejér VII. 3. 88.

³⁾ Fejér X. 4. 858.

⁴⁾ Wenzel XII. 458. 382.

i) III. András király adományozásaiban szintén emlékszik meg Moys özvegyéről, de nem szól arról, hogy IV. Béla leánya. ¹⁾

j) A sz. Margit legenda szerint Moysnak két leánya a margitszigeti zárdában tartózkodott. Czecczilia a legenda szerint 1228., Judit 1234. körül született. Okiratilag szintén be van bizonyítva, hogy Moysnak a nevezett zárdában két leánya volt. Ha tehát Czecczilia születési évét illetőleg nem téved, akkor új -- mindenesetre csak másodlagos -- bizonyítékunk van arra, hogy Szabina, ha IV. Béla leányának elismerjük, Czecczilia anyja nem lehetett, mert ez esetben Szabina 1228-ban, Czecczilia születésekor legfeljebb csak három éves volt. Ha feltesszük azonban, hogy Czecczilia és Judit Moys más házasságából született leányai, akkor még valószínűtlenné válik, hogy a gögös Mária királyné vagy a büszke királyi család egyáltalában a hercegnőt egy öreg özvegy embernek s alattvalónak adta volna nőül. Tény ugyan, hogy Árpád-házi leányok már előbb is keltek egybe magyar férfiakkal; feltehetnők azt is, hogy IV. Béla a tatárjárás után mesalliance-t sem látott volna e házasságban, de érveléseim végpontja mégis csak az, *hogy az eddig mondottak alapján Szabina IV. Béla leánya nem lehetett!*

IV. Lászlóval való, kétségbe nem vonható rokonsága nézetem szerint csakis anyai ágra vihető vissza; erre vonatkozó feltevéseim egy későbbi értekezésemnek fogják tárgyát képezni.

Kérdés most már: honnan datálódik eme mai nap általánosan érvényben álló feltevés, hogy Moys neje IV. Béla leánya?

Thuróczy László, ²⁾ IV. Béla családjának felemlítése alkalomával, következőt mond: » . . . quod plura Belae diplomata testantur, ex quibus etiam colligitur adhuc unam Regi illi (Béla) fuisse filiam, quae fuit uxor Moys Palatini Ungariae, *probabilius Sabina fuerit.* « Hogy mikép lehetett ez adatból határozottsággal arra következtetni, hogy Béla Szabina atyja, mikor maga a szerző is csak *valószínűségről*, tehát nem biztos tényről szól, — rejtély előttem.

Szabina életfolyamáról mit sem tudunk. A Margit-legenda beszéli, hogy az 1275-ben a Margit-szigeten betegen fekvő IV. László király ágyát többek közt Moys özvegye is állta körül

¹⁾ 1293-ban kelt okiratában (Wenzel X. 115 76.) azt olvassuk: »quod nos omnes possessiones, quas *nobilis domina relicta Magistri Moys* in magna Insula et etiam supra Veterem Budam *Meger* (= Békásmegyer) vocatam ex gracia illustrium Regum Hungarie . . . habuit et possedit in vita sua, dominabus sanctimonialibus videlicet pro salute anime sue in domo sua manentibus et commorantibus, reliquimus et permisimus perpetuo et pacifice possidendam.«

²⁾ Hungaria cum suis regibus, Tyrnaviae. 1729. 226. old.

(de Szabina csak 1280 végén jutott özvegyiségre); ebből s azon körülményből, hogy Moys két leánya, mint apáca a Margitszigeten tartózkodott, arra következtetnénk, hogy Szabina férje halála után szintén a margitszigeti kolostorba vonult; 1298-ban róla már mint »néhai«-ról van szó.¹⁾

IV. Gyermekai.

Hogy Moysnak fia nem volt, okiratilag bebizonyított tény. Mert eltekintve attól, hogy már 1267-ben kelt végrendeletében sem tesz említést fiairól s mindenütt csak leányairól szól s hogy utolsó végrendelete sem emlékszik meg férfioroköseiről, még egy 1273-ban kelt okiratról²⁾ is van tudomásunk, melyben Moys arra kéri IV. Lászlót, hogy engedje meg neki, miszerint néhány örökölt falvát leányainak adományozhassa. E kérelmét a király azon okadatolással teljesíti »*quia etiam idem Comes Moyses haeredum solatio erat destitutus concessimus eidem etc.*«³⁾

Leányairól az okiratok több helyen szólnak.

Már 1260-ban Moys IV. Bélától azon jogot kapja, hogy birtokait feloszthatja. Leányaira vonatkozólag azt mondja a király: »ut de possessionibus suis . . . *jiliabus ipsius* . . .« Ugyanez okiratot V. István 1270. nov. 17-én jóváhagyja.⁴⁾

1272-ben Moys következő okiratot állít ki: »Nos Moys

¹⁾ Wenzel X. 297. 190. do. 1298. »*quod religiose domine sanctionales de Ordine Fratrum Minorum in domo nobilis domine quondam relicte Magistri Moysi in castro Budensi . . . commorantes . . . exhibuerunt nobis . . . litteras nostras super facto quarundam possessionum confectas, petentes . . . ut easdem . . . dignaremur . . . confirmare.*« — Szabina valószínűleg 1298 előtt halt meg s röviddel erre történt meg III. András 1293-ban kelt okiratának átíratása.

²⁾ Fejér V. 2. 84.

³⁾ Mint fentebb is említettem, a szóban lévő Moys idejében több hasonló nevű egyén élt s sokat össze is tévesztenek vele.

Wenzel V. 202 136. 1299-ben egy Moys mesterről, mint Ágnes királyné tárnokmesteréről tesz említést (a nevezett okiratban III. András a Rathold és Sartyvanvecse nemzetségbeliek között létrejött birtokcsérért helybenhagyja.)

1317-ben szó van Kopasz nádornak I. Károly király elleni összeesküvéséről. A lázadók között bizonyos Moys, Moys fia is fordul elő. Bunyítay (Századok 1888. 41 seqq.) az utóbbit Moys nádor fiának tartja »anyai ágon való rokona az Árpádoknak.« Az e Moysra vonatkozó okiratokban azonban sehol nincs szó arról, hogy a nádor fia. Károly okirata 1322-ben (az Ibrányi-család levéltárában) azt mondja: »*contra Kopaz filium Thome et Moyus filium Moyus nostros notorios rebelles et infidels.*« Az Anjoukori okmánytár II. 404. mondja: »*in confictu, quem Dousa . . . cum Kopaz et Beke, filiis Thome, Moyus filius Moyus . . . sancte corone infidelibus.*« (A pozsonyi káptalan 1329-ben kelt okirata.)

⁴⁾ Fejér V. 1. 42. 44.

Palatinus . . . significamus . . . quod nos . . . *filiabus nostris charissimis* . . . quasdam possessiones nostras et villas Chaba videlicet, Kosuk, Belcs, Rakus, Azlar, Burhud, duas villas Posony et Igal vocatas . . . donavimus . . .¹⁾ V. István ez okirat jóváhagyásában azt mondja: »quod Nos ad petitionem magnifici Palatini . . . donationem possessionum sororibus de Insula . . . factam, *ratione sororis et duarum filiarum suarum inter ipsas sorores existentium* . . .«

1273-ban arra kéri IV. Lászlót, hogy engedje meg neki, miszerint néhány örökölt falvát »*filiabus suis sororibus fratrum Praedicatorum in Insula virginis gloriosae commorantibus*« adományozhassa és hagyományozhassa. E birtokok a következők: Igal, 2 Posony, Borhud, Oszlár, Csaba (mindezek örökölt jószágok), Kossuk, Belcs, Rakussy (egykori örökölt birtokai, melyeket Mária királyné elkoboztatott s idősb Erzsébet királyné s V. István visszatértett.)²⁾ E birtokok határainak megszabása alkalmával IV. László 1274-ben az esztergami káptalanhoz intézett okiratában azt mondja:³⁾ »quod Moys, magister Tavernicorum Dominae Reginae . . . confessus est, ut quandam possessionem suam Chaba vocatam . . . sororibus de insula . . . dedisset . . . eo quod duae filiae ipsius residentes in ipso monasterio Deo jugiter famulantur.« A király ama felszólításának, hogy a káptalan küldjön ki valakit a határok ujonnan körüljárására, az eleget is tesz.⁴⁾ Az eddigi adatokból tehát bizonyosan tudjuk, hogy Moysnak két leánya mint apácza élt a Margit-szigeti zárdában; de azoknak nevééről az okiratok nem tesznek említést. A szent Margit-legenda azonban⁵⁾ erre nézve következő felvilágosítást ad:

a) »Soror *Cecilia*, es en vala nehay Besprini Moyses Urnak leanya.« Midőn *Cecilia* 1278-ban letette a fogadalmat »vala eutuen eztendeus«; a legenda továbbá azt is mondja, hogy *Cecilia* »emberemlékezet óta élt a két (előbb a veszprémi, utóbb a nyulakszigeti) kolostorban.«

Cecilia tehát a legenda szerint 1228-ban született; ha fel tesszük, hogy atyja akkor 18 éves volt, akkor Moys születési éve 1210-re esik s így előrehaladott (legalább is 70 éves) korában halt meg.

b) »Soror *Judit*, es en vala Moyses Nadrospannak leanya, mely Moyses Nadrospan adta ez bodog azzon clastromnak Igal t mynd hozzá tartozoval eurek alamysnaul. Ez soror *Judit* mykoron

1) Fejér V. 1. 253. 254.

2) Fejér V. 2. 84.

3) Fejér V. 2. 157.

4) Fejér V. 2. 159.

5) Pray, sz. Margit stb. pag 367.

byzonságot tenn zent Margyt azzonról, vala ez ideuben negven neeg eztendeus es lakozott vala ez szerzetben tyzenegy eztendőt.«

Moys utolsó végrendeletében csak két vejréről van szó:

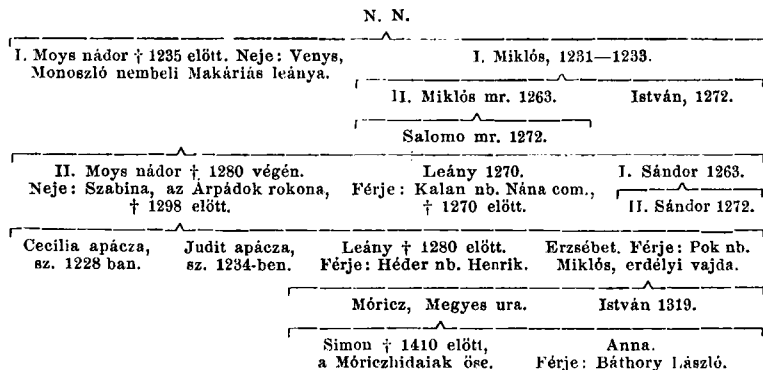
1. »Item possessionem Gordua legavit et reliquit Henrico genero suo, filio Henrici quondam Bani.« E Henrik a Héder nembeli »Németujváriak« családjából való s a szekesői Herczeg család ösatyja.«

2. »Item possessiones de Medyes et Scoluu reliquit filie sue, consorti Nicolai Wayvode filii Maurici.«

Mint hogy Moys az 1. alatti pontban csakis vejréről szól, feltehetjük, hogy Henrikkel egybekelt leánya 1280 végén már nem élt.

Másik vejréről, a Pok nembeli Miklós, erdélyi vajdáról, Móricz tárnokmester s a Rathold nembeli Domonkos tárnokmester leányának fiáról az okiratok még gyakrabban is szólnak. Neje, Moys leánya, *Erzsébet*, atyja után Megyest és Somlyót nyervén, e birtokok Miklós utódaira szálltak, miből később ezek között per is támadt. Miklós Erzsébet halála után Nagymihályi Katalinnal (a Kaplyon nemzetségből) lépett második házasságra; ő a Megyesi és Móriczhidai család ösatyja. Ha Miklós utódait Erzsébet, Moys leányának, sarjainak tartjuk (a mit egy Anjou-kori okirat alapján meg is tehetünk), akkor Moystól női ágban a Móriczhidaiak és a somlyói Báthoryak származnak.

Adjuk végezetül e családfát: ¹⁾

DR. WERTNER MÓR.

¹⁾ I. Moys nádor testvérétől s II. Moys nádor testvérétől származik a *Darói* család; erről más alkalommal.

TÖRTÉNETI IRODALOM.

A Palásthyak. Kiadja *Palásthy Pál*, sareptai fölszentelt püspök, esztergomi kanonok. II. kötet. Budapest. Nyomatott a Hunyadi Mátyás intézetben. 1891. Ára ?

A keresztes hadak idején történt. *Bors* vitéz ott volt II. Endre királyunk táborában, mikor a táborhegyi várat vitták. Az ostrom eredménytelen maradt ugyan, de Endrének elég alkalmat nyílott annak folyamában leventéi igaz bátorságát, hősiességét szemlélni. A bátrak legbátrabbja, a kemény nap hőse: *Bors* vitéz volt, s a király nem fukarkodott az elismeréssel. Ott a küzdelem helyén nemessé emelte őt s földesúrrá tette »in terra Palast.« A magyar Tribonián mint általánosan ismert dolgot említi fel ezen eseményt: »Hujus Andraee regis privilegium de monte Tabor, ubi Dominus et Salvator noster transfiguratus fuerat, super quadam possessionaria collatione emanatum, et confectum, in comitatu Honth, habetur, hac etiam tempestate.«

Palásti *Bors* unokái hűek maradtak ősük hírnevéhez. A család immár csaknem hét évszázadon keresztül szolgálja hazáját s nem egy oly kitűnőséget számlált tagjai közt, mint a milyen *Palásthy Pál*, a család történetírója.

Palásthy Pál neve az irodalomban ismeretes és jó hangzó név. A hatvanas és hetvenes években írott hirlapi cikkei, nemes, férfias, szókimondó jellemének e gyöngyei, a zamatos magyar irály s nyelvünk mélységének megannyi bizonyítékai. Klasszikus latinsággal megírott főműve a »Kath. Erkölcsstan« azon időben jelent meg, a mikor a németek bizonyos gyönyörűséget leltek abban, hogy a magyar theológusok szakmunkáit túlélés bonczoló kés alá vegyék. *Palásthy* műve nebánsvirág volt az ő szemükben is és megalapítá a magyar hittudósok reputációját a külföldön.

A történelmi irodalom tavaly óta vallja a magáénak, a mikor az ismertetés alatt lévő mű első kötete jelent meg. Az ott adott 62 lapnyi tanulmány a magyar család-élet történelmének nem megvetendő adalékát képezi.

Az előttünk fekvő második kötet új és igen érdekes adatokat tartalmaz. Megtudjuk, a XII. lapra terjedő sorokból, hogy a család Honthból a szomszédos Barsba és Nyitrába származott át s ott önálló ágakat hajtott.

A Bors-ág Barsmegye éjszaki részében, Váradon, Nemcsényben és Vezekényt birtokolt s e szerint Várady, Nemcsényi, meg Vezekényi nevekre oszlott. E három mellékág azonban a XVII. században kihalt. Az Almos- és Fabián-ág csakhamar, a Pous-ágból keletkezett híres Paska-Palásthy-család pedig 1690. után enyészett el. Csupán Bors nagybátyjának, Ivánkának a családja maradt fenn napjainkig, de ez is csak Palásthy Istvánban és Andrásban vert mélyebb gyökeret.

István Nyitrában a Chama-családtól örökölt birtokon, András pedig Paláston, az ősi fészekben telepedett le. Istvánnak maradékai utóbb, a hosszas belvillongások idején, Liptóba és Zemplénbe, Andráséi Vasmegyébe is elszármaztak, a nélkül azonban, hogy ezeken a vidékeken új családok alapítóivá váltak volna.

A család törzsbirtokai soha sem voltak terjedősek. Az idők folyamán egyes királyoktól, kivált a Habsburgok idejében nyertek ugyan egy-egy kisebb birtokot, de azok ősi magyar szokás szerint folytonos pereskedésnek tárgyát képezték. Ilyen volt a híres Disznós puszta, mely Maróthy György halála után java részben Palásthy II. Mihályra szállott. Ilyen volt Venecse puszta és Petőfalva, melyeket a Palásthyak 1582-ben kaptak volt. (225. és 232. ll.)

A család nem volt ment a XVI. században oly annyira lábrakapott fényűzési mániától sem. És ha kuriózum gyanánt emlegetik is Nyitrában, hogy Krencsey Sándor korosi kastélyát egy veder tokaji borért cserélte el, az sem mehet kisebb számba, hogy Palásthy Jánosnak Túry Borcsával tartott lakodalmának, a melyen nyolcz nap és nyolcz éjjel folyt az eszem-iszom, utánna sírt a sásdi, meg a kiskereskényi birtok. (116. l.)

1588--1598., meg 1622-ben az inség és nyomor, az éhség és a ragályos betegség segíté a tönk széléhez a családot. Ot magyar forintért zálogosítá el Palásthy János 1593-ban, a nyitrai káptalan előtt, Csorba Lőrincz uramnak Alsó-Kereskényt bírt két szántóföldét. Az elzálogosítás oka: *a mindennapi kenyér beszerzésének szükségé.* (293. l.) Ilyen és hasonló okokhoz hozzájárult a Bocskay-féle mozgalom költsége. Palásthy György 1599-ben szegődött Bocskayhoz. Hogy fegyvert vehessen, elzálogosítá birtokai nagy részét. (117. l.)

Ezek voltak nagyjában az István-féle nyitrai ág anyagi hanyatlásának okai.

A honti ág szerencsésebb csillagzat alatt született. Birtokai tetemesen szaporodtak. András a ma már nem szokatlan módon, a házasság révén gazdagodott. Nejének Dachó Orsolyának révén kezére jutott Dachó Gáspár dacsolányi, szuhányi és keszihóczi birtoka. (1—7. l.) Szelényi Ilkától, Luka Béla nejétől megvette a kelenyei, lámi és palásti részbirtokot, Derzsenyey Orbán nejétől pedig a szuhányit. Fia Benedek, ily módon, Honthban nagy hírnévre tett szert. II. Benedek pedig már az Apponyi-családba házasodott be s e révén a Palásthyak birtokát igen tetemesen növeli. Ő maga előbb Zólyom és Korpona, utóbb Appony várának kapitánya lön.

A Palásthyak Honthban az alispáni hivatalt, majdnem örökösségi sorban viselték. *I. Benedek* 1536-ban, *Paska János* 1544-ben, *József* 1601—1609—1641-ben, *Pál* 1627—1630—1646-ban, *Miklós* 1649-ben, *Ferencz* 1691-ben alispánok valának s ezek közül *Pál* az 1630—1649. diaetán, mint Hontvármegye követe élénken részt vett.

A család tagjai között találunk olyanokat is, kik tudományszeretők által tüntek ki. Megemlítjük ezek közül Ermolaust, ki a család iratainak őre, minden tagjának tanácsadója, úgyszólván egyetemes ügyvivője lett. Palásthy Katalin pedig a somlyó-vásárhelyi prémontrei apácza-kolostornak utolsó apátnője volt. Iskolázott emberek hirében haltak el: Palásthy György, ki Péternek és Darázs Sárának, Palásthy (III.) Benedek, ki (II.) Benedeknek és Loránth Orsolyának volt fia és *Palásthy Márton*, ki mint pozsonyi kir. harminczados 1560-ban Stöckel Erasmus nevű társával 4000 frt pénzhiány miatt fogságra került. Utóbb azonban úgy látszik sikerült magáról az sikkasztás vádját elhárítani, mert bírójának, gróf Salm Gyulának. legmeghittebb hivatalnoka lön.

A török uralom idején a Palásthyak neve sokszor szerepelt a foglyok és a megváltottak listáján. P. György 1564-ben Domaniky Györgynek 432 frtot kölcsönöz, hogy ez magát a fogságból kiválthassa. (105. l.) Ugyanezen évben Gardon-Palásthy Péter, két fiával, Budán fogságban halt meg. Vele kihalt a Gardon-ág és birtokai jobbára a Paska-ág tulajdonává lőnek. (103. l.) Három évvel később Benedek Patvaróczy Mihály uram törvényes hitvesét Palásthy Zsófiát váltja ki. (114. l.) Elefánthy Zsófia hitestársát P. Mártont úgy váltotta ki, hogy az elefánti birtokot elzálogosította. (274. l.) Palásthy János és Zsuzsi leányasszony a vácsi basa börtönében sínylődtek s 450 frt váltságdíjat fizettek. (475. l.) Számos hasonló példát olvashatunk még e kötetben, melyek mind élénk színekkel ecsetelik a nyomort, melyet édes hazánk hű fiai a török hódoltság idején szenvedni kényszerültek.

Az okmányok egy nagy része világot vet a magyar judikaturára, megközelítőleg jelöli meg az alispán hatáskörét, adja a tanuvallomásokat stb.

Szóval a Palásthyak oly okmány publikációt képeznek, a melyekről a tudós kiadó joggal elmondhatta: *Ez okmányok tehát, általában, a magyar nemes családi életnek vázlatai a XVI. és XVII-ik, hazánknak két viszontagságteljes századából.*

A kötet 780 okmányt mutat be részint teljes szövegében, részint, bizony sokszor az érthetőség rovására megkurtított, kivonatban. Az okmányokat *híven*, de nem *hű* másolatban kapjuk, a mennyiben az okmány-publikációknak üdvös tapasztalaton alapuló szabályait *teljesen* negligálja. Bizonyítéka ez annak, hogy nem a készüllet, a szorgalom, a genialitás embere áll előttünk. Am szőjjünk azért elismerésünk koszorújába annál több hála-virágot.

DEDEK CRESCENS LAJOS.

Győr színészete. I. rész: 1849. II. rész: 1849—1885. Irta dr. Koltai Virgöl, Győr, 1889—1890. 8-r. N, 176, 2, 2, 240 l.

Egy vidéki város szellemi műveltségi s ebben színészeti törekvéseit megírni, aztán kimutatni, mennyi rész illeti az ország tevékenységéből az illető város lakosságát, mennyi köszönhető neki az összes eredményből: oly feladat, melynek megoldása nemcsak buzgalmat és tehetséget kíván, de kellő anyagot is, a melyből az író alakíthasson. Győr városa nem rendelkezik a kellő számú adattal, hogy azokból az író világos képet alkosson a színjáték múltjáról. Ez az oka, hogy bár Koltai szorgalommal s kellő szakértelemmel látott a gyér adatok csoportosításához: Győr színészetének inkább csak legújabb történetéről tudott összefüggőbb s tanulságosabb olvasmányt nyújtani, de még ez is lépten-nyomon híjával van oly részleteknek, a melyek a Győrött működő társulatok színi eredményeit maradandó hatással mutatnák ki a könyv olvasójára nézve. Idejárult az a körülmény, hogy Koltai a fővárosi könyv- és levéltáráktól távol levén: egyedül néhány segédkönyvre s arra a csekély anyagkészletre volt utalva, a melyet a győrvárosi levéltár s az újabb lapok hasábjai jól-rosszúl megőriztek.

Ha ezt tekintetbe vesszük: méltánylanunk kell legalább az író törekvését annál inkább, mert sem az egész ország színészeti küzdelme teljesen megírva nincs, sem pedig e nemű monographiáink nincsenek valami nagyobb számmal, a melyek esetleg megszabhatták volna az író működésének, kutatásának s felfogá-

sának egész keretét. A rendelkezésére álló csekély eszközzel alig oldhatta volna meg sokkal jobban feladatát Koltai még akkor is, ha izmosabb tehetséggel fog is hozzá s ha nem siet is a közzététellel. Azért méltánytalanság lenne e műről abszolút szempontból mondani itéletet s még nagyobb méltánytalanság lenne el nem ismernünk az író valódi buzgóságát, a ki minden anyagi haszon reménye nélkül írta s adta ki művét két kötetben.

Ha végig olvassuk Koltainak e szóban forgó munkáját: arra a tanúságra jutunk, hogy Győr városa kicsiben ugyanazon nehézségeket, akadályokat mutatja a magyar színészet megerősödése, kifejlődése történetében, mint a milyenek az ország fővárosának magyar színészetét gátolták. A német színészet már a mult században meggyökerezett, de a magyar színjátszóknak mult századi megfeszített s valóban nemes küzdelme nem is érintette Győrt. Csak 1812-ben van nyoma, hogy a német színészek s a városi tanács kegyelméből magyar színjátszók is próbát tettek Győrött, de oly kevés eredménnyel, hogy valamire való társulatok csak évek mulva merték megint fölkeresni a folytonosan tatarozott, csinosítgatott színházat, melyre a város annyit költött, a mennyiből egy sokkal díszesebb palotát is emelhetett volna. 1812-től egészen 1885-ig folytonos sűrűlődasban és küzdesben látjuk egymással a magyar és német színjátszókat; hol egyiknek, hol másiknak szolgál a szerencse, de olyképen, hogy körülbelül a negyvenes évekig mindig a német színészek örvendenek pártolásnak, a mely 1849-től fogva egész a hatvanas évek elejéig újra ismétlődik. A magyar színészet sokáig túrt vendég gyanánt szerepel s a lakosságnak sem hazafisága, sem műélvezete nem találja indokoltnak a magyar színjátszók hathatósabb pártfogását, segélyezését, támogatását.

Az első kísérletet tevő Balogh társulatát csak 1820-ban váltotta fel a Kilényi Dávidé, a ki meglehetősen súlyos körülmények között mulattatta ugyan a közönséget, de úgy látszik, mégis a Kilényi társulatának hatása volt az, hogy a lakosság magyar része mind szívesebben kezdte látni Thalia vándorait, úgy hogy a várost inentől kezdve gyakrabban útjukba ejtik azok a vidéki színészek, kik a Dunántúl nagyobb városaiban próbálnak ez időtt szerencsét. Derekasabb pártolás indult meg a harminczas évek elején, mikor a »dunántúli játszó-társaság« az akkori legjobb színészek közül is tagjai közé számított néhányat, mint például: Hubenayt, Komlóssyt, Komlóssynét, Lendvay Mártont és nejét, stb. Azonban ezt a társulatot sem támogatta Győr úgy, mint a hogy az megérdemelte volna, mert színházát nem engedte át neki oly feltételek alatt, a milyenek alatt a társaság kívánta. Azonban annál kedveltebb helye a város a német színészeknek,

kik majd nem megszakítás nélkül kézről-kézre adják Thalia templomának kulcsait.

Érdekes volna kikutatnunk: mi az oka, hogy a magyar színészet oly nehezen tudott gyökeret verni Győrött a szinte virágzó német mellett? Koltai a győri zsidóságot vádolja a német színészet pártfogásával s a magyarnak elhanyagolásával. Lehet, hogy ez az ok is közbejátszott, de ez még magában nem fejt meg e szomorú tény. Annyi bizonyos, hogy maga a város, mint hatóság, nem tett annyit a magyar színészet érdekeiért, mint a mennyit tehetett s tennie kellett volna.

De nem fejtegetjük ez okokat, csak rámutattunk e fölötte elszomorító tanúságra, melyet Koltai munkájából merítettünk. Úgy hisszük, hogy Koltai az irodalmunk történetével foglalkozóknak azzal tett legjobb szolgálatot, hogy a Győrött szereplő színészeknek lehetőleg teljes névsorát adta s a Győrött eljátszott színműveket is töle telhetőleg pontosan felsorolta könyve függelékében. Ha a mű egyik-másik helyére tehetnénk is észrevételt, ha az író felfogását egyben-másban tévesnek tartjuk is: annyi bizonyos, hogy e most említett név- és műsor összeállítása Koltai fáradságának legmaradandóbb eredménye.

V. J.

T Á R C S A.

CHERNEL KÁLMÁN.

(Született 1822. ápr. 6. — † 1891. ápr. 21.)

Csernelházi Chernel Kálmán, társulatunk alapító tagja, folyó évi ápril 21-én Kőszegen, hol állandóan tartózkodott, elhunyt. Társulatunk egyik legbuzgóbb tagját, a magyar történetírás lelkiismeretes és gondos munkását s mindnyájan kedves, szerető barátunkat veszítettük el benne. Első irodalmi művei a Rothkrepf-féle Rajzolatokban jelentek meg; 1843/4-ben letévén az ügyvédi vizsgát, Szalay Pesti Hirlapjának s utóbb Kossuth Hirlapjának volt dolgozótársa. Részt vett a szabadságharcban s a rémuralom napjaiban Bérczy Vadászlapjába s a Vasárnapi Ujságba dolgozott s már ez utóbbiban kezdett Kőszegre vonatkozó történeti dolgozatokat közzéteni. A történelmen kívül a természetrajzzal is foglalkozott s több e tárgyba vágó értekezést írt, felolvasást tartott. A Századoknak az első években, míg hajlott kora nem gátolta, buzgó munkatársa volt. Kőszeg városa történetét egy két-kötetes elég terjedelmes monographiában írta meg, mely munkája a történetírók közt elismert nevet szerzett neki. Hogy e munkáját elkészíthesse, rendezte Kőszeg városa levéltárát s azt lelkiismeretesen áttanulmányozta. De a levéltári anyagon kívül felhasználta a nyomtatásban megjelent forrásokat is, különösen az oklevél publicatiókat. Általában széleskörű történelmi ismerettel bírt, mert élete utolsó napjáig mindig olvasott és tanult s mondhatni a halál is úgy lepte meg olvasás közben. Részt vett kirándulásainkban, s a bizottságokban szorgalmasan dolgozott. Szeretretreméltó egyéniségeért, igazi úri finomságáért, kedves modoráért mindenki szerette, s ő valóban kedves emléket hagyott maga után. Halála gyász hírért később kaptuk meg, hogy sem koszorút küldhettünk volna sirjára — pótolni fogja azt a részvét-irat, melyet választmányunk családjához intéz. Barátságának emléke élni fog közöttünk. Igen sok irodalmi jegyzetet hagyott maga után s a többi közt memoire-jait

is hat kötetben »Életpályám története« cím alatt, mely nincs ugyan, legalább egyelőre, nyilvánosságra szánva, de jövőre történetiüknek becses forrása lesz. Különösen Kőszeg történetéhez van benne sok anyag.

Béke hamvaira, áldás emlékezetére!

Sz. S.

MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT.

Társulatunk május 2-án tartott választmányi ülésében Mária Therézia életrajzából olvasott fel egy töredéket Váczy János v. t. A munka melyet Marczali Henrik irt — a Történeti Életrajzokban már a legközelebbi napokban elhagyja a sajtót. A felolvasást a jelenlevők zajos tetszéssel fogadták, a titkár bemutatta az életrajzban megjelenendő képeknek egy részét, melyek az orsz. képtár tulajdonát képezik s megjegyzi, hogy ő felsége hitbizományi könyvtárából is sok érdekes kép fogja azt diszesíteni. Felolvasás végeztével Thaly Kálmán társ. m. elnök azt a felhívást intézi az Életrajzok szerkesztőjéhez, hogy jelezze valamely illusztrációval azt a heraldikai és diplomatiiai nevezetes közjogi viszonyt, mely nálunk még kevéssé ismeretes, hogy VI. Károly császár halálától VII. Károly császár haláláig Mária Terézia nem használta a császári kétfejű sast címereül, hanem a magyar és spanyol királyságok egyesített címerpajzsát, középpütt a Habsburgi fehér-piros pólyával, s diplomatiiai tekintetben is külföldi követeit mint magyar és spanyol királyné accreditedálta, egész addig, míg férje császárrá nem lett, mikor a kétfejű sasos címer ismét életbe lépett. Ilyen érdekes pecsétek láthatók a főuri ltárakban, pl. a galantai Esterházyak levéltárában s az orsz. ltárban is. Utána gr. Zichy Jenő v. t. szólalt fel, s nagy tetszés közt mondott el érdekes közművelődési részleteket Mária Terézia életéből. Mária Terézia életrajzát Marczali, tekintettel a királyné magyarországi uralkodására, irta meg. Az ülés 7 óra előtt kevéssel oszlott el.

A LEVÉLTÁRAK SZERVEZÉSÉNEK KÉRDÉSÉHEZ.

Sváby Frigyes úr, a »Századok« múlt havi számában, a közigazgatási törvényjavaslat alkalmából a megyei levéltárak érdekében szólalt fel, s a történelmi érdekű oklevelek további szakszerű kezelését és gondozását hangsúlyozván, azoknak néhány központban leendő összpontosítását sürgeti. Felszólalása — bizonyos tekintetben feljajdulása — általános érdeklődéssel és helyesléssel találkozott a tudomány és szak-körökben, hol a mostani állapotokat sem tartják megfelelőeknek, a közigazgatási törvényjavaslat tervezett intézkedésében pedig épen visszamenést látnak.

Ezért mi is foglalkozni kívánunk ez ügygel, azonban kissé általánosabb szempontból. Elérkezettnek látjuk az időt, midőn a régi levéltárak

ügyét szintén véglegesen, a modern állapotoknak és kívánalmaknak megfelelően rendezni kell.

Szerintünk — s azt hisszük ez nem egyéni vélemény, hanem a dolog lényege — a levéltárakra is ugyanaz az elv alkalmazható, mint általában a közigazgatásra. Kétségtől, ha valaki, mi vagyunk első sorban a történelmi szempontok, a régi jog és intézmények hivatás-szerű szószólói, a kik nemcsak a jelen, hanem mintegy a régi világban is élünk. De éppen azért, előttünk talán még kirívóbban tűnhetnek föl a történelmi fejlődés nagy, mélyreható fokozatai is, melyek időnkint az intézményekben is megfelelő átalakulásokat követelnek.

Ily óriási átalakulás a 48-iki, melynél nagyobbat a magyar állam és társadalom még nem ért meg, mert nyolcz-százados szervezetét rombolta szét, s a mely mind az államban mind a társadalomban az egyenlőségen s az egyéni erők specializálásán alapuló szak-rendszert helyezé a kiváltságos rendi alkotmány szervezete helyébe. Ez újabb alapon lassankint a régítől teljesen elütő formában jegezedik újra a magyar állam és társadalom. S a dolgok természetes folyománya, hogy immár, négy évtized múlva, szakít az ancienne régime utolsó maradványával: a régi nemesi társadalomnak szolgált megyei szervezettel is, melyről azt hiszi, hogy nem erre a világra való s életének, fejlődésének nem alkalmas szerve többé. E modern társadalom megszokva a régi történelmi szempontok mellőzését, a megyei levéltárakra (melyeket pedig a tisztviselői qualificatio alkalmával szak-szempontról fogott fel) szintén kimondta a percat-ot, s modern írártárákká való átalakításukat tervezi. Feledni látszik, hogy a régi íratok nem változnak át és újulnak meg szintén, miként az emberek és a társadalom, hanem ellenkezőleg mindinkább vénülnek, s így napról-napra jobban elmaradván a mai világ tudásától, felfogásától: megértésük, konzerválásuk és fölhasználásuk is hovatovább önálló, szakbeli képzettséget követel. Annál inkább, mert ódonóságuk mellett pillanatra sem szűnnek meg a modern társadalom anyagi és szellemi életének s multjának is nélkülözhetetlen kútforrásai lenni.

Ehez képest ez íratoknak az újabbaktól való elválasztása, avagy helyesebben: modern, szak-szempontról való kezelése égetőbb szükségnek látszik, mint valaha, s szintén egyenes folyománya annak a hatalmas történelmi fejlődésnek, mely 48-ban a kormány és társadalom, korunkban pedig az egész közigazgatás régi, rendi szervezetének átalakulását követel. Máskülönb (helyesen jegyzi meg Sváby) eljőhet az idő, midőn szakképzett, hivatásuk iránt fogékony egyének hiányában, mint hasznavehetetlen lomok tekintetvén, tudomány és mindennapi használat elől eltűnnek s veszély esetén el is kallódhatnak emez immár történelmi emlékek. Holott azok szakemberek szemében vagyonnál is értékesebbek, mert pótolhatatlanok, s a rendi alkotmány utolsó maradványának megsemmisítésekor úgy tűnnek fel, mint e régi világ szent emlékei, melyeket az utódok és a tudomány számára híven megőrizni szintén el nem engedhető kötelességünk.

Történjek tehát bármi a hatósági irattárak kezelésével, a régi hatósági levéltárak egész szervezetének ez alkalommal szintén a modern élet követelményeinek megfelelő, szakszerű szervezetet kell nyerniök, még pedig hasonlóképp egységes, központi vezetés alatt.

A Sváby-féle idea ellen valóban alig hozható föl más mint gazdasági szempont, mely azonban szintén inkább csak látszólagos, mert alkalmas, amugy is csekély számú központokat és helyiségeket nagyobb költség nélkül is bizonyára könnyen lehet találni, a személyzet fizetése pedig az eddigi megyei levéltárnoki állások megszüntetésével kétségkívül meg lesz takarítható.

Eme csomó-pontok szerint leendő összpontosítás úgy a gyakorlati élet mint a tudomány számára is megkönnyítené a régi levéltárak használatát s párhuzamosan történhetnék a káptalanok, konventek és más régi hatóságok kezelése alatt álló, szintén a régi nemesi világnak szolgált országos levéltáraknak hasonló csomó-pontokban való egyesítésével, a hol közönség és tudományos világ könnyebben hozzájok férhetne s így nagyobb hasznukat látná ez iratoknak.

Több ilyen csomó-pontban (pl. Pozsonyban, Sopronban, Kassán sat.) együtt találná a kutató a régi városi levéltárakat is, melyek, mint szintén nem magán tulajdonok, hanem hatósági, még pedig rendkívüli becsü levéltárak, miként az említett hiteles helyi régi levéltárak — ezentúl szintén szakavatott őrzést és vezetést igényelnek.

A régi nemesi világnak és városi polgárságnak szolgált eme levéltárak azonban, hogy hivatásukat kellőképp teljesíthessék s szolgálatukat és munkásságukat a tudomány és a nagy közönség hasznára egyöntetűleg, szabatosan kifejthessék, szak-vezetés és felügyelet dolgában csupán egyetlen illetékes hatóságnak rendelkezők alá közvetlenül. S ez az Országos Levéltár, mely a régi, kiváltságos világ döntével mint hatóság, a dolgok természete szerint, az egyedüli szak-forum nem csupán a régi iratok, hanem jórészt az ezekkel összefüggő régi intézmények ügyében is.

Ehez képest azonban az Országos Levéltár állása is meg lenne változtatandó, azaz Állami Levéltár-rá lenne emelendő, úgy névleg mint valósággal; a mint ezt már az 1872-beu épen a jelenlegi belügyminiszter úr által összehívott levéltári enquete is hangsúlyozta. (L. Századok 1873. évf. 1—8. l.) Az a régi »országos levéltár« (archivum regnicolare) ugyanis, mely hajdan e nevet viselé, jelenleg már csupán egy, bár becses, de elenyésző csekély részét teszi a mai u. n. Országos Levéltárnak, melyben immár a régi magyar állam összes legfőbb közegeinek, minők a magyar és erdélyi udv. kancellária, helytartó tanács, magyar és erdélyi kamara, kuria, kir. tábla, erdélyi főkormányzszék, a régi erdélyi fejedelemségi kormány levéltárai (utóbbi jelesül a gyulafehérvári és kolosmonostoriban) egyesítve vannak, a mi tehát állam-levéltári jellegét teljesen kifejezésre juttatja. Eme tényleges állapothoz képest, a szervezendő Állami Levéltár működési köre is kiszélesíttetnék, s mint a csoportosított vidéki levéltárak

felügyeletével megbízott közeg, megfelelő autonomiával is fel lenne ruházandó. Először is a belügyminiszteriummal szemben elfoglalt jelenlegi semleges, úgyszólván segédhivatalyszerű jellegéből kivetkőztetvén, helyzete szabályozatnék, belügyeiben nagyobb önállóságot nyerne, pl. a napidíjasok és gyakornokok kinevezésére is főhatalmaztatnék. Az Állami Levéltár feje közvetlenül érintkeznék a belügyminiszterrel, szóval úgy mint írásbelileg, s a jelenleg a belügyministerium közjogi osztályához útalat ügyek jelentékeny részére nézve nem csupán mint most semleges véleményadás, hanem egyszersmind önálló elbírálás s érdemileg való döntés lenne hivatása. Így a nemességi és címer-ügyekben a jogosultság végleges elbírálása, nemesi bizonyítványok kiállítása, melyek mostani gyakorlat szerint — elég könnyelműen — magokra a megyékre bíztauk, holott ezek közjogilag immár csaknem félszázad óta nem tekinthetők egy exclusiv rend: a nemesség közönségének. E működésével párhuzamosan végeznék a régibb (bizonyos időpontig bezárólag) iratok hitelesítését s így emez iratokra nézve mintegy közjegyzői intézménynyé válnék, valamint közjegyzői intézmények voltak azok a vidéki (országos) levéltárak is, melyek most hatósága alá rendeltetnének. E végből a dolog természete szerint változást szenvedne a közjegyzői törvénynek ama pontja, mely mindennemű, még a régibb iratok hitelességét is a közjegyzőtől teszi függővé, a ki pedig immár a régi latin nyelvű iratokat speciális tanulmányok nélkül sem olvasni sem megérteni nem képes.

E működés azonban csak egyik, mintegy hivatalyszerű részét képezné az Állami Levéltár szerepének. Másik, nem kevésbé fontos feladata lenne általában a levéltári ügy gondozása s levéltárnokok képzése. Elválasztván az irattári kezelést a levéltári szolgálattól, utóbbi számára bizonyos specialis képzettség lenne megkívánandó, melyet az illetők *(első sorban természetesen a hatósági és hiteles helyi levéltárnokok)* az Állami Levéltárban berendezendő gyakorlati szaktanfolyamban szereznének meg, hol a diplomatika, régi írás-tan, régi középkori egyházi-, jog- és földrajzi viszonyok ismerete adatnék elő. Egyszersmind, miként a francia École des Chartesban, a levéltári anyag és működés ismertetésére s a levéltári ügy továbbfejlesztésére folyóirat szerveztetnék, s évenként, a bel- és külföldi levéltárak tanulmányozása végett az Állami Levéltárnak egy-két tagja tanulmányútra küldetnék ki.

Hogy azonban mindezt megtehesse, az Állami Levéltár a megfelelő anyagi eszközökkel is ellátandó, s a monarchiában fennálló paritás elvéhez képest immár rangja is emeltetnék, oly formán, hogy vezetője, mint a monarchia másik államában, nálunk is miniszteri tanácsosi rangot és javadalmazást nyerne s ehez képest személyzete — a mint már ez az 1878. évi költségvetés indokolásában is tervzetett — kiegészítettvén, arra, s talán egyúttal az Állami Levéltár felügyelete alá helyezendő vidéki hatósági levéltárak személyzetére is, a miniszteriumi rangosztályzat alkalmaztatnék.

Végül a jelenlegi Orsz. Levéltárnak amúgy sem megfelelő, avult

levéltári localitasai helyett egy külön, e célra tervezett, teljesen tűzbiztos épület emeltetnék, melynek sorsa épen a belügyminiszteriumnak szóban forgó átköltözködésekor vagy a közigazgatási bíróság szervezésénél amúgy is actualissá válik.

Ekként a levéltári igazgatás, felügyelet, kezdeményezés és szakképzés az egész országra nézve egy alkalmas, tudományosan képzett egyénekből álló hatóság illetve főnök alatt egyesítettvén, az Állami Levéltár tényleg is megszűnnék egyenlő rangban állani a zágrábi, vagy pl. a krajnai országos (Landes-), jobban mondva: tartományi levéltárakkal. S míg egy részről kifejeznék a magyar állam független állását, másfelől elveszíténé bizonyos tekintetben egyoldalú, azaz tisztán hivatali jellegét s állami szakintézetté válnék, melynek tisztviselői időnkint szaktanácskozásokban is megbeszelnék az elintézendő vagy kezdeményezendő ügyeket, az elért vagy elérni óhajtott eredményeket, egyenlő hasznára az eddig elhanyagolt levéltári ügynek, tudománynak és közigazgatásnak.

A MEGYEI LEVÉLTÁRAK.

A megyei levéltárak ügyét a közigazgatási bizottság április 27-iki ülésében tárgyalta.

Az erre vonatkozó 84. §-nál Tisza István kiemelte annak szükségét, hogy egyfelől a megyei levéltárak kellőleg kiselejteztessenek, s másfelől a bennök levő becses történeti anyag megmentessék a jövő számára. Szóló erre a bizottsági jelentésben felhívandónak véli a kormány figyelmét. — Horváth Lajos pártolva ez indítványt, azt a rendelkezést, hogy a levéltárnoki külön állások az élethossziglan kinevezett levéltárnokok állásának megüresedése esetén egyes megyékben beszüntethetők, vagy a kezelő személyzet sorába illeszthetők, kihagyandónak véli. — Tibád hozzájárúl e kihagyási indítványhoz s magáévá teszi Tisza István felszólalását is, de a minisztert a szóban forgó intézkedésre határozatilag utasíttatni véli. — Gr. Szapáry miniszterelnök maga is szükségesnek látja a levéltárak selejtezése iránti intézkedést s nem ellenzi, hogy erre vonatkozó nyilatkozata a bizottsági jegyzőkönyvbe is felvéttessék. A levéltárak fontosságának tudatától a kormány is át van hatva és gondoskodni is fog arról, hogy a levéltárakat alkalmas és megbízható szakközégek kezeljék. A Horváth L. által említett rendelkezés kihagyása ellen nincs kifogása. — A bizottság jelentésében felveendőnek határozza, hogy felhívta a miniszter figyelmét arra, hogy eljött az ideje annak, hogy a levéltárak selejtezése s a becses okmányok megőrzése iránti intézkedés történéjék s hogy a miniszter kijelenti, hogy e tekintetben maga is osztja a bizottság nézetét s annak idején megteendő a szükséges intézkedéseket. A §-t Horváth L. módosításával elfogadták.

A »Nemzet« e tárgyra vonatkozólag ápril 29-iki számában melegen és úgyszeretettel írt s a tárgy fontosságához méltó vezércikket közöl, mely azt a gyakorlati s mindenestre figyelmet érdemlő indítványt teszi, hogy a vármegyéknek a helyi szükséghez mérten s a meglévő anyaghoz alkalmazva könyvtárakat s históriai, régészeti gyűjteményeket s muzeumokat kellene létesíteni, mely a levéltárral kapcsolatba hozva, egy-egy specialis muzeumnak vehetné meg alapját.

GREGOROVIVS FERDINÁND.

[Szül. 1821. jan. 19. — † 1891. május 2.]

Ha nem is tartozott azon szellemi herosok közé, kik felfogásuk merészségével, itéletik erejével és előadásuk művészetével nemzedékekre, egész évszázadokra gyakorolnak hatást; ha tehetségében nem is volt meg az a duzzadó őserő, mely meg is bírkózik azzal a korszakkal, melyet fölöl: bizonyos, hogy a legelőkelőbb és legdistingváltabb történetírók egyikét vesztette el benne a művelt világ. Gregorovivs Ferdinánd, ki mindig csak a legműveltebbek tetszését akarta kinyerni, mint a német és az olasz nemzetnek jelenleg legnépszerűbb historikusa szállt sírba.

A világtörténelmet mozgató hatalmi kérdések iránt, melyek, a belső rokonság erejénél fogva, mindig legjobban fogják érdekelni a kiözdő, emberek tömegét, bizonyos közönnyel viseltetett. Curiositását első sorban a cultur-tényezők ragadták magukhoz, a dolgoknak művészi oldala. Mert egyénisége is, ha nem tévedünk, a renaissance nagy humanistáihoz volt hasonló, kik mint valami szennyes érintkezést, úgy kerülték az érlekek brutális harcát, s kik philosophushoz és művészhez illő quietismussal, szemlélődésben, nyugalmas alkotásban töltik napjaikat, s még a nagy kataklysmák idején is csupán a szellem üde virágainak élnek, s a földi lét összes gyönyörei közül egy tökéletes formájú sonett dallamosságának adják az elsőséget.

Midőn a krétai felkelés idején egész Görögország lázong és mindenünnen a fegyverek zöreje hallszik, Gregorovivsnek az athéni Akropolison van helye; ott Nike Apteros templomának márvány romjaira ül s csak a messze távolt látva, a klasszikus kor emlékein elmereng; ritka eruditióval táplált költői phantasiájában ott meglevenülnek a képek; a hellen szellemek chorusa veszi őt körül, s mint Odysseus Homerosnak XI. énekében, ő is bánatos kérdéseket intéz a túlvilág árnyaihoz. Ilyenkor fogamzik meg benne az eszme, hogy megírja Athenaisnak, a görög philosophus leányának, a költőnek és későbbi Eudokia császárnőnek történetét; ilyenkor csapong át túlfinom s újat kereső képzelme a határos vidékekre is, a kultura ama bájos alkotására, melyben az ázsiai és a görög szellem ölelkezik s melyet byzantinismusnak nevezünk; ilyenkor érlelődik meg benne az a merészebb elhatározás is, hogy megconstruálja Athenae város középkori történetét.

Midőn az 50-es évek elején olasz földre kerül és éveken át keresztül-kasul bejárja a »Diis sacra Italia«-t, a természet örök szépségein kívül itt is csak az érdekl, a mi a régi korból fennmaradt; költői szemének sajátos optikája következtében az alakok, melyek körülveszik, árnyékok csupán és a ködös mult árnyai népesítik a világot, melyben valóban él;

midőn a művelt római társaságba lép — melynek csakhamar kedvence lön — és megismerkedik az ős patricius családok ivadékaival, a históriai tradíciók átszövődése az újabb és a legújabb korba — mint egy előszavában maga mondja — »kimondhatatlan gyönyörrel töltik el keblét.« A Colonnák, az Orsinik, a Gaetanik körében forogva, felelevenednek benne e családok és a pápák küzdelmeinek képei, az egész középkori Róma és legjellemzőbb alakjai, a Borgia család (a Gaetanik kegyetlen üldözője), VIII. Orbán s megírja mindezekről ismeretes könyveit, melyekben nem tudjuk a tudóst vagy a költőt, a mély cruditiót és a gondos kritikát vagy a műértelmet, a helyi coloritot és a választékos izlést bámuljuk-e jobban.

Művei közül tárgyára és arányaira nézve legjelentékenyebb a »*Geschichte der Stadt Rom im Mittelalter*« (8 kötet). Legművészsiesőbb és legsikerültebb alkotása azonban, azt hisszük, a »*Wanderjahre in Italien*« (5 kötet).

Fontosabb művei az említett *Athenae történetén* (legutolsó műve; 2 köt.), *Lucretia Borgián* (2 köt.; magyarul is megjelent), *VIII. Orbán pápán* és *Athenaion* kívül: *Corsica* (2 köt.), *Kaiser Hadrian und seine Zeit* és *Die Grabdenkmäler der römischen Päpste*. Vannak ezenfelül szépirodalmi és irodalomtörténeti dolgozatai is. Költői művei közül az *Euphorion* cz. eposa, *Die Insel Capri* és *Korfu* czimű idylljei több kiadást értek, irodalomtörténeti dolgozatai közül pedig tudunkra a »*Goethe's Wilhelm Meister*« a legjobb. Bennünket magyarokat Gregoroviusnak egy 1819-ben megjelent kis kötete is érdekel, melynek »*Polen- und Magyarenlieder*« a czíme.

L. B.

VÁSÁRTARTÁS KÉRDÉSE RÉGEN.

Abból az alkalomból, hogy a képviselőházban most tárgyalták a vasárnapi munkaszünetet, érdekesnek tartom bemutatni II. Rákóczy György Ecseden 1654. okt. 16-án kelt parancsának egy töredékét, melyet kétségtelenül abból a czélből adott ki, hogy a vasárnap méltó megünneplését ne rontsák meg. A rendelet így hangzik: »Parancsoltuk, hogy a szatmári vásárt vármegyéstől keddre kell áttenni . . . de az mint most is tudósítanak tisztáninnen levő ecclesiák püspöki s mellette való predicator uramék, addig is azon napról keddre az vásárt . . . nem rendelte kgltek. Parancsoljuk kgltesen kglteknek ne ellenkezzék ez dologban, s hogy tovább is botránkozás ne legyen, az hétfői vásárt változtassa megirt napra kgltek. Annak felette . . . az illetlen rút szitkozódás és czégeres véiteken élés, nem levén illendő büntetési és fenyítéki, a vármegyében felette eláradott . . . parancsoljuk szorgalmasan . . . ez gonoszság tolláltassék. Secus non facturi.«

(Szatmár vármegye levéltára actor. pol. publ. fasc. 9. nro. 30. 165 ll.)

H. KISS KÁLMÁN.

EGY XVII-İK SZÁZADI RECEPT.

A magyar történetírás s társulatunk kiváló pártfogója Bay Ilona családi levéltárából az alább következő receptet küldte be, melyről azt a hagyományt találta, hogy öreg Rákóczy Györgyné receptjei egyike volt. A recept régi múlt századi papírra van női írással írva s így hangzik :

»Új tojásnak az sárgájába kell keverni egy kávé kalán sája port és egy kalán fehér isop port, egy kevés rajmázat is, de az tojás új legyen, olyan penig, kit az nap tojnak, arra aztán mintegy félóra mulva az borba főtt orvosságból egy pohárral meginnya.«

Íme az első válasz Schwarz úr felhívására.

Sz.

COMENIUS-TÁRSASÁG.

A múlt év őszén Németországban mozgalom indult meg Comenius, a nagy paedagogus és humanista születésének 300. évfordulójának méltó megünneplése tárgyában. Az eleinte bizalmasan szétküldött felhívás felsorolván az okokat, melyek e nevezetes ember működését az egész emberi nem közkincsévé tették, egy nagy »Comenius-társaság« megalakítását ajánlotta, mint a megünneplés legméltóbb formáját s legmaradandóbb eredményét, mely társaság célja lenne mindenekelőtt Comenius élettörténetét kikutatni, kiterjesztvén a kutatást alkotásainak és törekvéseinek egészére. Mivel azonban egy ily szellemi működés története elszigetelten meg sem érthető, azért a társaság kiterjeszti kutatásait Comenius tanítóira, társaira, elődeire a nevelés reformálásában; sőt egybeköti ezt a régi evangélikus hitgyülekezetek (valdeusok, cseh testvérek, morva testvérek, svájci testvérek stb.) történetének és hittanának kikutatásával, összegyűjteni s kiadni szándékozván mindazon munkákat, kéziratokat és okiratokat, melyek a felsorolt törekvések tisztázását előmozdítják.

A felhívás jó fogadtatásra talált. Eddig a következő országokból jöttek aláírások: Belgium, Dánia, Németország összes tartományaival, Franciaország, Anglia, Itália, Holland, Svédország, Norvégia, Ausztria, Magyarország, Románia, Oroszország, Svájc, Egyesült államok, Észak-Amerika, Algier. — Az ismertebb nevek közül álljanak itt: Holtzmann, Kuno Fischer, Oncken, Dilthey, Kleinert, Paulssen, Wattenbach, Schönaich-Carolath herczeg, Nippoldt, Kern, Schiller, Rein, Avenarius, Stern, Althaus, Compayré, Browning, Laurie; hazánkfiak közül is már többen csatlakoztak.

A társulat felsorolt céljait úgy akarja elérni, hogy egy egységes szervezet kívánna maradni, Berlin székhelylvel.

A tagok háromfélék lennének: 1) pártolók, kik egyszer s mindenkorra 500 márkát, vagy 3 — 3 évre 100 márkát fizetnek; 2) alapítók,

kik évenként 10 márkát, vagy egyszer s mindenkorra 100-at; 3) részvevők, kik évenként 5 márkát fizetnek.

A pártfogók és alapítók az egylet minden kiadványát kapják, előbbiek 7, utóbbiak 2 szavazattal bírnak; a részvevő tagok kapják a megindítandó »Monatshefte der Comenius-Gesellschaft« folyóiratot s egy szavazattal bírnak. Azonban országonként eléggé önálló fiók- vagy alegyesületekké tömörülhetnek azok, kik a társulat tagjai kívánnak lenni. A közzétett terv szerint az orsz. egyesületek egy-egy elnökkel, pénztárnokkal s jegyzővel bírnának s a jövedelem $\frac{3}{10}$ részét önállóan használhatnák fel. Sőt az ország egyes részeiben az egyes vidékeknek is szabadságában állana a széttagolást még továbbra vinni.

Kétségtelenül nem is szólva az ünneplendő férfiú általános jelentőségéről, magának a magyarországi fiók-egyesületnek is szép külön kutatási tér jutna. Résztint a régi evang. felekezetek, melyek hazánk történetében már a XIV. század óta merültek fel, részint a XVII. század bölcséleti, theologiai és pedagogiai mozgalmai, s magának Comeniusnak sokoldalú működése kiválóan alkalmasok a történetbúvárok érdeklődését felkölteni. Ezenkívül a pedagógusok és philologusok is sok tanúságost találhatnak és dolgozhatnak fel; épen ezért legyen szabad remélni, hogy az ünnepélyben és társulatban tekintélyes számú lesz a magyarhoni rész.

Bár nem okvetlenül szükséges, félreértések kikerülése végett szükséges felemlíteni, hogy az egylet épúgy nem óhajt felekezeti, mint politikai céloknak szolgálni. Hogy eddig túlnyomólag evangélikusok jelentkeztek, természetes; de hogy ez így maradjon, nem kívánatos. Comenius humanista működését — nem tekintve kétségbeesése rajongásait — a katolikus írók is méltányolják (pl. Gindely azt mondja, hogy az asketikus iratokat egy szent sem írhatta volna szebben), úgy hogy remélhető, hogy ez ünnepély e tekintetben is legalább jelképileg egy lépéssel előbbre fog vinni Comeniusnak mindig hangoztatott ideáljához: egységhez és összhanghoz.

A jelentkezések Dr. Keller Archiv-Rath, Münster Westphalen; pénzküldemények pedig Molenaar és Co. bankházhoz Berlin, Ecke Burg és St. Wolfgang-strasse intézendők. Az előkészítő ülés egybehívása az ősz végére van tervezve s reméljük, hogy ezen hazánk is méltón lesz képviselve.

K. J.

KÉT ÚJ TANKÖNYV MAGYARORSZÁG TÖRTÉNETÉRŐL.

Párhuzamosan egymás mellett, egy időben, két tankönyv jelent meg Magyarország történetéről: egy a polgári és felsőbb leányiskolák s a másik a középiskolák alsó osztályai számára. Két tagtársunk írta ezeket: egy történetíró *Csánky Dezső* s egy történettanár *Baróti Lajos*. Az első széles látkörrel, alapos ismerettel s formaérzékkel bíró szaktudós, a másik elismert névvel bíró gyakorlati szaktanár.

Ebből a szövetkezésből igen jó, s a czélnek megfelelő két munka került ki.

Nem tartom közömbös dolognak, de egy frázissal elüthetőnek sem tartom a hazai történet tanításának kérdését. Mert mondjunk akármit, lelkesüljünk bár egyes évfordulók megünnepléséért, szemben a korábbi időkkel a történet iránti érdeklődés hanyatlott. Nálunk pedig viszonyaink közt, mikor létjogunk a történelmi alapon nyugszik, ez nem közömbös dolog.

Ilát ha a fiatal nemzedékekkel, lányokkal, ifjakkal, megszerettetjük hazánk történetét, azzal már sokat nyertünk: ha egyebet nem, legalább megnyertük azt, hogy a »historiai alapot« meg tudja becsülni az új nemzedék.

Guizot nem tartotta méltósága alatti dolognak megírni unokái számára Franciaország történetét, s műve folytonosan újabb-újabb kiadást ér, olvassák, tanulják, lelkesednek rajta. Megvallom, azért örültem Csányi és Baróti könyveinek, mert azt látom, hogy a fiatal nemzedék olvasni, tanulni fogja s lelkesedni is fog rajta. Azt hiszem, hogy kockáztathatok jóslást, mert magam is sokáig tanárkodtam.

Sikerültnek tartom a formát, melyben könyveiket dolgozták. Mindenik fejezet egy kis elbeszélés. Magában is önálló, de úgy írva, hogy a következő fejezet folytatását képezi. A gyermek úgy megtanulja, mint egy kis elbeszélést s épen úgy el is fogja mondani tudni. Mert szerzők a főbb események elbeszélésére szorítkoztak főként az olyanokéra, melyek megragadják a gyermek phantasiáját s ezeket is egy-egy kiemelkedő alak köré csoportosítsák, egy-két vonással igyekezvén a kort jellemezni. Az egész egy »histoire racontée« a Lamé Fleury modorában; elég gazdagon ellátva nagyon sikerült illusztrációkkal. Dörre igazán kitett magáért: a hogy ő Budát, egy pár magyar királyt, királynét s magyar viseleteket megrajzolta, a képes krónika s a síremlékek nyomán, mind alkalmas képet adni az olvasónak az ábrázolt tárgyról. Az a néhány térkép, mely hozzá van csatolva, mindenik történetünk egy-egy fordulópontjáról van választva.

A két könyv lényegesen különbözik egymástól: egyik a nők, másik a fiúk felfogásához van szabva. Amabban kiváló gond van arra fordítva, hogy a kornak női típusait emelje ki s képet adjon a családélet és háztartás, női viselet és foglalkozás alakulásairól és fejlődéséről. Emez sem hanyagolja el a kor, életmód, műveltségi állapotok festését, de arra törekszik, hogy az egyes korok szereplő egyéneit kidomborítsa, s a fiatal ember kedélyére jótékony és ne könnyen múló impressiót gyakoroljon.

Reméljük és óhajtjuk is, hogy mindkét könyv utat fog magának törni az iskolákba: mert azokkal tanárokon és tanulókon segítve lesz. Hogy a rendszer, melyben ezek a könyvek írva vannak, elütő a régi chablontól, az csak javára válik.

TÖRTÉNELMI ÉRTEKEZÉSEK ISKOLAI ÉRTESÍTŐKBEN.

— MÁSODIK ÉS BEFEJEZŐ KÖZLEMÉNY. —

IV. Iskolák története.

— A SZOMBATHELYI KIR. KATH. FŐGYMNASIUM értesítőjében a *gymnasium történetét* írta meg és közli *Kárpáti Kelemen*. A vasvári társas káptalan-nak Szombathelyre való áthelyezését követő évben 1579-ben az ugyanott tartott zsinatról fennmaradt emlékekben találjuk első nyomát a szombathelyi iskolának. De az adatok gyér világa kevés fényt derít az iskolára, melynek virágzása a XVI. és XVII. század zavarai között nagyon rövid ideig tarthatott; úgy hogy a közt és a jelenlegi főgymnasium között semiféle folytonosság és kapcsolat meg nem állapítható. — A mostani gymnasium felállítása érdekében 1768-ban indult meg a kezdeményezés, melynek alapító oklevelét Mária Terézia 1772. jul. 1-én írta alá. A város és a győri püspök volt a tulajdonképeni alapító; ez utóbbi a város által tervezett négy gymn. osztályt a humaniorák két osztályával toldotta meg. A tanítás a maig is fennálló iskolaépületben 1773. nov. havában vette kezdetét. A gymnasium első korszaka innen kezdve 1793-ig tartott, midőn azzal kapcsolatosan lyceumot alapítottak, miután a király u. a. év oct. 11-én a Szombathelyen felállítandó philosophiai intézetet helybenhagyta és megerősítette. Új épületet is emeltek ennek 1795—96-ban. A lyceum és gymnasium eleinte közös igazgató alatt állott. A gymnasium 1808/9. tanévben a csornai premontrei kanonokrend vezetése alá került, s így a lyceumtól külön vált. 1850-ben az új közoktatási reform következtében e két tanintézet nyolcz-osztályú gymnasiummá egyesítettet, a mely idő óta négy évtized múltán máig is virágzó állapotban van. E jeles iskolatörténeti munka ezután a Szombathelyi Magyar Társaság (t. i. önképző kör) rövid történetét nyújtja, a mely a soproni mintájára 1823-ban keletkezett. Végül a gymnasium és lyceum főigazgatói, igazgatói és tanárai névsorát olvashatjuk benne 1773—1850-ig, s a gymnasium és lyceum tanulói létszámának kimutatását vesszük évenkénti összegezésben, (1778/9 = 50.) szakadatlan sorrendben 1808 óta (két-három száz közt váltakozva). Az igazi főgymnasium története 1850-től kezdve a jövő tanévi értesítőben fog megjelenni. Méltó elismerés illeti e bizonyára nehezebb rész összeállításáért az író s méltányló buzdítás a további folytatáshoz.

— A NAGYKÖRÖSI EV. REF. TANÍTÓKÉPZŐ INTÉZET és népiskolák értesítőjének függelékében a *nagykörösői és dunamelléki ev. ref. tanítóképezde történetét* olvashatjuk *Hegymeői Károly* Kálmán igazgató tanár tollából. Gr. Teleki Sámuel egyházker. főgondnok pendítette meg először az eszmet a dunamelléki ev. ref. egyházkerületben, hogy egy elemi tanítókat képző intézet, vagy mint akkor nevezték »mester-képezdét« állítsanak. A dunamelléki ref. egyházkerület elhatározta, hogy ez intézet Nagy-Körösön

állíttassék fel, mely határozat végrehajtását a nagy-körösi u. n. »erdőgyűlés« tette lehetővé, midőn e célra földet és jövedelmet biztosított. 1832. ápr. 22-én állították ki a ref. tanítóképezde és gazdasági (mint ilyen hazánkban első) intézet alapító levelét. 1839-ben nyílt meg a tanintézet, melynek felvirágzása ellen Kecskemét (e téren is versenyezni óhajtván Körössel) mindent elkövetett vetélkedésével. Úgy, hogy eleinte e kettős intézet élete csak tengődés volt. 1850-ben határozta el a nagy-körösi egyháztanács, hogy lyceumát — melyben hat gymnasium és 3 éves bölcsészeti tanfolyam mellett tanítóképezde a gyakorlati gazdasázzal összekötve áll fenn — nyolcz osztályú gymnasiummá alakítja át. Ennek megalapítása után pár évig a tanítóképezde szünetelt, mígnem 1855/6-ban a praeparandiát is újabban megnyitották, a mely azóta virágzik. *H. Kiss Kálmán* e tanintézet eme két korszakának: 1. az első alapításnak és az 1839—1851 közti időszaknak, 2. az 1855—59 évek között eltelt újrualapítás korának történetét írta meg a f. é. értesítőben; folytatását ígérvén jövőre, a mely a tanintézet újabb virágzó korszakát fogja tárgyalni. Munkájáért méltán megérdemli az elismerést.

— A CSÍK-SOMLYAI R. K. FÖGYMNASIUM ÉRTEŚITŐJÉBEN a gymd. igazgatója *Imets F. Jákó* közli »*Dr. Haynald Lajos és a csík-somlyai iskolák*« című munkáját, melyet elnöki beszéd gyanánt olvasott fel a kalocsai érsek felszázados áldozári jubileuma alkalmából a csík-somlyai tanintézetek által 1889. okt. 15-én tartott kegyeletes ünnepélyen. — Haynald tudvalevőleg erdélyi püspök volt s mint ilyen 1873-ban »az általa különösen gondozott és megbővített csík-somlyai gymnasium VIII. osztályának beállítására 8,000 frt újabb alapítványi tőkét« tett le. — Méltán tekinti őt tehát a keleti határszél e derék iskolája legkiválóbb alapítójának, Maecenasának s méltán osztozott a nagyevű főpap örömnepélyében. Imets derék munkájában Haynald életrajzának főképezd része van szépen és nagy elöszereettel kidomborítva, melyben őt mint erdélyi püspököt és az iskolák s ezek közt a csík-somlyai gymnasium huzgó pártfogóját jellemzi és magasztalja. 1852-ben erdélyi püspökké felszenteltetvén, 1853-ban jelent meg először Csík-Somlyón. Ő kezdte gyűjteni még az ötvenes évek folyamán azt az iskolai alapot, melynek feladata volt, hogy az akkori csonka gymnasium teljessé alakíttassék át. 1858. októberben nyitotta meg az ott felállított tanító-képezdét; ugyanezen évben létesítette az V. és VI. majd a VII-ik középtanodai osztályt. Miután 1864-ben érsekké lévén, elbúcsúzott erdélyi híveitől, a csík-somlyai iskolával föntartotta előbbi szeretetteljes viszonyát s 1873-ban az ő 8,000 frtos alapítványa tette lehetővé a gymnasium VIII. osztályának felállításával teljes főgymnasiummá emelését. Méltán dicsőítik és magasztalják tehát az ő nagylelkűségét ott a keleti határ havasai aljában, a hol emlékézt ily maradaudó alkotásokkal örökítette meg.

HAZAI TÖRTÉNETI IRODALOM.

— A *MONUMENTA VATICANA* első sorozatának VI-ik kötete megjelent s magában foglalja Mátyás király levelezését a római pápákkal 1458—1490 közt. Bevezetést hozzá Fraknoi s előszót Décsényi írt. Az első szépen írt tanulmány Mátyás és a pápák közti viszonyról, mely tájékoztatóul szolgál a nagybecsű gyűlteményhez, de egyszersmind eleven színekkel s politikai érzéssel festi a szentszék viszonyát a magyar királyhoz. A Décsényi előszava a kötet tartalmáról ad számot, melyben összesen 209 levél van közölve, melyek közül 66 darab van e gyűlteményben először közölve, s a többi sem egyszerű lenyomása a kiadottaknak, hanem ezek is lehetőleg az eredetiekből közöltetnek. Mátyás király történetének e kötet egyik legbecsesebb s leggazdagabb forrását képezi.

— A *MAGYAR NYELVTÖRTÉNETI SZÓTÁRBÓL* megjelent a II-ik kötet tizedik füzeté s ezzel a kötet be lévén fejezve, immár két vastkos, összesen 206 sűrűn nyomott ívre terjedő kötet áll a nyelvészek és történetírók rendelkezésére. Ez a két kötet az A—S betűket foglalja magában, s a szükségesebb és hasznavehetőbb segédkönyvek közé tartozik. Nagyon jelentékeny és gazdag anyag az, mit e két kötet magában foglal, mely úgy van szerkesztve és összeállítva, hogy jól és könnyen lehet használni. Hogy régi nyelvünknek összes kincse nincs benne felvéve, az könnyen megmagyarázható már csak azon körülményből is, hogy napról-napra újabb történeti, mívelődéstörténeti forrásmunkák tétetnek közzé. De hiszen a mióta a világ fennáll, egy alapvető munka sem jelent úgy meg, hogy ahoz a későbbi írók adalékokkal ne járultak volna. Kiállítású Hornyánszky nyomdájának becsületére válik.

— A *SZINNYEI JÓZSEF* által szerkesztett »Magyar írók élete és munkái«-ból megjelent a 8-ik füzet: Bocsortól—Botgorschek-ig. Sok nevezetes író fordul elő a füzetkében: Bod Péter, Bodola, Bogáti Fazekas, Bogisich, Bojnics, Bokor, Bólyay, Bolla Márton, Bonfin, Bornemisza, Borosnyai stb. nagy gonddal és lelkiismeretességgel szerkesztve.

— *BÁRÓ JÓSIKA MIKLÓSNAK* emlékéét felelevenítette *Szék* Luiza életrajzának megírásával s ezzel kapcsolatosan munkáinak tüzetes ismertetésével: »Báró Jósika Miklós élete és munkái« cím alatt, mely egy díszes és szépen kiállított kötetben hagyta el a sajtót. Nagy szorgalommal gyűjtötte össze s dolgozta fel a szétszórt adatokat. Látszik, hogy előszeretettel és gonddal írta meg munkáját, anélkül azonban, hogy előszeretete elfoglaltá tette volna.

— *ÉRTLE GÁBOR* tagtársunk a *Nagy-Károlyi gróf Károlyiak leszármazása* cím alatt egy rendkívül fényes kiállítású díszmunkát adott ki. Tájékoztató bevezetés s a gróf Károlyiak temetkező helyeinek összeállítása után következik a család leszármazását feltüntető két tábla, melyekkel egyfelől pótolta s másfelől kiegészítette a régieket: amennyiben azokat a legújabb időkig bevezette. Levéltári kutatáson alapuló nagy szorgalom-

mal készült alapos munka, melynek történetírásunk is igen jó hasznát veheti, s mely két címerrel s néhány szövegrajzzal van díszítve.

— KÜLÖNNYOMATOK. *Szell* Farkas tagtársunk a Turulban megjelent értekezése: »Kihalt e a Telekesi Török-család«, külön lenyomatban is megjelent. E 12 lapra terjedő magvas dolgozat kimutatja, hogy a Telekesi Török-család, daczára hogy az utolsó Telekesi Törököt 1723-ban eltemették, s a címerét a sirboltban megfordították, ma is él és virágzik. — *Baróti* Lajos tagtársunknak az Ethnographiájában megjelent értekezése »A németek első betelepítése a Bánságba gróf Mercy alatt«, az első német colonisatio történetét adja elő, még pedig egészen új s eddigelé fel nem használt levéltári adatok alapján. — Dr. *Horváth* Cyrill »Temesvári Pelbárt és Codexek« című, az Akadémiában felolvasott s a Budapesti Szemlében megjelent alapos és jól átgondolt értekezését adta ki különlenyomatban.

— Dr. *WALTER* Gyula az emelkedett hangú szentbeszédet, melyet 1890. decz. 8-án mint Esztergom-vizivárosi fogadalmi ünnepének másfél-százados évfordulóján tartott, külön füzetben kiadta: előrebocsátván a nap jelentőségének történeti rajzát. A fogadalmi szobrot 1739-iki pestis alkalmából a Brandscheid-család két tagja — ikertestvérek — emeltették s a történeti bevezetés a művészies kivitelű szobor leírását is adja.

— A M. K. HONVÉDELMI MINISZTERIUM MŰKÖDÉSÉRŐL az 1877—1890. években két vaskos kötet jelent meg *Biró* Pál min. tanácsos, a honvédelmi miniszterium elnöki osztályának vezetője szerkesztésében. — Nem első ilyenmű munka ez. A miniszterium 1867—1872. működéséről jelent meg legelőször hasonló munka; ezt követte az 1873—77. évi működés ismeretése: s ezeket folytatja és egészíti ki a jelen időig az utolsó tizennégy évről szerkesztett két hatalmas kötet. Nagy és fontos alkotások időszakára volt ez a 14 év a honvédelem terén: a népfölkelés szervezése, a véderőről és a honvédségről szóló törvények újjáalkotása s más intézkedések által védszervezetünk ez idő alatt egészen átalakított. Mindezekben a kezdeményezés, a törvényjavaslatok előkészítése s az alkotott törvények végrehajtása a honvédelmi miniszterium feladata volt. Ezen munkálatokról számol be első sorban e két kötet, a mely nem pusztán száraz adatok és kimutatások gyűjteménye, de valóságban ez évek honvédelmi története s mint ilyen nem ephemer értékű, hanem becses történeti forrásmű értékével bír majd a jövő kor előtt is. A nagy munka hat részre van osztva. Az I. magát a honvédelmi miniszteriumot ismerteti, szervezetét, ügyosztályait, ügyforgalmát, segédhivatalait, költségvetését. A II. rész a véderőről hozott újabb törvényeket tárgyalja 13 nagy fejezetben. A III. rész a véderő törvényből kifolyó törvényes intézkedéseket sorolja elő és ismerteti s ezzel végződik az I. kötet. A II. kötetben a IV. rész a m. k. honvédséggel, annak szervezetével, kiképzésével, a Ludovica Akadémiával, fegyvergyakorlataival, egészségügyével, gazdasági ügyeivel stb. s az utolsó, az V. fejezet a népfölkeléssel foglalkozik. Ily óriási anyagnak feldolgozása,

összehozása természetesen csak a miniszterium ügyosztályainak segédkezése mellett volt lehetséges, a szerkesztés érdeme *Biró Pál* min. tanácsosé, a ki fáradozásaival maradandó becsű munkát alkotott. A mű esinos kiállításiért a Pallas irod. és ny. részvénytársaság elismerést érdemel.

— A RÓMER FLÓRIS felett a múlt hónapokban tartott két emlékbeszéd megjelent. Az elsőt februárban Társulatunk közgyűlésén *Frauknői* tartotta, s eredetileg a Századokban látott világot — ez mint különnyomat, díszkiadásban, Rómer arcképével ellátva, hagyta el a sajtót. A másodikat *Hampel József* tartotta az Akadémiában, s ez az Akadémiai Emlékbeszédek sorozatában látott világot. Mindkettő őszinte melegséggel méltányolja Rómer érdemeit, emeli ki hatását s mondhatni egymást egészítik ki. A *Hampel* a függelékben Rómer irodalmi munkásságát is felsorolja.

— A KASSAI PÜSPÖKSÉGI KÖNYVTÁR Codexének és Incunabulumainak jegyzékét összeállította *Récei Viktor* s a munkát egy díszes kötetben kiadta *Bubics Zs.* kassai püspök. Tagtársaink meg emlékezni fognak, hogy kassai kirándulásunk alkalmával a könyvtári bizottság tüzetes vizsgálat alá vette a püspöki könyvtárt: de azt nagyon rendezetlen állapotban találta, mert a könyvtár még a forradalomban helyiségeiből kihordatván, többé nem állítatott fel. *Bubics* segített a bajon: a könyvtárnak palotájában tágas termetet engedett át, s a rendezéssel *Récei Viktort* bízta meg. *Récei* megoldá a rábizott feladatot, s a püspöki könyvtár a tudomány követelményeinek megfelelő módon van felállítva. Catalogusa is teljesen elkészült s abból a Codexek és Incunabulumok címjegyzéke megjelent. Az ilyen jegyzékek kiadása annál szükségesebb, mert azzal a történelemnek s irodalomnak egy-egy új kincsbányája tárul fel. A kassai gyűjtemény nem nagy — van benne 13 hazai codex, 9 kézirat, 134 incunabulum s 57 régiebb magyar (egy unicum) — de belértékre nézve igen becses és értékes. A címjegyzéket *Récei* teljes kritikai apparattal készítette el, kitűnő név- és tárgymutatót adott hozzá: szóval dicséretre méltó és hasznos munkát jól végzett.

— SZAMOTA ISTVÁN kiadásában az Olcsó Könyvtárban »Régi utazások Magyarországon és a Balkán félszigeten 1054—1717.« cím alatt érdekes és becses gyűjtemény jelent meg jegyzetekkel s magyarázatokkal ellátva. *Szamota* összesen harminczkét utazó útleírását közli magyar nyelven (jó és correct fordításban) hazánk csaknem hétszáz éves fokozatos fejlődésének s alakulásának változatos képét mutatva be, amint azt a legkülönbözőbb hivatású és nemzetiségű utazók látták és feltűntették. A függelék hazánk három rendbeli leírását közli a XV. és XVI-ik századból. Gonddal és jól szerkesztett érdekes, mulattató s a mellett tanulságos olvasmány, melyre még visszatérünk.

VEGYES KÖZLÉSEK.

— HORVÁT ÁRPÁD a következő sorok közlésére kért föl: »Diplomatikai előadásaimra a folyó tanév első felében huszonöt hallgató iratkozott be, a második felében pedig tizenhét hallgató; a legjelesebbek, legszorgalmasabbak a következők voltak, u. m. Áldásy Antal, Bonitz Ferencz, Cseh Lajos, Erdélyi László, Haan József, Horváth Sándor, Hrubinkó Manó, Jánosy Gábor, Karny Ferencz, Schmollinger Antal, Szende Gyula. — Az imént elősorolt hallgatóimnak vélek tartozni annak kijelentésével, hogy már évek óta nem volt együtt a diplomatikai collegiumban annyi jeles tehetségű hallgató, mint a megnevezettek; oly szép előmenetelű auditorium, mint a folyó tanévben. Ugy hiszem, nem csalódom, ha a diplomatikai collegiumnak ezen örvendetes föllendülését egyenesen az új tandíj-rendszernek tulajdonítom, mely lehetővé teszi az egyetemi polgároknak, a kötelező tantárgyakon túl is *minden újabb megterheltetés nélkül* hallgatni még más collegiumokat. Meg vagyok győződve, hogy az említett tandíj-reform a hazai közművelődés tekintetéből még sokkal, de sokkal fontosabb, mint az egyetemi tanárok egyenletesebb javadalmazásának humanitarius tekintetéből; mert azon disciplinák, melyek nem tartoznak a szorosan vett kenyértudományok közé, majd csak a jövőben fognak nagyobb figyelemben részesülni az egyetemi ifjuság részéről.«

— DANKÓ JÓZSEF pozsonyi prépost legújában nagyon érdekes emlékkövet fedezett fel, melyet megtisztítván, kitűnt, hogy az sírkő és az 1517. január 25-én elhunyt Rómer Gáspár pozsonyi kanonoknak szépen faragott alakját ábrázolja, ki Sankfalvi Antal pozsonyi prépost helyettese volt. Dankó már intézkedett, hogy a nemzeti muzeum a leletről gipszöntvényeket kapjon. Rómer Gáspárnak a társas káptalan levéltárában egy végrendelete is van 1517. jan. 3-ról keltezve, mely culturtörténelmi adatokat tartalmaz.

— GYULAFEHÉRVÁR VÁROS TÖRTÉNETÉRE hirdet előfizetést a város közönsége, a mely megemlékezőn városuk dicső multjáról, 1889. évi szept. 4-én tartott közgyűlésén elhatározta, hogy megiratja és kiadja a város monographiáját. A közgyűlés a monographia ügyének előkészítésére bizottságot küldött ki, a mely a lehető legszerecsesebb választással dr. Király Pál dévai főreáliskolai tanár, társ. tagtársunkat kérte fel a munka megírására. Király Pál elfogadván a megbízatást, oly buzgalommal fogott a munkához, hogy az I. kötet másfél év multán sajtókészen van, úgy, hogy az f. é. augusztus haváig az előfizetőknek szét is fog küldetni. A munka három kötetre fog terjedni. Az I., mely »*Apulum*« külön czímet visel az agathyrsek, a dákok s a rómaiak uralma alatti történeteket tárgyalandja, legalább 25 ny. ivre fog terjedni. A II. kötet a középkort s az új-kor kezdetét öleli fel, a magyar állam alapításától — a külön erdélyi fejedelemség első félszázadáig terjed s 1893-ban; a III. kötet, mely Bethlen Gábor uralkodásától a mai napig jó le, 1895-ben fog megjelenni.

A természeti viszonyokat tárgyaló IV-ik kötet fogja az egészet befejezni, s melynek tervezete azonban később fog kiadatni. Az I. kötet ára 2 frt 40 kr, a II-iké 3 frt 50, a III-iké 4 frt előfizetési árban van megállapítva. Előfizetések a monographia bizottság elnökéhez, a város derek polgármesteréhez Novák Ferencz úrhoz intézendők. Gyulafehérvár neve, az a kiváló történelmi szerep, melyet e város már az ó-korban is, de főképp mint az erdélyi vajdaság, majd a fejedelemség fővárosa játszott, már magában elég ajánlás az előfizetésre s Király Pál írói jó hírve teljes biztosítékot nyújt arra, hogy városi monographiáink száma jeles művel fog gyarapodni.

— A LENGYEL ALKOTMÁNY SZÁZÉVES JUBILEUMÁT kegyelettel ünnepelték meg a lengyelek május 3-án. Ezen a napon volt ugyanis századik évfordulója annak, hogy az új alkotmányt, a varsói országgyűlésen kihirdették. A szerencsétlen nemzet az első felosztás után (1772) belátta, hogy a nemesség korlátlan uralma, a köztársaság eddigi alkotmányának kinövéssei vezették a nemzetet a bukás szélére: államiságának utolsó romjait, az országgyűlést (midőn Katalin czárnő a török háborúba bonyolodott 1788-ban) arra használta fel, hogy új alkotmányt hozzon, a melylyel újra teremtsen a haldokló államot. — Így jött össze 1788-ban az u. n. »négyéves országgyűlés« (melynek történetét, ezen czim alatt, annyi honfíui keserűséggel írta meg a nemrég elhunyt agg Kalinka pater), a mely a nemesség kizárólagos előjogait megszüntetvén, a polgárságot is bevonta az országgyűlésbe, s a jobbagyság terhein is könnyített. A lengyelek azzal a boldog hittel fogadták az 1791. május 3-án kihirdetett, a király által is megerősített új alkotmányt, hogy az alapját fogja képezni a boldog jövőnek, s egy új virágzó korszaknak. *De az elnyomók nem engedték az országy újjáalkotását*: két év múlva végrehajtották a második felosztást. Így a május 3-iki lengyel alkotmány csupán írott malaszt, kegyeletes emlék maradt. Ez napon tartja a krakkai Akadémia évi díszgyűléseit s most a századik évfordulókora nagy kegyelettel ünnepelték meg e napot Krakkóban, Lembergben, Posenben, a svájci Rappersvilben s mindenütt, a hol lengyelek laknak — még Varsóban is.

— A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA május 4—10 közt tartotta f. évi nagygyűlését s ünnepélyes közülsét. A Marczibányi féle jutalmat *Domanovszky* Endre »A renaissance kori bölcsészet története« című munkának ítélte oda. A Pór Antal adományából hirdetett pályakérdésnek »A Domonkos-rend története hazánkban« megírásával, nyílt pályázat útján Dedek Kreszencz bizatott meg. A Gorové-féle 100 Ft pályadíj: »Az Aesthetica története az ó- és középkorban« *Jánosy* Béla aradi tanárnak íteltetett oda. — A tagválasztásokat illetőleg: az igazgatótanács tagjaivá gróf *Csáky* Albin és b. *Radvánszky* Béla választattak meg. A történetírók közül *Knauz* Nándor tiszteleti s *Csáky* Dezső lev. taggá választattak.

TÖRTÉNETI KÖNYVTÁR.

— **MONUMENTA VATICANA HUNGARIAE.** Mathiae Corvini Hungariae regis epistolae a Romanos Pontifices datae et ab eis acceptae. Mátyás király levelezése a római pápákkal. 1458—1490. Budapest, 1891. 4-edr. XXXVIII és 275 ll.

— **A NAGY-KÁROLYI GRÓF KÁROLYIAK LESZÁRMAZÁSA.** Hiteles okiratok alapján összeállította *Éble* Gábor. Budapest, 1891. Haránt ívrét 32 sz. oldal. Czímerekkel, a szövegbe nyomott rajzokkal s nemzedékrendi táblákkal.

— **A LEGÚJABB KOR TÖRTÉNETE 1825—1880.** Irta *Marczali* Henrik. Budapest, 1890. Nagy 8-adr. X és XI. füzet, 361—440 ll. Egy füzet ára 30 kr.

— **BÁRÓ JÓSIKA MIKLÓS** élete és munkái. Irta *Szadk* Luiza. Budapest, 1891. 8-adr. 374 l. Ára 3 frt.

— **AZ OSZTRÁK-MAGYAR MONARCHIA** írásban és képben. Előbb néhai Rudolf trónörökös főherczeg ö császári és királyi fensége kezdeményezésével és közreműködésével, most Stefania özvegy trónörökösnc főherczegnc ö császári és királyi fensége védnöksége alatt. VI. Karinthia és Krajna. Budapest, 1891. 4-edr. XII és 512 ll. (Számos rajzzal s két színes képpel.) — VII. Magyarország II-ik köteté. Budapest, 1891. 4-r. XIV és 656 l. (Számos rajzzal és egy színes képpel.)

— **MAGYAR NYELVTÖRTÉNETI SZÓTÁR.** A legrégebb nyelvemlékektől a nyelvújításig. A Magyar Tudományos Akadémia megbízásából szerkesztették *Szarvas* Gábor és *Simonyi* Zsigmond. Második kötet J—S. Budapest, 1891. 4-edr. 1630 l. Ára 10 frt.

— **MAGYAR ÍRÓK** élete és munkái. Irta *Id. Szinnyei* József. I. k. 8-ik füzet. Boecor—Botgorschek. Budapest, 1891. 8-adr. 1121—1280 lapok. Ára 50 kr.

— **MAGYARORSZÁG BIBLIOGRAPHIÁJA 1712—1860.** Könyvészeti kimutatása a Magyarországon s hazánkra vonatkozólag külföldön megjelent nyomtatványoknak. Összeállította s tudományos szakmutatóval ellátta *Petrik Géza*. III. kötet I. és II. rész. Nagy 8 adr. 448 l.

— **A KASSAI PÜSPÖKI KÖNYVTÁR** Codexének és Incunabulumainak jegyzéke. Összeállította *Récei Viktor*. Bpest, 1891. 8-adr. XII és 108 ll. Ára 1 frt.

— **MAGYARORSZÁG TÖRTÉNETE.** Polgári és felsőbb leányiskolák számára. Irták *Baróti* Lajos és *Dr. Csánki* Dezső. Budapest, 1891. 8-adr. 192 l. (számos képpel.)

— **MAGYARORSZÁG TÖRTÉNETE.** Középkiskolák alsó osztályai és polgári fiú-iskolák számára. Irták *Baróti* Lajos és *Dr. Csánki* Dezső. Budapest, 1891. 8-adr. 192 l. (Számos képpel.)

HIVATALOS ÉRTESSÍTŐ.

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT

1891 évi május 2-án d. u. 4 órakor tartott r. vál. ülésének

Jegyzőkönyve.

Jelen voltak: Pulszky Ferencz — utóbb Thaly Kálmán elnöklete alatt gr. Zichy Jenő, dr. Pauler Gyula, dr. Kammerer Ernő, dr. Váczy János, Csontos János, Tagányi Károly, dr. Fraknói Vilmos, dr. Szendrei János, dr. Márki Sándor, dr. Csánki Dezső, dr. Komáromy András vál. tagok, Szilágyi Sándor titkár, Karasszon József pénztárnok, Nagy Gyula jegyző.

Elnök az ülést megnyitván, a jegyzőkönyv hitelesítésére dr. Pauler Gyula és Csontos János vál. tagokat kéri fel.

Napirend előtt —

1. Szilágyi Sándor titkár bejelenti Chernelházi Chernel Kálmánnak, a társulat egyik legbuzgóbb alapító tagjának, a ki történetirodalmunknak nemcsak pártfogója, hanem maga is avatott munkása volt, f. évi apr. 21-én történt elhunytát.

A választmány a szomorú jelentést sajnálattal veszi tudomásúl, fájdalmas részvétét jegyzőkönyvileg is kifejezi, s elhatározza, hogy az elhunytnak családjához részvétirat intéztessék.

A napirend során —

2. Titkár jelenti, hogy Kovács Eduárd alapító tag eddigi 100 frtos alapítványát 200 frtra emelte.

Köszönettel örvendetes tudomásúl vétetik s az alapító ez újabb 100 frtról kötelezvény-adásra kéretik fel.

3. Titkár előterjeszti az új tag-ajánlatokat. Ajánlatnak a) *alapító tagul*: Luczenbacher Pál főrendi-házi tag Budapesten, 100 frt alapítvánnyal (aj. Szilágyi Sándor); b) *évdíjas rendes tagokul 1891-től*: dr. Serly Gusztáv Nagy-Károlyban (aj. Kovács Eduárd), Turman Olivér Nagybányán (aj. Kovács Eduárd), Szentiványi Gyula Apán (aj. Kovács Eduárd), Benedek István honvéd alezredes Kézdi-Vásárhelyen (aj. Bajkó Péter), dr. Lázár Gyula tanár Kolozsváron (aj. Szilágyi Sándor), dr. Steinhöfer Gyula plebanus Nyitra-Ujlakon (aj. Bihary Géza), dr. Berghoffer József

főgymn. igazgató és h. tanfelügyelő Fiumeban (aj. Fest Aladár), Csekey Flóris ügyvéd Léván (aj. Huberth Vilmos), dr. Karafiáth Márius kórházi ig. orvos Léván (aj. Huberth Vilmos), az I. ker. várbeli községi polgári leányiskola Budapesten (aj. Baróti Lajos), Vircsolagi Rupprecht Olivér Sajtos-Kálon (aj. Szilágyi Sándor), a m. kir. Orsz. Statisztikai Hivatal Budapesten (aj. Karasszon József).

Megválasztatnak.

4. Olvasztatik az elnökség f. évi apr. 7-én kelt jelentése, mely szerint a f. évi martius-hó 5-én tartott r. vál. ülés jegyzőkönyvének 5-ik pontja értelmében a társulat törzsvagyona: 30.600 frt névértékben és 349 frt 53 kr készpénzben, a Magyar Földhitelintézettől szabályszerűen átvétetvén, föntírt napon a Pesti Hazai Első Takarékpénztár-Egyesület főpénztáránál helyzetetett el.

A jelentés tudomásul vétetvén, irattárba tétetik; az értékek átvételét illetőleg átadását igazoló mellékletei a számadásokhoz való csatolás végett a pénztárnoknak adatnak ki; a Magyar Földhitelintézetnek a társulati vagyon eddigi pontos kezeléseért és őrzéseért köszönet szavaztatik.

5. Karasszon József pénztárnok felolvassa április-havi jelentését, melyben annak előrebocsátása után, hogy, miután a társulat vagyonát két intézet kezeli, a pénztárnoknak pedig feladata mindkettőt ellenőrizni, e célra az ügyrend 33-ik szakaszában *b)* pont alatt érintett *pénztári fő-könyv* magában nem bizonyítván elégségesnek, a pénztári fő-könyv mellett a Pesti Hazai Első Takarékpénztárral szemben még egy külön ellenőrzési könyvet is nyitott, — a lefolyt április-hóról

összes bevételként	1222 frt 06 krt,
» kiadásként	281 » 41 »
készpénz maradványul	940 frt 65 krt

mutat ki; a mihez hozzáadva a P. H. E. Takarékpénztárnál folyó számla szerinti 791 frt 89 kr követelést, 1891 apr. 30-án összesen 1732 frt 54 kr készpénz áll a társulat rendelkezésére, melyből Luczenbacher Pál új alapító tag befizetett 100 frtos alapítványa tőkésítendő.

A pénztárnok jelentése tudomásul vétetvén, a jegyzőkönyvhöz csatoltatik; Luczenbacher Pál alapítványára nézve pedig az elnökség utasítatik, hogy annak 4 és $\frac{1}{2}$ százalékos adómentes regale-kártalanítási kötvényben való elhelyezése iránt a P. H. E. Takarékpénztárnál szabályszerűen intézkedjék.

6. Titkár jelenti, hogy a mult ülés jegyzőkönyvének 10-ik pontja értelmében 500 frt alapítvány a P. H. E. Takarékpénztárnál tőkésítettet. Tudomásul szolgál.

7. Olvasztatik az irattár átvételére illetőleg átadására a f. évi mart. 5-ikén tartott r. vál. ülése kiküldött bizottság f. évi apr. 25-én kelt jelentése, mely szerint a társulat jegyzőkönyvei 1867-től 1890-ig, s a

Nemzeti Múzeum könyvtárában letétben lévő társulati okirat-gyűjteményről szóló elismervények a titkártól átvétetvén a jegyzőnek átadattak, az 1875-től való többi iratok azonban, u. m. a társulat szerződésai és a levelezések, a titkár kívánságára egyelőre még nála hagyattak.

Tudomásul vétetvén, a bizottság jelentése irattárba tétetik.

8. Titkár előterjeszti Pongrácz Lajos Hont vármegyei volt alispán f. évi apr. 20-án kelt levelét, melyben a társulat néhai nagyevű elnökének Ipolyi Arnoldnak hozzá intézett leveleit, kereszt-levelét, és az ipolyi-keszűi márvány-emléktábla Ipolyira vonatkozó feliratát a társulat gyűjteménye számára felajánlja, s egyszersmind figyelmezteti a választmányt, hogy Pajor István Nógrád vármegyei nyug. árvaszéki elnök úr még több és érdekesebb levelet bír Ipolyitól, a mit a választmány felhívására valószínűleg kész lenne szintén a társulat számára átengedni.

A becses ajándék köszönettel fogadtatván, ideiglenesen a Nemzeti Múzeum könyvtárában fog letéttetni; Pongrácz Lajos úr levele irattárba tétetik s neki köszönő levél küldetik; Pajor István úr pedig felkérendő, hogy a birtokában lévő Ipolyi-féle leveleket hasonlóképen társulafunknak ajándékozni szíveskedjék.

9. Olvastatik a II-ik nemzetközi ornithologiai congressus magyar bizottságának a társulathoz intézett meghívása a f. évi május 17-én Budapesten tartandó congressusra.

Köszönettel fogadtatik s a társulat képviselőjével Pulszky Ferencz alelnök és Majláth Béla választmányi tag bizatnak meg.

10. Olvastatik Jász-Nagy-Kun-Szolnok vármegye alispáni hivatalának f. évi apr. 7-én 3135. sz. a. kelt átirata, melyben vonatkozással az úgynevezett *Rákóczi kastély* ügyében a f. évi febr. 5-én tartott r. vál. ülésből nyert értesítésre, a kérdéses kastély helyszíni meg szemlélésére egy vagy több szakértő társulati tag kiküldését kéri.

A választmány Thaly Kálmán, gr. Zichy Jenő és dr. Szendrei János vál. tagokat küldi ki mint szakértőket, azzal az utasítással, hogy Szolnokra utazásuk idejének kitűzése iránt közvetlenül az alispánnal lépjenek érintkezésbe, a miről az alispáni hivatal értesítendő.

11. Jegyző bejelenti, hogy Bolgár Emil, Mérey Ágoston és Joós János társulati tagok a múlt vál. ülésből tagságuk ügyében hozzájuk intézett hivatalos értesítésre levélben nyilatkoztatták ki, hogy a társulat tagjai sorában tovább is megmaradni kívánnak.

Örvendetes tudomásul szolgál.

12. Jegyző bejelenti a függőben levő tárgyakat és határozatokat.

Tudomásul vétetvén, a f. évi febr. 10-én tartott rk. vál. ülés jegyzőkönyvének 2-ik pontjában a költségvetés 1-ső bevételi tételénél hozott választmányi határozatnak megfelelőleg, mely szerint a gazdasági bizottság abbéli indítványára, hogy a társulat alapítványi vagyónából csak 4⁰/₀-ra elhelyezett 14.100 frt 5⁰/₀- vagy legalább 4 és fél ⁰/₀-ot jövedelmező értékpapirokba lenne fektetendő, kimondatott, hogy a bizottság indítványa

a társulati vagyonnak a Pesti H. E. Takarékpénztár-Egyesülethez való áthelyezésekor fog figyelembe vétetni, — miután az áthelyezés tényleg megtörtént, — a gazdasági bizottság felkérte, hogy az érintett 14.100 frtnak lehető legbiztosabb és legjövödelmezőbb elhelyezése iránt a legközelebbi június-havi r. vál. ülés elé javaslatot adni szíveskedjék.

Ezzel a folyó ügyek tárgyalása befejeztetvén, Pulszky Ferenc az elnöki széket Thaly Kálmán alelnöknek engedi át.

Rövid szünet után következik a felolvasás:

13. Dr. Váczy János vál. tag néhány érdekesebb részletet olvas fel dr. Marczali Henriknek *Mária Teréziáról* írt életrajzi művéből, mely a *Magyar Történeti Életrajzok* legközelebbi füzetében fog megjelenni.

A felolvasás végeztével, melynek érdekét az országos képtárból ez alkalomra átengedett s az ülés termébe lehozott egykorú arczképek s egyéb rajzok és metszetek szemlélése, valamint Thaly Kálmánnak a Mária Terézia pecsétein használt czímerekre vonatkozó szakszerű felszólalása és gr. Zichy Jenőnek a királynő uralkodása némely fontosabb momentumát kiemelő észrevételei növelték, — több tárgy nem lévén elnök az ülést feloszlátja.

Kelt mint fent

Jegyzette

Pulszky Ferenc s. k.

Nagy Gyula s. k.

elnök.

jegyző.

Thaly Kálmán s. k.

elnök.

Hitelesítjük: Dr. Pauer Gyula s. k., Csontos János s. k.

AZ USZKOKOK ÉS VELENCZÉSEK

FIUME TÖRTÉNETÉBEN.

(1575—1618.)

— E L S Ő K Ö Z L E M É N Y . —

Così Dio ti guardi dalle mani de' Segnani!
(Úgy őrizzen Isten a zengiek kezétől!)

XVI. századbeli közmondás.

I. Az uszkokokról általában.*)

Miután a törökök Bosnyát és Herczegovinát elfoglalták, a leigázott lakosság makacsabb és harciasabb része *Horvátország és Szlavonia be nem hódolt területén keresett menedéket*. A megmaradt végvárak őrsege java részben ily hazája és birtoka vesztett elemből került ki, — mint a tulajdonképi Magyarországban is.¹⁾ E folytonos bevándorlás nagyban hozzájárult a határ-őrvidéki intézmény kifejlesztéséhez, mely első szervezetét már 1559-ben nyerte.²⁾

E jövevény katonaságot általán véve *uszkokoknak*, vagyis

*) Az uszkokokról monographiát írt az egykorú *Minucio Minuci* zárai érsek »*Historia degli Vschochi coi progressi di quella gente fino all'a 1602.*« cím alatt. Folytatója, *Fra Paolo Sarpi* a velencei köztársaság theologiai tanácsosa az uszkokok történetét 1615-ig viszi. Ezekhez kiegészítésül s némileg correctivumúl szolgál a *Rački által a florenczi állami levéltárban fölfedezett kézirat*, egy párbeszéd-alakban tartott apologia az uszkokokra, melynek névtelen szerzője egy Fiumében letelepedett fermói illetőségű kereskedő. Közölve a délszláv akadémia által kiadott *Starine IX.* könyvében 172—256. ll. (»Prilog za poviest hrvatskih uskoka.«)

¹⁾ *Salamon F.*, Magyarország a török hódítás korában 137. l.

²⁾ Első organizátora Lenković Iván zengi kapitány volt. *Vaniček*, Specialgeschichte der Militärgrenze. Bécs, 1878. I. kút. 30. l.

szökevényeknek, bujdosóknak nevezték; ¹⁾ az Adria mentén azonban különösen a *zengi őrség katonáit* ismerték e néven. ²⁾

Egy ily menekülő csapat ugyanis *Klissza várába* vonta meg magát, melynek kapitánya, a vitéz Krussich Péter, szivesen fogadta őket s néhány évig sikeresen használta fel a törökök ellen sűrűn intézett portyázásainál. Azonban 1537-ben a törökök, megboszulandók a folytonos zaklatásokat, a várat rendszeres ostrom alá vették. Krussich egy kirohanás alkalmával életét veszté, mire Klissza uszkok őrsege szabad elvonulás föltétele alatt a várat feladta. ³⁾

Az ujra hontalanná lett vitéz csapat ezután *Zengben*, ez ősi Frangepán-birtokban nyert új hazát. ⁴⁾

Zeng azon horvát várak közé tartozott, melyeket II. Lajos saját erőtlensége érzetében még a mohácsi vész előtt átengedett habsburgi sógorának. Ferdinánd már 1523-ban ellátta osztrák őrséggel; 1530-ban egyenesen a Laibachban székel *belső-ausztriai főhadiszéknek* rendelte alá. ⁵⁾

Innen kezdve a zengi véghely fontossága folytonosan élénk tudatában volt az egykorúaknak. *Malespina* pápai nuncius 1580-ban a következő leírását adja:

Ott van továbbá *Zeng főerősség*, melyet az uszkokok vitézi tettei annyira nevezetessé tőnek. Ez tengeri város; rideg és természetlen hely, de rendkívül alkalmas az ellenség üldözésére, kivált a tenger felől. Kiviláglik ez abból is, hogy e helynek oly török hódoltságbeli morlások is fizetnek adót, akik onnan 100 mérföldnyire és messzebb is laknak. Továbbá oly közel van Boszniához, hogy az őrség hol szárazon, hol tengeren folytonosan dúlhatja, aminthogy teszi is; és pedig oly módon, hogy egy vagy

¹⁾ *Uskočiti* horvátul = megugrani, megszökni. Minuci az uszkok szót a latin »transfugával« fordítja.

²⁾ Ezenkívül a határőrvidék XVI. és XVII. századbeli aktáiban sűrűbben említvék a sichelburgi kerület uszkokait.

³⁾ *Minucio Minuci* i. m. 5. l. (egykorú velencei kiadás). *De Franceschi Carlo*, L'Istria, note storiche. Parenzo, 1879. 296. l. — Klissza ostromának s elestének, valamint Krussich hősi halálának részleteiről tudósít *Istvánfy* is. (1718-iki kiadás L. XIII. 130. l.)

⁴⁾ *Minuci*, 5. l. — A Frangepánok 1255-ben kapták IV. Béla királytól. *Fejér*, Cod. Dipl. IV. 2. r. 308. l.

⁵⁾ *Pesty Frigyes*, *Eltűnt régi vármegyék*. II. 494. — *Vaniček*, *Specialgesch. der Militärgrenze*. I. 22. l.

több század szárazon indul portyázni, a többiek pedig tengerre szállnak egy előre megállapított találkozó hely felé; a szárazföldi csapat aztán hirtelen felégeti és feldúlja az egész vidéket és zsákmánnyal jól megrakodva, rendszeren az ott várakozó bárkákhoz ér, mielőtt a török őrsegek még észrevették volna. A rabokat és egyéb zsákmányt azután eladják, a törökök legnagyobb boszúságára. — Zeng vidéke annyira terméketlen, hogy a tenger felől kell élelmezni; egy kevés bornál egyéb ott nem terem semmi. Az erődítmények igen elhanyagolt állapotban vannak. Legjobban védik a várat a tenger felől a tramontana és egyéb szelek, amelyek ott örökösen uralkodnak; máskülönben a török hajóhad már rég elfoglalta volna. Zeng alá tartoznak még más kisebb erősségek is, mint *Pago* (Carlopage vagy Scrisa), *Ledenice*, *Tersatto*, *Brlog*, *Brinye* és *Ottocsác*.¹⁾

Az itt említett helyeken kívül időnkint még Zeng alá tartoztak *Prozor*, *Dabar* és *Jeszenicze* véghelyek. Míg maga Zeng, Tersatto, Carlopage és Ledenicze (Novi mellett) tengerpartot, addig a többi elősorolt véghelyek a mai Lika-Korbáva megye belsején átvonuló szárazföldi határt védelmezték s egyúttal hátvédül szolgáltak Zengnek, mint főhelynek.

E zengi kapitányságon kívül még a bihácsi, ogulini, szluini és hrasztoviczai kapitányságok képezték e korszakban a *horvát végvidéket* (Krabatische Granitz). Külön állott ettől a *szlavoniai végvidék* (Windische Granitz) Ivanics, Kőrös, Kaproncza, Varasd és Zágráb főhelyekkel.²⁾ Főfontosságú hely volt a két végvidék között középponti fekvéssel bíró *Károlyváros*, melyet 1578-ban Károly főherczeg építtetett a belső-ausztriai tartományok költségén.³⁾

A zengi végvár őrségét 1537-től kezdve nyolczvan éven keresztül a *Klisszából odakerült uszkokok* és azok utódai képezték. Az őrség 4 századra volt felosztva, ugyanannyi vajda alatt. 1559-ben a hivatalos kimutatás 253 zsoldos várórt említ,⁴⁾ míg

¹⁾ *Theiner*, Vet. mon. slav. merid. II, 75 l.

²⁾ *Délszláv akad.* monumentái XV. k. 36, 41 és 76 l. (1577—79.)

³⁾ *Dimitz*, Geschichte Krains, II, 1. r., 67 l.

⁴⁾ Lenković Iván első horvát végvidéki parancsnok kimutatása a szervezéskor. *Vaniček*, i. m. I, 31 l.

1573-ban már 352-re emelkedett a létszám; ¹⁾ — 1602-ben az egykorúak 5—600 főnyinek mondják az őrséget. ²⁾ Az idegen pribékekkel s a törzs lakókkal együtt azonban 1200-ra is fölment a fegyverforgató férfiak száma. Nagyobb vállalatoknál azonkívül még a Zeng alá tartozó várak katonái is hozzájuk csatlakoztak, s ily alkalmakkor mintegy 2000 főnyi haderő gyült össze. ³⁾

A rendes zsoldon lévő őrség ugyanis csakhamar megsaporodott az olasz nyelvben jártas s a tengerészethez értő dalmatákkal — többnyire rovott előéletű egyénekkal, szökevény velenctzei gályarabokkal vagy gonosztevőkkel, kikhez még a pápai államból menekült zsványok s más efféle elemek csatlakoztak. Ezeket a zsoldos uszkokoktól megkülönböztetésül *venturini* (kalandor jövevény) névvel jelölték. Szerepük annyiból volt igen fontos, amennyiben az uszkokoknak mesterei voltak a kalózkodásban. E jövevényekkel szemben Zeng eredeti törzs lakosságát *casalini*-knak (bennszülötteknek) nevezték. ⁴⁾

Az uszkokok bátor sőt vakmerő katonák voltak. ⁵⁾ Védelmi fegyverzetük semmi, támadásra könnyű kerekes puskát és fokost használtak. Csak néhányuk viselt ezenkívül még handzsárt. ⁶⁾ Hihetetlen módon tűrtek minden fáradságot és nélkülözést. A kietlen Karstvidék s a tengerpart minden zegét-zugát ismerték. A hegyek meredekein zerge-ügyességgel szökeltek szikláról-sziklára, fittyet hányva üldözőiknek. A portyázás volt életelemük. Csakhamar pusztasággá változtatták a likai török hódoltságot, s folytonos offenzívájukkal távol tartották a pogányt a véghelyektől.

A zengi várőrök havi zsoldja 4¹/₂ forintban volt megállá-

¹⁾ *Délszláv akad. mon.* XV, 52 l.

²⁾ *Mimuci*, i. m., 7 l.

³⁾ *Rački névtelenje*, Starine IX, 192 l.

⁴⁾ *Mimuci*, i. m. 7—10 l. — *De Franceschi, L'Istria*, 297 l. — Sok olyan venturino is volt, aki nem lakott Zengben, hanem a szomszéd dalmát szigeteken, s a kalóz expedíciókhoz csak útközben csatlakozott. *Florenzi névtelen*, Starine IX, 189 l.

⁵⁾ »quorum virtutis magna opinio erat« — mondja róluk *Istvánfy*. Különösen kitüntették magukat 1594-ben, Petrinja ostrománál. Miksa főherceg, mint az ostromló had vezére vitézi maguktartásáért meg is dicsérte és pénzzel jutalmazta őket. Ez ostromban körülbelül teljes számban vettek részt: »Segnienses circiter DC.« I. m. L. XXVIII, 389 l.

⁶⁾ *Fra Paolo Sarpi*, i. m. 201 l. — *Rački névtelenje*, Starine IX, 191 l.

pítva.¹⁾ Ezt azonban nagy ritkán kapták meg pontosan. A várkapitányok jelentései ez egész korszakon keresztül örökösen panaszkodnak a zsold folytonos elmaradásáról.²⁾ Ennek folytán gyakori volt az élelem hiány is.³⁾ Így hát rendszerint a zsákmánylás volt a magára hagyott őrség egyedüli keresete, egyedüli módja a megélhetésre.⁴⁾

Midőn aztán a különben is szegény és terméketlen likai török hódoltság vidéke teljesen elpusztult, s elegendő prédát már nem nyújtott, a rablásra utalt uszkokoknak szükségkép a tenger felé kellett fordulniok.

A horvát-dalmát tengerpart alakulata kitünően kedvez a kalóz-életnek. Tele szigetekkel, szirtekkel, sekélyesekkel és búvó helyekkel, minden időben fészke volt a tengeri rablásnak.⁵⁾ Ez archipelagus biztos rejtekeiből eltörve, könnyű volt rátámadni az Adrián akkor sűrűen közlekedő török hajókra, a melyek az ő becses kelméikkel s egyéb levantei áruikkal mindenkor fényes zsákmányt ígértek.

Az uszkokok csakhamar ellátták magukat a kalóz mesterséghez szükséges könnyű és keskeny sajkákkal, melyeket az ellenség mélyebb járatú hajói a sekélyesebb helyekre nem követhettek. A velencei gályákról megszökött venturínik e részben igen jó mestereik lehettek. Néhány évvel Zengbe telepedésük után már feltűnnek a tengeren is.⁶⁾ S így az uszkokok elszánt kis csapata csakhamar réme lett az egész Adriai tengernek.⁷⁾

Amint a pápai nuncius föntebb közlött leírásából kitűnik,

¹⁾ 1589-iki kimutató. *Délszláv akad. mon.* XV, 77 l.

²⁾ *A cs. és kir. közös pénzügyminiszterium levéltára. »Zeng und Venedig betreffend Räubereyen der Üsskoken« című köteg (134 sz.) Számos jelentés, így Lenkovics Györgyé 1594-ből.*

³⁾ 1571-ben Thurn Józsa zengi kapitány ezeket írja: »nun zway monatlang . . . nit ein Khornlein Traidt«. *Közös pénzügymin. ltár. id. forrás.*

⁴⁾ »Segnienses praesidiarii . . . praedones et milites rapto vivere soliti« mondja *Istvánfy* L. XXX, 418 l.

⁵⁾ Ez most már általánosított tétele az összehasonlító földrajznak. Felismeri már az egykorú zárai érsek is: »il paese, pieno di scogli, d'isolette, di porti e di ascosagne . . . per questo è stato in tutte le età nido de corsazi.« I. m. 9 l.

⁶⁾ Már 1543 jun. 4-ikén jelenti a krajnai vicedom, hogy az uszkokok tengeri rablást követtek el. *Közös p. ú. m. ltára, id. forrás.*

⁷⁾ Kárvallott török kereskedőknek egy érdekes panaszlevele a szultánhoz (1592. október, olasz fordításban) *Délszláv akad. monumentái* XV, 171 l.

e kalóz bárkák arra is szolgáltak, hogy a Boszniába és Herzegovinába intézett szárazföldi portyázásoknál a rabló vállalkozókat támogassák s a portyázókat zsákmányostúl hazaszállítsák.

Ez új vállalkozás maguk az uszkokok, Zeng kapitányai s a kormány előtt is teljesen igazoltnak és rendjén valónak tetszhetett — kivált a törökkel szemben, ki hasonló portyázó kalandokat békeidőben is megengedhetőnek tartott.¹⁾ Az uszkokok e kalóz járataiknál Velence semleges birtokait gondosan kimélték, s törzsrokon lakosaikkal — kik nekik kémszolgálatokat tettek — általában jó barátságban éltek, s ha nagy ritkán valami eleségre szorultak, azért a zsákmány bősége szerint hol jól, hol rosszul, amint épen tellett, megfizettek.²⁾

A velencei köztársaság azonban több oknál fogva nem maradhatott közömbös vagy semleges e tengeri rablásokkal szemben. Az 1540-ben megkötött béke óta csekély megszakítással (1570—1573) barátságos viszonyban élt Törökországgal. A Levantéval dúsan jövedelmező kereskedést űzött, melyet csak e kalóz-kalandok háborítottak meg. S ha ezeket elnézi, az elmaradó hasznon kívül egyenes kára lett volna a Portával való jó viszony megbomlása, mely háborúra is vezethetett. Minthogy ugyanis az uszkokok szabadon jártak-keltek velencei területen, sőt a köztársaság alattvalói részéről nyilvánvaló pártolásban részesültek, ezért a felelősség okvetetlen a Signoriára háramlott vala. Azonkívül az akkori idők közjogi felfogása szerint Velence az egész Adria felett *suverén birtokjogot gyakorolt*, s így a tulajdonát képező tengeren a közbiztonság fentartása egyenesen ez államot illette. II. Szolimán ez alapon fenyegető üzeneteket küldött a köztársaságnak, azzal a záradékkal, hogy — ha Velence az uszkokokat meg nem fékezi — saját hajóhadát fogja a kalózkok kiirtására küldeni; ezzel fenyegetőztek később utódai is.³⁾

A köztársaság tehát igyekezett a Porta kívánságának eleget tenni. Kirendelte *saját hadi gályáit*, fődözetül a török kereskedelmi hajók mellé. Később még ennél is tovább ment: a török áruszállító hajókat csak *Spalatóig* engedte jönni, s itt az árukat

¹⁾ *Salamon F.*, Magyarország a török hódítás korában 101—8 l.

²⁾ *Minuci*, i. m. 11 l.

³⁾ *Minuci*, i. m. 8 l.

s a török és zsidó kereskedőket saját teherhajóira vette fel. Sőt nagyobb biztonság okáért még saját hajóit is egy vagy több hadi gálya fődözete alatt járatta.¹⁾

Ez visszatorlásra ingerelte az uszkokokat. Most már úgy tekintették Vetenczét, mint halálos elleneik szövetségesét, a mely ez intézkedései által — tekintve a zsold és élelem gyakori hiányát — megélhetésüket is kérdéssé tette.²⁾ »Éhségükkel együtt növekedett haragjuk is, s így elkezdék azokat is üldözni, kiket eleddig valamennyire megkíméltek; s valamint az egerek, az éhség által hajtva, a veszély daczára is rájárnak a sajtra az egérfogóban, úgy ezek is, a szükségétől kényszerítve, nyilván való halálos veszedelmekkel szálltak szembe, s bizony nem egyszer kerültek lánczra és hurokra.«³⁾

Innen kezdve az uszkokok Velenczének nemcsak kereskedő hajóit, de közeli szigeteit is folytonos rettegésben tartották. *Veglia*, *Arbe* és *Pago* szigetekről, meg a zárai szirtekről száz számra rabolták a barmokat. A lakosság kétségbeesésében ki kezdett vándorolni.⁴⁾

A köztársaság erre harmincz hosszú naszádot (*barche lungha*) szerelt fel a kalózok ellen, minthogy a nagyobb hadi gályák az uszkokok sajkáit a sekélyebb vizekbe nem követhették. Egyuttal e baj orvoslása végett sűrű panaszokkal fordult a gráci és prágai udvarokhoz. De eredmény nélkül; számos ok állta útját a velencei követelések végrehajtásának. Az uszkokok igen jó szolgálatokat tettek Ausztriának és Magyarországnak, mert nem szüntek meg a törököt saját területén is háborgatni, sokszor partra szállva Dalmácia távolabbi pontjain, s velencei birtokon át be-becsapva Bosnyába. Tekintve a finanziaális nehézségeket, bajos lett volna őket más, rendes zsoldhoz szokott őrséggel helyettesíteni, — mely bizonyára költségesebb, kevésbbé edzett és helyismerő, s a törökök elleni gyűlöletében kevésbbé ádáz lesz

¹⁾ *Minuci*, i. m. 11 l. — *Rački florenczi névtelenje*, Starine IX, 186 l.

²⁾ 1590. martiusban Furio Molza zengi kapitány erre nézve ezeket mondja: »li Segniani non hanno modo di vivere se non con il mezzo di andare a depredare ne parti de nemici si per la strada di terra come per quella di mare.« *Délszláv akad. mon.* XV, 157 l.

³⁾ *Minuci*, i. h.

⁴⁾ U. o. — Az uszkokok a velenceieken kívül még elébb sokat viszálykodtak a raguzaiakkal is.

vala.²⁾ Túlságos szigor mellett meg attól lehetett tartani, hogy a törökhöz pártolnak át, s a fontos várat az ellenség kezére játszák.³⁾ Aztán meg minden Zengre vonatkozó gyökeres intézkedést nagyon megnehezített az a körülmény, hogy egyszerre két gazdája volt: jogilag a magyar királyt illette, míg hadi tekintetben a (belső-) ausztriai főhercegi kormánynak volt alája rendelkezve. Innen a sok huza-vona s a végtelenbe nyúló tárgyalások az uszkokok ügyében. A velencei írók különben az osztrák kormányok erélytelen magatartását a köztársaság iránti politikai és nemzeti ellenszenvnek is tulajdonították, meg a prágai miniszterek megvesztegethetőségének, kik szerintük részt kaptak a zsákmányból; — legalább ezt beszélte néhány kárvallott velencei kereskedő, akik panasztétel és kártalanítás végett Prágában járván, a tőlök rablott ékszereket épen e miniszterek nejein felismerni vélték.³⁾

A velenceiek, miután panaszaik sikertelenek maradtak, magok kerestek maguknak igazságot. Elkezdék az osztrák alattvalók hajóit üldözni és elfogdosni, ilyképen akarván kormányukat az uszkokok által ejtett zsákmányok visszaadására s az okozott károk megtérítésére szorítani. Így kezdődtek meg azon kölcsönös ellenségeskedések, melyek kevés és rövid megszakítással egy egész emberöltőn át (1575—1615) tartottak, s csak e korszak végén törtek ki nyílt háborúba.

Ez idő alatt az ellenségeskedések csak 1602-től 1605-ig szüneteltek teljesen; miért is ez egész korszakot két részre oszt-hatjuk fel: 1575-től 1602-ig, és 1605-től 1615-ig.

Az első időszakban a velenceiek az uszkokok elkeseredett üldözésén, az osztrák hajók elfogdosásán s Trieszt, Fiume és

¹⁾ Ezt kiemeli *Rački névtelenje* is: »poca gente è atta a guardare quella frontiera« etc. *Starine* IX, 188 l. — Egy ízben szó volt arról, hogy az arra nem való németek helyett *magyar* őrséggel pótolják az uszkokokat. Ezt még Miksa király említé Delfino pápai nunciushoz. L. a jelentést (Bécs, 1576. marc. 24) *Theiner*, Vet. Mon. Slav. Mer. II, 63 l.

²⁾ Egy ilyenmű konkrét szándékról tesz jelentést Lenkovics Iván zengi kapitánynak Carpi biboros anconai legatus (Ancona 1541. jun. 10), állítólag biztos forrásból. — *Közös pénzügyminiszterium levéltára, id. forrás.* (134 sz. köteg.)

³⁾ *Minuci*, 13—14 és 16 l. — *A florenczi kézirat* az ehhez hasonló állításokat rosszakaratú pletykának mondja. *Starine* IX, 241.

Buccari kikötőinek elzárásán kívül bevették és lerontották *Carlopagót*, az uszkokok egyik fészket (1592), elpusztították *Veprinaz* területét (1593), bevették *Novit* (1597), *megtámadták és bombázták Fiumét* (1599), kifosztották *Lovrana* helységet s feldúlták *Moschenizze* és *Bersez* területét.¹⁾ Az uszkokok ismét, a hol csak lehetett, prédául ejtették a velencei hajókat, megtámadták a szigeteket, sőt utóbb becsaptak a velencei Istriába is, ráütöttek *Albonára* s hatalmukba ejtették *Fianonát* (1599). A velenceiek itt is visszatöréssel éltek, s így elkezdődött a határviellengés Istria osztrák és velencei része között.²⁾

Különben e korán sem jelentéktelen fegyvertények ideje alatt is folyton folytak a tárgyalások a jó szomszédi viszony helyreállítása érdekében. A főhercegi kormány több ízben engedett a köztársaság sürgetéseinek, melyeket a pápai követek is támogattak;³⁾ koronkint biztosokat küldött Zengbe, azzal a meghagyással, hogy a károkat megtéríttessék s az újabb garázdálkodásoknak elejét vegyék. De ezek rendszerint beérték a legközelebb kínálkozó palliatív eszközökkel: kivégeztettek néhány fő czinkost s a zsákmánynak előkeríthető részét visszaadták tulajdonosaiknak; egyébképen a bajnak gyökeréhez hozzáférni nem voltak képesek.⁴⁾

Végre 1602-ben a gráci udvar eltökélte magát, hogy teljesen véget vet az uszkokok kalóz járatainak, s e végből az erélyéről ismert *Rabatta József* krajnai vicedomot küldötte Zengbe egyedüli és teljhatalmú biztosul.

E férfit, ki már Krajnában is kitűnt volt mint a protestánsok vaskezű és hajthatatlan üldözője, alaposan végét akarván vetni a tengeri rablásoknak, egész rendszeresen és tervszerűen fogott a baj kiirtásához. Megérkezése után, a kisérétét képező német zsoldosokra támaszkodva, általános lefegyverzést rendelt el, s a makacskodó főbb embereket felakasztatta; ezután a külföld-

¹⁾ Bersez, Moschenizze, Lovran és Veprinaz az akkori osztrák Istria parti helységei a Monte Maggiore keleti lábánál, Abbazia közelében.

²⁾ *Minuci* és *De Franceschi*, i. m., passim. — 1602-ben túl *Fra Paolo Sarpi* i. m.

³⁾ A pápák 1576-tól kezdve igen sokat foglalkoznak az uszkokok ügyével. *Theiner*, *Mon. Slav. Mer.* II, 63, 70, 83, 89, 91, 92, 99, 117—8 és 336 ll.

⁴⁾ *Minuci* 25. 29. 32, 43 l. *De Franceschi*, 299 l. — Dolgozatunk kerete nem engedi, hogy itt részletekbe bocsátkozzunk.

ről jött kalóz népet a határon átszállíttatta, mi meglévén, hozzá fogott az uszkokok kitelepítéséhez. Kétszáz uszkokot családjaiikkal együtt Ottocsaczbba, Brinjébe s egyéb belföldi erősségekbe költöztetett át; ¹⁾ hogy visszatérésre ne is gondolhassanak, lakóházaikat (mintegy 400-at) leromboltatta. A leggyanusabbakból csapatot szervezett, melyet aztán Kanizsa alá küldött az ostromló keresztény sereg szaporítására. E csapat tényleg meg is indult, de Károlyvárosból visszafordult, s a világos parancs daczára, visszatért Zengbe. Rabatta, ki időközben német zsoldosait elbocsátotta volt, így válságos helyzetbe jutott. Mindazáltal vitézül kitartott, s a lázadó csapat fejét megfenyíteni készült; a többiek azonban a kastélyba törtek s a hősrlelkű biztost felkonczolták. Szívét — jellemző ethnographicus vonás! — kitépték és felfalták, holttestét pedig másnap kiterítették a templomban, hol az asszonyok állítólag mohón nyaldosták a sebeitől folyó vért. ²⁾

Mindazáltal a legyilkolt biztos erélyes lépései annyira megfélemlítették ama vad népet, hogy még halála után is csak nagy nehezen nyerte vissza elébbi vakmerőségét. Három évvel utóbb azonban a kitelepített uszkokok csaknem mindnyájan visszashállinkóztak ősi fészükbe; s ekkor — 1605-től kezdve — újra visszatértek elébbi életmódjukhoz. ³⁾

Velence erre az osztrák kikötők újbóli elzárásával választ; — mire a gráci kormány ismét párosával kezdé biztosait Zengbe küldözgetni, de tartós eredmény nélkül. 1612-ben a két fél már annyira el volt keseredve, hogy a kölcsönös megtorlások mindinkább nyílt háború arányait kezdék ölteni. Az uszkokok, nem érve be a velencei hajók üldözésével, a köztársaság szárazföldi birtokaira is rátámadtak. Így egy ízben titkon belopóztak Polába zsákmányszerzés végett (1607); *Veglia* szigetére támadva, onnan óriási prédát — százötven lovat, hatszáz szarvasmarhát,

¹⁾ L. Rabattának (1601. febr. 14 és 20-áról kelt) jelentéseit. *Délszláv akad. monumentái* XV, 283—292 ll.

²⁾ *Minuci*, 38—58 ll. — *De Franceschi*, 305 l. — *Dimitz*, *Geschichte Krains*, II, 385 l. — *Rački névtelenje*, *Starine* IX, 204 és 215 l. — Utóbbi elítéli Rabatta túlszigorú eljárását. V. ö. a zengi uszkokoknak és polgároknak Ferdinánd főherczeghez benyújtott memorandumát a megölt Rabatta viselt dolgairól s szerintünk embertelen és igazságtalan eljárásáról. *Délszláv akad. mon.* XV, 300 l.

³⁾ Bővebben ez értekezés 3-ik szakaszában.

háromezerhatszáz juhot — szállítottak el (1612); ugyanez évben ráütöttek *Fianonára* s külvárosait kipusztíták, és zsákmányolni jártak *Ossero* szigetén is. A következő évben *Bago* és *Parvicchio* szigetekre mentek rabolni.

A velenceiek ez alatt csekély időközök kivételével folyton elzárva tarták az osztrák kikötőket (tehát Fiumét is), hajszákat intéztek a kalózok ellen, s végül az osztrák és magyar part több helyét megtámadták. *Fiumét* másodsor is bombázták, *Lovránát* fölégették és kipusztították, *Moschenizze* ellen sikertelen támadást intéztek (1612); ezután az osztrák Istria több belföldi helységét feldúlták s *Moschenizzére* másod ízben ráütöttek (1613). A következő évben újra fölégették *Lovránát*, kifosztották *Abbaziát*, és elpusztították *Veprinaz* és *Castua* földeit. Végül 1615-ben bevették és lerontották *Novi* várát.¹⁾

A kölcsönös pusztítások ezzel már *nyílt háborúvá* fejlődtek, melynek színhelyéül kivált Isztria és Friaul szolgáltak. A legfontosabb hadi műveletek *Gradisca* vára körül fordultak meg (*»gradiscái háború«*). A következő 1616-ik év februárjában egy 12,000 főnyi velencei ostromló sereg jelent meg a vár alatt, mely egy évre rá már közel volt elestéhez; ezalatt azonban 1617. szeptember 26-án Francia- és Spanyolország közbenjárásával létrejött a *madridi békeszerződés*.²⁾

A békepontok főintézkedése az volt, hogy a tengeri rablók Zengből eltávolíttassanak s kalóz bárkáik elégtessenek. E célból mindkét fél részéről két-két békebiztos küldetik ki, két havi határidővel. Ez intézkedés végrehajtása után a hódítmányok és hadi foglyok kölcsönösen kiadatnak.³⁾

Ez meg is történt. Beteljesült vele a velenceiek régi kívánalma.⁴⁾ A kiküldött biztosok számszerint 129 uszkokot családjaikkal együtt száműztek 10 mérföldnyire a tengerparttól, halálbüntetés terhe alatt. Néhányuk Károlyvárosba s az

¹⁾ *De Franceschi*, 306—314 l.; — *Sarpi*, i. m. passim; — *Valvasor*, Die Ehre des Herzogthums Krain, IV, 15.

²⁾ *De Franceschi*, 314—331 l. — *Dimitz*, Gesch. Krains II, 1. r. 398—401 l.

³⁾ A békeszerződés szövege a *Délszláv akad. mon.* XVI, 63 l.

⁴⁾ Delfino János nuncius jelentése 1576. márczius 24-éről. *Theiner*, Mon. Slav. Mer. II, 63 l.

alája tartozó véghelyekbe vétetett fel; a többi mehetett, a hová akart. ¹⁾

S ezzel véget ér a zengi uszkokok történeti szereplése. Néhányan a számüzöttek közül ugyan még tesznek 1619-ben egy-egy kísérletet régi életmódjuk folytatására, de a nyomban kiküldött biztosok még csirájában elfojtják a baj elharapódzását. ²⁾

Ennyit kellett előre bocsátanunk abból, mit manapság *uszkok kérdésnek* ³⁾ neveznénk, hogy kellően méltathassuk azt a szerepet, mely ez eseményeknél *Fiume városának jutott*.

FEST ALADÁR.

¹⁾ A békebiztosok jelentései s jegyzőkönyve a *Délszláv akad. mon. XVI*, 68 és 70 ll.

²⁾ *Délszláv akad. mon. XVI*. 78 és 88 l.

³⁾ E kérdésről egykorú röpirat is jelent meg ily czím alatt: »*Kurtze doch eigentliche Anzeig der Vrsachen derentwegen die Herrschaft zu Venedig wider die Oscocken zur wehr zu greiffen bewogen worden. Jetzo erst auss der Italiänischen in hochteutsche Sprach versetzt und in Druck gegeben worden. Im Jahr MDCXVIII.*« — E röpirat teljesen a velenceziek álláspontjára helyezkedik. Megvan a nemzeti muzeum könyvtárában. Másodpéldánya a fumei tengerészeti hatóság könyvtárában.

BISTERFELD JÁNOS HENRIK ÉLETE.

— ELSŐ KÖZLEMÉNY. —

E munkálat forrásainak külön felszámolásától felment a körülmény, hogy minden állításnál úgy is megjelöltem a helyet, mely azt igazolni tartozik. A figyelmes olvasó csakhamar észreveszi, hogy legtöbbet a Szilágyi S. által közzétett, Rákóczyakra vonatkozó Okmánytárakból merítettem. Ezenkívül Bisterfeld ifjúságára némi csekély fényt vet a Cuno értekezésében közlött néhány részlet; a gyulafehérvári iskola történetéről Bod, Hist. ecclesiasticája (Tom. II. Lib. III.) is nyújt néhány becses adatot; az 1634. irenikus fehérvári zsinat 2 aktája Duraeus Prodrómusában van; Bisterfeld állását a socinianusokhoz Zeltner, Historia Cryptosocinismi etc. is világosítja meg; Comeniushoz való viszonyáról pedig több a prágai cseh kir. muzeumban »Comeniana« cz. alatt őrzött levél és kézirat nyújt tájékoztatást azon kívül, mit ennek ismeretes prophetikus művei: Lux in és e tenebris és Historia revelationum amagy is mondanak. A többi, itt kevésbé fontos művet, melyből egy-egy kiegészítő adat került munkámba, a maga helyén úgy is megneveztem.

Hogy a kor tudományos mozgalmainak képe, s Bisterfeld e téren való jelentőségének megítélése, majdnem kizárólag szerző saját búvárlatain alapúl, arról könnyen meggyőződik, a ki e kor művelődésének oly sok tekintetben hézagos történetírását ismeri. Ennek oka nagy részben az is, hogy Bisterfeld működése kora híres férfaival, Comeniust kivéve, alig függ össze, miért is nevével alig találkozunk egyebütt, mint ahol a socinianismus czáfolóiról van szó. E tekintetben előmunkálatom egyáltalán nem volt, de ha ez nehezítette is a munkát, annál nagyobb kötelességnek találtam a tudós búvárlatainak e rajzát és megítélését is nyújtani, mivel ezek szelleme — mint erről a munka bővebben szól — nemcsak egy tudós szelleme, de egy páratlan fontosságú iskola szelleme is.

A munkálat hiányait és hézagait mentse tehát az a körülmény, hogy a mű első kísérlet Bisterfeld életének és műveinek

leírására. A kor politikai- és művelődés történelmi érdekében csak örvendhetnénk, ha e vázlat hiányait egy kimerítő monographia mielőbb kitöltené.

I.

Mint számos jeles férfínál, Bisterfeldnél is cserben hagy-
nak az adatok, midőn ifjú koráról és képeztetéséről értesülést
szerezni óhajtunk. A történetíró ily esetben, hogy az egész életre
oly nagyon kiható ez időszakról legalább megközelítő értesítést
nyújtson, feltevésekre van utalva. Tanulmányozva a kor művelő-
dési irányát *általában*, s az egyén, kiről írni akar, képeztetése
helyének szellemét *különösen*, az eredményt egybeveti azon sze-
mélyiségnek későbbi adatokból ismert szellemirányával s tartal-
mával, ezeket levonja az előbbiből, hogy az ifjúkori benyomások
minősége és mennyisége felől legalább megközelítő tájékoztatást
nyerjen. E műveletnél bizonyára van egy kis *ὑστερον — πρότερον*.
Az egyéniséget mint készült és mint készlet kell vennie — pedig
az előbbit nem ismeri. Azonban az ember általános fejlődésének
törvényei ismeretesek, s midőn ezek szerint egészítjük ki a tán
csonka adatokat s töltjük ki a hiányokat, csak az emberi elme
követelményeit alkalmazzuk; s ha később meg is czáfoltatunk
eltérő tények megbizonyodásával, a gondolat nyugtat meg, hogy
felvételünk által, amúgy is a rendes fejlődést vévén alapúl, s ezt
nyilván ki is jelentvén, nem kívánhattuk kivételes alakulások
lehetőségét kizárni.

Bisterfeld egyénisége nemes magvát, jeles szellemi képes-
ségeit az ég adományainak kell tekintenünk, de egyébként mind-
kettő magán viseli kora szellemi áramlatának jellegét. Születési
idejét pontosan nem tudjuk, de a XVII. század elejére tesszük,
születési helye Siegen, nassauai város. ¹⁾

Atyja ugyanott lelkész volt s 1618-ban a dortrehti zsinaton
halt meg.

Anyja családneve Schickart volt. — (L. végrendeletét.)

Két testvéréről van tudomásunk, egy fi- és egy leánytest-
véréről. A család közel rokonságban volt a Herbornban és Siegen-

¹⁾ Cuno a születési évet nem mondja, sem sehol másutt nem találtam
nyomát. Azonban azt hiszem, ez vagy 1605. vagy 1606-ra teendő. Erre a
következő nyom vezet. Apáczai Encyclopaediájának előszavában idézi Bis-
terfeld szavait, ki is azt mondta, hogy 16 éves korában Alstedt Encyclopae-
diáját megtanulta könyv nélkül. Am ez Encyclopaedia 1620-ban jelent meg;
ha ezen felül még egy évet számítunk elsajátítására, 1605. évre jutunk.
Későbbre nem véljük a születési évet teendőnek, mivel 1624-ben Herbornban
már elvégezte iskoláit. — Cuno értekezését l. magyarul Venetianer fordí-
tásában Magy. Prot. E. és Isk. Figyelő 1882. 295—304. l.

ben tekintélyes Wiederstein családdal. Wiederstein János, siegeni polgár és tanácsos, valamint Wiederstein Márton, herborni lelkész és theologiai tanár gyermekeit Bisterfeld »meines Bruders Söhnen und Töchtern«-nek nevezi, ebből azt lehet következtetni, hogy anyja előbbi férje Wiederstein volt.

Az érdeklődés előterében egyházi és theologiai kérdések állottak. A reformáció némely megoldatlanul hagyott kérdései Némethonban folyvást foglalkodtatták a kedélyeket. A lutheristák és filippisták harca az 1580-ban hozott Formula concordiae által a filippisták vereségével végződött, de a lutheranizmus diadala az ágostai hitvallásnak előnyére nem szolgált. Számosan kik azelőtt vélték, hogy némely eltérő hitvélelmekkel jól benn lehetnek az ev. egyházban, áttértek a reformátusokhoz, — s élénken pezsdülő theol. vitatkozási szellem vonult át az egyház életén. Ily áttérők alapították a herborni iskolát is, melynek tanítója Alstedt s melynek tanítványa volt Bisterfeld; ¹⁾ s hogy a gondolatnak, mely létrejöttét sugallta, szolgálhasson, olyképp volt berendezve, hogy általános képzettséget nyújtva, főleg hitőket jól ismerő s megvédeni tudó ifjak kerülhessenek ki belőle. ²⁾

Hat osztályból állott a gymnasium, melyhez azután a 4 facultás csatlakozott, melyek közül kiváló gondnak éppen a theologia örvendett. Három tanár magyarázta a theol. tárgyakat, mind a 3 útmutatást nyújtott a prédikálásra és a hitbeli ellenfelekkel való küzdelemre. De a gymnasium felsőbb 3 osztálya növendékeinek is voltak vasárnaponként bibliai gyakorlataik; azonfelül pedig minden facultásnak szombatnként nyilvános vitatkozásai. ³⁾

Lassanként ez iskola a szigorú reform. hitnek lett bástyája. Oly férfiak foglalták el a theol. tanszékeket, kik Calvin szoros követői voltak. E mellett a theol. jelleg egyfelől áthatotta más facultások működését, de másfelől a theologia, jobban a theologusok tájékozódni kívántak és tartoztak az emberi tudás más ágai felől. Tudjuk, hogy Erasmus, Hugo, Grotius szorosan nem theologusok, a theologiának kiváló művelői voltak: ily példák végig vonulnak egész a XVII. századig; de viszont a theologusok, ha tárgyukat a legfontosabbnak is tartották, más tanulmányokat, de különösen a philosophiaiakat nagy készültséggel

¹⁾ Cuno állítja (i. h. 296. l.), hogy előbb szülőföldje paedagogiumát végezte el. Hogy milyen berendezése volt ez iskolának, nem tudjuk, Cuno nem mondja.

²⁾ L. erre nézve v. Criegern: Comenius als Theolog Leipzig u. Heidelberg 1881. p. 3. 4.

³⁾ Zoubek: J. A. Comenius. Eine quellengemässe Lebensskizze. Leipzig, Max Hesse. p. IX. X.

művelték. Ez részben örökség volt a középkor hagyományából, részint a theologia természetében rejlő követelmény. A középkor hagyománya azonban nemcsak ily alaki volt, a protestáns theologia nagy részben elfogadta a scholastikusnak »organon«-ját is, az Aristoteles-féle bölcsészetet, s használta céljaira, míg Ramus fel nem emelte ellene szavát. Lényegben kevés újat találunk Ramus bölcséletében, de főgondolata volt tiltakozás a pogány tekintély imádása ellen. Fontosak ugyan főleg iskolakönyvei, de szereplése eredményeinek súlypontját az oppositio felkeltésébe helyezzük, mely oppositio azután átvonult az egész keresztyén világon s egy századig az ő nevét használta jelszavul a scholasticismus merősége ellen való harcban.

Nem kisebb, bár rövidebb ideig tartó mozgalmat keltett Raymundus Lullus Ars Magna-jának Giordano Brunó s mások általi felelevenítése. E mű köre voltakép logikai, a főbb logikai és metaphysikai fogalmakat kombinálja és variálja mindennemű arithmetikai és geometriai képletek segítségével, s utasításokat ad ezeknek minemű használatára nézve. E »felfedezés« — mondtuk, nagy mozgalmat keltett s számosan csatlakoztak Lullushoz, magyarázva és tovaejtve tanait. — Természetesen már e bölcselkedés szelleme is elárulja, hogy egészben a világnézet aristotelesi maradt, valamint a Ramus-féle is, úgy, hogy azért valaki lehetett Aristotelesnek, Ramusnak és Raymundus Lullusnak híve egyszerre, híve tehát azon iránynak, mely logikai és metaphysikai kérdések megoldásában találja a philosophia feladatát, s ily úton teljesített vele szolgálatokat a theologia számára. Ilyen volt Alstedt; s e nembe vágtak első művei. Legelső műve (1609.) a Lullus-féle »ars« kulcsa; a következő évben pedig kimutatni iparkodott, hogy a három fenn nevezett bölcsész egybehangzik. Criticus de infinitio harmonico, id est Tractatus brevis et perspicuus de harmonica philosophiae Aristoteleae, Lullianae et Rameae. Ugyanazon évben kelt Panacea philosophicája, melyben az egyetemes ismerni való tanítására és tanulására ad útmutatást és pedig Keckerman szerint, ki tudvalevőleg Aristoteles híve volt, de ugyanott Lullust is és Tymplert is idézi. Alstedt ily szellemben nagy termékenységet tanusított. Alkalmasint szükségűtől indítatva, tankönyveket irt tanulói számára; művei száma 1609—1620-ig 40-re megy fel. E művek tárgyai a theologia, matematika, metaphysika, szótárírás, mnemonistika, physika, rhetorika, grammatika, Ramus-féle logika s encyclopaedia köréből vannak véve.¹⁾

¹⁾ Lásd Alstedt műveinek összeállítását. Les Memoires de Nicéron. Tom. XLI. p. 291. etc.

Említettük már, hogy a tankönyvek közt voltak theologiaiak is; e ponthoz többet tartozunk még megjegyezni. Alstedt, ha képzettsége szerint a bölcsészet irodalmát tökéletesen ismerte, ha a bölcsélet kérdéseiben teljesen tájékozta is magát, szive hajlandósága szerint theologus volt. Kegyesen hívó lélek, ki Kalvin tanához híven ragaszkodván, a dortrechi zsinaton a calvinisták győzelmét saját szavazatával is előmozdította.¹⁾ De annál is jobban ragaszkodott a szentíráshoz. Nagy encyclopaediájának keletkezését az ez iránti tiszteletre kell visszavezetnünk; Bisterfeld, Alstedt tanítványa, tanítási óráiban kinyilatkoztatta volna, hogy arra a gondolatra, minden ismeretet egy műben összeállítani, a szükség vezette, mely a szentírás olvasóját lépten-nyomon figyelmessé teszi, hogy mindent iparkodjék tudni, mivel az írásban előforduló egyes részleteket máskép helyesen nem is lehet megérteni.²⁾ Ha nagy encyclopaediája ily magyarázó célzatú, úgy gyönyörű symmetrikus érzék terméke a gondolat, mely a Triumphus bibliorum cz. művét³⁾ sugallta, a melyben viszont fel akarva tární a szentírás gazdagságát s úgynevezett sufficientiáját, egyes szentírási helyekből állította össze az egész tudományrendszert, vagy legalább ezekkel támasztja meg a rendszer minden részletét. E triumphus előszavában, hivatkozván egyes írókra, kik e gondolatot már előtte kimondották, kívánja, hogy oly kincsnek tekintsék a keresztyének a szentírást, mint N. Sándor Homerosát, Scipio a Kyropaediát s Plato a maga Sophronját, mert aggódik tőle, hogy visszajő ez »arrogans« korban az a kor, mely Itáliának a góthoktól s vandaloktól való elpusztítása után beállott vala, hogy a vallásos emberek inkább olvassák a comoediákat, mint az evangeliomokat, a nemes hölgyek szívesebben hallgatták Flaccus lyráját, mint Salamon mondásait, gyakorlottabbak voltak Naso művészetében, mint Pál (ap.) olvasásában. — Pedig az író meggyőződése, hogy a szentírással kell kezdeni mindent s avval végezni is mindent.

Nem tudjuk, vajjon a vandaloktól elpusztított Itáliának említése nem célzás-e a némethoni evangélikusok akkori (1625.) állapotára. Egy tekintet a hadi helyzetre, e feltétel jogosságát bizonyítja. A császár diadalmas fegyverei minden ellenséget levertek; pfalcsi Frigyes a birodalomból elűzve, Tilly német és spanyol hadaival szemben pedig a 3 gyöngye protestáns fejedelem nem is mozdúlhat: a protestáns templomokat elszedi a győzelemittas ellenség, protestánsokat elűz hazájokból, birtokaikból s vizsgálatokat jelent be a vallás megváltoztatása miatt. Alstedt

¹⁾ L Herzog Theol. Realencyclopaedie kis cikkét Alstedtről. I. köt.

²⁾ Apáczai Encyclopaed. előszava.

³⁾ Francofurti 1625.

megrémült lelke a vandal pusztítást látva visszatérni, oda irányítja a figyelmet, a hol az egyedül lelhet megnyugvást, a szentíráshoz. S ezen törekvésénél azon könyvek után nyul, melyek a leghatásosabb vigaszt nyújthatják vala, a prophetikusokhoz, melyekből örömmel olvassa, hogy jönni fog oly boldog kor, midőn a hívők, Krisztus jelenlétében, egyesülni fognak a benne és Istenben való hitben, miután az ellenséges Antikrisztust megsemmisítették. Megkísérti a számvetést s kijö, hogy e kor ugyan még nincs jelen, s lehet, hogy nem is élük meg, kik élnek, mert 60—70 év választja el tőle, — de e kort még oly sok változásnak kell megelőznie, hogy a mostani sanyargatás lehetetlen, hogy sok ideig tartson.

E meggyőződés, melyet chronologiai számadásaiban, ¹⁾ tudományos eredmény gyanánt adott elő, a Triumphusban pedig a bibliából megalapított vala, egy külön erre szánt mű megírására vezette, melyet azért kell megemlítenünk, mivel Heidegger szerint e művében már Bisterfeld is segítkezett. ²⁾ E mű a *Diatribae de mille annis*. ³⁾ A szentírás, az ész, s tekintélyek egyaránt bizonyítják, hogy Krisztus ezerévi uralmát várni kell, sőt hogy az nincs messze — legyen ennek bizonyossága vigasz a sanyarú helyzetben, melyben Némethon ezúttal sinlődik.

Mennyi e műben Bisterfeld része, nem tudjuk megállapítani; elég a megjegyzésből annyit kivennünk, hogy mint nagynevű mestere egyéb szellemi sajátságait, úgy ezen rajongó hitet is már ifjúkorában, s közvetlenül mesterétől vette át Bisterfeld.

Azonban Bisterfeld látókörét a herborni akadémia és termékeny, hívő tanítója Alstedt nem korlátozhatták az ő szellemök terére. Fúkar adataink ugyan az indító okot s a tények közelebbi részletezését nem nyújtják, de elegendő a két adat, hogy 1625-ben Angliában s 1624-ben és 1628-ban Svájcban volt, hogy feltegyük, hogy kora sokféle szellemi mozgalmával teljesen tisztába jött, s azzal megismerkedvén, becsülni is tanulta. Igen jó kiegészítője volt ifjui tanulmányainak, hogy a többé-kevésbé mégis csak a scholastica felé szító Alstedt-féle bölcséleti irány mellett, Bacóban a természetbölcséleti irány jeles képviselőjét is megismerte. ⁴⁾

¹⁾ *Methodus admirandorum mathematicorum* Hebron ed. sec. 1623. p. 146—147. és 482—484.

²⁾ Lásd — *Dissertationum selectarum* etc. p. 652.: »Alstedius . . . Regnum millenarium . . . in terra obeundum . . . in *Diatribae de mille annis* edita. A 1627 uti patebat, incrustatum ivit, *secundas ei faciente genero doctissimo Bisterfeldio*.«

³⁾ Lásd erre nézve szerző értekezését: A XVII. századbeli chiliasmus történetéhez. Prot. Szemle 1890. III. szám.

⁴⁾ E korból nincs ugyan adatunk reá, de lehetetlennek tartjuk, hogy ki 1625. Oxfordban volt, az Baco műveire ne lett legyen figyelmessé.

Campanella, Telesius, Patritius, Baco elődei ugyan nagyban nyújtották már a természetbúvárlás eredményeit, melyeket Baco értékesített; de ők mindannyian, de különösen Campanella egyeztetni s egymással kiegészíteni kívánták a theologia és a philosophia vívmányait. Baco nemcsak hogy ketté választotta a kettőt, hanem egyúttal kísérletet tett a bölcelet számára új kutatási módszert megalapítani, éppen ellenkezőt avval, melyet Alstedt követett. Alstedt minden kérdésnél és részletnél az íráshoz fordult, Baco tapasztalati adatokat kíván, melyekből az (idóláktól) előítéletektől megtisztított elme megismerhesse a törvényt s az igazságot. Az ismeretkört is egész másképp alakítja meg,¹⁾ mint Alstedt, kinél a tiszta mechanikus s elvtelen tudomány-rendszer egyenes kérdőjel maradt a szükségességet kereső bölcselő előtt.²⁾ Mind e sajátságok bizonyára már korán oltották Bisterfeld lelkébe a Baco-féle újítás iránti tiszteletet, s nem lehetett újság előtte a tanügy, különösen a nyelvújítás terén megindult mozgalom sem, mely különösen Némethont foglalkodtatta.

Sturm és Trotzendorf szervező munkásságára, elmélkedők és módszertani kutatók egész sora kínálgatá javaslatait az oktatás egyszerűsítésére és javítására. Bonnaeus³⁾ rendszerbe szedi a tanulási tényeit, s minden tényhez szabályokat mellékel, melyek közt igen sok az egészséges és az újítást előkészítő. Bonnaeus rendszerét átveszi Alstedt, kiegészítve azt scholasticával,⁴⁾ iskolaszervezés tanával, melyben már helye van az anyanyelvnek is, bár csak azok számára, kik a latin iskolát nem látogatják; mindketten sürgetik az autopsziát.⁵⁾ Más oldalon megindul az újítók sora Raticchal; a tanítás egyszerűségét, könnyedségét, természetességét, s nyelvél az anyanyelvet követelve.⁶⁾ Nyelvtanítási methodikája az oktatást szövegből indítja, Terentiust ajánlva, s egész a rendes neveléstan értelmében előbb kívánja a példát, utána a szabályt. Ratichot nem egész tisztán kifejezett, sőt nem is teljesen megérett elvei s szerencsétlen természete nem képesíti rá, hogy elméletei próbáját a kellő siker felmutatásával megállja, azonban a mozgalom egész Némethon- és Franciaországban folytatódik. Andreae a kegyes tanító, lelkész, majd superintendens elméletben s gyakorlatban utat tör az egészséges nevelés módszerének; felmutatva egyúttal a nevelésnek ideális jelentő-

¹⁾ L. Baco de augmentis scientiarum I. fejezetét.

²⁾ Tudvalevőleg a felosztás tagjai a négy facultás.

³⁾ Paschalis: Fr. Bonnaci de ratione discendi liber etc. Genevae 1618.

⁴⁾ Encyclopaedia in IV. Tomos divisa. Tom. III. 273—318.

⁵⁾ Alstedtre általában v. ö. szerző értekezését Ung. Revue 1889.

VIII—IX. Heft.

⁶⁾ Ratichról v. ö. mindenekfelett Stoerl kimerítő s elfogulatlan értekezését Wolfgang Ratke Leipzig 1876.

ségét a keresztyén közösségen belől.¹⁾ Ratich példája buzdítja az ifjú Comeniust egy kis nyelvtani mű megírására;²⁾ kivülről azonban a nyelvtanítók figyelemre méltó folytatnak a felett, mi a nyelvtanítás legfontosabb része s legkönnyebb módja. Már a múlt századból kifejezett ellentétek a nyelvtan barátai és ellenségei közt átjönnek az új aerába is³⁾ s Lubinus, hevesen kifakadva a nyelvtannal való tanulókínzás ellen, két utat mutat: vagy a társalgás, vagy pedig a szemléleti tankönyvvel kapcsolatban vezetett oktatás által érhető el a cél. Vogel meg is szerkeszti a tankönyvet⁴⁾ a Lullus követelte képek nélkül, de annak helyeslését elnyerve Glaum, Bodinus és Frey⁵⁾ hozzá szólnak a kérdéshez, ez utóbbi a coenobiumok mellett emelve fel szavát.

Spanyol szerzetesek Januát szerkesztenek, mely a nyelvtanítást a mindenség megismeréséhez köti.⁶⁾ Így az ifjú, ki mesterének példájára életét a tanulmányoknak és pedig azok közlésének szenteli, egy erőteljes, sokoldalú mozgalom közepében találja magát.

Bisterfeld e mozgalomban szilárd állást nyert tanítójához, Alstedt-hez való csatlakozása által. A viszonyt már ez időben, azon néhány adat után, melyet Cuno értekezésében olvasunk, szorosnak és melegnek kell képzelnünk mindkét részről. A külső események magok nem igen változatosak. 1624. októberben Bisterfeld Genf-be megy, hol Diodati alatt főleg hittani kérdésekkel foglalkozott. Tanulmányai eredménye egy kis vitatkozás volt az »istenről«, a vitatkozásnál az említett tanár elnökölt. Az értekezést Alstedtnek ajánlotta s ezért egy külön levélben, mely már Angliából kelt, bocsánatot kért. 1625-ben Oxfordban feküdt neki a tanulmányoknak s mint Alstedtnek írja, a nyelvek tanulásában is igen buzgó volt. Meddig volt Angliában, nem tudjuk. Cuno valószínűnek tartja, hogy a nemsokára rá Angliában fellépett pestis elűzte onnan s hogy 1626—1628-ig Herbornban az iskolánál, mint a bölcsészet magán tanára talált alkalmazást.⁷⁾

1628-ban Észak-Brabant Grave városában időzött, honnan Leydába utazott. Graveben érte Bethlen G. tiszviselőjének Bornemisszának meghívása a gyulafehérvári iskolához.

¹⁾ L. J. V. Andreae als Paedagog. Von Dr. Hueleman. Leipzig, 1884.

²⁾ Praecepta facillioris grammaticae 1616. — e művet csak Comenius jegyzékéből ismerjük, újabban nem sikerült azt megtalálni.

³⁾ L. általában e vita jellemzését Comenius Op. D. II. Methodus ling. novissima IX. fejezet.

⁴⁾ Ephemerides L. Latinae etc. 1623. Hozzá van csatolva egy kis elmélet és utasítás is a tanító számára.

⁵⁾ Didactica p. 432.

⁶⁾ L. erről Comenius: Janua linguarum 1632. előszavát, v. O. D. II. fent idézett helyen.

⁷⁾ Bod említést tesz még franciaországi leydai tartózkodásáról is. I. h. 445.

De az Alstedt-hez való csatlakozás nem volt feltétlen. Hívó telke osztozott ugyan Alstedt ragaszkodásában a hitvalláshoz, szentíráshoz; s a sanyaruságok látása, de meg az írásban való elmerülése is a chiasmusban is megerősítették. De az angol benyomások, sőt általában az új mozgalmakkal való ismeretség, meg különben szelleme iránya és ereje nem engedték, hogy tanítójának rabja maradjon. Alstedt a maga két meggyökerezett elve: a szentírás és Aristoteles tekintélyének elve mellett, az új eszmékkal mitsem gondolt. Lullus »Ars Magna«-ja eltöltötte, hogy Baco műveit ne lássa. Kitünően ismerte a philosophiát és theológiát, azért keveset gondolkodott maga a tudományok kérdesei felett. Annyiszor kellett az egyes műveket kiadnia, s annyiféle művet írnia, hogy az alkotást elfelejtette s gyakran, igen gyakran másolónvá, Thomasius szerint ¹⁾ plagizálónvá lett. Ettől Bisterfeld óvta magát. Termékenysége is, a mennyiségét tekintve, nem állja ki a verseny Alstedtével, de gondolatköre tágabb, többoldalú. Kevesebbet írt, mint Alstedt, de többet elmélkedett és szebben, szellemesebben dolgozott mesterénél.

Felmerül még házasságának kérdése. Hogy első neje Alstedt leánya volt, azt tudjuk; de mikor vette el, azt nem. Ha Heidegger fönt idézett szavait úgy kell értenünk, hogy a Diatribénál Bisterfeld már mint Alstedt veje segédkezett, akkor még Herbornban vette el; azonban erről semmi egyéb nyomot nem találtam, mint Bod szavait, melyek szerint visszatérvén Némethonba (tanúlmányútjairól), a nagy Alstedt veje lett. ²⁾

II.

Gyulafehérvár, mint tudjuk, Erdély közművelődésének már régi időktől fogva központja volt, mint püspöki székhely, helyéül szolgált az ifjuság kiképzésének, és pedig mint Szathmáry művében ³⁾ olvassuk, különféle felekezetű és szellemű nevelésnek. János Zsigmondnak volt már terve ez iskolát akadémiává emelni, de közbeesett halála megakadályozta benne. (Bod. i. h. 446 l.) Bethlen felismerte a gondolat fontosságát s az iskola élére jeles férfiakat tett, köztük Geleji Katona Istvánt (1618-ban) s ennek meghívására az iskola ünnepélyein egész kíséretével megjelent. (U. o.) Az 1622. év majus havában az országgyűlés elhatározta, hogy Kolozsvárt, vagy Gyula-Fehérvárt felsőbb iskola állítandó fel. A fejedelem előbb hazai tanítókat hívott meg, majd később

¹⁾ De plagio Litterario p. 155.

²⁾ P. Bod: Hist. Hung. Eccles. Tom. II. Lib. III. p. 445.

³⁾ P. Szathmáry Károly: A Gyulafehérvár-Nagyenyei-Főtanoda története. Nagy-Enyed 1868. 7—9 lap sz.

egyenlővé óhajtván tenni az új intézetet a külföld hasonló intézeteivel, Némethonból hívott be tudósokat és tanférfiakat. Hogyan történt, hogy tekintete éppen a herborni iskola tanáraitra esett, nem tudjuk; bizonyos, hogy Alstedt neve ekkor már ismeretes volt a művelt világban, Bisterfeld és Piscator pedig valószínűleg az ő ajánlottai voltak. Hogy ezek oly könnyen váltak meg hazájuktól, annak oka egyfelől a némethoni folytonos küzdelmek, s a protestantismus akkori szomorú állása volt, melyben az oktatás majdnem lehetetlen volt, másfelől pedig a kegyes kötelesség érzet, Isten országa számára missionáriusokként működni oly földön s országban, mely munkásságoknak komoly szükségét érzi.¹⁾

Az időpontot, melyben e férfiak, köztük Bisterfeld Erdélybe jöttek, 1629. teszi pl. v. Criegern is;²⁾ ha evvel szemben Szathmáry már előbb megnyitottnak mondja, hivatkozva egy Szilágyi Sándor által közzétett Bethlen-féle levélre, mely szerint az iskola már 1628-ban florealt,³⁾ akkor ez állhat Opitzről, kiről ismeretes, hogy már 1622-ben jött vala Erdélybe; azonban Alstedtről meg tudjuk, hogy 1629-ig Herbornban volt. Cuno értekezése⁴⁾ e tekintetben megadja a kellő felvilágosítást. Bethlen 1628 novemberében küldött egy követséget (a követ Bojthi László volt, Bod id. helyen) Herbornba, mely Alstedtet és Piscatort meghívja; Alstedt ajánlotta Bisterfeldet is, ki akkor Gravéban volt, s kinek Bornemissza azonnal meg is küldte a hívót. Bisterfeld előtt élénken ott állottak új állásának részint a hellyel, részint a hivatással adott nehézségei, de másfelől Alstedt bátorította, ígéretet tett neki barátságáról, segítségéről, s mindez s azonfelül mestérének társasága is, közreműködött oly irányban, hogy az állást elfoglalja. Erről értesítette Bornemiszát is s közös elindulás céljából Herbornba ment 1628. decemberében.⁵⁾

Az elindulást Bethlen halála gátolta meg. Bisterfeld ekkor tovább is Herbornban maradt s egynehány értekezésen, mely e korból megmaradt, mint a bölcsészeti rendese tanára van említve.⁶⁾ — Megújíttatván Bethlen utódjai által a meg-

¹⁾ »Nagy kívánsággal s teljes készséggel megnyugszom ily *szent* határozatban.« Bisterfeld levele Alstedhez 1628. nov. 20/30. l. Prot. Figyelő. id. h. 297 lap.

²⁾ F. i. mű 365 lap.

³⁾ F. i. mű 333 l.

⁴⁾ F. i. h. 298 l.

⁵⁾ U. o. 297 l.

⁶⁾ Miután külön bibliographiai részt nem nyújthatok, hadd álljanak itt ez értekezések czimelei:

1. Decas quaestionum nobilionum politicarum de legibus politicis. ventil. Joh. Albert Ried, Heidelberg. Palatinus Herboran. 1629. 4.

2. Decas nobilionum quaestionum philos. ventil. Daniel Buchius. Sigen. Herborn. 1629. 4.

hívás, s 100 arany utipénz is küldetvén külön mindeniknek — mind hárman elindultak új hazájukba.¹⁾ Az első értekezésnek, melyet már az új helyen tartottak, előszava 1630-ik évi márcz. 28-án van írva;²⁾ — tehát Bod feltevése, hogy 1630. év közepén érkeztek volna csak meg, nem áll; ez év elejére teendő bejövételök, ha már a harmadik hónapjában vitatkozásokat tarthattak. (Bod i. h. 441.)

A fejedelem kívánata szerint ugyanis úgy rendezték be a dolgokat, hogy 3 év alatt el lehessen a philosophiai és theologiai cursust végezni. A tantárgyakat úgy osztották be, hogy Szathmáry állítása szerint³⁾ Alstedt a bölcsészeti, Piscator a theol., és Bisterfeld a természettudományi disciplinákat adta elő; e felosztás azonban nem lehetett oly merev, mert a megmaradt disputatiók azt mutatják, hogy Bisterfeld és Alstedt is theol. dolgokkal foglalkoztak, Piscator pedig rhetorikai és nyelv-oktatási iskolai könyveket írt.⁴⁾ T. i. az általok behozott tanítási módszernek fontos alkatrésze volt a disputálás; a tanulmányok és tudományok egyes tételeinek tudományos megvitatása. Alstedt a már említett kis művecske utószavában mondja, hogy feltették, hogy hetenként két vitatkozást és egy orátiót fognak tartani.⁵⁾ E vitatkozás, mely oly sokáig fentartotta magát a német egyetemeken, s most némileg átalakítva seminárium név alatt teszi termékennyé a felsőbb iskolai oktatást, a tanítóknak ellenőrzésül lehetett alkalmas, vajjon fáradozások gyümölcsöző-e, de az ifjuságra hatalmas ösztönző és képző erővel bírt. Bisterfeld egy iratkát is hagyott hátra, melyben az ily vitatkozások főelveit összegezi, t. i. szabályokat ad a bizonyításra nézve, kiemelve az opponens — szerepét, a ki a vitatkozó állításait és érvelését állandóan czáfolni tartozott; e művecskével is bizonyítván a jeles tanár, hogy a hagyományos szokást nemcsak azért ápolták, mivel hagyomány.⁶⁾

Bisterfeld elnöklete alatt az első disputatiót 1630. máj. 8. és 15-én tartották az első oknak a másodrendű okokkal való concursusáról;⁷⁾ vagyis a kérdés felett, isten mindenhatósága és

3. Dodecas quaestionum illustrium politicarum de Consilii et Consilario vecchi Joh. Adam Veisselius Hannov. Herborn 1629. 4. — L. Figyelő f. i. h. 303 lap.

¹⁾ L. Figyelő 298 l.

²⁾ Disputatio Theologica De Deo; a kérdés utolsó a címlevél hátlapján áll. L. erre nézve Szabó K. R. Magy. K. II. 127 l.

³⁾ F. i. mű 38 l.

⁴⁾ Egy pillantás Szabó f. i. művének jegyzékébe könnyen meggyőző erről, azért bővebben nem is terjeszkedem ez állítás igazolására.

⁵⁾ Szabó f. i. mű. II. 127.

⁶⁾ A Bisterfeldius redivivus cz. gyűjtemény ötödik műve.

⁷⁾ Disputatia Philosophica de concursu causae primae cum secundis. Quam Deo benedicente In illustri schola Bethleniana, quae est Albae Juliae

kormányzása mellett mennyiben van a teremtményeknek szabad akaratjuk. Az előszó megemlékeztvén a disputatio alkalmiságáról, teljesen scholastikus álláspontot jelöl meg a vitatkozás álláspontjául, hogy a bölcelet művelendő, mivel a theologusnak hasznára van. — Alstedt említi, — hogy az iskolában a theol. és philos. tanfolyamot 3 év alatt kellett elvégezni; azt következtethetjük, hogy az egész iskola voltakép theol. intézet volt, mely a philosophiát ápolta ugyan, de csak a mennyiben az a theologusnak hasznára van.

E mellett a tanárok a korrallal és a tudománnyal haladtak. Alstedt 1631-ben kiadott Herbornban is egy tudományos munkát a pentateuchról,¹⁾ s összeköttetésekkel mennyire csak lehetett fenntartották. Bizonyára örömet okozott Alstedt volt tanítványának Comeniusnak diadala, melyet a Janua linguarumjával 1631-ben az egész tudományos világban aratott, s külföldre menő ifjak által többször üdvözölte volt kedvencz tanítványát, mire az 1633-ban egy gyönyörű levélben válaszolt s biztosította, hogy Amosum illum olim tuum, eundem illum esse Tui amantem et observantem.²⁾ S lehet, hogy ez összeköttetésnek is köszönhető a felszólítás, mely az erdélyi reformatus egyházhoz 1633 táján érkezett a két evangélikus felekezet közt való általános egyesülés ügyében.

Mint Istentől küldött apostol járta be ez időben Némethon s általában Európa evangélikus földjeit a britt Dury (Duraeus) János, s a külellenségtől való elnyomás czéljának kedvező körülményét felhasználva, békítő felszólításokat és pontozatokat intézett a két prot. egyházhoz, az ágost. és helvét hitvallásukhoz. Erdélybe is megküldte körlevelét, mely általában azokhoz volt intézve, kik érintkezésbe akarnak lépni az egyházi béke előmozdítása ügyében.³⁾ Négy kérdést tett fel elmékedési tárgyúl Duraeus a levélben: I. Mimódon lehetne a külföldi (exoticae) egyházakat a németekkel szövetségbe hozni. II. Mimódon az evangélikusok közös védelmét és terjedését előmozdítani.

examinandum proponit Johannes Henricus Bisterfeldius philosophiae professor Ad d. 8. et 15. Maj. respondentibus Stephano Keseruei et Johanne Benyei, Hungaris. Albae Juliae Imprimebat Jacobus Effinurdt Suae Serenitatis Typographus Anno 1630.

L. Különb. Szabó f. i. mű II. 127 l.

¹⁾ L. Nicéron f. i. műve; A. művei közt az 56 számú.

²⁾ E levél másolata datum nélkül a cseh kir. muzeumban van; az évszám megállapítható a levél e szavaiból: »intra hoc quinquennium, quo me Polonia habet« A levél czíme ad Alstedium in Transsylvaniam.

³⁾ Duraeus Prodrómus p. 22: Irenicorum Scopus, Quaestiones Parascenaticae ad deliberandum propositae iis, qui in negotio Pacis Ecclesiasticae promovendo repererunt aut recipient se pium cum aliis commercium inire et fovere velle.

III. Valami általános érintkezést és levelezést létesíteni az evangélikusok közt. IV. Végül mi módon lehetne az általános bajokon (melyek egyéb mellett az evangélikusok schismáiból is erednek) alaposan segíteni.

Lengyelhont is utba ejté, s már lengyel, porosz, britt, sőt némethoni és pedig szász, brandenburgi, kasseli, herborni theológusok kivánták az egyetértést és egységet,¹⁾ s lehet, hogy épp a herborniak is tették figyelmessé földijeiknek Erdélyben való tekintélyére. — Szívének kimondhatatlan és ellenállhatatlan vágya üzte egy helyről a másra, mint a kereskedőt, ki mindenét eladta, hogy a drága gyöngy birtokába jusson, s így került levele az erdélyiekhez. A fent említett négy kérdés mellé hosszas részletezéseket is nyújtott a műnek magának egészére és részleteire nézve, mely végett ezúttal az érdeklődőket Dureus művére utaljuk.²⁾

A zsinat a fejedelem megbízásából Geleji Katona István elnöklete alatt tárgyalás alá vette a pontokat s 1634. febr. 7-én kelt válasza a mint méltó volt az ügyhöz és az azt mozgató személyhez, úgy bizonyosságot tett az erdélyi ev. ref. egyház vezető személyeinek nemes és előkelő észjárásáról- és hitbeli álláspontról. Bár nincs az iratban megmondva s egyéb adat sem bizonyítja, én úgy az irat szellemét, mint stilusát is Bisterfeldének tartom, s ezért, bár e nélkül is érdemes volna bővebb ismertetésre,³⁾ következőkben közlöm annak főbb pontjait. A zsinat a kegyes irenikus zarándoknak, Duraeusnak, eszméjét nagy örömmel üdvözli. A részvevők nem tehetik, hogy ne csókolják azok kegyes érzületét, kik ezt a kegyes gondolatot először karolták fel (p. 51.) A javaslat minden kérdésére válaszolnak s a hol hozzájárulásokról van szó, igennel felelnek. — Kiváló érdekű különösen a fent 4-iknek közölt kérdésre adott válasz. A zsinat a bajok számát tényleg tengersoknak találja, de ezek forrásai csupán a század *temérdek büne*; melyeket a zsinat válasza következőkben állít egybe. A királyok és fejedelmek magok mivel sem törődnek s mindent macchiavelistikus tanácsadóknak adnak át elintézés végett; a részegséget nem számítják többé bűnek, a perek száma végtelen, s azok többnyire erőszakosok; a vasárnapot szeltében több mint pogány módon (plusquam ethnico) megszenstegtelenítik; a hivatalok osztogatásánál nem a képesség és

¹⁾ U. a. 22. 23. l.

²⁾ U. o. 21—35 lapok.

³⁾ A zsinatról, s Duraeus felhívására adott válaszáról csak a levél, melyet a Duraeusnak megküldött végzéshez mellékeltek, melyet Lampe őrzött meg (Hist. ecc. 379—382 lap.) tesz — tudtommal — említett; ez ismertetés a Duraeus művének 56—84 lapjain közlött válasz után indul.

érték, de vagy mellékes dolgok, vagy vesztegetés juttatja — a jelöltet célhoz; a lelkészek fizetései egyenlőtlenek; az iskolák nevelési eredményei igen gyarlók; a theologiai tanárok inkább személyek üldözését, mint az ellenfél megczáfolását tanítják; a házasságtörést és bujálkodást játéknak tartják, s az egyházi fegyelem vagy semmis vagy nagyon laza. Miután e körülmények hozták magukkal Isten büntetését, azért jó lesz az egyetértést nemcsak a tanra, hanem a fegyelem érdekében teendő lépésekre is kiterjeszteni. ¹⁾

Ez egység hatalmasan előmozdítaná Babilon és Antikrisztus bukását, ²⁾ s külső menetére nézve a zsinat azt ajánlja, hogy egyes tekintélyes tudós férfiak felszólalásaira ref. részről az angol, ev. részről a dán király hívják össze a két hitvallás fejedelmeit, hogy ezek küldötteiket valami közbüleső helyen összpontosítsák, a hol is az egység feltételeit megvitassák. ³⁾ A zsinat válasza ezután a dolog érdemére nézve is nyilatkozik; sorra veszi a capita controversákat s engesztelően hangon írja le a szertartások és tanok különbségeit. Az egész actió zsinórmértékeül a szentírást kívánják venni s bizonyos műre a felekezetek összhangjáról ⁴⁾ nagyban felhívják a tanácskozókat figyelmét. Ily szemmel tekintve az eltérésekre, azt találják, hogy a tanban ugyan sokkal fontosabb a 2 felekezet közti különbség, de nem olyan, mely az egyesülés útját elmenteshetné: 1. mindkét fél meg egyezik a megigazulásról való tanban, mely a keresztyén hittan alapja; 2. a reformátusok egyetértének az ágostai hitvallással, quantum ad rem ipsam, tehát a dolog alapját tekintve; 3. egyetértének az üdv céljára és eszközeire nézve, és pedig ideértve az úrvacsorát is ily szempontból; 4. egyetértének Krisztus személyére nézve is; 5. a lutheránusok eltérése az úrvacsora tanában, mely hamis alapon indul, szintén nem semmisíti meg az egyesség alapját; 6. Luther maga nem ápolta volna a helvétákkal a testvériséget, ha azt vélte volna, hogy azok a dolog alapjában tévednek. ⁵⁾

Az egész ügy sikere tehát semmi mástól nem függ most, mint a tárgyalás módjától. ⁶⁾ — Az egyes pontoknak részletes tárgyalása után az irat ez eredményt isméli: a nézeteltérés a lutheránusok és a reformátusok közt a controversia pontjában ugyan kiegyenlíthetlen; a tanban csakugyan *ἁπονοῦν* háború

¹⁾ F. i. mű. 54. 55. l.

²⁾ U. o. 49. 50. l.

³⁾ U. o. 56.

⁴⁾ »Harmonia confessionum« liber sane aureus U. o. 61 l.

⁵⁾ U. o. 65. 66. l.

⁶⁾ U. o. 82 l.

van, — de oly háború, mely az üdv alapját ki nem forgatja, s nem kénytelen a lelkek dissenzióját behozni. »Mindenkí látja, hogy az alapban mindnyájan egyetértünk s Krisztusban mindnyájan egyek vagyunk. S kik ezt az egységet féktelenül (proterve) széjjelmetszik, kétségtelenül súlyos bünt követnek el.¹⁾

Egy, az apostolok példájára utaló paraenesis után az írat hangsúlyozza, hogy az egész tervezet csak vázlat; ha a kibékítés ügyét »rite« megkezdik és viszik, — a tárgyalás menete mind e kérdéseket meg fogja határozni. »Hogy ez történjék, kívánjuk s fogadjuk, hogy dicső fejedelmünk, kiváló kegyességéhez képest, maga részéről nem fog hiányozni.« Irva Gyulafehérvár 1634. febr. 7.²⁾

Ezen választ elsőnek Geleji K. István írta alá, utána mindjárt Alstedt, Piscator, majd Bisterfeld, Philosophiae Professor in Schola Albensi, azután 10 senior, 1 decanus, 3 pastor.³⁾

Tudjuk, hogy Duraeus fáradozásai tényleges eredményekre nem vezettek, s így e szép dolgozat is egyéb történeti jelentőséggel nem bír, mint — mondottuk is már — azzal, hogy bizonyítvány az erdélyi ref. egyház oszlop férfianak szűkkeblűségtől ment komoly hithűségéről, mely legmegragadóbb azon pontjaiban, midőn a század bűneit felsorolva, egyházi fegyelmet s abban is egységet követel a békítőtanácskozásoktól. Ez egyház-fegyelem, a cseh-morva egyház irigyelt előnye, különösen a herborniaknál volt követelmény. Ez, s a kitételek Babillon és Antikrisztus (pápa és osztrák-ház értelmében) indítanak rá, hogy ez íratot, melynek könnyed s mégis teli stilusa is Bisterfeld tollára emlékeztet, Bisterfeldnek tulajdonítsam; bár e nézet számára csalhatatlan bizonyítékokat — evvel nem is vélek adhatni. Ha nem is ő műve, de az ő szellemével, irányával teljesen azonos.

A tényből, hogy a tanárok aláírása mindjárt a püspöké után következett s az esperesekét megelőzte, azt vagyunk hajlandók következtetni, hogy a tanférfiak, mint arra különben fizetésök is utal, rangban s a fejedelem előtti tekintélyben igen előkelők voltak. Külföldi összeköttetéseiket megtartották, s azokat a fejedelem szándékairól informálták, természetesen azzal

¹⁾ U. o. 84 l.

²⁾ U. o. 85 l.

³⁾ Az aláírók ezek: Thomas Pastoris Tisza Becsi, Georgius Csulay, Franciscus Petry, Petrus Diószegi, Stephanus Tisza-Becsi, Moyses Patakfalvi, Stephanus Gyarmatai, Stephanus Sikó esperes, Basilius Bulnoki esperes, Stephanus Vásárhelyi decanus, Mathias Jászberényi pastor, Balthasar Usoni senior, Stephanus Dési pastor, Petrus Dengelegi pastor. A Dureushoz intézett kisérő levélben, melyet a püspök s a tanárok írtak alá, még külön is hangsúlyozzák, mennyire feküdt szívéükön a százsz testvérekkel való egység. (Lampe, Hist. eccl. ref. etc. 379—382.)

a czélzattal, hogy az evangélikus ügyet szolgálják. Evvel természetesen a fejedelem követének állását nem egyszer nehezítették; így 1635. panaszkodik a konstantinápolyi követ, hogy Alstedius uram másképp informálja a doktorokat, s hogy a német követ e miatt panaszt emelt előtte; ¹⁾ azonban nem hisszük, hogy a fejedelem ez ügyben valamit tehetett volna. U. i. tanárok által viszont ő nem egy dolgról értesült, miről követi alig informálhatták volna, s így Bisterfeldről tudjuk, hogy Konstantinápolyon át gyakrabban vett Hollandiából és Franciaországból is értesítést. ²⁾

Szathmárynál ³⁾ és Bodnál ⁴⁾ olvassuk, hogy a tanárok fizetésül évenként 1000 tallért kaptak, mi mai 10,000 frtnak felelne meg. Miből csak ezt olvassuk ki, hogy a fejedelem és utódai tudták és akarták a szellemi munkát megbecsülni.

Mert e férfiaknak valóban teendőjük elég akadt. Alstedt és Bisterfeld is csakhamar úgy találták, hogy az iskolai tankönyvek nem felelnek meg teljesen a kívánalmaknak. Alstedt még azon évben, melyben a zsinat is volt, latin és görög nyelvkönyveket írt; ⁵⁾ valószínűleg ő vezette a nyelvtanítást. Bisterfeld pedig logikai rendszeren dolgozott, s 1635. ki is adott egy kis logikai vezérfonalat. ⁶⁾ E kis tankönyv Ramus szerint csoportosítja a logikai tényeket; jó használhatóságáról tanuskodik a körülmény, hogy a németalföldiek később és lenyomatták. ⁷⁾ — A nagy compendiumhoz, melynek »nucleum és tabelláját« nyújtja, e kis könyvecske bevezetés tartozott lenni, ezért is bővebb megítélését későbbre hagyjuk. Annyit mondhatunk, hogy rövidsége és szabatosága mellett jó szolgálatot tehetett az ifjuságnak.

S ezzel a tanárok teendője korántsem volt kimerítve. A fejedelem, kinek védelme alatt a fehérvári zsinatot is tartották, Bethlen utódja volt, I. Rákóczy György. Hite iránti buzgalma kettős harcz vonalba állította lelkületét, — a katolikusok ellen, a merre ugyan egyelőre kevésbé volt elfoglalva, mivel a császár egyelőre az evangélikusoknak nyugtot hagyott; — másfelől

¹⁾ Levelek és okiratok I. Rákóczy György keleti összeköttetései történetéhez; — szerkeszti Szilágyi Sándor. Budapest, 1883. 320 l.

²⁾ U. a. mű több helyen tanuskodik róla.

³⁾ F. i. mű 32 l. jegyzet.

⁴⁾ F. i. mű 439.

⁵⁾ Lásd czimeiket Szabó K. II. kötete 670 l.

⁶⁾ Elementa Logica. In Usum scholae Albensis ita collecta, cit tyro, trimestri spatio, fundamenta Logices, cum fructu jacere queat. Albae Juliae MDCXXXV.

⁷⁾ Adrianus Heerebord, leydai philos. tanár, 3 más művével együtt; nálunk is 4 kiadása ismeretes. L. Szabó f. i. h.

azonban a Krisztus tagadók, az unitáriusok ellen, kik Erdélyben szabad vallásgyakorlattal bírván, szellemileg gyakran mozogtak, állandó összeköttetésben lévén a lengyel hittársakkal, kiknek ottani főhelyük Racovia volt. Ez időben 2 jeles írójuk Volkel és Crell voltak. Volkeliusról csak annyit jegyzünk meg, hogy Litwania Philipovia helységében született, műve már 1613. évben készen volt s 1630-ban a kéziratból Crell adta ki Racoviában. Művét, mely ellen Alstedt Prodomusát írta, 1652-ben Belgiumban elégették, de később mégis csak újból kinyomatták, — (Zeltner: *Historia Cryptosocinismi* 360—362.)

Crell élete változatosabb s különösen megható a levél, melyet anyjához intézett s a melyben a maga állását a Jézus személyéről való tanhoz úgy jellemzi, hogy a szülőt, ki bizonyára szintén irtózott az istentagadónak mondott socinianusoktól, lelke mélyében el ne szomorítsa. E kiméletességét Zeltner impudentiának nevezi (p. 144.) Különben a biblia magyarázat terén való jelességét ellenfelei is elismerték. Meghalt 1633. június elején, mint arról Ruarus Hugo Grotiust egy kimerítő levélben értesíti. (U. o. 188—198. lapok.)

E kettőtől 1650-ban egy könyv jelent meg, melynek berendezése a következő volt: Elöl állott 108 lapnyi előszó és lajstrom után Crellius könyve Istenről és tulajdonságairól, utána pedig Volkel V. könyvből álló műve a igaz vallásról. E könyvek (Crellé lévén az I.) II-ika, 21 fejezetben a teremtésről, angyalokról, gondviselésről, III-ika az Christológiáról, IV-e Krisztus törvényeiről, V. a hitszilárdsághoz szükséges segédeszközökről (a 28 fejezet Krisztus ezeréves uralmáról szólván, azt tagadásba veszi,) a VI. pedig Krisztus egyházáról szól.¹⁾

A műről magáról, különösen Crellnek első helyen között művéről magáról a kortársak általában igen sokat tartottak. Mersennus egy jeles francia író, ki később Comeniusnak felajánlotta szolgálatait pansophiája kidolgozásánál,²⁾ azt írta Ruarusnak róla: »Socinus könyvein kívül e nemben nem írt senki sem finomabban e tárgyról Crelliusnál.«³⁾ E mű tehát a külföldről jövő, s a Krisztusban való hithez minden más felett hű tanárait mindjárt Erdélybe jöttükkor fogadta, s kötelességükké tette nekik, kik az ifjuságot az igaz hitre, s Krisztus isten voltához való felülmulhatlan ragaszkodásra oktatni hivatva

¹⁾ L. Nachrichten von einer Hallischen Bibliothek. Halle 1750. VI. kötet 174 lap.

²⁾ Lutetia Parisiorum 1640 nov. 22 kelt levelének másolata a prágai kir. muzeum levéltárában; v. ö. Comenius: *De iterato Sociniano Irenico etc.* Amstelaedami 1659. p. 24.

³⁾ Nachr. von einer hall. Bibl. f. i. l.

voltak, hogy ezen téves tanokkal szemben állást foglaljanak. Alstedtben egy nagy mű eszméje fogant meg; — e művek vizsgálatával kapcsolatban azok czáfolatát nyujtani, azután pedig az igaz református hit elveit egy műben rendszerezni. ¹⁾ A mű tervét, költségeit közölte a fejedelemmel, ki a tervet helyeselte, a költséget pedig magára vállalta. ²⁾

Ezt azért említjük, mivel azok bizonyára nem csekélységet tettek ki, lévén a nem is teljes mű elég sűrű nyomásban 1135 folio lap. — A műről magáról e helyen nincs ok bővebben szólnunk, csak megemlítjük, hogy Alstedt chiliastikus nézeteit szemben a »Diatribae de mille annis« cz. műve elméleteivel mérsékli. Krisztusnak csakis szellemi uralmát vallja, de ezt, nem soká való megjelenésének hitével fentartja. ³⁾

Alstedt műve a Prodromusnál maradt. Ő maga tervezte Crellius művének czáfolatát is, mivel épp gyakorlati szempontból ez volt a legszükségesebb. Crell ugyanis külön is egybe állította a vitapontokat, melyek a sociniánusokat az evangelikusoktól elkülönítették, s művét hívei Erdélyben és Lengyelhonban nagyban elterjesztvén úgy magasztalták, mint páratlant és mint megczáfolhatatlant. ⁴⁾

A gyulafehérvári iskola tanárai e nézetben természetesen nem osztoztak. Mindannyiok a szentírásban, a keresztyén hit e forrásában kiválóan jártasok lévén, úgy találták, hogy Crell ezzel ellentétben áll, a dialektikának pedig nem kellett nagyobb mestert keresni náloknál, kik már gyermekkoruk óta a logika és a methaphysika, minden finomságait ismerték s vitatkozásaik számára értékesíteni képesítve voltak.

Bisterfeld, ki Crelllel különben is irodalmi összeköttetésben volt, összeszedte a szentírási helyeket, melyek a socinianisticus nézeteket megczáfolják, úgy mint az érveket is, melyeket a bölcelet nyujt, s megakartta küldeni Crellnek. ⁵⁾ Ez azonban időközben meghalt. ⁶⁾ — Bisterfeld lelkét ez alatt más dolgok, bizonyára az iskolaiak is foglalkoztatták, úgy, hogy az ő figyelme is elfordult a műtől. Várta, hogy mások fogják megczáfolni, s alkalmasint ipjában Alstedtben vetette reményét. ⁷⁾ Ez azonban, ha nem csalódom, betegsége által gátolva volt benne. Legalább úgy tudom, hogy Prodromus maradt utólsónak megírt műve. Nicéron ugyan még

¹⁾ Bisterfeld : De uno Deo etc. Praef.

²⁾ Alstedt : Prodromus religionis tr. etc. Albae Juliae 1635. Prtef.

³⁾ U. o. p. 1000—1040.

⁴⁾ Bisterf. De uno Deo etc. Praef ad Lect.

⁵⁾ U. o.

⁶⁾ 1633. junius elején L. Zeltner f. i. m. 197 l.

⁷⁾ De uno Deo etc Praef ad lectorem.

4 művet említ, mely a Prodomus megjelenése ideje után Alstedt neve alatt lett közzétéve, mind a 4 Alstedt halála után; szerzetésük idejét nem tudjuk, azonban valószínű, hogy ezek régebbi keltűek. ¹⁾ — Miután így az, kitől Bisterfeld mindenekfelett várta volna a tévtanok czáfolatát, erre szenvedés és korai halál által lett képtelené (Alstedt 50 éves korában halt meg), Bisterfeld, midőn látta, hogy tanítójától, ipjától hiába várná már, maga fogott hozzá azon pontoknak kidolgozásához, miket magán uton már megküldött volt Crellnek. ²⁾

A művet 1636-ban kezdte meg s nyolcz hónap alatt készen lett vele. ³⁾ Az előszó, melyben a műnek rövid történetét elmondja, 1637. aug. 10-éről van keltezve. Ez idő táján persze a mű közzétételét szívesen elhalasztotta, mivel a fejedelmeknek családi ünnepük volt. Öt nappal rá, midőn Bisterfeld műve előszavát megírta, a 2 Rákóczy fiúnak, kik Keresztúri Pál vezetése alatt az udvari iskolában nevedtek, vizsgájuk volt, összekötve a confirmationnak nevezett ünnepélyvel. — E vizsga főleg a hittanból folyt, és a hercegek győzelmesen verték vissza a szent háromságot tagadók érveléseit. ⁴⁾ Két hónappal rá György elbucszott nemcsak az iskolai élettől, hanem az életre való készület gondtalan szakától is, s oct. 15-én a katonáskodás kemény uralkodásának vetette magát alá, ⁵⁾ de Zsigmond még ott maradt Fejérvárott, s a tudományok iránt való szeretetétől, de nemes lelkének nemes lelkek felé irányuló vágyától is üzetve, szorosabb és gyakoribb érintkezésbe lépett éppen Bisterfelddel. ⁶⁾ Az, hogy Bisterfeld később is állandóan és híven a Rákóczyaknál maradt, talán épp e frigynek, mely egyenlőtlenek, s mégis egyenlők közt kötve, egyenlőnek maradt végig, mindkét félre egyaránt üdvös gyümölcse.

Bisterfeld pedig művén még egynehány változtatást tett, s 1638. elején nyomtatásra készen urának ajánlotta. ⁷⁾ Bár csak később jelent meg, e pontnál illő, hogy e műről, mely az irodalom világában Bisterfeld nevét legtovább tartotta fenn, kimerítőbben szóljunk. Bisterfeld Crell művéhez tartotta magát és pedig nemcsak a tartalom, hanem művének nagysága szempontjából is, úgy, hogy könnyebb összehasonlítás céljából Crellius művét is felvevén művébe, egy ketté osztott lap egyik felén a Crell, másikon pedig annak czáfolata szövegét közli. Maga a mű

¹⁾ F. i. műben s helyen a 58—61 számnak.

²⁾ De uno Deo Praefatio.

³⁾ U. o.

⁴⁾ U. a mű Epistola Dedicatoria 2 lap.

⁵⁾ U. o. 3 lap.

⁶⁾ Szilágyi S. Felsővadászi Rákóczy Zsigmond Bpest 1886. 35. lap.

⁷⁾ De uno Deo. A Dedicatio vége.

két részre oszlik. Az első rész a megalapító, a második pedig a kifejtő, mely különbség azonban, mivel az egészen polemikus hang és irány ömlik el, nincs oly szorosán megtartva.

A megalapító rész feladata bebizonyítani Istennek 3 személyi voltát. A sociniánusok részint írásbeli, részint észbeli okokat hoztak fel a háromság tana ellen, s Bisterfeld sorra veszi őket. Az első rész I. sectiója ¹⁾ azon helyekre felel, melyekkel Crell azt kívánja bizonyítani, hogy egyedül a Jézus-Krisztus atya az igaz isten, tehát, Krisztus vele nem egyrangú, tehát nem is isten. E helyeken részint Jézus szavai vannak felhasználva, ki atyjáról szól, mint egy igaz istenről, részint Pál szavai, ki isten egységét hangsúlyozza többször, midőn egységre inti a híveket; részint Dánielnek és János jelenéseinek tanúsága. A második sectió ²⁾ a kérdést megfordítja, kimutatni iparkodván, hogy Krisztus nem az a legfőbb isten, azt az eredményt kívánja megalapítani, hogy tehát egyedül az atya az igaz isten. Crell itt igen sok bizonyítási anyagot hoz össze. Utal reá, hogy Krisztus magát igen gyakran megkülönbözteti istentől, hogy magát isten fiának nevezi, hogy isten küldte e világra, istentől kapta a megbízást és rendeletet, hogy Krisztus Isten képe, hogy a szent-lélek adományát vette, hogy az ördög megkísértette, hogy minden teremtmények elseje, hogy hasonló Istenhez. Azon felül e sectió számos helyet hoz fel János evangéliumából, melyekben Krisztus, mint nem ama főisten, a főistennel van szembe állítva: pl: »a ki bennem hiszen, nem én bennem hisz, de abba, a ki engem elküldött.« Ján. 12. 44., Máté evangéliumából, a héberekhez írott levélből, pl. Krisztus pap voltát; itt fordul elő az a már régebben nagy vita tárgyát képező kérdés, hogy Krisztus nem magától támadt fel, de Isten támasztotta fel. ³⁾ A harmadik sectió ⁴⁾ a szent lélek istensége ellen emelt kifogásokat czáfolja. Crell erre nézve felhozta, hogy a szentírás sehol sem nevezi a szent lelket istennek; sehol sem rendeli, hogy a szent lelket imádni kell, többször megkülönbözteti Istentől, hogy a szent lélek isten ereje, hogy ha a szent lélek lenne a legfőbb isten, akkor Krisztus a szent lélek fia lenne, hogy isten ajándékozza az embereknek, hogy a szent lélek az atyától származott, hogy egyszer Krisztusra szállott le.

Miután Bisterfeld az ezekkel párhuzamos helyeken kimutatta, hogy nem az atya az egyedüli Isten, hogy nem áll, mintha Krisztus nem lenne ama legfőbb isten, s az sem áll, hogy a szent lélek sem az, — rátér a szent háromság tanának *positív* kifej-

¹⁾ De uno Deo. 1—99 l.

²⁾ U. o. 99—357. l.

³⁾ U. o. 279—293.

⁴⁾ U. o. 358—485.

tésére. A második könyv első sectiója ¹⁾ általában szól a legfőbb istenség három személyéről. Crell itt már nem az egyes személyek isteni voltát tagadta, de érvelései a következők voltak: a háromság szerint egyszerre lenne 3 isten és egy isten: a személyeknek ugyanazoknak és különbözőknek kellene lenniök, hogy ugyanazon dolognak 3 subsistentiája legyen; a személyek egyszerre közlekedhetnek is, nem is. Bisterfeld minden egyes érvelésre oly értelemben felelt, hogy a személyek hármassága mellett az állomány vagy a lényeg igen is egy. A második sectió ²⁾ Krisztus istenségéről szól. Crell e sectióban czáfolni kívánta Krisztusnak Isten lényegéből való 3-as származását (generatio); a szerint — úgymond — a fiú önmagának lenne fia; a fiú öröktől fogva volt és nem volt, ha testben megjelent; akkor Isten egysége következtében az atyának is és a szent léleknek is meg kellett volna testben jelennie, hogy a legfőbb isten és az ember meg nem férő dolgok, s hogy a szerint Krisztusban két személy volt. A harmadik sectió ³⁾ a szent lélek istenségéről értekeztél, bizonyítja, hogy a szent lélek nem az isten fia, s a mellett igaz isten — s ezzel egy rövid conclusióval a művet befejezi.

Ezzel természetesen csak nagyjából vázoltam a mű tartalmát és menetét, a fődolgokra, s a leglényegesebb érvekre szorítkozván. A mű maga teljességében inkább a theológust, mint a történetírót érdekli. Megemlítem még is, hogy az összes érvek, s a rájuk készített czáfolatok száma 96. Ha e szám az anyag gazdagságáról tanuskodik, úgy más felől az egyhangúságot és ismétlődést a mű menetén Bisterfeld épp oly kevéssé kerülhette ki, mint Crell. Mindamellet Bisterfeld műve általában elismerést aratott, s azt meg is érdemli. A szentírási helyek magyarázatánál, a hol azok Krisztus istensége ellen látszanak bizonyítani, kimutatja, hogy a kifejezés az üdvözítőt csak emberi természete szerint illeti meg; a hol a három és egy ellentmondása megoldandó, ott az egy lényeg és a három személy összeférhetőségét igazolja; — az észokokra, melyek Krisztus istensége ellen szólnak, voltaképp azzal az érveléssel felel, mely a megfelelő íráshelyek magyarázatánál vezette. A nélkül, hogy ezen érvek értéke felett itélni kívánnánk, tartozunk vele azt kijelenteni, hogy ez a Ramus-féle metaphysika folyománya, mely a gondolati és a valódi létet összefolyni enged. Bisterfeld ez okon egész öntudatosan ismétli később metaphysikájában az érvét, így okoskodván: a megkülönböztetés észbeli és realis. Crellius azt mondja, hogy a megkülönböztetés

¹⁾ De uno Deo. 507—543.

²⁾ U. o. 543—594. l.

³⁾ U. o. 584—610. l.

csak akkor bír értékkel, ha realis, ha t. i. a megkülönböztetési művelet eredményei létbeli különbséget jelölnek meg. Bisterfeld ezzel szemben az észbeli megkülönböztetést nagy fontosságúnak s szélitiben alkalmazhatónak találja. ¹⁾ S valóban egész műve, nem tekintve a szentírás történeti magyarázatára vonatkozó részleteket, az egy alapelv váltakozó s igen ügyes alkalmazása. A felsorolt részletek is tanúságot tesznek Crellius érvelésének finomságáról, valamint egész művének erős logikai alapjáról: a thema minden oldalról van kidolgozva, a szerző gondolata minden lehető eszközzel támogatva. — Bisterfeld szellemi készségről, s a korabeli nevelés szellemedző voltáról mi sem nyújt fényesebb bizonyosságot, minthogy képes volt egy ily művet 8 hónap ²⁾ alatt megczáfolni és pedig úgy, hogy nem kellett haboznia a támadó szövegét a védelemmel párhuzamban kinyomatni.

A theologusok figyelmét e műre külön is felhívjuk, melyről Venetianer, Cuno értekezését ismertetvén, azt írta pár év előtt, hogy a háromság tanát védő művek közt a legjobb. ³⁾ Valóban, a tárgy olyan, hogy Bisterfeld reá termett, s művét élvezettel olvashatni, melyet csak az, hogy lényegileg folyton ugyanazt olvassa az ember, képes csökkenteni, de másfelől fokozni is.

III.

A fejedelem, kinek e mű ajánlva volt, bizonyára helyeselte az egésznek tartalmát. Kinyomatását, és pedig fent leírt módon való kinyomatását indokolta a körülmény, — mint mondtuk, — hogy egész Erdélyben és Lengyelországban az unitáriusok azt híresztelték, hogy Crell művét nem is lehet megczáfolni. Már pedig daczára annak, hogy az unitáriusok Erdélyben bevett vallásfelekezetek voltak, a többi keresztyén felekezetek a socinianusokat mégis rossz szemmel nézték; a Krisztuson ejtett gyaláztatot, hogy istenségét tagadták, mindenütt szemükre lobbantották, a hol csak lehetett, s félig meddig pogányoknak is tekintették.

Miután azonban a mű a mellett általános keresztyén és theol. érdeknek is szolgált, azért jónak találták külföldön kinyomatni. ⁴⁾ Ez időtájban a 30 éves háború körülményei úgy alakultak, hogy Rákóczy jónak látta a francziákkal érintkezésbe lépni. ⁵⁾ A francziák ugyan a császár serégeivel szemben vere-

¹⁾ Phil. prim. Seminarium p. 203.

²⁾ L. De uno Deo már többször id. Praefatióját.

³⁾ Figyelő f. i. évtölyam 295. l.

⁴⁾ Szilágyi S. Felsőv. Rákóczy Zs. 31. l.

⁵⁾ Puffendorf szerint már Bisterfeld 1637. volt álnév alatt Svédhonban. — L. Bod id. h. 446. l.

séget szenvedtek, de Weimári Bernát s a svédek folytonos győzelmei a császár helyzetét szorongatottá tették.¹⁾ A francziák vereségei idejében jött Bisterfeld Párisba, mint Rákóczy György követe.²⁾ A francziáknak ily körülmények közt a fejedelem ajánlatai igen kedvesek voltak s a király még ősszel küldött követet Rákóczyhoz.³⁾ Azonban a francziák ekkor általában igen két-színűen viselkedtek; a császárral alattomban alkudoztak, hadi szövetségeseiket is félrevezetve, nem csoda, hogy új szövetségek kötésével komolyan nem gondoltak.

A dolgok külső menete különben ez volt. 1638-ban Bisterfeld Párisba utazik, a király kihallgatáson fogadja s az ügy kedvező megoldása céljából jul. 29-én⁴⁾ du Bois d'Avangourt küldi Erdélybe, a kit, miután vele hosszasabban alkudoztak, novemberben visszahív, sürgős ügyek címén.⁵⁾ Bisterfeld úgy látszik, még mindig nem jött haza, s Némethonban időzött; azon levélből tudjuk ezt, melyben a fejedelem Alstedt halálát 1638. decemberében d'Avauxnak megírta; mikor tért vissza B., nem tudjuk.⁶⁾ 1639-ben pedig Európának nagy részét beutazta. Ugy látszik, ekkor egyenesen Hollandiának tartott, márcz. 5-én Amsterdamban volt.⁷⁾ Danczig felé mehetett, mert a fejedelem — követe nyomát vesztvén — a francziák danczigi követénél kérdezősködött gyakrabban felőle.⁸⁾ Május 9-én újból Párisba ért.⁹⁾ A francziák ismét nagy szívességgel fogadták, de határozott célzt azért sem érhetett el követsége, mivel nem is volt felhatalmazva szövetség megkötésére.¹⁰⁾ Előbb, mint szerette volna, kellett elhagynia Párist, pénzhiány miatt.¹¹⁾ Onnan Velenczébe ment, hol már a

¹⁾ Gindely: *Gesch. des dreissigjährigen Krieges in drei Abtheilungen.* Leipzig—Prag, 1884. III. p. 119 s köv.

²⁾ Lajos király és Bouthillier aláírásával ellátott levél 1638. jul. 29. — L. okmánytár I. Rákóczy György svéd és franciaia szövetkezéseinek történetéhez 19. l.

³⁾ Bisterfeld kis bizonyítványát (1638. aug. 2.) l. u. o.

⁴⁾ »qui vobis specialius intentiones meas exponet«, Lajos király fent id. levele.

⁵⁾ Rákóczy Gy. fogalmazványa Lajos királyhoz 1638. nov. 15. F. i. Okmánytár p. 31. 32.

⁶⁾ A fejedelem levele Kolozsvárról kelt 1638. decz. 4-én; egyúttal arra kéri a grófot, hogy Bisterfeldnek egy megfelelő tanár megnyerésénél segítségére legyen. Ugy látszik, hogy Bisterfeld Velenczén át tért vissza Párisból, v. ö. f. i. okmtár, de Brague okt. 28-iki levelét 20. l.

⁷⁾ Rákóczy levele D'Avaugourhoz 1639. jun. 24., l. Tört. Tár 1889. 695. l.

⁸⁾ V. ö. a fejedelem május 1., július 8-án kelt leveleit a Tört. Tár f. i. folyamában.

⁹⁾ V. ö. Lajos és Bouthillier aláírásával ellátott emlékiratot Avaux számára T. Tár f. i. h. 692--694. l.

¹⁰⁾ U. o.

¹¹⁾ U. o. 693. l.

fejedelem pénzküldeménye várta.¹⁾ Julius 17-én még ott volt. Célja lett volna Konstantinápolyba is átmenni, azonban valami fenforgó viszály egyelőre lehetetlenné tette. Ez akadály ugyan nemsokára megszűnt, s Rákóczy portai követe meg is írta az üdvözlöt, melyet Bisterfeld a szultánnál elmondani tartozott volna,²⁾ azonban az utazás elmaradt. Lándorfejérváron át Bisterfeld visszajött iskolája helyére³⁾ s 1639. nov. 7-én beszámolt a fejedelemnek utazása eredményéről.⁴⁾ Ezen jelentés szerint a szövetség megkötés azon szenvedett hajótörést, hogy Bisterfeldnek nem volt teljhatalma, s azt különböző okoknál fogva nem küldték meg neki. A király azonban az eszmét melegen felkarolja, s miután a fő akadály a portán van, oda Cesium személyében új követet küld, ki is ott a megkötendő szövetség számára jó hangulatot teremtsen. Cesiummal pedig Bisterfeld elég sűrű, bizonyára politikai célzatú levelezésbe lépett, melynek tartalmát ugyan nem ismerjük, de a melynek nyomai lemennek egész 1642. évig.⁵⁾

Ezen két franciaországi utazása közé esik — mint már röviden érintve volt — Alstedtnek, apósának halála (1638. novemberében) s Bisterfeldet, ki alsó Némethonban magánügyekben időzött, a fejedelem felszólította, hogy utódról gondoskodjék.⁶⁾

Bisterfeld lehetett az, ki a fejedelem tekintetét már ekkor Comeniusra irányozta volt, kit különben Alstedt is mindig kegyelt.⁷⁾ Comenius tankönyvei közül a Janua Erdélyben is honos volt; pansophikus tervezetei pedig Angliától egész Erdélyig nagy várakozást keltettek vala, Bisterfeldet is elragadván. Azonban Comenius azon időben nem volt hajlandó lejönni. Tett-e még Bisterfeld más lépéseket, s kinél, nem tudjuk.

Ezen közben díszes kiállításban műve is megjelent, s nevét rövid idő alatt a keresztyén világban ismertté tette. E mű előszavából érthetjük azt is, hogy oly nyugtalan és türelmetlen volt a francziák halogatása és a szövetséggkötésben való késlekedés miatt. Ugyanis már 1638. elején írta: »Mindazok, kik mélyebben behatolnak a szentírás jóskönyveibe tudják, hogy oly időkből élünk, midőn Isten az egész világ lakosait válogatott módon

¹⁾ Rákóczy levele Davaugourhoz 1639. jul. 17. f. i. h. 701. l.

²⁾ Réthy levele R. Györgyhöz 1639. jul. 28. l. Levelek és Okiratok I. Rák. Gy. keleti összekött. Szilágyi S. Budapest, 1883. 558. l.

³⁾ Rákóczy levele 1639. jul. 15. l. Levelek a keleti összekött. 551. l.

⁴⁾ Szilágyi S. Okmánytár a svéd és franczia összekött. 32—34. ll.

⁵⁾ L. a f. i. Levelek R. Gy. keleti összeköttetéseihez 1639. nov. 2., 1640. aug. leveleket; még 1643. okt. 18. közt Réthy Bisterfeldnek leveleket u. o. 727. l.

⁶⁾ Rákóczy f. i. 1638. decz. 4. kelt levele.

⁷⁾ L. Comenius f. i. levelét Alstedtchez, a hol köszöni, hogy Alstedt alkalomadtával mindig üdvözlötte.

határozta el próbára tenni.«¹⁾ Ime — már rövid idő választ el Krisztus jövetelétől, s addig annyi dolognak kell még megtörténni, s a kik hivatvák reá, részint nem léphetnek közbe munkásoknak, részint hallgatnak. Türelmetlensége bizonyára sok levél írására ösztönözte, melyek közül azonban csak néhányat ismerünk; így 1629—1640-ben sürgeti a francziákat, hogy irjanak, hogy ne késlekedjenek a szövetség megkötésével.²⁾ Azonban biztató válaszon kívül egyéb nem érkezett, s ez időre a szövetség függőben maradt. Bisterfeld ez alatt idejét többféleképp tette gyümölcsözővé. Zsigmond herczeggel gyakori érintkezésbe lépett, s bizonyára ő indította lelkét a philosophia szeretetére. Azon kívül ipja könyvéhez, a *Prodromushoz*, Indexeket készített, a mi tekintve, hogy 7 igen nagy Indexről volt szó, egy olyan műhöz, mely közel 1200 folio-lap, nem csekély munka.³⁾ A kegyelet ipja s tanítója iránt karöltve lépett fel a gyakorlat kívánalmaival, hogy a mű használhatóságáról ilyen módon gondoskodják, mert ki lett volna képes azt⁴⁾ egyhamar elolvasni, s azután pedig az egészben tájékozódni s épp azt találni benne, a mire esetleg pillanatnyi szükségése lehetett?

Ez indexek bizonyítják, hogy Bisterfeld nemcsak finom és termékeny szellem volt, hanem ernyedetlenül szorgalmas is.

Azonban még mielőtt ez Indexek megjelentek volna, búcsúzás állott be. Zsigmond herczeg 1640. júniusban nyilvános vizsgálatot állott meg, mely után ő is ki vala lépendő az élet küzdő terére. A 17 éves ifjú ritka készültséggel ment neki a vizsgának,⁵⁾ s bizonyára nem hízélgés volt pusztán, midőn Bisterfeld párhuzamba hozta e vizsgát az álommal, mely Tanaquilt, Servius Tullius nagy jövője felől oktatta ki; de fölibe helyezte e vizsgát, mint reális következtetési alapot (szemben az álomjósok babonájával) arra nézve, hogy Zsigmond nagy jövőt fog érni s teremteni.⁶⁾ E vizsgálat, melynek leírását épp Bisterfeldnek köszönjük, lényegében egy szinmű előadása volt, mely közben Zsigmondnak alkalmá nyílt a latin stýlusban való jártasságát bemutatva, képeztetése módjáról s gyümölcseiről beszámolni.

¹⁾ Bisterfeldii De uno Deo — Dedicatoria Epistola p. d. »qui propheticorum oraculorum abstrusas semitas paulo profundino scrutantur« etc.

²⁾ Többi közt figyelemzetünk 1640. jul. 10-iki levélre. E levelek általában közölvek a Tört. Tár 1889. IV. és 1890. I. füzetében.

³⁾ Indices VII. ad Prodromum Religionis Thriumphantis J. H. Alstedii Albae-Juliae 1641.

⁴⁾ T. i. a Prodromust.

⁵⁾ Pallas Dacica, quam illustrissimus Dom. Sigismundus Rakoci... i. d. 7. Maji, anno MDCXL praestitit, porroque praestabit. Albae-Juliae 1640. — Bisterfeld előszava. Lectori Benevolo.

⁶⁾ I. mű 144—145. ll.

Bennünket ezen tudományos párbeszéből álló színműben legjobban érdekel az a néhány adat, mely a tanítás módszerét világosítja meg. Midőn Zsigmond elmondta, mily súlyt fektet rá, hogy a latin nyelvet elsajátítsa, azt kérdezte egyik társa, ki a királyt adta (Padányi Gergely), mily authorok után indult. ¹⁾ Rákóczy Zsigmond felelte, hogy mindenekelőtt megtanulta a centuriát, melyek már egész Európát meghódították, s így szóbségre tett szert. E centuriák nem más, mint Comenius Januája, mely tudvalevőleg 100 szakaszkából áll. Miután úgy a szókincesnek urává lett, részint stilus kedvéért Melanchton és Molnár grammatikáját forgatta. Padányi ismételt kérdésére, vajjon a grammatikából könyv nélkül tanult-é, azt mondja, hogy nem. Mi sem alkalmasabb a tanulók lelkeit az iskolától elijeszteni, mint emlékezetöket oly mindenféle homályos szabályokkal gyötörni, mint ezt a nyelvtanok teszik. Ezért ő a Centuriákból ízelette meg a »Linguae Latinae limpidissimas scaturigines«, úgy hogy azután képes volt a legnehezebb auctorokat és a nyelvtant megérteni, s csak ekkor vette elő a grammatikát, »volvi, revolvi et versavi assidue.« ²⁾ A királyt megszemélyesítő Padányi is helyesli azt a módszert, s miután egy stilgyakorlat is meggyőzte róla, hogy Zsigmond a felsőbb latin stilusban is jártas, kérdőre vonta egyéb tanulmányai dolgában, mire Zsigmond a philosophiára hivatkozott, mely mellett a theológiát némileg elhanyagolta; de midőn erre egy darabnyi távollét után, melyre a király a végett kárhóztatta, hogy a hiányt pótolja, azzal tért vissza, hogy a hiányt már pótolta, s a király kérdésére, hogy mit tett odakünn, azt mondta, hogy csak az új testámentommal foglalkozott, mivel az egész szentírásra gyenge lenne, a király hallani kívánta, mit tud. Erre Zsigmond felelte, hogy 5000 mondást tud az új testámentomból s azok egy részét egyes fogalmak szerint csoportosítva elő is adta, természetesen, az idő rövidege miatt, mind nem. Bisterfeld könyve azonban 1000-et sorol fel. ³⁾ Következtek ez után a záró beszédek, a végsőt Bisterfeld mondotta. Kiemelte a család gazdagságát, melyet ily sikerült nagyreményű fiúk képeznek s utalván a magyarok s a Rákóczy-család nagy múltjára, felhívta az ifjakat, hogy azok legszebb korszakát, legdicsőbb napjait állítsák vissza s egy hasonlattal zárta be szavait, kívánván, hogy valamint Caesar 4-es diadalt tartott Afrikából visszatérve, úgy szerezzenek ők is a családnak, iskolának, egyháznak s hazának mennél több, mennél nagyobb s mennél boldogítóbb diadalt. ⁴⁾

¹⁾ U. o. 39. l.

²⁾ U. o.

³⁾ U. o. 50—95. ll.

⁴⁾ U. o. p. 155.

A búcsú fájdalmát a remények enyhítették, melyeket Zsigmondba mindnyájan, kik ismerték, helyeztek volt. A munkák nagy száma azonban szemlélődésnek nem adott időt s Bisterfeld legfeljebb, midőn ipja nagy művéhez az Indexeket készítette, remélve s aggódva merülhetett el a már oly régóta várt jövő ködképeibe. Ebben megerősítette Comeniussal való szövetségére.

Comenius ez időben Európa legünnepeltebb tanférfia volt. Iskolai nyelvkönyvei, melyek, mint Zsigmond vizsgáján kitűnt, nálunk is honosak voltak, arra a gondolatra vitték, hogy valami hasonló reformátori művet szerkeszsen a dolgok eltanulására, milyenek a Janua a nyelvek megtanulásánál bizonyult.¹⁾ Ez pansophiájának forrása. Ha e didaktikai alapgondolatnál maradt volna, valószínű, hogy több rendbeli jeles tankönyvvel gazdagította volna az iskola ügyet. Azonban a különben oly tiszta és világos gondolkodó e pansophiában sok mindenféle kérdést akart megoldani, többet akart, mint a mennyit egyáltalán emberi elme elérhet, ezért is annak igaz sikere nem lett, sőt be sem fejezhette holtáig. Mindamellett a javaslat, melyet mint e pansophikus törekvések programját Hartlieb kiadott Angliában,²⁾ nagy visszhangra talált; az angol parlament és a svéd kancellár nagyban érdeklődtek Comenius tervei iránt épp úgy, mint a tanférfiak legnagyobb része, kik tankönyveit az iskolákban meghonosították.

Ezen tanférfiak közé tartozott Bisterfeld is. Hogy Comenius tankönyvét, a Januát nagyrabecsülte, láttuk. Iskola társa szellemi termékei iránt a legnagyobb tisztelettel viseltetett s a pansophia is teljesen elragadta. E mellett történt, hogy a mint műve »De uno Deo« nevét Németalföldön szerteszét ismeretessé s tiszteltté tette, egy közelebről nem ismeretes alkalommal a tisztelet abban is nyilvánult, hogy a németalföldiek valószínűleg tanári állásra meghívták s úgy látszik Bisterfeldet hajlama részben oda vitte; azonban a közelebbi adatok erre nézve hiányzanak. Csak annyi bizonyos, hogy Comeniussal jó barátságban volt; mert Comenius, midőn svéd pártfogójától de Geertől tanulmányozási és működési helyéül Németalföldet kérte, hivatkozott Bisterfeldre, mint a ki miatt ezt kívánja, s a ki a pansophiának legbuzgóbb híve.³⁾ E tervből nem is lett semmi, de Comeniussal

¹⁾ L. Comenius Physicae ad lumen D. reformatae Synopsis 1633. Praef. s azontúl majd minden philosophiai művében.

²⁾ A mű leghasználtabb czíme: Prodrömus Pansophiae. L. Comenii Op. Did. I. 403. 1.

³⁾ Comenius Geerne Londonból 1642. márcz. 14. »Aut denique Hollandia vestra, quam mihi prae aliis cum alia multa, tum Dni Bisterfeldii (quo in Pansophicis vix quisquam fervidior) desiderata et jam sperata praesentia facile commendabit. E levél a prágai kir. muzeum levéltárában van meg.

való barátsága fenmaradt. 1643-ban Piscator behozta a Vestibulumot is a gy.-fehérvári iskolába, ¹⁾ úgy, hogy Alstedt tankönyvei mellett és daczára, Comenius elvei érvényesültek a nyelvoktatásban. Az eljárás, a melyet a maga vizsgáján Rákóczy Zsigmond ecsetelt, amúgy is Comenius elveire vallott, s így nem csoda, ha az önzetlen tanárok figyelme oly nagy mérvben fordult Comenius felé; s ha, mint látni fogjuk, a fejedelem és fejedelemlő figyelmét is folyton feléje fordították, valahányszor arra ok fenforgott.

E mellett Bisterfeld szelleme házi dolgokkal is volt elfoglalva. Apósának halála után, neje is gyengélkedő lett, s nem tudjuk biztosan mely évben, de valószínűleg 44 előtt meghalt. Bisterfeld új frigyre lépett Stenzel Annával, s részben a jó díjaztatás következtében, 1645-ben Szebenben házat is vett magának. ²⁾

Azonban hívó és váró lelke állandóan a 30 éves háború eseményei felé fordult, melyek változó szerencsével folyván, a végtelenségbe látszottak nyúlni általában, de különösen azok előtt, kik, mint Bisterfeld is, már várták az Antikrisztus bukását, hogy azután Krisztus jövetelére készülhessenek. ³⁾ A francziákkal való szövetség dugába dőlván, fájdalommal látta, mint hever egy protestáns erő tétlenségre kárhóztatva — de belátta, hogy önerejüleg nem léphet fel. Mikor azonban Torstenson jelent meg a csatatéren, s Erdély jelentőségét a hadviselésnél felismerte, sőt Erdélybe követet is küldött ⁴⁾ ez ügyben, nem volt a közbelépés-

¹⁾ L. Szabó f. i. mű II. k. 178. l.

²⁾ L. Trausch: Lexiconjának Bisterfeldről szóló cikkét.

³⁾ Mily mélyen fúrták e gondolatok B. lelkét ennek bizonyítására kötelességem 1643. márcz. 2-én Kassaihoz intézett leveléből a következőket idéznem: »... gratulationem jam mitto, *auctarium de futuro seculorum cursu* propediam *additurus*. Dum enim prophetarum vestigia relego attentius, quasi immensa quaedam seges se mihi ultro offert; *cujus primitias tuae* Fautor eximie *censurae subijciam*. Naturae, evangelii rerumque omnium cursu universalem orbis *παλιγγενεσία* (palingenesian) certo pollicetur. . . . « Fájdalom, az e sorokban ígért művet nem ismerjük, sőt azt hiszük, hogy az nem is jelent meg nyomtatásban.

A levél: f. i. Okmánytár 43 l.

⁴⁾ A svédekkel való szövetség tárgyalás, melynek leírása ezen művecske tárgyát nem képezheti, meglehetősen körülményesen van meg Szilágyi S. már többször id. Okm. tárában 38—130 lapokon. Igaz, hogy Bisterfeld a dolognak meleg szószólója volt, s nem is nehéz fent adott képzetköre alapján elképzelni, mit várt e szövetségtől. Hadd álljanak itt Rebenstock, svéd tábornoknak, Torsterson követének e szavai, Gy.-Fehérvárról nov. 30. Torstersonhoz intézett levélből: Der Herr Bisterfeld hat das negotium zu promoviren solche gute affection gegen die H. H. Confoederirten, und nominatim gegen E. Excell. sehen lassen, auch uns dermassen *woll secundiret und assistentz geleistet*, das ich seine gute Intention gegen das gemeine wesen und seine trewe dienste nicht genugsamb zu rühmen und zu recommendiren weiss.—
Okm. tár 121 l.

nek melegebb szószólója Bisterfeldnél. S a viszonyok ismét oly kedvezően alakultak a protestánsokra, mint csak kívánni lehetett. A svéd követek azután gyakrabban jöttek; az irnivalókat velök Zsigmond és Bisterfeld végezték; s ezúttal az alkudozás több eredménnyel járt, mint a francziákkal. A szövetség 1643. végével meg lett kötve.¹⁾ 1644. elején Rákóczy György fejedelem Zsigmond fiával útra kelt egy erős sereg élén a császár megtámadására. Ez év és a következő év hadműveleteinél Zsigmond herczeg személyesen vett részt. A mi diplomáciai teendő pedig volt, azt az öreg fejedelem reá és Bisterfeldre bízta.²⁾ Ez utóbbi mindenütt jelenvan, hol tanácsra és belátásra van szükség. Az alkudozások tárgya a svédekkel kötött szerződésnek a francziákra való kiterjesztése volt. Ugyanis az utazás hosszadalmassága miatt az 1643. szövetséget a fejedelem csakis a svéd királylyal iratta alá, bár el volt határozva, hogy a francziák is aláírják.³⁾ A francia király ily czélből Croissy marquist küldötte Erdélybe.

A megbízó levél még 1644-ből kelt s a fejedelem 1644. hadjáratáról, mint igen szerencsésről emlékszik meg.⁴⁾ Kimerítő részletességgel írja le a követ feladatát s egy igen érdekes befejező részben felhatalmazza Croissyt, hogy a francia király nevében a fejedelem néhány előkelő és bizalmas embereit (ministres) megjutalmazza, hogy a fejedelmet jó szándékában megtartsák. » Vegye tekintetbe különösen valamennyi más közt Bisterphelt urat, kiről azt mondják, hogy a »le plus intelligent et le plus affectionné.«⁵⁾

Croissy 1645 tavaszán Erdélybe érkezett azzal a feladattal, hogy a szerződést, mely a svédek s Rákóczy közt meg volt kötve, francia érdekeknek szolgálni tartozó pontokkal kiegészítse. Az első tárgyalásra, mely Munkácson volt, a fejedelem Bisterfeldet is hívatta.⁶⁾ Egy hónapnál tovább folyt a munka, melynek

¹⁾ Ugyanazon levél szerint: »Also das wir durch Göttlichen beystand die allerseits so lange desiderirte alliance am 6/16 November dergestalt geschlossen etc. F. i. h.

²⁾ Ez alkudozásokról s általában Bisterfeldnek jelentőségéről tanuskodjanak Croissy, francia diplomata ezen szavai (1644 levele Bisterfeldhez): »Interim possum te assecurare Suam celsitudinem posse sibi gratulari. teque tibi de gloria quod tam opportune S. C. bellum suscepit. Nec possum quin etiam in antecessum te certum reddam de honore, quem tibi apud Dominos nostros praecipuos Ministros, qui bonis tuis consiliis bonam partem laudatissimarum resolutionum Domini Principis ascribunt, quaeque ipsius existimationem ac gloriam plurimum augent.« F. i. h. 210. l.

³⁾ Szilágyi S. Rákóczy Zsigmond. 58. l.

⁴⁾ L. Instruction a a Mrs. Croissy s'en allant vers le prince de Transylvanie 15. Septembre 1644. T. Tár 1890. p. 61.

⁵⁾ U. o. p. 72.

⁶⁾ Szilágyi S. R. Zsigm. 80. l., f. i. Okmánytár 314. l. Kemény és Bisterfeld kötelezvénye.

vége az volt, hogy az első szerződésnek azon pontjait, melyek a francziáknak nem igen tetszetek, kijavították s az így kijavítottak aláírták. A fejedelem megbízásából örömmel eltelve írta meg az eseményt Mazarin érseknek Bisterfeld. ¹⁾

Bocsánatot kér, hogy obscurissimus létére háborgatni meri soraival, de fejedelmének akarata érvényesül, ki az iskolák nyugalmas árnyából a közügyek fényére hívta ki, s megbízta, hogy a már 7 év óta óhajtván várt s eddig mindig elhalasztott szövetség megkötéséhez a maga gondolataival s eszméivel járuljon; s most, hogy a frigy szerencsésen meg lett végre valahára, megbízta, hogy a dolgok állásáról pár szóban értesítve az érseket, ki »prudentissimo suasu« és »laudatissimo ductu« vitte odáig a dolgot. Az író nem találja szükségesnek a fejedelemnek úgysis általánosan ismert jelességeit részletezni; de kötelessége Croissy ügyességét, bölcsességét s szerencsés kezét dicsérni. A nehézségek nem csekély számmal merültek fel: a portát a császár követe, a fejedelmet ígéretnek, a rendeket sok kilátásban levő baj, osztrákok fondorlatai, a segítség bizonytalan volta, a béke utáni vágy a jó eredménytől majdnem elvonták, de az ügy jósága (bonitas) s a fejedelem nagylelkűsége győztek, s a szövetség meg lett kötve. A fejedelem ajánlja magát a király jóindulatába, az író pedig szerencsésnek fogja magát mondani, ha az érsek valamiben rendelkezni fog vele.

Ezalatt és után a fejedelem sikerrel küzdött, de a porta engedélye, melyet folyton kellett megújítani, lejárt és így vissza volt kénytelen jönni. ²⁾ 1645 szeptemberében Erdélybe jött, hol Croissy ismét új szerződés, illetőleg szövetség megkötése végett jelent meg. ³⁾ Zsigmond és Bisterfeld vezették a tárgyalásokat, ezúttal Fogarason. ⁴⁾ A tárgyalások ideje alatt a francia király visszahívta Croissyt, — s így az egész szövetség annál kevésbbé válhatott új mozdulatok alapjává, mert Croissy a svédeknek be sem mutatta; ⁵⁾ Ferdinánd császár pedig a linczi békét 1645-ben tényleg aláírta, miáltal Rákóczy minden további szereplése lehetlenné vált. ⁶⁾

Rákóczy a hadjárat alatt sem feledkezett meg iskolájáról, s Comeniusban olyan szellemet s jellemet sejtván, melyet Bister-

¹⁾ A levél Patakról 1645. május 6-án kelt; l. T. Tár 1890. 74 l.

²⁾ L. Rákóczy levelét a francziákhoz. 1646. január. Okmánytár 335 l.

³⁾ Szilágyi S. R. Zsigm. 81 l.

⁴⁾ U. o. és A két Rákóczy György fejedelem családi levelezése. Budapest 1875. ifj. Rákóczy György dec. 5-én kelt levelében írja, hogy Croissyt Bisterfeldre vetette vissza.

⁵⁾ Szilágyi S. Rákóczy Zs. 82 l.

⁶⁾ U. o.

feldben bírni szerencsájének találta, 1643-ben Elbingben megfordult követe által ismét hívatta Comeniust iskolái reformálása végett.¹⁾ Azonban Comenius nem mozdult. A svédektől várta, hogy egyházát és hazáját visszaállítsák, s azon időben azok szolgálatában állott. Ő épp úgy, mint Bisterfeld még nagy dolgokat vártak a háborútól.²⁾ Egyelőre még csak Bisterfeld csalódása lett teljes — a linczi béke megkötése által. A béke megkötése után egy-két hónappal levelet írt Fogarasról d'Avauz és de Servien comeseknek, a francia király követeinek, meghatalmazottainak, melyben fájdmát fejezi ki a béke megkötése felett. Nem mintha a békét irígylené, vagy a vérontásban gyönyörködnék, de valami öntudatlan (nescio quo terrore) rémület azt mondja neki, hogy a béke csak a sérelmek megújítására fog vezetni. Bisterfeld még külön mond a két grófnak köszönetet iránta tanúsított kegyéért és jótéteményéért, miből azt következtethetjük, hogy Croissy az ezer tallért, melylyel a francia király kívánta megtisztelni, csakugyan átadta neki, mi ellen a fejedelemelek bizonyára nem volt kifogása.³⁾

Feladata: a fejedelem diplomáciai levelezését vezetni, a béke beálltával nem szűnt meg. A svédekkel és a francziákkal kötött szerződés értelmében a fejedelemnek joga volt bizonyos pénzösszegre, melyet azok egyaránt szívesen felejtettek volna el.⁴⁾ Szükség volt ismét levélíráásra, s levélíróra, — s ki más volt ez, mint Bisterfeld. Ha összes levelei megvolnának, a melyeket diplomáciai ügyekben váltott, azok bizonyára kitennének több kötetet. Azonban az eddig ismeretes levelekből is kiigazodhatunk Bisterfeld finom, gondos kifejezésmódja, kerekded írásmodora, s az összefüggés logikai correctsége felől. Bisterfeld ez ellen soha

¹⁾ Comenius levele Hottonhoz 1644. szept. 18.: »Adfuit mihi anno superiore ex Transsylvania legatus, qui me istuc in locum Dni Alstedii et ad scholarum reformationem sollicitaret magnis promissis. (Inter alia, ut Patriae meae liberationem a Principe suo post Deum pendere persuasus, eadem opera de Patria quoque bene mereri possem.) Recusavi hoc uno argumento obstrictum jam me esse alibi« — Hogy ki volt e követ, fájdalom, nem birtam megtudni. Az Okmánytár nevet nem említ, s Comenius sem jelöli meg pontosan az időt. Comenius akkor Elbingben volt.

²⁾ Bennünket ezúttal természetesen főleg Bisterfeld érdekel. Hadd álljanak itt 1645. januárjában a fejedelemhez intézett leveleiből e részletek: »Modo Sueci hoc hyeme in Caesaris ditionibus hybernare possint, videbimus metamorphosin hostibus horrendam, nobis jucundissimam. *Ruet Antichristus, regnabit Christus* . . . « *Albae-Juliae* 7. Jan.

³⁾ Quicquid sit, si Ecclesiam tueamur, ne portae quidem inferorum nobis praevallebunt: Nostra erit Petra illa, cui innititur . . . « 17. jan. 1645. L. Okmánytár 230. l.

⁴⁾ Bistf. 1646. febr. 22. Fogarasról kelt levelét I. T. Tár 1890. 76. l.

⁵⁾ Ezen követelések története végett utalunk a többször id. Okmánytárra s a Tört. Tár 1889. évfolyamában megjelent közleményekre.

és sehol sem vét. S a hol még a levél tárgya egybe esik saját szíve kívánalmával, ott melegség ömlik el a sorokon, s az író lendülete az ügyek iránt érdeklődő olvasót is magával ragadja.

Az öreg fejedelem még fenmaradt néhány évében Bisterfeld eddigi szerepe is fenmaradt. Az iskolai ügyek felől egy szó sem hangzik. Zsigmonddal való levelezése, mely pedig ezután oly sűrűvé válik, a politikai helyzettel, egyházi kérdésekkel, családi és tudományos dolgokkal foglalkozik, de a tanárról alig hallunk már valamit. Az érdeklődés előterében ezután az osnabrücker békealkudozások állottak, s mire ezek véget értek, meghalt az öreg Rákóczy György fejedelem, 1648. november 11-én.

Halála előtt még a Rákóczy-család a lengyel korona elnyerése ügyében tett lépéseket, de a közbejött haláleset következtében azok folytatása elmaradt, s így a lengyel trónt ezúttal más foglalta el.¹⁾

DR. KVACSALA JÁNOS.

¹⁾ A Rákóczy-ház lengyelhoni összeköttetéseiről bővebben szól Szilágyi S. R. Zsigmond cz. művében. Erre nézve l a mű 96. lapját. Érdekes elbeszélést találunk a lengyelek egy titkos követségéről, mely a trónra Zsigmondot kívánta volna kath. hitre való áttérés árán, Comeniusnál, ki azt mondja, hogy azt Zsigmond szájából hallotta. V. ö. Lux e ten. III. p. 192.

KEMÉNY JÁNOS FEJEDELEMSÉGÉNEK

TÖRTÉNETE A BESZTERCZEI ORSZÁGGYÜLÉS UTÁN.

A mily kedvező körülmények közt kezdette Kemény János fejedelemségét,¹⁾ éppen oly kedvezőtlenek közt folytatta pár hónappal később. A beszterczei országgyűlés egyhangú határozata szerint a török kivánságai teljesíthetetlenek; segélyt csak Leopoldtól lehet várni.

Az országgyűlés eloslása után Kemény első gondja volt az ország belsejében biztosítani magát ellenségei ellen. Május 6-án a két Barcsay testvért elfogatta, Akost Görgényben helyezte szigorú őrizet alá, elválasztva feleségétől; testvérét, Andrást lánczokba verve, küldé Fogarasha s ott máj. 16-án felakasztatá. Ugron Andrást Szebenbe s Bethlen Farkast Segesvárra küldé, kik eszközöljék ki, hogy ezen városok fogadják be az ő őrségét.

A helyzet napról-napra veszélyesebbé lett; a török támadása minden perczen várható volt s Bécsből semmi biztos hír. Ily körülmények közt Kemény, minthogy a török újabb feltételei szerint a támadás okául első sorban az ő személye volt feltűntetve, szükségesnek tartotta a rendeket összehívni. Május 24-én bocsátotta ki — tanácsosaival tartott előleges értekezés után — országgyűlési meghívóját, június 2-ra híván össze a rendeket Megyesre.²⁾

Június 3-án, az eddigi szokástól eltérően, a fejedelem élőszóval terjesztette a rendek elé a fővezér újabb feltételeit, melyek szerint:

1. Kemény mondjon le a fejedelemségről, s míg más fejedelem választatik, Rédei Ferencz, Zólyomi, Haller Gábor, Bethlen János, vagy Kálnoki legyen is az, menjen ki az országból s aztán birtokain mint magánzó éljen.

2. Az új fejedelem megválasztása után azonnal menjen Ali pasához 25 hivével és a három nemzetből választott 15 előkelő

¹⁾ Az erre vonatkozó adatok közölve, Erdélyi Országgyűlési Emlékek XII. k.; Századok 1873. évf.; Török-Magyarkori Allamokmánytár III. k. i. h.

²⁾ Erd. o. gy. Eml. XII. 509 l.

férfiúval, magukkal víve az 500000 tallér sarczot és a 160,000 tallérra felszaporodott adóhátrálékot.

A rendek meggyőződven ezekből, hogy a török az ország megrontására igyekezik, felhatalmazták a fejedelmet, hogy tanácsosaival együtt kövessen el mindent az ország megmentésére. Azokra, kik a haza ezen nyomorult helyzetében vonakodnának hadba szállani, szigorú büntetést szabtak; a szászoktól nagyobb biztonság okáért assecuratoriát vettek, biztosítva, hogy ezért privilegiumaiknak nem lesz bántódása; Barcsayról határozták: minthogy mind jobban napfényre jöttek más országokra, az ország romlására való irási, izengetési s esküjének megszegési, álljon a Kemény hatalmában a maga obligatiójára procedálatni ellene, — az az Barcsay teljesen a Kemény hatalmába adatott. ¹⁾

Kemény a gyűlés feloszlása után (jun. 5-én) radnóthi táborába ment; innen adta ki rendeletét Barcsay Gáspár javainak lefoglalására; 18-án gerendi jószágán tartózkodott, hol Ugron Andrástól jelentékeny összeget vett át s azt nyugtázta; ²⁾ 21-én Maros-Újvártt volt, ³⁾ hova hadait gyűjtötte. Maros-újvári táborából jun. 30-án bocsátott rendeletet a kisebb várak, kastélyok és erődített helyek uraihoz, hogy az ott levő lövő szerszámokat, munitiókat, mivel a hely megvédésére úgy sem rendelkeznek elegendő erővel, gyorsan szállítsák a legközelebbi fiskalis várba, nehogy az ellenség kezébe kerülve, a haza romlására fordíttassanak. Ugyan innen jul. 3-án kelt levelében figyelmezteti Barcsayt, hagyjon fel az ellene irogatásokkal; multkori levelére még választ sem kapott s máris újabb lázító levelei akadtak kezébe. ⁴⁾

A török haderő június 28-án nyomult be Erdélybe a Vas-kapun Ismail budai pasa vezérlete alatt; kevés idővel ezután még nagyobb sereggel Ali basa. Kemény Miriszlóra, a Maros jobb partjára tette át táborát s innen, jul. 7-én rendelte fogarasi vicekapitányának, Gyulai Istvánnak, hogy Apor Lázárt, kiért némely becsületes hivei könyörögtek előtte, bocsássa szabadon. ⁵⁾

¹⁾ A megyesi országgy. törvényei és jelentés az országgyűlésről (Frank-Codex). Erd. o. gy. Eml. XII. 512. kk. II. A jelentés szerint Barcsai Ákos, Budai Zsigmond, Apor Lázár és Szövérdi József a rendek által ítéltettek halálra.

²⁾ Mindkét levele; Erd. o. gy. Eml. XII. 516. l.

³⁾ Kemény J. eredeti kiadatlan levele Gyulai István fogarasi vicekapitányhoz udvari papjának, Csengerinek adományozott telek ügyében. Székely Nemzeti Múzeum levéltára 1661 évsz. a.

⁴⁾ Erd. o. gy. Eml. XII. 523 l. Ez utóbbi levél közölve van a Török-magyark. Államokmt. III. 495. l. jelentékeny olvasásbeli különbséggel, mint a melyet Kemény egyik oláh vajdához írt.

⁵⁾ Kemény eredeti kiadatlan levele a Sz. N. M. levéltárában 1661 évsz. a.

Valószínű, hogy ezekben a napokban s talán fentebbi rendeletével egyszerre intézkedett Barcsay felől is, Görgényből Kővárba rendelvén vitetni. Barcsayt könnyelműsége és ingatlansága által az országra hozott veszedelmekért utól érte a büntetés: utközben Répás falu mellett, parasztok által gyalázatosan meggyilkoltatott.

A töröktől fenyegető közeli veszélyvel szemben, a császári segélynek még semmi nyoma nem lévén, sokan nem jelentek meg a táborban, vagy onnan haza szöktek. Ezek ellen Kemény jul. 8-án és 11-én Miriszlőről szigorú rendeleteket küldött szét a vármegeyékhez, székekhez és falvakhoz, megparancsolva, hogy az olyanokat mindenütt öljék, vágják, akasztzák, javaikat dulják fel, sőt ha a jobbágyak a táborból megszökött, vagy hír nélkül otthon maradt földesuraikat megfogják s elébe vagy valamelyik várába viszik, az olyan jobbágyokat a jobbágyság alól felszabadítja, örökös szabadsággal megajándékozza és megneemesíti.¹⁾

Ugyancsak miriszlői táborából jul. 14-én rendelkezik fogarasi tisztjének, hogy egy levelet a lukári porkolábhöz juttasson; az Udvarhelyszékről oda vitt szökevények felét akasztassa fel, másik feléről később intézkedik; készüljenek jó móddal s vigyázzanak.²⁾

Ali pasa ezalatt tüzzel vassal pusztítva nyomult előre, Szászvárost és Szász-Sebest felgyújtatta, előcsapatai jul. 14-én már Gyula-Fehérvár körül raboltak. Útjában mindenüvé levelet küldött, hogy Keményt üzzék el s válaszszanak mást fejedelemnek akárkit.³⁾

Kemény Torda felé vonult vissza s Maros-Décse⁴⁾ mellett tábornot ütve, intézkedett a szamosújvári vár védelméről, megrendelve a kővári kapitánynak, Brazeni Hectornak, hogy Kővár védelmére elegendő őrséget hagyva, ereje javával siessen Szamos-Újvárra. M.-Décsén kevés ideig maradhatott, mert az e közben már Alvinczet is elfoglaló Ali pasa elől, — nem lévén elég ereje, hogy nyílt ütközetbe bocsátkozzék s hadát is kimélni akarta, a míg a német hadakkal egyesülhet, meg tartott is egy csatavesztés beláthatatlan következményeitől, — vonulnia kellett

¹⁾ Kemény rendelete Petki István csiki kapitánynak és a megyékhez intézett körrendelete. Erd. o. gy. Eml. XII. 524. kk. 11. Utóbbi rendelete eredetiben megvan a Sz. N. M. levéltárában 1661 évsz. a. A »Vértanuk a Magyar Történelemből« iz. műben közölt rendelete egykorú másolat.

²⁾ Kemény J. sajátkezű kiadatlan levele. Eredetije Sz. N. M. levélt. 1661 évsz. a.

³⁾ Bethlen J., Hist. R. Trans. Kolozsvár. 1789. 228. l.

⁴⁾ A Maros folyó mellett; határos Inakfalva, -Alsó Füged-és Miriszlő falvakkal. Az egész falu a n.-enyedi Bethlen-collegium birtoka.

tovább, északra. Nehány ezer főre menő székely katonáját Petki István, Lázár István és Mikes Kelemen alatt elbocsátotta, meghagyva, hogy Szebenbe s innen Fogaras felé menjenek, az ütközetet mindenütt kerüljék, jobb időre tartva magukat. Ő maga a megyei hadakkal, néhány előkelő székely nemessel és zsoldosai-val¹⁾ Gyéres-Szent-Királyra ment.²⁾ Innen jul. 18-ról rendelkezik fogarasi tisztjeinek, hogy a sinkszékiek által befizetett 8 forintos adót s a Lészai Györgynél levő 200 tallér adósságot utolsó szükségre tartsák fenn; iparkodjanak az órség pontos fizetésére; az elbocsátott székely hadak tisztjeivel jó correspondenciát tartsanak; a brassaiaktól és barczaságiaktól a nyolcz forintos adót szedjék fel; Baló Lászlót, Száva Mihályt, Cserei Farkast, Cserei Györgyöt, Barcsay Mihályt és Pétert igyekezzenek megfogni; végül legyenek mindenre szorgalmatos vigyázással.³⁾

Még Miriszlón, vagy Miriszlóról Gyéres-Szent-Királyra vonulása alatt érkezett meg Bánffy Dénes Leopold válaszával. Erről is rendelkezik Gyulainak, hogy a kikkel illik, közöljék, »kiváltképpen pedig az Udvarbíró juttassa az Havasalyi Vajda Deákjának is kezéhez az Lukári porkoláb által, de igen hiteles alkalmatossággal.«⁴⁾

A június 26-án kiadott császári válasz szerint, az erdélyiek Székelyhida, Kővár és még három más, a körülmények szerint kijelölendő erősségbe császári hadakat fogadnak be. Ezer gyalog közvetlen Kemény rendelkezésére bocsátatik s Leopold az országot és fejedelmet védelmébe fogadja.⁵⁾ Megállapítottatott még, hogy két hadtestet mozgósítanak; egyik nyomuljon a Tisza mellé, másik álljon a Dunánál, mindkettő felett fővezér Montecuculi legyen.

De a segély még messze volt, a török pedig mindenütt a magyar sereg sarkában; Keménynek tovább kellett vonulnia. Hogy az utána nyomuló tatárok ellen jobban védve legyen, eshetőleg, hogy nyomot veszítsen, Gyéres-Szent-Király és Egerbegy közt átkelt az Aranyos folyón⁶⁾ s kevés szüneteket tartva Boncz-

¹⁾ Bethlen J., H. R. T. 229. l.

²⁾ Kemény eredeti kiadatlan levele a Sz. N. M. levéltárában 1661 évsz. Gyéres-Szent-Király Tordától egy órányira van az Aranyos jobb partján.

³⁾ U. o.

⁴⁾ U. o. jul. 14-iki levelében a Lukári szóban, nem lehet tisztán ki venni, az első betű »L« vagy »R«, javítás lévén. Itt egész tisztán »Lukari« van írva. A »Helységnévtár« »Rukar«-nak írja.

⁵⁾ Erd. o. gy. Eml. XII. 522. l.

⁶⁾ Bethlen J., H. R. T. 230. l. írja, hogy Kemény Egerbegyre ment. Ezt csakis a fentebbi szempontból látom megmagyarázhatónak; mert nincs ugyan adatom, hogy Kemény útjában Tordát és Kolozsvárt érintette volna.

hidán ütött tábor; de a tatárok itt is reá találtak s innen is tovább üzetve, Szamos-Újvárnál fél napig pihenve, folytatta útját a szélek felé. A határszéli hegyeken Négerfalvánál ment át Máramarosmegyébe s szigeten és Técsőn átvonulva, csak Huszt alatt pihenhetett hosszasabban. Ali pasa ide is utána nyomult; aug. 5-én már Nagy-Bányán volt s innen iratott a fejedelem táborába igyekező, de útközben a tatárok kezébe került Csepregi Mihály által Keménynek, hogy mondjon le a fejedelemségről, mert az országra ezt a nagy veszélyt egyedül a fejedelemséghez ragaszkodása hozta s ha tovább is vonakodnék lemondani, végveszélyt várhat mind magára, mind az országra; a bécsi udvarban ne bízzék, mert könnyen cserben hagyhatja. Ugyancsak Csepregivel a rendekhez is iratott Ali, hogy vegyék rá Keményt, mondjon le a fejedelemségről, őket is azzal ijesztgetve, hogy »az némettől ne várjanak segílyt; zálog vagyon az táboron.«¹⁾

Kemény azonban egyszer feltett szándékához hű maradt. Ekkor már tudta, hogy meglehetősen német haderő vonatott össze s már útban is van megsegelésére. Huszt alól tovább ment, átkelt a Tiszán Tisza-Becsnél s az őt folytonosan üldöző tatárok elől egész Semlyénig vonult.

Alinak Kemény kiüzésén kívül másik czélja volt minél gyorsabban új fejedelmet választatni. Felhagyott tehát Kemény üldözésével, a budai pasával rövid ideig sikertelenül ostromoltatva Huszt várát, Nagy-Bányára ment, innen gyorsan Erdélybe sietett s Dézsen, Beszterczen átvonulva, szept. 3-án Maros-Vásárhelyt ütött tábor. Még Maros-Vásárhelyre indulása előtt Beszterczen aug. 29-én körlevélben szólította fel a szászokat, hogy siessenek táborába,²⁾ kik gyors levélváltás után egymásközt el is határozták, hogy megjelennek.³⁾

A szászoknak volt okuk a habozásra, mert ekkor már Kemény egyesült a német sereggel. Erről ő maga, 25-ről Dobronból (Beregme.) sajátkezű levelében tudósította a fogarasi őrségét.⁴⁾ »Im Isten kegyelméből már nem az pogányság jó utánam, hanem én az Tiszán innen, az német hadak felette nagy erővel tul az

mégis ezt a jártabb utat kellett követnie, teljes lehetetlen lévén, hogy az akkori időben járhatatlan mezőségi úton ment volna Bonczhidára. Lehet az is, hogy Bethlen Egerbetget összetéveszti Gyéressel. A két falut ugyanis jó formán csak az Aranós választja el, negyedórai távolság ha van a két helység között. Magyarország közíg. térképén Gyéres és Gyéres-Szt.-Király egymástól legalább is egy órai távolságra van felvéve, mint két külön helység, holott a kettő teljesen össze van építve.

¹⁾ Török-magyarokori áll. okmt. III. 495—498. ll.

²⁾ Bethlen J., H. R. T. 237 s kk. H. és Erd. o. gy. Eml. XII. 526—527. ll.

³⁾ Erd. o. gy. Eml. XI. 528. s kk. ll.

⁴⁾ Kemény sajátkezű kiadatlan levele a Sz. N. M. levélt. 1661 évsz. a.

Tiszán egyező correspondentiából megyünk Erdély felé, Kraszna mellett egyezvén meg. Ma-holnap más hirt hallotok. Legyetek emberek, készüljetek, vigyázzatok, tudósítsatok. Az vajdát is tudósítsátok hiteles ember által.« Rendeli, hogy Gyulai Tamást fogják el; »ha mód lesz benne és meg nem fogjátok, az Isten testetekben, lelketekben megverjen.« Rendeli tovább, hogy a mellőle elszökött dragonyosokat, fegyvereiket elszedvén, ölesék meg.

Míg Ali Maros-Vásárhelytt Erdélynek új fejedelmet keregett, a szövetséges keresztény hadak Kolozsvárra érkeztek. A sereg, Frank jelentése szerint,¹⁾ hozzá véve a Kemény 10,000 emberét, 46,000 főre ment, 54 ágyuval. Jelentékeny erő, mely a siker biztos reményével bocsátkozhatott volna ütközetbe. Nehány napi időzés után azonban, midőn értesültek arról, hogy Ali új fejedelmet választott, éppen Apafy megválasztatása napján szept. 14-én Montecuculi hirtelen megfordította a sereget s Erdélyből kivette.²⁾ Kemény fájó szívvel hallhatta Montecuculi szándékát. Seregének egy részét ő is elbocsátotta, a kolozsváriaktól újabb hűségi esküt vett be³⁾ s az őrséget 1000 német gyalogossal és 1000 magyar lovassal növelve, követte Montecuculit. Visszavonulás közben szept. 18-án Ugróczról rendelkezett fogarasi őrségének, hogy oda menekülő hiveinek menhelyet adjanak.⁴⁾ Érezte azonban, hogy ez híveire nagy hatással lesz s szükségesnek találta visszavonulását indokolni. Szept. 17-én a Székelyekhez és Szászokhoz intézett manifestumot,⁵⁾ 22-én Ór-Mezőről⁶⁾ a fogarasi őrséghez, azzal indokolva a visszavonulást, hogy a német armada nagy sietve jött s nem láthatta el magát elég eleltséggel, kiváltképpen a Tiszán innen mind puszta helyeken jövén, Kolozsvárt is csak kevés időre sem láthatván el magát eleltséggel, így hogy ott megállapodjék, vagy az ellenség felé előnyomuljon, teljességgel nem lehetett. Ennél fontosabb ok volt még az, hogy a német generalis nagyon megütközött a szász városok és némely nemes emberek törökhöz pártolásán, kikhez levelet írt, ohajtják-e az ő segítségét, s addig, míg választ kapna, serege élelmeztetése végett a Szilágyságba, s a szélek felé vonult. De azért ne csüggedjenek, mert a császárnak Székely-Hidon, Husztban, Kővárban,

¹⁾ Erd. o. gy. eml. XII. 528 s kk. 11.

²⁾ U. o.

³⁾ U. o. XIII. 71. l.

⁴⁾ Kemény J. eredeti kiadatlan levele a Sz. N. M. levélt. 1661 évsz. a. Ugrócz Kolozsmegye határán van, Kolozsvártól észak-nyugatra.

⁵⁾ Erd. o. gy. Eml. XIII. 69 l.

⁶⁾ Semmi esetre sem a Szabolcs vagy Zemplén megyei falu értendő itt, hanem a jelenleg Szilágysármegye szilágy-csehi járásához tartozó Ór-Mező, nem messze a Szamostól.

Szamos-Ujvárbán s Kolozsvárban s neki is több várbán és erős-ségben feles praesidiumaik vannak s azokból vér nélkül semmi-képpen ki nem mennek. Ha a császárhoz való hűségben meg nem maradnak, — ijeszt reájok — háboru színhelyévé lesz az ország s a két fél közül valamelyik akármely helyet is vegyen meg fegy-verrel, magának fogja tartani s így az erdélyi fejedelemnek, akárki legyen is az, semmi sem marad, sem pedig az egyes rendeknek. A levél végén sajátkezű irásával: »Tudom jól, hogy ez előbbinél inkább is megpróbálja ez állapot az embereket; nem is mester-ség az boldog állapotbeli hűség. Meglássátok uraim jól, mit cse-lekesztek. Fogarast, ha emberek lesztek, nem két-három hétig, esztendeig is megtarthatjátok. Gyalázatosbak ne legyetek az jóban, mint mások voltak az rosszban. Hasonlástól, pártolástól oltalmazkodjatok.«¹⁾

Néhány nap mulva, szept. 29-én ismételten ír fogarasi tisztjeinek s felszólítja őket, hogy levelét közöljék az ott levő minden becsületet rendekkel. Irja, hogy Komáromból a másik német armada is megmozdult s már néhány erősséget meg is vettek, mely hirre a törökség egy része már kivonult Várad felé. Hűsége inti őket: »Istentekre, lelketekre kényszerítelek, köteles-ségetekről, becsületetekről megemlékezzetek, legyetek egyesek. Bizony hamar nap más dolgot hallotok és megvizasztalódtok.«²⁾

Keménynek Erdély déli részén már csak ez az egy erősség, volt kezén.

Ali okt. 19-én Csikra zuditotta hadait, Kemény mintegy 5—6000 főből álló haddal sietett a csikiak segítségére, de elkésett. Fogaras megsegülésére azonban mégis beküldé Bethlen Gergelyt száz-száz gyaloggal és lovassal. Okt. 14-én levelet is írt a fogarasiaknak. Sokat akar nekik írni, de nincs ideje, azért csak inti, legyenek hivek, vigyázzanak s reménykedjenek; a kik vizsályt akarnak szítani, zárják ki a várból; élést ne szalmájá-ban, hanem szeműl s leginkább lisztűl készítsenek. »Az Úr Isten segéljen minden jóra benneteket.«³⁾

Kemény János, mindenkitől elhagyatva, a nagy-szóllósi csatában esett el.

DOMJÁN ISTVÁN.

¹⁾ Kemény eredeti kiadatlan levele a Sz. N. M. 1661 évsz. a. Sokkal terjedelmesebb a székelyekhez és szászokhoz intézett manifestumoknál.

²⁾ Kemény saját kiadatlan levele U. o.

³⁾ Kemény J. sajátkezű kiadatlan levele U. o.

TÖRTÉNETI IRODALOM.

Az Orosz Birodalom Történelme.

Irta dr. *Lázár Gyula*, tanár. I. köt. A legrégebbi időtől Dimitrij Konstantinovits nagyfejedelem haláláig, 1362-ig. 8-drét 427. l. Ajánlva dr. *Berzeviczy Albert* közoktatásügyi államtitkárnak. II. köt. Dimitrij (Ivanovits) Donszkijtől I. Feodor (Ivanovits) csárig, 1363-tól 1598-ig. 435. l. III. köt. Boris Godunowtól Nagy Péter csárig. 1689-től 1725-ig. 478. l. Ára 1 kötetnek 2 frt. A befejező IV. köt. az idén jelen meg.

A könyv címlapján e külön keretbe zárt főcím lepett meg az első rápillantásra: *Történeti, Nép- és Földrajzi Könyvtár*, kiadja *Szabó Ferencz*, német-eleméri plébános, XXIX., XXX., XXXI.-dik kötet, megjelenés helye: Temesvár. Nyomatott a csanád-egyházmegyei könyvsajtón. Első teendőmnek láttam föl-kérni a nyomdaigazgatóságot a megelőző, XXVIII. kötet kiadvány címjegyzéke s a könyvek ára szives tudatására, a mikről én eddig nem olvastam, hogy megtudjam a kiadott könyvek címét, íróit, a vállalat pártolóinak s a kiadás költségeit fedezőinek nevét, azért, hogy a közönség figyelmét nem csak dr. Lázár művére, de a megelőzőkre is felhívjam, s a vállalatot a maga egészében megismertetve, közleményemet történelmi társulatunk e közlönyére nézve is értékesebbé tegyem. Tudtam, hogy ez nehezíti a dolgot, nagyobb tanulmányt s több tért kíván, mint egy röpke, könnyű vérrrel, s az író szellemét csillogtató módon írt ismertetés; de ki nem térhettem előle, mert munkámat hasznosnak csak így reméltem.

Nekem feltűnő volt — s kinek nem az? — egy vidéki, nagyon is vegyes nemzetiségű városban ily termékeny és élénk magyar irodalmi és nyomdai munkásság. Örvendtettem rajta, s úgy ítélem meg, hogy ez a honismeret, a magyar történetírás és a magyar államnyelv terjedése minden valódi barátja előtt örvendetesnek fog látszani, s úgy is ítéltetik meg.

A nyomdaigazgatóság levelemet a vállalat alapítójával, intézőjével és fentartójával közölte, s én pár nap alatt az összes

kiadványokat s az árak kitüntetését megkaptam bámulat keltő liberálitással, s történetírásunk terén nagy tájékozottságot s hazafiui komoly lelkesedést tanúsító levél kíséretében, engem csak arra kérőt, hogy a mennyire a *Századok* tere s belső beosztása engedi, a kitűzött műről írva, a többi kiadványokat is legalább címök s tárgyuk szerint néhány szóval ismertessem meg a fővárosi tudós körökkel és szakférfiakkal.

A levél tudós írója közli velem: »hogy vállalatával az a célja, hogy a magyar nemzeti irodalom világ-történelmi ágának gyéren művelt mezejét, ha nem is magas irodalmi színvonalon álló, de oly művekkel termékenyítse, melyek a közönség első szükségét kielégítik. Ez okból kívánta legelőbb azon népek történetét közrebocsátni, melyeket — bár velünk szomszédok, s legjobban nekünk kellene ismernünk — igen kevésbé, vagy sehogy sem ismerünk. Tudom — úgymond — hogy kiadványaim a magasb tudományi igényeknek nem felelnek meg egészen; de a nagy közönségnek nem is ilyenek valók, s én a létezők közt a legjobbat választván, munkám némi méltánylást még is érdemel. Egyes ember korlátolt ereje nem képes nagy társulatok sikerével versenyezni; de tenni, munkálkodni, nemzeti irodalmunkat terjeszteni minden jó hazafi kötelessége. Én ezt teszem. Néhány év múlva jobb művekkel szolgállok, mert újabban tetemesen szaporodott munkatársaim száma. Sajtó alatti kiadványaimmal a Balkán félsziget népeinek története nagy részben adva lesz, a mi még hiányzik, később következni fog.« *)

*) Az eddig megjelent művek sorjegyzéke:

I—VI. kötet. *Világtörténet*, írta dr. Holzwarth F. I. A 2-ik javított kiadás után többek közremunkálásával fordította és kiadja Szabó Ferencz n.-eleméri plébános. A Magyarországot illető részt — mintegy 40 ívet — írta dr. Szentkláray Jenő, m. tud. akad. level. tag. Az egész mű X. kötet lesz — a

VI.—X. kötet még az idén megjelen, egy kötet ára 3 frt.

XI.—XII. köt. *Európa Története* 1789-től 1815-ig, Menzel, Weisz, Horváth (M.) Springer, és mások művei után írta Szabó Ferencz. N.-Beeskerek. Pleitz F. Pál könyvnyomdája. 1889. Ára 5 frt.

XIII.—XIV. köt. A *Legújabb kor Története* 1815-től 1885-ig, Menzel, Bulle, Springer, Horváth (M.), Rogge s mások művei után átdolgozta Szabó Ferencz. N.-Beeskerek. Ugyanazon nyomda. 1889. Ára 5 frt.

XV.—XVII. köt. Baker műve lesz (*Die Türken in Európa*) s még ez évben megjelen.

XVIII. köt. *A Bolgárok Története*. Egy köt. Írta Jireček Konst. József, ford. Mayer Jenő. N.-Beeskerek. Az előbbi nyomda. 1889. Ára 2 frt 50 kr.

XIX. köt. *A Görög királyság Története*. Egy kötet. Schmeidlertől. N.-Beeskerek. stb. Ára 2 frt.

XX. köt. *Az oláh nyelv és nemzet megalakulása*. Írta Réthi László, segédőr a m. nemz. Múzeum Régiség-táránál. Egy köt. Második kiadás. N.-Beeskerek. stb. 1890. Ára 2 frt.

A történet művelőinek lehetlen közönyösnek lenni az említett *Könyvtár* változatos és érdekes tárgyú kiadványai iránt. Német, szerb és román által oly nagy számban lakott délvidékein hazánknak ily nagy számú történelmi magyar mű s általuk az alkotmányos és nemzeti érzület ily szép terjedése — amit a kiadások ismétlése igazol — méltók a vállalat pártolására, mert a testvér-népekkel való rokonszenvet semmi sem erősíti inkább, mint a közös történet. Ez első szükség s hazafias munka. A ki ebben fárad, érette áldoz, a nemzet és ország figyelmét s méltánylását érdemli meg. Én ily szellemben köszöntem meg a könyveket, ismertetésöket — mihelyt legalább nagyjában áttekinthetem — így ígértem meg, s most ime teljesítem.

Ily fontos ránk nézve a Balkán-félszigeti népek múltja ismerete, rokonszenveikért, a miket részben bírunk, s a piacokért, melyeket náluk kereskedelmünk számára keresünk. A csanád-egyházmegyei kiadványoknak ez rendkívül emeli becsét. A ki azokat megolvassa, e népekről a legszükségesebbeket megismeri.

De e könyvek egyenként is figyelemre méltók. *Szabó Ferencz* kiadó úr műveit alkotmányos nemzeti szellem hatja át; az ő *Világtörténetében* s *Európa Újkori Történetében* Magyarország Története Horváth Mihály nyomán, Szentkláray együtt munkálkodása mellett, igen szép irálylyal s kedveltető modorban van feldolgozva s helyére beillesztve. *Ranke* művét már neve eléggé ajánlja. *Réthlyé* gyorsan második kiadást ért, mint a dr. *Lázár törökországi Története* is. *Jireček Bolgárországa* alapvető mű,

XXI. köt. *A Török Birodalom Története*. Egy köt. Írta dr. *Lázár Gy. Második javított kiadás*. N.-Becskek. Pleitz stb. 1890. Ára 2 frt 50 kr.

XXII. köt. *Bosznia Története*. A legrégebb kortól a királyság bukásáig. Egy köt. Horvát nyelven írta *Kláié Vjetoslav* tanár. Dr. *Bojničić Iván* segédörnek a horvát nemzeti Múzeum Régiség-táránál, a *Ferencz József* egyetemen tanárnak német átdolgozása után fordította *Szamota István*. N.-Becskek. stb. 1890. Ára 2 frt.

XXIII. köt. *A Montenegrói Fejedelemség Története*. Egy köt. A legrégebb időtől 1852-ig. Szerb okmányok, segédművek és népelemek után kidolgozta *Andrié Sándor*, szerb költő. Ford. *Kumoss Gyula* stb. N.-Becskek. stb. 1890. Előszava 1853-ból való. Ára 1 frt. 50 kr.

XXIV. köt. *Ubavkovits. A Szerbek Története*. Sajtó alatt van.

XXV. köt. *A Szerbek és Bolgárok Története*. Egy köt. Írta *Hilferding* A. ford. *Kis Simon*. N.-Becskek. stb. Ára 1 frt.

XXVI. köt. *Szerbia és Törökország a XIX. században*. Egy köt. Írta *Ranke Lipót*, ford. *Mihályfi Gyula*. N.-Becskek. Pleitz stb. 1890. Ára 2 frt 50 kr.

XXVII. köt. *Szkanderbég Története* s a törökök és keresztények a XV. században. Egy köt. Írta *Paganel Camille*, volt államtanácsos, ford. *Hager József*. N.-Becskek. stb. 1890. Ára 1 frt 80 kr.

XXVIII. köt. *Dr. Wertner* a középkori délszláv uralkodók genealógiai Története. Ára 2 frt 50 kr.

XXIX.—XXXI. köt. dr. *Lázár* elől említett műve.

a mi mély szláv forráskutatáson nyugszik és sok egészen újat hozott napfényre pártatlan igazságérzettel. *Szkanderbég Története* is érdekes mű a magyar közönség előtt.

Megismerve a csanád-egyházmezei *könyvtár* korábbi kiadványait, dr. Lázár könyvét s főforrásait, Nestort és Karamsint kellett megolvasnom. De mielőtt ismertetésemhez kezdek, szükségképen meg kellett olvasnom *Rimbaud Alfréd* hírneves francia tudósnak a francia Akadémiától megkoszorozott *Oroszország Története* című művét is, a mit a m. tud. Akadémia könyvkiadó bizottsága mult évi kiadványai új folyamának II. és III. kötetében kiadott, *Laukó Albert* tanár fordított, a fordítást átvizsgálta *Csiky Kálmán* műegyetemi, az orosz szók helyes írását *Asbóth Oszkár* egyetemi tanár.

E könyvet a *Budapesti Szemle* mult évi 64-ik kötet 479–490 lapjain ismertette *Szilágyi Sándor*, néhány lényeges kifogás és elvi ellenészrevétele kifejezésén kívül, eléggé dicsérőleg. Szilágyi kifogásai és ellenészrevételei ez itéletben központosulnak: »*Rimbaud* orosz rokonszenve s irányzatosan írt műve az orosz kormányzatot, történetet és orosz vallást, mint az autocratia csodálatra méltó ideálját mutatja be a francia közönségnek, nem azon áron, hogy meghamisítsa a tényeket, csak ideális irányban csoportosítva az eseményeket, s némelyeket elhallgatva, másokat művészi kézzel színezve ki.« (482 l.)

Rimbaud művének nagy előnyei *Oroszország* általa adott *földrajza, néprajzi térképe* a IX-ik és XIX-ik századból, a *moszkvai czárság fejlődésének térképe* a XV-ik századból, *Oroszország fejlődésének térképe* Nagy Péter és utódai alatt a XVIII-ik századból. E szemléltető történetelőadás nagy értékű. De a történeti anyag beosztása is gyakorlott íróé; a korszakalkotó események és jeles uralkodók szerint önként oszlik az ügyes alkotású mű részeire, a történet dolgok természete, az uralkodók jelleme adván annak irányt, szint és életet. A fejezetek címei is a francia írói szellem könnyűségét s választékos izlését mutatják. A párhuzamok pedig, a miket *Rimbaud* nemcsak az orosz és francia, de a spanyol és angol történetből is műve és tárgya élénkítésére használ, annak nagy előnye, mely vonz és megnyer, s a történeti előadásnak csaknem a költészet ingerét kölcsönzi.

Dr. *Lázár* chronologiai rendszert követ, az uralkodók következői sora szerint beszéli el a politikai történetet, s mindenik uralkodó és korszak után leírja a nemzet belső életét, a kormányzati és vallási, a társadalmi és műveltségi állapotokat, s azoknak oly részletes és élénk képét adja, hogy az olvasó *Oroszországban* és az orosz nép között képzeletben magát. E rendszer nem oly tetszetős, mint a másik, de a gyakorlatias és a nagy közönségre nézve tanul-

ságos; az előadás nem oly fényes, de alapos, a benyomások nem oly megragadók, de mélyebbre hatnak s tartósak.

A két rendszer és anyagfeldolgozási modor külön előnyei mellett kérdés: minő eredményt mutat a használt források egybe-hasonlítása? Az őskornál Rambaud a byzanti írókat és Nestor 862-től 1203-ig terjedő krónikáját használta, azon innen 1611-ig Karamsin 11 kötetes kitünő művét, a mit I. Sándor czár is részben átnézett; dr. Lázár is ezeket, az elsőt Stritter latin szövegei szerint; s ha a későbbi korból Rambaud, Szoloviev, Kosztomarov, Zabielin és Krause (I. köt. 237. 259. ll.) művei mellett oroszországi tapasztalataira épít, dr. Lázár Gyula is művében Lelewel, Ustrjalov, Ryttschkow, Hermann, s Magyarországot illetőleg Thuróczi, Gebhardi műveit, s az újabb magyar történetnyomozók forrásközléseit felhasználta.

Ha valaki kérdésül teszi: szükség volt-e Rambaud műve magyarra fordítása után dr. Lázár eredetileg magyarul írt hasonló művére? Én szükségnek tartom, s úgy az író, mint a kiadó, Szabó Ferencz úr fáradságát a nemzeti irodalom iránti hasznos szolgáltnak.

Nézetemet igazolja a két mű eszméje, célja és kivitele. Rambaud tudós könyvet írt tudósoknak röviden, dr. Lázár kellemes és hasznos, de bővebb tartalmat a nagy olvasó közönségnek. Amaz a francziáknak akart kedveskedni, ez részrehajlás nélkül írt saját nemzetének. Rambaud az őskorban alig említi a magyart s vele rokon népeket; dr. Lázárnál a magyar honfoglalásnál már találkozunk a magyar Kiew alatt az oroszszal s csak ennek bőv hadi sarca s engesztelő kérése bírta tovább vonulásra. Rambaud az orosz nagyfejedelmeknek a gör. kel. vallás melletti küzdelmét önállóan tárgyalja; dr. Lázárból észreveszi az olvasó az orosz fejedelmek keleti, a magyar fejedelmek nyugati vallás melletti párhuzamos törekvését; mindkettő apostoli működést végez, s csaknem egy időben tér egyik a keleti, másik a nyugati vallásra s áttéríti népeit is. Gizella és Szent István oly nagy és szent nevek Magyarország őstörténetében, mint Oroszországéban Igor és Olga, s a nagy Wladimir, a ki mint Szent István új keresztény névül a Wassilij nevet kapta. Rambaud csak egy-két Árpád-házból való magyar királyi érintkezést említ meg; dr. Lázár amaz első mozzanattól kezdve, midőn Kopasz László fiai, Endrét és Leventét, Jaroslaw, a nagylelkű és vendégszerető orosz nagyfejedelem védelmébe fogadta, s később Anasztázia leányát Endréhez nőül adván, a két uralkodó-ház közt belső frigy és rokonság köttetett, (I. köt. 137. 139. ll.) I. Endre és Kálmán, II. István, II. Géza, II. és III. Béla, II. Endre, IV. Béla Árpád-házból való magyar királyoknak 300 éven át az orosz nagyfejedelmekkel

kötött véd- és dacszövetségét, házassági szerződéseiket, orosz trónkövetelőknek és országuktól megfosztott nagyfejedelmeknek Magyarország királyai udvarában vendégül fogadtatását, s olykor nagy haderővel jogaikba visszahelyeztetésüket rokonszenves figyelemmel kíséri, s a mennyire az adatok engedik, részletesen beszéli el; nem mellőzte Kálmán király hadának 1099. a Szán folyó mellett megveretését s elpusztulását, sőt a királynak is nehezen menekülését (I. köt. 178—79. ll.); kiemeli II. Gézának Izaszlávvval kötött szövetségét. Midőn a magyarok megjelentek — írja szerző — az oroszok nagy gyönyörrel nézték azok fényes harcai játékát. Megadatván a hajnali órákban a jelszó a támadásra, a kürtök harsogtak, s 70 ezred magyar kezdette meg s döntötte is el a harcztot. Izaszláv diadalmasan ment vissza országába (219—220. ll.) Elbeszéli III. Bélának és II. Endrének Halics birtokáért változó szerencsével vívott harczait, míg az menyasszonyi hozomány jogczímén szerződésileg a magyar korona birtokába jutott. (298. l.)

A vegyes-házból való királyok közül megragadó képét adja szerző Mátyás királynak és a közte s III. (Wasziljevits) Iván, az orosz államegység megalapítója közt 1482. kötött fegyveres szövetségnek; elmondja, mi volt közös érdekek, s hogy ígértek egymásnak katonai segílyt közös ellenségök, Kázmér lengyel király ellen; kiemeli, mily nagy kitüntetéssel fogadta Mátyás követét másodizben 1488-ban Iván czár, leültette maga előtt, nyájasan társalgott és serleget üritett vele; mikor küldőjéhez visszatért, nagy aranyos karmú s nowogrodi gyönggyel díszesített fekete czoboly bőrt küldött neki tiszteletjelül (II. k. 127—129. ll.), s hogy céljok nem valósúlt, Mátyásnak elébb Béccsel elfoglal-tatása, utóbb hirtelen halála okozta.

Báthori István lengyel királynak 1575-től 1582-ig, Poloczk vára bevételeig terjedő uralkodását, Karamsin orosz történetíró után szintén megható közvetlenséggel beszéli el dr. Lázár. A király személyes nagy tulajdonai: szép férfi-alakja (306—307. ll.), magas értelmisége, uralkodói bölcsesség, hadvezéri ritka tehetség és fényes fegyver-szerencse kora bámulatát vívták ki, harczai rettenthetlen győzőnek bizonyították. (318. l.) Bámulatos, a mint ő a pártos lengyeleket az orosz elleni harczra egyesíteni s föllelkesíteni bírta. Ő maga elől ment az áldozatban s népe követte. Nemzeti nyelvökön szólott hozzájuk, s bár az fogyatékos volt, csodálatos hatást gyakorolt rájuk. Ezek által a nemzet belső erejét megsokszorozta. Lengyelország a Piastok és Jagellók alatt oly hadserget nem látott, a minőt Báthori állított talpra. S alig másfél év alatt az oroszok »*Rettenthetlen*« czárját legyőzte, országából sok várat, várost s 2000 helységet elfoglalt. (336—337. ll.)

Rémületet kelt ama jelenség, mikor a legyőzött czár, a ki százan-ként gyilkoltatta meg alattvalóit, Báthori véres harczeit és diadalait megsokalva, így kiáltott rá levelében: *Vér embere! Gondolj Istenre!* A békekötés Livonia urává Báthorit tette, a czárnak az »uralkodó« cím maradt. (343. l.)

Rokonszenvesen adja elé dr. Lázár az önkormányzati és fejedelem választási s hadsereg tartási joggal bíró ósrégi orosz városok: *Nowgorod, Kiew, Pszkow* s több mások, valamint az egykori önálló tartományok: a *szabad krivicsek* földje (I. k. 58 l.) *Szmolensk, Susdal, Kazán, Asztrakán, Livonia, Lithvánia* stb. szabadságuk s kiváltságaik védelmére folytatott harczeit, melyek lassanként mind elvesztették önállóságukat s beolvadtak az orosz egységes birodalomba. Rambaud természetesen találja mindezt, s nincs egy ellenvetése is, mert általuk nagy czél, az orosz birodalom egysége éretett el. De az alkotmány és szabadság barátainak fájlalni kell ezt, mert e városok és tartományok lakosai 600 éves polgári szabadságaiktól fosztattak meg tenger szenvedés és vér árán, s független létüket szolgaság váltotta fel.

Dr. Lázár művében híven van elbeszélve az az iszonyteljes néhány század, míg az orosz nagyfejedelemség állammá, a félművelt és barbár népek e nagy nyers tömege egységes nemzetté alakult, és hogy e fejedelmek, nejeik, gyerekük s rokonságuk az országot és hatalmat tartományokra és vajdaságokra osztva miként uralkodtak. Szerző ezt *részuralomnak* nevezi, de a *társuralom* fogalomszava rá illőbb kifejezés; kimutatja, hogy a századok folyamában következett új uralkodók folyvást a megosztott uralkodói rendszer megszüntetésén, a hatalom egy kézben összpontosításán s az igen lazán egybefüggő tartományok egységesítésén — az erőszak minden kigondolható fegyverét felhasználva — dolgoztak. Nincs a népek történetében hasonló példa, hogy az államczél oly szörnyű áldozatok árán éretett volna el, hogy anyyi fejedelem, fejedelemnő, trónörökös és trónkövetelő öletett volna meg golyó, kard, megfojtás, megvakítás, felakasztás, összekonczolás, főbeverés stb. által mint Oroszországban. A ki valakit utában talált, talált eszközt s módot azonnal elpusztítására. Arra sincs példa, hogy anyyi hercegi s más legfőbb rangú úr, magas állású főpap, katonai és polgári főtiszt, százakra menő köznép és közkatonaság önkényesen, parancsra és intésre, titkon vagy nyilván, orozva vagy a világ szeme láttára gyilkoltatott volna meg, töretett volna kerékbe, szakítottatott volna szét a kínpadon, ásatott s temettetett volna el elevenen, vesszőztatott vagy korbácsoltatott volna és botoztatott volna meg, mint ez államban. IV. Iván (a »*Rettenetes*«) hat ízben rendelte el alattvalói meggyilkoltatását s ezerekre megy számuk, köztük volt a czár neje és fia is. (I. köt.

237—238, 259—260 II.) I. (Nagy) Péter a lázadó strelitzeket teljesen kiirtatta. Nyolcz ezernél többre ment számuk. 1698. okt. 1-től 21-ig tartott az öldöklés, naponta 2—300 vérzett el. (III. köt. 327. l.) A nagy czár saját nejét is megvesszőztette s fiára halálos ítéletet hozatott.

Annak hasonlóját sem találjuk a történetben, hogy egy kicsapott szerzetes (*Otreppjew* Demeter) s egy Ulejka nevű tusinói közkozák, (a kit később *tusinói tolvajnak* neveztek,) mint I. és II. ál-Dimitrij, ámító orosz papok, s önző orosz főemberek segítségével az orosz czári trónra tudjon jutni, s ott mint bitorló, egy ideig magát fentartsa. (III. köt. 42. 55. II.) Ez az orosz főrangú társadalomnak és erkölcsöknek amaz időben szörnyű megromlottságát mutatja.

Rambaudnak ezekre alig van egy-két szava; holott Karamsin s utána dr. Lázár szigoruan itéli el ez utóbbiakat. Oroszország sivataggá, vadonná lett — így jajdul fel az író — nem Batu khán hordái, hanem az emberiségi érzelemből kivetkőzött saját nyomorult barbár fiai által. A polgárháborúnak réme soha nem tárt fel oly ijesztő képeket, mint most, midőn egymásután csalók s ámitók bitorolták a legfőbb hatalmat s állították pelengérré a felségi jogokat, gúny tárgyává téve mindazt, a mit eddig a nép tisztelete és kegyelete vett körül. Minden elveszett, csak a nemzeti geniusz virraszt a füstölgő romok, sorvadó hullák s a hazaárulás fekete árnyai közt, hogy új életre ébreszsen majd egy jobb és egészségesebb nemzedéket.« (III. köt. 69—70 II.)

Azonban elég volt ismertetésül ennyi, a végeredményt pár sorban vonom össze.

Dr. Lázár Gyula könyvében valódi mivoltában tűnik fel az orosz uralkodók élete és uralkodása, erényekkel, hibákkal. Magyar nemzetünk ilyennek ismerte azt nemzeti önállóságunk megszűnése óta. Ezért nem volt rokonszenv közöttünk. Autocratia és constitutionalismus közt nincsenek érintkezési kapcsok. Rambaud magasztalja Oroszország egységét, világhatalmát és orthodoxiáját. Mi nem lelkesedünk érette s nem csatlakozunk ítéletéhez; mert ez egység árát igen nagynak, a világhatalmat méhében világszolgaságot rejtőnek, ez orthodoxiát a sötétség és vakbuzgóság eszközének tartjuk. Ezért kívánatos szerintünk, hogy a magyar olvasó necsak francia világításban lássa Oroszországot; Rambaud szépen, de irányzatosan írt műve mellett legyen meg kezében dr. Lázár alkotmányos szellemben s tárgyilagosan írt műve is, hogy olvasva ezt és amazt, erősödjék meg az autocratia iránti idegenkedésében s az alkotmányos uralkodókhoz és kormányformához való benső vonzalma legyen annál szilárdbbá.

De van néhány ellenkező észrevételem is.

A forrásul használt műveknek a könyv elején elsorolása fölösleges, elég garancia komoly íróra nézve a szövegben szabatos rájuk utalás. Szerző azon nézetét sem fogadom el, hogy nemzetünk sorsára az orosz nemzet bír legnagyobb befolyással; én nyugat népeit tartom ilyeknek, szabadságukért s civilizációjuk fényéért; sőt kívánatosnak tartom, hogy Oroszországnak ránk minél kevesebb befolyása legyen. A szláv fajok gondviselészerű képviselőjévé és vezetőjévé létel (I. k. 1. l.) pedig — történetünk világos bizonyítása szerint — azok szolgátságát idézné elé. E nézetekből s a hol szerző szerencsének mondja (26. l.), hogy a kazarok uralma nem terjedt ki egész Oroszországra, s más helyen viszont, a hol a történetek szerencsés fejlődésének írja, hogy a kazarok uralmának Oroszországban minden időkre vége szakadt, (66 l.) némelyek szerző orosz rokonszenvét következtetik, de tévesen; könyve meggyőzi azt, a ki elolvassa, hogy őt forrásai vitték e téves utra. Könyvének egész tartalma s főleg szelleme határozott magyar érzületét igazolja. Nem helyes, hogy szerző Prokopios, byzánti történetíró, (I. köt. 37. l.) s Helmold orosz krónikás meséit (45. l.) történetébe szövi. A mi mese, nem történetbe való, ezt ki kell hagyni. Azt sem helyeslem, hogy szerző egész művében az épen nem írói nyelvbe való »persze«, kifejezést használja: természetesen helyett. Tulságig viszi szerző a forrás hűséget azzal, hogy egész művében *petsenég*-et ír *bessenyő* helyett, (71. l.) és szlávos kiejtéssel *powlóczot palócz* vagy *hun* helyett. (153. l.) Helytelen szerzőnek ez idézete: Oroszország *omnibus bonis affluentem* nevezetik, e helyett: Oroszország minden jóval bővülkedőnek (*omnibus bonis affluens*) nevezetik. (115. l.) Nem helyes, hogy szerző Monomach nagyfejedelem megkoronáztatásakor az olvasót homályban hagyja az iránt: *föveg-e* vagy *korona*, a mi fejét földte? (305. l.) Nem helyesen használja író a *katapultus* szót *Catapulta* = faltörő ágyu helyett; (307. l.) nem jó e kifejezés: *a ki magát partes infidelibus* Antiochia érsekének nevezte, e helyett: a ki magát *in Partibus Infidelium* stb., ez sem jó: *oculis nigris iisque prominulis*, e helyett: *iisque prominulis* = kiálló, kidülledt szemű (III. köt. 200. l.), *babért jövedelmez*, e helyett: *babért terem* (379 l.), ez sem jó: *melyen lelkének minden szálával függött* (400 l.), e helyett: *lelkének vagy szívének minden ideg-szálával* stb.

Ezeknek a 2-ik kiadásban megigazítása a becses könyvet még becsesebbé tenné.

Rambaud és dr. Lázár könyvei egymást egészítik ki; amazban — a mint volt érintve — becsesek kivált a földrajzi, ethnographiai és ó-történeti részek és térképek, ezében az egyes

korszakok kimerítő előadása, a műveltségtörténeti részek és az alkotmányos felfogás, a mi azt szabad népek olvasói előtt különös becsűvé teszi. Rambaud műve két kötetben be van fejezve, dr. Lázáréból a IV-ik még ez évben jelen meg. Mindkét könyvnek megszerzését és olvasását komoly meggyőződéssel ajánlom a történetkedvelő közönségnek.

JAKAB ELEK.

Aus dem Tagebuche Erzherzogs Johann von Oesterreich 1810—1815. Zur Geschichte der Befreiungskriege und des Wiener Congressus. Herausgegeben und erläutert von Dr. Franz Ritter von Krones. Innsbruck, 1891. 8-adr. 251 l.

A múlt évi Századok 155. lapján ismertettük *Krones* Ferencz egyet. tanárnak ama művét, melyben Ferencz császár és király, valamint a bécsi kormányférfiak János főherczeg és Tyrol népe iránt tanusított rövidlátó és háládatlan politikájára világot vetett. Nemrég vettük a tudós szerző legújabb munkáját, mely »*Aus dem Tagebuch des Erzherzogs Johann 1810—1815*« czímen közelebb Innsbruckban (Wagnernél) megjelent és melyhez *Krones* tanár előszót és tájékoztató jegyzeteket is csatolt. Becses forrása e napló kivált a bécsi kongresszus történetének. János főherczeg, kit bátyja a császár, rendíthetetlen hűsége és odaadása daczára, egyre mellőzött, sőt rendőri felügyelet alá helyezett, naplójában örökitette meg aggodalmait, elkeseredését, tapasztalatait. Megismerkedünk a kongresszuson szereplő vezérférfiakkal, a sivár kedélyű, de higgadt eszű czárral, annak durva öcscsével és a kétszinű politikát folytató Metternich-csel, kit a czár, a szász-kérdésben tanusított álnoksága fejében, egyszer keményen lehordott; a porosz és bajor királyokról, meg egy csomó másod- és harmadrangú fejedelemről is olvasunk jellemző adatokat. János főherczeg kivált Oroszországnak a lengyelekkel szemben tanusított eljárását bélyegezi (»Fressystem«); érdekes, hogy a főherczeg szívesen látta volna, ha Lombardiát a szardiniai királysághoz csatolták volna; más tekintetben Ausztria és Poroszországnak minél bensőbb kibékülése és leendő egyetértéseért tud lelkesedni. Mindezen remények füstbe mentek. Midőn az orosz czár és Ferencz között a lengyel és szász kérdésben (1814. december havában) már-már kenyértörésre került a dolog, József nádor is fáradozott a béke fentartása ügyében, még pedig, mint érdekes levele tanusítja (187. l.) egészen önállóan, a császár és Metternich tudta nélkül. József nádorral a napló írója mindvégig testvéri szeretettel nyilatkozik; dicséri okosságát, hazafiságát; József viszont beavatja testvérét terveibe, nem titkol János előtt semmit és eljegyzésére vonatkozólag is

feltárja előtte szívét. A napló első részeiből tudjuk meg azt is hogy 1812-ben ápril havában József nádor a hadsereghez induló császár helyettesének volt kiszemelve, mely tervet a magyar kormányférfiak és Baldacci is örömmel fogadtak; az udvar utóbb a tervet mégis elejtette. Jellemző János főherczegnek Ferdinánd trónörökösre tett megjegyzése is. (»Der Kronprinz! Ach Gott!«) Napoleon Elbáról való visszatérése után János főherczeg, csakúgy mint nálánál híresebb öcsce, Károly, égték a vágytól, hogy a csatatéren kitüntethessék magukat. A féltékeny császár azonban ebbeli kérelmüket megtagadta és Károlyt Mainz parancsnokává nevezte ki, míg Jánost Hüningen elfoglalásával bízta meg, mely szerény feladatot János meg is oldott. János főherczeg a béke megkötése után Ürményi intendáns segélyével a még forrongó Elzaszt pacificálta. Egy Párizsban és Londonban tett rövid látogatás elbeszélése zárja be a naplónak e műbe foglalt kivonatos részét, melynek közzétételeért Kronos tanár a történet kedvelőinek elismerésére számíthat.

MANGOLD LAJOS.

Die Grafen von St. Georgen und Bösing. Genealogische Studie von Dr. Moriz Wertner. Herausgegeben von der k. k. heraldischen Gesellschaft »Adler« in Wien; Selbstverlag. (Bécs, 1891. Gerold Károly fia nyomdája, nagy nyolczadrét, 94 lap.)

Nagy szorgalommal dolgozott, kitünően sikerült munkával van dolgunk, mely a híres Szent-Györgyi és Bazini grófok történetét negyedfél századon és tizenhét nemzedéken keresztül, a család kihaltáig, gondosan szövi — sok újat adván és számos tévedést igazítván ki, melyek első sorban *Wissgrill* nagy munkája: *Schauplatz des landsässigen niederösterreichischen Adels von Herren- und Ritterstande* révén terjedtek el. *Wissgrill* e fejezete a Szent-Györgyiekről talán a legsilányabb egész művében, pedig meg kellett írnia, minthogy Ausztriában is terjedelmes jószágokkal (Alberndorf, Bruck a Lajta mellett, Falkenstein, Guntramsdorf, Hainburg a Duna partján, Hardegg, Marchegg, Perchtoldsdorf, Pernersdorf, Retz, Rothenstein, Särfenék (Scharfeneck, a magyar határon sat.) birtak a Szent-Györgyiek.

Történetileg kétségbe vonhatatlan, hogy a Szent-Györgyi és Bazini grófok a Gecse (Gejza) vezér idején, 983 körül bevándorolt Hont-Pázmán nemzetség ivadéka. Legrégibb kimutatható ősökül azonban csak *Tamást* a nyitrai vármegye-ispánt örömjük, ki Imre királynak 1196—1204-ig terjedő uralkodása alatt tüntette ki magát vitézsége által, II. Endrétől pedig 1208-ban *Bazint*, utóbb *Szokolczát* örök időkre szóló adományul kapta.

Fiai: *Sándor* és *Sebes* már a királyi pohárnokok mesterei valának, kik számos más adománynyal együtt *Szent-Györgyöt* is elnyerték II. Endre királytól. Nem kevesebb érdemet gyűjtött Sándor fia *Achilleus*, mint erről IV. Béla királynak 1256-ban kelt leveléből értesülünk. Achilleus testvére I. *Kozma* vala, kinek két fiában, II. *Kozmában* és I. *Pálban*, minthogy Achilleusnak fiai szintén nem maradtak, ezen ág kihalt.

A főúri családot tehát föntebbi I. Sebes fia, *Ábrahám* és unokája, II. *Ábrahám* (Abic) tartotta fön. Ezen II. Ábrahám-nak fiai a XIV. század elején a családi, immár igen tekintélyes birtokban megosztóván, I. *Péter* az idősb Szent-Györgyi — II. *Sebes*, a jóemlékű Dancs zólyomi vármegye-ispán veje az idősb Bazini családnak lett törzse.

Hatalmaskodó, garázda fajzat mind a kettő. Legtöbbnyire periratok emlékeznek felőlök. Kiválnak közülök: VI. *Tamás*, vagyis mint gyakrabban nevezték Thömmel, királyi tárnokmester, dalmát-horvát bán, utóbb országbíró (1375—1399); azonképen *Szent-Györgyi Cicelle*, Rozgonyi István temesi bán felesége, kit Zsigmond király magasztal az alsó Dunán Galambócz alatt véghez vitt hősie viselkedéseért.

Ez idősb Szent-Györgyieknek *Eberhardban*, Ostffy Ilona férjében az 1430-as években magjok szakadt, míg az idősb Bazini grófok családfája tovább rügyezett, és I. *György* pozsonyi főispán († 1426.) két fia ivadékában újra ketté ágazott: az ifjabb Bazini és ifjabb Szent-Györgyi vonalakban, melyek mind inkább elnémetesedtek, elhazafiatlanodtak. A fiúk német leányokat vettek el, a leányok német családokba házasodtak. A Czimburg, Eckartsau, Haym, Hohenberg, Jerotzky, Klingenstein, Krayg, Liechtenstein, Meissau, Neidberg, Ozdravszky, Perneck, Polheim, Pottendorf, Prösing, Puchheim, Salm-Neuburg, Strein-Schwarzenau, Troppau, Weisspriach, Zablath, Zelking sat. idegen — és a Nagy-Marton-Fraknoi és Porostyán-Német-Ujvári elnémetesedett családokkal kötnek a »Sanct-Georgeni és Bösingi« grófok családi szövetséget, minek természetes következménye az volt, hogy válságos időkben, I. Ulászló, I. Mátyás és János királyok korában soha se tartottak a nemzeti párttal.

Kitüntek a család ez utolsó korszakában III. *János* és *Zsigmond*, kikben a Szent-Györgyi és Bazini család fénypontját érte el. Két hatalmas fejedelem kereste kedvöket: III. Frigyes császár és I. Mátyás király. III. János 1467-ben az ismeretes erdélyi pucs alkalmával még királyjelölt is volt. Jó, hogy ezen pünkösdi királyság fejébe nem került. — VII. *Péterben* († 1517), ki erdélyi vajda, a székelyek grófja s országbíró volt, még egyszer fölcillant e fény, hogy II. *Kristófban* a családdal együtt

örökre kialudjék (1543.) — nem épen gyászára a nemzetnek, mire érdemeket a Szent-Györgyi és Bazini grófok ritkán tettek.

Egyik különlegesség volt e családban *Borbála* asszony, elsőben nikolsburgi Lichtenstein Erasmus, aztán grosingi Jerotzky Szaniszló felesége (1488—1578), ki a latint oly jól értette, hogy e nyelven levelezett. Jótékonyágának emléke maig is él — magyar főpapi és főuri szokás szerint Bécsben, — hol a wiedeni, sanct-marxi és alseri kórházak és árvaintézetek építésére és javadalmasására nagy összegeket áldozott.

Műve befejezéseül szerző még behatóan értekezik a szóban forgó család pecsétjeiről és czímereiről, melyek közül hétnek ábrája ékesíti a fényesen kiállított művet. Kiemelendő különösen a *Christophorus-Bruderschaftsbuch*-ből másolt színes czímer és a pozsony-szent-györgyi kath. templomban fönmaradt 1467. évi czímeres sírkő mássa. — Hogy a Gerold nyomdájának díszére való leszármazási tábla zárja be a művet, magától értetik.

Szerző előadásában, eddigi gyakorlatához híven, elsőben az okmányok regestáit közli, hogy a tudós olvasó meggyőződhesék következtetései helyességéről, s ez ellen kifogásunk nincsen; de azt — megbocsásson! — nem értjük, miért idézi az oklevelek keletét a régi mód szerint, például így: 1296. feria quarta proxima ante festum Nativitatis Johannis Baptistae, mintha még a Knauz születése előtti avas, kortantalan korban élnénk?

Fölvethetnők még azon kérdést: miként van, hogy Wertner Mór dr. németül írta ezen, minden irodalomban számot tevő munkáját? Szomorú dolog biz ez Wertner urra is, noha ő mint a megdicsőült Thun-Leo-korszak hajdani növendéke jól kezeli a német tollat is; de még szomorúbb a hazai irodalmi állapotokra. Tudós közönségünk ugyanis nem bir annyit consumálni, mint amennyit írónk lelkes kis csoportja produkálni képes. Wertner dr. szívesen írná minden művét magyarul, hanem . . . tessék csak elolvasni a lapot, melylyel művét t. tagtársunknak, *Ortvay Tivadar* tanárnak ajánlja.

PÓR ANTAL.

T A R C Z A.

GRÜNWARD BÉLA

(Született 1838. dec. 2. — † 1891. máj. 4.)

Ma telt el egy hónapja, tisztelt választmány, hogy Grünward Béla, Társulatunk alapító tagja, megszűnt élni. Távol hazájától, idegen földön nyugossa örök álmát. Elhunytát gyászolja a nemzet, melyet szíve egész melegével és rajongásával imádott, a magyar történetírás, melynek kiemelkedő alakja volt, és gyászolja Társulatunk, melynek céljait, törekvéseit senki nálánál igazábban méltányolni nem tudta. A miénk volt ő már azelőtt is, hogy besztercebányai fényes kirándulásunkat megtartottuk; de attól fogva, hogy ott, saját fészkeben, legbensőbb barátja Ipolyi Arnold által közvetlen ismeretségébe jutottunk, lett ő egészen a miénk! A vármegeye házában, ottlétünk alkalmából felállított emléktábla fennen hirdeti, hogy mennyire átértette ő a magyar történetírás fontosságát. Pedig még akkor aligha gondolt rá, hogy magyar történetíróvá legyen. Csakhogy már akkor érezte, hogy az eszmének, melynek szolgálatában állt, a nagy és hatalmas magyar állam megalkotására irányzott törekvéseknek nincs hívebb szövetségese, buzgóbb előharczosa a magyar történetírásnál. Azért ragaszkodott ő Társulatunkhoz, mert az ez eszme szolgálatában áll. Vérévé vált a meggyőződés, hogy a ki a magyar történetet nem az ábrándok ködén, nem a meghamisítás szemüvegén át tekinti, az ezredéves életünk változatos eseményeiből, mint consequentiát, a hazához való ragaszkodást vonja le. Ez tette őt történetíróvá is: hogy az eszmét, melyért mint megyéjének első hivatalnoká küzdött s melyet mint publicista hirdetett, jobban megvilágíthassa. S valóban első publicistai művével épen olyan nagy hatást ért el, mint első történeti munkájával: egyik úgy mint másik fenn fogja tartani nevét. A magyar állameszmének s a magyar történetnek ezt a rajongó szeretetét hagyta ő örökül ránk, ez biztosítja emlékének maradandóságát közöttünk, melyről önök bölcs elhatározásából, azt hiszem, jegyzőkönyvünk is tanúságot fog tenni.

Budapest, 1891. jun. 4.

Sz. S.

A HERVOJA-CODEX.

A magyar közönség s mindnyájan, a kik érdeklél kísértik ama tudós küldöttség munkásságát, mely 2 év előtt a konstantinápolyi könyvtárakban magyar vonatkozású emlékeket kutatott, sajnálattal értettük meg annak idején, hogy a munkásság eredménye mindössze két szláv codex. Mindkettő a hazánkkal szoros kapcsolatban volt 2 délszláv állam irodalmának fényes emléke s így legconveniensebb volt, hogy kiadásukat a közös bosnyák kormány eszközölje. Az egyik emlék a Sveto-Stefánski Hrisovul egy évvel előbb hagyta el a sajtót oly kiállításban, mely a szláv diplomatikai publicatiók terén páratlan. A másik mű megjelenésére egy évig kellett várnia a tudós világnak. A késedelem azonban kárpótolva van a párját ritkító reproductiók által. Az imént megjelent műnek czíme: *Missale glagoliticum Hervoiae ducis Spalatensis* (4-r.) Három részre oszlik. Az első, melyben liturgicus, nyelvészeti és palaeographiai oldalról van ismertetve, Jagić tanár tanulmánya. Jagić tanár 12 pontban a missale írójáról s főleg azon imákról, melyek eddig egyetlen ismert szláv codexben sem fordulnak elő (*benedictio salis et avenae*), valamint nyelvről értekezik. A második részt, mely a missale tulajdonosának Hervoia spalato hercegnak életét és a missale két festett lapján feltüntetett fegyverzetét méltatja, Thallóczy írta. Végül a harmadik részben Wickhoff, az Institut für oesterr. Geschichtsforschung művészettörténeti tanára méltatja a missale remek festésű miniatur képeit. A mű 41 képét az Angerer és Göschl-czég egészen új módszer szerint reproductálta valóban bámúlatra méltó hűséggel.

A MUZEUM ÚJ CORVIN-CODEXEL.

— KIRÁLY Ö FELSÉGE a Nemzeti Múzeumnak a múlt hónapban két Corvin-codexet ajándékozott. A »Nemzet« pünkösdi számában érdekes cikket közöl e nagyértékű adományozás történetéről. Az 1843/4-iki országgyűlés azon kéréssel fordult V. Ferdinánd királyhoz, hogy ő felsége diplomatiája által tétesse meg a lépéseket, hogy a külföldi könyvtárakban levő Corvin-codexek ajándék, csere vagy vásárlás útján visszaszereztesenek. Megtétetvén a szükséges lépések, a modenai herceg az esztei könyvtárból két Corvin-codexet a király rendelkezése alá bocsátott, mint a magyar nemzetnek szánt ajándékot. A bekövetkezett forradalom alatt azonban megfeledeztek az egész dologról. A két codex a titkos levéltárban maradt egész 1869-ig, mikor 87 más codex-szel együtt az udvari könyvtár oklevél, levél és actagyuíteményekért elcserélte. Csontos János rendszeres kutatásaival azonban tisztázta e két codex ügyét is. »Ő nyomozta ki — mondja a Nemzet — szívós kitartással a modenai állami és más külföldi levéltárakban e codexek provenientijára és 43 éves vándorlási történetükre vonatkozó összes diplomatiai levelezéseket, melyeknek alapján a fejedelmi ajándék visszaadatása a király ő felségénél kérelmezhető volt.«

Tisztáztatván lassanként Csontosy által az ügy, a Nemzeti Múzeum igazgatósága s a kormány megtették ő felségénél a visszaszerzésre a szükséges lépéseket — s hogy milyen sikerrel, mutatja az eredmény: ő felsége parancsára dr. Chmelarz Eduárd, mint külön megbízott a két codexet május 8-án átszolgáltatta a közoktatásügyi miniszternek, s ez vizsout mint ő felsége ajándékát átadta a Múzeumnak.

A két codexnek a Nemzet köv. leírását adja: »Mind a kettő a XV. századból származik, ivréti pergamenen latin nyelven van kiállítva s az egyik sz. Chrysostomusnak, a másik pedig sz. Jeromosnak egyes műveit tartalmazza. Az elsőnek van fényes kiállítású címlapja miniatüre-ökkel, az ismeretes Corvin-emblemákkal. A szöveget polychromba foglalt arany initialék díszítik. A codexot a hírneves florenczi miniator: Attavantes de Attavantibus festette, kitől a Corvina maradványai közt 21 codexet ismerünk.

A másik codex az elsőnél fényesebb kiállítású. Két nagyszerű címlapja van miniatüre-ökkel, emblemákkal és Mátyás király és Beatrix királyné arany éremben foglalt arczképével. A szövegben 22 fényes lapszéli díszítés és polychromba foglalt sok arany initiale van. A codexet 1488-ban Francesco Antonio Chierice florenczi miniator festette, kitől a bécsi császári, a florenczi Medici, a párisi nemzeti, a modenai estei és más olaszországi könyvtárak bírnak fényesen festett codexeket.

Ezen két Corvin-codexszel e múzeumi Corvin-codexek száma 12-re emelkedik, melyekből hat király ő felsége ajándéka.«

KÉT RÉGI BABONA.

Még 1868 évben került kezeimhez egy régi könyv Ráczy-Almásról, mely Netteshéimi Agrippa Henrik Cornél műveit tartalmazá. A mű címlapja a következő: Henrici | Cor. Agrippae | Ab Nettesheym A Consi | liis et Archivis in | ditiarii Sacrae Cae | sareae Maie | statis, | De occulta | Philosophia | Libri III. — Ezután fantastikus fametszet van, közepén »Bona Fide« felirat egy gyűrűben. Alul pedig ez áll: »Lugduni, Apud Godefridum et Marcellum Beringos fratres, 1550.«

A könyv tehát Lyonban nyomtatott s onnét került hozzánk még pedig 1550-ben, tehát nyomtatása évében, mit egy a könyvben létező felirat igazol, hogy az már az említett évben hazánkban Rimaszombatban volt.

A könyv tábláján gót betűkkel következő írások vannak:

Vēit ad māus meas 1550 (venit ad manus meas.)

Perlege nec magice te nomen terreat artis

Perlege nam hic nil nisi sacrum genuit.

Ezen distichon úgy látszik azoknak szól, kik a könyvet már címénél fogva irtóznak kezökbe venni. Ezen írat után a könyv tulajdonosának

neve áll: Liber St̄ph̄i • M • capelle • s • Marti« (Liber Stephani magistri capelle sancti Martini.) Ezután a másik lapon görög alphabeth van, az idézetekhez hasonló írással, legalúl apró betűkkel olvasható »monocilla: barázda madár.«

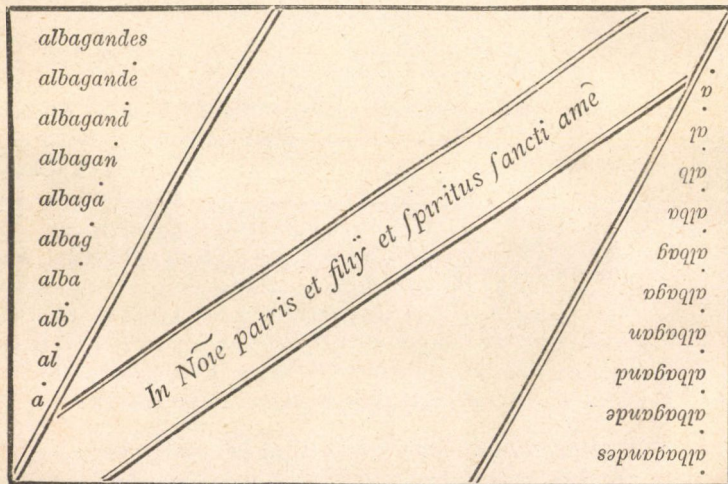
A könyv tulajdonosaira is nyujtanak felvilágosítást a belső jegyzetek. A czímlapon ezt olvassuk: »Possidet David Frölichus«. Tehát Frölich Dávid volt, de hogy hol és mikor? — nem lehet tudni; különben is ez második tulajdonosa lehetett; első tulajdonosára vonatkozólag az ajánlólevél végén következő kézírás olvasható:

»Liber St̄ph̄i Mgri Capelle • S • Marti Ac notary p̄bri sac̄ aplica
autre fati oppidi Rimazombath 1550« (Liber Stehpani magistri capelle sancti Martini ac notarii presbiteri sacra apostolica auctoritate fati oppidi Rimaszombath). Ez utóbbi írás egyező a könyv tábláján lévő felíratokkal.

A könyv multját így röviden vázolva, áttérünk a két babonára.

A könyv czímlapjának másik oldalán van a két babona felírva, mely már kortörténeti szempontból is érdekes:

I. Az első babona betegség és hidegláz ellen használtatott és pedig úgy, hogy azon mysticus jelek, melyeket alább közlünk papírra írtak s e papír a nyakba köttetett. Azután az illető, ki ezt megtette, 5 Miatyánkot és ugyanannyi Ave-Máriát imádkozott. A babonához következő táblácska kell, mely a könyv említett lapján az itt lerajzolt nagyságban van közölve:

A táblácska vörös vonalokkal van rajzolva, a betűk azonban fekete tintával írtak, fölöttük az ábra szerint veres pont van.

Közvetlen a rajz alatt a következő igen rossz írás olvasható: »Quinque

Pater noster legat et tot Ave Maria, quousque ad collum ligantur hec nomina scripta contra infirmitates et febres 4. 3. 2. 3«

Ezen utasítás adja elő tehát, hogyan és mi ellen használtatik e mysticus ábra.

Az utasítás után pedig ez áll: »Rex Francie misit waywode Tnsilvanien.« Tehát e szerint ezen babonát, illetve gyógyítási módszert a francia király küldte az erdélyi vajdának. Hogy melyik király, melyik vajdának? — nem tudjuk. 1550 körül II. Henrik volt a francia király és János Zsigmond az erdélyi vajda.

II. A második babona »contra cordiacam passionem« azaz szív-fájdalmak ellen használtatott és pedig úgy, hogy az utóbbi írat papírra írva nyakba köttetett s talán egyszersmind el is mondatott. Az írat következő:

„ *Cont̄ cordiacā pas̄ionem colo liḡ.*

*Vala egȳ v̄ytez̄. k̄ynek Lonḡius wala
Newe. k̄ȳ Wronk X̄űf̄nak āz ew Sent
Z̄ȳwet meḡȳ. ewklele, k̄ȳ ȳst̄ensegenek
nem arthata, ha nem chȳak embersege-
nek, ezenkepen: Mȳrkepen ēz w̄ytez̄
X̄űf̄ wronknak ȳst̄ensegenek nem art-
hata. ezenkepen ēz ewkleles ēz ember-
nek ēsivanak vel. n. uḡyan ne arth-
hasson: parancholok athyanak f̄yonak
Senth lelekn̄ek nereben am̄e liḡ ad collu* “

Ezen babona következőleg olvasandó: Contra cordiacam passionem collo ligatur. Vala egy vitéz, kinek Longinus vala neve, ki urunk Krisztusnak az ő szent szívét megöklelé, ki istenségének nem árthata, hanem csak emberségének, ezenképen ez öklelés ez embernek, Istvánnak vel nomen (István helyett annak, a ki ezt használni akarta, saját nevét kellett mondani, azért van ez kitéve: »vel nomen«) ugyan ne árthasson, parancsolok: atyának, fiúnak, szentléleknek nevében, Amen. Ligatur ad collum.«

E két babona feljegyzése korára nézve a kézírások összehasonlítása vet némi világot. Az utóbb említett babona kézírás tökéletesen egyezik a czikkünk elején említett »Stephanus magister« két rendbeli írásával; e szerint ezen írat, tekintetbe véve az írás s tinta hasonlóságát s tekintetbe véve azt is, hogy Stephanus magister a feliratok szerint a könyv tulajdonosa volt: Stephanus magister kézírásának tartható, ki meglehet maga is használta e könnyű gyógyszert. Irattatott pedig 1550-ben Rimaszombaton, hol ezen István mester lakott.

A könyv ily jegyzetekre alkalmas volt, mert a magia leghajmeresztőbb tantételeit fejtegeti, melyeket is tulajdonosa igen nagy buzgalommal olvashatott, mert minden lapja tömve van jegyzetekkel.

Megjegyzem végre, hogy e két babona szoros egymásutánban van írva; elől a mysticus négyesűg, azután két sor utasítás, ezután a megjegyzés, hogy a francia király küldte az erdélyi vajdának. Ezt követi közvetlenül a második babona 11 sorban. Más írás e lapon nincs. Ajánlom a fentebbieket a szakférfiak figyelmébe.

HATTYUFFY DEZSŐ.

VIDÉKI TÁRSULATOK.

— A BÉKÉSVÁRMEGYEI Régészeti és Mívelődéstörténeti Társulat a legrégebbek s legéletrevalóbbak közé tartozik. Most jelent meg tizenötödik Évkönyve s mint rendesen gazdag és becses tartalommal. Szerkesztette a főtítkár *Karácsonyi* János. Magában a vármegyében kevés történelmi emlék vagy levéltár maradt fenn s az egyesület feladata a mindenféle szét-szórt adatokat lehetőleg összegyűjteni s megőrizni. E kötetben két cikk van: az első *Szabó* János emlékbeszéde Hajnal Ábel felett, a 2-ik Békés város története a XVIII. század elejéig *Karácsonyitól*; ugyancsak tőle Della Valle emlékiratának ismertetése; *Krisztik* a békésmegyei régi kolostorokat ismertet s *Karácsonyi* Békésmegyére vonatkozó részleteket s apróságokat közöl; végül *Oláh* Gy. a forradalmi népköltészethez szolgáltat becses adalékokat. Vándorgyűlését a Társulat a múlt évben Békésen tartá *Göndöcs* Benedek elnöklete alatt; rendes közgyűlését pedig a múlt év végén Gyulán. Van a Társulatnak 20 tiszteleti, 29 alapító, 104 rendes s 62 pártoló tagja; jól rendezett muzeuma, melynek igazgatója *Mogyorossy* János volt a Társulat fennállása óta, de mert agg kora miatt hivataláról lemondott, érdemei elismerésül tiszteleti taggá választatott. Helyette muzeumi örré *Rácz* János választatott meg.

— A VASMEGYEI RÉGÉSZETI EGYESLET vidéki Társulataink közt szintén a legrégebbek közé tartozik. Feladatának, a dunántúli műemlékeket megővni az elpusztulástól s azokat lehetőleg összegyűjteni, derekasan megfelel. A folyó évben kettős évkönyvet adott ki: a XVII. és XVIII-at 1889/90-re. Szerkesztette *Kárpáti* Kelemen egyesületi titkár. Az évkönyv két részből áll: hivatalosból és értekezésekből. Az első az alapszabályokat, a gyűlések jegyzőkönyveit, pénztári kimutatásait s a tagok névsorát közli. Van a társulatnak 12 tiszteleti, 51 alapító s 177 rendes tagja, gazdag és becses muzeuma. Az Évkönyv jóval nagyobb részét az értekezések teszik, melyek gazdag és érdekes tartalmukkal bizonyosságul szolgálnak, hogy az egyesület jól megoldja feladatát. *Burány* Gergelytől 3 értekezés van benne: az ókori tükrökről, egy savariai sarkophagról s az itáliai élelmezési táblákról. Névtelentől két cikk van: a román korszak építési ízléseiről s a jaáki román bazilikáról. *Kárpáti* Kelemen Jupiter imperatorról s *Csuday* Jenő a

honfoglalás évéről értekeznek. Csuday az ezredéves ünnepélyt 1899-ben véli megüldendőnek, midőn már a Dunántúlnak elfoglalása is végre volt hajtva.

— A DÉLMAGYARORSZÁGI TÖRTÉNELMI ÉS RÉGÉSZETI ÉRTESÍTŐ ez évi első füzetében *Számok*: György 1738—40-iki pestis pusztítását írja le, *Raymann* a Nagy-Őszön és Csáktornyan lelt érdemeket ismerteti, *Pfeiffer* Antal a kegyesrendiek temesvári társházáról s gymnasiumáról írt monographiáját fejezi be, s a füzetet Adattár, Tárcza és Egyveleg zárja be.

— A BÁCS-BODROG VÁRMEGYEI Történelmi Társulat Évkönyve VII-ik kötetének I. füzetében *Frey* Imre a bács-bodrogvármegyei római éremgyűjteményeket ismerteti, a régi levéltárra hét érdekes magyar okiratot közöl s végül a szerkesztő *Grosschmid* Fraknoi Hunyadi Mátyását ismerteti.

— Az ERDÉLYI MUZEUM-EGYLET KIADVÁNYAINAK szerkesztését, az eddigi szerkesztő *Hegedüs* István visszalépven, dr. ifj. Szinyei József vette át. Jelen évfolyamából az I. füzetben *Mika* Sándor: Egy év Brassó és Erdély történelméből cz. a. a brassai szászok és a velők szövetségzett székely nemes-urak lázadását írja le Báthory Gábor ellen 1612—13-ban; sok érdekes új adatokkal világítván meg e mozgalmas év történetét, főkép a brassai városi számadás és egyéb levéltári adatok alapján. *Csernutoi* Gyula irodalomtörténeti tanulmánya (Tótfalusi Kis Miklós helyesírási újításai) után még egy történeti munka következik: Németujvári Ivánról, élet- és jellemrajz a XIII. század második feléből *Révész* Ferencztől. — A II-ik füzetben *Mika* Sándor befejezi az I-ső füzetben megkezdett czikkét, *Révész* Ferencz folytatja Németujvári Iván életrajzát, s *Hegedüs* István szép mutatványa közöltetik Thukidides fordításából, jegyzetekkel s magyarázatokkal ellátva.

KÜLFÖLDI TÖRTÉNETI IRODALOM.

— FEGYVER-TAN. A fegyverzet történeti kifejlődésében. (Waffenkunde. Das Waffenwesen in seiner hist. Entwicklung) cz. a. *Boheim* Wendelin hasznos kézikönyvet adott ki a fegyverekről, számos illusztrációval (662 szövegbe nyomott képpel) kísérve. Könyvének az a feladata, hogy könnyen tájékoztassa mindazokat, kik fegyverekkel foglalkoznak s azok iránt pl. mint gyűjtők vagy műbarátok érdeklődnek, a különböző korok fegyvereiről, azoknak alakja, használati módja, átalakulása, fejlődése stb. felől. Munkájában tehát a történeti módszert követi; de csoportosítva beszél az egynemű fegyverekről. Történeti bevezetéssel kezdi a fegyverzet általános kifejlődéséről; ezt követi a *védő fegyverek* (sisak, páncél, paizs s azok alkatrészeinek, a harcos és lova teljes felszerelésének, köztük a nyergek) ismertetése. A *támadó fegyverek* csoportjában legelőbb a kardok különféle nemeiről és formáiról értekeznek, aztán a dárdák, majd a buzogányok, szekerczék, továbbá távoli fegyverek (parittyák, ijjak, nyilak, végül a tüzi fegyverek) sokféle faját írja le történeti kifejlődésük,

szerepük, alakjuk szerint. Külön fejezetet szán a szurony, majd a zászlók ismertetésének. — A harczy fegyvereket követi aztán a torna-fegyverek leírása és képekkel illusztrálása. Ezt egy újabb fejezetben: tájékoztatások a fegyvergyűjtők és műbarátok számára. — Műtörténeti számba megy a fegyverkészítés művészete és technikája cz. a. írt fejezet, melynek kiegészítéséül legvégül még a legkiválóbb fegyverkovácsok monogrammjait ismerteti. S ezt megelőzőleg leírja a legnevezetesebb fegyvergyűjteményeket, Berlin, Brüsszel, Drezda, Grác, Kopenhága, London (a Tower), Madrid, München, Nürnberg, Paris, Sigmaringen (Hohenzollern-muzeum), Stockholm, Zarskoë-Zelo, Turin, Velence, Bécs városában. Több magyar-eredetű fegyverről és hadi felszerelési tárgyról is van említés és kép a munka keretében; kár, hogy csak azokról, melyek a külföldi gyűjteményekben és muzeumokban vannak; Magyarországot — szorosabban véve — nem vonta be munkája keretébe.

— PÁPÁK ÉS CZÁROK (Papes et tsars) 1547—1597. cz. a. *Pierling* jezsuita atya egy nagybecsű, minket is közelről érdeklő munkát adott ki Párisban a múlt év folyamán (514 lap). Magas egyházpolitikai és történelmi szempontból tárgyalja a kérdést, a mely a mai kath. és görög-keleti egyház egyesítésére irányzott törekvések — és a török hatalmának megdöntésére czélzó európai szövetség létesítése körül forgott. E két világtörténeti kérdés századokon át foglalkoztatta a pápákat. Már a kereszties hadjáratok idején a görög birodalom romjain alapított latin császárság ez eszme szolgálatának köszönte létalapját. — A törökök európaá nyomulása ismét előtérbe léptette a nyugati és keleti ker. egyház egyesülésének eszméjét, a mely a florenczi zsinaton (1434.) rövid időre meg is valósult. Konstantinápoly elfoglalása és a keleti császárság megbukása az egyesülést is halomra döntötte. A görög-keleti egyház súlypontja a Balkán-félszigetről csakhamar a moszkvai czárok birodalmába ment át. — A pápák azonban nem hagytak fel most sem az eszme megvalósítására irányzott törekvéscikkkel, melyhez most már még szorosabban csatlakozott a másik gondolat: a keresztény világ erejének egyesítése az ozmanok fenyegető hatalma ellen. — A XVI. század második felében e kettő képezi a pápák állandó törekvésének tárgyát. — Rómából az út Moszkvába Lengyelországon át vezetett, a melynek királyai főképp II. Zsigmond és Báthory István, a szent-széknék buzgó hívei s a czárokkal szemben megbízható szövetségesei valának. Viszont a lengyel és orosz nemzetben, a faji rokonság daczára, eleitől fogva éles volt az ellentét, melyet a vallás-különbség és a politikai érdekek összeütközése állandóan táplált és mindinkább kifejlesztett. — A pápák ez érdekellentétek kiegyenlítésén s háború idején a kibékítés ügyében szívesen fáradoztak, azon főczél érdekében, hogy a lengyel királyok és nemzet erejét a török ellen fordítsák s az orosz czárt és nemzetet a nyugati egyházhoz s egyúttal a török-ellenes ligához való csatlakozásnak megnyerjék. A pápák ez irányban való fáradozásait s a czárokkal való érintkezéseit egy félszázadon át tárgyalja ez érdekes

munka, a mely minket közelebből azért is érdekel, mert ez egyháztörténelmi és politikai magasztos eszme egyik legkiválóbb zászlóvivője a magyar származású lengyel király — Báthory István, a kinek győzelmei következtében a moszkvai czár maga kéri a pápa békítő közbenjárását, a midőn legközelebb állott a pápák mindkét régi vágya a megvalósulás stádiumához. Pierling a pápa béke-közbenjárásáról a czár és Báthory között már régebben írt egy kisebb munkát, a mely legkinkább Possevini bíbornok missiójával foglalkozott. Most a kérdést egész terjedelmében öleli fel ez újabb munkájában, melyet nagyrészt kiadatlan levéltári források alapján írt meg: a vaticáni, a herzeg Borghese, a velencei, florenzi, milanoi levéltárak anyaga s moszkvai, vilnai, raguzai, koppenhágai kiegészítő kutatások alapján. A munka becses adalékát képezi a pápák és csároknak kívül a lengyel s magyar történelemnek is. Sz. L.

— BACKER hét kötetes nagy munkájából: Bibliotheca Scriptorum S. J., mely már teljesen elfogyott új, tetemesen bővített és könnyebben kezelhető kiadást rendez *Sommervogel* Carlos S. J., melyből az első vaskos folio kötet Abad-Bonjart 1291 és XI ll. már megjelent. E munka becsét emelik pontos bibliographiai leírásai, irodalomtörténeti jegyzetei az egyes munkákról, rövid életrajzi közleményei. A magyarországi jezsuiták is fel vannak benne említve, s ezekre vonatkozólag is meglátszik a törekvés, hogy a mai kutatások színvonalán akart maradni.

— ONNO KLOPP »Tilly im dreissigjährigen Kriege« cím alatt egy két kötetes munkát adott ki, melynek czélja volt Tillyt tisztázni azon vádak alól és elfogult ítéletek ellen, »melyeknek áldozatává lett s melyek homlokát Kain jegygyel bélyegezték.« Most ez ezt a munkát kiadta második kiadásban »Der Dreissigjährige Krieg bis zum Tode Gustav Adolf 1632.« cím alatt, tehát lényegében átdolgozva, s szélesebb alapra fektetve. Előttünk fekszik az első kötet — az egész háromból fog állani — de az nem egyéb, mint az első kiadás kibővítve. Az első kiadás biographia volt, annak hát egyetmást el lehetett nézni, mi az új átdolgozott kiadásnál nem bocsátható meg, mert ez mégis egy kornak a történetét volna hivatva festeni. Hogy Onno Klopp, mint példánya és mestere Hurter, elfogult, igazságtalan, ez az ő szempontjából tekintve menthető; de a mi megbocsáthatatlan, az, hogy ő nem is akar e hibájából kigyógyulni. Az az ostoba bornirtság, melyvel Bethlent festi — talán még töle is sok, s hogy ezen ne változtathasson, mint a strucz madár, bedugja fejét a régi források homokjába. A magyar források közül csak Katonát, Istvánfyt, Miller Pázmányát — s az Akadémia összes kiadványaiból az Óváry-féle diplomatariumot ismeri. Egy kis igazságérzettel már ezekből is tanulhatott volna egyetmást, s Bethlenről igazabb képet festhetett volna, ha a régi elfogultságon s előítéletlen felülemelkedhetett volna. De hiszen ezeknek az uraknak épen az a bajuk, hogy nem az igazságot keresik. Klopp pl. minden buta töröknek otromba és százszor megczáfolt rágalmait, az aulikusoknak napi pletykáit, melyekkel ezek urok kedvét akarták megnyerni, kész-

pénznek veszi és hirdeti; de Fraknói Pázmányát, Bethlen levelezése két kötetét, Gindely Okmánytárát, a Történelmi Tár közléseit hírókból sem ismeri.

— YIRIARTE KÁROLY a Borgia emlékekről »Autours des Borgia« cím alatt egy gazdagon illusztrált díszmunkát adott ki, melyhez a mi Nemzeti Múzeumunk is járult adalékkal, két cinque-dea (rövid kard) rajzával, melyeket Hampel J. közölt szerzővel. Sz. S.

HAZAI TÖRTÉNETI IRODALOM.

— »A LEGÚJABB KOR TÖRTÉNETE 1825—1880-ig« cz. munkából, melyet *Marczali* Henrik ír s a Révai testvérek könyvkereskedése ad ki füzetes vállalatban, — mint az általuk megindított »*Történelmi Könyvtár*« első munkáját, — immár tizenegy füzet jelent meg. A nagy közönség számára írt munka ez, melyből összefüggő tiszta képet nyer az olvasó Európa elsőrendű államainak jelen századi rohamos fejlődéséről, az államokat, társadalmakat foglalkoztató eszmékről s azok egymásra hatásáról, s ama politikai eseményekről, melyek világtörténeti fontosságúak. A bevezetés az I. és II. füzetben a bécsi congressus által teremtett új világrendet, a reactiót s annak hatását vázolja az európai államokra. Az I. könyv (a mely a 2-iktől a 7-ik füzetig megy) a párisi júliusi forradalommal veszi fel az események fonalát s két füzetben át Franciaország történetének nevezetesebb mozzanatait beszéli el Algir meghódításáig, vagyis 1848-ig. Ezt követi Anglia története a reformok eme korszakában 1832—48-ig (144—195. l.), a midőn a politikai bel- és külügyek mellett élénk szerepet játszanak már a modern társadalmi kérdések, a munkásügy, az ír-kérdés, a gyarmatok ügye, az ázsiai (afgán-chinai) háborúk, melyeket *Marczali* külön fejezetekben tárgyal. A pyreneusi félsziget történetét szintén a nagy francia forradalom lezajlásával kezdi vázolni (196—216. l.) s VII. Ferdinánd uralmát, küzdelmeit saját népével, a trónörökösödés kérdését, a karlista háborút, az alkotmányos küzdelmeket s forradalmakat a 30-as évek folyamán s a kir. család házassági kérdéseit a 40-es évek közepén tárgyalja fejezetenként. Németország történetét (217—242. l.) a gazdasági viszonyok (a Zollverein) ismertetésével kezdi, ezt követi a politikai és alkotmányos, majd az egyházi viszonyok, a porosz alkotmány fejlődésének rajza, végül a nemzeti mozgalmak s a schleswig-holsteini kérdés vázolása. A Kelet népeiről szóló fejezetben előbb az orosz nemzeti szellem fejlődését írja le Miklós cszárral az élén, aztán a Kaukasz meghódítását, majd a török birodalomnak orosz befolyás alá kerülését, a törökországi keresztény hűbéres államok rövid történetét beszéli el a század közepéig. (244—267. l.) Ezeket követi a II. könyvben *Magyarország* legújabb kori történetének a rajza, annak a reformmozgalomnak megindulása a 20-as években, mely az egész politikai és társadalmi életet átalakította.

Erről bővebben majd a további füzetek során emlékezünk. Még csak azt említjük meg, hogy az egész munka 25 füzetre van tervezve s egy füzet ára 30 kr. A ki a legújabb kor történetéről s azon politikai és társadalmi eszmék fejlődéséről, melyek mai nap közéletünket foglalkoztatják, összefüggő képet akar magának alkotni, Marczali eme jeles munkájából könnyen megszerezheti, s azért melegen ajánljuk olvasóink figyelmébe.

— A »MAGYAR IRÓK ÉLETE ÉS MUNKÁI«-ból megjelent a 9-ik füzet, melylyel az első kötet be van fejezve. Ez az első kötet az A és B betűket foglalja magában, s apró betűkkel nyomtatva 1440 hasábra terjed. A szerző *Szinnyei József* által készített előszó számot ad a munka keletkezéséről, melyhez ő 1860 óta gyűjti az anyagot. A feldolgozáshoz 1877-ben fogott s a kiadást az Akadémia 1889-ben határozta el — s az első füzet 1890 januárban már világot látott.

— A M. T. AKADÉMIA most csaknem egyszerre két nagyobb, rendkívüli becsessel és fontossággal bíró vállalatának folytatása hagyta el a sajtót, melyeknek most egyszerűen csak megemlítésére szorítkoznunk, mint-hogy később tüzetesebben fogjuk azokat méltatni. Az egyik *gróf Széchenyi István* leveleinek III-ik és befejező kötete, mely az 1840—60 között írt leveleket foglalja magában. E kötetet is, mint a megelőző kettőt, *Mayláth Béla* szerkesztette. Ezen kötethez van csatolva az összes három kötet kitűnően szerkesztett név- és tárgymutatója. Ára 5 frt. — A másik munka *Kazinczy Ferencz* levelezésének második kötete, szerkesztette, jegyzetekkel, és név- és tárgymutatóval ellátta *dr. Váczy János*. Ezen kötet, melynek ára 6 frt, az 1790—1802 közt írt leveleket foglalja magában.

— *BODNÁR ZSIGMOND* egy fontos és hézagpótló munkának megírására vállalkozott. »A magyar irodalom története« ez, melyből az 1, és 2, 6—6 ivre terjedő füzet, csinos kiállításban immár megjelent. Fentartjuk magunknak, hogy, ha több füzet lesz belőle közzétéve, tüzetesebben ismertetjük. Addig is közöljük e két füzet tartalmát. A bevezetés, mely egyszersmind általános tájékoztató, általánosan beszél a magyar nyelvről, népről, eredetéről, ősvallásáról, ősköltészetéről. Azután megkezdődik a munka első része, mely a mondák körét foglalja magában s 1300-ig terjed. Ezen füzet tárgyalja a vallásos prózát, vallásos lyrát és epicát, a világi költészetet, s megkezdí a színiköltészet tárgyalását. A második füzet bevégi a színiköltészetet, s megkezdí a hitújítás korát (1525—1600.) Tájékoztató és a hitújítás keletkezését feltűntető bevezetés után megkezdődik az I. fejezet: a vallásos próza, s bemutatja a biblia fordításait, a hitvitázó s erkölcsi irodalmat egész *Bornemiszaig*. — A munkából minden hó elején egy 5—6 íves füzet fog kiadatni, melynek ára 60 kr, míg a májustól deczemberig megjelenő 8 füzetnek előfizetési ára 4 frt.

— *KIVONATOK HONTVÁRMEGYE JEGYZÖRÖNYVEIBŐL, 1848—49 és 1861-ről*, jelentek meg *Ipolyságon*, *Pongrácz Lajos* Hontvármegye volt főjegyzője, utóbb alispánja tollából, mint folytatása, illetőleg II. füzete a hasonló cím alatt nemrég megjelent s 1849-ig terjedő kivonatoknak.

1849-ből vajmi kevés írást maradt fel a vármegyei levéltárban, mindössze a febr. 8-ától ápr. 10-ig tartott császári kir. biztosi ideiglenes kormányzás idejéből maradtak fenn az alispáni rendeletek, jegyzőkönyvek és a világi fegyverlerakás utáni katonai kormányzás jegyzői fogalmazványai. Ezekből nyújt Pongrácz mindenek előtt kivonatokat. Azután a vármegye tisztikarnak névsorát közli 1848-ból, majd 1849-ből a két császári provisorium hivatalnokainak és a köztök levő alkotmányos tisztikarnak (ápr. 21 — szept.) három különböző névsorát, úgy törvényszéki bíráiét is. Tizenegy esztendei elnyomatás után a vármegyék is új életre kezdenek ébredni 1860 végén. Pongrácz Lajos is ott veszi fel újra kivonatai fonalát a vármegye 1860. évi decz. közgyűlésével s erről, valamint az 1861. év folyamáról érdekes feljegyzéseket nyújt vármegyéje történetéhez, melyet több okirat közlésével s a vármegye 1861. tisztikarnak s a honvédegylet 1867. tagjainak névsorával zár be. Eme kivonatok becses adalékul szolgálhatnak Hontvármegye történetéhez.

— A SZABADKÖMIVESSÉG TÖRTÉNETÉBŐL, melyet *Abafi* Lajos németül ír és füzetenként ad ki, megjelent a 14. és a 15--16. kettős füzet, melyekkel a II. kötet bevégeződik. E három utolsó füzetben különféle magyarországi szabadkőmívész páholyok története van tárgyalva a szabadkőmívesség harmadik 1772—75. időszakában. Ezek a varasdi »l'union parfaite« és a »három-sárkány« páholy, az eszéki »éberség«, a pozsonyi »titoktartás« (Verschwiegenheit), az eperjesi »erényes utas«, a selmeczi »erényes emberbarát«, a zólyomi »koronás reménység« s végül a »Draskovich-observanz« páholyok. Két kép, *Malabaila* Emánuel József (Graf von Canal) és *Mozart* arcképei nyitják meg a füzeteket, melyeknek ára egyenként 40 kr. Az egész II. kötet 284 lapra terjed.

— »A BUDAVÁRI CASINO-EGYLET félszázados története« cím alatt igen becses és érdekes monographia hagyta el a sajtót. Ez a kis munka eltalálta a hangot, hogy »egy utóvégre is csak szórakozás és multság céljából alakult társulat« történetét hogyan kell megírni: kerülte a végleteket, nem esett nagyhangú magasztalásokba, de azért kimutatta, hogy a társulat Budán fontos művelődési és társadalmi missiót teljesített és pedig akkép, hogy erős nemzeti jellegét megtartotta. Valóban érdekes olvasmány ez: kicsinyben tükre nemzetünk félszázados történetének s írva is úgy van, hogy élvezettel lehet olvasni. Egy darab kortörténet, adalék társadalmi életünk rajzához.

— A SÜMEGI CASINO TÖRTÉNETÉT, annak félszázados fennállása alkalmából *Darnay* Kálmán a Casino jegyzője megírta, s egy 39 lapos füzetben kiadta. Ezt a Casinót *Kisfaludy* Sándor alapította s ő is volt első elnöke. A megalapításnak érdekes és élénken írt leírásán kezdve vázolja a Casinonak félszázados történetét, mely jobb, mostohább volt a hazai viszonyok szerint. Egy érdekes fejezete azokat a mozgalmakat sorolja fel, melyeket a Casinóban pendítettek s érleltek meg, egy másik *Kisfaludy* Sándor lemondását tárgyalja, festi továbbá a Casino anyagi viszonyait — s közli tiszt-

karának és tagjainak névsorát a Casino 50 éves fennállása idejéből. Érdekes kortörténeti adalék.

— KÜLÖN LENYOMATOK. *Sebestyén* Gyula három értekezését, melyek a Philologiai Közönyben s Irodalomtörténeti Közleményekben láttak először világot, mint tárgyuknál fogva különben is összefüggőket, egy füzetben kiadta: »Adalékok a középkori énekmondók történetéhez« cím alatt. Jól tette, hogy e három értekezést összegyűjté, mert együttesen legrégibb társaséletünknek igen érdekes oldalát világítják meg. Különösen az első, a Peire Vidalról irt, annyi egyetemes ismerettel s oly jól van dolgozva, hogy szeretnénk azt előtanulmánynak tekinteni egy megírandó nagy munkához, melynek tárgyát a magyar lovagkor festése tenné. — *Sváby* Frigyes tagtársunk a Turulban megjelent értekezését: »A gróf Csáky nemzetség genealogiájá«-t, melyet tisztán és kizárólag levéltári adatok alapján dolgozott ki, külön lenyomatban is közzétette.

FOLYÓÍRATOK SZEMLÉJE.

— A HADTÖRTÉNELMI KÖZLEMÉNYEK f. évi II-ik füzetében *Thaly* befejezi »Tényleges létszámok és fölszerelés Rákóczy hadseregének ezredeiben« című cikkét, *Kiss* Lajos folytatja »Nemzeti függetlenségünk védelmezése III. Henrik ellen« című pályakoszorús tanulmányát, *Thury* befejezi Szigetvár 1566-iki bukásáról török források alapján irt tanulmányát, *Komáromy* A. az 1607-iki hajdú-lázadás történetéhez érdekes adalékkal járul, *Czimer* K. a szegedi veszedelemről (1552.) egy tanulmányt, s *Majláth* Béla a Vöttai Zrínyi- emlékeket ismerteti. A füzetet gazdag és változatos tartalmú tárcza zárja be, hivatalos rovattal, történelmi munkák ismertetésével s hadtörténelmi apróságokkal. Mint értesülünk e folyóirat katonai és polgári körökben naponként jobban terjed. Oly eredmény, a mit a szerkesztő Rónai Horváth Jenő tapintatosságának köszönhetni.

— A TURUL f. é. I. füzete márcz. végén jelent meg. Dózsa nádor és a Debreczeni-család története nyitja meg *Komáromy* András tollából. *Csergheő* Géza a Gutkeled-nemzetség címerét ismerteti (14 címerrajzzal és egy tábla melléklettel). *Majláth* Béla újabb családtörténeti tanulmányai során 1526-ig a Kis-palugyai és Bodafalvi Palugyay-család történetét írja le (színes címerkép-melléklettel.) *Sváby* Frigyes a körösszeghi és adorjáni gróf Csáky-család genealogiáját közli. *Szell* Farkas arról értekezik, hogy: kihalt-e a telekesi Török-család? A vegyések rovatában *Puky* Andor: László erdélyi vajda nemzetségéről értekezik. *Csoma* József Schwabowszky György sírkövét ismerteti. Társulati és szakirodalmi közlemények zárják be a tartalmas füzetet.

— Az AKADÉMIAI ÉRTESETŐ márcz. füzetében két történeti munkából olvasunk kivonatot, u. m. *Szilágyi* Sándornak Erdély és az északkeleti

háborúról írt és kiadott munkájából és *Pulszky* Ferencznek a magyar pogánykori sírokról tartott előadásából. — Az áprilisi füzetben *Theureux* Emil cikkében »A magyar zene tudományos tárgyalása« érdekes történelmi adatok vannak.

— Az ARCHAEOLOGIAI ÉRTESÍTŐ f. évi második füzetében három főcikk van: *Reizner*től »Magyar pogánykori sírleletek«, *Nagy Gézától* Magyar középkori fegyverzetéről s *Maglath* Bélától a nemzeti múzeum sodronyos páncélzairól. Az Emlékek és Leletek című rovatban *Bartalus* az egervölgyi »kaptárkövekről« s barlangokról, *Lehóczky* Ung és Beregmegyei leletekről, *Mihálik* Liptómegeyi leletekről s *Boncz* Ödön Csáktornyai Ernuszt Zsigmond ezimeréről értekeznek; a levelezés című rovat *Wosinszky*, *Fenichel*, *Kubinyi*, *Reizner*, *Bella*, *Téglás*, *Darnay* leveleit közli; az »irodalom« öt munkát ismertet s a füzetet a különfélék változatos rovata zárja be.

— A BUDAPESTI SZEMLE áprilisi füzetében *Horváth* Cyrill bevégzi »Pelbárt és Codexeinkről« kezdett alapos tanulmányát, érdekesen festve Pelbárt rendkívüli hatását irodalmunkra. E szép és alapos munka egyik kiváló terméke a Szilády által teremtett Pelbárt-irodalomnak, melynek főérdeme, hogy Pelbárt hatását irodalmunkra fáradságos codex-összehasonlítások útján megállapítja. — *Goldzieher* Ignác Arábia régi történetéből hoz egy igen becses közleményt, felhasználva az újabb történelmi kutatások eredményeit. A tárczában egyebek közt egy pár történelmi munka is van ismertetve. — A májusi füzetben *Csánky* nagyobb tanulmányt kezd meg »A renaissance és Mátyás király« cím alatt, alapul véve Fraknoi munkáját Mátyás királyról; ismertetés van benne *Hübner* művéről: »Forradalom és reakció Ausztriában«; s beható bírálat van benne az Irodalomtörténeti Közleményekről. Az áprilisi füzet folytatja s bevégzi *Csánky* cikkét, míg a bírálatok közt *Acsády* ismerteti *Gindely* Bethlen Gáborát.

— IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK cím alatt az Akadémia új folyóiratot indított meg *Ballagi* Aladár szerkesztésében, mely »felöleli az egész magyar és idegen nyelvű hazai irodalom történetét«, s mely negyedévenként jelenik meg. Változatos tartalmából — összesen 28 cikk van benne — kiemeljük: A magyar versalakok Erdősiig *Kacziány* Gézáttól; Magyar és német hegedősök *Petzl*től; egy Árpád-kori jocular *Sebestyén*től; *Oláh* Miklós családi viszonyai *Hunfalvy* Páltól; *Csergő* Bálint életéhez *Révész* Kálmántól; az első geographia magyar nyelven *Szily* Kálmántól; *Ráday* Gedeon *Váczy* Jánostól; *Simay* Kristóf *Csaplár* Benedektől; a Pesti magyar társaság és *Bessenyey* *Ballagi* Gézáttól stb. A kritikai rovat négy munkát ismertet s az Adattárban négy érdekes közlemény van *Acsády*tól, *Koncz* Józseftől, gr. *Kun* Gézáttól s *Eble* Gáborától.

— A LUDOVICA AKADEMIA KÖZLÖNYE f. évi IV-ik füzetében *Báró* *Trenk* Ferencz életrajzát mutatja be, főtekintettel portyázásaira, szathmárvári *Pülek* Henrik, s érdekes cikket közöl *Báró* *Benkó* Jerolim »a datum a filippini szigeteken« cím alatt; továbbá ismertetik Oroszország törté-

netét Rambaud és Lázár munkái után Elek czártól Nagy Péterig. A könyvismertetések rovatában több hadtörténeti munkák mellett Fraknoi Mátyás királyát is méltatja.

A MAGYAR NYELVÖR márcz. áprilisi s májusi füzeteiben a specialis szakmunkák közt általánosabb érdekű közlemények a következők: A magyar nyelv képes beszéde *Kulcsár* Endrétől; a magyar gerundiumalakok történeti fejlődése *Mócs Szaniszló* Gyulától; Mátyusföld nyelvjárása *Zolnai* Gyulától, Hirlapjaink magyarsága és egy szarvas hiba *Gresics* Miksától. A Sirisaka Andor által kiadott »Magyar közmondások könyvé«-nek talpra esett bírálata Névy Lászlótól. Sok érdekes van a helyreigazítások s néphagyományok közt is.

— Az ETHNOGRAPHIA II. évfolyamának, (melyet Hermann Antal társ. titkár és Katona Lajos társ. jegyző szerkeszt) 2—5 ik füzeteiben a főbb közlemények a következők: Az áldozatok (rumén népmythologiai képek) dr. *Marinescu* Atanáztól; Párhuzamok magyar meséinkhez *Katona* Lajostól; Ráolvasók és Délvidéki népmondák (I—III.) *Kálmány* Lajostól; *Pintér* S. és *Ivánffy* Gy. két cikke a palócokokról; *Esztegartól* karácsonyi népjáték Szamosújvárt; A magyar nemzet alakulása *Réthy* Lászlótól. Aztán társasági ügyek, népköltési hagyományok (*Kirdly* Pál: a bíróné; *Kórody* János: karácsonyi vers; *Veres* Endre: erdélyi meseváltozat; *Nagy* József árvamegyei tót népszokások) s Magyarországi ethnographusok (dr. *Marinescu* M. Atanáz dr. *Versényi* György és *Huszka* József) rövid életrajzai következnek. Végül irodalmi szemle fejezi be a változatos és gazdag tartalmú füzeteket.

— A KATHOLIKUS SZEMLE ez évi II-ik füzetében több becses történeti s irodalomtörténeti dolgozat foglaltatik. *Horváth* Cyrill folytatja »Nemzeti irodalmunk a reformációig« című cikkét, *Pór* Antal befejezi *Kanizsai* István zágrábi püspök életrajzát, *Vélics* L. folytatja »Kleutgen és a régiiek filozófiájáról írt tanulmányát s *Takács* Sándor cikket kezd meg a Mondolatról és hatásáról. A füzetet könyvismertetések s bírálatok zárják be.

— A PROTÉSTÁNS SZEMLE II-ik füzetében Zs. M. Kermann Dániel ev. püspök életrajzát kezdi meg Zs. M. érdekesen és szépen ecsetelve az 1672-ik évi vallásüldözéseket s Kermann életét 1688-ig vázolván. Egy másik történelmi cikkét »A reformatio Magyarországon a mohácsi vészig« Zoványi Jenő írta. A könyvismertetések rovatata a Fáyról írt életrajzokat bírálja s a tartalmas füzetet hazai és külföldi irodalmi szemle zárja be.

— A MAGYAR SION, harmadik, márcziusi füzetében *Nogáll* László magvas cikket kezd meg Róbert mester esztergomi érsektől s e füzetben bemutatja mint veszprémi püspököt (1209.), szereplését az aranybulla megalkotása körül, érsekké választatását s mint hittérítőt. *Szöllösy* Károly folytatja a győr egyházmegyei papság irodalmi működéséről megkezdett cikkét s *Fengler* és *Ficzko* József irodalmi működését méltányolja. — Az áprilisi füzetben *Nogáll* folytatja cikkét Róbert érsekről s a híres

interdictum viszonyait ismerteti, míg a májusi füzetben bevégzi gonddal irt tanulmányát.

— A KERESZTÉNY MAGVETŐ f. é. 1. füzetét (jan.—febr.) gr. *Kuun Géza*: »Néhány szó a germán népek mythológiájáról« cz. a. irt szép kis értekezése nyitja meg, a melyet *Jakab Elek* munkája követ a: Magyar és angol-amerikai unitárius érintkezésekről e század első felében (II. közl.) s *Dersi János* életrajzai zárnak be Péterfi Dénes és Kelemen Albert tollából. A II-ik (márcz.—ápr.) füzetben *Sándor János Kiss Mihály* egyházi író s hasonnevű elődei életrajzát mutatja be s *Benczédi Gergely* s *Radeczky Bálint* unit. püspöknek a baranyavármegyei unitariusokhoz 1632. május 27-én irt levelét közli.

— Az ARMENIA f. é. 3. füzetében négy történeti vonatkozású cikk olvasható, u. m. Örmények a keletrómai császárság trónján dr. *Molnár Antaltól*; A beköltözés történetéhez *Poill* Bogdán közli a gy.-fejérvári »Batthyáni könyvtár« egy latin kéziratának (Brzenski R. jezsuita 1699. munkájának) az örmények Moldvából Erdélybe költözéséről szóló részét, magyar fordításban. *Ávedik Lukács*: az Apafy-kastély emlékkövein mai napig is olvasható négy felírást közli az 1552., 64., 67., 90. évekből. *Markovich Jakab* II. Ártásosz örmény király történetét írta meg. — Az ápr. füzetben *Vártán József* életrajzát (arczképpel) közli *Bárány Lukács*; *Molnár Antal* Agathangelos történetíróról kezd meg cikksorozatát; s *Markovich Artavazd* és *Dirán királyokról* irt tanulmányt. — A májusi füzetben a folytatásokon kívül Dr. *Temesváry* a magyar-örmény nemes családok névsorát közli, s *Markovics III. Tigrán* életrajzát közli. A füzet élén *Lukács György* életrajza áll, arczképpel. — A júniusi füzet gróf *Karácsonyi Guido* arczképét s életrajzát közli s *Markovich J. Valors* király életrajzát írta meg. Ezekon kívül is sok érdekes cikk van e füzetekben.

— A ROMANISCHE REVUE f. é. márcz.—ápr. füzetében közli a buku-resti ifjúság a sajtóban sokat emlegetett memorandumát a magyarok ellen, mely teli van történeti hamisításokkal. Olvassuk a régi nótát az oláhok őslakos voltáról Erdélyben és függetlenségéről a magyar királyságtól később is. Erdély külön államisága is teljesen hamis színben van feltüntetve, csakhogy az unio ellen tüntethessen általa az ifjúság. A legújabb sérelmek meg olyan concreto példákkal vannak illusztrálva, a melyeket még a Rom. Revue is tapintatlanul választottaknak mond s csak azzal tud megmagyarázni, hogy a politikai kivándorlóktól nyerték az információt, a kiktől elfogulatlan ítélet — úgymond — nem várható. — Egy másik cikkben a *Hornusachi testvérek* (3) életrajza van közölve, a kik közül *Eudoxius* (1812—1874.) a kinek gazdag történeti gyűjteménye maradt fenn, melyből több kötet már meg is jelent, minket is közelebről érdekel. Egy tisztán történeti cikk is van e füzetben, folytatása a multiban megkezdett: *Basch-Araba* és a román állam kezdete cz. közleménynek *Barbovescu* Ivan tollából.

— Az UNGARISCHE REVUE márcziusi füzetében közli Mayer József czikkét Mátyás király viszonyáról Bécsujhelyhez, mely a híres Corvin-serleg provenientiaját megállapítja; Popp Gy. az Argirus mese keletkezéséről értekezik; a tárcza az akadémiai üléseket ismerteti. — Az áprilisi füzet gr. Andrassy Gyula necrologját közli, bemutatja Schwarz értekezését az Aristoteles-papyrusokról, s februári közgyűlésünket tüzetesen ismerteti.

VEGYES KÖZLÉSEK.

— NAGY GYULA címzetes alleveltárnok s társulatunk jegyzője az orsz. levéltárhoz alleveltárnokká, *Tagányi* Károly címz. fogalmazó pedig valóságos fogalmazóvá nevezettek ki.

— DEDEK KRÉSCZENCZ Lajos vál. tagtársunkat a cultusminiszter a budapesti m. k. egyetemi könyvtárhoz tisztte nevezte ki.

— MEGYEI MONOGRAPHIÁINK száma ismét egy derék munkával fog szaporodni. Ugocsa vármegye közönsége *Komáromy* András vál. tagtársunkat s orsz. ltári fogalmazót bízta meg a monographia megírásával.

— FÜSSY TAMÁS tagtársunk a »Keszthely« május 17. és 24-iki számaiban igen érdekes irodalomtörténeti adalékokat közöl. Az első Rónay Jácint levele London 1858. szept. 7-éről, a másik Kazinczy Gáboré Bánfalva 1861. nov. 21-ről — mindkettő becses közlemény az akkori irodalmi viszonyok ismeretéhez.

— Az ERDÉLYI IRODALMI TÁRSASÁG május 24-én tartott közgyűlésen *Szabó* Károly felett emelkedett és meleg hangú emlékbeszédet tartott *Szász* Gerő, melyben megkapó vonásokkal esetelte a korán elhunytak fejlődését.

— Az ERDÉLYI MUZEUM-EGYLET június 1-én tartott közgyűlése az elnök gróf Esterházy Kálmán indítványára elhatározta, hogy a könyvtár számára lefestetik *Szabó* Károly arczképét s emlékünneppel kapcsolatban leplezik le. Továbbá könyvtárnokká *Ferenczy* Zoltán egyetemi magántanár, polgári iskolai igazgató s ismert nevű irodalomtörténeti író választott meg.

— SZEPES-BÉLA VÁROS TÖRTÉNETE cím alatt *Weber* Samu lelkesztől érdekes munka jelenik meg. Tartalma a következő: A város fekvése, klímája és terményei. Praehistorikus leletei és politikai fejlődése. Mívelődési intézetek, különösen a r. kath. egyház és iskola, az ev. egyház és iskola. A vér-pénzadó és a hadi események. Építkezési és népesedési viszonyok. Ó és új egyesületek az egyház terén is. Határvillongások, különösen a magas Tátrában. Nehéz időkről. Közegészségügy. Szokások. Kiváló férfiak. A munka, mely német nyelven jelenik meg, s mely összefüggésben áll a Szepesség többi városainak történetével is, számos illustrációval és eredeti okmányokkal, valamint bevezetéssel van ellátva, melyet Hunfalvy Pál irt és melyben a Szepesség történetére visszapillant és a munkát mint forrásművet is elismerő szavakban melegen ajánlja. A könyv előfizetési ára

1 frt 50 kr., bérmentes küldéssel 1 frt 60 kr., mely összeg Weber Samuhoz Szepes-Bélára küldendő. Előre is felhívjuk rá a történetkedvelők figyelmét.

— IFJ. KEMÉNY LAJOS tagtársunk, ki a kassai levéltárból sok és becses történelmi anyaggal szaporítá ismereteinket, előfizetési felhívást bocsátott ki »*A Reformatio Kassán*« című oklevéltárral ellátott művére, melyben Luther és Kálvin hiteseiméinek a Felvidék e nevezetes városában átélt viszontagságait tárgyalja egészen addig az időpontig, midőn azok teljes uralomra jutnak. Mint tudva van, Kassán Henkel János, Dévay Biró Mátyás, Huszár Gál, kik a magyar culturéletnek is neves alakjai, működtek s ezekre vonatkozólag sok új adat is lesz e műben, mely f. évi július hó közepén kerül ki sajtó alól s előfizetési ára 1 frt 20 kr. Ez összeg ifj. Kemény Lajos a szerző (Kassa, városi levéltár), vagy Bernovits Gusztáv könyvnyomdája címére (Kassa) küldendő. Nyolcz előfizető után egy tiszteletpéldány jár. Felhívjuk tagtársaink figyelmét ez érdekes munkára.

— A M. TUD. AKADEMIA Történelmi Bizottságának május havi ülésében *Thaly* Kálmán bejelentette, hogy a Bercsényi-család történetének harmadik kötetét még ez ősszel sajtó alá adja. Jelentésében kifejté, hogy az anyag ezen kötethez annyira felnőtt, hogy ha azzal be akarná fejezni a munkát, az aránytalanul nagyobb lenne a többiekénél. Ennek következtében a bizottság elhatározta, hogy az anyagot ossza kétfelé s ezen kötetben Bercsényi Miklós életét közölje, s a munkát a 4-ik kötettel fejezze be.

— A. M. TUDOM. AKADEMIA májusi közgyűléséből következő jutalomtetteket tűzött ki:

1. Kivántatik az újkori aesthetika története Kantig. Jutalma a Gorove-alapból 100 arany. Határnap 1893. szept. 30. A jutalom csak önálló tudományos becsesel bíró munkának íteltetik oda.

2. Adassék elő a szlavon (tótország) bánág és bánok története a XVIII. század végéig. Jutalma a Lukács Krisztina-féle alapítványból 1000 forint, mely csak önálló becsei műnek íteltetik oda. Határnap 1895. szeptember 30. A jutalmat nyerő munka a szerző tulajdona marad, de ha egy év alatt ki nem nyomtatná, a tulajdonjog az Akadémiára száll.

3. Kivántatik a protestantismus behozásának, megalakulásának, fejlődésének története Magyarországon, Erdélyben és a hódoltságban a XVI. és XVII. században, a szatmári békéig, tekintettel az iskolázás történetére s egyszersmind annak kitüntetésével, hogy a szabad vallásgyakorlat hogyan fejlődött a három különböző területen. Jutalma Bük László alapítványából 1000 forint.

A jeligés pályatervezetek névtelenül, szerző nevét magában rejtő zárt jeligés levél kíséretében 1891. deczember 30-ig küldendők be a főtítkári hivatalhoz.

TÖRTÉNETI KÖNYVTÁR.

— **MISSALE GLAGOLITICUM** Hervojae Ducis Spalatensis recensuerunt V. Jagič L. Thaloczzy. T. Wickhoff. Auctoritate et impensis regiminis publici Bosniae et Herzegovinae. Quadranginta una picturis ornatum. Vindobonae, 1891. 4-edr. 124 l.

— **GRÓF SZÉCHENYI ISTVÁN LEVELEI.** A Magyar T. Akadémia megbízásából összegyűjtötte, előszóval s jegyzetekkel ellátta *Majláth Béla*. III. kötet. Budapest, 1861, (Gróf Széchenyi István munkái VI. kötete.) 8-adr. VI és 810 ll. Ára 5 frt.

— **KAZINCZY FERENCZ** levelezése. A M. T. Akadémia Irodalom-történeti Bizottsága megbízásából közzéteszi Dr. *Váczy János*. Második kötet 1790—1802. Budapest 1891. (Kazinczy Ferencz összes művei harmadik osztályának második kötete.) Nagy 8-adr. XXXII és 626 ll. Ára 6 forint.

— **MAGYAR IRÓK** élete és munkái. A Magyar Tudományos Akadémia megbízásából írta *Szinnyei József*. I. kötet. Aachs—Bzenszki. Budapest, 1891. Nagy 8-adr. VIII és 1440 ll. Ára 4 frt 50 kr.

— **A MAGYAR IRODALOM TÖRTÉNETE.** Irta *Bodnár Zsigmond*. I. füzet. Budapest, 1891. 8-adr. 96 l. Ára 60 kr. II. füzet 97—176 ll. Ára 60 kr.

— **RÓMER FLÓRIS** emlékezete *Fraknói* Vilmostól. Olvastatott a Magyar Történelmi Társulat 1891. febr. 12-én tartott közgyűlésén. Budapest, 1891. 8-adr. 25 l. (Rómer arczképével).

— **EMLÉKBESZÉD DANIELIK JÁNOS** tiszteleti tagról. Szvorényi József t. tagtól. (Olvastatott a M. Tud. Akadémia 1891. január 21-iki összes ülésén). Budapest, 1891. 8-adr. 35 l. (Az Emlékbeszédek VI. kötetének 11-ik száma.) Ára 30 kr.

— **EMLÉKBESZÉD Apáthy István** rendes tagról. *Matlekovics Sándor* l. tagtól. (Olvastatott a Magy. Tud. Akadémia 1891 febr. 23-iki összes ülésén. Budapest, 1891. 24 l. (Az Akadémiai Emlékbeszédek VI. kötetének 12. száma.)

— **EMLÉKBESZÉD Rómer Flóris** rendes tagról. *Hampel József* l. tagtól. (Olvastatott a M. Tud. Akadémia 1891. márcz. 23-iki összes ülésén). Budapest, 1891. 8-adr. 64 l. (Az Emlékbeszédek VI. kötetének 13-ik száma).

— **EMLÉKBESZÉD Báró Orbán Balázs** felett. Irta s felolvasta a M. Tört. Társulat 1890. okt. 2-iki választmányi ülésén *Jakab Elek*. Budapest, 1891. 8-adr. 58 l.

— **A MAGYAR POGÁNY SIRLELETEK.** *Pulszky* Ferencz Akad. tiszt. tagtól. (A Történettudományi Értekezések XIV-ik kötetének 10-ik száma. Budapest, 1891. 8-adr. Ára 20 kr.

— **AZ ATHENAI ALKOTMÁNYTÖRTÉNELEM** korszakai azon csak imént fölfedezett görög munkában, melyet némelyek Aristotelesnek tulaj-

donítanak. *Schwarz Gyula* r. t.-tól. (A Társadalmi értekezések XI. kötet 3. száma.) Budapest, 1891. 8-adr. 67 l.

— **LELETÉK** a lengyeli őskori telepről. Irta *Wosinsky Mór*. Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia Archaeologiai Bizottsága. II. rész. Budapest, 1890. Ivrét 167 l. 18 táblarajzzal.

— **BUDAPEST RÉGISÉGEI**. A főváros területén talált műemlékek és történeti nevezetességű helyek leírásai. A fővárosi közgyűlés 1889. évi 306. sz. határozata alapján szakférfiak közreműködésével szerkeszti Gömöri *Hovas Sándor*. II. köt. Budapest, 1890. 4-edr. 160 l.

— **A VASM. RÉG. EGYLET ÉVKÖNYVE**. MDCCCLXXXIX—XC. Szerkeszté *Kárpáti Kelemen*. XVII—XVIII. évfolyam. Szombathely 1891. Nagy 8-adr. 127 l. Rajzokkal.

— **A BÉKÉSVÁRMEGYEI régészeti és művelődéstörténelmi Társulat Évkönyve** 1890/91. Összeállítá dr. *Kardosonyi János* főtítkárr. Tizenötödik kötet. Gyulán, 1891. 8-adr. 148 l.

— **A BUDAVÁRI CASINO-EGYLET** félszázados története. 1841—1891. Budapest, 1891. 8-adr. 84 l.

— **KISFALUDY SÁNDOR** által alapított sümeghi Casino története, annak ötvenedik évfordulója. 1841—1891. Irta *Darnay Kálmán*. 8-r. 32 l.

— **A KISÚJSZÁLLÁSI CASINO-EGYLET TÖRTÉNETE**. Irta *Benő János* gymn. ig. tanár. Kis-Ujszállás, 1891. 8-adr. 24 l.

— **A HONFOGLALÁS ÉVE**. Irta Dr. *Csuday Jenő*. Szombathely 1891. 8-adr. 58. l.

— **A KÖRÖSSZEGHI ÉS ADORJANI GRÓF CSÁKY-CSALÁD** genealogiája. Levéltári okmányok alapján összeállította *Sváby Frigyes*. Budapest, 1891. 4-edr.

— **TEMESVÁRI PEIBÁRT** és Codexeink. Irta Dr. *Horváth Cyrill*. Budapest, 1891. 8-adr. 48 l.

— **TÓT LÖRINCZ** a királyi tárnokok és zászlótartók mestere. (1338—1348.) Irta *Pör Antal*. Budapest, 1891. 8-adr. 32 l.

— **A DEBRECZENI MAGYAR GRAMMATICA**. Ismerteti s bírálja *Horváth József Váczi*, 1891. 8-adr. 69 l.

— **ADALÉKOK** a középkori énekmondók történetéhez. Irta *Sebestyén Gyula*. Budapest, 1891. 8-adr. 34 l.

— **KIHALT-E A TELEKESI TÖRÖK-CSALÁD?** Irta *Szell Farkas*. Budapest 1891. 12 l. Egy nemzedékrendi táblával.

— **DIE GRAFEN VON ST. GEORGEN UND BÖSING**. Genealogische Studie von Dr. *Moriz Wertner* etc. Herausgegeben von der k. k. heraldischen Gesellschaft »Adler« in Wien. Wien, Selbstverlag. Druck von Carl Gerold's Sohn 1891. 94 ll. egy színes címerképpel s egy gen. táblával.

— **UEBER DEN URSPRUNG der Rumänen**. Ein Beitrag zur Ethnographie Südosteuropas. Von Traugott *Tamm*. Bonn, 1891. 8-adr. 150 l.

HIVATALOS ÉRTEŚÍTŐ.

A MAGYAR TÖRTÉNÉELMI TÁRSULAT

1891 évi jun. 4-én d. u. 4 órakor tartott r. vál. ülésének

Jegyzőkönyve.

Jelen voltak: Pulszky Ferencz elnöklete alatt Barabás Samu, dr. Bonez Ödön, dr. Csánki Dezső, Csontos János, Dedek Cr. Lajos, dr. Fejérpataky László, dr. Horvát Árpád, dr. Hunfalvy Pál, Jakab Elek, dr. Komáromy András, Majláth Béla, dr. Márki Sándor, b. Nyáry Jenő, dr. Pauler Gyula, dr. Szendrei János, Szinnyei József, Tagányi Károly, Thaly Kálmán, gr. Zichy Jenő vál. tagok, Szilágyi Sándor titkár, Karasszon József pénztárnok, Nagy Gyula jegyző.

Elnök az ülést megnyitván, a jegyzőkönyv hitelesítésére Majláth Béla és dr. Pauler Gyula vál. tagokat kéri fel.

Napirend előtt —

1. Szilágyi Sándor titkár szomorúan jelenti Grünwald Béla társulati alapító tagnak, a kiváló publicistának és kiváló történetírónak, f. évi május-hó 4-én távol hazájától, idegen földön történt gyászos elhunytát.

A választmány a szomorú jelentést mély fájdalommal veszi tudomásul, s elhatározza, hogy a Grünwald Béla halálával nemzetünk közéletét ért veszteség felett érzett fájdalma kifejezése mellett az elhunytnak emléke jegyzőkönyvileg megörökíttessék.

A napirend során —

2. Olvastatik Fraknói Vilmos püspök és nagyváradi kanonok f. évi május 28-án kelt levele, melynek kíséretében, mint b. e. Ipolyi Arnold nagyváradi püspök végrendeletének végrehajtója, a végrendelet C. 4. pontjában a Magyar Történelmi Társulatnak hagyományozott 1000 frt alapítványt a társulat titkári hivatalához készpénzül beküldötte, az összeg átvételéről szóló nyugtatványnak a nagyváradi l. sz. káptalanhoz mennél előbb való elküldését kérve.

Örvendetes tudomásul vétetvén, a kívánt nyugtatvány szabályszerű kiállításával és elküldésével az elnökség megbíztatik, a végrendeleti végrehajtó levele pedig irattárba tétetik.

3. Titkár jelenti, hogy Kovács Eduárd alapító tag, alapítványa második 100 frtos részletéről a mult május-havi ülés határozatából hozzá intézett felkérésre a szabályszerű kötelezvényt beküldötte, s az további szabályszerű kezelés végett a pénztárnoknak átadatott.

Tudomásul szolgál.

4. Titkár előterjeszti az új tag-ajánlatokat. Ajánlatnak a) *alapító tagul*: a veszprémi növendék papság Pázmány-köre 100 frt alapítványnyal (aj. b. Hornig Károly); b) *évdíjas reudes tagokul 1891-től*: Trencsény Károly polg. isk. tanár Kaposvárt (aj. Nyeste Teréz), Vaszary Mihály gazd. akadémiai hallgató Keszthelyen (aj. Nyeste Teréz), Grötschel Imre az orsz. központi takarékpénztár igazgatója Budapesten (aj. Szilágyi Sándor), Gyenes József nyug. kir. törvényszéki bíró Szolnokon (aj. Darvas Gábor), dr. Genthon Ferencz kir. törvényszéki jegyző Szolnokon (aj. Darvas Gábor), Posch Sándor theologus Sopronban (aj. Kovács Sándor), Mikuleczky István ügyvéd Miskolczon (aj. Butykay József), dr. Brujmann Vilmos kir. járásbíró Bártfán (aj. Doby Antal), Papanek Ferencz segéd-lélekész Budapestu (aj. Márki Sándor).

Mindannyian megválasztatván, határoztatik, hogy b. Hornig Károly veszprémi püspök úrnak, a társulat alapító tagjának, a ki növendék papsága Pázmány-körét alapító tagul nemcsak ajánlani, hanem egyúttal annak nevére az alapítványt is befizetni sziveskodett, köszönet irassék.

5. Olvastatik a pénztárnok május-havi kimutatása, mely szerint

összes bevétel 2385 frt 25 kr,

» kiadás 1091 » 73 »

maradvány 1293 frt 52 kr;

a mihez hozzáadva a P. H. E. Takarékpénztárnál

folyó számla szerinti 1871 frt 52 kr

követelést, 1891. máj. 31-én összesen 3165 frt 04 kr

készpénz áll a társulat rendelkezésére, melyből Ipolyi 1000 frtos hagyatéka és a veszprémi Pázmány-kör 100 frtos alapítványa tőkésítendő.

A pénztárnok jelentése tudomásul vétetvén, a jegyzőkönyvhöz csatoltatik; az alapítványul tőkésítendő 1100 frt elhelyezésére nézve pedig az elnökség az alább 6. a) pont alatt hozandó határozatra utasittatik.

6. Olvastatik a gazdasági bizottság elnökének f. évi máj. 29-én kelt levele, melylyel beterjeszti a bizottságnak a f. évi febr. 5-ikén, febr. 10-ikén és máj. 2-án tartott választmányi ülésekből vélemény- és javaslatadás végett hozzá utasított ügyek tárgyában május-hó 21-éről kelt jegyzőkönyvi jelentését, s egyúttal a netalán szükségesnek mutatkozó további intézkedés végett bejelenti, hogy a bizottság tagjai közül Széll Farkas úr Budapestről végleg eltávozott.

Ezután felolvastatván a bizottság jelentése, pontonként tárgyalatik:

a) Az 1-ső pontnál, melyben a bizottság a társulat alapítványi vagyonából ez idő szerint csak 4⁰/₀-ot jövedelmező értékpapirokba fek-

tetett 14,100 frtnak legjövödelmezőbb s egyszersmind legbiztosabb elhelyezésére általában a zálogleveleket, különösen pedig a kisbirtokosok orsz. földhitelintézetének állandóbb forgalmú s jelenleg névleges értékűeknek is leginkább megfelelő árkeletű $4\frac{1}{2}$ százalékos zálogleveleit ajánlja, — miután ennek ellenében Pulszky Ferencz elnök s többen a vál. tagjai közül állami papírok vétele mellett nyilatkoztak, rövid vita után első sorban a gazdasági bizottság javaslata bocsáttatván névszerinti szavazás alá, annak elfogadására *igen*-nel szavaztak: Thaly Kálmán, dr. Pauler Gyula, dr. Fejérpataky László, dr. Csánki Dezső, dr. Boncz Ödön, Tagányi Károly, dr. Márki Sándor, Dedek Cr. Lajos, dr. Komáromy András, Barabás Samu, Jakab Elek, Szilágyi Sándor és Nagy Gyula, *nem*-mel szavaztak: gróf Zichy Jenő, Majláth Béla, Csontos János és dr. Szendrei János.

Ekként a gazdasági bizottság javaslata tizenhárom szóval négy ellenében szótöbbséggel elfogadtatván, miután még elhatározatott, hogy a főtebb tárgyalt pénztári kimutatás szerint tőkésítésre váró 1100 frt alapítvány szintén a bizottság által ajánlott záloglevelekben helyeztessék el, az elnökség utasítatik, hogy a 4°/_o-os 14,100 frt névértékű papírok eladásáról, illetőleg a kisbirtokosok orsz. földhitelintézetének $4\frac{1}{2}$ százalékos zálogleveleiből 15200 frt névértéknek vásárlásáról és a társulat alaptökéjéhez való csatolásáról a P. H. E. Takarékpénztár-Egyesület útján szabályszerűen intézkedjék.

b) A 2-ik pontnál, melyben a bizottság a társulati kiadványok fölös példánykészletének értékesítésére nézve a titkárnak még a múlt év folyamán a válaszmány elé terjesztett, de mindeddig el nem intézett javaslatát ajánlja elfogadásra, továbbá javasolja, hogy a kérdéses kiadványokból eladandó példányok megvétele végett a tekintélyesebb budapesti antiquáriusok (Révai, Dobrovsky, Ruzicska) ajánlat-tételre hívasanak fel s a beérkezendő legelőnyösb ajánlat elfogadása- illetőleg az eladás foganatosítása iránt az elnökség intézkedjék, — a gazdasági bizottság javaslata elfogadtatik s az elnökség annak értelmében a szükséges intézkedések megtételére utasítatik.

c) A jelentés 3-ik pontja, mely szerint a gazdasági bizottság a »Magyar Történeti Életrajzok« vállalata iránt Szilágyi Sándor úrral kötendő szerződésre nézve javaslatát még el nem készíthette s az ügy folytatálagos tárgyalását és elintézését későbbre volt kénytelen halasztani, tudomásul vétetik; felkéretik azonban a gazdasági bizottság, hogy értelmes jelentését és a szerződésre nézve adandó javaslatát a nyári szünet után oly időben szíveskedjék beterjeszteni, hogy e függőben hagyott ügy még a jelen év folyamán végleg lebonyolítható legyen.

d) Széll Farkas bizottsági tag Budapestről való eltávozása tudomásul vétetik, minthogy azonban Széll Farkas úr a bizottsági tagságról le nem mondott, a válaszmány — elfogadván e részben Thaly Kálmán véleményét — ezúttal még nem találja szükségesnek, hogy helyének

mással való betöltése iránt intézkedjék. A bizottsági elnök levele a hozzá csatolt jelentéssel egyetemben irattárba tétetik.

7. Olvassatik Pajor István nyug. árvaszéki elnök és kir. tanácsos úrnak f. évi május 14-ikén kelt s a mult május-hó 2-án tartott vál. ülés 8. j. k. pont alatt hozott határozatából hozzá intézett felkérésre válaszul küldött levele, melyben néhai Ipolyi Arnoldnak 35 éven át vele folytatott levelezéséből megőrzött, számszerint mintegy hetven darab levelét hazafias készséggel ajánlja fel a M. Történelmi Társulat gyűjteménye számára, csupán két kiválóbb érdekű, 1851 és 1854-ből származó levél átengedéséhez kötvén azt föltételül, hogy ezek a társulat közlönyében az ő felvilágosító rövid jegyzeteivel közzé tétessenek; egyébiránt a nyár folyamán az összes leveleket Budapestre hozni s a társulat megbízottjának átadni ajánlkozik.

A választmány a hazafias ajánlatot a hozzá kötött föltétellel együtt örömmel fogadván, a levelek átvételével Szilágyi Sándor titkárt bizza meg, a miről Pajor István úr a társulat hálás köszönete mellett hivatalosan értesítendő, levele pedig irattárba teendő.

Ezzel a folyó ügyek tárgyalása öt órára befejeztetvén, következik a felolvasás:

8. Dr. Jankó János mint vendég felolvassa a *Benyovszky-irodalom* anyagáról a British-Muzeumban általa felkutatott adatok alapján írt és általános figyelemmel meghallgatott kritikai tanulmányát, mely a *Századok*-ban fog megjelenni.

Több tárgy nem lévén, elnök az ülést feloszlatja.

Kelt mint fent.

Jegyzette

Pulasky Ferencz s. k.

Nagy Gyula s. k.

elnök.

jegyző.

Hitelesítjük: dr. *Pauler Gyula* v. tag. s. k., *Majláth Béla* v. tag. s. k.

FIGYELMEZTETÉS.

Figyelmeztetjük t. tagtársainkat, hogy miután a jelen évben életbe léptetett új ügyrend 1-ső, illetőleg 55-ik szakaszai a nyári szünetet július és augusztus hónapokra teszik, a választmány legközelebbi nyilvános rendes havi ülését szeptember-hóban tartja, s a *Századok* legközelebbi füzetét szeptember 15-ikén fog megjelenni.

AZ USZKOKOK ÉS VELENCZÉSEK

FIUME TÖRTÉNETÉBEN.

(1575—1618.)

— MÁSODIK KÖZLEMÉNY. —

II. Fiume érintkezései az uszkokokkal. *)

Fiume ép ez időszakban kezdett mint önálló és kiváltságolt municipium élénkebb fejlődésnek indulni. 1526-ban a triesztiek mintájára kidolgozta statutumait, melyeket I. Ferdinánd megerősített. ¹⁾ A lakosok gabnával, fával, vassal, vászonnal és dohánynyal virágzó kereskedést űztek, — kivált az olasz kikötők felé. 1572-től kezdve a XVII. század végeig a városnak *saját consulai vannak* Ancona, Manfredonia, Messina és Civitavecchia kikötőkben. ²⁾ Ezenkívül a város már akkor nevezetes hajóépítő hely; ebbéli fontosságát egészen napjainkig megtartotta. ³⁾ Ezeken s némi halászaton kívül a lakosságnak alig volt más foglalkozása; a vidék köves és puszta volta teljesen a tengerre utalta.

*) Fiume azon kori szereplését illetőleg sok új és becses adatot nyújtanak a városi levéltárban őrzött u. n. *Protocolli Capitanei*, vagyis a tanácsülések jegyzőkönyvei, melyek első kötete 1593 elejétől egészen az 1607. év végeig terjed. Ezek a legrégebbi fennmaradt jegyzőkönyvek; utánuk ismét hézag következik.

¹⁾ *Tomsich, Notizie storiche sulla città di Fiume*. Fiume, 1886. 86 l. Dr. Kandler P. nyomán.

²⁾ *Almanacco Fiumano* 1885. 34 l.

³⁾ Századunk ötvenes éveiben a hajóépítés még virágzó iparág Fiumében. Ekkor még évenként 20—30 hajó épül itt nyolcz külön hajóépítő telepen. (*Almanacco Fiumano* 1860. 147 l.) Napjainkban a vitorlahajózás elhanyaglása véget vetett e hajdan elsőrendű iparágnek. Az utolsó hajóépítő telep 1882-ben szűnt meg.

Ilyen körülmények között az előre törekvő municipiumot, melynek összes létföltételei a tengeri kereskedelemhez voltak fűződve, igen közelről érdekelték a közvetlen szomszédjában megindult kalózzáratok.

A fiumeiek igen korán lesznek figyelmesekké a zengi uszkokok tengeri rablásaira, és mindjárt az első eseteknél előre megjósolják az ebből a városra háramolható károkat és veszedelmeket.

Az első ilyen esetre már 1543-ban találunk adatot.

Ez évben ugyanis *Ritschan Gáspár* fiumei kapitány s az ottani főhercegi vámszedő jelentik, hogy az uszkokok egy Dalmáciából jövő hajót kiraboltak, melynek ötvenezer aranyat érték rakománya velencei kereskedők tulajdona volt. Kifejezik abbéli aggodalmaikat, hogy *a velenczések visszatorlással fognak élni, megakadályozva a királyi kamarajavak szállítását, elzárva a Fiuméba vezető utakat, sőt egyéb támadásokat is intézve az osztrák birtokok ellen. Ez aggodalmak oly alaposak voltak, hogy később, mint láttuk, egytől egyig beteljesültek.*¹⁾

Ez azonban a negyvenes években még kivételes eset lehetett. Az uszkokok akkor még nem űztek rendszeres tengeri rablást a velenceiek kárára; ez esetben is tévesen lehettek informálva a rablott árú tulajdonosai iránt.

Sőt az uszkokok még jóval később segítségére voltak Velenczének Szelim szultán ellen viselt háborújában (1570—73.)²⁾ A zengi kalózok irtó háborúja a velencei hajók ellen csak ezután kezdődött meg igazában.

S így második adatunk, mely Fiumét kapcsolatban említi az uszkok kalózzokkal, már jóval későbbi; az 1575-ik évből való.

A mondott év karácsony éjszakáján a velencei Contarino

¹⁾ »Hochgedachter kn. Mt. Ambtleüt zu sannd Veit am Phlaumb schreiben, wo die Rauberey daselbst nit abgestellt wierdet, zu besorgen, man wierdt pald vngewondt gegenhandlungen derselben ort finden, daraus ervolgen möcht, das nit allain die verhinderung des khuniglichen Camer-guets, und sperrung der strassen gen Sand Veit emphunden sonder ferrer angriff beschehen werden.« Praunsperger krajnai vicedom jelentése az alsó-ausztriai kamarához 1543. jun. 4. Cs. és kir. közös pénzügyminiszterium levéltára 134. sz. köteg. E levéltár adatait Dr. Thallóczy Lajos kormánytanácsos úr szíves közbenjárása folytán használhattam fel.

²⁾ *Theiner*, Vet. mon. slav. mer. II. 59—60. l.

hajója, selyemmel és más kelmékkel meg gabonával és egyéb levantei áruval megrakva, *Fiume előtt horgonyt vetett*. A gályán nagyszámú utason és tengerészen kívül 300 velencei zsoldos is volt, Candiából visszatérőben. Így mindennemű veszély kizártnak látszhatott.

Azonban egyszerre öt bárka közeledett a hajó felé. A legénység gyanútlanul nézte közeledésüket, halászoknak gondolván őket. Pedig uszkokok voltak, összesen kétszázötvenen, a három Donicsics testvér vezérlete alatt. A hajóhoz érve vakmerő támadást intéztek ellene, szerencsésen elfoglalták s diadallal vitték el Zengbe. ¹⁾

* * *

A fiumeiek, e vakmerő rablócsiny szemtanúi, igen jól ismerhették e kalózbárkákat, a melyek minden valószínűség szerint a fiumei hajógyárakból kerültek ki. Valóban az uszkokok ekkor már nagyon szoros összeköttetésben voltak Fiumével, mely a hozzájuk legközelebb eső tengeri piac volt. Számos adatunk van arra, hogy *kalózbárkáikat itt csináltatták*.

E bárkák, speciális rendeltetésüket tekintve, a rendestől eltérő külön szerkezettel bírtak. Rendszerint harmincz emberre voltak számítva; a nagyobbak azonban ötven főnyi csapatot is befogadhattak. E naszádok általán igen gyors járatuak voltak, s kisebbek mint a közönséges velencei bárkák; minek az volt a célja, hogy ezek üldözés közben a sekélyebb vizekbe ne követhessék. ²⁾ Későbbi szokás szerint fenekük át volt fúrva, s a nyílás egy nagy csappal elzárva; ez meg arra szolgált, hogy a szükséghez képest a part mellett a víz alá meríthessék s így az ellenség szemei elől elrejtsek. A kellő pillanatban aztán újra kiemelték és használatba vették. ³⁾

A fiumei hajóácsok az ilyenmű járóművek készítésében már igen nagy gyakorlatra tehettek szert, midőn a fiumei tanács — kétségkívül a velenceiek panaszai folytán — 50 arany bírság és számkivetés terhe alatt megtiltotta a *kalóz bárkák építését*

¹⁾ *Rački névtelenje*, Starine IX. 193. l.

²⁾ *Mínuci* i. m. 9. l.

³⁾ *Sarpi*, ed. Mohovich 131. l.

(1598-ban.)¹⁾ E tilalomnak azonban aligha volt maradandó foganatja; négy év múlva az illető tanácsvégzést meg kellett újítani.²⁾ S még ennél jóval később is folyton készültek Fiumében ilyenemű naszádok az uszkokok részére; így pl. 1608-ban három 50—50 láb hosszú bárka. Különösen sokat építettek 1612-ben, köztük egy rendkívül nagyot, melyen kevésel utóbb az uszkokok Vegliáról az ottani proveditort fogva szállították Zengbe.³⁾

Az 1608-ik évben az uszkokok megfékezésére kiküldött főhercegi biztosok — Dietrichstein és Rogato — a kalóz bárkákat Zengből mind Fiuméba küldötték, azzal a parancscsal, hogy ott megégettessenek. Azonban a biztosok eltávozása után az uszkokok rögtön Fiumében termettek, partra húzott bárkáikat a tengerre bocsátották s más dalmát bárkákat is rabolván hozzájuk a kikötőből, újra megkezdték kalóz vállalataikat.⁴⁾ A fiu-meiek ebben aligha gátolták őket.

Fiume hajóépítő helyei nélkül az uszkokoknak lehetetlen lett volna akkora terjedelemben úzni a kalózkodást. S így Fiume indirekte nem kevésbé hozzájárult a tengeri rablás előmozdításához.

Különben a fiuemei polgárok közül is akadt nem egy, a ki tényleg részt vett a tengeri rablásban, nem bírván ellenállni az ily könnyű szerrel való nyereszkesedés varázsának. A városi tanács azonban nagy erélyt fejtett ki az ilyenek ellen. Számúzta őket a városból, és megfosztotta a polgárjogtól. Így egy bizonyos Stambacci Balázst, a ki Fiuméből átköltözött volt Zengbe, s ott saját bárkáját az uszkokok rendelkezésére bocsátá, egy szolgálja vezetése alatt, a ki helyette s az ő hasznára részt vett a nyereséges kalóz expedíciókban.⁵⁾ Ez különben akkor általános szokás

¹⁾ »Cymbae pro Segnensibus, quibus eunt depredatum per mare, non debeant fabricari in hoc nostro squero, et calafati sub poena duc. 50 et banni . . . cum tota familia non audeant illas construere.« — *Prot. Cap.* I. 69. (1598. jan. 22.)

²⁾ »Annis praeteritis fuit determinatum in consilio non permittatur fabricari cymbas armatas in nostro squero, eapropter sit exequenda dicta pars.« *Protocolli Capitanali della Terra di Fiume* I. 124 l. (1602. jul. 28.)

³⁾ *Sarpi*, i. m. 165, 175 és 183. l.

⁴⁾ *Sarpi*, 167—8. l.

⁵⁾ »Non permittantur habitare in hac terra illi, qui iverunt vel miserunt depredatum per mare, et deponatur a civitate D. Blasius Stambaccius noster concivis, qui modo habitat Segnae et misit cymbam et famulum depredatum.« *Protocolli Capitanali* I. 1593. ápr. 2.

volt Zeng törzslakosai között, sőt maguknál a főhercegi kapitányoknál is, kik épen nem voltak annyira aggályoskodók, hogy be ne lépjenek e dúsán jövedelmező részvényes vállalatba. ¹⁾ Hasonló esetek fiumei lakosok részéről is még többször fordulnak elé. A tanács fokozódó szigorral jár el az illetők ellen: Dessich György fiumei lakost, ki az uszkokok közé szegődött volt, több hónapig fogságban tartja, s ezután számkivetésre itéli. ²⁾ Hasonló szigort tanusít évekkel utóbb mások ellenében is. ³⁾

Mindazáltal még e korszak *végén is* találunk Fiumében a tengeri rablással mesterségszerűen foglalkozó egyéneket. Ilyeneket említenek még — uszkok néven — a madridi szerződés végrehajtására kiküldött békebiztosok. ⁴⁾

* * *

Ezek azonban nem voltak az egyedüli módok, melyekkel a fiumeiek az uszkokok kalóz vállalataiban közreműködtek. Az egykorú velencei írókban lépten-nyomon találkozunk azzal a váddal, hogy az *uszkokok ragadmánya nagyrészt Fiumén keresztül értékesítettett.*

»Sőt — úgymond Fra Paolo Sarpi ⁵⁾ — Fiume városa (la terra di Fiume) az ő kapitányával nem kevésbé kedvezet tnekik,

¹⁾ »Anco li medesimi cittadini di Segna, soliti prima di vivere modestamente e di giuste fatiche, cominciavano adescarsi al mistiere, et alcuni che si riputavano pure a vergogna di mescolarsi con malandrini, *usavano di tener in casa qualche servitore, che uscendo cogli altri alla brusca, riportasse al padrone la parte della preda.* « Minuci, i. m. 10. l.

²⁾ »Cum fuerit detentus in carceribus Georgius Dessich de Lovrana, olim habitator eius Terrae, qui *fuit depredatum per Mare cum Uscochis*, ipseque supplicationem suam porrexerit pro eius liberatione, fuit conclusum, quod eius supplicatio non habeat locum. « Prot. Cap. I. 40. l. (1598. febr. 20.); egy hónappal utóbb azonban »stante eius miseria, et quod per menses iam stat in carceribus, potissimum quia *alii eius socii et omnes Uscochi libere veniunt et discedunt ab hac civitate*, liberetur . . . sed proscibatur a civitate, nec possit in illa habitare. « U. o. mart. 12.

³⁾ »Pro expeditione *carceratorum, qui pyriticam exercuerunt*, expendantur de pecuniis Magn. Communitatis penarum criminalium « stb. I. h. I. 248. l. 1605. decz. 31.

⁴⁾ *Délszláv akad. mon. hist. slav. mer.* XVI. 71. l. (A békebiztosok tárgyalási jegyzőkönyvében.) »Tutti li Uscochi, habitanti cosi in Segna, Fiume, Buccari et Novi, come in ogni et qualsivoglia loco marittimo, li quali sono stati solito d'andare in corso a far depredationi « etc.

⁵⁾ I. m. 172. l.

mint maga Zeng, *befogadva a zsákmányokat s tovább adva különböző helyek felé.*« S valamivel tovább: »*nagy része a zsákmánynak Fiumében értékesítettett,* és pedig úgy, hogy e város lakosai maguk mentek érte Zengbe, nem akarván, hogy az uszkokok hozzák helybe; *java részét a kastélyban tartották,* a hol a damasznak és atlacznak fél talléron kelt rőfje. S híre volt annak is — bár nem annyira biztos — hogy a (fiumei kapitány) házában levő drága szövetek a három évvel ezelőtt Torcola kikötőjében zsákmányul ejtett fregát ragadmányából valók.«¹⁾

Ezen állítások nem voltak minden alap nélkül. Hiteles egykorú okmányok is igazolják.²⁾ De hol is árusíthatták el legjobban az uszkokok zsákmányaikat, ha nem a hozzájuk legközelebb eső, velük egy közös uralkodó alatt álló tengeri városban? A fiumeiak pedig erre nézve kényszerhelyzetben voltak. A kikötőzár idején a tengeri kereskedelem minden útja el volt vágva előttük. Nem maradt számukra egyéb jövedelmi forrás, mint a zsákmánytárgyakkal való kereskedés.

A fiumei kereskedők kétségkívül gyakran mentek Zengbe a rablott árukért, mikor hírét vették egy-egy sikerült fogásnak. De tán még gyakoribb volt az az eset, hogy a kalózok helybe hozták a prédát. *Fiumében valóságos raktárt tarthattak belőle.* Formálisan birtokba vették a Fiumára partján, közvetlen a város falai alatt épült révházat — híd akkor még nem volt a folyón — s itten kényük-kedvükre felhalmozhatták s áruba bocsáthatták prédáikat.³⁾ A fiumei tanács csak 1607-ben határozta el magát, hogy lerontatja a révházat, mint az uszkokok fő tanyáját, az általuk elkövetni szokott rendzavarások miatt.⁴⁾

¹⁾ 194. l. — Torcola sziget, Lesina mellett. A fregáton, melyet Malotich Milos uszkok vajda 14 társával vett meg, 7000 arany volt készpénzben és 30 vég drága kelme. U. o. 159. l. (1607. év.)

²⁾ Francol Dániel zengi kapitány 1602. márczius havában kelt jelentésében ezeket írja: »Bitt das ihenige geldt, so von dem zu St. Veith ligen den butini versübert wirdet, aufs gebeu Ottotschazz verwenden zu lassen.« *Délszláv akad. mon.* XV. 306. l.

³⁾ E révház látható Fiume város 1671-iki Velenczében megjelent látóképén (egy példánya a fiumei csuklyás barátok kolostorában), e felirattal: »casa dove alloggiano li Scochi.«

⁴⁾ »Domus Traghetti communitatis, quae est extra Civitatem murata, in qua Usocchi accipiuntur die noctuque, et insolentias multas faciunt, deiciatur.« *Prot. Cap.* I. 278. l. (1607. júl. 18-iki ülés.)

E házon kívül Fiume közelében még egy más tanyája is volt a zengi kalózoknak, az u. n. »*uszkok csárda*« (osteria degli uscocchi.) Ez a Fiumára túlpártján volt, a mai Susákon. A hagyomány szerint az uszkokok éjnek idején itt szoktak osztozkodni a zsákmányon. ¹⁾

A fiumeiek kétségkívül nem szívesen üzték az e fajta kereskedést, mely folyton érintkezésbe hozta őket e vad martalócokkal, kik ellenségeiknél nem sokkal jobban bántak velük. Sőt a tanács a zsákmánynak becsempészését tőle telhetőleg igyekezett megakadályozni, azt határozván, hogy *a város felső kapui e végből folyton zárva tartassanak.* ²⁾ Maguk az egykorú velenceiek is kénytelenek elismerni, hogy a kikötőzár megszűntével a fiumeiek többé semmi közösségben nem voltak találhatók az uszkokkal. ³⁾

Különben az e fajta zsákmánytárgyakkal való kereskedés az akkori erkölcsi fogalmak szerint egyáltalán nem hagyhatott foltot a fiumeiek jó hírnevén. Az ilyen nyereséget maguk a velenceiek sem vetették meg s tisztességtelennek sem tartották. *Még ez időben is el-eljártak Zengbe török területen ejtett rabszolgákat vásárolni, s ezt teljesen rendjén valónak tartották,* — azon egyedüli megszorítás mellett, hogy a vásárolt rabszolgák ne keresztények, hanem pogányok legyenek, mit az eladó fél — legalább propter formam — köteles volt beigazolni.

Ilynemű üzletekről részletes adatok is maradtak fel. Így 1588-ban egy velencei kereskedő megbízta ügynökét nagyobb számú rabszolgák vásárlásával, a velencei piac számára, hol a rabszolgatartás egész a XVI. század végeig folyton dívott. ⁴⁾ Az ügynök Fiuméba érkezvén, az üzletet már itt köti meg, *a városi jegyző közbejöttével.* Ezután ellátja magát a szükséges lánczokkal és béklyókkal, s így kellően fölszerelve indul el hajón

¹⁾ *Tomsich, Notizie Storiche sulla città di Fiume* (szorgalommal, de történeti készültség és kritika nélkül írt compiláció, mely ezért csak óvatosan használható) 83. l. — A fentebb említett látóképen e ház is megvan, e felirással: »*Hosteria dove albergano li Scochi.*«

²⁾ »*Portae superioris Civitatis teneantur clausae causa buttinorum Uscoccorum, ne introducantur clanculum in Civitatem.*« *Prot. Cap. I.* 278. l. (1607. év.)

³⁾ *Sarpi, i. m.* 236. l (1913. év.)

⁴⁾ *Molmenti, La storia di Venezia nella vita privata.* Torino, 1880. 329. l.

Zengbe. Itt átveszi a megvett 13 rabszolgát — fejenkint 35—40 arany vételárban — s aztán Fiuméba visszaérkezvén, továbbszállíttatásukról innen gondoskodik. ¹⁾

Oly általános volt akkor a rablott tárgyakkal való üzérkedés, annyira csábító a hirtelen meggazdagodásnak hozzáfűzött reménye, hogy maguk a szomszéd szigetek *velencei kormányzói sem bírtak a kísértésnek ellenállni*. Néha ők maguk vásárolták meg kéz alatt a rablott jószágot. ²⁾

Sőt úgy látszik, maga Rabatta, a kalózok ez erélyes üldözője sem mulasztotta el költségei fejében magának a tőlük elvett zsákmány tekintélyes részét biztosítani. Tény az, hogy Fiumében különböző finom kelmékből nagy készletet tartott raktáron, melynek eredete iránt alig lehet kétség. ³⁾

* * *

Az eddigiekben már többször érintettük a zengi véghely élelmezésének nehézségeit. A vár közvetlen környéke e tekintetben semmit sem nyújtott, s ezért az őrseget távolból kellett eleséggel ellátni.

Az *élelmezés kérdése* egy újabb kapcsolatot és érintkező pontot létesített Fiume és Zeng között. Az élelem-szállítmányok ugyanis az *előbbi kikötőn keresztül vették útjokat*. Ezen célra szolgált Fiumében a »*zengi raktár*« (fondaco de' segnani), melyben az uszkok őrség élelmezésére szánt czikkek őriztettek. ⁴⁾

E czikkeket eleinte tengeren szállították rendeltetésük helyére. Később a velenceiek ennek megátlása végett a Portorè mellett emelkedő *San Marco* szirten erődöt emeltek, melynek maradványai maig is láthatók. Ezen erőd, ágyúkkal és őrseggel ellátva, az élelem-szállító bárkáknak elzárta útját a Fiuméból Zengbe vezető szűk *Maltempo* csatornán. »A *San Marco* erőddel — úgymond Minuci — a zengieket elzárták Fiumétól, honnan

¹⁾ *Molmenti* i. m. H) alatti okmány a függelékben (687. l.) Ez az említett ügynök számadása, mely *Fiumében* 1588. június 19-én kelt.

²⁾ Így 1612-ben. *Rački névtelenje*, Starine IX. 242. l.

³⁾ Rabatta megöletése után Fiume községe e kelme-készletet egy 100 aranyra rugó kölcsön fejében zár alá helyezte. Később Rabatta örökösei ez adósságot kiegyenlítették. *Prot. Cap.* I. 125. l. (1602. év.)

⁴⁾ *Prot. Cap.* I. 251 és 253. l.

életmi szereiket és egyéb szükségleteiket kapni szokták; mi által az uszkokok csakhamar végszükségre jutottak.«¹⁾

A leleményes kalózok azonban mindenestre módját ejtették, hogy a san-marcói örök éberségét mindenféle fuffanggal kijátszszak. Egyik-másik ilyen cselfogás emléke korunkra is eljutott.²⁾

A »*zengiek raktára*« különben nagyon terhére volt a békés fiumei polgároknak, mert folyton alkalmat adott e garázda katonáknak, hogy a városban rakonczátlan magaviseletükkel a lakosok nyugalmát megzavarják. A tanács 1606-ban *megtiltja a zengi örség számára való buza s egyéb gabona behozatalát, s azzal fordul Hoff Jeromos ottani élelmezési biztoshoz (magister annonae), hogy a mondott czikkeket ezután megállapodás nélkül szállítassa Zengbe.*³⁾ Utóbb báró Kisl horvátországi generális megkeresésére — ki akkor biztosi minőségben tartózkodott Zengben — a tanács eláll ugyan e tilalomtól, azt határozva, »*hogy a mondott raktár maradjon meg a városban, a míg a mondott generális úr ő kegyelme e végeken tartózkodik*«; de csak úgy, ha »*megigéri, hogy semmiféle kalóz bárkát nem enged a szállítmányokért jönni, hanem világosan és szigorúan meghagyja a raktárosnak, hogy a készleteket haladék nélkül szállítsa rendeltetésük helyére; máskülönben, ha ez elmulasztatnék s újra kalóz bárkák jönnének értük, nemcsak hogy meg nem fog engedtetni kivitelük, de jövőben behozni sem lesz szabad, miről a főherczeg ő fensége [Ferdinánd] is értesíttetni fog, nem más okból, hanem azért, hogy eleje vétessék a szokott garázdálkodásoknak s az annyiszor ismételt fenyegetéseknek.*«⁴⁾

* * *

¹⁾ *Minuci*, 34. l. *De Franceschi*, 303. l.

²⁾ Egy mulatságos ilyféle esetet beszél el *Sarpi* (i. m. 186. l.): Antal barát, fiumei kapuczinus, egy bárkán elindul Fiuméből, hogy egy lisztrakományt Zengbe csempészszen. A san-marcói örök azonban észreveszik s foglyúl ejtik. Váltig erősíti a barát, hogy a liszt az övé, s a zengi barátok számára való: nem hisznek neki; bárkáját elveszik s őt magát kémkedés gyanuja miatt jó ideig fogva tartják. Aztán még az a baj éri, hogy a velencei katonák kártyán minden pénzét elnyerik. Később Velenczébe vitetvén elvesztett pénzét visszaköveteli; de azt nyeri válaszul, hogy jövőben ne kártyázzon, hanem gondoljon inkább papi hivatására.

³⁾ *Prot. Capit.* I. 251. l. 1606. április 3-iki ülés.

⁴⁾ Az illető jegyzőkönyv kivételkép már nem latinul, hanem *olaszul* van fogalmazva: . . . »detto fontigo si lassa nella città sin tanto che detto

Már e felszólalás hangjából is eléggé kivehető, hogy daczára a közös alattvalói kapcsolatnak, daczára a sokféle érintkezésnek és egymásra utaltságnak, az uszkokok közeli szomszédsága *épen nem lehetett kellemes a fiumeiekre nézve*. S valóban a város polgárai sohasem szüntek meg az uszkokokat tartani minden baj okának, mely e válságos időkben szülőföldükre nehezedett.

Mert Fiuménak mindenek előtt el kellett viselni a zengiekkel való erőszakolt közösség minden szomorú következményét: túrnie kellett a velenceiek haragját, akik megakasztották kereskedését, elvették hajóit, fogságba hurczolták lakosait s több ízben fenyegették végromlással. De ez nem volt elég; maguk az uszkokok is, ahelyett hogy hálásaknak mutatkoztak volna a nekik tett jó szolgálatokért, *e város lakóit csak úgy zaklatták és bántalmazták, mintha az ellenség alattvalói lettek volna*. A fiumei tanács ülései ez egész idő alatt folyton visszhangoznak az erőszakoskodásaik és fenyegetődzéseik által felidézett panaszoktól.

* * *

A kölcsönös viszony különben — amennyire a város fennmaradt jegyzőkönyveiből megítélhetni — tűrhető maradt egészen 1596-ig. Még a megelőző évben is a város fontos kedvezményben részesíté az uszkokokat az által, hogy *kalóz bárkáikat a kikötő-illeték fizetése alól fölmentette*.¹⁾

Az *első összetűzés*, melynek emléke hozzánk eljutott, 1596. január 13-án történt Fiumében néhány odavaló polgár és *Posse-dariai Márton* gróf uszkok vezér között. Az összekocczanás formális verekedéssé fajult, melyben egy uszkok a kalandor gróf kíséretéből súlyosan megsebesült.²⁾

Illustrissimo General si trova in questi confini« — se »prometterà di non lassar venire nissuna barcha armata a levar detto fontigo . . . ma espressamente e severamente commette al fontigaro, che di qui con diligenza espedisca detto fontigo a quella volta . . . altrimenti mancando, et venendo dette barche armate, non solamente non se gli permetterà a levar detto fontigo de qui, ma nè anco introdurlo per l'avvenire« stb. *Prot. Cap. I. 253. l. (1606. ápr. 28.)*

¹⁾ »Item che li Segnani non tampoco alcun Vascello armato non sia astretto ad alcun pagamento delle cose suddette quantunque venessero a legarsi al Pontile« (kikötő-híd). — *Prot. Cap. I, 46 l. (1595. nov. 4.)*

²⁾ U. o. 49 l.

A *Possedariai grófok* régi tekintélyes család voltak Dalmáciában. Ősi kastélyuk, Possedaria, a novigradi öbölben feküdt a tengerparton. Már IV. Béla idejében szerepelnek, mikor is a Frangepánokkal együtt a mongolok által üldözött király megmentésére sietnek.¹⁾ Az általunk tárgyalt időszakban Possedariai Márton és Ferencz grófok elpártoltak Velenczétől és Zengben osztrák hadi szolgálatba szegődtek. Csakhamar élére álltak az uszkok kalózkodnak s rettegett ellenei lőnek régi hazájuknak. Keserű hangon veti ezt szemére Márton grófnak a velencei Minuci, azt mondván róla, hogy »haramiák fejévé lőn prédaleső kapzsiságból, megtagadván nemesi származását és ősei erényeit.«²⁾ Utóbb annyira mentek fékezhetetlen rablásvágyukban, hogy maga a főhercegi kormány kénytelen volt őket a legnagyobb büntetésekkel sújtani. A fumei összetűzés hőseit, Márton grófot, rakonczátlansága s ellenszegülése miatt Rabatta 1602-ben elijesztő példáiul felakasztatta a zengi várkastély párkányára.³⁾ Ferencz grófot pedig később Khisl báró, a horvát végvidék parancsnoka, börtönre vetette, honnan csak 1609-ben szabadult ki, ügygyel-bajjal kerülve el az akasztófát.⁴⁾

Az említett összetűzés idején azonban a Possedariai grófok még nagy tekintélyben állottak fölebbvalóik előtt. A fumei eset hírére *Paradeiser György*⁵⁾ zengi kapitány mértéktelen haragra lobbant a város ellen. Minthogy e kapitány akkor épen a szomszéd tersattói várkastélyban lakott, még az nap értesülhetett a történetekről.

A fumeiek is hamar megtudták a hatalmas úr fölháborodását ez eset fölött. Másnapra már a fumei bírák — Jurcovich András és Milcich Tamás — dobogó szívvel járultak a haragos kapitány színe elé, hogy őt a katonáin elkövetett sérelemért megkövessék. Fogadtatásuk a lehető legrosszabb volt. A kapitány fennen fenyegetődött, hogy, ha rögtön meg nem fenytik a tette-

¹⁾ Hivatkozik erre Possedariai Ferencz gróf Ferdinánd főherceghez írt kegyelmi folyamodásában. — *Délszláv akad. mon. slav. mer.* XV, 369 l. (1609. június).

²⁾ I. m. 44 l.

³⁾ *Minuci*, i. m. 45 l.

⁴⁾ *Délszláv akad. mon.* XV, 370. l.

⁵⁾ Krajnai bárói családból. — *Dimitz*, *Gesch. Krains* II, 2 r., 85 l.

seket, ágyuival Tersattóból halomra löveti a várost s kardélre hányatja lakosait, »nem kegyelmezve még a viselős asszonyoknak sem, kiknek méhéből fogja kitépetni a még meg nem született gyermekeket.« [!] ¹⁾

A tanács erre megindította a vizsgálatot a vétkesek ellen, de egyúttal elhatározta, hogy panaszt emel a főhercegnél *Paradeiser esztelen fenyegetődzései miatt.* ²⁾

Az e végből kiküldött követ teljes elégtétellel tért vissza a gráci udvartól, két kedvező főhercegi resolútiót hozván magával. Ezek elseje szerint az *uszkokok* »azon botrányok elkerülése végett, melyeket erőszakos magaviseletükkel a városban naponkint okoznak« *kitiltatnak Fiume területéről*; azonban »ha ennek daczára mégis jönnének (!) s erőszakot követnének el,« a fiumei statutumok szerint legyenek büntethetők. — A másik rendelettel a főherceg meghagyja *Raab Gáspár* tersattói várúrnak, ³⁾ hogy *Paradeisert e kastélyból rögtön kiköltöztesse*, nehogy a békés város ellen szórt fenyegetéseit beválthassa. ⁴⁾

A főherceg kitiltó rendelete azonban nem sokat változtatott az állapoton. Határozatlan, tétovázó hangja maga is elég bizonyíték arra, hogy e tilalom tiszteletben tartására eleitül kezdve nem számítottak. Midőn a következő évben a Zengbe kiküldött főhercegi biztosok Fiuméba érkeznek, a tanács az összes lakosság nevében ezekhez fordul, hogy az *uszkokokat kitiltó rendeletnek érvényt szerezzenek.* ⁵⁾

De még ez sem használt. — A Fiumében levő zengi élésraktár folytonosan ürügyül szolgált az uszkokok látogatására.

¹⁾ »se velle subvertere hanc Civitatem bombardis, cives necare, nec parcere pregnantibus mulieribus et filios ex ipsarum ventre extrahere.« *Paradeiser* saját szavai, elreferálva az 1596. január 8-iki ülésen. — *Prot. Cap. I, 49 l.*

²⁾ U. o. folytatólag.

³⁾ Raab Gáspár, azelőtt maga is zengi kapitány, Tersattót 1582. január 16-án vette volt örök zálogba Károly főhercegtől, 3483 forinton. L. a szerződést *Délszláv ak. mon. hist. slav. mer. XV, 113 l.*

⁴⁾ »mandatur Clarissimo D. Gaspari Rob, ut ipse Rob debeat levare Castrum Tersatti dicto Capitaneo Segnae locatum ob evitanda periculo (*sic*), quod imminet huic Civitati ob minas I. D. Capitanei.« *Prot. Cap. I, 58 l.* (1596. nov. 25.)

Paradeiser György nemsokára rosz véget ért. Négy évvel később Kanizsát feladta a töröknek, miért fejvesztéssel lakolt.

⁵⁾ *Prot. Cap. I, 63 l.* (1597. május 21.)

Nem múlt el még egy hónap a biztosok átutazása óta, midőn már újra megjelent a város előtt egy 50 főnyi uszkok csapat, élelmi szerezet követelvén a raktárból. Kaptak is búzát, bort s egyéb élelmi cikket. De, úgy kell lenni, nem a legjobb fogadtatásban részesültek, s a városba nem eresztették őket; mert nagy hangon fenyegetőzni kezdettek, hogy rövid időn *teljes számban eljönnek s a várost elpusztítják.*¹⁾ Idáig jutott a kölcsönös feszültség rövid egy év alatt a Possedaria-féle sérelem következtében.

A tanács e fenyegetést egész komolyan is vette. Ötven lira bírság terhe alatt elrendelte, hogy ezentúl egy fiumei polgár se merjen az uszkokokkal érintkezni. Az összes lakosságnak fegyverben kellett járnia és őrszolgálatot tennie, hogy egy esetleges éjszakai támadás készen találja a várost. *Fiume e szerint valószínűsítette, hogy a város ostromállapotba volt helyezve.*²⁾

Ez erélyes intézkedések folytán az uszkokok a városba többé nem juthattak. *Azonban nyitva maradt előttük a Fiumára torkolata által képezett természetes kikötő.* Ide még mindig eljártak. Elfoglalták a révházat³⁾ s a folyón való átkelést megakadályozták.

A szegény révész nem folytathatta tovább mesterségét. Kénytelen volt a községhez folyamodni, hogy kötelezettségétől fölmentse s a révjogért járó bérösszeg hátralevő részét neki elengedje. Panaszai annyira alaposak voltak, hogy a község e kérelemnek csakugyan helyet adott.⁴⁾

A tanács most az által akart az uszkokokra nyomást gyakorolni, hogy a fiumei hajó-ácsokat *a kalóz bárkák készítésétől*

¹⁾ Prot. Cap. I, 65 l.

²⁾ »cum non desistent Segnenses minari nobis Fluminensibus, et pro beneficiis acceptis ingrati ac odiosi (*így*) se reddere, cum novissime *illis 50 Segnensibus, qui venerunt ad hanc Terram, impartitum fuerit triticum, vinum, et alia necessaria*, ipsi autem de hoc bono ausi fuerunt iniuriis efficere publice omnes Fluminenses, et minari, *velle omnes brevi venire ad depopulandam Civitatem*, — propterea fuit conclusum, quod sub poena 250 pro quolibet *omnes debeant gestare arma cuiuscunque generis et attendere escubiis*, ne de nocte improviso aggredientur Civitatem et quod sub poena eadem nemo nostrorum *audeat praticare cum dictis Segnensibus.*« — Prot. Cap. I, 65 l. (1597. június 18.)

³⁾ L. 528. l., a jegyzetben.

⁴⁾ Prot. Cap. I, 69 l. (1597. aug. 8.)

*eltiltotta.*¹⁾ S midőn egy Biasi Lukács nevű zengi ember erővel el akart vinni egy kész bárkát, a fiumeiek szerencsésen elfogták s a megérdemlett büntetésben részesítették.²⁾

* * *

Ilyen volt a város helyzete az uszkokokkal szemben, midőn egyszerre híre érkezett, hogy a velenceiek *nagyobb mérvű készülődéseket tesznek az osztrák tengerpart megtámadására.* A közös ellenség részéről fenyegető komoly veszedelem rövid időre ismét közelebb hozta egymáshoz a patvarkodó szomszédokat: a város kapui újra megnyíltak az uszkokok előtt.³⁾ Midőn pedig — 1599 elején — már kétségtelen volt, hogy a velencei hajóhad egyenesen Fiume ellen készül támadni, egy 80 főnyi uszkok csapat érkezett Zengből a város őrségének gyarapítására. E csapat derekasan meg is tette kötelességét a velencei ostrom alkalmával, s lényeges része lehetett az ellenség diadalmas visszaveretésében. Az ostrom elmúltával a város őket illő jutalomban is részesítette, »hogy ne lett légyen hiában való idejövetelük, s más-szor is készségesen segítségünkre jőjjenek.«⁴⁾

Amint azonban a közös veszély megszűnt, az uszkokokkal való viszony rögtön visszatért régi állapotába. A város ismét hatályba helyezte a haramiákat kitiltó rendeletet, s ezek újból eljártak bárkáikkal a Fiumára torkolatába, onnan fenyegetvén és sanyargatván a várost. *A velenceiek által előidézett nagy ostromállapotot újra a kalózok által okozott kis ostromállapot váltotta fel.*

A tanács erre elhatározta, hogy a kalóz bárkáknak biztos menedékkül szolgáló *folyó-torkolatot is elzárja az uszkokok elől.* Ennek legjobb módját abban találta, hogy e természetes kikötő

¹⁾ U. o. 69 l. (1598. jan. 22.)

²⁾ »exequatur contra Lucam Blasii de Segna, violantem iurisdictionis (sic) huius Civitatis ob acceptationem vi Cymbae a consilio prohibita, ne vadat depredatum per mare.« U. o. I, 70 l. (1598. febr. 20).

³⁾ »omnes Uscocchi libere veniunt et discedunt ab hac Civitate.« — *Prot. Cap. I, 70 l.* (1598. márcz. 12.)

⁴⁾ *Prot. Cap. I, 79 l.* (1599. febr. 7.) — A városnak nem lévén elég pénze a jutalomösszeget kifizetni, kénytelen e kiadást kényszerkölcsön útján fedezni: »coganturque mercatores et alii locupletes pecunias mutuare Comunitati pro dictis indigentiis.« U. o.

bejáratát minden éjjel egy vaslánczczal rendelte elzáratni.¹⁾ E végből a város Ferdinánd főherczeghez folyamodott, ki e czélra a laibachi hadi szertárból csakugyan átengedett egy 15 lépés hosszú vaslánczot.²⁾

De mindez nem volt elég arra, hogy az uszkokokat távol tartsa Fiumétól. Bizonyos, hogy titkos czinkosaik voltak a polgárok között. Erre mutat az a körülmény, hogy zsákmányaikat még ezután is minden áron igyekeztek a városba becsempészni. S minthogy portyázásaikat ép ez időtájt a szomszédos velencei Istriára is kiterjesztették, annál sűrűbben fordultak meg Fiume környékén. Ily alkalmakkor éjjelenként még gyakran a város tengeri kapuja³⁾ alá lopóztak, hogy ragadmányukat titkon a városba juttassák.

1600 tavaszán a fiumeiek újból neszét vették egy ilyféle tervnek. A tanács rögtön a legerélyesebb ellenintézkedésekhez folyamodott. A főkapu rendes őrségét nyolcz emberre szaporította, élükre felváltva egy-egy tanácsost állítván. Ezeknek szoros ügyelet alatt kellett tartani a kaput, *nehogy az uszkokok, portyázó útjokról visszatérve, zsákmányukkal a városba juthassanak.* A parancs úgy szólott, hogy, ha a rablók erővel akarnának betörni, fegyverrel kell visszaverni őket.⁴⁾ — Ez intézkedéséről a tanács Paradeiser utódját, *Barbo Dániel* zengi kapitányt is értesítette, ki különben teljesen egy húron pendült a rablókkal.⁵⁾

¹⁾ »pro securitate huius portus ne invadatur a pyratis, sicuti his diebus factum fuit, esset bonum in ingressu (*sic*) et faucibus portus fiat et ponatur ferrea catena qua claudi nocte possit.« U. o. 98 l. (1600. ápr. 7.)

²⁾ A város ez időben Franchini János tanácsurat küldé követül Ferdinánd főherczeg lakodalma alkalmából, ki a község nevében egy 300 frt értékű ezüst mosdótálat és korsót adott át nászajándékkul. A lánczra nézve a követ ezeket jelenti : »Super supplicatione pro catena portus obtinuit commissionem ad D. ViceDominum Labaci ut ex armament. Domo detur catena 15 passuum longitudinis ferrea.« — U. o. I, 101 l. — (1600. jul. 13.)

³⁾ E régi kapu — a Porta dell' Orologio — még most is megvan a corsón, s a mai Fiume egyik legérdekesebb történelmi emléke.

⁴⁾ Prot. Cap. I, 99 l. (1600. ápr. 12.)

⁵⁾ A *Barbók* velencei eredetű krajnai nemesek voltak. (Dimitz, G. Krains II, 2. r. 83 l.) — A szóban forgó *Dániel*, az isztriai *Bellaj* ura, kora ifjúságától kezdve a végeken szolgált. (Maga mondja egy jelentésében : *Délszláv mon.* XV, 277 l.) Az uszkok kalózzokkal régtől fogva czimboraságban állott, kezükre járva a velencei Istria elleni expeditióiknál s oszlatékok kapva a prédából. (*De Franceschi*, i. m. 299 l.) Ezt aztán mint zengi kapitány nagyban folytatta, miért Rabatta 1602-ben meg is fosztotta hivatalától.

Tudatá vele, hogy katonáit semmi szín alatt nem ereszti sem a városba, sem a kikötőbe: — kivételt csak olyanok számára tesz, kik tőle való ajánló levelet mutathatnak fel, s megígérik, hogy minden néven nevezendő kihágástól tartózkodnak és békésen viselkednek. ¹⁾

Mindez még jobban elkéséztette az uszkokokat a fiumeiek, s különösen az erélyéről ismert városi bíró, *Chnesich Gáspár* ellen. ²⁾ Minthogy a velük egy hajóban evező kapitánytól nem volt mit tartaniok, nem is késtek soká bosszujokkal.

Pár hóval az imént említett rendelet után *Haiduh Jurica* vajda vezérlete alatt egy uszkok csapat jelent meg Fiume alatt, hogy a polgársággal s első sorban annak érdemes bírójával haragjukat éreztessék. A városba és kikötőjébe be nem juthatván, neki estek a bíró szőllejének, vandál módon kivagdosva a tőkéket és gyümölcsfákat. Chnesichben volt akkora bátorság, hogy velük szembe szálljon s őket kérdőre vonja; de a neki vadúlt uszkokok nemcsak elégtételt nem adtak neki, hanem még őt magát is megtámadták és tetteleg bántalmazták. Szintígy tettek még néhány más polgárral, a kit előtaláltak; az asszonyokon pedig erőszakot követtek el. ³⁾

¹⁾ Prot. Cap. i. h.

²⁾ *Chnesich (Knezic) Gáspár* ez idő szerint legtekintélyesebb és leggazdagabb polgára Fiumének. Több ízben viselte a választott bíró tisztét. 1600-ban saját költségén építtette az első hidat a Fiumarán. (P. C. I, 106 l.) 1601-ben Rosaur Mátyástól megvette *Tersatto várát*. 1602-ben már *nemesi czímmért* folyamodott a főherceghez. (U. o. 138 l.) Ugyanez évben élére állott a polgárság mozgalmanak Paar fiumei kapitány túlkapásai ellen. (U. o. 110 és köv. ll.) — Egy utódja, *Ferencz*, saját költségén emeltette (1669-ben) a fiumei benedekrendi apácák maig főnnálló klastromát.

³⁾ A kárvallott bíró előadása szerint »*Jurissa Chaiduch cum sociis* . . . possessionis suae vites et arbores fructiferos inciderunt et damnum magnum intulerunt, et loco satisfaciendi sibi damnum illatum nullo habitu respectu ad (*sic*) officium Judicis quod repraesentat ipsum aggredi, et minari, vim inferre, atque violare nonnullas pauperes mulieres, verberare cives et alias insolentias facere est (*sic*) ausus.« — *Prot. Cap. I*, 102 l. (1690. jul. 13.)

Ez a *Hajduh Jurica* korának leghírhedtebb kalóz vezére volt. Egyszerű parasztból lőn uszkok vajdává. A zarái szigeteken egy jó házból való leányt rabolt magának feleségül, miért a velenceziek halálra keresték. De még Rabatta sem merte nekik kiadni a népszerű és tekintélyes főnököt. Inkább Kanizsa ostromához rendelte csapatával. Haiduch azonban Károlyvárosból embereivel együtt visszatért. Rabatta erre börtönre vetette, de ezért életével lakolt. 1607-ben Kisl horvát végvidéki generális száműzte, de kevéssel utóbb ismét visszafogadta. 1608-ban végre Dietrichstein és Rogato főhercegi biztosok felakasztatták. — Minuci, 57 és 59 l. — Sarpi, 129, 154, 157, 162 és 171 l.

A tanács ez újabb esetről is értesíté Barbó Dániel uszkok kapitányt, ujjolag kérve őt, ne engedné embereit Fiuméba; vagy legalább is tiltaná meg nekik, hogy fegyveresen jöjjenek. ¹⁾ Egyéb elégtételre még csak nem is lehetett gondolni.

* * *

Négy esztendeig tartottak már e torzsalkodások a Possedaria-félle eset óta, midőn egyszerre híre érkezett *Rabatta József* főhercegi biztos kiküldetésének. Képzeltetni mekkora örömmel s mily nagy várakozásokkal üdvözölték őt Fiumében, mint a város megváltóját és szabadítóját annyi veszedelemből és szorongattatásból. A biztos több időre meg is állapodott a városban, s innen lépett előleges érintkezésbe *de Dominis* zengi püspökkel s a Veglia alatt horgonyzó velencei hajóraj parancsnokával, *Pasqualigo Fülöppel*. ²⁾

A fiumeiek kétségkívül minden tekintetben igyekeztek a biztosnak kezére járni, s midőn később pénz szűkében volt, száz aranyat előlegeztek neki vállalata költségeire. ³⁾ Miután az előzetes tárgyalások jó végre vezettek, Rabatta még Fiumében várta be a szükséges hadi és élelmi szereket s a kíséretéül rendelt 1500 fegyverest. Csak ezután indult el Zengbe, a fiumeiek legjobb kívánságaitól kísérve. ⁴⁾

Rabatta radikális intézkedései kedvező fordulatot idéztek elő a fiumeiek életében is. A következő három évben a városnak nincs baja külellességgel; Fiume szabadságszerető polgárságát ez időben csak saját kapitánya, az 1600-ban elhalt Athems Lénárd helyére lépett *báró Paar Frigyes* sanyargatja, kivel a fiumeiek jogaik és kiváltságaik védelmében az alkotmányküzdelem egy nemét kénytelenek folytatni. ⁵⁾

* * *

¹⁾ » scribantur haec omnia D. Capiteano Segnae (*rogetur*) quod prohibeat eis huc (*nos*) venire, et quando eveniet, quod aliquis eorum (*in posterum huc veniat*, non permitatur (*sic*) cum armis ingredi Civitatem.« U. o. i. h.

²⁾ Minuci, i. m. 38 l.

³⁾ Prot. Cap. I, 125 l.

⁴⁾ Minuci, i. m. 38–42 l. — De Franceschi, 305 l. Rabatta első jelentése Zengből 1601. febr. 14-én kelt. — Délszláv mon. XV, 283 l.

⁵⁾ Prot. Cap. I, 152, 163, 185 és 208 ll.

Tudjuk, hogy a Rabatta intézkedései által előidézett javulás nem volt maradandó. A biztos tragikus halála után kinevezett új zengi kapitány, a trieszti *Francol Dániel*, újlag szabad kezet engedett az uszkokoknak. Jellemző e tekintetben, hogy a meggyilkolt biztos halálának közvetlen okozóját, Haiduh Juricát, minden módon kitüntette: meghívta asztalához s nyilvános helyeken vele együtt sétált. ¹⁾ 1605-ben az uszkokok ismét teljes számban együtt voltak régi rabló fészükben.

Jól tudhatták a kalózok, mily kedvező fogadtatásban és istápolásban részesült volt kérlelhetetlen üldözőjük Fiumében. Boszut lihegve hangosan azzal fenyegetőztek, hogy *a gyűlölt várost elpusztítják a föld színéről, polgárait leöldösi, nejeiket és leányaikat pedig örök gyalázatnak dobják oda.* ²⁾

Képzeltető a hatás, melyet e fenyegetések híre Fiumében okozott. A város újra ostromállapotba jutott, s a végsőig elkeseredett s Rabatta büntetlen meggyilkolása által vérszemet kapott kalózok részéről mindenre el lehetett készülvé. A tanács rögtön meg is teszi a szükséges intézkedéseket, sűrűen osztogatva védelmi rendeleteit: »A kapukat rögtön be kell zárni, mihelyt az uszkokok közelednek: négyenél vagy hatnál többet egyszerre semmi szín alatt sem szabad beereszteni. — Mihelyt a San Vito harangja megkondúl, e vészjelre minden polgár fegyvert ragadjon s fejvesztés terhe alatt siessen őrhelyére az előre kijelölt bástyatoronyba, hazájának, magának és övéinek védelmére. — A tornyokban állandó legyen az őrszolgálat, hogy az uszkokok éjnek idején se lephessék meg a várost. — A veszélyről értesítendők a főherczeg, a horvát végvidék főparancsnoka, a zengi kapitány s az uszkokok vajdái.« ³⁾

A fiumeiek jogos felháborodásukban most már nem állapodtak meg e pusztán védelmi intézkedéseknél. Nem akarván tovább túrni a tengeri rablást — legalább a szomszéd vizek-

¹⁾ Minuci, i. m. 57 és 59 l.

²⁾ »velle scilicet uno die ingredi, virgines et uxores civium violare et homines occidere et Civitatem depopulari« . . . — *Prot. Cap. I, 245 l.*

³⁾ U. o. (1605. szept. 24.) »omnes adveniente occasione, et ad pulsum campanae S^{ti} Viti currant ad arma et unusquisque vadat (*sic*) ad loca disposita ad Turrem suam, sub poena capitis pro tuenda Patria et salute propria uxorum atque filiarum« stb.

ben — *kezdék elfogdosni és börtönre vetni a kalózokat.* Még ez év deczemberében kezükbe került három tengeri rabló, kik Veglia partján egy hajót kifosztottak volt. Börtönbe vetették és pört indítottak ellenük. ¹⁾ Csak néhány heti fogság után eresztik szabadon s küldik el . . . alkalmasint Zengbe, báró Kisl horvát végvidéki főparancsnok és zengi biztoshoz. ²⁾ A következő évben pedig már végkép meg akarják szüntetni városukban a »zengi éléstárt«, hogy az uszkokokkal való mindennemű érintkezéstől megszabaduljanak. ³⁾

A kalózok ugyanis kevéssel előbb Fianona alatt *formális összeesküvést szőttek volt, a város ellen régóta forralt terveik végrehajtására.* Fondorkodásuk azonban nem maradt titokban a fiumeiek előtt, kiket néhány jóakaró barátjuk kellő időben értesített a veszélyről. ⁴⁾ — Minthogy ép ez időtájban báró Kisl horvát végvidéki generális Zengbe érkezett, hogy mint arra kiküldött főhercegi biztos a zengieket újabbi kihágásaikért megfenyítse, a tanács a főherceg meghagyásából *Manlio Flaminio* városi jegyzőt küldé hozzá, hogy a fiumeiek panaszait és sérelmeit neki előadja. ⁵⁾

A derék Manlio fáradozásai és Kisl intézkedései egyelőre sikeretlenek maradtak. A következő 1607-ik évben a szomszédok viszálykodása nemcsak tovább tartott, hanem akkora arányokat öltött, hogy még a velenceiek figyelmét is magára vonta. »A zengiek és fiumeiek között — úgymond az egykorú Fra Paolo Sarpi — nagy viszályok keletkeztek, mert az utóbbiak is sokat szenvedtek, s a mint mondák, ép a zengiek miatt.« ⁶⁾ —

¹⁾ Jurkovich bíró jelentése: »reperiuntur 3 fures pyratae hic in carceribus, qui depredati sunt, et spoliarunt navigium quodam in portu Insulae Veglae, formatisque fuit per ipsam et collegam processus contra ipsos.« — *Prot. Cap. I, 247 l.* (1605. decz. 12.)

²⁾ »*pro expeditione carceratorum, qui pyratam exercuerunt, expendantur de pecuniis Magn. Communitatis*« etc. U. o. 248 l. (decz. 31.)

³⁾ *Prot. Cap. I, 251—3 l.* — E kérdésről már bővebben megemlékezünk a fentebbiekben.

⁴⁾ . . . »le minacie seguite tante volte, com' ultimamente per il trattato (*sic*) tra loro concluso sotto Fianona li di passati, come per una copia di lettere scritte da particular' amici si ha avuto bona informatione.« U. o. 253 l. (1606. ápr. 28.)

⁵⁾ U. o. 253 l.

⁶⁾ I. m. 156. l.

Tény az, hogy az uszkokok ez évben sem hagytak fel *a város fel-dúlására czélzó tervükkel*. Az erről szárnyaló rémhírek folytonos izgalomban tartották a lakosságot. ¹⁾

A fiumeiek azért ez évben is folyton résen állanak s városuk biztonságáról minden kitelhető módon gondoskodnak.

Mindenek előtt bevádolják az uszkokokat a főherczegnél legújabb kalóz támadásaik miatt, melyekkel a velenceziek haragját újból a szerencsétlen város ellen zúdították. ²⁾ Továbbá jelentést tesznek a horvát végvidék főparancsnokánál a veszélyről, melyben a város e »latrok és lázadók« miatt forog, és segílyt kérnek tőle. ³⁾ Addig is zárva tartják az összes mellékkapukat, hogy rajtuk az uszkokok prédáikkal be ne lopózhassanak; a főkapun többé egyet sem eresztenek be, sem zsákmánynyal, sem a nélkül, — kiterjesztvén e tilalmat még az asszonyokra is. ⁴⁾ — Elhatározzák, hogy az uszkokoknak tanyául szolgáló révházat lerombolják s építési anyagát a város megerősítésére fordítják. ⁵⁾ — Végül megszaportítják a bástyatornyok őrségét, a bírák által összeiratván az őrszolgálatra kijelölendő polgárok neveit. ⁶⁾

E lázas készülődések közepett annyival lesújtóbban hatott a lakosságra egy váratlan szerencsétlenség: amint javában készülének a fenyegetett város védelmére, egyszerre csak

¹⁾ »per fidos amicos huius Civitatis detectus est tractatus et coniuratio facta ab Uscocchis contra hanc Civitatem velle una nocte venire ad vastandam illam ferro et flamma.« — *Prot. Cap. I*, 280 l. (1607. szept. 14.)

²⁾ »supplicetur S. S. A. data notitia de depredationibus ingentibus maximique momenti, quas nuper hisce diebus fecerunt Uscocchi, pro quibus Ven. Resp. ulcisci in nos (licet innocentes ut alias fecerunt) minantur (*sic*) gratia sua nobis succurrat pulvere globis, et liberatoribus dictis vulgo bombardariis.« — *Prot. Cap. I*, 278 l. (1607. jul. 18.)

³⁾ »detur notitia de his Illmo D. Generali Croatiae et rogetur, provi-deat atque succurat (*sic*) Civitati huic in tanto periculo latronum causa atque rebelium (*sic*) versanti, et cum literis nuntius ex proposito mittatur.« U. o. 280 l. (1607. szept. 14.)

⁴⁾ »portae superiores Civitatis teneantur clausae causa buttinorum Uscoccorum, ne introducantur clanculum in Civitatem.« — . . . »nullus Segnensis neque Uscoccus neque eorum uxores admittantur in Civitatem nec cum rebus nec sine usque ad aliam determinationem S. S. A., cui de his omnibus detur per nuntium ex proposito notitia.« U. o. 278. l. (jul. 18.)

⁵⁾ »de lapidibus, lignaminibus et tegulis, quae inde extrahentur, fabricetur turris in fortalio retro Monasterii S. Hieronymi, ut possint Bombardae conservari sub tecto et fiat murus prope Turrim, quo defendi possit propugnaculum ipsum ab hostibus.« U. o.

⁶⁾ U. o. 280 l.

beszakad a város fala, — mintegy 300 lépésnyi hosszúságban! — A tanács, első ijedtségéből felocsúdva, három nappal utóbb megbízta a bírákat, találjanak valahol 50 arany kölcsön pénzt, hogy a bedőlt falat újból fel lehessen építeni, s a város nyitva ne maradjon. ¹⁾

* * *

Ez érdekes eseménynél cserben hagynak bennünket a városi tanácsulések jegyzőkönyvei, ez elsőrendű forrás, melyből adataink java részét meríthettük. ²⁾ E nevezetes korszak hátralevő részére nem marad számunkra egyéb, mint a hozzávetések bizonytalan mezeje, melyet leginkább az egykorú Fra Paolo Sarpi adatai nyitnak meg előttünk.

Ha csak ezekből akarunk magunknak a további fejleményekről ítéletet alkotni, a fiumeiek és uszkokok közötti viszony *jelentékeny megjavulására* kell következtetnünk 1607-en innen. Az uszkokok számára *újra bárkák épülnek Fiumében* 1608-ban és 1612-ben; Fiume új kapitánya, *Della Rovere István*, kedvez nekik és hasznot húz belőlük, s maguk a polgárok sem riadnak többé vissza a zsákmánytárgyakkal való kereskedéstől. ³⁾

Az 1612-ben Velence és Ausztria között létrejött *bécsi szerződés* ⁴⁾ rövid időre ugyan ismét megszakítja e viszonyt; ⁵⁾ de már 1615-ben nemcsak a zengi, de a fiumei kapitány is *teljesen szabad kezet engednek az uszkokoknak Velence elleni vállalkaikban*. A kalózkodás ezentúl szabadon jár-nak-kelek Fiumében készülődéseik megtétele végett. ⁶⁾ Sőt néhány uszkok e szabad-

¹⁾ »cum ceciderit nudius tertius ultra 300 pasus (*sic*) muri Civitatis, qui quamprimum debeat reparari, ne Civitas maneat aperta, propterea . . . quamprimum sp. DD. Judices reparare faciant dictum murum, qui cecidit, et inveniant mutuo . . . d. 50 pro solvenda mercede muratorum et supplicetur S. S. A. pro auxilio dictae fabricae.« — U. o. 281 l. (1607. okt. 1.)

²⁾ E jegyzőkönyvek első kötete 1593 elejétől 1607 végeig terjed. Ezután egy csaknem félszázadnyi hézag következik, a város történetének pótolhatatlan kárára.

³⁾ *Sarpi*, i. m. 165, 172, 175 és 194 l.

⁴⁾ A bécsi szerződésről bővebben a 3-ik szakaszban.

⁵⁾ *Sarpi* szerint ez időben a fiumeiek semmi közösségben nem találhatók az uszkokokkal. I. m. 236 l.

⁶⁾ *Rački névtelenje*: »Visto tanta crudeltà, che usava la gente Veneta alli luoghi e sudditi arciducali, li capitani di Segna e Fiume dettono libera licenza alli Scochi, che per mare e per terra ancor loro faccessino alla peggio.« Starine, IX, 248 l. V. ö. De Franceschi, i. m. 314 l.

ságot felhasználja arra, *hogy Fiumében állandóan megtelepedjék*, s innen üzze kalóz meztárságát. Ezeket csak a madridi békeszerződés végrehajtására kiküldött biztosok távolították el a zengi, buccarii és novii kalózokkal együtt. ¹⁾

* * *

Ezzel befejeztük Fiume városa s a zengi uszkokok közti érintkezések vázolását. Ezzel azonban a fumeieknek akkoriban annyira zaklatott és izgalmas városi életét csak egyik oldaláról mutattuk be. Mert az uszkok kérdésen kívül e félszázadon keresztül napirenden volt még Fiumében a *velencei kérdés*; s ez már érdekes világtörténeti háttérénél fogva is megérdemli, hogy tüzetesen foglalkozzunk vele.

FEST ALADÁR.

¹⁾ Déslzláv mon. XVI, 71 l.

BISTERFELD JÁNOS HENRIK ÉLETE.

— MÁSODIK ÉS BEFEJEZŐ KÖZLEMÉNY. —

IV.

Az öreg fejedelem halála, úgy látszik, Bisterfeld helyzetében is némi változást okozott. Most először halljuk határozottan, hogy Németalföldre és pedig Leydába hívják tanárnak, s ő, levelei szerint, nem helyezkedett a meghívással visszautasító helyzetbe. ¹⁾ Aug. 10-én (1649.) írja a dolgot Zsigmondnak, ki már akkor tud róla, ²⁾ s közli, hogy végleges elhatározását a fejedelem kívánságától teszi függővé. Fő célja a Rákóczy-ház szolgálata marad, ennek szolgálhat Erdélyben is, Belgiumban is; egyelőre még nem mehet, mivel előbb vizsgát kell tennie; azon felül neje is áldott állapotban van, szeretné a szülést bevárni. Később azonban még ezt is istenre bízta, s menni készül. Mi volt oka, hogy a fejedelem beléegyezett, sőt hogy Zsigmond is megbékült a gondolattal, kedves mesterét távozni látni, — feszült viszony-e, vagy pedig a remény, hogy Belgiumban, Svédország, Brandenburg, Dánia, Holland központjában üdvösen szolgálhatja a Rákóczy-ház érdekeit? — nem tudjuk. Tény az, hogy Zsigmondnak már a viszontlátásról is ír, ³⁾ mely történni fog útjában Belgium felé, — augusztus és szeptemberben még felmerült a levélváltásban a hír, — de októberben, mely hó 9-ikére Bisterfeld neje leánykát szült, ⁴⁾ a hír teljesen elnémúl.

A főgondolatok, melyek most a fejedelmi családot, s így Bisterfeldet foglalkoztatták, ezek voltak: Zsigmond házassága;

¹⁾ A leveleknek, melyekre ezután hivatkozni fogok, egy része Rákóczy Zsigmond levelezése címén a T. Tár 1887—8—90 évfolyamaiban jelent meg; én csak a levelek keltét fogom idézni, mely után az idézett évfolyamokban azok könnyen feltalálhatók. A meghívással szemben elfoglalt állására lásd 1649. aug. 23. levelét.

²⁾ L. az 1649. aug. 15. levelet.

³⁾ L. az aug. 26-án írt levelet.

⁴⁾ L. az okt. 9-iki levelet.

a fejedelem s anyja közti nézeteltérés az öreg fejedelem után fennmaradt fizetség dolgában; a presbyterianismus feletti vita; a sárospataki iskola reformálásának ügye; az osnabrücker békekötés s annak állandósága. Mind e kérdésekben Bisterfeld kötelezve volt nézetét nyilvánítani, gyakran cselekedni is. — Igy mindjárt a Zsigmond házasságának ügyében gyakori eszmecsere folyt közte és Zsigmond között. Németországi és belga összekötetései révén értesítést szerzett a külföldi protestáns fejedelmi leányokról, minden kérdésben tájékoztatván magát s átküldvén az adatokat Zsigmondnak. A kérdés egy évnél tovább foglalkoztatta: előbb a havasalföldi vajdának, Lupulnak leánya, majd később orániai, pfalzi és hesseni hercegnők közt volt a választás. Bisterfelddel ez ügyben leveleztek különösen: Rulicius Amsterdamból, ki az orániai, s Sengelius Kassalban, ki a hesseni örgrófnő felől küldözött értesítést. Bisterfeld ugyan adott egy-néhány általánosságokban tartott utasítást, s a maga részéről főleg az orániai ajánlotta, de elhatározó állást nem is kívánhatott egyik mellett sem foglalni. Tisztelte a szív jogát s méltányolta a fejedelem óhaját, hogy a külső tetszetős legyen; a mellett figyelmeztette a nők házassuló korban levő halaványságára, mely nem mindig betegség jele, de figyelmessé tette a kötelességre, mely állásával van egybekötve, mely utalja, utalni tartozik őt, hogy megfelelő frigy kötése végett önmaga hajlamát alárendelje népe és egyháza ügyének.¹⁾ Miután végül is a választás a pfalzi választó fejedelem leányára esett, Bisterfeld, a mennyire a frigy őt érintette, a kérdésnek ily eldöntésével megelégedetnek tartozott lenni.

Annál nagyobb fájdalommal volt egy más családi ügyben. Értjük a török tartozás ügyét. E tartozás mely I. Rákóczy Györgytől maradt, bizonyosan fejedelmi s nem magán tartozás volt, ezért Lorántfi Zsuzsánna nem akarta törleszteni, mit György gyakran féktelen harag hangján követelt tőle. Bisterfeld levelei telvék keserűséggel,²⁾ midőn ez ügyben ír. Határozott állást a kérdés jogossága szempontjából nem foglal, de figyelmezteti a Patakon időző Zsigmond herceget a szomorú következményekre, melyekkel a fejedelem e kívánságának nem teljesítése jár.³⁾

¹⁾ Ez ügyben annál inkább tartózkodhatunk a részletezéstől, mivel Zsigmond házasságának történetét kimerítően megírta Szilágyi S. a már többször id. életrajzban. Annyit mégis megjegyzünk, hogy Bisterfeld ez ügyben igen sok levelet váltott; a házassági szerződés (Tört. Tár. 1889.) is az ő fogalmazványa; azután mégis a lakodalmon nem jelenhetett meg, mivel épp akkor jelent meg Erdélyben a kozákok küldöttsége. — Lásd ez ügyben Szilágyi i. m. 142—162 l.

²⁾ Pl. 1649. aug. 15-iki, nov. 9-iki, 1650. jun. 8. levelekben.

³⁾ Különösen 1650. jun. 8-iki levél.

Majd minden levélben, mely ez ügyről szól, reá utal, mint örül-
nének a ház ellenségei, ha e vizzályról tudomásuk lenne s kérve
kérte mindig Zsigmondot, hasson közre, hogy a fejedelem a pénzt
megkapja. Mily kimenetele lett a dolognak? — nem tudjuk.

E mellett a presbyterianismus mozgalmái némi ellentétet
hoztak az egyházba. Már az öreg fejedelem életében elítélte volt
egy zsinat a mozgalmat, de a fejedelem a zsinat határozatát
mind nem erősítette meg.¹⁾ Most az új fejedelem elé járultak,
hogy ő erősítse meg az akkor függőben hagyott kánonokat.
1649 nyarán a fejedelem zsinatot hívott össze, mely a vizzályt
lehetőleg eloszlassa; a többség azoké volt, kik a presbyterianis-
must üldözni kívánták. A fejedelem erélyes fellépése ugyan meg-
akadályozta egyes presbyterianusok üldözését, s a békét nagyjá-
ból fentartotta, de alapjában a bajon nem segített.²⁾ Bisterfeld
a presbyterianusok pártján volt. Medgyesi, ezek főembere, állandó
összeköttetésben volt vele, s magyar nyelven kiadott dialogusát,³⁾
mely a presbyteri egyházkormányzatot történeti, szentírási és
észbeli okokkal védelmezte, Bisterfeld és Zsigmond helyeselték.
Ezért Bisterfeld közbe is lépett Zsigmondnál, midőn azt hitte,
hogy ennek befolyása némi csillapítást idézhet elő a felhevült
kedélyekben. Hogy Bisterfeld maga e vitában tevékeny részt vett
volna, arról nincs tudomásunk.

Valószínűleg ideje sem engedte volna, hogy a küzdő felek
közé lépjen. A benyomások, mit az ember leveleiből nyer, arra
utálnak, hogy a külügyi levelezés által túlságosan el volt foglalva;
szinte elnevezhetnők őt a fejedelem külügyminiszterének, vagy
ha nem is annak, hát legalább irodavezetőjének. Érdekes, hogy
majd minden levele, mit Zsigmond herceghez intézett, telve van
hírekkel a külügyi helyzetről; a hírek, melyek a fejedelemhez
jutottak, vagy mind ő hozzá jöttek, vagy a fejedelem maga jónak
látta mind közölni vele. Igen érdekes továbbá az a felfogás, hogy
a béke nem végleges.⁴⁾ Ebben szemét elhomályosította az, hogy
az erdélyi népesség a harcz alatt kevésbé volt érintve, vagy a mi
még valóbbszínű, bizalma a protestantismus végleges győzedel-
mében, mely tekintettel Krisztusnak nemsokára beállandó eljőve-
telére, nem lehetett hosszú időnek kérdése; csak elhalasztottnak
volt tekinthető. Lehet, hogy mindkét körülmény okozta a hely-
zetről való felfogását. E szerint a békét csak a pápa teljes bukása
hozhatja meg. Itt kiengesztelődésnek, közvetítésnek helye nincs;
Rómának teljesen el kell pusztulnia. Alljon itt Zsigmondhoz írt

¹⁾ Szilágyi S. R. Zsigm. életr. 127 l.

²⁾ U. o. s a köv. lapokon.

³⁾ Dialogus politico-eccles., az presbyteriumról . . . stb. Bártfa 1650.

⁴⁾ L. 1640. november 2., 1650. jan. 29-iki leveleit.

leveleiből egynehány hely, hogy Zsigmond későbbi magaviseletét annál jobban érthessük: 1649. nov. 22.: »Bármilyen is történjék, a keresztyén világ nem szabadul meg a háborútól, míg Róma le nem romboltatik. Adja azt Isten mi hamarább.« 1649. decz. 31.: »Engem az én, Róma veszte felőli reményemben naponként részben a tapasztalat, részben az írás erősít meg. Germánia békéje vagy nem lesz meg, vagy csupán hazugság lesz.« 1650. márcz. 7. »A teljes megújítást épp úgy fogja megelőzni theologicus Chaos, mint a politikai.« 1650. jun. 4. »Svédhon királynőjének szívből kívánok hosszú életet, különben, ha kimúlik, halála nagyban fogja egyengetni az egész világ megújulására az útát.«¹⁾

Ezért is György diplomáciájával, bár annak leginkább ő volt a lelke, nincs teljesen megelégedve; azt találja, hogy néha nagyon nehézkes (tardus), néha pedig hanyatt-homlok rohanó (1649. decz. 31.)²⁾; általában azonban maga is az óvatosságot ajánlja, főleg oly értelemben, hogy a fejedelem és Zsigmond is készüljön s azért várainak lehető szilárd megerősítését Zsigmondnak nagyon is szívére köti.³⁾

Azonban Zsigmondot nem csak az egyház, a család, a politika kérdései érdekelték; a tudományosságot magával hozta az iskolából s az ki nem aludt sem a táborozásban, sem a közélet békés napjaiban. S itt ismét Bisterfeld tanácsához fordul. Már 10 év előtt, vizsgáján, bevallotta, hogy jobban érdeklik a bölcsélet kérdései, mint a theológiái; tudásvágyának ez iránya megmaradt. A tudós tanító három férfiúra figyelmezteti: Bacóra, Campanellára és Comeniusra, kik az újabb bölcséleti áramlatnak főemberei. Baco és Campanella ellen fő kifogása, hogy Lullus »Ars«-ába nem hatoltak be, vagy irigységből hallgatnak róla. Comenius ellen pedig, hogy legújabb művében a metaphysikát teljesen elejti, s így encyclopaediája törzs, fej nélkül.

Mind a háromnál azonban sok szép és hasznos dolgot talál.⁴⁾ E tanácsnyilvánítás pedig összefüggésben van Zsigmond kérdéseivel⁵⁾ a pataki iskola reformját illetőleg.

E reformra a fejedelemnőt és Zsigmondot⁶⁾ Tolnai ösztönözte, ezért tudni kívánták az általános tekintélynek, Bisterfeldnek szavát. Bisterfeld 1649. végén avval mentegetőzik,⁷⁾ hogy most sok tenni valója van s a dolgot bővebben kívánja kidolgozni; de

¹⁾ L. e leveleket a T. Tár 1890. évfolyamában.

²⁾ »In expeditionibus nostris sumus et nimis tardi et nimis praecipites.«

³⁾ L. 1650. aug. 14-iki levelét.

⁴⁾ Lásd 1649. decz. 19-iki levelét.

⁵⁾ E kérdés Bisterfeld ezen levelében merül fel tudunkkal először.

⁶⁾ R. Zs. 132 l.

⁷⁾ L. 1649. decz. 19-iki levelét.

ugyanazt mondja 3 hónap múlva is 1650. márcziusban.¹⁾ Tolnai-
nak, e szenvedélyesen szeretni tudó léleknek bámuló ösztönzé-
seire a fejedelemnő a nélkül, hogy Bisterfeld javaslatát bevárta
volna, alkudozásokba bocsátkozott Comeniussal, illetőleg a lissai
gyülekezettel,²⁾ mely alkudozásnak eredménye lett, hogy Come-
nius, midőn 1650 tavaszán Szakolczára és Puchóba jött,³⁾ innen
chiliastikus ábrándok fogságába kerülve, átment Tokajra és
Sárospatakra,⁴⁾ s ott megigérte jövetelét, miután tervezetét
elfogadták s annak megvalósítását kilátásba vették.⁵⁾

Ezalatt Bisterfeldet újból hívták és pedig ezúttal, mint
ő is mondja, Leydába.⁶⁾ Egy Veelichoven nevű úr, az egyetem
egyik gondnoka már évek óta sürgette meghívását, s ezúttal
komoly dolog lett belőle. — Zsigmond megtudta, még mielőtt
Bisterfeld a fejedelemnek megmondta volna, azonban most egé-
szén más állást foglalt el a meghívással szemben. Bisterfeld
ezúttal is (1650. jan. 29.) azt írta,⁷⁾ hogy készül az elmenetelle,
még egyelőre a fejedelemnek nem mondja meg, de azután, mikor
nagyjából el lesz készülve, gyorsan el fog menni. Zsigmond úgy
találta ezúttal, hogy Bisterfeldnek több oknál fogva nem illenék
elmennie, és Bisterfeld, ki, úgy látszik kedvetlenül bár, de ismét
lemondott a távozásról, ezt a következtetlenséget meg is írta neki.⁸⁾

Hasonló csalóka fénynek bizonyult egy Reinmann nevű
ügynök esete, ki a sokat ígérő hírrel jött Magyarhonba, hogy
Hollandia, Brandenburg, a dánok, svédek megegyezésre jöttek,
hogy Zsigmond legyen a lengyel király, s e végből őt küldték az
orániaiak Rákóczyhoz követül; órájában volt a levél a fejedelem
számára. Az ügynök kalandos utazását Magyarországon rész-
letesen megírta Bisterfeld Zsigmondnak,⁹⁾ figyelmébe ajánlva
őt, mint ki voltaképen álnév alatt utazik, s már egy ízben
fogva is volt. (1650. április 12.) Azután még kérdezősködött
nehányszor felőle, nagy dolgokat várván tőle, de később mind-

¹⁾ Márcz. 29-iki levelében ezt írja: »Forsan mors praefecti scholae reformationem retardabit.«

²⁾ A Vocatoriae 1650. május 18-án kelt; honorarium nincs benne kitéve; a szabad elmenetel joga ki van benne világosan fejezve, valamint az is, hogy ő nem tartozik maga tanítani. Ugyan e napról kelt a lisszai egyház előljáróságához intézett levél. Lor. Zsuzsánna e 2 levele a cseh kir. muzeumban.

³⁾ Lux e tenebris 48 s köv. lapok.

⁴⁾ Comenius Op. Did. III. 3—5 l.

⁵⁾ U. o.

⁶⁾ Lásd Adrian Heerebord előszavát Bisterf. »Seminarium primae philosophiae« belga kiadásához.

⁷⁾ T. Tár 1888. 290. l.

⁸⁾ Bisterfeld levele 1650. jun. 4.

⁹⁾ B. levele 1650. ápril 12.

inkább elhal a benne vetett bizalom; végül még elárulja Bisterfeld, hogy 3 hétig látta volt magánál s egészen másképp vélekedett róla.⁴⁾

E vendéglátás s gondoskodás különben nem volt pusztán a szövetség-tervezet reményével kapcsolatban. Bisterfeld nemes természete magával hozta, hogy ha külföldi, különösen németországi ember, ki méltó volt figyelemre, megfordult Erdélyben, azt maga is jól látta s urainak is ajánlotta. Így már 1644-ben Schobinger nevűt ajánl Kassainak;¹⁾ 1649. Riesbergert,²⁾ 1650. Rieset, Zsigmondnak³⁾ — s bizonyára evvel ily nemű lépéseinek száma nincs kimerítve. Mert hogy sógorát, a boldogult Alstedt fiát, ajánlja Zsigmondnak,⁴⁾ azt ugyan szintén nemes vonásnak kell vallani, azonban ott az érdek mégis belejátszhatott. Egy helyütt említi Bisterfeld, hogy Párisban egy év alatt 1000 tallért költött az ifjú.

Csak egyszer említi Bisterfeld, hogy a püspök rossz néven veszi, hogy az ő (Bisterfeld) tanácsára annyit adnak;⁵⁾ egyébként ellenségről Bisterfeld nem panaszkodik. Még azt sem tudjuk, hogy a presbyterianismus dolgában való álláspontja szerzett volna neki ilyet. Pedig Medgyesinek alig volt valaki buzgóbb híve nála. Midőn az Patakról eltávozott, Bisterfeld sajnálatát fejezi ki felette,⁶⁾ s mondja, hogy jobb szeretné, ha közelebb lenne, mert a sátán nem nyugszik.

A fejedelméktől szeretve, becsülve, jól fizetve, s ha nem is kényelmesen, mert sokat kelle dolgoznia, de legalább nyugalomban élve, mindenféle tisztelet tárgya, valóban csak igen különös előnyök nyújtása mellett találhatta volna indokoltnak, hogy elmenjen Erdélyből. Zsigmond meg is írta neki egyenesen, hogy sem a maga becsületének, sem a Rákóczyak statusának nem lesz javára, ha nem veti el, vagy legalább el nem halasztja tervét a távozásra.⁷⁾ S e szavaknak, melyekhez hasonlókat a fejedelemtől is várt, meglett a hatása. Bisterfeld ezúttal, legalább tudtommal többé szóba nem hozta elmenetelét.

Hogy valami különös oknak kellett fenforognia, bizonyítják Bisterfeld sorai, midőn Comenius első sárospataki útjáról s arról, hogy le Erdélybe nem jött, sajnálattal megemlékezvén, azt írja,

⁴⁾ Bistf. levele 1650. június 4.

¹⁾ B. levele 1644. júl. 30.

²⁾ 1650. febr. 28. kelt levelében.

³⁾ 1650. aug. 31. kelt levelében.

⁴⁾ 1650. márcz. 7-iki levél.

⁵⁾ Bisterfeld 1649. aug. 10-iki levele.

⁶⁾ Bisterfeld 1650. június 4. kelt levél.

⁷⁾ Ezt csak Bisterfeld 1650. június 4-én kelt leveléből tudjuk.

hogy Comeniusnak nem tetszék, hogy ő (Bisterfeld) viszont távozni készül. Ehhez ezen, nekünk rejtélyes szavakat csatolja: »Non placet ipsi, meus abundi conatus. Causas ignorat. Publico bono meum privatum semper postponam.«¹⁾

Míg ez rejtélyes,²⁾ addig az igen is világos, hogy Comeniusnak nem lehetett kedvére, ha ily jeles ember, ki tisztelője, barátja, távozni akar azon helyről, vagy legalább körből, hová ő vonulni készült. Azon pár nap elmúltával, melyet április végén s május elején a Tisza mellékén töltött volt, Lisszába visszatérve folyvást habozott: jöjjön-e, vagy ne.³⁾ Háborús hírek rémítgették s bár ő, mint Tolnainak írta, még vár háborúkat, de az ily időt nem tekinti alkalmasnak oly építő munkásságra, a melyet töle várnak.⁴⁾ Tolnai viszont kéri s esdekel, hogy jöjjön⁵⁾ — s lám mielőtt még maga jött volna, megküldte, mint maga mondja, némely magyarhoni testvérek, bizonyára papok, kértére Independentiáját.⁶⁾

E művet nem a magyar, de az angol viszonyok tekintetéből és pedig már két év előtt írta s megküldte az angol nemzeti zsinatnak.⁷⁾ Bizván a tekintélybe, melyben a szigetország egyházában birt, békét ajánlott a kormányforma felett versengő pártoknak, az independentismust elítélve. Midőn Magyarhonban járt, az episcopálisok, kik e művéről tudtak, rá vették, hogy nyomtassa ki, s terjessze a küzdő felek közt, s ő megtette, Lisszában kinyomatta s már szeptemberben megküldhette Medgyesi Bisterfeldnek. A mű szerzője, s azok, kikhez intézve volt, nem értették egymást. Comenius előtt a szomorú valóság lebegett, hogy százezer evangélikus hontalan, üldözött, s maga is közte, s e tény megvilágításánál oly kicsinyeseknek, oly oktalanoknak tűntek fel szemei előtt az egyházi kormányforma feletti viták. Viszont régi dolog, hogy a mint pártalakulás történik, az egyes részek hivei, akár az összetartozás törvényénél, akár pillanatnyi helyzetök erejénél fogva a pártkérdést nagyobb érdekek föléje helyezik s elvüket azonosítják létökkel, ha az elv távolról sem

¹⁾ Bisterfeld 1650. május 22-én kelt levele.

²⁾ Csak azt gyaníttatja, hogy kilátásba vett új lakó helyén az evangélikus ügyet még nagyobb sikerrel vélte szolgálhatni. Hogyan, nem is sejtjük.

³⁾ A prágai cseh kir. muzeum levéltárában az 1650. június-augusztusi időkből 4 hívó levél van még hozzá intézve Patakról.

⁴⁾ Comenius levele Tolnaihoz 1650. szept. 2-ről. A prágai cseh kir. muzeumban.

⁵⁾ Tolnai levele Comeniushoz 1650. júl. 5-én. Ugyanazon muzeum levéltárában.

⁶⁾ Independentia aeternarum confusionum origo. 1650. 1661. Ez utóbbi kiadás előszavában.

⁷⁾ Comenius: Epistola ad Montanum. Amsterdam, 1661. 95. 96. l.

méltó is e becslésre. A presbyterianusok nem birtak érzékkel azon indító ok iránt, mely Comenius művéből szól hozzájuk. Bisterfeld úgy találta, hogy Comenius ködös és izetlen sikamlóssága a presbyterium ellenségeit csak még erőteljesebb fellépésre fogja indítani, s bámulattal olvasta azt végig. Úgy találta, hogy Comenius. mialatt mindenkinek kíván tetszeni, senkinek sem fog. Az a közöny. (Comenius azt mondta, hogy mind a 3 kormányforma lehet üdvös) minden cyclopicus szabadosságnak anyja és dajkája. ¹⁾

Lehet, hogy Comenius ez álláspontja is okozta, hogy egy másik ügyben — mely pedig szívet mindenekfelett eltöltötte, sőt többi közt Magyarhonban való jövetelre is készítette — Bisterfeld s Tolnai is ellenfelei lettek. Értjük Drábik jóslatainak ügyét. Azonban megjegyezzük, hogy itt nem volt szükség semmi másra, mint magoknak a jóslatoknak ismeretére, hogy valaki azok ellenségévé legyen.

Ismeretes, hogy Comeniust Drábik azon jóslata birta a Rákóczy-ház meghívásának elfogadására, hogy Zsigmond magyar király lesz. ²⁾ Vajjon megmondta-e ő ezt már 1650 tavaszán, mikor Patakon és Tokajon volt, ha nem is a fejedelemnek, de a környezetének? — nem tudom; azonban figyelemre méltó, hogy midőn Tolnai 1650 nyarán a háborús hírek miatt jövetelét elodázní akaró Comeniust épen szándéka feladására akarta bírni, a már fennt említett levélben figyelmezteti, hogy most arany alkalmatossága van Krisztus országát széltiben terjeszteni (az Antikrisztus birodalma közepében); ha az alkalom nem lenne meg, meg kellene váltani étellel is; de ha megvan, önáldozó (pervigili) öleléssel karolandó fel. S most következik e 3 homályos kérdés: »Quid si Tua procrastinatione nos etc.? Quid si Tu etc.? Quid si Alii etc.? ³⁾ Mi lett legyen ez elhallgatott részek értelme, ki mondhatná meg biztosan? De mi szükség lett volna titkolni valamit, mi a tanügygyel összefüggött? s valóban, nem tekintve az általános keresztyén és humanitási szempontot, mi közel érdeke lett volna Comeniusnak (a fizetést nem is említve, melyre Comenius nem szorult ⁴⁾ Sárospatakra jőni, mely érdeket nem-jövelete által el vala ejtendő?

¹⁾ Bisterfeld 1650. szept. 30-án kelt levele.

²⁾ Lásd erről bővebben szerző értekezését: Comenius és a Rákóczyak Budapesti Szemle 1889. október.

³⁾ Tolnainak már id. 1650. júl. 5-én kelt levele.

⁴⁾ A többször említett muzeum iratai közt van egy, mely szerint Comenius Lisszából Patakra menvén, tekintélyes összeget helyezett el ottani zsidóknál. Mint az ugyanazon kötvényen tett megjegyzésekből látszik, a pénz legnagyobb részében elveszett.

Azonban, ha Zsigmondnak tán májusban nem szólott, a tél folyamán figyelmeztette a jós által neki szánt feladatra; sőt egyik, Zsigmondnak ajánlott műve előszavában ¹⁾ is felhívta isteni feladata teljesítésére. Drábik jóslatait állandóan közölte vele, és Zsigmondnak chiliastikus ábrándokban nevelt, sőt abban Bisterfeld által, mint láttuk, még mindig táplált lelkét állandó izgatottságban tartotta. A levelezésben nem találjuk nyomait, hogy Zsigmondnak ez ügyben Bisterfeldtől tanácsot kért volna; azt azonban olvassuk, hogy Tolnai is csakhamar e jóslatok ellenségévé lett. Zsigmond hercegebben lett volna is hajlandóság szót fogadni, s támadólag lépni fel, de ott volt józan s mindennemű ábrándtól ment anyja, ki egyenes vétőjával minden kezdeményezésnek útját állta. ²⁾

Hogy Bisterfeld Comeniussal összeköttetésben állott, az kétségtelen. Egy izben (1651-ben, tehát már Independentiájának elolvasása után) Zsigmondtól kéri Bisterfeld, ³⁾ hogy mentse ki őt Comeniussnál válaszának késedelméért. Úgy látszik, hogy az eleinte szivélyes érintkezési módot később bizonyos elhidegülés váltotta fel, mely kölcsönös csalódáson alapúlhatott. Comeniussnak rossz néven vehette Bisterfeld, hogy a presbyterianismus kérdésében vele határozottan ellentétes álláspontot foglalt el. Medgyesi legalább egy 1651. márczius hóban kelt levelében azt írja Zsigmondnak, ⁴⁾ hogy ha tudta volna Comenius ez álláspontját, akkor inkább condennálni, mint commendálni kellett volna őt, miből egyúttal az is látszik, hogy annak idején Medgyesi is a mellett volt, hogy Comeniust behívják. -- Medgyesivel pedig Bisterfeld a fent mondott kérdésben igen szorosán egyetértett. S ha a nézeteltérést nem is vette rossz néven, de igenis rossz néven vette, mint Medgyesi, azt, hogy miért avatkozott belé oly dologba, mely őt nem illeti. ⁵⁾ Úgy látszik, hogy Comenius Zsigmondhoz is intézett volna, valószínűleg annak felszólítására, békítő tartalmú iratot. ⁶⁾ — Viszont Comenius rossz néven vehette Bisterfeldtől, hogy a jóslatok ügyét egyáltalán nem pártolja, sőt ellenzi, bár Krisztus jövetelét ő is várja.

¹⁾ Schola pansophica, hoc est etc. I. Comenii Op. Did. III. 5 — 61 l.

²⁾ Mindezen tények bővebb előadását I. f. id. értekezésemben Comenius és a Rákóczyak.

³⁾ Bisterfeld 1651. április 10-én kelt levele.

⁴⁾ Medgyesi levele R. Zsigmondhoz 1651. márcz. 22. T. Tár. 1890. Comenius egy ismeretlen munkája cz. alatt. Miután láttuk, hogy Medgyesi az Independentiát már egy félév előtt ismerte, itt vagy más művel állanánk szemben (mi valószínűtlen, mert Comeniussnak nem lett volna oka azt elhallgatni) vagy, mit valószínűbbnek tartok, az egész csak elkeseredés keltette kósza hír volt.

⁵⁾ U. a. levél.

⁶⁾ U. a. levél.

E tekintetben az ellentét könnyen megoldódik. Comenius a csapások súlya alatt s az emberektől elhagyatva, isteni csodás segílyt várt s az emberek e segílynek csak külső esetleges hordozói, ép azért könnyen elképzelte, hogy egy Rákóczy Zsigmond a Habsburg ház ellen intézett támadással mint egy protestáns megmentő léphetne fel: Bisterfeld pedig — a ki úgy látta, hogy Isten emberek által viteti végbe szándékait, s a szereplő személyek okosságától és erélyétől függ szándékaik sikere — úgy találta, hogy egy állítólagos prófétának biztatása nem nyújthat elegendő kezességet arra nézve, hogy kívánalmi isteniek, főleg ha az eszélyességgel ellenkeznek. — Politikai tekintetben ez maradt álláspontra a jóslatokkal szemben végig.

Különben politikájának elveit Bisterfeld röviden, de kimerítően és világosan 1651. júniusában írta meg, midőn a kozákok Györgytől segílyt kértek. A fejedelem tőle és a püspöktől vótumot kért, s ezt Bisterfeld egy bölcsészhez illő elmeélel, okossággal, theologushoz illő nemes igazság-érzettel, diplomatához illő finomsággal adta. Hadd álljanak itt, mint egyéniségének fő jellemzései, az elvek, melyek megtartásával szerinte háborút szabad kezdeni. Hogy a háború igazságos legyen, kell hogy igazságos legyen a célja; — ez pedig nem lehet magán előny vagy dicsőség, hanem Isten dicsősége, mely vagy a hazának vagy pedig az igazságtalanul elnyomottak védelmében és megtartásában, vagy a közszabadságnak vagy egyháznak védelmében áll. Az indító okok igen súlyosak és szörnyűk tartoznak lenni, sérelmek, melyek vagy ellenünk, vagy a miéink ellen vannak intézve, vagy intézendők. Miéink alatt pedig nemcsak az emberség és a hit által velünk összekötötteket kell értenünk, hanem azokat is, kiknek szabadsága s jóléte a mieinkkel összefüggésben és pedig oki viszonyban áll; még ha az ellenség, a kit meg kell támadni, velünk rokon érzületű (sententiae) és hitű lenne is. De kellenek hozzá megfelelő eszközök. Ez eszközök legyenek: elégségesek (különben istenkísértés a dolog), törvényesek, nem pedig csalárdok; itt azonban pogányok vagy más hitűek felhasználása nincs kizárva, csak eszélyes és igazságos legyen ez.

A törvényes módokhoz, melyek szintén a háború igazságos voltát feltételezik, tartozik mindenekelőtt a hadviselő formaszertintti jogosultsága, t. i. hogy a megfelelő hatóságok a szándékot helyben hagyták legyen; továbbá, hogy a béke fentartására minden lehető előzőleg megtegyen, a károkat előre lássa s megfontolja, s hadviselésében kitűnjék, hogy »nagyobb a hadakozóban a javítás reménye, mint a kártól való félelem.«

Alkalmazva ez elveket Bisterfeld és a püspök is, azt hiszik, hogy a fejedelem a kozákoknak segílyt nyújthat, ha azok ügye

igazságos. A püspök erre nézve nem nyilatkozhatik, mert épp az ügyet nem ismeri elegendően; Bisterfeld pedig úgy véli, hogy az ügy igazságos, de nem meri ily hamarosan eldönteni, hanem kimerítő vizsgálatra van még szükség, s a szükséges analogiák alapján lehet csak e kérdésben a végleges ítéletet kimondani. Mindamellet néki, mint Comeniusnak is, szíve úgy súgta, hogy a háború üdvös lenne. Bisterfeld is úgy találta, hogy a keresztyén (értsd protestans) világ a legnagyobb veszélyben forog — s a katolikus lengyel dynastiának megbuktatása protestáns győzelem árán oda volt illeszthető az igazságos indító okok közé. ¹⁾

Lehet, hogy a fejedelem nem bízott eléggé az ígéreteikben oly bőkezű kozákokban, ²⁾ s így segédeszközeit nem találta elégségeseknek; annyi tény, hogy a kozákoknak a segítséget nem adta meg; s Comenius, midőn azok vereségéről értesült, panaszkodva fordult istenhez, hogy elszalasztottak szolgálai ily alkalmat, ³⁾ dicsőségének s egyházának megvédésére. Drábk nem panaszkodott, de fenyegetőzött. ⁴⁾ Megfenyegette Zsigmondot, hogy isten a reá bízott drága kincset elveszi; s nemsokára meghalt Zsigmond neje, ⁵⁾ megfenyegette tovább is — s rövid időn Zsigmond maga is kora áldozata lett a kíméletlen járványnak. ⁶⁾

Erre ugyan a jós nem volt elkészülve, mert még Zsigmond halála után is sokáig, melyről nem értesült, mint élőről beszélt ⁷⁾ róla, de ez nem akadályozta meg, hogy harczias ösztönzéseiben csak annál nagyobb szívóssággal meg ne maradjon. ⁸⁾

Az özvegy fejedelem-anya kedvetlenül fogadta e jóslatokat, melyekre Comenius barátai, kik be voltak avatva, köztük Tolnai is, a megérdemelnél nagyobb figyelmet fordítottak. ⁹⁾ Ha egészben sem tartotta tartalmokat isteni szózatnak, úgy azok irányzatát veszélyesnek, s a hangot, melyen tartva voltak, igazságtalannak kellett találnia. Azért úgy intézte a dolgot, hogy Györgynek, midőn Zsigmond temetésére jött, Comeniust be se mutassák, ¹⁰⁾ bár ez óhajtottá volna látni. Az álpróféta ugyanis most

¹⁾ Bisterfeld e votumát lásd: II. R. György és az európai diplomácia. Kiadja Szilágyi Sándor. Bpest 1875. 64—73. l.

²⁾ Szilágyi S.: R. Zsigm. életrajza 97—116. lapok. — Ez alkudozások tárgyát és körülményeit legkimerítőbben ugyanazon szerző legújabb művében: »Erdély és az Északkeleti háború.«

³⁾ Lux e tenebris 68. l.

⁴⁾ U. o. s következő lapokon gyakrabban.

⁵⁾ L. erre nézve u. a. mű 69. l.

⁶⁾ L. Zsigmond haláláról s annak hatásáról, Szilágyi S. már többször idézett művének (R. Zsigmondról) befejezését.

⁷⁾ Lux e tenebris 101. l.

⁸⁾ U. o. 99—103. l.

⁹⁾ Lux e tenebris 58—60. l.

¹⁰⁾ U. o. 126. s köv. ll.

azt a gondolatot kezdte hangoztatni: az öreg György is, Zsigmond is korán haltak el, mivel isten szavát meg nem fogadták; s így lesz a fejedelemmel is, ha nem okúl példájokon.¹⁾ Hogy a fejedelem bánatában is, és saját hajlandóságához képest is a jós szavait nagyon szívére ne vegye, jónak találták elzárni az alkalomtól, mely azokat fülébe volt juttatandó.

A Zsigmond utáni gyászban találkozott a két külföldi tudós. Lorántfi Zsuzsánna pedig az időt alkalmasnak találta, hogy Bisterfeldhez bizalmát kifejezze: 1652. május 9-én Kolos-Monostorról kelt levelében nemesi portiót adományozott Nádason Bisterfeldnek. A fejedelem, ki bizalmát változtatlanul ruházta Bisterfeldre, július 2-án megerősítette az adomány-levelet, s így Bisterfeld, ki már 7 év előtt háztulajdonos volt Szebenben, ezúttal földbirtokos is lett. A fejedelemtől pedig egy nemesi birtokot kapott Tövisen: s így Zsigmond halála nemcsak hogy nem szüntette meg tekintélyét, de, ha az egyáltalán lehetséges volt, a viszonyokhoz képest csak emelte.²⁾ Bisterfeld pedig nem szünt meg összes szellemi tehetségeit a fejedelem szolgálatába helyezni. Múlt évi vizsgálatra kiadott egy művet az írásmagyarázat felől,³⁾ most pedig: »Seminarium primae philosophiae« czímen tette közzé metaphysikai rendszerét.⁴⁾ E mű egészében a Ramus-Alstedt-féle rendszert követi, de egyes részeiben messze túlszárnyalja, mint látni fogjuk, nevezett elődeit. Amellett állandóan vezette a fejedelem diplomáciai ügyeit, s ezen foglalatossága mellett folytonosan elnyomta Drábik befolyását, kinek jóslatait ő nem is engedte volna a fejedelemhez juttatni.

Pedig Comenius mindent megkísértett, hogy Rákóczy Györgyöt Isten azon akaratáról értesítse, hogy a magyar trónt ő elnyerje, s őt atyja s testvére halálával ijessze, ha ez isteni rendellel szemben úgy viselkednék mint azok. Mivel sorai egyenesen a fejedelemhez nem juthattak, elpanaszolta baját Klobusiczkynek,⁵⁾ ki Drábikhoz jó indulattal volt, ki is egy ízben, midőn Kemény János Sárospatakon volt, figyelmeztette, hogy ennek révén közölje azokat a fejedelemmel. Comenius által felkérve

¹⁾ U. o.

²⁾ Ez adományokat említi Cuno f. i. h. 303. l. és Trausch, Bisterfeldről szóló kis czikkében.

³⁾ Beata beatae virginis ars, seu Regia genuini SSae sensus omnigenique usus inveniendi via, Quam Deo Duce Publicae Censurae In illustri Schola Albensi, Augusto Septembri ac Novembri mensibus subjecit J. H. Bisterfeldius, Theologiae ac Philosophiae Prof. Albae Juliae 1651.

⁴⁾ Philosophiae primae Seminarium ita traditum, ut omnium disciplinarum fontes aperiat, earumque clavem porrigat A. J. H. B. o. Albae Juliae Anno MDCLII.

⁵⁾ Lux e tenebris 126 s. köv. 11.

Kemény megígérte, hogy közölni fogja a fejedelemmel, s ilykép a fejedelem valóban megtudta, mily sorsot szánt neki az állítólagos gondviselés. Azonban Bisterfeld sehogy sem akarta a jóslatok pártját fogni; azért Comenius annak számára is leíratta a jóslatokat, s már ekkor 1652 közepe táján átküldte neki egy levél kíséretében, mely nem volt sem az első, sem az utolsó az ügyben, s melyben kéri, hogy a jóslatok ügye köztük maradjon, mivel legtöbben a hívók közt is nem fogékonyak e dolog iránt, mivel Isten már annyi század óta abbahagyta korábbi szokását, az emberekkel való »familiáris« érintkezését; s azt hogy most ismét felvette e szokást. nem vaktában hitte el Comenius, hanem sok év megpróbáltatása után. Őt Isten nemsokára magához fogja hívni, hát ezen reá ruházott tisztet is akarja teljesíteni s az ellenség tudomására hozni ezeket is, hogy olyannal ne gyanúsítsák, a mi nincs bennök, t. i. háborúra való ösztönzéssel; mert ez hamis vád. Ha a jóslatok háborút jósolnak is, végcéljok a béke. s ő Comenius van megbízva ezt az érdekeltek tudomására hozni. ¹⁾

Bisterfeld válaszát e sorokra nem tudjuk. Ismeretes, hogy még az évben Drábik jóslatait a fejedelemasszozy Sárospatakon Klobusiczky, Tolnai és Veréczy által megvizsgáltatta, a nélkül, hogy valami végleges döntésre került volna a dolog; ²⁾ a fejedelem maga is írt Comeniusnak s Klobusiczky által is kéréte, ha jönnek újak, küldje be neki, de azért ő sem tett semmit azok szerint; ³⁾ talán öröme volt benne, hogy a magyar koronát ígértetik neki isten nevében, de a mondott módon megküzdleni érte, esze ágába sem juthatott. Bisterfeld és Medgyesi pedig állandóan erősítették ezen érzületében. ⁴⁾

Comenius azonban nem hagyhatta a dolgot elaludni. Ő isteni megbízást vélt adiunctus szerepében, s 1653. júliusában ismét írt Bisterfeldnek egy belga ⁵⁾ által s a levélhez egy különczédulán tett néhány szemrehányó megjegyzést a miatt, hogy a jóslatok ügyét arra sem méltatta, hogy azt »a fundamento« megismerje. *Ő megtette a mivel tartozott, s a minék kedvéért oda lett küldve, (!)* s most már meg van hagyva neki, hogy hallgasson. ⁶⁾ Comenius elpanaszolta a dolgot Klobusiczkynek, ez elmondta a fejedelemasszonynak, ki is úgy intézkedett, hogy Bisterfeld. midőn egyszer Sárospatakra jő, meg fogja tekinteni e jóslatokat is. S úgy

¹⁾ Historia revelationum etc. 1659. p. 172.

²⁾ Lux in tenebris 134—137. l.

³⁾ Lux in tenebris 1654., 2. l.

⁴⁾ Lux e tenebris 209. l.

⁵⁾ Historia revelat. f. i. h.

⁶⁾ Cuno is idézi e szavakat f. i. h. 302. l., Drábiknak tulajdonítva űkett (Dabricszkynek írva azt.) Azonban Drábik nem is tudott latinúl; viszon. Comenius maga közli e sorokat, mint az ő levelét a Hist. f. i. helyén.

is lőn. Elolvasta Bisterfeld Kötter és Poniatovszka jóslatait, (mindkettőt Comenius nagyra becsülte), de Drábikban nem haladt messzire s megmondta, hogy Drábikot nem tartja prófétának, mivel mindent feltételhez köt. Egy kis vita után, melyben Bisterfeld ez álláspontját fentartotta, Comenius felvetette a kérdést, mi itt a teendő, s Bisterfeld azt mondta, hogy a fejedelemnek ilyen jóslatokra nincs szüksége, hogy teendőjét megismerje, s ha az Isten alkalmat fog nyújtani, fogja is tudni, mit tegyen. Valószínűleg tovább tartott az eszmecsere, mert nem tehetjük fel, hogy minden összefüggés nélkül mondta volna Bisterfeld ama, szájába nem is illő szavakat: »A fejedelem kezemben van; ha ma mondanám neki: itt az idő, holnap már indulna.« Comenius csak azt jegyzi meg, hogy óvta, hogy tekintélyével vissza ne éljen s így elváltak.¹⁾ — Hogy Bisterfeldnek ily befolyása volt, azt Comenius maga amúgy is tudta, s mondja is ép e helyen, hogy a fejedelem csak ez egy emberre hallgatott, de, ha Bisterfeld maga is mondta, akkor valószínűleg ki volt hívára, mert különben szava jellemével meg nem férő üres beszéd lett volna. Az azonban egészen hihető, hogy Bisterfeld azt mondta, hogy a fejedelem tudni fogja kötelességét, ha az Isten alkalmakat ad. Ez más szóval annyit jelent, hogy ha lesznek megfelelő eszközök, mert ezek nélkül, mint a közös szövetség ügyében benyújtott véleménye mondja, — a háború istenkísértés.

Comenius nem mondja, mik voltak azon egyéb ügyek, melyek Bisterfeldet akkor Sárospatakra hívták. 1653 okt. elején Lorántfi Zsuzsánna kívánatosnak írta,²⁾ hogy Bisterfeld odamenjen a schola és a diákok miatt. Mi tenni való lehetett ezekkel? — fogalmunk sincs. Ellenben egy *1654 februárjában kelt irat*,³⁾ mely hangosan panaszkodik a presbyterianusok további mozgalmairól, azt a feltevését igazolja a sárospataki utazás céljának, hogy ő a folyton élesbülő ellentéteket tekintélyes szavával kiegyenlítsse. Ha nem is volt ez akkor célja, — mi elvégre is mellékes — a viszályok tényleg növekedtek. Az említett irat 18 pontba foglalja a presbyterianusok veszélyes ujításait, melyek arról tanúskodnak, hogy ezek az átlalok kárhoztatott independentismust most már nyilvánosan ápolák. E pontok közül az érdekesebbek a következők: a kerületi felsőbbsegeket el nem ismerik, állítván, hogy minden egyház egyenjogú a másikkal, tehát a perelés majdnem lehetetlen; az egyház híre, rendtartása és articulussai ellen könyveket írnak; a szentségeknek régóta dívó kiszolgáltatási módját bálványozásnak, lelki paráznaságnak mond-

¹⁾ Historia revelat. 172—174. l.

²⁾ A két Rákóczy családi levelezése -- 475 l.

³⁾ Történelmi Tár 1889.

ják; a régi énekeket, imákat, a sátoros ünnepeket kárhoztatják, a perikopa-rendszer helyett szabad textust hoznak be; nemeseket egyszerűen kizárnak az egyházból; a jegyeseket, ha elválni akarnak, egyszerűen elválasztják; azt is hirdetik, hogy a házasságok a bírónak, nem pedig a prédikátornak kellene megesketni; a házi functiókat (a nemes embereknél) helyteleníték s nem végézik; sectákat: anabaptismust és arianismust hintegetnek el, a templo-mokat löstálókhoz hasonlítják, különfélét tanítanak a szent írás ellen, a térdhajtás ellen tiltakoznak, sőt az ártatlan örömeket, »keresztényi conversatiókat, ifjúsági mulatságokat, tisztességes örvendezéseket« eltiltják »magok pharizeusi szentséget és színes kereszténységet viselvén.«

Bárki is írta ezen névtelenül közlött iratot, a vádpontok összeállításában nem nehéz a tendenciát kivenni, s ennek rovására írni a túlzást, mint azt az ellenpárttól csodálni sem lehet. A mennyiben ezen összeállítás számára mégis tények merülhettek fel, ezek valóban rokonságot mutatnak fel az angol puritanizmussal. Ha pártfogolta is Bisterfeld a presbyterianismust, a puritánok tűzúzásait nem helyeselhetette. Épp ezért kényes helyzete volt neki egy kérdésben, mely miután a fejedelmi családot is a viszály körébe vonta, az ő véleményadását is megkivánta.

Ez az említett jegyzék 3. pontjára vonatkozik. A reformatus egyházban régtől dívó szokás szerint a lelkész, midőn az úrvacsorát kiosztotta, a kenyeret és a bort felemelte, követve ebben is az írást: vevé a kenyeret, emelé (accepit panem et sustulit etc.). Az ellenzék ezen felemelés ellen fordult. Azt mondták az elégületlenek, hogy az eljárás a pápisták utánzása, kik a kenyeret és bort felemelik és imádtatják, bár a reformatus szokás szerint nem emelte a lelkész a feje felé s nem mutogatta azt. Úgy látszik, Medgyesi nyilvánosan megtámadta az eddig dívó szokást »publica concione«, s megczáfolni iparkodott azt; behozott egy más formát és praxist az egész gyülekezetnek és magistratusnak híre és tudta nélkül, csupán »privata autoritate et usu«. Erre Verécy, mint az egyház rendjének őre, belékapott s Medgyesi a dolgot nyilvánosságra hozta. A dolog sokfelé visszatevészt keltett s az egyház ügyének valóban nem volt javára. ¹⁾ Az özvegy fejedelemasszony fiához fordult, mit tegyen Medgyesi újításával szemben, s a fejedelem márczius 22-iki ²⁾ levelében az egész ügyet jogi oldaláról tekintve azt felelte, hogy miután köteles az egyház törvényeit megtartani, azokkal ellenkezőt nem

¹⁾ L. erről Csulay püspök R. Györgyhöz 1654. márcz 19. kelt levelét T. Tár 1889. — 479—481 l.

²⁾ Családi levelezés 482 l

pártolhat, különben a papok gyűlésén majd proponálja ki-ki, tehát Medgyesi is, a maga újítását, ha azt hiszi, hogy az közelebb áll a szentíráshoz.

Egy nappal rá a fejedelem újból írt. ¹⁾ Okúl szolgált erre az, hogy György, ki ekkor Görgényben volt, az úgyről Csulai püspök által is értesült s ennek márczius 19-én kelt levelét jónak látta anyjának megküldeni Bisterfeld véleményezésével együtt. A püspök határozottan elítéli Medgyesi fellépését. Nem mintha az újítást veszélyesnek vagy ártalmasnak tartaná; feleslegesnek mondja; a módot pedig, melyen Medgyesi behozta és védi, menthetetlennek. Ha akárki minden más forum meghallgatása nélkül újítást hoz be, akkor ott lesz az erdélyi egyház, a hol az angol, a melyben, mindenkinek lévén engedélye és szabadsága tenni bármit is, rövid időn 180 secta támadt. A püspök továbbá jelentést tett, hogy Bisterfeld megjövéen Fogarasról, meghozta Medgyesi védekezését Veréczyvel való vitáját illetőleg. A püspök Veréczy pártján van, s Bisterfeldnek is megmondta, hogy ő a régi gyakorlatot kívánja, melyet Heidelbergában is látott. Erre Bisterfeld is úgy vélekedett volna, hogy azt a kérdést az ördög gondolta ki; ő már 20 éve él itt az úrvacsorájával, de nem talált semmit, a mi Krisztus rendelete ellen lenne. De megjegyzi a püspök: »Onnan megjövéen láttatik valami részében amoda kedvezni.« (481.) A püspök megjegyzi továbbá, hogy úgy értesült, hogy az újítók minden áron be akarják gyakorlatokba a fejedelmet is vonni, ezért óvja és kéri, hogy a réginél maradjon, bár úgy is tudja, hogy a »peculiaris opiniók« szele úgy sem indítja akármerre s »meg tudja a dolognak mint eleit utólját gondolni és fontolni.« Bisterfeld levelét nem bírjuk ez ügyben, de a fejedelem leveléből azt sejtjük, hogy a dolog lényegére nézve az újítással egyetértett ugyan, s csak is annak életbeléptetés módját nem találta helyesnek. »Bisterfeld urammal beszélgetvén az inclusával többíti írását, bizony a mi ítéletünk szerint is helyesen írja ő kegyelme; csak magoktól ne indítanak némelyek, minden megbotránkozás nélkül meglehetne rendesen közönséges akaratból az reformatio.« ²⁾ Közvetítő álláspontja azonban úgy látszik semmi kezdeményezésre nem vitte, s az ügy változatlan szenvedélyességgel vitatta, még sokáig nyugtalanította az egyházat, s keserítette az özvegy fejedelemasszony életét. ³⁾

¹⁾ U. o. 483 l.

²⁾ Családi levelezés f. i. h.

³⁾ Lorántffy Zsuzsánna még 1655. april 28-án fiához írt levelében is panaszkodik, mennyi igazságtalan sérelemmel halmozzák el a papok, L. Családi levelezés 490. 491 l.

Nemsokára beköszöntött Comenius búcsúja is. A fejedelemsasszony Fogarason kapott tőle levelet, hogy bizonyos okok miatt kénytelen elmenni, s erre az úrnő Klobusiczky által kéréte,¹⁾ hogy már legalább csak szt. háromságig maradjon ott. Fájdalom, nincs módunkban Comenius azon állítását, hogy a fejedelem tanácsosai most magok hívták volna őt Erdélybe,²⁾ más, erre vonatkozó adatokkal megvilágosítani, sem azon meghívás intencióját kitalálni. Utóbbi időkből hiányzik minden adat Comenius és Bisterfeld összeköttetésére s általában Bisterfeldre nézve is.³⁾ De nem mulaszthatjuk el a figyelmet következő tényekre felhívni. A fejedelem Comenius és bizonyára Bisterfeld régi óhajához képest kilépett teljes passivitásából és a vallásügy hangsúlyozásával követet küld az éjszaki hatalmasságokhoz.⁴⁾ A követ még Bisterfeld életében megy el Erdélyből s pontjait, melyeket a svéd királynak volt átnyújtandó, Comenius szövegezésére bizzák. Kérdés, bizalmatlanság-e ez Bisterfeld iránt vagy kímélet a talán beteges iránt? Nem tudjuk. Nincs adatunk arról, hogy viselkedett Bisterfeld ezen követtség eszméjével s feladatával szemben. De meg kell figyelni a másik adatot is. Schaum hosszabb ideig időzött Svédországban és Dániában, mint Comenius angol barátai, különösen Hartlib, szerették volna. Ez utóbbi türelmetlenségében panaszkodott Comeniusnak a követ halogató menete felett s mellesleg említi: Bár lehetett volna (e követésre) Bisterfeldet használni.⁵⁾ Fel kell tennünk, hogy Comenius és Hartlib az erdélyi dolgokat jól megbeszélték egymással — s ez eszmecsere közben Bisterfeld helyzetét és befolyását is tisztázták s abból azt a következtetést kell vonnunk, hogy Bisterfeld az új svéd királynak trónralépését szintén forduló pontnak tekintette, akár az evangélikusok ügyében, akár a fejedelemnek politikájában, különben Hartlib nem kívánta volna őt követnek.

Gyakori betegeskedése azonban testi erejét mindinkább lankasztá. Levelei számos ízben említik, hogy szenvedő, ágyban

¹⁾ Lorántffy Zs. Klobusiczkyhoz 1654. ápr. 7. intézett levele. Szilágyi S. úr szivességéből ismerem.

²⁾ Lux e tenebris 201 l.

³⁾ A Britisch Muzeumban Duraeus egy levelére találtam, mely szerint az 1654-ben Svájcba érkezvén Bisterfeldet levéllel kereste fel, az uniói törekvések ujonnan való felvétele ügyében. (Duraeus Hartlibii 1654. oct.) Ugyanazon évben Duraeus külön kiadta az erdélyi egyházzal való 1634. tárgyalása actáit.

⁴⁾ Lásd e követésre nézve Szilágyi S. cikkét: Első szövetkezés Lengyelhon felosztására Bud. Szemle 1875 és f. i. cikkemben Comenius és a Rákóczyak.

⁵⁾ Comenius 1655. május 24. kelt levele Klobusiczkyhoz. i. l. II. R. Gy. és az európai diplomácia. Kiadja Szilágyi S. Bpst 1875. 178 — 179 l.

fekvő volt, így 1653 tavaszán is.¹⁾ 1654 telén²⁾ ismét beteg lett, ezúttal azonban utóljára. Már januárban megírta végrendeletét Csulay György, Teleki János prédikátorok, Crispurianus I., Apáczay I., Pápay I. tiszttársai jelenlétében.³⁾ Ingó és ingatlan vagyonának két harmadát leányára, a harmadikat pedig nejeire hagyta, nővérének eltartását leánya kötelességévé teszi, 102 frtot évenként s lakást Szebenben rendelve számára.⁴⁾ Leánya gyámjául az özvegy fejedelemasszonyt, Lorántfy Zsuzsánnát kérte, segédgyámúl pedig nejét és annak mostoha testvérét, Wiederstein Pétert nevezte; nejeének és leányának halála esetén a vagyon Wiedersteinékre szálljon. Ezután még egy hónapig és 10 napig élt. Cuno azt állítja, hogy február 6-án halt meg,⁵⁾ (t. i. régi naptár számítás szerint.) A Rákócziak családi levelezéséből tudjuk, hogy február 5-én még írt a fejedelemasszonynak levelet.⁶⁾ Február 18-án a fejedelem írja anyjának, hogy két nap előtt meghalt Bisterfeld — tehát a halálnap, mivel a fejedelem részéről minden tévedés ezzel ki van zárva, 1655. február 16-a.⁷⁾

A fejedelemnek anyjával való levelezésében nyomát találjuk a fájdalomnak, mely mindkettejüket eltöltötte,⁸⁾ — s ha a fejedelem haladatosságát is nincs ok kétségbe vonni, részint kora, részint egyénisége, részint közvetlen élményei után is az özvegy fejedelemasszony gyásza mélyebb is, tartósabb is tartozott lenni. Hiszen ha visszatekintett a negyedszázadra, melyet családjá szolgálatában Bisterfeld eltöltött, oly munkát s annyi eredményt láttak lelki szemei, hogy azok alkotójának elvonultával némi kétség is vonult a meglevő bizonyossága felett az aggodó lélekbe. Még Bethlen örökségéként vették át őt is, mint a fejedelemséget is; s az időtől a tanulmányokba új szellemet, a tanulóba kedvet öntött társaival az iskolában s nyoma maradt

¹⁾ L. R. György 1653. márc. 8-án anyjához írt levelét. — Családi levelezés 449 l.

²⁾ Cuno f. i. h. 302 l.

³⁾ E végrendelet eredetije a n. szebeni szász nemz. levéltárban és másolata a debreczeni kerületi levéltárban van meg. L. Trausch id. h. és Cuno f. i. 303 l.

⁴⁾ Ezen kívül mellesleg említhetjük, hogy Bisterfeldnek öccse is bejött volt s 1644. novemberében meghalt s Rimaszécsen eltemették. U. látszik katona volt. L. Családi lev. 278 l.

⁵⁾ F. i. h. 303 l.

⁶⁾ György fejedelem e napról kelt leveléhez volt mellékelve, l. Csal. lev. 489.

⁷⁾ U. o. Cuno adata különben helyes az ó-naptár szerint.

⁸⁾ L. Csal. lev. 489 l. v. pl. L. Zs. 1656. sept. 8. levele fiához: »Bezzeg kellene most is Bisterfeldius, az ki mind istenéhez és hozzád is hű volt, az szt.

a tanítványok további szellemi munkájában.¹⁾ — Az egyház ügyeiben pedig, a mennyiben azok a fejedelmekre tartoztak, tekintélye és tudománya állandóan nemes irányban nyújtott segédkezet. Gyermeük nevelésénél, különösen a nagyreményű Zsigmond képezésénél, de azon túl ennek élete további sorában mennyi üdvös tanácscsal és munkával szolgált; mennyire nem kímélte magát, hogy urait kímélje! S azonkívül már a boldogult fejedelmet mint szolgáltá már — 20 év óta — országlásában, különösen más államokkal való összeköttetéseinben, azt az özvegy sokkal jobban elgondolhatta, mint mi a néhány fősvény adat után inkább csak sejtjük. A többszörös külföldi, a majdnem folytonos belföldi utazások, a feladatok, miket magával hordozott s egy teljes ember szellemi erejével meg is oldott, a szónoklatok s levelek, miket a világnak csaknem összes országaiba intézett, mind neki a fejedelemasszonynak, fiainak, házának érdekeit szolgálták s nem csekély részben ezeknek is eredmények fiának, Györgynek hatalma, tekintélye, s ebben neki magának legfőbb öröme.

S mennyi gyöngédséggel, mennyi önzetlen érdekeltséggel tette azt a drága halott. Mint feltette a család jó nevét, jobban, mint bármely más kincset, mint fájt neki, mi annak fájt s mint vette ki részét annak örömeiből. A finomlelkű fejedelemasszony ezt is kiérezte, azért Bisterfeld, a mint tehetségeiben feltétlenül megbíztak, s jellemében sohasem kétkedhetek — valami különös állást foglalt a családban. Közvetítő volt anya és fia között kapocs a két testvér közt, a fejedelem politikai első tanácsadója s az egyháznak elismert első tekintélye: hivatala szerint csak tanár, az iskola vezetője, de munkássága szerint a kormángzat s a család vezető, egyesítő lelke.

S a terhet, mit e bizalomtól nyert, édesnek találta ugyan, de azzal vissza nem élt. Ha Comeniusnak mondta volna azon, mindenesetre igaz szavakat, hogy a fejedelem szerinte indul — úgy bizonyára az összefüggés utalhatta rá. Hiszen újat vele sem Comeniusnak, sem másnak amúgy sem mondott, — a kérkedés pedig Bisterfeldnek épp oly kevéssé természetese, mint az önzés. Szerény mint tudós, szerény mint tisztviselő. Midőn a családi ügyek elkeserítő állásában bánatos panaszbá is mártja tollát, úgy ír, mint tekintélyes tanácsadó, mint kérő jó barát, de mint alattvaló, kinek csak az erkölcsi cél engedí meg a dologhoz hozzászólni.

írást igazán forgatta, itéleti volt, régi dolgokba forgott; de olyat az ő rendi szerint nem tudok. » U. o. 510 l.

¹⁾ Lásd erről bővebben szerző értekezését, (Bud. Szemle 1891. aug. »Egy félszázad a magyarhoni bölcsészet történetéből. 1630—1680«).

Így végezte pályafutását is. Végredelelte melegen köszöni a fejedelemnek a sok jóindulatot, figyelmet, kegyet s kéri, hogy továbbra is szolgálja úgy *Isten ügyét*, melynek az ő élete is volt szentelve, s hogy ez volt életének első, főczélja, s a gondolat, hogy annak sok jeles szolgálatot tett, ez könnyíthette búcsujának fájdalmát, midőn szemét örökre behunyta. E czélnak kívánt ugyan szintén — de más téren szolgálni — tudományos bűvárlata is, azért erről külön a következőkben.

V.

A socinianusok ellen írt mű az egyetlen, melylyel Bisterfeld irodalmilag a közélet érdekeit szolgálni kívánta. Azonban ha nappaljait folytonos munkában töltötte is, úgy hogy mint Comenius mondja, igen keveset aludott,¹⁾ ezen elfoglaltságban is talált lelke nyugvási pontokat, midőn a tudományos s bölcseleti bűvárlások mélyébe merült, hogy így felüdülve, az igazságban erősödve, képesebb legyen urát mindkét módon szolgálni: vezetni diplomácziaját, s iskoláját. Már 1635-ben, midőn kis logikai könyvét kiadta, említi, hogy nagy logikai compendiuma készen van, s a most iskolai könyvvül kiadott mű annak csak vázlata.²⁾ Azontúl műveit úgy látszik csak kéziratban tartogatta igen sokáig; csak halála előtt kezdte közölgetni. Ekkor jelent meg *methaphysicája*;³⁾ két kis könyve az elmékedés és az oktatástan szolgálatában⁴⁾ valószínűleg egy időben támadt vele, bár csak később láttak napvilágot. — *Logikai* compendiumnak valószínűleg azt vette, mely azután a Bisterfeldius redivivus⁵⁾ cz. gyűjtemény első számaként lett közölve.⁶⁾ E gyűjteményben különben még több logikai irányú munka van benne.⁷⁾

¹⁾ Hist. revelationum p. 134: »... Privatim, aut noctu evolvendo (erat enim parcissimus, somni interdium autem negotiis Aulicis distractissimus runinare possit.«

²⁾ Elementa Log. Albae 1635. Praefatis. E nagy logica már régen kész lehetett, mert Sem. primae philil. (belga kiadás) 195. lapján (tehát 1652-ben) hivatkozik rá. Hogy megjelent volna önmagában, nem tudjuk.

³⁾ 1652, czímét l. feljebb.

⁴⁾ Phosphorus Catholicus, seu Artis meditandi epitome és Consilium de Studiis feliciter instituendis: quodam artificio meditandi conferri debet. Mindkettő a Seminarium Heerebord által eszközölt leydai kiadásához mellékelve.

⁵⁾ Bisterf. redivivus etc. Hagae Comitum 1661.

⁶⁾ Logicae Libi tres.

⁷⁾ E munkák a következők:

I. kötetben:

a) Ars definiendi catholica, seu Hermes Catholicus.

b) Ars disputandi.

E mellett a *nyelvekkel* is foglalkozott. »De uno Deo«-jában is előfordulnak grammatikai finomságokra való hivatkozások, — Cuno állítja, hogy az Alstedt neve alatt előjövő nyelvi tankönyveket ő írta volna, a mi egyáltalán érthetetlen.¹⁾ Azonban Vendelinus művét igenis kiadta;²⁾ a Bisterfeldius redivivusban pedig a nyelv művelésére vonatkoznak De Latinae puritate, ornatu et copia; és Usus Lexici.³⁾ — A *neveléstannal* ugyan rendszeresen nem foglalkozott, azonban egyes idevágó részletek feldolgozását nyújtja a Consilium de studiis és a Phosphorus catholicus.⁴⁾ Végül *theologiai* irodalmi működésének legbecsebb terméke a socinianusok ellen írott mű, melynek tartalmáról felebb szólottunk. E mű iránya szerint hittani és pedig az istentannal foglalkozó. A műnek tárgyalását magát megelőző Synopsis⁵⁾ ezenfelül néhány szóval megemlékezik az írásnak a hittanban való alkalmazásáról, s ennyiből fontos. A gondolatmenet ez. A mit az ember biztosan megtudhat, azt részint a természet, részint a kegyelem világossága szerint tudhatja meg; ez utóbbi természetesen felsőbb, s az előbbit javító. A kegyelem világosságának pedig legteljesebb tükre és compendiuma a szentírás. A szentírás alkalmazkodik a dolgok természetéhez, a hívek felfogásához és az üdvoeconomiához, melynek három foka van. — Ehhez képest nem iskolás módon és finoman, de népszerűen és hasznosan, — nem mindent egy helyen, de sok helyütt, nem a priori, de a posteriori érvekkel, nem elméletileg de gyakorlatilag nyújtja az isteni titkokat. Ez előadási módnak főelvei a következők: a lényeg és az állomány megfelel a maga tulajdonságainak és ténykedéseinek; és viszont ezek amannak. — Miért is a szentírásnak a hittételekre való alkalmazásánál földolog az *egybevetés*. A szentkönyveket *egy rendszernek* kell tekinteni, — úgy hogy a kegyes ember, a mi bennök mondva, s belőlök szilárd

c) Ars Combinatoria.

d) Ars reducendorum Terminorum ad disciplinas liberales Technologica.

II. kötetben.

a) Az Alphabetum Philosophicum, sive Philosophiae Praecipua Principia Liber Tertius: Organum Catholicum, seu praecipua principia Logica.

b) Skiagraphia analyseos.

c) Parallelismus Grammaticae et Logicae.

1) F. i. h. 303. l. L. teljes czímét Szabó K.

2) M. Kt. II. 184. 185. — A mű a latin stílus tisztaságát tartja szem előtt.

3) Mindkettő a gyűjtemény első kötetében.

4) Szerkesztésük idejét nem tudjuk.

5) A két Praefatio után, lapszám nélkül. E Synopsis logikai szempontból is igen érdekes, mert itt felsorolja Crell bizonyításának fő logikai hibáit a 27—37 pontokban. E hibák főleg fallacia thematis, fallacia ambiguitatis, fall. axiomatica.

következetességgel, vagy erős érvekkel (firmis consequentiis) van levezetve, azt szilárdan higgye. Így egyfelől a hit titkainak alkalmazásánál s közlésénél a szentírás szavai használandók, másfelől pedig az írás szavai tanulmányozandók, hogy kegyes elmélkedés és alapos okoskodás útján a hitigazságokat kimíveljük s megvédjük. ¹⁾ Csak mellékesen említjük meg, hogy e figyelem az írás egészére, mint egy rendszerre terjedvén ki, ki nem kerülhetette a prophetikus könyveket melyek gyöngye színezetű, de határozott chiliastikus reményekre és tanokra fordíták a figyelmet. ²⁾ Mert kétségtelenül e körülmény ártott Bisterfeldnek is, könyvének is. Nem is tekintve a meglehetősen kisnevű Helt Adolfnak ellene irányult művét, tudjuk, hogy az ekkor nagynak itélt Calovius a luth. hittisztaság féltékeny őre is kicsinylőleg vélekedett róla, miben túlozott is; meg is mondja Zeltner, ³⁾ kinek művéből ezt tudjuk, hogy Caloviusnak valószínűleg szemet szúrt Bisterfeld helvét hitvallása. Ha Bisterfeld ehhez képest a theológiát érintette is működésével, sőt a hitet élete legfőbb kincsének tartotta, szellemének főtehetségét, a bölceletit ezen theologiai művében is elárulta. Az írásban magában megtalálja metaphysikai és logikai elveinek érvényét, s természetesen az írásban közölt igazságok magyarázatánál, alkalmazásánál: itt nyílik csak tág tér a bölcsész számára. Innen van, hogy Bisterfeld, bár őszintén hívő ember, ez egy művén kívül, melyre külső s belső szükség egyaránt ösztönözte volt, több számba vehető theologiai művet nem írt, — a többi pedig mind bölceletit; s míg ez egy theologiai művén keresztül is, egy, már említett philosophiai elv alkalmazása élénken tanúskodik a szerző bölceletit ügyességéről és gazdagságáról, addig bölceletit művei meglehetősen fel vannak szabadúlva a theologia alól. ⁴⁾ Mert, ha mondotta is Bisterfeld egy theologiai értekezésében, ⁵⁾ s vitairatában is, hogy a theologia a bölcelet ura, — mit mi azzal magyarázunk, hogy ez értekezések leendő papok körében folytak — s bár ismétli a Synopsishan, mi mégis úgy találjuk, hogy bölceletit művei a bölcelet önállóságát hirdetik, nemcsak üres szavakképen, hanem magoknak a művek tartalmának tanúsága által. Már ezen művek czímeinek áttekintése is meggyőz róla, hogy a bölcelet tág mezején a *metaphysika* és *logika*

¹⁾ Az említett Synopsis első hét pontja.

²⁾ De uno Deo 89. l. » Agitur hic de regno adhuc in terris futuro, quo omnibus Ecclesiae hostibus triumphatis pii in hoc mundo, quam dni Deo visum fuerit, sunt regnaturi.«

³⁾ Helt művét említi Cuno f. i. h. 301. l. Calv. véleményét Zeltner, Historia Cryptosocinismi Altorphini II. rész 193. l.

⁴⁾ Értjük e megkülönböztetésnél a két ismeretkör fogalmaival való műveleteket.

⁵⁾ L. első magyarhoni értekezését de concursu causae pr. etc.

kérdései érdekelték főleg, tekintettel az akadémiai ifjúság számára való használhatóságukban, tehát Ramus felfogása így nagyban végig vonúl Bisterfeld búvárlatain; a metaphysikát nem a teljes metaphysika, hanem csak egy része, az ontologia értelmében véve. E kettőn kívül csak mellékesen érdeklí a Physika; az Ethikával pedig csakis a Symbolikában¹⁾ s csakis mellesleg foglalkozik.

Műveinek jellege — azok valószínű rendeltetése által — az iskolai használat által volt előre meghatározva. A Bisterfeldius redivivusban közölt részek e rendeltetéséről nem tudunk, de a művek hangja nem indít más felvételre. E mellett azonban tartalmukat a szerző önálló elmélkedésének és búvárlásának köszönik, mint erről — hisszük — történelmileg is, önmagában is érdekes és fontos bölcséletének a következőkben nyújtandó alapvonalai könnyen meggyőznek.

A tudományok Bisterfeld szerint egyszerűek vagy combinááltak.²⁾ Az egyszerűek liberales vagy illiberales, mely utóbbiak, a hová az artes mechanicae tartoznak, bizvást kihagyhatók a felsőbbrendű kutatás köréből. A szabad disciplinák természetesek, vagy természetfelettek, ez utóbbiak adják a theológiát, előbbieket a philosophiát. A bölcsélet is feloszlik elméletire és magyarázóra. Ez utóbbi a philosophia positiva és poëtica; az elméleti bölcséletnek, tehát a legfontosabbnak részei: a metaphysika, logika, pneumatica, az első két részt egybeköti a mathesis.³⁾ Egy más műve szerint⁴⁾ az omnes et singulae disciplinae egy fát alkotnak, melynek gyökerei természettől adott vagy Istentől kijelentett axiomák; törzse a prima és catholica disciplina (metaphysika), logica és grammatica; ágai pedig a bölcsélet, theologia, a jog- és az orvostudományok.

Honnan van a methaphysikának a fontossága? E kérdésre felel metaphysikája. Azért oly fontos a metaphysika, mivel a minden tudománynak alapúl szolgáló axiomákat hozza rendszerbe.⁵⁾ — A megismerendő dolgok, a megismerő elmék s az emberi ismeretek egyetemes összhangot mutatnak fel.⁶⁾ A megismerő elmék összhangjának alapjai a velünk született eszmék, — az eszméket a nyelv segítségével fejezzük ki s ez után gondoljuk is, innen az összhang a szellemi és a természeti dolgok közt; — ez

¹⁾ A Bist. redivivus I. kötetében ily cz. alatt: Sciagraphia Symbioticae seu Compendium symbioticum. In quo breviter praecipua omnium societatum principia recensentur.

²⁾ Alphabeti Phil. Liber Pr.: Isagoge Philosophica Cap. VI. Tabula seu catalogus disciplinarum.

³⁾ U. o.

⁴⁾ Consilium de studiis etc. IV. 10.

⁵⁾ Sem. primae phil. 2.

⁶⁾ U. o.

összhangnak forrását a velünk született eszméket a természet adományának vévén, nevezhető a metaphysika ars naturalisnak is,¹⁾ s mivel ezek az egyetemes emberi tudományok alapját képezik, azért a metaphysika a theológiának is alapja; minden másnál elvontabb, elsőbb, azért legelőbb is kell tanítani.²⁾

Ezen metaphysika a létezővel foglalkozik. A létezőt a principiumok és az attributumok magyarázzák. A principiumok: az essentia és a consistentia, a miből valami van, és az, a mi. Az attributumok vizsgálata a principiumok vizsgálatánál jóval kiterjedtebb. Ez attributumok vagy egyesítettek, vagy szétválasztottak,³⁾ előbbiek azok, melyek egyenként véve minden létezőt megilletnek. Első sorban⁴⁾ megillet minden létezőt az egység, az igazság, a jóság; második sorban⁵⁾ pedig a rend, a tökéletesség, a szépség.

Az egységből következik a panharmonia a létezők közt; Isten útai a természet, a kegyelem és a dicsőség világában arányosak (proportionales); e panharmonióból pedig következik a dolgok kölcsönös egymásra hatása, egysége és egyesülése; az előbbi (a panharmonia) minden emberi tény mértéke, ez utóbbi (kölcsönhatás) minden levésnek kapuja, s minden elemzésnek kulcsa az egész encyclopaediában.⁶⁾ Az *igazság* megegyezés, s mint ilyen egy igazság a másikkal egyez, mert mi egy harmadikban egyez, az egymással is egyez;⁷⁾ e szerint a mi igaz a természet világánál, annak a kegyelem és a dicsőség világában is igaznak kell lennie. De jó pontosan figyelembe venni, hogy más az, ha egy tudomány a másikkal ellentmond s más, ha olyat tárgyal, mit a más nem érint. Így pl. sokat tanít a metaphysika s theologia, mit a physika nem tárgyal, -- de azért nem tagadhatja. »A miből világos, hogy az egyetemes philosophiai elveknek, különösen a metaphysikaiaknak érvénnyel kell bírniok a többi tudományokban, így a theologiaiakban. Mert mind az, a mi áll a nemről, áll a fajra nézve . . .«

»Miért is joggal hangoztatjuk sokaknak, ha nem is véleménye, de legalább eljárása ellen: Jó philosophus tesz jó theolo-

¹⁾ U. o. 6. l.

²⁾ U. o. 10. l. Miután e metaphysika, mint látni fogjuk, a bölcsélet fogalmainak rendszerét nyújtotta, azért alkalmasabb volt reá, hogy a bölcséleti tanulmányokat bevezesse, mint a mit ma tartunk metaphysikának, a logikának épen ellentétét.

³⁾ Sem. Pr. Phil. V. Caput.

⁴⁾ »Attributa entis unita sunt, quorum singula omni enti conveniunt.« U. o.

⁵⁾ »Attributaprima vel non prima. U. o.

⁶⁾ Sem. pr. phil. p. 80.

⁷⁾ U. o. p. 92—94.

gussá s azt az ízetlen állítást: ez igaz bölcsészetiileg, de hamis theologie, az igazság meggyalázásának számítjuk.«¹⁾

A szétválasztott attributumok, tehát azok, melyek különbséget hoznak a dolgokba, két nagy csoportra oszlanak: vannak, melyek a levőnek elveiből, s melyek a levőnek módjaiból támadnak. A levőnek, mint tudjuk, két elve volt, a lényeg és a lét; elsőből következik, hogy a dolog positiv, vagy nem az, realis vagy észbeli. természeti vagy nem az, élő vagy nem az, lényeges vagy nem az; a másiktól, hogy actualis vagy potentialis, örökké való vagy nem örökké való, állandó vagy beálló, térbeli vagy térenkívüli.

Azon attributumok felsorolására, melyek a létezőnek módjaiból támadnak, nem fogunk rátérni. — Ugyanis maga a schema nem nyújt sok tanulságosat, legfeljebb elkedvetleníti az embert a túlságos részletezés által. A létezők *általános* módjai 12 attributumot nyújtanak; *részletekben* pedig: az egység 40-et, az igazság 20, a jóság 12, a rend 24, a tökéletesség 6, a szépség hetet. Bizonyos erőtetettséget lehetetlen eltagadni e felosztástól, akár a mi azok alkotását, akár pedig bizonyos elv alá rendelését illeti. Így például a végtelen és véges előfordul külön az örökké való és múlttól, a romolható s romolhatatlantól, a változhatatlantól stb. Az ily felosztások: a létező igaz vagy hamis, bizonyos vagy nem bizonyos, jel vagy jelzett, számlált vagy meg nem számlált, megmért vagy meg nem mért mutatják, hogy a dolgok oly tulajdonságairól van szó, melyek nem bennök vannak, de csak a róluk való képzetet vagy ismeretet illetik meg. Ez elaprózás a tárgyalási mód egyik sajátsága. Hozzá kell venni a másikat: e felosztási tagok képezik a bölcselkedés alapját és tárgyát s így gyakran egész igénytelen, mit sem sejtető²⁾ attributumhoz oly elvek csatoloznak, melyek mint alapkérdések az elvi résznél érdemelték volna méltatást.

Az így egynek, egységesnek, kinyilatkoztatott világ tulajdonságainak számtalansága s mégis egyezése által nyújtja az összhangot. Ezt mindenkinek értenie kell, ki hozzá kíván látni a mindenség rendszere bármely részének vagy tulajdonságának tanulmányozásához. E tanulmányozásra, jobban mondva ennek értéke felett ítélni, tanít a *logika*. Ha a metaphysika a minden tudomány gyökere, a logika minden tudomány bírója. A logika mint tudomány 3 fő kérdéssel foglalkozik:³⁾ a feltalálás eszkö-

¹⁾ U. o.

²⁾ Így pl. a már fent idézett részlet, melyben az észbeli megkülönböztetésnek igen nagy jelentőségét bizonyítja (Crellel szemben) az unibile vel non unibile attributummal van kapcsolatban!

³⁾ E felrészelés tekintetéből a kis iskolakönyv a nagyobb compendiummal teljesen egyez.

zeivel, a felrészelés eszközeivel, s ezen eszközök használatával. Az első rész, mely a feltalálás eszközeiről szól, főleg a thema és az érvelés különféle, iskolai logikákból ismeretes fajait ismerteti. Megjegyzésre méltó a testimoniumok közt a csalhatatlanok neme, ezen bizonyítékok azok, melyek hamisak nem birnak lenni (*falsum esse nequit*), ilyen az isteni és pedig egyedül. A *dispositio* eszközeiről szóló rész az axiomákat s a *sylogismus*okat veszi rendre s a módszerről szól. — A végső résznek titka, alapja és kulcsa a disciplinák egysége. A többiekéül azonban nyilvánosabb és világosabb a már mondottak szerint a *metaphysika*, *grammatika* és *logika*, *rhetorika* és *symbiotika* egysége, a mely utóbbi a társaságról való tudomány általában. Mert a *grammatika* minden tudomány kulcsa, a *rhetorika* pedig minden tudomány ékesítője. ¹⁾ Ha e kis vázlat is meggyőz róla, hogy a logikának nemcsak megszerkesztési módja, de magának a tannak célja, iránya is voltaképpen nem önbecsű, de csak a tanulmányok általános szolgálatában levő elméletet hoz magával: úgy meggyőz róla több, kisebb terjedelmű, de a rendszeres logikánál érdekesebb, mert jellemzetesebb értekezés. Ilyen főleg a *Consilium de studiis feliciter instituendis* ²⁾ egy része s a *Phosphorus Catholicus*, mely két művecske, mint szerző maga mondja, egymást kiegészíti.

Az első művecske a tanulmányozás célját, forrását s eszközeit adja. A tanulmányozás hathatós eszközeül hármastáblázatnak az emlékezetbe való bevésését ajánlja: ³⁾ az első táblázat az *encyclopaediáé*, hogy az összes tudományok rendezett képet és lánczolatot adjanak, hogy bármely *elmélkedésnél* átfuthassa az ember; a második táblázat a *praedicamentalis*, ez már az egyes műszavaknak (az elsőtől az egyeseket jelölőkig) alárendelése s ez scálát képez a létezőből s annak képzeiteiből; a harmadik táblázat a *közös terminusok* táblázata, a melyekből különféle egybevetéssel az összes tudományok összes műszavai támadnak. E három táblázat megfelel a tanulmányozásnál annak, a mi je a számvetésnek a négy művelet. E táblák használatának 2 része van, *genesis* és *analysis*, ⁴⁾ az első új elmélkedés alkotása az elvekből, a másik pedig a meglevőnek elveire való bontása. — A táblák használata elvont és *concrét*. Az előbbi részei a *reductio* és *deductio*. Az előbbi a themák visszavezetése a magok disciplinájához, állítmányához és egyetemes táblázatához, az utóbbi pedig az így

¹⁾ L. *Alphabetum Philos. Lib. I. Cap. III. De axiomatibus disciplinarum* p. 8—10.

²⁾ L. IV - XX. pontjait.

³⁾ *Cons. d. stud. IV. 1—5.*

⁴⁾ U. o. XI.

levezetett themának egybevetése a táblázatokkal (t. i. a fent említettekkel).¹⁾

Ezen tán túlzottnak is látszó részletezés is ugyan már Raimundus Lullus befolyására utal, melynek Alstedt irodalmi működése első idején buzgó követője s tisztelője volt, de ennek bővebb kifejtése a »Phosphorus Catholicus«, vagyis az elmélkedés művészetének kivonata. Ez, mint már a czím is mutatja, az elme és a lét házasságát tanítja.²⁾ Csak nagyjában adjuk e műnek vázlatát, melynek egy általános és egy különös része van. Az általános elméleti és gyakorlati. Az elméleti rész az elmélkedés két tényezőjének, a létezőnek és az értelemnek ép az adott szempontból tekintetbe veendő sajátosságait szörszálhasogató finomsággal fejtegeti; a gyakorlati rész a reductio és deductio különféle fajaival foglalkozik. A reductio tárgya lehet a létező és az értelem maga; a deductiót vizsgálhatni általában és különlegesen, mely utóbbi vizsgálás fejtegetése azért érdekes, mert egyik alfájában rátér a megismerés alapjaira: az érzéki tapasztalatra, az ész- és a tekintélyre is. — A különleges részben legérdekesebb a harmadik rész, mely a genesis és analysis fent ismertetett értelmi működéseit az elmélkedés szempontjából fejtegeti. Mint az e vázlatból eléggé kivilágosodó bűvárlati kör bizonyítja, mind e két értekezésben tárgyalt dolgok manap nem nagy érdeket keltenek. Másképp volt az akkor, mikor a formalismus, melyet a nevelésből ma viszont teljesen száműzni akarnak, uralkodó volt az oktatásban s a metaphysikai bölcselek legfőbb fegyvertára. Az ifjú Leibnitz egy értekezésében, szemben más »compendiographok«-kal mint igen solidra figyelmeztet e Phosphorusra,³⁾ mint a melynek alap gondolata mindennek mindenben és mindennel való közössége, hasonlatossága és mégis különbözősége, s mindezeknek elvei: a viszonyulások (relatiók). »A ki azt a könyvet elolvasta, az egybevető művészet hasznát mindinkább ... fogja átlátni.«

Azonban ezzel még Bisterfeld logikai irányú művei nincsenek kimerítve. Még ezen, voltaképp már eléggé részletezett kérdések is nyerne részletezett feldolgozást. A reductióról magáról két értekezés is szól;⁴⁾ e két értekezés célját és szellemét a fen-

¹⁾ U. o. XIII—XVIII.

²⁾ L. a mű elején.

³⁾ *Dissertatio de arte Combinatoria etc.* autore Gottfriedo Guilielmo Leibnizio Lipsiensi, -- Lipsiae 1665., — Csak az ítélet végét mellékeljük: »Eum libellum qui legerit, usum artis complicatoriae magis magisque perspiciet« 33. l.

⁴⁾ A másik czíme: *Ars seu Canones de reductione ad Praedica-menta*: Bisterfeldius rediv. I. kötete; az első már fent volt érintve a log. művek sorában, a hová kiegészítésül ez is felveendő.

tebbiek eléggé jellemzik. Egy kis értekezést, mely a meghatározással foglalkozik, Hermes Catholicusnak ¹⁾ nevez; ez utasítást ad arra, mint kelljen az egész Encyclopaedia terminusainak meghatározását pontosan feltalálni és megbírálni; ennek egy része, Lampas catholica, a metaphysika legfontosabb meghatározásait úgy nyújtja, hogy ebből az egész Encyclopaediának, mely abból mint törzsből elágazik, meghatározásait alájok lehessen rendelni s belőle porismák módjára az összes felosztásokat és axiomákat levezetni.

Bisterfeldnek a bölcsészet ezen formalisticus ágának műveléséhez volt legtöbb hivatottsága és legtöbb kedve; de, mint a holta után megjelent gyűjteményből tudjuk, nem szorítkozott pusztán e körre. — Ezekon kívül még a *Physikának* körvonalait is nyújtotta. Bölcséletének forrásai a Campanella-Comenius-féle keresztyén világnézetben gyökereznek: az érzékek, az ész és a kijelentés együtt nyújtják az emberi ismeretek összességét; a ki az elsőt tagadná, tagadná, hogy animal; a másikat, tagadná, hogy ember; a harmadikat, tagadná, hogy keresztyén. ²⁾ Ugyanez elveken alapúl a physika is; ezért, mint Comenius is, Aristoteles physikáját nagyon helyteleníti; különösen tekintve hármas cosmologiáját. ³⁾ Az írás alapján azt is megállapítja, hogy a teremtés idején ős volt, mivel ekkor a nap a mérlegben állott. ⁴⁾ A természeti testet anyagból és alakból összetett állománynak mondja. Ezeket egy későbbi helyen principia internának nevezi. ⁵⁾ Az anyag nem az első. A kvalitások közt vannak a középkori physika kedvelt rejtelmes erői a Sal, Sulphur és Mercurius. ⁶⁾ A két hátra levő sectio a megkezdett testekről, az égről és az égi testekről szól. ⁷⁾

Ha ebben Bisterfeld bölcsészetének főbb körvonalait nyújtottuk volna, hangsúlyozni tartozunk ismét a czélt, a melylyel ő a bölcséletet általában s különösen a maga bölcséleti műveit felruházta. A bölcseletnek különösen az a része, melyet ő művelt, megelőzni tartozik más tárgyak tanítását, más tudományok, mint ágak nőnek ki belőle, mint törzsből. Fontos ugyan a theologia tudományának művelői számára is, de annál fontosabb az elme kiképzésénél, már akár theologiai, akár más facultások hallgatója

¹⁾ E művecske három könyvből áll, teljes czíme fent a logikai művek sorában.

²⁾ Alphab. Philos. p. 8—10.

³⁾ Aphorismi Physici U. o. 135.

⁴⁾ U. o.

⁵⁾ U. o. 143.

⁶⁾ U. o. 145.

⁷⁾ Aph. Physici Sectio III és IV.

is legyen valaki. Más egyetemes fontossága a bölcseletnek, hogy az elmét eredményes működésre képesíti, bármely tárgyra is legyen ez a működés összpontosítva, akár kifejtő, akár más nézetekkel szemben támadó vagy védő legyen annak czélzata.

Ezért e művek általában mind *paedagogikus* művek; t. i. mind tankönyvek. Azonban Bisterfeld még négy kis művecskében *külön is* tárgyalta az oktatás elveit. Ezek között a *Didactica Sacra*¹⁾ a szentírás helyes olvasására és tanulására tanít, a *Denarius* és *Didacticus*²⁾ leginkább a bölcseleti képzés módszerét nyújtja, valamint az *Ars disputandi* is, mely azonfelül, hogy a fő bizonyítási módokat s elveket összegezi, az opponens szerepére is kiterjeszkedik. Legfontosabb ide vonatkozó műnek azonban a már említett *Consilium*ot tekintem, mely több oknál fogva megérdemli, hogy tartalmát vázoljuk.

A műnek célja szilárd, kényelmes és termékeny képzés, mely három jelző közt figyelmet érdemel a második, melyet oda magyaráz, hogy a tanuló lelkét a tanító nem öli, vagy el nem nyomja, hanem könnyűségével enyhíti és vidítja. E tanácsnak forrásai: részint a megtartandó dolgokban, részint a tanuló személyében, részint magoknak a tanulmányoknak természetében és állapotában vannak.³⁾

A megtanulandó dolgok arról tanúskodnak, hogy a tanulmányokat nem elszigetelve, hanem lehető élénk vonatkoztatásban egymásra kell előadni; egymást kifejtik, sokszorosítják, bizonyítják és tágítják. A tanuló személyénél tekintettel lesz az előadó annak saját képességére, jövőre hivatására s hazájára. A tanulmányok magok legyenek gyakorlatiak, világos és bizonyos czéllal bírók s különbséget tegyen az emlékezet és az értelem tanulmányai közt; azokat inkább ifju korban, ezeket inkább idősebb korban művelje.⁴⁾ Végül vázolja a már fentebb említett rövid kivonatban előadott nevelés-eszközöket, s mutatványul alkalmazza mind ez elveket a jogra; — a szorgalomról, a tanítóról, a peregrinatióról azért nem szól, mivel bárhol is megtalálhatók az ezekre vonatkozó utasítások.⁵⁾

Igen sajátos az a néhány megjegyzés, melyet a symbioticáról⁶⁾ olvasunk. Ez célja szerint sociologia akarna lenni, azonban a kis skiagraphiában, melyet róla nyújt, egy pár általánoságon kívül egyebet alig nyújt: a mindenség közösségéről szól

¹⁾ A Bist. redivivus I. kötetének utolsó műve.

²⁾ Ugyanazon gyűjtemény I. kötetében.

³⁾ Cons. I.

⁴⁾ Cons. VI. 6.

⁵⁾ Cons. VIII.

⁶⁾ Mint már mondtuk a Bist. rediv. I. köt.

az első rész, míg a másik rész sajtósága fordulat következtében rationalis theológiává női ki magát, s csak legutolsó részében tekinti Isten természetét szemben a társas életre képes teremtményekkel. Ezen általánosságok korántsem állják ki a versenyt Comenius konkrét gondolatokkal, s pedig egészséges gondolatokkal, telt művecskéjével, a *Gentis Felicitassal*.¹⁾

Hátra lenne még a képek teljessé tétele céljából Bisterfeldet mint nyelvészt méltatni. E feladattal könnyen végezőnk. Mondanunk sem kell, hogy Bisterfeld latinsága tömör s mégis folyékony. Hogy a nyelvet nagy ügyességgel kezelte, mutatja a latin nyelv tisztaságáról, ékességéről és bőségéről szóló értekezés is,²⁾ melyben műve tárgyát logikai és rhetorikai schémák szerint dolgozza fel. Egy kis jelentéktelen munka, »*Usus Lexici*« is e körbe vág. Cuno vélelme, hogy az Alstedt neve alatt nálunk soká szerte ismeretes iskolai műveket Bisterfeld írta volna, ha igaz is lenne, nem változtatna ez ítéleten. Azonban Cuno nem mondja, mire alapítja állítását, a könyvek pedig Alstedt neve alatt jelentek meg még soká, s így nincs ok ezen felvétellel bővebben foglalkozni.³⁾

Evvél körülbelül nagyjából kész lenne főbb vonásokban Bisterfeld szellemi munkásságának vagy legalább is ennek irányának a rajza. E kép mindenekelőtt azért kíván figyelmet kelteni, mivel az új magyarhoni protestáns iskola lelkét vázolja. Hogy Bisterfeld az volt, felesleges ismételni: s hogy e szellemi irány volt az oktatásban, nem szenvedhet kétséget. Nem lehet tagadni, hogy ügyes, gondos férfiú volt hivatva az új intézetet vezetni, s bár olyan nagyban vonták el az iskolától, valódi tanférfiú. A világnézet határozottan és szorosan reformált keresztényi volt, ez utóbbi talán még jobban hangsúlyozva, mint az előbbi; a tanítási rendszer, a bölcseletnek előtérbe állítása s fontos szerepe által elmefinomító, de a mellett túlságokban el nem vesző. Azt az egy ellenvetést lehetne ugyan tenni, hogy a formalismus, ha nem is nyelte el a reáliákat, mégis nyög volt a tanulás menetén; azonban erre vonatkozólag tényleges adataink nincsenek, legfeljebb Bisterfeld elméleti műveiből vonhatjuk a következtetést: de kötelességünk megemlíteni, hogy Bisterfeld a természettudományok művelésében s demonstrálásokban is ügyes kell hogy lett legyen,⁴⁾ mivel a nép ördögösnek nézte; tehát e szempontból

¹⁾ E mű elméleti részének méltatása igen tanulságos lenne; a gyakorlatról l. Comenius és a Rákóczyak cz. értekezést.

²⁾ *Bist. rediv.* I. kötet, azon felül Vendelinusnak általa kiadott fennsrintett művét.

³⁾ L. kül. Cuno f. i. 303.

⁴⁾ L. erre nézve Trausch id. helyei és Bod i. h.

óvatosnak kell lennünk. Az egység követelése s keresése a tanításban, a világban, keresztyén hit és jellem képzése, éles és finom iskolázás a gondolkodásban és elmélkedésben: ezek látszanak a művekből Bisterfeld tanítói elveinek; hogy ezek mellett működése sikerét épp tudományos egyénisége mozdította elő, arra is, bár kétségbe úgy sem vonható, pár szóval ki kell terjeszkednünk.

Bisterfeld tudományos egyéniségének megítélését megkönnyíti számunkra az áttekintés, melyet e munka bevezetésben a kor szellemi áramlatairól nyújtottunk. Nézetem u. i. hogy csakis ily kritikának van értelme és értéke a történetíróra nézve: a bölcséleti rendszerek írói ám hadd ítéljék meg a tartalmat abszolút szempontból, az ítélet mértéke itt csak annyiból változik, hogy az újkor legújabb vívmányait alkalmazva kérdi a bíró: mit érnek e régi kísérletek ma? míg mi kérjük: mit értek e munkálatok a magok idején? — Bisterfeld bölcséletének gyökerei két irány egyesítésében vannak. Egy felől az aristotelesi, Ramus-Lullus-féle, melynek schémáit megtartotta, a mint azokat nagyrabecsült tanítójától Alstedtől vette; innen a dualismus, mely metaphysikájában végig vonul az essentia és consistentia, alapjában az anyag és alak dualismusa; másfelől pedig a Campanella-Baco-Comenius-féle, mely a metaphysikát a logikai elemtől s a zavarosabb részekről megtisztítani óhajtotta. Ezért például műveinek belga kiadója úgy találja, hogy e metaphysika az, mely Verulam szeméi előtt lebegett s dicséretére alig talál szavakat.

Bisterfeld tudományos jelentőségét főleg metaphysikájába helyezve annak alaki elve mellett, hogy t. i. a három ismeretforrás ad teljes ismeretet, a tartalmát hangsúlyozzuk: a panharmoniót. Valóban ez elve, a mint igazán philosophiai, úgy igazán keresztényi. Leibnitz, mint láttuk, megdicsérte a Phosphorust, hogy a viszonyokat, a kölcsönhatást tette az egybevetésről szóló műve elvének, az azonban ép úgy a metaphysikának is elve, midőn ezt minden keletkezés kapujának nevezi, sőt ez előnye, ha az ő harmoniáját összehasonlítjuk a Leibnitz-féle praestabilita harmoniával. E pontban találkozik Comeniussal, kivel egyetért Baco tiszteletében s nem követésében is. M. llette fontos a másik tudományos elv, az emberi tudás egységéről, mely fontosságot nyer főleg az által, hogy az emberi tudást több körbe osztja — s megállapítja, hogy az által, hogy egyik a másikba túl nem csap, azzal még a másíknak eredményét nem tagadja. Mind ez elveknek a philosophiában classicus megvalósítója Leibnitz, ezért Bisterfeldet határozottan Leibnitz útja egyengetőjének kell mondanunk.

Azonban, ha a metaphysika neki legmaradandóbb becsű alkotása, azért nem kicsinyelhetjük a logikai irányú műveket sem. Ha nem is szolgáltak új felfedezésekkel, a logika mezején

oly tájékozottságról tanúskodnak, mely tiszteletet parancsol. Ha nem is tekintjük oly fontosaknak a logikai schémákat az oktatásnál mint ő, nem tagadhatjuk az azokkal való ügyes bánás hasznosságát. Paedagogikája fő elvét, a tárgyak egymásra vonatkoztatását pedig nem ajánlhatjuk eléggé az újkor nevelőinek figyelmébe. Egységesnek kellene a szellemnek lenni, melyben a növendéket vezetjük: mi másképp lehetséges az, mint ha a tárgyakat magokat úgy alakítjuk át, hogy a mit nyújtunk, egymással összhangban legyen. Bisterfeldék úgy nyújtották s ezzel iskolájok bizonyára mintául szolgálhat az ujjabaknak.

Theologiai vitaművét a protestánsok nagyra becsülték. Nem egyéb az, mint a keresztyén hittannak a fent vázolt metaphysikával való frigye, ezért mi itt hosszabban nem is foglalkozunk vele. De tartozunk megemlíteni két körülményt: a chiliasmust, s az írás tiszteletét. Az előbbire nézve utalunk Alstedtről szóló értekezésünkre; itt csak megemlítjük, hogy ezen, másoknál oly practicussá átváltozott irány nála merőben elméleti maradt, s a ker. hit méltóságát legkevésbé sem zavarta. Az íráshoz való ragaszkodásra azért mutatunk reá, mivel ez a másik evang. felekezet iránti türelmességet s a scholastikának, mely a hitvallásokon rágódott, túlhaladását foglalja magában. Szóljunk valamit Bisterfeld nemes felfogásáról a két prot. felekezet viszonyát illetőleg? hogy kiemeljük, hogy a türelmetlen, betűben elvesző iránynak magasan felette állott, ha az íráshoz s hitvallásához ragaszkodott is? Bisterfeld mint theologus nem scholastikus s nem pietista; íráshű érzellemmel telt lélek, ki azért nem hagyott mélyebb¹⁾ nyomokat a tudomány történetében is, mivel a szó szoros értelmében nem ért rá.

Azt hisszük, bármily hiányos is e vázlat, s bármily gyarló is a szerző tolla -- az elbeszélte tények magasztalva hirdetik a jövevénynek hazafiasságát, a szolgának hűségét, a tanfőúr odaadó fáradhatlanságát, egyházának őrét s védőjét. Szabadjon csak az elsőt még röviden kiemelnem. -- Nem tehető fel, hogy Bisterfeld, különösen eleinte, nem érzett volna honvágyat. A háború azonban jövetele után még 18 évig dúlt, s ha addig nem találta tanácsosnak távozni, az érthető. De hogy a hadizaj elmúltával is hű szolgája maradt urának, okos tanácsadója, s ifjúsága nevelője, bizonyítja, hogy új lakóhelyén új hazára talált. Bizonyára

¹⁾ E mellett természetesen azt is kell ismételnünk, hogy lelkének főiránya mégis a bölcsélet felé vivő volt.

nem a táj, s nem is a fizetés, de az erkölcsi eszme, melyet szolgált, volt a yarázsló, ki azt okozta.

Am az erkölcsi eszme, a mint vezeti az ember tetteit -- úgy azok bírása s azok hirnöke is. Bár Bisterfeld nem nyújtotta egy nagy lángelme alkotásait, a küzdelmek a hazai vallásszabadságért, a hazai tudományos élet és iskolaügyek egyfelől, másfelől a bölcsélet általános haladása, fejlődésének ténye kegyeletes emlékezést követelnek személyisége számára, melyről elmondhatni: a nagy talentumot, mit az Úr reá bízott, ennek hű szolgálatában bőven megsokszorozította.

DR. KVACSALA JÁNOS.

TÖRTÉNETI IRODALOM.

Hervója és misekönyve.

Az a sokat ígérő virágzás, mely Boszniában és Hercegovinában a lefolyt tizenkét év alatt beállott, eddigelé is már meglepte azokat is, kik vérmes reményekkel tekintettek az occupált tartományok jövője elé. Uj élet fejlődik ott minden téren, világhosszat hatol mindenüvé. A szép tartományok kormánya nagy kitartással dolgozik nemcsak a lakosság anyagi érdekeinek előmozdításán, hanem a nép történeti múltjának és műveltségének emlékeit állandó figyelmeben részesíti. E kormány feje, Kállay Benjámín, tudvalevőleg nemcsak államférfiú, hanem egyszerű történetíró is. A művelt Nyugot az ő közvetítése mellett vett tudomást Kelet ez érdekes zúgáról és az ő munkássága következtében tűnt föl e két tartomány a culturnemzetek látóhatárán. A kormánynak a szellemi élet istápolását és emelését célzó ezen törekvései eredményezték a régi bosnyák nyelvemlékek művészi kiadásait. Egy év előtt bocsátotta közre Milutin, II. Uros »az összes szerb tartományok és a tengermellék« királyának chrisobulját, s ezt most Hervója spalatói herceg glagol misekönyve követi. *) A középkori délszláv irodalom e két elsőrangú emléke a konstantinápolyi Eszki-Szeráj kincset képezi, honnét a nagylelkű Abdul Hamid szultán meghívását követő magyar tudom. akadémia azon bizottsága hozta napfényre, mely 1889-ben Vámbéry tanár vezetése alatt: Fraknoi Vilmos, Thaly Kálmán, Csontos János és Abel Jenő tagokból állván, az Eszki-Szeráj drágaságai között Corvinákat remélve, e fejedelmi kincstár átkutatására küldetett.

Az előttünk fekvő díszmunka az említett misekönyvnek nagy alaposággal írott, nagyszámú színes képmelléklettel ellátott

*) Missale Glagoliticum Hervoiae ducis Spalatensis. Recensuerunt V. Jagić, L. Thallóczy, F. Wickhoff. Auctoritate et impensis Regiminis publici Bosniae et Hercegovinae. Quadraginta una picturis ornatum. Vinodobonae MDCCCXCI. 4° VIII + 126 l.

ismertetését tartalmazza. Rövid előszó- és három nagy tanulmányból áll. Az első Jagić Vatroslav, a kitűnő szlavista, irta, nyelvészeti és palaeographiai szempontból vevén a miscelaneum vizsgálat alá; a másodikban Thallóczy Lajos történeti és heraldikai oldalról ismerteti azt; a harmadik végül Wickhoff Ferenc tanártól való, ki a műnek művészeti és művészettörténeti becsét tárgyalja benne. Ismertetésünket mindjárt a másodikkal kezdjük, hogy olvasóink megismerkedjenek e bosnyák főúrnak egyéniségével, kinek a könyv tulajdona volt. Hatalmas alakját ott látjuk az egész oldalra terjedő képen, a mint teljes fegyverzetben ép' lovagol. Erőteljes, kegyetlen, kevély, ravasz tekintetéből elég érthetőn olvasható jelleme. Egyike volt ő azon erős, nyers hegyi fejedelmeknek, kik a műveltség és vadság között állva, mindkettőt fölhasználják önző céljaik elérésére, fősvények, durvák, ravaszok, vezérek és diplomaták egy személyben; egészben véve ő sem nem jobb, sem nem rosszabb kortársainál, hanem merészebb és sze rencésebb.

Hrvatinić Hervója Alsó Bosznia egyik hatalmas családjából származott, melyet Hrvatin alapított volt. 1386-tól egészen 1414-ig szerepel, mint egészen korának férfia. Tvertko király magához emeli s gyöngéutódaira hagyja, mint azok majordomusát. Ő azonban épen nem törődik velök, sőt mihelyt alkalom kínálkozik rá, a tróntól is megfosztja őket. Maga akar Bosznia urává lenni s hogy ezt elérje, minden eszközt fölhasznál. A Nagy Lajos halála után beállott zavarok közepette fivérével, Vukkal együtt Durazzói Károlyhoz s ennek halála után fiához Lászlóhoz szegődött. Mint Bosznia vajdája s egyúttal Dalmát- és Horvátországok bánja a leghatalmasabb urak egyike. A párt azonban, melyhez tartozott, 1398-ban legyőzetett, ő maga kénytelen volt meghódnolni Zsigmond és Mária előtt, csaknem abban az időben, mikor fivérével egyetemben a velencei polgárjogot nyerte. Titokban továbbra is László részén maradt, hacsak azért is, hogy ennek neve alatt önmagát szolgálja. Teszi magát, hogy érette dühöng az országban, azt mondja, hogy az ő ellenségeit öleti le s ezek jutalmául azután 1403-ban Spalató s a szomszéd szigetek hercegévé neveztetik ki magát általa. Végcélja — a bosnyák örgrófság. Ezért vallásváltoztatásra is kész, a mi tág lelkiismeretére vall. Patarén volt daczára jó barátságban élt a mélyen katolikus Spalató latin püspökével. Egyébiránt épen nem bizonyos, hogy katolikus volt volna, daczára e miscelaneumnek, mely talán a fővárosában, Almissában lakó francziskanusoknak adott ajándoka, kiknek pártfogójuk volt. A ma romokban heverő Starigrad sziklavárában fényes udvart tartott, csapatok fölött rendelkezett, követeket tartott, gyönyörű fegyvergyűjteménye és ménese volt,

pénzt veretett, mely halmazával állt pinczéiben, Hranic Sandaljjal, Déli Bosznia vojvodjával barátságban élt, de csak a míg valami közbe nem jött. Mert a két vajda oly ellentéte egymásnak, mint az északi és déli sark. Hervója nyers, vad lovag, Sandalj sima, nyájas báró. Később jónak látta, hogy Zsigmondhoz térjen, a ki szívesen fogadta, bár soha sem bízott a komában. Feljött Budára, hol a király elhalmozta kegyeivel: elismerte Spalató herczegének, mitöbb: földiszíté a sárkány-renddel; oly kitüntetés, mely csak uralkodók és fejedelmeknek volt fönntartva. Midőn Zsigmond 1412-ben budai palotájában vendégéül fogadta Wladislav lengyel királyt, az udvar nagy ünnepélyek színhelye volt, a lovagi játékok egymást érték, melyekben a bosnyák lovagok nem kevésbé tettek ki magokért. A viadalban résztvettek névsorában találjuk a bosnyák királyt (II. Tvertko), a spalatói herczeget és Zandalt. Dlugosz nagy művében is ott szerepel a Rex Bossensis Charwen, a ki nem más, mint a mi Hervójánk. »Ő és neje jelenlétükkel emelték az ünnepély és játékok fényét -- mondja a nagy lengyel -- melyekben karcsu magas növésük miatt megbámúlt vitézei kitartásuk és vitézségük által is kitűntek.« Hervóját tehát kétségen kívül nagy tisztelettel fogadták Budán, bár Sandaljt is »kedves hívünknek« nevezte a király; ő azonban lassanként rászolgált a »fő hűtlenünk és a notorius lázadó« nevére. Mindjárt a következő évben ilyenül mutatta volt be magát, a miért nemcsak kegyvesztetté lett, hanem jószágai elvesztésére ítéltetett. Most azután mindenki cserben hagyta, Raguza elvette szigeteit, Velencez megtagadta segítségét. Ő tehát szövetségre lépett -- az ördöggel, a hogy akkor a törököt nevezték. Már 1414-ben megjelentek Boszniában első csapataik és irgalmatlanul dúlták az országot. Hervója pedig Almissában készülődött, hogy ismét urrá legyen a tartományban. 1415. június 15. és augusztus 18-a között az usorai bánóságban valahol, talán a Spreca völgyében történt az ütközet. A már-már győzedelmes magyarok a bosnyákok ármánya következtében veszedelmes helyzetbe jutottak. »Ki mérközhetnék a bosnyákokkal ravaszságban?« kiált fel Thuróczynk. Bosznia elveszett a magyarokra nézve -- ezúttal végleg. Sandalj kénytelen volt békét kötni Hervójával, ki már a következő évben meghalt, — mint azon bosnyák oligarchák egyike, — kik haláluk órájáig meg tudták tartani hatalmukat.

Említett képén egyáltalán nem tűnik föl szláv herczegnek, olasz lovagöltönyt visel, mely a Nápolylyal élénk összeköttetésben álló magyar mágnásoknál volt akkor divatban. Fehér lovagi ruházatán fölül rajt van méltóságának minden jelvénye: czímerpajzsa, melyre fehér zászlója nyelét támasztja. Fejét azonban, melynek hajzata alul köröskörül föl van göndörítve, sisak helyett,

épen azért, hogy arcza szabadon maradjon, piros párta takarja elől három, boglárba tűzött darutollal. Lószerszáma nagyon egyszerű. A nyeregkápa az akkori szokáshoz képest elől hátul magas és behajlított, nyeregöve azonban sajtáságos, 3 ágú kengyele van, a kantárja pedig vörös szíjból készült, a mi nyugaton nem volt szokásban. Ábrázata, melyet nem épen kellemesnek mondanak az egykorúak, úgy látszik hízelgőleg van megfestve, azonban így is fölötte jellemző; álla hegyes, ajkai ellenben erősen kicsucso-rodnak. Igazi arczulata ez egy mind erkölceiben, mind életmód-jában vad férfinak, kinek vastag durva hangjáról egy adoma is maradt fenn. Csupor Pál t. i. egyszer találkozáván vele, kaczagás-ban tört ki idomtalan voltán és ökör módra bögött feléje. Midőn aztán Pál bán csatát vesztett a török ellen és foglyúl esett, Hervója ökörbört huzatott reá: »ki mint ember ökörmódra bögtél -- mondván -- ime vedd fel most annak bőrét is.«

Nagyfontosságú Hervója pompásan kiállított hercegi cí-mere, mely lovas képéhez hasonlóan egy egész oldalt foglal el. Ezüst mezőben, melyet felső részén két vörös pólya metsz pár-huzamosan, vörös ruhájú vaskeptyűs álló kar balra hajlott kardot tart, baloldalt kétfarkú vörös oroszlán ágaskodik. A sisakdísz ugyanolyan kardot szorító kar, mint a pajzsban. Az aranszegélyű vörös sisaktakarót vörös és ezüstből font tekercs fogja körül. A sisakot fehér szalag köríti, rajta e fölírás olvasható: *Arma dni chervoie ducis spatatensis*. A kardot tartó kar a király hűbéresét jelenti, ez a hercegi méltóság jelvénye, a kétszer is előforduló családi címer egészen más. E hercegi címer nagy fontossággal bír a bosnyák tartományi címer történetére és fejlődésére nézve; ez magyarázza meg ugyanis az »aranymezőben ezüst felhőből kinyúló kardot tartó kar« eredetét, a mely egész Boszniában 300 éven keresztül tartományi címerül használtatott. A kardot tartó kar észak-nyugati (horvátnak nevezett) Bosznia cimere maradt, mely rész a belföldi dynasztia bukása után is hű maradt volt még Magyarországhoz. S ez a kar látható Katalin, utolsó bosnyák királynő sírkövén levő címer szív-pajzsában is. Az orosz-lán azonban eltűnt s Hervója egykori fővárosának, Almissának címerévé lett.

Ezek után térjünk magára a misekönyvre. Mikor jutott török kézre s mikor került az Adria mellől Konstantinápolyba? — nem tudjuk. Egyesek a Corvina könyvtárból valónak mondják. Jagić tanár ellenben azt olvasta ki a glagol szövegből, hogy Hervója iratta és egy sz. Mihályról nevezett dalmát templomnak ajándékozta. Valószínű, hogy ez az almissai, ma is fennálló sz. Mihály templom. Ez volt Hervója udvari temploma, maga a város pedig, melyet 1401 előtt foglalt el, székhelye; a glagol írás

is mindig virágzott benne. Iratása idejére nézve egyes adatok az 1407. esztendő mellett szólnak. Erre mutat nevezetesen ama körülmény, hogy a hercegi címérből hiányzik az 1408-ban alapított sárkányrend jelvénye. A rend lovagjai pedig azt mint különös kitüntetést szokás szerint viselték. E mellett szól ama másik bizonyíték is, hogy t. i. a husvét napja a könyvben levő naptárban márczius 27-re esik, a mi csak 1407-ben és 1418-ban történt. Mivel pedig Hervója már nem élt 1418-ban, az 1407. évnek kell lennie az iratás idejének. Írója ismeretes, de csak név szerint. Ezt szokás szerint az epilógusban találjuk, e missaléban azonban nem az epilógus őrizte meg számunkra a nevet, mivel a könyv vége s vele az epilógus is hiányzik, hanem a mise canonjában van megnevezve: Butko az író. Butko vagy Budko (Budimir, Budisláv) azon a vidéken közönséges név; valószínű, hogy valamely almissai, a glagol betűket jól ismerő pap neve volt. Az egész könyvet ő maga írta, az initialékat és a képeket később festette valamely festő, a ki bár a megfestendő glagol betűnek megfelelő betű többször írónnal a lap szélére van írva, még sem azt festette oda, a mi arra mutat, hogy nem ismerte a glagol írást.

A 246 (s illetve 247) levélből álló codex tartalma némi hibákkal s változtatásokkal ugyanaz, a mi a latin missaléké. Fölötte érdekes azonban, hogy egyes részletekben a görög euchologiumokkal egyezik, úgy hogy e codex kapcsot képez a horvátoknál használt glagol írású latiu missalék és a velök keletről szomszédos szlávok cyrill írású görög szertartású könyvek között. Hogy Dalmáciában íratott, egyebek közt azon körülmény is bizonyítja, hogy a Horvátországban kétnap tartani szokott sz. István ünnepe egynapúnak van fölvéve a mellékelt naptárban. A tartalom néhány sajátos részlete, mivel a népszokást jellemzi, rendkívül becset ad a könyvnek. Ilyen pl. a fiúgyermekes első hajnyírásakor mondatni szokott 3 imádság. E szokás még a pogánykorból maradt fönn s a délszlávoknál abban az időben igen divatos, sőt a bosnyákoknál nyomai máig is megvannak. A három kis imádság merőben különbözik azoktól, melyeket a latin cerimoniaalék ez alkalomra előírnak, sőt a legtöbbben hiányzanak is; úgy látszik tehát, hogy görög forrásból eredtek; legközelebb állanak pedig azon imákhoz, melyek a sinai (Arábiában) euchologiumban foglaltatnak. Az író e szerint, ha a glagol írású latin missalék cserben hagyták, a cyrill írású görög szertartásos könyvekből merített. Úgy látszik, a legjobbkat használta közülök, de így is sok hibát követett el. Némely dolgokat végül maga eszelt ki s ebben a Hervója családjában uralkodó szokásokat vette irányadóúl, például az esketésnél szokásos kérdést így teszi fel: Herceg, szereted-e ezen úrnőt? a miből egy-

uttal kitűnik, hogy a könyv nagyúri használatra volt szánva. Nyelve a rendesnél jobban elüt a templomi szlávtól és nemcsak nyelvtanilag áll közelebb a népnyelvhez, hanem ennek szavait is használja. Butkó a »čakavština« dialectusban írt, mely akkor egész Dalmáciában dívott s északi felében ma is életben van. Nyilván Hervója maga is e nyelvjárást beszélte s Butkó az ő kedvéért népiesítette a templomi szlávot. Ekként a codexnek nemcsak szép kiállítása, hanem szokatlan tartalma és sajátos nyelve is Hervójára vezethetők vissza.

A mi végül a misekönyv művészi kiállítását illeti, az rendkívül fényes, csaknem pazar. Míg a legtöbb effajta könyvben igen kevés és egészen közönséges képet találunk, ennek csaknem minden lapján van egy-egy initiale vagy kép. Összesen 415 nagyobb, egyes alakokat, sőt egész jeleneteket is feltűntető initiale van benne, kisebb alakú színezett betűt pedig a szöveg közé is sűrűn festett a művész, a helyek megválasztásában saját ízlése után indúlva s csöppet sem ügyelve arra, vajjon épen az illető betű illik-e oda avagy más. Ezekon kívül van még benne 92 kisebb-nagyobb és 3 egész oldalra terjedő kép; egyikük a közepén a mise canonjában, mely (csókolásra szánva) Krisztust a keresztfán ábrázolja, a másik kettő pedig Hervója említett lovas képe és a címere, a végén. A képek kivitele ismeretlen festőtől való; megválasztásuk, mit s hová fessen a művész, Butkótól ered. S ő itt is újított, a mennyeiben a képek tárgyait nem kizárólag az új szövetségből vette, — a mint szokás volt és ma is az, így a husvétot kép nélkül hagyta, a pünkösdot egy kis képpel képviselteti, ez ünnepek tárgyai nagyon elcsépeltek levén előtte — hanem az ószövetségből jelenített meg igen sok eseményt. S nemcsak az ilyen történeti vonatkozásúak tetszettek neki, kedvelte a városi és falusi világból, a családi élet és a házi ipar köréből vett tárgyakat is. Feltűnő, hogy az összes szerzetes rendek szentjeit mellőzte s csak a franciskánusokéit örökítette meg. E rend védnöke, sz. Mihály arkangyal, háromszor is előfordul benne. Ez elég bizonyítékul szolgálhat, hogy a könyv e rend valamely temploma részére készült. Mindezen képek opák és arannyal festvék, biztos kivitelűek, határozott színezésűek. Egyébként nem az északi szláv egyházban dívott görög művészet termékei, sem magának a byzanci festészetnek productumai, mit a zöld szín hiánya a hús festésében kétségtelenné tesz. Festőjük sokkal inkább Giotto Joctus mesterének nyomain jár, még oly későn is. Nagy művész nem volt, de a díszítési rajzban nagy ügyességgel birt, az alakzatokban pedig elég öntudatosan követte a hagyományt. Jól értette, hogyan kell az üres helyeket művésziösen kitölteni s a színek erejét úgy megosztani, hogy a szemre kellemesen hasson.

Gyümölcs csoportjai és levélcsoportjai az olasz énekes könyvekben előjövőkre emlékeztetnek. A rendes modortól eltérőleg itt-ott némi önállóságot mutat, amiből következtethető, hogy saját minták után is dolgozott. Egyes képek (pl. a kánai menyegző, Dániel az oroszlánok között, kitűnő jellemzetességgel festvék, több életképe (pl. a rózsalugosban ülő nő ölében virágcsokorral vagy a lóhátas solymár, sőt János képe is) bármely jeles olasz festőnek is becsületére válnék. Némely aprólékosság egyenesen meghatározott olasz vidékekre mutat, így pl. Velenczére emlékeztet az egyik butoron és egy házon előjövő számárhátiv vagy a szentháromságot példátlan módon ábrázoló azon kép, melyen a galamb az atya és fiú között egy elég jól utánzott Márk oszlopon ül. De jóllehet a velencei építészet a dalmát partokon meglehetősen el volt terjedve, még nem következik, hogy okvetlen velencei volt volna. Mindenesetre olasz volt, ki Spalatóban telepedett meg (a spalatói torony látható is az egyik képen) s ott annyira elsajátította a szláv szokásokat, hogy pl. a karácsonyi kalácsot kereszttel ábrázolja, a hogy csakis a szlávoknál volt szokásban. Egynémely kizárólagos tulajdonsága határozottan Toskanára utal, pl. Mária mennybemenetele, melyen Szűz Mária bizonyítékul övét nyújtja oda hitetlen Tamásnak (e motívum kizárólag toskánai, a mennybemenetel ilyen ábrázolása a prátói domban is látható) vagy a háromfejű sz. háromság. Ez irányra mutat Hervója lovas képe, mert ott kezdték az ő idejében a lovas képeket olyaténkép ábrázolni, mint a pecsétéken, köztük néhány bosnyák király lovaspecsétjén, szokásban volt. Mindez nagyon valószínűvé teszi azt, hogy a festő toskánai kivándorlott. Egyes alakjai mintha csak Spinello Aretino vagy Starnina iskolájából került florenczi képből volnának kivágva, olyannyira hasonlók ezekhez.

Hervója misekönyve kétségkívül egyik elsőrangú emléke a bosnyák irodalomnak. Ezt az emléket hozta a százados feledékenységéből napvilágra e minden tekintetben sikerült kiadvány. A tudós világ, mely örömmel fogadta e mű megjelenését, már ezért is nagy köszönettel tartozik azoknak, kik ezt lehetségessé tevék. De kétszeres köszönet illeti meg őket a pompás kiállításért is, mely főleg színes mellékleteit tekintve páratlan a díszmunkák gazdag sorában.

H. L.

Dr. Hugo Wertheim: *Matthäus von Trencsin während der ungarischen Thronkämpfe von 1300—1312*. Graz, 1890. 32 8-rét lap.

Tisztelt kollegáink, a sárontúli*) történetkutatók és történetírók megkívánják, hogy ha magyar dolgokkal foglalkoznak, figyelemmel kísérjük működésöket, minthogy ezen hospitálásukkal jó szolgálatot vélnék tenni az árva és félszeg magyar történetírásnak.

A figyelem részünkről ritkán hiányzik, de igen részünkről; a mennyiben a magyar nyelv ismeretével szűkölködvén, nincs módjokban megfigyelni a történeti tudomány magyar (már olyan, a milyen) haladását, és a legjobb akarat mellett is, melyet — sajnos! — nem mindig föltételezhetünk nálok, nem hogy előbbre vinnék a tudományt, de elavult, elvétett nézeteket terjesztenek.

Hát az nem is lehet másként. Ha koczkavető vállalkozás német, francia, angol, olasz vagy akármely, némi irodalommal bíró nemzetek történetét megírni akarni, ama nemzetek nyelvének ismerete nélkül: bizony a magyar történet megírására is *okvetetlenül szükséges a magyar nyelv ismerete*. E nélkül megrekednek tisztelt kollegáink a Sárban, melyen keresztül, igen ajánljuk, ne fárasszák magokat.

Ezen becsületes és jóakaró figyelmeztetésünkre pedig alkalmat adott Dr. Wertheim Hugo úr föntebbi értekezése, mely a gráczai cs. k. állami alsó reáliskola tizennyolczadik értesítőjében, 1890-ben jelent meg.

Wertheim úr ismeri ugyan *Endlicher* Monumentáit, *Fejér* Codex Diplomaticusát; *Knauz* Monumentáiba, a *Vatikáni magy. Okirattárba*, az *Aulae regiae Chroniconba* is belekukkantott; *Batthyány* (és nem Battyány) Legeseit, az *Anjoukori Okmánytárt* is idézi; olvasta *Fessler-Kleint*, *Krones* Thronkampfiát, ha igaz *Scirmay* (igy) Not. C. Zempl., *Katonát*, *Horváth Istvánt* és *Mihályt*, *Palackyt* sat., szóval: megadja a módját a Gründlichkeitznek; hanem aztán elindul *Fessler* és *Krones* nyomán, és azt mondanók: helyesen, ha ezek a jeles szerzők művei, épen Csák Máté korára nézve ma már nem az özönvíz előtti vizállást jeleznek.

Még Bécsben tanultuk ezt a tréfás német verset: »Wer Pech hat, stolpert im Grase, fällt auf den Rücken, und bricht sich die — Nase.« Szakasztott ilyen pechje volt szerzőnek, midőn épp ezt a themát választotta. Ha Botka Tivadar, Nagy Imre, Nagy Iván és mások különös tanulmányok tárgyává nem teszik

*) Tudnivaló, hogy a Lajtát magyarul *Sár*nak hívják.

vala Csák Mátét: szerző értekezései, hibái csak szeplőknek tűnének föl; de így műve bizony »ein Krüppelspiel.«

Akkor azt mondanók, hogy »Dominik Sohn des Stephan aus dem Geschlechte Borsa«, »Dewa an der Drau«, az a kis stemma a 6. lap aljában, a Güssingi *Demetrius*, és ilyen kitételei: »Als der Palatin Stephan den Grafen Stephan, Sohn des Lodomerius gegen Matthäus sandte«, »Ladislaus Apor, Vajda von Siebenbürgen«, Zech (*Zechan*, azaz Szécsen, e helyett: Szécs), *Zobulsu*, *Eleud* etc. etc. etc. csak nevetséges csetlések. ha mindjárt szánandó tudatlanságot elárulók. De így egész művét alapszóiban elhibázottnak kell kvalifikálnunk.

Természetesen szerző arról nem tehet, hogy a mondott írók *magyarul* irták műveiket, ő pedig *mély sajnálatára e szép nyelvet* nem érti.

De úgy látszik, a latin nyelvvel is csak komaságot tart szerző. Különbön aligha írhatott volna hasonlókat, hogy Máté Venczel koronázásához »bedeutende Geldsummen« előlegezett, és hogy ugyanazon zsarnok »mit grossartigen Getreide- und Dreschmaschinen« dolgoztatott sat.

Hanem *parce pater virgis . . .*

Nehogy mégis jó szó nélkül váljunk el Wertheim dr. úrtól, abban igazat adunk neki, hogy a magyar állapotok az interregnum alatt szakasztott olyanok voltak, mint a németországiak, és hogy amaz agg közmondás: *A bove maiore discit arare minor*, akkor is megvallotta magát.

PÖR ANTAL.

T Á R U Z A.

HAYNALD LAJOS.

Szül. 1816. — † 1891.

A szünnapok alatt újabb gyász érte társulatunkat: Haynald Lajos bíbornok, egyike első alapítóinknak, meghalt. Ez a gyász az egész hazáé, az egész nemzeté, mert nem volt főpap az újabb időben, ki a nemzet politikai életében olyan jelentős szerepet játszott mint ő, s a múltban is csak azon viharos időkben, melyek ahhoz hasonlítottak, a mit ő átélt. Az, a mit ő mint erdélyi püspök tett, a magyar történetnek elvülhetlen fényes lapját képezi. 1861-iki híres beszédje Erdély uniójáról, egyfelől a nemzeti történet és jogtudomány alapos tanulmányozásáról, másfelől pedig a történeti jog és a nemzeti hagyományok iránti hódolatáról tanuskodik. Majd utóbb ezen hódolatát, a melyet meleg hévvel és szónoki ihlettel hirdetett, alkalma volt az áldozatkészség tényeivel is bebizonyítani. Anélkül hogy a trón iránti hűsége a legkisebb csorbát szenvedte volna, megtagadta közreműködését a kormány azon célzataihoz, melyek a történeti jog megtagadását követelték. Minden nyomás, minden fenyegetés, melylyel meggyőződése s az alkotmányos jog útjáról le akarták téríteni, egy biztatás volt neki »tu contra audentior ito« s ha e ragaszkodás a joghoz száműzetését vont a maga után, a végzet megadta neki érnei, hogy az általa is vallott elveknek diadalrajutásával azoknak megszilárdításán munkálhatott. A régi főpapok — fájdalom napjainkban gyérülő — iskolájához tartozott, kik kötelességüknek tartják nemcsak egyházi célokért áldozni, hanem a nemzet culturalis, közmívelődési céljait is előmozdítani: a nemzeti muzeum számára tett hagyománya tanuskodik erről. Nagy szolgálatot tett a magyar történetírásnak is: a Monumenta Vaticana létrehozásában Ipolyi mellett kiváló érdeme volt neki s Ipolyi halála után ő állott a bizottság élén. A mit ő jót és nagyot tett, az túléli őt; s ha el fog jöni az idő, hogy életrajza megírassék, az nemcsak egy főpap, hanem a jogfolytonosság egy kiváló harezosának életrajza fog lenni.

H A A N L A J O S.

(Szül. 1818. aug. 13. — † 1891. aug. 12.)

A szüenidök alatt társulatunk választmányát érzékeny csapás érte *Haan Lajos* vál. tagtársunknak aug. 12-én bekövetkezett halálával. Társulatunk ügyei iránt őszintén érdeklödő jó barátot vesztettünk benne mi, búzgó szorgalmat és kitartó munkást a magyar történetírás, az evangelicus egyház egyik kiemelkedő oszlopát — s a Békésmegyei Tört. és Régészeti Társulat megalapítóját.

Abban, a mit írt és abban, a mit alkotott egy szép és nemes gondolat vezette őt. A megye, melynek szülötte volt, fényes szerepet játszott a múltban, de annak majd minden volt emléke szétszóródott vagy elveszett. Ennek a megyének történetét megírni tette ő feladatává, s az első monographia, mit még 1845-ben írt, a megye egy városának, Békéscsabának történetét vázolta; ezt követte Nagy-Lak monographiája s 1858-ban a »Jena Hungarica«, mígnem 1868-ban kiadta Békésmegye hajdanát, s majd utóbb a békésmegyei Okmánytár két kötetét.

Hézagpótló, jeles monographia az első s igen becses okmánygyűjtemény a második kétségtelenül; de ő ezt csak mint kezdeményezést kívánta tekintetni. Bármennyit sikerült is neki összegyűjteni, ő érezte azt legjobban, hogy még sok pótlani való van. De úgy volt meggyözödve, hogy egy társulat többet tehet, mint egy magános egyén minden búzgóságával s ez adta meg az eszmét neki a Békésmegyei Történelmi és Régészeti Társulat felállítására, mely már egy gazdag és szép gyűjtemény birtokában van s eddig megjelent értesítőjének 15 évfolyama rendkívül sokat tett a megye múltjának felderítésére.

Monographiai munkásságáért Haant az Akadémia 1877-ben tagjává választotta, s ő székét Bél Mátyás életrajzának megírásával foglalta el. Egy másik munkája, mely külföldön is el van terjedve Dürer Albertről szól. Több dolgozata, könyvismertetése, apróbb czikke jelent meg Társulatunk közlönyében, részt vett kirándulásainkon s a bizottsági munkálatokban.

A magyar történetírás, különösen Békésmegye sokat köszön neki, még több érdemet szerzett azzal, a mit a magyar nemzetiségi eszmének hitsorsosai közt való megszilárdítására tett. — Mi benne nemcsak az írótt s hazafit, mi a jó barátot is siratjuk.

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT.

Társulatunk, a két havi szünet után, első gyűlését szept. 3-án tartá. Nagy hírű tudósunk Ballagi Mór temetése ezen nap délutánján tartatván, a szomorú kötelesség teljesítése többeket visszatartott ugyan az ülésen való megjelenéstől, de ez azért eléggé látogatott volt. Felolvasást tagtársunk Tariczky Endre tiszafüredi plébános s az ottani régészeti egyesület elnöke tartott. Az ő buzgalma tartja össze az egyesületet, s az ő áldozatkészsége hozott össze annak olyan gazdag gyűjteményt, melyemmel nem sok vidéki egyesület dicsekedhetik. Rokonszenves, szeretetreméltó alak, ki szerény föllépésével, élénk előadásával megnyerte a hallgatók tetszését s felolvasása végén megéltézetett. »Tiszafüred vidéke a népvándorlástól kezdve történelmi s hadászati tekintetben, vonatkozással az ezredéves honfoglalás közelgő nagy nemzeti ünnepére« czíme az értekezésnek, melyhez csinos kiállítású térképet is dolgozott ki s melynek adatai egy őstiszai szigetre vonatkoznak, Kócs nevű központi telep-helyiséggel. A sziget most már nem létezik régi alakjában, de még az ötvenes években körülbelül 16 négyzetföld volt. Számos község létesült e területen, sok elenyészett, végül mások ismét föltámadtak. Előbbiekhez tartozott Pusztakócs, Pusztakócs-Óhát, Pusztakócs-Domaháza, utóbbiakhoz sorolható Tiszakócs, Tiszafüred, Egyed, Nagy-Iván stb. A fölolvasó Nagy-Ivánnal és Kócsal foglalkozott behatóbban. A történelmi szempontok különösen a hun időkre, továbbá a népvándorlásra terjeszkednek ki, foglalkozva Tas és Szabolcs vezérek útjával és Árpádhoz való visszatérésével. Majd a Zápolya és Ferdinand közötti háborúról szólva, említi az értekező, mily szerepet játszott Tiszafüred vidéke e küzdelmekben. A szabadságharcban, 1849-ben a 60.000 emberből álló magyar hadsereg Debreczenből és környékéről kiindulva, Füred-Kócs vidékén keresztül vonult Ó-Buda felé. Végül arra a conclusióra jut, hogy a századok nagy eseményei másfél évezreden keresztül ismétlődtek a tiszavidéki színtéren. Fölolvasó lelkes szavakban emlékezik meg a közelgő milleniumról és azt hangsúlyozza, hogy Egyeden szobor állíttassék Tas és Szabolcs vezéreknek. A fölolvasás mint önálló monographia fog megjelenni. Az ezt követő folyó ügyeket a hivatalos rovatban fogja az olvasó feltalálni.

A KASSAI PÜSPÖK DÍSZMŰVE.

»Kézirat gyanánt« adott ki *Bubics* Zsigmond kassai püspök egy olyan díszmunkát, mely tartalom és kiállítás tekintetében megérdemli a »díszmunka« nevet. Ilyen luxust csak olyan ember engedhet meg magának, mint *Bubics*. Mert ez a szó, hogy kézirat gyanánt írta, nem azt teszi, hogy el van zárva a világtól, hozzáférhetetlen: hanem hogy minden jelentékenyebb közintézetben használható. Ő megírta, kiadta és elajándékozta,

hadd világgoljon a közjóra. Gyűjt, mert szenvedélye, ír, mert eszméi vannak, s kiadja, hogy gyarapítsa tudásunkat. Ebben a luxusban utánzója nem igen akad: mert költséges passio, sok munkába kerül s sok tudást feltételez. Aztán mint a múlt századi levéltárnokok a legbecsesebb historiai okmányirományok palliumaira irták: »nilhil refert ad culinam.«

A munka igénytelen czíme alatt, »Cornaro Frigyes velencei követ jelentései« ne keressen az olvasó *csak* egy, bár magában nagybecsű, de azért száraz okiratgyűjteményt. Okmánytár és feldolgozás: ez a kettő van e munkában egyesítve, élénkítve olyasmivel, minek előállítására a kettőt lényegesen emeli egy sereg kitünően megválasztott illustratio. Ez is kitelik a kassai püspöktől. A kik a Történelmi Életrajzok-at figyelemmel kísérik, már tudják, hogy ez a vállalat sok becses illustratiót köszön Bubicz gyűjteményének — de a ki aztán ezt a munkát végig nézi (mert azt valóban végig kell nézni és olvasni) alkothat fogalmat magának a Bubicz-gyűjtemény gazdagságáról.

Illustratio és szöveg szépen egészíti ki egymást e munkában. Az a hatvan egynehány kép, mely benne van, jellemzi a kort, melyről a szöveg értekezik.

Az előszóban számot ad a szerző a munka keletkezéséről s arról is, hogy miért nem jelenhetett meg az 1886-iki budavári ünnepély alkalmával. Bubicz ugyanis lemásolta azokat a jelentéseket, melyeket Cornaro Frigyes 1686-ban a signoriának írt Budavára ostromáról és visszavételéről s ezeket még 1886-ban szerette volna kiadni, de e szándéka kivitelében hivatalos teendői gátolták. Most végrehajtotta akkori tervét. Az előszót követi a tájékoztató bevezetés, mely után a legfőbb szereplő egyének életrajzát közli. Azt követik Cornaro jelentései olasz eredetiben és magyar fordításban s a munkát igen gazdag jegyzetek és index zárják be.

A munka kiállítását a Franklin-társulat eszközölte, a képeket Klósz György szines nyomatban állította elő. S ha a munka kiváló becsű, a kiállítás is rendkívül szép. Én most e pár szóval örömmömben akartam kifejezést adni, hogy irodalmunk ily munkával gazdagodott, gondoskodni fogok tüzetesebb és alapos ismertetéséről.

Sz. S.

PRO MEMORIA.

(*Ipolyi Arnold leveleinek a M. Történelmi Társulat szept. 3-iki ülésén történt bemutatása alkalmából.*)

Ipolyi Arnold atyja Stummer Ferencz, Hontvármegyének az 1830-as években főszolgabirája, nemcsak külsőleg deli, de szellemileg is kellően képezett, s e mellett vidor kedélye, udvarias szivessége, és korlátlan magyar vendégszereteténél fogva közkedveltségben álló férfiú volt. Mailáth I-ső Györgynek, Hontvármegye akkori főispánjának különös kedvence,

a ki őt mind kivatalos állásában előmozdítá, mind nem egyszer válságos anyagi helyzeteiben mentő-kezét terjeszté ki fölé.

Ipolyi édesanyja Szmrecsányi Arzenia ifjú éveiben feltűnően érdekes szöke nő, mint előkelő család tagja, a leggondosabb nevelésben nevelésült, s a magyar nyelven kívül jól beszélte az akkori társadalom nyelvét a németet, s értette a francziát és latint is, s ajkairól édesen ömlő nagy bőbeszédűséggel volt megáldva. A férjnek és nőnek egyaránt az volt a szenvedélyük, hogy másoknak kellemes perczeket szerezve magok is jól mulassanak. Csakhogy épen ez a különben szép tulajdonság okozta anyagi vesztüket, minek folytán először ipolykeszii birtokuktól kellett megválniok. Szerencsére épen akkor, midőn egy Szmrecsányi-ágbeli nagybátya, a vagyonos és nőtlen Pierstl Mátyás után ennek korponai birtokára nézve az örökség megnyílt, minek következtében Stummerék, kiegyezvéu a hasonló jogon örökösödött Krecsmáry és Rain családbeli rokonokkal, állandó lakásukat Korponára, a diszes franczia kerttel körülvett Pierstl-féle kényelmes uriházba tették által. Ittmaradásuk föltétele azonban szintén nem lehetett hosszabb tartamra kimérve, mert az aránylag szerény örökség a nagy bőkezűséggel megkezdett háztartás kiadásait fedezni nem bírta. Ekkor tehát ismét Mailáth segített a bajon, a mennyiben az ő ajánlatára Stummer Ferencz a nyitramegyei gróf Pálffy-féle bajmóczi uradalomnak tisztartójává neveztetett ki, igen kedvező javadalmazással. Csakhogy Stummer Ferencz és neje itt sem tagadhatták meg velük született hajlamaikat, a pazarlásig nagy vendégszeretet gyakorlásában, minek következtése az lett, hogy St. Ferencznek rövid egypár év multán a bajmóczi állástól is meg kellett válnia, s nem volt egyéb hátra, mint elfogadnia egyik rokona, Tersztyánszky Sándor ajánlatát, a ki őt honvármegyei dalmadi pár százholdnyi birtokának, csupa atyafiságcs szándékból, kezeléségével bizta meg. De a jobbbhoz szokott Stummer és családja nem tudtak a nyomor eme végső iskolájába beleszokni, és a különben még java férfikorában levő szegény hajótörött, a pontusi száműzöttéhez hasonló keservek között, rövid idő múlva meghalt. S minthogy ennek folytán az özvegy és kiskorú 3 gyermeke (Augusztá, Gyuri és Mari) az önfentartás ama végső horgonyát is elvesztették, az ekkor b. Mednyánszky Dénes nevelésével megbízott Arnold hívta meg őket Pozsonyba, rájuk fordítván nevelői fizetéséből megtakaríthatott minden fillérjét. Itt találkoztam én mint néhai idősb gróf Apponyi György titoknoka újra Ipolyival személyesen, s a 47/48-iki országgyűlés egész tartama alatt nem volt egyetlen nap se, hogy egymással ne találkoztunk, egymást meg nem látogattuk volna. Ezek után kell, hogy visszatérjek még az 1833/4-iki iskolai évre, melyben I. Arnold és én együtt jártunk a syntaxis, azaz negyedik grammatikai osztályba.

Említettem volt feauőbb a Stummer Ferenczet és nejét szépen jellemző egypár vonást, most azonban nem hallgathatom el azon gyöngéjüket sem, mely szerint gyermekeiket, különösen a két nagyobb fiút nem egy-

formán szerették, hanem kivált a hiúságtól épen nem ment anyának kedvence az egy Ganymédhez hasonló gyönyörű, szőke hajú, kék szemű, 9 éves, s e mellett 1-ső eminens Lajos volt; az ettől egy vagy másfél évvel idősebb, vézna, kissé füstösszínű, csak félszőke és aránylag nagyorrú, valamint a tanulásban is nehezkesebb, s öltözetével kevesebbet gondoló Arnold a mostoha gyermek sorsával vala kénytelen beérni. Miért is tévesnek kell neveznem a Pesti Napló 1886-iki december 3-iki tárczájában, »Ipolyi élete« cím alatt megjelent életrajz azon állítását, hogy »a szülők az eleven, és külsőleg is szépen fejlett fiút *katonai pályára* szánták«, mert a katonai pályára való külső fejlődés és deliség inkább a kisebb testvéren Lajosban, a Stummer-pár közös büszkeségében pontosult össze; sokkal indokoltabb tehát azon föltevés, hogy Arnoldot már csak azért is, hogy a seminariumi ingyeneveltetés által (a mihez Stummerék, feltehetőleg ismét Mayláth pártfogósága mellett, hozzájutottak) eredetileg papnak szánták, annyival inkább, mert Lajos — a mint ez az általam mellékelt classificatióból kitetszik, — már akkor rendes stipendiátus volt, oly meggyőződésben levén a szülők, hogy a kevés külön előnnyel dicsékedhető s e mellett nem is a legszorgalmasabb fiú végre mégis viszi majd annyira, hogy valamely félreeső faluban egy megüresedett plebániái állást betöltjön; míg a sokkal tetszetősb Lajos a politikai pályán fogja tehetni szerencsáját, a mi tényleg is beteljesedett, miután Lajost egy békésmegeyi gazdag rokon nemcsak örökbe fogadta, de embert is nevelt belőle, halála után pedig örökösévé tette. Utódai az általa felvett Terényi nevet viselik.

Ily előzmények után került be Ipolyi előbb a pozsonyi Emericanum-, később a bécsi Pázmáneumba, a hol csakugyan teljesedett rajta a mit Szendrei János »Ipolyi Arnold munkái« cím alatt a »Nemzet« 1887-iki decz. 21-iki tárczájában ekként jegyez meg, hogy »már korán, komoly tanulmányokkal foglalkozott, s a papi pályára szánta magát.«

Azonban, hogy egy 12 éves fiú mindenáron a papi pályára akarjon lépni, ennek ismét más belső okának kellett lennie, a mely okot Ipolyinál abban találjuk fel, hogy ő — a ki csupa tiszta szeretet volt — vizontszeretetre vágyott, de mert ezt azoknál, a kik ennek legtermészetesebb letéteményesei valának: a szülőknél fel nem találta, ennél fogva a világtól, mint a melyben számára rokon kebel meg nem nyílt, el akart zárkózni; s csakis oly erős lélek, mint az övé, volt képes arra, hogy a szeretetnek, a mindenség emez éltető elemének kényszerű nélkülözéseért a könyvekbe és komoly tanulmányokba temetkezés által keressen és találjon kárpótlást.

Eme döntő elhatározás előzményeül kell hogy szolgált legyen azon közbejött körülmény, hogy Ipolyi Arnold a korponai 4-ik grammatikai osztály bevégezése után beállott szünidő első napján, mikor ő magát már nemcsak »szabad embernek« érezte, de elég erősnek is hitte arra, hogy a rajta egy év hosszára és naponta elkövetett méltatlanságért elégtételt vegyen, amennyiben t. i. egy nap sem múlt el a nélkül, hogy Pater

Wagner úr az ő haját a füll és halánték közti legérzékenyebb részen csupa jovialis juxból meg ne fogta volna, de persze mindig bekapott állapotban (mert Wagner mint jó német ember már hajnalban kezdte el az árpalé ivását). — midőn az e miatti méltatlankodás érzetében Stummer Arnold valami nagyon találó gúnymondatot írt a gymnasium falára, a melyet a korbely professor úr magára és osztályára nézve nem épen hizelgőnek talált, és az apa előtt panaszt emelt. Ez pedig hogy *»erélyes részrehajlanságát«*, kimutassa, egyenesen a szigoráról ismert Pápesch Mátyás directornak adta fel a dolgot, oly világos felkéréssel, hogy az elkövetett csinyért az ő elvadult fia érdeme szerint megbüntettessék. Pápesch director urnak se kellett több, a kinél mindig volt készletben egy csomó sós vízbe áztatott virgács, — és a szegény gyöngye gyereket mint Krisztust a pilátusi éjen az ő hóhérjai, kegyetlenül megvesszőzték. És ezzel szakadt el Ipolyi a külvilágtól; *ez volt neki szülőitől egyetlen öröksége*; s ugyaninnen látható, hogy Stummerék az ő fiokért nemcsak hogy nem rajongtak, de inkább őt félig-meddig elveszett gyermeknek tartották, és tőle az által, hogy a kolostor falai közé dugják, menekedni akartak; viszont pedig, hogy a gyalázatos electio, mely a szegény érzékeny fiún végrehajtatott, képes volt az ő fenékgig megsértett lelkében örökre vérző sebet fakasztani.

Hogy pedig daczára ennek, ez a meggyalázott, szülőitől úgyszólván eltaszított fiú, mint a gyöngye növény mégis napfény, mégis szerető kebel után vágyott, ez nagyon természetes, mert ő nemcsak a szülőitől, de egyszersmind szülőföldében tulajdonképi hazájától, egyszóval az ő boldog gyermekevei tanyájától (melyben ekkor már idegen birtokos ült) látta és érezte magát megfosztottnak; s minthogy ez oldalról már minden emlékekkel szakítania kellett, örömmel ragadta meg a szeretet ama vékony sugárszálát is, mely az őt czellájában körülvevő sötét ködön keresztül az én egypár levelem soraiból feléje derengett, annyival inkább, mert én neki azon egy megyéből (Hontból) való földije, s lakóhelyemre nézve (Nyéktől Ipolykesziig) csak egy félórányi távolra eső szomszédja, ezenfelül pedig iskolatársa és mint az egész, összesen hat tagból álló classisnak egyszersmind is schedátora és ily minőségben, — ha nem eléggé volt elkészülve, — a kegyetlen professorok ellenében jóakaró vilálmháritója valék; mindez együtt úgy tűnhetett fel neki, hogy *feltalálta bennem a mire vágyott*, mert talált egy hozzá őszintén vonzódo, érte érdeklődő, őt csupán magáért önzetlenül szerető *rokonkebeli*, a ki miatt ő most már apát, anyát, testvért, rokont és szülőföldet nélkülözhet, mert mindez egyetlen személyben van rá nézve kárpótlásként összpontosulva. Így érezhetett ő az Üdvözítő példájára, a kinek midőn jelenték, hogy az anyja is a gyülekezetben van, ekképen nyilatkozék: Kicsoda az én anyám, és kicsodák az én atyámfiai? — Ime (tanítványaira mutatva) ezek az én anyám és az én atyámfiai. (Máté XII.) Hogy pedig vallásunk különbözött (lévén ő r. cath. én pedig Luther hive), ez nemcsak hogy az ő vonzalmának rám kiterjesztésében akadály nem lehetett, de úgy hiszem,

hogy épen ez győzte meg őt az én viszontvonzalmamnak, mely minden képzelhető anyagi érdek nélkül nyilatkozik, őszinte és igaz voltáról.

Midőn az általam hamvaiban is mélyen tisztelt nagynevű férfiú lelkének leghelsőbb rejtekeit imigy vizsgálni bátorodom, távol van tőlem, hogy ez által magamat mintegy emelni, és az ő sasszárnyai oltalma alatt a hirnév magasabb régióiba szállani kívánnék. Ime egyszerű nyilatkozatom: Nekem abban, hogy Ipolyi irántam egy hosszú életen át a szeretetnek soha nem laukadó lelkesedésével viseltetett, semmi külön, egyéni érdemem nincs; én legfőljebb viszonoztam az ő szeretetét. S neki már az is elég volt, hogy én ezt felfogni és méltányolva viszonozni tudtam. Hiuság engem e részben nem bánt, sőt még azt sem óhajtom, hogy eme különben is kuszáltan, sietve írott soraim valaha napvilágot lássanak. Egyet azonban mégis sajnálok, azt t. i., hogy pozsonyi és bécsi tanulói pályája idejében váltott egypár levelünknek semmi nyomát nem tudtam irataim közt felfedezni, a mi azonban a negyvenes években közbejött válságos időkre való tekintettel nem is csodálható, vagy legalább megbocsátható. Első találkozásunk, mint már fennebb említém, 1847/8-ban Pozsonyban volt, a hol köztünk az élet-halálra szóló újabb szövetség megkötöttet, s a minek folyamányát az általam most beküldött levelek képezik. Szabadjon ezekből a két elsőt a következő megjegyzésekkel illusztrálnom:

Az első (1851-iki) levelének eme pontja: »Idő után minőt mi leéltünk (t. i. a 48/49-ki forradalom alatt s az ezután következett elnyomatáskor. P. I.) — nékem elég volt tudnom, hogy hijában a köz- és külső boldogságnak, legalább otthon az vagy az önalkotta házi s családi megelégedésben. Ilyen némileg, hála Istennek, nekem is jutott, legalább a teljesített fiui és testvéri kötelesség öntudatában. (Hogy t. i. anyja és testvéreiről gondoskodott. P. I.) — » *De ehez rég vágytam utánad.* « — — ! (Ime a Mátéi mondat értelme.)

Aztán »Ha tehát nem leszek alkalmatlan, bátor leszek baráti feledhetlen szivességed által ismételni kérésem, *hogy rég táplált vágyam egyszer beteljesedjék végre*, s hogy aztán szavadnál foghassalak, miszerint teljesítve kérésem, te is megtekintendéd mint füstölög a zohori plebánia kürtője; én a hittel vagyok, hogy ha Fényesben fel sem találtd, fényesen, luce meridiana clarius megmutatandom: hol van, s megfogadtatom veled annak megtekintését. — —

A 2-ik levél (Zohor, 1854.) — — — »hosszas hallgatás után végre alkalman van ezennel fiamat (a *Magy. Mithológiát*. P. I.) megküldve baráti kegyeidbe ajánlani. Fogadd munkám azon érzéssel, *a minővel én barátilag mindig írása közben is rád emlékeztem*; egyébként is te annak szives közleményeid által részese vagy, t. i. a jónak, ha mi benne jó van; s e tekintetben bátorodom nevedet is benne egy-kétszer felemlíteni. — — — Neked azonban meglegyen mindenesetre küldve, *mert ebben én magam lelem legnagyobb kedvem*, ha oly jó, oly lelkes barát *első igyekezetim támasza, istápjja, gyámola, ősztöne*, zsenge sikereim gyümölcsét kezében tartandja.

Kit illehetne azért kedvesebben mint téged? *mit én nem becsétől, de a te szíves barátságodtól számítok.* (A fennebbi jeizők: támasza, istápja, sat. talán azért is látszhattak rám alkalmazhatóknak, mert én 2 évvel és 5 hónappal valék idősebb mint ő. P. I.) E mellett kettős édes érzettel kísérem a hozzád menőt, mint az *egyellen példányt*, mely részemről hazámba, szeretett szülőföldemre, melynek nevét választott nevemben (»Ipolyi« — az *Ipolykesztől*. P. I.) viseli, küldetik; hol *ha híre oda jut, — ha mégis jut (!)* — — alig lesz valaki, ki megemlékezzék írójáról!!

Eme levél idézett tartalma nem egyéb, mint a lélek legmélyéről feltörő, de rögtön elfojtott sóhaj a szülőföld, s ebben a haza, a család, az ősi birtok s mindaz iránt, a mi az édes Otthon által képzelt boldogságot érinti; s hogy ezt magának megszerezze, illetve visszahódíthassa, tesz annyit, a mennyit tenni képes. t. i. nevét a falujára, Ipolykeszire emlékeztető Ipolyira változtatja, s ezt nemcsak rejtve, de nyíltan is felveszi és első nagy művének homlokára írja. Mintha csak Ovidnak a pontusi levelekbe kiöntött szelleme susogna körül, midőn mondja: *Siquis adhuc istic meminit Nasonis ademti, Et super est sine me nomen in Urbe meum.* « Aztán: »*Est aliquis patrio posse jacere solo.*« — De a kétkezés nem hagyja el az iránt: »lesz-e, a ki *szeretett* szülőföldén, az ő első nagyobb művéről megemlékezik?« — »*Ha a híre oda jut, ha mégis jut!* . . .«

Ugyanez a vágy nyilatkozik hozzám irt azon levelében, melyhez csatolva két példányban arczképét küldi, egyet nekem, a másikat azon kéréssel, hogy eszközöljem ennek egykori ipolykeszii családi lakukban felüggesztését, a mely kíváratomhoz a Stummer-birtok akkori tulajdonosai: Láposy és neje szívesen hozzájárultak.

A mit Ipolyi a *M. Mythologia* című művének megküldése alkalmából rám vonatkozólag érdememül felemlít, ez is csak az ő végtelen szeretete és ragaszkodásának bizonyítéka, a mi czáfolhatlan kifejezést talál azon mondatában, hogy e komoly művének megírása közben is mindig rám gondolt.

Én áldom az Istenemet, hogy megengedte nekem, miszerint ha már öt túlélnem kellett, én is részese lettem a nagynevű jóbarát tiszteletére Pongrácz Lajos által kezdeményezett és rendezett. 1887-ik év okt. 20-án születése évforduló napján Ipolyságon megtartott gyászos, de egyszersmind fényes emlékünnepelemek; résztvettem pedig ebben e czélra irt ódámmal, melyet jelen levelekhez csatolok, négy jeles írónknak erre vonatkozó s szerény műveimet dicsérettel halmozó leveleivel. Ugyanekkorra készült el az ipolykeszii kath. templom külső falába illesztett, Budapesten Gerendai kőfaragó műhelyben készült díszes márvány-emléktábla, melynek feliratát, az ipolysági bizottság felhívása folytán, szintén én szerkesztém következő tartalommal:

»E kicsi hely látá Ipolyit növekedni jelessé,
Míg lőn Egyháznak, Honnak örökre dísze;
Művészet, tudomány gyászt öltve siratja kimultát,
S nagy neve emlékét őrzi, míg él a magyar.«

1887. október hó 20-án.

Pajor István.

Függelék.

I.

Zohor, június 29. 851.

Édes kedves Pistám!

Ne ütközz meg rajta, hogy eddig nem irtam, sem azon, hogy most irok. ¹⁾ Idő után, minőt mi leéltünk, ilyesmit alig lehet bevezetés nélkül tenni, minőt írni vagy nem írni egyaránt keserű; ²⁾ nekem elég volt tudnom, hogy híjában a köz- és külső boldogságnak, legalább otthon az vagy önalkotta házi s családi megelégedésben; ³⁾ ilyen, hála az égnek, némileg nekem is jutott, legalább a teljesített fiúi s testvéri kötelesség öntudatában. ⁴⁾ De ehhez rég vágytam utánnad; most éve, hogy akkor erősen reménylém, miszerint meg foglak látogatni, mi azonban akkor nem teljesülhetett, talán most meg fog történni. A napokban, azaz már holnap Pestre indulok, s gondolom, hogy innét legjobb alkalmam leend hozzád rándulhatni, ha csak egy rövid nap vagy éjszakára is. Mindemellett a módját nem igen tudom s eleve akarom tudni: valjon hon találalak-e? Azt hiszem, hogy a vasuttal legjobb volna Vácra rándulnom, s gondolom, hogy onnét valamiféle alkalom, vagy talán társaságkocsik lesznek B.-Gyarmatra, s hogy egy nap alatt könnyen hozzád juthatok. Azért igen kérnelek, ha tudomásodra van, vagy kitudhatod, tudósíts, valjon mindennap-e s mely vonalra várának ott illy kocsik, vagy hol volna Váczon alkalom lehető B.-Gyarmatra, hová aztán hogy te lennél szives alkalmat rendelni kérnelek ismét, hogy kijöhessék. ⁵⁾ Ennek eleve megírását, és pedig mennél hamarabb szeretném tőled venni egyenest Pestre czímelve a levelet Bárány Mednyánszky Dénesnek: József-tér gf. Cziráky-ház 221. sz. 3. emelet.

A mint válaszd veszem, azonnal megírom jövetelem napját, melyre nézve máris reménylém, hogy az szombaton július 5 én meg fog történni. Talán régi ismerősed s ki rád igen kedvesen emlékezik, Dénesem is, ha megengeded, velem ránduland ki, örülni fogsz neki, mily jeles fiúvá vált, s beteljesíté róla ápolt reményeinket. ⁶⁾

¹⁾ A 48—49-iki mozgalmas időkben, levelezésünk természetesen csak hézagos lehetett. És sem ebből az időszakból, sem előbbi levelezésünkből, egyetlen példányt sem birtam feltalálni.

²⁾ Érti a legyőzött szabadságharcznak a hazafira nézve keserű emlékét.

³⁾ Vonatkozás az előző évben (1850-ik év őszén) történt megnősülésemre.

⁴⁾ Őzvegy édes anyja, s egy fi (György) és két nővérének (Augusztá és Mariskának) volt nevelői javadalmából gondozója és mindennel ellátója.

⁵⁾ Nagy örömmel küldtem kocsimat Kis-Csalomjáról B.-Gyarmatra a kedves vendégekért.

⁶⁾ A fiatal, akkor már mintegy 20 éves b. Mednyánszky Dénes minden tekintetben méltó volt az ő kitűnő nevelőjére. Higgadt, szerény, tudomány-szomjas, s ehez külsőleg is deli alkatú oly ifjúról van itt szó, a kihez méltán kötének nagy reményeket, s a ki ezeket később meg is valósítja. Mintha csak az ithakai királyfi éledt volna fel az ő Mentorával.

Ha tehát nem leszek alkalmatlan, bátor (»vagyok« kimaradt) baráti feledhetetlen szívességed által ismételni kérésem, hogy rég táplált vágyam egyszer beteljesedjék végre, s hogy aztán szavadnál foghassalak, miszerint teljesítve kérésem, te is megtekintended mint füstölg a zohori plebánia kürtője, én a hittel vagyok, hogy ha Fényesben fel sem találtad, ¹⁾ fényesen, luce meridiana clarius megmutatandom hol van, s megfogadtatom véled annak megtekintését, ²⁾ de azt akkor, most sietve. Máris a reményben, hogy pár nap mulva ölelhetlek, vagyok barátod Arnold, m. k.

A levélborítékon: Tekintetes Pajor István ügyvéd urnak B.-Gyarmat, Kis-Csalomja (családi gyűrűs viaszpecsét).

II.

Zohor, X. 5. 854.

Édes kedves Pistám!

Miután sokáig mindenfelé tudakozódok, hogy lehetne legjobban hozzád a jelen ide mellékeltet megküldeni, hosszas hallgatás után végre alkalmam van ezennel *fiamat* ³⁾ megküldve baráti kegyedbe ajánlani. Fogadd munkám azon érzéssel, a minővel én barátilag mindig írása közt is rád emlékeztem; egyébként is te annak szives közleményeid által részese vagy, t. i. a jónak, ha mi benne jó van, s e tekintetben bátorzkodtam nevedet is benne egy-kétszer felemlíteni. ⁴⁾ Másképp cleve ki kell azt mentenem előttd, ha a várt helyett semmi, vagy csak igen kevés élvezetet szerezen. Mint szaktanulmányi munka csak inkább a szakférfiaknak és ezen philologiai szaktanulmányoknak megalapítására s ösztönzésére iratott, ámbár ezeknek is még csak »jönni kell«, s azért ki legyen mentve a nagyobb közönség előtt, mely benne kedvét nem lelheti. Neked azonban meg legyen mindenesetre küldve, mert ebben én magam lelem a legnagyobb kedvem, ha oly jó, oly lelkes barát, első igyekezetim támasza, istájpja, gyámola, ösztöne, zsenge sükreim gyümölcsét kezében tartandja. Kit illethetne azért kedvesebben, mint téged, mit én nem becsőtől, de a te szives barátságodtól számítok. ⁵⁾ E mellett kettős édes érzettel kísérem a hozzád menőt, mint az egyetlen példányt, mely részemről hazámba, szeretett szülőfö-

¹⁾ Fényes Elek ismert névszótárában. (Geografiai szótár 1851.)

²⁾ A szívélyes meghívásnak csak 1856-ban tehettem eleget, a midőn a már akkor is régi okmányok gyűjtésével foglalkozó fiatal tudósnak több, saját családomra vonatkozó, *szerintem* »régik« (t. i. 16—17-ik századbéli) eredetű vittem és bocsátottam rendelkezésére, melyekre azonban ő mosolyogva jegyzé meg, hogy ezek *szerinte* még nem tulajdonképi régiségek; de azért szívesen fogadta. Ugyanekkor felmutatott egy 3 újnvi szélességű, a 12-dik századból való eredeti hártya írást, »ez már, úgymond, régi.«

³⁾ A »Magyar Mythológiát.«

⁴⁾ Szerénysége és irántam viseltető gyöngéd figyelmének megható bizonyítéka.

⁵⁾ Feledhetlenül becses nyilatkozat csekély személyemre nézve.

demre, ¹⁾ — melynek nevét választott nevem homlokán viseli, ²⁾ — küldetik, hol, — ha a hire oda jut, ha mégis jut ³⁾ alig lesz valaki, ki megemlékezne irójáról. Fogadd tehát szívesen, ismétlem, mint a baráti érzet leghőbb kifolyását. Hogy vagy egyébként édes Pistám, láttass egy sort, mit csinálsz? Hogy családotban boldog vagy, nem is kétlem, köszöntsd nevemben, mint az enyéim is téged köszöntetnek, ölelő barátoddal Arnold, m. k.

PAJOR ISTVÁN.

A SZOLNOKVÁRMEGYEI RÁKÓCZI-KASTÉLY

helyszini megsemlélésére kiküldött bizottság jelentése.

Tekintetes választmány!

Alulírottak a tekintetes választmánynak folyó évi május havi üléséből oly czélból küldetvén ki, hogy a Jász-Nagykun-Szolnok vármegye területén az újonnan telepített Rákóczy-község határában fekvő u. n. *Rákóczy-kastélyt* vizsgálók meg, s adnánk véleményt a felől, vajjon az épület stylje s egyéb netalán a helyszínén föllelhető emlékek alapján jogos és igazolt-e azon föltevés, hogy ezen kastélyt esetleg II. Rákóczy Ferencz építtette? — folyó évi június hó 9-én a helyszínére utazva, eljárásunk eredményéről van szerencsénk a következőket jelenteni:

A kérdéses épület Rákóczy-község végén egy jókora emelkedésű halmon áll, melyről ez egész sík vidék messzire áttekinthető. Magas földszintes épület, kettős homlokzattal, és egyik oldalán tornáczczal, a másikon kiugró fedett előcsarnokkal.

Az épületben ma egy boltozatos terem, 8 boltozatos szoba, s a megfelelő helyiségek vannak. Az épület alatt egy kisebb és egy nagyobb pincze nyúlik el. Az egész épület építési anyaga téglá, köröskörül azonban a fal másfél méter magas faragott kölapokkal van borítva.

A vastagfalú épület szobái kivétel nélkül mind bolthajtásosak s körül stucco párkánnyzattal bírnak. Az ablakok külső ékítményei meg barokkstylűek.

Az egész épületet mindenütt a leggondosabban átanulmányozván, több helyen téglákat is vétettünk ki a falakból. Találtunk egy téglát 1784. évszámmal, s egyet a kir. kamarai kétfejú sassal és 1760. évszámmal. Találtunk továbbá egy faragott követ 1804, és egy másikat »A. Blagovich 1821.« fölirattal.

¹⁾ Hontvármegyébe.

²⁾ Itt használta először nyilvánosan az *Ipolyi* nevet *Ipolykeszi* községtől, hol atyja törzsökös lakos és birtokos volt.

³⁾ Mily gyönyörű nyilvánítása a szülőföld (a »natale solum«) iránti kegyeletnek.

Legbecesebb volt azonban reánk nézve kutatási célunk szempontjából egy faragott kő, melybe az 1706-iki évszám van bevésve, egykorú számjegyekkel.

Mindezek alapján véleményünk az, hogy ezen kastélyszerű épületet — stýlja szerint is — II. Rákóczy Ferencz fejedelem építtethette, akkor, midőn a szegedi lakosságot ideiglenesen ide telepítette (1704.), hogy ezen uradalomnak mintegy központja legyen, hol bizonyára jószágkormányzója is lakott.

Valószínű, hogy a nagy faragott kölapok az ugyancsak Rákóczy által 1706-ban lerontatott szomszédos szolnoki vár bástyáiból herdattak ide, és rakattak be ezen (mint kombinálható), az 1705-ik év folyamában épült s 1706-ban befejezett kastély falaiba, ezek díszéül, és ezt jelzi a már érintett »1706« felirat.

Hogy maga a fejedelem itt lakott volna, annak semmi bizonyítéka nincs.

A kastélyon később — mint a téglák jegyeiből is látható — annak utóbbi birtoklói: a kir. kamara és Wodiáner tétettek javításokat, s illetőleg toldozásokat, úgy hogy az eredeti alakjában némit változott; mindamellet mint II. Rákóczy Ferencz fejedelem szabadságharczaiból eredő történeti emlék, — melyhez most már a körülte képződött népes község-neve is fűződik, — méltó, hogy jövőre is fenntartassék.

Budapesten, 1891. június 10.

Thaly Kálmán, s. k.

Zichy Jenő, s. k.

a bizottság elnöke.

választmányi tag, mint kiküldött
bizottsági tag.

Dr. Szendrei János, s. k.

választmányi tag, mint a bizottság jegyzője.

HAZÁNKAT ÉRDEKLŐ KÜLFÖLDI IRODALOM.

(E rovat ezentúl lehetőleg időrendi sorban lesz szerkesztve.)

Abhandlung der gelehrten esthnischen Gesellschaft zu Dorpat. (1889.)
Schroeder L., Beziehungen zwischen Ugro-Finnen und den Osseten.

Bang, Uralaltaische Forschungen. (Lipsee. Friedrich. 1890. 2 Mark).

Brunnhofen Hermann, *Iran und Turan*. Untersuchungen über den ältesten Schauplatz der indogermanischen Geschichte. (Lipsee. Friedrich. 1891. 250 old. 9 M.) — E munkában a szerző a Rigveda keletkezését sokkal régibb időből származtatja, mint az árják bevándorlását az »öt-folyam« vidékére. A költemény legrégebb részei — Br. szerint — Iranban keletkeztek. E nézet támogatására több a Rigveda-ban említett, de

eddig a történelem által nem igazolt elbeszélést Iran és Turan legrégebb történelméből akarja igazolni. Így pd. a Rigvedá-ban említett »Dhuni« nevű népben a hunokat, az »ugra-déva, ugana« és »ógana« nevű népben pedig a magyarok őseit véli felismerhetni.

A *Société de l'histoire de Paris* 1889. évi közleményei 4. füzetében (bulletins) »Une note de la bibliographie« cz. alatt kis cikk jelent meg, mely Mély-nek a Századok-ban (1889. 270—271. l.) és az Archäologiai Értesítőben is (1889. 272 l.) kivonatban közlött értekezését helyre igazítja. Mély ugyanis, *Bulleau* tekintélyére támaszkodva, azt állította volt, hogy a chartres-i székesegyház egyik ablakán látható kép Vancsa Miklós esztergomi érsek-primást ábrázolja. E véleményt újabban az említett cikk írója megdönté. a mennyiben kimutatta, hogy a »Stephanus cardinalis« felíráttal ellátott kép Chardonel Etienne párizsi kanonokot tünteti fel és nem az esztergomi érsek-primást.

Grünpeck Jos., Geschichte Kais. Friedrichs III. u. Max I. (Német fordítás. 1891. 1 M. 20. Megjelent a »Geschichtschreiber d. deutsch. Vorzeit« cz. vállalatban, 90. füzet.)

Weber Ottokar, *Der Friede von Utrecht*. Verhandlungen zwischen England, Frankreich, dem Kaiser u. den Generalstaaten. 1710—1713. (Gotha. Perthes. 9 M.)

Mittheilungen des k. u. k. Kriegsarchivs. 1891. V. L. *Wetzer*: Die ungarischen freiwilligen Aufgebote 1741—42. (Folytatás. — Ismertetést közlött a P. Lloyd ez évi ápril 10. száma.)

Wagner F., *Der mährische Feldzug Friedrichs II.*, 1741—42. (Marburgi dissertatio. 97 l.) 1891.

Die Errichtung der Ungarischen Garde. Nach einem Manuscript von *Oska Teuber*. (P. Lloyd. 1891., márcz. 24—25.) Szól a magyar testőrsereg felállításának nehézségeiről, a gárda legrégebb tagjairól és M. Terézia ez ügyben tanúsított jóindulatáról.

A »*Chronik d. militär. Maria-Theresien Ordens*« cz. műről a berlini »*Milit. Wochenblatt*« ez évi 19. és 20. száma igen kedvező bírálatot közöl.

Kroner Fr., *FZM. Josef Freiherr von Simbschen 1810—1818. Sein kriegsgerichtlicher Prozess und seine Rehabilitirung*. (Megjelent az Archiv f. Österr. Gesch. 77. kötetében. 1891. és külön lenyomatban. (Bécs. Tempsky.) — E század elején. 1810-ben, Simbschen tábornagy fel-függesztése, majd pedig elítéltetése nagy feltűnést okozott. Simbschen mint a szlavoniai határőrvidék fővezére és Pétervárad parancsnoka szerepelt és azonfelül a bécsi udvar által a szerb pártmozgalmak megfigyelésével volt megbízva. Talpig becsületes, egyenes lelkű katona volt, ki a határőrvidéken és a Bánságban, kivált azonban Temesvárott és Pesten a főkormányzéseknel a hadsereg élmezőnye terén észlelt csalásoknak útját szegte, a Szerbia sószállítását elvállalt csalárd vállalkozókat, kik őt is meg akarták vesztegetni, az ajtón kidobta és szigorú, bár igazságos eljárása

által magára zúdítá nemcsak e csalók, hanem saját tisztjei és irnokai, valamint a sószállítás miatt a magyar udvari kamara haragját is, melynek elnöke akkor Semsei Andor vala. A bécsi Hofkriegsrath őt elvégül 1810-ben vád alá helyezte és a táborszernagyot csalárd üzletekben való részvétele, továbbá részrehajló eljárása, valamint a szerb fölkelők pártfogása miatt, -- az igazság ellenére -- bezáratta. Négy évig húzódott a per, végre Simbschent 1815-ben vétkesnek ítélték és rangjától, valamint nyugdíjától megfosztották. Az ősz hadvezér nem nyugodott meg sorsában, hanem két terjedelmes íratban nemcsak a maga becsületét védte, hanem első sorban a pürnek megújítását sürgette. — Elvégül I. Ferencz őt 1818-ban teljesen rehabilitálta és nemcsak rangját és nyugdíját adta neki vissza, hanem a Mária Terézia renddel járó előnyök élvezetébe is visszahelyezte Siembschen-t, ki röviddel utóbb meghalt. — A Kroness által közlött per-akták, valamint Siembschen önvédekezése érdekes világot vetnek az akkori katonai és politikai viszonyokra.

Debidour, Histoire diplomatique de l'Europe depuis l'ouverture du congrès de Vienne jusqu'à la clôture du congrès de Berlin. 1814 — 1878. 2 vols. I.) La Sainte Alliance. II) La Révolution. (Paris. Alcan. 460 és 604 old.). A »legújabb kor«-nak legújabb kézikönyve.

Strauss Adolf, *Aus der Emigration*. (P. Lloyd. 1891. márczius 29.) Szól a Schumlában, a magyar emigráció körében történt 1850-iki eseményekről.

Geschichte des k. u. k. Infant. Regiments N. 78. Jos. Freiherr von Sokcsevics. (Eszék. Laubner.) Ez ezred 1860-ban alakult, részt vett a königrätz-i csatában és a bosnyák okkupációban.

Curts J., *Myths and Folks Tales of the Russians, Western Slavs and Magyars*. (London. 1891. 13 Mark.)

Összeállította : MANGOLD LAJOS.

FOLYÓÍRATOK SZEMLEJE.

— A KÖNYVSZEMLE XV-ik kötete utolsó kettős füzetének igen értékes és becses műmellékletét egy chromolithographiai hasonmás képezi, mely a Muzeum Curtius-Corvin-Codexének második tábláját mutatja. Ezt eredetileg Csontos az antwerpeni bibliographiai congressus Comte-Rendu-je számára készítteté, mely bizonynyal hasznos szolgálatot fog tenni a még lappangó Corvin-Codexek felfedezése körül. A kötetnek is egyik érdekesebb czikke *Csontos* jelentése erről a nagy fontosságú s szép eredménnyel végződött congressusról, melyen a közlő szépen képviselte a magyar bibliographiai érdekeket. Még egy másik igen becses és jelentés is van *Csontos*tól a lengyelországi könyvtárakban tett búvárlatairól s ezúttal

a varsói Krazsinszki, Zamojszki, a varsói egyetemi, a czenstochovai paulinus, Czartoriski könyvtárak hazánkat érdeklő nyomtatványait s kéziratait ismerteti. *Ráth* György egy nagyobb tanulmányának egyik részletét mutatja be, melyben a római rituale behozatala előtt nyomtatott szertartáskönyveinket ismerteti. *Hellebrand* és *Horváth* Ignác Szabó Károly Bibliographiája II. kötetéhez közölnek adalékokat: számszerint 47 eddig ismeretlen munka czímét közlik. Igen érdekes *Petrov* Sándor cikke az első erdélyi oláh evangelium-kiadásról, mely Brassóban 1561-ben látott világot. E kötet közli Szabó Károly necrologját is. A vegyes közlemények rovata igen sok érdekes közleményt tartalmaz. E kötet mellékletét képezi az 1890-iki magyarországi könyvészet összeállítva *Horváth* Ignác által.

— A BUDAPESTI SZEMLE augusztus—sept. füzetében több beces történeti tanulmány foglaltatik. *Kvacsala* »Egy félszázad a magyarországi philosophiai történetéből« cím alatt 1630—1680 közt virágzott philosophiai irodalmunkat beható és alapos ismertetés tárgyává tette. *Marczali* Henrik közli gr. Széchényi István emlékiratát a dohány regaléről. *Huszár* Imre Vandal Albert francia munkája nyomán Villeneuve 1728—1741-iki keleti követségét ismerteti. Kiváló érdekű olvasmány »a török és balkán népek« című cikk, mely Mijatovics Csudomil tanulmányát mutatja be a balkán népek meghódításáról a törökök által. Több történeti munka ismertetése is van e füzetekben.

HAZAI TÖRTÉNETI IRODALOM.

— EGY MAGYAR NYOMDA A XVIII. SZÁZADBAN cím alatt igen beces könyv jelent meg Eble Gábor szorgalmas tollából. A Károlyi-család nyomdájának története ez, melyet a fenkölt gondolkozású Károlyi Ferencz gróf alapított, hogy a sok háborúság következtében a szellemi műveltségben annyira elmaradt vidéket újra műveltte tegye. Valóban nemes atyja volt Károlyi Ferencz az ő megyéjének s azon sok jeles tette közt, melyeket aránylag rövid élete pályáján veghez vitt s melyek megírása jobb kezekben nem lehet, mint jelen könyv írójában, egyik legszebb tett ezen könyvnyomda alapítása. A gróf még 1753-ban elfogadta a hozzá forduló Szatmár-Németi Pap István nyomdász és tudós ajánlatát s fel is állította a nyomdát, úgy hogy már 1754 őszén hozzá foghattak a nyomtatáshoz. Érdekesen írja le a nyomda küzdelmeit, mivel a gróf nem eszközölte ki a kir. engedélyt. Végre minden akadály elhárított s megjelenhetett 1756-ban az ABC-s könyv, valamint egy földrajz, melynek első kiadására kitétte még Pap István a Károlyi Ferencz gróf nevét, mint a kinek nyomdájában készült, a következő kiadásoknál azonban már elhagyta s ezért a nyomda alapítását sokan Pap Istvánnak tulajdonítják, pedig kétségtelen, hogy Károlyi Ferencz alapította. Leírja azután a többi egyes munkák, nyomdászok történetét, de mivel a könyvre még úgy is visszatérünk,

itt csak röviden kívántuk felhívni reá a közfigyelmet, melyet az izlésesen kiállított s igen ügyesen, nagy forrástanulmány alapján összeállított munka méltán megérdemel.

— MISKOLCZ VÁROS TÖRTÉNETE ÉS EGYETEMES HELYIRATÁ-ból a 3-dik kötetet, az okmánytárt adta ki dr. Szendrei János tagtársunk és a város monographiájának írója. 313 oklevelet közöl 25 levéltárból 1225—1843-ig. A városi jegyzőkönyvekből is 1569-től 1740-ig közöl érdekesebb dolgokat, úgy jogi, mint birtokviszonyi, közművelődési adatokat hozván fel belőlök. Az index elég terjedelmes, de kívánatos lett volna, hogy az egy névre vonatkozó összes helyeket csak egy név alatt sorolta volna fel, a különböző írásmódokat pedig mint variánsokat zárjelbe adta volna. Például csak a Miskolcz nevet hozzuk fel, mely elrettentő példa erre. Az olyan eljárás is csak megehezíti az index használhatóságát, hogy a személyeket, kiknek nevei latinúl fordulnak elő, a keresztnevекnél közli, a helyett hogy vezeték nevüknél fogva sorolta volna be. Pl. Alexander filii Michaelio de Myskouch s a többi Alexanderek, mely névnel az Alexandri filii Nicolainál nem lehet tudni, hogy az is de genere Miskouch. Egyáltalában az index minden rendszer nélküli. A sajtóhibák teljes három levelet tesznek ki. A könyv csinos kiállítású; külömben még visszatérünk reá.

— A MAGYAROK TÖRTÉNELME cím alatt két vaskos kötetet adott ki dr. Csuday Jenő tagtársunk. A könyv egész napjainkig hozza le az eseményeket s csinos kiállítású, de kívánatos lett volna, hogy necsak a politikai eseményeket írta volna meg, hanem behatóbban foglalkozott volna a műveltségi állapottal, irodalommal stb. mert ezek is ép oly fontos szerepet játszanak egy nép történetében, mint a politikai események. Visszatérvén még úgy is a könyvre, itt csak annyit jegyzünk meg, hogy lelkesen, itt-ott egész hévvel van írva s általában élvezetes modorban.

— A SZEGEDI VESZÉDELEM cím alatt különnyomatban is kiadta Czimer Károly azon tanulmányát, mely a Hadtörténelmi Közleményekben jelent meg. Az 1552. évi török háború bevezetésének története ez. Előadván röviden Szeged virágzó állapotba jutását, elesését 1542-ben, eljut a hadjárat előkészítéséhez. Ebben főszerep az akkori főbírónak Tóth Mihálynak jutott, ki egészen azon eszmének élt, hogy először is a törököket őrje el, azután a katolikus hitet újra felvirágoztassa, erősen elterjedvén a reformatio a városban. Érdekesen írja le a krónikák s új adatok nyomán a hadjáratot, először szerencsés fejleményét, de azután a sereg kapzsisága s a nem összevágó vezénylet következtében annál gyászosabb kudarczát, melyet hasonló cím alatt Tinódy is megénekelt. A dúlás, fosztogatás, gyilkolás borzasztó volt, különösen a hajdúkat vágták le uralom nélkül a törökök, a lakosság közül is körülbelül 12,000 öletett le. Tóth Mihály maga megmenekült. Szeged, a »kincses« egészen elpusztult, s csak később tudta a török újra visszafoglalni a lakosság egy kis részét, azonban nem lett abból többet a kultura központja, hanem piszkos török város. Szerző ügyesen írta meg

tanulmányát s élvezetes olvasmányúl is szolgál a mellett, hogy tudományos becse is van.

— NÉHÁNY LAP ESZTERGOM VÁROS ÉS MEGYE MULTJÁBÓL cím alatt Villányi Szaniszló tagtársunk egy könyvet adott ki, melyben a szorgalmas buvár Esztergomnak főleg a XVIII. századi helyrajzi képét, továbbá a város és megye művelődési és népességi viszonyainak történetét, a canonica visitatiók alapján, 1732-ben, 1755/56-ban s függelékben az iparcikkek és munkabér árszabályát 1724 és 1735-ben adja. Az első rész megvilágításául 3 térképet is csatolt a szerző. Ezen első részben az 1756-ki térkép alapján reconstruálja a várat, a vizivárost, Esztergomot, a szabad kir. várost, történelmi reminiscenciákkal fűszerezve, valamint az Esztergom vidékén létező erődítéseket. A második rész igen becses adatokat fog nyújtani Esztergom vármegye monographusának, melyben hű képe van mindegyik falu műveltségi s lakossági állapotának s viszonyainak nyújtva, míg azután ő maga is statistikai áttekintést nyújt az akkori s a jelenlegi állapotok közt. A függelékben a limitatiókat közli, melyek szintén becsesek kulturtörténelmi szempontból.

— UGOCSA VÁRMEGYE LAKÓI A PRAEHISTORIKUS KORBAN ÉS A TÖRTÉNELMI KOR ELEJÉN cím alatt Mihalik József egy kis tanulmányt tett közzé, melyben főczélja az, hogy a megye lakosságát buzdítsa az ásatásokra, az eddigi ásatások- és kutatásokról egy kis vázlatban adván képet, a történelmi korban pedig igyekezik kimagyarázni, hogy Ugocsa Dáciaiához tartozott s ennek a révén Dáciáról, illetve történetéről is ír. Mivel főczélja a megye érdeklődésének felkeltése az archaeologia iránt, ép azért nem is lép fel nagy igénynyel. Kívánjuk, hogy ezen czélját minél sikeresebben érje el.

VEGYES KÖZLÉSEK.

— A BUDAPESTI ÉS KOLOSVÁRI EGYETEMEKEN üresedésben levő történelmi tanszékek betöltésére vonatkozó következő kinevezéseket hozza a Közlöny:

Vallás- és közoktatásügyi magyar miniszterem előterjesztésére: dr. *Lánczy Gyula* kolozsvári tudomány-egyetemi nyilvános rendes tanárt, a budapesti tudomány-egyetemen a középkori történelem nyilvános rendes tanárává a rendszeresített illetményekkel kinevezem.

Kelt Ischlben, 1891. évi július hó 30-án.

Ferencz József, s. k.

Gr. *Csáky Albin*, s. k.

Vallás- és közoktatásügyi magyar miniszterem előterjesztésére: dr. *Szádeczky Lajos* budapesti tudomány-egyetemi magántanárt s a magyar országgyűlés képviselőházának naplószerkesztőjét a kolozsvári Ferencz József tudomány-egyetemen a magyar történelem nyilvános rendes tanárává a rendszeresített illetményekkel kinevezem.

Kelt Ischlben, 1891. évi augusztus hó 12-én.

Ferencz József, s. k.

Gr. *Csáky Albin*, s. k.

— BALLAGI ALADÁR vál. és *Ballagi Géza* rendes tagtársunkat súlyos csapás érte: atyjuk Ballagi Móríciz a magyar irodalomnak több mint fél-század óta első rangú bajnoka, s az Akademiának egyik legrégibb tagja f. évi szept. 1-én elhunyt. Temetése szept. 3-án nagy részvét mellett ment véghez.

— A DANKÓ-GYŰJTEMÉNY POZSONYBAN. Folyó év augusztus 20-ikán vagyis Sz. István napján nyitotta meg Pozsonyban *Dankó József* címz. püspök s pozsonyi prépost a maga híres műgyűjteményét. A megnyitó ünnepélyre díszes vendégkoszorú jelent meg s a megnyitást fényes díszebéd követte a préposti lakban. A műgyűjtemény általános és osztatlan tetszést keltett, mert a gyűjtemény valóban párját ritkítja s annyival inkább kívánja ki a közelismerést, mivel egészen a feukölt szellemű főpap gyűjteménye. Tartalmaz az könyveket, képeket, rézmetszeteket, dísznyomatványokat, fényképeket, főszenyomatokat, érmekeket s emlékérmeket. A képek száma 75, a miniatüröké, aquarelleké, körrajzoké 415. Ezek között első rangú művészekről származó remekök találhatók. Kiválóan becses a Dürer-gyűjtemény, mely csaknem teljes, mintán nem kevesebb mint 102 darab rézmetszetet és radirozást, 157 fametszetet és 43 copiót tartalmaz. A gyűjteményben van továbbá 2750 niello, rézmetszet, radirozás, fametszet, litographia (ezek közt az egész Holbein mű), 4600 arczkép, több mint 3000 könyvcezím, alfabet, könyvnyomó- és könyvtárjegy. A kartonra felhúzott fényképek száma 2450. Rendkívül értékű a prépost könyvtára, mely a theológiára, történelemre, életíratra s műtörténelemre terjed ki. Vannak incunabulái, ó- és modern klasszikusai. E könyvtárban teljes a Dante-irodalom, bibliographiája pedig oly jelentékeny, hogy bátran egyedülinek mondható Magyarországon. Külön teremben vannak hungaricái felállítva. Mindezek a kincsek finom műízlésről tanuskodó termekbe vannak elhelyezve s ezek mellett úgy a tudós prépost hálósobájá, mint a mellette levő kápolna szintén muzeum-számba vehetők. Képei közül Markó, Schwind, Kupelwieser, Rottman, Feti, Scaramuzza, Deger, Nane, Koch, stb. képviselvék, s mindezek rendezése oly finom műérzékről tanuskodik, minövel csak vajmi ritkán találkozzhatunk. Ha ehhez hozzá vesszük azt a rendkívül híres és szakavatott magyarázatot, melylyel a nagy műveltségű főpap gyűjteményeinek szemlélését élvezetesbbé teszi, akkor valóban különös szerencsének mondhatjuk Pozsony városára nézve azt, hogy Ő felsége kegye éppen *Dankó József* praelatust nevezte ki az ősi pozsonyi praepositura prépostjává. Benne a nagy tudós, a finom műismerő, a jeles író, a szerény főpap s a világlátott bűvár egyesül. Vajha még számos éveken át módjában lenne nagyszerű gyűjteményét a haza dicsőségére még újabb szerzeményekkel szaporítani!

O. T.

— KÖSZEGHY SÁNDOR az orsz. levéltárhoz hivatal-tisztte nevezetett ki.

— DR. KIRÁLY PÁL tagtársunk s a Századok munkatársa a fehértemplomi gymnasium igazgatójává nevezetett ki. Eddig a dévai reáliskola tanára volt.

TÖRTÉNETI KÖNYVTÁR.

— **CORNARO** Frigyes velencei követ jelentései Buda várának 1686-ban történt ostromáról s visszavételéről. Magyar fordítással és történeti bevezetéssel ellátta *Bubics* Zsigmond kassai püspök. (Kézirat gyánánt.) Budapest. A kiadó sajátja. Nagy 4-edr. LXXX és 415 l. 63 képpel s térképpel.

— **MISKOLCZ VÁROS** története és egyetemes helyrajza. Harmadik kötet. Oklevéltár Miskolcz város történetéhez 1225—1843. Közli Dr. *Szendrei* János. Miskolcz. Kiadja Miskolcz város közönsége 1890. 8-adr. VII és 595 ll. pecséttrajzokkal.

— **MAGYAR DISZITMÉNYEK.** Tanulmány. Irta Dr. *Szendrei* János. Budapest, 1891. Nagy 4-edr. 24 l. Számos képpel.

— **A MAGYAROK TÖRTÉNELME.** Irta Dr. *Csuday* János. I. kötet. 404 l. II. kötet 448 l. Szombathely, 1891. A kötet ára 7 frt.

— **A HUNYADMEGYEI** Történelmi és Régészeti Társulat VI-ik Évkönyve az 1889. és 1890. évekről. Szerkesztette az igazgató választmány megbízásából *Mailand* Oszkár társulati titkár. Kolosvár 1891. 8-adr. 14 l. két rajzzal.

— **TANULMÁNYOK** a rómaiak dáciai aranybányászatáról. Az aranybányászat ethnographiai és administralionalis szervezete Dáciában. *Téglás* Gábor lev. tagtól. Budapest, 1891. (A Történettudományi Értekezések XV. kötetének 1. száma.) 8-adr. 99 l. Ára 30 kr.

— **MAGYAR NYELVTÖRTÉNETI SZÓTÁR.** A legrégebb nyelvenlékektől a nyelvújításig. A M. T. Akadémia megbízásából szerkesztették *Szarvas* Gábor és *Simonyi* Zsigmond. Harmadik kötet I—III. füzet. Szab—Tartós. 1—480 l. Minden füzet ára 1 frt.

— **A MAGYAR IRÓDALOM TÖRTÉNETE.** Irta *Bodnár* Zsigmond. IV. füzet. Budapest. 259—336 l.

— **EGY MAGYAR NYOMDA** a XVIII. században. Adalék nemzeti közművelődésünk történetéhez. Levéltári kútfők nyomán írta *Éble* Gábor. Budapest, 1891. Hornyánszky Viktor sajtója. 99 ll. 8-adr. Ára 1 frt.

— **NÉHÁNY LAP** ESZTERGOM város és megye múltjából. Irta *Villányi* Szaniszló. Esztergom, 1891. Nyomatott Laiszky János könyvnyomdájában. 8-adr. 152 ll. és 3 térkép. Ára 2 frt.

— **A PALÁSTHYAK.** Kiadja *Palásthy* Pál. III. k. Budapest, 1891. Hunyadi Mátyás intézet nyomása. XVI és 433 l. Hat nemzedékrendi táblával.

— **A NÉMETEK** első betelepítése a Bánságba gróf Mercy alatt. Irta *Baróti* Lajos. Budapest, 1890. 8-adr. 16 l.

— **SZANISZLÓ ZSIGMOND** Naplóí. (1682—1711. Eredetiekről közli *Torma* Károly. Budapest, 1891. 8-adr. 186 l.

— **A ZONOKI GRÓFSÁGRÓL.** Irta *Torma* József. Budapest, 1891. 8-adr. 303 l.

HIVATALOS ÉRTEŚITŐ.

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT

1891 évi sept. 3-án d. u. 5 órakor tartott r. vál. ülésének

Jegyzőkönyve.

Jelen voltak: Majláth Béla elnöklete alatt Bunyitay Vincze, dr. Csánki Dezső, Csontos János, Dedek Cr. Lajos, dr. Fejérpataky László, dr. Márki Sándor, dr. Váczy János, dr. Wenzel Gusztáv vál. tagok, Szilágyi Sándor titkár, Karasszon József pénztárnok, Nagy Gyula jegyző.

Az elnökök távollétében Majláth Béla vál. tag kéretvén fel az elnöki szék elfoglalására, az ülést néhány üdvözlő szóval megnyitja s a jegyzőkönyv hitelesítésére Dedek Cr. Lajos és dr. Márki Sándor vál. tagokat kéri fel.

Miután a választmány tagjai kellő számban csak öt órára gyűltek össze, mindenek előtt a felolvasás volt megtartandó.

1. Tariczky Endre tiszafüredi esperes-plebanus mint vendég, felolvassa *Tisza-Füred vidéke történelmi és hadászati tekintetben, vonatkozással a honfoglalás ezredéves ünnepére* című értekezését.

A hazafias hangú értekezés, melyet szerzője önálló füzetben fog közrebocsátani, éljenzéssel fogadtatott.

Következvén a folyó ügyek, a napirend tárgyai előtt —

2. Szilágyi Sándor titkár fájdalommal jelenti be a kettős veszteséget, mely a társulatot az elmúlt nyári szünet alatt dr. Haynald Lajos kalocsai érsek alapító tagnak jul. 4-én, s Haan Lajos békés-csabai ev. lelkész r. és vál. tagnak aug. 12-én történt gyászos elhunytával érte, meleg szavakkal emlékeztvén meg a két jeles férfiú kiváló érdemeiről.

A választmány a szomorú jelentést fájdalmas tudomásul veszi s a közgyűlésben való részvétét jegyzőkönyvileg fejezi ki.

A napirend során —

3. Titkár jelenti, hogy Ferenczy Imre egri kanonok és dr. Szádeczky Lajos kolozsvári egyetemi tanár, eddig évdíjas tagok, 100—100 frttal a társulat alapító tagjai sorába léptek.

Köszönettel örvendetes tudomásul vétetik.

4. Titkár előterjeszti az új tag-ajánlatokat. Ajánlatnak: *a) alapítóként:* Baranya vármegye közönsége 200 frt alapítvánnyal (aj. Szilágyi

Sándor), Beöthy Ákos orsz. képviselő Budapesten, 100 frt alapítványnyal (aj. Thaly Kálmán); *b) évdíjas rendes tagokul 1891-től*: Bocsári Svastits József főszolgabíró Igalon (Somogy vármegye alispáni hivatala útján aj. Szilágyi Sándor), Haas Lőrincz tanuló Levélen (aj. Posch Sándor), dr. Demjanovich Emil orvos Budapesten (aj. Szádeczky Lajos), Dévai állami fő-reáliskolai Önképző-kör (aj. Karasszon József), Tariczky Endre esperes-plebanus Tisza-Füreden (aj. Szilágyi Sándor).

Megválasztatnak.

5. Olvassatik a pénztárnok június--augustus havi kimutatása, mely szerint

összes bevétel	1983 frt 07 kr,
» kiadás	1051 » 23 »
maradvány	931 frt 84 kr;

a mihez hozzáadva a P. H. E. Takarékpénztárnál

folyó számla szerinti	1115 frt 38 kr
követelést, 1891. aug. 31-én összesen	2047 frt 22 kr

készpénz áll a társulat rendelkezésére, melyből a Baranya vármegye közönsége-, Beöthy Ákos és Ferenczy Imre részéről befizetett 400 frtnyi alapítvány tőkésítendő.

A pénztárnok jelentése tudomásul vétetvén, a jegyzőkönyvhöz csatoltatik; az alapítványul tőkésítendő 400 frt elhelyezésére nézve pedig a legközelebbi october-havi r. vál. ülésig szíves javaslatadás végett a gazdasági bizottság kéretik fel.

6. Titkár jelenti, hogy a mult június-havi r. vál. ülés jegyzőkönyvének 6 a) pontjában foglalt határozatnak megfelelőleg a társulat 14100 frt névértékű $4\frac{0}{10}$ -os papírjainak eladása, illetőleg a kisbirtokosok orsz. földhitelintézetének $4\frac{1}{2}$ százalékos zálogleveleiből 15200 frt névértéknek vásárlása és az alaptőkéhez való csatolása, a P. H. E. Takarékpénztár-Egyesület f. évi 7256. számú értesítése szerint a társulat folyó számlájának a vételre fordított 15306 frt 40 krral és az eladott értékpapírok után fizetett 7 frt 05 kr alkuszdíjjal való megterhelése mellett szabályszerűleg végrehajtatott.

Tudomásul vétetvén, a Takarékpénztár-Egyesület értesítése iratárba tétetik.

7. Jegyző jelenti, hogy a f. évi május-hó 2-án tartott r. vál. üléseből (kj. 10-ik p.) a Szolnok vármegyei úgynevezett *Rákóczi kastély* helyszíni meg szemlélésére kiküldött bizottság az épület jellegét és korát megállapító véleményes jelentését még a szünet alatt beadván, az Jász-Nagy-Kun-Szolnok vármegye alispáni hivatalával f. évi 65 M. T. T. sz. alatt elnökiileg közöltetett. *)

Ezzel kapcsolatban felolvassa a vármegye alispánjának f. évi jun. 17-én és jul. 8-án 11512 és 12830 sz. alatt kelt átiratait, melyekben a

*) A jelentés egész terjedelmében föntebb a tárczában olvasható.

vármegye közönsége részéről ismételten is köszönetet mond a társulatnak, valamint a helyszínén járt bizottság tagjainak hazafias és buzgó működésükért.

Tudomásul szolgál.

8. Titkár jelenti, hogy Pajor István kir. tanácsos úr a múlt június-havi ülés alkalmával (jk. 7-ik p.) bejelentett s a választmány által köszönettel fogadott ajánlatához képest, jun. 18-án, jun. 19-én és ismét aug. 14-én kelt levelei kíséretében, néhai Ipolyi Arnoldnak több mint 70 darab nagy-érdekű eredeti levelét küldte be némely reá vonatkozó iratokkal együtt, a M. Történelmi Társulat gyűjteménye számára.

Örvendetes tudomásul vétetvén, Pajor István úrnak ismételve köszönet szavaztatik, becses küldeménye pedig ideiglenesen a Nemzeti Muzeum könyvtárában fog letétni.

Ez alkalomból —

9. Dr. Márki Sándor felszólalván, kívánatosnak tartaná oda hatni, hogy elhalt történetíróink levelezései és iratai esetről csetre összegyűjtve biztos helyen — p. o. a társulat depositumában — megőriztessenek, s ezzel az oly gyakori elpusztulástól megóvatván, idővel történetirodalmunk hasznos forrásaivá válhassanak; egyszersmind indítványozza, hogy a társulat néhai Haan Lajos iratainak megtartása- eshetőleg megszerzése érdekében az elhunyt tudós örököseinél tegyen lépéseket.

A felszólalás általában helyesléssel fogadtatván, a választmány elhatározza, hogy e fontos ügyre a közfigyelmet a társulat közlönye útján hívja fel; a mi pedig Haan Lajos irodalmi hagyatékát illeti, utasítja az elnökséget, hogy annak megszerzése iránt Zsilinszky Mihály vál. tag úrral mint az elhunytak vejével tegye magát érintkezésbe.

10. Titkár bemutatja a *Délmagyarországi történelmi és régészeti Muzeum-Társulat* igazgatóságának a Muzeum-Társulat aug. 29-én tartott ünnepélyes közgyűlésére szóló meghívó levelét, jelentvén, hogy a M. Történelmi Társulatot Pulszky Ferencz alelnök úr képviselte az ünnepélyen.

Tudomásul vétetik.

11. Jegyző bejelenti a függőben levő tárgyakat és határozatokat. Tudomásul szolgál.

Zárt ülésben —

12. A titkár és jegyző tesznek előterjesztést némely alapítványok refundálása ügyében.

Több tárgy nem lévén, elnök az ülést felosztatja.

Kelt mint fent.

Jegyzette

Majláth Béla s. k.
elnök.

Nagy Gyula s. k.
jegyző.

Hitelesítjük: *Delek Cr. Lajos* s. k., dr. *Márki Sándor* s. k.

FIGYELMEZTETÉS.

Ügyrendi szabályaink 36-ik szakasza értelmében mindazon t. tagtársaink, kik f. évi tagdíjaikat és netaláni hátralékaikat a Századok aprilis-havi füzetével számukra megküldött posta-takarékpénztári befizetési lap útján vagy más módon be nem fizették, a harmadik évnegyed végén postai megbízás által lévén felszólítandók tartozásaik lerovására, a postai megbízások még e hó folyamán szét fognak küldetni, még pedig a kik netalán a Történelmi Tár előfizetési árával is hátralékban vannak, azok részére a tagsági díj és előfizetési összeg egy megbízáson fog kiállítatni.

FELHÍVÁS.

A *M. Történelmi Társulat* ig. választmánya sept. 3-án tartott ülésében dr. *Márki Sándor* indítványára, azzal a czélzattal, hogy elhalt történetiróink levelezései és iratai esetről esetre összegyűjtetve, biztos helyen megőriztessenek s ezzel az oly gyakori elpusztulástól megóvatván, idővel történetírásunk hasznos forrásaivá válhassanak, elhatározta, hogy e fontos ügyre a közfigyelmet a társulat közlönye útján hívja fel. E határozat alapján fölkérem társulatunk tagjait, s általán mindenkit, a ki a magyar történetírás iránt érdeklődik, hogy ha birtokukban magyar történetíróktól származó vagy azokat érdeklő levelek volnának, sziveskedjenek az ilyeneket alulirothoz (Budapest, Egyetemi-könyvtár) beküldeni, vagy legalább azok létezéséről alulirottat értesíteni, hogy megszerzésük iránt a társulat választmánya a szükséges lépéseket megtehesse.

Szilágyi Sándor,

titkár.

AZ USZKOKOK ÉS VELENCZÉSEK

FIUME TÖRTÉNETÉBEN.

(1575—1618.)

— HARMADIK KÖZLEMÉNY. —

III. Velencezei támadásai Fiume ellen az uszkok-korszakban.

Fiume a XIV. század második felében került *osztrák fennhatóság alá*, mintegy két évtizeddel Trieszt előtt. Földesurai, a *Duinoi* grófok,¹⁾ 1366-ban vonták ki magukat végkép az aquileiai patriacha hűbérurasága alól, — ez évben fogadván hűséget a mindinkább hatalmasodó s a tenger felé is gravitálni kezdő Habsburgi hercegeknek.²⁾

Ezzel a város történetének iránya hosszú időre ki volt jelölve. Trieszttel együtt századokon keresztül szálfka maradt a velenceiek szemében, kiknek Adria-menti birtokában úgyszólván éket képezett.

A XIV. századtól kezdve ugyanis a tengeri köztársaság megdőltéig Fiume teljesen körül volt véve velencei területtől. A *San Marco* szirt, *Veqlia* és *Cherso* szigete s Moschenizzén túl az *isztriai partvonal* is a szárnyas oroszlánt uralta. A ki abban az időben Fiuméből a tenger felé nézett, annak tekintete min-

¹⁾ A duinoi várkastély még jól conservált állapotban látható a Monfalconei-öböl partján a tengerbe merészen kiszögellő sziklán. Történetét megírta *Pichler Rudolf* trienti gymn. igazgató («Il castello di Duino» Trento, 1882.), egy 469 lapra terjedő, teljesen a tudomány színvonalán álló munkában.

²⁾ Az illető hűbér-okmány szövegét (a bécsi csász. levéltárból) közli *Rodolfo Pichler: Il castello di Duino, Trento, 1882.* 195 l. A duinoi grófok úgynevezett Karsti birtokát Fiumén kívül a szomszéd Castua, Veprinaz, Lovrana és Moschenizze parti helységek képezték.

denütt velencei birtokon akadt meg. A fiumei tószerű öbölből kivezető három csatorna — a *Canal di Maltempo*, a *Bocca di Mezzo* s a *Canale di Farasina* — bármikor el voltak zárhatók a velencei gályák által.

S a köztársaság ez erős helyzetét városunkkal szemben mindenkor igyekezett is kizsákmányolni állandóan visszaszorítván s olykor erőszakosan visszavetvén a karmai közé szorult osztrák parti várost természetes fejlődésében. Ha vizálya volt Ausztriával, azt mindig Fiume sínylette meg legelőször.

Igy a velencei hadak Fiumét Ausztriától való függésének már harmadik évében (1369.) feldúlták; ¹⁾ s e csapás azóta is többször ismétlődött. A *cambrayi liga* háborújának idejében (1508—9) a velenceiek kétszer is bevették a várost, mely a második ostrom alkalmával csaknem teljesen elpusztult. Megostromlója, *Angelo Trevisan*, azt jelenté róla a Signoriának, hogy »*Fiume nem létezik többé.*« ²⁾

De nemcsak e háborúk alkalmával, hanem békeidőn is súlyosan nehezedett Fiuméra — ép úgy mint Triesztre is — a köztársaság kalmár féltékenysége.

A Signoria ugyanis állandóan *vámot szedett* az Adrián közlekedő osztrák kereskedő hajóktól. Sőt az *árumegállítás* jogával élvén, arra kényszerítette ezeket, hogy útjokat megszakítva Velenczébe menjenek, s ott fizessék meg a rájuk kiszabott illetéket. Ausztria tengeri kereskedelme nagyobb mérvű föllendülésének ez volt legnagyobb akadályja.

Az osztrák tengeri városok e sérelmes állapot orvoslása végett sűrű panaszokkal fordultak a kormányhoz, mely igyekezett is a dolgon diplomáciai tárgyalások által segíteni.

A XVI. század második felében a *tengeri hajózás kérdése* már különösen akúttá vált. 1563-ban az Ausztria és Velence közti függő ügyek lebonyolítására Friaulban egy értekezlet tartott, melyben mindkét fél 5—5 biztos, 3—3 törvénytudó és

¹⁾ Az u. n. trieszti háború idejében (*Meynert, Gesch. Österreichs*, II. 207 l. V. ö. *Almanacco Fiumano*, 1860. 84. l.)

²⁾ »mai non se dirra (dirà) qua son Fiume, ma qua fono (fu) Fiume.« *Marino Sanudo, Diarii*, IX. 198—9. l. — Részletesen ismerteti ez ostromot *Ijubić: Vladanje Mletačko u Rëci*, a fiumei horvát gymnasium 1864/5. évi értesítőjében. V. ö. *Rački, Fiume gegenüber von Croatien*, 1869. 5 l.

egy-egy ügyész által volt képviselve. Miután ebben a többi ügyek letárgyaltattak, a *szabad hajózás* kérdése került sorra. Az osztrák képviselők azonban hiában igyekeztek kívánalmaiknak érvényt szerezni. A köztársaság megbizottjai abból indultak ki, hogy az Adriai tenger összes útvonalaival együtt velencei birtok; így ez államnak teljes joga van rajta vámot szedni, mint bármely más szuverénnek a szárazföldi birtokain átmenő utakon. A vámot pedig kiki ott veheti meg, a hol szükségét látja. ¹⁾

A köztársaság e merev magatartásának tulajdonítható egyrészt — a többi már eléadott okokon kívül — az az elnéző bánásmód, melyben a főhercegi kormány az uszkokokat eleitül fogva részesítette. Alig kételkedhetünk abban, hogy osztrák részről sokan ne hallgatták volna némi titkos kárörömmel a velenceiek feljajdulásait az uszkokok erőszakoskodásai miatt, s hogy ne viseltettek volna a csodáló rokonszenv egy nemével az utóbbiak iránt, mint a kikben a kevély és irigy velenceiek a tengeren is embereikre akadtak.

* * *

Ez »uszkok sympathiáknak« ismét a fumeiek adták meg legelőször az árát, amint azt már 1543-ban előre megjövendölték. ²⁾

A Signoriának ugyan kezdetben még voltak némi aggályai az iránt, hogy az uszkokok által szenvedett károkat illő-e megtorolni az azokban ártatlan osztrák kikötőkön, s így első sorban a Zenghez legközelebb eső és legjobban exponált *Fiumén?* ³⁾ — De ez aggályok a kényszerhelyzettel szemben csakhamar eloszlottak. A köztársaság már 1577-ben kiküldte *Tiepolo Almorò* hajóhadparancsnokot azzal a megbízással, hogy az osztrák alattvalók hajóit elfogdossa; s ez évtől kezdve a megtorlás e neme folyton

¹⁾ E szórshálasogató rabulisztikával folytatott vita menetét bőven reprodukálja *Sarpi*, i. m. 252 — 275 l.

²⁾ Praunsperger krajnai vicedom már idézett jelentése a *cs. és k. közös pénzügyminisztérium* uszkok aktái között.

³⁾ . . . »li Signori Venetiani . . . vedevano che la rovina cascherebbe sopra gl'innocenti sudditi degli Arciduchi . . . nè si poteva andar contra Segna, che li primi a sentire le miserie della guerra non fossero li vicini *Fiumani*, quelli di Lovrana e di Novi et altri non principali nella colpa.« *Minuci*, i. m. 16 l.

gyakorlatban maradt.¹⁾ Így 1597-től 1602-ig, 1606-ban és 1608-ban a velenczeiek teljesen elzárták Fiume és Buccari kikötőit. Ezután a hajózást csak 1612-ben engedték szabadon a bécsi béketárgyalások idejére. E rövid szünet után azonban ismét a kártalanítás e biztos eszközához folyamodtak s folyton használták az 1617-iki madridi békéig.²⁾

A fiumei tanács ülésein ez időszakban számtalanszor felhangzanak a panaszok Velence ellen e »retentiók« miatt. Már 1593-ban azt mondják a tanácsban, hogy ez állapot huszonöt év óta tart.³⁾ A mi azonban túlzás is lehetett, a mennyiben 1603-ban — tíz év múlva — megint csak huszonöt esztendei szenvedésekről beszélnek.⁴⁾

S ez állapot csakugyan kétségbeejtő is volt — egy oly városra nézve, mely lételét akkor is, úgy mint most, csaknem kizárólag a tengeri kereskedésnek köszönhette. Az áruszállító hajók rendszeres elkoboztatása legérzékenyebb oldaláról sújtotta a lakosságot. Az ez által okozott károk 1593-ban már oly jelentékeny összegekre rúgtak, hogy összeírásuk *napokat vett igénybe*. Ez évben ugyanis *Athemis Lénárt* fiumei kapitány Görzből átküldé a tanácsnak Locatelli József gradiskai ügyész levelét, melyben kimutatást kér mindazon károkról, melyeket a város a velencei kalózhajóktól »ab annis 25 usque huc« szenvedett, s a megfelelő kártalanítási követelésekről. A tanács erre felhívja a város összes polgárait és egyéb lakosait, hogy veszteségeiket és követeléseiket írásban adják be. A bírák pedig néhány tanácsossal *ad hoc* bizottsággá alakúlnak ez igények felülvizsgálására. Addig is megírják a gradiskai ügyésznek, hogy »a városnak oly végtelen sok a kára és követelése, hogy a kiszabott határidőre lehetetlen róluk kimerítő tudósítást adni; várjon tehát még pár napig, s addig tartsa függőben az ügyet.«⁵⁾

¹⁾ *De Franceschi*, L'Istria, 299 és köv. ll.

²⁾ *Sarpi*, i. m. 146., 166., 218. és 247. l.

³⁾ *Protocolli Capitanali della Terra di Fiume*, I. 12. l.

⁴⁾ U. o. 163. l.

⁵⁾ »*cum multae ac infinitae sint praetensiones et damna huius Civitatis, rescribatur dicto Ex. Phiscali (sic), quod in tam brevi termino, ut ab ipso requiritur, non potest dari plena informatio, sed intra aliquot dies fiet, propterea differat negotium hoc usque quo ei transmittetur dicta informatio, quo interim et statim fiet publica proclama, quod omnes particulares tam*

De nemcsak a hajók és rakományuk, hanem a polgárok személye is folyton veszedelemben forgott. A velenceiek a prédául ejtett hajók személyzetének sem kegyelmeztek. *Sok fiumei lakos raboskodott akkor lánczra verve a velencei gályákon; nem egy bele is halt a nehéz kényszermunkába.*¹⁾ Sok más polgárral együtt fogságba került *Jacomini Antal* tanácsúr is, a város volt bírása. A tanács 1598-ban a Velenczében időző császári titkárt kéri fel, hogy őt társaival együtt a rabságból kiszabadítsa.²⁾

De még ezzel sem telt be a megpróbáltatásoknak ürömkelyhe. Midőn a köztársaságnak az uszkokokkal való viszáljai még jobban elmérgesedtek, a velencei gályák mind közelebbbről fenyegették a várost s több ízben ostromot is intéztek ellene.

A főnmaradt városi jegyzőkönyvek alapján 1593-tól kezdve mindeme támadásoknak részletes és összefüggő képét adhatjuk. A következőkben tehát időrendi egymásutánban fogjuk tárgyalni az idevágó eseményeket.

* * *

A velenceiek első kalóztámadása, melyet részleteiben ismerünk, 1593 első napjaiban történt a *Fiumei öbölben*. Leírásánál átadjuk a szót *Veslarich Ferencz* fiumei bírónak, ki az esemény közvetlen hatása alatt imígy adja elé a történeteket a tanács ülésében, ez által *in medias res* vezetve bennünket.

»A velenceiek erőszaktételei -- úgymond -- napról-napra fokozódnak. Velünk szegény fiumeiekkal s a szomszéd osztrák alattvalókkal teljesen ellenségképen bánnak; ő Fensége törvényhatóságai területét elpusztítják, a lakókat fogságra vetik és meg-

cives quam habitatores in scriptis proponant ipsorum praetensiones et damna et sp. DD. iudices cum aliquot consiliariis arbitrio ipsorum elligendis (*sic*) habeant provinciam componendi et ordinandi dictas praetensiones et damna.« U. o. I. 12 l. (1593. okt. 19.) Nagy sajnálatunkra e tárgynak a városi jegyzőkönyvekben többé nincs nyoma.

¹⁾ »come . . . non sia chiaro a tutt' il mondo che per spatio di 25 anni havemo patito crudelissimo assedio dalle galere Venete, spogliati delli beni, barche et sostanze nostre, messi tanti nostri cittadini in cadena al remo in galea et fattoli miseramente morire in quelle.« U. o. 163 l. 1603. márcz. 12.

²⁾ »scribentur litterae Cesio Secretario Venetiis degenti, ut procuret liberationem D. Antⁱ Jacomini consiliarii nostri iam diu retenti, et omnium aliorum concivium et habitatorum a triremibus retentorum.« U. o. 72. l. — 1598. jun. 17.

ölik. Rosszabbak a törököknél! («Quod nec Turcae peius facere possunt!»)

»Tegnap is így tettek Tersatto és Veprinaz határában. Néhány veprinazi lakost — ő Fensége hú alattvalóit — megölték, másokat elfogtak. Aztán hatalmukba ejtették az ikai kikötőben Vincenzo de Firmo hajóját, mely néhány idevaló szegény kereskedő áruival volt megrakva. ¹⁾

»A kárvallott kereskedők saját költségükön követet akarnak küldeni a főherczeghez. Minthogy pedig több polgár és tanácsúr sürgeti, hogy a község nevében is induljon egy másik követ ő Fenségéhez, tehát határozza el a tanács, elküldjük-e ezt a követet, a ki szóval és írásban is eléadná panaszainkat s megfelelő intézkedéseket kérne.« ²⁾

Eddig a bíró beszédje; mit még azzal egészíthetünk ki, hogy e támadásnál is Tiepolo Almore volt a velencei gályák vezére. ³⁾ A tanács különben csakugyan megszavazá a követ kiküldését s e tisztre *Cuntalich Miklós* tanácsost választá meg. ⁴⁾

A főherczeg azonban még e követ megérkezése előtt értesült a történetekről. Tíz nap múlva már rendeletet bocsátott ki ez ügyben, melyet külön futár hozott Fiuméba. Meghagyta ebben, hogy e merénylet elkövetői ellen a következő vasárnapon, saját nevében, fenyegető hangú »proclamatio« tétessék közhírré. ⁵⁾

A körültkintő fiumciek azonban e fenyegető kiáltvány által nem látták városukat eléggé biztosítva, s azért célszerű védelmi intézkedések által igyekeztek a fenyegetéseknek a kellő nyomatékot megadni. E végből útnak induló követüket, *Cuntalich* tanácsurat, oda utasították, hogy a főherczegtől ágyúkat és tüzekeket kérjen a város számára. ⁶⁾ *Ernö* főherczeg-regens e kérésnek engedve négy ágyút és két falkonettát szállíttatott

¹⁾ Ez a Vincenzo de Firmo, vagyis *fermói* Vince alighanem azonos Racki többször idézett névtelen irójának nagybátyjával, ki fermói illetőségű kereskedő volt és fióküzletet tartott Fiumében. *Starine*, IX. Bevezetés.

²⁾ *Prot. Cap.* I. 1593. jan. 14.

³⁾ U. o. jan. 29-iki ülés. V. ö. *De Franceschi*, 300 l.

⁴⁾ U. o. jan. 14.

⁵⁾ U. o. jan. 29.

⁶⁾ »transmittat ad nos libratores alios requisitos ac provideat aliis necessitatibus ac indigentibus pro nostra defensione« 1593. jan. 29-iki ülés.

Fiuméba, egyúttal igérvén, hogy a velencei erőszakotételek ügyében panaszt fog emelni Rudolf római császárnál.¹⁾

* * *

A következő 1594. évben erre némi szünet állt be. Erősebben megindult a tizenöt éves török háború, s az uszkokok ez évben nem provokálhatták Velenczét, mert teljes számban ott voltak Petrinja ostrománál.²⁾ Fiumében ez évben jobban félnek a töröktől, mint Velenczétől. S. Vito templomában könyörgéseket rendelnek el a hitetlenek ellen.³⁾ Polgárőrséget szerveznek a török ellen, s annak élére kapitányul választják Veslarich volt bírót.⁴⁾ Pénzben, gabonában, horban és emberekben segílyt adnak a hadjárathoz.⁵⁾

De már 1595-ben újra felhangzik a panasz Velence ellen is.

Az uszkokok ugyanis ez évben néhány újabb rablást követtek el a köztársaság kárára, mire a velenceiek is kiküldték kalóz hajóikat, azzal fenyegetőzván, hogy *Fiumét tüzzel-vassal elpusztítják*. A tanács erre újból követet küldött Grácza, segílyt és védelmi intézkedéseket sürgetve.⁶⁾

Időközben II. Fülöp spanyol király Ernő főherceget Németalföld kormányára hívta volt meg. Belső Ausztriában Miksa főherceg vette át tőle a kormányt, a kiskorú II. Ferdinánd nevében. Az új főherceg-regens, méltányolván a fiumeiek panaszait, egy nagyobb szabású diplomáciai akcióra határozta el magát a fenyegetett város érdekében. Külön levelével magához idézte *Manlio Flaminius* fiumei városi jegyzőt, a ki — miután azelőtt több évig lakott Grácza — meglehetősen ismert és kegyelt lehetett az udvarnál. Erre mutat az a fontos küldetés is,

¹⁾ *Prot. Cap.* 1593. márcz. 16-iki ülés.

²⁾ *Istvánfy*, 1718-iki kiadás. L. XXVIII. 389. l.

³⁾ *Prot. Cap.* I. 25. l. (máj. 10-i ülés.)

⁴⁾ U. o. 41. l.

⁵⁾ U. o. 21—25. l.

⁶⁾ »stantibus retentionibus novissime inceptis a Venetis contra hanc Terram causa depredationum Segnensium, . . . sit mittendus unus consiliarius ad S. S. A. ut opem ferrat (sic) nostris calamitatibus et aliis necessitatibus, cum maxime Veneti minantur hanc Terram ferro ignique devastare.« U. o. I. 41. l., 1595. apr. 21.

melyet a főherczeg-regens ez alkalommal reá ruházott, megbízván őt, hogy a kalóz-villongások tárgyában saját követéül menjen elébb Prágába Rudolf császárhoz, majd Rómába VIII. Kelemen pápához.¹⁾ A pápa szintén igen közléről volt érdekelve a dologban — nemcsak mint az egész kereszténység feje s úgyszólván békebírája, hanem mint a romagnai kikötők birtokosa is. Ép ez időben történt, hogy az uszkokok néhány Anconába igyekvő hajót is elraboltak, nagy kárával a pápai állam kereskedőinek.²⁾ Másrészt a pápa, az ép akkor folyó nagy török háborúra való tekintetből, természetszerűleg azon volt, hogy a keresztény hatalmak közti minden meghasonlásnak elejét vegye.³⁾

A fiumei tanács már korábban is igen jól volt értesülve a pápa ezen közbenjáró szerepéről. A municipium *gonddal ápolta összeköttetéseit a szent székkel*, már csak azért is, mert kereskedelmének java része a pápai kikötők, különösen Ancona felé irányult, hol a városnak állandó consulai voltak. Rómában ez idő szerint *Calvuccio Péter* jogtudós volt a fiumei érdekek képviselője, kit már 1593-ban megbíztak volt azzal, hogy a velencei támadások ügyében a Szent Atya elé terjeszsze a fiumei tanács egy memorandumát.⁴⁾

Igy állván a dolgok, a tanács mondhatni kitörő örömmel fogadta Manlio kiküldetésének hívét, a legnagyobb reményeket fűzve annak megvalósulásához. Hogy a választás ép egy fiumei polgárra esett, az ép oly hizelgő, mint megnyugtató lehetett a városra nézve. Meg is látszik a lelkesedés a megfelelő intézkedéseken. A bírák, a melléjük teljhatalommal kirendelt hattagú védelmi bizottsággal egyetértőleg, Manlionak 100 arany utikölt-

¹⁾ U. o. I. 44. l. 1595. okt. 8.

²⁾ VIII. Kelemen panaszlevele Rudolf császárhoz, Tusculum, 1595. okt. 13. *Theiner* i. m. II. 89. l.

³⁾ Sőt az volt a terve, hogy a főbb keresztény hatalmakat, különösen Franciaországot is, egy szövetségben egyesítse a török ellen. Ő maga másfél millió tallért és 12,000 embert adott a háborúra. L. *Terenzio Mamiani*, *Del papato nei tre ultimi secoli*. Milano 1885. 150. l.

⁴⁾ *Super litteris receptis a Petro Calvuccio legum datore »ex Roma in responsione litterarum huius Magn. Communitatis ei scriptarum cum uno memoriale Communitatis ad Beatissimum Pontificem occasione retentionum Venetorum, fuit conclusum, quod rescribatur dicto Exc. Doctori sollicitandi (sic) expeditionem Communitatis et detur ei intentio, si consequetur tractam tritici à summo Pontifico ipsum recognoscendi cum aliqua parte dictae tractae.* P. C. 1593. aug. 26-iki ülés.

séget szavaznak ueg, azon kérelemmel, hogy »viselje szivén a városnak, hazájának ügyét, s úgy intézze ő Fensége, ő Fölsége és ő Szentsége előtt, hogy annyi bajunktól egyszer s mindenkorra megszabaduljunk.« Egyszersmind ünnepélyes ígéteret tesznek neki: »Ha a remélt szabadulás csakugyan bekövetkezik — mondja a bizottság — mindnyájan teljes erőből igyekezni fogunk iránta úgy köz- mint magán úton elismerésünket kifejezni.«¹⁾

* * *

... A viharos idők azonban nem voltak alkalmasak ez ügy végleges megoldására, s azért nem is látjuk Manlio küldetésének semmi eredményét. Ép ez időtájt, melybe követjárása esik, egy egészen más ügy foglalkoztatta a császári és pápai udvart.

Javában folyván a tizenöt éves háború, egy spalatói nemesnek, Alberti Jánosnak, az a gondolata támadt, hogy egy merész hadi csellet a keresztények hatalmába ejtse *Klissza* várát. Egyike ez azon fortélyos hadi csinyeknek, melyekben annyira bővelkedik e várháború. A csiny tervezője *Bertucci* johannita lovagot küldé a császári és pápai udvarhoz titkos segély és támogatás megnyerése céljából, a mi sikerült is. E vállalatnál természetesen az uszkokokat nem lehetett nélkülözni; mintha csak egyenesen az ő számukra lett volna kieszelve. A cseles támadást siker koronázta; az uszkokok újra bevonúlhattak ősi fészükbe. (1596. április 7.)

A tizenöt éves háború ezen érdekes fegyverténye, mely önkéntelen eszünkbe juttatja a későbbi győri epizódot, az egész *Adria* mentén óriási hatást keltett. Az általunk használt forrásokban rendkívül bő és részletes leírásait találjuk.²⁾ Egyik főeredménye az volt, hogy egyidőre teljesen megszüntette a

¹⁾ *Prot. Cap. I. 44. l.* (1595. okt. 8.)

²⁾ Bőven szól róla *Minuci* érsek, ki ez időben még pápai titkár lévén, az előkészületekbe nagyban befolyt. I. m. 20—24. l. A *Délszláv akad. monumentáiban* találunk e tárgyról egy kimerítő tudósítást (XV. 238—255. l.) és számos jelentést egyes részleteiről (u. o. 203—236 l. — V. ő. *Starine*, IX. 201. l. és *De Franceschi* i, m. 301. l.

tengeri rablásokat, magára vonván a közfigyelmet és általános érdeklődést.

A török azonban csakhamar ostrom alá vette az elfoglalt várat, mely már a következő május 31-én feladta magát. ¹⁾ A kettős ostrom százharmincznégy zengi uszkoknak került életébe. ²⁾

S ezzel vége szakadt a Velenczével önkéntelen beállott fegyverszünetnek is. Az uszkokok Klissza elestét a velenceiek árulásának és kémszolgálatainak tulajdonítván, tőlük telhetőleg igyekeztek rajtuk bosszút állani, — mi ismét visszahatással volt Fiume helyzetére.

* * *

A következő 1597-ik évben a zengiek már rátámadtak Veglia partján öt albán bárkára (melyek legénysége velencei zsoldban állott) s a rajtuk levő embereket mind egy szálig lemészárolták. A Signoria erre nyomban kiküldé Tiepolót a sérelem megtorlására. Képzellhetni a riadalmat, mit a közeli események Fiumében okoztak. A tanács rögtön tudósítja az időközben nagykorúvá lett Ferdinánd főherceget »a legújabb kihágásokról, melyeket a zengi uszkokok a Velenceze alatt álló szigeteken és isztriai helyeken végbe vittek, s a tengeren is elkövetett rablásaikról, -- hozzáadván, hogy ez okból a velenceiek már kiküldék Tiepolo hajós vezért »Fiume kárára és vesztére.« ³⁾ Esdve kéri a főherceget, könyörüljön meg leghívebb alattvalóinak anyni nyomorúságán, és védelmezze meg a várost a fenyegető velencei hajóhad elől. Egyúttal a Velenczében időző császári követhez is fordúlnak, hogy a városért a köztársaságnal közbenjárjon, s ártatlansága mellett bizonytságot tegyen. ⁴⁾ De addig is, nem lévén veszíteni való idő, egész erélylyel hozzá látnak a

¹⁾ *Dskl. az. mon.* XV. 255. l.

²⁾ U. o. Paradeiser György zengi kapitány jelentése, 210. l.

³⁾ »propterea Veneti denuo Almorum Tiepolum eorum generalem expedierunt ad damnam et minam nostram, minantes praecipue hanc civitatem ferre et igne subvertere.« P. C. I., 62 l. (1597. ápr. 7.) — Egy évvel utóbb újra rátér a tárgyra, különösen kiemelve a vegliai esetet: »cum simus in periculo classis Venetorum ob excessum factum ab Uscocchis *Veglæ*, occidendo tot Albanenses.« U. o. I., 70. l.

⁴⁾ U. o. i. h. — V. ö. *de Franceschi* i. m. 302. l.

védelmi intézkedésekhez. Védelmi karba helyezik a fellegrátat ¹⁾ és ellátják elcséggel, kétszáz mérő lisztet és ugyanannyi veder bort rakván beléje. ²⁾ A bástyatornyokon éjjel-nappal foly az őrszolgálat; s hogy a várost váratlan támadás ne érhesse, néhány őrt kiküldenek a *Berzezi* hegyfokra, a velencei határhoz, hogy az ellenség közeledéséről idejében hírt adhassanak. ³⁾

Nemsokára az intézkedések után a főherceghez intézett kérelemnek is meg volt az óhajtott sikere. Krajna rendei háromszáz isztriai zsoldost küldöttek a város védelmére. ⁴⁾

A köztársaság hadi készülődései teljes mértékben igazolták a fiumeiek félelmét és óvó intézkedéseit. A Signoria tizenöt gályát és harmincz hosszú naszádot szereltetett fel, összesen nyolczszáz — olasz, horvát és albán — katonával. Ép e készülődések közben az öreg Tiepolo dalmáciai hajóparancsnok Zarában meghalt. A vezérletet most *Bembo Giovanni* ⁵⁾ vette át, ki gályáival először is ostromzár alá vette Fiume és Trieszt kikötőit, azután pedig *Novi alá ment, s azt megtámadta és feldúlta.*

Novi pusztulása még fokozta a rémületet Fiumében. Sokan a lakosok közül elhagyták a várost, melynek kiviteli kereskedelme amúgy is meg volt akasztva. ⁶⁾ A honn maradtak teljes erővel igyekeztek a gyöngé falakat kijavítani s a város védő képességét fokozni. ⁷⁾ E végből a tanács a főhercegtől egy gyakorlott pattantyúst kért, aki a tengerre kiugró védbástyán az ágyukat kezelje, s kezelésükben a polgároknak is oktatást adhasson; kevés lévén az ágyú, szaporításukat sürgeté, s különösen még két falkonettát kért, melyekkel a polgárok is el tudnának

¹⁾ E várkastély ma is megvan; jelenleg állambörtönül szolgál.

²⁾ Kedvezményeket ígérnek azon magánosoknak, kik e célra bort adni hajlandók: »publicetur omnibus vinum dare volenti (*sic*) in dicta Arce, quod sedatis istis novitatibus et periculis preferretur (*sic*) in venditione illius.« U. o. ápr. 11.

³⁾ U. o. ápr. 18-iki ülés.

⁴⁾ *Valvasor*, Die Ehre des Herzogthums Krain IV. 556. l.

⁵⁾ Később (1615 — 18.) doge.

⁶⁾ 1598. tavaszán a tanács ezt végzi: »prohibeatur omnibus publico proclamate, quod nemo audeat portare quicquid bonorum ex Civitate, ut anno praeterito factum fuit, et quod nemo audeat discedere.« I. 70. l.

⁷⁾ *Minuci*, i. m. 28. l. — V. ö. *de Franceschi*, 302. l.

bánni.¹⁾ Az őrállásban hanyagoknak mutatkozó lakosok ellen szigorú rendszabályokat hozott: e kötelezettség elmulasztását első két ízben 3 lira birsággal, ismétlődés esetén a polgárjog elvesztésével sújtotta.²⁾ Mindamellett a fiumeiek azon véleményben voltak, hogy a várost saját erejükből is megvédhetik. Nem szívesen látták falaik között a krajnai rendek által küldött háromszáz idegen katonát, kiknek ellátása tetemes terhet rótt a községre. El is bocsátották hát az idegen őrseget.³⁾

E válságos helyzetben a fiumeiek hírért vették, hogy a hasonló szorongatott állapotban levő triesztiek követeket küldöttek Grácza az ostromzár diplomáciai uton való megszüntetése tárgyában. A fiumei tanács rögtön követni határozta a példát.⁴⁾ Ferdinánd főherczeg a két város sürgető kérelmére Rudolf császár közvetítéséhez folyamodott, hogy általa a szent szék közbenjárását kinyerje. A fiumeiek erre az akkor ép Prágában időző polgártársukat, Jurkovich Ferenczet szólíták fel, hogy az ügyet a császári udvarnál is szorgalmazza.⁵⁾

Ez már 1598-ban történt. Ugyanez évben kelt utra Grácza felé *Misserich Antal* tanácsos mint Fiume követe, hogy az ügyet

¹⁾ P. C. I., 63 l. (május 16.) — Ismétlik e kérést aug. 8 és 1598. márcz. 12.

²⁾ . . . »cum cives recusent venire ad excubias nocturnas, fuit conclusum, quod stante periculo quod imminet huic Civitati ab Vscocchis et Venetis, omnes cives iuxta descriptionem iam factam teneantur facere dictas Escubias sub pena 23 par., quae inremissibiliter contrafacientibus auferantur semel et bis, tertio autem privetur (*sic*) a civitate, et hoc duret pro nunc et quousque liberemur a dicto periculo.« U. o. 1597. május 16.

³⁾ »Sp. D. Franciscus Veslarich proposuit, an sint mantenendi in hac Terra homines et Milites illi Istriaci ob periculum quod superstat huic populo ob segnensium rabiem, sitque dandum subsidium dictis hominibus ab hac Civitate et Universitate tali de causa. — Super quibus habito colloquio per consilium oretenus conclusum fuit, quod (*cum partes huius universitatis non sint de Militia aliqua providendi*) praedicti Histriani dimittantur.« U. o. május 21-iki ülés.

⁴⁾ »Item fuit conclusum, quod cum Veneti et contra Tergestinos reprensaleas excere (*sic*) ceperint . . . ipsique Tergestini miserint oratores ad S. S. A., hac de causa transmittatur unus sive duo oratores ex parte nostrae Civitatis et quod detur provincia haec Sp. DD. Judicibus ad inveniendum oratorem praed. et pecunias pro itinere necessarias aggravando mercatores, et alios.« U. o. I. 65. l. (1597. jun. 18.)

⁵⁾ »Scribantur litterae Pragam ad d. Franciscum Jurcovich conceivem nostrum, et rogetur, ut sollicitare (*sic*) velit apud S. C. M. tale negotium.« U. o. I. 70. l. (1598. márcz. 12.).

újából megsürgesse.¹⁾ Utasításait esetről-esetre egy külön e célra választott bizottság által volt nyerendő.²⁾

A követ két egész hónapot töltött Grácban. A követség eredményeül visszatérte után azt jelenthette a tanácsnak, hogy a császár ez ügyben már utasításokat adott velencei követének, azonkívül pedig római követét, valamint az ottani spanyol követet is oda utasította, hogy a pápa közbenjárását Velenczével szemben megnyerjék.³⁾ Ennek kapcsában a főherceg titkára, Casali Péter, külön levélben ajánlta a fumei tanácsnak, hogy ez ügyben a maga részéről is követet küldjön Ferrarába,⁴⁾ hol a pápa akkor mint nem rég szerzett birtokában udvarát tartotta.⁵⁾ A tanács kapva kapott e jóakaró figyelmeztetésen, s Misserichet rögtön megbízta e másik fontos küldetéssel is.⁶⁾ Hogy azonban tényleg elment volna Ferrarába, annak semmi nyoma; úgy látszik, hogy a közbejött események s a chronikus pénzhiány e követséget meghiúsították.

De erre nem is volt már szükség. VIII. Kelemen pápa időközben már teljes buzgalommal hozzálátott a békítés apostoli művéhez. Először is de Dominis Antal zengi püspökhöz fordult azon megbízással, hogy az egyezés létrehozatala céljából a főhercegi udvarhoz utazzék.⁷⁾ Majd Minuci zárai érseket szólítja fel, hogy mint velencei alattvaló tekintélyét és befolyását a viszály kiegyenlítése érdekében érvényesítse. Hasonértelmű

¹⁾ »Sp. D. Nic. Cuntalich Judex proposuit, an sit transmittendus aliquis consiliarius ad S. S. A., qui procuret, ut tractatio liberae navigationis iamdiu a S. C. M. et S. S. A. incepta coram summo Pontefice per deputandos commissarios expediatur et haec pauperina (sic) Universitas sit semel liberata a tot damnis, quae quotidie patitur ob retentiones et represalias Venetorum . . . omnes fere consiliiarii affirmarunt hoc esse pernecessarium.«
U. o. I. 72. l. (1598. jun. 17.)

²⁾ Megválasztották a jul. 7-iki ülésen. U. o.

³⁾ Prot. Cap. I, 73 l. (1598. szept. 13.)

⁴⁾ U. o.

⁵⁾ *Terenzio Mamiani*, Del papato nei tre ultimi secoli, 146 l.

⁶⁾ P. C., i. h. — A tanács, felbátorítva a főhercegi titkár jóakaró magatartása által, elhatározza, hogy őt a város érdekeinek pártolására és állandó ápolására — illő évdíj fejében — fölkéri: »cum Communitas opus habeat aliquem habere protectorem apud S. S. A. pro expediendis negotiis suis, quae diu occurrunt, requiratur litteris d. Ill. Sec^s Casali, ut dignetur suscipere patrocinium huius communitatis et recognoscatur aliquo munere a Communitate singulo anno.«

⁷⁾ L. Ferdinánd főherceghez intézett levelét (Ferrara, 1598. okt. 14.)
Theiner, i. m II, 91. l.

levelekkel keresé még fel Giustiniani velencei hajós parancsnokot, a zengi kapitányt s a császári és főhercegi biztosokat. ¹⁾

* * *

Az uszkokok fékezhetetlen rablásvággyával szemben azonban még a szent szék jóakaró igyekezete is kárbaveszett. Még folytak a tárgyalások, midőn a zengi kalózok egyik legmerészebb és legnagyobb szabású támadásukat intézték a velencei terület ellen, — a legnagyobb veszedelmet idézve fel általa a már amúgy is eléggé szorongatott Fiuméra.

1599. január 19-én az egész zengi őrség (az egykorúak szerint 800 — 1000 ember) éjnek idején észrevétlen partra szállván az isztriai Portolungoban, a közeli *Albonára* támadt. Az uszkokok behatoltak a külvárosba, s megmászni készültek a város falait, de a hirtelen felriadt polgárórség visszaverte őket. Be kellett érniök azzal, hogy a külvárost felgyújtsák s a város földjeit elpusztítsák. Innen a csekély távolságra fekvő *Fianonának* vetették útjokat, a mely várost teljesen készületlenül találták s nagyobb nehézség nélkül be is vették. Rögtön kitzútték benne az osztrák zászlót, arra kényszerítve a lakosokat, hogy a Habsburg háznak hűségét esküdjenek. ²⁾

E vakmerő békeszegés nem maradhatott megtorlás nélkül. Pár nap múlva már megjelent a velencei hajóhad — négy gálya, húsz hadi naszád — a Fiumei öbölben, s egyenesen városunknak tartott, hogy rajta vegyen elégtételt az albonai határsértésért. A hajók Fiumétól két olasz mérföldnyire — tehát körülbelül Volosca táján — legénységük egy részét partra szállítván, onnan indíták ostromra a város ellen, s azután Fiume alá evezvén, a tenger felől is bombázni kezdték. A fiumeiek azonban résen állottak; a rendes polgárórségen kívül velük volt 80 uszkok katona, s a város védelmére azonkívül oda sietett az egész környék parasztsága Castua, Grobnik, Tersatto és Buccari helységekből. Négy órai heves küzdelem után a partra szállt velencei zsoldosok teljesen visszaverettek és bárkáikba visszazüzettek. ³⁾

¹⁾ Minuci érsekhez intézett levele (Ferrara, 1598 szept. 2.) *Theiner*, u. o.

²⁾ *De Franceschi*, 304. l. — V. ö. *Valvasor*, IV, 557 l.

³⁾ *Valvasor*, i. h. — V. ö. Prot. Cap. I, 152, 156, 190, 208 és 215 l.

E kudarcz után a velencei flotta Fianona alá ment, ahol legénységét újból partra szállítva kísérletet tett a város visszavételére. Ez sem sikerülvén, a hajósereg az eredménytelen demonstráció után visszatért Zarába. ¹⁾ Ez örvendetes híre a fiumei tanács pár nap múlva elbocsátá a város költségére toborozott 80 uszkok és 50 gherovoi (grohovoi?) zsoldost. ²⁾

E fegyvertény emléke soká élt még a fiumeiek köztudatában, s jogos büszkeséggel és önbizalommal töltötte el őket. Évek múlva is büszkén emlegetik, hogy városukat saját emberségükből, »fiumei fegyverekkel« védtek meg és tartották meg Ausztriának. ³⁾

A fiumeieknek ez alkalommal tanúsított vitézi maguktartását egyébiránt másutt is kellőleg méltányolták. Nem hiányzott az elismerés legfelsőbb helyről sem. Ferdinánd főherczeg kevéssel azután (febr. 8-án) kelt leiratában megdicséré Fiume polgárságát hűségéért és vitézségeért, s e hűségében való további kitartásra buzdítván, a maga részéről ígéré, hogy a várost ezen-túl is kiváló atyai gondozásában fogja részeltetni. ⁴⁾

* * *

A fiumei tanács, tudván azt, hogy a Velenczével való alkudozások még nem szakadtak meg, az ostrom után rögtön elhatározta, hogy e tárgyban újból követet küld a főherczegi udvarhoz. A választás ezúttal ismét a kipróbált városi jegyzőre, Manlio Flaminiusra esett. ⁵⁾ Néhány nap múlva VIII. Kelemen pápa ugyanez ügyben küldé ki *Delfino Flaminiust*, mint pápai követet

¹⁾ *Valvasor*, i. h.

²⁾ Pr. C. I, 79 l. (1599. febr. 7.)

³⁾ Ferdinánd főherczeghez intézett feliratukban így szólnak: »... speramo V. S. A. ritenghi fresca memoria con qual' arme fu diffesa la città et conservata a V. S. A. *se non con l' arme fiumane*, certo non vi furono altre« . . . P. C. I, 152 l. (1602. decz. 29.) — I. még u. o. 190 l.

⁴⁾ »Item lecta gratiosa commissio S. S. A. diei 8 currentis, qua gratiose laudat fidelitatem nostram et promptitudinem ostensam his diebus in repellendis copiis Generalis Venetorum, quae discenderunt in hac iurisdictione, et damnificarunt nostrates, hortaturque, ut in futurum in eadem fidelitate maneamus, quia e contra S. S. A. promittit omnem paternam protestationem.« P. C. I, 79. l. (1599. febr. 13.). — A főherczeg leiratai *német* nyelvűek; rendesen Cabochar János tanácsos fordítja, »uti peritus linguae Theutonicae« Igy P. C. I, 191 l., de sok más helytt is.

⁵⁾ U. o. 78 l. (1599. febr. 3-iki ülés.)

Rudolf császárhoz. ¹⁾ Amint a nuncius Grácza érkezett, a fumei küldött rögtön fölkeresé őt, hogy neki a legutóbbi eseményeket s a velenceiek egyéb erőszaktételeit előadja. Minthogy a nuncius utját folytatandó volt Prágába a császári udvarhoz, Manlio jelentést tőn a tanácsnak e találkozásról, egyúttal felhatalmazást kérvén arra, hogy a prágai küldöttet oda is követhesse. ²⁾ A tanács ezt rögtön el is határozta; de viszálya lévén a kapitányi helyetessel, annak beleegyezését csak egy hó múlva, tehát körülbelül post festa nyerhette meg. ³⁾ A kevéssel utóbb Fiumében is kitört nagy pestis minden egyéb ügyet háttérbe szorított; semmi nyoma annak, hogy Manlio Prágába csakugyan elment volna. ⁴⁾

FEST ALADÁR.

¹⁾ I. a pápa megbízó levelét *Theiner*, i. m. II, 92 l. V. ö. *Minuci*, 36 l.

²⁾ *Prot. Cap.* I, 80 l. 1599. márcz. 14-iki ülés).

³⁾ U. o. 81 l. ápr. 17-iki ülés.

⁴⁾ Ez a járvány az osztrák alpi tartományokban már 1598-ban kezdett dühöngeni, s 1599-be is áthúzódott. *Dimitz*, *Gesch. Krains*, III, 272 l. — Fiumében 1599. júniusban találkozunk az első esetekkel. *P. C.* I, 81 l.

CSONGRÁDVÁRMEGYE FŐISPÁNJAI.

TEKINTETTEL A VÁRMEGYEI RENDSZER FEJLŐDÉSÉRE.

— ELSŐ KÖZLEMÉNY. —

Egy régi latin közmondás szerint mindig *gyermek* marad az, a ki nem tudja, mi történt az ő születése előtt e világon.

Mínthogy azonban a nagy világon minden pillanatban sok történik; mínthogy az eredmények száma jelenben és multban oly nagy, hogy azokat teljesen senki nem ismerheti, ebből következik, hogy bizonyos mértékig mindenki gyermek, mindenki tudatlan marad.

Hol kezdődik tehát történelmi tudás dolgában a meglett ember? Ott, ahol a sok esemény közötti összefüggés fölismerése, s az emberi tettekben uralkodó magasabb törvény nyilvánulásának fölfedezése. Aki a multak számtalan eseményeinek tarkaságában fölismeri az egységet, az összefüggést, a törvényt, az már meglett emberek számába megy, mert képessé lett arra, hogy az egyes eseményeket megértse, hogy a jelent összehasonlítsa a multtal, s ezen összehasonlítás és összevetés alapján némileg a jövőbe is bepillantasson!

De ez már nagy feladat, melyet csak kevesen oldhatnak meg. S hábár e feladatnak minden történetíró előtt ott kell lebegnie a magasban, mégis a magas célhoz vezető széles úton igen hálás munkássági tér nyílik azok számára is, akik a részletek tanulmányozásával foglalkoznak. Mindig méltó tárgyat képezte a komoly tanulmánynak valamely fontosabb esemény, nevezetesebb intézmény vagy kitünőbb egyéniségnek története. Mert az ily részleges tanulmányokon épül fel a történetírásnak monumentális palotája.

Az egyes intézmények és férfiak történetének tanulmányozásával mindenki bátran foglalkozhatik, a ki az embert mint érző és cselekvő lényt megérteni akarja; aki szeret bepillantani a multak tükrébe, a zajló emberi élet komoly színpadára, hogy lássa és hallja a küzdő hősöket, a mint bizonyos eszmék szolgálatában, nemes és gyarló érzelmek hatása alatt harcolnak, előre törnek, botlanak, győznek és elbuknak.

Én is ezúttal csak azon kis terület multjára kívánok szorítkozni, melyet a történet Csongrád vármegyének keresztelt; és e területnek is nem összes viszonyaira és történeteire kívánok kiterjeszkedni, hanem csak azokra, melyek főispánjainak tevékenységével és a vármegyei rendszer közigazgatási fejleményeivel állanak összeköttetésben.

Azt hiszem, senki sem fogja nekem rosz néven venni, — sőt természetesnek fogja találni mindenki, ha kíváncsi vagyok mindarra, ami az én kormányzatomra bízott vármegyében valaha történt, és különösebben arra, amit hivatalbeli elődeim, a vármegyei rendszer fejleményeihez képest, koronkint tettek vagy mulasztottak. De van ezen tudományos indokon kívül még egyéb — úgy szólván gyakorlati — okom is arra, hogy hivatalbeli elődeim cselekedeteivel foglalkozzam, jelesül: a régi alkotmány és ezzel kapcsolatban a régi vármegyék hatáskörének és közigazgatásának tanulmányozása. Újabb időben sokféle felfogás nyilvánult a vármegyék államjogi jelentőségéről, autonómiajáról, a tisztviselők és különösen a főispánok hatásköréről. Mindezen véleményeknek, nézetem szerint, csak annyiban van értékök, amennyiben a multnak talapzatán állanak; mert a jelenkor fejleményei a multban gyökereznek. Aki helyesen akar itélni, kénytelen lemenni az intézmények gyökereinek legrégibb száláig; kénytelen a vármegyei rendszert a maga teljességében, tehát alakulásától kezdve a mai fejlődés fokáig, minden korszakon át szemmel kísélni.

Azt gondolom, hogy nem végzek haszontalan munkát, midőn ezt a régi intézményt, s annak hatását Csongrádvármegye főispánjainak ¹⁾ szereplésével kapcsolatban, világossá és tanulságossá tenni igyekezzem.

¹⁾ A magyar »ispán« szó szláv eredetű. A zupan, žpan, spán, ispán = Ur, főúr, főnök.

Első rész, a vármegyék keletkezésétől a mohácsi vészig.

I.

A régi vármegyékről; — azok keletkezéséről, és szervezetéről. — A főispánok eredeti hatásköre. — II. András korában a vármegyei rendszer átváltozik; — új vármegyék keletkeznek; — ezek közt Csongrád is; — ennek első ismert főispánja.

A vármegyék alakulásáról és fejlődéséről aránylag kevés tanulmány található a magyar irodalomban. Pedig hazánk ezen ősi intézménye mindenkor nagy szerepet játszott nemcsak mint a közigazgatásnak egyik szerve, hanem úgy is, mint alkotmányunknak egyik védbástyája.

A vármegyei szervezet epochális alakulásait Botka Tivadar négy korszakra osztotta,¹⁾ a szerint, amint az idők folyamában a vármegyéknek vagy a honvédelmi, vagy a demokratiai, vagy az aristokratiai végre autonomikus jellege lépett előtérbe. Azóta még egy ötödik korszak is bekövetkezett, t. i. a vármegyék régi autonómiájának megszorítása és az újabb alkotmány keretéhez való idomítása.

Tudjuk, hogy a magyar vármegyék — jobban mondva *várispánságok* — első szervezése Szt. István királyunktól származik. Nem volt az egészen német és frank intézmény. Az Európába költözködő magyarok ősi úgy nevezett *nemzetségi* szervezete is belevegyítettett. Egyes nemzetségek²⁾ szállottak meg bizonyos vidéket, s azoknak ivadékaik viselték ott a fő hivatalokat, mint örökös birtokosok és urak, akik birtokaikat nem a királyok adományából nyerték, hanem a megszállás óta úgy örökölték.

Ezek gyakorolták a hadi fegyelmet, ezek vezették a közigazgatást, — és szolgáltatták ki koronként az igazságot. Természetes, hogy az nem gyakoroltathatott egészen korlátlan hatalommal, kivált akkor, midőn az ország monarchikus jellege előtérbe lépett. A várispánok vagy főispánok fölött állott a király, akinek hivatása volt a közigazgatást és a honvédelmet ellenőriznie; sőt — ha csak a nemzetségek szeszélyétől nem akart függni — kezébe kellett ragadnia még a birtok-adományozás legfőbb jogát is.

¹⁾ L. A *vármegyék ősi szervezete*, Századok 1870. 499. — 1871. 297, 388. — 1872. 23, 67, 135. I. Továbbá: Jogtörténeti tanulmányok a magyar vármegyék szervezetéről. Budapest. Szemle 1865. évf.

²⁾ Nagy Gy., A magy. nemzetségekről, Századok 1870. évf. 534 — 551. és 688 — 706. II. V. ö. Horvát I., Magyarország gyökeres régi nemzetségeiről.

Szent Istvánnak éppen nem volt könnyű szerepe, mikor a nemzeti szervezettel a vármegyei szervezetet hozta be országába. Egy óriási változás volt az, midőn a nemzeti csoportok között eloszlott földnek birtokjogát az ország illetőleg a királyi hatalom jogkörébe ragadta; az ország, egész jövőjére kiható, nagy jelentőségű intézkedés volt az, midőn a várak intézményéhez képest a fegyveres és munkás nép számára külön területeket kellett kiszakítani, beosztani, egyes hatóságoknak jogkörét megszabni, és mindezt az akkor még *új* keresztény vallás érdekében a lelki főpásztorok szellemi fölényével összehangzásba hozni.

A megalkotott egyes vármegyék élére a honfoglaló nemzetsegek jelesebb férfait állította.

Béla király névtelen jegyzője azt állítja ugyan, hogy a hon elfoglalásakor egyes várak az ország számára tartattak meg; de bizonyos az is, hogy már az első király, a hon szervezése alkalmával, több várat, a körülötte lakó néppel együtt, egyes nemzetsegek és ágak birtokában hagyott. De azért minden vár a korona birtoka maradt. A várörök, várnagyok és várispánok a királytól függöttek.

Azonban nagy hiba volna az ősi vármegyék szervezését úgy képzelni, mintha Szt. István egy előre kidolgozott terv szerint osztotta volna fel az országot vármegyékre.

Aki a kezdetleges középkori társadalom természetét ismeri; aki tudja, hogy Szt. István korában az országot földrajzilag senki sem ismerte, az nem fog ilyet feltételezni. A magyar várispánságok eredetileg nem voltak egyebek, mint királyi jószágigazgató-ságok; s a várispánok főgondját a királyi jövedelmek beszedése és kezelése képezte. ¹⁾

Hogy Szt. István maga nagy jelentőséget tulajdonított hivataluknak, az már első rendeletének negyedik fejezetéből is kitűnik, ahol a vármegyei ispánok -- más főtisztviselők között -- úgy említettnek, mint az uralkodásnak *díszei*, akik az országnak oltalmazói és a gyengéknek védelmezői. Ezeknek irányában ajánlja Imre fiának a szelidséget és békülékenységet. »Ha — úgy mond — békeszerető leszesz, akkor királynak és királyfi-nak mondanak, s szeretni fognak; de ha haragos, kevély, gyűlölködő s békétlen leszesz, s a *megyei ispánok* s fejedelmek felibe fejedet felemeled, ez minden biztonnyal katonáid erejének s királyi méltóságodnak hanyatlása lesz, ... ennél fogva az ére-nyek szabályai szerint igazgasd a megyei ispánok életét, hogy tégedet kedelve a királyi méltósághoz mindenkor sértetlenül ragaszkodjanak...« ²⁾

¹⁾ *Pauler Gy.*, Szt. István és alkotmánya. Századok 1878. évf. 104. s. kl.

²⁾ Szt. István első rendelete Corpus Juris.

Ugyancsak Szt. István, a második rendelet második fejezetében azt mondja, hogy a megyei ispánok az igazságszolgáltatásban ¹⁾ — az isteni törvények rendeletéhez képest — a főpapokkal egyetértőleg járjanak el, a mi kétségen kívül az mutatja, hogy az egyház férfiainak nagy befolyás engedtetett a közélet legfontosabb tevékenységében.

A végrehajtásnál a főispán volt a világi hatóság főképviselője. ²⁾ De azért gondoskodva volt arról is, hogy hatalmával vissza ne élhessen, s az ő vétkei büntetlenül ne maradjanak. A magyar ősi törvénykönyv lapjain azt olvassuk, hogy ha például valamely ispán szívében megkeményedve, saját feleségének megölésével terheltetnék, tartozzék a megölt nő szüleinek engesztelésül ötven tinót adni.

Tiltva volt a megyei ispánoknak, hogy például szabad személyt szolgává tegyenek (II. 20. f.); tiltva volt az erőszakosság és különösen a mások házába való betörés, mely utóbbi esetben — ha az illető ház tulajdonosát megölte — a kard kihuzása felett alkotott törvény szerint kellett lakolnia. (II. 33.) A 42., 43. és 44-dik szakaszokban kimondatott, hogy »ha valamely megyei ispán a királyt illető részt eltulajdonítaná, az eltulajdonítottat adja vissza s kétszeresen térítse meg.«

»Ha valaki a katonák közül, megyei ispánjának igaz *ítéletét* megvetvén, a királyhoz felebbez, azt kívánván, hogy megyei ispánja igazságtalannak találtassék, az tartozzék megyei ispánjának 10 arany pénzt adni.«

»Ha valaki a megyei ispánok közül valamely alkalommal a katonáktól valamit jogtalanul elvett, adja vissza; s azon felől a magából ugyanannyit fizessen.«

A megyei ispánokhoz rendelt szolgák tanúsága, azon esetben, ha ispánjának megölése forog szóban, elfogadtatott. (50 f.)

»Ki két megyei ispánok között hazugságot kohol, és azokat hallgatásra kéri, hogy ördögi ravaszsággal őket egymástól elválassza, a hazugság bűnéhez képest, hazug nyelvének kétszeri megtérítését fizesse. Ha pedig csak egynek hízeleg, nyelvétől fosztassék meg.« (II. 55.)

Hasonló rendelkezéseket találunk Szt. László és Kálmán királyok törvényeiben is. Figyelemre méltó dolog, hogy már Szt. László korában kétféle főispánokról van szó, t. i. városi v. királyi és megyei ispánokról. ³⁾ Hatáskörük azonban nincs világosan körülírva. Csak annyit lehet biztosan tudni, hogy a királyi ispá-

¹⁾ V. ö. Szt. László I. rendeletének 40. és 41. fejezetét III. r. 3. f.

²⁾ U. o. II. r. 16 — 17. fejezete.

³⁾ V. ö. Szt. László III. rend. 13. és 15. fejezetét, Kálmán kir. I. rend. 12. fejj. és 82. fejj.

nök mellett létezett még egy külön hatóság is, mely a nemzet szabad tagjainak — a nemesek — vármegyéjét képezte. Emlékeink ezt is comitatusnak, ispánját pedig *comesnek* nevezik. ¹⁾

A viszonyok fejlődéséből természet szerint közetkezett, hogy ez a *kétféle* ispánság lassankint megszűnt, a mennyiben a királynak is érdekében állott, hogy honvédelmi, gazdasági és igazgatási ügyeit a nemesek főbb embereire bizza, — viszont a nemeség érdeke is követelte, hogy a király bizalmas embere által vezéreltessék. Ekként a királyi vármegye a nemességnek is kormányzó hatóságává, azaz *egységes* vármegyévé lön. ²⁾

Az ősi várintézmény és vele együtt az ősi vármegyék hű képét nem könnyű lerajzolni. Történetíróink ³⁾ e tekintetben nem elég határozottak, nem lévén elég pozitív adatuk hozzá.

Mindazáltal bizonyos, hogy a várintézmény már az Árpádok korszakában határozottan katonai coloniák és provinciák szervezetévé lön. Minden vármegyében, úgy királyi, mint a nemzeti birtokokon egy-egy székvár volt, mely a hadi erőnek központját képezte. A vármegye kormányának élén a várispán, vagyis a főispán (*Comes Castri*) állott, a ki hivatala után fizetésül a váradó, várjavadalmak s a megyei vámok egy harmadrészét nyerte. ⁴⁾ Ő volt a megyei katonaságnak bírása és háború esetén vezére. Ő szedte be az adót, ő fogta el a gonosztevőket. Mellette s illetve az ő felügyelete alatt a várban a várnagy, a mezőn a hadnagy vezérelt. Ezek alatt állottak a századosok és tizedesek. A hadi szolgálatot a várnép végezte, mely zsold helyett annyi bér földet kapott, amennyiből élélhetett.

A közigazgatás organumai a gyűlések voltak, melyeken leginkább az erőszakos földfoglalók, orvosok, tolvajok és gonosztevők felett ítélték. A megyei gyűlésekről már Kálmán király rendeletében is van szó; de ezek inkább egyházi színezetűek voltak.

»Mivel népünk — mondja a király — gyakran az úttól és szükségtől terhelve minden dolgával a királyi udvarba nem jöhet,

¹⁾ *Comites parochiales seu castrorum. — Comes alicujus castri seu parochialis.* Lásd *Pauler Gy.*, »Megye, várispánság?« Századok 1882. 211. l. — *Pesty Fr.*, »Az eltűnt régi vármegyékről« írt jeles munkájában alaposan fejtegeti a Comitatus, parochia, provincia szavaknak régi különböző használatát.

²⁾ *Pauler Gy.*, Szt. Istv. és alkotm. 113. l. A kétféle, t. i. katonai és polgári megye viszonyáról l. ugyancsak Paulernek jeles cikkét: »Megye, várispánság?« 202. l. V. ö. 635—642. l., továbbá *Balássy F.*, *Viszhangját Századok*, 1873. évf. 92. l.

³⁾ Legtöbbet írtak erről: régebben Kollár Ádám és Bartal; újabban Botka Tivadár, Pauler Gyula, Ipolyi Arnold, Hajnik Imre és Balássy Ferencz.

⁴⁾ Kálmán kir. I. rend. 25. fej. — és 76. f.

rendeltük, hogy évenként kétszer, u. m. Fülöp és Jakab apostolok napján és Mihálynap nyolczad napján minden püspökségben *gyűlés* — synodus — tartassék, a melyben a megyei *ispán*, a grófok és tisztviselő méltóságok és előkelő emberek püspökeikhez menjenek. . . . « Némely törvénytárgyalók e synodust világi congregatióknak, népgyűlésnek mondják. ¹⁾ Hogy nem volt egészen egyházi, azt az ott tárgyalt világi ügyek természete mutatja. Ha például két vármegye ispánja valamely ügyben meg nem egyeznék, akkor ez ügy a nevezett gyűlés elé került. Oda lettek utalva egyéb megyei tisztviselőknak, sőt még a papoknak ügyei is. Ez utóbbiakat azonban a világi bíró meg nem idézhette. — A 24-ik t. cikkben kimondatott, hogy aki a püspöki vagy megyei ispáni gyűlésen (conventus episcoporum et comitum) meg nem jelenék, az elítéltessek; a gyűléseknek pedig meghagyatott, hogy igaz mértékkel mérjenek: gyűlölségből az egyiket mint ártatlant, ne kárhoztassák, sem barátságból a másikat mint vétkest, ne védjék. A megyei és királyi ispánoknak teendői a következő t. cikkeken részletesen elősoroltatnak. ²⁾

II. András király korában már a vármegyei rendszer ki volt forgatva eredeti mivoltából, s ezzel lassankint el is vesztette régi varázsát.

Az ősi várintézmény átalakulását Kollár ³⁾ a királyok tékozlásának tulajdonítja. Kimutatja, hogy ezek a királyi adományokat mindinkább szaporították; különösen egyházi intézményeket, zárdákat a várakhoz tartozó jószágokkal és néppel ajándékoztatták meg. Dicsőiti Kálmán királyt és annak fiát II. Istvánt azért, hogy a szerzetesektől a túlságos bőséggel adományozott jószágokat a koronának visszaadták; ámbár ennek nem volt tartós eredménye, mert a következő királyok a koronai birtokok tékozlásába újra beléestek. Például hozza fel II. Bélának 1138-ki adományozását a dömsödi prépostság számára, mely a nyitrai várjavak elszedésével történt. Az egyháznak tett különös kedvezésül tekintendő az is, hogy némely vármegyék főispánjául püspökök nevezettek ki, ami annyiban igazolható volt, hogy akkor még csakis papok birtak magasabb szellemi képzettséggel.

Az egyes provinciák, comitatusok, lassankint más és más alakot nyertek; a nagyobb provinciákból idővel több vármegye keletkezett. A vármegyék ilyenén alakulása megfejtí azt a külö-

¹⁾ *Synodus*, id est Congregatio populi, cui et supremus Comes et alii magnates ac nobiles, maxime vero magistratuáli officio fungentes intersint. Corp. Juris Budae 1770. jegyzet.

²⁾ Lásd a 36., 37., 38., 40., 60., 65., 78., 79., és 82., t. cikkeket.

³⁾ Adami F. Kollár, *Historiae Jurisque Publici Regni Ung. Amoënit.*

nős visszásságot, hogy a régi vármegyék sokszor nem képeztek egy összefüggő egészet. Számuk és szervezetük különböző volt. A felvidéken például Zólyomból lettek Túróc, Liptó és Árva vármegyék. Az alföldön pedig Csanádból lett a mai Csongrád vármegye a XIII-ik században. Melyik évben? mily körülmények között? minő terjedelemben? kinek indításából? . . . oly kérdések, melyekre nem tudunk biztos feleletet adni.

Szent Gerárd élettörténetében találunk egyes érdekes adatokat, melyekből ezen korra nézve némi útbaigazítást nyerhetünk.

Tudjuk, hogy a magyar királyság kezdetén Ochtum, vagy Ajtony¹⁾ a Maros mentén hatalmas úr volt, úgy hogy még a törvényes királyllyal szemben is dacolni mert a pogányság érdekében. Székhelye Marosvár, egy nagy kiterjedésű birtok közepén fekvő és megerősített város volt, mely későbbben Csanád nevet nyert.²⁾ Ugyanis Ajtonynak volt egy Csanád nevű vitéze, aki a király rokona volt és aki a byzanti udvarral szövetkezett, a pogány szokásoknak hódoló boszuálló urától való félelmében a királyhoz menekült, felvette a kereszténységet és a lázadó Ajtony ellen Oroszlánosnál³⁾ győzelmesen harczolván, Marosvárat és az egész alföldi vidéket meghódította.

Ezért Szt. István hála fejében Csanádot kitüntette és az ujonnan alapított s nevérol elnevezett Csanád vármegye ispánjává tette. »Ezen naptól fogva — mondá a király — azt a várost nem Maros, hanem Csanád városának hívják, azért, hogy ellenségemet belőle kiirtottad; azon vármegye ispánja leszesz, s azt a magad nevérol fogod nevezni; nevezzék azt Csanád vármegyének nemzedékről nemzedékre.«⁴⁾ Oda tartozott akkoriban az egész mostani Csongrádmegye területe is.

A *Csanád nemzetség* volt tehát e vidéknek, t. i. a Duna-Tisza és Maros közti vidéknek ura a magyar királyság megalapítása utáni időkben. Azok a birtokok, melyeket Ajtony *megszállás* vagy foglalás jogon birt, királyi *adomány* folytán a Csanád nemzetségre szállottak. Ezen nemzetség családfája felette érdekes.⁵⁾ Egészen az Árpádok korszakának végéig

¹⁾ Az *Ajtony* névnek Ochtumból való leszármaztatását lásd Ortvay Tivadar ily című értekezésében: *Az Ajtony és Csanád nemzetségek birtokviszonyai Dél-Magyarországon*. Századok 1891. évf. IV. füz.

²⁾ A mai Német- és Magyar-Csanád természetesen csak későbbben lettek; de bizonyos, hogy eredetileg ott állott a híres *Marosvár*, mely Ajtonynak székhelyét képezte.

³⁾ *Oroszlános* és Nagy-Ősz között volt az öldöklő csata. E helyek most ? fekszenek.

⁴⁾ Vita S. Gerardi Cap. X.

⁵⁾ Dr. Karácsonyi János tette közzé a *Tört. és régész. Értcsítőnek* 1884. évf. X. 6 — 7. l.

virágzott. Birtokai között névszerint is előfordulnak a mostani Csongrád megye helynevei, mint például Királyság, Tömörkény, Tömpös, Malomzúg, Makó, Vásárhely stb. Természetes, hogy ezek a család tagjai között idővel elosztattak; de *Oroszlános*, mint a nemzetség temetkezési helye, sokáig közös maradt. Csanád ispán alapította az oroszlánosi monostort; legyőzött ellenfele még elébb Keresztelő Szt. János monostorát.¹⁾

Mint hogy Csongrád vármegye területe kétszáz éven át tulajdonképpen Csanádnak területét képezte, — első főispánjai is a csanádi főispánok voltak. Ilyenekül említettnek:

Eusa 1163—1165, aki IV. István idejében szerepelt, mint a trón hatalmas támogatója.²⁾

Ompod 1165—1172, akit III. Béla Manuel görög császárhoz küldött, hogy a Kisázsiaiában mozgolódó törökök ellen segítséget eszközöljön ki.

Esau 1194—1198, szintén III. Bélának bizalmas embere és tanácsosa, aki országbíró ságra is emeltetett.

Jula 1202—1204, szintén országbíró és csanádi főispánként szerepelt.

Marcellus 1206—1207, hasonló minőségben említették.³⁾

Péter 1207—1213, Getrud királyné tanácsosa, aki egy 1213-ban kelt oklevélben nevezetik csanádi főispánnak.⁴⁾

Miklós 1213—1216, II. András alatt szerepelt mint nádor. Talán ekkor lett Csanád vármegye több kisebb vármegyévé osztva. Békésben voltaképpen csak ekkor fordulnak elő külön főispánok, Aradban szinte, ami azt gyaníttatja, hogy ezek is Csanádból szakadtak ki.

Csongrád vármegye nevét a Tisza egyik kanyarulatában fekvő *Csongrád* (Cserni grad) várától⁵⁾ nyerte, mely Alpár egykori vára és a böldi rév közötti vidéken jelentékeny szerepet játszott.

¹⁾ *Ortvay* T. i. h. 276. l.

²⁾ *Virág* B. I. 203. l.

³⁾ *Fejér*, Cod. D. III. 47.

⁴⁾ *Ortvay*, Csanádegyházm. Tört. Adattár 1873. évf.

⁵⁾ *Béla király* névtelen jegyzőjének XI. fejezetében olvassuk, hogy »transactis temporibus Ethe filius Oundu, congregata multitudine Sclavorum, fecit inter castrum Olpár et portum Beuldu aedificari castrum fortissimum de terra, quod nominaverunt Sclavi secundum idioma suum *Surungrad*, id est nigrum castrum.« *Kollár* Ádám fentebb idézett művének II. kötete 22. lapján helyesen mondja, hogy a *Surun* szó hibásan van írva, e helyett *csorni* v. *cserni* grad, ami a szlávok nyelvén csakugyan fekete vár, az az fekete földből és szalmából gyúrt vár jelent. — *Kiss Bálint*, egykori szentesi tudós ref. papnak azon nézete, mely szerint e név *Und* és *Sun*-gradból; valamint Perecsényi Nagy Lászlónak azon ráfogása, mely szerint Csongrád voltaképpen *Csontgarád* lenne, határozottan téves és helytelen. Béla király névtelenjének felfogása és magyarázata egészen helyes; csak a leíró torzította el a tulajdonnevet.

A vármegye akkori területe sokkal nagyobb volt, mint jelenleg; mert a Tisza nyugoti partján Alpártól le Zentáig, a Tisza keleti partján pedig Szelevénytől kezdve a Maroson át egész Koloczáig és Novoszellóig terjedt. Szélességét onnan lehet következtetni, hogy Halas, Péter monostora (Péteri) és Pál monostora Csongrádvármegye területéhez tartoztak.¹⁾ Szeged városa, valamint Tápé és Győ községek már ezen időben nemcsak léteztek, hanem virágoztak is.²⁾

Első csongrádi főispán, kiról emlékeink szólnak, a fentebb említett *Miklós* volt 1238-ban.

Minő családból származott? — azt már csak azért sem lehet megmondani, mivel a családnevek használata egész Nagy Lajos uralkodásáig nem volt divatban. De hogy befolyásos embernek kellett lennie, azt onnét lehet következtetnünk, hogy II. András király környezetéhez tartozott. Ugyanis azt olvassuk róla, hogy a király mellett kamarás, majd tárnokmester volt.

Egyéni tulajdonaival azonban, úgy látszik, nem birta megnyerni a nemzet bizodalmát, mivel a népet zsaroló és pusztító izmaelitákkal összejátszott s azoknak kedvezett. Nevezetesen azzal vádolták nyíltan, hogy András király az ő tanácsát követte akkor, midőn az ország jövedelmeit bérbe adta. Annyi bizonyos, hogy ezen boldogtalan időben az ország szomorú helyzetét legleginkább a hatalmas főurak okozták, akik erőszakosan és törvényellenesen foglalták el a gyengébbeknek birtokait. Ilyenekül említetnek az Aba és Huntpázmán családok és *Miklós* főúr, aki Ugrin érseknek öcscse és csanádi főispán is volt.³⁾ Ez a Miklós az: András király és Béla herczeg között kitört egyenlenségben is nagy szerepet játszott.

Erdekes tudni, hogy II. András korában két törvényczikk hozatott a hatalmaskodó főispánok ellen. Ugyanis az 1222-ki 14. t. cz. azt mondja, hogyha valamely vármegyei főispán, a maga állásához képest magát tisztességesen nem viseli, vagy vármegyéje népét megrontaná, ez iránt elmarasztaltatván, méltóságától az egész ország előtt gyalázatosan megfosztassék, — az eltulajdonított dolgok visszaadása mellett. Továbbá a 29-ik t. cz. a főispánok kapzsiságával szemben akképen intézkedik, hogy egyedül csak vármegyei jövedelmeiket és jogaikat használják; egyé-

¹⁾ *Palugyay* Imre, Magyarország földr. és tört. leírása IV. k. 415. l.

²⁾ *Varga Ferencz*, Szeged város története I. k. 24., 31. és 33. lapokon.

³⁾ Hazai Okmt. VI. 25. l. v. ö. *Pauler* Gy., Megye, várispánság? című értekezését, Századok 1882. évf. 215. l.

a királyt illető javakat, csebreket, vámokat, ökröket és a váraknak két részét a király kapja. ²⁾ Már az előbbeni 5., 8. és 9-ik törvény-czikkek is a megyei ispánok hatalmának korlátozását czélozzák.

Az a törvény, mely 1231-ben a nép zsaroltatásának és a kormány visszaéléseinek meggátlása végett hozatott, nem lett végrehajtva; leginkább azért, mivel a vármegyék élén álló főispánok még a királylyal is daczolhattak. Róbert esztergomi érsek hiába intette azokat, akik a szaraczénokat és izmaelitákat pártolták, hogy hagyjanak fel üzelmeikkkel. Végre is az akkori legnagyobb fenytéshez nyúlt, s a pápa rendeletére Magyarországot interdictum alá vetette. Ez hatott. A király és tanácsosai megdöbbentek. Kénytelenek voltak külön fogadalmat tenni arra, hogy a fentebb említett törvény rendeleteit megtartják.

Miklós tárnok is megadta magát. Ezentúl óvatosabb lett, s inkább Béla herczegnek kegyét kereste, a ki aztán mint király uralkodásának kezdetén, t. i. 1238-ban, Csongrád vármegye főispánjává tette. ¹⁾ Hogy mint ilyen, minő szolgálatokat tett vármegyéjének, azt sehol sem találjuk feljegyezve. Valószínűleg a tatárpusztítás szomorú idejében ő is sokat szenvedett, mint új vármegyéje, melynek népe kénytelen volt a vad ellenség dühe elől menekülni. Főispáni szerepléséről vajmi keveset tudunk. Mindenesetre nevezetes körülmény, hogy az Árpádházból származott királyaink korszakából ő az egyedüli ismert csongrádi főispán, akiről emlékeink szólnak.

Az egyetlen vár, Csongrád, a tatárpusztítás alkalmával leromboltatván, többé nem épült fel romjaiból. Annál nagyobb jelentőséget nyert Szeged vára, mely katonai szempontból is előnyösebb helyen épülvén, lassanként az egész alföld leghatalmasabb védelmi pontjává lőn.

II.

A tatárjárás utáni szomorú állapotok. — Kúnok; Miklós 1279., — Apor 1307., — és Pál 1321., ismét Miklós főispánsága 1324., — Sándor 1328., — Tamás 1330., — János 1336—46. — A Chelen név és a Saaghiak. — Fülöp 1347.

A tatárjárás után országába visszatért IV. Béla király iszonyú pusztítást talált.

Az alföldön, hol a tatárok legtovább tanyáztak, a magyar nép egészen semmivé lőn. »Széltében hosszában tizenöt napi

²⁾ Lásd a Corpus Juris illető t. czikkeit.

¹⁾ *Fejér*, Codex Dipl. IV. k. 135. l. — és *Wenzel* Gusztáv, Árpádkori új Okmánytár II. 91. l.

járatra sem találtatott élő ember.« Annál több volt a mezőkön elszórt hulla, s az ezeken rágódó vad állat; mert a leölt emberek eltemetéséről senki sem gondoskodott. A nemrég virágzó városok, községek feldúlva és felégetve romokban feküdtek. Midőn a nép maradványa rejtekeiből, barlangokból és sűrű erdőkből előjött, minden lépten-nyomon veszélynek volt kitéve a ragadozó állatoktól, melyeknek éhségéről följegyeztetett, hogy még az anyák karjaiból is elragadták a kisdedeiket, sőt még a fegyveres embereket is megtámadták.

Valóban joggal kiálthatott fel a német krónikás, hogy ily csapás, ily nyomor Krisztus születése óta nem ért egy országot sem, mint aminő érte ekkor Magyarországot.

Mikor a remegő nép lassanként visszatért romokban fekvő régi lakására, nem lévén mit vetnie, többnyire az éhség áldozatává lőn. Az emberek egymást ették. A krónikák a tatárok elvonulása után bekövetkezett belső nyomorról megrendítő eseményeket jegyezték föl.

Béla királynak újra kellett országát benépesítenie és helyreállítania. Azon vármegyékben, melyeknek népe legalább részben összeszedhető volt, a régi birtokosoknak birtok- és jogviszonyai rendezettek; tisztviselők választattak és — főispánok nevezettek ki.

Mi történt Csongrádvármegyében? Ki volt e vidék benépesítője és vigasztalója? Ki volt a feldúlt községeknek újra felépítője és szervezője? — azt teljes hitelességgel megmondani nem lehet.

A vármegyei életre vonatkozó adatok igen hézagosak. A főispánok névsora hiányzik; mert valójában ekkor nem is voltak itt főispánok.

Évtizedek multak el, míg egy-egy község újra föléledt; még több időbe került, míg a vármegyék újra megalakúlhattak. Mikor már némi községi élet kezdett mutatkozni, akkor következett be Kún László királyunknak szomorú korszaka.

Maga a király és közvetlen környezete adtak példát a rablásra és fosztogatásra. A várak, melyek a tatárok elvonulása után nagy számban emeltettek, rabló várakká lettek. A pogány kúnok, kik e vidéken sátrokban laktak, úgy bántak az itt-ott fenmaradt magyar néppel, mint ellenséggel. Végre is 1289-ben az országgyűlésen meg kellett ígérniök, hogy a keresztény vallásra térnek és hogy állandó lakokat építenek. Így keletkeztek e vidéken időnkint egyes kún szállások és kún községek... Kún-Kisszállás, Kún-Fábián-Sebestyén, Kún-Félegyháza, Kún-Dorosma, Kún-Szarvas, Kún-Doros stb. Ez időből csak egy nevezetes esemény emléke maradt fenn reánk, t. i. a *hódi csata*.

Ugyanis a birtokaikat s leányaik és nejeik becsületét féltő magyarok már elébb fellázadtak volt a kunok társaságában dobozdó király ellen. 1281-ben elfogták s mindaddig fogva tartották, míg meg nem ígérte, hogy rendes életet fog élni és hogy fegyvert fog a kunok ellen.

Ekkor azonban már a kunok, azon ürügy alatt, hogy az elfogott királyt kiszabadítják, de valósággal azért, hogy a kereszténységtől elszakadhassanak, fegyvert fogtak volt a magyarok ellen. Vidékünkön megtámadták a Csanádmegyében híres egresi apátságot; egyik csapatuk megrohanta Pongrácz fiát Tamás bíró-t Egyházaskéren, házát felgyújtotta, birtokát fölprédálta. Tamás a halál torkából menekülve Temerkénbe, a mostani csongrádmegyei pusztán létezett faluba futott, s birtokleveleit az ottani templom szentélyében levő lyukba rejtette el. De a kunok tovább üldözték, s mivel azt hitték, hogy ő maga is a templomba rejtőzött, ezt felgyújtották. Rokonai és jobbágjai a kunok áldozataúl estek; ő maga lóháton menekült meg az által, hogy a Tiszán át úszott, s így az ellenség nyomát vesztette.¹⁾ A magyar nép mindenütt kipusztított saját otthonából.

A magyar főúrak végre is megsokalták e pusztítást. Felhívták a kéjencz királyt, hogy fogjon fegyvert a haza szabadságának és a keresztény vallásnak megmentésére. Az Erdély felől pusztítva jövő más kún csapatok egyesülve a Csongrádvármegyében, Vásárhelynél a Hód tava és a Tisza mocsarai által védett helyen, *Hód falunál* megütköztek a király által vezetett magyarok seregével.²⁾ Kétséget nem szenved, hogy az akkori csongrádi főispán Miklós tényleges részt vett e csatában.

¹⁾ *Gyárfás*, Jászkunok Tört. II. 352. l.

²⁾ Az egykorú oklevelekben ilyen változatokban fordul elő Hód neve: Hoot, Hout, Hood, Hod, apud vagy penes Hod, -- in loco Howd. (Fejér Cod. V. 3. 355. l. VII. 2, 227. l.) A krónikákban már említetik a lacus Hod; Turóczynál »circa lacum Hood«, a német Muglennél »zur dem See Hood« — Bonfiniusnál »ad lacum, quem Hodum vocant«, Heltainál, aki Bonfinius után dolgozott »Hód álló vize mellett« kifejezések fordulnak elő. Valószínűnek látszik, hogy a krónikások a *locus* és *lacus* latin szavakat felcserélték, mi által okot szolgáltatottak arra, hogy a későbbi történetírók e részben két táborra osztottak.

Mínthogy az országban két Hód nevű tó létezett, t. i. Csongrádvármegyében Vásárhely mellett, és Czege mellett Erdélyben, tehát történetíróink e részben is két részre osztottak. Katona, Budai, Horváth és Szalay e csata helyéül a *Hódotó* vidékét mondják; míg Heltai, Fessler, Péczeli és Szilágyi S. a Hód tavát említik, mely Hód-Mező-Vásárhely mellett még nem régen létezett, most azonban kiszárittatván helyén a népkert áll. Szabó Károly jeles történészünk állítja, hogy a Hód tava partján létezett hajdan egy Hód nevű helység is, mely a török világban a mai Vásárhelylyel egygyé lett. S ez a nézet leghelyesebb.

A csata elkeseredett és igen véres volt. Mind a két fél érezte, hogy ez a döntő ütközet. Sok jeles magyar hős esett el a kúnok nyilainak zápora alatt; a küzdelem napokon át tartott, míg a véletlen sors döntött a magyarság részére.

Ugyanis a csata folyama alatt hirtelen zápor keletkezett, mely a kúnokkal szembe jövén egyrészt a látást tette nehézze, másrészt a kézijak feszítő hurjait annyira eláztatta, hogy képtelenek voltak velök tovább löni. Ekkor egyéni tusává lőn a harc; kar kar ellen küzdött, szablya szablya ellen vívott, s a kézi fegyverek minden neme oly pusztítást tett, hogy ezrenként hulltak el a legjelesebb bajnokok.

A kúnok vezére, Aldamur belátta, hogy hiába való minden vérontás. Megritkított csapatát visszavonta, aztán Moldva felé menekült. A magyarok pedig számba vették halottaikat. Ott estek el: Olivér *Pata Jia* az Aba nemzetségből; Endre, Lőrincz testvére Miklós bíró fia a Vigman; László, Ponik bíró fia a Miskolcz nemzetségből; és Demeter Mihálka a Rosd nemzetségből, valamint Lőrincz a Rátolth nemzetségből.

Az életben maradottak közül többen jószágadományok által tüntetettek ki.

Egyébiránt a vegyes uralkodó házakból származott királyaink zilált uralkodása alatt teljes bizonytalanságban vagyunk Csongrádvármegye főispánjainak személyére nézve.

Varga Ferencz Szeged város történetében valószínűnek mondja azt, hogy az az *Apor László* vajda, akinek lányát bajor Ottó pártkirály jegyezte volt el magának, akit aztán 1307-ben Erdélybe utaztában elfogatott, Csongrádvármegye főispánja is volt. Biztos adatot nem hoz fel; csakis arra építi véleményét, hogy az erdélyi vajdák olykor több vármegyéek főispánjai is voltak, mint azt Farkas Tamás példája mutatja, aki erdélyi vajda létére az aradi, csongrádi és szolnoki főispánságon kívül még a tótországi bánságot is viselte.¹⁾

Lehet, hogy Apor László csongrádi főispán is volt; de — mivel erre okmányilag bizonyítható adatunk nincs — tehát a lehetőség megemlítése mellett tovább nem feszegetjük e kérdést.

Az a körülmény, hogy a szegedi várnagyok rendszeren csongrádi főispánok is voltak, és hogy 1321-ben az óbudai és szegedi várnagy *Pál mester* volt,²⁾ valószínűvé teszi, hogy ez a Pál is csongrádi főispán volt.

¹⁾ Varga F., Szeged város tört. I. 37. l. jegyzet.

²⁾ Gyárfás, Jászkúnok Tört. III. 103. l.; egy 1321. márcz. 31-kén kelt kir. levél alapján.

Megjegyzésre méltó, hogy mivel a főispánság csak méltóság volt, megtörtént nemcsak az, hogy egy-egy kiválóbb férfiú 3—4 vármegyének volt egyszerre főispánja, hanem az is, hogy egy-egy megyének egyszerre két főispánja volt. Így például 1399-ben Temesnek egyszerre két Miklós főispánja volt; ugyanezen időtájban a székelyeknek is két főispánja volt egyszerre, t. i. Perényi Péter és Maróti János; 1438-ban pedig Pelsőczy Imre és Csáki Ferencz. ¹⁾

Ilyen viszonyok között, csupán keresztnevek után indulva, a legnehezebb feladatok közé tartozik a személyazonosságok megállapítása; többnyire csak a tények összevetésére és az azokból vonható következtetésre vagyunk utalva. Róbert Károly idejében, jelesül pedig 1324-ik évben egy *Miklós* nevű főispán fordul elő évkönyveinkben. Ugy említetik, mint szlavóniai bán és egyúttal Somogyvármegye főispánja. Pesty Frigyes jeles történetírónk ²⁾ azt állítja, hogy ezen időben Somogyvármegye főispánsága össze volt kapcsolva Csongrád főispánságával, és minthogy Somogyban ez a Miklós volt ekkor a főispán, tehát ebből azt következtetjük, hogy ez volt Csongrád főispánja is. ³⁾

Már az a körülmény, hogy a csongrádi főispánság egy szlavóniai bánnak, és a távol fekvő Somogy főispánjának adatott, mutatja, hogy rendkívüli viszonyoknak kellett fenforogniok. Annyi bizonyos, hogy nem a közigazgatás érdekei okozták az összekapcsolást. Legvalószínűbb, hogy Miklósnak birtoka volt Csongrádvármegyében, s ezen a réven neveztetett ki főispánná.

Néhány évvel későbbben a Chelen családja kezd szerepelni e vidéken. Ugyanis 1328-ban *Sándor*, Chelei fia említetik Csongrádvármegye főispánjául, kit történetírónk tévedésből eddig Eleknek neveztek el. Lehóczkynál ugyanis a név egy helyen csak félig van kiírva ekképen: *Alex.*, filius Chelei, a mi úgy is olvasható, hogy *Alexius*, de úgy is, hogy *Alexander*. Hogy ez utóbbi a helyes, az ugyanazon mű más helyéből is kitűnik, a hol t. i. a Chelei család említetik ekképen: »Cselei *Alexander* dictus Atz, fuit V. dapifer Reginae, dum Regem Carolum e manibus Feliciani illius Zach . . . ab intenta nece liberasset.« ⁴⁾ Ezt ugyan nem ő, hanem fia János tette, a ki több helyen filius Alexandri nevezetik; de azért nem lehetetlen, hogy ő is jelen volt a merényletnél. Ez a Sándor tehát, mint a lentebb következő elbeszélésből is ki fog tűnni, nem más, mint az az Elek, a kit némelyek tévesen

¹⁾ U. o. 118. l.

²⁾ Temesvármegye főispánjairól szóló értekezésében.

³⁾ *Fejér Gy.*, Codex Dipl. VIII 2. 513. l.

⁴⁾ *Lehoczky*, Stematogr. 12. és 123. l.

említenek Csongrádvármegye főispánjául. ¹⁾ Mit tett, hol és miféle érdemeket szerzett magának arra, hogy e méltóságra emeltessék? — azt sehol sem találjuk feljegyezve; de abból, hogy utódai közül némelyek közvetlenül a királyi udvarban szerepeltek, azt következtethetjük, hogy hadi érdemei voltak. Róbert Károly királyunknak, mint tudjuk, sok baja volt eleinte az ellenkirályokkal, cseh Venczellel és bajor Ottóval; majd Csák Mátéval és Omode nádor fiaival. A külföldi hatalmakkal folytatott háborúk és diplomatiái alkudozásokban hű emberekre volt szüksége.

Kétséget nem szenved, hogy Sándor csongrádi főispán is ezek közé tartozott.

Az, hogy Chelei fiának mondatik, és hogy utódai között is Chelen vagy Celen nevek fordulnak elő, arra látszik mutatni, hogy ezek egy családból valók. Közvetlen utódja *Tamás*, erdélyi vajdának, szolnoki, aradi, sőt közben 1321—1323. években ugocsai főispánnak is neveztetik. Mint csongrádi főispán csupán 1330-ban a Zách Felicián családjának elíteltetését tárgyazó oklevelen fordul elő ekképen aláírva: »Coram Thoma, Vojvoda Transylvano, Comite Orodieni, *Csongradiensi* et de Zonouk.« ²⁾

Tamás kétségen kívül több vármegyének volt főispánja. Már 1319-ben úgy említetik, mint aradi, bácsi és szerémi főispán; majd a kúnok bírójává s erdélyi vajdává lett. Allásánál fogva jelen volt a trencsényi Csák Máté ellen vívott rozgonyi csatában; tevékeny része volt Visegrádnak a király részére való visszafoglalásában. Mint erdélyi vajda 1324-ben legyőzte a Hening alatt fellázadt szászokat. De legnagyobb hősi tette az volt, hogy midőn a kúnokkal együtt részt vett a Bazarád elleni szerencsétlen hadjáratban, s látta, hogy a király lova a nagy fáradságtól ingadozik, leugrott és saját lovát adta át neki, miáltal az szerencsésen meg is menekült.

Ily önfeláldozó tettek után mi sem természetesebb annál, hogy a király feltétlenül bízott benne, hogy a legnagyobb méltóságokra emelte, hogy királyi udvarának legbizalmasabb emberét szemlélte benne. Innét van, hogy 1333-ban fia, Endre királyfi, nevelőjévé tette, s az ő gondviselésére bízta gyermekét, midőn ez Nápolyba utazott, a mi akkoriban roppant felelősséggel járó vállalat volt. Innét van az is, hogy a király az ország kincstárá-

¹⁾ *Szél F.* Századok 1873. évf. 553. l. V. ö. Lehoczky, Stemmatographiájának 123. lapját.

²⁾ *Kovachich*, Suppl. ad Com. Tom. I. 268. — *Fejér*, Cod. VIII. 2, 286. — 3, 423. — 4, 622. — V. ö. Lehoczky, Stemmatogr. i. h. Chellens *Tamás* 1275-ben Comes Posoniensis et de Semptey néven fordul elő egy királyi oklevél záradékában. L. Pauler Gy. i. m. 220. l.

nak gondviselését is reá bízta; és ha bizalmas küldetése volt valamely fejedelemhez, rendesen Tamást alkalmazta erre is. ¹⁾

Magától értetik, hogy aki ennyire bírta a király kegyét, a kit a király »proximus noster« czímmel rokonának nevez, az nem maradhatott egyéb anyagi jutalom nélkül sem. Az ország különböző részein a hűtlenektől a királyra szállott birtokoknak nagy része Tamás főispánra szállott. Úgy hogy elmondhatjuk, miként ez idő szerint ő volt az országnak egyik leghatalmasabb és legvagyonosabb főura.

Azonban talán éppen e gazdagság s a királynak feltétlen bizalma tette őt elbizakodottá és kegyetlen zsarnokká. Az akkori idők durva erkölcsihez képest túlszigorúan bánt alattvalóival; kifogást és ellenmondást nem tűrt meg. Ha pedig a nemesek vagy főnemesek között akadt olyan, a ki vele szembeszállt, vagy a ki bírálni merete tetteit, az bizonyos lehetett arról, hogy Tamás boszúját ki nem kerülheti. Mindenki tudta, hogy a nagy gazdagság nála nem megnyugvást okoz, hanem csak nagyobbá teszi birtokosságát. Ezen rossz tulajdonsága sok kellemetlenséget okozott neki; sőt azt lehet mondani, ez okozta bukását is. Néhány példa világhosszá fogja ezt tenni. Ugyanis 1348-ban valami Pochk Endre nevű ember az esztergomi káptalan előtt megjelenvén, óvást és panaszt tett az ellen, hogy Tamás vajda azelőtt mintegy harmincz évvel erőszakosan kiűzte őt és testvérét ötezer márka értékű birtokából, s ezt magának adományoztatta. Előadta továbbá azt is, hogy nevezett Tamás, akkor már főispán, a végből, hogy a nevezett birtokot eltulajdoníthassa, Pochk Endrét elfogván, elébb szemeitől fosztotta meg, azután egyik kezét levágatta, s családjának tizenegy tagját börtönbe vetette s ott éhséggel és egyéb kínzásokkal addig gyötörte, míg meg nem haltak.

Valószínű, hogy ezen kegyetlen tettének napfényre hozatala kellemetlen hatást gyakorolt a királyi udvarban is. Tamásnak ellenségei természetesen mindent elkövettek, hogy hasonló és szándékosan nagyított büntettek elősorolásával megrendítsék iránta azt a feltétlen bizodalmat, a melynek a legfőbb helyen örvendett. Némelyek ennek tulajdonítják Tamás bukását is; mert I. Lajos király koronáztatási ünnepélye után néhány hónappal már nem Tamás, hanem Pecheit Miklós volt az erdélyi vajda. Azonban a fenmaradt okiratok azt tanúsítják, hogy Tamás még 1342 decz. havában is tárnokmester volt; 1347-ben pedig mint Keve és Krassóvármegyék főispánja fordul elő. ²⁾

¹⁾ *Anjouk.* okm. I. 529., *Fejér*, Codex Dipl. VIII. 2, 202. 203., VIII. 4, 656. 57—60. l. *Katona*, Hist. Crit. IX. 116. l.

²⁾ *Katona*, Hist. Crit. IX. 283. 299., *Fejér*, Cod. D. IX. 1, 56, 465. l. V. ü. *Fejér*, Cod. IX. 1, 596—597 l. *Gyárfás* István azt állítja, hogy ez a

A csongrádi főispánságot már korábban letette, valószínűleg azért, hogy azt rokonának, Jánosnak adományoztathassa.

Ugyanis tudjuk, hogy Csongrádban főispáni utóda *János*, a fentebb említett Sándornak fia volt, a ki mint gömöri főispán is említették. Csongrádi főispánsága már 1336-ban, későbbben pedig 1348-ban is előfordúl. Némelyek két Jánost számítanak;¹⁾ de a történeti adatok összevetése alapján bátran mondhatjuk, hogy ez a János nem más, mint az, kit történetíróink hibásan Cselén, vagy Cselényi Jánosnak neveztek el; vagyis az a férfiú, a ki 1330 ápril 17-én jelen volt Visegrádon a királyi palotában azon válságos pillanatban, midőn Zách Feliczián, a leányán elkövetett gyalázat fölötti felháborodásában, az ebédnél ülő királyi családra tört. Ez a János volt az a tárnokmesteri helyettes, a ki a merénylő Záchot, midőn halálos csapást mért a királynéra, a rémülettől elképedt szolgák közt füleszmélve csákányt ragadott s azzal oly erővel vágta nyakszirten a dühöngőt, hogy az nyomban összerogyott. Ezen tetteért kapta jutalmul a kivégzett Zách családnak nagy kiterjedésű birtokait s ez utat nyitott neki további emelkedésre is. Egymásután kapta a kitüntetések; megtették lőcsei és szegedi várnagygyá, királyi udvari katonává, testőrré, majd Gömör- és Csongrádvármegye főispánjává.

Nemcsak Károly, hanem ennek királyi utóda Lajos is nagyra becsülte tudományos képzettségéért és megbízhatóságáért. Innét van, hogy követségbe küldötte Dandolo velencei herceghez fegyverszünet megkötése végett, még pedig Miklós nyitrai püspök társaságában. De úgy látszik nem a püspök, hanem János volt a vezető, mert ő tartotta a herceghez szóló üdvözlő beszédet, és az egész tárgyalásnál ő volt a fő szóvivő. Itt kifejtett buzgalmaért írásbeli elismerést nyert. A velenceiekkel kötött fegyverszünetet így írta alá: »Joannes, Comes Gumuriensis et Chengradiensis.«²⁾

Hogy mit jelentsen a Celen vagy Chelen név, azt egész bizonyossággal megmondani nem lehet. Horvát Mihály Cselényire változtatta; Bottka Tivadar azt mondja, hogy e férfiú neve szabatosan *Cselei* Jánosnak mondandó. Ebből látható, hogy a nevezett két jeles történetíró a Chelen szót családnévnek tekinti, daczára annak, hogy még ekkor a családnevek nem használtak, hanem a nevek csak az apa és nagypapa megnevezésével fordulnak elő. Így: Chelentől származott Sándornak fia János mester.

Tamás egy személy volt azon Zécheni Tamással, kit hazai okleveleink 1347-től kezdve 1353-ig országbíróként említenek. Jászkúnok története III. 42. l.

¹⁾ *Szél F. Századok*, 1873. évf. 553. l.

²⁾ *Magy. Tört. Tár* IV. 142. l.

Waltherr Imre azt hiszi, hogy a Chelen név a hunnoktól öröklött maradványnév, mely a keresztény világban is fennmaradt. Azt azonban egész bizonyossággal állítja, hogy e név olyan egyéni név, mint akár Sándor vagy János, tehát nem lehet családnév. Ezeknek alapján azt javasolja, hogy Chelen unokáját, a Zách Feliciánt leterített Jánost, hagyjuk meg egyszerűen » János mester «-nek.

Megjegyzendő, hogy némelyek *Sándorfi* Jánosnak is nevezték, csak azért, mivel apja a fentebb említett Sándor volt. Annyi bizonyos, hogy ezen Jánosnak utódai, még pedig közvetlen utódai a *Saági* nevet vették fel. János testvérének Jakabnak utódai pedig a Mehlyi családi nevet használták. Ez könnyen magyarázható azon körülményből, hogy János mester értelmes, tevékeny és *szerező* ember volt. Az első adománylevélben nyert birtokait újabb királyi adomány és zálogbavétel útján gyarapította. Saág iránt, mely akkor Csongrádvármegyében feküdt, ¹⁾ nagy előszeretettel viseltetett. Kastélyt épített rajta, szőlőt ültetett, s a község jólétének emelése tekintetéből vásártarthatási engedélyt eszközölt ki a királynál 1354-ben. Azok tehát, a kik ez időben egy Saági János nevű csongrádi főispánt emlegetnek, könnyen megérthetik, hogy ez voltaképpen nem más, mint a szóban levő János mester, a ki különböző viszonyításban különféle nevek alatt fordul elő. ²⁾

Halála 1354—65 évek közé esik. Ez utóbbi évben már mint halott említették. Két fia volt: Miklós és István, kik már Saágiaknak neveztetnek. Seholsem találjuk feljegyezve, hogy ezeknek valamelyike a csongrádi főispánságot elnyerte volna, habár a lehetőség nincs kizárva. Istvánról csak annyit említenek a fennmaradt okiratok, hogy neje Tarnóczi Székely Gergelynek leánya — Scolastica — volt, ki nővérel Erzsébettel 1383-ban fiasított, hogy a Saági család birtokait elnyerhesse.

Előfordul ugyan még ez időtájban 1347-ben egy *Fülöp* nevű csongrádi főispán; ³⁾ de mivel nevénel egyebet nem találunk róla feljegyezve, tehát bátran tovább mehetünk azon főispánok korszakához, a kiknek már családi vezetéknevét is ösmerjük.

¹⁾ *Saág* még a Hunyadiak korában is Csongrádvármegyéhez tartozott Alpárral együtt, mint a g.-szentbenedeki convent tulajdona. 1372-ben mind a kettő bérbe adatik. Ma egy ilyenévű puszta Alpártól nem messze Jász-Nagykún-Szolnok vármegyében létezik. — *Dr. Csánki*, Magyarország tört. földr. a Hunyadiak korában I. k. 682—83. l.

²⁾ Előfordul mint: *Cselényi* János, *Sándorfi* J., *Cselei* J., *Joannes* de Ida és *Saághi* J. — V. ö. Századok 1875. évf. 26., *Fejér* IX. 2., 132., 413. Magy. Tört. Tár IX. 18. l. *Gr. Károlyi* oklevéltár I. 113., 117., 141., 143. l.

³⁾ *Fejér* IX. 1. 564. l.

Hogy azonban a *későbbi* vármegyei életet megérthessük, meg kell jegyeznünk, hogy Károly alatt, de különösen Nagy Lajos uralkodása alatt a vármegye, mely -- a mint láttuk -- az Arpád-házbeli királyok idejében honvédelmi intézmény volt, *lassankint municipális, helytartósági intézménnyé* lett.

A vármegyék szerkezetének ily lényeges megváltoztatását a Lajos alatt létrejött úgynevezett banderális rendszer hozta létre. Ugyanis megtörtént, hogy a királyok, folytonosan tartó háborúk következtében, bizonyos kiváltságokat és kedvezményeket kezdtek adogatni a főuraknak, hogy ez által azokat haderejükkel együtt magokhoz csatolják. Az urak által a királyi zászlók alá hozott ily csapatok, az olasz *bandiera* szótól banderiumoknak neveztetek el. Későbbben ily banderiumok kiállítására -- bizonyos salariumért -- minden királyi tisztviselő köteleztetett. Főpapok, főurak, sőt a vármegyék is állítottak banderiumokat. Ez utóbbiaknak közvetlen vezére a főispán volt. Ez által a nemesség függővé lett a főispántól; eleinte ugyan csak a hadügyben, utóbb azonban lassankint az egész közigazgatás tekintetében. Polgári pörökben még a papság is a főispán hatósága alá tartozott.

Régebben a főispán mellett szabadon választott megyei bírák is foglaltak helyet, a kiknek tanácsával a közigazgatás minden ágazatában élt; most kifejlődtek lassankint a vármegyei gyűlések, melyeken minden nemes szabadon szólhatott. A főispán köteles volt minden fontosabb ügyben előlegesen tanácskozni a vármegye nemességével. A gyűlések lassankint időszakiakká fejlődtek, annyival is inkább, mert Lajos országgyűléseket nem szeretett tartani, és így a nemesség némi kárpozlást nyert a megyei gyűlések sűrűbb tartásában.

Ez időből nem maradt fenn egyetlen törvéncikk sem, mely a vármegye és a főispán hatáskörét szabályozná. De fenmaradt 1352-ből az a királyi levél, melyben Lajos király Szirmay Miklóst Ugocsavármegye főispánjává nevezte ki. »Ő -- úgymond egyebek között -- a következőkre lesz köteles: hogy jogaitokban, szabadságaitokban mindnyájatokat megtartsion és megvédjen; szorgalmasan örködjék a felett, hogy fiscusunk és kamaránk jövedelmei a vármegyéből nekünk hűségesen beszoigáltassanak; és hogy rendeleteinket s parancsainkat a vármegyében létezők által megtartassa, és azután, hogy a só- és pénzügynek és tisztviselőinknek javát, előmenetelét védelmezze«...¹⁾

Alig tévedünk, ha azt hisszük, hogy a többi főispánnak is ez volt a kötelessége.

¹⁾ Horváth Mih., Magyarorsz. Tört. II. 173.

III.

Csongrádvármegye fekvése, nagysága. — Lábatlani Mihály 1414. — A Hunyadi-család Lábatlani Jánost kitünteti. — Mátyás király szegedi országgyűlése; — törvénytelenégei, Szegedi Istvánt, nemnemest főispánná teszi és leteszi. — Banchai András 1502.

Minél inkább távoznak a hazai intézmények fejlődésének régi ködös homályos korszakától, és minél jobban közeledünk az okmányok és törvények világossága által földerített korszakokhoz: annál tisztábban látjuk a vármegyék régi alakzatait és terjedelmét; annál világosabban domborodnak ki az azokban feltűnt főispánoknak ténykedései, sőt jellemképei is.

A tizenötödik században már általános használatba jönnek a családnevek, mi által nagyon megkönnyítették az egyes személyek rokonságának fölismerése. Továbbá ugyanezen századból már határozottabb földrajzi ismereteink vannak, melyek lehetővé teszik a vármegyék fekvésének és nagyságának meghatározását.

Ezen korszakban Csongrádvármegye nagyobb volt, mint ma; ehez képest alakja is különbözött mai alakjától. A Duna és Tisza mindkét oldalán terült el ugyan akkor is; de délfelé mélyen benyúlt Bács és Bodrog vármegyék mostani területébe. Martonos, Kanizsa, Zenta, Pacsér, Peszér, Rétkert, Györgye Csongrádhoz; ellenben Hódmezővásárhely vidéke nem ide, hanem Csanádhoz tartozott. A délről éjszakra hosszú rézsutos vonalban elnyúló területnek központja Szeged volt. Békésvármegye felől Donát-tornya, ma Donát-pusztá, Csanádhoz, majd Békéshez számított; de Mágócs már Csongrád területén volt. Derekegyháza hol Csongrádhoz, hol Csanádhoz hajlott. Éjszak felé kis részben Békés, nagyobb részben Külső-Szolnok- és Pestvármegyékkel, kelet felé a Kúnsággal, itt-ott Fejérvármegye solti részével volt határos.

Meg kell azonban jegyeznünk, hogy ez időszakban némely községek, mint egyes szigetek, más vármegyék területén is feküdtek, s birtokosaik kívánsága szerint majd ide, majd oda csatoltattak. A Hunyadiak korában főbirtokosok voltak vármegyékben: Szilágyi Erzsébet és fia Mátyás király, akik Szegedet, Györgyét a hozzájuk tartozó falvakkal birták; nyugoti irányban, Dorozsma és Szt.-Mihály vidékén a Garai családnak négy faluból álló jószágá volt, mely a Bánfiak birtokába került. Éjszakon a Pósafiak és a Zelemérik; amazok 15, emezek 11 faluval. Kisebb birtokosok voltak a Dócziak, Csákiak és Kátaiak. Végül birt itt a budai káptalan, a zalavári apát, az aradi káptalan és a garamszent-benedeki convent is. Összesen volt Csongrádvármegye terü-

letén egy vár (t. i. Szeged), hat város (Györgye, Kanizsa, Szeged, Szer, Továnkút és Zenta) és száznál több község. ¹⁾

Bizonyos tekintetben feltűnő lehet, hogy a fentemlített előkelő családok közül való főispánnal nem találkozunk vármegyénk történelmében, daczára annak, hogy a törvénykönyv sokszor hangsúlyozza, miszerint minden vármegyének odavaló előkelő vagyonos férfiak közül való főispánja legyen.

Ennek okát az akkor uralkodott királyaink jellemében, politikai törekvéseiben és zaklatottságában találjuk föl.

Nagy Lajos után Mária, II. Károly és Zsigmond királyok korszaka nem tartozik a magyar nemzet azon dicső korszakai közé, melyekre büszkeséggel szoktunk hivatkozni. Trón feletti versengések, belzavarok, erőszakosságok, pártoskodások és lázadások jellemzik azt általában. Délen az olaszok, horvátok, szerbek és törökök; éjszakon a lengyelek és a csehek okoznak bajt. Az ország belső kormányzására kevés gond fordított; a vármegyei élet hanyatlásnak indult, úgy hogy a várintézmény maga — történetíróink tanúsága szerint ²⁾ — »gyökerestül elenyészett.«

Zsigmond király az elődei alatt előfordult sok törvénytelen adományozásból keletkezett bajt akként akarta megoldani, hogy a birtokok adományozásáról szóló leveleket átnézés véget bekövetelte. Kimondotta, hogy a ki adománylevelét egy év lefolyása alatt be nem mutatja, az elveszíti birtokát.

El lehet képzelni, minő forradalmat idézett elő e rendelet, különösen azon urak között, a kik törvénytelen módon jutottak birtokaikhoz és méltóságaikhoz!

Az 1405-iki rendeletben az ország belügyeinek rendezéséről van szó. A gonosztevők megbüntetéséről szóló 5-dik cikkben már a vármegyei ispánok is említetnek.

Nevezetesen az mondatik, hogy a régi törvényes szokáshoz híven, a nádor, a *megyei ispánok* s más országnagyok, gyűléseken és köztörvénykezésben minden tolvajokat, rablókat s más gonosztevőket kinyomozzák, elítélik és megbüntessék.

Ha pedig a nádor, megyei ispánok s más országnagyok . . . a gonosztevőket ki nem adhatnák, meg nem foghatnák és nem büntethetnék, tartoznak az illetők a városokban az illetők gonoszágát köröztetni és kézre kerítve büntetni.

Ha pedig — u. m. — valamely bíró vagy bíraskodó vagy fentírt kormányzó (ispán) a gonosztevőket büntetni nem akarnák, tudják meg, hogy királyi felségünk legsúlyosabb bosszankodását

¹⁾ V. ö. Dr. Csánki D., Magyarország tört. földrajza a Hunyadiak korában I. 675—687. l., hol a községek egyenkint fölszámláltatnak.

²⁾ *Bottka* Tivadar, Századok 1870. évf. 521. l. — *Horváth* Mihály, Magyarország Tört. II. k. Nagy Lajos korának jellemzésében.

vonják magokra és felségüiktől az ebből eredő tett minőségéhez képest, kétségtelenül meg fognak büntettetni.

A 8-ik t. cikkben a biráskodási fokozat van megállapítva, hol az mondatik, hogy a kárvallottak és sértettek először a helybeli bíróhoz forduljanak igazságért; és ha az neki igazságot nem szolgáltatna, a megyei ispánhoz menjen felebbezni. És ha az igazságszolgáltatásban a megyei ispán is hanyag vagy vonakodó lenne, a királyi felséghez is felebbezhessen.

Egyháziak ne ítéljenek világi ügyekben és viszont. (12.)

A jobbágyok első bírója a földesúr volt; a kinek más jobbágyaival gyűlt meg a baja, az csak az illető földesúr útján nyerhetett igazságot, az illető községi előljáróktól. Ha ezek vonakodnának, akkor a megyebeli *főispán*, *alispán* vagy *szolgabíró* elé vitetett az ügy. Ezek azután tisztségtől való megfosztás és királyi harag büntetése alatt voltak kénytelenek az igazságot kiszolgáltatni. (10. t. cz.)

A királyi sz. városokban más biráskodás volt. Városi polgárok nem tartoztak a megye alá. (11. t. cz.)

Az 1411-iki pozsonyi országgyűlésen az adóügy rendezett. Az adó behajtása nem a kamarai grófra, hanem annak felhívása következtében a megyei főispánra, alispánra és szolgabíróra volt bízva. (4. t. cz.) Hasonló eljárás volt rendelve az egyházi tizedek behajtásánál is, a hol szinte csak egyházi intés és felhívás után kellett az ispánnak és szolgabírónak működniök. (6. t. cz.)

Ezen időben egy oly családból való csongrádi főispán említtetik, a kinek — tudtommal — a megyében birtoka sohasem volt, jelesül *Lábatlani Mihály* 1414-ben.

Csak annyit tudunk róla, hogy Zsigmond háborúiban mint vitéz katona tüntette ki magát, s azért lett a főispáni méltóságra emelve. Külömben nevét a Komárom vármegyében a Duna jobb partján fekvő Lábatlan községtől nyerte. Négy fia: Miklós, Gergely, László és János az ország kitünőségei között foglaltak helyet. Miklós és testvérei 1458-ban Kecskemét városát nyerték zálogul Mátyás királytól; Gergely a világosi vár parancsnoka, kire Mátyás az elfogott Szilágyi Mihály őrizetét bízta, török fogságba esvén, Konstantinápolyban lefejeztetett; János pedig erdélyi vajdává és Csongrádvármegye főispánjává lőn.

Mihály főispánról csak annyit tudunk, hogy ügyes ember volt, és családja érdekeit nagyon a szíven hordozta. ¹⁾ Közvetlen

¹⁾ Hogy később a Lábatlaniaknak birtokuk *lehetett* Csongrádban, azt onnan következtethetjük, hogy egy okmány szerint Lábatlani Andrásnak 1493-ben jobbágyai voltak Mágócson. Lásd Csánki D., Magyarország. tört. földr. 686. l.

utódja a csongrádi főispánságban nem fia, hanem *Guthi Ország János* lett, a ki Zsigmond királynak annyira bizalmas embere volt, hogy még pénzt is kölcsönzött tőle. A folyton pénzzavarban levő király 1437-ben nov. 11-én kelt oklevelében Modor városát kétezer arany forintban Ország Mihály és János testvéreknek elzálogosítja. Ezen oklevélben János úgy említetik, mint Zaránd, Arad és Csongrád vármegyék főispánja s egyúttal a kúnok bírása.¹⁾

A család a szabolcsmegyei Guth nevű régi helységtől vette előnevét. Az »Ország« név eredetét pedig Nagy Iván így beszéli el: — — miután Zsigmond király meghallá nejének, Mária királyasszonynak és napának, Erzsébetnek fogságukat, Jodok nagybátyjával Magyarországra sietett; midőn az ország határait átlépte, egy katonásdit játszó gyermekcsapattal találkozik, kik előtt egy idősebb fiú vivé a zászlót.

Zsigmond megszólítja a zászlóst: ki katonái vagytok?

— Az országé, lón a válasz.

Hát a királyei nem lennétek, ha én volnék a királyotok? kérdi ismét Zsigmond.

Igen, lón a válasz.

A gyermek válasza megtetszett a királynak, és megemlékezvén idővel eme jó jelről, midőn a gyermek felnőtt, Ország nevet kapott és az ország bírái közé emeltetvén, a család alapítója lón.²⁾ Ez a családalapító Guthi Ország Mihály, Jánosunk bátyja volt, a ki Hunyadi Mátyás korában egész a nádorságig vitte.

Nem kutatjuk a fenti gyermekes históriának eredeti alapját; annyi bizonyos, hogy Ország János, ki valószínűleg bátyjának pártfogása útján jutott magas hivatalokhoz, egyike volt az ország jelesebb férfainak. Mint főispán, nem sokat törődött Csongrád vármegyével. Mint jó gazda, eleinte családjának jólétéről gondoskodott. Fia volt Lőrincz, a kinek szerepléséről kevés adatunk van; leánya a cseh Giskra János vezérhez ment feleségül. Utolsó éveiben, különösen nejének halála után, a lelki dolgokkal foglalkozott. A bölcsészeti és theologiai kérdések fejtegetése közben azon gondolatra jött, hogy kereszties baráttá lesz.

Nagy Iván azt állítja róla, hogy Székesfehérváron valóssággal kereszties baráttá lett, és mint ilyen a keresztiesek jószágait a roszt szomszédok ellen erélyesen védelmezte.³⁾

Talán nem tévedünk, ha azt hisszük, hogy Ország János vallási rajongására nagy befolyással lehetett a huszita vallás háború. Ő ugyanis már javában szerepelt, midőn Zsigmond király

¹⁾ Gyárfás I., Jászkúnok tört. III. k. 229. és 230 l.

²⁾ Némi változtatással elbeszéli ezt Budai F. is az ő Polgári Lexiconában.

³⁾ Magyarorsz. családai i. h.

1435-ben a végett hívta össze Pozsonyba az ország rendeit, hogy ott a huszita csehek elleni védekezésről gondoskodjanak.

Már az első törvéncikkben kimondatott, hogy ha oly sok ellenség ütne be az országba, hogy azzal a birodalmi hadsereg nem tudna elbánni, akkor az egyházi főrendűek és »minden *megyék ispánjai*, azon részeknek, vagy más háború alattiaknak védelmére kirendelve, királyi csapatok alatt az országnagyokkal, előkelőkkel, megyei nemesekkel és népekkel, egyesült erővel, az általános hadviselési mód szerint, az illető ellenséges támadások visszaverésében segedelemmel lenni tartoznak.«

A 33 teleknél és jobbágnál többel rendelkező nemesek egy embert; minden száz jobbágy után 3 lovas katonát; 33 jobbágnál kevesebbel bíró nemesek pedig összeállva tartoztak egy-egy embert kiállítani; míg a birtoktalan, jobbágyokkal nem bíró nemesek személyesen tartoztak a hadba menni, még pedig a megyei ispán vezérlete alatt. (2. és 3. t. cz.)

A megyei jobbágyok lajstromát a szolgabíró volt köteles nyilvántartani és másolatban a megyei ispánnak átadni. (6. t. cz.)

A katonaság élelmezéséről az illető megyei nemesség tartozott gondoskodni; a katonák által okozott kár pedig a megyei ispánok és szolgabírák közbejöttével volt megtérítendő. (9. t. cz.) A megyei ispánok és szolgabírák a panaszlónak bizonyítványt adtak, mely a kir. ítélőbírák, nádor, országbíró előtt hiteles okmányul szolgált. Az ítéletek végrehajtása ismét a megyei ispánokra, alispánokra és szolgabírákra bízott. A végrehajtás módja is körülíratik.

Ugyanazon évről van Zsigmondnak még egy másik, u. n. *nagyobb* rendelete is, mely a császári koronának Rómában a pápa kezéből való átvétele után kelt.

Ennek első cikkében az ország bírái (a nádortól le a szolgabíróig terjedőleg) által teendő esküforma foglaltatik, mely így hangzik:

»Én N. esküszöm az Istenre, boldogságos szűz Mária, Isten anyjára és Istennek minden szenteire s választottaira, hogy minden egyes előttem perlekedőknek, bármely személy, gazdag vagy szegény, válogatása nélkül, félretevén minden kérelmet, adományt, kedvezést és gyűlölséget, miként Isten és annak igazsága szerint teendőnek hiszem, tehetségemhez képest, jogot és igaz ítéletet és igazságot szolgáltatandok. Isten engem úgy segéljen, Boldogságos Szűz Mária, és az Ur Jézus Krisztus megváltó keresztjének jele.«

A következő cikkekben rendelkezés történt a szolgabírák választásáról és a büntetéspénzeknek hova fordításáról.

Kimondatott, hogy minden vármegyében az odaváló gaz-

dagabb birtokok nemesek közül szolgabírák választassanak, kik e választást, illetve bírói hivatalt 25 márka büntetés alatt elfogadni tartoznak, és azt legalább egy évig viselni. Elrendeltetett, hogy minden szolgabíró megismerhető külön pecséttel birjon, melynek erejével más szolgabírákkal, megyei ispánnal és alispánnal hiteles leveleket adhasson ki. Ha egy év leteltével az illető szolgabíró lemondana, vagy a megyei nemesség által tömegesen elmozdították állásától, a következő öt év alatt hivatalvállalásra nem kényszeríthető. (2. t. cz.)

A 3-ik t. cikkben kimondatott, hogy a büntetéspénzeknek a bírói részre eső összege a megyei ispánok és szolgabírák között két egyenlő részben elosztassék.

A 4-ik cikkben kimondatott, hogy ha ujabban bárhol és bármikor fognak történni erőszakos földfoglalások, pusztítások, gyilkosságok, verések, rablások és fosztogatások, az illető megyei ispánok és szolgabírák a sérelmet szenvedőknek tartoznak segítségére lenni. Az eljárás így van körülírva: »A megyei ispánok és szolgabírák azon megyebeli káptalan vagy conventbeli bizonyossággal, a szomszédokat azon vidéki nemesekkel együtt, királyi levelükben kiteendő bizonyos büntetés alatt, gyűléshirdetés módja szerint, szokott bíróságok elébe a perlekedő felekkel együtt behíván, Istenben vetett hitök, irántunk és szent koronánk iránt tartozó hűséggel, a szent ereklyék érintése mellett, ily új birtokfoglalások és hatalmaskodások felől a teljes igazságot haladéktalanul kiderítsék.

Mit megtudván s az elfoglalt birtokokat megtalálván, ezennel nékiek adott hatalomnál fogva, azoknak visszaszolgáltatassák, a kiktől jogtalanul elfoglalták, s őket azok birtokában oltalmazzák és megtartsák; más javakat és erőszakos foglalásokat is hiány nélkül adjanak és térítsenek vissza.« (4. t. cz.)

Kimondatott és a következő t. cz.-ben kellőleg körülíratott az is, hogy a vizsgálat után elégtétel adatván, a perek bizonyos időben a nádor vagy országbíró elé adandók. Ha pedig az illető tisztviselők az ő alantasaikkal szemben követnének el erőszakosságot, az illető sértett feleknek joguk van a szolgabíró és káptalan bizonyosságával jogorvoslatot követelni. (5. t. cz.)

Hogy pediglen az illető hivatalnokoknak és megyei ispánoknak ne legyen alkalmuk a bíróságuk alá tartozó nemeseket jogtalan birságokkal terhelni, e részben az ország régi szokását követve, elhatároztatott: hogy senki a világi bírák közül bírósági büntetéseket vagy birságokat máskor ne szabhasson ki, csak a nádori gyűlés, vagy a király által engedélyezett *megyei gyűlések alkalmával*. Azon külön esetek, melyekben a közgyűléseken kívül is szabhatók voltak a birságok, a köv. 8 pontban foglalják össze:

Első eset: Az oly jobbágyoknak erőszakos visszatartása vagy megkárosítása, kik arra engedélyt kérvén valódi földbéröket s más tartozásaikat lefizették, s másnak jószágára akarnak költözni.

Ily esetben a megyei főispán a szolgabírák által mindazoktól, kik a törvény szerint vétkeseknek találtatnának, birságul annyiszor ahányszor vétkeseknek találtatnak, három márkát haladék nélkül behajthat.

A visszatartott vagy károsított jobbágy minden javaival szabadon mehetett.

Második eset: Aki másnak jobbágyát engedelem nélkül, az engedélykérését illető 12 nap előtt, hatalommal elhurcolja, az ezen erőszakosságáért három marka birságot fizessen. A visszatartott vagy megkárosított jobbágy pedig, más 3 marka birság mellett, a megyei főispántól szolgabíró útján visszamenetelre kényszeríttessék.

Ha pedig valamely jobbágy engedelem nélkül, lopva másnak birtokára menne, és az, kinek birtokára ment, megkeresetvén, őt visszaadni nem akarná, a megyei főispán az illető szökevény jobbágyot 3 marka birság mellett visszamenetelre kényszerítse.

Harmadik eset: A bírói szék megsértője 25 marka birságot fizessen.

Negyedik eset: Bárki lenne az, aki a tolvajt, rablót, vagy közönséges gonosztevőt letartóztatná, s azt azután szándékosan elbocsátaná, az tartozik az illető gonosztevő díját a megyei főispánnak megfizetni.

Ötödik eset: Ahol a kamarai nyeresmény (adó) kellő időben meg nem fizettetett volna, ott a megyei főispánok, a szolgabírák útján kiadott birságlevelek közlése után, a kamarai nyereséget 3 marka birsággal együtt behajtani tartoznak.

Hatodik eset: Minthogy régibb királyok rendeletei és meghagyásai s országos szokás szerint azoktól, akik az egyházi tizedet megfizetni vonakodtak, a megyei főispánok és ezek helyettesei voltak kötelesek a tizedet, a 3 márkával együtt behajtani: annál fogva ezen rendelkezés ujonnan megerősített, s követendőnek jelentetett ki.

Az eljárásra nézve továbbra is fentartatott azon régi szokás, mely szerint az egyes kerületekben eszközlött egyházi intés után, mindazon szállásoktól, melyek az egyházi intésre egy hónap alatt nem hajoltak s a tizedet be nem fizették, a tizedhajtók által megkeresett megyei főispánok vagy alispánok az illető tizedet egyenkint s a magok részére haladéktalanul behajtandó 3 marka birsággal együtt, minden hiány és halasztás nélkül befizettessék.

Hetedik eset: Ha valamely vármegye nemesei királyi meghívó levelekkel a rendesen kihirdetett gyűlésre meg nem jelennek, azoktól, ha csak betegség, öregség, özvegyiség, árvaság, szegénység vagy sürgős dolgaik miatt magokat kellőleg ki nem mentették, a megyei főispán és szolgabíró a kir. meghívóban kilátásba helyezett 3 márka pénzbírságot azonnal behajtsa.

Nyolczadik eset: A nádor, országbíró és más egyházi s világi rendes bírák az elöttök lefolyt ügyekből következett bírói büntetéseket az ügynek végitelettel való befejezése után, legelőbb az ellenfélt tartoznak kielégíteni; a bírói részre eső illetményeiket csak azután hajthatják be.

Albert király és Hunyadi János kormányzósága alatt az Országok mellett a Lábatlaniak családja kezdett emelkedni.

Csongrád nemessége kevésbé szerepelt. A gyűléseken, melyeknek tartása újra szabályoztatott, ritkán jelent meg.

Talán ez lehetett az oka, hogy a főispánságra Guthi Ország János után *Lábatlani János*, a Hunyadi család egyik leghívebb embere, emeltetett. ¹⁾

Lábatlani János 1458.

Mikor V. László király a Hunyadi családot Temesvárott meglátogatta s az oltári szentség előtt esküvel biztosította Lászlót és Mátyást, hogy Czillei haláláért nem fognak felelősségre vonatni, a Hunyadiak szükségesnek találták, hogy barátjaik iránt hálájukat bebizonyítsák. Többeknek közülük jószágokat adományoztak; így Szilágyi Mihálynak és *Lábatlani János*nak, akik a főurak pártoskodásának veszedelmes idejében szilárdul az ő pártjukhoz tartoztak. ²⁾

A király hitszegése következtében lefejeztetett Hunyadi Lászlónak halála után még nagyobb becsé volt a jó barátoknak, akik Szilágyi Erzsébetnek — és fiának Mátyásnak — érdekeit önzetlen becsületességgel szolgálják. Ezek között találjuk mindenkor a Lábatlaniakat.

Mikor Mátyás elnyerte a magyar trónt, s ezzel későbbben a királyi koronát, az alföldön már nagy kiterjedésű birtokai voltak; többek között a mostani Békés- és Csongrád vármegyék területén is. ³⁾ Szeged maga is Hunyadi birtok volt; ott tartó-

¹⁾ *Orbán B.*, A Lábatlan család siremléke, Századok 1869. évfolyam 492—497. l.

²⁾ *Pesti Fr.* kéziratgyűjt. 1456. nov. 29. és 30. án kelt adománylevelek.

³⁾ László király 1456-ban Hunyadi Jánosnak adományozta a következő birtokokat: Hód és Vásárhely, Csomorkány, Királyhegyes, Sámson,

tatta le nagybátyját Szilágyi Mihályt, s úgy vitette Világosvárba. A várak és a vármegyék élére megbízható jó barátjait állította. Csongrád és Temesvármegyék élére Lábatlani Jánost, aki egyúttal székely ispán is volt.¹⁾

Lábatlani János széles látkörű, határozott jellemű férfiú volt. Az ingatag és pártoskodó főurak viselt dolgai megedzették lelkét annyira, hogy még a legnagyobb veszedelemben sem vesztette el fejét. Az ifjú király vállalatai és tervei lelkesítették őt. Tevékenységének legnagyobb részét ezek foglalták el, úgy hogy vármegyéjében, mint főispán, csak ritkán jelenhetett meg.

Mégis az ő főispánsága alatt Mátyás néhányszor megfordult Csongrádban; sőt 1458-ban egy igen nevezetes országgyűlést is tartott Szegeden, hol a csongrádi főnemesség nagy számban volt képviselve. Az ifjú király ekkor népszerűségének és tekintélyének fénypontján állott; különösen azért, hogy még nagybátyját Szilágyi Mihályt is elzáratta, mikor látta, hogy ellene merészel fondorkodni. A rendek tehát szívesen megszavazták neki mindazon eszközöket, melyekre trónja és országa megtartalmazása végett szüksége vala. Elhatározták a vármegyei bandériumok szervezését oly módon, hogy azokba a jobbágytalan nemesek egy, a birtokosok pedig minden húsz jobbágyuk után egy-egy fegyverest kötelesek állítani. Ezeket a király évenként egyszer, három hónap tartamára fegyver alá hívhatja és az ország határain túl is vezetheti, fönmaradván ezen felül joga, végső szükség esetén, fölkelésre szólítani az összes rendeket fejenként, kik azután addig kötelesek a király mellett szolgálni, míg a szükség tart.²⁾

Ezen országgyűlésen tehát Csongrádvármegye területén történt az a nevezetes esemény is, hogy Bosnyákország vitéz királya Osztója Tamás, amint Mátyás első kormánytetteinek hírére vette, eljött Szegedre, elismerte a magyar korona főnhatóságát nemcsak Bosnyákországra, hanem Szerbiára is. Ekként a két tartománynak a magyar koronához való tartozása hosszú idő multával itt nálunk, ahol némelyek szerint kevés nevezetes esemény történt, lett ünnepélyesen kijelentve.³⁾

Mátyás király ekkor körülbelül egy hónapig tartózkodott Szegeden, hol a lakosság nagy tüntetéssel fogadta, amiért aztán hetivásári jogot és a kúnok földjein legeltetési jogot nyert.

Dónáttornya, Fecskés, Kutas, Monyorús-Fecskés, Szöllős, Csókás és Peregh; továbbá a következő praediumokat: Csorvás, Keresztesegyháza, Ketheldes (talán Körtvélyes), Gersas (Gorsa), Derekegyháza, Szilasegyháza stb.

¹⁾ Századok, 1873. évf. 554. l. és 1880. évf. 805. l. V. ö. *Hornyik J.*, Uj Magy. Muzeum 1853. I. 339. l.

²⁾ Kovachich, *Vestigia Comitiorum* 335—47.

³⁾ Fraknoi, Mátyás király 98. l.

Azonban Hunyadi Mátyás királyunknak sok fényes tulajdonai mellett nagy hibái is voltak. Tagadhatatlan, hogy a láng-lelkű uralkodóknak végzetes önkényes tulajdonai nála is érvényesültek. Sokszor túltette magát az alkotmányos intézményeken és a törvényes formákon. Adókat vetett ki és hajtott be, melyekre az országgyűlés nem hatalmazta fel. Törvényes ítélet nélkül fogatott el és száműzött nemes embereket. Idegeneket hozott be és ültetett a főpapi székekre; főispáni hivatalokra pedig nem nemes férfiakat is ültetett.

Lábatlani János után például Csongrádvármegye főispáni székebe *Szegedi Istvánt* ültette, aki nemesi rang nélkül, csupán személyi jó tulajdonai következtében emelkedett fel az ország kiváló emberei közé 1470-ben.

Szegedi tisztelettel, sőt bámulattal nézett a nagy királyra, ki merész kézzel vezérelte a kormány gyeplőjét. Annak szellemében vélt cselekedni, midőn mint főispán, vármegyéjében a fegyelmet helyreállította. Mint jeles katonára, a szegedi várparancsnokság is reá ruháztatott. ¹⁾ Ekként tekintélyével minden irányban fen tudta tartani a rendet.

Azonban szigorúsága és erélyessége csak növelte azon főuraknak irigységét és elkeseredését, akik benne nem akartak egyebet látni közönséges parasztnál és lekötelezett kegyencznél. Minden tette ellen kifogást tudtak emelni. Ha nyíltan nem mertek is vele szembe szállani, magánkörökben annál inkább röpittek ellene a gúny és kicsinylés mérges nyilait. Nem tudták neki megbocsátani, hogy nem nemes léteére följük helyeztetett; és teljes joggal mondhatták, hogy a régi nemesi kiváltságok megsértésének élő példáját képezi. Ez a helyzet tarthatatlannak bizonyult.

Szegedi esetéhez hasonló több eset is volt az országban. A törvénytelenségek feletti méltatlankodás érzete lassankint általánossá lett az országban. Amíg a király Csehországban a cseh királyi korona elnyerésében fáradozott, addig itthon Zrednay Vitéz János esztergomi érsek valóságos forradalmat támasztott ellene.

Mátyás midőn az ellene támasztott lázadásról értesült, megdöbönt a főpap vakmerősége felett; de megtartotta mérsékletét, mert érezte, hogy mindene kockán áll.

Csehországból haza sietett. Budára 1471-ben országgyű-

¹⁾ Mátyás kir. 1459. jul. 9-én Vastorok és Adorján csongrádmegyei falvak népét hadai megszállásától és minden hadi szolgálatok alól fölmenti. Az okmány azért nevezetes, mivel annak elején világosan kimondatik, hogy a szegedi várparancsnokok (Castellani vel Vicecastellani) *együttal Csongrádvármegye főispánjai is!* L. *Gyárfas, Jászkanok Tört. Okmt. IV. 641. 1.*

lést hívott össze, hol bámulatos ügyességgel lekötelezte magának a főurak és főpapok legbefolyásosabb embereit. Készséggel teljesítette a rendek kívánságát, orvosolta a sérelmeket és megerősítette az ország szabadságait. Ekkor kötelezte magát arra, hogy ezentúl évenként fog országgyűlést tartani; törvénytelen adókat nem vet ki és nem szed be; az egyháziakra külön terhet nem ró; nemeseket csak törvényes formák megtartásával fogat el, — *a főispáni tisztre pedig csak nemeseket nevez ki*, — törvénybe ütköző okiratokat nem állít ki, és ha ilyeneket bárki a maga előnyére kieszközölné, azokat ő érvényteleneknek jelenti ki.

Nagyon természetes, hogy ezen határozatokhoz képest a csongrádi főispánt, Szegedi Istvánt is el kellett bocsátania, mint olyat, akit törvény ellenére közönséges polgári rangról emelt volt fel a főispáni székbe. Szegedinek rövid főispánságát abból is lehet következtetni, hogy neje mindig csak »*honestia domina*« maradt. ¹⁾

Kiválóan nevezetes történelmi tény az, hogy Mátyásnak azon rendelete (15. t. cz.), mely szerint a megyei tisztséget *csak nemes emberek* kaphatják meg, érvényben maradt a következő századokon át egészen 1844-ig, mikor a demokratia és a liberalizmus diadalával a nem-nemesek is hivatalképeseknek mondatlak ki.

Az is följegyzésre méltó tény, hogy ugyancsak Hunyadi Mátyás korában, jelesül 1486-ban a 60-ik t. cikkben mondatott ki, miszerint a király minden vármegyében tartozik valamely országnagyot, vagy jeles és nagybirtokú embert, aki alkalmasnak és arravalónak fog látszani, főispánná tenni, és pedig a főpapok és országnagyok tanácsával. Kimondatott az is, hogy ugyancsak a főispán tartozzék azon vármegyéből — és nem máshonnan — valamely jeles férfit alispánnak választani. A főispán a királyi felség előtt, az alispán pedig a maga vármegyéjében esküt tenni tartozik. ²⁾

A fentebb említett Szegedinek főispáni közvetlen utódát nem ismerjük. E részbeni adataink nagyon hézagosak lévén, arra vagyunk utalva, hogy a hazai főbb események alapján keressük a fonalat, mely a csongrádvármegyei főispánok történetének megértéséhez vezet.

Tudjuk, hogy Hunyadi Mátyás fényes korszaka után ismét a hanyatlás és belső viszály korszaka következett, mely aztán előidézte a mohácsi veszedelmet. Soha sem beszéltek hangosabban a haza megmentéséről, mint ekkor; de soha sem is volt ez

¹⁾ Bottka Tiv., Magyar Akad. Értesítő 1862. II. 350. l.

²⁾ Corpus Juris i. helyen.

üresebb fogalom, mint ekkor. A gyenge és tehetetlen királyok mellett felütötte fejét a vidéki zsarnokok hatalmaskodása. Erőszakos birtokfoglalások és rablások napirenden voltak. Elég egy pillantás az akkori országgyűlések határozataiba, hogy teljes képet nyerjünk az akkori állapotokról. Soha sem hoztak anyyi törvényt a gonoszok ellen mint ekkor; soha sem részletezték a hatóságok kötelességeit annyira mint ekkor. A főispánok hatósági joga lassankint mindenre kiterjedt.

A külföldieknek betolakodása és a királyi udvarban való szereplése csak nagyolbította e bajt. A főpapok tulságosan avatkoztak a politikai dolgokba. Kezdték elfoglalgatni a főispáni állásokat is, hogy így az egyházi és világi hatalom kezeikben lehessen. A közigazgatás feladatainak teljesítésétől mindenki visszahúzta magát; sőt még az országgyűlésre sem akartak megjelenni a főurak, csak azért, hogy ne kelljen tudomást venniök a hozott törvényekről.

Ulászló király megkísérlette a szigort és a fegyelmet érvényesíteni.

Az 1498-ban hozott első törvényczikk azt rendeli, hogy az országgyűlés minden harmadik évben a Rákos mezején tartassék, és a gyűlésen meg nem jelenők büntetessenek meg — és pedig a főrendűek 800 arany forintra, ami akkoriban roppant nagy összeg volt. Kimondatott az is, hogy ha a vármegyei ispánok, érdekből, bárkinek engedélyt adnának az otthon maradásra, az olyanok 100 márkára büntetessenek.

Ugyanezen évben több hasonló érdekes törvény hozatott.

A harmadik rendelet 57-ik szakaszában rendeltetik, hogy a főispáni tisztség *egyházi személyeknek ne adassék*, még ideiglenesen sem, hanem nagyérdemű világi személyeknek, akik nemesi sarjadékból valók, és akik az illető megyékben laknak. Azoktól, kiknek örökös vagy más jogon valamely megyei főtisztség adományoztatott a király által, elvétessék, kivéve az első szent királyoktól szabadalmazottakat, kik azonban ezen szabadalmat előmutatni tartoznak az országgyűlésnek.

Az ötödik rendelet 2. t. cikkében kimondatik, hogy a mely főispán az előirt esküt letenni nem akarná, az hivatalától fölmentessék. Alispánt csak az illető vármegye nemeseinek meggyezésével választhat; de nem idegent vagy külföldit, — s ha ilyen lenne, az a király által elmozdítható. A 44-dik törvényczikkben ismételten kimondatik, hogy minden vármegyének legyen odavaló előkelő urak közül megyei főispánja, kivéve Pest és Pilisvármegyét, melyben főispánok lenni *nem* szoktak.

Számtalan t. cikkekből utasítatnak a főispánok kötelességeik teljesítésére: a gonosztevők elfogatására, az adók behaj-

tására, még pedig oly fenyegetéssel, hogy ha a végrehajtás nem teljesítéséből kára lenne a kincstárnak, azt a főispán fizesse.

Csongrádvármegye ekkori állapotáról és különösen főispánjairól kevés adat áll rendelkezésünkre.

Annait tudunk, hogy 1498-ban, mikor II. Ulászló király az ország katonai szervezetét körülírta, és mikor ebből kifolyólag az országgyűlés (16. t. cz.) az alsó részek hadkötelezettségét meghatározta, akkor az alsó részek megyéi között Csongrádvármegye is előfordul.

Ezen időszakban egész a mohácsi vészig csak egy csongrádmegyei főispánnak a nevét ismerjük, — s ez *Bancsai András*, aki itt az alföldön tekintélyes birtokos volt, s aki a nevezetes 1505-ki országgyűlésen mint e vármegye főispánja vett részt. Lehoczky szerint már 1502-ben lett volna főispán, ami valószínűvé teszi, hogy Ulászló király talán mindjárt a magyar trón elfoglalása után nevezte ki Csongrád főispánjává. Biztos adatunk azonban erre vonatkozólag nincs.

Érdekes a békésmegyei levéltárban őrzött néhány műncheni okmány, melyekből megtudjuk, hogy »Banchai Litteratus András« Békésvármegyében zálogjogú birtokos volt. Mint ilyen, Békés vára miatt, pörbe keveredett Corvin Jánossal, aki mint gyulai földesúr és békési főispán igényt tartott Békés várára, habár az — úgy látszik — Bancsai Andrásnak tényleges birtokában volt. Így 1502-ben kelt oklevél szerint, mely Vingárti Geréb Péter nádor által adatott ki, Banchai Litteratus András csongrádi főispán fölmenti Corvin Jánost a Békés vára és városa ügyében elvállalt kötelezettsége alól, mivel a zálogösszeget a király kifizette neki.

Bancsai előnevét egy hasonló nevű bácsmegyei községtől nyerte, mely családi birtoka volt.

Annai bizonyos, hogy már a XIII-ik században említetik egy Beke nevű nemes, »Beke filius Comitis Dionisii, filii Beke de Bancha de Comitatu Bachiensi«, — és egy Tamás »filius Petri de genere Bancha.« A XIV-ik század elején már gyakrabban fordul elő Banchai István, aki mint »homo regius« szerepelt birtokátadásoknál és határjárásoknál. Nem szenved tehát kétséget, hogy a Bancsa-család előkelő szerepet vitt Bácsmegyében. Hogy mikor és mi módon jutott Csongrádba, azt csak gyanítani lehet. A XIV-ik század végén Garai Miklós nádor fiai Miklós és János kapják Banchát és más bácsmegyei birtokokat. Ugyanekkor rendezték a Garaiak csongrádmegyei birtokaikat is Dorosma körül. Későbbben a Hunyadiak birtokába jutott Bancha, melyet Mátyás király Szt.-Lőrinczczel együtt Sulyok Györgynek adott át, s amely átadásnál, mint szomszédok Bancsai László és

Sebestyén is megjelentek. — 1470-ben Garai Jób Széchy Miklóssal Bancha, Martalyos, Acsa és Szt.-Miklós birtokára nézve osztályra lépett. Ugyanekkor osztattak fel a csongrádi birtokaik is: Dorosma, Szt.-Mihály és Bánfalva.

Nem lehetetlen, hogy a fentebb említett Bancsai Literatus András a Garai-családdal rokonságban állott, s e révén lett Csongrádvármegyében birtokos. Ezt egy 1555-dik évi okmány alapján lehet gyanítani, melyben Csongrád város és N.-Bancsa, mint a Hatvaniak birtoka, *együtt* említetnek. ¹⁾ De hinnünk kell azért is, mert a törvény ismételve kifejezi, hogy csak oly előkelő nemesi családok sarjai nevezhetők ki főispánoknak, akik mint birtokosok az illető vármegyékben laknak. Bancsai Literatus András tehát csak mint csongrádi birtokos volt kinevezhető.

A »literatus« név kétségen kívül tudományos voltát jelöli, mert azon időben a világi urak között még ritkaság volt az írástudó ember. Irodalommal majdnem kizárólag csak a papok foglalkoztak. Turóczy krónikáson és Werbőczy törvénytudón kívül alig lehetett még akkor világi író található.

Bancsai András magas műveltséggel bíró férfiú lehetett. De ebbeli jó tulajdonait nem bírta értékesíteni a politikai állapotok ziláltsága miatt. Mint főispán, keveset lakott vármegyéjében. A folyton tartó pártoskodás nemcsak neki, hanem a többi főispánnak is hatástalanná tette működését.

Hogy meddig viselte hivatalát, azt nem lehet meghatározni. Valószínű, hogy a Dózsa-féle lázadás idejében még élt. Rajta kívül más csongrádi főispán nem említetik a mohácsi vészig.

ZSILINSZKY MIHÁLY.

¹⁾ V. ö. *Iványi István* fejtegetéseit Bancsáról. Századok 1886. évf. 908—11. l.

TÖRTÉNETI IRODALOM.

A zirczi, pilisi, pásztói és szent-gothárdi ciszterczi apátságok története. Első kötet: *A pilisi apátság története.* 1184—1541. Irta: Dr. Békefi Remig, ciszterczi-rendü áldozó pap és főgymnasiumi okleveles rendes tanár. Pécssett, 1891. Nyomatott: Taizs József betüivel. (Nagy 8-r. I—XI + 1—527 lap egy térképpel, egy oklevél facsimilével és 26 ábrával.)

Még a minap tépelődtem e becses folyóiratban a fölött, mily kevesen vagyunk, kik a magyar egyház érdekes történetén is dolgozunk, midőn íme Békefi Remig dr., ez idő szerint a pécsi főgymnasium tanára nagyszabású vállalatának, a hazai cisztercita apátságok történetének első, vaskos kötetével, mely a pilisi apátság történetét tartalmazza, örvendeztet meg.

Békefi Remig tanár, noha még java korbeli, mondhatnók ifjú ember (született 1858. augusztus 3. Hajmás-Kéren, Veszprém vármegyében), épen nem ismeretlen az irodalmi mezőn. Cikkei a *gymnasiumi tanulók túlterheltségéről*, melyek a *Pécs* című lapban jelentek meg, — *Vallásos és erkölcsös nevelés* feliratú, a pécsi főgymnasiumi Értesítőben megjelent értekezései, valamint *Kéthely és környékének néprajza* már felkölték a tudomány barátai érdeklődését; miközben műve, melyet ezennel ismertetni van szerencsém, egyszerre előkelő történetíróink sorába emeli őt.

A Duna könyökében Esztergamtól Szent-Endréig húzódik a *Pilis* hegység meredek, kopár szikláival és délfelé ellapuló erdős kúpjaival. A Pilis-, vagy mint régente hítták: Peles-, Pelis-hegy, a gerincz legmagasb csúcsa valószínűleg birta már nevét a magyarok bejövetelekor, mert *ples*, *plesina* a szlávban kopaszt jelent, mely név e hegy találó jelzője.

A Pilis-hegy délkeleti lábánál, Pilis-Szent-Kereszttől alig tíz percznyire, Budától és Esztergamtól majdnem egyenlő távolságra ma már csak a föld alatt rejtőző romok jelölik az egykor híres pilisi ciszterczi-apátság színhelyét.

A pilisi apátságot 1184. május 27-én III. Béla király alapította. Hajtása az a francia eredetű ciszterciziták clara-vallisi

(clairvauxi) ágának. Clairvauxból népesedett meg ugyanis Cherlieu Burgundban (1131), innét keletkezett Acey szintén Burgundban és Aceyből települt meg Pilis, mely ekkor a veszprémi egyházmegyéhez tartozott.

Alig készültek el otthonjokkal Pilis új lakói, apátjok már is nagy tekintélyre tettek és nem ritkán működött, mint a pápák és királyok megbízottja, követe, vagy kiküldött bírása fontos, sőt kényes, bizalmi ügyekben. Így például, Imre király jelentékeny pénzüsszeget tett le a pilisi apátságnál megőrzés végett, melyről halálos ágyán akként intézkedett, hogy két harmada a szent-föld céljaira szolgáljon, egy harmada pedig kiskorú fiáé, Lászlóé legyen.

Szerző miután a pilisi apátság színhelyét, keletkezését és alapítóját történeti avatottsággal és nagy elmeéllel megállapította, felsorolja, részletesen megvilágítja mindazon eseteket, melyekben a pilisi apátok pápai vagy királyi megbízatásban jártak el. Azután előszámolja az apátság birtokait, meghatározza azok színhelyét, előadja birtokpöreit, fölszámítja jövedelmeit és kiváltságait.

A pilisi apátság birtokai valának: *Alach* Pozsony megyében Apaj mellett, *Apát-Marót* Hontban, *Arbesthal* Ausztriában, *Bethil* vagy *Bítócz* (ma Huta-Szent-Lélek) Esztergam vármegyében, *Béka-falu* (ma Békás-Megyer) Buda közelében, *Boron* (ma Csobánka) Pestmegyében, *Boros-Jenő* ugyanott, *Budán* egy szőlő, melyet Andechsi és Merani Berthold érsek nővérének, Gertrud királynénak lelke üdveért adott, *Buhtirián* (? Bojtorján) hajdan falu Pozsony vármegyében Szunyogdi és Vereknye közt, *Csákán* a Csalló-közben, *Csév* Esztergam vármegyében, *Csorna* halastó Kalocsa vidékén, *Dévényben* Pozsonymegyében volt háza és szőlője, *Dömös* azelőtt Pilis, ma Esztergam vármegyében, *Hét* (ma Hideg-Hét) Pozsony vármegyében, Homoród pusztja a Csalló-közben, *Ybsben* Alsó-Ausztriában vételes birtoka volt az apátságnak, *Jászfalu* Pestmegyében, *Kalász* a hajdani Pilis vármegyében Békás-Megyertől éjszakra, *Kirva* Esztergam-, *Kis-Hanta* Veszprém vármegyében, *Kis-Héreg* pusztja akkor Esztergam, ma Komárommegyében, *Kovácsi* falu Pilis vármegyében, *Körtvélyto* most Körtvélyes Dömös mellett Esztergam vármegyében, *Misérd* a Csallóközben, *Neszmély* Komárom vármegyében, *Nyika* hajdan Bajna mellett Esztergam vármegyében, *Pesten* egy szőlő, a pilisi malom, *Pilis-Szántó* és *Pomáz*, a *pozsonyi* vízi és szárazvám harmada. A pozsonyi vámon kívül birta a pilisi apátság a *csütörtöki* vámot Pozsonyvármegyében, a *győri* vám felét és a (magyar-) *óvári* vámot. A pilisi apátság birtokai valának továbbá: *Sikátor* Pestmegyében, *Szántó* falu Hontmegyében, *Szent-Endre*

Pestmegyében, *Szent-Márton* az egykori Pilismegyében, ma nem tudjuk helyét; *Szent-Péter*, másként *Fertályföld* a Csallóközben, a *szent-endrei sziget* és *Visegrad*. Kapott még a pilisi apátság évenként kétezer darab (zuan) kósót a királytól, a beszállásólástól és vámtól mentes volt és közvetlenül a királyi bíróság alá tartozott.

A középkori helyrajz művelője becses részleteket talál szerző művének e gondosan kidolgozott szakaszában, melyet az apátság magyarországi birtokainak térképe előz meg.

A következő fejezetben a pilisi apátság életét festi a szerző — élénken, érdekesen, a legparányibb adatot is földolgozván. Megértjük e fejezetből, hogy a pilisi apátság mind nagyobb népszerűségnek örvendett. Napról-napra szaporodott a kis telep, mely 1190-ben már, tehát hat évi fönnállása után a pásztói, 1232-ben a bél-három-kuti, 1263-ban pedig az ábrahामी rajt eresztette. És mivel a kitelepítésnek, a rendi szigorú szabályok értelmében, csak akkor volt helye, ha valamely anyakolostor legalább hatvan lakót számlált, szinte meglepő jelenség tárul szemeink elé.

A tatárok Pilist fölégették, kirabolták, de le nem rombolták; oklevelei azonban Esztergam város elfoglalásakor elhamvadtak. Ezek pótlására adta IV. Béla király 1254. június 28. arany pecsétes privilegiumát, melyben a nagyérdemű János apát kérelmére megerősíti a pilisi apátságot, — hol édes anyja teteme tisztességesen pihen, — jószágai, vámjövendelmei és kiváltságai birodalmában. Ez ünnepélyes alakú okiratot, melynek eredetije a zirczi apátság levéltárának monumentális kincsét képezi, sikerült fac-simileben hozza e mű.

Közvetlenül a tatárjárás után élte Pilis fénykorát. Aztán hol le, hol feljár conventje és apátjai dolga, mint azok sorát híven és gondosan szövi szerzőnk 1526-ig, mely év szeptember 7-én a törökök fölpörzszölték, kirabolták, lerombolták, utóbb még faragott köveit is Esztergam vára erősítésére használták föl.

Bukkant azonban szerző Pilis-Szent-Kereszten néhány darab köre, melyek — nincs kétség benne — a pilisi apátság maradványai. Ezen épületrészeket megszerezvén, Buda-Pestre hozatta, ott autotypikus képben és műépítészilag fölvetv, jól sikerült rajzokban megörökíttette és jeles művét díszítette vele. Kevésbé mondhatjuk ezt a számra öt darab pecsétmásról, melyek rajza épp oly hiányos, mint leírása; pedig a rossz rajzon (miről szerző nem tehet) legalább pontosabb leírással lehetett volna segíteni, mert a szakértelem az effélékre, mint a ciszterცი építkezések tárgyalásánál (279 — 298. l.) tapasztalhatók, teljesen rendelkezésére áll.

Függelékül a pilisi apátoknak csaknem teljes, a névszerint ismeret rendtagoknak pedig gyér sorozatával találkozunk.

És ennyi, azaz 187 lap Békefi művének derekas része, a pilisi apátságnek 1184-től 1541-ig terjedő története szoros értelemben. E második részhez csatlakozik az Oklevéltár, melynek 164 száma van. Az első 1098-ban, az utolsó 1765. februárius 22-én kelt. Szerző műve e részébe, minden levelet, mely az apátságra vonatkozik, kiadottakat és eddig kiadatlanokat fölvevett, a miért a gyűjteményt jogosan a pilisi apátság oklevéltárának nevezhetjük. A kiadottaknak ugyancsak rubrumaival találkozunk és ilyen hetvenhét van, míg az eddig ismeretlenek száma nyolczvanhét. Van közöttök hét árpád-kori, huszonhat a XIV. századból való, melyeknek a magyar köztörténet bújára is hasznát veendi; a többi pedig újabb.

A mű I. bevezető részében a rend keletkezését és fejlődését tárgyalja a szerző azon pontig, midőn az hazánk határait átlépi; aztán a szerzetesi belső életet, mint az a középkorban kifejlett, vázolja. Minthogy ezen bevezetés nélkül az egész mű nehezen volna megérthető, széles vonásokban nagyolja a korviszonyokat, a benczés kolostorok állapotát, melyek reformot igényeltek és egy szigorúbb rend születését indokolták. Elénken festi, mint válik ki a *colani* remeték közül Róbert, a reformált benczések apátja, a ciszterciták alapítója és *Molosme*-be, majd *Cisterciumba* (Citeaux), melytől a reformált benczések nevüket kölcsönözték. (1098.) — De az új szerzetes családot, melynek a kor laza szelleme nem kedvezett, a kihálás veszélye fenyegette, míg nem szent Bernát és harmincz általa toborzott társa, a rendbe lépén, ennek új lendületet adott. Szent Bernát aztán apátja, főoszlopa és terjesztője lett szerzetének, mely mintegy ellensúlyául a monostorokban elhatalmasodott német, önző és destruktív szellemnek, csakhamar, még a szent életében, utat talált Magyarországra. Művét ezért szenteli szerző Bernát emlékének a szent születése nyolczszázados évfordulójára.

Helyes érzéssel cselekedte szerző, midőn hazai apátságaink életének leírása előtt, a cisztercita rend belső szervezetét, összes intézményeit adja elő, hogy igyen a magyar cisztercita monostorokat a rend egészébe, kellő helyökre beállíthassa. Amiért a szerzetesek ruházatáról és napi rendjéről oly részletes és vonzó leírást kapunk, mely szinte visszahelyez bennünket a középkorba s annak megértését nagyban elősegíti.

Követi ezen fölöttébb érdekes szakaszokat a kolostori hivatalok: apát, perjel, ujonczmester, sekrestyés, énekemester, betegápoló, gazda, asztalnok, vendéglős, kapus sat. munkakörének igen tanulságos leírása.

A ciszterciaták nem voltak a készhez ülő herék; nemcsak askéták, de földművesek és iparosok is voltak. Saját kezökkel művelték földjeiket, gondozták barmaikat, készítették szükséges czikkeiket. Völgy, a termékeny síkság a tanyájok; de oly birtokra, melyet rabszolgák vagy béresek művelnek, nincs szükségük. A munkában valamennyien résztvesznek ugyan, de a főteendő mégis a *megettérteknek*, a *conversusoknak*, a szerzetes rend egyik alosztályának jutott. Szerző alaposan tárgyalja ezek helyzetét a rendi tagozatban, valamint az ugynevezett *familiarisokét*, kik a szerzetes kívül állottak és csak általánosságban fűződtek valamely kolostorhoz. Kár, hogy az *oblatusokról* és *donatusokról* csak röviden egyik jegyzetben emlékezik meg. Valószínű, hogy adatai, a nagy szorgalommal áttanúlt rendi statutumok, nem szolgálnak több felvilágosítással.

A ciszterciak élete a lemondás gyakorlása volt. Visszatérülve a világtól, az Ur dicsérete és folytonos munka közt tölték napjaikat. Nyáron a mezőn dolgoztak, télen azonban megnyílt a könyvtár (armarium) ajtaja, melynek tartalmát ők magok gazdagították. Minden kolostorban volt a könyvtár mellett íróterem, a *stuba scriptoria* az írók és másolók részére, kikről jól mondja a nagy Ipolyi: »Voltak századok, melyekből egy sor történetet, de talán egy okmányt, egy levelet sem volnánk képesek néhol felmutatni, ha czellájában a barát, vagy helyesebben mondva: a kolostor *stuba scriptoriajában* a leíró szerzetes, a középkor ezen egyetlen muzsája nem másolja vala le a múlt történeteit vagy könyveit, és föl nem jegyezgeti vala a kor eseményeit a kolostor azon krónikáiba, melyek azóta a világ krónikáivá lőnek! S ez gyakran az egyetlen világsugár, mely ama kor setétjét földerítve, tör elő följegyzéseiből, melyeknek pislogó mécsesénél gyújtja meg szövétnekét a felvilágosodott ujkor fia akkor is, midőn eme jámbor szerzeteseknek, kiktől világát nyerte, sötétségüket szemökre hányja.« (*Ipolyi*, Kisebb munkái III., 448. Adalékok a magyar domonkosok történetéhez.) Sajnos, hogy hazai ciszterciaták apátságaink könyvtáraiból eddig nem mutathatunk föl reánk maradt codexeket! A török veszedelmen kívül, ennek első sorban az az oka, hogy a magyar ciszterciaták életében másfél száz évig, a mohácsi vésztől a XVII. század közepéig megszakadt a folytonosság. Mert a magyar ciszterciaták tudományosságának, mely nem ritkán a párisi nagyhirű kollegiumból merített, már a XIII. század elején jó hire volt. (*Theiner*, Monum. Hung. I., 27.) Valószínű, hogy ők tanítottak a veszprémi, első magyar egyetemen is, melyet a párisi mintájára szerveztek.

A rendi közszellem ébren tartására működő tényezőket ismertetői aztán a szerző: *cistercium* évenként tartatni szokott

nagy káptalanokat, melyekre az apátok megjelenni tartozának, és melyek évi költségei fedezéséhez IV. Béla királyunk is hozzá járult. Továbbá az *atya-apát* évenkénti vizsgálatát, kinek elnöklése alatt történt a fiók-apátok megválasztása, szükség esetén letétele is.

Szóval, művének ezen I. részében szerző felölelte a ciszterciták rendi belétele összes mozzanatait. Sikerült a multat mintegy halottaiból annyira új életre támasztania, hogy az olvasó előtt egy egész középkori ciszterci monostor nemesak, de alkotmányával maga a rend megelevenül.

Befejezi az egész művet két nagy gonddal szerkesztett mutató, melyek nélkül ily nagy könyv manap holt anyagot képezne. Az egyik mutató az I. és II. részhez, a szöveghez, a másik az oklevéltárhoz szolgál. Kiváló köszönettel tartozunk ez óriási, de hasznos és szükséges fáradságért a szerzőnek.

Ezek után kevés mondani valónk van. Az igazság szeretete és hazafias szellem lengi át Békefi Remig egész művét. Ragaszkodása nagyérdemű rendjéhez kellemesen melengeti minden sorát.

A könyv kiállítása Taizs József pécsi nyomdájának is becsületére válik.

PÖR ANTAL.

Kanyaró Ferencz: Unitáriusok Magyarországon, tekintettel az unitarizmus általános történetére. Kolozsvár, 1891. 8-r. 229 l. Ára 1 forint 60 kr.

A magyarországi unitárius egyháznak, mint a protestantizmus egyik ágának viszontagságos multja úgy a maga egészében, mint egyes részleteiben, mindenesetre érdekes és méltó tárgyat szolgáltat a beható tanulmányozásra. A kezünkben levő könyv címe egyenesen azt engedi sejtetni, hogy az unitáriusoknak egész Magyarországra, és pedig kezdettől fogva a legújabb időkig, kiterjeszkedő történetét foglalja magában. Am, ha átolvassuk az egész munkát, meggyőződünk, hogy a cím csalódásba ejt, mert e mű a hazai unitárius egyháznak csupán az Erdélyen kívüli Magyarországbán, vagyis a Tisza és Duna mellékén történt eseményeit írja le s itt is mellőzi az újabbakat, melyek pedig sok tekintetben kiegészítő, mert fölötte jellemző fejezetet képeznének.

De hát ez egyedül a czimet teszi helytelenné, mely sokat, teljeset ígér, holott tulajdonképen csak kicsiny, noha fontos részletnek terjedelmes kidolgozását kapjuk. Az azonban már magának a mű egyöntetőségének válik rovására, hogy a tárgygyal szoros összeköttetésben nem levő dolgokkal foglal el négy egész fejezetet s az ötödikből is tekintélyes részt. Az őskeresztyének

egységtanának, az arianizmusnak s a többi hasonló irányú mozgalomnak, melyek a katholicizmusnak avagy a dogmáknak a történetébe tartoznak, a reformáció talajából kinőtt unitárius felekezetekhez alig van valami köze, annyi legalább semmi esetre sincs, hogy a velök való foglalkozás e műnek hátrányára ne szolgálna. És a helyett is, hogy szerző »tekintettel« kivánt lenni felekezetének »általános történetére«, minélfogva Servétet, Socinit és több szintén külföldön működő társukat is bemutatja, a szerkezeti követelményeket és az oki összefüggést illetőleg hasonlóképen sokkal helyesebben járt volna el, ha a magyar protestantizmusnak azon kori állapotát ismerteti vala meg, midőn hazánkban az antitrinitarizmus fellépett volt.

A mű berendezése ellen mindössze ennyi, habár lényegbe vágó kifogás tehető. A felölelt események az egész tárgyalás folyamán csaknem mindenütt kellő rendben és a szerző czélzatainak megfelelőleg vannak csoportosítva. Az adatok hőségéhez vagy csekély voltához képest némelyik időszak terjedelmesebben, egyik-másik inkább csak átnézetben van ugyan ismertetve, de ez a szerzőn kívül eső okokból származván, neki nem róható fel, még pedig annyival inkább nem, mert a hol az egyes mozzanatok beosztása tőle függött, sehol sem lehet aránytalanságot venni észre.

Igy nyerünk aztán olyan világos képet a kitézött tárgyról, mely, ha a tényeket tekintve, részleteiben szenvedhet is valaha módosulást, de általános vonásaiban bizonyára mit sem fog már változni. Sajnos, hogy ugyanezt nem mondhatjuk el a tényekből elvont következtetésekről, azok kiszinezéséről és általában a munka szelleméről, melyben az elfogulatlanság, tárgyilagos nyugodtság és a helyes történeti kritika szempontjából sok kívánni való marad fenn. E sorok írója távol áll úgy Kálvin, mint Melius és bármelyik elvtársuk gondolkozásmódjától s meggyőződésétől, talán távolabb, mint az ismertetés alatti könyv szerzője. Nem vagyok az orthodoxia híve, hanem határozottan a szabadelvű protestánsok közé tartozom, ki ennélfogva egyenlően nem fogadom el a katholicizmus több és a protestáns confessiók kevesebb dogmájából azt, ami ellen világnézetem tiltakozik. Midőn tehát hibáztatom szerző ellenszenvét, melyet a református egyház vezéreibel szemben tanúsít: teljességgel nem ama tudós férfiak dogmatikus tételeihez való vonzódás vagy a velök való együttérzés vezet, hanem tisztán az igazságnak őszinte és pártatlan szeretete, ami nélkül történetírót képzelni sem tudok.

Minthogy pedig ez hiányzik szerzőnél, könyve, mely az adatok ujságát és a kidolgozás szépségét tekintve különben elég jeles munka, még is az irányzatos pártiratok közé süljed.

Távol áll tőlem, hogy szándékos tévedéssel vádoljam szer-

zót, noha művének igen sok részlete megkívánja a helyreigazítást. Nem áll rendelkezésemre annyi tér, hogy itt egytől-egyig elősoroljam, ami könyvében a történeti hitelességet nélkülözi. Mutatványul azonban néhányat mégis föl kell említnem. Így Locke-ot és Milont unitáriusnak mondja, holott köztudomású, hogy egyikök sem volt az. A németországi szabadelvű protestantismus kifejlődését az unitarismus hatásának tulajdonítja, habár az emettől teljesen függetlenül alakult. Ám ezek még csak kicsiségek ahhoz képest, hogy az előadása folyamán szereplő reformátusokat kivétel nélkül vagy végtelen tudatlan, vagy hitvány lelkületű embereknek festi, míg ellenben Denk János, Gasen Konrád, Hoffmann Menyhért, Campanus János, Dolet István, Foris Dávid, Kautz Jakab stb. »tudományuk sokoldalúságával, jellemök feddhetetlenségével, hitök merész következetességével, a fáradhatatlan kutatással, törekvéssel, szeretettel, hűséggel és férfibátorsággal« tűntek ki.

És itt lehetetlen meg nem emlékezni elfogultságának ama bizonyítékáról, mely egyúttal szelid polemia ellenem. »Melius Péter, mint exegeta« című tanulmányomban »ugyanis azt állítottam, hogy Melius e tekintetben is »kora színvonalán állott, az ő kora nem ismert másfajta exegesist«, mire szerző azzal válaszol, hogy akkor az unitárius Válaszati »az ő korát 300 évvel meghaladta«, vagyis hogy nála már a mai tudományos exegesis volt meg. Csakhogy az igazság nem egyéb, mint az, hogy a Válaszati exegesis ugyanaz a betűkön rágódó, saját véleményét a bibliába beleerőszakoló exegesis, mint a Meliusé és a Dávid Ferenczé.

Látható tehát, hogy az igazságot a phrasisok halmaza és a tények irányzatos színezése nem képes megdönteni. A többi közt épen szerző művéből az is kitetszik, hogy Decsi Gáspár nagyon rokonszenves, bölcs mérsékletű és ügyes tollú ember volt, de kálvinista lévén, szerző részéről természetesen csak gúnyt és lenézést nyerhet. Ugy szintén Melius és működése, akit és amelyet elhalmoz szenvedélyes kifakadásaival, a pártatlan bíró szemében egészen más színben tűnik fel, még akkor is, ha egyszerűen a bírálatunk alatti műben reá vonatkozólag előadottakat ítéljük meg tárgyilagosan. Erre nézve csak egy példát hozok fel. Azt írja, hogy »mikor hire fut, hogy a Gyulafehérvárról hazatért orthodox papok Magyarországon széltében az erdélyiek legyőzésével dicsekednek, egy utolsó s mi több: magyar nyelven tartandó döntő vitát hív össze János Zsigmond a következő évben Nagyváradra, hogy Melius legyőzése és megalázása saját világi hívei előtt is tudva legyen.« (71. l.) Nem kutattam János Zsigmond veséjében és ennél fogva nem ismerem semmivel sem nyilvánított szándékait,

de merem állítani, hogy ha igazán ez volt a terve, az épen úgy nem sikerült Nagyváradon 1569-ben, mint Gyulafehérvártt 1568-ban. Két *elv* küzdölme a legritkább esetben végződik úgy, hogy az egyiknek bajnoka *meggyőzessék*, és sohasem úgy, hogy *legyőzessék*, mert erről az eszmék harcában szó nem is lehet. Ha pedig meggyőzés nem történt, és mindkét fél a végsőkéig védi álláspontját: akkor természetes, hogy mindenik győztesnek fogja magát tartani, és ha az egyik diadallal dicsekszik, a másik nemkülönben, s ki is mondhatjuk, hogy egyforma joggal. Ez közös emberi tulajdonság, vagy, ha úgy tetszik, gyöngeség, melytől sem Dávid Ferencz és követői, sem Melius és hivei nem lehettek mentesek, ugyannyira, hogy a szerző Dávidéknak tulajdonítja az ők egyoldalú tudósításaik nyomán a győzelmet, én viszont szintén tudok a gyulafehérvári, szóban forgó vitára nézve nemcsak magától Meliustól s még csak nem is küzdőtársaitól, de mégis eredeti adatot felmutatni, mely ellenkezőleg az orthodoxia diadalával dicsekszik, önként érthetőleg hasonlóan egyéni felfogást tükrözve vissza. (Nádasdy Tamás nádor családi levelezése. 183. l.) Am szerintem egyiknek sem adható hitel s a valóságnak az felel meg, hogy mindkettő egyiránt győzte *le* és *meg*, vagy »alázta meg« a másikat, azaz sehogy sem. Megmaradt mindegyik a maga meggyőződése mellett továbbra is, még pedig pártfeleivel egyetemben.

Azonban, úgy látszik, szerző talán az uralkodó kegyének hova fordulásától teszi függővé a diadalt s e szerint azt a pártot tekinti győztesnek, a mely iránt János Zsigmond rokonszenvet tanusított. Ez ugyan nem valami demokratikus felfogás, de mégis erre mutat az a körülmény, hogy tökéletesen agyonhallgatja a gyulafehérvári első, 1566-ban tartott vitát, melynek alkalmával a fejedelem még Meliushoz hajlott, mit a vita utáni napon ennek részére tett adományozása s e tettének indokolása kétségtelenné tesz.

Hasonlóképen megfelelkezik Stancarónak Magyarországon kifejtett működéséről, noha ez volt az első, ki antitrinitarius elveket hangoztatott hazánkban. Talán fellépésének kudarcza okozá, hogy az még fel sincs említve. Csodálnám, hisz' épen szerző támadja meg Meliust amaz állításért, hogy »nem a harcolónak, hanem a győzőnek itéli oda Krisztus a jutalmat.«

Ha a műben előforduló kisebbszerű tévedések közül is kijavítok néhányat, úgy gondolom, meglehetősen hű kép lesz nyújtva e munkáról. Így például Sámson és Keczel szilágysági községekben jóval előbb alakult ref. egyház, mint szerző az 52. lapon véli; András napja és decz. 14-e 1561-ben vasárnapra esett, nem pedig péntekre, mint az 56 - 58. lapon írja; Melius csak néhány bibliai könyvet adott ki s a 90. lapon helytelenül mondatik, hogy

»bibliát nyomatott«; Szegedi Kis István nem 1558-ban téríté át Meliust Kálvin hitére, mint szerző a 164. lapon adatok teljes hiányával állítja, hanem minden valószínűség szerint még 1554 táján; »Kálvin tévelygő fiai« egyetlen embert sem égettek »szűz Mária tiszteletére«, amint a 225. lapon célzatosan félre van magyarázva Pázmány azon állítása, hogy máglyára ítélték valakit, mert káromolta az »isten anyját«, amiért bizony még ma is megbüntetnék, természetesen a kor szelidebb szelleméhez mért enyhébb módon. No! de mindezek és társaik csupa semmiségek a mű alapfogyatkozásához a történelmi magasabb felfogás és igazságszolgáltatás sajnálatos hiányához képest.

De elég is lesz már. Beszélhetnék e munkáról még nagyon sokat, de bírálatom már így is célomat meghaladó terjedelmet érven el, ideje befejeznem. Tekintettel szerzőnek ama kiváló történetírói tehetségére, mely e művéből, miként iszapból a drága gyöngy, kicsillámlik, óhajtandónak tartom, hogy eddig végzett kutatásait kiegészítvén az erdélyi unitáriusok viszontagságos multjának összes részleteiben való kinyomozásával, ez uton felekezetének egész hazánkra kiterjedő teljes történetével egykor szintén gyarapítsa ismereteinket. A történetírás komolysága és megbízhatósága érdekében kérem azonban, hogy ne engedjen maga fölött uralmat felekezeti elfogultságnak, melylyel most minden más, de első sorban a református egyházat minden áron besározni törekszik, míg ellenben saját felekezetét a legajánlatosabb színben próbálja feltüntetni. Ilyen feltétel mellett aztán már előre jó reménységgel lehetünk az iránt, hogy szerző nemcsak felekezete egyes tulbuzgó tagjainak megelégedését fogja kivívni, hanem valósággal maradandó becsű művel ajándékozhatja meg egyháztörténeti irodalmunkat.

ZOVÁNYI JENŐ.

Egy Magyar Nyomda a XVIII. században. Adalék nemzeti közművelődésünk történetéhez. Levéltári kútfők nyomán írta Éble Gábor. Budapest, 1891. Hornyánszky Viktor sajtója. Ára 1 frt.

A XVIII. századot méltán lehet Magyarországon a teljes elzsidadás korának nevezni. Lezajlott a nagy kurucz háború, kiverve a török, azonban a győzők maguk is kifáradva a vérmunkában, nehezen tudják elszánni magukat, hogy újra felvirágoztassák a teljes pusztulásnak indúlt országot. De sőt a kisebb lázadások, mint a Szegedi Péróé stb., még inkább azon politikának kedveztek, mely tabula rasát szeretett volna csinálni Magyarországból s egészen idegenné tenni. Ebben a korban még jobban megérdemlik azon dicső férfiak, kik nem engedték, hogy a teljes

széttűlésnek menjen a nemzet, a megemlékezést és a méltó babért az utókortól. Ilyen, csendes munkálkodó bár, de azért nem nyom nélkül élt férfiú emlékezetét eleveníti fel Éble Gábor. Károlyi Ferencznek a hirneves kuruczvezér fiának életét búvárolja, tanulmányozza a Károlyi-család gazdag levéltárából. Tanulmányainak egyik hecses részletét, a nagykárolyi nyomda felállítását, működését adja jelen kötetben. És ez igen helyes, mert habár szépek a vitézi tettek is, de méltóbban megérdemli a koszorút az, ki nemzete művelődését kívánja előmozdítani, ki átlátja, hogy csak a szellemi kincs lehet az igazi műveltség alapja s ki ép ezért templomokat, iskolákat alapít, a tanítószervezeteket pedig számos segélyben részesíti; de mivel azon cél, hogy a népnevelés valóban hathatós legyen, főleg a könyvek terjesztését tételezi fel, nem habozik s könyvnyomdát állít fel. Szatmárnémeti Pap István, a ki typographus és tudós is volt, már 1753-ban fordult a grófhoz ajánlatával s a gróf el is fogadta, berendezte részére a nyomdát oly feltétellel, hogy azután a berendezési költséget törlessze. Pap István Bíró Mihályt vette társúl s már 1574 novemberben hozzáfogtak egy abc-és könyvnyomásához, bizván abban, hogy a gróf Bécsbe menő útjában megszerzi a nyomda felállítására szükséges kir. engedélyokmányt. Azonban ez késett, s ebből igen nagy kellemetlenségei támadtak az új nyomdának. Barkóczy Ferencz egri püspök is beleavatkozott a dologba s így a nyomdának egy álló esztendeig szünetelnie kellett, míg a felségfolyamodvány kedvezően elintéztetett s Károlyi Ferencz megkapta az engedélyt. A szabadalomlevél megengedvén a görög egyesültek vallási stb. könyveit nyomtatni, Károlyi Ferencz Olsavszky Manó munkácsi püspök segélyével igyekezett e célra is berendezni nyomdáját, de bizonyára közébejött kora halála miatt az oly szépen indult tárgyalások eredménytelenek maradtak s a görög egyesülteknek még majd 30 évig külföldről kellett könyveiket beszerezni. Azonban nemcsak abc-ét, hanem földrajzi művet is adott ki Pap István, melyek iránt a gróf maga is igen érdeklődött s maga is 700 példányt rendelt meg, szegény gyermekek közti szétosztás végett. Érdekes jelenség, hogy Pap István több kiadásban is kiadván saját művét, csak az első kiadásnál tette ki a címlapra, hogy Károlyi Ferencz a nyomdatulajdonos, a későbbieknél elhagyta s innen támadhatott az irodalomtörténetben az a tévedés, hogy Pap Istvánnak tulajdonították némelyek a nagykárolyi nyomda felállítását, mi persze nem felel meg a valóságnak. Azonban Károlyi Ferencz maga is írt könyveket; vallásos tárgyúak ezek s Éble közli ezek előszavát is. De a históriával is foglalkozott Károlyi s szándéka volt a régi familiák genealogiáját megírni. Károlyi Ferencz jellemzését így adja elő Éble: »A nemes

gróf alakja a múlt század fáradt küzdelmei után úgy tűnik fel, mint a ki e küzdelmek újrakezdésére nagy mértékben kíván hatni, de a nehezen élőddő közszellem vezetésére magát elégtelennek látja. « Károlyi Ferencz halála után fia, Antal, bőkezű maecenása volt a nyomdának s számos könyv hagyta el a sajtót. Pap István 1775-ben elhunyt s ekkor a nyomda adósságok fejében a Károlyiakra visszaszállván, a kegyesrendiekhez került, míg 1778-ban Antal gróf újra felállította s ekkor házilag kezelte. Érdekes, hogy a nyomdászok már akkor is szerettek strikeolni, 1782-ben abbahagyták a munkát, de akkor is rosszul jártak, mert egyszerűen kitették a szűrőket. De a nyomda is mindinkább-inkább vesztü jelentőségét, míg végül 1827-ben örök áron eladják a Károlyjak.

Eble munkája igazi szeretettel van írva, gazdag forrástanulmány eredményeképp s igen ügyesen tudja beleszőni művébe a nagyvilági eseményeket is annyiban, amennyiben azok hatással voltak a nyomdára is. Élénk, könnyed modorban írt mű, melyet az ember nem tesz le addig, míg végig nem olvasta. Látszik rajta, hogy hosszú ideig tanulmányozta az egész kort s csak kívánatos, hogy mielőbb váltsa be ígérését, megírván a nyomda felállítójának életrajzát, mely a XVIII. századbeli kulturállapotainkra oly sok becses anyagot tartalmazó levéltárból lévén majd összeállítva, becsesebb fog lenni mint ezen részlet, bár ez is teljes méltánylásunkat érdemli meg s úgy a szakembereknek, mint a nagy közönségnek is, egyrészt az új adatok, másrészt kellemes irálya által a legmelegebben ajánlható. A szöveg közé az első termékek cinkograhikus képei is mellékelve vannak.

H. B.

*Bárá Jósika Miklós élete és munkái. Irta Szádk Luiza. Budapest, 1891.
8-r. VII, 374 l.*

Jósika Miklós egykori népszerűsége, a melylyel olvasóközönségünket megnyerte, kétségkívül mai nap már sokat veszített hajdani nagyságából. Az irodalomtörténeti szempont azonban, minél tovább haladunk az időben, s minél messzebről látjuk az úttörők pályájának ezer akadályát s minél elszántabbnak a bátorságot, a melylyel a műveltség egyik tényezőinek útát nyitottak a nemzetben: annál tiszteletreméltóbbaknak tűn-
tetű fel a kezdő harcosokat, a kik hivatásból s hazafiságból egyaránt küzdelemre voltak rendeltetve. Jósikát a pályakezdekők bátor elszánása csak annyiban tüzelte, a mennyiben tanulmányainak s művelt elméjének gyümölcseit költészetté alakítván, működésével egy új iránynak lón megalapítója. A magyar irodalom és közönség

különben megérett Jósika, vagy egy hozzá hasonló nagy író eszméinek s irányának befogadására. Innen van, hogy első regényeit érdemök felett magasztalták. Úgy szólván tehát minden nagyobb megerőltetés nélkül megnyerte a közönséget s pedig oly mértékben, a milyenhez fogható keveset mutat fel a magyar irodalomtörténet. Egyszerre híres íróvá lett, mint például a század elején Berzsenyi, vagy legutóbb Arany János. Mondanunk sem kell, hogy a tehetség nagysága s az időpont alkalmassága mellett a műfaj népszerűsége is tekintetbe veendő, a melynek művelését Jósika megkezdte.

A nélkül, hogy itt e műfaj s Jósika regényeinek aesthetikai értékéről szolanánk: egy különös és egészen sajtáságos jelenséget kívánunk megjegyezni, amely a magyar irodalomtörténetírók eljárásán igen feltűnően észrevehető s a mely Szaák Luiza művében is megvan. Úgy tetszik, mintha a különböző költői műfajok művelőinek nem összes hatását vennék irányadó szempontnak, mikor az illető írot beleállítják a kor politikai s irodalmi állapotainak keretébe, hanem csak azon műfajok művelőit, a melyekben a szóban forgó író is dolgozott. Hogy Jósika regénnyel lépett föl: ebből nem következik, hogy az irodalmi műfajok többi képviselőitől nem fogadott el kisebb-nagyobb hatást s hogy azok nem készítettek neki utat, habár csekélyebb mértékben is, mint például Fáy András. Úgy hisszük, a helyes történeti szempont azt követeli, hogy az eszmék és irányok egész összességét tekintetbe vegye az író, mikor egy-egy műfaj oly, akkor szinte kizárólagos művelőjének maradandó hatásáról szól, mint a milyen Jósika. Csak így lehet a tehetség teljes mértékét megbecsülni s neki igazságot szolgáltatni, másfelül pedig a kortársakat is tiszta fényben mutatni föl.

A magyar irodalomtörténetben a verses költészet képviselői s a regényírók mintha egymásnak merő ellenségei volnának: működésük együttes hatását nem igen látják történetnyomozóink. Így vagyunk Szaák Luiza könyvével is. Ha valahol: Jósika első sikereinek megértésére csakugyan szükséges lett volna e szempont figyelembe vétele, mert hiszen Jósika sem egyszerre, nem egy varázsütésre állott elő, mint Minerva Jupiter fejéből. Szaák Luiza huszonegy sorban végez az irodalomtörténeti kerettel, megemlítván három nevet, a kiknek viselői Jósikának hírnökei voltak. Talán nem szükség, hogy ez eljárás eredménytelenségét fejtegetsük: észrevételünk igazsága kétségtelen s elvitathatatlan.

De nem ez a mű legnagyobb hibája, hanem az, hogy a mi mondanivalója lett volna az írónak: nem tudta valamelyes tömörebb formában előadni, hogy a szavak árjában ne veszne el a gondolat magva. Szaák Luiza lelkiismeretesen látott

a munkához, szeretettel foglalkozott Jósikának életével és műveivel, a mi az egész könyvön látszik; de azt könyvének kevés helyén látjuk, hogy az irodalomtörténetíró, jellemfestő és műbíró együttes feladatait egyforma, vagy legalább lehetséges szerencsével tudta volna megoldani.

Hosszas volna észrevételeinket mind elsorolni, s különben is nincs szándékunkban e könyvet bírálgatni, csupán némi rövid ismertetésre vállalkoztunk. De annyit megjegyezhetünk, hogy véleményünk szerint mind az életrajz, mind a regények fejtegetése még kívánni valót hagy fenn. Jól, könnyedén van elmondva minden, ámbár az előadás nyelve néhol magyartalan; az író mitől sem irtózik jobban, mint az unalmasságtól; de az a baj, hogy Jósika fejlődését, tanulmányait, hányatásait, lelki convulsióit még sem látjuk. Emitt pedig a hatás titkai továbbra is fátyol alatt maradnak, a melyet az író meg-megpróbál föllebbenteni, főleg mikor a női jellemekről szól: azonban egészben véve az olvasó vágya nincs kielégítve.

De Szaák Luiza könyve hibái mellett is szép munka s lelkiismeretes fáradság eredménye, a mivel nem minden hasonló író dicsekedhetik. A Jósikával ezután foglalkozók munkáját nagy mértékben megkönnyítette s kezdetnek ez sem kicsinylendő, mivel oly hiányt pótol helyre, a melylyel irodalmunk története régóta tartozott. A női jellemeknek oly művészi alkotója, mint a milyen Jósika volt, megérdemelte az *író* kitartó fáradozását, s műve úgy tűnik fel, mint a Jósika regényeiből merített lelki gyönyör maradandó emléke.

V. J.

T Á R C Z A.

A MILLENIUM KÉRDÉSÉHEZ.

Talán akad egy kis hely a »Századok« nagyrabesült hasábjain, a hol néhány védő és magyarázó szóm elfér, a nélkül, hogy azokkal fontosabb és becsesebb közleményeknek lennék utjában. De a honfoglalás idejének meghatározásával kapcsolatos napfogyatkozás számításom folytán Csuday Jenő dr. úr »A honfoglalás éve« című füzetében oly következtetéseket imputál nekem, melyeket sehol sem tettem, és jó szándékú figyelmeztetésemet oly módon magyarázza, melyet szó nélkül nem hagyhatok. És mert a dolog merituma mégis csak historiai, azért bátorkodom a »Századok« hasábjait igénybe venni.

A »Természettudományi Közlöny«-ben megjelent cikkemben ugyan is azt mondom, — még pedig Salamon Ferencz után, kire nekem, mint a történettudományban laikusnak, úgy hiszem szabad támaszkodnom: — »abban az egyben azonban körülbelül minden nézet megegyezett, hogy a magyarok bejövetele évének meghatározása attól függ, mely évre tesszük azt a bolgár hadjáratot, mely a magyarok bejövetelét megelőzte«; Csuday úr pedig a 3. lapon így szól: »... volt egy érintkező pont, melyet mindannyian elfogadtak, nevezetesen: az ezredik év megjelölése csak a bolgár hadjárat évének meghatározása után lehetséges, mint a mely a magyarok bejövetelét megelőzte.« És mégis, mikor (a mire még visszatérek) azt állítom, hogy kétségtelenül kimutattam, hogy a kérdéses napfogyatkozás, mely pedig valamennyi azt felemlítő krónikában a bolgár háború előtt áll, a 891. aug. 8-iki volt és így a millenium nem lehet 1891 előtt, Csuday úr már megtámad (28. lap) a miért csak általánosságban hivatkozom azokra a történetirókra, kik azt a nézetet vallják, hogy a magyarok bejövetele a bolgár háború évétől függ, a mi szerinte nem állja meg a helyét, de azért mégis 891-re teszi a bolgár háborút, 895 vagy 896-ban üzeti ki a magyarokat a bolgároktól és bessenyöktől Eteküzből és teszi a honfoglalás befejezését 899-re. (57. lap.)

Hogy pedig én a milleniumon — mint ugy hiszem általánosságban mindenki — a kalandozásokat nem, hanem csak a már kétségtelenül végleges letelepedés ezredik évfordulóját értettem, arra is utaltam, mikor

azt mondom: »azzal ugyan tisztában vagyunk, hogy akár őseink első feltűnését Pannoniában, akár részletes letelepüléseket, akár magát a már bevégzett honfoglalást vesszük szemügyre, olyan határozott, biztos időpontot . . . sohasem fogunk megállapíthatni.« Ebben körülbelül megvan az, amit Csuday úr is mond (de a mit előadásomban még külön ki is emeltem), t. i., hogy a honfoglalás nem egy nap, sem egy év munkája nem volt. Ezt tudva, nem értem, mire gondol Csuday úr, mikor azt állítja, hogy nem értem el azt, mit elérni reméltem stb., mikor más cél nem is lebegett előttem, mint egy természeti tüneménynek — mely az általánosan elfogadott nézet szerint a bolgár háború és így a befejezett honfoglalás előtt volt látható — idejét *kétségtelenül* meghatározni és így tényleg egy biztos alsó határt megállapítani.

A mi Csuday úrnak a 24. lapon foglalt azon állítását illeti, hogy cikkemben nem említtem *Oppolzer* kézikönyvét (*Bahnbestimmung der Kometen und Planeten*) és a »Canon der Finsternisse«-t, de hogy az utóbbi kétségtelenül használtam, arra a következőket kell megjegyeznem. Az elsőt nem említtem sehol, mert tanító és kézikönyvek felemlítése ily nemű munkánál és közléseknél talán még sincs helyén; a Canont illetően pedig ismétlem, amint előadásomban és az Akadémia kiadásában megjelenő »Berichte etc.«-ben bőven okadatoltam, hogy a Canont Bécsben 1887-ben nyomatták, — én pedig 1883–85 közt végeztem el a számítások legnagyobb részét (épen a fogyatkozások elemeit), körülbelül egy időben mint a Canon készült, miről épen akkor közvetlen tudomásom is volt. Már előadásom megtartása után jutottam először a Canonhoz, miket azonban a Természettudományi Közlönyben is elmondani sem a folyóirat irányával, sem cikkem keretével egybe nem vágott volna. Abban igaza van Csuday úrnak, hogy a Canon sok felesleges munkától mentett volna meg, ha már meg lett volna; így magamnak kellett oly munkának (igaz csak igen kicsiny) részét csinálnom, melyre *Oppolzer* egész bürtöt szervezhetett.

Mellesleg még krónikásomat is védenem kell. Abban, hogy a napfogyatkozáskor égiháborút szerepeltet, magam is kétségeskedtem, de már azt a kifejezést: »éjjel lett a hatodik órában és a csillagok megjelentek« egészen a tüneménynek — *teljes napfogyatkozás* — megfelelőnek kell mondanom és épen nem *hatáshajhászásnak* (Csuday, 26. lap); megjegyzem különben, hogy a részben egykorú *Nesztor*-féle krónikában gyakran találkozhat Csuday úr ily kifejezésekkel: »sötétség lön az egész földön«, vagy: »olyan lett a Nap, mint a Hold« és »nem vala világosság«, mi mind napfogyatkozást jelent, a nélkül, hogy e szó említve is volna.

Mint hogy különben Csuday úr is elfogadja számításaim eredményét, támadásának nem volna kellő magyarázata, ha ezt a 30—32. oldalakon elmondottakban maga meg nem adná. Bántja Csuday urat, hogy rá utaltam a történeti tanító könyveinkben levő hibákra a honfoglalás tekintetében és felhívtam az illetékesek figyelmét ez irányban. Már pedig a mit

— újlág hangsúlyozom — jó szándékkal és »sine ira et studio« mondtam, azt most is mondom. Csuday úr maga utal arra, hogy a »Századok«-ban már majd 15 éve szelöltették legkitünőbb historikusaink e kérdést; maga utal arra, hogy történetíróink fáradhatatlan buzgósággal igyekeznek e kérdést, melynél a haza története oly időbe lenyulik, hol a költött események a valóban megtörténtektől alig választhatók el, és kijelenti, hogy egy történetíró sem fogja akarni a nemzetet egy bizonyos évszám elfogadására reákényszeríteni, és még sem ütközik meg azon, hogy még ma is a nemzet legfogékonyabb részének, az ifjúságnak, kezébe adott könyvekben még az évszak is ki van tüntetve, melyen Árpád elindul új hazát keresni; apodiktice, hol ez, hol az az évszám van a honfoglalásra kitűzve és többnyire már ezer évvel túlhaladott évszámok szerepelnek. Úgy magokat a tanító könyveket írókat, mint a hivatott közoktatási tanácsot illetékeseknek tartom arra, hogy 1889, 1890-ben (mert ezekben az években kiadott iskolai könyvekből irtam ki a megrótt adatokat) megjelent »javított« kiadásokban már nyoma legyen ezen második évtizede folyó munkálkodásnak, melynek eredményeképp pl. *Salamon Ferencz* a honfoglalásra a 898-ik, *Csuday* úr pedig a 899-ik évet ajánlja. Ha nem is lehet Európa többi nemzetét ignorálnunk, nem is kell mindenben és így az ezredik év megünneplésében mindig csak más népet utánozunk. Különben a svájcziaiak ez idén ülték meg a 600 éves jubileumot, pedig azoknak felszabadító harczába is még elég költészet vegyült bele és mégis teljesen megállapodtak nem annyira az év, a nap és az esemény, mint az *eszmé* megünneplésének idejében. *) Ebben a tekintetben látom én is már érettnék a millenium kérdését és idejét a megállapodásnak és ehhez akartam én is szerény tehetséggemmel hozzájárulni.

LAKITS FERENCZ.

LAKBERENDEZÉSEK TÁRLATA BUDAPESTEN 1892-BEN.

Az Orsz. Magyar Iparművészeti Múzeum, a M. Iparművészeti Társulat és a »Műbarátok Köre« elhatározta, hogy 1892-ben oly tárlatot rendez, mely föltünteti a művészi iparok legutóbbi 500 éves fejlődését s különösen a lakásberendezést fogja bemutatni s egyúttal a szoros kapcsolatnál fogva fegyvereket és régi ruházatot is állít ki. A kiállítás elnöke a nagy műízléssel és tudománnyal bíró gróf Keglevich István, kinek neve kezeskedik arról, hogy a tárlat minden tekintetben sikerülni fog. A különböző csoportok, melyek szerint szándékoznak a tárgyakat kiállítani, 7-félék. Ugymint 1. a XV. századból egy kápolna, fegyverterem, könyvtár, 2. a XVI. századból egyolasz vagy angol ebédlő, német szoba, 3. a XVII. sz.-ból magyar főúri és egy XIV. Lajos izlésű franczia szoba, 4. a XVIII.

*) A svájcziaiak 1291-ben kötött első szövetségük évfordulóját, melynek eredeti okmánya még meg van, ünnepelték meg.

század első feléből egy XV. Lajos izlésű szoba, terem és hálószoba, 5. egy XVI. Lajos izlésű szoba, 6. az 1790—1815. évig terjedő időből terem és hálószoba, végül 7. Török, arab szoba, spanyol és mór butorok. A kiállítás a nagy iparsarnokban terveztetik, s körébe esnek a fõnt részletezett korszakok összes termékei, akár eredetiek, akár hû utánzatok. E czélból felhívást bocsátott ki az erre kiküldött 18 tagú bizottság, s ha valakinek a fentebb jelzett korszakokbeli tárgyai volnának s azokat kiállítani szándékozik, azt a »Mübarátok köre« irodájába, Mérleg-u. 12. sz. bejelentheti, a hol bővebb felvilágosítással is fognak szolgálni.

A NÉPMESE. MINT A NÉP ÖSTÖRTÉNETÉNEK ALAPJA.

Egy most megjelent könyvre akarjuk felhívni a szakemberek figyelmét. Ugyanis Pintér Sándor nagyobb értekezést adott ki a Népmesékrõl, 13 eredeti palóczmesével illusztrálván. Mivel ezen munkában szerzõ egy minden tekintetben figyelemreméltó tanulmányt ír a népmesékrõl s kiváltképen a palócz népmesékrõl, azért czélszerûnek találjuk röviden megismertetni s bemutatni könyvét olvasóinknak.

A könyv szerzõje körülbelül 40 éve folytonosan tanulmányozta a palócz népet s szellemi pihenésül a tölök hallott meséket vagy mondogálásokat hangoztatás szerint leírta, még pedig azért, mert átlátta, hogy mily kincses bánya rejlik a látszólag képtelen mesék belsõ tartalmában, csak meg kell szabadítani a tulzásoktól. Ó maga is igyekezett a népmesék igazi eredetét kutatni s ép ezért egy tanulmányt bocsát előre a mesérõl, melyben a görög, latin, germán és szláv népek meséit összehasonlítja s azon természetes következtetésre jut, hogy ezek egyikével sem hasonlatosak a magyar nép meséi, s ha akad is elvétve, arról megõsmer-szik mindjárt, hogy csak kölcsönzött. A magyar népmese eddigi irodalmát ismertetve, áttér a népmesék elméleteire s õ eltérõleg azon elmélettõl, mely az õsvallásból származottnak állítja a mesét, inkább azt tartja, hogy az a népnek még azon korból származó története, midõn nem állott más eszköz annak továbbadására, mint az elbeszélés az utódok számára, s épen mivel az õskor gyermekei mintegy hasonlóak voltak a valóságos gyermekekhez, történhetett meg, hogy látszólag phantasticusan vannak az események elbeszélve. A népmesérõl általában szóló fejezet tárgyalja azon lélektani indokolást, hogy mikép történhetik meg a nagyítás, hogy t. i. a valóság mindig tovább-tovább beszéltetvén el, mikép kezdõ a már valóság látszatát is elveszteni, s a mit meg nem tud magyarázni vagy érteni az elbeszélõ, hogyan burkolja mythikus ködbe. Így pl. a sárkány, a boszorka, a táltos stb. alakja, az állatok beszélése stb. A palócz népmesérõl értekezik azután a szerzõ, mely szintén három osztályra oszlik, t. i. vitézi, társas-életi és állatmesére. A palócz nép vitézi meséjének történeti ideje rend-szerint a réz, bronz korszakba helyezkedik s a kőkort csak pár alak jel-

képezi s a vaskor csak belejátszik, de azt föl nem öleli soha kizárólag s ez legszembeötlőbb sajátsága. Az őskorszakban is már erős társadalmi szervezete van, egyeduralom alatt áll, van katonasága, vannak szolgálói, földművelői, s mi érdekes, hogy a trónöröklésnél nem a legidősebb, de rendszeren a legifjabb nyeri el a koronát, még pedig vitézi tettek által. Ugyanígy szegény sorsból is felküzdí magát a mese hőse, azonban szükséges az egyéni bátorság, vitézség, erény, s jutalna a királyleány keze. A sárkányt ő máskép igyekezik megmagyarázni, mint eddig, s ő kapcsolatban a 7-es számmal, a 7 rendű csatasort képzeli a sárkány fejének, melyek mindegyikét azután a hős levágja. Tehát a sárkány nem más, mint az ellenség, melynek vára van stb. Érdekes ezen vár is, mely rendszeren valami madárlábon forog, s melyet szerző onnan gondol származottnak, hogy a vár tetején a legkimagaslóbb ponton mindig szokott egy madáralak lenni, mely foroghatott arra, a merre a szél fútt. S hogy csakis madarak voltak a várak tetején, bizouyítja, hogy négylábú állat lábán forgó várról soha sem szól a népmese. A palócok közt még most is általános a mesélés illetve mesemondás és az olyat, ki nagyon szépen tud mesélni, nagy tiszteltetben is tartják. Az ilyen kifogyhatlan s meséből s rendszeren meg tudja mondani, kitől, hol és mikor tanulta, de mikor azt kérdezte a szerző, hogy vajjon ki és hol csinálta ezeket a meséket, stercotyp válaszkép azt kapta ezen mesélőköl: tudják ezt kérem, mióta a világ áll.

Kissé bővebben is ismertettük ezen könyvet, de valóban megérdemelte, mert habár már sokan is írtak a népmesékről, és több gyűjteményünk is van, de mégis szerző helyes nézetei s új szempontjai a népmeséről s specialisan a palóc népmeséről indokolják ez eljárásunkat. Valóban sajnálatos, hogy csak ötven példányban nyomatta szerző e művét, mint a czímlapon áll, mert biz az megérdemelné, hogy ne csak a *jóbarátok szűk körében* lenne ismertté, de a nagy közönség és különösen a szakemberek előtt is, mert míg egyrészt kellemes olvasmány, másrészt valóságos kincseshánya a palóc nép megismeréséhez s az által, hogy teljes híven adja vissza a sajátságos beszédmódot, mintegy az olvasót is belevarázsolja a nép környezetébe. Reméljük, hogy szerző megváltoztatja azon szándékát, miszerint műve csakis oly kis körben legyen elterjedve és közkinésé fogja tenni.

H. B.

VIDÉKI TÁRSULATOK.

— A DÉLMAGYARORSZÁGI TÖRTÉNELMI ÉS RÉGÉSZETI MUZEUMTÁRSULAT aug. 29-én tartotta Temesvárott díszközgyűlését, mely az új muzeum palotájának ünnepélyes megnyitásával volt összekötve. Az akadémiát s egyúttal Társulatunkat is Pulszky Ferencz és Ortway Tivadar képviselték. A közgyűlés tíz órakor kezdődött a megyeház nagytermében,

Dessauffy püspök elnöklete alatt, ki behatóan eszeltte a társulat nagyszabású teendőit Délmagyarország történelmi viszonyainak felderítése körül. »Össze kell gyűjteni — mondá — minden adatot, minden hagyományt, mert a török idő alatt elpusztult magyar lakók helyébe bevándorolt nemzetiségeknek kimerítő képet kell adnunk a régi magyarok jámbor erkölceseiről, műveltségéről és szorgalmáról. Ennek pedig legbiztosabb módja a közgyűjtemények gazdagítása és fentartása, mely célból a kisebb vidéki központokban is muzeumok létesítendők.« A nemzeti közérület fejlesztése, mely első sorban is föladatát képezi a társulatnak, kívánja a történelmi hagyományok fejlesztését. Végül üdvözli az ünnepélyen megjelent vendégeket. *Patzner* főtitkár olvassa fel ezután Ormós Zsigmond volt főispán levelét, amelyben sajnálatát fejezi ki, hogy betegsége miatt nem vehet részt az ünnepélyen és egyúttal bejelenti lemondását az elnöki tisztségről. Nagy György indítványára a közgyűlés elhatározta, hogy a lemondást nem fogadja el és Ormós Zsigmondot örökös elnökké választotta meg. Ezután *Pulszky* Ferencz tartotta meg nagy figyelemmel hallgatott felolvasását. Kifejtette a muzeumok jelentőségét, amelyek megvetették a kulturtörténet alapját. A vidéki muzeumok legnagyobbika, a temesvári. Ormós Zsigmond volt főispán az, ki anyagi javait nagyrészt ezen muzeumra áldozta, ennek érdekében külföldön tanulmányutakat csinált. Szónok boldognak érzi magát, hogy élete alkonyán alkalmá nyílt az elismerés babékoszorúját helyezhetni ifjúkori barátja ősz fejére, aki annyit áldozott hazája kultúrája oltárán. (Éljenzés.) Deschán társulati igazgató maga és a tiszttakar nevében lemondott, de valamennyit újból megválasztották. Ezután *Ortway* Tivadar felolvasta tanulmányát a csanádi egyházmegye viszonyairól a XIV-ik században. A folyó ügyek elintézése után a muzeumot tekintették meg.

— A HUNYADMEGYEI Történelmi és Régészeti Társulat VI-ik Évkönyve a társulat 1889—90 évi működéséről ad számot. A kötetet *Mayland* Oszkár a múlt évben megválasztott titkár szerkesztette. Olvasva a jelentéseket a társulat működéséről, ásatásairól s kutatásairól, szóval mind arról a mit felállíttatása óta össze tudtak hozni, s olvasva Évkönyveinek gazdag tartalmát, lehetetlen elismerésünket megtagadni attól a néhány szakembertől, kiknek vállvetett működése egy, igaz, classicus és hálás téren, de mindenesetre igen fényes és sokoldalú eredményeket tudott elérni. Űgszeretet és célszerű munkafelosztás mellett volt az csak lehető. Minden szaknak akadt egy speciálistája, ki azt felkarolta és elébb vitte. Nagy részt ugyanazok írták az Évkönyvek cikkeit a korábbi kötetekben, kiknek neveivel e hatodikban találkozunk, de a kis törzskar koronként szaporodik egy-egy munkással. E kötet elein gr. *Kaun* Géza beszéde áll, melylyel a társulat mult évi közgyűlését megnyitotta. Neki mindig van valami mondani valója, azt mondhatjuk: részlet egy jól átgondolt programból, mely nem téveszti el hatását; ezúttal a társulat céljairól és eredményeiről beszélt. Ezt követi *Téglás* Emlékbeszéde *Trefort* felett.

Czikk hat van e kötetben. *Sólyom-Fekete* Hunyadmegye helyneveiről írt egy beható tanulmányt okmányok alapján, *Király Pál* a Mithra-cultushoz írt újabb adalékokat, s ez úttal a rákosi mithraeumot s a mithriakusok temetkezését írja le, az ottani ásatások eredményeivel. Egy másik czikke Dacia nyugati limeseiről szól. Dr. *Darvai Mór* czikke az oláhok államalkotásáról nemcsak alapos tanulmány eredménye, hanem napi érdeklődéssel is bíró dolgozat: jó volna, ha hírlapjaink tudomást vennének róla. *Mayland* Oszkár néhány szép csángó népdalt mutat be, s végül *Téglás Gábor* a társulat muzeumát ismerteti. — A hivatalos rovatban *Mayland* a társulatnak a két utóbbi évben kifejtett működését ismerteti, s végül a társulat tagjai névsorát közli. — Szeptember elején tartotta a társulat szünet utáni első ülését *Kuun Géza* gr. elnöke alatt, ki meleg hangon emlékezett meg a társulat két eltávozott tagjáról, *Király Pálról* és *Darvai Móriczról*, megemlékezett ama szíves fogadtatásról, a melyben *Lönhart püspök* a társulat küldöttségét a díszokmány átadásakor részesítette. Ezután a *Csáky Albin* grófnak szánt díszokmány tervezetét állapították meg. Elkészítésével *Tóth Ferenczet* bízták meg. Végül *Téglás Gábor* a gytrigyai bronzleletről tartott érdekes előadást, majd a nyári szünet alatt tett kutatásairól adott számot.

FOLYÓIRATOK SZEMLEJE.

— A Turul f. é. II-ik füzetét *Nagy Géza* tanulmánya nyitja meg: Árpádkori személyneveinkről és az Osl nemzetség eredetéről. *Nagy Géza* árpádkori nemzetségeink hagyományos, még a pogány-korba visszanyúló személyneveinek nyelvünkől meg nem magyarázható értelmét nem a keresztyénség szentjeinek lajstromában, hanem a török-tatár népek nyelvében keresi. Ily alapon arra a következtetésre jut, hogy az *Oslu*-nemzetség neve nem mint *Pór Antal* hiszi, az *osulu* (szamár) ó-szlóven szóból, hanem az *uszlu* (eszés, bölcs) kún-török szóból veszi eredetét s hogy az *Oslok* nem voltak délszláv eredetűek, hanem besenyők. *Décshényi Gyula* II. Ulászló korabeli czímeres-leveleket ismertet egy XVI. sz. elejéről származó formula-gyűjtemény alapján. *Komáromy András* befejezi *Dózsa nádor* és a *Debreczeni-családról* írt közleményét. *Majláth Béla* családtörténeti tanulmányait 1526-ig folytatja a *liptómezei Milath törzséről*, a melyből a *Fejérpataky*-, *Andalázy*- és *Liphay-családok* származtak. *Bárczay Oszkár* a *Bárczay-család* leszármazását írta meg a XIII. sz. elejétől kezdve, a családi levéltár alapján. *Puky Andor* az abaúj- és biharmegyei *Kinisyekről* ír, de kimutatni nem képes, hogy *Kinisy Pál*, *Mátyás* hírneves hadvezére, abból a családból származott. A vegyesek rovatában *Szendrei János Zólyom* város pecsétjét mutatja be, *Karácsonyi János Ajtony-Achtumról* ír, *Csoma József* az *osgyáni Bakos-család* czímeres pecsétjét s végül *D.* az *Igali-család* czímeres levelét közli 1539-ből.

— A HADTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK f. é. III-ik füzetében a szerkesztő, Rónai *Horváth* Jenő hosszabb hadtörténeti tanulmányt kezdett meg: Az 1664-iki Mura-Rába melléki hadjáratról és a Szt.-Gotthárd melletti csatáról. Az első közlemény kimagasló része Zrinyivár ostroma és eleste, melyet Montecuccoli vázlata alapján képmelléklet is magyaráz; a füzet elején pedig magának Montecuccolinak arczképe látható. *Kiss* Lajos bevégzi Nemzeti függetlenségünk védelmezéséről III. Henrik ellen ez. a. írt munkáját. *Komáromy* András Az 1607-ki hajdúlázadás történetéhez közöl ismét leveleket. *Czimer* Károly a szegedi veszedelmet érdekesen írja le 1552-ből. *Milodánovits* Simon a francia forradalmi háborúkban kitűnt magyar katonák rövid életrajzeit közli, a Mária Terézia rend hivatalos kiadványai alapján a rend magyar lovagjairól írt könyvből. A tárczában néhány érdekes hadtörténeti apróság olvasható, így Zrínyi Péternek a portával való alkudozásaihoz s több közlemény *Koncz* Józseftől és *Dobos* Kálmántól.

— A BUDAPESTI SZEMLE octóberi füzetében *Huszár* Imre folytatja a szeptemberi füzetben megkezdett tanulmányát »Egy francia követség Keleten« 1728—41 közt, Vandal A. nyomán; S - a I. az orosz francia viszonyok történetéről ír a »Recueil des Instruction« alapján; az Értesítőben néhány történeti munka van ismertetve, különösen érdekes Lorenz legújabb munkájának (Rankéről) ismertetése.

— Az IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK második füzetében több becses irodalomtörténeti dolgozat van. A füzet *Lázár* Béla nyitja meg a Gesta Romanorum hatása a magyar műköltészetre, czímű gonddal írt és alapos tanulmányával; ifj. *Kemény* Lajos néhány kassai latin író mutató be, *Szeremley* Samu a nyelvtörténeti szótárból kimaradt magyar szavakat közöl, *Váczy* János befejezi Ráday Gedeonról írt tanulmányát. A kritikai rovat négy munkát ismertet, köztük a szerkesztő *Ballagi* Aladár Sommerfogel munkáját a jezsuita írókról. Az »Adattárban« *Koncz*, *Bayer* és *Thewrewk* Emil közölnek érdekes irodalomtörténeti adalékokat. — A III-ik füzetben befejezi *Lázár* Béla tanulmányát a Gesta Romanorumról. *Koncz* József adalékokat közöl *Bod* Athenásához a marosvásárhelyi főiskolai könyvtárban őrzött colligatum alapján, melyben több XVI-ik századbéli nyomtatvány találtatik. *Bayer* József a régi magyar szinpad felszerelése történetéhez járul adalékkal; *Garda* Samu meghatározza *Kemény* Zsigmond születése helyét s évét; a kritikai rovatban újabban megjelent munkákat ismertetnek a szerkesztő, *Váczy* és *Lázár* Béla. Az Adattárban három apróbb közlemény van.

— A LUDOVICA AKADÉMIA KÖZLÖNYE VI VII. füzetének tárczájában *Beledi* P. Miksa kivonatossan közli, de a forrás megnevezése nélkül, a II. Rákóczy Ferenc által szervezett erdélyi testőrség szabályait. E szabályzatot először tévesen, mint Rákóczi György fejedelemnek az udvari tisztek számára kiadott utasítását közölte *Rumy* s utóbb kiigazítva, az eredeti példányról kiadta *Thaly* Kálmán. E füzetekben, valamint a VIII. és IX-ben több becses újabkori hadászati monographia van.

— A GYÓGYSZERÉSZETI KÖZLÖNY f. évi XIX-ik s következő füzetekben közli *Schwarz* Ignác tagtársunk hosszabb tanulmányát »A gyógyszerészet történetéhez Magyarországon a XVIII-ik század elejéig«, mely részlet szerzőnek az Orvostudomány s közegészség történetében Magyarországon című készülő félben levő munkájából. Ez értekezése is nemcsak a nyomtatott, hanem a kézirati forrásokat is felhasználta.

— A MAGYAR NYELVÖR jun. füzetét *Szinyei* József nyitja meg A »képpen« rag magyarozatával, kimutatván, hogy az a kép-vel (képpel) szóból származott; ugyanó az »alakvegyülés«-ekről is értekezik. *Kulcsár* Endre A magyar nyelv képes beszédéről, *Brassai* Mi a mondat? cz. a., *Névy* László: *Sirisaka* Andor, Magyar közmondások könyvéről, *Zolnai* a Mátyusföld nyelvjárásáról, *Vozári* Gyula Tompa M. költeményeinek nyelvi sajátságairól értekezik. Apró közlemények, népnyelvhagyományok zárják be a tartalmas füzetet. A VIII-ik füzetben *Balogh* felel *Brassainak*, ugyanó névszói és mondatbeli kapcsolatokról ír, *Kovács* J. a répavidéki nyelvjárást ismerteti. A füzeteket irodalom s apróságok zárják be.

— A KATHOLIKUS SZEMLE máj. - okt. füzeteiben dr. *Platz* Bonifác természettudományi problémák cz. a. Darwin és más, az ember állati eredetét hirdető természettudósokat próbálja czáfolgatni. *Takács* Sándor a Mondolat és Felelet hatásáról írja II-ik közleményét leplezetlen s igaztalan czélatossággal *Kazinczy* s a nyelvújítók ellen, a kikről mindent mond, csak jót nem. Dr. *Való* Simon a socialismus orvoslását a modern társadalomban a vallásosság újraébresztésében keresi. *Horváth* Cyrill Nemzeti irodalmunk a reformációig cz. a. a III-ik és IV-ik közleményt adja, mely leginkább a Mária-cultusról s *Margit*-legendájáról szól. — *Szentannai* Dönjén atya a belpoklosok apostolának életrajzát adja *Craven* Ágostonné műve után fordítva. E füzetekben több történeti munka is van ismertetve.

— A PROTESTANS SZEMLE III. és IV-ik füzeteiben *Zsilinszky* Mihály folytatja és befejezi *Kermann* Dániel életrajzát, *Földváry* László tanulmányt közöl *Komáromi Csipkés Györgyről* és bibliájáról, *Mokos* Gyula alapos és részletes rajzát adja a Dunántúli egyház megalakulása és 1598-iki törvénykönyve történetének, *Erdős* Gyula egy rövid rajzot ad a *Heidelbergi Káté* hazai és külföldi történetéről. E füzetekben néhány történeti munka is van ismertetve: többi közt *Kanyaró* munkája behatóan van bírálva a szerkesztő *Kenessey* által, s ugyanezekben vannak közölve a magyar prot. irod. Társaság vallás-erkölesi felolvasásai, melyek a múlt évben tartattak: ezek közt *Csiky* Kálmán érdekes és szépen összcállított felolvasása »A hit és babona multjából« s *Kenesseytől* »Női jellemképek a bibliából.« Mind két füzetet szemle zárja be a hazai s külföldi irodalomról.

— A MAGYAR SION 7—9-ik füzeteiben *Haiczl* tanulmányt írt »A nazareus szerzetesek Péliföldön« cím alatt. Ez a Péliföld Esztergomhoz közel Szent-Kereszten van, s a czikk a szerzetet ismerteti, mely hazánkban a mult század közepén létezett. *Pokorny* Frigyes a tihanyi viaszkép történetét ismerteti. *Rézbanay* József a pécsi románstylű basilikának

füzetes leírását adja. Az »irodalom és művészet« című rovat több történeti munkát ismertet.

— Az ERDÉLYI MUZEUM EGYLET bölcsészeti, nyelvtudományi és történelmi szakosztálya kiadványai III. füzetét *Inrek* Sándor nyitja meg *Lugossy Józsefnek nyelvbölcseletéről.* (I. közl.) *Jakab Elek* egy »Erdély déli határai kijárájáról írt naplót 1741-ből« ismertet és közöl latinból fordítva, magyarázó megjegyzésekkel. (I. közl.) *Váczy János*: Arany János lyrai költeményeiről kezd értekezést. Végül *Révész Ferencz* fejezi be Német-ujvári Iván élet- és jellemrajzát a XIII. századból. Az Értesítőben az Erd. Múzeum-Egylet közgyűlése van leírva. A IV. füzetben *Jakab E.* folytatja az 1741-iki határjárás naplót, s *Wertner* Synadene királynéről írt tanulmányt.

— Az ARMENIA 7 - 10. füzeteiben Dr. *Molnár* Antal befejezi *Agathocles* örmény történetíróról írt hosszabb tanulmányát, *Markovich* Jakab I. Choszrov s Tiridát király életiratait vázolja, *Szongott* Erzsébetvároson létező örmény és latin feliratokat közöl, *Govrik* két erzsébetvárosi hatósági rendeletet mutat be s névtelen szerző adatokat közöl *Ajvázovszki* János cletrajzához s ennek arczképét is bemutatja.

— A KERESZTÉNY MAGYERŰ IV-ik füzetében *Koncz* József a *Teleki* levéltárból közli *Frank Ádámnak* egy eddig ismeretlen levelét Londonból 1689. sept. 7-ről, mely az ottani politikai viszonyokat rajzolja.

HAZAI TÖRTÉNETI IRODALOM.

— »A MAGYAR ORSZÁGGYŰLÉSEK vallásügyi tárgyalásai a reformatiótól kezdve« című munka 2. kötetét bocsátotta közre *Zsilinszky Mihály* vál. tagtársunk. Az első kötet ezelőtt 10 évvel jelent meg, s hogy a 2-ik ily későn lát világot, oka, hogy az első kötet kiadója, a protestans-egylet feloszlott s most a Magy. Prot. Irod. Társaság határozta el a már rég sajtókész mű folytatását. A mű II. Mátyás trónraléptével, illetve az 1609—10-iki országgyűléssel kezdődik, 1647-ig tart. Összesen hét fejezetből áll, az első fejezet *Bethlen* fejedelemmé levéséig 1613, a 2-ik *Mátyás* haláláig, a 3-ik a *nikolsburgi békéig*, a 4-ik *Bethlen* haláláig, az 5-ik III. *Ferdinánd* trónraléptéig, a 6-ik a háború kitöréséig (1643-ig) terjed, az utolsó a *linzi békekötés* ideje alatti országgyűléseket tárgyalja. *Zsilinszky* ezen műve egyes részleteit már ugyan az *Akadémiának* is bemutatta, azonban itt egészen újra átdolgozva adja, főszüllyt természetesen a protestansok küzdelmeire fektetve s egyúttal párhuzamosan az erdélyi országgyűléseket is tárgyalva. Forrástanulmányal írt élvezetes mű, melyet minden művelt protestans, katolikus egyaránt olvashat, mert vallási túlzástól menten írja meg a protestans vallás küzdelmét. A sok becses új adat, mely a műben fel van halmozva, s melyek felhasználása által úgyszólván

az 1609 — 1647-ig terjedő történetét adja Magyarországnak és Erdélynek, valódi forrás-munkává teszi Zsilinszky művét.

— PALÁSTHY PÁL tagtársunk nagy művéből A *Palásthyak*ból megjelent a III-ik kötet. A munka ezzel be is fejeződött. A jelen kötet a család vér és birtokadó viszonyainak, Palásthy Márton életének és a honti tized-bérleteknek vázlatos rajza után, 527 okmányt és okmány-töredéket tartalmaz. A legrégebb okmányszerű adat 1676-ból, a legújabb 1848-ból való. Amazt Domaniky Pál honti szolgabíró, emezt a nyitrai káptalan állította ki. Végül a most élő Palásthyak vannak a szépen kiállított kötetben regisztrálva. A jeles műre különben még visszatérünk.

— A JÁSZÓVÁRI PREMONSTRÉI REND 1891/2-iki Schematismusa sokkal több mint a mennyit egyszerű czíne gyanított; ez becses történeti emlékkönyv, mely azon alkalomból, hogy a rend kiváló érdemű praelatusa *Kaczvinszky* Viktor ez évben szept. 21-én tartá félszázados áldozáságra ünnepét, valódi díszkiadásban jelent meg. Az ősz praelatus s a rend derék tagjai meleg érdeklődéssel viseltek hazai történelmünk iránt s többen a rend tagjai közül magok is foglalkoznak történetírással; *Stöhr* Antal a felsőmagyarországi Muzeumegylet tevékeny titkára e nagyfontosságú egylet éltető szelleme, *Nátafalussy* Kornél a rend historiographja sat. Ez utóbbi társulatunknak is választmányi tagja s a Schematismus összeállítója. Rövid, de alapos történeti rajzát adja praepostuságnak, a leleszi conventnek, a nagyvárad praepositurának, a kassai convictusnak s a rend által fentartott kassai, nagyvárad, rozsnyai gymnasiumoknak. Két necrologium van e kötetben a fundátorokról s a rend tagjairól. Egy külön fejezet sorolja fel a rend tagjainak irodalmi munkásságát, kik közül 82 író van felsorolva. A könyv beosztása czélszerű s az anyag feldolgozása olyan, mely biztosítja annak kütfői értékét. Több szépen sikerült műmelléklet is emeli a könyv becset: a praelatusnak jól sikerült arczképe, a régi Jászó rajza, egy a rend birtokában levő kép után, Jászó, Lelesz és Pecze-Szent-Márton mai rajza.

— A MAGYAR TÖRVÉNYHOZÁS ÉS MAGYARORSZÁG TÖRTÉNELMÉBŐL innmár a XIV. kötet jelent meg. E kötetben a szerző, *Máriássy Béla*, az 1873. évtől 1877-ig adja a politikai eseményeket, különösen az országgyűlést és a hozott törvényeket bírálja. Az utolsó fejezetben országgyűlési beszédek kivonatát közli. Mivel az egész kötet az aktiv politika terén mozog, ennél fogva mélyebben nem is hatolunk a kötet bírálatába, csupán megjegyezzük, hogy, mint az eddigi kötetek, ez is magvasan van írva s mindazoknak, kik behatóbban akarják megösmerni a magyar törvényhozás történetét, részletesen, bár pártszeművegen át, megtudhatják.

— MAGYAR DISZITMÉNYEK czím alatt igen csinos füzet jelent meg, sok díszítéssel, *Szendrei János* tollából. Különlönyomat a »Művészi Ipar«-ból. A rendelkezésére állott anyagból, mint kendők, kancsók, hímzések, oklevelek, könyvek stb. stb. érdekesen fejtegeti s illusztrálja a magyar stylumot. Ajánljuk az érdeklődők figyelmébe.

— **MŰIPARUNK ÉS A LAKBERENDEZÉSEK TÁRLATA** 1892-ben czím alatt gróf Keglevich István a tárlat elnöke egy kis füzetet tett közzé, hogy a leendő kiállítást ismertesse, egyúttal igen szellemesen ír úgy a külföldi mint a magyar műiparról, történetileg is tárgyalván e kérdést. Mivel kellemes társalgás alakjában sok nagy igazságot mond el, melyek minden művelt embert érdekelhetnek, azonfelül mivel ép a lakberendezés a legfontosabb a családi életben s a készületben levő kiállítás e szempontból fog készülni s erre akarja felhívni a művelt közönség érdeklődését, mi is melegen ajánljuk e kis füzetet tagtársaink figyelmébe, valamint az 1892. április havában megnyíló, s különböző stylumú teljes berendezésű lakosztályokat magukban foglaló kiállításra is felhívjuk az érdeklődők figyelmét, mely kiállításnak programját külön adjuk.

— **A REFORMÁCZIO KASSÁN. OKLEVÉLTÁRRAL** czím alatt ifj. Kemény Lajos egy kis tanulmányt bocsátott közre, igen becses okmánytárral, mely az 1504--1604. éveket öleli fel. Még úgyis visszatérvén a könyvre, most csak röviden megemlítjük, hogy leginkább ismeretlen adatok alapján írt, elég ügyes tanulmány.

— **»SZEGED NÉPE. Szeged vidéke népköltése«** czím alatt innár a 3-ik kötetet bocsátja Kálmány Lajos közre. A Bevezetésben a Temes-köz magyarságát igéri bemutatni s beszél az ottani viszonyokról meglehetősen sötét képet rajzolva. A dalok közlésében az eddigi beosztást követte szerző, elsők a balladák és rokonneműek, azután jönnek a szerelmes dalok, azután a hazafiúi és katonadalok, tréfás és csúfolódó dalok, tréfás versek és versikék stb. stb. Igen becses és nagy gyűjtemény, mely az előbbi 2 kötettel együtt úgyszólván teljesen kimeríti a szegedi nép jellemrajzát, s mindenkinek, ki érdeklődik a tájkifejezések és észjárás iránt, ajánlhatjuk e könyvet. A három kötet ára együtt 5 frt.

— **»VÁLASZ BRASSAI RÖPIRATÁRA gróf Csáky Albin ellen«** czím alatt Pajor István egy kis könyvecskét adott ki, melynek tüzetesebb ismertetésébe nem bocsátkozhatunk, de a melyre felhívjuk az érdeklődők figyelmét; szerzőnél Balassa-Gyarmaton kapható a füzet, melynek ára 1 frt s a tiszta bevétel részben a Nógrádvármegyei Múzeum-egylet alapja javára fog fordíttatni.

— **BÁTORI SCHULCZ BÓDOG ÉLETRAJZA** czím alatt kiadta a kör-möczbányai magyar egyesület az oly ifjú korban elhunyt Thaly Istvánnak első művét. Pályanyertes munka, mely azonban már csak a halotti ravatalra hozta meg szerzőjének a megérdemelt habért, ki sorvasztó betegsége alatt is mindig munkáján dolgozott. Lelkesen írta meg, igazi szeretettől vezéreltetve, a 1848-ki hős tábornok életrajzát, ügyes, könnyed modorban, minden tulzástól menten, de azért mégis kellő alaposággal s az események oly élénk előadásával, hogy a vonzó kis füzetet a legmelegebben ajánlhatjuk a művelt közönségnek.

— **NYOMTATOTT SZERTARTÁSKÖNYVEK A RÓMAI RITUALE BEHOZATALÁIG,** írta Ráth György. Különlenyomat a Magyar Könyvszemléből. A míg a

római ritualét be nem hozták, addig a szertartáskönyveket különböző címek alatt találjuk felsorolva, bár ezek eltérnek egymástól a tartalom tekintetében. A legrégebb önálló ilyen munka Baptisterium név alatt fordul elő. Ráth összeállítja a különböző könyvjegyzékekből stb. a magyarországi ilyenmü írott műveket, hogy ezek alapján áttérjen nyomtatott szertartáskönyveinkre, melyek közül főleg az esztergomi obsequiale seu baptismale különböző, ép egy század leforgása alatt kiadott kiadványait ismerteti, az első kiadás 1496-ban Nürnbergben jelenvén meg, a kilenczedik 1596-ban. Mindegyik kiadást a legszakavatottabb bibliographicus módon írja le, s függetlenül még az egyes fontosabb eltéréseket is ismerteti, mint azokat beható tanulmánya alapján sikerült megállapítania.

— *UEBER ARCHIVE IN UNGARN* cím alatt Zimmermann Ferencz külön füzetben is kiadta az »Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde«-ban megjelent művét. Valóban hézagpótló becses könyv, melynek igen nagy hasznát veheti minden történetbúvár, mert az eddig szétszórva megjelent ismertetéseket az egyes levéltárakról a helyiségek szerint, a hol őriztetnek, összegyűjtötte és saját adataival s tapasztalataival kibővítette, úgy hogy minden nehézség nélkül tájékozást nyer az ember az egyes levéltárak állapotáról. Némely levéltárakról igen kimerítő, másokról rövidebb szavú, a mint az igen természetes. Kivánatos volna valóban, hogy magyarul is jelenék meg hasonló munka, bár e könyv ép a külföldiek előtt fogja leginkább hazánk történeti anyagát ismertté tenni. Minden történetbúvárnak mint nélkülözhetlen vademecumot a legmelegebben ajánlhatjuk.

— »*DE MARCI CHRONICAE de Rebus gestis Hungarorum latinitate*« cím alatt Negovetich Antal egy nyelvészeti értekezést adott ki, mely a krónikában előforduló szavakat magyarázza. Két részből áll, az első a tulajdonképeni szótár, a második hely- és névtár. Az első rész megint három részből áll, t. i. 1. szavakból, melyek csakis Márknál fordulnak elő, a második részben pedig azon szavakat adja a szerző, melyek más értelemmel bírnak a középkori latin íróknál általában, a harmadikban, melyek a későbbi középkor íróinál fordulnak elő. Szorgalommal készült kis mű, melyet ajánlhatunk a középkori írókkal foglalkozó kutatók figyelmébe.

VEGYES KÖZLÉSEK.

— *A. M. TUD. AKADEMIA* első ülését a szünnapok után oct. 5-én tartotta. Mintegy sejtve, hogy ünnepélyes ülés lesz, az akademikusok szokatlan nagy számmal jelentek meg, s az első benyomás, a képes terem új berendezése s megsziporítása újabb két teremmel, jó benyomást tett: ez által lehetővé vált korok és iskolák szerint rendezni a termeket. Báró Eötvös elnök meleg szavakkal üdvözölte a tagokat, azon alkalomból,

hogy ez év Széchenyi születésének százados évfordulója, indítványozta, 1. hogy az Akadémia évenként tartson Széchenyi ünnepet; de gondoskodni akarván arról, hogy az ünnepély állandóan megtartsa érdekességét, kéri kimondatni, hogy azon tartassék mindig egy olyan előadás, mely a tudomány valamely ágának előhaladásáról számoljon be; 2. Széchenyi életrajzának megírására tüzzön ki az Akadémia 2000 forintot. Mondani sem kell, hogy mindkét indítvány általános helyesléssel fogadtatott el.

— A M. Tudom. Akadémia Történelmi Bizottsága a nyári szünnapok után első ülését oct. 3-án tartá. *Frahnoi* Vilmos bizottsági elnök melegen üdvözölte a bizottság tagjait, kik csaknem teljes számban megjelentek. Fejérpataky b. előadó bemutatja Birk gyűjteményét, mely a nyári szünnapok alatt szerzetetett meg. Ennek legnagyobb része a Hunyadiak, Czilleiek közti érintkezésekre vonatkozó okiratokat tartalmazza, többi részét Birk regestái és jegyzetei teszik. Gazdag és bccses gyűjtemény ez, melynek értékesítéséről a bizottság fog gondoskodni, s e czélból Wenzel Gusztáv és Csánky Dezső urakat kérte fel jelentéstételre. — *Thaly* Kálmán jelenti, hogy a Bercesényi-család történetének harmadik kötetével már csaknem teljesen elkészült s még csak az utolsó fejezet van hátra, melyet, úgy reméli, még az ősz folytán el fog készíthetni. A bizottság intézkedett, hogy a kézirat annak idejében sajtó alá adassék. — Ezután *Wibling* Károly karlskroni tanár levele olvastatott fel, melylyel a Magyar- és Svédország közti összeköttetésekre vonatkozó gyűjteményét felajánlja a bizottságnak. *Wibling* úr e tárgyról svéd nyelven már két munkát adott ki melyben Svédország összes levéltáraiból hozta össze az anyagot, az okmányokat egész terjedelmökben lemásolván. A gyűjtemény 192 sűrűn írott ívből áll. A bizottság tekintettel a gyűjtemény kiváló fontosságára, mely 1628-ban kezdődik s 1661-ig terjed, továbbá azon körülményre, hogy oly távoli országban a kutatás sok költséggel járna, elhatározta megszerzését.

— *Kacsvinszky Viktor* jászóvári prépost-praelatus, társulatunk alapító-tagja, szept. 21-én ünnepelte ötvenéves papi jubileumát. Ő, a ki mindig oly előzékenyen nyújtott segédkezet úgy a jászóvári mint a leleszi gazdag levéltárban kutató tudósoknak, s ki külön a történet segédtudományai elsajátítása végett rendtagokat küldött ki külföldre s azonfelül is mindig a legnagyobb érdeklődéssel kísérte a történelmi téren tett eredményeket, s rendházában mindig a legszivesebben látott vendégek a tudósok, megérdemli, hogy külön melegen megemlékezzék róla társulatunk is, mely 1876-ban az ő vendége volt s kívánja a mindenhatótól, hogy a jeles és tudós praelatus még számtalan évig vezesse a rend ügyeit bölcs és szeretetteljes kormányzásával.

— *Rómer Flóris* elhunyt tudósunk emlékezetét kegyeletesen örököltette meg szülővárosa, Pozsony, a mennyiben *Dankó* pozsonyi prépost és akad. tag indítványára a városi közgyűlés helyeslő éljenek közt fogadta el, hogy azon utcza, melyben *Rómer* született (jelenleg *Lakatos-utcza*)

Rómer-utczu nevet nyerjen, továbbá, hogy a városi muzeumban márvány-táblára emléket örökítse meg a utókor számára. Pozsony valóban csak hátláját róttá le ez által mindenkor hű fia iránt, mert Rómer volt az, ki ott először növénykertet alapított, a muzeum felállításán és gyarapításán dolgozott stb.

— THALY KÁLMÁN Társulatunk elnöke »Haynald érsek kurucz öséről« cím alatt az »Egyetértés« szept. 12-iki számában igen érdekes hosszabb tanulmányt tesz közzé, melyben elmondja, hogy mikép figyelmeztette ő az érseket egy akadémiai megbízatás alkalmával egyik kiváló kurucz ösére, s azután beszövéen Haynaldnak egy ügyben hozzá írott levelét áttér a bibornok öse Haynald Zsigmond kivégeztetésének leírására. Előre bocsátva Simontornya és Veszprém viszontagságait a kurucz világ idejében s Haynald szereplését e várak védelmében, leírja Veszprém elfoglalását s 1709. szept. 13-án hét vitéz kurucz tisztnek köztük Haynald Zsigmond kapitánynak elítélését s kivégeztését Heister tábornok által. Haynaldot és társait a hadi törvényszék bitófára ítélte, de kegyelmet nyertek részint lefejezésre, részint agyonlövésre.

— SZAMOTA ISTVÁN, kitől nemrég derék munka jelent meg az Olcsó Könyvtárban »Régi utazások Magyarországon és a Balkán félszigeten« cím alatt, munkája folytatásán dolgozik s abból mutatványt közöl a Nemzet october 6 és 7-iki számaiban »Régi utazások Oroszországban« cím alatt, és ezuttal Herberstein, Oehschlagger és Mayerberg utazásait ismerteti.

— KONCZ ÁKOS, középiskolai hittanár Egerben, előfizetési felhívást bocsátott ki »Egri egyházmegyei papok az irodalmi téren« czimű munkájára, mely becses adalék lesz irodalomtörténetünkhöz. A felhívásból kiemeljük a pontot, mely a munkára nézve tájékoztatja olvasóinkat:

»Az Ambrosovszkyak, Bakócsok, Balássyak, Batthányiak, Benőfik, Danielikek, Erdődyek, Eszterházyak, Fischerek, Fuchsok, Foltinok, Frangepánok, Imrék, Ipolyiak, Kandrak, Kis Jánosok, Kovácsok, Lonovicsok, Lugák, Mindszentiek, Oláhok, Orosz Ádámok, Pájerek, Pergerek, Porubszkyak, Pyrkerek, Répássyak, Roskoványiak, Szegedyek, Szepessyek, Tárkányiak, Telekessyek, Tittlek, Verancsicsok és Vinczék mellett, mintegy háromszáz irodalommal foglalkozó egyént fogok bemutatni, kik a nagyok irányát megértve, eszmékben gazdag kisebb munkáikkal szinte serényen és hasznosan munkálkodtak és munkálkodnak az irodalom tágas mezéjén. Munkám azonnal meg fog jelenni, mihelyt elégséges számú előfizető jelentkezik. A 18—20 íves gyűjteménynek ára 1 frt 60 kr. lesz. Bolti ára magasabb. Az előfizetési pénzt kérem hozzám (Eger, lyceum) küldeni.«

TÖRTÉNETI KÖNYVTAR.

— KAZINCZY FERENCZ összes művei. Harmadik osztály. Levelezés. II-ik kötet. Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia. — Kazinczy Ferencz Levelezése. A Magyar Tudományos Akadémia irodalomtörténeti bizottságának megbízásából közzé teszi Dr. Váczy János. Második kötet 1790—1802. Budapest, 1891. 8-adr. XXXII, 626 ll.

— A REFORMÁCZIÓ KASSÁN. Oklevéltárral. Irta ifj. Kemény Lajos. Kassa, 1891. 8-adr. 110 l.

— A MAGYAR ORSZÁGGYÜLÉSEK vallásügyi tárgyalásai a reformatiótól kezdve. Irta Zsilinszky Mihály. II. kötet. A bécsi békekötéstől a linezi békekötésig 1608—1647. A Magyar Prot. Irod. Társ. kiadványai. Szerkeszti: Kenessey Béla titkár. Budapest, 1891. Hornyánszky Viktor könyvnyomdája. XVI + 518. ll. 8-r. Ára 4 frt.

— ÜGOCSA VÁRMEGYE LAKÓI a praehistorikus korban és a tört. kor elején. Irta *Mihalik* József. Nagy-Szöllős. Nyomatott Székely Simon könyvnyomdájában 1891. 8-r. 22 ll.

— GESCHICHTE DER FREIMAUREREI in Oesterreich-Ungarn von Ludwig Abafi. 12 -- 16. Heft. 163 -- 367. ll-ig előszóval, szövegbe nyomott képekkel. Ára füzetenként 40 kr.

— UEBER ARCHIVE IN UNGARN. Ein Führer durch ungerländische und siebenbürgische Archive von Franz *Zimmermann*. Hermannstadt, 1891. 182 l.

— MONUMENTA Spectantia Historiam Slavorum Meridionalium. Volumen Vicesimum primum. Listine o odnošajik izmedju južnoga slavenstva i Meštaike republike. Na sviet iz dala jugoslavenska Akademija Znanosti i umjetnosti. Knjiga IX. od godine 1428 do 1452 U Zagrebu 1890. 8-adr. 489 l.

— FELDZÜGE des Prinzen Eugen von Savoyen. (Geschichte der Kämpfe Österreichs) XVI. Band. Der Türkenkrieg 1716—1718. Feldzug 1716. II. Serie VII. Band. Wien, 1891. 8-adr. 374 és 184 ll. — XVII. Band. Der Türkenkrieg 1716—18. Feldzug 1717/8. Nach den Feldacten und andern authentischen Quellen bearbeitet in der Kriegsgeschichtlichen Abtheilung von Ludwig Matuschka. II. Serie VIII. Band. Wien, 1891. 8-adr. 490 l. Militärische Correspondenz des Prinzen Eugen von Savoyen 273 l.

— MITTHEILUNGEN des k. und k. Kriegs-Archivs. Herausgegeben von der Direction des k. und k. Kriegs-Archivs. Neue Folge. V. Band mit vier Tafeln. Wien, 1891. 8-adr. 339 l. (hozá mellékelve: Kriegschronik Österreich-Ungarns. Militärischer Führer auf den Kriegsschauplätzen der Monarchie, III. Theil. Der Südöstliche Kriegsschauplatz in den Ländern der Ungarischen Krone in Dalmatien und Bosnien. Fortsetzung 227 -- 318 ll.)

HIVATALOS ÉRTESEITŐ.

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT

1891 évi oct. 2-án d. u. 4 órakor tartott rendes vál. ülésének

Jegyzőkönyve.

Jelen voltak: Pulszky Ferencz elnöklete alatt dr. Boncz Ödön, dr. Borovszky Samu, dr. Csánki Dezső, Csontos János, dr. Czobor Béla, Dedek Cr. Lajos, dr. Fejérpataky László, dr. Fraknoi Vilmos, dr. Horvát Árpád, dr. Komáromy András, Majláth Béla, Szimyei József, Tagányi Károly, dr. Váczy János vál. tagok, Szilágyi Sándor titkár, Karasszon József pénztárnok, Nagy Gyula jegyző.

Elnök az ülést megnyitván, a jegyzőkönyv hitelesítésére Majláth Béla és dr. Czobor Béla vál. tagokat kéri fel.

1. Titkár előterjeszti az új tag-ajánlatokat. Ajánltanak *évdijas r. tagokul 1891-től:* Szimonides Károly papnöveldei alkormányzó Vácson (aj. Alleker Lajos), Ábrahám Gyula nép- és polg. isk. tanító Nagy-Kanizsán (aj. Alleker Lajos), Zsigmond János főgymn. tanár Nyitrán (aj. Alleker Lajos), Zimmermann János lyceumi tanuló Pozsonyban (aj. Haas Lőrincz), Limbacher Rezső lyceumi tanuló Pozsonyban (aj. Haas Lőrincz).

Megválasztatnak.

2. Olvassatik a pénztárnok szeptember-havi kimutatása, mely szerint

összes bevétel volt	3360	frt	42	kr,
» kiadás »	383	»	37	»
maradvány	2977	frt	05	kr;

a mihez hozzáadva a P. H. E. Takarékpénztárnál

folyó számla szerinti 1150

követelést, 1891. sept. 30-án összesen 4127

készpénz áll a társulat rendelkezésére, melyből a mult september-havi ülés alkalmával már bejelentett 400 frt alapítvány még tőkésítésre vár.

A pénztárnok jelentése tudomásul vétetvén, a jegyzőkönyvhöz csatoltatik; az alapítványul tőkésítendő 400 frtra nézve pedig — miután a gazdasági bizottság, tagjai nagyobb részének a fővárosból távolléte miatt a lefolyt hónapban ülést nem tarthatott, s így a választmány mult havi üléséből 5-ik jk. pont alatt hozzá intézett felhívásnak, hogy a szóban forgó összeg elhelyezése iránt a mai ülésig javaslatot adjon, meg nem feleltetett, — az elnök indítványára elhatároztatik, hogy a kimutatott 400 frton $4\frac{1}{2}$ százalékos adómentes regale-kártalanítási kötvény vásároltassék, utasítatván az elnökség, hogy e határozat végrehajtásáról a P. H. E. Takarékpénztár útján szabályszerűen intézkedjék.

3. Titkár jelenti, hogy Luczenbacher Pál alapító tag 100 frtos alapítványa a f. évi május-hó 2-án tartott vál. ülés 5-ik jk. pont alatt hozott határozatának megfelelőleg a P. H. E. Takarékpénztárnál annak idején tőkésítettett.

Tudomásul szolgál.

4. A f. évi febr. 5-én tartott r. vál. ülés jegyzőkönyvének 17-ik pontjára hivatkozva, előterjeszti Sigray Pál társulati ügyésznek a néhai Balthazar Béla örökösei ellen folytatott per megszüntetése tárgyában még a mondott hó 19-én kelt s ugyanakkor benyújtott és a pénztári számadásokhoz csatolt jelentését, mely szerint a budapesti kir. törvényszék 1891 évi 3342 számú végzésével a pert megszüntetvén, az alperesi ügygondnok részére megállapított 50 frt munkadíj kifizettetett s ezzel az egész ügy véglegesen befejeztetett.

Tudomásul vétetvén s az ügyész úrnak buzgó fáradozásaiért köszönet szavaztatván, jelentése mint számadási melléklet a pénztárnoknak visszaadatik.

5. Felolvassa néhai Gorove István 100 frtos alapítványa illetőleg hagyománya ügyében Sigray Pál ügyész f. évi sept. 29-én kelt jelentését és Gorove végrendeletének hozzá mellékelte kivonatát, mely szerint a kérdéses összeg csak azon esetben volt kifizetendő a társulat számára, ha az örökhagyó ez alapítványt még életében le nem tette volna.

A jelentés tudomásul vétetvén, a mult september-havi zárt ülésben 12-ik jk. pont alatt a refundálandó alapítványokra nézve hozott választmányi határozat kapcsán kiadatik az elnökségnek.

6. Felolvassa a veszprémi növendék papság Pázmány-körének f. évi sept. 17-én kelt levelét, melyben a kör a részére megküldött alapító-tag-sági dísz-oklevélért köszönetet mond a társulatlak.

Tudomásul szolgál.

7. Felolvassa a szegedi Somogyi-könyvtár igazgatójának f. évi sept. 30-án 77 sz. alatt a pénztárnokhoz intézett levelét, melyben a hátralékos tagdíjaknak folyamatban levő postai behajtása alkalmából arról

értesíti a pénztárnokot, hogy, miután mind Szeged város közönsége, mind pedig néhai Somogyi Károly a társulatnál tett alapítványukat annak idején a Szeged városi Somogyi-könyvtárra ruházták át, a *Századok* füzetei a könyvtárt mint alapító tagot illetik s ennél fogva attól rendes évi tagdíj fizetése nem követelhető.

A kérdés tisztázása- és megfelelő intézkedés végett a jegyzőnek és a titkárnak adatik ki.

8. Hivatkozással a f. évi jun. 4-én tartott r. vál. ülés 6./b) jk. pont alatt kelt határozatára, miután a társulati kiadványok fölös példánykészletének átvételével megkínált antiquariusok nyilatkozata szerint alig remélhető, hogy a *Századok* csonka évfolyamai másképp értékesíthetők lennének, felhatalmaztatni kéri az elnökséget, hogy az ilyen csonka folyamokat, melyek a raktárban hasznavehetetlenül hevernek, mint ócska papírost is eladhassa.

A választmány a kívánt felhatalmazást megadván, egyebekben utasítja az elnökséget, hogy a kiadványok fölös példányainak kiválasztása és értékesítése iránt az idézett jun. 4-iki határozat értelmében intézkedjék.

9. Jelenti, hogy Pajor István úr Ipolyi Arnold életére vonatkozó néhány lapnyi jegyzetet küldött be még utólag a társulat számára.

Köszönettel fogadtatván, szokott módon a Nemzeti Múzeum könyvtárában fog letétetni.

10. Jegyző bejelenti a függőben levő tárgyakat és határozatokat. Tudomásul szolgál.

Ezzel a folyó ügyek tárgyalása kevéssel öt óra előtt befejeztetvén, néhány percznyi szünet után

11. Csontos János felolvassa Zsilinszky Mihály »*Csongrád megye főispánjai*« című értekezését, mely a *Századok*-ban fog megjelenni.

Több tárgy nem lévén, elnök az ülést feloszlatja.

Kelt mint fent

Jegyzette

Pulszky Ferencz s. k.

Nagy Gyula s. k.

elnök.

jegyző.

Hitelesítjük: Majláth Béla s. k., dr. Czobor Béla s. k.

F E L H I V Á S.

A M. Történelmi Társulat ig. választmánya sept. 3-án tartott ülésében dr. Márki Sándor indítványára, azzal a célzattal, hogy elhalt történetíróink levelezései és iratai esetről esetre összegyűjtve, biztos helyen megőriztessenek s ezzel az oly gyakori elpusztulástól megóvatván, idővel történetírásunk hasznos forrásaivá válhassanak, elhatározta, hogy e fontos ügyre a közfigyelmet a társulat közlönye útján hívja fel. E határozat alapján fölkérem társulatunk tagjait, s általán mindenkit, a ki a magyar történetírás iránt érdeklődik, hogy ha birtokukban magyar történetíróktól származó vagy azokat érdeklő levelek volnának, sziveskedjenek az ilyeneket alulírotthoz (Budapest, Egyetemi-könyvtár) beküldeni, vagy legalább azok létezéséről alulírottat értesíteni, hogy megszerzésük iránt a társulat választmánya a szükséges lépéseket megtehesse.

Szilágyi Sándor,
titkár.

TAGTÁRSAINK ÉRDEKÉBEN!

Lehetővé óhajtván tenni tagtársainknak, hogy a társulat kiadványait, ez értékes és állandó becses bíró forrásmunkákat, olcsó áron megszerezhessék, választmányi felhatalmazás alapján a f. évi december 3-ikáig a következő árleszállítást léptetjük életbe:

I. Bartal Commentárjai (3 köt.) eddigi kedvezményes ára	2	frt	50	kr.
Zichy-Codex 1—5. kötet	»	»	»	10
Hazai Oklevéltár	»	»	»	2
Balassa Bálint költeményei	»	»	»	4

Összesen 18 frt 50 kr.

Ezek most együtt 10 — tíz forintért szerezhetők meg.

II. Bartal Commentárjait, a Zichy-Codex 1—4 kötetét, a Hazai Oklevéltárt s Balassa költeményeit **együtt 8 frtért adjuk.**

III. A Történelmi Tár 1880—1889 évi folyamait, összesen tíz évfolyamát, melyek eddig 28 frtért voltak megszerezhetők, most a menyiben példányaink engedik **20 frtért adjuk.**

IV. A Századok 1890 előtti évfolyamaiból a mennyiben még van készlet (1884—1889.), egyes példányokat tagtársaink **50⁰/₁₀ árleengedéssel** szerezhetnek meg.

Az árleszállítás f. évi december 3-ig lesz érvényben, azontúl a régi árak lépnek életbe.

A megrendelések legkönnyebben postai utalvánnyal eszközölhetők s alulírotthoz (Budapest, Ferencziek tere 5. Egyetemi Könyvtár) intézendők.

Szilágyi Sándor,
titkár.

AZ USZKOKOK ÉS VELENCZÉSEK

FIUME TÖRTÉNETÉBEN.

(1575—1618.)

— NEGYEDIK KÖZLEMÉNY. —

... Míg Manlio a követségében eljár, Fiumében a kivívott diadal daczára is válságos maradt a helyzet. Minden pillanatban attól lehetett tartani, hogy a velenceiek támadásukat megismétlik, hogy a nevökön ejtett csorbát kiköszörüljék. Alig hogy az ostrom elmúlt, sokan arra gondoltak, hogy javaikat és családjait a városból kiköltöztetve biztosságba helyezték. A tanács-
tagok közül is akadtak többen, akik ezt megengedhetőnek tartották. Azonban a február 3-iki tanácsülésen Svoitinich bíró buzdító szavaira végzésbe ment, hogy a kivándorlást *hütlenség és fejvesztés terhe alatt* még csak szóba hozni se legyen szabad.¹⁾ De ezen drákói tilalom ellenére is találkoztak olyan polgárok, akik portékáikat titkon biztosabb helyekre szállították, mi a pár nap múlva tartott legközelebbi tanácsülésen interpelláció tárgyát is képezte.²⁾

¹⁾ »cum fuerint aliqui consilarii opinionis, quod stante periculo clas-
sis Venetae detur licentia unicuique bona, et mulieres ac pueros extra Civi-
tatem portari, non concedatur talis facultas, cum non simus in tanto peri-
culo, imo quod prohibeatur omnibus talia facere, et quod fiat publica pro-
clama, quod nemo sub poena rebelionis (*sic*) et amissionis capitis audeat nec
nominare talia.« B. C. I, 78 l.

²⁾ »D. Ant. Jacominus, . . . cum nonnulli his diebus contra statuta
nostra ausi fuerint asportare res suas ex hac Civitate, interpellavit Cl. D.
Locumtenentem an . . . alicui concesserit licentiam dictas res asportandi,
qui Cl. D. Locumtenens respondit, quod ipse nulli concessit talem licentiam.
I. o. 79 l. (febr. 7.)

A lakosság félelme nem bizonyult alaptalannak. Pár hó múlva az első ostrom után, április 14-én, a négy velencei gálya újból megjelent Fiume előtt.

A város szerencsére nem volt védetlen állapotban. A kipróbált polgárőrségen kívül rendelkezésére állott a krajnai rendek által küldött 80 katoná. ¹⁾ Így, a nem rég kivívott siker által is hátorítva, bizvást szembe szállhattak a veszélylyel.

Első nap az ellenségeskedés velencei részről néhány vak lövésre szorítkozott. A flotta ezután, a part mentén haladva, eltávozott a várostól, sűrűen lövöldözve a partot és kiszálló helyeket őrző fegyveres népre. ²⁾

A következő napon a támadás komolyabb mérveket öltött. A flotta ismét a város alá jött, s azt bombázni kezdé. Néhány ház meg is sérült, de egészben véve a kár nem volt nagy. A hajók erre elvonultak, s Buccari ellen intéztek támadást, de szintén siker nélkül. ³⁾

A város tehát másodszor is megmenekült a veszedelemből. De ezzel még nem volt vége a megpróbáltatásoknak és izgalmaknak. Még ez év nyarán Fiuméba is bevonult az akkor Európa-szerte dühöngő döghalál, mely a város lakosságát rettenetes módon megtizedelte. Az akkor 2000-nél kevéssel többre tehető lakosból ⁴⁾ 300 személy lett a pusztító járvány áldozatává. ⁵⁾

A míg a pestis tartott, az ellenségeskedés szünetelt. De már a következő 1600. évben híre érkezett, hogy a velencei hajóhad újabb támadást tervez a város ellen. A tanács, meg nem görnyedve az utolsó év csapásai alatt, lankadatlan erélylyel fogott hozzá ismét a védelmi intézkedésekhez. Minthogy szükségesnek

¹⁾ A tanács még márczius 14-én 40 forintnyi kölcsönt ad a kapitányi helyettesnek, a zsold elmaradása miatt szükségét szenvedő »militis Carniolesens« ellátására. — P. C. I, 80 l.

²⁾ *Valvasor*, IV, 557 l.

³⁾ U. o. »Den 15 dito ist er wiederum mit 4 Galeren unter die Stadt gekommen, hat aus Singerinnen und grossen Stücken die Stadt beschossen, auch etlich Häuser getroffen, aber wenig Schaden gethan.«

⁴⁾ Az »*Almanacco Fiumano*« I. Lipót uralkodása kezdetén 2500-ra teszi Fiume lakosságát. — 1800-ban a lakosság 7,038. (*Acta Gub. Fiuminensis*, 1800, 217. sz. — Orsz. Itár). — 1823-ban 8000, 1870-ben 17,884, 1880-ban 21,634. Jelenleg 30,000.

⁵⁾ »*morsero piu di 300 persone*« . . . P. C. 121 l. Egyéb részletek a dögvészről u. o. 81—2 és köv. ll.

látszott a város véderejét minden módon gyarapítani, a bírák a külterületről minden éjjelre 12 embert rendeltek be őrszolgálatra, két líra bírság terhe alatt. ¹⁾ Mivel pedig a polgárok közül többen az éjjeli őrszolgálat teljesítésében, a fenyegető veszély daczára is, hanyagoknak mutatkoztak, a tanács a kötelességmulasztókra ugyancsak két-két lírányi bírságot vetett ki, meghagyván az örparancsnokoknak, hogy a meg nem jelenőket szigorúan számon tartsák. Hogy pedig az örök ébersége éjszakán át ne lankadjon, a bírságpénzekből kellő mennyiségű *borral* voltak ellátandók. ²⁾ Utóbb, minthogy a veszély hónapok múlva sem enyészett el, e rendszabályok szigora még fokozódott. A tanács a szolgálatukat elmulasztó polgárörök bírságát két líráról háromra emel fel, a mellékkapukat állandóan zárva tartatá, s hirtelen támadás esetére általános fölkelést szerveze, elrendelvén, hogy a vészjelző ágyúszóra és dobpörgésre minden polgár ragadjon fegyvert és siessen a számára előre kijelölt helyre. A ki ezt tenni elmulasztaná, három kötélcsapással és örökös számkivetéssel bünhődik. ³⁾

* * *

A kétszer is kiállott ostrom, a pestis által okozott pusztítások, a folytonosan tartó ostromzár s a még mindig fenyegető

¹⁾ »ut civitas eo diligentius et maiori numero militum atque custodum custodiatur, oretenus conclusum fuit, quod Sp. DD. Iudices mandare debeant districtualibus, ut singula nocte 12 ipsorum veniant in Civitatem, donec rumores ii classis Venetae, quae minatur, ad damna nostra est (*sic*) ventura, non cessabunt« etc. U. o. 99 l. (1600 ápr. 7.)

²⁾ »cum deputati et descripti milites, qui ad custodiam per Turres nocte ire debent, moniti a ducibus eorum negligant munus suum, provideatur evitenturque pericula, quae inde civitati venire possent; quare . . . conclusum fuit: quod (*sic*) indicatum fuerit ab eorum ducibus veniant ad custodiam et non paruerint, statim incidant in penam lib. duarum, quas exigere teneatur communitas, ut habeat descriptionem et notam illorum ab ipso Turris duce et pro sua mercede habeat quartam partem dictae penae et alias tres partes cedat illis militibus, qui ea nocte custodiae incumbunt, ematque frantum vini, ut vigilent et sint diligentiores in posterum.« U. o. I, 98 l. (1600. ápr. 7.)

³⁾ »quando bombardae ictus die ut nostri (aut nocte?) emittentur in Arce vel in aliqua Turre et Timpanus per Civitatem ibit pulsando, quod omnes debeant curerre (*sic*) ad Arma et ire ad eorum loca deputata, sub poena, qui non exiverit et ad loca sua iverit, banni perpetui et trium ictuum funis.« P. C. I, 107 l. (1600. okt. 28.)

újabb támadások valóban kétségbeejtőnek tüntetik fel a város helyzetét 1600-ban. A hosszas ellenségeskedések s a döghalál nyomában járó általános nyomor és elszegényedés csüggedéssel töltötték el a kevésbbé bátor és harczkedvelő polgárok szívét. Ehhez járult még az is, hogy a velenceieken kívül még az uszkokok is folyton zaklatták és fenyegették a várost: ép ez évre esik a hirhedt Haiduch Jurica rablóvezér — más helyen említett — látogatása Fiumében.

Nem lehet hát csodálnunk, ha a »két ellenségtől kétfelől szorított« várost, melyet a dögvész amúgy is már néptelenné tett, az ismételt tilalom daczára is sokan elhagyták, — még a tanácsbeliek közül is. E szomorú tény az 1600. július 13-iki ülésen Chnesich Gáspár bíró e szavakkal constatálja: »*Sokan a polgárok közül máshová mentek lakni, nem törődve polgári jogaikkal és kiváltságaikkal. — Amde nem méltányos dolog az, hogy mi, kik a velenczések és uszkokok ellen éjjel-nappal résen állunk, a haza védelmében egyedül viseljük a napnak terhét.*« Indítványára tehát határozatba megy, hogy a távollevő polgárok felhivandók, térjenek vissza egy hó lefolyása alatt tűzhelyeikhez s teljesítsék őrszolgálati és egyéb polgári kötelességeiket, mint azt a többiek teszik; ha pedig a megszabott határidőre vissza nem jönnek, a statutumok értelmében fosztassanak meg minden polgári joguktól és kiváltságaiktól; a távol maradó tanácsurak pedig küszöböltessenek ki a tanácsból.¹⁾

. . . . De még ugyanez ülésben felcsillant valahára a közeli szabadulás reményének vigasztaló sugara. Ép az idő tájban tartotta volt meg Ferdinánd főherczeg menyegzőjét Anna Mária bajor herczegnővel. Az uralma alatt álló tartományok és városok egymással vetélkedve küldék ez örömnephez követei-

¹⁾ »Cum multi cives iverint alio habitatum, et volunt gaudere beneficia et privilegia civitatis, cum autem non sit equum, quod nos, qui contra venetos et uscocos die noctuque pugnantes (sic) pro tuenda patria sustineamus soli pondus Dei . . . intimetur omnibus civibus absentibus, quod in termino illis statuendo veniant huc habitatum loco et foco . . . et incumbant excubiis et aliis factionibus prout ceteri cives faciunt« — ha pedig nem tennék »sint et intelligantur cassi et privati civilitati (sic) et omnibus privilegiis eius, sicuti et statuta disponunt.« — Egyhangúlag elfogadva, egy havú határidővel. Pr. Cap. I., 102. l. — 1600. jul. 13.

ket és ajándékaikat.¹⁾ Fiume városa sanyargatott helyzete daczára sem maradt hátra loyalitása nyilvánításában. Az ünnepélyen Franchini János tanácsúr által képviselteté magát, ki a város nászajándéka gyanánt egy 300 frt értékű díszes ezüst mosdó tálat adott át, a hozzá való korsóval.²⁾ A követ e kedvező alkalmat természetesen felhasználta, hogy annyira sanyargatott városának érdekében szót emeljen a boldog vólegénynél, kitől megnyugtató ígéretek is vett. A főherczeg közölte vele, hogy a maga részéről az ostromzár megszüntetése ügyét folytonosan szorgalmazza a császárnál, kitől az egész ügy végleges elintézése függ, s hogy annak idején értesíteni fogja a várost a további teendőkről.³⁾ -- Így a tanács nagy örömmel és tetemesen megkönnyebülve hallgathatá az időközben visszatért követ biztató beszámolóját.

Szerencsére VIII. Kelemen pápa sem szűnt meg a kereszténység békéje ügyét szívén hordozni. Minthogy az uszkok kérdés elintézése Delfino nuncius küldetése után is még egyre késett Prágában, komoly intelmekkel fordúlt Rudolf császárhoz, szemére vetvén tétlenségét s élénk színekkel ecsetelvén az égető kérdés folytonos halogatásából származható veszélyeket. Együttal az alkudozások gyorsítása végett új nunciust küldé Prágába Spinelli érsek személyében.⁴⁾ Viszont a hosszas huzavona miatt türelmetlen velenceieket tekintélye egész súlyával igyekezett visszatartani a nyílt háborútól, melylyel immár egész komolyan fenyegetni kezdtek. *Grimani Marino* dogéhoz intézett hosszú levelében ékes szavakkal szól a kereszténység összetartásáról a török-

¹⁾ Így a krajnai rendek a főherczegnek 4000 forintot, a menyasszonynak pedig aranyozott ezüst edényekben egyenesen e czélra vert érmeket ajánlottak fel, 1615 arany értékben. Laibach városa két követet küldött az ünnepélyre, kik a város nevében 12 gazdagon aranyozott — 584 forint értékű — ezüst serleget nyújtottak át a mátkapárnak. — *Dimitz*, Gesch. Krains, III., 383. l.

²⁾ »Malluvium argenteum cum vase suo ad efundendam limpham fabre factum mirifice atque decoratum pro flor. 300.« P. C. 101. l.

³⁾ A követ »in publica atque secreta audientia necessitates atque angustias nostras eo meliori, quo potuit, et novit, modo exposuit. — Super negotio retentionum triremium Venetorum S. S. C. respondit benigne rem a S. S. M. pendere totum, quam omni studio promovere atque sollicitare non desistet, suoque tempore quod agendum erit Communitati significabit.« U. o.

⁴⁾ *Theiner*. i. m. II. 94. l. (Róma, 1600. szept. 9.)

kel mint közös ellenséggel szemben, kifejti egy időszerűtlen háború veszélyeit a köztársaságra nézve is, hivatkozik a velencei kormány ismert eszélyességére és önmérséklésére s lelkesen pártját jogja Ferdinánd főhercegnek, kinek a pogányok és eretnekek elleni harcban szerzet érdemeit nem győzi eléggé magasztalni. ⁶⁾

A pápa lelkes buzgólkodását végre siker koronázta. 1601. elején az uszkokok elleni erélyes intézkedéseknek már csak a prágai kormány pénzzavara állta útját. A pápa még egyszer közbetevé magát, rábírván a velencei Signoriát, hogy a szükséges költségeket kölcsönképen maga előlegezze. ²⁾

Végre ez utolsó nehézségek is elsímúltak. 1601. február 14-én már Zengben találjuk Rabattát, ³⁾ ki rövid idő alatt az általunk már ismert módon véget vetett az uszkokok garázdálkodásainak, s ez által Fiumét is felszabadította a rája kétszeresen nehezű lidércnyomás alól.

* * *

A fiumeiek most néhány évig zavartalanul élvezhették volna a béke áldásait, ha nyugalmukat meg nem keseríti vala 1601-ben kinevezett új kapitányuk, *báró Paar Frigyes* erőszakos és zsarnoki uralma. Az új kapitány mindjárt beigtatásakor azzal adta jelét önkényre való hajlamának, hogy a statutumok által előírt hivatalos esküt konokul megtagadta. A tanács erre óvást tett, majd felfolyamodott a főherceghez; de ez által csak még jobban maga ellen ingerlé a kapitányt, ki a fiumeieket lázadónak nyilvánítva, eltiltá őket a fegyverviseléstől, s az ellenszegülők elrettentésére a várkastély egyik tornyát börtönné alakíttatta át; majd a várost engedelmé nélkül elhagyókra 100 arany birságot és három kötélcsapást szabott büntetésül. ⁴⁾ A viszony a

¹⁾ *Theiner*, i. m. II., 97. l. (1600. nov. 18.)

²⁾ *Theiner*, i. m. II., 98. l. — A pápa levele Grimani dogéhoz: Róma, 1601. jan. 13.

³⁾ E napon kelt a biztos első jelentése Lenkovich végvidéki főparancsnokhoz. *Dszl. ak. mon.* XV., 283. l.

⁴⁾ *Prot. Cap.* I., 110—111, 123—4, 129—30, 135—147, 163, 185—190 208, 215. II. 1601—1603. évek.

nyilt üldözések elmulta után is folytonosan feszült maradt kormányzó és kormányzottak közt, mi abban is nyilvánult, hogy a kapitány a várostól távol élve, annak igazgatásával és védelmével semmit sem törődött.

Igy a város a béke éveket sem használhatta fel kellőleg régi virágzásának és erejének visszaszerzésére. Pedig erre nagy szüksége lett volna. Az uszkokok már 1605-ben újra megkezdék ellenségeskedéseiket Velence ellen, minek az lett a következése, hogy a köztársaság 1606-ban újból elzárta a fiumei hajóforgalmat.¹⁾

A fiumeiek egyelőre még abban reménykedtek, hogy az újból kitört ellenségeskedés nem lesz tartós. A zengi őrség újabb rablásai hírére a végvidék főkapitánya, báró *Kisl Vida*, személyesen ment el Zengbe a rend helyreállítása végett; s kíséretében ott találjuk a már annyi érdemet szerzett fiumei jegyzőt, Manlio Flaminiust, kit maga a főherczeg rendelt vala ez ügyben a főparancsnok oldala mellé.²⁾

Kisl báró intézkedései azonban nem vezettek kielégítő eredményre. A velencei ostromzár tehát folyvást tartott, s a tanács újból kénytelen volt a város védelmére gondolni. Még 1606-ban kijavíttatja a bástyákon levő ágyúk kerekeit, s lőport és ólmot kér a főherczegi kormánytól.³⁾ Miután pedig a következő évben az uszkokok még nagyobb mérvű rablások által hívták ki a velenceiek haragját, Marchesetti Marzio kapitányi helyettes személyesen ment Grácza, hogy a kért hadiszereket megsürgesse, s egyúttal gyakorlott tüzéretet is kérjen az ágyúk kezelésére.⁴⁾

Mint hogy továbbá Paar Frigyes kapitány még ekkor sem mutatott semmi kedvet a város érdekében bárminemű tevékenységre, a tanács ugyanez évben azon kérelemmel fordul

¹⁾ *Sarpi* i. m. 146. l. »Il Contarini (velencei tengeri kapitány) giudicò necessario serrar i passi a *Fiume*, Buccari e Segna ed impedire l'uscito ed andata di ogni sorta di vascello a quei luoghi.«

²⁾ *Prot. Cap. I.*, 253. (1606. ápr. 24.) — V. ö. *Sarpi*, i. m. 149. l.

³⁾ 1606. decz. 28. — P. C. I., 271. l.

⁴⁾ 1607. jul. 18. — »supplicetur S. S. A. data notitia de depredationibus ingentibus maximique momenti, quas nuper hisce diebus fecerunt Uscochi, pro quibus Ven. Resp. ulcisci in nos (licet innocentes ut alias fecerunt) minantur, gratia sua nobis succurrat pulvere globis et liberatoribus dictis, vulgo bombarderiis.« U. o. 278. l.

Ferdinánd főherceghez, hogy tekintettel a velenceiek fenyegető készülődéseire, hagyja meg a kapitánynak, hogy a városba jöjjön és védelmét személyesen vezesse — ez levén hivatalából kifolyó kötelessége; — vagy pedig nevezzen ki helyébe másikat, »aki köztünk éljen s örömeinkben és bánatunkban osztozzék.«¹⁾

A fiumeieknek eme jogosult és időszerű kívánsága nemsokára teljesült is. 1609-ben már a jeles diplomáciai ügyességgel bíró és hivatalában buzgó *Della Rovere Istvánt* találjuk a városi közügyek élén mint fiumei kapitányt, ki azonnal serényen hozzálátott új állása teendőihez.²⁾ Először is azon volt, hogy a fiumei várkastélyt kellő védelmi állapotba helyezze; s e végből kivitte a főhercegnél, hogy a pedenai püspökség tizedei e czélra fordíttassanak.³⁾

S Fiumének a következő években valóban nagy szüksége volt ily erélyes és hivatását értő védelmezőre. Miután ugyanis 1608-tól kezdve újra barátságosabb lett a viszony a fiumeiek és uszkokok között, sőt az utóbbiak számára ismét bárkák készültek Fiumében,⁴⁾ a velenceiek haragja újból városunk ellen fordult, s nemsokára azon fokra hágott, a melyen az 1597-től 1600-ig terjedő években volt. Az uszkokok pártolása miatt már amúgy is boszús köztársaságot a Fiume ellen való nyílt föllépésre különösen a következő eset bírta:

1611-den egy velencei hajós, névszerint Antonio Michele Selva, egy evező rakományyal Buccariból Fiuméba érkezvén, elmulasztotta magát a fiumei kikötőben bejelenteni s a szokásos illetéket lefizetni. A fiumeiek ezért hajóját lefoglalák, magát pedig letartóztaták. A Signoria erre fenyegető hangon követelélé az elfogott velencei alattvaló szabadon bocsáttatását; egyúttal

¹⁾ »Cum in his Venetorum motis Civitas haec capi praesentia summopere indigeat, qui res bellicas disponere pro tuenda Civitate et Arce . . . pro debito muneris sui deberet, et cum sit caput, subeat periculum cum membris, civibus scilicet et Populo hoc Fluminis — supplicetur S. S. A., ut . . . mandet dicto D. Capº, veniat et maneat . . . quod si facere recusaverit . . . benigne provideat nobis . . . de alio Capº, qui nobiscum vivat, commoda atque incommoda sentiat.« 1607. márcz. 1. U. o. 274. l.

²⁾ L. e minőségben első jelentését (1609. szept. 21.), melyben már mint több idő óta fiumei kapitány szerepel: *Theiner*, i. m. 104. l.

³⁾ Salvago gráci nuncius jelentései: (1609. szept. 7. és 28.) *Theiner* i. m. 103 és 105. l.

⁴⁾ L. e dolgozat II. fejezetében.

közhirre tételé Zarában, hogy a fiumeieket ez eset miatt 12 évi gályarabság terhe alatt eltiltja a tengeri kereskedelemtől, s egyebekben törvényen kívül helyezi őket. A tanács elvégre is engedni volt kénytelen s foglyát szabadon ereszté.¹⁾

Mintán ez esethez a következő évben Marcello Jeromos vegliai kormányzónak elfogatása és Zengbe foglyúl hurczoltatása is járult, még pedig — amint a velenceiek igen jól tudták — ép egy Fiumében készült bárkán,²⁾ a várost újból komoly veszedelem kezdte fenyegetni a köztársasági flotta részéről.

1612. augusztus 29-én ismét egy számos gályából és hadihajóból álló flotta jelent meg Fiume előtt, s a várost bombázni kezdé, nem csekély rémületet okozva a lakosságban. Minthogy azonban sikeres támadásra nem volt kilátás, a hajóhad éjfél tájban tovább ment Lovrana felé, melyet a partra szállított katonák ki is raboltak és felégettek.³⁾

* * *

Midőn a velencei hajóhad ez újabb támadást intézte Fiume ellen, Della Rovere István, a város derék kapitánya, már Velenczében tartózkodott, hová mintegy két hóval ez esemény előtt indult el mint Ferdinánd főherczeg követe a kölcsönös sérelmek kiegyenlítése végett.⁴⁾

A fiumei kapitány ez újabb tisztében fényes jelét adta diplomaciai tehetségének. Rövid idő alatt kieszközlé az ellenségeskedések megszüntetését az alkudozások tartamára. Ennek következtében a velencei hajóraj parancsnoka azt az utasítást nyerte, hogy — várakozó állásban maradv s folyton résen állva az uszkokok ellen — tartózkodjék a tengerparti helyek megtámadásától és kifosztásától; mire az ellenségeskedések osztrák részről is fölfüggesztettek.

¹⁾ *Valvasor*, i. m. IV. 559. l.

²⁾ *Sarpi*, 183. l.

³⁾ *Valvasor*, i. h., *De Franceschi*, 310. l — Valvasor különben a bombázásról nem tud: ... »die Venetianer mit einer Armada von vielen Galeeren und Kriegsschiffen nacher St. Veit am Pflaum gelangt, welche aildort grossen Lärmen verursacht. Als sie sich aber vor dieser Stadt etwas auszurichten nicht getravet, seynd sie um Mitternacht davon« stb.

⁴⁾ *Sarpi*, i. m. 182. l.

Ezután Della Rovere szorgalmazására újra főhercegi biztosok küldettek ki az uszkokok megfékezésére. A biztosok — Auersperg és Keslin¹⁾ — Fiumében állapodtak meg, s itt huzamosabb időt töltöttek. Ide hivaták maguk elé *Guszics Zsigmond* zengi kapitányt, az uszkok vajdákat s a város előljáróit, értesükre adván a császár (Mátyás) és a főherceg határozott akaratát, mely szerint a velenczeiek kárára való portyázástól halálbüntetés terhe alatt eltiltatnak. Ezután az erélytelen kapitányt elmozdíták hivatalától,²⁾ kinek helyébe nemsokára *Franjepán Miklós* neveztetett ki.³⁾ Minderről levélben értesíték a fiumei kapitányt, hozzáadva, hogy az uszkokok vajdái s az előkelőbb zengi polgárok ünnepélyesen engedelmességet fogadtak nekik.

Della Rovere e sikerekről rögtön tudósítá a Signoriát, vizsonzolgálat fejében az ostromzár megszüntetését s a tengeri kereskedelem szabaddá tételét sürgetvén.⁴⁾ Ezt ugyan mindjárt nem sikerült elérnie, de neki kell tulajdonítanunk azon jelentékeny eredményt, hogy a velenczei kormány ezek után késznek nyilatkozott a diplomaciai tárgyalásokat követői által Mátyás császár közbenjárásával *Bécsben* folytatni. Della Rovere most visszatért Fiuméba, hogy itt a biztosokkal a további teendőkről tanácskozzék.

¹⁾ *Sarpi* e nevet olaszos fordításban *Cheslin*-nek írja, a mely nevet a rendelkezésemre álló forrásokból nem sikerült hitelesen rectifikálhatnom.

²⁾ *Guszics* kapitány tehetetlen helyzetéről csaknem komikusan ható képet ad 1609. augusztus 28-án kelt jelentése, melyből itt kiírjuk a legjellemzőbb helyeket:

»Wie gern ich nun die zween ubldätter and raidlfüerer als den Kharolica vnd Markho Khribalicza, auch andere mer zue bestraffung ires üblen thuens bringen wolte, also aber khann ich nit ins werkh richten, dannen die Zengerischen soldaten vnd Venturinen aineinander hangen wie reueerennto ein hundts khötten, das gwiss khain khträ der andern die augen auspeist, und mit den wenigen Theutschen khann ichs auch nit thuen, und bis nit ehisten scharphe comissary mit ain starkhen gewaldt hieher khomen, ist mirs unmüglichen solche bestraffung fürzukehren. — . . . Wanen die Zengerischen soldaten und Venturinen zurueckh landten werden und etwas von wahren brechten, vermäunte ich, das es bösser wär das sie mit derselben in die vestung . . . gelassen würden, zu bedenkklung, das ein vogl im heussl vil leichter als im freyen lüfften zu fahen sei, dann wer will inen in die steinfelsen nachlauften.« *Dszl. ak. mon. XV.*, 382. l.

³⁾ Az ennek adott bő utasítás u. o. XVI., 40. l.

⁴⁾ *Sarpi*, i. m. 212—217. l.

Auersperg bárót időközben Gall János¹⁾ ogulini kapitány váltotta fel biztosí minőségben, ki a kapott utasítások szerint haladék nélkül Zengbe utazott, hogy hozzálasson a legsúlyosabban terhelt rablóvezérek megbüntetéséhez. Ez irányú működésének emlékét megőrzi Vlatko Iván és Mihály testvérek bűnpere, mely a károlyvárosi hadi törvényszék előtt azzal ért véget, hogy Iván a rábizonyított rablások miatt lefejeztetett.²⁾

Ezalatt a fiumei kapitány Grácznak vette útját, hogy Ferdinánd főherceget Bécsbe kísérje a Velenczével való alkudozásokra.³⁾ Itt nemsokára megérhette azt az elégtételt, hogy az általa megkezdett tárgyalások kielégítő véget értek a *bécsi szerződésben*. (1612.)

Az egyezés fő pontjai ezek voltak: A zengiek kalóz járatai meg fognak szűnni; a tengeri rablók Zengből kiűzetnek; az uszkokokat fokozatosan német helyőrség fogja felváltani. Viszont a köztársaság szabadon bocsátja a foglyokat s megszünteti a kikötőzárt; a hajózás ügyére nézve a status quo ante lép életbe. A szabad tengeri kereskedelem kérdésének megoldása azonban más időre halasztatik.⁴⁾

* * *

¹⁾ *Sarpi* i. m. Dánielnek írja, de a Dszl. ak. mon. okmányai világosan Hans-nak nevezik. I. m. XVI., 30 és 36. l.

²⁾ *Dszl. ak. mon. XVI.*, 30—39. l. Az ítélet kelte: 1612. jul. 3.; a főherceg megerősíti jul. 24-én; végrehajtatott 25-én.

³⁾ *Sarpi*, i. m. 212—217. l.

⁴⁾ *Dszl. ak. mon. XVI.*, 47. l. (Kelet nélkül.) E nevezetes okmány rövidsége megengedi, hogy itt egész terjedelmében közöljük.

Tractatus Viennensis.

I. Sua serenitas promittit suae maiestati, quod mare manebit *mundum et liberum a pyratis Segnensibus*, aliorumque locorum sub manu et iurisdictione ipsius, et quod non venient Segna aut vicinis locis illi minus (?) ad inferendum damnum in viciniis *sub poena vitae*.

II. *Mali absolute ejiciantur Segna*.

III. Gubernator iam mutatus est, et est vir strenuus et integer.

IV. Postquam sua serenitas inceperit *praesidium Germanicum* Segnae imponere, quoque *continuabit* id extendere, et quod modo id non faciat, quia non vult videri ad id constricta esse, sed maiestas caesarea *procurabit absolute ut hoc fiat*.

V. Et ut omnia supradicta integrae executioni demandanda sint, quando respublica *captivos releuabit*, et *obsidionem solvet*, manente *navigazione comerciorum in antiquo termino* et conservata bona vicinitate.

Az 1612-iki bécsi szerződés Achilles-sarkát a szabad tengeri kereskedés függőben maradt kérdése képezte.

E fejezet bevezető soraiban már elöadtuk azt az állandó sérelmet, melyet Velence a vámszedési és árumegállító jog bitorlása által az osztrák-magyar tengeri kereskedelem kárára elkövetett. Elmondottuk azon a helyen, hogy az osztrák kormány már a XVI. század dereka óta folyvást azon igyekezett, hogy e visszaélést megszüntesse. Az uszkokok tengeri rablásai ép alkalmas eszköznek látszottak arra, hogy Ausztria a tengeri kereskedelmét rendszeresen elnyomó köztársaságra ez irányban presiót gyakoroljon. Innen az állandó törekvés a tengeri hajózás kérdésének az uszkok kérdéssel kapcsolatban való megoldására oly célzattal, hogy a köztársaság az uszkokok végleges megfékezéséért compensatióképen a tengeri kereskedelmet teljesen szabadon engedje. Az uszkokok áttelepítése és más őrséggel való felváltása tetemes pénzbeli áldozatokat is igényelt: méltányosnak tetszhetett tehát, hogy a köztársaság ennek fejében más előnyöket nyújtson, lemondván az Adrián gyakorolt kizárólagos monopolumáról.

A békeállapot így nem lehetett tartós. A bécsi szerződés által teljesen ki nem elégített főhercegi kormány nem látott hozzá kellő gyorsasággal a tetemes költséget és erőfeszítést igénylő gyökeres intézkedésekhez, minek az lőn az eredménye, hogy az uszkokok tovább is folytatták portyázásaikat.

Egyelőre csak török területre csaptak be, — azt vélvén, hogy ez által a bécsi szerződésnek nem praejudikálnak. Már 1613. febr. 7-én Sebenico velencei területén át betörték Bosnyába; nemsokára ezután a Narenta mentén egész Trebinjéig hatoltak s e várost feldúlva temérdek fogolylyal és prédával tértek vissza. A bosnyai basa fenyegetéseire Velence újból felszólalt e portyázások ellen, melyek miatt a törökök a köztársaságot tették felelőssé.

VI. Atque hoc procurabit illustrissimus Dominus legatus reipublicae, quod quantocius executioni mandabitur, aliter quod sua serenitas ex parte sua non vult obligari.

VII. *Quod ad liberam navigationem maris* sua serenitas, uti etiam legatus, *id ad aliam tractationem remiserunt.*

Comes Franciscus Khevenhiller, legati (?) maiestatis cesariae, dux Marchio de l' Erma, Petrus Gritti legati serenissimae reipublicae Venetae.

A velenceiek erre fokozott éberséggel kezdék gyakorolni a tengerészeti rendőrséget, megakadályozandók a törökök elleni vállalatokat. 1613. május 8-án Lesina alatt komoly összetűzésre került a dolog az ott czirkáló velencei albán matrózok s a portyázó útra indult uszkokok között, mely alkalommal az utóbbiak húzták a rövidebbet.

De már három nap mulva az uszkokok véresen boszúlták meg magukat egy *velencei gálya* elfogásával és több mint 40 főből álló személyzete felkonczolásával. ¹⁾ — Ezzel a bécsi szerződés, megkötése után alig pár hó mulva, magától felbomlott.

E szomorú események hire újból megzavarta a *fiumeiek* nyugalmát is. A békében és háborúban egyaránt tetterős kapitány buzgón hozzá látott az ismét szükségessé vált védelmi intézkedésekhez; s hogy a várost kevésbé megközelíthetővé tegye, a védfalak körül levő kerteket, szőlőket és olajfákat kiirtatta. ²⁾ A velenceiek azonban ezúttal nem szándékoztak Fiumét megtámadni, mivel e város, híven megtartva a bécsi szerződést, ez idő szerint semmi közösségben nem volt az uszkokokkal; ³⁾ kereskedését azonban ismét elzárták. ⁴⁾

A gráci kormány végre rászánta magát, hogy az uszkokokat a bécsi szerződés megszegéseért kérdőre vonja. Inkább csak a látszat kedvéért, — amint az a kiküldött biztosok lanyha eljárásából elég világosan kitűnik. A biztosok ebbeli működésének színhelye *Fiume* volt.

Kevéssel az elébb elmondott események után Fiuméba érkezett *Obricsán Kristóf* horvát végvidéki generális — az elhalt Kisl utóda, — hogy innen Zengbe induljon az uszkokok megfenyítésére. Minthogy azonban nagyobb fegyveres erő nélkül erre alig lehetett kilátása, Fiuméba katonaságot kezdett gyűjteni. A városban uralkodó nagy élelemhiány azonban e tervének útját állotta. A parancsnok ezért rendkívül felbosszankodott a velenceiek ellen, kik folyton tartó ostromzáruk által e kellemetlen helyzet okozói voltak. Nem is igen titkolá neheztelését,

¹⁾ *Sarpi*, i. m. 226 — 9. ll.

²⁾ U. o. 232. l.

³⁾ U. o. 136. l.

⁴⁾ *De Franceschi*, i. m. 312. l.

és nyíltan hirdeté, hogy a főherczeg csak úgy békél meg a köztársasággal, ha a török elleni portyázó járatoknak szabad utat enged.

Ennél sem kellett több az uszkokoknak, kikhez a parancsnok eme nyilatkozatának híre csakhamar eljutott. Ennek következtében annyira neki bátorodtak, hogy még a parancsnok jelenléte alatt Ferletich uszkok vezér Fiuméba mert jönni, hogy ott egy ilyenemű expeditiót szervezzen.¹⁾ Ez természetesen nem tetszetett a bécsi egyezség kezdeményezőjének, Della Rovere kapitánynak, ki a vakmerő uszkok vezért rögtön elfogatta, s ellene pert indítván halálra is ítélte. A főparancsnok azonban pártját fogta az elítéltnak, s a végrehajtást felfüggesztette. Erre mindketten föllebeztek a főherczeghez, ki ez ügyben azt az elvi jelentőségű határozatot hozta, hogy Ferletich *magyar* alattvaló lévén *magyar törvény szerint* kell fölötte ítéletet látni, s így Fiumében pörbe sem fogható. A parancsnok ezután, hírét vevén annak, hogy az új biztosok már útban vannak Zeng felé, eltávozott, magával vivén a fogoly Ferletichet is.²⁾

A biztosok nemsokára meg is érkeztek Fiuméba, ahol végleg meg is állapodtak. Minthogy a bécsi szerződést a császár meghatalmazottja írta alá, ezúttal nem a főherczeg, hanem a császár — mint magyar király — küldte ki a biztosokat, névszerint Althan grófot, Beck bárót és Bonomót. Ezek — nem lévén hajlandók életüket kockára tenni — nem vélték tanácsosnak, hogy a zengi darázs-fészekbe menjenek, hanem Fiuméba idéztetik maguk elé a uszkok vajdákat, kik azonban vonakodtak menedéklevél nélkül megjelenni. Megkapván a *salvus conductus*t, eljöttek ugyan, — de csak Tersattóig, honnan újabb alkudozásokat kezdtek, egy világosabb szövegű menedéklevél kiállításától tévén függővé megjelenésüket. Ezt is megnyervén, végre bejöttek a városba, hol a biztosok részéről elég barátságos fogadtatásban részesültek. Erre megindult a vizsgálat a lesinai összeütközés

¹⁾ Ugyane Ferletichnek egy korábbi — Pola ellen intézett — rabló támadásáról részletek olvashatók a Dszl. ak. mon. XVI. kötetében (33. l.). — Ugyanő volt az, a ki még a madridi béke után sem hagyott fel a kalózkodással. U. o. 78, 81, 83, 84 és 80. l.

²⁾ *Sarpi*, i. m. 236 — 7. l.

meg a velencei gálya elfogása és emberei lemészárlása ügyében, melynek befejeztével az uszkokok Zengbe visszabocsáttattak.

A biztosok erre egy megbizottjukat Zengbe küldötték, azzal a parancscsal, hogy a Trebinjében ejtett foglyokat szabadon bocsáttassa. A zengiek azonban e meghagyásra rá sem hederítettek, s így a biztosok — fegyveres erő hiányában parancsuknak érvényt nem szerezhetvén — rebus infectis voltak kénytelenek visszatérni.

A fiumei kapitánynak, ki annyira tájékozva volt úgy a velencei mint a zengi viszonyokban, kétségkívül jelentékeny szerep jutott e tárgyalásokban. A biztosok minden bizonytal az ő vendégei voltak a fiumei várkastélyban. A város lakossága természetesen élénk érdeklődéssel kísérte a biztosok működését, melynek eredménytelenségét úgy fogta fel, mint a császár — illetve a magyar király — kudarczát a főherczeggel szemben, kinek biztosai eddig mindig nagyobb tekintéllyel léptek föl, s nagyobb eredményeket is értek el hasonló alkalmakkor. ¹⁾

Ezek után még egy kísérlet következett a bécsi szerződés helyreállítására. Még ez év (1613.) augusztus havában Velenczével újra fölvetettek a tárgyalások a habsburgházi fejedelmek és tartományi képviselők *linczi* congressusán. Az alkudozások azonban végkép hajótörést szenvedtek a *szabad kereskedelemnek* annyit vitatott kérdésén. Osztrák részről ennek kedvező elintézésétől tették függővé az uszkokok ügyében való gyökeres orvoslást, — mibe a köztársaság követe semmi szín alatt nem akart beléegyezni. ²⁾

* * *

Mintán így a kölcsönös sérelmek kiegyenlítésére irányúlt minden kísérlet hiábavalónak bizonyúlt, az ellenségeskedések ujból megkezdődtek, s folyton fokozódó elkeseredéssel folytak egészen a nyílt háború kitéréséig. Fiume lakosainak is nem egy ízben kellett még remegniök városuk elpusztulásától.

Igy már 1614. deczember 15-én a fiumei öbölben ismét

¹⁾ *Sarpi*, i. m. 240—4. l.

²⁾ U. o. 248. és köv. ll.

megjelent három velencei gálya és harminczhat hadi naszád mintegy 2000 főnyi legénységgel, mely a Fiumével szomszédos osztrák területet tűzzel-vassal pusztította. Lovrana, Abbazia, Volosca, Veprinaz és Castua mind megérezték a velenczések haragját, — leginkább Lovrana, hol 22 ház leégett s az összes kár 20,000 aranyra rugott.¹⁾ Fiumét azonban ezúttal is megkímélte az ellenség dühe (a források legalább hallgatnak róla): mit kétségkívül Della Rovere erélyes védelmi intézkedéseinek köszönhetett.

E támadás után visszatorlásul nemcsak a zengi, hanem a fiumei kapitány is teljesen szabad kezet adott az uszkokoknak, kik a következő 1615. évtől kezdve sűrűen is látogatták Fiumét kalózjárataik fölszerelése céljából.²⁾

Még ez évben kitörvén a nyílt háború, az ellenségeskedések színtere az isztriai és görzi határszélre tétetett át. Fiume Frangepán Farkas horvát végvidéki alparancsnok által elegendő őrséggel láttatott el az esetleges támadások ellen,³⁾ de a háború folyamában nem szerepel többé.

* * *

Az e háborút befejező madridi béke (1617. szept. 26.) után Fiume ismét magára vonta az egykorúak figyelmét, mint főszínhelye a békepontok végrehajtására kiküldött vegyes bizottság működésének.

A császár és főherczeg részéről báró *Harrach Károly* alsó-ausztriai főlovászmester, belső titkos tanácsos és császári kamarás és *Edling János Jakab* császári és főherczegi tanácsos s a krajnai nemesi törvényszék elnöke küldettek ki békebiztosokul: míg Velenczét e bizottságban *Giustiniani Jeromos* és *Priuli Antal*

¹⁾ *De Franceschi* 313. l., Valvasoron kívül a bogliuoi krónikából ismerítve. — Nem sokára azután e velencei flotta Moschenizzét és Buccarrit is megtámadta. *Florenczi kézirat, Starine. IX., 248. l.*

²⁾ *Florenczi kézirat, Starine. 248. l.* »Visto tanta crudeltà, che usava la gente Veneta alli luoghi e sudditi arciducali, li capitani di Segna e Fiume dettono libera licenza alli Scochi, che per mare e per terra ancor loro facesino alla peggio.« *L. még De Franceschi, i. m. 314. l.*

³⁾ *De Franceschi, i. h.*

képviselték. A békebizottság alakuló ülését 1618. április 10-én a *fiumei csuklyás barátok klastromában* tartotta meg; a biztosok itt mutatták be egymásnak kölcsönösen megbízó leveleiket. Ezután velencei területre mentek át, s első érdemleges ülésüket *Veglia* városában tarták meg (1618. ápr. 23-án), hol a teendők sorrendjére nézve megállapodtak.¹⁾ Az osztrák biztosok erre Fiuméba tértek vissza, s a vegliai megállapodások értelmében április 26-án innen küldék ki Zengbe Colloredo Rudolfot mint teljhatalmú megbízottjukat, kit teendőire nézve bő utasításokkal láttak el.²⁾

Ez utasításhoz képest Colloredonak az képezte főfeladatát, hogy beható vizsgálat alapján megbízható lajstromát készítse el a zengi őrség, lakosság és jövevények (venturinik) közül azon egyéneknek, kik a tengeri rablásban rendszeresen részt vettek, s kik ennél fogva a madridi békeszerződés értelmében a tengerparttól örök időkre eltávolítandók voltak. Ez a munka jó hosszú időt, két egész hónapot vett igénybe (1618. május-junius).

Időközben az egyik ausztriai biztos, Edling János Jakab, Fiumében meghalt, s ugyanott el is temettetett. A hajdani ágostonrendiek templomában levő sírfelirata máig megőrzi azon fontos missió emlékét, melynek teljesítése közben a halál elragadta.³⁾ Így osztrák részről Harrach Károly maradt egyedüli

¹⁾ L. a békebizottság jegyzőkönyveit (1618. ápr. 10—aug. 8.) *Dszl. ak. mon. XVI.*, 70—76. l.

²⁾ L. u. o. 68. l.

³⁾ *Tomsich* compilatójában (Notizie storiche sulla città di Fiume) ez az egyetlen adat, mely a madridi békeszerződés végrehajtására vonatkozik. — I. m. 165. l. — U. o. a jegyzetben e sírfelirat hibásan és hiányosan van közölve. A felirat hű mása (kis betűkre átírva) a következő:

Illustrissimo Domino D. *Joanni Jacobo ab Edling*, domino in castro Vipao, Saulburg, Rubia, Villes et Pristanik, Sac. Caes. Maiest. Rudolpho II. necnon Ser^{mo} Archiduci Ferdinando, postmodum Romanorum Imperatori a consiliis et in tribunali Carnioliae procerum praesidi, dum hic *eiusdem Maiestatis et inclitae Domus Austriacae cum Venetiarum Republica pacis articulos componeret, eosque faeliciter tanquam commissarius finivet* vita functo die . . . a. 1618, parenti optimo de patria et amicis benemerito filius maestissimus Ludovicus debita memoriae ergo erexit p. q. anno 1639.

Erre következik az emlékvers (melyet *Tomsich* nem közöl):

Caesaris Archiducum causam pertractat ab Edling

Eloquio clarus, consilioque gravis.

En faelix et ubique suo certamine victor,

Dum patriae pacem restituendo studet.

Dum studet hic patriae, patriam petit aethere in alto

Spiritus et cineres haec brevis urna tegit.

békebiztosnak. Ugyanez időben az egyik velencei biztos, Priuli Antal, dogénak választatott meg; helyét a bizottságban utóbb *Contarini Miklós* foglalta el.

Junius elején végre Harrach személyesen elindult Zengbe, hol időközben Colloredo már meglehetősen előre haladhatott a vizsgálattal. Útközben Veglia partján Besca városkában találkozott Giustinianival (jun. 2.), kivel a teendőket megbeszélte. Zengbe érvén, junius 4-én szigorú parancsot adott ki, melynek értelmében a kalózkodásban vétkeseknek talált uszkokoknak nyolcz napi határidőn belül családjaikkal egyetemben Zengtől s átalán a tengerparttól legalább tíz mérföldnyire távolra kellett költözniök, különbeni fej- és jószágvesztés terhe alatt; a velencei területre való szökevényeknek pedig két hetet engedett arra, hogy Giustiniani velencei biztosnak kegyelemre megadják magukat.

Miután azonban, a mint látszik, a vizsgálat még nem haladt volt annyira, hogy a rendeletnek rögtön teljes érvényt lehetett volna szerezni, — nem lévén még hitelesen megállapítva minden egyes embernek bűnrészsége, — a rendelet végrehajtását még el kellett halasztani. Mivel pedig e közben már letelt volna a madridi békeszerződés végrehajtására kitűzött két havi határidő (április 13-ától számítva junius 13-án), Harrach és Giustiniani biztosok junius 9-én abban állapodtak meg, hogy a határidőt egy hónappal tovább halasztják, de *addig is felszabadítják a tengeri kereskedést* Ausztria s a köztársaság alattvalói között. Ez örvendetes tényt a biztosok egyidejűleg tették közzé *Fiumében* és Veglia városában (junius 13-án).

Junius második felében megérkezett Contarini is, az új velencei biztos. Erre a bizottság július elsején ismét összeült,¹⁾ s az új biztos meghatalmazó levelének előmutatása után tudomásül vette a Zengből s a többi kikötőkből örökre számüzendő s legnagyobb részt már el is távolított kalózkodók névsorát.²⁾ Harrach

¹⁾ A hely nincs ugyan a jegyzőkönyvben kitéve, de a potiori következtetve azt hisszük, hogy ez ülés is Fiumében tartatott. Úgy látszik, hogy a velencei biztosok Vegliában tartózkodtak állandóan, s onnan szoktak az ülésekre Fiuméba rándulni.

²⁾ E lajstromban 128 szemenszedett tengeri rabló nevét találjuk megörökítve »a perpetua memoria«, kik közül 97-en már végre volt hajtva az ítélet.

ezután a habsburgi fejedelmek nevében ünnepélyesen megígéré, hogy a nevezettek soha többé semmi szín alatt nem fognak sem Zengbe, sem egyéb tengerparti helyekre visszafogadtatni.

Ezzel lényegében végre lévén hajtva a madridi béke legfőbb pontja, a biztosok elrendelték az elmúlt háborúban ejtett foglyok kölcsönös kicserélését, mit ismét *Fiumében* és Vegliában egyidejűleg hirdettek ki (július 4-én). Még e hó 25-én az osztrák és velencei kormány nevében közböcsánatot hirdettek a háborúban részt vett egyéneknek, s megkezdék az elfoglalt helységek visszabocsátását. Miután ez is megtörtént, a biztosok 1618. aug. 8-án zárülésre gyűltek össze *Fiuméba*,¹⁾ s a békét ünnepélyesen helyreállottnak nyilváníták.²⁾

* * *

A Velenczével való béke helyreállítása e művének még egy rövid utójátéka is volt, melyben Fiuménak — kapitánya személyében — újból szerep jutott.

Az örök számkivetésre ítélt zengi kalózok közül ugyanis többen akadtak, kik e büntetésnek magukat alávetni nem akarták. Ezek — mint Klisanin Máté, Hreljanovics Viczko, Granola Iván és mások — a híres Ferletich András köré csoportosulva megszöktek Zengből és jól ismert rejtekhelyeikből folytatták a tengeri rablást. Első rabló támadásukat még Harrach békebiztosága idején követék el, 1618. július 8 és 9-ike között. A biztos erre ugyane hó 11-én *Fiumében* kiadott rendeletében fej- és jószágvesztetteknek nyilvánítá a szökevény rablókat s az összes hatóságokat felszólítá üldözésükre.³⁾

Mint hogy azonban a bujdosók a béke végleges kihirdetése után sem kerültek kézre, sőt kalóz támadásaikat fokozódó vakmerőséggel folytaták, Mátyás császár s Ferdinánd király 1619. márcz. 9-én közösen biztosokat küldének ki Zengbe s a szomszéd parti helyekre az újabb rablások részleteinek s a büntársak és orgazdlák kinyomozása végett. A császár biztosa *Beck Márk* báró

¹⁾ A hely ismét nincs kitéve, de viszont azon föltevésre sincs okunk, hogy a tárgyalások színhelyét időközben máshová tették volna át.

²⁾ L. az idézett jegyzőkönyvet *Dszl. ak. mon. i. h.*

³⁾ *Dszl. ak. mon. i. h.*

volt, míg Ferdinánd e tisztre a jeles fiumei kapitányt, *Della Rovere Istvánt* nevezte ki,¹⁾ a ki mint az egész ügynek alapos ismerője, szakavatott felvilágosításaival bizonyára már Harrach békebiztosnak is megkönnyítette volt feladatát.

Beck báró nemsokára Fiuméba is érkezett, s itt csatlakozott biztostársához. Április elején már Zengben voltak. Eljárásukon nagyon meglátszik Della Rovere körültekintő ügyessége. Bár Zenget kapitány nélkül s a legnagyobb rendetlenségben találták — az Ottocsaczbba és Brinjébe internált kalózok közül többen már visszatértek volt, — s bár eleintén minden fegyveres erő nélkül voltak kénytelenek az uszkokok fegyelmetlen hadával szembe szállni, április végén már teljes sikert arattak. A rablók közül Hreljanovicsot és Granolát kézre keríték és halálra ítélik; a távollevő bujdosók házait lebontaták s családjaikat a tengerparttól a belföldre szállíták; az Ottocsacból és Brinjéből visszatért száműzötteket pedig állomásaikra visszaparancsolák.²⁾

A derék fiumei kapitány e teljes sikerrel tetőzte be a gondjaira bizott város s általán az egész tengerpart békéjének biztosítása körül szerzett érdemeit. Csak a horvát végvidék új főparancsnokának, Stadel Gottfried bárónak példátlan hanyagsága által vált lehetővé, hogy néhányan a száműzött uszkokok közül a következő évben még egy utolsó kalóztámadásra vetemedtek. II. Ferdinánd, kinek akkor már minden gondját a cseh háború vette igénybe s a ki ennél fogva minden egyéb conflictust kerülni igyekezett, 1620. május 5-én kelt leiratában erre való utalással³⁾ keményen megfeddte a gondatlan parancsnokot, s tartozó kötelességének buzgóbb teljesítésére inté.⁴⁾

Ez a leirat tekinthető utolsó szónak az e félszázadon keresztül annyi izgalmat keltett, annyi veszélyt felidézett ügyben. Ezzel

¹⁾ L. a biztosoknak adott utasítást *Dszl. ak. mon. XVI.*, 78. l.

²⁾ L. a biztosok (olasz nyelvű, s így valószínűleg Della Rovere által diktált) jelentéseit — ápr. 7, 13 és 26-áról — *Dszl. ak. mon. XVI.* 81, 83 és 88. l. s ugyane tárgyban II. Ferdinánd király rendeleteit — ápr. 22. és 29-éről — u. o. 87 és 90. l.

³⁾ »Dass insonderhait bey dissen ohne das sich aller orthen ie lenger ie mehr erregenden kriegsempörungen . . . mit der Venedischen herrschaft aller guetter nachbarlicher verstandt und ainigkhait . . . erhalten . . . werde.«

⁴⁾ U. o. 93. l.

Fiuméra nézve végre helyreállott a normális békeállapot. A fél Európát tűzbe és vérbe borító harmincz éves háború ideje városunkra nézve aránylag a béke és nyugalom korszakának nevezhető.

. . . . S ezzel végig követtük volna a fumeiek viselt dolgait az általunk fölvelt korszakban; ámde eddigi előadásunkban csaknem kizárólag a fegyvertényekre s az általuk szükségessé tett védelmi intézkedésekre és diplomáciai tárgyalásokra szorítkoztunk, — a Velenczével való érintkezéseknek inkább csak külső történetét adván. A hatalmas és gazdag köztársaság az időtájt oly mélyreható befolyást gyakorolt az Adria összes parti városok életére, hogy ezzel még korán sincs kimerítve azon sokféle hatásnak vázolása, melynek Fiume velencei részről e korszakon át is állandóan ki volt téve. Ez inkább művelődéstörténeti kapcsolatnak rajzát tartottuk fenn jelen dolgozatunk utolsó fejezete számára.

FEST ALADÁR.

A GRÓF BENYOVSZKY-IRODALOM

ANYAGÁRÓL.

— ELSŐ KÖZLEMÉNY. —

A mult évben egy rövid tanulmányt írtam gróf Benyovszky Móricz életének egy szakaszáról. Akkori anyagomat a magyarországi könyvtárak szolgáltatták. Azóta azonban egy félévet töltöttem Londonban és Párisban, ahol a British Museumban, a Royal Geographical Societyban, a Bibliothèque Nationalban és az Archives Colonialesban Benyovszkyra vonatkozó igen sok, legnagyobb részt ismeretlen és kézirati adatot gyűjtöttem össze. E helyen kizárólag az anyagot ismertetem Benyovszky élete vázának keretében, és pedig először a szétszórt irodalmi adatokat, azután főleg a British Museum kézirati adatait csoportosítom. Örömmel vallom be, hogy tavalyi dolgozatom nem tökéletes, Benyovszky életének bármily kis részére vonatkozik is, mert amivel a nyugati könyvtárak anyagából e dolgozatot ma tökéletesíthetem, s amivel életének többi szakaszát is megvilágíthatom, mind oly adat, mely ezt a sokáig haszontalan kalandornak tartott embert tényleg arra a piedesztálra emeli, amelynek alapkövébe legszigorúbb kritikusa, a lángeszű gyarmatpolitikus, Wadstrom, már száz évvel ezelőtt beväste: Magnis Tamen Excidit Ausis.

I.

Csak tavaly, 1890-ben, mult el száz éve annak, hogy a bátorlelkű és bámulatosan kalandos életű magyar grófnak, Benyovszky Móricznak hadakozásairól, utazásairól és ország-alapításáról szóló könyvét Nicholson sajtó alá rendezte.¹⁾

¹⁾ A British Museum könyvtára Benyovszky művének egy oly példányát őrzi, mely 1789-ben jelent meg. Ezt összehasonlítva a British Museumnak Nicholson által ajándékozott 1790-iki példányával, meggyőződtem arról, hogy a kiadás teljesen azonos, de az 1789-iki címlapon nincs meg

E könyv megismertet a gróf rövid, de annál tevékenyebb életével. 1741-ben született, mint fiatal ember küzdötte át az egész lengyel háborút, ebben lett foglya az oroszoknak, kik Szibériába száműzték. Átutazta Európát és Ázsiát a Balti tengertől a Csendes oceánig, Szent-Pétervártól Ohoczkig, míg végre száműzetése helyére Kamcsatkába érkezett. Száműzött társai között csakhamar szövetséget kötött a kiszabadulás céljából; a kormányzó leánya belészeretett s e körülmény a szökést megkönnyíté. Egy nap a lassan előkészített lázadás kitört, a kormányzó és katonái leölettek, Benyovszky megmenekült s rozoga hajóval a nyílt tengerre szállt. Csaknem öt hónapi kóborlás után végre egész kíséretével a khinai Makaóba érkezett, honnan aztán

Benyovszky arczképe és hiányzik az 1790-iki címmlap 7—13. soraiban felsorolt könyvtartalom. Nicholson előszava mindkét példányban ugyanazon keletű (1789. december 7.) s így valószínű, hogy a kész kiadás közrebocsátását kizárólag az arczkép miatt halasztották az 1790-iki évre. A British Muzeum ezen 1789-iki példánya, melyet szintén Nicholsontól kapott, unicum. A két címmlap a következők:

The
Memoirs and Travels
of
Mauritius Augustus Count de Benyovsky
magnate of the Kingdoms of Hungary and Poland
one of the chiefs of the Confederation
of Poland etc. etc.
Written by Himself.
Translated from the
Original Manuscript.
in two volumes
Vol. I.

London
Printed for G. G. J. and J. Robinson Pater-
noster-Row

MDCCLXXXIX.

A piacra került kiadás czíme ez: The memoirs and Travels of Mauritius Augustus Count De Benyouszky, magnate of the Kingdoms of Hungary and Poland, one of the Chiefs of the confederation of Poland, Consisting of his military operations in Poland, his exile into Kamchatka, his escape and voyage from that peninsula through the Northern Pacific Ocean, touching at Japan and Formosa, to Canton in China, with an account of the French settlement, he was appointed to form upon the island Madagascar. (Arczkép.) Written by Himself. Translated from the Original Manuscript. London, Printed for G. G. J. and J. Robinson. Pater-Noster Row, MDCCXC.

Európába jutott. Majd a francia kormány szolgálatába lépett, annak megbízásából Madagaszkár szigetére ment, hogy ott francia telepet létesítsen. Benyovszkyt azonban a benszülöttek megkedvelték s főnöküknek, ampanszakábénak választották. Benyovszky végig küzdte háborúikat, majd biztosítván a békét, s rútul rászedetvén az Isle de France francia kormányzói által, visszatért Európába, hogy valamely európai hatalom protektoratusát nyerje meg népe számára. A francziák csak gyarmatról és nem szövetségeselekről akartak hallani; az angolok és a császár másutt voltak elfoglalva s végre is minden fáradozásának eredménye az lett, hogy Franklin Benjamin segítségével egy amerikai kereskedő állítá őt magánvállalat élére; Benyovszky elérte Madagaszkart, de a francziák megtámadták és megölték 1786. május 23-án.

Nem csoda, ha e regényesen kalandos élet élénk tollú leírása hihetetlen gyorsasággal terjedt el egész Európában. A könyv legelőször a francziákat érdekelte; a francia kiadást, minthogy az angol kiadás eredeti kézírata francia volt, maga Nicholson rendezte sajtó alá 1791-ben; de egyidejűleg majd rövid néhány év alatt a könyv összesen 8 német,¹⁾ két francia,²⁾ három lengyel,³⁾ két hollandi,⁴⁾ egy svéd,⁵⁾ sőt Pozsonyban egy tót⁶⁾ kiadást is ért meg. A könyv híre a magyar irodalomba is átszivárgott s már 1793-ban gróf Gvadányi József verses művet írt Rontó Pálról és gróf Benyovszky Móriczról,⁷⁾ csak

¹⁾ 1. *Reisen durch Sibirien und Kamtschatka. Aus dem Englischen übersetzt. Mit Anmerkungen von Joh. Reinh. Forster. Berlin, 1790. 8°.* — 2. *Neue Auflage: ib. 1793 und 1806.* — 4. *Id. Übersetzt von Geo. Forster. Vol. 1—2. Leipzig, 1791.* — 5. *Id. Aus dem Englischen übersetzt von C. D. und J. P. Ebeling, mit des erstern Anmerkungen und Zusätzen. Hamburg, 1791. Dritter Band der »Neuere Geschichten der See- und Land-Reisen.«* — 6. *Id. Neue Auflage Vol. 1—2. 1797. 8°.* — 7. *Schicksale und Reisen. Aus dem Englischen ausgezogen. Tübingen, 1791. 8°.* — 8. *Reise. Aus dem Englischen übersetzt und abgekürzt. Vol. 1—2. Reutlingen, 1796. 8°.*

²⁾ *Voyage et Mémoires de Maurice Auguste Comte de Benyovszky etc. Paris, Buisson, 1791. 8°. 2 vol. és Vie et Aventures du Comte Maurice Auguste Beniovski resumés d'après ses mémoires par N. A. K(oubalski). Tours, Mame, 1863. Részbe a »Bibliothèque des écoles chrétiennes 2e series«-jének. 1 vol. 8°.*

³⁾ *Historya podrozy y osobliwszych zdarzen. Z francuzkziego tt-lomaczona. Vols. 1—4. Warszawa, 1797. 8°.* — *Id. Ed. nowa. vol. 2. ib. 1802. 8°.* — *Id. vol. 1—4. ib. 1806. 8°.*

⁴⁾ *Gedenkschriften en Reisen. Naar de engelsche vertaaling int het oorspronglyk handschrift overgezet. Vols 1—4. Harlem 1791. 8°.* — *Id. vol. 1—2. Amsterdam, s. a. 8°.*

⁵⁾ *Lefnadslöp och Resor. Stockholm, 1791. 8°.* (Ödman Sámuel fordítása.)

⁶⁾ *Pamatné přjehody, přeložené od Sam. Čerňanského. Presspurk, 1808. 8°.*

⁷⁾ Gvadányi, Rontó Pálnak, egy magyar lovas közkatonának és gróf Benyovszky Móritznak élete. Pozsony, 1807.

hogy az ő tollában a nagy hős mesealakká törpült; nagyobb hitelt a történetnek, komolyabb jelentőséget az útnak senki sem tulajdonított s így nem csoda, ha a »Közhasznú Ismeretek Tárá«-ban és a »Nemzeti Plutarkus«-ban ¹⁾ közlött rövid kivonatok után száz év kellett arra, míg a magyar irodalmi viszonyok anynyira fejlődtek, hogy Benyovszky útleírását, történetét végre magyar nyelvre fordítani is érdemesnek és szükségesnek tartották. ²⁾

Nem csoda az sem, ha a kalandos életirat a szépirodalomra is nagy hatást tett. Benyovszky a színpad számára teremtetett hős volt s a színpad sietett is azt értékesíteni. Kotzebue őt felvonásos szomorújátéka volt az első, melyet akkoriban majd minden német és lengyel színpadon előadtak. ³⁾ Párisban 1800. június 8-án az Opera Comiqueban került színre; a színpad igényeihez a darabot Duval Sándor alkalmazta, zenéjét az akkoriban nagyon kedvelt Boieldieu »le compositeur élégant« szerzette, s Benyovszky szerepét Elleviou a színház egyik csillaga »jó művész, szép ember, kellemes énekes« játszotta. ⁴⁾ Benyovszky életét a költészet is felhasználta; Szlowacki Gyula, a lengyel költő, legszebb és legnevezetesebb költeményei egyikének tette hősévé. ⁵⁾ Nálunk Gvadányi tette azzá, ⁶⁾ Mühlbach Lujza pedig regényt írt róla, mely magyarul is megjelent. ⁷⁾ — Kamcsatkai szabadulását Jókai is feldolgozta regényalakban. ⁸⁾

De végül az sem csoda, ha a gróf e kalandos életének leírása bizalmatlanságot ébresztett fel az olvasó közönségben; valóban meglepő a lázas tevékenység, nyugtalan, szünni soha nem

¹⁾ Kölesi V. K. és Melczer J., Nemzeti Plutarkus. II. k. 223—252. l. Pest, Trattner, 1816.

²⁾ Gróf Benyovszky Móricz saját emlékiratai és útleírásai. Fordította Jókai Mór. 2 kötetben, Budapest, Ráth, 1888. Minthogy e fordítás nemcsak egyes részeket, hanem egész fejezeteket kihagy, az angol eredeti mellőzhetetlen. A fordítás hibáiról lásd: »Budapesti Szemle« 1889. márcz. számát. — Gróf Benyovszky Móricz élete és kalandjai. Az ifjúság számára írta Radó Vilmos. Budapest, Eggenberger, 1888. Kritikátlan ifjúsági kiadás, melyből az ifjúság sok téves adatot szerezhet.

³⁾ Kotzebue O., Graf Benyovszky. Ein Original Trauerspiel in fünf Aufzügen. In »Deutsche Schaubühne«, Augsburg, 1792.

⁴⁾ A. Jal, Dictionnaire critique de biographie et d'histoire. Paris Plon, 1872, 2e édition, p. 195—196.

⁵⁾ La Grande Encyclopédie. Paris, Lamirault, VI. vol. p. 184.

⁶⁾ Gvadányi, i. h.

⁷⁾ Mühlbach Lujza, Benyovszky gróf. 4 kötetes regény. Fordította B—s V—z. Budapest, Ráth, 1878.

⁸⁾ Gróf Benyovszky Móricz életrajza. Írta Jókai Mór és ifj. Jankó János. Budapest, Ráth, 1888. E munka részben regényes, részben népszerű átdolgozása, s a modern ismeretek mellett való megvilágítása a Benyovszky naplójának.

akaró, szünetelni soha nem tudó tettvágy, melyet Benyovszky kifejt; a leírás eseményekben túlgazdag s ha könyvét csak átlapozzuk, meggyőződünk róla, hogy legyen bár Benyovszky hős, vagy legyen költő, minden esetben nagy, óriás alak, ki megérdemli, hogy vele foglalkozzunk. A gróf e valódi nagyságának köszönhetjük, hogy könyve általános feltűnést és nagy hatást keltett, s hogy az azon idők legelőkelőbb irodalmi folyóiratai, sőt a szakfolyóiratok is, hosszú kivonatokban, tárgyilagossággal, minden kritika nélkül ismertették. ¹⁾ Rövid idő alatt azonban Benyovszky könyve körül oly irodalmi vita fejlődött ki, mely talán csak ma, száz év múlva nyerheti végleges megoldását. Kezdetből fogva két táborral van dolgunk, az egyik támadó, mely Benyovszkyt szélhámos kalandornak tartja, felfedezéseit koholmányoknak nyilvánítja; a másik hosszas bizonyítgatások helyett okmányokat kezd közölni, melyek a támadásokat valódi értékükre dobják vissza és azok élet eltompítják. Csodálatos meggyezés van abban az írók között, hogy míg utazásainak első felét vagy koholtnak, vagy legalább is nehezen megmagyarázhatónak tartják: addig a második felének, a madagaszkari vállalatok leírásának, feltétlen hitellel adóznak s minthogy tárgyilagosan azt meg nem támadhatják, Benyovszkyt mint politikust akarják kritikájukkal lesujtani.

Az írók, kik Benyovszky kalandjait tollukra vették, többnyire olyan emberek, kik az általa bejárt területeket részben maguk is meglátogatták, s így meglehetősen óvatossággal csak is ezen adatok bírálgatására terjeszkednek ki. Mindössze két író van, aki az egész életrajzot kezdetből fogva végig csalásnak jelenti ki. Az egyik Meusel a másik Rochon.

Meusel személyesen ismerte Benyovszkyt, csaló kalandornak nevezi őt, akinek szerencséje volt, hogy útleírásával senki sem foglalkozott komolyan, a ki szigetek felfedezését koholta ki, hogy vakmerő gyarmatosításokba ugrasson be valami európai államot, sőt azt is állítja Meusel, hogy ő látta 1780-ban Benyovszky naplóját, s azokban mind arról, mi az angol kiadásban foglaltatik, alig fordúl elő valami. Meusel kritikájából két dolog világos, hogy Benyovszky könyvével ő sem foglalkozott komolyan, csak általánosságokban beszél és egyetlen hiteles, de még nem hiteles adata sincs vádjainak támogatására. ²⁾

¹⁾ Monthly Review 1790. p. 169. — Critical Review, 1790. p. 533. Gothaische gelehrte Zeitung, 1790. 273—278. 281—283. — Zimmermann's Annalen des geogr. und statist. Wissenschaft. I. Jahrg. S. 358—379. — Allgem. Deutsche Biblioth. CI. Bd. S. 503—513. Allgem. Liter. Ztg. 1790. Nr. 230—232.

²⁾ Professor K. Meusel, Vermischte Nachrichten. Erlangen 1816. p. 110—115.

Rochon abbé soká tartózkodott Isle de France-on, melynek kormányzó körei tudvavevőleg Benyovszky vállalatait szándékosan vezették balsikerre. Rochon hatása igen nagy volt, mert könyve egy évvel a Benyovszkyénak közlése után, mintegy feleletképen jelent meg.¹⁾ Könyvének minden tételét, mely a Benyovszkyról írt hosszú fejezetben foglaltatik, külön fogjuk tárgyalni, s itt Rochont mint írórt részint kortársai, részint dolgozatainak későbbi bírálói szavával kívánom jellemezni. Egy igen komoly író, Lacaille,²⁾ azt kérdi, hogy olyan vak szenvedélyű ember mint Rochon, ki annyira a pillanat hatása alatt áll, hogyan írhat történetet? Copland³⁾ Madagaszkarnak egy angol historikusa, így ír munkája előszavában: »Rochon munkájához kevés szó fér; adatait felhasználtam, de sohasem tartottam tekintélynek, ha helyes véleményt kellett alkotni valamely kérdésről. Oly korban és országban írta könyvét, melynek hamis philosophiája őt is teljesen áthatotta, meg tudvavevőleg Isle de France vezérköreivel a legbensőbb összeköttetésben állott. Ellis⁴⁾ szerint is Rochon kora előítéleteinek hatása alatt áll s véleményeit, adatait ez alapon vizsgálja csak. Carayon⁵⁾ szerint Rochon »oly szenvedélyes író, aki igen gyakran csalódott Madagaszkarra vonatkozó állításaiiban s különösen azon vádakban, melyeket Benyovszky ellen emelt.« Ha e véleményekkel szemben akad újabbán egy angol író, ki mind ezen ítéletet figyelmen kívül hagyva, Benyovszkyra vonatkozó adataiban teljesen Rochont követi, mint azt Oliver kapitány teszi, ez csak ez író felületessége mellett bizonyít, a mire egyébként is épületes példáim vannak.⁶⁾

¹⁾ Rochon Abbé, *A voyage to Madagascar and the East-Indies*. Translated from the French. London, Robinson, 1792. 8°. p. 253—331.

²⁾ Louis Lacaille, *Connaissance de Madagascar*. Paris, Dentu, 1863. p. 237.

³⁾ Samuel Copland, *A History of the Island of Madagascar*. London, Burton et Smith, 1822. p. VII.

⁴⁾ Rev. Willam Ellis, *History of Madagascar*. London, Fischer, 1838. II. k. 66—92. l.

⁵⁾ Carayon L., *Histoire de l'établissement français de Madagascar pendant la restauration*. 8°. Paris, Gide, 1845. p. LX.

⁶⁾ S. P. Oliver Capt., *Madagascar, an historical and descriptive account of the Island and its former dependencies*. London, Macmillan, 1886. 8°. I. k. 19—21. Oliver kapitány e könyvében sarlatánnak nevezi Benyovszkyt s hivatkozik Rochonra. Egyidejűleg Coplandra is hivatkozik, aki pedig igen rokonszenvesen védi Benyovszkyt. Ugyanezen könyv közli a Royal Geogr. Soc. közlönyeiben egy még régebben megjelent bibliographiai dolgozat másolatát, mely elősorolja, hogy a British Muzeumban okmányok vannak Benyovszkytól és róla. Ha Oliver kapitány ezeket idézi, akkor látnia kellett volna azokat, már pedig ez ideig bár a muzeumban sokat dolgozott, nem látta; ha látta volna, nem megy vakon Rochon után. Ugyanezen Oliver kapitány Benyovszky utazásaiból most egy második kiadást készült sajtó alá rendezni, mely a Fisher Adventurer-Series-ében jelenend meg.

Ha most az irodalom egymás mellé vagy egymással szembe állított adataival óhajtom megvilágítani Benyovszky életpályájának kétes pontjait, a tárgyalást a születési évvel kell kezdenem. Benyovszky az emlékiratok elé bocsátott, de nem az ő tollából származó történeti bevezetés szerint 1741-ben született.¹⁾ Jókai Mór meghozatta Benyovszky Móricz keresztlevelét Verbórról s e szerint a születés éve 1746.²⁾ Ezt különben nem Jókai fedezte fel, mert Horányinak magyar életrajzai már 1792-ben ugyanezt bizonyították.³⁾ A francia tengerészeti ministerium archivuma azonban Benyovszkynak egy 1777-ben kelt s az akkori verbói pap, Maczunda Pál által kiállított anyakönyvi kivonatát őrzi, mely Benyovszky születési évét 1741-re teszi.⁴⁾ A Jal által közölt ezen okmány eredetijét magam is láttam s annak hitelessége kétségbevonhatatlan.⁵⁾ Végül Benyovszkynak egy jelenleg élő rokona, ocskói Ocskay Gusztáv szerint,⁶⁾ ámbár adatai, mint azt más helyütt Jókai is, én is kimutattuk,⁷⁾ hitelt nem érdemelnek, 1745-ben született abban a házban, mely jelenleg Ocskay tulajdonát képezi.

A korról, mely Benyovszky születése és kamcsatkai száműzetése közé esik, tőle magától mit sem tudunk. Az emlékiratai elé illesztett életrajzi vázlatot nem ő írta ugyan, de azért az meglehetősen pontossággal felel meg a valónak. Magyarországról való megszökését, a külföldi harcokban való részvételét, szóval azt a kort, melyet egyrészt gyermekkorának, másrészt egyidejűleg harci pályájának kell tekintenünk, kevesen ismerik a maga teljességében helyesen. Jókai⁸⁾ e fejezetet a családi levéltárak alapján állítja össze, s adatai teljesen megegyeznek egy orosz történetirónak, Bergnek Benyovszkyra vonatkozó közléseivel,⁹⁾ ámbár Jókai ezeket tudtommal nem ismerte. A derék Horányi ugyan itt is megelőzte némely adatával őket, s úgy

¹⁾ Benyovszky's Memoirs and travels. I. köt.

²⁾ Jókai M., Gróf Benyovszky Móricz életrajza. I. köt. 11. l.

³⁾ Horányi Alexius, Nova memoria Hungarorum. Pest, Kilián, 1792. 8°. I. k. 410—418 l.

⁴⁾ Archives Coloniales du Ministère du Commerce et des Colonies.

⁵⁾ Jal A., Dictionnaire critique de Biographie. Paris, Plon 1872. 195—196. l.

⁶⁾ Ocskói Ocskay G., Reminiszcenciák a multból. Budapest, 1890. 59. lap.

⁷⁾ Jókai M., Benyovszky Móriczról az »Egyetértés«-ben; e cikket Ocskay könyvében reprodukálja. (64—65. l.)

⁸⁾ Jókai M., B. életrajza i. h. I. k. 11—33. l.

⁹⁾ Berg, Flucht des Grafen Benyovszky aus Kamtschatka nach Frankreich. St.-Petersburgische Ztschrift. I. k. 56. l. (németül). Der Sohn des Vaterlandes. LXX. 3. l. 1821. (oroszúl). E fontos munkára még visszatérünk.

látszik Ocskay a Horányi-féle adatokat színezi ki regényesen, ¹⁾ valószínűleg közös forrásból merítve, mert Ocskay csak a saját levéltárának anyagát ismeri s azonkívül még Benyovszky könyvét sem; az bizonyos, hogy a három író: Jókai, Berg és Horányi mindegyike eredeti forrásokat használt. A bárni confoederatióban Benyovszkynak nagy része volt, és az ezen harcok leírását, sőt magára Benyovszkyra vonatkozó adatokat egy francia tisztt munkájában, ki a bárni hadjáratban szintén részt vett, bőven találjuk. Mind e források együtt egymást kiegészítik és megerősítik, ami azért fontos, mert ezek szerzői egymástól független, egymás közléseit nem ismerve s így azok által nem befolyásolva írtak. De épen ez magyarázza meg azt is, hogy Jókai munkája miért lett regény és nem hiteles életrajz.

Benyovszkynak Kamcsatkában viselt dolgai oly regényesek, hogy hitelt azoknak jó ideig alig akartak adni. Ma azonban már annyi anyag áll rendelkezésünkre, hogy e csodálatos történetnek csaknem minden lépését megerősítve láthatjuk a legkülönbözőbb oldalról. A kamcsatkai események és az azt követő utazás legnevezetesebb két forrása Benyovszky két utitársának Riumin kancellistának és Stefanovnak tollából ered. Stefanov Benyovszkyt Makaóig kísérte, onnan Bataviába került, hol emlékezetből leírta útját, azután ugyanott nyomorban halt meg, utleírása pedig Metzlaerne, a batavai lelkésznek kezeibe jutott, ki aztán abból hollandi nyelven külön kivonatot készített, melyet egy amsterdami heti folyóirat közölt, honnan a Journal Encyclopedique 1789 novemberi száma is átvette. ²⁾

Riumin a kamcsatkai kancellista utazásaiban tovább jutott. Párisba Benyovszkyval érkezett, ahol utleírását az orosz követnek adta át; őt aztán visszaküldték Szent-Péterváron keresztül Kamcsatkába ismét kancellistának. Emlékirata külön is megjelent oroszúl, majd Berg írt hozzá hosszú és érdekes commentárt, melyben nemcsak Benyovszky emlékiratait és Riumin dolgozatát vetette egybe, hanem felhasználta még a szolikatki polgárnak, Szavics Lapin Ivánnak szóbeli vallomásait, ki

¹⁾ Ocskay Benyovszkyt gyilkolással vádolja, mely egy dorbézolás-eredménye volt. A Jókai kezében levő családi levéltári anyag szerint azonban a Benyovszky harcainak oka az volt, hogy saját otthonából ki akarták őt túrni legközelebbi rokonai.

²⁾ Ugyanezen Stefanov-féle dolgozat német fordítását az Ebeling-féle kiadás 1791-ben felvette, mint Benyovszky utleírásához illő függelék. Ugyanezen dolgozat bírálatát közli, még pedig Benyovszkyra nézve kedvezően, Badermacher Bataviában: *Bedenkingen over Tartaryen en Japan en de Ontdekkingen der Russen im Jahre 1787*, mely megjelent a *Verhandelingen van het Bataviaasch Genetschap der Konsten en Wetenschappen*, deel VI. pag. 375 etc. czimű folyóiratban.

szentanúja volt az egész regénynek, továbbá Matvejevics Buldakov Mihálynak, az orosz-amerikai társaság akkori igazgatójának archivumát, melyben a kamcsatkai levéltárakban levő, Benyovszky szökésére vonatkozó összes okmányok másolata foglaltatik. ¹⁾

E két leírás Benyovszky élettörténete első felének legfontosabb documentuma. Tudjuk, hogy még azt is kétségbevonták, hogy ez utat Benyovszky tényleg megtette-e; kétségbe vonták, hogy ha az utat megtette, mindazon helyeket, melyeket utleírásában felsorol, látta-e; és még azon kevés író is, aki e két kétséget számúzta magától, kétségbe vonta azt, hogy a szigetek, melyeket Benyovszky mint újakat ír le, egyáltalában léteznek. E két leírás Benyovszky utleírását főpontjaiban megerősíti; de bizonyos az, hogy a három leírás közt eltérések vannak. Hitelt legkevésbé a Stefanové érdemel, mert hiszen tudva van, hogy ő ezt emlékezetből írta le és hogy őt Benyovszky elleni gyűlölet és rosszakarat vezérelte, a mit Riumin utleírása épúgy megerősít, mint akár Benyovszkyé. Riumin igen alapos és hiteles tudósítónak látszik, de állításai korántsem oly feltétlenül hitelűek, mint azt az orosz tudósok, élükön Berggel, hiszik.

Például bizonyos az, hogy Riumin téved, mikor a hajó

¹⁾ Berg, i. h.; Riumin Iván: ЗАИСКН КАИФЕ. ПРЮСТА ПЮМННА О ПРЮКЮЧЕННХЪ ЕГО СЪ БИНОВСУМЪ. Szent-Pétervár, 1822. Meg kell jegyezmem, hogy Berg a Stefanov dolgozatát nem ismeri s tisztán az orosz forrásokból merít. Jókai szintén egyikét sem ismeri ezen forrásoknak. A Berg dolgozata a következő jegyzettel jelent meg: Diese Begebenheit ist von Benyovszky selbst in seinen Voyages, Paris, 1791, beschrieben und ins Englische, Deutsche und in andere Sprachen übersetzt worden. B. schildert sich selbst in diesem Werke als einen ungewöhnlichen Helden, überhäufte Russland und dessen damalige Regierung mit den ungerechtesten Verläumdungen und stellt alle seine Begebenheiten in einem höchst vergrößerten und falschen Lichte dar. Viele unserer Landsleute, denen zum Unglück die fremden Sprache bekannter sind als die ihres Vaterlandes, lasen das abgeschmackte Machwerk dieses Grafen und glaubten ihm blindlings. Kotzebue hat aus diesem Roman ein Schauspiel gemacht, welches nicht nur einigemale auf dem hiesigen (St.-Petersburg) deutschen Theater aufgeführt, sondern sogar ins Russische übersetzt ward und drei Auflagen erlebte! — Der achtbare Forscher der russischen Geschichte in Beziehung auf Schifffahrt und geographische Entdeckungen ist so glücklich gewesen, die wahren Nachrichten von den Thaten dieses prahlerischen Helden zu erhalten und theilte sie uns mit, um diesen anziehenden Vorfall in unserer neuesten Geschichte aufzuhellen und zugleich das Gebäude von Verläumdung, Lüge und Eigenlob zu zertrümmern, welches Bosheit, Eitelkeit und Leichtgläubigkeit errichten. « E sorok politikai czélzata sokkal világosabb, semhogy ma, mikor könyveket írnak arról, hogy az oroszok rabjaikkal mily szégyenletesen bánnak, bővebb magyarázatra szorulna. Csak annyit jegyzünk meg, hogy Riumin. valamint Berg adatai kitűnően megvilágítják Benyovszky egész viselkedését s épen nem czáfolják meg őt utleírásának fővonalaiban, történetének főbb eseményeiben.

személyzetének számát 70-re teszi, holott Benyovszky 96-ra, az irkuczki kormányzóságához beküldött jelentés pedig 65-re. Már pedig Benyovszky és Riumin megegyező adatai szerint az úton 23-an haltak meg Makaóban. hárman Formozában, hármat az Aleutákon hagytak s így Benyovszky szerint 67-en maradtak Makaóban, ami teljesen megegyezik a megérkezésről Barrow Nathaniel által Makaóban felvett jegyzőkönyv adataival, miből önként következik, hogy Riumin itt feltétlenül téved.

Ambár e két leírás az utazást, annak útvonalát és történetét feltétlenül megerősíti, az egyes részletek megvilágításánál más forrásokra is szükség van. És e források együtt is vannak a British Muzeumban. Első sorban meg kell emlékeznünk még Rochon útleírásáról. Rochon Benyovszkyról szóló tanulmányát megkezdve kijelenti, hogy ő a legjobb források alapján akar állani s ezért bevezetésül közli azon emlékiratot, melyet szerinte Benyovszky maga adott át az Isle de France kormányzásával megbízott uraknak, mely ugyancsak szerinte annyira közkézen forgott, hogy könnyű volt azt lemásolni, s külön kijelenti, hogy a legkisebb javítást sem tette benne. Meglepő, hogy míg az útleírás tényei teljesen megfelelnek a Benyovszky által később előadottaknak, addig egyetlen név sincs helyesen írva, azt az egyetlen pedig csak feltehetjük, hogy Benyovszky az anyja nevét hibátlanul le tudta írni s Révait nem írja Rerarinak. Benyovszky ezen legelső hivatalos jelentése megtett utazásáról szintén érdekes adalék útleírásához s épen nem alkalmas arra, amire Rochon fel akarja használni, Benyovszky hitelének megingatására. Sokkal inkább megingatja az Rochon hitelét.

A Kamcsatkából való szökés történetét teljesen megerősíti, sőt kiegészíti Lesseps, ki a kormányától vett megbízás alapján La Perouse és De Langle urakat kísérte el földkörüli útjokban. Lesseps előadásában egyetlen tény van, mely nem egyezik a Benyovszky előadásával; Benyovszky nem maga élte meg Nilovot, hanem egy embere Panov s ebben Benyovszkynak sokkal inkább hitelt adhatunk, mint a kamcsadál nép szavainak, mert annál a jelenetnél kamcsadállok egyáltalában nem voltak jelen. ¹⁾

Cochrane a kamcsatkai szökés történetét szintén megerősíti. Ő is volt Bolsában s adatait egy öreg hölgytől vette, aki később sógornője lett s aki Benyovszkyt személyesen ismerte, bár róla nem valami hízeltőn nyilatkozott. ²⁾

¹⁾ Journal historique du Voyage de Lesseps. Paris, 1790. I. 154. Ezt az Ebeling-féle kiadás is közli.

²⁾ Capt. J. D. Cochrane, Fussreise durch Russland und die sibirische Tartarey . . . nach Kamtschatka. Aus dem Englischen übersetzt. Wien, 1826. 170. és 196. l.

Benyovszky útközben néhány lázadót azzal büntetett, hogy kitelepítette őket valamely útjában eső szigetre. Ezek egyike Erazim Gregorjoff Szin Izmailoff Benyovszky dolgainak egyik hitelesítője lett. Cook utazásaiban ráakad erre az emberre, s ez, ahogy tudja, elmagyarázza a Cook embereinek a szökés történetét.¹⁾ Ugyanezen Izmailoff azután egészen az Aleuta szigetek lakója és kutatója lett, s a szökés történetét ugyanazon, Benyovszkyt megerősítő formában adta elő Schelechoffnak,²⁾ akinek egy hajóját vezérelte, mint Sauernek,³⁾ ki a Billing-expeditio történetét írta le.

Benyovszky japáni látogatásait is nagy kétséggel fogadta a tudós világ. 1852-ben Japán legalaposabb ismerője, Siebold, a japáni archivumok híres közlője azonban több helyütt védelmébe vette Benyovszkyt, s az akkori keletű, de az európaiak által akkoriban még egyáltalában nem ismert térképek és japáni földrajzok alapján kimutatja a Benyovszky által érintett pontok elnevezéseiről, hogy azokban semmi koholmány sincs, rövid alig néhány sorra terjedő bírálatait pedig így fejezi be: »Ohosima szigetére vonatkozó leírása pedig az egyetlen, melyet európai író tollából ismertünk.«⁴⁾ Valótlan színűnek csak azt tartja, hogy a japánok Benyovszkynak kereskedelmi engedélyt és egy tuszt adtak.⁵⁾

A Benyovszky által Japánról közölt adatokban még négy volt, melyet nagyon kifogásoltak s melyben Benyovszky hitelességét erősen megtámadva látták. Az ország neve Kámi volt, a kikötője Uzilpatkar, a japánok ezt kiabálták ulan! ulan! s végül az egyik zászlón olyan jegyek voltak, melyek látszólag Japánban ismeretlenek. A két név, a felkiáltás componált neveknek látszóttak, melyek értelmezését sehol sem találták meg. A párisi Guimet-Muzeumban, mely a keletázsiai vallások történetének muzeuma, a japáni tudóssal, dr. Kavamuraival vizsgálat alá vettük ez ada-

¹⁾ Cook' sämtliche Reisen und Entdeckungen um die Welt. Wien, Bauer, 1803. III. k. 411. l. — James King, A voyage to the Pacific Ocean in 1776—1780. London, Strahan, 1784. III. k. 194. l.

²⁾ Grigori Schelechoff, Erste und zweyte Reise von Ochotsk durch den östlichen Ocean nach den Küsten von Amerika in 1783—1789. St.-Petersburg, Logan, 1793. 43. l.

³⁾ M. Sauer, Reise nach Sibirien, Kamschatka etc. des Kapt. Jos. Billings in 1785—1794. Berlin, 1803. 370. l.

⁴⁾ Ph. F. Siebold, Geschichte der Entdeckungen im Seegebiete von Japan. Leiden, 1852. 15. l.

⁵⁾ Ph. F. Siebold, Nippon, Archiv zur Beschreibung von Japan. Leiden, 1852. I. k. 19. l. 2. jegyzet, továbbá l. Siebold, Essai historique et politique sur le commerce de Japon. Le Moniteur des Indes orientales. La Haye, 1848. 2. k. 11. és 12. f. 349. l.

tokat s kivétel nélkül valamennyinek megoldásához jutottunk. ¹⁾ Egy XVII. századbéli japáni tartomány-lisztában megtaláltuk a Kami nevet, mely Ooszju tartomány egyik kerülete. Az Ooszju név már ismeretes volt a XVII. században Európában, ²⁾ a Kami kerület nevét, mint Ooszju részét, pedig már a XVIII. század elején is felemlítette európai forrás, lefordítván a tartománylisztát. ³⁾ Az Uzilpadkar név megoldása nehezebb vala. Az Uzi ugyan japáni szó, de a pa gyök a japáni nyelvben nincs meg. ⁴⁾ A japáni alapon nem boldogulván, megnéztük, mely térképeken, mily elnevezés alatt fordul elő e hely? Legősibb Vriesnek 1643-iki térképe, ⁵⁾ melyen a kikötővel szemben fekvő szigetek neve Schilpads Eylanden; ugyanezen név megvan King, ⁶⁾ Broughton ⁷⁾ és Charlevoix ⁸⁾ későbbi térképein is. A Vries utazásáról szóló jelentések szövegében azonban e nevet sehol sem találtam meg s így az csak a térképről ismeretes. ⁹⁾ E térképet Benyovszky ismerhette s a nevet, minthogy a két hely azonosságára ráismert, joggal használhatta. Hogy ő e nevet U-zilpat-kar-ra bővíti ki, nem csodáljuk, ha tudjuk, hogy a régi térképeken e név legalább öt alak-

¹⁾ Dr. Kavamura és Guimet urak a legszivesebben segítettek minden munkámban, s ezért legyen szabad nekik itt is köszönetemet nyilvánítanom.

²⁾ Dr. Amati Scipio, *Historia del regno di Voxu del Giappone*. Roma, 1615. in 4°.

³⁾ Engelbert Kaempfer, *Histoire Naturelle, civile et ecclésiastique de l'empire de Japon*. A La Haye, 1732. I. k. 117—118. l. szerint Japán 7 tartományra, 68 provinciára és 604 districtusra van osztva. A második tartomány Toosando, melynek 8 provinciája közt van Ooszju a maga 54 (mások szerint 55) districtusával, köztök Kámival.

⁴⁾ Az uzi japáni nyelvben kerületet jelent, p. o.: Kami-uzi, Simo-uzi, maig is létező kerület elnevezések Mikawa provinciában. — Kavamura dr. szerint lehetséges az is, hogy az Uzilpatkar név egy ajno és a japáni uzi szavak összetétele, ami Ooszju geographiai elnevezéseiben maig is igen gyakorta fordul elő, hogy a japán és ajno szavakat egy névben összeteszik.

⁵⁾ Gedaene ontdekkinghe onder den Commandeur Marten Gerritsen Vries. A^o 1643. Gedaene Coursen door den Schipper Commandeur Martin Gerritsen Vries met het fluitschip Castricum. A^o 1643.

⁶⁾ King, i. h.

⁷⁾ Broughton, l. Siebold könyvében.

⁸⁾ Charlevoix, *Carte de l'Empire du Japon*; — ugyanazon nevet lásd még: *Part of A Map nova et accurata Japoniae terrae esonis ac insularum adjacentium et novissima detectione descriptio apud Joannem Janssonium* 1658; ugyanaz reproducalva Dalrymple, *Nautical Memoirs and Journals* «-jában.

⁹⁾ Witsen N., *Noord en Oost Tartarije*. Amsterdam. 1692. I. k. — Buache Ph., *Considerations géographiques et physiques sur les nouvelles découvertes au nord de la Grande-Mer*. Paris. 1753. — M. G. Moll, *Verhandeling over eenige vroegere zeetogten der Nederlanders*, Amsterdam, 1825. — R. G. Benett et J. Van Wijk Roeldz, *Verhandeling over de Nederlandsche ontdekkingen*, 1827. Ezek Vries adataira a legjobb források s ezek szövegében a Schilpads név nem fordul elő sehol.

ban ismeretes.¹⁾ Schildpad különben hollandi szó s kagylót jelent.²⁾ Az ulan! ulan! felkiáltó szócska nincs benne a szótárban, de dr. Kavamura szerint ez a parti japán halászok tájszólásos felkiáltása, mely néhány dalból is ismeretes. — Ami végül a feliratot illeti, az sem japáni, sem khinai, hanem a buddha papok által Japánba elterjesztett, zászlókra, kardokra, épülethomlokzatokra alkalmazott szent mondat eljapánosított szanszkrit jegyeiből áll, amiket ma csak a buddha szertartásokban és azok eszközein használnak. — Ha Benyovszky nem jár vala e vidéken, a Kami nevet, az ulan! felkiáltást és e jegyeket sehol másutt fel nem jegyezhetette volna.

Benyovszky Japán elhagyása után egy szigetet fedezett fel, és e felfedezését kritikusai jó ideig a legnagyobb kételyvel fogadták. Valóban bámulatos, hogy az irodalom nem-ismeréséből a legegyszerűbb kérdések mily bonyolult színben állanak elénk. Benyovszky a szigetet Uzmaj Ligonak nevezi; e nevet így semmiféle térképen nem találjuk meg. Csak Riumint kell elővennünk, hogy ez a kérdés megoldódjék. Riumin megírja hogy Batinszk szigetén kötöttek ki, melyet uzmai-ok laknak. Benyovszky és Riumin orosz kritikusa Berg, minthogy kizárólag a szélességi adatok alapján akarja kritikáját gyakorolni, még a kéznél fekvő nyugati irodalmat sem konstataálta, s így Uzmai Ligont Tanega-Simával azonosítja. Pedig Damper földkörüli útjának leírásában már 1687-ben leírja Base (Bashee) szigetét, mely a Riu-Kiu csoportba tartozik.³⁾ Lapérouse szintén elhajózott mellette, de nem kötött ki rajta.⁴⁾ Benyovszky utazását két író is megerősíti: az egyik Siebold,⁵⁾ ki határozottan állítja, hogy Uzmaj szigete Ohoszimával (a Riu-Kiu szigetek legnagyobbikával) még névleg is azonos; a másik Forcade⁶⁾ hit-térítő, aki nagyon valószínűnek tartja, hogy Benyovszky e szigeten kikötött, csak egyet nem hisz el, hogy a lakosok keresztények voltak. Hogy e lakosok Benyovszkyt, bármily vendégszeretően fogadták is, teljesen elfeledték, arra Gutzlaff⁷⁾ sokkal jellemzőbb

¹⁾ Schilpads (Vries). Schiltpads (Charlevoix), Schilpadts (Jansson), Schylpads és Sylpads (Monit. Ind. Orient.)

²⁾ P. Marin, Groot Nederduitsch en Fransch Woorden-Boek, Rotterdam, Beman, 1768.

³⁾ Capt. William Damper's first voyage round the world in 1687. pag. 109.

⁴⁾ Lapérouse, Voyage, Paris, 1831. 232—238. l.

⁵⁾ Siebold, Ph. F., Geschichte der Entdeckungen etc. Leiden, 1852. 15. l.

⁶⁾ Forcade, Propagation de la foi, 1845. 363—383. l.

⁷⁾ Gutzlaff Charles, Journal of three voyages along the coast of China in 1831—1833. London, 1834. 355—369. l.

példákat említ fel, Maxwell Hall és Beechey kapitányok példáit, akikre sokkal rövidebb idő múltával már nem emlékeztek. Benyovszky e felfedezésében főleg a lakosság mesteri jellemzése volt a kétely magvainak széthintője. Nos e jellemzést modern ismereteink a legutolsó sorig megerősítik. A nép politikai függetlenségét, melynél fogva Japánhoz tartozása daczára teljes szabadságot élvez, Charlevoix¹⁾ és Kaempfer²⁾ óta a sziget minden leírója megerősíti. A nép békés jellemét Furet atya gyönyörűen jellemzi a következőkben: 2¹/₂ hónapig voltam köztük és ez idő alatt egyetlen egy embert sem láttam haragudni, hallottam kiabálni.³⁾ Benyovszky azon állítását, hogy a nép nyelve se nem khinai, se nem japán, azt már a Golovnin és Ricord kapitány expedíciói minden kétségen kívül megállapították.⁴⁾ A nép valláserkölcsei felfogását, mely legnemesebb kifejezését az »aggok tanácsán alapuló kormányformájában« és az ősök vallásos tiszteletében találja, Doederlein kitünő monographija a legerősebben bizonyítja.⁵⁾ A lakosság egykori keresztény voltára maga Forcade említi fel, hogy a nép a keresztény vallást, ha csak névleg is, de nagyon jól ismeri, sőt nemcsak khinai nevének mint »az ég urának vallását«, hanem japáni nevének mint »Jesus vallását.«⁶⁾

Ezek után Benyovszky utazásainak egyetlen kritikusa pontja maradt hátra s ez Formosa szigete. Formozát azonban még maig sem ismerjük valami jól. Daczára ennek Benyovszky könyvének e szakasza komoly bírálat tárgyát képezte. A bíráló Stevens kapitány, aki a formozai tengereken élt és kutatott, aki a khinai forrásokat alaposan ismerte s aki ilyen készültséggel Benyovszky halála után ötven évvel írta meg a formozai fejezetek bírálatát, Benyovszky szövegét összeveti a khinai leírásokkal s kijelenti, hogy Benyovszky adatainak túlnyomó részét a khinai források megerősítik; hogy ugyanezen források az adatok egy részét meg ugyan nem erősítik, de meg sem czáfolják s Benyovszkyt mint katonai embert jellemzi, aki csak az igazat mondja és írja le, aki éles megfigyelő, s aki, ha egy néppel érint-

¹⁾ Charlevoix, Histoire et Description du Japon, 128. és 470. l.

²⁾ Kaempfer, i. h.

³⁾ Lettres sur l'Archipel Japonais. Par le Père Furet, Paris, 1860. 9. l.

⁴⁾ Paul Ricord, Le Japon ou voyage aux îles du Japon en 1811—1813. 2 k. Paris, 1822. Lásd benne II. k. 184—186. lapokon, Golovnin »Observations sur l'origine et sur les moeurs, usages et costumes des Japonais« czikkét.

⁵⁾ Dr. L. Doederlein, Die Liu-Kiu Insel Amami-Oshima, Mitth. d. deutsch. Ges. für Natur- und Völkerkunde Ostasiens, Jokohama, 1881, 103. l.

⁶⁾ Forcade, i. h.

kezett, mindig arra gondolt, hogy esetleges gyarmatosítási terveinek a talaját a lehető legkedvezőbbben előkészítse. ¹⁾

Benyovszky Formózából Makaóba ment s daczára annak, hogy három és fél hónapig időzött e helyütt, sokan voltak, kik nemcsak egész útját Szibériától Franciaországig, hanem még makaói tartózkodását is kétségbe vonták. Valóban Benyovszky útja oly kalandos volt, hogy nem lehet érthetetlennek találni, ha kétség támadt iránta abban az időben, a mult század végén, mikor a kritikának sokkal kevesebb eszköze volt, mint a tudományok mai fejlettsége mellett. E hitetlenkedőknek mintegy válaszképen Nicholson, az angol kiadó, összegyűjtött néhány okmányt s azokat Benyovszky könyvének bevezetésében közölte is, hogy bebizonyítsa az utazónak Makaóba való érkezését. Ez okmányok egyike Bon érsektől való s a gróf megérkezése utáni napon íratott. A másik egy Nathaniel Barrow nevű angol levele, mely a Gentleman's Magazine-ban is meg jelent. A harmadik Benyovszky-nak sajátkezü okmánya, melyben egész röviden jelzi útvonalát s mely kétségtelenül az az eredeti, melyből az említett Gentleman's Magazine második irata fordíttatott. A negyedik okmány egy kivonat az indiai társaság kantoni főügynökének 1771. november 20-án kelt leveléből, mely a »British King« hajón érkezett Európába.

És itt véget ér Benyovszky menekülésének históriája. Makaóból teljes biztonsággal érkezett Franciaországba és megkezdte pályájának második, nehezebbik felét. A francia király XV. Lajos megbízta Madagaszkár gyarmatosításával. Nagy, igen nagy és sok, igen sok megbeszélés tárgyát képezett vállalat volt ez, melynek története a francia történelem egy nemcsak szomorú, de szégyenletes fejezete is.

Mennyiben és hogyan oldotta meg Benyovszky a rá bízott feladatot, részletesen el van mondva Emlékirataiban s csodálatos módon, a könyv e részeit, az egy Rochon kivételével, senkinek se jutott eszébe hitelében megtámadni. Benyovszky-nak a francia kormány által kirendelt tolmácsa Mayeur szintén részletes naplót vezetett a vállalatok folyásáról. Mayeur naplói Froberville kezébe kerültek, aki a század első negyedében mint Madagaszkár legalaposabb ismerőinek egyike tünt ki, ő összehasonlította azt az Emlékiratokkal s eredménye a következő volt: »Benyovszky egyes adatainak hitelességét megállapítják Mayeur kézirati jegyzetei, kinek véleménye és felfogása sokban, csaknem mindenben különbözik Benyovszkyétól, de azért a tényekre vonatkozó egyet-

¹⁾ Travels of Benyovszky, with his proceeding in Formosa (By E. Stevens). Chinese Repository, Canton, 1835. III. k. 496—504. l.

len adatának sem mond ellent.«¹⁾ Guillaïn²⁾ pedig mint történelmi kútfőt használja fel.

Minthogy Benyovszkynak a francia kormány számlájára vezetett madagaszkari vállalatáról szóló adatok hitelessége minden kétségen felül áll, ez alkalommal a politikai támadásokra kell különösen figyelniünk, melyek épen Benyovszky bukását is okozták. Nem tekintve azon vádak, melyeket Benyovszky ellenzései, kik az ő vállalata által saját érdeküket látták megtámadva, a francia kormánynál emeltek ellene, s melyek csakis a kormányt befolyásolták, időközben kisebb jelentések közöltettek más nagyobb utelírásokban olyanok tollából, kik a szigetet Benyovszky kormányzósága alatt meglátogatták. Ezek egyike Kerguelen volt, ki különben Benyovszkyt egy falu felgyújtásában segítette; ő azonban eléggé tárgyilagosan ír s az elkövetett vérengzéseket oly szükséges rosznak tünteti fel, mely nélkül a gyarmat maga pusztul el.³⁾ Pagès a létért való küzdelem e kegyetlen, sőt kétségbeesett harcában az erősebbet — Benyovszkyt — elítéli; de ha a francia kolóniát felkonczolják, nem fogja-e Benyovszkyt gyengeséggel vádolni?⁴⁾ Mac-Intosh szerint béke addig volt Madagaszkarban, amíg Benyovszky telepe határait át nem lépte s nem kezdett utakat építeni.⁵⁾ És már itt elének tolakodik az a kérdés, mi volt hát Benyovszky célja? Egy kis francia telepet akart-e alapítani a nagy Madagaszkarban, avagy egész Madagaszkart akarta-e francia gyarmattá tenni? Emlékíratái szerint célja, feladata az első volt; később kimutatjuk, hogy utasításai egészen másra vonatkoztak.

Az Isle de France kormányzó körei addig áskálódtak Benyovszky ellen a francia kormánynál, hogy ez végre két kormánybiztost küldött ki a telep megvizsgálására. Ennek eredménye Benyovszky visszahívása lón. Benyovszky azonban előzőleg a sziget főnökévé választatta magát s mikor visszajött, szövetséget ajánlott a francia kormánynak. A francziák ezt nem fogad-

¹⁾ B. F. Leguevel de Lacombe, Voyages à Madagascar et aux îles Comores (1823—1830). Paris, 1840. I. k. 43. l. Történelmi részét Froberville írta. Froberville azt írja, hogy anyagát az isle-de-francei levéltár leveleiből, jelentéseiből stb. állította egybe. Szövegének a kéziratokkal való összehasonlítása mindenkit meggyőzhet arról, hogy ő ez okmányokból egyetlenegyét hasnált fel és semmi többet.

²⁾ M. Guillaïn, Documents sur l'histoire de Madagascar. Paris. 1845. 30. l.

³⁾ Kerguelen, Relation de deux voyages dans les mers australes et les Indes faites en 1771—1774. Paris, 1782. 154—169. l. (a Benyovszkyról szóló rész 1776-ban kelt.)

⁴⁾ Pagès, Voyage autour du monde, Paris, 1782. II. 76—110 l. (85. l.)

⁵⁾ Mac-Intosh, Travels in Europe, Asia and Africa in the years 1777—1781. London, 1782. II. k. 389—400. l.

ták el, de hajlandók lettek volna Benyovszkyt továbbra is hivatalában meghagyni.¹⁾ Akkor már érezték az ember veszélyességét. Benyovszky ajánlataival aztán a római császárhoz és az angol kormányhoz fordult, de szövetségest egyik sem akart. Ügyét aztán Franklin Benjamin fogta fel s ennek révén egy amerikai vállalat élére állították. Ezzel aztán a francziák szerint árulást követett el, melylyel szemben Franciaország jogait még fegyverrel is kénytelen volt megvédeni.²⁾ Wadstrom, ki nem ismerte a francia kormány és Benyovszky közt folyó tárgyalások lényegét, a dolgot úgy fogja fel, hogy a francia kormány gyarmatpolitikát változtatott s Benyovszky ennek esett áldozatul.³⁾ Mások egyéni tulajdonságait rójják fel olyanokúl, melyek együttes hatása okozta Benyovszky bukását. Copland kimutatja, hogy jellemhibáit, ha ugyan azoknak lehet nevezni, csak ellenségei, kiket kizárólag az önző érdek vezérelt, használták fel arra, hogy vállalatának sikerét zátonyra juttassák.⁴⁾ Ellis bámulattal és hódolattal adózik neki, ki szerinte megmutatta, milyen és mekkora befolyást lehet gyakorolni egy vad nép felett.⁵⁾ Lacaille nyíltsággal ír így: »Ha e telep fel nem virult, ez nem az alapító hibája, a vidék egészségtelensége sem számít, mert Benyovszky gyenge erővel három évig állott ellen s ezalatt Európából a legkisebb segítséget sem kapta. Ha a történelmi igazságot keressük, bukásának oka azon emberek hatalomra jutása volt, akiket Rochon nevez bölcseknek s akik mindent elkövettek, hogy a vállalat még csirájában elpusztuljon.«⁶⁾

Idáig tart Benyovszkynak saját elbeszélése, amint azt az Emlékiratokban maga megírja. S mi történt Benyovszkyval azután, hogy Amerikába ment át? — ez az a fejezet, melyet ő maga már meg nem írhatott. Meggátolta abban a halál. Tudjuk azt, hogy Amerikába 1784. ápr. hó 14-én indult el, hogy 1786. május 26-án halt meg s életének ezen két évi szakát a legnagyobb bizonytalanság fedi, pedig élete tragédiájának ez az utolsó felvonása. Ez időről Nicholson az Emlékiratok előszavának két oldalán tesz:

¹⁾ Pouget de St.-André, La colonisation de Madagascar sous Louis XV. d'après la correspondance inédite du Comte de Maudave. Paris, 1886. 187. l.

²⁾ Louis Lacaille, Importance et nécessité de coloniser l'île Madagascar. Paris, 1848. (11. l.) — R. Saillens et F. Passy, Nos droits sur Madagascar. Paris, 1885.

³⁾ Wadstrom, C. B. (W. Dickson LLD.) An Essay on Colonization particularly applied to the western coast of Africa. London, 1794. I. k. 173. l.

⁴⁾ Copland Sam., A History of the Island of Madagascar. London, 1822. 244—247. l.

⁵⁾ Rev. W. Ellis, History of Madagascar, II. k. 66—92. l.

⁶⁾ Louis Lacaille, Connaissance de Madagascar. Paris, 1863. 237. l.

említést a hozzá érkezett levelek alapján. Ezek szerint Benyovszky megérkezett Madagaszkárra, fővárost alapított, sereget toborzott össze, a francziák raktárait elfoglalta, mire a francziák egy hajót küldtek ellene 60 emberrel, összeütköztek s az ütközetben Benyovszkyt agyonlőtték.

Jó ideig ezen tudósítással kellett beérni, míg végre Isle de France archivistája d'Unienville báró,¹⁾ az isle-de-francei levéltárak alapján, valamivel (3 lap helyett 6 lapot) bővebbet nem közölt 1838-ban. Unienville báró kizárólag a katasztrófa körülményeivel bővíti ki az anyagot, az előzményekről, az utolsó két év történetéről mit sem közöl. Froberville²⁾ szintén ugyanazt írja le 1840-ben, még pedig, úgy látszik, egészen ugyanazon forrás alapján, melyet Unienville használt. Carayon adatait már Frobervilletől vette át. Míg egyrészt azonban ez adatok kizárólag az utolsó ütközetet világítják meg, meg kell jegyeznünk másrészt, hogy Unienville és Froberville ugyanazon forrásból merített egyéb bevezető adatai ellenkeznek Nicholsonnak a levelezésekből nyert adataival.

Ime látjuk, hogy Benyovszky kalandos élete folyását mily sokoldalúlag lehet megvilágítanunk, leírásainak igazságát a legutolsó részletig ellenőriznünk, de látjuk azt is, hogy épen ezen rendkívüli élet utolsó fejezetét egyáltalában nem ismerjük. Szerencsésnek érzem magamat, hogy a British-Museum kézirati gyűjteményében olyan okmányok gazdag gyűjteményére akadtam, amelyek nemcsak ezen két év történetét engedik megismerni, hanem sok más oly dolgot is, melyek életének sok nehéz kérdését egészen máskép világítják meg, mint azt eddig megvilágítva láttuk. Legyen szabad most e kéziratok rövid ismertetésére áttérnem.

DR. JANKÓ JÁNOS.

¹⁾ Le Baron d'Unienville (archiviste colonial de l'île Maurice), Statistique de l'île Maurice et ses dépendances, suivie d'une notice historique sur cette colonie et d'un essai sur l'île de Madagascar. Paris, 1838. III. k. 310—316. l.

²⁾ Froberville, Laguevel de Lacombe idézett munkájában.

A RÁKÓCZYAK KINCSE MUNKÁCS VÁRÁBAN.

Tudvalévő dolog, hogy a Rákóczy-háznak Sáros-Patak, Regécz, Munkács várában nemzedékről nemzedékre fölhalmozódott roppant kincsei, a Lorántffy Zsuzsánna, de kiváltképen Báthory Zsófia hozományához tartozó s az utóbbi által egész életén keresztül szenvedélyesen gyűjtött s uradalmakat érő fejedelmi ékszerek, nagybecsű arany-ezüst mivek, drága fegyverek, díszes öltözetek stb., a Thököly fölkelés hanyatlása idején a győzelmes császári generalisok, illetőleg — minthogy a Rákóczy-árvák főtutora az uralkodó vala, — letéteményképen részben a kamara, részben a Leopold által kirendelt gyámok gondviselése alá kerültek, azzal a világos kikötéssel, hogy fölnevelkedvén az árvák, ősi javaikkal együtt családi kincseiket is visszakapják.

Határozottan kifejeztetett ez a kötelesség a gróf Carafa altábornagy, mint teljhatalmú császári biztos és Zrinyi Ilona között Munkács föladására vonatkozólag létrejött szerződésben, melyet 1688. febr. 1-én maga Leopold is megerősített. A Szent-Iványi László kamaratanácsos által Munkács várában összeírt és Bécsbe szállított 70,000 frt értékű ingóságok egy részét Kolonics érsek kénytelen-kelletlen visszaadá ugyan az árváknak,¹⁾ de bizonyos, hogy ezek a dús gazdag Rákóczy kincstárnak csak töredékét képezték s a tekintélyesebb rész örökre oda vészett. II. Rákóczy Ferencz önéletírásában Istent hívja tanubizonyságul, hogy Sáros-Patak és Regécz várában lefoglalt családi kincseiből sokan meggazdagodtak ugyan, de neki soha még egy garas árát sem adtak vissza.²⁾

¹⁾ L. Thaly Kálmán: *II. Rákóczy Ferencz fejedelem ifjúsága.* 90., 92., 163. l. (Második kiadás.) Horváth Mihály: *Zrinyi Ilona Életrajza.* 88—90. l. *Monum. Hung. Hist. XXIV. k. 370. l.*

²⁾ »Brevibus haec tibi recenseo, mi Deus, nec gemebundus conquerar, sub tempore obsidionis nostrae in Arce Munkács sub vinculo fidei restitutionis receptas arces meas Sáros-Patak et Regetz, in quibus omnis thesaurus Domus nostrae . . . repertus ad Cameram Caesaris translatus est . . . *Ditati*

Nyilvánvaló dolog továbbá, hogy Munkács föladása után a kamara küldöttjei s a győzelmesen bevonuló németek igen tiszteletlenül módon gazdálkodtak a tárházakban, és az a körülmény, hogy Thökölynek ott talált ingóságait egyenesen a kamara javára kellett elkobozni, nagymérvű visszaélésekre szolgáltatott alkalmat. Mert elég volt egy-egy értékes tárgyakkal rakott ládára ráfogni, hogy a »kurucz királyé« : tüstént nekiestek a ragadozó kamarások s a szó teljes értelmében fölprédálták annak tartalmát. Senki sem gondolt az ellenőrzéssel, senki sem védelmezte az árvák érdekeit. Zrinyi Ilona gyermekeivel már útban volt Bécs felé, régi kipróbált hívei pedig, ki erre, ki amarra, elszéledének Munkácsról, de ha szinte közel voltak is, mint notorius emberek szólani se mertek, sőt akadtak olyanok is, a kik hűségesen kalauzolták a kamara küldöttjeit a vár titkos boltjaiban, jó nyereség reményében elárulván nekik a rejtekhelyeken lévő kincses ládákat. ¹⁾

E rabló gazdálkodásról fogalmunk lehet, ha tudjuk, hogy *Szent-Iványi László* — a ki bokros érdemeiért később grófi rangra emeltetett — fejedelmi bőkezűséggel osztogatott egyet-mást az értékesebb darabok közül Caraffának és a többi német tiszteknek, de jellemző az is, hogy míg a Thököly állítólagos javai társzekereken szállítottak Bécsbe és a nagybányai pénzverőbe, addig a Rákóczy árvák javára — pedig hát ők voltak az urak Munkácson s az ők számára gyűjtötték ott a kincset három nemzedék óta — mint említettük, összesen 70,477 frt érték leltározatott, a Báthory Zsófia viselte gyöngyös, bogláros főkötőket azonban, és a nyusztal bélelt bársony mentéket, melyeknek »*mogyorónyi gombjai igaz gyöngyből valók voltak*«, több más drágaságokkal együtt véletlenül elfeledték számba venni, és hogy, hogy nem — ezt legfeljebb a kamarás urak tudták volna megmondani — nem is Kollonics érsek kezei közé, de merő idegen emberek birtokába kerültek azok. ²⁾

Aunyi bizonyos, hogy gróf Szent-Iványi Lászlóné asszonyom nem igen tartott attól, hogy valaki kérdőre találja vonni, mert különben karmazsin színű bársony szoknyáiból kifejtette volna az öreg fejedelemasszony nevét; a gróf úr is igen jól érezte magát díszes palotájában, melynek superlátjai Regéczről és Munkácsról kerültek; Vas Gáspár uram eladó leányai pedig és Tarcsainé asszonyom ünnepnapokon a Rákóczy-tárház ékszereivel díszesített-

sunt eo complures, nec enim ex valore plurium millionum (uti monstrabant registra) pretium obuli mihi restitutum est, non obstante data fide nomine Caesaris. II. Rákóczy Ferencz önéletrajza. 15. l.

^{1—2)} Lásd az elmondottakra nézve Thaly K. id. m. 93. l. Monum. Hung. Hist. XXIV. k. 324—392. l. és az alább idézendő tanuvallomásokat.

ték magukat, s ha valaki történetesen kérdést intézett hozzájuk, egyszerűen azt felelték, hogy a kamarától vásárolták azokat. ¹⁾

De a XVII-ik század vége felé Munkács várában is különös dolgok adták elő magukat. Nem volt elég, hogy a prófont mesterné igaz gyöngy sorokat fűzött hajába s »arany lánczokkal, köves pártákkal felékesítette« úgy öltözködött, mint egy valószínű fejedelem-asszony, -- hanem Roszmán János udvarbíró felesége is, a ki anyjától egy rozsz szoknyán kívül talán egyebet sem örökölt, selyemben, bársonyban járt, font számra adogatta el az orientalis gyöngyöt és olyan »rubintos másit hordott, az minéműt kisasszony korában Rákóczy Julianka viselt«, melynek láttára az uri renden való asszonyok majd megpukkadtak az irigységtől. ²⁾

Másrészt az is feltűnt a németekre gyanakodó régi udvarbeli cselédségnek, hogy a fizetéstelen hitvány drabantok éjjelnappal dorbézoltak, soha szüneti nem volt az ivásnak Munkácson s a kocsmáros még örömet hitelezett nekik, dicsekedvén, hogy van közöttük három legény, a ki megfizet a többiért is. Egy némelyikük igaz gyöngyöt, lóra való ezüst szerszámokat bocsátott áruba, mások süveg számra vitték a pénzt megőrzés okáért a kocsmároshoz, a lajtinánt pedig nap-nap mellett a prófont mesterné asztalánál lakmározott, és az asszony nem győzött eléggé kedvében járni stb. ³⁾

Természetes dolog, hogy mindez nagy szeget ütött az emberek fejébe. Egymás között tanakodni kezdének, a látottakat jobbra is balra is magyarázgatták s csakhamar közhírrrel kezdék beszélni Munkácson, hogy a német drabantok kincset találtak a várban. Sokan vissza is emlékeztek, hogy Báthory Zsófia egykor minden pénzét és drágaságát Munkácsra hordatá; mások azt állították, hogy Lorántffy Zsuzsánna, még többen, hogy Zrinyi Ilona rejté el ott féltett kincseit az ostrom alatt, és azt fedezték föl a németek, de legáltalánosabban elterjedt s legtöbb hitelre talált mindenütt az a hír, hogy Báthory Zsófia, gyóntatója Pater Kiss jelenlétében, a várnak egyik titkos boltjában rengeteg pénzt falaztatott be a végre, hogy Isten megtartván a »Ferkót«, annak idején majd fejedelcmségre mehessen belőle. Némelyek szerint Zrinyi Ilona szorgalmasan keresteté is Báthory Zsófia kincsét, azonban sehogy sem tudott ráakadni, s a vár föladása előtt nagyon búsult, hogy a németek valamiképen megtalálják azt a rejteket. ⁴⁾

¹⁾ I. Zachariás Andrásné, Singler Anna vallomását.

²⁾ L. Csetkovics Mihály, Lakatos János, Beniczky Miklósné stb. vallomásait.

³⁾ L. Pattantus Mátyásné és Csetkovics Mihály vallomásait.

⁴⁾ Bányai István vallomása.

A kőműveseket is sokan ösmerték, a kikkel az öreg fejedelemszony arannyal, ezüsttel s más drágaságokkal rakott ládáit befalaztatá; olyan ember is volt még életben, a ki saját szemével látta a kincset, s csak épen annak letételénél nem volt jelen, mert Báthory Zsófia egy-két bizodalmas híven kívül másokat be nem bocsátott akkor a tárházba. De meg kell annak lenni okvetetlenül, mert *Pater Kiss* többször mondotta, hogy a fejedelemszony pénze nem veszett el, s majd napfényre kerül, mikor szükség lesz reá! Mások azonban hitetlenül rázták fejüket, azt állítván, hogy Báthory Zsófia halálra szánt emberekkel rejtette el kincsét, a kiknek aztán tüstént fejüket szedték, úgy hogy ma már senki sem mondhatja meg annak hollétét stb.¹⁾ Mindazonáltal az érdeklődés és kíváncsiság már oly nagy mértékben fel volt keltve, hogy a többség korántsem érte be ezzel a magyarázattal, de minden áron meg akart bizonyosodni a dolog felől és tovább kutatta, fürkészte a titkot, miközben már-már végkép feledésbe merült történetek elevenedtek föl ismét s hűtlen kapitányokról, pénzsovár porkolábokról, hamis lelkű meghitt szolgákról kezdének suttogni az emberek, kik a helyett, hogy az árvák érdekeiket védelmezték volna, a legrutabb háládatlansággal fizették meg a tapasztalt sok jót s mikor a fejedelmi csemetéket ártatlanul kiüldözők vala ősi javaikból, Munkács várában elrejtett kincsükre egyenesen rá vezették a kamara küldöttjeit, és velök együtt ragadozták szét azokat, sőt állítólag már a capitulatio előtt is meglopták a tárházat, visszaélvén urok jóhiszeműségével.

A szárnyaló hírek végre az 1695-ik év folyamán az érdekelteknek is fülébe jutottak, a mi annál könnyebben megtörténhetett, mivel II. Rákóczy Ferencz, mint fiatal házas, ebben az időben magyarországi birtokain tartózkodott, hébe-korba Munkácsra is ellátogatván.²⁾ Ha szinte nem is adtak hitelt mindenekben az emberek beszédjének, a kik rendes szokás szerint toldották-foldották s nagyon kiszínezték a mit együtt is, másutt is hallottak: bizonyos dolog, hogy alaptalan mende-mondának sem tartották azt és érdekükben állott meggyőződni az igazság felől. Megtették tehát erre nézve a szükséges lépéseket, minek következtében *Szányi János* királyi táblai hites jegyző kiküldetett, hogy az ügyben törvényes vizsgálatot indítván, tanúkihallgatást eszközöljön.³⁾

¹⁾ Az említett Bányai, továbbá Lakatos János, Beniczky Miklós s többek vallomásai.

²⁾ L. Thaly id. m. 260. 1.

³⁾ Az erről fennmaradt jegyzőkönyv a következő címet viseli homlokán: *Inquisitio per me Joannem Szányi Tab. Reg. Jur. Notar. pro parte ac ad instantiam Celsissimae Domus Rakoczyanae peracta.* Ugy látszik

A juratus 1695. szept. 22-én Eperjesen, majd Munkácson és Ungváron, végre pedig Szobránczon és Kassán megjelenvén, a következő kérdéseket intézte a tanukhoz:

1. Tudja, látta vagy hallotta-é, hogy néhai Báthory Zsófia fejedelemasszony Munkács várában a kincstár és néhai Badinyiné asszony éléskamrája között a kőfalban valami kincset rejtett volna el?
2. Jelen volt-é akkor személyesen, vagy tudja-é, kiknek jelenlétében történt a dolog, és hogy hívják az ott dolgozó kőmivest?
3. Minémű és hány láda falaztatott be a rejtekbe?
4. Megeskettettek-é a jelenlévők és ha igen, mire?
5. Arany- és ezüstmivekkel, drága gyöngygyel avagy pénzzel voltak-é megrakva azok a ládák? Látott-e bennük tallérokat, vagy csak közönséges folyó pénzt s körülbelől mennyit?
6. Kinek a parancsára bontották föl azt a rejteket? és minekutána a ládákat fölnyitották, mit találtak azokban és mit miveltenek velük?
7. Ki jelentette föl annak a titkos kincsnek a létezését?
8. Megosztottnak-é rajta s ha igen, kinek mennyi jutott?
9. Látott-é valakin olyan gyöngyöket, ékszereket vagy ruhákat, melyekről gondolná, esetleg bizonyosan tudná, hogy Báthory Zsófia fejedelemasszony kincsei közül avagy a Rákóczyak tárházából valók volnának?
10. Mit tud és mit hallott még szóbeszéd közben erről a rejtett kincsről?

Eperjes városában kevés dolga akadt a juratusnak, mert *Zachariás Andrásné Singler Anna* asszonyon kívül, tanúképen senki sem jelentkezett. Ennek legtávolabbi tudomása sem volt arról, hogy Munkács várában valaha kincset rejtettek volna el, de gróf Szent-Iványi Lászlóné »*frauczimere*« lévén, a többek között látott bizonyos »karmazsin színű bársony szoknyát, *kinek az allján Báthory Zsófia neve volt arannyal avagy skofiummal kivarrrva*; mely kivarrott nevet két rend arany vagy ezüsttel egyveledett csipke fogta körül.« Nagy arany bogláros főkötőket, drága gyöngygyel gazdagon csipkézett mentét, pártákat, nyakba-
vetőket stb. emlegetett még, hit alatt bizonyítván, hogy mindezeket, a gróf házában lévő superlátokkal együtt, Munkácsról és Regéczről hozták, mikor *Szalay Szigmond* vala Szent-Iványinak iródeákja. Azt is bizonyosan tudja, hogy a Vas Gáspár és Tarcseiné birtokában lévő arany-ezüst lánczövek, gyöngyös párták, nyusztal bélelt bársony palástok stb. hasonlóképen a Rákóczyak tárházából kerültek.

tehát, hogy a vizsgálat II. Rákóczy Ferencz és testvére gr. Aspermontné együttes kérésére rendeltetett el. (Az Országos Levéltár táblai osztályában 17—2245. jelzet alatt.)

Szeptember 27-én Eperjesről Munkácsra érkezett a juratus s legelsőben a városi tanúkat hallgatta ki.

Ezek közül Krasznay Sámuelné, Szalay Zsigmond harminczados, Rimay János és Lokniczky Mária, Rozmán János özvegye hallottak egyet-mást arról, hogy kincset rejtettek volna el Munkács várában, melyet állítólag a németek, mikor a várkapitány Kaiser Bécsben járt, fölfedeztek s melyet nevezett várkapitány és a porkoláb Gombkötő Mihály elvett volna tőlük, de semmi bizonyost nem tudnak mondani, noha közhirrel beszéltek, hogy Báthory Zsófia »*abban a kutban, melynek tetején torony vagyon,*« valami rejteket csináltatott. Egyedül Rimay vallomása érdemel némi figyelmet, a ki a vár feladása után saját szemével látta, hogy a kamara küldöttjei 3 vagy 5 ládát, melyeknek egyike arany és ezüst néművel volt megrakva, bizonyos rejtekből kiemelve Kassára szállították és úgy gondolja, hogy azt a rejteket *Madocsányi Imre* jelentette föl.¹⁾

Csetkovics Mihály Kóródytól hallotta, hogy Pater Kiss Ujlaky Istvánhoz egykor így szólt: »*Ne féljen a Ferkó, mert ha Isten szegénységre juttatná is dolgát, létszen annyia, hogy fejedelemségre mehét belőle!*« Maga is ösmerte azt a kőművest, akivel Báthory Zsófia állítólag a rejteket befalaztatá, de ez csakhamar az után megholt. A prófontmesterné czifrázkodása neki is szemet szűrt, de bizonyosan nem tudhatja, honnan veszi a sok drágaságot s csak úgy gondolja, hogy azok a németek ajándékoztak volna egyet-mást neki, a kik állítólag kincset s egy fazék gyöngyöt találtak Munkács várában.

Tivadar Anna, Csetkovics Mihályné, gyermekségétől fogva Báthory Zsófia fejedelemasszony udvarában szolgálván jelen volt, mikor az audienciás háznak közepét fölásatták, de hogy mi végre? azt már nem tudja. Hallotta gyakran, hogy a németek a »*Pokol pinczében*« valami kincsre akadtak s beszélte előtte Rimayné, hogy gróf Szent-Iványi László »*kilencz vasas ládát vett volna föl a várban.*« Látott továbbá »*prófont mesterné asszonyom fejében egy boglárt, három mint egy borsónyi gyöngy függ le róla, az közepében mint egy pellicán madár aranyból, fehér zománczos és a szeme . . . a mint vagyon rubintos, melyhez hasonlót látott a fejedelem (asszony) Zrinyi Ilona portékái között.*« Rozmán Jánosnéra is gyanakszik, hogy a Rákóczy-tárház drágaságaival ékesíti magát stb.

*Szentléleky Péter*²⁾ tudja bizonyosan, hogy Zrinyi Ilona

¹⁾ Madocsányi Imre Thökölynek udvarnoka volt. (Monum. Hung. Hist. XXIV. k. 72. 1.)

²⁾ Szent-Léleky Thökölynek udvari bejárója volt.

kincset keresett Munkács várában. Rimaytól hallotta, hogy jelen volt, a mikor a »kamarás urak« négy vagy öt ládát fölvettek bizonyos rejtekből, melynek láttára a könny is kicsordult szeméből. Említette még Rimay, hogy a Rákóczy háznak legkedvesebb embere árulta volna el a rejteket a kamara küldöttjeinek. Azt is tudja, hogy a német drabantok kincset találtak a várban, »a prébenda osztó pinczéből ásván meg oldalát a tárháznak.«

Lakatos János előadja, hogy Báthory Zsófia parancsolatjára 30, sűrű papirosba göngyölt, arasznyi hosszú, tenyérszéles, újjnyi vastag, téglá formájú arany darabokat saját kezeivel rakott egy vasládába, a melyben ezenkívül még két zacskó arany pénz vala, a ládát pedig az öreg fejedelemasszony beviteté a tárházba, a hol Miklós kőműves »a fal mellett egy térdig való ásott teremben állott.« Mi történt tovább? nem tudja, mert Báthory Zsófia kiküldé őt a tárházból s csak Miklós meg egy másik, Demeter nevű kőműves, és Pater Kiss maradtak vele; hallotta azonban Miklós mestertől, hogy a tárház fundamentumában rejtették el azt a kincset.

Más alkalommal a tanú, továbbá Borsoló Mihály, Füleki Mihály és egy Kolbász nevű vén tizedes, bizonyos három arasz hosszúságú ládát rejtének el az eczetes házban s tudja nyilván, mert szemével látta, hogy abban igaz gyöngy, arany perczek, függők s egyéb drágaságok voltak. A fejedelemasszony és Pater Kiss megeskettették őket, hogy a dolgot mindaddig titokban tartják, a míg »az Isten felneveli Juliánkát és Ferkót«, a kiknek aztán megjelentetik. Az 1694-ik év őszén azonban be találván menni az eczetes házba, látta »hogy fel volt hanyva az a hely, a hová maga tette volt el a többivel együtt az három arasz hosszúságú ládát.« Hogy és mikép történt a dolog? meg nem mondhatja s csak azt tudja bizonyosan, hogy a németek a tárház mellett való rejtekben bársony hámokat, nyereghez való szerszámokat s ezüstös nyergeket találtak és részint a zsidónak, részint a szíjgyártónak adogatták el.

Bányay István aranyműves, 80 esztendősen öreg ember vallja, hogy mikor »Rákóczy Ferencz feje váltságára sokat kellett fizetni, melyben 14 mázsa ezüstöt is attanak volt, mert a négyszáz ezer tallérnak summája ki nem telhetett,« egy alkalommal így szólt Báthory Zsófiához: »Kegyelmes asszonyom! hiszen vannak még aranyok, hol vannak a bialok? Erre azt mondotta a fejedelemasszony: még magunk sem tudjuk, hol vannak azok.« Akkor időben közhirrel beszéltek, hogy Báthory Zsófia elrejtette volt pénzét, még pedig a tárház és Badinyiné kamrája között, és még akkor sem akarta előadni, mikor Rákóczy Györgynek a törökkel

való sok hadakozásában szüksége lett volna reá, holott a kincs egy része a Lorántffyakról maradt stb.

Október 30-án Munkács várában folyt a tanúkihallgatás, mikor is *Szilva* alias *Gombkötő Mihály* előadá, hogy hallomás szerint sok kincset, állítólag 20 vagy 24 vasasládát szállítottak Patakról Munkácsra, de hogy hová tették? nem tudja. Egy alkalommal Hunyadyné a következőket beszélte előtte: »Rozmán Jánosné adott valami gyöngyöket kezembe, hogy felfűzzem, melyeket én Báthory Zsófia fejedelemasszonyénak ösmervén lenni, nagyot fohászkoztam és mondtam: *Ó én édes kegyelmes asszonyom jószág! Kire Rozmáné asszonyom kikapja kezemből először mondván: sohasem volt biz az; azután megént azt mondá: Én kuruczoktól vettem, kié volt? nem tudom.*« Tanu maga is három rakás igaz gyöngyöt látott nevezett Rozmánénál, pedig nyilvános dolog, hogy szegény volt s annak előtte »egy rossz szoknyában járt.«

Kertész Pálné, Dobó Erzsébet asszony, Zrinyi Ilona idejében Madácsnál szolgálván, igen jól hallotta, mert közel állott, mikor gazdája következőképen szóltott feleségéhez: »*Isten engem úgy segeljen! a Lorántffy Zsuzsánna pénze Báthory Zsófia fejedelemasszony pénzével együtt a szakáll szárazstónak aljában vagyon elteve; mi mennyit költ asszonyunk, még sem veszi föl azt a sok kincset stb.*«

Munkács feladása után Roszmánné szolgálója volt, a kinek férje akkor hatalmas ember, »*ő felsége részéről udvar bíró*« vala. Látta is asszonyát gyakorta az író deákkal együtt jönni-menni a tárházakban, és nyitogatni az arany ezüst mivekkel, drága öltöző ruhákkal, szőnyegekkel, kárpitokkal. lóra való ezüst szerszámokkal stb. rakott ládákat. Tudja nyilván, hogy Roszmánné asszonyom sok mindenféle drága portékát hordatott le azokból a városban lévő szállására.

A capitulatio előtt Kellemesi, Absolon és Izdenczi uramék főző asszonya volt s mikor hirelni kezdék, hogy feladják a várat, észrevette, hogy Kellemesi, ¹⁾ meg az öreg tizedes Kolbász, két kőmivessel együtt kapu zárás után szorgalmasan hordtak valamit a felső vár árkába, »*az hová az felemelő ajtó szolgál.*« Csaknem egy egész hétig tartott ez a titokteljes munka s néha éjféltől után kerültek haza, tanu azonban, bár ablakánál leleselkedvén minden mozdulatokra figyelt, a nagy sötétség miatt sehogy sem tudta kivenni, hogy mit hurczolnak. Látta ugyan Kellemesit

¹⁾ Kellemesi János már 1683-ban Thököly pohárnoka volt. (Monum. Hung. Hist. XXIV. k. 88. l.) Izdenczy egykor tokaaji kapitány 1688-ben került Munkácsra. Thaly id. m. 82. l.

magát a lámpával, de mikor a felső várhoz értek, hirtelen fordult a láncz, lecsapódott utánnuk az ajtó és eltűntek szemei elől. Azt azonban bizonyosan tudja, hogy a csapóajtó kulcsa mindig Zrinyi Ilonánál állott.

Pattantyús András és Kilián Erzsébet egyező értelemmel vallják, hogy a német drabantok arany-ezüst néműt és gyöngyöt találtak a várban, melynek egy részét áruba is bocsátották. Pattantyús András látta, hogy Báthory Zsófia II. Rákóczy György halála után 25 hajdúval egy vas ládát hozatott elő a sárospataki tárházból, a melyet aztán állítólag Munkácsra szállítottak.

Beniczky Miklós előadja, hogy Báthory Zsófia parancsolatjára egy alkalommal 6 társzekerem körülbelől 24 hordó ezüstöt szállíttatott Selmeczbányára, hogy abból a likavai és rosenbergi uradalmak kiváltására pénzt verjenek. Minthogy azonban tudomása szerint az öreg fejedelemasszony ezt a pénzt sem a mondott célra, sem hadakozásra, sem Rákóczy Ferencz feje váltságára nem fordította: erősen hiszi, hogy Munkács várában rejtette el jövő időkre. Igaz ugyan, hogy egy barát Báthory Zsófia temetése alkalmával a szószékről hirdette, hogy a fejedelemasszony kincseit »a Jézus társaságában lévőknél keressétek!«, erre a gyanúsításra azonban csakhamar megfelelt Pater Kiss a cathedrából, mondván: »*Nem veszt el ennek a kincse, megvagyok s megadják, ha Isten fölnevelvén az árvákat, emberkort érnek, és avval is megbizonyítják, hogy nem a Jézus társaságában lévőknél . . . vagyon azon Méltóságos ház kincse.*« Sőt úgy látszik, Pater Kissnek nagyon érdekében állhatott, hogy a gyanu tovább ne terjedjen, mert a temetést követő napon Beniczky füle hallatára, a jezsuitáknál nyilvánosan megesküdött papi hitére, hogy »*lesz olyan ember, a ki megmondja, hol vagyon Rákóczynak a kincse, én felüllem, se szent szerzetem felől ne kételkedjék, hogy nállunk volna.*« Tanu megjegyzi, hogy erről a dolgról nem kényszerítésből, de szabad jó akarata szerint nyilatkozott előtte a pater, akkor, *midőn Zrinyi Ilona nem adott neki uti költséget s az elmondottakból is következteti, hogy »volna eltett kincse Báthory Zsófiának«, de hogy a németek épen azt találták volna meg a várban? bizonyosan nem állíthatja, bár maga is gyanusnak tartja a próföntmesterné hallatlan fényűzését.*

Zsófia asszony, bizonyos Mátyás nevű puskás katona felesége, névvel is megnevezi a kincstaláló német drabantokat (Czinkisszer, Partlme, Tischler) s hosszadalmasan beszéli el, mikép dorbézoltak nap-nap mellett, úgy hogy a kocsmáros meggazdagodott utánnuk, bár panaszkodott később, hogy Fischer káplárnak visszaadá a rá bízott süveg pénzt, melylyel aztán csakhamar meg is szökött Munkácsról.

Zsófi asszony leány korában *Radics András* várkapitány-nál szolgált, és szemfüles persona lévén megfigyelt mindent a mi körülötte történt. Jó emlékező tehetsége mellett bizonyára élénk phantasiája is volt, mert úgy pergett a nyelve, mintha csak tegnap és nem 13 esztendővel az előtt esett dolgok forogtak volna szőnyegen.

Allítólag az 1683-ik év telén történt, hogy egy éjjel a hálószobája mellett való kamarában valami különös zajt hallott. Nosza fut a szakácshoz, felkölti álmából, de ez sem tudja mire vélni a dolgot s más napra kelve jelentette gazdájának, hogy az éjszaka »*mint egy üstben való zörgés*« hallatszott a szomszéd kamrából. Ez csak annyiban marada, de két-három nap multán észrevette a tanu, hogy a szóban forgó kamrának egy befalazott titkos ajtaja kibontatott. Gyanusnak találván a dolgot leskelődni kezdett s egy alkalommal megpillantotta *Gyürköt*, az akkori porkolábot, *Sárossit* a praefectust és magát a kapitányt *Radics Andrást*, a mint a titkos ajtó mögött lévő rejtekből sok kisebb-nagyobb ládát vonszoltak kifelé és csakhamar nyitogatni kezdék. A leskelődéssel meg nem elégedvén, néhányszor be is szaladt hozzájuk s bár hamar dolgára küldötték, annyit mégis meglátott, hogy a ládák némelyikében arany-ezüst mivek, drága öltöző ruhák voltak s ezenkívül bársony, scárlát és gránát posztó találtatott bennök végszámra. Még az sem kerülte el figyelmét, hogy *Radics András* a ruha közül egy szép sárga fából való ládát emelvén ki, feleségének kezébe adá, aki az ő szeme láttára tüstént szobájába vitte, s paplana alá rejté, mondván: »*Csak azért szeretem ezt a kis ládácskát, mert jószagú.*« Mikor pedig a ládákat mind kiürítették, az ajtóra lakatot vetettek, de hogy a sok drága portékát hová tették hová nem? arról bizony nincs tudomása. Láttá azonban, hogy mikor *Radics* a capitulatio után kiköltözködött a várból, se bort, se bűzát nem vitt magával, hanem 7 társzekeret ládákkal s »*portékákkal*« rakatott meg. Kiséretül egy compania német katona rendeltetett mellé, mire némelyek megjegyezték: »*Bizony nem ezer forint érő jószágot adott ezért az a németeknek.*«

Dobos alias Szappanyos Péter azt vallja, hogy *Báthory Zsófia* egy ízben körülbelül 3 vékányi pénzt mosatott meg és a felső várban saját ablaka előtt száríttatta. A pénz pedig 10—12 poltúrásokból és dutkákból állott, a mit onnan tud, mert három nap és három éjszakán keresztül őrizte a bástyán egy meghalt társával s két inással együtt. Megszáradván a pénz, *Borsoló Mihály* behordá azt a tárházba s aztán előhívták a városból *Kömíves Mihályt*, a ki két éjszakán keresztül dolgozott zárt ajtók mellett, a fejedelemasszony és *Pater Kiss* jelenlétében, mialatt *Borsoló* több ízben meszet vitt oda. A tanú állott őrt az ajtó

előtt egy hajduval, nagy esküvéssel megeskettetvén, hogy a dolgot titokban tartják és egy lelket sem bocsátanak át a küszöbön. Mikor azonban a fejedelemasszonynak nyitottak ajtót, betekintvén tanu a tárházba, látott a földön körülbelől harmincz »*tégla formára csinált arany darabokat*«, melyek egyaránt tenyérnyi széles, arasznyi hosszú és két újjnyi vastagságúak valának. Úgy hallotta, hogy a kincsek egy részét a Zrinyi Ilona által lakott bástya pinczéjében rejtették volna el. Arról, hogy a németek kincset találtak volna a várban, nincs semmi tudomása, de azt határozottan állítja, *hogy mikor Pater Kiss Zrinyi Ilonával összeeszevén elhagyta Munkácsot, a téglaforma aranyakból is elvitt magával.*

Beniczky Miklósné, Gyulay Judit urasszony, hallotta, hogy Báthory Zsófia Pater Kissel együtt Rákóczy Ferencz temetésekor az audientiás házban kincset rejtett volna el. Beszélte volt előtte, valamint férje előtt a mostani porkoláb Gombkötő Mihály, hogy az ecetes házban a fal megrepedvén, benézett a repedésen és ott sok ládát látott volna. Más alkalommal pedig az említett porkoláb saját vallomása szerint ráakadt a várban »*Szent László sisakjára*, mely pamuttal lévén megtöltve, kiből az arany mív helyei mind megvoltanak« s azzal együtt bizonyos fegyvert és ezüstös bársony nyergeket is talált, mindezeket pedig levitte a »*fehér házhoz*«. Beszélte még Gombkötő Mihály, hogy Lorántffy Zsuzsánna egy levelét olvasta volna, melyben valakinek meghagyta, hogy »*a kincset úgy tésesse el kgd, hogy a mely emberrel eltéti, az többé napfényt ne lásson.*« Megjegyzi a tanú, hogy kész a porkolábnak is szemébe mondani az előadottakat. Végül nagyon csodálkozik a prófontmesternén, a ki lányostúl gyémántos, rubintos, zománcoz arany ékszereket visel, a melyek meglepően hasonlítanak a Rákóczy-ház ékszereihez ; mert igaz ugyan, »*hogy vagyon ő felségétől fizetése, de mód nélkül való annak vásárlása és magaviselése, mert uri asszonyokhoz hasonlítja magát stb.*«

Szokolovics Miklósné Titár Katalin asszony csak azt hallotta, hogy a németek valami »*csattokat*« találtak a várban, és oda ajándékozták a commendánsnak meg Gombkötő Mihálynak.

Október 2-án a juratus Ungvárra érkezett, és *Gáll Márton* táblalabirót hallgatta ki. Ennek rövid, de a fennforgó ügyre nézve igen fontos vallomását szó szerint közöljük :

»Hallotta néhai Brassay János, akkori munkácsi czeiborter szájából, hogy méltóságos néhai boldog emlékezetű Báthory Zsófia fejedelemasszony Pater Kiss akkori confessariussának és néhai nemzeti *Botth Anna*, ő nsga öreg asszonya praesentiájokban munkácsi Kőműves Mihály által Munkács várában az tárház és azon kamarka között, az holott néhai Badinyiné asszony

említett Botth Anna ¹⁾ a konyha mindennapi szükségére az vajat szokta volt tartani, bizonyos és notabilis kincsét az vár árka felé kőfalban rakatta volna titkon be. Ezeket pedig kérdésben vevén a fatens Brassay uramtól, hogy honnét és kitől tanulta volna ki? arra felelé: hogy ő említett Kőműves Mihálytól nagy titokban értette, a midőn mind az méltóságos fejedelemasszony, mind Pater Kiss uram, mind pedig Badinyiné asszonyom meghaláloztanak; így ehhez képest maga is öreg és beteges ember lévén, jelentette oly véggel, ha quo casu halála történnék, az midőn Isten a méltóságos árvákat szárnyokra bírná, akkoron megírt Brassay János homagialis obligatiója alatt ő nsgoknak jelentené meg. De minthogy említett Brassay János erőtlen és beteges ember lévén pariformiter, ő is igaz szolgálai kötelességtől viseltetvén, és ezen ő nsgok jövődöbeli hasznára deservialandó jót titokban hagyni holta után is nem akarván, jelentette meg a Dominus fatensnek. Melyről is továbbra való s ő nsgokhoz tartozó devotióját kívánván contestálni, *minek előtte Munkács várából kibontakoztanak volna ő nsgok, az méltóságos fejedelemnek emlékezetére és ő nsgának értésére attá.*

A következő nap Szobráncon *Fekete Zsigmondné Lázár Zsuzsánna* urasszony, mint saját szemeivel látott dolgot előadá, hogy mikor Báthory Zsófia halála után Pater Kiss odahagyta Munkácsat, egy nagy fekete ládát vitt magával, melyet 6 legény is nehezen emelt. Visszatérvén pedig Lengyelországból, a paternek egy étekgója hittel erősítette, hogy abban a ládában pénz volt.

Október 4-én Kassán báró *Holló Zsigmondot és Olasz Ferenczet*, a szepesi kamara tanácsosát hallgatta ki a juratus, de mindkettő röviden és jobbára kitérőleg válaszolt a föltett kérdésekre.

Holló Zsigmond szerint közönségesen beszéltek, hogy Báthory Zsófia kincset rejtett volna el Munkácson, olyan helyre, »*az hová az árokból hozzá férhettének,*« a minthogy a német muskatérosok később meg is találták azt, neki azonban részletesebb tudomása nincs a dologról, s ha jól emlékszik, ezt is Csetkovics Mihály beszélt előtte. A kamara tanácsos úr pedig állig begombolkózzván, se tudni, se hallani nem akart a mendemondák felől s arra, hogy gróf Szent-Iványi Lászlóné a Rákóczyak tárházából került ékszereket visel, félvállról, gunyosan megjegyzi,

¹⁾ Badinyi János II. Rákóczy Ferencz nevelője volt, később családi levéltárnok lett, mely tisztét 1698-ig viselte (L. Thaly Kálmán id. m. 257. l.) A jegyzőkönyben többször említett s már 1680-ban övegy *Botth Anna*, Badinyinek valószínűleg édes anyja volt. (L. Orsz. Ltár, N. R. A. Fasc. 770. nr. 52.)

hogy: »Záborszki lévén komornyikja Thökölynek, nem oly dolog, mostani relictájának ne volna afféle portékából.«

Ennyiből áll egész vallomása, melyhez magunk részéről még hozzátehetjük, hogy igaz ugyan, miszerint Záborszky János komornyikja volt Thökölynek, később pedig bizodalmas kamarása Zrinyi Ilonának, a kit Munkács feladása után Bécsbe is követett, de tudomásunk szerint senki sem vádolja őt, hogy úrnője bizalmával visszaélt volna, pedig a családi kincsek egy részére ő viselt gondot. ¹⁾ *Szentiványi Lászlóról* ellenben be van bizonyítva, hogy hűtlenül gazdálkodott Munkács várában.

A juratus 1695. szeptember 22-ikétől október 5-ig összesen 27 tanút hallgatott ki, mi azonban az egészen lényegtelen vagy pusztán ismétléseket tartalmazó vallomásokat figyelmen kívül hagytuk. De szükségesnek látjuk felemlíteni, hogy egy pár kivételével, részint közvetlen tudomás, részint hallomás után, valamennyi tanu bizonyítja, hogy a német drabantok arany-ezüst nemüeket, pénzt, gyöngyöt stb. találtak egy rejtékben, melyből azonban nem annyira ők, mint inkább a várbeli tisztek huztak hasznot.

Olasz Ferencz vallomásával a tanukihallgatási jegyzőkönyv félbeszakad; a juratus letette pennáját s valamely előttünk ösmeretlen oknál fogva az inquisitio Kassán abban hagyatott. Nem akarunk találgatásokba bocsátkozni, mert ez úgy se vezetne célhoz, s egyszerűen csak megemlítjük azt a lehetőséget, hogy a vizsgálat talán épen II. Rákóczy Ferencz óhajására szüntettetett be, a ki az 1695-ik év szeptember és október havában sárosvármegyei jószágán mulatván ²⁾ a tanukihallgatás eredményéről könnyen informáltathatta magát, és vagy arra a meggyőződésre jutott, hogy a törvényes eljárást nem érdemes tovább folytatni, vagy jóakarói figyelmeztethették őt, hogy az igazságkeresés közben szükségképeu össze fog ütközni a kamarával s annélkül hogy célt érne, feles számú ellenséget szerez magának, szóval tanácsosabbnak tartá félre dobni az odiosus ügyet, fönmaradván számára az a szomorú tanulság, hogy Kollonics és Pater Kiss-féle embereket nemcsak a jezsuiták nevelnek.

A bizonyítási eljárás tehát félbeszakadt; ez azonban reánk nézve másodrendű kérdés, mert a kihallgatott tanuk vallomásai-ból kétségtelenül megállapítható, hogy Báthory Zsófia Munkács

¹⁾ Thaly Kálmán id. m. 95., 109. l. A Záborszky gondviselésére bizott tárgyakat gr. Csáky István országbíró 1688. november 2-án Kollonics érseknek adta át. *Monum. Hung. Hist.* XXIV. 387. l.

²⁾ L. Thaly id. m. 260. l. A tanukihallgatási jegyzőkönyv nem másolat, hanem *eredeti fogalmazvány*, a juratusnak napról napra való följegyzése.

várában kincset rejtett el, melynek egy részét a capitulatio után a német drabantok fölfedezvén, a várbeli tisztekkel együtt eltékozták, más részét pedig Pater Kiss ragadta magához, mikor Munkácsról kifelé állott a szekere rúdja. A kincstaláló németek közül az inquisitio idejében már egy sem volt a várban, megszöktek vagy szép szerével odébb állottak, nyilván mert a tolvajok és orgazdák nem találták kellemesnek egymás társaságát. ¹⁾ Kétségtelen dolog továbbá, hogy a Rákóczy-ház Munkács várában lévő ingóságainak csak egy töredéke leltározatott s a rejtekben lévő nagy számú ládákat részint a kamara foglalta le jogtalanul, részint annak küldöttjei ragadozták szét a hűtlen tisztviselőkkel együtt. ²⁾

Meg kell azonban az igazság érdekében jegyeznünk, hogy az 1683 és 84-ik év folyamán Thököly Imre Munkács várában található összes ingóságait a letétemény gyanánt őrzött idegen javakkal együtt számba vétetvén, e hosszadalmas és nagy felelősséggel járó munkát meghitt tanácsosa *Radics András főkapitányra bízta, a ki tehát minden bizomnyal csak kötelességét teljesíti akkor, mikor a tanuk között szereplő szolgálója a vasas ládák nyitogatása közben lepte meg őt.* Természetes, hogy ennek láttára a leányzó gyanuja tüstént fölébredt, bár nem tud egyebet fölhozni Radics ellen, mint hogy egy kis sárga ládácskát, a praefectus és porkoláb jelenlétében felesége kezébe adott, és hogy Munkácsról való elköltözése alkalmával hét társzekerem vitette holmiját. Tudjuk azonban, hogy Radics vagyonos ember volt, és önzetlenségét legjobban bizonyítja az, hogy — bár buzgó lutheranus létére a vár föladásának absolon mellett legfőbb tényezője vala — nem fogadott el a németektől semmi kitüntetést vagy jutalmat, hanem Munkácsról egyenesen felesége jószágára költözködött, s később szívvel-lélekkel csatlakozván II. Rákóczy Ferenczhez, mint a fejedelem kipróbált hűségű kassai kapitánya halt el. ³⁾

Pater Kissre vonatkozólag azonban már az 1680-ik év folyamán tartott vizsgálat kiderítette, hogy nem csak gyűlölködést idézett elő Báthory Zsófia és Zrinyi Ilona között, hogy maga annál könnyebben keresztülvihesse alávaló terveit, hanem az öreg fejedelemasszony halála után a legnagyobb vakmerőségre vetemedvén, rútul szitkozódott és fenyegetőzött, hogy németet

¹⁾ Egyik német drabant kereskedést nyitott Munkácson, később Kassára ment; másik világgá szökött. I. Csetkovics Mihályné, Zsófiasszony, Mátyás zsoldosné stb. vallomását.

²⁾ A leltározásnál Rozmán János is szerepelt, a kinek feleségét a vallomások legjobban compromittálják.

³⁾ L. Thaly Kálmán: II. Rákóczy Ferencz ifjúsága. 89—90. l. Monum. Hung. Hist. XXIV. k. 137., 149., 173. l.

hoz Munkácsra, sőt ha Zrinyi Ilona megbosszantja őt: »*mind jóságát elveszti s mind feje elesik.*« Bucsuzásképen pedig leszakgatta a munkácsi tárházról a pecséteket, s az ott található legértékesebb ezüst és arany edényeket beolvasztatván, sok más ládászámra menő drágaságokkal együtt, nagy mennyiségű pénzt is vitt magával Lengyelországba, mint mondá, »*uti költség*« gyanánt.¹⁾ Mindezek daczára esküdözött a gonosz lelkű ember, hogy ő az árváknak csak javát akarja, mely jóakaratról II. Rákóczy Ferencz önéletrajza, a Báthory Zsófia neve alatt »*ad majorem dei gloriam*« hamisított végrendeletek, s az ebből származott Kollonics-féle botrányos pör eléggé tanuskodnak.²⁾

Sötét idők, sötét karakterek a nemzeti elnyomatás szomorú korszakából, szinte jól esik az embernek elfordulni tőlük.

DR. KOMÁROMY ANDRÁS.

¹⁾ A Pater viselt dolgaira vonatkozólag L. az Országos Levéltár N. R. A. fasc. 770. m. 47. 48. 52.

²⁾ A Kollonics-féle pört Thaly id. m. 162., 163. l. Rákóczy önéletrajza után részletesen tárgyalja.

TÖRTÉNETI IRODALOM.

Zsigmond király és Velence összeköttetéseinek történetéhez.

Listine o odnošajih izmedju Južnoga Slavenstva i Mletačke Republike.
(A velencei köztársaság és a délszlávok közti érintkezések oklevéltára.)
IX. kötet. Zágráb, 1890. XX + 490 l.

A zágrábi délszláv akadémia kiadványainak egyik legértékesebb sorozatát képezik azok a kötetek, melyek a velencei köztársaság és a délszláv államok közti érintkezések diplomaciai iratait tartalmazzák. Ez oklevéltárból *Sime Ljubić* akadémiai tag szerkesztésében immár kilencz terjedelmes kötet jelent meg. A legutolsó 1890-ben látott napvilágot és az 1423-tól 1452-ig terjedő levéltári anyagot öleli fel. Oklevelei, ha nem is a legkorrektebb kiadásban, de lehetőleg teljes sorozatban adják a velencei állami levéltár ide vonatkozó iratait. Az általuk felölelt történelmi téma természetéből folyik, hogy ez oklevelek telve vannak hazai vonatkozásokkal, sőt miután a szerkesztő általunk eléggé nem dicsérhető felfogása olyan okleveleknek is helyet adott, melyek kizárólag magyar érdekűek, e gyűjteményt mintegy a Magyarország és Velence közt folyt diplomaciai érintkezések oklevéltárának is tekinthetjük, mely középkori diplomaciai történetünk megvilágításához fölötte becses és kimerítő anyagot tartalmaz.

A sorozat előbbi köteteiből a negyedik és ötödik a korán elhunyt *Szalay József*-nek adott alkalmat, hogy Nápolyi László trónkövetelésének és az általa előidézett országos mozgalmaknak képét mutassa be a részletek oly teljes kidomborításával, a minővel ötödfélszáz éves történelmi tárgynál eddigi forrásaink segítségével aligha találkozunk.¹⁾ A további közlések anyagát Zsigmond király uralkodása derekának, az 1413-iki és 1418-iki

¹⁾ *Századok*, 1882. folyam.

velencei háborúnak történetéhez, melyek Dalmácia sorsát eldöntötték, fogják annak idején hasznosan értékesíthetni e korszak történetének hivatott buvárai.

A jelen kötet *Francesco Foscari* doge trónraléptével kezdődik s a Konstantinápoly meghódítását megelőző esztendővel ér véget. Okleveleinek első csoportja Zsigmond király kormányzásának utolsó tizenöt évét világítja meg, midőn a dalmát kérdés elveszti ugyan akut jellegét, de még mindig vezérfonalúl szolgál a király olaszországi politikájának irányításánál. Zsigmond halála után a velencei-magyar érintkezések másnemű rugója érvényesül: a közös ellenség, a török ellen való védekezés, melynek mindinkább növekedő szükségessége háttérbe szorítja a tengerpart birtokának vitás kérdését és szoros szövetségbe hozza a két államot, melyeket a pápa egyik levelében a keresztény világ egyedüli védőbástyáinak nevezett. A várnai csata előzményei s a hadjárat szerencsétlen kimenetele, Hunyadi János nagy hadi operációi, melyek az egész délvidékre kiterjeszkedtek, s a velencei köztársaság egész szárazföldi és tengeri politikája a kereszténységre oly nagy horderejű török kérdéssel szemben, kapcsolatban a Balkán-félsziget délszláv államainak sorsával, külviszonyaival és belső állapotával, melyek ekkor élték történelmük legmozgalmasabb korszakát, mindezek megtalálják illusztrációjukat e gyűjtemény többi okleveleiben és diplomacziái irataiban, melyek egy 31 ivre terjedő vaskos kötet túlnyomó részét töltik ki.

Nem rendelkezvén elegendő idővel és térrel, le kell mondanunk a gondolatról, hogy e becses történelmi anyag értékesítését csak rövid vázlat keretében is megkísérthessük. Mutatóul azonban legyen szabad egy csoportot kiszakítani belőlük, azt, a mely a Zsigmondkori velencei összeköttetések emlékét tartalmazza.

Zsigmond viszonyát az olasz államokhoz érdekesen ismertette *Óváry Lipót* a Századok egy előbbi évfolyamában.¹⁾ De az általa felhasznált források: az Akadémia Történelmi Bizottságának milanói másolatai²⁾ csak egy oldalról mutatják be e kiváló érdekű kérdést. A szövetség Filippo Maria Viscontival, Milano herczegével kétségkívül egyik legfontosabb részlete a király olaszországi politikájának; de a milanói levéltárak erre vonatkozó oklevelei e politika egy másik fázisát, a velencei összeköttetéseket teljesen figyelmen kívül hagyják. Pedig ez a két actio egymásból folyik, történetük kölcsönösen kiegészíti és illusztrálja

¹⁾ 1889. folyam, 273—293. l.

²⁾ E másolatok részletes kivonatokban közzé vannak téve a *Magyar Tud. Akadémia Történelmi Bizottságának oklevél-másolatai* cz. kiadvány I. kötetében, melyet szintén *Óváry Lipót* szerkesztett.

egymást. S a legérdekesebb időszakban, Zsigmond koronázási útja idején, midőn a király az olasz területen közvetlen érintkezésbe jut olaszországi szövetségeseivel és ellenségeivel, s Róma befolyása egész eddigi politikájának új fordulatot ad, a milánói iratok megszűnnek tovább értesíteni bennünket az eseményekről; az általuk nyújtott kép hézagos, befejezetlen marad.

A velencei levéltár anyaga, melyet a jelen kötet tesz számunkra hozzáférhetővé, e hézagokat nagyrészt kitölti s a másik oldalról is megvilágítja a képet. Az eredmény, minek bemutatására az alábbi szerény sorok vállalkoznak, egyuttal a kiadvány történelmi értékét is legyen hivatva dokumentálni.

A velencei köztársaság politikájában Francesco Foscari doge trónralépte nevezetes változást idézett elő. A signoria, mely addig első sorban tengeri hatalom volt, s főcéljául a tenger fölötti kizárólagos uralmának biztosítását ismerte, ujabban a szárazföldön is kezdett terjeszkedni. Hajóinak uralmát a XIV. század végétől kezdve egy idegen félelmes hatalom, a török tette vitássá a középtenger vizei felett. Hatalmi állásának leggazdagabb forrásait látván fenyegetve az új ellenség által, a köztársaság más oldalról keresett kárpótlást s ezt megtalálta a szárazföldi terjeszkedés eszméjében, melyre ez időtől kezdve hatalmi eszközeinek teljes felhasználásával vetette magát. Dalmácia elfoglalása, mely nem egészen tíz évi küzdelembe és erőfeszítésbe került, bár még szoros összefüggésben a tengeri érdekekkel, bizonyos tekintetben már ez új irányzatnak volt előhírnöke. S alig jutott a köztársaság az adriai tenger e fontos partvidékének birtokába, azonnal szemet vetett a felső-olaszországi kis fejedelemségekre és városokra, melyek a lagunák szomszédságában elterülve s egymás közt folytonos villongásban élve, kész prédáivá lőnek a hatalmas szomszéd terjeszkedési vágyainak. Friaul, a trevisói tartomány, Pádua, Rovigo, Vicenza és Verona egymásután estek szent Márk köztársaságának hatalmába. ¹⁾

Ezek a foglalások a XIV. század két utolsó, s a következő század két első tizedére esnek, s előkészítői voltak annak az új politikai iránynak, melynek célja volt Velenczét szárazföldi hatalommá tenni s számára a felső-olaszországi államcsoportban elsőrendű helyet biztosítani. Ennek a nagy czélnak azonban számos kisebb akadály mellett erős ellenség állott útjában: Filippó Maria Visconti, Milano hercege, kinek családjában szintén nem kisebb eszme vált hagyományyá, mint Felső-Olaszország egye-

¹⁾ A köztársaság hódítási politikájában a XV. század elején beállt lendületet részletesen tárgyalja *Daru*, *Histoire de la république de Venise*, a XII. és XIII. könyvben.

sítésének nagy eszméje.¹⁾ A firenzei köztársaság évtizedek óta küzdött már e hatalmi tervek meggátlásáért, s kezdetlől fogva igyekezett csatlakozásra bírni Velenczét Milano ellen. A signoriának mostanig nem volt érdekében belevegyülni az ádáz harciba, mely egész Felső-Olaszországot állandó csataterré változtatta; de mihelyt ő is az olasz területen való terjeszkedést tette jelszavává, nem ignorálhatta többé Milano herczegét. Szövetkezés Firenzével s Visconti megfékezése, — ez volt a program, melynek alapján a békeszerető Tomaso Mocenigo halála után Foscari dogának választatott.²⁾ E program bevallott célja volt: megakadályozni, hogy egész Lombardia a milanói herczeg uralma alá kerüljön. A valóságos cél pedig, hogy a két köztársaság előzze meg Viscontit a foglalásban. Ha ez sikerül, s a velencei köztársaság Felső-Olaszország egy részének urává lesz, akkor Dalmácia birtokát is aligha kell többé féltetni a magyar királytól, s szárazföldi birtokaiból új erőt merítve veheti fel a harcot a tengeren félelmes vetélytársa, a török ellen.

Ebben az irányban, mely Foscari egész uralkodása alatt, tehát majdnem négy évtizeden keresztül befolyásolta Velence külpolitikáját, már természetzerűleg ki van jelölve az érintkezési pontok jellege a lagunák köztársasága és Magyarország között. A signoria terjeszkedése Felső-Olaszországban közelről érintette Zsigmondnak, a római császárnak jogait, s a hadakozó felek egyikére sem volt közönyös, hogy a császár és a birodalom tekintélye melyik mellett foglal állást. A török elleni védekezésben Magyarországra volt nagy jelentőségű a velenceiek segítségével. Ekkép míg egy oldalról Velence egész diplomáciája oda irányult, hogy Zsigmondot megnyerje lombardiai terveinek, másfelől Magyarországnak a török elleni háborúban kellett keresni a köztársaság szövetségét. De kettejük között egy égető kérdés állott: Dalmácia birtokának kérdése. A dalmát partvidékre 1408-ban 100,000 aranyon szerzett birtokjogot Velence László nápolyi királytól, Zsigmond vetélytársától, s a következő években fegyverrel, pénzzel és diplomáciájának minden fondorlataival érvényesítette e jogát, nyomról-nyomra kerítve hatalmába a tartomány városait és szigeteit. Zsigmond király két hadjáratának 1411-ben és 1418-ban nem sikerült e foglalásokat meggátolni; a második háború eredménye az lett, hogy Raguzát és Veglia szigetét kivéve, egész Dalmácia a köztársaság birtokában maradt. A kérdés ezóta szünetelt, de korántsem volt megoldva; s a mily

¹⁾ A Viscontiak hatalmi törekvéseiről érdekes képet ad *Symonds*, *A renaissance Olaszországban*, I. k. 50—70. l.

²⁾ *Daru*, i. m. XIII. könyv.

szívósan ragaszkodott Velence a tartomány birtokához, ép oly határozottan követelte Zsigmond, a magyar szent korona jogaira hivatkozva, annak visszabocsátását. Ez a nyílt kérdés ott lebeg folyton a háttérben a két hatalom összes érintkezésénél s megakadályozza, hogy közös érdekeik érvényesítésére egyesítsék erejüket.

A Milano elleni háboruban, melyet Velence és a firenzei köztársaság az arragoniai királylyal, a savoyai herczeggel, Sienával, a ferrarai herczeggel és Mantuával szövetkezve 1426 tavaszán indított meg, Zsigmond a milanói herczeg pártján állott, kihez 1418 óta többször megújított szövetség csatolta. A signoria a háború kezdete előtt a savoyai herczeg és firenzei köztársaság követői útján igyekezett reábirni Zsigmondot, hogy csatlakozzék a milanói herczeg ellen létrejött felső-olaszországi ligához, de Zsigmond hű maradt szövetségéhez, s miután már az előző évben több ezerre menő magyar sereget helyezett el Friaul és a dalmát partvidék határán, a savoyai udvarnál levő velencei követ: Federico Contareno által egész határozottan megüzentette a signoriának, hogy csakis a dalmát kérdés végleges megoldása árán hajlandó vele egyességre lépni. ¹⁾

A signoria Zsigmond szövetsége nélkül is sikert aratott első hadjáratában. Brescia, Lombardia kulcsa, félévi ostrom után meghódolt a köztársaságnak s a december 30-án létrejött ferrarai béke szentesítette a nagy jelentőségű foglalást. De e siker daczára, s bárha Zsigmond szövetsége nagyon kis mértékben növelte ellenségének tényleges hadierejét, a király ellenséges magatartása nagyon kényelmetlen volt a signoriára nézve, melyet a Dalmácia felől fenyegető magyar invázió veszélye megakadályozott abban, hogy egész erejét az olasz hadműveletekre fordítsa. Ezért szükségesnek látta az eddigi visszautasítás daczára megújítani közeledési kísérleteit Zsigmonddal szemben. Mialatt a háborút szövetségeseivel karöltve megújítja Visconti ellen, 1427. július 4-én Marco Dandolo küldé Zsigmondhoz, hogy az 1419-ben kötött fegyverszünet megújítását kieszközölje és egyuttal igyekezzék a királyt a milanói herczeggel való szövetségtől elvonni. ²⁾

Az 1427. augusztus 4-én kidolgozott követi utasításban ki van mondva, hogy a signoria semmi esetre sem hajlandó lemondani Dalmácia birtokáról, minden más kérdésre azonban hajlandó Zsigmond érdekeit előmozdítani, ha a király vele hosszabb, öt vagy tíz évig tartó fegyverszünetre lép. A török ellen

¹⁾ Listine, IX. k. 23. l.

²⁾ A tanácshatározat 95 igennel 8 nem ellenében mondatott ki. Listine, 20. l.

tervezett hadmenetében kész őt segíteni, illetőleg az átkelést Gallipolinál biztosítani, megnyitva egyúttal Salonichi városát és a környék többi velencei területét a magyar hadak előtt. S ha tényleges hadierőt nem is bocsáthat rendelkezésére, szabadságot ad a királynak, hogy zsoldosokat, a csatagépek kezeléséhez értő embereket és hajókészítő munkásokat fogadhasson a köztársaság alattvalói közül, a mennyire szüksége van.

Egyidejűleg felszólította a királyt, hogy csatlakozzék a felső-olaszországi államok ligájához a milanói herceg ellen, kit ravaszsga és mindenki irányában tanusított perfid eljárása méltatlanná tesz a király barátságára. A ligával való szövetség főleg a király régóta tervezett koronázási útja esetére kínálkozik igen nagy előnyökkel. A két köztársaság barátsága egész Rómáig biztosítja az utat a király és kísérete számára; a signoria a maga részéről ünnepi követséget is kész melléje adni, s ha tengeren akarja az utat megtenni, saját hajóján viteti át Zenggből az olasz partra.

Hogy ajánlatainak nagyobb nyomatékot adjon, a signoria késznek nyilatkozott nyolczvanezer aranyig terjedő kölcsönnel segíteni Zsigmond folytonos pénzzavarain, úgy hogy a fegyverszünet csak e kölcsön visszafizetése után hat hónapra tekintessék felbontottnak. Egyúttal ötezer aranyat szavazott meg követének a magyar urak részére adandó ajándékokra.¹⁾

Dandolo augusztus végén utazott el Zenggbe, a hol Fransepán Miklós grófnál várta be Zsigmond király útlevelét. Vitt magával jegyzőt és iródeákat, számvevőt, szakácsot, tolmácsot s feles számú szolgaszemélyzetet. A signoria bőven ellátta pénzzel is; 200 arany tiszteletdíjat utalványozott számára és a követéség napi kiadásait hét aranyban állapította meg.

A signoria békeajánlatait Zsigmond hidegen fogadta. Miután a köztársaság merevül ragaszkodott Dalmácia birtokához, Zsigmond pedig senmi esetre sem volt hajlandó a magyar korona jogait feladni e fontos országrészre, az óhajtott békekötésről szó sem lehetett. A megújult lombardiai háborúban Zsigmond ismét a milanói herceg mellett foglalt pártot.²⁾ Mint-hogy azonban hadierójét a török ellen vezetett hadjárat vette igénybe, a hadakozó felek közt 1428. ápril 28-án létre jött második ferrarai béke után ő is hajlandó lőn rövid fegyverszünetre lépni Velenczével. A fegyverszünet, melynek létrehozásában

¹⁾ Listine, 21—25. l.

²⁾ Viscontinak a szövetség megújítása érdekében kifejtett actiójára vonatkozólag l. *Óráry* idézett értekezését és a Történelmi Bizottság oklevél-másolatait.

főrésze volt Pietro Guicciardini firenzei követnek, 1428 őszén kötött meg nyolcz havi időtartamra, mely alatt mindkét fél birtokában marad az ez idő szerint elfoglalva tartott területeknek, s egymásnak úgy a szárazföldön, mint a tengeren kölcsönös nyugalmat ígért. A csanádvármegyei Illyéden szeptember 28-án kiállított okiratot a doge november 2-án erősítette meg.¹⁾ A következő év ápril havában pedig ez egyezés lejárván, azt újabb, két évre szóló fegyverszünet követte.²⁾

1430-ban Zsigmond a német birodalomba ment, országa legelőkelőbbjeiből alakított országtanács élén a királynéra és apósára Hermann cillii grófra bízva Magyarország kormányát.³⁾ Hermann grófot, a ki a szlavoniai báni méltóságot évek óta viselte, Horvátország kormányzására is kiszemelte, intézkedéseket téve, hogy a horvát-dalmát bányságot zálogban tartó zenggi gróf kielégíttessék. Ez utóbbi szándék, úgy látszik, Velence ellen irányult, mert a signoria hírt vévén e felől, nem késett aggodalmának kifejezést adni, hogy »ha ez országrészek a gróf kezébe kerülnek, sohasem lesz békesség Dalmáciában.« A zenggi gróf nem lévén hajlandó a bányságot kiadni kezéből, tényleg a köztársaságnál keresett oltalmat, s a consiglio dei pregadi 1430. szeptember 5-iki ülésében tárgyalásokba bocsátkozott a gróf követével az iránt, mit tehetnek érdekében.⁴⁾

Egyidejűleg azonban nem szűnt meg Zsigmondnál a béke és szövetkezés érdekében tovább munkálni. Érdekeinek hatalmas támaszául szolgált Garai Miklós, a nádorispán, aki, mint a diplomacziái iratokból kivehető, 1413-iki velencei látogatása alkalmával belső érdekszövetségre lépett a signoriával. De Zsigmond hova-tovább kevésbé volt a békés kiegyenlítésre diszponálva, s bár a hussziták zavargásai és a baseli zsinat figyelmenek legnagyobb részét igénybe vették, nem idegenkedett a gondolattól, hogy fegyveres eldöntés alá bocsátja Dalmácia birtokának kérdését. Küszöbön álló római útja is erélyesebb és határozottabb fellépésre utalta őt; mielőtt olasz területre lépett volna, számolnia kellett ellenségeivel s tisztába jönnie, mire számíthat barátai részéről a hosszú és veszélyes utvonalon, mely két hatalmas ellenség, a velencei és firenzei köztársaságok területén vezet el.

¹⁾ Listine, 31 — 34. l.

²⁾ Horváth Mihály, Magyarország történelme (1871.) II. k. 491. l.

³⁾ Történetiróink szerint Zsigmond a nádort, az esztergomi érseket, Rozgonyi Péter győri püspököt, Palóczy országbíró és Rozgonyi János kincstartót bízta meg az ország kormányzójának vezetésével. A Frangepán Miklós zenggi gróf által Velencebe küldött tudósítás ellenben a királynét, Cilley grófot, egy püspököt (quendam episcopum) s a nádort nevezi meg Zsigmond helytartóiként. Listine, 44. l.

⁴⁾ U. o. és 46. l.

Zsigmond 1431 tavaszán Hédervári Lőrinczet küldé a savoyai herceghez, június 2-án Bambergből irt a monferratói örgrófnak, s miután mindkét helyről biztató választ kapott, megújítja szövetségét a milanói herceggel, elrendelte a kereskedelmi zárlatot Velence ellen és 5000 főnyi sereget küldve Friaulba, megtette az előkészületeket a háború megújítására.¹⁾

Szeptemberben a nádornak egy küldötte járt Velenczében, Ladikovich Domsa, a ki tudomására hozta a signoriának, hogy ura fáradásai a béke érdekében sikertelenek maradtak. Garai két hónapnál tovább időzött Nürnbergben a király oldala mellett, s ez idő alatt úgy ő, mint a nürnbergi várgróf minden alkalmat megragadott, hogy Zsigmondot kedvezően hangolja a köztársaság iránt, de hasztalan. A király ismételten kinyilatkoztatta, hogy a béke első feltételül Dalmácia visszaadását tekinti. Ha ez meg történik, minden egyéb ügyben: a birodalom olasz területének kérdésében is teljes méltányosságra számíthatnak részéről. A nádor ezt sürgősen tudatva Velenczével, újabb nyilatkozatát kéri, hogy követe az üzenettel Augsburgban vagy Feldkirchben utólérhesse a királyt. A friauli magyar hadak a nádor alá lévén rendelve, be fogják várni a köztársaság nyilatkozatát.²⁾

Garai Miklós üzenete igen világosan állította Velence elé a helyzetet: A dalmát kérdés egyedüli akadálya a békének Magyarország és Velence között, s mindaddig, míg e kérdés megoldva nincsen, igazi békéről és egyetértésről szó sem lehet. Zsigmond maga nem sok súlyt helyezne erre az egész dologra; sokkal inkább el van foglalva a törökkel, a birodalommal »és az egész világgal,« de a magyar urak nem hagyják azt annyiba. Ezért Velence nagyon csalódik, ha a király magas korára és közeli halálára építi politikáját. Ha Zsigmond meghal, az új király csak úgy számíthat a nemzet jó indulatára, ha a magyar korona jogainak minden irányban érvényt fog tudni szerezni.³⁾ A köztársaság tehát akkor cselekszik a leghelyesebben, ha lemond

¹⁾ 1431. júl. 2-án Nürnbergben kelt megbízólevele, melyben Brunorio della Scalat, Tamási Iászló udvarmestert, Hédervári Lőrinczet és Mátyás alkanczellárt a milanói herceghez küldi. I. *Fejér*, Codex Diplomaticus, X. 7. k. 328. l. Az augusztus 1-én megkötött szövetség oklevelét l. u. o. 330. l. Szeptember 19-én a szövetségpontok ismét közjegyzői okiratba foglaltattak. (Bécsi udvari levéltár.) V. ö. *Aschbach*, Geschichte Kaiser Sigmund's, IV. k. 53. s. köv. l.

²⁾ Listine, 47—49. l.

³⁾ »Hungari et barones Hungarie multum extimunt istud factum, et quod si rex iste moreretur et non essent nisi tres homines in mundo, reperiretur ex tribus unus, qui vellet esse rex Hungarie, et quod unus alius rex Hungarie cum favore Hungarorum erit magis promptus et fervens ad recuperandam iura corone Hungarie.« Listine, 48. l.

Dalmáciáról, még pedig mielőtt Zsigmond Lombardiába megy, mert habár csekély haderővel és kevés pénzzel indul is útjára, ez az olaszországi út bizonyára növelni fogja olasz szövetségeseinek számát s kevesbíti azokét, kik a köztársaság pártján állanak. A mi az adriai hajózást illeti, a nádor biztosítja Velenczét, hogy a tartomány visszaadása esetén sem kellene végkép lemondaniok a dalmát tengeri kikötőkről. A kikötővárosokat a köztársaság zálogban tarthatná meg bizonyos összegért; arra hogy a zálogösszeg visszafizettségük, egyhamar aligha kerülne sor a magyar király részéről.¹⁾

A köztársaság azonban nem látta magát a politikai helyzet által oda indíttatva, hogy dalmáciai hódításairól könnyű szerrel lemondjon. Szeptember 12-ikéről kelt üzenetében kimondta, hogy erre most sem hajlandó; de nem mond le a reményről, hogy a békét más alapon is megkötheti Zsigmonddal, s e czélból helyet és időt kér megállapítani, hogy küldöttei a magyar király követeivel összejöhetnének.²⁾

Ez a válasz egyértelmű volt a visszautasítással; Zsigmond még ez év őszén megindította a háborút Friaulban. A lombard harcztéren már jóval előbb megújult a mérkőzés Milano és a szövetséges köztársaságok között, s ezúttal a veszteség az utóbbiak részén volt. A háború már javában folyt, midőn Zsigmond november második felében Graubündennél átkelt a havasokon, s Milanóba menve, fejére tétette a vaskoronát.

Zsigmond olaszországi útjának első időszakáról a velencei diplomaciai iratok hallgatnak, jeléül annak, hogy a háború megújultával minden érintkezés megszakadt a király és a köztársaság közt. Csak 1432. február végén kezdte fölvenni a signoria az összeköttetés szálait. A szövetség Zsigmond és Milano közt egyik fél számára sem termette meg a remélt gyümölcsöket. Viscontira Zsigmond segítsége csak erkölcsi támogatás jelentőségével bírt, melyért méltán sokalhatta a szerződésileg kikötött 5000 arany havi segélydíjat. Az összeg rendetlenül lett beszolgáltatva; a milanói herceg sok egyéb dologban is nehézkes szövetségesnek bizonyult, a szövetség többi tagjai, a savoyai és monferratoi hercegek pedig egész határozottan pénzbeli alku tárgyává tették megígért fegyveres segítségüket. Zsigmond jóformán haraggal és boszúsággal távozott Milanóból, hol öt hetet töltött a nélkül, hogy csak találkozott volna is a herceggel.³⁾ Az 1432. év kezdetén Piacenzába ment. Velence ekkor elérkezettnek látta az időt az újbóli

¹⁾ I. h.

²⁾ I. m. 49. l.

³⁾ *Aschbach*, i. m. IV. k. 53. s köv. l.

közeledés kísérletére. Számításai annál biztosabb alapon nyugodtak, mert most már Róma felől is hathatós támogatásban részesült. V. Márton pápa utóda, IV. Eugén velencei származású volt és pápasága kezdetétől fogva Velence barátjának mutatta magát. Míg előde a firenzeiek pártján állott, ő egész határozottan a velencei köztársaság mellett foglalt állást. És a pápa magatartása nagyjelentőségű volt Zsigmondra nézve, a ki a baseli zsinat reformátori actiójának küszöbén, úgy a mindinkább bonyolódó egyházpolitikai kérdésekkel, mint az olaszországi zavarokkal szemben a császári korona fényétől remélte fogyatékos tekintélyének megerősbülését.

A köztársaság előzetes puhatolózások után, melyekre Domsát, a horvát vicebánt használta volt fel,¹⁾ 1432. február 26-án követeket választott, a kik Ferrarába menve, onnan találkozótkérjenek a magyar király megbizottaitól Mantuába vagy Reggióba, vagy más városba az estei vagy mantuai örgrófok területén. A választás Daniello Vitturi és Andrea Morosini patriciusokra esett. A signoria utasításul adta nekik, hogy örökös békét ajánljanak Zsigmondnak, ha pedig erre nem hajlandó, minél hosszabb időre, de legkevesebb öt évre terjedő fegyverszünetet igyekezzenek tőle kieszközölni, az 1413-iki fegyverszünet szellemében. Ez kiterjesztendő lenne a firenzei köztársaságra, az estei és mantuai örgrófokra, Ravenna urára, a görzi grófra és a tirolai Lagerthal (Vallis Lagurina) nemeseire; de a milánói herczegre semmi esetre sem, mert ezzel külön békeszerződésre van szükség, mely a magyar királylyal való egyezségtől külön, önálló tárgyalások alapján lenne megkötendő. A török elleni segély kérdésével szemben a signoria arra a körülményre utal, hogy ez időszerint a törökkel békében van; ez ügyben tehát semmi ígéretet nem tehet. Dalmácia kérdése csak annyiban merült fel ezúttal, a mennyiben a köztársaság ismételten kinyilatkoztatta, hogy e tartományt nem uralomvágyból, hanem saját védelmére és biztonságára tartja elfoglalva és nem is fog róla lemondani.²⁾

A követek nagyszámú kísérettel utaztak el s az utiköltéségen felül naponként négy aranyat kaptak ellátásukra. Zsigmond márczius 25-én Parmából Tamási Lászlót, Hédervári Lőrinczet, Thallóczy Matkót, Mátyás alkanczellárt és a fentebb említett Domsát bízta meg az alkudozások vezetésével.³⁾ A tárgyalások

¹⁾ Hihetőleg ugyanazt, kivel a diplomacziái iratokban mint Garai Miklós nádor és a zenggi gróf követével találkozunk. Listine, 46, 47. és 49. l. Zsigmond Thomsának nevezi okleveleiben.

²⁾ Listine, 50 – 53. l.

³⁾ A megbízólevél megvan Zsigmond birodalmi iktatókönyvében, a bécsi udv. levéltárban. J. 182. b. l.

azonban, úgy látszik, még most sem vezettek eredményre. A háború tavasszal ismét megújult, úgy Lombardiában mint Friaulban. De Zsigmond király Luccán keresztül július közepén Sienába jutva el, itt valósággal megakadt; Rómába nem engedte be IV. Eugén, háta megett az ellenséges firenzei köztársaság zárta el az utat, melynek csapatai Siena falait fenyegették. Zsigmond a kellemetlenségért, melybe maga jutott és a vendéglátó Sienát is juttatta, egyenesen a milanói herceget tette felelőssé, a ki szövetségeseivel együtt cserben hagyta őt, a havi segílyt is visszatartotta és katonákat sem adott védelmére. Ez a helyzet fordulatot idézett elő Zsigmond politikájában. Midőn augusztusban Visconti a szövetség megújítására szólítá fel, kereken visszautasította őt. Velence iránt táplált ellenséges szándékairól még nem mondott ugyan le; október 28-án kelt levelében még rendeletet küld Kanizsai László pozsonyi grófnak, hogy seregét Friaulba küldje a köztársaság ellen.¹⁾ De az elszigetelt helyzet hova-tovább kiméletlenebbül érezteté vele sulyát. 1433. január 21-én már azt üzeni Kanizsainak, hogy embereit küldje egyenesen Sienába az ő felszabadítására.²⁾ Cézlszerűbbnek és hasznosabbnak vélte, saját levelének szavai szerint, a maga megmentéséről gondoskodni, mint a távollevő ellenséggel bajlódni. Sőt arra a gondolatra is jön, hogy végét veti a reá nézve annyi kellemetlenséggel járó ellenséges viszounak. Ez időtől fogva a pápával folytatott alkudozások egyik lényeges pontjaként szerepel az ohajtás, hogy közte és Velence között, valamint a felsőolaszországi államok közt az ellenségeskedéseknek vége szakadjon.

IV. Eugén hosszas tárgyalások után a legfontosabb pontban, a baseli zsinat kérdésében egyetértésre jutván Zsigmonddal, csakugyan mindent elkövetett, hogy a császári koronázást általános béke előzze meg. Milano és a liga közt 1443. ápril 7-én jött létre a békekötés. Május 21-én, áldozó csütörtökön tartotta Zsigmond bevonulását az örök városba; május 31-én, pünkösdi ünnepén tette fejére Eugén pápa a császári koronát. Az ünnepélyen Velence is képviseltette magát Andrea Donatoval, Szent-Márk procuratorával, a ki egyúttal a békealkudozások vezetésével is meg volt bízva. S néhány nappal később, június 4-én megkötöttett a fegyverszünet Zsigmond és a köztársaság között, melynek feltételeit Zsigmond császár okirata a következő pontokban foglalta:

1. A császár és a köztársaság öt évig tartó fegyverszünetre lépnek.

¹⁾ *Fejér*, Codex Dipl. X. 7. k. 418. l.

²⁾ U. o. 474. l.

2. Az ez idő szerint bírt terület mindkét fél birtokában marad.

3. Mindenik fél biztosítja a másiknak a szabad utazást és kereskedést a maga területén.

4. Egymás ellenségeit nem fogják segíteni; ha a császár a birodalom fejedelmei és vazallusai ellen hadat visel, a köztársaság nem avatkozik bele a háborúba. Kivételt képeznek e pontban az estei, monferratoi és mantuai örgrófok és a ravennaiak, a kik a fegyverszünet oltalmába különösen befoglaltatnak.

5. A fegyverszünet tartama alatt az örökös békekötés előkészítésére IV. Eugén pápa kéretik fel.

6. Zsigmond hadainak a köztársaság a maga területén szabad átmenetet biztosít, de a császár tartozik szándékát egy hónappal előbb bejelenteni.

7. Ha a fegyverszünet részesei közül valamelyik hadat indítana a másik fél ellen, ez a fegyverszünetet nem zavarja meg, de a békebontót egyik félnek sem szabad támogatni.¹⁾

E pontokon kívül a köztársaság részéről jelentékeny pénzbeli segély is lőn biztosítva Zsigmondnak, a ki a hosszú olasz út viszontagságai után teljes mértékben reá is volt arra szorulva. Rómától augusztus közepén bucsút véve, a császár a milanói herceg területének gondos kikerülésével tette meg az utat visszafelé. Ferrarában szeptember elején a velencei köztársaság üdvözlő küldöttségét fogadta, melynek élén Francesco Barbaro ünnepi beszéddel köszöntötte Velence új frigyését. Mantuában szeptember végén a signoria Donato által 10,000 aranyat fizettetett ki neki útiköltségei fedezésére.²⁾ Mint egyik történetírója megjegyzi: kinek elkeseredett ellenségeként lépett olasz területre, mint Velence kiengesztelődött jóbarátja tért vissza Itáliából.³⁾

A következő években a baseli zsinat vette igénybe Zsigmond tevékenységét. A signoria folytonos érdeklődéssel kísérte a császár fáradozásait az egyház egysége és a kereszténység békéje érdekében. Közben nem szűntek meg a tárgyalások, melyeknek célja volt Magyarország és a velencei köztársaság között örökös békét hozni létre. A pápa a római fegyverszünet ötödik pontja értelmében maga vette kezébe az ügyet. Azonkívül a signoria Garai nádorral is folytonos összeköttetésben állott e tárgyban; már 1433 végén üzenetet váltanak egymással, s a signoria annak a két dalmát szigetnek jövedelméből ígért részt a nádornak, melyre ez Zsigmond adományából már régóta igényt

¹⁾ Listine, 56—58. l.

²⁾ *Aschbach*, i. m. IV. k. 128—129. l.

³⁾ U. o.

tartott, ha Baselben személyesen jár közben a császárnál a béke érdekében. ¹⁾ Talán e közbenjárásnak eredménye volt, hogy Zsigmond 1434 január havában követküldésre szólította fel a signoriát, mely e felhívásra Andrea Donatot és Federico Contarenót küldte Baselle. A béke létrejövele esetén, mely az olaszországi foglalások és Dalmácia birtokának szentesítését feltételezte. a köztársaság 60,000 aranyig terjedő segélypénzt helyezett e követek által Zsigmondnak kilátásba; ha pedig az örökös béke Dalmácia birtokának kérdése miatt nem volna létrehozható, a fegyverszünetnek harmincz vagy legalább tiz évre való meghosszabbítása lön a követek feladatává téve, 50,000 arany segély ígérese mellett, lehetőleg úgy, hogy az erre vonatkozó egyezséghez a magyar főurak és országos rendek is jelentsék ki hozzájárulásukat. ²⁾

A követek elmentek, de vissza is tértek Velenczébe, a nélkül, hogy működésüknek különös nyomát találják. 1436 telén a zenggi püspök járt Zsigmond megbízásából Velenczében s ennek felszólítására a köztársaság újabb követség küldését határozta el. ³⁾ A következő év tavaszán újból kitörvén a háború Milano és Velence között, a velencei követ Francesco Barbaro azzal az utasítással utazott Zsigmondhoz, hogy a lejáró fegyverszünetet meghosszabbítva, a császártól segítséget kérjen, valamint a lombardiai foglalásokra a már előbb megígért császári megerősítést megsürgesse. ⁴⁾ Barbaro követségével egyidejűleg Marco Dandolo is Zsigmond udvarában találjuk, mint a köztársaság rendes követét, ki főszerepet vitt a béketárgyalások vezetésében. A fegyverszünet 1437. június 29-én ujított meg kilencz évi tartammal; Zsigmondnak erről kiadott oklevelét a Velenczébe visszatérő Dandolo októberben mutatta be a signoriának, és a 3. november 3-án adta hozzájárulását. ⁵⁾ Egy hónappal később Zsigmond császár megszűnt élni, s a következő év május havában a Magyarországra küldött követség már utódja Albert előtt adott kifejezést abbéli reményének, hogy a magyar király és Velence között a barátságos viszony továbbra is fenn fog állani.

DÉCSÉNYI GYULA.

¹⁾ Listine, 62—63. l.

²⁾ A követi utasítások 1434. január 16-án keltek. U. o. 63—66. l.

³⁾ Deczember 19-iki tanácshatározat. U. o. 92. l.

⁴⁾ Utasításai 1437. május 23-áról keltezték. U. o. 98—99. l.

⁵⁾ U. o. 103--105. l.

T A R C Z A.

RÁKÓCZI ERZSÉBET SÍREMLÉKE HORVÁTORSZÁGBAN.

Rákóczi Zsigmond erdélyi fejedelem harmadik fia *Pál*, tudvalevőleg a római egyház kebelébe áttérvén, a reformált hitű fejedelmi ággal szemben a Felső-Vadászi Rákócziak katolicus grófi ágának — mely különben csak három nemzedékben virágzott — lön alapítója. Gr. Rákóczi Pál országbíró egy fiút hagyott maga után, a Nagy-Váradon török kardok csapásai alatt 1664-ben vitézi halállal kimúlt gr. Rákóczi Lászlót; a kinek nejétől Nagy-Mihályi Bánffy Erzsébettől csupán egy leánykája, gr. Rákóczy Erzsébet maradt, előbb gr. Erdődy Ádám, majd gr. Erdődy György országbíró hitvese. Erzsébet grófnő; Hrussó várának, a kis-tapolcsányi kastélynak s részben Zborónak is úrnője, férfias lelkű erélyes hölgy vala, különösen szenvedélyes vadász. I. Rákóczi Ferencz árván maradt gyermekeit: Juliánát és II. Ferenczet rokon meleg szeretettel szerette, s érettek, mint árva véreiert, a munkácsi várostrom idején közbenjárt Sobieski lengyel királynál s a bécsi udvarnál. Később II. Rákóczi Ferencz ifjúkorában gyakran tartózkodik vala Kis-Tapolcsányon nála, mint szerető nagynénjénél; itt szülé meg első magzatát neje Hesseni Sarolta hercegnő. Utóbb azután, Rákóczi elfogatása, kibujdosása alatt és szabadságharczai kezdetén Erzsébet grófnőt, hű rokon vonzalmáért a bécsi udvargyanúba fogta; melyet hogy a politikába nem elegyedő úrnő magáról elhárítson: a kurucz hadak Lévához előnyomulásakor, 1703. ősszel, Kis-Tapolcsányt odahagyván, császári érzelmű férje jószágaira: Szomolányra, majd a veszély növekedtével Horvátországba vonúlt. és itt leginkább *Száva-Újváron* (ma: *Novi*) tartózkodott, egész 1707-ben bekövetkezett haláláig. Az 1706-iki fegyvernyugvás és békealkudozások idejében, régi bizalmasa — s a békebiztosok egyike — b. Szirmay István által tudakozódott öcscsének II. Rákóczy Ferencz fejedelemnek iránta táplált érzelmeiről. Mire Szirmay azt válaszolá: a fejedelemmel beszélgetvén, mindenkül bőven meggyőződött, hogy »*a vér nem vált vízzé*«, a régi hű rokon szeretet öcsce nemes szívében ma is melegen lobog; s kérve kérte a grófnőt: térjen vissza mielőbb régi otthonába; minek is bujdosik? »Mert ámbátor a világ végéig bujdosnék is Ngod: még is csak Rákóczi marad. *A Száva vize sem mossa le Ngodról a Rákóczi-nevet!*«

Most ezen Rákóczi Erzsébet utolsó éveiről közöl velünk *Murk István* papnövendék úr Zággrából néhány történelmi adatot, *R. Lopasies* horvát ezikke után. Az újabb magyar történetirodalom nem ismeréséről tanuskodó bevezetést elhagyjuk, hanem megemlítjük azt, a mi a cikkceksében új. Nevezetesen, hogy a grófnő 1704-től kezdődő száva-újvári magányában többnyire férje birtokain való gazdaskodással, s férjén és ennek Erdődy rokonain kívül, gr. Eszterházy Imre és gr. Nádasdy László magyar főúri származású főpapokkal s Brajkovich zágrábi püspökkel való társalgással s levelezéssel tölté idejét. (Mi hozzáteszszük, hogy Szirmay Istvánnal is sokat és sűrűen levelezett vala.) Brajkovich Márton püspökhöz 1705—1707-ben írott levelei egész csomagot képeznek a zágrábi érsekség levéltárában. (Epist. ad diversos, Tom. VII. 7.) Tartalmuk leginkább gazdasági; de világot vetnek a grófnő buzgó vallásosságára, s itt-ott politikai vonatkozásokat, híreket is stb. foglalnak magukban. — Rákóczi Erzsébet csak magyarul és tótul tudott, de ezen években a tótnek segélyével a rokon horvát nyelvet is tűrhetően elsajátítá. 1706. július havában a grófnőt nagy csapás érte; ugyanis egyetlen fia *) a gráci egyetemen tanulmányait végezvén, a mint Bécsbe utaznék: a Simmering havasán, meghült és Schottwienben váratlanul elhunyt. A következő év elején már maga a sebzett szívű anya is beteg vala, s ez okból 1707. martius 2-kán kelt levelében Brajkovich püspöktől a bőjti ételektől való fölmentést kér. Betegsége egyre súlyosbult, mígnem 1707. november 8-ikán Száva-Újvárott, 52 éves korában jobblétre szenderülvén, benne a Rákócziak grófi ága kihalt. (II. Rákóczy Ferencz és udvara hat hétig gyászt öltött emlékezetéért.) Tetemei az 1708-ik év elején tétettek örök nyugalomra a klanyczi monostor temploma sírboltjában. Fényes temetésén a zágrábi püspök sok magyar és horvát főúrral személyesen jelen volt. Sírja fölött a klanyczi egyházban, a gr. Erdődyek temető-helyén most is látható még emlékköve, eme fölirattal:

Et (-xcellentissima) Et I. (-Illustrissima) C. (-omitissa) D. (-omina)
 ELISABETHA RÁKÓCZY De F. W. (Felső-Vadász) Et I. C. D. (Illustrissimi Comitiss Domini) Georgij Erdeody De M. (Monyorókerék) Iud.
 Cur. Reg. C. Consors. Obijt Anno Aetatis Suae 52. Die 8. Mensis
 Novembris 1707.

Mely fölirat különösen az eddigelé nem ismert életév és halálozási nap pontos meghatározásánál fogva érdekes és a Rákócziak családfájához némi új adalékkal szolgál.

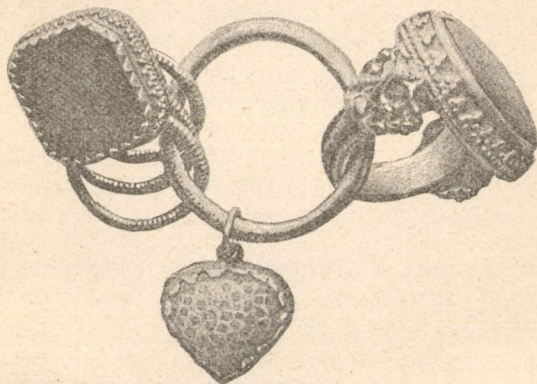
Közli: T. K.

*) Kár, hogy ennek keresztneme nem említetik. Rákóczi Erzsébetről eddigelé úgy tudta a családtörténet, hogy gyermektelen volt. Itt említett fia alkalmasint első férjétől született, — mert a másodikat, gr. Erdődy Györgyöt általában magtalannak írják.

B. KRAY PÁL EMLÉKTÁRGYAI.

Krajovai Kray Pál tábornag újabbnori hadi történetünknek egyik legkiválóbb alakja. Vitéz katona, eszes ember, ki a legnehezebb időkben dicsőséggel állotta meg helyét. Abban az időben, mikor a francia hadsereg a győzhetetlenség nyombusát fűzte zászlóhoz, Krayt magok a francziák »le fils chéri de la victoire«-nak nevezték s a szövetségesek mindenfelé ünnepelték. Hadtörténetírónak méltó feladat lenne a vérpadon halált szenvedett kurucz löcsei bíró unokájának életrajzát meg írni. Bizony-ságot szolgáltatna, hogy mily nagy és döntő szerepet játszottak a magyar hadak a császári hadsereg keretében.

Ezúttal két érdekes apróságot óhajtunk olvasóinkkal megismertetni, melyek e kiváló hadvezérről dédunokájára, gr. Festetics Bélára maradtak s jelenleg is annak tulajdonát képezik. B. Kray Pál (1735. febr. 5. — 1804. jan. 19.) életéből közismeretű, hogy a Hora és Kloska lázadás idején

HORA ÉS KLOSKA VEZÉREK AMULETJEI.

1783-ban a 2. számú székely határezrednél alezredes volt. 1784. decz. végén Kray Pál volt az, a ki a két lázadót kézre keríté s 1785. jan. 3. a gyulafejevári erődbe beszállíttatá. Az elfogatás részleteit böven tárgyalják a lázadásról szóló munkák, de egy érdekes kis — inkább ethnographiai — részletről nem volt tudomásunk.

Hora, a lázadás vezére, oláh szokás szerint amuletet viselt a nyakán. Ez amulet, mely a rossz szellemek és veszedelem távoztatójaként szerepel, szivalakú, barna pöttyös, halványsárgás, durva ezüst foglalatú kő (astraea corallis). Ugyancsak Hora egy aranyozott, idomtalan ú. n. balkáni művezetű ezüst gyűrűt viselt, melybe egy tojás alakú (3 cm.—2.5 cm.) carneol kő van illesztve. Kloska, Horának társa, amuletképen egy hatszögletű, ezüst reczés foglalatba illesztett carneol viselt, melynek hátlapján három

eziüst karika van áthúzza s ezek egy nagyobb — mintegy kulestartó — karikáról függnék.

Mindhárom tárgy a balkáni népies ötvösség typusát tünteti fel s Erdélyben, valamint a balkáni országok pásztorai máig viselik az efféle, varázslat ellen hathatós tárgyakat. Kray — ki e tette következtében ezredessé lépett elő — emlékül megtartá e tárgyakat, s a mostani tulajdonos a m. nemzeti muzeumnak szándékozik e mindenesetre érdekes emlékeket adományozni.

A másik emléktárgy ugyancsak személyes vonatkozással bír. 1796-ban Kray Pál, mint altábornagy Németországban diadalra vezette csapatait, 1798—99-ben — már mint tábornagy — rendkívül nagy szerencsével hadakozik Lombardiában s a várnégyszögben, ellentétben Károly főherczeggel, ki német földön akkor csatát csatára vesztett. Ez okból 1799 végén Krayt visszahívták Bécsbe s neki adták a németországi hadak vezérletét, Károly főherczegre meg az olasz parancsnokságot bízták. Krayt az udvarnál nagy kitüntetésekkel fogadták. 1800. jan. 12. nagy álarczos vigadalom volt a bécsi redorte termeiben, melyen az uralkodó-pár is megjelent. Krayt kivált a császárné s királyné (Mária-Terézia, Ferencz második neje) kegyelte, ki álarczban jelent meg a mulatságon. A nagy tömegben Kray felé tartván egy zöld papírral bevont kis dobozt adott át neki, melyre vörös tentával fehér kis papírra írott következő sorok olvashatók: »Hier findest du, was dich erwartet.« Felnyitván a dobozt. annak arannyal bevont alján e két szó van: »Ein Neuer« s benne egy kis zöld zománcos babérmag. Kray 1800. márcz. 5-én ment a német harcztérre; új babérokat azonban többé nem aratott, a szerencse elhagyta. De azért régi babérni nem hervadtak el, mert egyike volt azoknak, a kik győzni tudtak.

a.

COMENIUS TÁRSASÁG.

E társaság, melynek céljairól s keletkezéséről pár hó előtt megemlékeztünk, f. évi október 10-én Berlinben megalakult. Az előleges jelentkezők száma a világ összes művelt népeiből meghaladta volt már a hatszázat; ezeknek körülbelül hatodrésze jelent meg a mondott napon és helyen, hogy az együletet életbe léptesse. — A gyűlést Dr. Keller münsteri levéltárnok, az egész mozgalom megindítója nyitotta meg. Jelentést tett eddigi tevékenységéről, a társaság ügyeinek állásáról, majd kifejtette annak irodalmi, tudományos és társadalmi céljait. »Manap, midőn a felekezetek, a nemzetek, az osztályok részekre szaggatvák és elkülönítvék, szellemileg üdítő a férfú alakja, kinek lelke az egész emberi nemet karolta át. Szellemét a mai nemzedék számára feleleveníteni, magasztos feladat; s ez a társaság célja«; a felhívás pedig e cél kéré csoportosítani, a világ összes művelt országaiban visszhangra talált.

A gyűlés ezután feladatához látott. A társaság székhelyének Berlint tüzték ki, mi azonban nem zárja ki, hogy idővel ne tarthasson Bécsben, Amsterdamban, vagy más városokban üléseket. Berlinben lesz majd jövő évben a tulajdonképeni alakuló gyűlés. Azután még külön ülést tartottak a »Comenius emlékünnepegy barátai« (Freunde einer Comenius-Gedächtnisfeier), mely azt a határozatot hozta, hogy helyi ünnepek tervezését és, ha valahol kívánják, támogatását fogja ajánlani. Az üléseken Keller levéltárnok érdemeit az ügy körül nyilvánosan megköszönték.

Ezután megválasztották az egyesület elöljáróságát. Az egyetemes elnökség 50 tagból áll. Magyarországot a helyettes tagok közt Szilágyi S. képviseli; a végrehajtó választmány 9 tagból áll, a vezetés úgy látszik dr. Keller kezében marad. Azonfelül három szakbizottságot választottak: egy szerkesztőbizottságot, mely elhatározta, hogy a Monatshefte-ket 1892. márcziusára előkészíti, egy bizottságot a tervezett Comenius-kiállítás rendezése számára, s egy ünnepi bizottságot, azon városok lakosaiból, a melyekben Comenius tartózkodott. Sárospatakot Dezső Lajos képzői igazgató képviseli.

A társaságnak már régebben ismertetett felhívása s annak pontozatai szerint kívánatos lenne, ha országonként alakulnának egyesületek, melyek a magok különös hatáskörét önállóan meghatározhatnák. Ez több helyütt már előzőleg megtörtént; emlékszem, hogy Amsterdamban még júliusban gyűltek össze, kik az eszmét felkarolták. Elég csak a szavakra utalnunk, melyeket dr. Keller a megnyitáskor mondott, hogy tisztában legyünk a társaság leendő munkásságának szellemével és jelentőségével. Nem egyéb lenne az, mint irodalmi békecongressus, mely azonban a politikai congressusnál üdvösebb vívmányokkal szolgálhatná a humanismus ügyét. Már ez okból is kívánatos lenne, hogy a tevékenységben hazánk is méltón képviselve legyen; — azonkívül pedig szorosabban és szakszerűen véve a dolgot, a tudományos neveléstan művelése, a paedagogikai classicusok, köztük Comenius, műveinek kiadása, fordítása, a hazai művelődés és különösen neveléstörténet búvárlása gazdag és hálás munkakört jelölnek ki egy esetleg megalapítandó önálló egyesületnek is. Ezért igen kívánjuk, hogy az irányadó személyiségek ez ügyet magukévá tegyék, s nálunk is egy hasonló társaság megalakítására, azonfelül Comenius háromszázados emlékünnepegy megülnésére hívják fel az érdeklődő, általában a művelt, különösen pedig a tanügyi köröket.

K. J.

HAZÁNKAT ÉRDEKLŐ KÜLFÖLDI IRODALOM.

Fröhlich R., Römische Inschriften aus Pannonien. (Archäolog.-Epigraphische Mittheilungen aus Österreich-Ungarn. 1891. 14, 50—83. l.) — *Hauser, Ausgrabungen in Carnuntum.* (U. ott 162—167. l.) — *Kubitschek J. W., Aus Carnuntum.* (U. ott. 115. és 141. l.) — *J. Jung, Siebenbü-*

gische Inschriften. (U. ott. 97—100. l.) — *Orustein J., Die röm. Niederlassung bei Szamos-Ujvár.* (U. ott. 168—180. l.). — *Ladek. Alterthümer bei Brigetio.* (U. ott.)

Corpus Inscriptionum Latinarum. Vol. III. Suppl. II. Inscriptionum Orientis et Illyrici supplementum. Fasc. II. Berolini. Reimer. 29 Mark.).

A hazai történetünket is érdeklő »*Vita Udalrici*«-t lefordítá *Grandaur* németre. (Lipsee, Dyk. 1891. 104 old. 40 Pf.) — *Widukind* szász történeteit pedig lefordítá Wattenbach. (U. ott.)

Schultess K., Papst Silvester II. als Lehrer und Staatsmann. (Hamburg. Herold. 1891, 55 l. 2 Mark 50 Pf.)

Dankó, König Ladislaus I. von Ungarn. A Wetzter-Wette-féle Kirchen-Lexikon (VII. köt. 1317—1320. l.).

A nikápolyi csata szemtanújáról, *Schültperger*-ről Eisenhart írt életrajzi áttekintést. (Az Allgem. Deutsche Biographie 31. kötetében.)

A *Jugić, Thallóczy* és *Wickhoff* által kiadott »Missale Glagoliticum Hervojae« cz. műről a Fremdenblatt 141. száma és a müncheni Allgem. Zeitung 207. száma hozott bíráló cikket.

Domanovszky, »A bölcsészet történeté«-nek új, 4. kötetéről a Theolog. Litteratur Blatt közölt ismertetést. (1891. 275. l.)

Elhunyt jeles tagtársunk, Ábel Jenő »Isota Nogarolá«-nak általa kiadott összes műveiben, combinatio útján számos levélnek keltezését határozta meg. *Schnorr von Carolsfeld* a »Zeitschrift für vergl. Literaturgesch. u. Renaissance-Literatur«-ban (Új foly. II. köt. 1889. 365 s. köv. lapján), két rendbeli levélnek megtalálta másolatát, melynek keltezéséből kitűnt, hogy Ábel feltevése helyes volt.

Chroust A., Zu den Pressburger Verhandlungen im April 1429. (Deutsche Zeitschrift für Gesch. V. 1891. 368—371. l.)

A krakkói akadémia 1891. évi április havi Értesítőjében *Lewicki A.* következő értekezést közölt: Die Politik Polens gegen die Nachbarstaaten und gegen die Ruthenen im J. 1432.

Pfotenhauer, Eine schlesische Prinzessin als ungarische Königsbraut (Zeitschrift d. Ver. für Gesch. Schlesiens. 25. köt. 1891. 331. l.)

Fraknói Guil., Rapports diplomatiques de la Hongrie avec la France au commencement du XVI-e siècle. (»Revue d'hist. diplomatique 1889, III. 236—268. l.)

Fraknóinak Hunyadi Mátyásról írt új monographiája német fordításban is napvilágot látott. (Freiburg. Herder.)

Henschel Adolf, Johannes Laski, Reformator der Polen. (Halle. Niemayer. 1890. 47 old.)

Pržibram, Aus dem Berichte eines Franzosen über den Wiener Hof 1671—72. (Mitthg. d. Instit. für österr. Gesch. XII. 1891. 270—296. l.)

Weiser Friedrich, S. J., Die Marianischen Congregationen in Ungarn und die Rettung Ungarns 1686—1699. Kritisch-historische Kulturbilder von 1581—1699. (Pustet. 1891. 160 l.)

Maurer J., Kollonitsch (Wetzer-Wette: Kirchen-Lexikon VII. köt. 929. lap).

Fricke Gustav, *Der bairische Feldmarschall Alessandro Marchese Maffei*. Ein Beitrag zur Gesch. der Türkenkriege u. d. spanischen Erbfolgekrieges (Berlin. Fock. 54 l. 1. M. 50).

Mense F., Freiherr, *Die Finanzen Österreichs von 1701—1740*. (Bécs. Manz. 1890. 12 Mark).

A »Mittheilungen aus d. histor. Litt.« cz. folyóiratban (1891. 271 lap.) *Bloch Marczalinnak* II. Józsefről írt művét ismerteti.

Roy F. J., *Histoire de Marie-Thérèse d'Autriche*, impératrice d'Allemagne et reine de Hongrie. (Tours. Mame. 1891. 240 l.)

Revue des deux mondes. (1891. márcziusi füzet.) *Broglie*: Etudes diplomatiques. Fin de la guerre de la succession d'Autriche. (IV. folyt.).

Május hó 13-án ülte meg a Nagy-Szebenben állomásozó 31. sz. gyalog-ezred, mely azelőtt a Benyovszky, jelenleg a Mecklenburg-Strelitz nevet viseli, alapításának 150-iki és egyúttal az asperni csatának évfordulóját. Ez ezred foglalta el Splényi ezredes vezérlete alatt az asperni temetőt, a csatahelynek kulesát. Ez alkalomból *Lutsch* Károly főhadnagy »Gedenkblätter des Regiments« cz. alatt összefoglalta ez erdélyi ezrednek történetét, a bécsi Fremdenblatt pedig (május 13-án), valamint a P. Lloyd (május 21-én) alkalmi tárczát közölték az asperni csatáról. — Ez évben egyébiránt hat, 1741-ben alapított magyarországi ezred ünnepelte fenállásának 150-iki évfordulóját.

Scheibert J., *Reymond M.*, Die mitteleuropäischen Kriege in den Jahren 1864, 1866. u. 1870/71. (2 köt. Berlin. Pauli. 18 Mark).. E vállalatnak I. kötete magában foglalja az 1864. és 1866-iki háborút. (670 old. 50 térképpel és tervrajzzal.) Lépten-nyomon követi az osztrák és a porosz törzskar által kiadott két rendbeli hivatalos történeti művet, melynek ellentmondásait bírálgatni, illetőleg megegyeztetni iparkodik.

Moltke: A königráti csata. Az Allgem. Zeitung után közlé a P. Lloyd és több fővárosi lap május 13-iki számában.

Historisch-Politische Blätter. (1891. 105. köt. 183. l.). Die Kossuth-Frage in Ungarn.

Lajj Fel., *Kulturhistorisch-ethnographischer Atlas für das Königreich Serbien*. (Belgrád és Bécs. Gerold.) Ezen, a szerb miniszterium által kiadott munka megjelenik füzetekben, à 6 Mark.

Beugny d'Hagerue, *De Paris à Transylvanie*. (Revue du Monde Catholique. 1889. decz. füz.).

Nyáry Sándor művéről: »Der Portraitmaler Johann Kupetzky« a lipcei Centralblatt ez évi 19-iki száma (elkésett) bírálatot tartalmaz.

Gumboricz L., *Das österreichische Staatsrecht*. (Verfassungs- und Verwaltungsrecht). Bécs. Manz. 10 Mark.

Wlislöcki, Amulette u. Zauberapparate bei d. ungar. Zigeunern. (Globus. 1891. 59. köt. 17. sz. képekkel).

Bubeníček, *Histor. Karte von Österreich-Ungarn* in synchronistischer Darstellung. (Hietzing. 1890.)

Heinrich Schuster, *Das Sächsisch-Regener Gymnasium*. (Progr. értekezés. 1890.)

Nebe A., *Vives, Alstedt, Comenius in ihrem Verhältniss zu einander*. (Elberfeldi program értekez. 1891.) — *Comenius-ről* egyébiránt *Kracsalu* is írt értekezést a cseh muzeum közlönyébe. (65. köt.) — Cseh- és Morvaországban történetét megírta legújabbban *Rezek A.*, a fiatalabb cseh történetírók egyik jelesebb tagja. Eddig az I. kötet látott napvilágot. (»Dejiny. Cech a Moravy nové doby.« Prága, Kober.)

Schumacher H., *Aus dem modernen Ungarn*. (Hamburg. 1891. 1 M. 60 Pf.)

Molnár, *Auszeichnungen u. Privilegien einzelner Truppenkörper des k. u. k. Heeres*. (Organ d. milit. wissenschaftl. Vereine. 42. kötet. 1891. 3. füzet.)

Rady, *Urkundliche Geschichte der Reliquien der heil. Elisabeth*. (»Katholik« 1891. szeptemberi füzet.)

Eberstein, *Hand- und Adressbuch für den deutschen Adel*. (I. köt. 2. rész. 1891.) Közli ama magyar írók műveit, kik genealogiával foglalkoznak.

Krones Fr., *Das Kaschauer Deutschbürgerthum und seine Namen*. (Megjelent a Zeitschrift für Deutsche Kultur-Geschichte ez évi kötetében, az I. füzetben).

Vámbéry Ármin, *Historia de Hungria*. (Spanyolra fordította *J. de Caso*. Madrid, Murillo. 434. l.)

The Academy, 1011-iki szám. *Patterson*, *Historical dictionary of the Hungarian language*.

Összeállította: MANGOLD LAJOS.

FOLYÓIRATOK SZEMLÉJE.

— A Turul f. é. III-ik füzetében *Pör Antal* »László erdélyi vajdáról és a Kean nemzetségről« értekezik, válaszul *Wertnernek* és *Puky Andornak*, kik *László vajdáról* írt tanulmányáról észrevételeket írtak szemben velök kimutatja, hogy *László vajda* csakugyan a *Kean* nemzetségből származott. — *Nagy Géza* befejezi az *Árpádkori személynévekről* írt tanulmányát s egész sereg személynévet közöl abc rendbe szedve, melyek török-tatár eredetre vallanak, kimerítő magyarázatokkal és fejtegetésekkel. — *Ghyczy Pál* *Dombay János* címeres levelét színnyomatban mutatja be magyarázattal ellátva. — *Majláth Béla* folytatja családtörténeti tanulmányait s *Wertner* a *Czudarok* s *Bárczay* *Oszkár* a *Bárczay-*

család leszármazását közlik levéltári kutatások alapján. A *Vegyesek* rovata három kisebb érdekes cikket s a *Tárcza* apróságokat foglal magában.

— Az ARCHAEOLOGIAI ÉRTESÍTŐ ez évi IV-ik számában *Körér* Béla a Pécsi székesegyházról értekezik, főleg arról, hogy a restaurálás által alkalom nyílt bő tanulmányokat tenni a pécsi emlékek alapos megismerésére. A főismertetés a Corpus domini oltárnak van szentelve, mely eredetileg Pastoforium volt s csak 1783-ban alakították át oltárrá. Szatmári György püspök készítette, a rajta levő czímer az ő czímere lévén. Fénynyomatban is mellékelve van. Az Emlékek és Leletek című rovatban *Tomka* Gyula Zólyomvármegye östelepeiről értekezik, különösen Pusztavár, Borohavora, Szélnye község, Hrabkova erősség, Kochulka őserősség stb. környékét ismertetve. *Wosinszky* Mór a Gerjenben (Folnamegyében) eszközölt ásatásokat s az ott napfényre került leleteket ismerteti, *Bella* Lajos pedig a Sopron melletti Purgstall földvára és urnatemetőjéről értekezik, melyet immár 5 éve ásatnak. A várnak kiderített alaprajzát is adja. *Száraz* Lajos ismerteti az Egger-féle régiséggyűjteményt, melyről ép most egy angol katalógus jelent meg. Dr. *Grenpler* Vilmos boroszlói tudós néhány rejtélyes emléket magyaráz meg a Nemz. Múzeum régiségtárából a melyek valószínűleg függő záruk voltak. *Lissauer* danzigi tudós pedig a szláv haláltégyűrűk idomairól értekezik. *Strzygowszky* József a Nemz. Múzeumban őrzött s a salernói székesegyház oltáráról származó egy domborműves elefántcsont-táblácskáról értekezik, mely a teremtés hatodik napját ábrázolja. *Dankó* József az 1515-ben elhunyt Rómer Gáspár pozsonyi kanonok síremlékét mutatja be s egyúttal az életére vonatkozó adatokból történetét állítja össze. Dr. *Pick* B. winterthuri tudós, ki a görög érmészettel foglalkozik, két Thyatirabeli fémérmet ismertet a Nemz. Muz. gazdag régiségtárából, *Hampel* pedig a bregetioi (Ó-Szöny környéke) éremkincsről értekezik. A Levelezés című rovatban *Récsey* Viktor Hont- és nógrádmegyei bronzkori leletekről, *Reizner* János pedig szegedvidéki leletekről értesít. *Neudek* Gyula az Orsova közelében Ogradinával szemközt levő Traján-tábla restaurációját mutatja be fényképben, mely restauráció szakértelem nélkül hajtván végre, jóformán tönkretette az annyira híres emléket. *Mihalik* József a Mátyásfalvi (Ugoesamegyében) templom és czímerképéről értekezik, a mely templomot a Zowardfiak építették. Az Irodalmi Rovatban több könyvismertetés van. A Társulatok rovatban *Szendrey* János titkár az Orsz. Rég. és Embertani Társ. Zólyomvármegyei kirándulásáról ad számot, valamint a szept. havi gyűlésről. *Hampel* József a Régiségtár gyarapodásából 1890-ben a III-ik közleményt folytatja. Még pár vidéki társulat évkönyveinek ismertetése után a Különfélék rovata zárja be a füzetet.

— A HADTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK IV-ik füzetében a koronczai csatáról s Forgács Simon tábornokról *Thaly* Kálmán értekezik: e folyóirat múlt évi folyamában megjelent közleményét újabb becses adalékokkal, *Andrássy* István és *Dobay* László jelentéseivel toldja meg, melyeket a

közli igen becses jegyzetekkel kísér, s egyszersmind facsimilében közli a koronczai csatának egykorú rajzát. *Gömöry Gusztáv* Esztergom 1595-iki bevételéről jobbadán levéltári adatok alapján írt tanulmányának első bevezető részét mutatja be. Igen érdekes czikk *Karácsonyi Jánosé* is: Katonai becsületbiróság 1515—16-ban: annyival érdekesebb, mert ezen magyar okirat — fogott bírák ítélete — a mohácsi vész előtti időből származó s így nyelvtörténeti becsesel is bír. *Kuzics László* tanulmányt közöl Győr városáról (1594—8) s az itt közlött első közleménye Győr bukásáig terjed. A szerkesztő *Horváth Jenő* az 1848—9-iki függetlenségi herczről értekezik hadtani szempontból, melynek actualis érdekét a mostani kiállítás adja meg. A hadtörténelmi apróságok érdekes rovatához *Szendrei* és *Karácsonyi* járultak közleményeikkel. A Hadtörténelmi Irodalom ismerteti *Bubics* könyvét (Comaro jelentései) s közli *Mangold* repertoriumát. *Borovszky Samu* az 1734-iki magyar hadi szabályokat közli. A füzethez négy műmelléklet (hasonmás) van csatolva.

— A BUDAPESTI SZEMLE novemberi füzetében *Huszár Imre* befejezi Villeneuve (1728—1741 közt) követségéről írt tanulságos és érdekes tanulmányát; érdekes jogtörténelmi fejtegetések vannak *Földes Bélának* »Költségvetési kérdések« cím alatt közlött értekezésében; az Értesítő című rovatban több történelmi munka van ismertetve.

— A MAGYAR NYELVÖR IX és X. füzetében *Kuczka Emil* folytatja a Hangsúly és Szórend cím alatt megkezdett tanulmányát, régi nyelvemlékekből vett példákkal illusztrálva állításait. Tanulságos fejtegetés a szerkesztő *Szarvas Gáboré* a Kombináló szóalkotásról, továbbá ugyan e tárgyról a *Goldsteiné* és *Simonyié*. *Béltelky Kálmán* rokonértelmű szókat fejteget. *Balogh Péter* névszói és mondatbeli kapcsolatokról értekezik. A rendes rovatok: Helyreigazítások, Csigabigák, népnyelv hagyományok, sok apró érdekes s mulatságos czikkekkal tarkálnak.

— A LUDOVICA AKADEMIA KÖZLÖNYE X-ik füzetében a szorosán vett hadtudományi közlemények mellett *Moltkéről* közöl tanulmányt, néhány hadtani munkát ismertet s egy kis rajzot közöl az 1808. spanyol-francia háborúból. E füzetéhez van mellékelve *Clausewitz* munkája a háborúról *Hazai* és *Hamary* által fordítva.

— Az UNGARISCHE REVUE VIII. és IX. kettős füzetében II. *Boleslav* lengyel királyról terjedelmes monographiát kezd meg *Pichler Fritz*, mely forrás-critikai kutatásokat is tartalmaz; *Wertner Mór* *Széchenyi Tamás* erdélyi vajdáról értekezik, *Lakics Ferencz* »A honfoglalás és astronomia« cím alatt tanulmányt közöl, végre *Kivály Pál* *Ulpia Trajanát* ismerteti.

— A MAGYAR SION octóberi füzetében *Spuller Gyula* tanulmányt ír arról, hogy a világirodalom egyik legmcragadóbb hymnusába a »Dies irae«-ba hogyan került *Sybilla Dávid* mellé, s e kérdésnek historiai oldalát fejtegeti. *Kollányi* »Képek a hitújítás idejéből« című értekezésben visitationalis könyvek, jelesen az 1634-iki pozsonyi visitatio alapján érdekes adatokat dolgoz fel. *Pethő Gibbon* Edéről értekezik. Az irodalmi rovatban

· Csász Imre tagtársunk munkáját a rózsahegygy gymnasium történetéről méltatja Dr. *Walter Gyula*.

— Az *ARMENIA* oct. füzetében érdekes episod van közölve Gajzágó Salamon fiatal korából. *Avedik* Lukács Erzsébet város polgármestereit állítja össze. *Csehnagian* Jakab az örmények korai megtéréséről értezik. *Markovich* J. folytatja tanulmányát Tiridát királyról.

KÜLFÖLDI TÖRTÉNETI IRODALOM.

— A *SIERMACHER-FÉLE MAGYAR CZIMERESKÖNYVBŐL* két füzet tartalmával kell beszámolnunk, a 23. és 24. füzetéről, melyek *Csergheő Géza* kiváló heraldikusunk gondos szerkesztésében a Saáry-Szakmáry nevek közt négyszáznál több magyar nemesi család czimerével ismertetnek meg bennünket. A *primae occupationis* családok mellett, melyek nemesi czimerüket nem kötik királyi czimeradományozáshoz, minők a Sámbockréthy, Sarmasághy, kissárosi Sárossy, lapispataki Segnyey, Sembery, Sigmond, az Aba nemből származó Sirokay, Solymosy és Somosy, a ráskai Soós de genere guthkeled, Sombory stb. nemzetségek, tiz oly családdal találkozunk, melyek középkori királyainktól kaptak ármalist. Ezek a Semsey (1401.), Soós (1418. márcz. 6. és 19.), a Sey (állítólag 1418.), ákosházi Sárkány (Zsigmond korából), a Sibrik (1471.), Sánkfalvi (1489.), Szakmáry (1492.), buthkai Sándor (1496.), brassai Schirmer (1507.) és Serényi (1518.) családok, melyeknél a zárójelbe tett évszám a czimer megszerzésének évét jelzi. Ide sorozhatjuk még a stiboriczi Stiborokat, a lengyel Ostoja nemzetség ivadékeit, a kik Zsigmond király alatt mint régi lengyel nemesek jövének be az országba, nem szorultak czimeradományozásra; továbbá a pernai Subichokat, kiknek törzse közös a Zrinyiek ösei, a brebiri grófok törzsével. Ha még kiemeljük a füzetekben előforduló főrangú családokat, melyek neveit a már említett Sennyey és Serényi családok mellett a következő névsorban foglalhatjuk össze: Sándor, Serédy, Sigray és Somsich grófok, Salmen, Simonyi, Sina és Splényi bárók; — úgy körülbelől tájékozást nyújtottunk arról a jelentőségről, melylyel e két füzet történelmi szempontból bír; mert az itt felsorolt családok nevei legnagyobb részt össze vannak forrva hazánk régibb és újabb történelmével. Meg kell még emlékeznünk az indigenatust nyert külföldi családokról, melyek egész szokatlan nagy számmal szerepelnek e gyűjteményben, köztük vannak a Schwarzenberg hercegek, Eugen savoyai herceg, a Salm, Schönborn, Sinzendorf, Sternberg, Starhemberg és Stubenberg grófok, s hús más főrangú és nemesi család. A vállalat most már az utolsó betűknél tartván, gyors egymásutánban fogja adni a hátralevő 4 füzetet, s aztán megkezd a pótfüzetekben a nagy gyűjtemény több hiányainak pótlását; mi által lehetővé válik, hogy lehetőleg teljes magyar czimerkönyv álljon a heraldika művelőinek rendelkezésére.

— ABRAMO COLORNI életére új adatokat gyűjtött s külön füzetben is kiadta *Jaré G.* a ferrarai történelmi társulat tagja, mely azért is érdekel bennünket közelebről, mert ezen Colorni Ábrahám Estei II. Alfons mérnöke volt s kora egyik legjelesebb matematikusa és ki különösen új puska, ágyúnemek feltalálása által lett híressé és ez okból igen sok fejedelmi udvarban megfordult. 1579-ben került a ferrarai udvarba, hol bűvészkedett is s egyik nevezetes ténye volt, hogy bármily fogságból emberi segély nélkül kiszabadította magát. Ez által magára vonta II. Rudolf császár figyelmét is, kinek testvére Miksa a szerencsétlen veluni csata után Lengyelországban 1588-ban Zsigmond fogságába esett. Rudolf meghívta Colornit, a ki is 1588. áprilisban útra is kel s annyira megnyerte titkos művészetével Rudolf kegyét, hogy 8 évig tartotta magánál. 1596-ban már két fejedelem is hívja magához, Würtemberg hercege Frigyes és Báthory Zsigmond, azonban Zsigmond felszólítása, illetve kérelme a ferrarai herceghez Colorni hozzáküldéséért későn jött, mert ő már akkorra Würtembergbe való menetelre kapott engedélyt fejedelmi urától, kinek zsoldját folytonosan huzta. Így ő Stuttgartba ment s további élete folyása nem érdekel bennünket. Meghalt 1599-ben. — Báthory Zsigmondnak egy levele is van közölve az okmánytárban 1597. jun. 22-iki kelettel, melyet a fejedelem Ricci Markantonio-hoz, a ferrarai követhez a császári udvarnál, intézett s melyben írja, hogy megkapta a választ Colorni Ábrahám ügyében, kit a ferrarai hercegtől kért magához és kéri, hogy fejezze ki a herceg előtt sajnálatát, ha háborgatta, annyival inkább, ha mások is kérték őt erre (t. i. a würtembergi). Biztosítja a herceget, hogy csak az ő kényelmét tartja szem előtt és ha az az ember (t. i. Colorni) szolgál, nem érzi magát annyira boldognak, mint az által, hogy ő magassága használja.

HAZAI TÖRTÉNETI IRODALOM.

— Az ATHENAEUM KÉZI LEXIKONA. A tudományok enciklopédiája különös tekintettel Magyarországra. Ily czímmel indult meg a mult hó közepén egy negyven füzetre tervezett enciklopédikus vállalat, melynek czímében is kifejezett célja két kötetnyi terjedelemben az emberi tudományok és ismeretek összes ágait felölelő kézikönyvet adni az olvasó közönség kezébe. A mi újabb lexikális irodalmunk fölöttébb szegény; a Szent-István Társulat nagy enciklopédiája, a mily nagy arányokban lön tervezve, ép oly hamar összezsugorodott, úgy, hogy míg az abécé első két betűje öt vaskos negyedretű kötetre terjedt, az utolsó öt betűnek már csak igen szerény terjedelmű vékony füzettel kellett megelégedni. Birjuk ezenkívül a Somogyi-Rautmann-féle lexikont, mely azonban ugy tervezetere mint alaposságra nézve alig éri utól a század első felének hasonnemű kiadványait. Kézi lexikonnak pedig mostanig teljesen

hijával voltunk, s a nagy közönség, melynél a nagy magyar lexikonok sem voltak egyáltalában képesek kiszorítani a német Mayert és Brockhaust, a kis terjedelmű, de épen azért még népszerűbb lexikális kézikönyvek tekintetében teljesen reá volt utalva a külföld, első sorban Németország termékeire. Pedig ezek a német lexikonok német közönségnek vannak szánva, jobbára német vonatkozású anyaggal, a magyar érdekek teljes mellőzésével; a német szellemet és felfogást terjesztik azok; s a magyar közönség, mely reájuk volt szorulva, általuk német töléséren jutott általános ismereteihez, s megszokta német szemüvegen át tekinteni az egész nagy világot. Kétségkívül örvendetes esemény tehát, és számot tesz irodalmunkban, hogy az Athenaeum e hiány pótlására vállalkozik, megindítva Kézi Lexikonát, melyben a tudományok összes ágaiból mindaz, a mi a nagy közönséget általános, első sorban pedig magyar szempontból érdekli, rövid, de alapos cikkekben lesz egybefoglalva. A vállalatot szakférfiak közreműködésével kiváló történettudósunk *Acsády Ignác*, a M. Tud. Akadémia lev. tagja szerkeszti, kinek neve maga teljes biztosítékot nyújt az iránt, hogy a munka teljesen magyar szellemben tartva hű képét fogja adni hazai viszonyainknak s közállapotainknak. De kezeskedik egyuttal a felől is, a mi reánk nézve különös jelentőséggel bír, hogy a Kézi Lexikonban a hazai történettudomány s annak egyes ágai, mint általában a humanisztikus tudományágak, az őket megillető helyet fogják elfoglalni. Erről az első füzet is meggyőzhet mindenkit, mely három ivnyi terjedelemben az A betű első felét tárgyalja s három fényes kiállítású műmelléklettel van ellátva. A további füzetek, hasonló terjedelemben, két hetenként fognak megjelenni; az egyes füzetek ára 30 kr, oly csekélység, hogy a vállalat megszerzésénél a pénzkérdés alig jöhet szóba.

— HEVES VÁRMEGYE Történetéből immár a III-ik kötet jelent meg *Szederkényi* Nándor tollából. Ezen kötet Eger vára elestével kezdődik s tart annak visszевételéig. Négy részben tárgyalja e kilenezvenegy év változatos történetét, még pedig az első részben a megye köztörténetét, a másodikban az ez idő alatti törökvilágot, a harmadikban a megye közigazgatási, törvénykezési, városi és községi beléletét, a negyedik részben pedig a megye adóbeli és egyéb szolgáltatásait, ipar, gazdasági, társadalmi, népesedési és közművelődési viszonyát ecseteli és tárja szemünk elé. A kötethez igen becses okmánytár 23 darabbal van csatolva, melyben az 1635, 1647, 1675 és 1686-iki megyei dicalis és más conscriptiók vannak felvéve, melyek hű képét nyújtják a megye akkori birtokviszonyainak. Megvan benne egy 1660-iki árszabás is, mely szintén fontos. A kötetet elég terjedelmes és jól használható index zárja be. A nagy tanulmánynyal s levéltári kutatások alapján írt munkát, mely ép a szövegben is előfordulások becses okmány által a megye történetére forrásmunka gyanánt szolgál s mely élénken tárja elénk egy, a török által ugyan elnyomott s elfoglalva tartott, de azért magát mindig magyarnak érző s Magyarországnak is adózó megye beléletét, melegen ajánlhatjuk olvasóink figyelmébe.

GYULAFEHÉRVÁR TÖRTÉNETE cím alatt *Király* Pál szorgalmas tagtársunk s az Ókori Dacia egyik legalaposabb ismerője kiadta az 1-ső kötetet, az ókori Apulumot. A monographia a honfoglalás ezredik évfordulójának emlékünnepeére készült s ez első kötet is már mutatja, hogy jobb kezekbe nem adhatták volna a város történetének megírását, mint *Király* Páléba. Harmincezgy fejezetben tárgyalja a provincia s város történetét. Az első hat fejezetben adja Dácia meghódítását, a Traján oszlopot, a dákok hadügyét, azután áttér a 7-ik fejezetben a Castrum alapítására s a legio XIII. életére Apulumban, s az ott keletkezett polgári telepre. A XI-ik fejezetben adja a markoman háborúkat. Ettől fogva csupán Apulummal foglalkozik a tudós szerző, leírja az alapítását, közigazgatási kerületét, az utakat, a hadi viszonyokat, a lakosság rendi felosztását, nemzetiségi viszonyait, a város kormányzatát, az egyesületeket, a köz- és magánéletet, a temetőket, a bányászatot, a pénzügyi s a tartományi kormányzatot, a tartománygyűlést, a pénzverdet. Végül történeti adalékok zárják be a kellemes nyelvezettel s mély alapaossággal, a történeti kútfők teljes felhasználásával készült könyvet, melyre még úgyis visszatérvén, nem bocsátkozunk bővebb ismertetésébe. De addig is melegen ajánlhatjuk mindazoknak, kik Dacia történetét s egy római virágzó colonia és municipium életét ismerni akarják.

— HAVAS SÁNDOR, mint a régészeti szakbizottmány elnöke kiadta »Budapest Régiségei« III. kötetét díszes kiállításban s igen szép illusztrációkkal ellátva. A becses s 164 negyedréte lapra terjedő munkának egyelőre csak érdekes tartalmát soroljuk fel, később tüzetesebben fogjuk ismertetni, *Havas* Sándortól Budapest multja s a királyi várak Ó-Budán; *Hampeltől* Aquincumi temetők; *Kuzsinszkytól* az aquincumi amphitheatrum; s *Frölich*től Aquincum római feliratai. A vállalat egyes kötetei az ásatások eredményeit mutatják be, de egyszersmind azoktól független s önálló kutatások eredményeivel ismertetnek meg.

— A MAGYAR NYELVTÖRTÉNETI SZÓTÁR III-ik kötetéből a nyár folytán négy füzet jelent meg (640 hasáb), melyben az Sz betű véget ért s megkezdődik a T, mely a Tevőig van vezetve. Egyes füzet ára 1 forint.

— A MAGYAR IRÓK ÉLETE ÉS MUNKÁI című, *Szinyei* József által készített nagy munkának az első kötete 9 füzetből immár teljesen elkészült. Két betűt A és B fogla lmagában, a kötetet behatóbban is fogjuk ismertetni. A II-ik kötetből az első füzet (Caban—Csánky) most hagyta el a sajtót. Egyes füzet ára 50 kr.

— A MAGYAR TÖRVÉNYHOZÁS ÉS MAGYARORSZÁG TÖRTÉNELME című nagy munkából immár a 15-ik kötetet bocsátja *Máriássy* Béla közre. Folytatja benne az országgyűlési beszédek kivonatát, a 2-ik fejezetben az 1870. XLII. és az 1871. XVIII. törvényeket adja. A 3.-ban és 4.-ben a külpolitikai és közösügyi vitákat tárgyalja. Ezen kötetnél is csak azt ismételhettük, mit az eddigiekről mondtunk.

— GESCHICHTE DER GROSZGEMEINDE TEMES-PAULIS czím alatt *Milleker* Bódog, ki már sok helységmonographiával, különösen Verseczével, gazdagította irodalmunkat, egy kis füzetet bocsátott közre. Paulis Versecz mellett fekvő helyecske, melynek története tulajdonképp a török kiűzése után, tehát 1716-ban kezdődik, bár hogy előbb is létezett, mutatja, hogy 1717-ben 17 lakott háza volt. Chronologiai sorrendben adja Milleker a falura vonatkozó adatokat.

— A VALLÁSSZABADSÁG KÉRDÉSÉHEZ czím alatt egy röpirat jelent meg dr. *Horváth Ödöntől*, azon eset adván alkalmat a füzet megjelenésére, hogy egy 16 éves zsidó leányt egy görög kath. lelkész elkeresztelt s az ebből keletkezett per és felmentő ítélet szolgált alapul szerzőnek, hogy történetileg is tárgyalja a zsidók jogállására vonatkozó törvényeket. Ügyesen írt munka.

— BISTERFELD JÁNOS HENRIK ÉLETRAJZA, melyet Dr. *Kvacsala János* már a Századokban közzétett, különlenyomatban is megjelent.

— »KEREKES ÁBEL Irodalmi történeti vázlat« czím alatt gr. *Kuun Géza* kiadta Kolozsvárt az Irodalmi társulatban tartott felolvasását, mely e buzgó gyűjtő s történetbuvár emlékét feleleveníti. Vázolja életét, tanári működését s összeköttetését író kortársaival. Gróf *Kuun* e munkával szép koszorút tett a korán elhunyt író sírjára.

— Az 1889. ÉVI MAGYAR TÖRTÉNETI IRODALMAT ismerteti dr. *Mangold Lajos* a »Jahresberichte der Geschichtswissenschaft« legújabb kötetében. Ezen ismertetés is, mint az eddigiek, felöleli az egész magyar történelmi irodalmat.

VEGYES KÖZLÉSEK.

— HAZÁNK KATH. EGYHÁZÁNAK első főpapi székébe uralkodónknak kegye társulatunk tagját *Vaszary Kolost* ültette. Ha örömmel töltötte el e kinevezés hazánk lakosait valláskülönbség nélkül, kell, hogy kétszeres örömmel töltsön el minket történéseket s a történelmi tudományok pártfogolóit. Mert *Vaszary Kolos* tehetséggel megáldva, munkás kezet vetett hazai történelmünk mívelésére, múltunk felderítésére. Számosan vannak közülünk, kivált az ifjabb generációban, kik *Vaszary* igaz magyar érzéssel megírt tankönyvéből merítették első történelmi ismereteiket, abból szívták magukba az ősök nagy tettei s azok méltánylása iránt való lelkesedésüket. És az, hogy trónörökösünk oly igaz szerettel csüggött hazánk múltján, első sorban *Vaszary Kolos* érdeme, mert az ő könyve volt az, mely ama nagy szellem tanulóasztalán előkelő szerepet játszott. De a monografikus irodalomban is számos mű van, mely *Vaszary Kolos* előkelő ízlését, éles történelmi kritikáját, lelkes tollát dicséri. A várnai csatáról, I. Ulászlóról, Pannonhalmáról, az 1825-iki és 1830-iki országgyűlésekről s egyéb történelmi és kulturális intézményekről írott cikkei és tanulmányai előkelő helyet biztosítanak neki irodalmunkban s ennek mindenkor becses adalékait fogják képezni. Mint pannonhalmi főapát elrendelte, hogy az ő

monostor nagybecsű levéltára, hazai egyházi és polgári történelmünk e kincses bányája, szakszerűen képzett tudósok közreműködésével, a tartalomhoz mért editióban, napvilágot lásson. Remélhetőleg, hercegprimássá történt kinevezése nem fogja e nagy fontosságú vállalat halálát jelenteni. Az első évezred végén állva, benne, Asztrik utódjában, hazánk történelmének czímlapját mintegy megújulni látjuk s most is midőn a visszaállított magyar alkotmány negyedszázados örömmepét készülünk megülni, az ősi Esztergomból ismét a munkás és alázatos Sz. Benedek-rendnek tagja fogja esdeni az áldást szeretett hazánkra. *Vaszary Kolos* magyar ember a javából. Magyarnek született, magyarnek nevelték. A magyarok sajátos lelkesedés tüze lobog szívében. És ez képezi előttünk zálogát annak, hogy jelen fényes állásában is, a hazai kultúra és a magyar kulturális intézmények istápolásában, meg fogja találni az egyedül helyes utat, a nemzetes irányt.

— Az ÚJ KALOCSAI ÉRSEK. *Hajnal* Lajos örökébe, a kalocsai érseki székre, felséges királyunk, *Császka Györgyöt*, a népszerű s megnyerő modorú szepesi püspököt ültette. *Császka György* kezdettől fogva tagja volt társulatunknak s jelenleg annak alapító tagjai között foglal helyet. Valódi típusa a műbarát magyar püspököknek; áldozatkészsége s jótékony-sága révén pedig hazánk jelesei között első rangú szerepet játszik. Mint a szepesmegyei történelmi társulat t. elnöke sok szolgálatot tett, az ország ezen történelmi emlékekben gazdag vidékén, a történelemtudományok. Ügybuzgóságának s tetemes anyagi áldozatainak nagy része van ezen mindinkább fellendülő társulat megszilárdításában. A felsővidéki közművelődési egyesület élén megbecsülhetetlen érdemeket szerzett magának a magyarság ügyének előmozdításában. Éltet bennünket a remény, hogy új díszes állásában, a jól kezdett úton haladva, a történelem műzsája még több maradandó becsű érdemét fogja feljegyezhetni hazánk történelmének évlapjaira.

— A BIHARMEGYEI régi nemes családok körében mozgalom indult meg, amelynek czélja a régi családi okmányok megőrzése és hozzáférhetővé tétele a tudományos kutatás számára. A »Biharmegyei régészeti és történelmi egyesület« nagyváradi muzeumában vannak elhelyezve a Baranyai- és Fráter-családok levéltárai, legújabbán pedig a Nadányi-család helyezi el a nevezett muzeumban.

— WÉBER SAMU tagtársunk Szepes-Béla város megbízásából megírta Béla város történetét s azt számos műmelléklettel és okirattal ellátva sajtó alá adta. E munkához bevezetést Hunfalvy Pál írt, s abban azt melegen ajánlja a közönségnek. A munka tizenhárom fejezetre oszlik s külön tárgyalja az égalji viszonyokat, a történelmi forrásokat, a város első kezdeteit, közművelődési intézményeit, iparát, kereskedelmét, építészeti viszonyait, egyleteit, a határ-villongásokat, egészség ügyeit — szóval a város közművelődési s történelem viszonyai fejlődését. A munka előfizetési ára 1 ft 50 kr, mely a szerzőhöz, Szepes-Bélán küldendő.

TÖRTÉNETI KÖNYVTÁR.

— HEVES VÁRMEGYE TÖRTÉNETE. Irta *Szederkényi* Nándor. III kötet. Egervára Elestétől visszavételéig 1596—1687. Eger, 1891. XIX + 482 ll. 8-r. Ára 3 frt.

— GYULAFEHÉRVÁR TÖRTÉNETE. I. kötet. Apulum. Irta *Király* Pál. 1892. 432 ll. 8-r.

— SOPRONVÁRMEGYE TÖRTÉNETE. Kiadja Sopronvármegye közönsége. Oklevéltár második kötet 1412—1653. Szerkeszti *Nagy* Imre. Sopron, 1891. 8-adr. 650 l. pecséttel s hasonmással. Ára 3 frt.

— A MAGYAR IRODALOM TÖRTÉNETE. Irta *Bodnár* Zsigmond. I—IV. füzet 8-adr. 496 l. Egyes füzet ára 60 kr.

— A NÉPMESÉKRŐL. XIII ered. palóczmeseivel. Irta és leírta *Pintér* Sándor. Jóbarátok számára 50 példányban. Losonc, 1891. 8-r. 191 ll.

— NYOMTATOTT SZERTARTÁSKÖNYVEINK a római rituale behozataláig. Irta *Ráth* György. (Különlenyomat a »Magyar Könyvszemle« 1890. évfolyamából.) Budapest, 1891. Hornyánszky Viktor könyvkereskedése 8-rét 45 ll.

— BÁTORI SCHULCZ BÓDOG. Életrajz. Irta *Thaly* István. Kiadta a körmőczbányai magyar egyesület. Budapest, 1891. 8-r. Egy kép + 64 ll.

— A SZEGEDI VESZEDELEM. Irta *Czimner* Károly. Különlenyomat a »Hadtört. Közl.«-ből. Budapest. 1891. 8-r. 44 ll.

— A MAGYAR HERALDICAI ÉS GENEALOGIAI TÁRSASÁG Név-könyve. 1891. évr. Budapest, 1891. 12-edr. 60 l.

— NEGOVETICH A., De Marci chronicae de rebus gestis Hungarorum latinitate Dissertatio philologica. Budapestini, 1890. (p. 39.)

— GRIESBACH ÁGOST. A budetini monda. Irodalomtörténeti tanulmány. Budapest, 1891. (67 l.)

— MÓCS SZANISZLÓ. Kézirati pálos iskoladrámák az Akadémia könyvtárában. Budapest, 1891. (42 l.)

— SEBESTYÉN Gy. Adalékok a középkori énekmondók történetéhez. Különnyomatok a Philologiai Közlemből és az Irodalomtörténeti Közleményekből. Budapest, 1891. (34 l.)

— BISTERFELD JÁNOS HENRIK Életrajza. Irta Dr. *Kvacsala* János. Különnyomat a »Századok« 1891-iki évfolyamából. Budapest, 1891. 8-r. 66 ll.

— GELLÉRTHEGYI NEKROPOLIS. Irta *Pulszky* Károly. Különnyomat a »Reform«-Naptárból. Budapest, az Athenaeum r. társ. könyvnyomdája. 1891. 8-r. 20 ll.

— EMLÉKKÖNYV a Délmagyarországi Tört. és Rég. Muzeum-Társ. épületének és gyűjteményeinek 1891. évi aug. hó 29-én történt ünnepélyes megnyitására. Szerkesztette *Patzner* István főtitkár. Temesvár, 1891. 8-r. 91 ll.

HIVATALOS ÉRTESÍTŐ.

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT

1891 évi nov. 5-én d. u. 4 órakor tartott rendes vál. ülésének

Jegyzőkönyve.

Jelen voltak: dr. Pauler Gyula majd Szinnyei József kor-elnöklete-, utóbb Pulszky Ferencz elnöklete alatt, Barabás Samu, dr. Boncz Ödön, dr. Borovszky Samu, dr. Csánki Dezső, Csontos János, Dedek Cr. Lajos, dr. Fejérpataky László, dr. Komáromy András, dr. Márki Sándor, Tagányi Károly vál. tagok, Szilágyi Sándor titkár, Sigray Pál ügyész, Karasszon József pénztárnok, Nagy Gyula jegyző.

Az elnökök távollétében dr. Pauler Gyula vál. tag foglalván el az elnöki széket, az ülést megnyitja s a jegyzőkönyv hitelesítésére dr. Boncz Ödön és Dedek Cr. Lajos vál. tagokat kéri fel.

1. Titkár jelenti, hogy Zsilinszky Mihály csongrádi főispán, eddig évdíjas tag, 100 frttal a társulat alapító tagjai sorába lépett.

Köszönettel örvendetes tudomásul vétetik.

2. Előterjeszti az új tag-ajánlatokat. Ajánlatnak a) *alapítókül:* Kovács Lőrincz volt honvéd őrnagy Nagybányán, 100 frt alapítvánnyal (aj. Szilágyi Sándor), Szilágy vármegye közönsége 100 frt alapítvánnyal (aj. Szilágyi Sándor), Csongrád vármegye közönsége 100 frt alapítvánnyal (aj. Zsilinszky Mihály); b) *évdíjas rendes tagokül 1891-től:* Földes János kir. törvényszéki bíró Aradon (aj. Várady Kálmán), dr. Ullmann Sándor ügyvéd Budapesten (aj. Szilágyi Sándor); *1892-től:* Schönfeld Márk Miksa tanító Kapuváron (aj. Kovács Sándor), Drohobeczky Gyula szentszéki tanácsos és képezdei igazgató Ungváron (aj. Barabás Samu), a szent Ferencz-rendi szerzetes ház Fogarason (aj. Szilágyi Sándor).

Megválasztatnak.

Dr. Pauler Gyula az elnöki széket Szímnyi Józsefnek, mint a jelenlevők közt legidősb vál. tagnak engedti át.

3. Olvastatik a pénztárnok october-havi kimutatása, mely szerint

összes bevétel volt	3880	frt	07	kr,
» kiadás »	3504	»	94	»
maradvány	375	frt	13	kr;

a mihez hozzáadva a P. H. E. Takarékpénztárnál

folyó számla szerinti 3433

követelést, 1891. oct. 31-én összesen 3808

frt 86 kr készpénz áll a társulat rendelkezésére; a Kovács Lőrincz által alapítványul beküldött 1 db $4\frac{1}{2}$ százalékos regale-kártalanítási kötvény mind a bevétel- mind a kiadások közt 100 frt névértékben számoltatván el.

A kimutatás tudomásul vétetvén, a jegyzőkönyvhöz csatoltatik.

4. Titkár jelenti, hogy az elnökség a mult october-havi ülés jegyzőkönyvének 2-ik pontja értelmében 400 frt alapítvány tőkésítése iránt a P. H. E. Takarékpénztárnál annak idején szabályszerűen intézkedett.

Tudomásul szolgál.

5. Jelenti, hogy a P. H. E. Takarékpénztár-Egyesület f. évi nov. 3-án 12223 sz. alatt kelt értesítése szerint a társulat értékpapírjaiból 1 db $5\frac{0}{10}$ -os magyar földhitelintézeti záloglevél 100 frttal kisorsoltatván, ennek helyébe új értékpapír lenne vásárlandó.

A választmány elhatározza, hogy a kisorsolt záloglevél árán $4\frac{1}{2}$ százalékos adómentes regale-kártalanítási kötvény vásároltassék, s utasítja az elnökséget, hogy e határozat végrehajtásáról a P. H. E. Takarékpénztár útján a szokott módon gondoskodjék.

6. Pulszky Ferencz ügyvezető alelnök f. évi nov. 3-án kelt levelében jelenti a választmánynak, hogy a mondott napon a társulat pénztárnokánál Emich Gusztáv és Majláth Béla számvizsgálók s a titkár és jegyző közreműködésével vizsgálatot tartván, mind a pénztárt, mind a számadó könyveket teljes rendben találta.

Helyeslőleg tudomásul vétetvén, az alelnök levele irattárba tétetik.

7. Sigray Pál ügyész, hivatkozással a f. évi aprilis-hó 2-án tartott vál. ülés jegyzőkönyvének 2-ik pontjára, melyben a néhai b. Augusz Antal, Vojnicz Jakab és gr. Erdődy Ferencz alapítványának behajtásával bízott meg, jelenti, hogy az érdeklettek, illetőleg örököseiket, kötelezővényeik beváltására felszólította, s az eddig nyert válaszok után reményleni lehet, hogy a kérdéscs alapítványok nagyobb részint minden peres eljárás nélkül be fognak folyni a társulat pénztárába.

További jelentésg tudomásul szolgál.

Rövid szünet után, miközben Pulszky Ferencz alelnök megérkezik s az elnöki széket elfoglalja —

8. Dr. Komáromy András a *Rákócziak kincse Munkács várában* című dolgozatát olvassa fel, mely a *Századok*-ban fog megjelenni.

9. Szilágyi Sándor magyarázatok kíséretében bemutatja a *Magyar Történeti Életrajzok* legközelebbi füzetei számára *II. Rákóczy György fejedelem* életrajzához készült képeket.

A hallgató közönség élénk érdeklődése közt megtartott két előadás végeztével, zárt ülésben —

10. a gazdasági bizottságnak a *Magyar Történeti Életrajzok* folytatólagos kiadása ügyében beterjesztett jelentése tárgyalatott.

Több tárgy nem lévén, elnök az ülést felosztatja.

Kelt mint fent

Jegyzette

Dr. Pauler Gyula s. k.

Nagy Gyula s. k.

Szinnyei József s. k.

jegyző.

mint kor-elnökök.

Pulszky Ferencz s. k.

elnök.

Hitelesítjük: *Boncz Ödön* s. k., *Dedek Crescens Lajos* s. k.

F E L H I V Á S.

A *M. Történelmi Társulat* ig. választmánya sept. 3-án tartott ülésében dr. Márki Sándor indítványára, azzal a czélzattal, hogy elhalt történetíróink levelezései és iratai esetről esetre összegyűjtetve, biztos helyen megőriztessenek s ezzel az oly gyakori elpusztulástól megóvatván, idővel történetírásunk hasznos forrásaivá válhassanak, elhatározta, hogy e fontos ügyre a közfigyelmet a társulat közlönye útján hívja fel. E határozat alapján fölkérem társulatunk tagjait, s általán mindenkit, a ki a magyar történetírás iránt érdeklődik, hogy ha birtokukban magyar történetíróktól származó vagy azokat érdeklő levelek volnának, sziveskedjenek az ilyeneket alulirothoz (Budapest, Egyetemi-könyvtár) beküldeni, vagy legalább azok létezéséről alulirottat értesíteni, hogy megszerzésük iránt a társulat választmánya a szükséges lépéseket megtehesse.

Szilágyi Sándor

titkár.

TAGTÁRSAINK ÉRDEKÉBEN!

Lehetővé óhajtván tenni tagtársainknak, hogy a társulat kiadványait, cz értékes és állandó beccsel bíró forrásmunkákat, olcsó áron megszerezhessék, választmányi felhatalmazás alapján a f. évi december 3-ikáig a következő árleszállítást léptetjük életbe:

I. Bartal Commentárjai (3 köt.) eddigi kedvezményes ára	2	frt	50	kr.
Zichy-Codex 1 — 5. kötet	»	»	»	10 »
Hazai Oklevéltár	»	»	»	2 »
Balassa Bálint költeményei	»	»	»	4 »

Összesen 18 frt 50 kr.

Ezek most együtt 10 = tíz forintért szerezhetőek meg.

II. Bartal Commentárjait, a Zichy-Codex 1 — 4 kötetét, a Hazai Oklevéltárt s Balassa költeményeit **együtt 8 frtért adjuk.**

III. A Történelmi Tár 1880 — 1889 évi folyamait, összesen tíz évfolyamát, melyek eddig 28 frtért voltak megszerezhetőek, most a mennyiben példányaink engedik, **20 frtért adjuk.**

IV. A Századok 1890 előtti évfolyamaiból, a mennyiben még van készlet (1884 — 1889.), egyes példányokat tagtársaink **50°/o árleengedéssel** szerezhetnek meg.

Az árleszállítás f. évi december 3-ig lesz érvényben, azontúl a régi árak lépnek életbe.

A megrendelések legkönnyebben postai utalvánnyal eszközölhetőek s alulírotthoz (Budapest, Ferencziek tere 5. Egyetemi Könyvtár) intézendők.

Szilágyi Sándor

titkár.

AZ USZKOKOK ÉS VELENCZÉSEK

FIUME TÖRTÉNETÉBEN.

(1575—1618.)

— ÖTÖDIK ÉS BEFEJEZŐ KÖZLEMÉNY. —

IV. Fiume kulturai, kereskedelmi és egyházjogi viszonya Velenczéhez az uszkok-korszakban.

Az elébbiekben előadott tényekből elég világosan kitetszik, hogy Fiume ez időben már a városi fejlettség magasabb fokán állott. Ezt a fejlettségét pedig az olasz cultura hatásának köszönhette, — melyet első sorban az Adriai tengert domináló velenzeiek közvetítettek számára.

Ez az olasz műveltség nem pusztán kereskedelmi érintkezések révén jutott városunkba. Számos adatunk van arra, hogy a velenzei területről való *olasz bevándorlás* az általunk fölvetett korszakban is állandóan folyamatban volt. Sőt ez a folyamat napjainkig sem ért véget; a tenger felőli bevándorlást csak a legutóbbi időben kezdi felülmulni és háttérbe szorítani a *belföldről* jövő erős bevándorló áramlat. A régibb időkben Olaszország egyéb Adria-menti államaiból is települtek Fiuméba, de a velenzei elem folyton túlnyomó maradt. Bizonyítja ezt a Fiumében ma is divó olasz dialektus, mely a *velenzei nyelvjárásnak* (a vidéki *horvát* tájszólás által befolyásolt) változata.

. . . . Városi élet s olasz nyelv és műveltség az Adria partjain egész napjainkig elválaszthatatlanok maradtak. A keleti parton azonban Fiumétől Durazzoig a városok nem voltak tisztán olaszok, hanem kétnyelvűek, — avval a különbséggel, hogy néhol az olasz, néhol a szerb-horvát elem volt az autochthon.

Az előbbi csoportba Zára, Traù, Spalato, Ragusa és Cattaro tartoztak; az utóbbiba Scardona, Sebenico, Nona és Almissa, — általán az újabb eredetű és csekélyebb fejlettségű városok.¹⁾

E második csoportba tartozott minden valószínűség szerint *Fiume* is. E helység is csak idő jártával olaszosodott el, és pedig azon mértékben, a mint városi jelleget kezdett öltetni.

Az általunk tárgyalt korszakban a város már *kétnyelvű*. A tanács üléseiről vezetett *latin jegyzőkönyvek* mellett szórványosan már olaszokra is akadunk; a felsőbb helyekhez intézett feliratok és folyamodások pedig már *kivétel nélkül* olaszul vannak fogalmazva. Olasz volt a *szóbeli tanácskozás* nyelve is. Bizonyítja ezt *Segotta Máté* tanácsúrnak a latin jegyzőkönyvbe szó szerint *olaszul* ígatott bocsánatkövetése egy előbb elkövetett becsületsértésért.²⁾ A nagybőjti prédikációk az ágoston-rendiek templomában régi szokás szerint olasz nyelven tartattak.³⁾

A magasabb műveltség nyelve tehát Fiumében ez idő szerint már tagadhatatlanul az olasz volt. Mindamellettt akadtak azonban még a tanácsbeliek közül is olyanok, a kik az olasz nyelvnek nem voltak teljes birtokában. Az olaszul szerkesztett felfolyamodásokat a tanácsban olykor »*illyr*«, azaz horvát nyelven is elmagyarazzák.⁴⁾ Az 1593. április 21-iki ülésen pedig a tanács az *illyrt* egyenesen anyanyelvének, »*nostra materna lingua-nak*« nevezi . . . (elég jellemzően *olaszul*), s a polai püspök ellenére meg akarja tartatni a *liturgia nyelvének* a fiumei székes-egyházban.

¹⁾ V. ö. Salamon, Az első Zrinyiek, 28. l.

²⁾ Messer Giovanne! havendov' io offeso l' anno passato nel consiglio con parole ingiuriose, ciò feci spento dalla gran collera; ma hora dico, che io quanto a me conosco voi per huomo da bene et honorata persona, et la vostra consorte per gentildonna da bene et honorata, et si come son stato sempre amico di vostro Padre, così dessidero di esser nel avvenire, però vi prego che me perdonate detta offesa.« Prot. Cap. 1595. jul. 4-iki ülés.

³⁾ Venerabilis Prior Provincialis fratrum S. Augustini »ut per multos annos observatum fuit, debeat conducere concionatorem in Italica lingua in monasterio S^{ti} Hieronimi huius Terrae« . . . U. o. 18. l. — 1594. jan. 3.

⁴⁾ »Testimonium . . . de verbo ad verbum prout stat et iacet lectum, et *illyrice etiam interpretatum*.« Prot. Cap. I., 187. l. — 1603. aug. 13. — Hogy az *illyr* elnevezés a renaissance szülötte s a katholikusk egyház hivatalos nyelve által hozott forgalomba, azt Dr. Črnčić Iván nyomán meggyőzőleg mutatja ki Dr. Thallóczy Lajos: Az »illyr« czimergyűjtemények, Bpest, 1888. 6. l.

A tanács többsége tehát még nem érezte magát olasznak. Túlnyomóan horvát eredetre vallanak a tanácstagok nevei is: mint *Chnesich, Cuntalich, Dorich, Gladich, Jancich, Jurcovich, Logar, Milcich, Misserich, Russevich, Svoitinich, Veslarich, Zvetcovich*. E családok képezhatték a régibb, gazdagabb és tekintélyesebb elemet: a bírói méltóság birtokában is rendszeren e családok valamelyik tagját találjuk. Ezek mellett azonban az olasz származású elem is erősen kezdett tért foglalni a tanácsban, hol magasabb culturájánál fogva mind jobban érvényesítette magát. A *horvát* nevű bíró mellett rendszeren *olasz* nevű jegyzőt találunk, mint a mely állás a latin és olasz nyelv irodalmi ismeretét igényelte. Korszakunkban a tiszta olasz eredetű elem már tekintélyes kisebbséget képezett a tanácsban, hol a horvát családnevek mellett egyebek közt a következő, kétségtelenül olasz családnevek fordulnak elő: *Biondi, Ceccolini, Celebrini, Diotallevi, Franchini, Jacomini, Manlio, Segotta, Serneri, Soranzio*.

Az elolaszosodás már messzire előrehaladott s csaknem feltartóztathatatlan folyamatában ép ez idő tájt némi megállapodást idéztek elő a Velenczével való kereskedelmi és politikai surlódások. Az egész uszkok-korszakban a velenceiek elleni megrögzött gyűlöletnek számtalan kifakadását találjuk följegyezve az egykorú városi jegyzőkönyvekben, hol lépten-nyomon ellenségeknek, elnyomóknak, vakmerő és gonosz szomszédoknak nevezik a velenceieket, s azzal vádolják, hogy századok óta Fiume leigázására és megsemmisítésére töreksznek. »Tudják jól a velenceiek — mondja egy feliratában a fiumei tanács — hogy mikor egy fiumei a világra jön, a velenczések egy halálos ellensége születik benne.«¹⁾

* * *

E százados gyűlölködés és bizalmatlankodás az imént leírt ellenségeskedések idején nemcsak pusztá szavakban nyilatkozott. Megérezték ezt különösen Fiuménak velencei területéről beszármaszott lakosai, kik folytonos gyanúsításoknak voltak kitéve a

¹⁾ »per esperienza conoscono che quando nasce un fiumano, nasce un capitalissimo nemico del nome veneto.« P. C. I., 152. l. — 1602. decz. 29.

törzspolgárok részéről: árulóknak, titkos kémeknek tartották őket. Így pl. 1594-ben magában a tanácsban nyíltan azzal vádolják *Segotta Máté* Velenczéből betelepült tanácsurat, hogy a vegliai kormányzó (provisor) előtt odanyilatkozott, miszerint ő »a velencei Sz. Márk híve s e hűségéért meghalni is kész.«¹⁾ Hiába szabadkozik erre; hiába mondja, hogy ellenfele »hazudik mint az ördög« (eundem mentiri tanquam cornutum); — ráolvassák, hogy a múlt évben, mikor Tiepolo Almoro a maga hajórajával Fiume környékét fenyegette, Vegliából éjnek idején titkon jött Fiuméba, házában elrejtőzködött, s mikor Franchini János kapitányi helyettes emberei érte mentek, magára zárta az ajtót s a felhívásnak engedelmeskedni nem akart; — végre pedig, miután karhatalommal sikerült őt a kapitányi helyettes elé vezetni, a velenceiek szándékai és készülődéseire nézve — bár lehetetlen volt, hogy valamit ne tudjon róluk — minden fölvilágosítást megtagadott. Ezek alapján 24 szavazattal 7 ellen a tanácsból ki is záratott.²⁾

A gyászos emlékezetű 1599-ik évben újra egy hasonló természetű vád hangzott fel a fiumei tanácsban. Ez évben ugyanis *Biondi János Antal* tanácsúr saját állítása szerint üzleti dologban Vegliába ment, azon ígérettel, hogy két hét múlva visszatér. Távolléte azonban hónapokig elhúzódott, s végre az a hír érkezett róla, hogy velencei zsoldba állott és valami gályán szolgál. Minthogy ez által lázadás és fölségsértés bünébe esett, a kapitányi helyettes őt a tanácsosok könyvéből töröltetni rendelte, fentartván magának a jogot, hogy őt annak idején számkivetésre ítélje s ellene — a mint a törvény szerint legjobbnak fogja látni — további lépéseket is tegyen.

Biondi védelmére a tanácsban csak egy hang emelkedik, az is csak föltételesen. Russevich tanácsúr a vádat még nem látja hebizonyítottnak: »ha azonban kiderülne, hogy Biondi csakugyan a velenczésekhez pártolt, ő maga is hozzájárul, hogy végleg töröltessék a tanácsurak sorából, s az előljáróság ellene legjobb belá-

¹⁾ »coram provisore Veglae ipse Segotta affirmavit, se esse fidelem S^{ti} Marci Venetorum et moriturum pro fidelitate sua.« — P. C. I. 24. l. — 1594. május 8.

²⁾ »cum eius praesentia in hoc consilio uti subditi Venetorum sit magnae suspicionis.« P. C. I., 24—25. l. — (1594. május 8 és 10.)

tása szerint eljárjon.« A tanács azonban a vádat alaposnak tartva Biondit csakugyan kizárja kebléből. ¹⁾

Ily körülmények között csak természetesnek látszhatik, ha a fiumeiek az ily kétes hazafiságú elemmel nem akarták még tovább is gyarapítani a város polgárságát. Már 1594-ben tanácsvégszileg kimondatott, hogy »ezentúl egy velencei alattvaló se vétethessék fel a város polgárai közé, tekintve azt, hogy a velenceiek dühös elleneink és üldözőink.« ²⁾ És midőn tíz évvel utóbb (1604.) a főherczeg a város megkérdezése nélkül a fiumei polgárjogot *Teletinovich Vitus* elébb zárai lakosnak megadta, a tanács ez ellen felfolyamodott. »Nem illendő dolog — így szól az indokolás — hogy *ellenségeink alattvalói a mi polgártársainkká legyenek*, s a mi kiváltságainkat élvezzék; nem már csak azért sem, mert velencei területen is az a törvény, hogy semmiféle osztrák alattvaló ne részesülhessen a velencei alattvalók kiváltságaiban.« ³⁾

* * *

Ugyanaz időben a kalmár köztársaság tulsúlya elleni visszahatás Fiumében még más módon is nyilatkozott. Többször utaltunk már arra, miképen nyomta el Velence az osztrák kikötők kereskedését, — s mennyire óhajtottak ezek az idegen részre való adózás terhétől megszabadulni. Minthogy azonban az annyira óhajtott szabad kereskedelem annyi diplomáciai tárgyalás daczára is utopiának mutatkozott, a fiumeiek kétségbeesésükben a *retorsio kétélű fegyveréhez nyúltak*. . . . elismerésre méltó bátorsággal, de csekély sikerre való kilátással.

A tanácsjegyzőkönyvek számos idevágó rendszabályt és intézkedést tartottak fenn számunkra. Az egyes esetek és határozatok időrendben haladva a következők:

1593-ban Chnesich Ferencz fiumei polgár és tanácsúr Fianonában Donato Almoro velencei nemestől és pagoi kamara-

¹⁾ U. o. 84. l. (1599. nov. 11.)

²⁾ »nullus Venetorum subditus deinceps acceptetur in civem huius Terrae, cum sint nostri atrocissimi inimici et persecutores. U. o. 19. l. (1594. jan. 14.)

³⁾ U. o. 212. l. (1614. jan. 18.)

tisztól (camerlengo, camariarius) egy nagyobb sórakományt vett meg, oly föltétel mellett, hogy míg e készlet tart, addig Fiuméba más helyről só ne szállíttassék, vagy ha szállíttatnék is, áruba ne hocsáttassék. A tanács, értesülvén a szerződés e pontjáról, rögtön megindítja Chnesich ellen a keresetet, az ügy megvizsgálására hat u. n. consultorból álló bizottságot választván.

E bizottság a fönt jelzett kikötést a városra nézve föltette sérelmesnek találja, mivel az sanctionálni látszik a velenceiek hajó-prédálásait, őket mintegy a város urai gyanánt tünteti föl s a jövőre nézve veszedelmes praecedenset alkot; azért is a város vegye át saját regie-jébe a még fennmaradt sókészletet s adja olcsóbb áron, s ezenkívül Chnesich tartozék 50 arany bírságot fizetni, »hogy többi polgártársaink, az ő példáján okulva, ne kóssenek a velenceiekkel hazájuk sérelmével ilyes szerződéseket, és maguk a velenceiek ne hánytorgathassák, hogy velünk tehetnek amit akarnak.«¹⁾

Ezzel kapcsolatban a consultorok még indítványozzák az *általános kiviteli tilalmat* Dalmáciára s általán a Tiepolo kormánya alatt álló területre nézve, nehogy e kereskedést egyesek (Chnesich módjára) monopoliumszerűleg űzhessék. Ellenben szabad legyen a kereskedés Istriával s a többi velencei területtel, honnan a fiumei kereskedőket általánosságban még nem zárták ki.²⁾

Még ugyanez évben az augusztus 4-iki ülésen a birák további intézkedésekre szólíttatnak fel oly irányban, hogy az említett Donato Almoro pagoi camerarius a Fiumével való kereskedést ne zsákmányolhassa ki »in his calumniosis temporibus retentionum Venetorum.«³⁾ Egy ezen ülésen kelt másik tanácsvégzés pedig kimondja, hogy a főherczeg előtt bevádoltasék *Bonomo Lajos* (másként Feltzer), mint a ki éveken át állatokat vitt ki Ausztriából velencei területre.⁴⁾

1595-ben a tanács kimondja, hogy azon velencei kereske-

¹⁾ »discent et alii concives nostri cum ipsis venetis contractus non facere in praediudicium patriae ipsorum et ipsi Veneti iactari non poterunt Dominos esse nostros.« P. C. I., 1593. május 10.

²⁾ U. o., i. h.

³⁾ U. o. a fönti kelet alatt.

⁴⁾ U. o.

dőknek, kik Fiuméba árú nélkül érkeznek, viszont innen se legyen szabad semmit kivinniök; ¹⁾ a fiumei polgároknak azonban meg legyen engedve, hogy ők maguk szállíthassanak fát vagy egyéb árukat velencei területre (»ad loca Veneta.«) ²⁾

Végre 1597-ben, mikor az ellenségeskedés újra nagyobb mérveket öltött, a fiumeiek a velencei kereskedőket *teljesen kitiltják a városból és semmit sem engednek onnan kivinniök*. Csak a vegliai provisor, mint »jó szomszéd,« számára tesznek kivételt, — mint a ki velük szintén emberségesen bánik, s nem akadályozza, hogy a szigetről szintén szállítsanak Fiuméba sót és egyéb árukat. ³⁾ Egyuttal fölkéri a főherceget, rendelje el, hogy a Zrinyiek birtokát képező szomszéd Vinodolból se legyen szabad gabonát vagy más élelmi czikkeket velencei területre kivinni. ⁴⁾

Ez évtől kezdve a jegyzőkönyvek nem tartalmazzak többé új határozmányokat a Velenczével való kereskedelemre nézve. Föltehető tehát, hogy az eddig előadottak a madridi békéig érvényben maradtak, — a változó körülmények szerint hol szigorúbban, hol lanyhabban alkalmaztatván.

* * *

Fiume azonban nemcsak kereskedelmi tekintetben függött a köztársaságtól. Nehéz helyzetét e zavaros időkben még bonyolultabbá tette az a körülmény, hogy egyházi tekintetben a *polai püspöknek*, — tehát *velencei alattvalónak* volt alárendelve.

A városnak ez a viszonya a polai püspökhöz régente még szorosabb vala. Fiume ugyanis Castuával, Veprinaz-, Lovrana-

¹⁾ »... subditis Venetis non adferentibus huc mercaturas non detur quicquid hinc a Civibus nec habitatoribus huius Terrae.« U. o. 41. l. (1595. július 16.)

²⁾ U. o. 42. l.

³⁾ »stantibus represaleis Venetorum, quas exercent tam crudeliter contra nos Fluminenses, prohibeatur accessus subditis Venetis ad hanc Terram, nec quicque permittatur eis extrahere ex hac Terra, sed tamen Clⁱ Provisori Veglae nostro bono vicino, quoniam nobiscum amice et vicine agit, concedatur aliquid extrahere prout nobis ipse concedit ex Insula sal, et alia.« U. o. 68. l. — 1597. decz. 4.

⁴⁾ »supplicetur S. S. A., ut non permittatur Venetis ex Vinodol extrahere frumentum et alia anona (sic)« U. o. i. h.

és Moschenizzével együtt e püspökségnek hűbértartókat képezte; s csak később — valószínűleg a XII. században — ment át alhűbértől a Duinoi grófok birtokába. A régi hűbéri viszony emléke még élt a XVI. században és kifejezést is nyert abban, hogy a fiumeiek minden új püspöknek székfoglalásakor egy lovat, egy sólymot és két fehér ebet ajánlottak fel. ¹⁾

De a Velenczével való rossz viszony ez időben már az egyházi téren is éreztette hatását. A püspök s a város közti surlódások napirenden voltak.

Már 1593-ban a tanács azon panaszkodik, hogy a püspök — ez idő szerint *Claudio Sozomeno* — az egyházi javakat mások jogai sérelmével kénye-kedve szerint osztogatja; mint például a Sz. Lukács egyháza javadalmát, melyet saját testvérének, *Sozomeno Kornélnak* adományozott, noha annak patronatusa ős időktől fogva a *Dorich* családot illeti. Más két javadalomban pedig nem akarja a község által kinevezett papokat megerősíteni. A tanács ezért elhatározza, hogy a főherceghez fordul orvoslásért, s egyúttal arra kéri, hogy Fiumét vegye ki a *polai püspök hatósága alól, s egy saját országabeli püspöknek rendelje alá.* ²⁾

A püspök, a helyett hogy e feszült viszonyon javítani igyekezett volna, a fiumeieket nemsokára még jobban maga ellen ingerelte. Ugyanis már a következő hóban, — kevés tapintattal és teljesen időszerületlenül — egy rendeletet intézett a fiumei káptalanhoz, melylyel a fiumei székesegyházban addig dívott *szláv liturgiái nyelvet a latinnal cseréltette fel.* ³⁾

A fiumei főesperes és vele együtt a társas káptalan nehézség nélkül eleget is tettek a rendeletnek. Ámde a tanács nem hagyta abban a dolgot. Megidézé a papokat, s categorice felszólítá őket, hogy újra a szláv nyelvet vigyék be az isteni tiszteletbe. A főesperes erre halasztást kért, hogy a dologról jelentést tehessen. ⁴⁾

¹⁾ *Tomsich*, Not. stor. sulla città di Fiume, 34—35. l. Az »Almanacco Fiumano« nyomán.

²⁾ »ut nos obiiciat alicui Episcopo eius status, nec permittat dominari a d. Polensi, cum sit subditus Venetiae.« P. C. I. — 1593. márcz. 16.

³⁾ Az ebből támadt vizálynak lefolyását — ugyancsak a Prot. Cap. alapján — már régebben ismertette *Kukuljević Iván*: »La questione della lingua slava nella chiesa di Fiume«, *Almanacco Fiumano*, 1860-iki kiadás.

⁴⁾ P. C., 1593. ápr. 23-iki ülés.

A püspök azonban rendeletét fentartotta.

Erre a tanács a káptalant a latin nyelv használatától egyenesen eltiltá, a papi tized s egyéb városi jövedelmek megvonásának terhe alatt.¹⁾ A káptalan, e pressiónak engedve, újra behozta a szláv liturgiát; miután azonban a püspök excommunicatióval fenyegetőzött, ismét visszatért a latinhoz. A tanács azonban nem engedett: a püspök azon szemrehányására, hogy ellene szegül az egyház szabadságának, azt felelte, hogy csak saját jogait védi s nem akarja, hogy a régi szokás s a pápai határozmányok megsértessenek.²⁾ Ezután azonban mégis jónak látta a tizedek s egyéb egyházi jövedelmek megvonásáról szóló határozatát visszavonni, s az ügy kiegyenlítése végett *Segotta Máté* tanácsost és *Cundich Mihály* papot követekül Polába küldeni. De egyúttal a főherczeghez is fordult, jelentvén neki, hogy a püspök »contra honorem huius Terrae« Vlahovich³⁾ Gáspár fiumei polgárt gályarabságra ítélte, holott egyáltalán lealázó dolog, hogy osztrák alattvalók egy idegen nemzet gályáin raboskodjanak s az ellenséget szolgálják. A püspök különben is »folyton sérti a község s az egyház szabadságait«, miért is megújítják abbeli kérelmüket, hogy a fiumei egyház egy más, hazai püspöki megyéhez csatoltassék.⁴⁾

Segotta Máté, követségéből visszatérvén, jelenté, hogy a püspököt nem találta, helyettese azonban neki kinyilatkoztatta, hogy a kifogásolt nyelvi rendelet mindaddig vissza nem fog vonatni, míg a fiumei tanács is ünnepélyes formában és nyilvánosan vissza nem vonja a tizedek megvonását illető határozatát.⁵⁾ A tanács félesztendei halogatás után végre eleget tesz e föltételnek s az 1594. április 9-iki ülésen kimondja, hogy az illető határozat semmisnek nyilváníttassék és megégettessék, annyival is

¹⁾ U. o. május 13-iki ülés.

²⁾ Augusztus 26-iki ülés. Itt felolvastatik a püspök leirata, melyben »magna cum ira arguit hanc comunitatem, quod contra libertatem ecclesiae se opposuerit et coegerit DD. Canonicos officiare lingua illyrica.«

³⁾ Kukuljević hibásan olvasta Vlatković-nak, mint *Segottát* is *Segolának*.

⁴⁾ Szept. 6-iki ülés. — A fiumeiek ez óhajta csak két század mulva teljesül — 1787-ben — amikor is II. József a fiumei káptalant a *zengi* püspök hatósága alá helyezi . . . ad personam.

⁵⁾ Szept. 19-iki ülés.

inkább, mert hozatalakor a tanács nem volt határozatképes számban, s a sérelem más módon is orvosolható. ¹⁾

Igy a kérdés *a szláv egyházi nyelv javára dőlt el*, mely magát a fiumei székesegyházban bizonyos mértékig még mindig fentartotta.

... Ezzel azonban a püspökség és a város között korán sem állott helyre a jó viszony. Az 1596. évben a fiumei bírák ismét újabb jogsértésekkel vádolják a polai püspöki helyettest, nevezetesen azzal, hogy a fiumei papokat Polába idézi az ítélőszék elé, valamint azzal a szándékkal, hogy a fiumei főesperességet teljesen megszüntetni, illetve egyszerű plébániává átalakítani akarja. Azzal gyanúsítják, hogy a velencei kormány nyal titkos egyetértésben cselekszik, s ezzel és más indirekt eszközökkel *a várost Velence uralma alá akarja hajtani.* ²⁾ A városnak a más helyen említett Possedaria-féle ügyben Gráczbba küldött követe, Ceccolini Giulio, e sérelmet is előadja az udvarnál, mire a főherczeg átír a püspöknek, hogy a fiumei papokat és klerikusokat kivette a püspöki ítélőszék hatósága alól és ügyeiket osztrák hatóságok — tehát első sorban a fiumei főesperes — által fogja tárgyaltatni. ³⁾

Igy hát ez a kérdés is kielégítő megoldást nyert a fiumeiekre nézve. Ferdinánd főherczeg különben maga is élénken érezte Fiume egyházi jogi helyzetének visszasságát; s az ebből eredő folytonos torzsalkodások végre arra birták, hogy komolyan foglalkozzék egy *Fiumében felállítandó külön püspökség* eszméjével.

1609-ben ez eszme már közel volt megvalósulásához. Mint-hogy a fiumei székesegyháznak már amúgy is régen megvolt a társas káptalanja, csak az kellett, hogy az ennek élén álló főapát

¹⁾ U. o.

²⁾ »Judices dixerunt . . . intentionem dicti Vicarii esse, omnino auctoritatem Archidiaconatus ab hac Civitate amovere Ecclesiamque hanc nostram collegiatom (sic) . . . ad simplicem Plebem convertere . . . dictumque R. Vic. Generalem haec . . . non sine occulta forsán Venetorum intelligentia querere, cum ipse Venetorum sit subditus, et aliis mediis indirectis nos, et hanc Civitatem sub Ditione Veneta (sic) trahere“ . . . U. o. 51. l. (1596. márcz. 17.)

³⁾ »quod non possint nostri Presbyteri et Clerici ire Polam ad iudicium, sed quod hic in iurisdictione Austriaca iudicentur.« Ceccolini írásbeli kövételentése, nov. 18-áról, felolvasva a tanács 1596. nov. 26-iki ülésén. P. C. I., 58. l.

megkapja a püspöki czímet s a megfelelő javadalmat. A főherczeg ez évi dotációt már meg is szabta volt 1200 forintban, s a szükséges alap előteremtésére egyebek közt úgy rendelkezett, hogy a pedenai püspöknek igazgatására bízott pisinói prépostság jövedelméből évi 500 frt e czélra fordíttassék.

A polai püspök természetesen mindent elkövetett arra, hogy e tervet meggyorsítsa; első sorban V. Pál pápához fordult, hogy saját érdekében közbenjárásra bírja. A pápai nuncius igyekezett is Ferdinándot szándékáról lebeszélni, de hasztalan; a főherczeg »nagy hévvel karolta volt fel ez ügyet, melyet háza díszére válónak s könnyen kivihetőnek tartott.«¹⁾

Miért nem létesült ez alkalommal a fiumei püspökség, azt nem sikerült kiderítenünk. Lehet, hogy mégis a szent szék ellenzésén mult. E kérdés azonban azóta is többször fölmerült még. II. József, a nagy reformátor, ugyan még nem gondolt önálló fiumei püspökségre, s beérte azzal, hogy a káptalant a polai püspök idegen hatósága alól kivonva a zengi püspöknek »ad personam« rendelje alá; — azonban 1821-ben újra aktuálissá vált a fiumei püspökség kérdése. Megoldása csak azon mult, hogy akkor már küszöbön volt a francziák által teremtett Illyr tartomány felosztatása s Fiume visszacsatolása Magyarországhoz.²⁾

De még a Fiume közjogi helyzetének végleges megoldása tárgyában ülésezett legutolsó regnicoláris küldöttség tárgyalásai alkalmával is napirenden volt a fiumei püspökség kérdése, s a fiumei küldöttek egyik postulatumát képezte. Nincs kizárva a lehetőség, hogy újra felszínre ne kerüljön.

* * *

¹⁾ Salvago gráci nuncius jelentése, 1609. decz. 14. »Quello dell' eretitione del vescovato a Fiume, per il quale insiste tuttavia monsig. Claudio vescovo di Pola . . . è di qualche consideratione per le ragione che allegai con *altre mie* (ez ügy tehát nem volt egészen új keletű), e si vedde, che il principe l' ha abbracciato con ardore . . . — rimostrai a S. A. le gran difficoltà, ma per quello che posso giudicare con poco frutto, essendogli stato proposto questo negotio per honorevole et molto facile.« *Theiner*, Vet. mon. slav. mer. II., 108. l.

²⁾ Almanacco Fiumano, 1860. 125. l.

... Visszapillantván a fiumeiek magatartására e hosszú és nehéz korszakban, lehetetlen elismeréssel nem adóznunk e kis municipium polgárai életrevalóságának. Látjuk, hogy a legkritikusabb és legbonyolultabb helyzetekben megőrzik józan ítéletüket, nem adnak helyt a kislelkű elcsüggedésnek, — sőt folyton készek síkra szállni bárki ellen a város megmaradásának, közérdekeinek, jogai- és kiváltságainak védelmében.

Fiume sajátlagos földrajzi és közjogi helyzetének valamint ethnographiai alakulásának tulajdonítható az a tény, hogy az élénk municipális szellem itt oly soká fentartotta magát a maga elzárkózásra hajló s bármiféle idegen hatás ellen erősen reagáló középkori jellegével. A »*vero fiumano*«, az igazi fiumei, egészen napjainkig nem volt sem olasz, sem horvát, sem magyar, hanem kizárólagosan fiumei hazafi, s a város lakosságát egészen külön nemzetiségnek tekinté. A minthogy az általunk tárgyalt korszakban is az illyrt vallá anyanyelvének a város jogai ellen törő polai püspökkel szemben, de a mellett olasz nyelven vitte és tárgyalta a közügyeket s távolról sem gondolt arra, hogy a barbár uszkokkal vagy akár a szomszéd Castua vagy Buccari lakóival egy nemzethez tartozónak tekintse magát.

Mily átalakuláson fog átmenni a fiumei városi élet a jelenkor rohamos fejlődésével és nagyarányú alkotásaival szemben, azt bajos volna kiszámítani. Bizonyos azonban, hogy egészen a legújabb időkig e pezsgő életű város sorsának intézésében mindig határozó tényező gyanánt szerepelt tevékeny polgárságának éber közszelleme.

FEST ALADÁR.

A GRÓF BENYOVSZKY-IRODALOM

ANYAGÁRÓL.

— MÁSODIK ÉS BEFEJEZŐ KÖZLEMÉNY.

II.

A British Museum Benyovszky-féle kéziratai három csomagban találhatók együtt, melyek mindegyike különböző módon és időben került a könyvtár tulajdonába. Az első és legrégebbi csomag Benyovszky angol könyvének eredeti francia kézírata.¹⁾ A második, legkésőbbi csomag Benyovszky francia nyelvű jelentése, mely a francia ministeriumnak szól, s mely a madagaszkari vállalat történetének legelső fogalmazása.²⁾ A harmadik különböző levelezéseket és jegyzőkönyveket tartalmaz, részint Benyovszkytól, részint reá vonatkozólag másoktól.³⁾

¹⁾ Benyovszky Mauritius Augustus, *Memoirs and Travels with maps and drawings*. B. M. MSS. Fr. 5359—5362.

²⁾ »Memoire sur l'Expedition de Madagascar concernant la formation de l'établissement royal en cette ile« under Baron (Mauritius Augustus) Benyovsky, colonel of a volunteer corps; with journal of proceedings, minutes of councils of war and copies of other papers: 1772—1776. Signed By Baron Benyovsky. Paper; in the original binding, with the arms of Baron Benyovsky on the covers. Folio. B. M. MSS. Add. 18.844.

³⁾ 1. *Memoires pour servir à l'histoire de l'Isle Madagascar* by M. de Froberville 1809. Compiled from MSC. memoirs and notes of Messrs (Nicolas) Majeur, Dumaine (Daniel Lexallier, Etienne de Flacourt and others) and from printed sources. Paper. 2 vols. F^o. B. M. MSS. Add. 18.128 and 18.129. — 2. Collections of Memoirs, original letters and official papers relating to the island of Madagascar, formed by M. de Froberville. French. Paper. XVIII. and XIX. cent. Folio. B. M. MSS. Add 18.134. — 3. Memoirs and papers relating to Madagascar collected by M. de Froberville. XIX. cent. Folio. B. M. MSS. Add. 18.135. — 4. Memoirs of various persons on the development of the commerce of Madagascar with other papers. French. Paper. XIX. cent. Folio. B. M. MSS. Add. 18.136. — 5. *Facture des effets de traité vivres etc. pour l'approvisionnement du Fort Dauphin, Isle de Madagascar, etc. 1768*, with accounts relating to purchases of provisions etc. 1784—1787. Paper. XVIII. cent. Folio. B. M. MSS. Add. 18.139.

I. Már az angol kiadvány eredeti francia kéziratának vizsgálata is sok tanulságos s nem kevésbé meglepő eredményt mutat fel. E kézirat első lapján Nicholsonnak a következő előszava áll:

E munka kiadójának előszava.

»E kézirati munka, négy kötetben, egyforma orosz bőrkötésben, (a három első kötet az elbeszélésből, a negyedik rajzokból áll), a Benyovszky gróf emlékiratainak és utazásainak eredetije, melyet nekem 1788-ban John Hyacinth de Magellan F. R. S. stb. stb. adott el és engedett át egy bizonyos pénzösszegért, melyet neki én George Robinson, fia és testvérei könyvkiadó cég nevében (Pater-noster row, London) ajánlottam fel s azóta már ki is fizettem. Azon időben mindegyik kötet négy füzetből, a második kötet két füzetes két külön részből állott, a harmadik füzet végén levő levelek is külön füzetben voltak, s így az egész kézirat tizennégy füzetből, 1256 sűrűn beírt vonalozatlan és javítás nélküli lapból állott. A rajzok nem voltak összefűzve s közülök néhány azóta a metszőnek, Heathnek házában kitört tűz alkalmával elveszett. A kézirat kezeimben volt, míg azt le nem fordítottam angolra, s a próba levonatokat össze nem hasonlítottam azzal; az angol kiadás nyomdába adása után a kéziratot egy más személynek küldtem, aki a szavak neveit kijavította, a hangsúly jegyeket beírta, az angol kiadás fejezetes beosztását megcsinálta, s kijavította a közönség szemét zavaró tökéletlenségeket. Ugyanazon személy olvasta el a francia kefelevonatokat. A kézirat minden jegye és változtatása a sajtó alá rendezés alatt került abba, de sem az értelmet, sem a phraseológiát meg nem változtatta, s ezeket a gróf bizonyára maga is megtette volna, ha jobban ismeri a francia nyelvet; a javítások különben mind úgy tétettek, hogy az olvasó az eredeti szót, betűt vagy végzetet megláthassa.

Ennyit tartottam szükségesnek ezen első kötet előszavában megírni. A többi megjegyzéseket, melyek Magellán és gróf Benyovszky urak közti összeköttetésre s a grófnak az Emlékiratok után következő kalandjaira s élete végére vonatkoznak, e munka nyomtatott példányának előszavában mondom el, melyet, amint kikerül a sajtó alól, a British Museum könyvtárának ajándékozok. Időközben a kéziratot ezen intézet igazgatóságának ajándékoztam, a nagy közönség használatára (a nyomtatási jog tulajdonosainak nevében).

Legalázatosabb és legengedelmesebb szolgálja

Wm Nicholson.

London, január 22. 1790.*

E kézirati kötet összehasonlítása az angol kiadással ez utóbbinak sok hibáját javítja ki. Így az angol kiadásban igen sok datumhiba csúszott be s az a meglepő, hogy e hibák megvannak a francia kiadásban is, mintha a francia kiadást az angol példány után corrigálták volna. Így De Boynes tengerészeti államtitkár ő felségének a francia királynak madagaszkari terveit Benyovszkyval a kiadások szerint 1772. szeptember 15-én közölte, holott ez három hóval később decz. 15-én történt. Ehhez hasonló hibák, tévedések, melyek az utazások leírásában is benmaradtak, nagy jelentőségűek, ha meggondoljuk, hogy az orosz

birálók legfőbb argumentumaikat a datumok meg nem egyezéséből merítik.

Ugyanezen kézirat alapján több nevet is ki lehet igazítani. Ilyen a Maillart neve, melyet a kézirat Maillardnak ír, D'Esterburg igazi neve pedig Desterling volt; egy hajóról is szó van, melyet »La Triquaire«-nek hívják, holott neve »L'Africaine« stb.

Mint hogy a kézirat és kézírás közt különbség van, meg kell jegyezni, hogy Benyovszky e kézírata nem az ő kézírása. Még pedig elejétől végig nem az. Tudjuk azt, hogy Benyovszky életrajzai Tobolszknál kezdődnek, mi történt vele addig, az egy történelmi bevezetésben van elmondva, melyet a könyv szerint nem Benyovszky írt. Ez a fejezet a kéziratban ugyanazon kézírása, amelyik a kézirat többi részeit is írta. De meg ha ez az ő kezének írása volna, mért lett volna szükség azon néhány sornyi, autograph aláírással ellátott bizonyítványra, melyet Benyovszky minden kötet végére odaillesztett, s melylyel ez iratokat a valódi eredetinek ismeri el. Ha pedig ez mind nem az ő kézírása, amint az kétségtelen, akkor a nyelvi hibák sem lehetnek az övéi.

A rajzkötetben két rajz van, mely az Emlékiratok mellékleteiben nem jelent meg. Az egyik kép czíme: »Vue de la coste de Formoza«, s ez a parti hegyek konturjait ábrázolja Formozából. Nicholson ezt jegyzi hozzá: »Ezeket nem metszettem ki a II. kötet 85. lapján említett okokból. Lásd a naplót 1771. aug. 26-iki kelet alatt. W. N.« En hasztalan néztem meg az idézett lapot és datumot úgy a kéziratban, mint a nyomtatott példányban, a kép kihagyásának okairól egy árva szót sem találtam. — A másik kép egy vízfestés, melynek czíme ez: »Le Naufrage du Comte de Benyovszky entre les isles de Lequeio«. E cím a Benyovszky kézírása. Nicholson ehhez is tesz jegyzetet így: »It was not (thought) expedient to engrave this. W. N.« Nicholson először »thought« írt, aztán azt áthuzta. A kép vadregényes, villám, felforduló csolnak s vízben uszó öt alak van rajta s lehet, hogy a »thought« oda vonatkozik.

Ambár ezek érdekes és jelentős adatok, valamennyinél fontosabbnak tartom azt, mely Benyovszky valódi céljára vonatkozólag nyújt felvilágosítást. Benyovszky célját úgy fogtuk fel könyve szerint, hogy ő egy kis, a kereskedelmet biztosító francia telepet akart szervezni. Benyovszky 1774. márcz. elsején Antimaroa huszonnolcz főnökével kötött szerződést s e szerződés feltételeinek harmadik pontja az Emlékiratok szerint ez vala:

»Kötelezik magukat (a bennszülöttek) a telep tulajdonának megvédelmezésére.«

Ezzel szemben a francia kéziratban ez vala:

»Kötelezik magukat a telep tulajdonának megvédelmezésére minden más nemzet ellenében.«

Nicholson ez utóbbi kifejezést elhagyta, s ha arra gondolkunk, hogy ilyen és ehhez hasonló értelmű kifejezések, melyek éle az angolok ellen is fordulhatna, következetesen kimaradtak az angol kiadásból, Magellán és Nicholson részéről könnyen érthető ez. De habár ez a kézirat és könyv összehasonlításánál már feltűnt nekem, ezen adatok jelentőségét csak később, a második kézirat megismerése után tudtam helyesen megítélni.

II. A második kézirat (melyet itt csak röviden Protocollé-nak fogok nevezni) történetéről csak annyit tudunk biztosan, hogy az 1852. jan. 10-én vétetett meg a British Museum számára, és hogy az Archives coloniales egykorú jegyzékében a Protocollé fel van véve, de hogy onnan mikor tűnt el, nem tudjuk. A Protocollé közelebbi átvizsgálása azonban sok tájékoztatást nyújt.

Külsőleg a kézirat egy folio kötet vörös bőr kötésben, kívül igen gazdag arany díszszel. A boríték közepén egy pajzsban három, balról jobbra alacsonyodó hegy, rajtuk kettős keresztrel, felettük félholddal és csillaggal; e pajzsot két kivont kardú levante tartja két oldalról; a pajzs felett egy kisebb korona öt gombbal, e felett egy nagyobb félhold és csillag, s végül e felett egy nagyobb ötágú korona látható; ezen nagyobbik korona felett van a szintén arany betűkből álló címfelirat: *Protocollé du Régiment des Volontaires de Benyovszky créé en 1772*. Ez a boríték nem újabb keletű, mit bizonyít, hogy a kézirat végén egy csomó üres lap van, melyet, ha a kötés utólag készül, a könyvkötő bizonyára mellőz, de ezt bizonyítja az is, hogy a mit sehol sem, Benyovszky egy történésznél sem találunk meg, neve a Protocollé-on sz-vel van írva. A kézirat papírosa a legfinomabb, az írás calligraphicus, de szintén nem Benyovszky kézírása, ellenben a végére illesztett aláírás az övé. Ha most tudjuk, hogy e diszes kiállítású kötet a francia tengerészeti ministeriumban tényleg benn volt, már ebből is következtethetjük, hogy e kézirat egyenesen hivatalos jelentésnek volt szánva, mely mint ilyen adatot be.

A Protocollé belső címe ez: »Mémoire sur l'expédition de l'île Madagascar, concernant la formation de l'établissement royal en cette île dont l'exécution et le commandement en chef ont été confiés par sa Majesté a Monsieur Le Baron de Benyovszky colonel propriétaire d'un corps de volontaires l'an 1772.« Összehasonlítva ezt az angol kiadással, meggyőződtem arról, hogy ez magában foglalja a II. kötet 93—346. lapjain elmondottak történetét, még pedig hol szó szerint megegyezően, hol kivonatossan, hol pedig bővebben, új adatokat tartalmazva. Arra a kérdésre, mikor iratott e Protocollé? — a következő adat nyújt felvi-

lágosítást: Benyovszky ezen Protocollumot így fejezi be: »Mikor este felé a szél észak felől kezdett fújni, én is felszálltam a »Belle Artur«-ra, hogy az a Jó-Reménység fokára vigyen, ahol remélem, hogy egy másik hajót találok, melylyel Ő Felsője parancsára Franciaországba juthatok. Hiszem, hogy ez utazás a madagaszkári telep számára kívánatos szerencsés intézkedéseket fog eredményezni, s hogy az én megrongált egészségemet is helyre fogja állítani.« Ebből kitűnik, hogy e naplót 1776-ban Európába való visszaútazása alkalmából írta.

Mínthogy e Protocolle a kormánynak szóló jelentés vala, mindazoknak, melyeket abban megír, amennyiben az különböz-
 nék az angol kiadástól, igen nagy jelentőséget kell tulajdonítanunk. Így természetesen a legnagyobb mértékben meglepett, mikor Benyovszky a bevezetésben megbízatása céljáról szólva így ír: »Ő Felsője kívánsága az vala, hogy telepet szervezzek, melynek révén egész Madagaszkart Franciaország hatalmába adom.« Mennyivel nagyobb, nehezebb feladat ez, mint az, melyet az angol kiadás közöl, hogy kis kereskedelmi telepet létesítsen, mely Isle de France kereskedelmét biztosítsa. És amiről a Protocolle később beszámol, az mind ezen cél szolgálatában történik; az elébb említett szerződés, melyet Antimaroa összes főnökeivel kötött egészen másképen szól, így:

Protocolle.

1. (A főnökök) Franciaország felső királyát legfelsőbb uroknak ismerik el, kezeimbe leteszik a hűség és alávetés esküjét, s esküjük őszinteségének jeléül évi adót fizetnek.

Angol kiadás.

1. Velem barátsági és szövetségi szerződésre lépnek és átadják a telepítvényhez szükséges területet, nem különben megengedik a sziget lakóinak, hogy földet adhassanak el oly francia nemzetbelieknek, akik köztük akarnának megtelepedni.

Az ezen szerződést követő esküben következik az adó értékének megállapítása, mely főnökönként 8 ökröt, kislefőnökönként két ökröt, falvankint 60 véka rizst tett ki. s mint azt a pénztári könyvek igazolják, he is hajtattott. Ott van a Szafirobé néppel kötött szerződés, mely az angol kiadás szerint a népet a francia telep védésére kötelezi, ellenkező esetben azok, akik nem védik a telepet ütközet esetén, földjeiket veszítik el; a Protocolle e büntetést szintén kirójjá, de azon föltétellel, ha az adót nem fizetik rendszeren. És ez így megy a Protocolle-on végig; Benyovszky feleskette a népeket, mindenütt ugyanazon esküformában, a madagaszkáriak teljesen meghódoltak, sőt adót is fizettek; ez persze nem ment minden háborúság nélkül; Isle de France fenyegetve érezte magát, eddig ő vezette Madagaszkart, a viszonyok fejlődése, Benyovszky sikerei most azt ígérték, hogy Isle de France

összedől, Madagaszkár fogja vezetni azt, s megindult Benyovszky ellen az alattomos aknamunka, mely a franciaországi trónváltással kapcsolatos hivatali változások által célját is érte.

Benyovszky sejté, hogy mily veszedelem fenyegette őt; ő okos ember volt s eredményeit, sikereit nem akarta odadobni az ármánykodás áldozatául. Joga volt erre, hiszen a siker egészen az ő sikere volt, mert három év óta segélyben nem részesült. Megvárta a kormánybiztosok látogatását, azoknak beszámolt, s mikor azok nagy sebbel-lobbal, félve az égalj veszedelmeitől, visszasiettek Franciaországba, népéhez fordult, mely annyira szerette őt, hogy ampanszakabénak, főnökök főnökének, Madagaszkár urának, királyának választotta meg. Hogy ez Benyovszky részéről kizárólag sikereinek biztosítása volt, s hogy ő ezt azért tette, hogy a francia kormányváltozással hatalomhoz jutott új kör ellenében is megállhassa helyét, bizonyítja az, hogy e megválasztását Benyovszky a Protocolle-ból kihagyta, elhallgatta, és azt a francia kormánynak Madagaszkarra való igényeivel együtt csak akkor jelentette be, mikor a kormánnyal való alkudozásai sikerre nem vezettek. Franciaország ebben jogsértést látott, de bizott abban, hogy Benyovszky a maga jogait nem fogja érvényesíthetni.

Érthető az is, hogy e szerződésekről, feltételekről az angol kiadás hallgat. Benyovszky a francziákkal folytatott alkudozás eredménytelensége után minden áron angol támogatást akart, ámde emlékiratai tele voltak szerződésekkel és esküvel, melyek minden jogot Franciaországra ruháztak. Az igaz, hogy azóta Benyovszky királyá lett a madagaszkári népnek, s minthogy Franciaország őt csak alattvalónak és nem szövetségesnek kívánta, kilépve a francia szolgálatból, az egyes főnökök szerződéseit és esküit csakis önmagával szemben tartotta kötelezőknek. De már két olyan telivér angol, mint Magellán és Nicholson, ez Emlékiratok közrebocsátásával épen nem akartak oly alapot teremteni, mely a mindig éhes angol gyarmatpolitikának megtiltja, hogy Madagaszkarra számítson, s így egyszerűen törültek és változtattak mindent, ami Franciaországnak jogot ad Madagaszkaron egyébire, mint néhány kereskedőház megalapítására; következésképen Benyovszkynak egészen más célta is tulajdonítottak s közelfekvő okokból kiküszöböltek a könyvből mindent, ami Benyovszky valódi feladatát elárulhatta volna.

Es ha Benyovszky valódi feladata az volt, hogy Madagaszkart, amennyire lehet, békés uton a francia korona uralma alá hajtsa (amit a francia kormány csak titkos útasításban adhatott neki, mert ha ez nyílt megbízás alakjában történik, egy elleneséges angol actiót eredményezhetett volna), ez esetben Benyovszky

vállalata egészen más megítélés alá esik. Az ellene emelt vádak közül a legtöbb magától ledől, s Benyovszky úgy áll előttünk, amint őt már Stevens kapitány is lefestette, mint egy katonát, ki parancsot kap, s e parancsot teljesíti pontosan, fényes sikerrel, hűségesen mindaddig, míg a helyet, hova kirendeltetett, el nem hagyta s a szolgálatból, melynek felesküdt, el nem bocsáttatott. Mert hogy sikere fényes volt, legjobban bizonyítja, hogy Madagaszkár egész népessége, minden főnöke elismerte urának, fejedelmének.

Kevésbé fontos adatokban is sok érdekeset nyújt a Protocolle. Megerősíti a Nicholson-féle kézirat azon dátumbeli adatait, melyek sajtóhibák folytán az angol kiadást zavarják; kijavít még néhány nevet, melyek ugyanily úton hibásan kerültek az angol kiadásba. Többször beszél Benyovszky családjáról is, nejről és nővéréről, kik vele voltak Madagaszkáron, s kis fiáról, ki a madagaszkári égalj áldozata lett. Az angol kiadásban több helyütt pontokkal jelölt hézag van a szövegben, ezeket a Protocolle mind kiegészíti, még pedig, nem tartom érdektelennek megjegyezni, csupa politikai vonatkozású adattal; nyilvánvaló, hogy épen ezen vonatkozások miatt hagytak ki. Nem tagadhatom el azonban azt sem, hogy a Protocolle némely számadási adata annyira különbözik az angol kiadástól (így p. o. a csatákban résztvettek létszáma), hogy e tekintetben az angol kiadást szándékos nagyítással kell vádolnom; ki követte ezt el, Benyovszky-e, vagy a kiadó, azt nem tudjuk megállapítani.

Ezek után a Protocolle-ről még egy dolgot kell felemlítenem. A Protocolle végéhez egy gyarmatosítási program van csatolva ugyancsak Benyovszkytól, s úgy látszik ez volt az, amit Benyovszky kért a francia kormánytól. E programból látjuk, hogy Benyovszky nem akarta cserben hagyni a francziákat, de megkívánta, hogy a gyarmatosításra vonatkozó s tapasztalataiból merített elveit tartsa az is szem előtt s ezekhez mért kívánságait teljesítsék. A francia kormány sem terveit, sem elveit nem akarta elfogadni módosítás nélkül, s ezért állott be a szakadás, melyet leghamarább a francziák bántak meg. De ugyancsak e programból látjuk, hogy Benyovszky a gyarmatosítás terén oly tapasztalatokat szerzett, programjának oly alapot teremtett, a melyen kell hogy álljon minden viruló gyarmat. A jelentékeny tényezők éles szemű felismerése, hatásaik mélyreható elemzése, az az erős és biztos kéz, melylyel a szükséges intézkedések helyes formáját azonnal megtalálja, a Protocolle ez ismeretlen és kiadatlan fejezetét bámulatosan jellemzi, s az ezekhez járuló humanus gondolkozással együtt Benyovszkyt korának legnagyobb gyarmatpolitikusi közé sorozzák.

III. A Benyovszky-féle kéziratok harmadik csomagja világitja meg Benyovszkynak tragoediáját. Levelek, rendeletek és jegyzőkönyvek ezek, részint Benyovszky, részint mások tollából, melyek 2—3 kivételével mind az utolsó vállalatra vonatkoznak. Ezen okmányokat Farquahr Minto Isle de France szigetéről hozta a British Museumnak, abból az alkalomból, hogy az angolok Mauritiust elfoglalták; megismertetnek ezek Benyovszky életével Amerikából való elindulásától haláláig.

Ez anyagban bizonyára a legérdekesebb egy három lapra terjedő leírás, melynek címe: *Historique de Benyovszky 1784—1786*. Ki írta, nem tudjuk, de hogy teljesen hiteles, azt a levelezéssel való összevetés minden kétségen felül helyezi. Az íróról csak azt tudjuk, hogy Benyovszky csapatába tartozott, mert az összes részleteket nagy alaposággal ismeri, sok oly adatot közöl, melyet a levelezésből meg nem tudunk, de viszont a levelezésben sok adat fordul elő, melyet ő nem ismer. Az alábbiakban adjuk röviden Benyovszky ez utolsó két évének történetét az egész rendelkezésünkre álló anyag alapján.

Benyovszky Baltimoreból 1784. június 24-én indult el a 450 tonnás s 14 darab 4 és 6 fontos ágyúval felszerelt s David kapitány vezetése alatt álló *Intrepide* nevű hajóval, mely Angliában és Baltimoreban biztosítva volt; a kíséretet 40 ember tette, az árukat a baltimorei *Messenier* és *Sallicof* cég előlegezte. A kíséret tagjai közt volt *Aldersheim* báró és báróné. Amint ezt a francziák megtudták, *d'Amour* lovagot Philadelphiába küldték, ki ott David kapitányt megvesztegette, hogy a hajót Brazília partjain zátonyra fogja juttatni s Benyovszky vállalatát így tönkretenni. David szavának állott, a *Mindenszentek* öblében a *Rio grande* torkolatánál a hajót zátonyra juttatta, de Benyovszky a rakományt megmentette s a hajót kijavíttatta, ami három havi késést okozott neki; akkor ismét kivitorláztak, s minthogy Benyovszky a kapitányba többé nem bízott, a hajó vezetését maga végezte. Szofala érintésével 1785 januárban *Nossibéra* értek, honnan végre Madagaszkarra *Antingue* öbölbe mentek át.

Benyovszky az itteni főnökkel, *Ambuin*-nal azonnal szövetséget kötött; s miután az új telephez rabszolga kellett, a madagaszkariakat pedig, mint népét, e célra soha sem akarta felhasználni, amire esküt is tett, rizsszel és ökrökkel megrakta hajóját, hogy *Mozambiqueba* menjen át rabszolgáért; a kapitány azonban kilencz emberrel a hajót megszöktette s *Mozambiqueban* eladta. *Ambuine* hajói hiába vették üzőbe, elérni nem tudták.

Ambuint barátjának vesztesége nagyon lesújtotta s Benyovszkyval igen kiméletesen bánt. Benyovszky 7 embert, 3 ágyút,

3 mozsarat és árúczikkeinek nagy részét ott hagyta, ezután átvonult a szigeten a Volimara öbléhez s 1785 áprilisban már Angoutziban volt, hol a zambarivák főnökével, Zafettal, szövetségre lépett; a nép igen szívesen fogadta s az egész országot Benyovszky rendelkezésére bocsátotta. Erre a gróf száz főből álló őrséget szervezett, Ambudirazia falvát fővárosának választotta s Mauritániának nevezte el. Ekkor értesült arról, hogy a szakalávok az Ambuinál hagyott hét emberét megmérgezték és árúit elrabolták; Benyovszky erre elküldte de la Salle hadnagyát, kinek Ambuin 2000 ökröt és 50 rabszolgát fizetett kártérítésül. A megöltek közt volt Benyovszky sógora Chevalier d'Ansky. ¹⁾ Benyovszky ezután júliusban egy nagy kabart hívott össze, melyen részt vett Madagaszkar minden főnöke a déli Foulepointe-től az északi Manahárig, s ezek Benyovszkyt ismét egyetlen legfelsőbb uroknak, ampanszakábénak kiáltották ki. ²⁾

E nagy kabar után, mely július és augusztus hónapokban tartatott, kezdett csak érintkezni a foulepoint-i francia teleppel. Benyovszky ez érintkezést azzal kezdi, hogy a telep két hivatalnokát, Guisquet és Boulay urakat magához szerződteti ³⁾ s így a telep két vezetője Dumaine és Robinet de la Serve, kik a »királyi kereskedelmi ellenőr« címmeel ékeskedtek, magára maradt, sőt Guisquet és Boulay a telep raktárait is Benyovszky kezére adták, ⁴⁾ aki annak élére Michelt állította. ⁵⁾ Dumaine, mielőtt még tudta volna két emberének elszerződését, levelet írt azoknak, melyben megbizta őket, hogy Benyovszky minden izdulatára figyeljenek s tudjanak meg róla annyit, amennyit csak lehet. ⁶⁾ Ezt a levelet megkapta Benyovszky s ekkor írta első levelét az európai telephez. ⁷⁾ Benyovszky ebben panaszt emelt David kapitány ellen és megdorgálta Dumainet, amiért első követét Guisquet-t nem fogadta szívesen. E levelet Adelsheim báró vitte el Dumainenek, s a báró ugyanakkor egy császári patenst is bemutatott neki, mely Benyovszkyt madagaszkari koronájával járó jogainak élvezésére hatalmazta fel. Dumaine válasza igen heves volt, Benyovszky vállalatát a francia királyra nézve sérelmesnek találta s vádolta, amiért a király raktárait elfoglalta s amiért Guisquet-nek titkos utasítást adott a francia telep európai embereinek elszerződtésére; Dumaine egyidejüleg feljelen-

¹⁾ Henszky volt családneve.

²⁾ B. M. MSS. Add. 18.136. 50—53. l.

³⁾ U. o. 18.134. 101. és 100. l. Angoutzi 17, 8-bre 1785.

⁴⁾ U. o. 18.134. 177. l. Angoutzi, 14, 8-bre 1785.

⁵⁾ U. o. 207. és 208. l. Angoutzi 14, 8-re 1785.

⁶⁾ U. o. 197. és 198. l. Foulepointe, 4, 9-bre 1785.

⁷⁾ U. o. 104. és 105. l. Mauritanie 20, 9-bre 1785 és 15, 7-bre 1785.

tést tett Benyovszky ellen Isle de France-on, s oda utasította a grófot David kapitány ügyében is. ¹⁾

Benyovszky ezután értesítette Isle de France kormányzóit, ²⁾ hogy Madagaszkárba megérkezett, kereskedelmet ajánl fel nekik, tiltakozott a rabszolgakereskedés ellen (mely ügyben a foulepointe-i spanyol térítőnek, Villa paternek irt, ³⁾ védelmére kelt Hiávi főnöknek, kit a francziák insultáltak s megkövetelte, hogy rendeleteit tiszteletben tartsák. Majd Guisquet-t kinevezte ⁴⁾ a belföldi kereskedelem vezetőjének, s elküldte Foulepointe-be, hogy az ellenőrök egyikét meghívassa magához; ⁵⁾ vele küldte titkárát Bonfiliolit is, hogy Hiávi mellett is legyen embere. ⁶⁾ A foulepointei kereskedők és Hiávi közt ekkor hirtelen szakadás állott be; Benyovszky követe hasztalan kísérlette meg a kibékítést, s mikor erről és a tényállásról a gróf értesült, manifesztumot bocsátott ki, melyben Dumaine és De la Serve urak királyi ügynöki minőségét nem ismeri el, mert ezek a közbéke háborítói. ⁷⁾

Ez nyílt hadüzenet volt; Dumaine félni kezdett, látta, hogy a gróf hatalma napról-napra nő; a békés viszony Dumaine és Hiávi közt megszakadva még a kereskedelem is lehetetlenné vált. Es Dumaine a veszedelem láttára nyílt eljárás helyett kétszínű, alattomos lett. Ékes, tiszteletteljes, meghódoló és hízelgő levelet irt Benyovszkynak, melyben sajnálatát fejezte ki a történetek felett, igazolni igyekezett Hiávi főnökkel való eljárását; és ez az ember ugyanazon napon jegyzőkönyvet vesz fel egy vádról, melyet Bufiárdal, egy magánhajónak, a Franc-maçon-nak kapitányával emeltet Benyovszky ellen, s mely szerint Bonfilioli, mint Benyovszky megbízottja, a hajó személyzetéből négy matrózt feibérelt, hogy a kapitányt meggyilkolják. Hogy ez mennyire csak a Dumaine mesterkedése, kitűnik abból is, hogy Bonfilioli és Guisquet egészen egyedül, minden kíséret nélkül utaztak, s kell-e annál nagyobb képtelenség, hogy ők ketten, a hajó négy matrózának megvesztegetésével egy egész hajót foglaljanak el. Az bizonyos, hogy e négy matróz Benyovszky szolgálatába való belépésre ajánlatot kapott; e szolgálatba azonban csak mint szökevények léphettek volna be; de tervük lelepleztetett, s nem

¹⁾ U. o. 199. és 200. l. 22, 7-bre 1785.

²⁾ U. o. 106. és 107. l. 20, 8-bre, 1775. Angoutzi.

³⁾ U. o. 190. és 191. l. 28, 8-bre 1785. E levél latinul van írva s végig Benyovszky kézírása.

⁴⁾ U. o. 173. l. 7, 9-bre 1785. *M A* monogrammos ép piros pecséttel ellátva.

⁵⁾ U. o. 188. és 189. l. 15, 9-bre 1785, Mauritanie.

⁶⁾ U. o. 176. és 178. l. 15, és 16, 9-bre, 1785.

⁷⁾ U. o. 174. és 175. l. 16, 9-bre 1785. E manifesztum így kezdődik:

»Nous, Maurice Auguste Ampansacabe de Madagascar, etc., etc., etc.«

közelebb fekvő-e annak feltevése, hogy ezt önvédelmükre, büntetésük elkerülésére találták ki. ¹⁾

Ezek után egy ideig csend van Madagaszkár szigetén. A francziák az időt felhasználják. Dumaine kibékült Hiáivival, megvesztegette és rávette, hogy földjeit eladja a francziáknak s háborút indítson Benyovszky ellen a francziák nevében. De Benyovszky ismerte a népet és nagyjait, elég volt egy levelet írnia, Hiávi földjeit visszavette, Dumainenel szakított s nagyobb híve lett Benyovszkynak, mint valaha. ²⁾

Ami ezután történt, annak elbeszélésében egészen Benyovszky anonym krónikásához tartom magamat, mert ezt az előadást szóról szóra így adja elő a hivatalos jelentés, mely Isle de France-ról Párisba küldetett: ³⁾

»Dumaine értesítésére az isle-de-france-i kormányzóság a »Lujza« nevű hadihajót küldte ki Labé vezetése alatt, a Pondichery-i ezred 50 emberével, kiket Larcher vezényelt; két ágyút is magukkal vittek. A hajó Foulepointeben kikötött, mire Mayeur (a tolmács) Angoutzi helsejébe küldetett, a hol a benszülötteket rábeszélte, hogy Benyovszkynak ne engedelmeskedjenek s megfenyegette őket, hogy nemsokára hajó fog érkezni Benyovszky ellen, hogy őt megöljék s telepét felégessék.

»Benyovszky értesülvén erről, Antongil és Manahár parancsnokainak rendeletet adott, hogy haderejüket vonják össze és sietve jöjjenek segítségére. E rendelet azonban megkésétt, 1786 május 16-án a század Angoutziban volt Benyovszky csapatainak megérkezte előtt. Az általános ijedelemben s a Mayeur izgatásaira és fenyegetéseire Benyovszkyt embereinek java, még a fehérek is elhagyták, s a sereg a két ágyúval akadály nélkül partra szállhatott, melytől mintegy 74 lieu-re volt a gróf vára.

»Benyovszky visszavonulhatott volna a hegyek közé, amint neki tanácsolták is, de ő, elhagyatva a benszülöttektől és a saját híveitől, két hú társával, komornikjával és szolgájával, bátran akart ellenállani. A sereg ellenállás nélkül közeledett a várhoz s Benyovszky még azt a kis 20—25 lépésnyi hidat sem vágta el, amivel az ágyúk átszállítását megakadályozhatta s akkor a sereg puska tüzére ágyúszóval felelhetett volna. Benyovszky vára sor tüzet kapott, s ő felment a bástyára, hogy az egyik ágyúját elsüssze, egy pillanatra fedezetlenül maradt, s akkor egy golyó érte mellen, mely halálát okozta. A sereg ezután ellenállás nélkül hatolt a várba, melyet felégették, miután azt a kevés dolgot, amit

¹⁾ U. o. 27, 9-bre 1785. Foulepointe 178. 179. 202—204. l.

²⁾ U. o. 103. l. 5 Janvier, 1786. Mauritanie.

³⁾ B. M. MSS. Add. 18.136. 50—53. l.

asztalán találtak, névleg a Szt.-Lajos keresztet és a császártól kapott lánczot, elvették. Holttestét temetés nélkül hagyták heverni s csak három nappal későbbben La Salle, mikor a segédcapattal már későn megérkezett, adta meg neki a végtisztességet, és sirja fejéhez és lábához egy-egy szomorú fűzt ültetett (melyet még e század közepén is láttak az utazók).

»Benyovszky akkor 45 éves, 5 láb és 6 hüvelyk magas termettel, kerek arczzal, harczias tekintettel, szép fekete szemekkel, sűrű szemöldökkel, kissé nagy orral, keskeny ajkakkal, jól megtermett alak volt, de egy a lengyel háborúban kapott sebéből biczegett. Társalgása kellemes volt és tele édességgel, aki másokat örömmel hallgatott, de maga is szívesen beszélt, de csak igen ritkán magáról; igen bátor ember volt; kilencz nyelvet irt és beszélt, tehetség, nevelés, mélyrelátás és mértéktelen ambíció párosult benne; a benszülöttek nagyon szerették, nagyon sajnálták és sajnálják most is és lelkiismeretüket bántja, hogy elhagyták őt. Ha őt segíti valaki, civilizálhatta volna Madagaszkart; sikereit csak biztosította volna az, hogy mindig szabadelvű, szigorú és tevékeny vala, aki mindent látott, mindig igazságos volt úgy a büntetésben mint a jutalmazásban.«

És itt, ennek az anonym krónikásnak, aki, mint látjuk, személyesen is nagyon jól ismerte a magyar grófot, e soraival legszebben fejezhetném be ezen kis tanulmányomat, ha nem feküdne előttem még egy okmány, mely egy hónappal későbbben kelt. E szerint Robinet de la Serve 1786 június 18-án a különböző főnököknek 33 puskát, 66 üveg pálinkát és még egy sereg árút adott ajándékba a »Benyovszkyval szemben tanúsított tétlenség jutalmául«; tehát nem a Mayeur tolmács szavaira hagyták cserben ampanszakáhéjukat, hanem pálinkával és puskával, amivel az afrikai népeknél mindent el lehet érni, vesztegették meg őket a francziák.¹⁾ Ez az okmány bizony szégyenlap a francziák gyarmatosításainak történetében.

DR. JANKÓ JÁNOS.

¹⁾ B. M. MSS. Add. 18.139. 1786. Juni 18. Foulepointe.

A ZALAVÁRI KONVENT,

MINT HITELES HELYNEK TÖRTÉNETE.

Hazánkban a XII. és XIII. századok a káptalanok és konventek hiteles helyei keletkezésének századai. E testületek tagjainak irástudása, tanultsága, rendesen megbízhatósága, helyhez kötöttsége, lakaiknak levéltárak elhelyezésére többnyire alkalmas volta magyarázzák a feljők fordult bizalmát.

E századokban Zala és Somogy megyék közönségének számára a hiteles helyek egész sorozatát látjuk keletkezni. Részben már a megyéken kívül eső *veszprémi* és *vasvári* káptalanok, nevezett megyékben pedig a *zalavári*, *kapornaki*, *tihanyi*, *csatári*, *almádi*, *somogyvári* sz. benedekrendi konventek, a *türjei* prémontréi, a *csurgói* és *uj-udvari* (nova curia) keresztes konventek azon időben mint hiteles helyek működtek.

Ezek között a legtekintélyesebbek, legkeresettebbek egyike volt a *zalavári* konvent. Még a magyarok bejövetele előtti időben a IX. század első felében Privina fejedelem által a Zala folyó szigetén Zalavár helység szomszédságában alapított¹⁾; a pogány magyarok által földulatván, Szent István király által 1019-ben helyreállított²⁾ Ugyanazon szent király 1024-ben, utóbb szent László és későbbi fejedelmek újabb javakkal és szadalmakkal tüntették ki.

Hogy ezen konvent, mely Zala megyének díszét képezte, mikor lett *hiteles helylyé*, egykorú okmányok hiányában meg nem határozhatjuk. Levéltárunknak e konvent által kiadott legrégibb okmánya 1414-ből való, s ugyanazon konventnek 1413-ban kibocsátott levelének átiratát tartalmazza.³⁾ De hogy legalább is

¹⁾ L. »A zalavári apátság nyomai a magyarok bejövetele előtti időkbén.« Keszthely, 44—46. sz.

²⁾ Hogy *népes* konvent lehetett, kitűnik az alapítás azon intézkedéséből, hogy a szerzetesek öltönyeire a kir. kamarából 200 rőf finom posztó utalványoztatott: »dedimus — — ducentas ulnas de subtili panno pro indumentis fratrum de camera nostra.« Az 1019-ki alapító levélben.

³⁾ Szövegét l. Zala vármegye története II. 39c. l.

1260-ban már hiteles hely volt, kitűnik ezen évben kiadott jelentéséből Pacsa nevű birtok határjárásáról.¹⁾ A XV. századot megelőző időből a zalavári konvent hiteles helyének számos okiratát őrzik a Batthyányi hg. körmendi, Esterházy gr. galántai, Festetics gr. keszthelyi, a Rajky, Kisfaludy, Sitkei Nagy, Törjék, Szeghy családok levéltárai, Zala-Egerszeg városi levéltára, a kismartoni, országos, n. muzeumi, pannonhalmi stb. levéltárak.

Hogy a zalavári hiteles hely levéltára főállása első századaiból való okmányoknak teljes hiányában van, egy 1341-iki tűzvesznek tulajdonítandó, melynek az irományok is áldozatul estek. Lajos királynak 1347-ben kelt leveléből tudjuk, hogy a sz. Adorján vértanúról nevezett monostornak a Bold. Szűzről nevezett kápolnájában, mely *conservatoriumul* szolgált, elégtek sz. István, sz. László és más királyok adomány- és megerősítő levelei más egyházi tárgyakkal, u. m. aranynyal és drágakövekkel gazdagon ékített keresztekkel és egyéb drágaságokkal.²⁾

Részletesebben emlékezik e tűzveszélyről a veszprémi káptalannak 1341-ben (in octavis festi Nativitatis B. Virginis) kelt és levéltárunkban meglevő levél-másolata, mely bizonyítja, hogy Miklós zalavári apát saját és a konvent nevében tudatta, hogy 1341-ben nagybőjtben a sekrestyés frater a sekrestyében elaludván, a gyertyát égve hagyta; az égő gyertya az ágyba esett, minek folytán tűz támadt, mely alkalommal számos, az isteni szolgálathoz tartozó tárgy, több pápai bulla, a szent királyok és utódaik pecsétjével ellátott okmányok a zalavári kolostor jogairól, kiváltságairól, számos más levelekkel és értékes tárgyakkal tűz által elpusztultak.³⁾

Az elpusztult levéltár maradványairól és vékony gyarapodásáról emlékezik egy 1553-ban *Zoltai András* és *Csányi Ákos* által nagyságos *Nádasdy Tamás* parancsolatjából készített inventarium,⁴⁾ melynek a levéltárra vonatkozó pontja így szól:

»Egy ládában ezüst aranyos keleh⁵⁾ hét, patenával egyetemben, — *azon láda fia rakva levelekkel, ki hártján, ki papiroson.*«⁶⁾

Úgy látszik, ezen időben sem volt Zalavárban nagy biztonság, mert *Mezőlaki Ferencz* akkor zalavári apát 1557-ben

¹⁾ Szövege Zala vmegye történetében I. 35—36. l.

²⁾ Fejér, Cod. Dipl. IX. v. 1. CCLXII. 460 l.

³⁾ Zalavári apátság ltára, loc. 2. fasc. 1. Nr. 3.

⁴⁾ Eredetije az Orsz. Ltárban, Nádasdy lt.

⁵⁾ Kehely.

⁶⁾ Ugyanazon leltár egy másik pontja:

»Láda 2, — kikbe vagyon a szentegyház és hozzátartozó oklevelek, egyik teli, az másiknál héja vagyon.«

És ismét:

»A könyvek sommája 127.«

*Csányi Ákos*hoz intézett levelében felsorolván, hogy mennyit tett a roskadozó vár jó karba állítására, említi, hogy »az szentegyház sanctuariuma és az fölött való magas kőfal igen hasadozott, azon félek, hogy egy nap plati bokot kezd mondani.«¹⁾

De sokkal nagyobb veszélyvel fenyegette a zalavári konventet és levéltárát a törökök közeledése. Még 1563-ban az országgyűlés (art. 53. §. 4.) intézkedik, hogy »mivel a legtöbb nemes Sziget várából részint a törököktől való félelem miatt, részint azért, mivel köztök özvegyek és betegek vannak, személyesen nem jelenhetnek meg a tőlök távol eső káptalanok és konventek előtt: az év bizonyos szakaiban a *zalavári apát* konventjéből küldjön Szigetre egy vagy két konventtagot, hogy előttök történjenek a bevallások.«

De 1566-ban Sziget már elesett. Innen a török Kanizsa. a legjelentékenyebb nyugati végvár elfoglalására indult s az egész vidéket nyugtalanította. A vitéz *Thury György* a Zalavárhoz közel eső *Orosztonnál* esett el. Mindamellett a zalavári konvent mint hiteles hely 1567-ben még életjelt adott magáról.²⁾ Még 1568-ban is főnnállott, mert ezen évben a magyar kamara által összeíratván az apátság birtokai,³⁾ ezen irat szerint a Szala folyó nyugoti részén fekvő helységek mind elpusztítottak. míg a keleti oldalon fekvők közül egyről sem említetik, hogy tűz által elpusztult volna; ezen összeírásban a zalavári kolostorról egy szóval sem történik említés, ami a mellett bizonyít, hogy említett évben addig a török keze még el nem ért.

A zalavári vár és kolostor elpusztításának évét sehol följegyezve nem találtuk. Midőn az 1574-ki országgyűlés (art. 13.) a felséget fölkérendőnek határozta, hogy különösen Zala megyében Kanizsa vidékén levő várak megerősíttessenek, e határozat már alig terjedt ki Zalavárra; legalább hiteles hely megszűnt 1575-ben lenni. Ez évi országgyűlés 17-ik czikkelye így szól: »Mivel a zalavári és kapornoki konventek (melyek Somogy, Zala és Veszprém megyékre nézve birtak a hiteles helyek jogaival) teljesen el vannak pusztulva, s az ügyes felekre nem a ki- sem a bejárás nem biztos, sem papoknak ott többé maradásuk nincsen. határoztatott, hogy ideiglenesen, míg az említett konventek vissza nem állíttatnak, a *vasvári*, ha pedig ez, mitől Isten óvjon. megszűnnék lenni, a *pozsonyi* káptalan gyakorolja a jogokat a mondott megyékben. Mindkét konvent protokollumai és pecsétjei a vasvári káptalanban őriztessenek.«

¹⁾ Magyar leveles tár CCLXXXI. 264—65. l.

²⁾ Zalavári apátság ltára. Loc. 2. fasc. 1. Nr. 7.

³⁾ U. o. Loc. 2. fasc. 1. Nr. 9.

A zalavári vár jó karba hozása iránt az országgyűlés több ízben intézkedett; ¹⁾ de mint konvent és hiteles hely ideiglenesen megszűnt.

A levéltár az országgyűlés intézkedése folytán átszállított Vasvárra; de a törökök miatt ott sem volt biztonságban. 1578-ban (art. 20.) a karok és rendek intézkedtek, »hogy a vasvári káptalan a pecséttel és protokollummal mint biztosabb helyre *Szombathelyre* helyeztessék át, miután e káptalan javai legnagyobb részben ugyanis a Rábán túl vannak.«

De hogy a zalavári konventet ekkor is országos tisztelet és bizalom környezte, bizonyítja az 1588. 46. tv.-cikkely (§. 1. 2.), a mely meghagyja a vasvári káptalannak, hogy a zalavári és kapornaki levéltárakból a felek által kívánt iratokat szolgáltatassa ki, *még Isten segedelmével e konventek visszaállíttatnak*, vagy a felség mind a két apátságot méltó egyházi személynek adományozza, ki a *conservatoriumnak gondját viselje*. És bár a törökök részéről fenyegető veszély még nem mult el, az országgyűlés 1598-ban (art. 38.) kéri a felséget, hogy a zalavári és kapornaki konventeket állítsa helyre, azok apátját a jövedelmek élvezetébe helyezze vissza, addig is *ugyanazon apátnak* ²⁾ *legyen hatulma pecsétet készíttetni s az okmányokat szokott módon kiadni tartozék.*

Azon időből, melyben a zalavári levéltár Vasváron és Szombathelyen volt, a *zalavári konvent* által a szokott bevezetéssel: »Nos conventus Ecclesiae Beati Adriani martyris de Zalavár« kiadott okmány levéltárunkban mindössze 24 van; tiz 1598-ból, hét 1599-ből, hat 1600-ból és egy 1603-ból, ezek is csupán a protokollumba vannak beigtatva. *Tehát a vasvári káptalan a zalavári konvent nevében és pecsétje alatt szolgáltatott ki hiteles iratokat.* De miért nem a *kapornaki* konvent nevében is, melynek levéltára szintén Vasvárra került? Nem közel-e a lehetőség, hogy *Ujlaky* apát a zalavári konventnek életben maradt tagjait a vár oltalma alatt összegyűjté Zalavárban, hol a veszély némi elmúltával ismét mint a hiteles hely tagjai működtek, vagy hogy legalább *Szombathelyen* vevé magához a zalavári benczéséket, s az ő segítségökökkel tartá fönn a zalavári hiteles helyet?

A zalavári apátság helyreállítására s levéltára visszaszállítására nem volt semmi kilátás. Pusztulás járt mindenütt a törö-

¹⁾ 1601. art. 29. §. 2., — 1604. art. 8. §. 27., — 1618. art. 35. §. 1. 3. — 1622. art. 36. §. 35., — 1625. art. 20. §. 1. — 1655. art. 3. §. 32., — 1659. art. 4., 1622. art. 22.

²⁾ Az országgyűlés még 1596-ban a zalavári és kapornaki apátságokra Ujlaki Ferenc vasvári prépostot ajánlotta a felség figyelmébe. (1596. art. 39.) — Ujlaky egy 1703-ki, ltárunk protokollumába beigtatott okmány szerint ez évben bosniai püspök, prépost, Zalavár és Kapornak apátja, kir. tanácsos.

kök nyomában. A kir. kamarának az apátság javairól készített 1568-ki összeírásából¹⁾ tudjuk, hogy a Zalavárhoz közel eső *Rada* helység a török hatalmában volt (possessio est turcis subiecta), lakosainak száma 14-re olvadt le; *Zala-Apáti*, a zalavári apátság mai székhelye a törökök által fölgyújtatva teljesen leégett, a lakosok — mindössze 12 — a törököktől való félelmökben a szőlőkben és erdőkben laktak (haec possessio est totaliter per turcas combusta, cuius incolae habitant in vineis et sylvis ob metum turcarum); *Esztergárt* a török szintén porrá égette, lakói — összesen 5 — az erdőben laktak (haec possessio quoque est totaliter per turcas combusta, cuius incolae habitant in sylva); *Zalavár* mezőváros a vár közvetlen szomszédságában, úgy látszik, nem pusztult el, legalább a hivatalos összeírás ilyen följegyzést róla nem tesz, de ott is a lakosok száma négyre olvadt le; *Ferkend* majdnem teljesen el volt hagyatva; *Orosztont*, melyben az apátnak része volt 16 jobbágygal, a török egészen elpusztította (absolute per turcas deserta); *Kis-Apáti* teljesen el volt hagyatva; *Bárándot* a török egészen leégette (haec quoque possessio fuit totaliter per turcas combusta), lakosai száma 6; *Csácsról* — Zala-Egerszeg szomszédságában — azt találjuk följegyezve, hogy 14 birtok fölgyújtott, s tulajdonosaik azokat egészen elhagyták; *Bűberek* pusztja, úgy látszik, érintetlen maradt.

Ilyen képet nyújtott Zalavár környéke. Még rosszabbá vált a helyzet, midőn a törökök Kanizsát, Zalának végreményét hatalmukba ejték. Az apátság közel másfél századig benczés konvent hiányában nem-benczés administratorokra ruháztatott.²⁾

Végre 1715-ben III. (VI.) *Károly* király a zalavári apátságot visszaadta a benczéseknek; sajnos, nem a magyar benczéseknek. Pannonhalom akkor azon gyanúban állhatott, hogy a Rákóczy-mozgalommal rokonszenvez, s kevésbe múlt, hogy a pannonhalmiak is nem német főapátot, a szász Krisztián-Ágost esztergomi bibornok-érseket kapták. III. Károly Pannonhalom mellőzésével a romjaiból helyreállítandó zalavári apátságot az osztrák *göttweihí* apátnak ajánlotta föl, mégis azon kikötéssel, hogy ezen apátságba magyar vagy legalább is magyarul tudó

¹⁾ Hitelesített másolata a zalavári apátság levéltárában, loc. 2. fasc. 1. Nr. 10.

²⁾ Ezek elsje volt a már említett *Ujlaky Ferencz*; 2. *Vasváry Endre*, 3. *Balásffy Tamás* boszniai püspök; 4. *Nagyfalvy Gergely* (a Corpus Juris conclusióiban hol Gergely, hol György néven fordul elő) szerémi, utóbb váci püspök; 5. *Rohonczy István* »rector capellae minoris in Heifein«, a Corpus Juris conclusióiban mint »censor rationum contributionalium« fordul elő; 6. *Radonay Máttyás* pécsi püspök, kinek életszentségére való tekintetből e fohász készült: »O Deus, Adonai! da plures Radonai!« 7. *Matyasorszky László* nyitrai püspök; 8. *Patachich György* boszniai püspök.

szerzeteseket helyezzen be, és hogy Zalavár folyton saját apátjával birjon (ut ipsa abbatia Szalavariensis infulato suo praelato seu abbate nusquam et neutiquam destituatur). A hires göttweihi apátságnak élén akkor a tudományos világban ismeretes *Bessel* Godefrid apát, a »Chronicon Gottwicense« mű tudós írója, állott, kit III. Károly 1714-ben nevezett ki göttweihi apátnak s az ő *kérelmére* — mint ez az 1715 június 28-án kelt adományozó levélben ¹⁾ világosan ki van fejezve — adta neki a zalavári apátságot.

Az új zalavári apátot *Ludvigsdorf Emilián* göttweihi benzés és konventjét 1715 szeptember 1 én *Ujváry József* miut királyi biztos, *Szentgyörgyi József* karosi plebános, *Hollósy Boldizsár*, *Csányi István*, *Dákody Farkas*, *Komáromy Samu*, *Szentgáli György*, *Vásáry Mihály* szomszéd birtokosok és mások jelenlétében *Zalaváron* (in oppido Szalavár) beigtatta. ²⁾

A visszaállított zalavári apátság tehát, mint Göttweihi fiókja, nem Zala-Apátiban, mint többen állítják, hanem régi helyén Zalaváron kezdette meg újból működését. Azon föltételnek, hogy az épületeket ismét jó karba hozza, nem tett eleget, s így a levéltár visszaszállításáról s hiteles helylyé tételéről nem lehetett még szó. *Mária Terézia* 1749-ben, midőn *Piazol Odilo* lett zalavári apáttá, magában az adományozó levélben szükségesnek találta hangsúlyozni, hogy az apátság jövedelmei kizárólagosan az apátsági épületek restaurálására fordíttassanak. ³⁾

Azonban arra, hogy Zalavár ismét hiteles helylyé legyen még az országgyűlés közbelépése is szükséges volt. Zala és Somogy megyék sürgetésére létrejött az 1751. 8-ik törvényczikk: »Ő felsége kegyes beleegyezésével a karok és rendek elrendelték, hogy a zalavári konvent visszaállítatván, az ország többi hiteles helylyel egy rangba állíttassék, de úgy, hogy ezen hely apátja legalább öt, a magyar nyelvet bíró konventtagot és alkalmas jegyzőt állandóan tartson, és úgy mint az ország többi hiteles helye, az ország törvényeihez alkalmazkodjék, és kiadványaihoz a felségtől pecsétet kérjen. Továbbá a zalavári és kapornaki konventek hivatalos okmányai, melyek a vasvári káptalanban elhelyeztettek, mondott konventnek megőrzésre visszaadassanak.«

E törvény alapján adta ki *Mária Terézia* király 1751 május 10-ikén kelt diplomáját, ⁴⁾ melyben a zalavári hiteles helylyt visszaállítja, pecséttel ellátja.

¹⁾ Apátsági ltár. Loc. 6. f. 2. N. 3.

²⁾ A főntebb idézett adományozó levélhez függesztett hitelesített jegyzetből. U. o.

³⁾ Az adományozó levelet l. az apátsági ltárban. Loc. 7. f. 1. N. 3.

⁴⁾ A zvári apáts. ltárában. Prot. E, 3. 1.

A zalaváriak tehát kénytelenek voltak építeni azon okból is, hogy a levéltár számára alkalmas helyiségről gondoskodjanak. Ekkor hagyták el Zalavárt, mivel a zalai szigethez, melyen az ősi monostor állott, nehéz volt a hozzáférés és bajos a közlekedés (vetusta abbatiae sede ob difficilem insulae Szalavár accessum et com meatum relicta).¹⁾

Az új kolostor *Zalapátiban* épült 1752—1764-ig. Ezen épület megvizsgálására a helytartó tanács 1768 május 26-iki rendelete folytán Zalamegye közgyűlése 1768 július 24-ikén *Jakasics András, Niczky László* és *Kiss János*ból álló bizottságot küldött ki, mely 1768 augusztus 20-iki jelentésében az új épülethez a levéltár számára föntartott helyiségről így nyilatkozik: »A felső emeletben boltozott szobában van az archivum; nem csak alkalmas, de egyszersmind elegáns helyiség igen világos, száraz, négy vastáblás ablakkal; a szekrények, asztal és egyéb fölszerelés kemény fából, díszes, vasas ajtókkal ellátva. A bejárati ajtó szintén vasas.«²⁾

Azonban, úgy látszik, hogy a göttweihiek a zalavári levéltár kezelésére kellő *magyar* személyzetről nem gondoskodtak. Mert Zala megye hatósága 1757-ben a pannonhalmi főapáthoz, *Sajghó Benedek*hez azon kérelemmel fordult, hogy a zalavári levéltár kezelésére alkalmas *magyar* egyéneket küldene, kik hat évi várakozás után végre az 1751. 8. articulus követelményének megfelelni képesek.³⁾

A főpát teljes készséggel teljesíté a megye kérelmét oly föltétel alatt, hogy a küldendő egyének átengedése által az ő jogaira semmi sérelem ne támadjon. Erdekes levelében, mely 1757 május 14-ikéről van keltezve, hangsúlyozza a pannonhalmi főapátság jogát Zalavárra, s kéri a megyét, hogy a levéltár föntartása és törvényes kezelése tekintetéből is a főapátság jogait kellő helyen a megye védelmébe vegye, s tegye neki lehetővé, hogy az idegen zalavári benzéseket kielégítvén, országukba visszaküldhesse, és jövőre a levéltárt törhetetlen hűségű hazafiak által őriztethesse. Mert biztosabb a kincs, ha honfiak által őriztetik, mint ha idegenekre bízatik.⁴⁾

A zalavári hiteles hely újra megnyílt 1757 szept. 18-án, még mielőtt Szombathelyről a levéltári okmányok visszaszállítottak. A megnyitás nagy ünnepélyességgel folyt le. Személyesen megjelent *Piazol Odilo* göttweihii apát, noha Zalaváron *Schürmer*

¹⁾ A commissio ecclesiasticának ő felségéhez terjesztett véleményéből. 1832. okt. 1. Sess. 40. Zvári apáts. Itára. Loc. 6. fasc. 2. N. 17.

²⁾ Zvári apáts. Itára, loc. 6. f. 2. N. 12.

³⁾ Zvári apáts. Itára, II. scriin. fasc. 39. N. 13.

⁴⁾ U. o.

Lénárd göttweihi benzés-áldozár személyében teljhatalmú képviselővel birt. A konventet mint hiteles helyet említett *Schirmereu* kívül képviselték *Bánics Domokos*, ki utóbb telki apát lett († 1772.) és *Aágh Amand* kiérdemült perjel és theol. tanár, (kit 1758-ban Zábreczky Odo modori superior, szintén pannonhalmi benzés váltott föl) († 1763.) *pannonhalmi* benzések, kiket Sajghó főapát mint *magyar* egyéneket a megye kérelmére küldött oda, és *Knobloch Emilián* göttweihi benzés.¹⁾ A veszprémi káptalan részéről megjelentek *Sárkány Gábor* és *Gamsenbergi Schempfloch Ferencz* kanonokok, Zala megye részéről *Csányi György* alispán, *Dely János* főjegyző, *Bobok József* aljegyző, *Hertelendy Zsigmond* pénztárnok és táblabíró, *Bogyay József*, *Jakasics Endre*, *Vörös Zsigmond*, *Deák Gábor* táblabírák, *Salamon Ferencz*, *Hertelendy György* főszolgabírák. *Nunkovics György*, *Vida József* esküdtek.

Az apát ünnepélyos *Veni Sancte*-t tartott, mire a konvent perjele *Silber Gál* fölolvasta Mária Terézia visszaállító diplomáját, és ugyanazon király bizonyítványát (1757 május 7-ikéről) arról, hogy az apát az 1723. 44. cikkelyében foglalt minta szerint előtte az esküt letette és ezzel a törvény követelményeinek eleget tett. Aztán *Sárkány Gábor* kanonok előmondása után az esküt letették a hiteles hely tagjai és a jegyző, *Nedeczky Antal* ügyvéd. Az ünnepélyt *Te Deum* zárta be.²⁾

A királyi rendeletet, mely a vasvári káptalannak meghagyta, hogy a zalavári és kapornaki levéltárakat a zalavári konventnek (a kapornaki konvent többé vissza nem állítatván) szolgáltatassa ki, gondos utánjárásunk daczára fölkatatnunk nem sikerült.

A vasvári káptalan 1757 november 23-án a zalavári konventhez intézett levelében *hivatkozik a királyi rendeletre*, mely az 1751-ki országgyűlés 8. t.-cikkelye alapján adatott ki. E cikkely értelmében *nem csupán a zalavári, hanem a kapornaki levéltár is visszaadandó való*. A káptalan biztosítja a zalavári konventet, hogy a királyi rendeletnek eleget fog tenni.³⁾ A konvent december 13-án kelt válaszában a jelentést tudomásul veszi, s az átadás idejét tudatni kéri.⁴⁾

¹⁾ Ebből látni, hogy a göttweihieknek 1715-től 57-ig Zalavár számára *magyar* áldozáraik nem voltak, különben azokat a levéltár megnyitásakor bizonyosan szerepeltették volna. Azonban már 1758-ban *Vinkovics Adorján* és 1760-ban *Bedő László* »göttweihi professusok« mint a zalavári hiteles hely tagjai esküt tesznek.

²⁾ Zvári apáts. ltára, Prot. E. 1—12. 1.

³⁾ Zvári apáts. ltára, loc. 6. f. 3. Nr. 20.

⁴⁾ U. a. szám alatt.

De már előbb, t. i. 1757. deczember 1-én *Piazol Odilo*, göttweihl és zalavári apáthoz királyi rendelet érkezett, mely szerint a visszaállított zalavári konventet megillető aktákra és protokollumokra nézve a vasvári káptalan részéről kérdés tétetett: vajjon azon okmányok és protokollumok is kiadandók-e, melyek habár Zalavárra vonatkoznak, más hiteles helyek expedícióit is tartalmazzák, és pedig eredetiben kell-e azokat kiszolgáltatni vagy csupán hiteles másolatban?

E kérdésre nézve nevezett káptalan legfelsőbb helyről értesített, hogy az *előző* kir. rendelet végrehajtásában a zalavári konventet közvetlenül megillető (directe respicientia) okmányok és protokollumok, melyek jelenleg a vasvári káptalanban vannak, úgy amint vannak, tehát eredetiben, a zalavári konvent küldöttjeinek kiadassanak; azon protokollumok pedig, melyekben a zalavári konvent aktái és expedíciói más hiteles helyekéivel vegyest foglaltatnak, a kötés fölbontatván, elválasztassanak, s azok, melyek Zalavárt illetik s ott adattak ki, azon konventnek írásbeli elismerése mellett szintén eredetiben adassanak ki.¹⁾

E munka teljesítésére nézve, mint a vasvári káptalan a zalavári konventnek 1757. deczember 17-én jelenti, »legyőzhetetlen akadályok« merültek föl. Minők voltak ezen akadályok, annak levéltárunkban nyoma nincsen, noha a káptalani levél tudatja, hogy *azokról a felségnek jelentést tett*. Azonban a felség megmaradt azon meghagyása mellett, hogy a zalavári konventet közvetlenül megillető s általa kiadott aktákat és protokollumokat ki kell szolgáltatni. E kegyelmes parancsnak megfelelőleg a káptalan tudatja, hogy az elkülönítést a zalavári konvent emberei nélkül is eszközölni s az átadás idejét tudatni fogja. Ha azonban az elkülönítésre a konvent valakit küldene, azt a káptalan szívesen venné.²⁾

De az 1751. 8. t. cz. értelmében a zalavári konventet nem csupán saját levéltára, hanem a *kapornakié* is megillette. Ez utóbbinak is kiadását sürgette a konvent, a káptalan pedig annak megtarthatásáért folyamodott a felséghez, sőt azt is kérelmezte, hogy az okmányokat csakis hiteles másolatban tartozzék kiadni. Ugyanis a zalavári konvent 1757-iki deczemberben (a nap megnevezése nélkül) a vasvári káptalanhoz irt levelében említi, miszerint a káptalan *ígérte* ugyan, hogy az 1751. 8. t. cz. értelmében a zalavári okmányokkal a *kapornakiakat* is visszaszolgáltassa, ennek daczára, mint deczember 17-én kelt levelében tudatja, *a felséghez folyamodott az iránt, hogy csupán a*

¹⁾ Zvári apáts. Itára, loc. 6. f. 3. nr. 15.

²⁾ Zvári apáts. Itára, loc. 6. f. 3. nr. 18.

zalavári levéltár okmányait, azokat is csupán hiteles másolatban — a kapornakiak visszatartásával — tartozék kiszolgáltatni. E kijelentés, mondja a konvent, homlokegyenest ellenkezik a 8. t. czikkkel, mely szerint a zalavári és kapornaki levéltárak okmányai eredetiben kiadandók, holott a káptalan csupán másolatokat akarna kiadni, melyekhez minden magánembernek joga van; továbbá a káptalan kijelentése nem felelne meg Somogy és Zala megyék óhajlásának, melyek a Szombathelyen eszközlendő elválasztáshoz készpénzzel is hozzájárultak. Ha tehát a káptalan az országgyűlés és kir. rendelet követelményének nem tesz eleget, a konvent orvoslás végett magához a felséghez fog folyamodni.¹⁾

Válaszul *Horváth István* apátkanonok, a szombathelyi levéltár custosa, a káptalan nevében 1758. július 19-én értesíti a zalavári konventet, hogy noha a káptalan az *első* kir. rendelet értelmében csupán szorosan a zalavári konventet megillető okmányokat és protokollumokat tartozott volna kiadni, a mely célra ezen okmányokat a saját levéltárából roppant munkával különválasztotta, és azok kiadására 1758. május 18-ikát ki is tűzte volt; minthogy azonban közben Piazoł Odilo apát újlag a felséghez folyamodott, hogy ne csupán a zalavári, hanem a kapornaki okmányok is visszaadassanak, a felség pedig a zalavári apát kérésének teljesítését a szombathelyi káptalannak kötelességévé tette: e káptalan a legmagasabb parancsnak hódolva, »a magyar közmondás szerint: egy munkából kettőt«, a kapornaki okmányokat is nagy fáradsággal elválasztatta, s mindkét levéltár átvételére a konvent tagjait azon év augusztus 1-jére meghívja.²⁾

A zalavári konvent Szombathelyre elküldötte két tagját: *Vinkovics Adorjánt* és *Knobloch Emiliánt*, kik augusztus 1-jén a zalavári és kapornaki levéltárakat csakugyan átvették.³⁾

Azonban a zalavári konvent, mint hiteles hely, hivatalos működését nem 1758. augusztus 1-jén, hanem már 1757. szeptember 25-én kezdette meg újra, mint ezt levéltárunk aktái és protokollumai bizonyítják.

Az épület, melyben a levéltár el volt helyezve, 1774. május 8-ikán leégett. Egykorú följegyzés szerint⁴⁾ mondott évben az épület alsó helyiségeiben tűz támadván, a kolostor a templommal és körülfekvő gazdasági épületekkel tűz által elpusztult. A levéltár azonban ez alkalommal megmentetett; a konvent-

¹⁾ Zvári apáts. ltára, I. 6. f. 3. n. 16.

²⁾ Zvári apáts. ltára, loc. 6. f. 3. n. 15.

³⁾ Zvári apáts. ltára, loc. 6. f. 3. n. 9.

⁴⁾ Memorabilia de abbatiá S. Adriani martyris de Zalavár. Apátsági ltár, loc. 2. n. 45.

beliek azt saját életök veszélyeztetésével biztos helyre helyezték; ¹⁾ a protokollumok szerint a hiteles hely hivatalos működése is minden megszakítás nélkül tovább folyt.

A tűzvész után *Janke Domonkos* apát alatt fölépülvén a mostani kolostor, a levéltár ebben helyzetetett el, hol mai napig őriztetik.

Ismeretes *József* császár intézkedése, hogy a hiteles helyek levéltárai Budán a »generale Archivumban« öszpontosíttassanak. A zalavári konvent 1789. február 28-án a hétszemélyes tábla által fölszólíttatott, hogy október hónapban Budára szállíttassa levéltárát, mely a sz. ferencziek föloszlatott konventjének templomában elhelyezendő leszén. ²⁾ Ujabb fölszólítás érkezett ugyanazon év október 27-én azon fölhívással, hogy a kezelése alatt levő levéltárt legkésőbb november 1-ig Budára szállíttassa. ³⁾ Az országban e miatt általános volt a fölháborodás. Zalamegye annál inkább neheztelt a zalavári konventre, mivel ez *József* császár önkényes intézkedése ellen semmi ellenállást nem fejtett ki. A konvent csakugyan a kívánt időre a zalavári levéltárt Budára szállíttatta. A konvent 1789. december 3-án hivatalosan értesítetett, hogy a zalavári levéltár november 9-ikén Budára érkezett. ⁴⁾ *Végh Péter* előzetesen november 16-án magánlevélben tudósította a zalavári apátot, hogy megbízottja a Generale Archivumban elhelyezendő aktákat már átadta. ⁵⁾

És noha az 1790. január 28-án Bécsben megjelent rendelet szerint Magyarországbán minden visszaállítandó, mint 1780-ban volt, s ennek folytán a zalavári apát a hétszemélyes tábla elnökéhez 1790. febr. 18-án intézett levelében a Budavárba szállított zalavári levéltár visszaadását kérelmezte, ⁶⁾ — s a már említett *Végh Péter* a zalavári apáthoz 1790. febr. 25-én irt magánlevelében tudatja, hogy kétségtelen, miszerint a Budára szállított zalavári levéltár legfelsőbb parancsra a konventnek vissza fog adatni, a mi iránt a hétszemélyes tábla az apátot hivatalosan is fogja értesíteni, ⁷⁾ mindamelllett a fölháborodott Zalamegye 1790. márczius 15-én Zala-Egerszegen tartott gyűlésében kijelentette: habár a gyűlés értesült, hogy a zalavári konvent a levéltár vissza-

¹⁾ A zalavári konvent levele a kancelláriához 1790. május 24. Zvári apáts. ltára, loc. 6. fasc. 3. n. 5.

²⁾ Apáts. ltár, loc. 6. f. 3. n. 33.

³⁾ Zvári apáts. ltára, loc. 6. fasc. 3. n. 3.

⁴⁾ Apáts. ltár, loc. 6. fasc. 3. n. 31.

⁵⁾ Zvári apáts. ltára, loc. 6. fasc. 3. n. 27.

⁶⁾ Zvári apáts. ltára, loc. 6. fasc. 3. n. 28.

⁷⁾ Zvári apáts. ltára, loc. 6. fasc. 3. n. 26. — A hivatalos irat 1790. febr. 19-ről van keltezve. U. o. loc. 6. f. 3. n. 34.

szállítására tagokat küldött,¹⁾ de minthogy az odaszállítással az országnak adott és tartozó hit ellen súlyosan vétett (contra fidem Regno votam et debitam graviter peccaverit) s e miatt a megye bizalmát elvesztette, sőt e bizalomra érdemes sem volt, mert az apát megvető módon nyilatkozott az ország törvényeiről, s a levéltárt könnyedén átengedte (facili inclinatione Budam. decessisset), Zalamegye azért kérelmezni fogja, *hogy a zalavári apátság a göttweihiaktól elvétessék és Pannonhalmához csatoltassék*, addig is onnan a levéltár őrizetére őt magyar tag küldessék.²⁾

A megrettent zalavári konvent a megye határozata ellen a kancellária védelméhez folyamodott. 1790. márczius 24-én kelt levelében fölhozza, hogy a zalavári hiteles helynek most is *négy magyar* tagja van. A levéltárnak Budára áttételét a felség sürgősen követelte; akkor ennek megakadályozására a megye nem tett lépéseket. Különben más hiteles helyeknek is: Csanád, Vác, Zágráb, Pannonhalom, Csorna, Lelesz, Jászónak levéltárai szintén Budára vitettek³⁾

Az apát szintén kérelmezé a megyei határozat visszavonását.⁴⁾

De Zalamegye nem engedett. A megye követeinek sürgetésére az országgyűlés (1802. art. 18.) a felséget kérte, hogy a zalavári apátság Göttweihtől függetlenítsék. Mire a felség kijelentette, hogy ez ügyben előbb a göttweihi apátot meg fogja hallgatni.

Az 1802. 18. t. cz. folytán a helytartótanács útján 1803-ban meghallgattatott mind a zalavári, mind a göttweihi apát; ezek nyilatkozatait a helytartótanács a felségnek oly véleménynyel terjesztette föl, hogy *kívánatos a zalavári apátságnak a göttweihtől való elválasztása* annál inkább, mivel a zalavári apátság egyszersmind *hiteles hely*, s azért ennek oly konventtagokkal kell elláttatnia, kik a magyar dolgokban és hazai törvényekben jártasok, és mivel a göttweihi apátság javára való adományozás, melynél fogva a zalavári apátság a göttweihihoz tartozik, teljesen nem felel meg a hazai törvényeknek, ennél fogva e kapocs törvényessége kétségbe vonható.

A helytartótanács e véleményét legfelsőbb helyen nem fogadták el. Azért az 1807-iki országgyűlés az elválasztást újra

¹⁾ E szerint a zalavári levéltár 1790. márcziusban került vissza, tehát nem egészen öt hónapig volt Budán.

²⁾ Zvári apáts. ltára, loc. 6. fasc. 3. n. 4. és loc. 6. f. 3. n. 29.

³⁾ Zvári apáts. ltára, loc. 6. f. 3. n. 5.

⁴⁾ Zvári apáts. ltára, loc. 6. f. 3. n. 2.

megsürgette, mire 1810. ápril 6-án legfelsőbb helyről ismét tagadó válasz érkezett.

Az 1827-iki országgyűlés »séreلمي és kívánatai« 5. §-ában olvassuk: »A karok és rendek kapcsolatban az 1807-ben kifejezett kéréssel, melyet az 1802. 18. t. cikkelye is támogat, hogy t. i. a zalavári apátság a göttweihitől elválasztassék és annak függetlensége visszaadassék, királyi hatalom közbejöttével kielégítettén utóbbinak jogos követelése, újra esedeznek, hogy az elválasztás eszközöltessék. E kérésre az országgyűlésen kihirdettetett az 1827. május 28-ikán kelt királyi resolutio, hogy ő felsége az illető hatóságok meghallgatása után a legközelebbi országgyűlésen tudatni fogja legfelsőbb elhatározását mind a *zalavári*, mind a *telki* és *szent-gothárdi* apátságok elválasztására nézve.«

Egy 1829. június 5-ikén kelt rendelet ez ügyben véleményadásra szólította föl a commissio ecclesiasticát, mely 1830. július 19-ikén előterjesztésében a helytartótanács helybenhagyásával oda nyilatkozott, hogy az elválasztást nem csupán a hazai törvények követelik, hanem ezen apátság már csak azon oknál fogva, mert *hiteles hely*, a külbefolyás alól kiveendő, és mind fejében, mind tagjaiban alkalmas egyénekkel látandó el.

Ugyaníly értelemben nyilatkozott az egyházi commissio 1831. január 29-ikén, és ismét azon év ápril 12-ikén azon alkalmából, hogy a zalavári konvent a göttweihi apátnak az engedelmisséget megtagadta, mire *Arrigler* göttweihi apát kijelentette, hogy ha neki a felség egyszeremint mint zalavári apátnak *magyar indigenatust* nem ad, a két apátság kettéválasztásába *beleegyezik*.

Erre az egyházi commissio 1832. október 1-jén (sessio 40.) újabb előterjesztést tett. ¹⁾ Ennek 2. pontjában véleményezi, hogy a zalavári apátság a *hiteles hely* kötelezettségeitől föl nem menthető; köteletségévé tették ezt az apátságnak kir. diplomák. a hazai törvények, Somogy és Zala megyék szükségai. 4. A zalavári apátság a pannonhalmi főapátsággal egyesítendő lenne, úgymint a bakonybéli, tihanyi és dömölki, úgy hogy Zalavárnak mindenkor külön apátja legyen. 7. Kérik a felség, intézkednék kegyelmesen, hogy mihielyt Zalavárnak Pannonhalommal való egyesítése elrendeltetik, a pannonhalmi főapát intézkedjék azonnal, hogy (egyebek közt) a levéltár kezelésére alkalmas egyének küldessenek.

Ennyi óhaj és kívánat kifejezése daczára az elválasztás csak 1874-ben történt meg, melynek részletei nem tartoznak ide,

¹⁾ Ezen fönnebb idézett előterjesztésből vettük át az elválasztásra vonatkozó történeti adatokat.

mivel 1850. szeptember 1-jén az akkori kormány a megyei törvényeszkre ruházta a hiteles vallások fölvételét.

A zalavári konvent legrégebb ismeretes pecsétje Péterffy-nél ¹⁾ látható 1339-ből. Alakja kerek, körirata: S. CONVENTVS . SCT . ADRIANI . DE . ZALA. Belül szt. Adorján a szentek szokásos dicsfényével, jobbában lobogót, baljában paizsot tartva; jobb részén SCS, a bal részen ADRIANVS rövidítve. • Ujabb pecsétet használt 1598 óta. ²⁾ Ismét újabbat 1757 óta. Ennek körirata: † SIGILLVM CONVENTVS SANCTI ADRIANI DE ZALA. Belül szt.-Adorján, úgy mint az 1339-iki pecséten. ³⁾ Ugyane pecsét van ma is használatban.

Legújabbban a m. k. belügyminister 1891. május 21-ikén kelt leiratában azon célból, hogy »a hiteles helyi országos levéltárak a mai kor színvonalán álló szervezetet nyerjenek s ekkép a tőlök várt igényeknek megfelelő kezelés, valamint a tudomány céljaira szolgáló hozzáférhetőségek gyakorlatilag is biztosíthatassék«, a káptalanok és konventek, mint hiteles helyek elé súlyos, költséges föltételeket szab, melyeket ha nem teljesítenek, fennmarad szabadságuk (!) levéltárukat az állam rendelkezése alá bocsátani, vagy más hiteles helylyel egyesülni. Azonban az ily, kilátásba helyezett központosításhoz szava van az illető megyének, melynek a területén levő levéltárak díszöket képezik és szava lesz főképpen az országgyűlésnek, mint ezt a hiteles helyek története bizonyítja. Minden káptalani és konventusi levéltárnak, melyek ma már csakis a tudomány céljaira szolgálnak, van custosa és vannak hites tagjai. Tudományos célra azokat tudósaink akadály nélkül használják. A zalavárit évenként fölkeresik s kutatásuknak semmi sem állott útjában. Most, midőn e levéltárak hiteles fassiókat már nem vesznek föl, midőn semmi jövedelmök nincsen, oly költséges apparatust kívánni tőlök, mintha napról-napra perbe idéztetések, tanuvallásokat, végrehajtásokat, határozásokat sat. vennének föl, valóságos anachronismus. E levéltárak oly kezekben vannak, hogy az illetők hazafias föiadatuknak tekintik a tudomány céljaira mennél megfelelőbben szolgálni. Teszik ezt minden jutalom nélkül; elégedjünk meg ezen áldozattal s ne akarjunk reájok minden kárpótlás nélkül újabb terheket róni.

* * *

¹⁾ S. Concilia I. 179.

²⁾ 1598. 37. t.-cz. Abbas (de Szalavár et Kapornak) potestatem habeat sigillum sibi conficiendi.

³⁾ Jerney: A káptalanok és konventek története. Tört. Tár. 1855. II. köt. 84. sz.

A zalavári ltár jelenleg az apátsági épület első emeletén, két boltozott, tágas, világos, száraz szobában van elhelyezve. Az első szoba hosszfalán fekete alapon arany betűkkel e fölirat olvasható:

ABBATIA S. ADRIANI MART. DE SZALAVÁR ORDINIS S. BENE-
DICTI FUNDATA A. 1019. POST CLADEM AD SZIGETVÁR A TUR-
CIS CANISIENSIBUS VASTATA

POST LJMINIO 1715 ORDINI RESTITUTA.

A bejárat fölött:

AB AN. 1603. USQUE 1757. VACAVIT SZALAVARIENSIS
CONVENTUS.

A második szobába nyíló ajtó fölött:

HIC VIVUNT VITA FUNCTI, MUTIQUE LOQUUNTUR.

Az *első* szobában van az *apátsági levéltár* (melynek irományai közvetlenül a levéltárnak Budára szállítása előtt különítették el) 15 fiókban a következő címekkel: 1. Alapító levelek, 2. okmányok az apátság javairól és jogairól, 3. periratok, 4. határjárási iratok, 5. egyházi tárgyuak, 6. a Göttweil-al való összeköttetésre vonatkozó okmányok, 7. az országos levéltárra vonatkozó iratok, 8. az apátokra és szerzetesekre vonatkozó okmányok, 9. országos ügyekre vonatkozó iratok, 10. vegyes magán-okmányok, 11. az apátságot nem érintő idegen okmányok, 12. régi okmányok jegyzékei és történeti töredékek, 13. művészek, kereskedők, iparosok nyugtái (régiek), 14. a jobbágyokra vonatkozó iratok, 15. különféle érdekes okmányok. Ugyanazon szobában van a plebánia- és gazdasági levéltár (utóbbi érdekes régi térképekkel az apátsági birtokokról.)

A *belső* szobában, melyet a külsőtől vasajtó választ el, van az *országos levéltár*. Díszes szekrényekben 21 pléh-capsa, melyek állítólag 640 forintba kerültek (?),¹⁾ van elhelyezve. Az okmányok száma 220 fasciculusban 18,250; ezekből a XIV., XV., XVI. századokra esik 2614. Ezen okmányokhoz tartozó *extractusok* köteteinek száma 12. A *protokollumok* kötetszáma 48, a fasciculusokba helyezett okiratokról és protokollumokról (extra protocolla et in protocolla) készített indexes kötet száma 16.

A régi zalavári várban s annak környékén talált számos régiség szintén a levéltári helyiségben van elhelyezve.

FÜSSY TAMÁS.

¹⁾ L. Schlintinger Farkas apátnak 1818-ban a nádorhoz intézett levelét. Zvári apáts. ltára, loc. 6. f. 3. n. 30.

LAMBERT ISPÁN, I. BÉLA KIRÁLY VEJE.

(Adalék az Árpádok genealogiájához.)

I. Származása és élete.

Nagyatyja, I. Lambert, szent István korában élt.¹⁾ Ennek unokái: II. Lambert és testvére Hippolit szent László király idejében fordulnak elő.

II. Lambert a gyermektelen Krazeg által örökbe fogadtatván, annak birtokát is kapta, melyet később Álmos királyfi adományával gyarapított.²⁾

Hogy melyik nemzetségből származott e Lambert, nem tudjuk; de a Fejér-féle okirat — úgy látszik — erre is nyújt némi támpontot. Az okirat t. i. Lambert legtöbb birtokánál annak szerzési módját is közli; a hol ezt nem teszi, ott feltehető, hogy az illető birtok ősi, örökös birtok. Miután a hetedik birtokról azt mondja: »quod Sanctus Rex Stephanus *condam Comiti Hunt* dedit ad pascendum animalia« s mivel a Hunt-Pázmán nemzetség később Hontmegyébeu nagyon el volt terjedve, feltételezhető, hogy e Lambert a Hunt-Pázmán nemzetségből származott.

1124-ben Lambert nevű nádorról van szó: de vajjon ez a mi Lambertünkkel azonos-e? nem tudni.³⁾

¹⁾ Fejér II. 82. »Undecimum predium Platna, quod *prefatus sanctus Stephanus Rex Comiti Lamperto* dedit in hereditatem; postea vero *nepotes ejus, scilicet Lampertus et frater ejus Ypolitus* pactum inierunt, ut terram non dimidient.«

²⁾ I. h. : »Quantum vero predium in Kewdefew vocatum, quod tempore Regis Ladislai quidam Krazeg, absque liberis *adoptivo filio Lamperto Comiti* dedit.« »Nena, quod Almus Dux Comiti Lamperto dedit, defuncto Prodsa, cujus predium erat.«

³⁾ Jongellinus ap. Schwandtner II. 839. : »Lambertus comes palatinus, sororius S. Ladislai regis, fundator praepositurae S. Stephani Regis in Bozok, ordinis Praemonstratensis, de quo Bonfinius aliique. Floruit sub regibus Stephano II. et Bela II. Caeco.« Hogy honnan szerezte Jongellinus ez adatot, nem tudjuk; valószínűleg onnan, hogy II. Istvánnak egy 1124-iki okiratában (Fejér II. 80.) az országnagyok között »Comes Lambertus« is említettik.

Lambert életének vége, Turóczi szerint, igen tragikus. Midőn t. i. II. Béla serege a Sajónál 1132-ben Boris és lengyel III. Boleszló egyesült seregének támadására készen állt, a királyi táborban sokan voltak, kik csak a csata szerencsétlen kimeneteleire vártak, hogy azonnal Borishoz pártoljanak, vagy pedig — mint Turóczi hiszi — hogy a királyi hadsereget még az ütközet tartama alatt elárulják s ez által annak könnyebb legyőztetését eszközöljék. Mondják, hogy ezekhez tartoztak Lambert ispán és fia Miklós is. A király hívei felismerték a helyzetet s azt tanácsolták neki, hogy a gyanusokat a többi előkelőkkel együtt bizonyos helyen összehivatván, kérdezze meg tőlük, vajjon Borist Kálmán király törvénytelen fiának tartják-e, vagy sem? Ez megtörténvén, az összehívottak kisebbsége habozott, amennyiben azon véleménynek adott kifejezést, hogy a dolog még nincsen egészen tisztázva; — e kisebbséghez tartoztak Lambert és fia is. Lambert testvére erre a székelt, melyen ült, megfogván, ezt oly erővel vágta Lambert fejéhez, hogy ennek agyveleje azonnal kilocscsant s Lambert szörnyet halt.¹⁾

II. Házassága.

Általán azt hiszik, hogy Zsófia, e Lambert neje, I. László nővére, illetőleg I. Béla király leánya volt.²⁾ A bozóki prépostság alapítólevele (Fejér II. 82.) t. i. a következő érdekes passust tartalmazza:

»Notum sit cunctis . . . qualiter Lampertus Comes cum uxore sua Zophia et filio suo Nicolao . . . in honorem sancti Regis Stephani in predio suo, quod vocatur Bozouk, gloriosus Stephano secundo regnante, Feliciano vero Venerabili Viri Archiepiscopo Strigon. existente cenobium construxerunt. He sunt igitur nomina prediorum, quibus dotata est ecclesia eadem. Primum Bozouk . . . Nonum vero Paztuh, ubi erat regalis Curia, dedit Rex Ladislaus Comiti Lamperto cum sorore sua, quam dederat ei in Uxorem, cum omnibus appendiciis predii. . . duo vineas, quas Ladislaus rex Lamperto comiti cum sorore sua dederat. . . .«

Én az okirat szövegéből a következőket vélelem kibetűzhetni:

1. Hogy Zsófia, Lambert ispán neje, a bozóki prépostság társalapítója, László király nővérével nem azonos;
2. hogy László nővére Lambert első neje és
3. hogy e nő nevét nem ismerjük.

¹⁾ Turóczi II. 64.: »Orta est igitur seditio: et ibidem ceperunt Lampertum comitem. Quem cum extraxissent a Rege, frater ejus germanus cum sedili quodam scidit per medium caput ejus et cerebrum per scissuram exivit.«

²⁾ Timon, in Epitome ad ann. 1134. p. 17. — Turóczi László II. n. V. p. 335.

Ennek pedig ez az indokolása :

a) A régi okiratok átalán, különösen pedig ott, hol valamely rokonsági viszonyról van szó, nagyon szeretik az ismétléseket. Feltűnő tehát, hogy okiratunk az »uxore sua Zophia« passusánál mindjárt nem hangsúlyozza, hogy e Zsófia a király nővére, holott ugyanezen okirat a szöveg folytatásában Lászlónak *meg nem nevezett* nővérének említése alkalmával a »quam dederat ei in uxorem« szavakat *kétszer egymásután* kiemeli. Az okirat mindjárt kezdetén elmondja, hogy az alapítvány szent István király tiszteletére tétetett és midőn nem sokára megint e királyról szól, határozottan mondja »prefatus sanctus Stephanus rex.« Már pedig, ha Lambertnek legelőször említett neje, Zsófia, Lászlónak utólagosan kétszer (neve nélkül) említett nővérével azonos volna, akkor az okirat bizony el nem mulasztotta volna, hogy László nővérét Lambert fennebbi (prefata) nejével, Zsófiával, azonosítsa, — egészen eltekintve attól, hogy II. Béla király Zsófiát ez esetben (különösen ha ez akkoron még élt) legálább is »cognata«-jának nevezte volna.

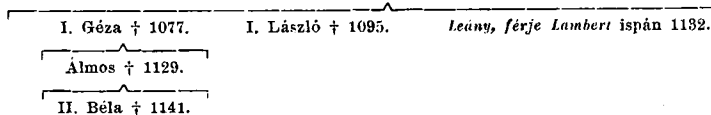
b) Hogy Lászlónak egyik nővérét utólagosan kétszer Lambert nejének nevezik, holott fenn egyszerűen csak egy Zsófiáról, Lambert nejéről van szó, ezt az okirat értelmében így kell felfognunk, hogy e megjelölés csak azon kérdés közelebb meghatározására szolgál, hogy Lambert mi módon jutott Pásztó s a két szőlő birtokába? E körülménynek kétszeri kiemelése arra mutat, hogy László nővére az »uxor Zophia«-val nem azonos.

c) Hogy László nővére a bozóki prépostság alapításakor már nem élt s hogy ilyformán Zsófiának Lambert második nejének kellett lennie, ezt Lambertnek és fiának II. Bélával szemben tanúsított magaviselete is bizonyítja. Nem hihető, hogy Lambert, mint Béla nagynénjének férje¹⁾ Béla ellenségeihez csatlakozott volna, ha az uralkodó házból származott neje még életben lett volna.

Bizonyos, hogy Lambert igen magas korban halt meg. Mert feltéve, hogy első neje, I. Béla király leánya, csak 1062-ben (mikor az öreg Bélának már férjes leánya volt) született és maga

¹⁾ A következő stemma szerint :

I. Béla király † 1063.

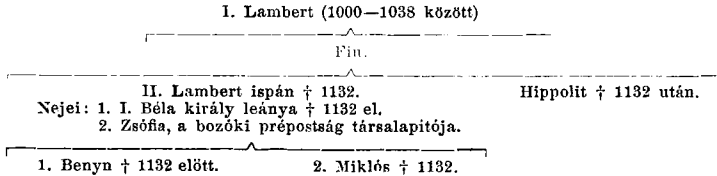
Lambert első nejenél sokkal öregebb nem lett volna, akkor 1132-ben legalább is hetvenes volt.

Hogy mikor adta férjhez László király e nővérét, nem tudjuk, legkorábban történhetett ez 1077-ben.

III. Gyermekai.

Két fiát ismerjük: az 1132 előtt elhalt *Benyn*-t¹⁾ és az atyjával együtt megölt *Miklóst*. Benin (Béla) nevérol következ-
tetni lehet, hogy I. Béla unokája volt és hogy halálával az utolsó
kapocs is elszakadt, mely Lambertet a királyi házhoz fűzte.
Hogy Miklós Béla király unokája-e, vagy nem, ezt az okirat szö-
vegezéséből kibetűzni nem lehet. E Miklós politikai magatartása
arra enged következtetni, hogy a királyleány fia nem volt.

Feltételezéseim alapján tehát a következő stemmát kapnók:

IV. Irodalom.

a) Némelyek azt hiszik, hogy az 1135-ben okiratilag említett Lambert bodrogi főispán (v. ö. Wenzel I. 51.) a mi Lambertünkkel azonos; ez pedig nem áll, mert Lambertünk 1135-ben már nem élt.

b) Az Ulrik neje Zsófia és Lambert neje Zsófia közti ellenmondást Katona (III. 497.) azzal véli kiegyenlíteni, hogy Zsófiát, Ulrik özvegyét, özvegyiségben töltött néhány év múlva, fivére László Lamberthez adta nőül, hisz »király leánya s király nővére csakhamar kap férjet.«

Ez utóbbi érvelés ellen, valóban, nincs kifogásunk, de tudjuk, hogy Ulrik özvegye 1071 körül szász Magnussal második házasságot kötött s hogy Németországban 1095. június 18-án meghalt. A dolog t. i. úgy áll, hogy I. Bélának egyik, Zsófia nevű, leánya, tehát Lambert nejeének nővére, 1062/3-ban weimari I. Ulrikhoz, Isztria urához ment férjhez. Miután pedig a Turul V. kötetében (1887.) hebizonyítottam, hogy I. *Weimari Ulriknak*

¹⁾ Fejér II. 85. »Item Comes Lampertus quosdam (t. i. szolgálakat) nomine Bodin, Stephan . . . dedit pro anima filii sui Benyn.«

e neje Zsófia, okvetlenül I. Béla király leányának tekintendő s hogy 2. e Zsófia, mint Magnus szász herceg neje, 1095-ben Németországban halt meg, ennélfogva azon állításom, hogy Lambertnek árpádházi neje nem volt Zsófia, e körülmények által erős támaszt nyer; mert habár azon körülmény, hogy két élő nővér ugyanazon nevet viselhetne, nem éppen lehetetlen, mégis meg kell fontolnunk, hogy az I. Béla előtti korban ily esetre az Árpádoknál nem akadunk. Hogy pedig IV. Béla két leányát Margitnak nevezte, ez abban találja magyarázatát, mert az ifjabb Margit születésekor (1242.) az öregebb Margit már nem élt.

Azok, kik Katona nyomán Zsófiát, I. Béla leányát, karantán Ulrik és Lambert nejének mondják, eddig így egyenlítették ki az ellenmondást, hogy Magnus szász hercegnek szintén Zsófia nevű árpádházi nejét I. Géza, vagy I. László király leányának tekintették.

Fessler (II. 40. 41.) azon véleményét, hogy az 1132-ben megölt Lambert és fia Miklós neve Pethő és Katona történéseket ¹⁾ azon következtetésre vitte, hogy a megölt Lambert és László sógora Lambert, a bozóki prépostság alapítója, kinek szintén Miklós nevű fia volt, nem egy és ugyanazon személy s hogy minden más ok hiányában valamely történeti factumot puszta névrokonsággal nem lehet indokolni, éppen az alapítólevél czáfolja meg némileg. Turóczi t. i. azt mondja, hogy Lambertet öccse ölte meg; pedig hogy Lambertnek öccse volt, arról az okirat is tanuskodik.

DR. WERTNER MÓR.

¹⁾ »Rövid magyar krónika stb.« Kassa, 1729. — Katona III. 467.

TÖRTÉNETI IRODALOM.

Gróf Széchenyi István külföldi úti rajzai és följegyzései. Naplói nyomán a m. tud. Akadémia megbízásából összeállította Zichy Antal. Budapest, 1890.

8-r. 444 l.

»Ne legyünk hálátlan nevető örökösök; emlegessük meg legalább egyes alkalmakkor azokat, a kiknek ha nem is mindent, de bizonynyal oly sokat köszönhetünk.« Ezt írja Zichy Antal az előszóban. A m. tud. Akadémia gyakran ad alkalmat néhány év óta, hogy Széchenyit »emlegessük,« hogy életéről és hatásáról elmélkedjünk, jellemének alkotó elemeit vizsgáljuk s rendkívüli pályájának egyes mozzanatait mind jobban megismerjük. Mióta Széchenyi naplói az Akadémia rendelkezésére állanak, rövid hét-nyolcz év óta ez immár az ötödik kötet, a mely a nagy hazafi életéhez oly adatokkal szolgál, a melyek híven mutatják a hírespolitikai reformer fejlődését, eszméinek kialakulását s elhatározó-voltát. Igaza van Zichy Antalnak, midőn úgy vélekedik, hogy a ki e kötetet szorgalmasan átolvasgatja, kivált ha a sorok közt is képes olvasni, magából e kötetből is megírhatja a nagy küzdő valamelyes életrajzát. Ez életrajz természetesen töredékes lenne s nem foglalná magában Széchenyi politika küzdelmeinek kimerítő ismertetését, de az ember jellemét, mely a külföldön tett utazások alatt fokozatosan erősbült és szilárdult, annál behatóbban feltárhathná, minél őszintébben nyilatkozik Széchenyi a külföld haladása s Magyarország elmaradottsága között vont párhuzamnak ama hatásáról, mely épen legmagasztosabb eszméit érlelte meg lassankint.

Széchenyi lángelméjének erősebb vagy gyöngébb nyilatkozatával, a mely folyvást izgatott belsejét egy-egy pillanatra fölfödi előttünk, épen naplóiban találkozunk legtöbbször. E naplók, a melyeknek írása közben nem számított a nyilvánosságra még tán oly mértékben sem, mint magánleveleinek írásakor. mindennél hívebb s hitelesebb adatokat nyujtanak élettörténetéhez. A magyar nemzet nem csekély hálára lehet kötelezve egyfelől az Akadémiának, hogy első nagy alapítójának e rendkívül fontos

magánnyilatkozatait tetemes áldozatkészséggel igyekszik közkinccsökké tenni; másfelől pedig Zichy Antalnak, a ki ritka tapasztalattal és finom izléssel tudja e töredékes adatokat kiválogatni, összeszerkeszteni, itt-ott magyarázni, bizonyos uralkodó szempontok szerint csoportosítani s érthetővé tenni oly célzásokat is, a melyek a mai írója és olvasója előtt különben nem egyszer homályban maradnának. Zichy Antal behatólag foglalkozván e naplókkal s jól ismervén Széchenyinek rendkívül fontos pályáját, talán mindenkinél képesebb a nagy reformer magánnyilatkozatainak magyarázatára, megértetésére s közzétételére. Tehetsége s az európai műveltebb nemzetek irodalmában való jártassága, nyelvismerete egyaránt képesítik őt e nagy és szép föladat megoldására, melyért a legteljesebb elismerés őt méltán megilleti. Nem lehet fölemlítés nélkül hagynunk az *előszókat* sem, a melyekben Zichy a kötet tartalmáról mindig biztos áttekintést nyújt s mintegy előkészíti az olvasó lelkihangulatát. Félünk azonban, hogy a legtöbb olvasó, a ki Széchenyi munkáit kezébe veszi, az *előszón* túl nem is fordít, azt híven, hogy a milyen olyan fogalmat már abból is nyert a kötetéről. Igaz, hogy tájékozva lehet nagyjából: de a kiadó-szerkesztőnek teljesen félreértenők feladatát, ha azt kívánnók tőle, hogy az *előszó* fölöslegessé tegye a munka tartalmát, mely a szóban levő kötetnél annyival érdekesebb és tanulságosabb, mert a fiatal Széchenyit nyilvános föllépte előtt több mint tiz évvel kezdi ismertetni, mikor még eszméi mélyen szunnyadtak lelkében; mikor kiszakítva magát a bécsi körök nagyvilági kötelekéből, a szerelem Olaszország bájos ege alá úzi az ábrándos ifju huszártisztet 1814-ben, hogy élvezze és tanulmányozza a művészet remekeit, a melyek fogékony elméjében annyi különféle gondolatokat, eszméket, érzelmeket s rajongást keltenek.

Ez volt Széchenyi első külföldi útja, a melyre Pál testvérével együtt készült, de a ki az elutazás előtti napokban hirtelen rosszul levén, magánosan volt kénytelen Bécsből kiindulni a »legbúsabb hangulatban.« Mondanunk sem kell, hogy e bús hangulatnak oka nemcsak a szerelem utáni epedés volt, hanem a feltörekvő nagy elme elégedetlensége, sóvárgása. Mintha már sejteni kezdte volna, mily jövő vár reá. Elmélkedései, a melyeket naplójában papírra vetett, mutatják, mily éles megfigyelő tehetsége volt már ebben az időben. Minden érdekli őt: az ország fekvése, a hadsereg állapota, a grófok és hercegek, a bájos hölgyek külső magatartása, műveltsége, szellemessége és vallásos ihlete. Bele éli magát az olaszországi viszonyokba egészen s már ekkor összehasonlításokat tesz az olasz és más ismert nemzetek között. Némi melancholiával elmélkedik a darabokra szaggatott szép országról és lakóiról, a kik szerinte az »emberek legmegvetendőbb fajúhoz

tartoznak.« A természet valódi mostoha gyermekeinek nézi az olaszokat s azt mondja, hogy hideg izzadás ül homlokára, ha magát is olasznak képzei.

A következő, 1815-ki évben Franciaországon keresztül Angliába utazik Széchenyi. Mint maga írja, ő mindig eseménynek tekinti az előtte ismeretlen nagy városba való megérkezését, mert ekkor »fölébrednek az életszikrák mint minden új és érdekes tárgynál, mintegy bombaként verődnek vissza s kapnak új erőt.« Ő tehát mindent látni, mindenért lelkesülni kíván, mindent »lehetőleg egyszerre befolni.« Legelsőben a lovak érdeklik, aztán a gyárak. Napjait folyvást izgalomban tölti s az újonnan szerzett tapasztalatok mintegy benépesítik fogékony elméjét. Itt teszi meg először a később annyiszor hangoztatott különbséget a német, francia és angol között; az első sokat ír, a második sokat beszél, a harmadik tesz. Gondolatokba mélyed az észtehetség természetéről, a mely kinek-kinek megszabja saját irányát. Vajjon megtalálta-e ő már a magáét? Vigyáznunk kell, úgy mond, hogy el ne tévedjünk a különféle utakon s oly valamit hajhászunk, a mi ránk nézve czéltalan. Hányszor ismételhette e fontolgatást, míg czélja tisztán kialakult lelkében! Egyelőre a szigorú asceta komor lelkiismeretével vizsgálja önmagát: vajjon jobb lett-e mint volt; meg lehet-e önmagával elégedve? Nem kergeti-e még mindig álomképeit s eszményei nem tartják-e fogva szívét s értelmét? Ebredező becsvágyát leküzdeni törekszik. Ott akarja hagyni a nagyvilágot fényével és pompájával. »Mit hajhászunk — írja — nagy állást, rangot, mikor minden elfordul tőlem. Hisz van nekem egy hazám, egy szerencsétlen hazám; de azon nem lehet segíteni, most legalább nem!« A boldog középszerűség réve hívogatja, hogy letéve kardját, az eke mellé álljon s legyen, mint más, közönséges ember.

Csakhogy a kiben a honszeretet a becsvágy és önismeret fölgerjedd tüzét mindjobban éleszti, nem szívesen s nem könnyen mond le a bizton várt jövőről, bármilyen bölcséleti elvek foglalják is el olykor-olykor az ember elméjét. Széchenyi az agitator türelmetlen izgatottságával, sokszor kiméletlen erőszakosságával akarja már most minden tervét végrehajtani. E tulajdonságok nyugodtabb óráiban visszatetszettek előtte, de a véghezvitel hevében mindennél többre becsülte a vasakaratot és kitartást. Elképzelhetjük (a mit egyébiránt maga is följegyez), mily különös embernek tartották őt mindenfelé, de kivált Bécsben a hadsereg-nél, meg Franciaországban is. Egy huszárcapitány, a ki a legmagasabb köröknek is mindennapi vendége, »naponként három órán át nemcsak a gépészekről, de még a munkásoktól is való-ságos leczkét adat magának elméleti és gyakorlati szempontból.«

Világos, hogy ő tapasztalatait értékesíteni kívánja. Éles szeme meglátja, minek lehet majd hasznát vennie. Avval nem törődik, mit tartanak róla. Tudja, hogy Angliában alkotmányt, gépeket s lótenyésztést kell tanulmányoznia, s kivált ez utóbbiakról derekas ismereteket gyűjt már ez első angolországi utjában, a melyről midőn visszatér, önérettel jegyzi föl, hogy Windischgrätz herczeg azzal biztatja, hogy kitűnő ember válhatik belőle, csak sokat legyen az ő társaságában, mert csak ő képes sokfelé ágazó eszméit helyes irányba terelni.

Széchenyinek azonban nincs maradása Bécsben. Egy »vélt szerelmi kaland« megint Olaszországba úti 1817-ben. Maga sincs tisztában utazásának céljával, de hogy kiváljon a közönséges emberek sorából, ez a becsvágy mindjobban megizmosul lelkében. Az erre való törekvést erénynek tartja, mely az ember apró hibáit és tévedéseit feledtetni képes. Érzi, hogy »rejlík benne valami,« a mit kifejtenie s erősítenie kell, hogy szunnyadó eszméi testet öltsenek. Alfieri és Tasso a mindennapi olvasmányai, a kiket mindenek fölé helyez. Szerelmi ábrándjai közben azonban férfiassága és büszke vágyai sem hagyják nyugton. Az önállóság, függetlenség és szabadság eszméi zibongják körül s azt írja, hogy ezekre fog törekedni, ha Isten is úgy akarja. »Gazdag vagyok, — mondja — ifju, erős akarattal ellátva, hogy bármire vállalkozzam, mi egy férfinak szégyenére ne váljék. Vajha lehetnék egykor, habár név nélkül, sok embertársamnak áldása, vigasztalása. Hogy ezt elérhessem, áhítattal tudnék érte hosszú éjjeken át imádkozni, hazámnak s az emberiségnek üdvére, boldogságára lehetni!« Érzi, hogy észre és érzelemre már is kiválik társai közül s így lassankint mind többen és többen fogják őt megszeretni. Hanem arra képtelen várni, hogy majd az idő teljesítse reményeit. Alig piheni ki magát, újra Olaszország felé siet, hogy innen keletre menjen, a jónjai szigetekre, Siciliába, Görögországba, Konstantinápolyba, Kis-Ázsiába s a balkáni tartományokba. Ez expedíció 1818. júliusától 1819. júliusáig tart. Szolgaszemélyzetén kívül vele van Landschütz, a régész és Ender, a festő, ki — mint Zichy Antal írja — »mindig készen volt úti benyomásaiknak vázlatokban s rögtönzött táj- és arcképfestményekben való megörökítésére.«

Keleti útja hosszás és fáradságos volt. Szinte hihetetlen volna, ha önvallomásait nem ismernők, mennyi viszontagságon kellett átesnie ez úton Széchenyinek. Az éhség, szomjúság, erőtletett lovaglás hegyes-halmos vidékeken, e mellett a minden rendű alkalmatlan férgék kiállhatatlan sokasága még a csekélyebb bajok közé tartoznak. De a betegeskedés egészen elhagyasztotta testét-lelkét. Ha nem ismernők a határozatlan cél után bolyongó láng-

elme erős kitartását, a melyet szerelmi epedése csak fokozni tudott: el nem képzelhetnők, mily óriási lelkierőnek kellett Széchenyit feltartania vesződéses útjában, a melynek leírása a legösszefüggőbb az egész kötetben. A keleti út körülbelül felét foglalja el a kötetnek s legközelebb jár az úti rajzhoz, a mint e műfajt mai nap értjük. Nem egyszerű odavetett megjegyzések, hanem nagyrészt kidolgozott — bár természetesen sietős — gondolatfűzések, elmélkedések. leírások, a hogy ifju korában szokta naplót írni Széchenyi. Későbbi utazásait már nem volt ideje csak ennyire összefüggő részletekben is papírra vetni; de a keleti expeditio alatti élményeit, szenvedéseit, fáradságos közlekedését a különféle nemzetiségű s nyelvű emberekkel még legelhagyatottabb állapotában sem mulasztotta el följegyezni, hivatkozván mindenütt Görög- és Törökország monographusainak észrevételeire, helyes vagy helytelen útmutatásaira. A szeretet, melylyel hazáján csüggött, gyűlöletet fakasztott szívében olykor-olykor a külföld előhaladottságát követni nem akaró magyar nemzet iránt, de az a gyűlölet csak pillanatokra lobbant fel szívében, hogy annál közelebb jusson elmélkedéseinek középpontjához, mely nem volt más, mint a magyarság regeneratiója. Bármi olyat vesz észre, a mi használható s kifejthető volna nálunk is: sohasem mulasztja el megtenni a czélzást honi állapotainkra. Mikor Scióban arról gondolkodik, mily fontos volna a külkereskedelem érdekében megbízható consulokat alkalmazni, szomorúan sóhajt fel, hogy »mi mindenben hátramaradunk, a mi közvetlen nem kamatoz s még a legbiztosabb nyeresényt is elaluszszuk. Ki fogja egykor ezt az államot alvásából felrázni? Mentő-angyala-e vagy a halál?« Mikor meg Scolio veneto szigetét meglátja, a honnan Scio hegyei ezüst fényben tündöklenek, kész volna egész életét benne tölteni, s ide zárkózni örökre, ha — más lakói volnának a szigetnek. »Hazámról, — írja — melyet szeretek, de a mely az én nézeteim mellett semmi hasznomat nem veheti, a te kertjeidben talán megfeledezhetném.« De a mint a csesmei csatorna a Balatonra emlékezteti, újra maga előtt látja szegény hazánkat futó homokjával s »felfuvalkodott« lakóival. »Igaz — írja — hogy még nem ismerlek egészen, de majd megnézlek nem sokára, mert hűségese szeretlek.« Úgy tartja, hogy mégis legkedvesebb az, a mi a miénk. »Bejárjuk a világot, megszeretünk mindent, a mi útunkba esik; de utoljára mégis visszatérünk a régi hazába, a régi kedveshez:

Hab viele Länder, viele Völker gesehen,
Mein Herz vor Gram doch nicht genesen kann.«

Ezt ismétli folyvást, pedig azt hiszi, hogy életének már csak »külmáza« van meg.

Midón keleti utazásából visszatér: nem sokára meghal atyja, a »mélyen elszomorodott«, a ki életének vége felé nemzetünk alacsony sorsát siratta. Tudva van, hogy ez a teljes reménytelenség mily erős ösztönévé lett a hálás fiunak, hogy életét a hon megmentésére áldozza. De mielőtt nyilvánosan föllépne 1825-ben, még előbb bejárja Német-, Francia- és Angolországot, hogy főként a lótenyésztésre szerezzen újabb adatokat s tanulmányt. Nem tartja képtelenségnek, hogy egy-két év alatt többre vigye e szakban, mint az angolok. Mert ő már azoknak a tapasztalatára akar tovább építeni. »Miért mennénk vissza mindig az első kezdethez?« kérdi. Ő hasznára tudja és kívánja fordítani elődei tapasztalatát, mert úgy mond -- csakis így értékesítheti jól idejét. Mily érdekes dolog, hogy a ki az újabb magyar történelemben új korszakot alkotott s pedig épen merész reformjaival, az más téren mennyire szükségesnek látja az elődök által összehordott kövekre, mint alapra, építeni tovább. Talán ez az elv és gyakorlat közti ellentét szintén csak egyike ama számos rejtélynek, a melyeknek földerítése Széchenyi jellemét illetőleg még mindig nem csekély akadályokba ütközik. Egyébiránt az ellentétek fölismerésére senkinek sem volt élesebb tehetsége, mint épen Széchenyinek. A közéletben, politikában, bölcselkedésben, gazdaságtudományban, sőt a mindennapi környezet megszokott viszonyaiban is folyvást szembeállította egymással az ellentéteket s pedig vagy a pathos és gúny, vagy a fenséges és kisszerű színével vonva be azokat, mert elméje a legkülönbözőbb elemek összekapcsolására is fölötte alkalmas volt. Mikor Münchenben Károly herceg a színházban páholyába szólítja: Széchenyi mindjárt visszaemlékezik, mily nagy a különbség a müncheni és bécsi udvar között. Károly herceg Széchenyinek kezét szorongatja, az ő »kedves Stefferljének« szólítja őt, veje pedig, t. i. Ferencz király, nem akarja őrnagygyá kinevezni. Így jut — írja — a »szemérről ... trónra.« Mély érzelmű s a külhatások iránt rendkívül fogékony levén: az életcél iránti kedv hol a legmagasabb fokra hág nála, hol pedig megsemmisülve érzi magát. A trappisták kolostorába tett ismeretes látogatása után nyugodtnak érzi lelkét, bár csodálkozik, hogy olyan emlékekkel, a melyekre ő visszatekinthet, még boldognak is mondhatja életét. De néhány nap mulva, mikor megint Londonban van, már azt írja, hogy bárhová fordul, egy véghetetlen űrt lát maga előtt s az élet semmikép sem érdekli. Ez azonban csak pillanatokig tart. Eszméi már kezdenek határozott alakot öltetni s midőn 1825-ben megint útra kel: az újításnak nemcsak lehetőségét, de módjait is mélyen fontolóra veszi, mi közben kételyei is támadnak: vajjon a jónak nem valami közepeszerűt tesz-e helyébe, vagy a meglevő állapotot-

kat nem rontja-e meg még jobban. »Mindennap — írja — más gondolattal ébredek. Egyszer lángolok az útazásért s a világ bebarangolásáért; máskor a régi szokások reformátora, új alkotmányok alkotója szeretnék lenni. Néha azzal ébredek, hogy mint házas embernek falun kellene laknom s gazdálkodva vagyont gyűjtenem. Sokszor azt hiszem, egész életem Páris és London közt fog lefolyni. Nagy ritkán még az ezredem után is sovárgok.« Kutatja: mi oka lehet ez ingadozásnak? Idegei vagy tápláléka okozzák-e ezt? Azonban nem tud megállapodásra jutni. Az agitátor türelmetlen tevékenysége mindegyre fokozódik benne s mikor már országos hírvé ember is, lelki hangulata folyvást változó.

1829-ben Németországba indul Csehországon keresztül, a melyet nagyon megváltozva lát s azonnal párhuzamot von Cseh- és Magyarország között. »Mindenütt haladást látunk, — írja — csak Magyarország nem mozdul meg helyéből. Ez a gondolat időnként felráz lethargiámból. Honfitársaimnak ez a szörnyű elfogultsága, hogy nem akarnak a haladás útjára lépni, undort gerjeszt bennem oly annyira, hogy szinte kész volnék lemondani végkép nemzetiségemről is, s inkább beállani osztráknak, sem mint nyugodt megadással nézzem ezt a régi slendriánt s ahhoz még mintegy con amore csatlakozzam is!«

Ki hinne e felháborodás tartósságában? Épen a hazaszeretet mélysége s activ nagysága fakasztják őt e gyűlöletre. Hiába írja, hogy nincs reménye Magyarország leendő nagyságában, hogy szívében keserűség honol: tettei már megczáfolják pillanatnyi ingerültségét s olykori sötét látomásait. A remény és kétely, a hit és csüggedés inuen kezdve egymás mellett fejlenek a nagy reformatorban, akár Német-, akár Törökország felé veszi útját. Sokszor közel áll a kétségbeeséshez: de ekkor hite föl-emeli. »Ha nem hinném, — írja aldunai útjában — hogy Magyarországon még valami jót eszközölhetek, és ha Cr. nem volna, úgy alighanem pisztolyhoz nyulnék.« Máskor meg azt mondja, hogy jobb szeretne török lenni, ezt a népet most fel tudná emelni. Mi következik ebből? Az, hogy a mint látja küzdelmeinek eredményét, fáradozásainak sikerét: bizodalma is növekszik. Maga is belátja, hogy az az élénk vágy, a melylyel hazánkat ki akarja emelni elmaradottságából, sokszor igazságtalanná teszi nemzetünk iránt, a melyet inkább becsmérel, mint dicsér.

1832-ben már a nemesis rémképei tűnnek elébe, épen midőn Londonban a legnagyobb tevékenységet fejt ki a lánchíd építése körül. A juliusi forradalom tüze az önvádnak nyújtott táplálékot lelkében s az örökre megsemmisülés gondolata foglalkoztatá nem egyszer. »Magyarországért való fáradozásaim — írja egy rossz éjszakája után — úgy tűnnek fel előttem, mint megannyi fan-

faronnade s hiú kaczerkodás s legalább is haszontalanságok . . . Oh miért is születtem, magamnak s másoknak ártalmára!« De három nap mulva, a mint Clarkenak egy hidépítési művét megszereti, »magasra feldobog szive« s valami jól eső »keserédes érzelem« fogja el. Felhevülésében az egész költséget (egy millió forintot) a nemességgel viseltetné. Lelkihangulatának e hullámzása fáradozásainak sikerrel kecsegtető eredményei szerint változott s valóban zsarnokoskodnia kellett önmagán, hogy szive jogait elnyomja. S a mi önismeretének nem csekély fokát mutatja: ő tudta, számítgatta természetének, hajlamainak, tehetségeinek ellentétes nyilvánulásait folyton-folyást. »Különös — írja Angliában jártakor — hogy egy ország reformálására érzek magamban hivatást, erőt és tehetséget, holott nincs e ember, a ki saját élet-hajóját olyan ügyetlenül kormányozta volna.« Ez az önmagával való vívódás, mely az önvád mardosásait mind élesebb tette, emészteni kezdé finom idegeit, a melyek a megfeszített munkától is sokat szenvedtek. Természetes, hogy utazásainak leírása ez időben már egészen töredékes. Csak egy-egy szót, egy nevet, egy szaggatott mondatot vet papírra épen legfontosabb élményeiből. A lélek bűvár azonban e töredékekből sokat lesz képes megfejteni, a mik Széchenyi jellemének ismeretét előmozdítják s a mik eddig csak homályos sejtelem gyanánt éltek Széchenyi élettörténetének tanulmányozóiban. Kisebb kirándulásairól nem is igen lehet összefüggő képet alkotnunk, ha csak párhuzamosan nem olvassuk e futólagos jegyzetekkel együtt hazánk akkori történelmének lapjait. De még ezek is fontosak előttünk s náluk nélkül, kétségkívül, hézagos maradt volna a kötet, a mely így Széchenyinek összes külföldi útain végig vezeti az érdeklődő olvasót.

Ebből és kivált a fentebbi szempontból méltán sorakozik e kötet a *Széchenyi István munkái*-nak előbbi, bizonyosan ismert, kötetei mellé, a melyeket nem egy pontban pótol vagy épen kiegészít. Mint olvasmány is megérdemli, hogy a közönség érdeklődést mutasson iránta.

DR. VÁCZY JÁNOS.

Kazinczy Ferencz összes művei. Harmadik osztály. Kazinczy Ferencz levelezése. A M. T. Akadémia irodalomtörténeti bizottsága megbízásából közzéteszi dr. Váczy János. Második kötet 1790—1802. Akadémia kiadása.

Ára 6 frt. Budapest, 1891. n. 8-r. XXXII. 626 l.

A vállalat első kötetét*) gyorsan követte a második. Köszönet érte az Akadémiának. Talán nem lesz utópia, ha ebben a

*) L. Századok 1891. 58. l.

tempóban haladnak, azt hinni, hogy e nagybecsű forrásmunka néhány év leforgása alatt a maga teljességében a kutató közönség kezébe kerül. Az anyag nem megvetendő, de azt hiszem java részében már együtt van s csupán attól függ a kiadás gyorsítása, bírja-e a kiadás költségeit az irodalomtörténeti bizottság budgetje. Fődolgoz, hogy bírja, mert ezt birni kell, birni kell azért, nehogy a vállalat elsekélyesdjék a hosszan tartó idő alatt, nehogy a szerencsésen megbízott közrebocsátó a huza-vonában kedvét veszítse. Azt hiszem, nincsen okunk aggságoskodni azon, hogy a kötetek tempója meglássul.

A száz esztendővel ezelőtt neki indult reform-korszak fénye dereng elém a második kötetből, s látom azt az élénk, eseményekben gazdag időt lefolyni, mely a Martinovits és társai mozgalmával végződött. Az országos és a megyei politika megszűrt hírei, melyeket a levelek megőriztek, a közvetlen értesültség jellegével hatnak s e kor rajzához egy-egy jól alkalmazható vonást is nyújtanak. Mindenesetre érdekes kép az, midőn szemben látjuk, illetőleg egymást át- meg áthatva látjuk az irodalmi reform és a politikai reform egybefüggését, összetartozóságát. Érthető, hogy Kazinczy agitációja mint szövődik össze a politikával. Ő megyei ember is volt, író is volt, s mindenek fölött magyar hazafi. Magyarsága, nemzeti érzése erősebb volt mindennél, ezzel egyforma erejű csak az irodalom iránt táplált lelkesedése lehetett. Könnyen magyarázhatni tehát benne és általa az egész e korbéli irodalomban azt a föltűnő jelenséget, hogy az egész literatori mozgalom kiindulása és föntartója a hazafiasság volt. Nincs különben. E korszak írói között sok van, ki avatását nem a műzsától, hanem a hazafiasságtól nyerte. De hiszen a cél oly szent volt: nemesíteni, a nyugat példányait bemutatni, a magyarság szellemi színvonalát emelni, szóval a magyarság eszméjét szolgálni, hogy inkább a hazafias lelkesedés, mint a költészet ereje volt a fő föltétel írónkban. Írók, kiket az esthaesis nem fog emlegetni, s az irodalom története csak névleg fog ismerni, kulturánk fejlődésének bűvárai előtt tiszteletes nevet szereznek maguknak -- magyarságuk révén; művek, melyeket a költészet ihlete nem fakasztott, értékes emlékei lesznek e kor kulturtörténetének. Írók és művet, milyeneket említettem, lehet ez időből megnevezni, de oly írók, kiből ne lobogna a hazafiság szent tüze, még ha oly magasra emelkedik is költészete, nem fogsz találni e korban. Ilyen volt Kazinczy, ez irodalomnak 1790-től már központja, irányítója, reformatora és agitatora.

Hamar megtalálta emelkedése útját, korán nyerte meg kortársainak föltétlen tiszteletét és őszinte bizalmát. Nem csoda. Kevés szeretetre inkább méltó alakja van irodalmunknak, mint ő.

Nyájas és előzékeny, az emberekkel való érintkezésben inkább több figyelmet tanúsít, mint kevesebbet, nemcsak szavával és tollával akar hatni, hanem magaviseletével is. Hódítani szíveket magának, hódítani híveket a hazai irodalomnak, ez célja, miként maga is gyakran emlegeti: proselitusokat akar szerezni az irodalomnak. Valóban igaza van, s mi bámulunk rajta, miként vitte keresztül akaratát, milyen munkásságot, tettere készséget birt meg, midőn az irodalom érdekéről volt szó. Nem került ki figyelmét egyetlen erő, kitől valamit várhatott; fölös udvariassággal bánt azokkal, kiktől valamit remélt, s végtelenül elismerő és hálás tudott lenni azok iránt, kiknek valamit köszönhetett.

Ime Kazinczy, miként őt a második kötet az irodalom és politika ébredésekor bemutatja, ime alakja a legnagyobb vonásokkal rajzolva meg. A részletek, bármilyen érdekesek is, nem tartoznak e folyóirat keretébe, s az alak finom kidolgozása még művészre vár. Az így várt művész e kötetben is gazdag anyagot fog találni, melyből bátran méríthet, ha Kazinczy jellemét, eszhaesisét és fordításait, eredeti dolgozatait jellemzi. El kell mondania, hogy Kazinczy szabadkőműves vala, az emberiség eszméjének és a fölvilágosodás tanának híve, hogy benne visszacsillámlanak a XVIII. század filozófiájának fényes tételei, hogy ő szívre, kedélyre és lélekre azok közé az emberek közé tartozott, kiket épen e kor fölfogása Schöngeist-nak, szép léleknek nevezett el. El kell majd mondania, hogy ő a görög s a modern klasszicizmus remekein táplálkozott, ott művelte izlését s onnét gazdagította szellemét. El kell mondania, hogy az izlés első öntudatos hirdetője volt, kit a legkisebb dolog is egyaránt boszantott, midőn izlésével ellenkezőnek találta. El kell mondania, mit dolgozott, mit fordított, hogyan dolgozott, hogy semmi ne maradjon dolgozatában, mivel nem volna megelégedve, hogy míg örökösen korrekciót és korrekciót sürgetett és várt iróinktól, maga is egyre javítgatta, tökéletesítgette dolgozatait. Ez a csiszolás, a finomítás munkája, mely legjobban megmutatja az író kritikáját és erejét.

A milyen volt maga, a milyen elveket vallott és hirdetett maga, olyanoknak szerette volna látni író társait, azt szerette volna, ha azok is olyan elveket hirdetnének. E törekvés nagyon természetes, s az arra valló levelek fölötte értékesek.

A második kötet Kazinczyja körülbelől ilyen vonásokkal rajzolható, s e rajznak apró vonásai, árnyalatai, alkotói és jellemző vonalai tárulnak elénk belőle. Mindaz, a mit vizsga szem észrevett, ezt az alakot teszi tökéletesebbé, s új dolgokat talál, melyek Kazinczy körét is élénken éreztetik. Kazinczy László, e bonvivant filozóf, e poétás katona, kit az első kötetből már ismerünk, a költő testvéröccse, még ír egy-egy levelet, de megszakítja össze-

köttetését vele, midőn Ferencz a jakobinok között nevének kompromittálására lehetne. Ráday Gedeon még mindig írja szeretetreméltó és képzettségét mutató leveleit, Földi doktor most is egy-egy kis értekezéssé bővíti ki levelét, pertraktálva benne a grammatika és a műfordítás különböző kérdéseit, melyek épen szőnyegen forognak. Arankával *Julia* ortografiája miatt egy kis ügye volt, mert, mint írja, »mindig káromkodik, ha aortho- vagy disorthografiát talál, s Julia teljesen a nélkül iratott. Aranka kissé élesebben válaszol, de ő nem haragszik, hanem túl téve magát azon, teljes bizalommal fordul hozzá megint. Horváth Ádám, a csimbókos magyar is régi ismerősünk; Kis János és Csokonai már újabbak e körben; Csehy és Németh László megint a legújabbak. Kovachich, kit Zemplénmegyében tábla-bíróvá tétetett, hű társa és lelkes barátja, vele még németül levelez, mint ő maga gróf Török családjával. A magán élet idegen nyelvű leveleivel szemben Kazinczy sem tudta magát kivenni vagy kimenteni a szokás alól, de legalább csak szükségből irt idegen nyelven levelet.

Ezek körül az alakok körül, s ilyen világban mozognak a II. kötet levelei, melyek az 1790 – 1802-ig terjedő időből valók. Fel fog tűnni, hogy fogsága idejéből, a hét hosszú esztendőből, milyen kevés levelet birunk, természetesnek tartjuk, s még annak örülünk, hogy ennyit is megőrizett a véletlen. De feltűnik, hogy mit vesztettünk mi azzal, hogy Kazinczy tevékenysége hét évig szünetelni volt kénytelen. E hét esztendő, ha munkában telhetik el, talán az egész nyelvújítási kérdés is hamarább kerül szőnyegre, s még abban az időben, mikor Révai még él, s tekintélyével, tudományával a neológiát megmentheti borzadalmas túlságaitól. Bár minden újítás rajongásra és túlságba szokott átcsapni, Révainak valószínűleg lett volna annyi ereje, hogy a nyelvújítás kitöréseinek korlátot szabhasson.

Igaz, Kazinczy nem grammatikus nyelvész volt, hanem stilista nyelvész, s e kettő között nagy különbség van, mit csak azok nem tudnak megérteni, a kik nem akarják, hanem én nagyon szerencsés körülménynek tartanám, ha egy stilista nyelvész, meg egy grammatikus nyelvész, milyen Kazinczy és Révai voltak, oldották volna meg a nyelvújítás nagy kérdését. S ez a szerencse talán nem került volna el bennünket, ha Brünn és Kufstein nem zárják el Kazinczyt az irodalomtól. Miként az egész mozgalomnak a nemzeti szabad fejlődésre, úgy az irodalomra is káros következményei voltak, melyeket talán pótolni sem lehetett volna már akkor, s talán ma sem lehet. A haladásnak is megvannak a maga törvényei, mint a lefelé történő esésnek, a midőn az esés gyorsasága fordított viszonyban áll az esési idővel. Ha e bonta-

kozás akadályok nélkül nem történhetett is, de hogy később mégis megtörtént, Kazinczy érdeme.

Kiszabadulása után megint fölvette a tollat, s a nála megszokott buzgalommal és lelkesedéssel vitte vezérségét. De mintha csappant volna valamit az érdeklődés, mintha megcsendesedett volna az ország hangulata, s a nemzeti lelkesedés mintha megfogyatkozott volna. E benyomás, melyet a levelek háttéréből merítettem, valósággal megfelelt a történet tanításának. 1802-től az ország közléte megint hanyatlik, csupán az irodalmi lélek lüktet hasonló erővel, mint lüktetett annak előtte. Széphalom felé halad a dicsőség csillaga, hogy nem sok idő múlva megállapodjék ura feje fölött, ki rövid időn az irodalom tekintélyt nem ismerő hatalmasságává fejlődött. Azt hiszem, hogy ez emelkedés titkát az a szívósság, kitartás és ragaszkodás teszi, melylyel Kazinczy tizenhat éves korától kezdve folytonosan, törhetetlenül ragaszkodott az irodalomhoz, mint épen az ellaposodó nemzeti élet idejében is. Végül: a szellem hatalma nincs alávétve az idő és tér korlátainak, s ki szellemével korát megelőzte, a jövőnek épített. Kazinczy így tett, áldassék neve és munkássága.

Az imént elmondottakra Váczy kötete fakasztott, az a 285 levél, mely Kazinczy köréből ki van itt adva. Kiadva azzal a pontossággal, melyhez az első kötet már hozzászoktatott. Ugyanolyan berendezéssel, ugyanolyan jó és kimerítő jegyzetekkel adta, mint az első kötetet, míg a másodikat egy *Bevezetéssel* nyitotta meg, melyben a kötetről tájékoztat, s azzal az első kötetnek nagyon érezhető hiányán is segít.

E. P.

Benyák Bernát és a magyar oktatásügy. Irta Takáts Sándor. Budapest, 1891.
8-r. 242 lap.

Szerzőnek két nagyobb művét méltányolták már a *Századok*: Péczeli József meséit, melyeket életrajzzal ellátva adott ki, és Péteri Takáts József életét. *) Ime egy harmadikat van szerencsénk bemutatni.

A tótos nevű, de nagyérdemű hazafi *Benyák Bernát* Komáromban 1745. december 6-án született, és 1829. márczius 1-én bekövetkezett halálaig a kegyes tanító rendnek, vagyis -- mint akkor hitták -- a *szelid iskoláknak* volt jeles tagja. Két oly momentum, melyek szerző érdeklődését felköltötték hőse iránt. minthogy ő is komáromi születésére, hivatására pedig budapesti piarista tanár.

*) Lásd a *Századok* 1890. évfolyama 173. és 1891. év. 54. lapjait.

Ez érdeklődés teljesen jogosult.

Miután Benyák meghalt, a lapok így parentálták: »Látatok-e nyolczvannégy éves, megtört öreget, őszbe csavarodott fürtökkel, reszkető kezekkel, ki majdnem teljesen megvakulva íróasztala mellett görnyed és magyar munkákat ír? Ismertek-e embert, ki félszázadnál tovább tanította az ifjúságot a tudományokra és a hazafias erények gyakorlására? Ki soha meg nem szünő ifjú lelkesedéssel és tüzzel hirdette a magyar nyelv szépségeit és kellemeit, s ki végül kétszáznál több munkát irt magyar, franczia, latin és német nyelven, — annélkül, hogy e szinte hihetetlen munkásság egy fillérnyi anyagi hasznot hajtott volna neki.«

Nincs egy szó hizelgés ebben a dicséretben.

Benyák, *a tüzes magyar, de szelíd oktató*, amint rendesen hitták, hosszú életét teljesen hazájának szentelte. Azért élt, hogy másoknak használjon; hogy szóval, tettel, írással mennél több hasznavehető polgárt nyerjen meg a legnemesb eszmének: a magyar hazafiságnak.

Pest 1777-ben »németebb volt Németország akármelyik városánál«, midőn Benyák, a kegyesrendi gimnázium bölcsészettanára, ünnepélyesen felszólította a tudósokat és a magyar nyelv használhatósága felől kétkedőket, hogy jelenjenek meg a piarista gimnáziumban és győződjenek meg, mily könnyen és folyékonyan hangzik a magyar nyelv a legnehezebb tudományok előadásában is. A szokatlan ünnepély, melynek sikerében akkor még senki se bízott, fényes közönség jelenlétében, rendkívüli lelkesedés közt folyt le. »Villanat az éjben, melyre nagy soká következett nap« — úgymond Toldy.

Bölcséleti előadásai ez időtől kezdve nagy hírre vergődtek. Lelkesültsége, buzgósága napról-napra növekedett. Megirta a philosophia történetét *magyarúl*; több mint száz évvel ezelőtt készen állottak asztala fiókjában magyar logikai, metaphisikai és ontologiai dolgozatai, és nem volt képes azokat a mostoha idők miatt kiadni. Szegény levén, tizenkét évig kellett összeraknia csekély fizetését, hogy egyik nagyobb munkáját kiadhassa. A mostoha körülmények azonban nem vették el kedvét az írástól. Dolgozott egész halálaig, úgy hogy munkáinak száma jóval fölülhaladja a kétszázat. — Tanügyi dolgozatai olyanok, hogy ma is fölkelthetik a paedagogusok bámulatát.

Száz évvel ezelőtt belátta már a *Ratio Educationis* fogatkozásait, s egy nagy terjedelmű emlékiratot dolgozott ki helyébe, melyben Magyar-, Erdély- és Horvátország egész közoktatásügyét új alapokra fekteti, s az összes iskolák tannyelvét a magyart ajánlja. *Akkor ez kivihető volt.* Fehérmegye rendei nagy lelkesedéssel terjeszték a nádor és országgyűlés elé e kitünő

munkát. A legújabb időben többet honosítottak meg ez üdvös-reformokból.

Benyák volt, ki a tanárképzést már 1790-ben a honatyák figyelmébe ajánlotta, kimondván, hogy a rossz és hivatás nélkül tanító tanárt úgy kell büntetnünk mint a hazaárulót, mert vétke nem kisebb ezénél.

Hazafias harczai dalait, melyeket ő maga zenésített, sok helyen énekelték a magyar katonák a francia hadjáratban. Magyar nyelvtanáról, mely rövid idő alatt két kiadást ért, a hivatalos kritika is azt mondja: »belőle még a tudósok is tanulhatnak.« — Irt több mint husz iskolai drámát, paedagógiai dolgozatokat, gazdaságtant, francia nyelvtant, meséket, szépirodalmi dolgozatokat stb. Kötetekre mennek szónoklatai, magyar és latin költeményei. — Nyelvtudományi és philosophiai új szavainknak jó részét neki köszönhetjük, s egyike volt az elsőnek, kik a magyar tudós társaság megalapításának szükségességét hangoztatták.

Ennyit írni, s hozzá még félszázadnál tovább tanítani — megérdemelte, hogy Benyákot püspökké nevezzék ki! Gondolja a kegyes olvasó? No még csak az kellett volna!

Akit püspöknek szemeltek ki azon időben, annak tisztavizű *aulikus*nak kellett lennie.

A hazafias magyar pap ritkán vált be egyébnek, mint falusi lelkésznek; vénségére, ha német vagy tót kartársa nem volt a kerületben, alesperesnek is megtették; magasra bajjal vitte. De ezek a papok tartották meg derék magyar népünket kendőzetlen hitbuzgóságában, romlatlan erkölcsében, bölcs józanságában. Ekkor keletkezhetett az adoma, mely Kopácsyra fogja e nyilatkozatot: »Káptalanjaimban csak két magyar kanonok van; azok egyike is Németh (György), másika Tóth (Imre).« Erről az adomáról pedig el lehet mondani: *e ben trovato*.

Bűn volt az időben a magyar hazafiság. Még az esetlen panszlavok is azt hordták szájokban: Magyarismus = betyaris-mus. E bélyeg nem volt elég tüzes a németnek. Neki a magyarság eretnokség számba ment. Hallottuk unos until: Magyarismus est Calvinismus. A szabadkőművesség ellenben nem zsenirozta őt, főleg II. József császár korában, mikor — mint a szabadkőművességnek magyarul is megjelent történetében olvassuk, — az osztrák-német alpapság nem kis része freimaurer, főpapjaik meg páholymesterek is voltak.

De hát mi lett Benyákkal? kérdi az olvasó. Selmezbányán, a piaristáknak a világtól félreeső házában mint rokkant tanár — Isten ígéretéhez képest, melyet a jó magzatok számára tett — késő, elaggott korában halt meg.

Fölvitte volt ugyan a székesfehérvári királyi gimnázium

igazgatóságaig, s akkor Virág Benedek volt egyik tanártársa. Volt azonban Benyák tanárai közt egy Schwarzbauer nevű alattomos német ember is, kinek egyetlen vágya a fehérvári igazgatóság volt. Ennek érdekében mindenre, még hamis vádra is vállalkozott. Benyákot — mondjuk ki a szót magyarán — ennek a gazembernek titkos áskálódására elcsapták díszes állásáról. Hasztalan irtak mellette a püspöki helytartó, Fehérvár karai és rendei, a tanári kar, a plébános, a város bírása, tanácsa, előbbkelői, összes polgárai, hogy »viseletére és erkölcsére nézve igaz, tisztességes, keresztény ember«: utóda Schwarzbauer lett.

Későbbi szenvedéseit, viszontagságait, további, minden tekintetben kifogástalan és hazafias működése leírását megtaláljuk Takáts Sándor szép művében.

Takáts művében Benyák Bernát gondosan modellirozott alak. Azonban nem kevesebb gonddal készült hozzá az árnyas és napos tájkép, melyen a főhős rokonszenves alakja a középpontot foglalja el, hogy e szép képnek nevet adjon, bele elevenséget leheljen.

A berni történeti muzeumnak legértékesebb tárgya azon diptychon, mely valaha III. Endre királyunk első feleségeé, Fenenna királyasszonyé volt. Két, könyvként betehető táblából vagy szárnyból áll az, melyek kívülről megaranyozott, vésetekkel díszített ezüst lemezekkel vannak bevonva; belül ékkövekkel és képekkel díszítve. A szárnyak közepét egy-egy csaknem fekete jaspisból faragott camea alkotja, a szenvedő és megdicsőült Üdvözítőt állítván elő, melyek kétsorosan megfelelő képekkel körítvék. Ilyen diptychon Takáts műve. A középső ékkő rajta Benyák, míg az azt övező képek a haza legkeservesebb napjait, a »szelid oskolák« életre keltő működését s egy szebb jövő hajnalát ábrázolják — Szerző Benyák életrajzát előtérbe állítván — felöleli a kort, melyben Benyák működött; megvilágítja a helyzetet, melyből kiemelkedett, és rajzolja az országos visszonyokat, melyek reá és melyekre ő élénken hatott. Kortörténet e mű, annál érdekesebb, mennél kevésbé méltatták eddig figyelemre; magyar műveltségtörténeti vázlat Mária Terézia, II. József és Ferencz korából; a hazai oktatás- és nevelés-ügy történetének jelentős szakasza, melyen nem fölületesen sikamlík keresztül a szerző, hanem a dolgok mélyébe, szervezetébe hat be.

Ehhez képest szeretettel tárgyalja szülőföldre, Komárom történetét, hol Benyák már gyermekkorában szemlélhette a rómaiak régi sánczait; szeme előtt állottak a város összelövedőzt házai; nem egyszer riasztották föl borzasztó tűzvészek és földrengések álmából; szemtanuja volt a polgárság és katonaság közt kiütött véres összetűzéseknek; láthatta, mily égbekiáltó

igaztalanságokat kellett elszenvedniök a polgároknak, ha nem hajtották meg fejüket a gögös német őrség előtt. Oh az a *szűz* vár, mely századokon át képes volt az ellenséget feltartóztatni, a lakosságnak menhelyet soha se nyújtott, legfőlebb sötét börtönei nyíltak meg jobbjai számára. Hány derék komáromi bírót, tanácsost és polgármestert senyvesztett e börtönök nedves penésze! — Behatóan vázolja a komáromi gimnázium és tanítói rendszerét, viszonyait is. A jezsuiták jótévői voltak a városnak és közkedveltségnek örvendettek, — de csak a magyar jezsuiták; mert voltak közöttök olyanok is, többnyire idegen nemzetiségűek, kik a szellem és meggyőződés fegyverei helyett, az erőszak és hatalom fegyvereivel harcoltak; kik czimboráskodván a gyűlölt német őrség tisztjeivel, tapintatlan föllépésekkel és erőszakoskodásaikkal lerontották azt a szeretetet és elismerést, melyet jobbjaik vívtak ki fáradságos munka után.

A jezsuiták tőlök telhetőleg segélyezték a szegény tanulókat; ugyanazt tették a komáromi trinitáriusok, ferenczrendiek és később a benzések is; de — ami különös — a felsőbb hatóságok nem jó szemmel nézték a szegény diákokat, s a helyett hogy segélyezték volna, eltiltották az iskolák látogatásától.

Ily viszonyok közt Benyák korán megtanult szeretni és gyűlölni. A komáromi gyermekeket nem kellett hazafiasságra és nemzetének szeretetére oktatni: megtanították erre az események, melyeknek évről évre szemtanúi voltak.

Arra, hogy Benyák a piaristák szerzetébe lépett, szerzőnek alkalmasint esik e kitűnő és hazafias rend beléletéről, tanrendszeréről, szegénysége daczára elterjedéséről és népszerűségéről szakavatottan értekeznie. A »szelid oskolák« e szokatlanul gyors elterjedésének okát egyebek közt abban találjuk, mert hazafias, nemzeti szempontból fogták föl az iskola jelentőségét is. Nagyon jól tudták, hogy az iskolák képesek egy új, hazafias érzésű nemzedéket nevelni; csak az iskolákban mehet teljesülésbe a szebb jövő reménye. A tanárkodást tehát nemzeti missiónak tartották.

Miben áll a piarista lényege, szépen határozta meg Benyák: »Légy philosophus — mondja — kit észszerűség, törvény, életfegyelem és kötelességtudás teremtenek, és piarista vagy. Célold nem más, mint a vallás és hazaszeretet hirdetése s a közjó előmozdítása. Hogy e célét elérhessed, kitűnő módszerrel kell tanitanod, odaadó szeretettel bánnod az ifjúsággal és kivetköznöd a fanatizmusból, mely a szerzetesi élet iránt annyi előítéletet teremt.« A piaristának szerinte két erős fegyvere van szüksége, ha az élet nehézségeivel meg akar küzdeni. Ez a két fegyver: »az erény fénye s a tudomány becse. A kiből ezt a két kiolthatatlan világot meggyújtották, az bátran léphet az élet szinpadára. A tudo-

mány a mi kegyerünk, tápláló erőnk; a tudomány figyelmeztet a humanismus követeléseire; a tudomány neveli bennünk az erény becsét. Ez teszi hivatalunkat szentté, kedvessé; ez oltja belénk a közjóra való törekvést. Nem vagy piarista, ha a tudományok díszje kebledet nem érinti; nem vagy ember, ha azokat nem becsüled.« »Akiben nincs tudomány és műveltség és mégis tanít, a hazaárulás bűnét követi el. Az ilyen ember nem szeretheti sem Istenét, se hazáját. Egy rossz tanár többet árt a hazának, mint a legnagyobb gonosztevő.«

Épp ezért a piaristák az akkori többet lélekölő, mint nevelő tanügy reformjára törekedtek. E végett Bajtay, Benyák, a Cörver testvérek és mások a németek mellőzésével a francia s olasz paedagogusok és philozofusok felé fordulnak. A nevelés alapjául a hazai nyelvet kívánják tenni. Csakhogy az elvek és igyekezetek Mária Terézia palástolt és II. József császár nyílt németesítő törekvései ellenében hajótörést szenvedtek. Nagy volt az elkéseredés e miatt a piaristák között. *)

*) Bár a szerzetesek közt egyedül a piarista rend volt az, melyet nemcsak hogy el nem törölt József császár, hanem még támogatott is; jóllehet számos piaristát nevezett ki királyi gimnáziumi igazgatónak, a lelkesebbek még se szüntek meg intézkedései és tanácsosai ellen szóval és írással izgatni. Fájtnak a magyar nyelv és a magyar nemzetiség ellen kiadott rendelet, gyűlölték a németesítő rendszert, s a helyett, hogy tanítványaikat a német nyelvre tanították volna, oly ellenszenvet csöppögtettek beléjük a német szó iránt, hogy még a német születésűek sem akartak németül felelni. — Még a mérsékelt Horányi is megjegyzéseket tesz Józsefre és tanácsosaira, és kedvteliséssel terjeszti a hazaáruló Niczky Kristóf halálára irt pasquillust:

Christophorus Niczki
Hic tandem jacet,
Quod omnibus placet,
Proditor patriae
Quia jam tacet.

Eheu Christophorus Niczki
Occidit
Cito regi,
Sero patriae.

Köztudomású, hogy Dugonics és társai még hevesebben keltek ki József intézkedései ellen. A német nyelv tanításáról szólván, így ír Dugonics: »En ezen igyekezetének ellene állván, csak azért is algebrát és geometriát magyar nyelven kiadtam, hogy megmutassam az országnak, hogy a német nyelv soha sem oly alkalmas a tudományoknak kimagyarázásában, mint a magyar nyelv.« — A mérsékelt is így írtak: »József császár jó lelkű ember volt . . . , de egy átkozott eszméje volt: az »una monarchia« sat. — A nagy elkéseredést és gyűlöletet semmi sem jellemzi inkább, minthogy József halála után több piarista tanár ellen, kik örömlükét fejezték ki a zsarnok halála fölött, vizsgálatot indított a helytartó tanács. Sok port vert föl Baranyay Antal esete, ki ugyanakkor Selmeczen iskolai gyakorlatot csináltatott József haláláról. A dolgozatban az ifjak örömlükét fejezték ki a fölött, hogy Isten hazánkat a nagy csapástól megmentette. Baranyai azonban nem sokáig örvendhetett a gyakorlatokban, mert a helytartótanács elégettetette valamennyit, és felszólította a rend főnökét, hogy Baranyait kortholja meg, és helyezze el Selmeczről. Ez ítéletet Lipót azzal toldotta meg,

Benyák élesen elítéli a Ratio Educationis-t és ebben is több mint száz évvel megelőzi korát.

Jól kidolgozott része a Takáts könyvének a fejezet, mely a piaristák iskolai színjátékáról tárgyal, ámbár egyelőre csak vázlat akar lenni, mivelhogy a piaristák iskolai színjátékának kimerítő ismertetése és széptani beclése csak akkor lesz lehetséges, ha sok időt és fáradságot igénylő kutatásait szerző befejezte. De mert ezen és egyéb szakaszok inkább belejátszanak az irodalomtörténetbe, jóllehet egy általános műveltség-történet nagy hasznukat veendi, mellőzöm ismertetésöket.

Befejezem tehát czikkemet egy régi piarista szavaival. Bolla kegyesrendi tanár, miután egyik társa, Endrődy munkáját érdeme szerint megbírálta, de sőt megczibálta, így végezte bírálatát: »De elég már. Érzed-e, öcsém, hogy szeretlek és becsüllek?«

Megbírálni valóm — eltekintve a sajtóhibáktól -- nincs szerző művén, ki minden tudós hazafi becsülésére, szeretetére e művével is érdemet gyűjtött magának.

PÓR ANTAL.

Elucubrazioni storico-diplomatiche su *Giovanna I^a regina di Napoli e Carlo III di Durazzo*, per Matteo Camera, membro di varie Accademie nazionali ed estere. Salerno, tipographia nazionale, 1889. n. 8-r. 350 lap. Ara 7 frt 20 kr.

I. Johanna nápolyi királynő, a szerencsétlen Endre hercegnek, Nagy-Lajos királyunk öcscsének felesége, nemkülömben Durazzói Károly, kit közönségesen Kis-Károly király néven ismerünk, nemzeti életünk fejlődésébe jócskán bele játszottak; amiért a magyar olvasót — úgy vélem — érdeklendi, ha a rólok irt legújabb történeti művet röviden megismertetem.

Camera krónikaszerűen írta meg könyvét. Nem fejezetekre, hanem évekre osztotta. Az 1343. évvel kezdődik, 1385. évvel végződik. Egy időben történt események azon évbe sorozvák, melyben megtörténtek, ami a fejlődő ügyek elbeszélésénél nem járhat megszakítás nélkül. Még inkább megszakítja szerző szónokias, ünnepies előadását, hogy kútfőit számtalanszor megszóllaltatja. Nincs lap, melyen bő kivonatokban ne közölne pápai és királyi okleveleket, hosszú részleteket föl ne venne az egyidejű krónikákból (Gravina, Villani etc.), válogatott írók (Petrarca, Boccaccio) följegyzéseiből. Tárgyaló modora nagyon emlékeztet Katonánkra.

hogy Baranyait túlságos merészsége miatt végleg eltiltotta a tanítástól. Perczel Imre rendfőnök azonban még Selmeczről sem akarta elhelyezni. Végre is csak Szegedre küldötte tanárnak, amit inkább jutalomnak, mint büntetésnek tekinthetett.

Dicséretes gondja van a műveltség története és helyi érdekű események elbeszélésére, mit otthoni olvasói bizonyára nagy köszönettel vesznek. Szerencsés szerző, kinek oly bőven bugyogó s egykorú kútforrások állanak rendelkezésére, mint a pápai és anjoui regesták, Muratori és Pelliccia vaskos kötetei!

Camera ügyes compiler és ahol önmaga szólal meg, kellemes elbeszélő, ki gonddal választá meg tárgyát és tervéhez képest jól rendezte el. Mélyen ugyan nem kutat mindig még az olasz kútfőkben sem, jóllehet nem egy kiadatlan okiratot közöl. Annál kevésbbé érdeklik idegen források. Magyar források közül Thuróczi krónikáját, egyszer talán csak Prayt is idézi. Föltétlenül hisz forrásainak és keveset okoskodik. Pedig néhutt tehetné. Például: ő volna hivatva Petrarca igazságtalan kitéréseit Róbert barát, Endre herczeg nevelője ellen helyre igazítani, mit már mások is megkísérlettek.

Ezek után természetes, hogy nagyon sok újat könyvtől nem várhatunk kivált mi magyarok; de egyetnást mégis kapunk. Semmiképen sem elvesztegetett idő tehát, melyet elolvasására fordítunk. Megtudjuk például belőle, hogy azon alkalommal, midőn Johanna királynő a szent-széeknek tartozó hűségi esküt Aymerik bíboros kezébe letette, a tanuk közt *Thomas Lupconiensis* (comes) *de Ungaria* szintén jelen volt. Ezen uri egyén pedig nem más, mint Tamás lipthói vármegye-ispán a Csőr nemzetségből, ki (hajdan Endre herczeg mestere) özvegy Erzsébet királynét nápolyi és római útjára kísérte volt, s aztán visszahagyták Endre herczeg. a »királynő férje« mellett; megbecsülték ott Tamás urat, minthogy neve Bertrando de Balzo conte di Montescaglioso, a királyi ház rokona s az ország főbírája neve előtt fordul elő.

Érdekelni fogja az archaeologusokat Róbert nápolyi király síremléke (mely maig is épségben fönnáll a Santa Chiarában) leírásának e helye: »Nella fascia del sarcofago sette piccole nicchie appena incavo lo scultore: siede re Roberto nella media ch'è d' ampiezza tripla della altre; ed in esse i diversi personaggi della sua famiglia allora viventi: probabilmente Sancia regina (özvegye), Giovanna e Maria figlie del figlio (duca di Calabria), i lor mariti: *Andrea d' Ungheria* e Carlo di Durazzo, e S. Luigi vescovo di Tolosa, fratello di re Roberto.«

Camera részletesen adja Gravina után Endre herczeg halálát, hogy mint esett. Sajnos, hogy a helyszínén, Aversában, pedig könnyen tehette volna, nem tett kutatásokat, hogy Gravina előadását még inkább megvilágítsa. Mert a palota, melyben Endrét szánandó végzete elérte, még áll, s amennyire egyszeri szemle után hozzá vethettem, kevés változáson ment azóta keresztül.

Bőven felsorolja a rendeleteket is, melyeket a pápa és Johanna Endre ártatlan halála megboszulására kiadtak. Kevés újat azok után, miket Theinerben s az Anjoukori diplomáciai Emlékekben birunk. Ellenben (számomra legalább) egészen új a bizalmas levél, melyet Johanna második férje Tarentói Lajos ellen VI. Kelemen pápához irt. Keservesen panaszkodik benne, egyebek közt arról, hogy gyalázatosan bánik vele: »Et impetuose contra me veniens cepit me per brachium in presentia plurium, qui quasi me in terram precipitem crediderunt.« Úgy is volt, mert azon panaszkodik, hogy »me traxit vehementer« és hozzá teszi: »Et conversus contra me prolapsus est turpibus verbis ad ignominiam fame mee, dicendo alta voce me fuisse *viricidam, vilem meretricem, et quod tenebam circa me lenones, qui ad me noctis tempore introducebant viros, et quod ipse de illis vindictam sumeret exemplarem.*« Bizony hamar megkeserülte szegény Endre halálát. Élete megkivánt második férjével botránykozásnál, kinnál egyéb nem volt, kiról — mint a pápának írja — nem is hiszi, hogy teljes eszénél volna: holdas, úgymond. — Egyébiránt kétlem, hogy ez igen érdekes levél az 1347. évhez kellő helyére volna igtatva.

Kevésbé kimerítően tárgyalja szerző Nagy Lajos királyunk nápolyi kettős hadjárata eseményeit, ami megfeythető abból, hogy azok nem épen voltak dicsőségesek a nápolyiakra. Mindamellet nem tapasztaljuk, hogy eltekintve némely kemény kifejezéstől, melyekkel a magyar hadakat illeti, legkevesebb ellenszenvet is mutatna irántunk.

Arról ugyan szó sincs, hogy szerző magyar oklevéltárainkat ismerné; minek mulatságos következménye, hogy »Stefano figlio di Laczk vaivoda di Transilvania« és Nicola Kont szerinte capitani tedeschi; komolyabb, hogy számos fontos adatnak nincs ismeretével. — De elvégre ő olasz történetet ír olaszok számára, kik talán nem igényelnek akkora alaposságot történetíróiktól, s ezekben megvan a becsületesség, hogy nem is affektálják azt.

Végezetül álljon itt Johanna királynő sirirata, mely szintén férje gyilkosságáról vádolja:

Inclyta Parthenopes, jacet hic Regina JOHANNA
PRIMA, prius felix, mox miseranda nimis.
Quam Carolo genitam, multavit Carolus alter,
Qua morte illa virum sustulit ante suum.

MCCCLXXXII. XII. May V. Indict.

PÓR ANTAL.

T Á R C Z A.

WENZEL GUSZTÁV.

(Szül. 1812. — † 1891. nov. 23.)

Kevesen élnek ma már a régi »Tudós Társaság« tagjai közül, mely a Trattner-Károlyi házban tartotta üléseit, de azok közül, kik a Monumentákat és Történelmi Tárt megkezdték az utolsót, Wenzel Gusztávot is eltemettük. Ott volt ő, az öreg Czech, Érdy, Jerney, Podhraczký a valamivel fiatalabb Repiczky társaságában; még együtt tervezgetett Toldyval a bizottság lelkével, hogy a Történelmi Tárral kapcsolatban a Monumentákat is megindítsák. S minő ünnep volt az, midőn két évvel a Történelmi Tár megjelenése után Toldy bemutatta Szerémy Emlékiratait Wenzel, s a Brüsszeli Okmánytár-t Horváth kiadásában — e szomorú időkben a magyar történetírás számára nagy vívmány volt ez. Az »otium«, melyet az Istenek adtak hazánknak, nagyon jól fel volt használva arra, hogy a hűnyó dicsőség napjainak emléke feleleveníttessék.

Kiváló, munkás, tevékeny alakja volt e körnek Wenzel a jogtudós. Mert ő a jogot is a történetírással kapcsolatban művelte egyforma előszere-ttel mind a kettőt, jól tudva azt, hogy e kettő elválaszthatatlan egymástól. S ez az Akadémiai bizottság, mely 1854-ben alakult, de 1855-ben már öt tagra olvadt, lassankint a fiatalabb nemzedék közül a kiválóbbakat körébe vonta: ily módon előkészítve a tért a Magyar Történelmi Társulat megalakulására, melynek működésében az elhunyt kezdettől fogva mint kutató és feldolgozó egyaránt élénk részt vett.

S ez az úttörő, ki még együtt tanácskozott a régiekkel, jól érezte magát fiatal pályatársai körében. Sem vénülni, sem lankadni nem tudott utolsó órájáig. Szeretettel üdvözölte azokat, kik a régiek nyomdokaiba léptek s törhetlen erővel küzdött velük az új cél felé, mint kutató az Árpádkori új okmánytárral, az Acta Exterákkal s mint feldolgozó számos becses alkotással gazdagítván történelmi irodalmunkat! Legyen emléke áldott köztünk, s példája és kitarása buzdítson minket is!

HUNFALVY PÁL.

(Szül. 1810. — † 1891. nov. 29.)

Egy negyven év előtt megjelent folyóirat, az »Uj Magyar Muzeum« programját »Az igazi arany-bulla« czimü cikkben fejté ki. A folyóiratot Toldy szerkeszté s a cikket Hunfalvy Pál írta. A jelszó, mely annak czímlapján volt olvasható: »peragit tranquilla potestas, quae violenta nequit«, kettős fontossággal birt akkor. Hunfalvy Pál hű maradt e választott jelmondathoz utolsó lehelletéig. De hű maradt ahhoz is, mit a programban kifejtett: az abban letett eszmékért, elvekért küzdött jó és rossz napokban egyforma kitartással, lelkesedéssel. Erős akarat, vas szorgalom ösztönözték, hogy nemnél többet merítsen a tudás forrásából: hogy annál biztosabban megoldhassa a nehéz problémákat, melyek tisztázását tűzte ki célul. Megoldott sokat közülök, s még készült többet megoldani. De e percben, midőn a félszázados törekvés és sikerek babéraját tűzték homlokára, s ő e diadalokat és eredményeket igazi szerénységgel el akarta magáról háritani, esett ki a toll kezéből, némultak el ajkai. Ó szép halál, ó magasztos megdicsőülés! Mint diadalmas triumphator vonult be a Capitoliumba, honnan nincs visszatérés — de hova csak nagy eredmények árán juthatni.

S ez eredményekből, az ő gazdag örökéből nagy és fontos rész a magyar történetírásnak jutott. A nyelvészeti és ethnographiai problémák megfejtésére irányzott törekvései sarkalták történelmi tanulmányokra — s ime ott is talált megoldatlan problémákat. Utolsó munkái már legnagyobb részben történeti munkák voltak, s midőn e sok oldalú tanulmányok eredményeit a nagy közönség számára is feldolgozva sajtó alá adta, az utolsó iver készítése közben kiesett a toll kezéből.

E munka egyes töredékeivel koronként társulatunk ülésein számolt be, melynek első alapítói közé tartozott, s melynek tizenhat év óta tevékeny választmányi tagja volt.

E váratlanul jött halál nagy irodalmi veszteség. Mert bár iskolát alapított s megjelölte a nyomot, melyen tanítványai haladjanak, mégis a személyes érintkezést vele sajnosan fogják tanítványai nélkülözni — de épen oly sajnosan barátai, bizalmas emberei — pályatársai is!

Decz. 2-án az Akadémia palotájából rendkívül nagy részvét mellett temették el; valóban igen meleg, szívből jövő bucsúszavakkal vált el tőle az Akadémia csarnokában Gyulai Pál, s a sirnál az ethnographiai társaság nevében Réthy László tartott tartalomdús beszédet.

BÉL MÁTYÁS ÉS A BÉCSI PÁPAI NUNCIUS.

Passionei efesusi érseknek, bécsi pápai nunciának, 1735. május 21-én a bibornok-államtitkárhoz intézett jegyzékét közli a »Nemzet« április 28-iki számának tárczájában. A jelentésre Fraknói Vilmos akadt római kutatásai közben s az eredetileg olasz jelentést ő fordította le magyarra is. A jelentés így hangzik :

Eminenciád !

A Pozsonyban lakó Bél Mátyás sok esztendő óta végtelen fáradtsággal dolgozik Magyarország történetének megírásán, amely munka 12, sőt talán még több kötetre fog terjedni. Néhány év előtt előhírnökül közrebocsátotta a »Prodromus«-t, mely minden nemzet tudományos köreiből nagy elismeréssel fogadtatott, mind az abban foglalt tudományos kincsek gazdagságáért, mind pedig azért is, mert e tárgygyal ekkorig alaposan csak igen kevesen foglalkoztak.

A munka a császárnak van ajánlva, és fényes kiadásban s hollandi új betűkkel nyomtatva jelent meg A mult vasárnap a szerző bemutatta ő felségének az első kötetet. A rá következő napon megjelent nálam, bár én csak nevének híreből ismertem. Egy példányt nyújtott át Szentséges Urunk részére. Erre, ugymond, felbátorítva érezé magát, tudván hogy ő szentsége a tudományok iránt nagy előszeretetet tanúsít, és válogatott munkákból könyvtárt gyűjt. Igérte, hogy a következő köteteket is fel fogja ő szentségének ajánlani.

A munka minden tekintetben jelesnek mondható (per ogni canto superba) mind tartalmánál fogva, mind pedig a mellékelt térképek miatt, melyek a nagykiterjedésű ország minden egyes megyéjében hihetetlen szorgalommal és kiváló szakértelemmel készültek.

Az udvariasság e tényét hálásan fogadtam, fentartván magamnak a köszönet nyilvánításának megújítását akkor, mikor ő szentségétől a parancsot veszem.

A szerző, sajnós, lutheránus ; de a jellem és modor rendkívüli szelidsége által tűnik ki. Egyúttal remélni lehet áttérését is, amint ezt De Ghermet úr állítja, ki mint a Lotharingiai herczeg *) titkára és tanácsosa Magyarország összes ügyeit intézi.

A szerző, munkájának példányát átnyújtva, megemlíte, hogy talán meg fog lepni az, hogy idegen felekezet híve ajánlja föl a pápának ajándékkul könyvét. Azt válaszolám, hogy e tényben benső érzelmeinek kedvező jeleit látom, s egyébiránt is ilyen esetek gyakran fordultak elő XI. Kelemen pápa idejében.

Gondosan becsomagoltattam a könyvet, mely szokatlanul nagy alakú, és külön e czélra gyártott regál papirosra van nyomtatva.

Nem marad egyéb hátra, mint jeleznem, a mi a leglényegesebb, hogy ily esetekben régi szokás a pápai elismerést ő szentsége arczképét viselő aranyérem vagy más emléktárgy ajándékozásával fejezni ki. Ezt tenni a jelen alkalommal annál kívánatosabb, mert a szerző saját jószántából határozta el magát e lépésre, és nem idegenkedik az igazság fölismerésétől ; minél fogva az ő nemes lelkületére ő szentségének kegyelmessége nagy hatást gyakorolhat.

Fogadja sat.

*) Mária Terézia jegyrese.

SZONDI APRÓDJAI.

Arany Jánosnak »Szondi két apródja« czimű balladájáról utolsó időben egy pár figyelemre méltó tanulmány jelent meg s ez alkalmat adott dr. *Borovszky* Samu vál. tagtársunknak egy érdekes régi levél közzétételére a »Fővárosi Lapok«-ban, melyben a két apród (deák) neve is előfordul. A levelet Ali budai basa írta Krusit János zsitvai és bakabányai kir. kapitánynak 1556. decz. 30-án, s így hangzik :

Nos Aly passa potentissimi imperatoris Turcarum locumtenens et beglerbegus Budensis etc. Egregie domine et vicine honorande, salutem et commendationem. Megértettem az kegyelmed leveleit, az mely levelet kegyelmed az Szuleyman bég szolgálja felől, Kuzon felől irt kegyelmed. És arra ez választot irom kegyelmednek, hogy ha kegyelmednek akaratja vagyon kiadni istenhez gondolván, hát én az istenért kiváltom : vagy pinzt kíváu kegyelmed vagy penig foglyot, írja meg kegyelmed és megadom érette ; ha pedig kegyelmednek akaratja nincsen, szabad kegyelmed vele, valahová teszi ; de ha száz esztendőig ott tartja is kegyelmed, azt senki ki nem szabadítja, de ha oly módon az én szómra kiadja kegyelmed, én az istenért kiváltom. A hol penig kegyelmed gyermek felől ir, az én nekem híremmel nincsen és nem tudom micsoda gyermek ; de kegyelmed írja meg, micsoda gyermek és ki neve és kinél vagyon és ha régen fogták, én arról is az kegyelmed barátságáért gondot viselek. Itt én nálam két gyermek vagyon, deák, kiket Zondy Györgytől vettem el, egyiknek neve Libardy és az másiknak Sebestyén, nem tudom, ha azok-é. Továbbá az oroszfalvi birák az Szuleyman bég felől panaszoltanak vala, azt az béget kivettem onnat. Ezekre választ várok kegyelmedtől. Isten tartsa meg kegyelmedet. Datum ex Buda 30. Decembris anno 1556. *Kívül*: Egregio viro Johanni Krwsyt regio capitaneo Sytua et Bakabana locumtenenti, amico et vicino honorando.

VIDÉKI TÁRSULATOK.

— A HUNYADMEGYEI TÖRTÉNELMI ÉS RÉGÉSZETI TÁRSULAT NOVEMBERI szakülése a Társulat rendes székhelyén, Déván, kiváló érdeklődés mellett folyt le, gr. *Kun* Géza elnöklete alatt. *Kun* Róbert főrealiskolai tanár sikerült emlékbeszédet tartott br. Orbán Balázs feledhetetlen historicusunk felett. Gr. *Kun* Géza a Corpus Inscript. latinorum III. kötetének 2 új pótfűzetét ismertetve, főleg a daciai új adalékokkal foglalkozik jóleső érzéssel constatálva, hogy idevonatkozólag a legtöbbet épen társulatunknak tulajdonítják a becses kiadványok szerkesztői is. Torma Károly, Finály, Téglás Gábor, Király Pál, néhai Goos Károly tevékenységét a Corpus külön is méltányolja s a Hunyadmegyei Muzcum sikereit külön is kiemeli. Ezután Téglás Gábor mutatta be Király Pálnak épen most megjelent Apulumját, Gyulafehérvár monographiájának első kötetét. Az érdekes ülésen több előkelő vendég, köztük Pogány Gy. főispán is jelen volt. — A deczemberi ülésen gróf *Kun* Géza elnök mély meghatottsággal tolmácsolta azt a fájdalmas veszteséget, mely Hunfalvy Pál jeles tudósunk elhalálózásával e társulatot érte. A választmány jegyzőkönyvileg kifeje-

zett részvétének az özevegynél való tolmácsolására, Pogány főispán indítványára Kuun Géza gr. elnököt kérte fel. Ezután Kuun Géza gr. Döbrentey Gábor írói munkásságáról készülő nagy munkájából az Ismeretek tára létrejöttének viszontagságait és Teleky Ferencz gróffal folytatott levelezésének kortörténelmi érdekű részleteit olvasta föl. Végül Téglás Gábor Király Pálnak a XV. század végén, Rómában virágozott Santo-spirito-kórház és megszálló erdélyrészi látogatóiról szóló értekezését mutatta be.

TÖRTÉNELMI ÉRTEKEZÉSEK ISKOLAI ÉRTESÍTŐKBEN.

— A JÁSZÓVÁRI prémontréi kanonokrend kassai főgymnasiumának értesítőjében Farkas Róbert a Világtörténelem Ethikájáról egy történetbölcseleti értekezést írt, melyben az egyes nagy tudósok definitiója alapján beszél a világtörténetről s a történelmi ethikáról, mint az emberiség nevelőtudományáról, az ókorral, különösen a görög s római történettel foglalkozván s így tovább egész a jelenkorig.

— A DÉVAI magyar királyi állami főreáliskola értesítőjében az igazgató Téglás Gábor, ak. lev. tag, »Séta a dévai Muzeumban« cím alatt az ifjúsággal megismerteti ez ókori emlékekben gazdag muzeumot, de nagy hasznukra lehet ez utmutató a muzeumot látogató idegeneknek is, kiknél a kalauz helyét pótolhatja.

— A FEHÉRTÉPLOMI m. kir. állami főgymn. értesítőjében Grétes József a Tell mondáról értekezik, összehasonlítván a svájcei mondát a különböző, különösen az északi népek rokon mondáival. Az egész igen ügyesen írt tanulmány.

— A FERENCZ JÓZSEF NEVELŐINTÉZET értesítőjében Erődi Béla kezdi meg a külföldi internatusok ismertetését s ezúttal az olaszországiak felett tart rövid, de tanulságos s érdekes szemlét.

— A BUDAPESTI kegyestanítórendi főgymnasium értesítőjében Dr. Takács Sándor tagtársunktól nagyobb és monographiai számba menő munka foglaltatik »Benyák Bernát és a magyar oktatásügy« cím alatt, mely külön kiadásban is megjelent.

— A CSAKORTORNYAI államilag segélyezett községi nyilvános polgári fiúiskola értesítőjében Zrínyi Károly a Wesselényi-féle összeesküvésről ír egy kis értekezést, mely főleg a tanuló ifjúságot szándékszik bővebben megismertetni hazánk e gyászos korszakával, s a kivégzetteket jellemzi.

— A BUDAPESTI második kerületi állami reáliskola évi jelentésében Heller Ágost Schenzl Guidóról, az intézet egykori igazgatójáról, ki később a meteorologiai intézet megalapítója és első igazgatója volt, meleg s szépen kidolgozott életrajzot közöl.

— A KEGYESTANÍTÓREND DEBRECZENI algynasiumának értesítőjében Balogh Szilárd beható tanulmányt közöl Aisopos és Fáy meséi cím alatt érdekes párhuzamot vonván a két meseíró meséi közt. Az igazgató leírja

az ünnepélyeket, melyek Pirotti Mária Pompilius boldoggá avatása emlékére tartattak s közli az ez alkalommal elmondott emlékbeszédet, melybe be van foglalva Pirotti rövid életrajza.

— A SEPSI-SZENTGYÖRGYI Székely-Mikó-Kollegium értesítője két tanári székfoglaló értekezést közöl: *Csász* Imrétől »Vörösmarthy, Tompa, Arany a szabadságharcz után« címűt s *Székely* Bendeguztól természetrajzit; az iskola történetében közölve van a könyvtárnok *Benke* István jelentése az iskolai könyvtár rendezéséről, mely közel hatezer munkát foglal magában több mint tizezer kötettel.

— A TEMESVÁRI róm. kath. főgymnasium értesítőjében Pfeiffer Antal, az igazgató, adja a kegyes tanítórendiek ottani társházának és a főgymnasiumnak történetét. A társház 1751-ben a Bibics család utolsó férfitagja kegyes alapítványa következtében létesült s Szent-Anna tiszteletére egy 25 viskóból álló vidéken építvén fel templomát s társházát, az akkor 20 tanulóból álló ifjuság 150 év alatt 500 tanuló létszámra emelkedett, a falu pedig a Szent-Anna nevet nyerte. A rendháznak s a kapcsolatos convictusnak, később főgymnasiumnak változatos, hol virágzó, hol szomorú korszakait igen behatóan és érdekesen írja le Pfeiffer, statistikai adatokat is adván a 100 éves multú temesvári főgymnasiumról.

— A SZOMBATHELYI kir. kath. főgymn. értesítőjében Kárpáti Kelemen befejezi a főgymnasium történetét. Az »Organisations-Entwurf« korszakával kezd s ismerteti a lyceum és gymnasium egyesítését, a mult évi program terve szerint chronologiailag adja elő a fontosabb eseményeket 1850—1890-ig. Továbbá előadja az új főgymnasiumi épület felállítására irányult törekvéseket, a főgymn. kebelében fenálló egyesületeket stb. Igen hasznos az utolsó fejezete, mely az 1850—1890. iskolai programokban megjelent műveket sorolja fel, azonfelül a tanulók létszámát az egyes években.

— A SZABADKAI községi főgymnasium értesítőjében *Irányi* István közöl érdekes részleteket az ottani főgymnasium 1747—1861. évek közti történetéből, melyek derék szerzőnek Szabadka története második kötetéből mutatványok. Ezen ma már virágzó intézet 1747-ben egy kis s a célnak meg nem felelő helyiségben nyílt meg, s egyetlen professora volt a franciscanus Porubszky Tamás, míg nem végre hosszú kitartó munkával kivívták egy teljes gymnasium felállítását.

— A KÉSMÁRKI ág. hitvallású ev. kerületi lyceum értesítőjében Palcsó István folytatja a lyceum történetét, kezdvén a gymnas. tantervezet változásaiival 1862. óta. A 7-ik fejezetben a lyc. korszerű szervezésére vonatkozó intézkedéseket ismerteti 1862—1887-ig stb. Az utolsó fejezetben van a visszapillantás az elfolyt 25 év történetére s a kánoni vizsgálatok eredménye. Vége a jövő évi értesítőben fog megjelenni. Nagy szorgalommal, s a lyceum történetére fontosabb események tárgyalásával irt elég ügyes mű, melynek még az az előnye is megvan, hogy az oldalára kitett rövid tárgykivonat megkönnyíti az olvasó munkáját.

KÜLFÖLDI TÖRTÉNETI IRODALOM.

- DIE EBSDORFER WELTKARTE cím alatt Hannoverben a geographia történetére nézve nagy fontossággal bíró munka jelent meg, 25 darab fénynyomatú atlással. Epstorf vagy régiesen Ebbekestorp a lüneburgi kerületben van, klarissák kolostorával, melynek könyvtárában sok kiváló érdekű munkát őriznek. Ezt a világtérképet csak 1830-ban találták meg s az nagy érdeklődést keltvén maga iránt, a 30 pergamentlappból összeragasztott s körülbelöl 3.50 méter magas és széles tábla conserválására, valamint tudományos editiójára már akkor gondoltak, de ez a kiadás csak a porosz cultusministerium nagylelkű bőkezűsége által vált lehetővé, s a niedersachseni Történelmi Társulat, mely 50 éves jubileumára 1885-ben »Afrika auf der Ebstorfer Weltkarte« cím alatt egy részét közzétette, a tudományos világnak valóban igen nagy szolgálatot tett az egésznek kiadása által. Dr. *Sommerbrodt* Ernő volt a mű szerkesztője, ki előszavában leírja, hogy mily eljárást követtek először a pergamentek conserválására: szétválasztván egymástól a lapokat, azután $\frac{1}{2}$ nagyságban lefotografálván, ő a legnagyobb gonddal tussal kidolgozta az egyes lapokat, s mivel a főleg négy színnel készült eredetinek színes előállítására igen sokba került volna, a tus árnyalataival igyekezett a szem elé állítani az eredeti színgazdságát. Maga a térkép hogy hol és mikor készülhetett, arra a szerkesztő a bevezetésben igyekszik megfelelni, s abból, hogy Braunschweig és Lüneburg ép oly nagyoknak vannak festve, mint Jerusalem, mely a térkép kellős közepét foglalja el egy nagy négyszögű város alakjában, s mint Róma és Babylon, bizton következtethető, hogy e vidékről származik, de hogy az Ebbekestorp név és a vértanúk sírjai későbbi betoldás (lásd 11. tábla), az mindjárt meglátszik. A korra vonatkozólag ő a XIII-ik század második felét állapítja meg, közölvén mindazon írók műveit, melyekből citatumok láthatók a térképen. Mert 3 csoportba oszthatók a térképen látható helyek: 1-ső az antik helyrajz s a római császári kor íróiból vett megjegyzések, 2-ik a középkori történelmi, mondai és legendaanyag a bibliai történettel együtt, a 3-ik a későbbi középkor ismerete. S ép mivel a Herforder-féle hasonló térkép a britt szigeteket a későbbi középkor geographiai neveivel írja le s jelzi, hogy azokat ismeri legjobban, így ez a térkép a jelzett országokból származó művész munkája. Tévedés lenne azonban azt hinni, hogy akár a herfordi, akár a jelen térkép egyik a másikról másoltatott volna. Egy közös ősnak kellett az ilyeneknél lenni, s azután azt másolgatták, meg-megtoldván a saját tudományukkal, vagy ki is hagyván abból, a mit feleslegesnek vélték. A főminta az Agrippa-féle itinerarium volt, hozzáadva a könyvekből merített tudományt, melyre ecclatans példákat hoz fel a táblából a szerző. De a második főelem a középkori térképek készítésénél az egyházi földrajzi tudomány volt, a melynek a kedvéért azután egészen át dolgozták a régi itinerariumot. Maga a térkép úgyszólván teljes, csupán az 5., 6., 13., 19. és 20-ik lapok

vannak megsérülve. Az egész nagy köralakban van rajzolva, fent van kelet, jobbra dél, balra észak s alant nyugat. Jézus tartja az egészet, ugyanis fent a 13-ik táblán látható a feje, a lábai lent a 18-ik lapon s két oldalt a 4-ik és 27-ik lapon a két keze. A földrészek úgy vannak elrendezve, hogy Afrika a nézőtől jobbra félkörben terül el, Ázsia a felső felét foglalja el a körnek, Európa az alsó kisebb részét a körnek. Magyarországgal a 10-ik és 11-ik táblán találkozunk. Még pedig a 10-iken »Raetia regio et Pannonia fortium virorum« stb. mint Isidor 14., 4., 5., 16. tárgyalja. *Hic olim terra Hunorum fuit*, a melyet különben a 4-ik táblán a Tanais folyónál is elmond szintén Isidor után. *Dalmatia, Istria regno* stb. Azután jön a 11-ik lapon Pannonia inferior quae nunc . . . (olvashatlan helyek) *alo fluvius. Hic sunt Amantini. Ungaria. Folytatólag Regio Samensis, civitas Sirmi, Angulus civitas*, mi talán a Ptolem.-féle Flexus akar lenni, végül Siscia, Draus fluvius, Wena-Jaunstein. A bulgárok földjét a 4-ik táblán a barbarorum gentes 14 Slavorum után sorolja fel stb. A térkép egyúttal természetrajzi, ethnographiai adatokat is tartalmaz, mind illusztrációkkal. A nagybecsű munka bizonyára még sok érdekes tanulmánynak fog kútfőül szolgálni, itt csak megismertetni kívántuk az egésznek beosztását s felhívni a szakemberek figyelmét.

— MANUEL DE PALEOGRAPHIE LATINE et française du IVe au XVIIe siècle cím alatt Prou Móricztól egy igen hasznos könyv jelent meg Párisban. Mi a könyvet nagyban emeli, az a 23 phototypikus facsimile s egy szótár, melynek első része a latin, 2-ik a francia rövidítéseket adja. A könyv tisztán a paleographiát tárgyalja s hat fejezetre oszlik. A Bevezetésben meghatározza a paleographiát s az írás történetének különböző periodusait Franciaországban, s adja a paleographia bibliographiáját. Az első fejezetben adja az antecarolingi korszak írmodorát s az úgynevezett nemzeti írásokat, a másodikban a korszak írási rövidítéseit tárgyalja röviden, velősen, a harmadikban a Karolingek reformját az írástudományban, még pedig külön a kéziratokban, külön az oklevelekben, vagyis a IX—X. század írmodorát. A negyedik fejezetben minden századnak kézirati és oklevélrési szokását külön ismerteti, egész a XV-ik századig, a XVI., XVII. századot s röviden bemutatván, vagyis midőn az írás mestersége mind jobban terjed s a cursiv írás lesz általános. Az ötödik fejezetben adja az írás segédjeleit, vagyis a pontozást, javítást, hangsúlyt, római, arab számokat és hangjegyírást s a végső fejezetben tárgyalja az írás anyagát és eszközeit, a papyrust, pergament, papírt, a dyptichont, a tintát s íróeszközöket. Függelékül ad egy szótárt, mely a meglevő kéziratok tudományos műszavait tartalmazza magyarázatokkal. Ezekhez járúl a külön-külön fejezetekben adott latin és francia rövidítések szótára. — Mint e rövid tartalomjegyzék is mutatja, Prou főleg arra fektette a súlyt, hogy könyve olvasója rövid világos képet nyerjen s mihamarább elsajátítsa a középkori írott emlékek olvasását. És e célra szolgál a sok műlap, melyeken 3—4 különböző írású szöveg is van, az eredetiek fénynyomatai,

melyeknek megfejtését mindjárt a tárgyalásnál adja, úgy hogy a tanuló azonnal összehasonlíthatja. Francziák számára van ugyan főleg írva, de azért bármely nemzet fia nagy hasznot meríthet az aránylag nem drága (12 franc) könyvből, mely úgy a codexekkel, mint az oklevelekkel foglalkozóknak egyformán segédkönyvül szolgálhat.

— A HAMBURGI VILMOS GYMNASIUM 1890/1-iki értesítőjében *Schultess* Károly érdekes cikket ír II. Szilvester pápáról: Papst Silvester II. (Gerbert) als Lehrer und Statsmann. A X. század ez érdekes alakjával újabb időben sokan foglalkoztak. Leveleit újra kiadták. Havet chronologiájukat megállapítá. *Schultess* e levelekből s a többi forrásokból röviden, de jól összeállítja életét. Méltányolja tudományos érdemeit, de igen helyesen megjegyzi, hogy nem volt úttörő, a jövő előkészítője, — hisz Nagy Károly sem volt az! — hanem csak a multra, a classicus, római korszakra tekintett vissza, és annak összes tudományát törekedett magába felvenni és terjeszteni. Az arabokhoz csak hasonló számjegyeket is — a melyeket használt — Boethiusnak köszönhetette. VII. Gergely féle eszméket csak a félreértés talál benne. Élete pályáját elmondva, szerző nem huny szemet nagyravágyása, hibái előtt, csak hogy — úgy hisszük — nem eléggé emeli ki, hogy ő volt korának, de talán mindez időnek is egyik legnagyobb egyházi »strébere.« Feladatához képest, szerző azt, a mi pedig bennünket magyarokat leginkább érdekel: viszonyát Szent Istvánhoz, csak röviden érinti. A híres vagy hírhedt silvestrina bullát jegyzetben VII. Gergely korabeli hamisítványnak tartja.

HAZÁNKAT ÉRDEKLŐ KÜLFÖLDI IRODALOM.

Archäological Journal. (1891. 189. sz.) *Haverfeld*, Notes on some Museums in Transilvania.

Callimachus Fülöpnek »Historia rerum gestarum in Hungaria et contra Turcos per Vladislaum, Poloniae et Hungariae regem« cz. művéből új kiadás jelent meg, melyet *Kwiatkowski S.* rendezett sajtó alá. (Kiadta a krakkói tudom. akadémia. 1891. 162 l.)

Ebendorfer Tamásnak »Chronica regum Romanorum« cz. művét kiadta először az eredeti kéziratból *Přibram A. Fr.* (Megj. a Mittheilungen d. Instituts für österr. Gesch.« vállalatnak III. pótlék I. kötetében. 1890. a 96 — 213 lapon). A művet *Ebendorfer* tudvalevően III. Frigyes parancsára írta. *Přibram* felderíti a munka keletkezését, felsorolja annak kútforrásait. A krónikának 1348-ig érő része nem bír önálló alappal, annál fontosabbak a következő részek 1450-ig.

Zeitschrift für die Gesch. des Oberrheins. (1891. VI. köt. 223 l.) *Kändler von Knobloch*: Die pfalzgräffliche Litteratur des Dompropstes Wilh. Böcklin v. Böcklinsau. Említett Comes Palatinus I. Ferdinánd korában hazánkban a törökök ellen harczolt.

The Dublin Review. [1891. 49. köt.) *Lord Arundell of Wardour* értekezést közölt Sir Edward Wydville és Sir Thomas Arundell-ről; ez utóbbi II. Rudolf idején küzdött a törökök ellen.

Friedrich von Cornaro, Berichte über die Belagerung u. Rückoberung Ofens im J. 1686. Mit deutscher Übersetzung u. Einleitung von *Seymund v. Bubics*. (Budapest. Verlag d. Übersetzers. LXXIV. 419. S. Als Manuscript gedruckt.)

L. Brock, Die Brandenburger bei Szlankemen und im Türkenkriege 1691—97. (Rathenow, Babenzien. 1891. Mo. 80.)

A »*Historische Zeitschrift*« 67. kötetében (az 543. lapon) *Loserth* tollából birálatot olvasunk a »Quellen zur Gesch. d. Stadt Kronstadt« II. kötetéről; az 567. lapon pedig ugyancsak *Loserth* Wlislöcki-nak az erdélyi czigányokról írt nagy művéről szól dicsérőleg.

A *krakkói akadémiá új kiadványai* közül említendők: *Estreicher*, Polnische Bibliographie. Eddig XII. köt. *Finkel*, Bibliografia historyi polskiej. (I. köt. 1. rész. 1891. 527 old. 12 Mark). — *Lewicki*, Codex epistolaris saeculi XV. tomus II. 1382—1415. (1891. 4° 531 l. 12. köt.) — Az I. kötet 1876-ban jelent meg, *Sokolowski* és *Szujski* szerkesztésében.

Zeitschrift für wissenschaftliche Theologie. (1891. 35. köt. 2. füz.) *Maffay Sándor*, Die Hussiten in Ungarn.

Stenbach G., Die ungarischen Verfassungsgesetze. (Bécs. Manz. 1891.) Kényelmes áttekintést nyújt az ide szóló magyar törvényekről.

A strassburgi Teubner czégnél megjelent: *Minerva* Jahrbuch d. Universitäten der Welt. Von *R. Kukulka* u. *K. Trübner* (I. évf. 1891/92. 4 Mark). Ez évkönyvben a hazai egyetemek és jogakadémiák, valamint az egyet. könyvtárak személyzete is fel van tüntetve.

Zenker E. V., *Geschichte der Wiener Journalistik von den Anfängen bis zum J. 1848.* (Bécs. Braumüller 1892.). Ez érdekes mű hazánkra nézve is tartalmaz nagyszámú adatot, így a török háborúk és nemzeti felkelések korából. Érdekes, hogy a legrégebb hivatalos dementi a magyar érsekprimástól származik, ki 1671-ben ama hírt, mintha ő is a felkelők pártján állana, a »*Wiener Blättl*« következő számában hivatalból megczáfolta. — Mint kuriosumot említem, hogy a II. Ferencz által elrendelt censura értelmében oly író, ki valamely röpíratot engedély nélkül 1000 példányban mert kiadni, 50,000 forint pénzbírságban és azonfelül 137 évnyi fogságban marasztaltatott el.

A Kwartalnik historyczny 1891. évfolyamában *Balzer O.* folytatja »*Corpus juris Polonici medii aevi*« cz. alatt az odavonatkozó okleveleket regesták alakjában, számszerint 401-et. A közlött oklevelek a 985—1504. időszakból valók.

Gorski K., A lengyel köztársaság háborúja a törökökkel az 1672—73. években. (E lengyel mű megjelent Varsóban, 1890. 66 old. és 4 katonai vázlattal.)

Chroust-nak a Deutsche Zeitschrift d. Geschichte 1891-iki kötetében megjelent értekezése »Zu den Verhandlungen K. Sigismunds mit den Husiten im April 1429.« annyiban érdemel e helyen is említést, mivel ez alkudozások színhelye Pozsony vala.

Mielke H., Die heilige Elisabeth, Landgräfin von Thüringen. (Hamburg, Verlagsanstalt. 1891.)

Kroncs F., Das Gerichtsprotokoll der kgl. Freistadt Kaschau aus d. J. 1557—1608. (Megjel. a Mitthlg. d. Instituts für österr. Gesch. Forschung XII. kötetében és külön lenyomatban.) Kroncs kassai jogtanárságának idején többi között a városi levéltárban őrzött »Protocollum judiciorum et poenarum malefactorum ab a. 1556. u. a. a. 1608.« kijegyezte, melyből czikkében számos, a büntetőjog- és közigazgatásba vágó, nemkülönben a polgárság összetartására vonatkozólag érdekes esetet sorol fel.

Baron J. de Baye, Les bronzes émaillés de Mostchina, Gouvernement de Kaluga. (Russie). Paris, Nilsson. 4° 11 lap, 4 tábla. 8 Franc. A tudós szerző az académie des inscriptions intézett jelentésében leírását közli ama bronz-tárgyaknak, különösen fibuláknak, melyek vörös és kék email-díszítményt tüntetnek fel és melyekről Baye (ellentétben az orosz tudósokkal) azt hiszi, hogy sirleletek. Bennünket e leletek és azok leírása annyiban érdekel, mert szerző szavai szerint e leletek a Magyarországon talált bronz-leletekkel több rendbeli hasonlatosságot mutatnak. Valljon magyar eredetűek-e? Felhívjuk a szakférfiak figyelmét b. Baye legújabb művére.

Összeállította: MANGOLD LAJOS.

HAZAI TÖRTÉNETI IRODALOM.

— DR. KARÁCSONYI JÁNOS műve: »Szent István király oklevelei és a Szilveszter-bulla« az Akadémia Történelmi Bizottsága kiadásában elhagyta a sajtót. Szent István király okleveleire nézve eddig, hol a legnagyobb hiszekenység, hol a legnagyobb skepsis uralkodott, de a legtöbb esetben sem az egyik, sem a másik nem birt a kellő tudományos alappal. Karácsonyi munkája véget vet e tapogatózásnak. A jelen műre különben még visszatérünk.

— A HAZAI OKMÁNYTÁRBÓL, e becses forrásmunkából, megjelent a nyolczadik kötet *Nagy Imre* szerkesztésében és az Akadémia Tört. Bizottsága kiadásában. Összesen 372 db árpádkori oklevél van benne közzétéve, melyek újabb időben kerültek ki családi leveles-ládákból. Itt vannak közzétéve a társulati kirándulások alkalmával felfedezett árpádkori oklevelek. A leggazdagabb anyagot az Orsz. Levéltár, a herezeg Batthyány s a Nemz. Muzeum levéltárai szolgáltatták. A szerkesztő neve már elég garancia, hogy az okmányok kiadása az újabb publicatiók elvei szerint

vannak kiadva, még pedig sajtóhiba-mentesen. Teljes példány (t. i. az előbbi 7 kötet) különben még a szerkesztőnél megszerezhető.

— **ABA SAMU KIRÁLY** cím alatt *Kandra* Kabos tagtársunk kiadta társulatunk múlt évi deczemberi ülésén felolvasott tanulmányát. A terjedelmes mű célja kimutatni azon, a német kútfőkből merített vád alaptalanságát, hogy **Aba Samu** esküszegő, vallástagadó, zsarnok király lett volna, ki gonoszságának érdemlett büntetését nyerte el lenyakaztatásában. E célból leírja a hagyomány Abáját, a mint az még a Mátra környékén a nép száján él s **Aba Samu**t végig kísérvén egész élete folyásán, kimutatja, hogy egy olyan gonosznak festett király nem hagyott volna maga után oly jó emléket. A könyv társulatunk tagjainak van ajánlva s általában könnyed, élvezetes modorban írva. Szerző munkájának elején, hol a történeti adatok gyérek, néhol kombinációkra támaszkodik, a hol azonban már adatokkal rendelkezik, ott elég szerencsésen bontakoztatja ki az eddig másnak ismert király alakját. Ajánlhatjuk tagtársaink figyelmébe.

— **A NEDECZKY CSALÁD OKMÁNYTÁRÁT** *Nedeczky* Gáspár dömösi plébános egy vaskos kötetben közzé tette. Utóbbi időben több hasonló tárgyú könyv jelent meg, s a jelen munka egygyel gazdagította a régi családok monographiáját. A Magyar Tud. Akadémia Tört. Bizottsága is felvette programjába, hogy egy középneemes család történetét a családi levelesláda alapján megírattja, hogy ez úton olyan családok életével is megismerkedjünk, melyek nem emelkedtek a főnemesség sorába. A jelen könyv nem oly értelemben vett monographia, melybe a szerző saját egyéni felfogását is belehozza, vagy adatok híján combinatióba bocsátkozzék, hanem inkább a család leveles ládájának lehetőleg kimerítő ismertetése, melyben ő nemcsak a családra vonatkozó okiratokat, hanem a leányjusszon odakerült irományokat is közli. **Nedeczky Sándor**, a hős kurucz és Oroszországban II. Rákóczi Ferencz követe, bő méltatásban részesül s követségi okmányai is mind közzétévék, mi egyik legbecsesebb részét képezi a könyvnek. A többi, itt szereplő családok: a **Bozor**, **Stanchich**, **Horvát**, **Huszár**, **gr. Gyulai**, **Baranyai**, **Pyber** családok 25 nagy genealogiai tábla van könnyebb megértés végett az illető lapokhoz toldalék gyanánt csatolva. Az okmányok mind magyarra vannak fordítva, még pedig elég folyékony nyelvezettel. Forrásmunkának nevezhető, melynek alapján a régi híres család története összeállítható, de az teljesebb lett volna, ha az idegen helyen létező családi okmányokat is felhasználta volna, Ő csak a komáromi és esztergomi ág történetét adja. Mint igen sok becses történeti anyagot magában foglaló művet melegen ajánlhatjuk tagtársaink s a család történetek iránt érdeklődők figyelmébe. Kár, hogy Index nincs csatolva a kötethez. A mű egyedül a szerzőnél Dömösön kapható s ára 3 frt.

— **ARADVÁRMEGYE ÉS ARAD SZABAD KIRÁLYI VÁROS TÖRTÉNETE** cím alatt gazdagon illusztrált díszmunka hagyta el a sajtót. **Aradvármegye**, **Arad városa** s a **Kölcei** Egylet elhatározták, hogy kiadják **Aradmegye** és város monographiáját, s a történelmi rész megírásával *Márki Sándor*t

bízták meg. Arad városának már három monographiáját is bírjuk ugyan, de azért egy új, és nagyobb arányokban készülő monographia mindig hiányt pótol. Jelen mű a II-ik kötet Első része, a legrégibb időktől a török hódításig, az 1551-iki hadjáratig terjed, 28 fejezetben tárgyalván ez időszakot. Az első fejezet az őskornak, a második a rómaiság, a 3-ik a népvándorlás korának van szentelve. A 4-ik fejezetet a honfoglalás, az 5-iket a vármegyei élet kezdete stb. foglalja el. Nagy szorgalommal vannak összeállítva Aradvármegye és Zarándvármegye helységei (összesen 856), a nemzetségek, a 2 megye nemes családai (összesen 514), az őstermelés, ipar, kereskedelem, közlekedés, művészet, közműveltség stb. Mindegyik fejezet sok új adatot tartalmaz s a 91 részint önálló, részint szövegbe nyomott illustratio, melyek tájképek, freskók, arczképek, czímerek, templomok, leletek stb. hasonmásait adják szép nyomásban, nagyban emeli a könyv becsét. Márki Sándor neve már eléggé ismert a nagy közönség előtt, mint a ki könnyű, világos modorban, kellő alapossággal ír, s azért külön nem is kell ajánlanunk ezen művet, melyre különben még visszatérünk.

— MANGOLD LAJOS »Világtörténelmé«-nek harmadik kötete, az Ujkor és Legujabb kor, harmadik kiadásban hagyta el a sajtót. Ezen új kiadásnál sok lényeges változtatás történt az új gymnasiumi tanterv utasításának megfelelőleg. De igen fontos és középiskolai használatra irt könyvben eddig még nem alkalmazott újítása, hogy minden egyes fejezet után beszámol az oda tartozó kutfökről és irodalomról, mi által úgy a tanároknak, mint a több ismeretre vágyó fiatalságnak hasznos utmutatóul szolgál, ha bővebben akar valamely kérdéssel foglalkozni. Az is a munka használhatóságának könnyítésére történt, hogy a kortani táblákat nem külön mellékletben, de minden fontosabb korszak után adja, mi által az egész addig átvett anyagról még egyszer képet nyújt a tanuló ifjuságnak. Mangold a legujabb kutatások és publicatiók eredményét is felvette művébe, mint az a már említett kutfőismertetésnél bárhol constatálható. Nyelvezete folyékony, stylusa tömör, egyszóval minden tekintetben e célnek teljesen megfelelő tankönyv.

VEGYES KÖZLÉSEK.

† Az ÁTALÁNOS GYÁSZDAN, mely irodalmunkat *Csiky Gergely* halálával érte, társulatunk is osztozik, melynek legrégibb tagjai közé tartozott. A modern életnek e megfigyelője alapos történelmi ismeretekkel bírt, s nem egy drámájának tárgyát merítette a történetből. Temetésén társulatunk is képviselve volt.

— FRANKÓI VILMOS a »Monumenta Vaticana« következő kötetéhez, valamint Mátyás király levelezéséhez szükséges kutatások eszközlése céljából a teli hónapokat Rómában fogja tölteni. Már is megkezdte ezekre vonatkozó kutatásait, még pedig most is — mint elébb is mindig —

bámulatos sikerrel: így pl., hogy csak egyet említsünk, a Datariában megtalálta a budai Zsigmond-egyetem pápai megerősítő bulláját. Legújabbban egy harmadik levéltárba is bejutott, mely a pápához intézett folyamodások regestáit tartalmazza. Rendkívül gazdag anyag van benne: pl. csak V. Márton (1417—1431) uralkodásából négyszáz nagy kötet van. Birjuk tisztelt barátunk ígérését, hogy kutatásai eredményeiről koronként jelentéseket küld be a Századok számára.

— A M. Tud. Akadémia Történelmi Bizottsága közelebről sajtó alá adja Mátyás király levelezéséből az első kötetet — mely az I. külügyi osztálynak is első kötetét képezi, 1458—76-ig terjed, s 400-nál több levelet foglal magában. A bel- és külföldi levéltárakon kívül Fraknoi Vilmos a collectió szerkesztője három codexet használt; a hédervárit, a muzeumit s a kassait. A gyűjtemény három osztályból fog állani. I. Külügyi, II. Belügyi levelezés, III. a meghódított tartományokkal (Csehország, Morvarország, Ausztria) folytatott levelezés. Ugyane bizottság a jövő évben kezdi a Török-Magyarokori Emlékek első osztályának, az Iróknak kiadását *Thury* József fordításában. — A Beresényi Család Történelmének III-ik kötete *Thaly* Kálmántól sajtó alatt van, s egy vaikos, körülbelül 50 ívre terjedő kötetben nemsokára világot látand. A jövő évben még sajtó alá fognak adatni az Anjoukori Okmánytár VI-ik, az Erdélyi Országgyűlési Emlékek XV-ik, a Magyar Országgyűlési Emlékek XI-ik s a Corpus Statutorum III-ik kötete.

— NÉMETHY LAJOS tagtársunkat, ki jelenleg Esztergomban plébános, megboldogult Simor János hercegprímás egyházmegyéje plebániának és azok lelkészeinek története, illetőleg életrajza megírásával bízta meg. E monumentalis munka a megbízó biboros főpap haláláig kéziratban elkészült volt és egy rész nyomtatásban is megjelent. Jelenleg a nagy negyed-rétű alakban megjelenő műből több mint hatvan ív már ki van nyomva, s hihetőleg a jövő év folytán be leend fejezve. A benne felhasznált adatok az érseki levéltárból merítvék s annyival érdekesebbek, mert a XII. századig nyúlnak vissza. A nyomda költségei a hercegprímás hagyatéki tömegéből fedeztetnek.

— SZABÓ KÁROLY Régi Magyar Könyvtára II. kötetének befejezése után, az Akadémia megbízásából 1886-ban hozzáfogott a magyarországi írónak külföldön megjelent munkáinak könyvészetét magában foglalandó III. kötetének összeállításához, melynek anyagát ismert lelkiismeretességével gyűjtötte össze az ország több könyvtárában. Fájdalom a halál megakadályozta munkája befejezésében; de az addig gyűjtött anyag így is jelentékeny. Haláláig 2017 munkáról vett pontos czímmást, s a hol szükséges volt, azokat jegyzetekkel látta el. Ezekon kívül irodalomtörténeti s könyvészeti segédkönyvekből, 1089 munkának rövid czímét gyűjtötte össze, melyekből példányok még nem voltak ismeretesek. A Magyar Tud. Akademia irodalomtörténeti bizottsága gondoskodott a megkezdett munka folytatásáról, s a mult év decz. havában Hellebrant Árpád akad. könyv-

tártisztet megbízta a mű bővítésével, ki a nyár folyamán az Akadémia segélyével 10 nagyobb külföldi könyvtárban buvárkodott, melyekben, a legközelebb benyújtott jelentése szerint, mintegy 550 nagyrészt teljesen ismeretlen nyomtatványt talált. Ezekkel együtt az eddig gyűjtött cím-más 1467, úgy hogy Szabó Károlyéval együtt 3484 nyomtatványnak van könyvészeti leírása. Kivánatos, hogy a munka, mely hazai írónk munkásságának ismertetéséhez jelentékeny forrás lesz, nem sokára megjelenjék.

— BARSVÁRMEGYÉBEN a történelmi és műemlékek megóvására s összegyűjtésére üdvös mozgalom indult meg, mely e fontos czélt az eddigtől egészen eltérő, nem társulati, hanem hivatalos úton akarják elérni, oly módon, hogy t. i. a törvényhatósági bizottság a saját kebelében alakítson egy 24 tagból álló régészeti és történelmi bizottságot, melynek hatáskörét szabályrendelet határozná meg. E feladat volna: megszerezni a megye kitűnő férfainak műveit, arczképeit, megóvni az elpusztulástól a megye történeti emlékü romjait, műemlékeit, emlékjeleit; felkutatni a megyében található régiségeket, történeti emlékeket, okmányokat, nemesi czímereket, pecséteket, s azoknak megoltalmazásáról gondoskodni. Muzeumot is akar létesíteni a megye székhelyén. A bizottság rendezné a megye levéltárát s azt hit. másolatokkal kiegészítené. Munkákat adna ki vagy azok kiadását előmozdítaná stb. Mint látható, az eszme igen életrevaló, s ha a megye vezérférfiai ezt felkarolják, ez úton Bars megye a közönség nagyobb megterhelése nélkül elérné, hogy történelmi emlékei mind összegyűlnének. A mozgalom élén különben a történelmi emlékek lelkes és tudós moecenása tagtársunk, herczeg *Odescalchi* Arthur áll, kinek ügybuzgósága remélhetőleg keresztül viendi a vármegyén a tervet, s mivel ez a szervezet a megyétől nem sok áldozatot kíván, remélni lehet, hogy azt a belügyminiszterium is helybenhagyandja. Megalakulásakor bővebben ismertetjük az új szervezetet.

— TÖRTÉNETI PÁLYAKÉRDÉS. A székely történeti pályadíj-alap intéző bizottsága az 1891. június 14-én tartott közgyűlés határozatából nyílt pályázatot hirdet a székely nemzet történetének megírására. *Kivánatlik: jó magyaros nyelven a székelyek története a lehető legrégibb kortól 1850-ig, azaz a székely institutiók megszűntéig levezetve.* A pályamű 40 nyomtatott ívig ívenként 100 frttal díjaztatik. Nagyérdemű történetírónk, b. e. Szabó Károly által összegyűjtött anyag a szerző rendelkezésére bocsáttatik, ki a »Székely Oklevéltár« kiegészítése, illetőleg a legújabb időkig lehozásáért — ívét 20 frttal számítva — még külön 800 forint tiszteletdíjban is részesül. A tervezet beküldésének határnapja 1892. szeptember 30. A mű teljes elkészítésének határideje további 4 év. Tervrajz és megfelelő mutatóvány a kifizetett határnapon belől a pályadíj-alap jegyzőjéhez, Kanyaró Ferencz kolozsvári tanárhoz küldendő, ki szükség esetén bővebb felvilágosításokkal is szolgál. Álnév alatt, vagy névtelen beérkező ajánlatok figyelembe nem vétetnek. Gróf *Kun Géza* bizottsági elnök.

TÖRTÉNETI KÖNYVTÁR.

— SZENT-ISTVÁN KIRÁLY OKLEVELEI és a Szilveszter Bulla. Diplomatikai tanulmány. Irta Dr. *Karácsonyi* János. Budapest. A M. T. Akadémia kiadása. 223 l. 8-r. Ára 2 frt.

— CODEX DIPLOMATICUS Patrius Hung. Hazai Okmánytár. VIII. kötet. Kiadja a M. T. Akad. Tört. Bizottsága. Szerkesztette *Nagy* Imre r. tag. Budapest, 1891. 8-r. VII + 474 ll.

— ARADVÁRMEGYE és Arad szabad kir. város monographiája stb. Szerkeszti *Jancsó* Benedek. II. kötet (első rész) Aradvármegye és Arad szabad királyi város története. Irta *Márki* Sándor. Első rész. Arad, 1892. Kiadja a Monografia-Bizottság XIV + 564 l., nagy 8-r. részint önálló, részint a szöveg közé nyomott 91 képpel.

— ÁBA SAMU király. A Magyar Tört. Társ. 1890. decz. 14-én tartott havi ülésén felolvasta *Kandra* Kabos. Budapest. Ráth Mór 1891. 8-r. 158 l. Ára 1 frt 20 kr.

— VILÁGTÖRTÉNELEM. Középiskolai használatra. Irta *Mangold* Lajos tanár. III. kötet. Újkor és legújabb kor. 3-ik kiadás. Budapest, 1891. 287 ll. 8-r. Ára 1 frt 50 kr.

— AZ ATHENAEUM KÉZI LEXIKONA. A tudományok enciklopédiája, különös tekintettel Magyarországra. Szerkeszti Dr. *Acsádi* Ignác. Budapest, 1891. 8-r. 1., 2., 3. és 4-ik füzet. Ára füzetenként 40. kr.

— A VALLÁSSZABADSÁG KÉRDÉSÉHEZ. Irta Dr. *Horváth* Ödön. Debreczen, 1891. 8-r. 45 ll. Kapható Eperjest, 60 kr.

— A MAGYAR TÖRVÉNYHOZÁS és Magyarország Történelme. I. Ferencz József. XV. kötet. Irta *Máridassy* Béla. Győr, 1891. 361 ll. 8-r. Ára 5 frt.

— EMLÉKBESZÉD Báró Orbán Balázs felett. Irta és felolvasta *Jakab* Elek. Különlenyomat a »Századok« 1891-ki évfolyamából. Budapest, 1891. 8-adr. 58 ll.

— A MARKOMAN HÁBORÚK. Irta *Király* Pál. Különlenyomat a »Századok« XXV-ik évfolyamából. Budapest, 1891. 8-r. 83 ll.

— ADALÉKOK MITHRA CULTUSÁHOZ. *Király* Páltól. Különlenyomat a Hunyadmegyei Tört. és Rég. Társulat 1889/90. év. VI. évkönyvéből. 8-r. 35 ll.

— PUBLIUS AELIUS Theimes föliratai. *Király* Páltól. 8-r. 20 ll.

— DACIA NYUGOTI HATÁRA s a határvédelem. *Király* Páltól. Különlenyomat a Hunyadmegyei Tört. és Rég. Társ. 1889/90. év. VI. évkönyvéből.

— SZANISZLÓ ZSIGMOND Naplói. (1682 — 1711.) Eredetiekről közli *Torma* Károly. Budapest, 1891. 8-adr. 186 ll.

— A ZONUKI GRÓFSÁGRÓL. Irta *Torma* József. Budapest, 1891. 8-adr. 303 ll.

HIVATALOS ÉRTESÍTŐ.

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT

1891 évi dec. 3-án d. u. 4 órakor tartott rendes vál. ülésének

Jegyzőkönyve.

Jelen voltak: Pulszky Ferencz elnöklete alatt Bánó József, Barabás Samu, dr. Borovszky Samu, dr. Csánki Dezső, Csaplár Benedek, Csontos János, Dedek Cr. Lajos, dr. Hajnik Imre, dr. Horvát Árpád, Jakab Elek, Majláth Béla, dr. Márki Sándor, dr. Pauler Gyula, Szimnyi József, Tagányi Károly, dr. Váczy János vál. tagok, Szilágyi Sándor titkár, Karasszon József pénztárnok, Nagy Gyula jegyző.

Elnök az ülést megnyitván, mindenek előtt —

1. Mély fájdalommal jelenti a magyar tudományosság érdemekben megöszült két elsőrendű bajnokának: dr. Wenzel Gusztáv és dr. Hunfalvy Pál ig. választmányi és alapító tagoknak a mult november-hó folyamán rövid egy heti időköz alatt történt gyászos elhunytát; jelenti, hogy az elnökség mindkét férfiú ravatalára letette a társulat koszoruját; meghattottan szól az elhunytak érdemeiről, s indítványozza, hogy emlékezetök és elvesztésök felett érzett közös fájdalomunk jegyzőkönyvileg örökíttessék meg.

A választmány a gyászjelentést szomorúan veszi tudomásúl, s fájdalomt és elhunyt két nagyérdemű tagjának örök tiszteletre méltó emlékezetét a mai ülés jegyzőkönyvébe iktatja.

Ezután a jegyzőkönyv hitelesítésére dr. Hajnik Imre és Tagányi Károly vál. tagok kéretvén fel, következnek a napirend tárgyai:

2. Titkár előterjeszti az új tag-ajánlatokat. Ajánlatnak a) *alapító-tagul*: Szabó Ferencz plebanus Német-Elcméren, 100 frt alapítvánnyal (aj. Szilágyi Sándor); b) *évdíjas rendes tagokul 1892-től*: Czegléd város közönsége (aj. Szilágyi Sándor), Árkay Kálmán ügyvéd Budapesten (aj. Márki Sándor).

Megválasztatnak.

3. Olvastatik a pénztárnok november-havi kimutatása, mely szerint

összes bevétel volt	1083	frt 83 kr,
» kiadás »	394	» — »
maradvány	689	frt 83 kr;

a mihez hozzáadva a P. H. E. Takarékpénztárnál folyó számla szerinti 4220 frt 77 kr követelést, 1891. nov. 30-án összesen 4910 frt 60 kr készpénz áll a társulat rendelkezésére, melyből Szabó Ferencz 100 frtos alapítványa, valamint a P. H. E. Takarékpénztárnál néhai Vojnics Jakab, néhai b. Augusz Antal és gr. Erdődy Ferencz alapító tagok, illetőleg örökösök részéről befizetett 100—100 frt, továbbá a folyó évi költségvetés szerint refundálандó alapítványok czimén még 265 frt, tehát összesen 665 frt alapítvány tőkésítendő; mire nézve elnök javasolja, hogy az utóbb érintett 265 frt 300 frtra kiegészítettén, 700 frt névértékig $4\frac{1}{2}$ százalékos adómentes regale-kártalanítási kötvény vásároltassék a társulat alapítójához.

A pénztárnok kimutatása tudomásul vétetvén, a jegyzőkönyvhöz csatoltatik; az alapítványokra nézve pedig utasítottatik az elnökség, hogy az adott javaslat értelmében 700 frtnak tőkésítése iránt a P. H. E. Takarékpénztár útján szabályszerűen intézkedjék.

4. Titkár jelenti, hogy a társulat értékpapírjai közül kisorsolt 1 db m. földhitelintézeti záloglevélből befolyt 100 frt elhelyezéséről az elnökség a mult november-havi ülés 5-ik jk. pont alatt kelt határozatának megfelelőleg annak idején gondoskodott.

Tudomásul szolgál.

5. Olvastatik 'Sigray Pál ügyész f. évi nov. 30-án kelt jelentése a néhai b. Augusz Antal, Vojnics Jakab és gr. Erdődy Ferencz-féle alapítványok behajtása ügyében, mely szerint Vojnics Jakab 100 frtos alapítványa 20 frt hátralékos kamattal, b. Augusz Antal 100 frtos alapítványa 15 frt kamattal, gr. Erdődy Ferencz 100 frtos alapítványa pedig kamat nélkül, a P. H. E. Takarékpénztár-Egyesületnél a mult november-hó folyamán befizettétvén, miután gr. Erdődy Ferencz ellen még el nem évült három évi kamat követelése van a társulatnak, az ügyész kérdést intéz a választmányhoz, hogy e kamat-járulék behajtása iránt tegyen-e további lépéseket, vagy nem?

A jelentés örvendetes tudomásul vétetvén, irattárba tétetik; 'Sigray Pál ügyész úrnak szíves és sikeres fáradozásaiért köszönet szavaztatik; a mi pedig a kérdéses alapítványi kamatokat illeti, ezeknek további követelésétől a választmány ezúttal eltekint, s utasítja az ügyész urat, hogy gr. Erdődy Ferencznek kötelezvényét az elnökség útján szolgáltatassa vissza.

Zárt ülésben —

6. Olvastatik a gazdasági bizottságnak f. évi f. hó 1-én tartott üléséből kelt jegyzőkönyvi jelentése és javaslata a »*Magyar Történeti*

Életrajzok« folytatólagos kiadása tárgyában, mely vita nélkül egyhangúlag elfogadtatván, az *Életrajzok* szerkesztésével továbbra is Szilágyi Sándor úr bízatik meg.

Ezzel a zárt ülés véget érven —

7. Szilágyi Sándor titkár az elnökség f. évi nov. 24-ikéről kelt jelentése kíséretében bemutatja Hornyánszky Viktor könyvkiadónak az általa bizományban kezelt társulati kiadványokról szóló, s a jelentés szerint Emich Gusztáv v. t. által szakértőileg felülvizsgált és könyvvarusilag helycseknek talált számadásait, illetőleg végleges leszámolását, melynek tudomásul vételét s Hornyánszky Viktor számára a felmentvény megadását kéri.

A jelentés tudomásul vétetvén, a mellékelt számadásokkal együtt irattárba tétetik, Hornyánszky Viktor úrnak pedig a kért felmentvény megadatik.

8. Előterjeszti az elnökség f. évi nov. 22-ikéről kelt részletes jelentését a társulati kiadványok fölös és csonka példányainak kiselejtezése s a f. évi jun. 4-én illetőleg oct. 2-án tartott vál. ülések határozata alapján Dobrovsky Ágost antiquariusnál eszközölt eladása ügyében, mely eladásból a jelentéshez csatolt ellenszámla tanúsága szerint 456 ft 32 kr. folyt be készpénzül a társulat pénztárába; egyszersmind bemutatja a társulat számára megtartott példányok új leltárát, mely akként szerkesztetett, hogy évről-évre folytatva, a kiadványok készletének állandó kimutása legyen.

A tett intézkedések jóváhagyólag tudomásul vétetvén, az elnökség jelentése irattárba tétetik.

9. Hivatkozással a f. évi sept. 3-án tartott vál. ülés jegyzőkönyvének 9-ik pontjára, jelenti, hogy Zsilinszky Mihály úrtól nyert értesülés szerint néhai Haan Lajos hagyatékában egy kötetre menő irodalmi levelezés találtatott, melynek megszerzése iránt Zsilinszky Mihály úr a szükséges lépéseket annak idején meg fogja tenni.

Tudomásul szolgál.

10. Elnök és titkár, az alapszabályok 18-ik. illetőleg az ügyrend 45-ik szakaszának megfelelőleg, indokolás mellett előterjesztik a jövő 1892 évi költségvetés tervezetét.

A tervezet a jövő február-havi választmányi ülésen leendő tárgyalás és végleges megállapítás előtt, a javaslat mérlegszerű megbírálása és szíves véleményadás végett a gazdasági bizottsághoz utasítottván, az elnökség megbízatik, hogy azt mellékleteivel s az évi számvizsgálati jelentésekkel egyetemben a jövő január-hó folyamán annak idején tegye át a bizottsághoz.

11. Napirenden lévén a számvizsgáló bizottság kiküldése, miután a titkár a választmány nagy sajnálatára kijelenti, hogy az eddigi számvizsgálók közül Emich Gusztáv úr egyéb elfoglaltságai miatt a szám-

vizsgálói tisztet ezúttal el nem vállalhatná, — az 1891. évi számadások szabályszerű megvizsgálására közfelkiáltással Majláth Béla és dr. Bonecz Ödön vál. tagok küldetnek ki, oly megbizással, hogy az ügyrend 41-ik szakasza értelmében magok mellé egy alkalmas szakértőt és a társulat ügyészét felkérni, s jelentésüket január-hó folyamán az elnökségnél benyújtani szíveskedjenek. — Ez alkalmat felhasználja a választmány egyszerűsműnd arra, hogy Emich Gusztáv úrnak az elmúlt két esztendő alatt oly sok fáradsággal, buzgalommal és sikerrel folytatott működéseért a társulat nevében jegyzőkönyvileg hálás köszönetét nyilvánítsa.

A folyó ügyek tárgyalása befejeztetvén, miután Bartalus István úr felolvasása *a magyar palotás zene eredetéről*, a M. Tud. Akadémia dísztermében dec. 6-án d. e. 10 órakor folytatólag tartandó nyilvános ülésre tüzetett ki, a jegyzőkönyv lezáratik.

Kelt mint fent.

Jegyzette

Pulszky Ferencz s. k.
elnök.

Nagy Gyula s. k.
jegyző.

Hitelesítjük: *Dr. Hajnik Imre s. k., Tagányi Károly s. k.*

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT

1891 évi dec. 6-án d. e. 10 órakor tartott nyilvános vál. ülésének

Jegyzőkönyve.

Jelen voltak: dr. Ballagi Aladár, Barabás Samu, dr. Bonecz Ödön, Dedek Cr. Lajos, dr. Fejérpataky László, Jakab Elek, dr. Márki Sándor, Óváry Lipót, Salamon Ferencz, Szinnyei József vál. tagok, Szilágyi Sándor titkár, Nagy Gyula jegyző.

Az elnökök távollétében Jakab Elek vál. tag foglalván el az elnöki széket, a M. Tud. Akadémia ez alkalomra átengedett dísztermében egybeült mintegy másfél ezer főnyi hallgató közönséget néhány szóval üdvözlölve, az ülést megnyitja, s a jegyzőkönyv hitelesítésére Óváry Lipót és Barabás Samu vál. tagokat kéri fel.

Az ülés egyetlen tárgya lévén Bartalus István felolvasása *a magyar palotás zene eredetéről*, elnök felszólítására —

12. Bartalus István úr elfoglalja helyét s felolvassa nagyérdemű zene-történeti tanulmányát, melynek egyes fejezeteit Káldy Gyula magyar zeneiskolai tanár úr közreműködésével és kitűnő vezetése mellett Faludi Károly, Kerner István, Wilmouth Bódog és Tintner Bertold opera-tagok, Késmárky

Árpád és Major Gyula zenetanárok, s a magyar zeneiskola két jeles növendéke: Csiszér Irén és Platz Mariska kisasszonyok, részint zongorán, részint vonós hangszereken, részint énekszóval és harmoniumon előadott mutatványokkal kísérik.

A nagy tetszéssel és ismételt tapsokkal fogadott zenés felolvasás után, melyet szerzője a *Századok* számára volt szíves átengedni, az elnök röviden kiemelve annak nem kevésbé tanulságos mint élvezetes momentumait, meleg hangon mond köszönetet a tudós felolvasónak és művész társainak szíves közreműködésükért, s határozatul mondja ki, hogy nekik a társulat köszönete jegyzőkönyvileg és külön-külön levélben is kifejeztessék. Hasonlóképen köszönetet szavaz a válaszmány a M. Tud. Akadémia elnökségének is, a palota dísztermének a mai ülés alkalmára való készsége átengedéseért.

Ezzel az ülés bezáratik.

Kelt mint fent.

Jegyzette

J a k a b E l e k s. k.

N a g y G y u l a s. k.

elnök.

jegyző.

Hitelesítjük: *Óváry Lipót* s. k., *Barabás Samu* s. k.

F E L H I V Á S.

A *M. Történelmi Társulat* ig. válaszmánya sept. 3-án tartott ülésében dr. *Márki Sándor* indítványára, azzal a czélzattal, hogy elhalt történetíróink levelezései és iratai esetről esetre összegyűjtve, biztos helyen megőriztessenek s ezzel az oly gyakori elpusztulástól megóvatván, idővel történetírásunk hasznos forrásaivá válhassanak, elhatározta, hogy e fontos ügyre a közfigyelmet a társulat közlönye útján hívja fel. E határozat alapján fölkérem társulatunk tagjait, s általában mindenkit, a ki a magyar történetírás iránt érdeklődik, hogy ha birtokukban magyar történetíróktól származó vagy azokat érdeklő levelek volnának, szíveskedjenek az ilyeneket alulirothoz (Budapest, Egyetemi-könyvtár) beküldeni, vagy legalább azok létezéséről alulirottat értesíteni, hogy megszerzésük iránt a társulat válaszmánya a szükséges lépéseket megtehesse.

Szilágyi Sándor

titkár.

LEJÁRÓ PÁLYÁZAT.

A M. Tört. Társulat ig. választmánya f. évi január 8-án tartott üléséből a következő pályakérdést tűzte ki:

Irassék meg eredeti kútfők alapján Corvin János élete, különös tekintettel korára.

Pályadíj: Bay Ilona úrnő adományából 30 darab es. és kir. arany.

Pályázati határidő: 1892. január 31-ike.

A pályázati feltételek a *Százalok* f. évi 1-ső (január-havi) füzetében tétettek közzé.

Szilágyi Sándor

titkár.
